

द्वानिश्रीतोष्णादीनि ॥ अङ्कारेणसेनापतिना अनुपालिताम् ॥ ३८ ॥ शरीरलक्षणस्यनगरस्यसीमतिपुगताभाक्रम्यस्थिताम् ॥ ३९ ॥ मत्तस्यैरावणदंतिनैरावतस्य ॥ कर
दस्यकुम्भस्योद्रेदोविदारणम् ॥ ४० ॥ सत्वस्यधैर्यस्य ॥ श्रियोविश्रान्तिसंपदः ॥ इंद्रियाणामाक्रमणजयः ॥ सीमातोऽवधिःपराकाष्ठेतियावत् ॥ महतांतत्तद्विदामपि ॥ ४१ ॥
उत्तमतीमान्यताम् ॥ ४२ ॥ यत्नउपायश्चेदस्ति तत्तर्हि जयामि ॥ ४३ ॥ एकएवोपायोमयाज्ञातोस्तीत्याह ॥ इंद्रियेति ॥ ४४ ॥ इतःप्रभृतितुल्यैर्विशेषणैःपल्लव

इंद्रजातरथव्याप्तामहंकारानुपालिताम् ॥ चेष्टातुरंगमाकीर्णिकामकोलाहलाकुलाम् ॥ ३८ ॥ शरीरसीमांतगतांदुरिंद्रियपताकिनी
म् ॥ येजेतुमुत्थितास्नाततएवेहहिसद्गताः ॥ ३९ ॥ सुसाध्यःकरटोद्रेदोमत्तैरावणदंतिनः ॥ नोत्पथप्रतिपन्नानांस्त्रिंद्रियाणांविनिग्रहः
॥ ४० ॥ पौरुषस्यमहत्त्वस्यसत्वस्यमहत्तःश्रियः ॥ इंद्रियाक्रमणंसाधोसीमांतमहतामपि ॥ ४१ ॥ तावदुत्तमतामेतिपुमानपिदिवौक
साम् ॥ कृपणैरिंद्रियैर्यावन्तृणवन्नापकृष्यते ॥ ४२ ॥ जितेन्द्रियामहासत्त्वायेतएवनराभुवि ॥ शेषानहमिमान्मन्येमांसयंत्रगणांश्चलान्
॥ ४३ ॥ मनःसेनापतेरसेनामिमामिंद्रियपंचकम् ॥ जेतुंचेदस्तिमेयतो जयामितदलमुने ॥ ४४ ॥ इंद्रियोत्तमरोगाणांभोगाशावर्जना
हते ॥ नौपधानिनतीर्थानिनचमंत्राश्चशांतये ॥ ४५ ॥ नीतोस्मिपरमंखेदमभिधावद्दुरिंद्रियैः ॥ एकएवमहारण्येतत्स्करैःपथिकोयथा
॥ ४६ ॥ पंकवंत्यप्रसन्नानिमहादौर्भाग्यवंतिच ॥ गंधिशैवलतुच्छानिपल्वलानींद्रियाणिच ॥ ४७ ॥ दुरतिक्रमणीयानिनीहारगहनानि
च ॥ जनितातंकजालानिजंगलानींद्रियाणिच ॥ ४८ ॥ पंकजानिसरंध्राणिसुदुर्लक्ष्यगुणानिच ॥ ग्रंथिमंतिजडांगानिच्छणालानींद्रिया
णिच ॥ ४९ ॥ रुक्षाणिरत्नलुब्धानिकछोलवलितानिच ॥ दुर्ग्रहग्राह्योराणिक्षारांबूनींद्रियाणिच ॥ ५० ॥ बांधवोद्देगदायीनिदेहांतरक
राणिच ॥ करुणाक्रंदकारीणिमरणानींद्रियाणिच ॥ ५१ ॥ अविवेकिष्वभिन्नाणिभिन्नाणिचविवेकिषु ॥ गहनानंतशून्यानिकाननानीं
द्रियाणिच ॥ ५२ ॥

लादिसाम्येभेद्रियाणिवर्णयति ॥ पंकवंतीत्यादिना ॥ गंधिभिःशैवलतुल्यैर्मालिन्यैस्तुच्छानिकुलितानि ॥ ४७ ॥ नीहारैर्जडिर्द्वैभ्यश्चगहनानि ॥ आतंकोप्रथम् ॥ ४८ ॥ पं
कामलाज्जातानि ॥ गुणावासनालंतवश्चसुक्ष्मतमत्वात्सुदुर्लक्ष्याः ॥ जडांगानिजडदेहावयवभयायाणि ॥ लडयोरभेदाज्जलांगानिच ॥ ४९ ॥ निधुरत्वादसुखस्पर्शत्वाच्च
रुक्षाणि ॥ कहेलेः, बह्विभिर्गंधिभिश्च ॥ क्षारांबूनिस्समदृजलानि ॥ ५० ॥ गहनानिधुरवगाहानि ॥ अनतानिधुरवधीनि जनविष्यतिरुच्यगनिच ॥ ५१ ॥

घनाआस्कोढामुजास्फालनर्जनशब्दाभ्येभ्यः ॥ विद्युदिवक्षणमुखप्रकाशानि ॥ पक्षोत्तरेस्पष्टम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रैस्तुच्छमुखासकैः कीटादिभिश्चपरिगृहीतानि ॥ अवटानि गन्ता
यना ॥ ५४ ॥ श्वभायाणि जीर्णं च भुख्वा नि ॥ ५५ ॥ दुर्दृक्छिजीर्णवशादिकाष्ठानि ॥ ५७ ॥ घनैर्महिषैश्चैर्यकलहयूतादिदुर्व्यसनमन्थनशीलानि ॥ कुपराणि अ
क्तस्थलानि ॥ ५८ ॥ चक्रकाणिकुलालचक्राणि ॥ ५९ ॥ हे आपन्नोद्धरणशील एवं वर्णित प्रकारैर्द्रियग्रयुक्तापत्सागरनिमग्नमर्कचक्रनेत्यक्तसर्वस्वमिश्रणागतं मांदयोदेयेन क
सज्जनगराणि ॥ ६० ॥ यतः कारणाज्जातिये प्रसिद्धास्वादुःशाः केचन संतप्तच्चाद्यालो जयंतिसर्वालोकपैणवर्त्तते पांसंगमशरणार्गतपरमशोकहरवंदं निसर्वशस्त्राणिस
पोत्थेन तच्चोपदेशोद्धर ॥ ६१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमं रा० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उ० षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मेवनजगद्दुःखमज्ञानं जगद्गतम् ॥ अहं व्रीजाल
वोजनाश्चेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमं रा० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उ० षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ क्षुद्रप्राणिगृहीतानि विजिता निह
घना स्फोटान्यसारानि मलिनानि जडानि च ॥ विद्युत्प्रकाशान्येतानि भीमा आणीन्द्रियाणि च ॥ ५३ ॥ सुद्रप्राणिगृहीतानि विजिता निह
तात्मभिः ॥ रजस्तमोभिभूतानि स्वैर्द्रियाण्यवदानि च ॥ ५४ ॥ पातनैकांतदक्षाणि दोषाशीविपवंति च ॥ रुक्षकंटकलक्ष्याणि श्वभ्रात्राणी
द्रियाणि च ॥ ५५ ॥ आत्मभरीण्यनार्याणि साहसैकरतानि च ॥ अधकारविहारिणिरक्षांसि स्वैर्द्रियाणि च ॥ ५६ ॥ अंतःशून्यान्यसारानि
वक्राणि ग्रंथिमंति च ॥ दहनैकार्थयोग्यानि दुर्दृक्छिजीर्णद्रियाणि च ॥ ५७ ॥ घनमोहप्रबंधीनि दुष्कृपगहनानि च ॥ महावकर्तुच्छानि कुपु
राणीन्द्रियाणि च ॥ ५८ ॥ अनन्तेषु पदार्थेषु कारणानि घटादिषु ॥ सञ्चरमाणिसंपंकानि च कर्काणीन्द्रियाणि च ॥ ५९ ॥ आपन्नमिश्रमि
मेवमर्कचक्रनेत्वमामुद्धरोद्धरणशीलदयादेय ॥ येनामकेचनजगत्सु जयंतिसंतस्तसंगमं परमशोकहरवंदंति ॥ ६० ॥ ॥ इ० वा०
म० वा० दे० मो० ति० उ० विद्याधरोपा० वैराग्यवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ततस्तस्य मया ब्रह्मंस्त
च्छुत्वा पावनं वचः ॥ इदमुक्तं यथाष्टसु स्पष्टपदयागिरा ॥ १ ॥ साधुविद्याधराधीश दिष्ट्या बुद्धौ सिंभूतये ॥ भवांधकूपकुहराच्चिरेणोत्था
ना मेच्छसि ॥ २ ॥ पावनीयं तव मतीराज ते धनरूपिणी ॥ विवेकनानलेनैव कनकद्रवसंततिः ॥ ३ ॥ उपदेशि गरामर्थमादत्ते हारिहे ल
या ॥ मुकुरे निर्मले द्रव्यमयत्नैव विवति ॥ ४ ॥ यदिदं वच्मि तत्सर्वमोमित्यादा तु महसि ॥ अस्माभिश्चिरमन्विष्टं नात्र कायविचारणा
॥ ५ ॥ यत्किंचिदस्वदत्तं तस्ते बुध्यस्वा गोधुमुस्तजन् ॥ नासि त्वंचिरमप्यंतः प्राक्षितोऽपि न लभ्यसे ॥ ६ ॥
॥ ५ ॥ यत्किंचिदस्वदत्तं तस्ते बुध्यस्वा गोधुमुस्तजन् ॥ नासि त्वंचिरमप्यंतः प्राक्षितोऽपि न लभ्यसे ॥ ६ ॥
॥ ५ ॥ यत्किंचिदस्वदत्तं तस्ते बुध्यस्वा गोधुमुस्तजन् ॥ नासि त्वंचिरमप्यंतः प्राक्षितोऽपि न लभ्यसे ॥ ६ ॥
॥ ५ ॥ यत्किंचिदस्वदत्तं तस्ते बुध्यस्वा गोधुमुस्तजन् ॥ नासि त्वंचिरमप्यंतः प्राक्षितोऽपि न लभ्यसे ॥ ६ ॥

न हि दृष्टदृष्टलक्षणसंबन्धस्य गोन्यतापत्तिः किन्तु सुखदुःखवैषम्यप्रयोजककल्पितदोषांशानि दृष्ट्या वास्तवपरमकल्याणब्रह्मभावेन पूर्णतया सर्वमस्यैवेत्याशयेनाह ॥ नाह
 मिनि ॥ ७ ॥ दृश्यमात्रस्य अवोपधरूपत्वमुक्तमुपपादयति ॥ किमिति ॥ किमुपमां प्रसिद्धादज्ञानादहंकारादिभावेन घनीभूता ज्ञाया रस्वमलक्षणं जगज्जातमथवा जनुकाठिन्या
 दिवविलीना ज्ञापदादिलक्षणज्जातगतः सौपुमी अज्ञताजातादतिविचार्यापि विनिगमकाभावात्कार्यकारणभावव्यवस्थानोविद्यः ॥ अतः काठिन्यद्रवत्वस्य योर्धृतस्यैवैकत्वात्स
 वंस्यज्ञानमात्रत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्य विवर्तनदर्शनमेव त्यागः बाधितस्य जगतस्तुच्छता विभावेन किंचिद्ब्रह्म अधिष्ठानरूपतापत्तिविभावेन तु सर्वमेव ब्रह्मेत्याह ॥ मृगतृणेति
 ॥ ९ ॥ उक्तमाशयं विशदयंस्तत्त्वतिभासमपि निराचटे ॥ मृगतृणेति ॥ तदभावात्प्रतिभास्याभावात् ॥ न हि घटाभावप्रकाशसत्त्वेषि घटप्रकाशशब्दार्थोस्तीति भावः ॥ १० ॥
 अनंतरूपस्य जगतः प्रातिविकरूपेण निरस्तितुमशक्यत्वाद्धीजदाहैव निरासदतिवक्तुमहंकारबीजत्वेन जगत्तत्त्वभवनरुत्वेन वर्णयति ॥ विष्वेत्यादिना ॥ ११ ॥ इन्द्रियरसो विप
 नाहंत्वमस्ति न जगदिति निश्चयिनस्तव ॥ सर्वमस्ति शिवं तच्च न दुःखाय सुखायते ॥ ७ ॥ किमज्ञत्वाज्जगज्जातं जगतो यथ किमज्ञता ॥ वि
 चार्यापीति नो विमृष्टकवादलमेतयोः ॥ ८ ॥ मृगतृणां बुवद्विश्वमवस्तुत्वात्सदप्यसत् ॥ यच्च दंभाति तद्ब्रह्म न किंचिद्विचिंत्यं च देववा ॥ ९ ॥
 मृगतृणां बुवद्विश्वं नास्तित्वमथवा स्ति च ॥ प्रतिभासोपि नास्त्यत्र तदभावादतः शिवम् ॥ १० ॥ विश्वबीजमहंत्वं विद्धितस्माद्विजायते ॥
 साद्रव्यव्युर्वीनदीशदिजगज्जरठपादपः ॥ ११ ॥ अहंत्वबीजादणुतो जायते सौजगद्गुहः ॥ तस्यैन्द्रियरसाढ्यानिमूलानि भुवनानि हि ॥ १२ ॥
 तारकाजालकलिकाऋक्षौघः कोरकोत्करः ॥ वासनागुच्छविसराः पूर्णचंद्रः फलालयः ॥ १३ ॥ स्वर्गादयो बृहद्गर्गमहाविटपकोटराः ॥
 मेरुमंदरसत्यादिगिरयः पन्नराजयः ॥ १४ ॥ सप्ताब्ध्यो ग्रसुतयः पातालं मूलकोटरम् ॥ युगानि घुणवृंदानि पर्वाणि गुणपंक्तयः ॥ १५ ॥
 अज्ञानमुत्पत्तिमहीनराविहगकोटयः ॥ उपलंभो बृहत्संभोदो निर्वाणनिर्वृतिः ॥ १६ ॥ रूपालोकमनस्कारो विविधा मोददृत्तयः ॥ व
 नं विपुलमाकाशं शुक्तिजालं मुखत्वचः ॥ १७ ॥

यासंगस्तदाढ्यानि अधोभुवनानि तस्य द्युमस्य मूलानि ॥ १२ ॥ अश्विन्यादिसप्तविंशति तारकाजालं तस्य प्रधानकलिका ॥ तदन्यऋक्षौघः सृक्षमकोरकोत्करः ॥ प्राणिनां धर्मादि
 वासनापुष्पगुच्छसमूहाः ॥ फलालयः फलगुच्छाः ॥ १३ ॥ स्वर्गादयः स्वर्गहर्जनतपःसत्यलोकाख्या बृहतां लोकानां वर्गमहंतो विटपकोटराः शाखावलयगर्भदेशाः ॥ १४ ॥
 अपर्धुतयः आलवालपरिखाः ॥ युगानि कृतादीन्युत्तरोत्तरं धर्मपिष्टक्षरणाहुण्डानि ॥ तत्तद्युगवत्सरायनं नृमासादिगुणपंक्तयो वक्ष्यशाखा मूलार्थुद्रवपर्वाणि ॥ १५ ॥ न
 राजीवाः ॥ उपलंभो चातिज्ञानमेव बृहत्संभः सर्वविटपाधारमध्यभागः ॥ तस्य तत्त्वबोधानि निर्वाणनिर्वृतिरेव देवो वनहृताशनः ॥ १६ ॥ इन्द्रियैरर्थोपलंभा रूपालोकाः मनसा त
 द्रोचरसंकल्पविकल्पामनस्काराश्च तस्य द्युमस्य विविधा आमोददृत्तयः सुगंधमसराः ॥ आकाशमव्याकृताकाशतस्य विपुलवनम् ॥ मुखत्वचोनेन घट्टानि उत्तराधरोष्ठाश्च नेत्रहा
 स्यमुक्तोद्भेदशुक्तिजालमिव पृष्णोद्भेदनं प्रसवबंधनमिति यावत् ॥ १७ ॥

तस्यात्मसंविदेवजीवनहेतुरसप्रवाहः ॥ सूर्यचंद्राभ्यादीनांसर्वगणनिवर्तनः सूत्रात्वैव तस्य वातस्पंदः ॥ १८ ॥ मज्जनोन्मज्जेन प्रत्यहमुद्रास्तमयौतदुन्मुखाश्रद्धां कुरुचयस्त
स्यरम्याः कुसुममंजर्यः ॥ सूर्येण सह भ्रमन्ति मिरमंथकार एव भ्रमराणां भ्रमणं भ्रमो भ्रमतो भ्रमरा इति यावत् ॥ १९ ॥ ईदृशोऽयं सारदृक्षः पातालं मूलतो मध्यत आशागणं हि
वसमूहमयतोतिरिक्षं चापूर्यस्वस्तुतोऽसदेव भ्रातिरूपं सद्धन्ति ठाति ॥ तस्य अहमर्थरूपे बीजे अनहंतालक्षणे नाग्निना हने भज्जिते सति जीवन्मुक्तिभोगा यथावत्तद्देहपातं प्रतिभासमात्रेण ॥
॥ २० ॥ ॥ इति वा सिष्ठम ० रा ० नात्यर्थप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उ ० सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ २१ ॥
सतोऽप्यस्य सारदृक्षस्य पुनर्जन्मादिनारोहः प्ररोहो नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ वर्णितं सारदृक्षमनुवदति ॥ विद्याधरेति ॥ हे विद्याधर अधस्तन सप्तलोकसंहिता धरा आधा
दहं सारदृक्षस्य ज्ञानादुच्छेदयते ॥ संकल्पमंडपप्रायः संसार उपवर्णयते ॥ १ ॥ वर्णितं सारदृक्षमनुवदति ॥ विद्याधरेति ॥ हे विद्याधर अधस्तन सप्तलोकसंहिता धरा आधा
रोमूलदेशो यस्य ॥ लोको लोकांतगिरीणां किंदराणि अंतरालभागा मंदिरं सालवालो वेदिर्यस्य ॥ दशदिगंतरे अंबरे च आचरेण तिर्यग्बिम्बपविस्तारेण चरेण ऊर्ध्वविम्बपप्रसारेण त

विचित्रशाखाऋतव उपशाखा दिशो दश ॥ संविद्रसमहापूरो वातस्पंदो निवर्तनः ॥ १८ ॥ चंद्रार्कं रुचयो लोलामज्जनोन्मज्जनोन्मुखाः ॥
रम्याः कुसुममंजर्यस्तिमिरं भ्रमरभ्रमः ॥ १९ ॥ पातालमाशागणमंतरिक्षमापूर्यतिष्ठत्यसदेव सद्धन् ॥ तस्यानहंताग्निहेतुमर्थबीजे पुन
र्नास्ति सतोऽपिरोहः ॥ २० ॥ ॥ इ ० वा ० म ० वा ० दे ० मो ० नि ० उ ० विद्याधरो ० जगद्धक्ष बीजवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥
भुशुंड उवाच ॥ विद्याधर धराधारो गिरिकंदर मंदिरः ॥ दिगंतरांबरचारसंचार चंचुरः ॥ १ ॥ ईदृशोऽयं जगद्धक्षो जायते हंत्व बीज
तः ॥ बीजज्ञानाग्नि निर्दग्धेनैव किंचिन्व जायते ॥ २ ॥ प्रेक्ष्यमाणं च तन्नास्ति किलाहं त्वं कदाचन ॥ एतावदेव तज्ज्ञानमननैव प्रदत्त्यते ॥ ३ ॥
अहंत्वभावाच्चाहंत्वमस्ति संसार बीजकम् ॥ नाहंत्वभावान्नाहंत्वमस्तीति ज्ञानमुत्तमम् ॥ ४ ॥ सर्गादेव वसर्गस्य किलास्याभावयोग
तः ॥ कुतो हंत्वं कुतस्त्वं कुतो द्वित्वैक्यविभ्रमः ॥ ५ ॥ समाकर्ण्य गुरोर्वाक्यं यतं ते ये स्वयत्नतः ॥ संकल्पत्यागमा मूलं पदप्रानौ जयंति ते ॥ ६ ॥
रंधनाज्जयमाप्नोति स्वशास्त्रे सुपुरुषकृते ॥ विवेकी स्वविवेकित्वं यतनादेव नान्यथा ॥ ७ ॥

अतत्र प्राणि संचारेण चंचुरोऽति चंचलः ॥ १ ॥ २ ॥ प्रेक्ष्यमाणं तत्त्वतः किमिदं स्यादिति रत्नपरीक्षा विद्विश्य ब्रह्ममात्रतया वधार्यमाणम् ॥ तदहंत्वम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ उत्पत्तिरेव यस्य
सतः सतोऽवानसंभवति तस्य स्थितिर्दूरनिरीतोऽस्याह ॥ सर्गादेवेति ॥ ५ ॥ संसारः कालत्रयेऽपि नास्येवेत्युक्तार्थस्य दृढीकरणाय संकल्पयूतमंडपवर्णयिष्यन् भूमिकारं चयति ॥ सभा
कर्ण्येत्यादिना ॥ वक्ष्यमाणं प्राग्बहुशो वर्णितं च आमूलं समूलं संकल्पत्यागं कुर्तुं गुरोस्तदुपायकमवेदकं वाक्यं समाकर्ण्य तदुक्तक्रमेण स्वप्रयत्नतोऽयं यतं ते तत्त्वबोधप्राप्तौ सत्यामसं
कल्पं तत्सदैक्यव्याख्यं जयंति ॥ ६ ॥ यथा सुपुरुषकृतसूपकारः स्वशास्त्रे सुपकारविद्याविशेषकृते सम्यग्भ्यस्तेन दुक्तप्रकारेणैव नाना भक्ष्यभोज्यं नाना रसायनानां रंधनात्पाकेन नि
प्यादनात्क्षुत्तुं नाना मयजरादिजयं रजसन्मानाद्युक्तार्थं चाप्नोति तद्वद्विवेकी अधिकारी गुरुशास्त्रोक्तमार्गेण यतनादेव स्वविवेकैक्यव्यपर्थं जयति नान्यथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यतोयंसारःस्वमंद्रजालादिवद्भूतानिचितोबहिरस्तीत्याह ॥ चिदिति ॥ ८ ॥ चिच्चमत्कारमात्रमतो न चितो बहिरस्तीत्याह ॥ चिदिति ॥ ८ ॥ चिच्चमत्कारमात्रमात्रमुपादयति ॥ संकल्पेति ॥ चित्रकृतश्चित्रकारस्यचि
 तेकल्पितंयच्चित्रंतद्वत् ॥ ९ ॥ जगतःसंकल्पमात्रतोद्रढयितुंसंकल्पयुतमंडपाकारतांकल्पयति ॥ मंडपदत्यादिना ॥ १० ॥ अपेअधोमुखप्रतोभोरिवोध्यंगुलुयस्यतथावि
 धेनमणिसंभ्रसहस्रेणहतः ॥ अतएवकचिर्द्रिद्राद्युपसहस्राद्वकचित्कल्पसंख्याभाणीवसुंदरः ॥ ११ ॥ यत्रयस्मिन्मंडपेवास्तव्यानांनिवसतांस्त्रीबालपुरुषादीनांकीडाार्थं
 लोकांतराणिपातालस्वर्गादीनितदाकाराःसमुद्रकाःसंपुटकास्तत्रतथास्थापिताः ॥ कीदृशास्ते ॥ अतरेनानानदीपर्वतवनहस्यश्वदेवतियद्भरादिनानारचनयायुक्ताः ॥ १२ ॥
 भूतानिप्राणिनस्तल्लक्ष्मणैर्वर्जैःपरैस्तदुपभोग्यैश्चआपूर्णाः ॥ तमसार्पिणिभिर्घातकैर्मणिप्रदीपमयंचंद्रादिभिर्व्यवहारप्रद्वयसधुंधुमाःसशब्दाः ॥ कचित्तमोभिःकचित्पकाशै
 चिच्चमत्कारमात्रंत्वजगद्विद्दीहनेतरत् ॥ नाशासुनवहिर्नारेतरत्कचनविद्यते ॥ ८ ॥ संकल्पोन्मेपमात्रेजगच्चित्रंविशोक्त्यते ॥ तदनु
 म्नेपविलयिचित्ररुच्चित्तचित्रवत् ॥ ९ ॥ मंडपोस्तिमहास्तंभोमुक्तमणिविनिर्मितः ॥ बहुयोजनलक्षाणिकांतकांचनचित्रितः ॥ १० ॥
 मणित्संभ्रसहस्रेणवृतोमेतमेरुणा ॥ इंद्रायुधसहस्राद्वकल्पसंख्याभ्रसुंदरः ॥ ११ ॥ स्त्रीबालपुरुषादीनांवास्तव्यानामितस्ततः ॥ क्री
 डार्थंस्यापितायत्रनानारचनयांतरे ॥ १२ ॥ भूतबीजपरापूर्णास्तमोरिपुसधुंधुमाः ॥ तमःप्रकाशचित्राख्यालोकांतरसमुद्रकाः ॥ १३ ॥
 आमोदसुभगालोलजलदावलिपल्लवाः ॥ लीलापद्माकरेखीणांविलूनाःकल्पपादपाः ॥ १४ ॥ बालनिःश्यासचलिताःकंदुकानिकुला
 चलाः ॥ संध्यांबुदाःकर्णपूराश्यामराःशरदंबुदाः ॥ १५ ॥ कल्पांतकालजलदास्तालवंतपदंगताः ॥ भूतलंघूतफलकंवितानंतरकांबरम्
 ॥ १६ ॥ भूतशारपरवर्तधूतेक्षाःशशिमानवः ॥ व्योमाजिरेजगद्भासणोगृहनिवासिनाम् ॥ १७ ॥ इतिसंकल्पएवांतश्चिरभावनया
 यथा ॥ अग्रस्थदृश्योपमयासत्यतामिवगच्छति ॥ १८ ॥ तथैवायंजगद्रूपःसंकल्पैरसुसमुत्थितः ॥ चिच्चमत्कारमात्रात्माचित्ररुचि
 त्तचित्रवत् ॥ १९ ॥

अचित्राआख्याअभिल्यायेयाम् ॥ १३ ॥ लीलापद्यायाःकीडालक्ष्याआकरेयस्मिन्मंडपेखीणांमंडनायविलूनालवनेनगृहीताआकल्पाःकर्णपूराधूलंकाराभ्यस्तथावि
 धाःकल्पपादपाःकृताः ॥ १४ ॥ बालानांनिःश्यासेनापिचलिताअंतिलिपीयांसदतियावत् ॥ इंद्रशाःकुलाचलायत्रार्थाद्बालानामेवकीडाकंदुकानिकृताः ॥ संध्यांबुदा
 दिवधूनांकर्णपूराःकृताः ॥ शरदंबुदाश्चतासांहस्तेचाभराःकृताः ॥ १५ ॥ यत्रमंडपेभूतलंसंपूर्णयूतफलकंरुतम् ॥ १६ ॥ यत्रमंडपेव्योमलक्ष
 णेअजिरेचलरेजगतांभासआविर्भावितरोभावादिप्रत्ययएवपणोयस्मिन्यूतेकीडतांगृहनिवासिनांमंडपस्वामिनांब्रह्मादीनांतत्रभूतसाराणांचतुर्विधभूतपामाणांशारिकलानां
 पतःपुनर्जन्मरणदिनाभ्रमणंपरावर्त्तस्तल्लक्ष्मणेयूतेराशिभावादिनवपद्माअक्षाःकृताः ॥ १७ ॥ इतिइंद्रोमंडपेस्त्रीतिंसंकल्पयितुःसंकल्पएवअग्रस्थदृश्योपमयायथासत्यता

१ मलस्यसचतनत्यादिःकालतावभाजगद॥

अंबुव्यापिनः क्षीरस्य वृक्षेषु पिपरिशेषवद्ब्रह्मरूपमेवानुपमते परिशिष्यत इत्याह ॥ चिद्रूपद्विद्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षिद्रूपं ब्रह्मचित्तौ लभ्यते इत्युक्तं चेत् ॥ ६ ॥ यथासुरासु
 १: सहवर्त्तमानं पातालभूत्रिविष्टपमिव स्थितम् ॥ प्रीतिर्हृषकोऽधुद्रुज्यपराजया दिवानाभा वैः पलायनानुधावनायाजवीभावैस्तत्तदनुहंप्रक्रियाकालमिव आकुलमपिरंगम
 पिरंगमयं चित्रलिखितजगत्कुड्यकुड्यात्मनामौनमूनिशरीरमिव निर्व्यापारमेव स्थिततामायाशबलचिच्चित्रकाचितं जगदपिशुद्धचिदाकाशलक्षणकुड्यो निर्बिकाराद्रुतदात्म
 नैव स्थितं जगद्भावेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अचेतनमन्यतजगद्रूपम् चेतनं परमाथसद्ब्रह्मरूपवायदेव चित्तस्य तत् स्वरसतः कचित्तैतेनैव भूयते ॥ एवं याचनयोऽभयोर्व्युत्थानेन स
 माधिनावायेदेव च्छसितकुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ एतावांस्त्वज्ञेभ्यस्तत्त्वविदां विशेषः यथा मरुभूमौ महानद्यात्मना दृश्यमाना अर्काशवो मज्जनमरणादिभ्यजननान्तरणोपायादर्शना
 च्चाज्ञानावर्माक्कुले निरोधकानमरुभूमितत्त्वज्ञानम् तद्वदेकविज्ञानेन तत्त्वतः सर्वविज्ञानाद्विदितवेदिनतत्त्वविदाजगद्रूपाश्चिच्चमकृतयोऽप्यनिरोधिन्यदित्यर्थः ॥ उपपादितं चेदंली

चिद्रूपः सर्वभावानामंतर्बहिरसि स्थितः ॥ प्रसन्नां बुभुक्षारस्यांतर्बहिश्चैव यथापयः ॥ ५ ॥ नाहमस्तीति चिद्रूपं चित्तौ चेद्ब्रह्ममंगते ॥ न चान्यच्चे
 तितं ब्रह्मरूपं केनोपमीयते ॥ ६ ॥ ससुरासुरपातालभूविष्टपमिवोपितम् ॥ नानाभावाजवीभावक्रियाकालमिवाकुलम् ॥ ७ ॥ यथारंग
 मयं कुड्ये जगन्मौनमिव स्थितम् ॥ तथा चिच्चित्रकाचितं खेकुड्ये चात्मसंस्थितम् ॥ ८ ॥ तेनैव भूयते भूरियच्चित्तं कचित्तं स्वतः ॥ अचेतनं चे
 तनं वायये च्छसितथाकुरु ॥ ९ ॥ चिच्चमकृतयोऽप्योधिस्फुरं त्येताजगत्तया ॥ अर्काशुवदराधि न्यः स्वच्छाविदितवेदिनाम् ॥ १० ॥ ति
 मिराक्रांतदृष्टीनां यथा केशोऽद्रुकादिखे ॥ स्फुरत्येवं जगद्रूपमनात्मन्येव तिष्ठताम् ॥ ११ ॥ एवं जगत्त्वमहमित्यवबोधरूपमाभासमान
 मुदितं न चनोदितं च ॥ अर्काशुजालरचनानगराभमन्नकुड्यादिसत्यमिदमस्ति न खेलेतव ॥ १२ ॥ ॥ इ० वा० म० वा० दे० मो० नि०
 उ० वि० चित्कचनयोगोपदेशो नानामनवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ भृशुंड उवाच ॥ ॥ विदित्वं चेतनादेव चेतनेतरचेतन

म् ॥ जलेऽग्निरिव चिज्जाड्येनानोभिन्नेमनागपि ॥ ३ ॥

लोपाख्याने विल्लेरेण ॥ १० ॥ अज्ञानान्निरोधिन्येवेत्याशयेनाह ॥ तिमिरिति ॥ अनात्मनिसंसारे एव तिष्ठतामज्ञानम् ॥ ११ ॥ अर्काशुवदिति दृष्टांतं प्रकारांतरेणापिवर्ण
 यनुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ आभासमात्रवर्णितचिच्चमत्कारमात्रमतोऽद्भुतश्च दृशानोदितम् ॥ चकारौ विकारांतराणामपि समुच्चयप्रतिपेधार्थो ॥ अर्काशुजालैरेव
 चनानिर्माणस्य तथा विधं यद्वर्धनं गतदाभमन्नव्यवहारभूमौ कुड्यादिजगत् तच्च जगद्रूपेण खेलेतव सत्यं नास्ति अतो न चिन्निरोधकमित्यपरिच्छेदथितः सिद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥
 ॥ इति श्रीवासिष्ठम् ० तात्पर्यप्रकाशो निर्वर्णप्रकरणे उत्तरार्द्धे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ यथाभूतं स्थितं ब्रह्मनिर्विकारमकारणम् ॥ नासीद्वज्रगत्कापिकदापीत्यु
 पवर्ण्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मणि जगदपलापसिद्धयेतज्जाड्यामपलपितुज्जाड्यत्वेनाभिमतस्य चिद्वावमनुभावयति ॥ विद्धीत्यादिना ॥ हे विद्याधर त्वं चेतनेतरत्वेनाभिमतस्य जगत्तत्त्वेनादे
 न ज्ञेयमस्मादगर्गं निश्चि ॥ स्फुरदपलपमेव हि चेतनत्वम् ॥ तद्यदि जगद्रूपस्फुरतित हि चेतनमिव न चेतनेतरदिनि ॥ जलेऽग्निरिति चिन्निरोधकमित्यपरिच्छेदथितः सिद्ध इत्यर्थः ॥ अतो अलरो

जाड्यमात्रापलापेनैवजगदपलापसिद्ध्यानिर्वक्षिपंस्थीयतामित्याह ॥ तदिति। यंचयंत्रं परिच्छेदस्तद्वहितं यथास्यात्तथा ॥ चित्रकृच्चित्रचित्रस्थतज्जतिवत् गंधर्वनगराधिष्ठा
 नव्योममध्यवच्च ॥ २ ॥ येनप्रत्ययेपित्रत्तानि अचिद्रूपं जगतसुहृत्पेणास्येति श्रुतिस्तद्विवादास्ते मायाशान्तस्य सर्वशक्तिवाद्भक्त्यापि ब्रह्मसत्तारोपदृष्ट्या भाविकेन लवेसां प्र
 तिकजलसत्तया सत्ताव्यवहारवदित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ ३ ॥ वास्तवदृष्ट्या तु मायाया एवासत्वाद्वितीये निर्विकारे भोक्तृत्वादेव वा संभवाज्जडसर्गादेरुद्भय एव न संभवती
 त्याह ॥ नेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनवधारितविशेषसर्वानुगतसत्तासामान्यरूपत्वात्किंचित् ॥ विशेषवाधेन नुगतस्य सामान्यरूपताया अपि निवृत्तैरुक्त
 व्यावधारणाच्च न किंचित् ॥ चेतनावृद्धिस्तच्चिदाभासश्चनविद्येयत्र ॥ ९ ॥ प्रयोजनोपेक्षाजावादपि सर्गोनास्तीत्याह ॥ नित्यानंदतयेति ॥ कारणं क्रियानिमित्तफलम् ॥ १० ॥
 तद्देवनावेदनयोरभेदात्स्वस्य मास्यताम् ॥ निर्यत्रमेव चित्रस्थज्ञमिव द्योममध्यवत् ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यशेषशक्तिवाच्चित्वं विद्येते तथा ॥ अद्यु
 द्धे विमले तोये भाविकेन लवो यथा ॥ ३ ॥ नकारणं विनोदेति सर्गादिब्रह्मणस्तथा ॥ ४ ॥ न च कार
 णमस्य त्रसर्गवृत्तावकारणे ॥ नातः संजायते किंचिज्जगदादि न संशयति ॥ ५ ॥ अत्यंतं कारणं भावान्न किंचिज्जायते जगत् ॥ भ्रशवंद्विव
 नास्येव हृष्टमप्यग्रतो जगत् ॥ ६ ॥ ब्रह्मानंतमजं शांतमतोस्तीदं न सर्गधीः ॥ कारणं भावतस्तेन ब्रह्मैव देवमखंडितम् ॥ ७ ॥ अतः शिलोदशभोऽ
 सिव्यो मकोशोपमोपि च ॥ ब्रह्मैकधनरूपत्वाद्जनवयवोसि च ॥ ८ ॥ ज्ञोसि किंचिन्न किंचिद्वानिः शंकमलमास्यताम् ॥ अचेतनाचिदाभा
 से शान्त्यतामात्मनात्मनि ॥ ९ ॥ नित्यानंदतया जस्य कारणं नास्ति कार्यकृत् ॥ सर्गाद्यसंभवे तस्माद्यदस्ति तदजं शिवम् ॥ १० ॥ अजो ये पांतु
 चिद्रूपो नास्ति मौख्यं विलासिनाम् ॥ सर्गनाशे समुत्पन्नं किं ते पांतं प्रविचार्यते ॥ ११ ॥ यत्र यत्र परं ब्रह्मतत्र संति जगंति हि ॥ जगच्छब्दार्थरू
 पेण मुक्तान्येवं विधानि च ॥ १२ ॥ तृणे काष्ठे जले कुड्ये सर्वत्रैव परं स्थितम् ॥ सर्वत्रैव च सर्गौघः परिप्रोतः स्थितो मिथः ॥ १३ ॥ ब्रह्मणः कः
 स्वभावो साविति वक्तुं न युज्यते ॥ अनंते परमेतत्स्वत्वात्स्वत्वात्यसंभवान् ॥ १४ ॥ अभावसर्वपक्षस्य भावस्यासंभवादपि ॥ पदं व
 ध्रंति नानंते स्वभावाद्यादुरुक्तयः ॥ १५ ॥ अस्वत्वाभावयोर्नित्येनं तेत्यंतमसंभवान् ॥ स्वत्वभावे पुंसि द्वे पुंस्यभावोक्तिर्न तिष्ठति ॥ १६ ॥
 एवं तत्त्वदृशानित्यमुक्ततासिद्धिमुपपाद्यतदनभ्युपगमेनित्यबद्धताप्रसक्तिर्मुख्याणां स्यादित्याह ॥ अज इति ॥ नेपामनिर्भोक्षदोषानिवृत्तेः किंप्रविचार्यते ॥ निष्कलामोक्षोपाय
 चितेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अर्द्धे प्रबुद्धदृष्ट्यायादृशी स्थितिस्तामाह ॥ यत्र यत्रेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ तर्हि मिथ्यासंस्वभावमेवास्तु ब्रह्मनेत्याह ॥ ब्रह्मण इति ॥ स्वः स्वीयो भावो व्याव
 र्त्तकधर्मो हि स्वभावस्तस्य च धर्मता ॥ अस्वभावव्यावर्त्तकतया वाच्या ॥ अद्वये तु ब्रह्मणि स्वत्वात्स्वत्वयो रत्यंतं संभवान्न स्वभावो न्योनिरूपयितुं शक्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ व्यावर्त्तके
 स्वशब्दासंघटनमुक्ताभावशब्दासंघटनमपि दर्शयति ॥ अभावेति ॥ १५ ॥ व्यावर्त्तकपक्षे पुनस्त्वेषु भावेषु च लोके स्वभावोक्तिः स्वभावशब्दप्रयोगेन तिष्ठति अप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 द्विशंकावारणाय विशिनष्टि ॥ नित्येनं ते इति ॥ स्वतः सिद्धे च व्यावर्त्तकेषु स्वत्वेषु भावेषु च लोके स्वभावोक्तिः स्वभावशब्दप्रयोगेन तिष्ठति अप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

२ स्थिरइत्यपि कचित्पाठः

१ दृश्यमिन्द्रियकचित्पाठः

यथाब्रह्मणिसर्गादिर्नसिद्धान्तित्वद्वयताएवंप्रतीच्यमहंत्वादिरपीत्युभयशोधेअखंडतासिद्धेत्याशयेनाह ॥ नाहंत्वमिति ॥ १७ ॥ प्रेक्ष्यमाणंरक्ततत्त्वच्छास्त्राचार्यानुभवःपरीक्ष्य
तत्त्वदृशादुपयमानम् ॥ १८ ॥ अनयादृशाजाल्पचिह्नस्वभावतामिवजीवजगद्भेदोप्यभेदात्मतामिवापन्नदतिप्रदर्शनायप्राक्तमाहेमकटकभेदटांताःपर्यवसन्नाइत्याशयेनोपसं
हरति ॥ भेददति ॥ संकल्पोरादोःशिरदतिव्यपदेशवद्विकल्पमात्रंविद्वद्भिःकथितः ॥ कटककंकटकाकारः ॥ १९ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०म०तात्पर्यप्रकाशे०उत्तरार्द्धेदशमःसर्गः
॥ १० ॥ इहैन्द्रियजात्यूर्णेनिर्विकारमनःस्थितिः ॥ देहादिदृश्यादृष्टिश्चदृढीकार्यैतिवर्णयते ॥ १ ॥ निरंवेवस्त्रायानाद्वेतेअंगस्वेहेलम्राणिशस्त्राणिद्विधितायास्तल्लणयास्तनाथ
गानिचुष्यमानःसाक्षादनुभवन्नपिकामदुःखमयादिविकारानुदयायःसुसमःस्यात्सपरस्मिन्देस्थितः ॥ तादृशस्थितिसिद्धिर्पर्यन्तमिन्द्रियजयात्मनिष्ठेदृढीकार्यदित्यर्थः ॥ १ ॥

नाहंत्वंलभ्यतेसाधोबुद्ध्यालोकेनिराक्षितम् ॥ असदेवकुतोप्येतद्दालयक्षइवोदितम् ॥ १७ ॥ मुक्तंत्वंहंत्वशब्दार्थैर्लभ्यतेयच्चतत्परम् ॥ यु
क्तंत्वंहंत्वशब्दार्थैःप्रेक्ष्यमाणंविलीयते ॥ १८ ॥ भेदोजगद्ब्रह्मशोरभेदःपर्यायशब्दार्थविलासतुल्यः ॥ संकल्पमानंक्रकथितोनसत्योय
थानयोर्विकटकत्वेहेमोः ॥ १९ ॥ इ०वा०म०वा०दे०मो०नि०उ०विद्या०सर्गापवर्गप्रतिपत्तियोगोपदेशोनामदशमःसर्गः ॥ १० ॥
भुशुंडउवाच ॥ शस्त्राणिदयितांगानिलग्नान्यंगेनिरंवरं ॥ योबुद्ध्यामानःसुसमःसपरस्मिन्पदेस्थितः ॥ १ ॥ तावत्पुरुषयत्नेनधैर्येणा
भ्यासमाहरेत् ॥ यावत्सुषुप्ततोदेतिपदार्थोदयनंप्रति ॥ २ ॥ यथाभूतार्थतत्त्वज्ञमाधयोग्रगताअपि ॥ नमनागपिलिपतिपयांसीवसरो
रुहम् ॥ ३ ॥ शखांगनानांस्वंगलग्नान्यलमसंविदम् ॥ अलग्नानीवशांतात्मायःपश्यतिसपश्यति ॥ ४ ॥ विपंयथास्वांतरेवदुर्धुणीभा
वतिस्वयम् ॥ नचदुर्धुणतानामविपादन्यास्तिकाचन ॥ ५ ॥ स्वरूपमजहत्त्वंजीवतामधितिष्ठति ॥ तथात्मातत्परिज्ञानमात्रैकप्रवि
लापिनीम् ॥ ६ ॥

अमुमेवार्थस्यमाह ॥ तावदिति ॥ शस्त्रकांतादिवाह्यपदार्थेभ्योविकारोदयनंमिथ्यात्वबुद्ध्याप्रतिक्षिप्यस्यात्मसुखमात्रविश्रान्तिलक्षणासुषुप्ततायावदुदेतितावत् ॥ २ ॥ तत्त्व
ज्ञानप्रतिष्ठायाआध्यसंस्पर्शएवलक्षणमित्याह ॥ येति ॥ नहिशुक्तिबाधेतद्वज्रतलाभापहारयोराराधितृश्यतदितिभावः ॥ ३ ॥ नभोयहणदृष्टान्तार्थम् ॥ सपश्यतिससाक्षात्का
रज्ञानवानितिलक्षणेनवोप्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ नभान्तिकस्थितेनजीवभावेनास्यवास्तवनिर्विकारस्वभावोऽपगतदन्तितद्बाधमात्रेणतच्छात्रोक्तएवेत्येतदुपपादनायदृष्टान्तमाह ॥
नचेति ॥ यथाविपविषस्यभावादप्रच्युतमेवधुणकीटादिविकारंगतमितिधुणताविपादन्यान् तथाआत्माब्रह्मापिस्वतत्त्वपरिज्ञानमात्रैकबाध्याजीवतांजीवकारविबलमधिति

अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव
 अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव
 अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव
 अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव

अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव
 अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव
 अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव
 अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

कादशः सर्गः ॥ ११ ॥
 ननचास्ति भोक्तानचकर्तृताच ॥ १५ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उत्तराद्धि विद्याधरो० यथाभूताथेवेदं नना
 तम् ॥ इएवासंविदं स्तिष्ठपरिनिष्ठितनिष्ठया ॥ १४ ॥ नकेन चिक्लस्य चिदेव कश्चिद्वेदनाद्यपि पश्यहो ॥ १३ ॥ जगत्पदार्थसार्थो घमनो बुद्ध्यादिसंस्थि
 शीतलतायस्मिंस्तस्मिन्किमिवहेलनम् ॥ ११ ॥ जगत्पदार्थसत्तांतः सामान्येनाशुभाविते ॥ मनोहंकारबुद्ध्यादिकः कलंकोमलालनि
 तस्यः स एवासइवाप्यतस्य इव सर्गकः ॥ ८ ॥ विषं विषत्वमजहद्यथा स्वांतः कृमिः क्रमान् ॥ न जायते न धियते म्रियते पच जायते ॥ ९ ॥
 जीवो भवति दुर्घुणोऽमृत्यात्मैव यथा तथा ॥ अत्यजं तीनि जं रूपं चिज्जडं रूपमृच्छति ॥ ७ ॥ ब्रह्मण्यनन्योऽप्यन्याभो दुर्घुणः क्वचिदुत्थितः ॥
 सर्वेषां प्रियतममावानामांतीरीसारसुखरूपा अवस्था सर्वतापनिवृत्त्या अंतःशीतलतायस्मिन्पूर्णात्मस्वभावे ॥ ११ ॥ जीवस्य मनोहंकारादिकलंको निवृत्तावुपायमाह ॥ जग
 तुस्तइत्याह ॥ विषमिति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ देहेन्द्रियविषयपदार्थेष्वहंममतासत्तया अमग्नरूपिणा अतिरोहितस्वरूपेण श्रवणादिप्रयत्ननिष्पादितस्वसाक्षात्कारसंविषयो जन्मभूतेन
 जगदपि घुणवदेवोत्थितमित्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ ८ ॥ कृमौ विषत्वभावदृष्टया यथा जन्ममरणेन सतो देहिस्वभावदृष्ट्या तुस्तथा जीवोऽपि ब्रह्मस्वभावदृष्ट्या नस्तो जीवस्वभावदृष्ट्या
 अमरणस्वभावमेव जडं विषयस्वभावमत्यजे देवयथा मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावजं जडं रूपमृच्छतीति वैपरित्याशेऽपि दृष्टांत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव

भातिमात्रमहं भाग्यश्रिद्विपत्तौ जगद्भयः ॥ तस्य मूलमविद्येति तत्क्षयकर्मदयते ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणक्रमेण सहोच्छेदसिद्धये अविद्याया एवाहंभावलक्षणसूक्ष्मपञ्चभावस्तस्यैव स्थूलद्रव्यं चरुपतेतिसर्वकल्पनानां च द्विवर्त्तमात्रतयैकतां दर्शयति ॥ खएवेत्यादिना ॥ यथा खेव्योऽग्रे वापरं व्योमसंपन्नमुत्पन्नमिति मनसा संकल्पनमेकस्यैव व्योमो भेदभाति ॥ निर्व्यपदेशि मां चं तथा अज्ञाने आत्मनि सूक्ष्मद्रव्यं चालनोऽहंभावस्य भावनं कल्पनमित्यर्थः ॥ १ ॥ ननु दृष्टांतैककल्पयिता पुरुषस्तृतीयोऽस्ति तत्र कस्त्वृतीयस्तमाह ॥ खेखमिति ॥ निर्व्यपदेशि मां चं तथा अज्ञाने आत्मनि सूक्ष्मद्रव्यं चालनोऽहंभावस्य भावनं कल्पनमित्यर्थः ॥ २ ॥ दृष्टानेयथा खेऽद्वयः खाल्मेवास्ति द्वितीयं तु खं कल्पकपुरुषस्य संक अविद्याविहितत्वात् सा दिवा तत एव शब्दादिना अव्यवहार्यमात्मरूपसद्वृत्तिसिद्धीत्येककल्पकमित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु दृष्टांतैककल्पयिता पुरुषस्तृतीयोऽस्ति तत्र कस्त्वृतीयस्तमाह ॥ खेखमिति ॥ निर्व्यपदेशि मां चं तथा अज्ञाने आत्मनि सूक्ष्मद्रव्यं चालनोऽहंभावस्य भावनं कल्पनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अतएव तत्परमसूक्ष्मसर्वस्थूलकल्पनाधिष्ठानं ब्रह्मास्तीति परिचेयमित्याह ॥ तत इति ॥ तस्य संवित्तिः कल्पना ॥

नेतनो नाहं नामाज्ञानादन्यदस्ति नाप्यनहं प्रपञ्चरूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अतएव तत्परमसूक्ष्मसर्वस्थूलकल्पनाधिष्ठानं ब्रह्मास्तीति परिचेयमित्याह ॥ तत इति ॥ तस्य संवित्तिः कल्पना ॥
 भुशुंड उवाच ॥ खएव व्योमसंपन्नमिति संकल्पनं यथा ॥ आंतिमात्रमसद्रूपं तथाहंभावभावनम् ॥ १ ॥ खं खं जानामि भ्रातरं हं क
 ल्पयिता यथा ॥ तथा निर्व्यपदेश्यात्मसदस्य सा दिवा ततम् ॥ २ ॥ खेखाल्मेवास्ति चिद्रूपं तत्स्वकंबुद्ध्यते वपुः ॥ भासते यदिदं त्वेन नाहम
 स्मिन् चानहम् ॥ ३ ॥ ततश्चिद्रूपमस्तीह गन्धस्पर्शस्थूलं खमप्यलम् ॥ अणाविव महामे रूतस्तसं वित्तिर्हि खादिता ॥ ४ ॥ घनस्ततोऽचिदाभासः
 खादप्यतिरामणुः ॥ जानाति यत्स्वभावं तदेतत्सर्गतया स्थितम् ॥ ५ ॥ अहंता खादिताद्यात्मविदः प्रसरणं जगत् ॥ अंभो ब्रव प्रसरणं य
 थावत्तां दिवेष्टनम् ॥ ६ ॥ अचित्प्रसरणं शांतमस्पंदीवल्लवः ॥ निःस्पंदपवनाकारमाकाशत्वादयोपमम् ॥ ७ ॥ नदेशकालादिजगत्
 प्रसरेषु च युज्यते ॥ घनाच्छून्यान्निराभासाच्चिन्मात्राविसराहते ॥ ८ ॥ चिन्मात्रे प्रसृते कोले व्योधिना विजले स्थले ॥ निद्रायां जाग्रति स्व
 प्ने भवेज्जगदिवोदितम् ॥ ९ ॥ प्रसरणात्प्रसरणेन च संभवतो विदः ॥ खादप्यत्यंतस्वच्छत्वाद्दक्षो भोदेः सदैव हि ॥ १० ॥

खादिता आकाशादिजगद्भूता ॥ ८ ॥ परमसौक्ष्म्यं तस्योक्तमुपपादयति ॥ घन इति ॥ खादाकाशादप्यतिरामणुरचिदाभासोऽज्ञानलक्षणोऽनादिविवर्त्तस्तत आत्मचित्तेः सका
 शात् घनः स्थूल एव तत्तादृशं परमसूक्ष्मचैतन्यमनाद्यहमिदमाकारवासनयोत्तरोत्तरस्थूलस्वभावकल्पनया जानाति ॥ एते देवसर्गतया आभासानि रूढमित्यर्थः ॥ ५ ॥ आत्मवि
 द आत्मचैतन्यस्याऽप्यात्ममहंताय धिलोक्तुं तया दिता पञ्चभूतता तदादिप्रसरणं विवर्त्तविस्तारो जगत्सर्गः ॥ ६ ॥ चित्प्रसरणस्याभावः अचित्प्रसरणं शांतं जगदुपरमः प्रलय इति या
 वत् ॥ ७ ॥ एवं सिद्धस्य देशकालादिजगतोऽवांतरकार्यसहस्रलक्षणे प्रसरेष्वपि चिन्मात्रमसराहते अन्यत्पार्याधिकं रूपं न युज्यते नोपपद्यते ॥ ८ ॥ तत्रोपपत्तिर्दर्शयति ॥ चि
 न्मात्रे इति ॥ निद्रायां प्रसिद्धस्य मे जाग्रति प्रसिद्धे मनोराज्यादित्वमेव ॥ ९ ॥ चित्तोजगदाकारपरिणामलक्षणे वास्तवः प्रसरण एव किं न स्यात्तत्राह ॥ प्रसरणेति ॥ क्षोभाः संचलनं

ननुसुखदुःखभोगाद्यनुभवरूपादेहाद्यहंभावरूपाश्चविकाराश्चिदात्मनिदृश्यंतत्राह ॥ ३६ ॥ परेकूटस्थत्वभावे ॥ तथाचचिदाभासस्यैवभोगादिविभ्रमानकूटस्थात्मनइति
भावः ॥ ११ ॥ उक्तेऽर्थसंकल्पादिमनोदृश्यव्यतिरेकदर्शनप्रमाणमित्याह ॥ धीरिति ॥ धीर्यतात्मकमनोदृत्तिः ॥ श्रीःसंपदाभिमानलक्षणादृष्टात्मकमनोदृत्तिः ॥ कीर्त्तिः
स्वगुणख्यातिश्रवणजन्यातादृशदृत्तिः ॥ कांतिरिच्छा ॥ सर्वत्रमनोदृत्तिबोधैकःपदैस्तेद्वैतबोवाद्यविषयालक्ष्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्मलक्षणादिदुर्विवात्स्फुरितायाजीवचिदाभासल
क्षणज्योत्स्नातदंशचाक्षुषादिज्ञानरूपंयदुत्ततदधीनसिद्धिकत्वात्तद्वचप्रायःसर्गईश्वराद्ब्रह्मणोनानिरिच्यते ॥ कुतः ॥ तदाधारयोर्दिक्कालयोर्निरवयवेनिक्रियेचब्रह्मण्यसंभवा
त् ॥ सत्याहिदिशिर्मूर्द्रव्यस्यक्रिययासर्गकालःकल्प्येत नचसाप्रागस्ति एवसतिकालेदिगाद्युत्पत्तिःकल्प्येत नचप्रलयेसोस्ति क्रियातिरिक्तस्यतत्साधकस्याभावात् पूर्णक
दृथेक्रियायोगात् नचतयोरसतोःकस्यचिदन्यस्यावकाशोस्तीतिनब्रह्मव्यतिरिक्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ परेपरमेश्वरेएवंवर्णितदिशास्याभिन्नजगदाकारेभासुरंयथास्यात्त
ज्ञश्चेतनिभोगादिनचैवात्मन्यसावहम् ॥ द्रवत्वमंभसीवांतरद्वितीयःपरस्थितः ॥ ११ ॥ धोक्त्रीःश्रीर्भोःस्मृतिःकीर्त्तिःकांतिरित्यादिकं
गणम् ॥ नपश्यतिविसंकल्पस्तमसीवपदान्यहः ॥ १२ ॥ ब्रह्मेदुर्विषयस्फुरितचिज्ज्योत्स्नाशाश्वतद्रवः ॥ दिक्कालासंभवात्सर्गोनेश्वरादतिरि
च्यते ॥ १३ ॥ आधिमान्यःस्फुरत्येवंपरेस्फुरतिभासुरम् ॥ जगदाद्यात्मकंचित्तचक्रौघत्वमिवांभसि ॥ १४ ॥ मज्जनोन्मज्जनारवैविव
त्तावत्तैवेष्टनैः ॥ अञ्छिन्नानुपदंक्षीणाभातिसर्गसरिच्चिरम् ॥ १५ ॥ यथावत्तैःपयोभातिधूमोभातियथाघनः ॥ तथाजडाल्मकतयाह
तीयःसर्गएतयोः ॥ १६ ॥ दारुणिककचच्छेदेयथावत्तादिकंतथा ॥ अदिगादौपरेसर्गस्तदद्रूपवानयम् ॥ १७ ॥ संसारकदलीस्तंभा
द्विनासंकल्पपल्लवम् ॥ मृदुनोपिदृषत्कूरान्नकिंचिद्वृत्तैरम् ॥ १८ ॥ सहस्रखुरमूद्धाक्षिकरवक्रेहितोहितम् ॥ नानाद्रितनुदिदेशस
रिसादेशमात्रकम् ॥ १९ ॥
यासर्वसाधारणसच्चिदानंदात्मनास्फुरतिसतिकचिदेवेदेहादौविशेषाभिमानेतदनुकूलप्रतिकूलेषुहेयोपादेयतादिकल्पनेनआधिमान्योऽहंकारात्माअन्यइस्फुरतितत्सर्वजग
जीवबंधमोक्षादिकल्पनात्मकमंभसिचक्रावर्त्तौघइवकल्पितंभ्रांतंचित्तमेवानुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टांतदाटीतिकरूपकैकैककृत्योपपादयति ॥ मज्जनेन ॥
अनुपदंसत्यस्तत्त्वसाक्षात्कारात्क्षीणासर्गलक्षणासरीचिसरित् ॥ १५ ॥ दूराद्भूमराशिर्यथाघनोनिबिडोमेघोवाभाति ॥ एतयोर्ब्रह्ममनसोरस्तृतीयःसर्गोविषयत्वाज्जडाल्मक
यासत्यतयास्फुरणादजडाल्मकतयाचभातीतिशेषः ॥ १६ ॥ तदद्रूपवान्जडाजडरूपवान् ॥ १७ ॥ स्वतोमिथ्यात्वान्मृदुनोप्यधिष्ठानसत्तयादृषदिवकूराद्दृढात्स्फटिकदिग्ग
लाप्रतिबिंबितकदलीस्तंभादंतरमसाम्यंनकिंचिद्विवेकदृशालभ्यते ॥ संकल्पकल्पितपल्लववैलक्षण्यकृतमेवैसादृश्यान्मान्यदित्यर्थः ॥ १८ ॥ इदानींजगत्पटलिरिवतचित्रंग
ज्यसादृश्येनवर्णयति ॥ सहस्रेत्यादिवर्तुर्भिः ॥ सहस्रसंख्यानिकरादिवक्त्रांनितदीहितानितिचक्रांनितदिगितानिचक्राहितानिचक्रांनितानिचक्रा ॥ नानाविधाअद्रयस्तनवश्चतुर्विधःश
राणिदिशोदेशाःसरितश्चप्रादेशमात्रमिवपरिच्छिन्नायत्र ॥ १९ ॥

अंतःशून्यमवस्तु आंतरावयवशून्यं च ॥ बहुभिः रगैः काभैरंजकद्रव्यैश्चोपरंजितम् ॥ विरागो विराग्यं विरुद्धवर्णमाजंनद्रव्यं च तद्विहितमाजंनमात्रमेव तज्जनं निरासो यस्य ॥ २० ॥
 जडात्मनापवनेन मूढात्मना प्रसिद्धवायुना च स्पंदनशीलम् ॥ परेण ब्रह्मचेतनेन दृष्टचेतनेन च चेतितम् ॥ २१ ॥ परमशो विचारः परेण आभर्श उपमर्दश्च तदसहम् ॥ २२ ॥ विकल्पांशो
 विकल्पदत्तौ मनसि प्रतिबिम्बभावेन पतितौ अर्थशून्यत्वाद्वाप्यत्वाच्चासत्यरूपिणि ॥ २३ ॥ कथं प्रसरति तदाह ॥ तद्वेत्तेति ॥ तद्वेत्तं मनो लिखति शोभयतीति तद्वेत्तेऽस्मात्कामवासना
 स्तलक्षणस्य जालस्यानायस्य विसरैः समुद्भिन्नवद्धा ॥ पुत्रकलत्रादिपुत्रविसरतात्मेहेन संश्रयथास्यात्तथा जडाभिध्यात्वादनूया अनुसन्ना एव येशब्दस्पर्शादयोऽस्ते पांचवर्णे
 रात्वाद्नैः प्रसरति स एव चित्रमहाराज्यत्वेन वर्णितः संसारद्वन्द्वः ॥ २४ ॥ एवरीत्या एषा आदिचिद्विज्ञाहमिति विकल्पेनोन्मुखी जीवविमूर्खी जीवभावमिवापन्ना सत्यपि न परास्तरमात्म
 नोभ्यति रिक्ता ॥ भेदकोपाधीना विकल्पमात्रत्वे जीवपरशब्दोर्जलतो यशब्दवेदकार्थपर्यवसानादिति भावः ॥ २५ ॥ उपाध्यनुपवेशेनानामरूपव्याकर्तुं ह मर्थजीवस्य ब्रह्ममा
 त्रत्वेन द्वौ ग्यसर्गशब्दार्थो विब्रज्यमात्रं संपन्न इत्याह ॥ चिदादित्यदति ॥ २६ ॥ जगतो राहुशिरोवच्चिद्विकल्पमात्रताम विद्यामात्रता पर्यवसाना यदृष्टति नोपपादयति ॥ स्पंदालिका
 या मिति ॥ जलस्पंदेनैतत्प्रविचार्यताम् किं जलमेव स्पंदालना आस्ते उतान्यत् ॥ न द्वितीयः ॥ अन्यस्यानुपलंभात् अन्य एव स्पंदतदिति हितदास्यात् स्पंदस्य जलपेक्षा नियमा
 अंतःशून्यमसारमात्मबुद्धरागोपरंजितम् ॥ स्फुरद्विरागविहितमाजंनमात्रतज्जनम् ॥ २० ॥ ससुरासुरगंधर्वविद्याधरमहोरगम् ॥ ज
 ङात्मपवनस्पंदिपरचेतनचेतितम् ॥ २१ ॥ पटोचित्रमहारान्यमिव भासुरसुंदरम् ॥ परमशोसहचारुविकल्पस्फूर्जितं जगत् ॥ २२ ॥
 स्पंदालमनि विकल्पांशो पतितोऽसत्यरूपिणि ॥ संवित्सरति भ्रातैर्तैलपिंदुरिव भ्रातृभिः ॥ २३ ॥ तद्वेत्तेऽस्मात्कामवासना विसरैः सर्वावर्त्तविवर्त्तनैः ॥
 विसरत्स्नेहसंमिश्रजडानुदयचर्वणीः ॥ २४ ॥ अहमित्यादिचिद्रूपे विकल्पेनोन्मुखी सती ॥ न पराद्वातिरिक्ते पाजलत्वादिव तोयता ॥ २५ ॥
 चिदादित्यः स्वआत्मैव सर्गइत्यभिधीयते ॥ भूत्वा ह मिति तेनान्योनसर्गोऽस्ति न सर्जकः ॥ २६ ॥ स्पंदालिकायां सत्तायां यथास्पंदो जलद्रवः ॥
 तथा चिदात्मा व्योमत्वेन व्योमत्वादिवेत्ति ॥ २७ ॥ देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनं विदः ॥ सर्गात्मकत्वात्तेनां बुद्रवसाभ्यं न दूरगम् ॥ २८ ॥
 भावप्रसंगाच्च ॥ न च समवायात्तनियमस्तस्य संबंधानवस्थया असिद्धेः ॥ आद्येतु कल्पे जलस्य स्पंदकृतं त्वानुपपत्तिः ॥ न हि स्पंदालास्पंदं करोति स्पंदस्यापि कृतं त्वापत्तेः ॥ न
 स्माज्जलद्रवो यथा स्पंदालिकायां स्वसत्तायामस्पंद एवेति स्पंदप्रत्ययो विकल्पमात्रं तथा चिदात्मा व्योमादिप्रपंचनिर्माणे पिनव्योमत्वे स्थितो न व्योमकर्त्तृत्वेन स्वस्यान्यस्य बाव्यो
 ममावादि केवेदिशक्तेः तीति जलद्रवो भेदविकल्पवद्विकल्पमात्रमेव तदित्यर्थः ॥ २७ ॥ ननु जलद्रवो भेदविकल्पे देशकालभेदो नियामकोऽस्ति पूर्वकाले पूर्वदेशे स्थितं जलमुत्तरकाले
 परदेशे उपलभ्यते ॥ उत्तरदेशप्राप्तिस्तत्क्रियापूर्विकैव शरादौ कुमेति जले पिद्रवणक्रियाभेदः कल्प्यते ॥ ब्रह्माणित्वेन देशकालभेदोऽस्तीति न विद्यदादिभेदविकल्पे निर्मितमस्ती
 त्वंबुद्रवसास्पंदरापास्तमिति रार्कां समाधत्ते ॥ देशेति ॥ किमर्थं विद्यदादिसर्गविकल्पासंभवः सर्गात्मकत्वदशायाभाक्षिप्यते उत ब्रह्मदशायाम् ॥ द्वितीयेदं दृष्टापत्तिः ॥ न हि वयं ब्रह्म
 भावेनैकं चिद्विकल्पमंगीकर्मः ॥ सर्गात्मकत्वदशायां नु अन्ये सर्गकालः न्याक्त्तलकालः इति कालविभागं संसारसारे देशभेदेनैककल्पनया निर्मितं न च विद्विद्वदाल्मनो विद्यदादिविक
 ल्पेनैकं चिद्विकल्पमंगीकर्मः ॥ २८ ॥

देशकालभेदनिर्माणस्यापि देशकालांतरसापेक्षत्वादनवस्था एवं विकल्पानां मनोहंभावबुद्ध्यादिसाध्यत्वाद्विषयादिस्मर्गभेदविकल्पकालेतेषामसिद्धत्वात्कथं विकल्पनेत्याद्याश
 काअपिअनुपपत्त्यादिदोषसहस्रभाजनाविद्यामात्रत्वाभ्युपगमादेवपरिहर्तव्यादित्याशयेनाह ॥ मनइति ॥ २९ ॥ केनकेनपौरुषेणकियतीसानशयतितदाह ॥ अर्द्धमिति ॥ नि
 नयप्रणतिदानसन्मानादिवशीकृतैस्तत्त्वविद्भिः सहसंकथनात्प्रथमभूमिकाप्रतिष्ठापयितुमभ्यस्तयोत्कटवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसिद्ध्यापुत्रदारयनादिपुममताव्यासहेतुभूतमर्द्धन
 श्यतीत्यर्थः ॥ शास्त्रविचारणैः श्रवणादिभिः प्रमाणप्रमेयासंभावनादिरूपोदेहादिष्वहंतारूपश्चाविद्यायाविक्षेपशक्तिरूपोभागश्चतुर्थीशोनश्यति ॥ आत्मप्रत्ययतोब्रह्मात्मभाव

मनोहंभावबुद्ध्यादियैकचिन्नामवेदनम् ॥ अविद्याविद्विद्यत्वेनपौरुषेणाशुनश्यति ॥ २९ ॥ अर्द्धमिथःसंकथयाभागःशास्त्रविचार
 ससकालेकमात्रेतिमुनिनाथकिमुच्यते ॥ तदनामार्थसञ्चेतिसच्चासञ्चेतिकिवद ॥ ३३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सुजनेनविरक्तेन
 समकालेकमात्रेतिमुनिनाथकिमुच्यते ॥ तदनामार्थसञ्चेतिसच्चासञ्चेतिकिवद ॥ ३३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सुजनेनविरक्तेन
 संसारेत्तरणार्थिना ॥ सहचाप्यात्मविदुषासंस्तुतिप्रविचारयेत् ॥ ३४ ॥ यतःकुतश्चिदन्विष्यसविरागममत्सरम् ॥ जनसज्जनमालम्बं
 यत्नेनाराधयेद्बुधः ॥ ३५ ॥ संपन्नेसंगमेसाधोरविद्यार्धक्षयंगतम् ॥ विद्विद्वेद्यविदंश्रेष्ठज्येष्ठश्रेष्ठदशोदयात् ॥ ३६ ॥

साक्षात्काराच्चतुर्थभूमिकामारभ्योत्तरोत्तरमुपचीयमानात्शिटआवरणशक्तिरूपश्चतुर्थभागश्चारुणोदयोत्तरतमद्वक्कमान्वित्तैतदित्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिप्राग्दर्शितप्रकाराद्भू
 मिकाभ्याससमकालात्कमाद्विद्याक्षयेकतेसतियच्छिदंतन्नामरूपरहितंसन्मात्रमेवपरमपुरुषार्थदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ संक्षेपोक्तंविस्तरणजिज्ञासूरागःपृच्छति ॥ अर्द्धमित्यादिना
 ॥ ३२ ॥ अनामार्थसन्मयमित्यत्रमयटाअसदंशस्यापिक्रोडीकारात्सच्चासञ्चेत्युक्तम् ॥ तत्रासदंशःकितद्वेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रश्नकमाद्विसिष्ठउत्तरमाह ॥ सुजनेनेति ॥ आत्म
 विदुषासहचराब्दाद्विशब्दाच्चाप्येनापिमुक्षुणासहस्रबुद्ध्याचसंस्तुतिकेयार्थपर्यवसानाकिमूलाकिंसारकथमुत्तरणीयेतिचषविचारयेत् ॥ ३४ ॥ इतरभूमिकाभ्यो
 ज्येष्ठासाधनचतुष्टयसंपत्त्याचश्रेष्ठायाप्रथमभूमिकाप्रतिष्ठादशातदुदयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

चतुर्भांगचतुर्थभागम् ॥ स्वयत्नतोनाशयेदितिशेषः ॥ ३७ ॥ तत्राद्यमुपपादयति ॥ एकदन्ति ॥ एकउत्कटमुमुक्षालक्षणां गिलापउत्पन्नश्चेदयंपुरुषो वैराम्यादिसंपदाभोगभ्यस्त
त्साधनेभ्यश्चनिवार्यते ॥ अवश्यनिर्ममः संन्यस्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ युगपत्प्राप्तीतुल्यकालम् ॥ क्रमात्प्राप्तौ क्रमादपि ॥ ३९ ॥ पंचमप्रश्नस्याप्युत्तरमाह ॥ यदिति ॥ अर्थकि
याव्यवहारानर्हत्वादसन् अवाध्यपरमपुण्यार्थत्वात्सच्चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ हेरामदंपरिशिटवस्तु आनंदैकधनं जरादिविकारशून्यं ब्रह्मैव जीवजगद्गुप्तं संकल्पो विकल्पस्तस्फुरणमा
त्रमित्यविद्यमानमेव ॥ त्वमेव मालानात्मतत्त्वबुद्ध्याव्यपगतमानादि त्रिपुटीमाहः सत्यनिर्वाणब्रह्मैव भूत्वानि रतिशयवृहत्त्वादेषां विहरन्सर्वशोकमास्वतिष्ठेत्यर्थः
॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम् ० तात्पर्यप्रकाशेति ० उ० द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ मायाकार्येन देशोदरपक्षेत्यत्र वर्णयते ॥ दंष्ट्रस्याणूदरे राज्यकल्पनाख्यानि विलसः
॥ १ ॥ देशकालादिनिर्माणपूर्वकं देवं विदः सर्गात्मकत्वादिति यदुक्तं तस्योपपादनार्थे दंष्ट्रसरेण्वाख्यानं वक्तुं भूमिकारं चयति ॥ जगदित्यादिना ॥ देशकालादिनिर्माणपूर्वकं देवं

अर्द्धसज्जनसंपर्कादविद्याया विनश्यति ॥ चतुर्भांगस्तु शास्त्रार्थश्चतुर्भांगस्वयत्नतः ॥ ३७ ॥ एको भिलापउत्पन्नो भोगेभ्यश्च निवार्यते ॥ त
त्सयेयात्यविद्यायाश्चतुर्थीशः स्वयत्नतः ॥ ३८ ॥ साधुसंगमशास्त्रार्थस्वयत्नैः क्षीयते मलम् ॥ एकैकनाथसर्वैश्चतुल्यकालं क्रमादपि
॥ ३९ ॥ यदविद्यास्यैकात्मन किंचि किंचिदेव च ॥ शिष्यते तत्परं प्रादुरनामार्थमसच्च सत् ॥ ४० ॥ ब्रह्मदेव न मजराद्यनंतमेकं संकल्प
स्फुरणमविद्यमानमेव ॥ बुद्धैर्व्यपगतमानमेयमोहो निर्वाणं परिहरन्विशोकमास्व ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० म० वा० दे० मो० नि०
उ० विद्या० संकल्पसर्गयोरैक्यप्रतिपत्तिर्नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ मुमुक्षु उवाच ॥ ॥ जगत्पसरूपस्य न देश उ
पयुज्यते ॥ न कालो धारणे स्तंभ आलोकस्यां वरेयया ॥ १ ॥ मनो मनन निर्माणमात्रमेतज्जगन्नयम् ॥ शांतं तुल्युल्लसच्छं वातांतः सौर
भादपि ॥ २ ॥ चिच्च मल्लतिमात्रस्य साधो जगदणोः किल ॥ वातांतः सौरभं मेरुरन्यानुभवयोगतः ॥ ३ ॥ यंप्रत्युदेति सर्गो यस्यैव न हि चे
तति ॥ पदार्थः सन्निवेशंस्वमिव स्वप्नं पुमानिव ॥ ४ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ यद्वत्तदेव राजस्य त्रसरेणूदरे पुरा ॥ ५ ॥

मित्यंगीकृत्यवादः वस्तुतस्तु दृष्ट्या युगपदेव सद्देशकालाभ्यां जगत्पसरूपस्य मायिकसर्गस्य धारणेन भ्राकृतिः द्वादश उपयुज्यते यथा अंबरे युगपत्पततस्यालोकस्य धारणे स्तं
भो नोपयुज्येततद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥ वातांतः प्रसृतमति सूक्ष्मत्वाद्वातेनापि धारयितुं कथं यत्पितुं चाशक्यं यत्सौरभं संयोगतः सौरभं सौगंध्यं च तत्समादपि शांतं तिरो भूतं तुल्युल्लसच्छं वातांतं
चेत्यर्थः ॥ २ ॥ हे साधो चिच्च मल्लतिमात्रत्वेन दृष्टस्य जगदणोरपेक्षया वातांतं गतं सौरभमपि मेरुरिव स्थूलं किल ॥ अन्यानुभवयोगतः अत्रैव पि चक्षुर्माणादिसंयोगेनानुभूयमान
त्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ दृष्टस्यैव रूपस्य प्रपञ्चस्य तुल्यत्वेन स्वकल्पकदृगन्यगोचरितेत्यसाधारणत्वात्परमसौख्यमित्याह ॥ यत्प्रतीतिः ॥ यथा मानो रथिकपदार्थः स्वसन्निवेशे शेषसाक्षिणात्प्यम
॥ ५ ॥

कश्चिच्चासौकल्यद्रुमश्चकिंचित्कल्पद्रुमस्तस्मिन्सर्वकल्पनाफलाधारेमायाशबलेब्रह्मणीतियावत् ॥ युगशाखायांशास्वाद्वयसंधौ ॥ जगद्ब्रह्मांडस्तद्रूपमुद्वरफलम् ॥ ६ ॥ तद्वृण-
यति ॥ ससुरासुरेत्यादिना ॥ शैलैः कोलस्थानीधैर्मसलानिदृढानिपातालादिलोकत्रयलक्षणा निःश्यानिदुराधर्षाणिकपाटा निधयत्र ॥ यद्यप्युद्वररूपकैतः कपाटवर्णनमनुपयुक्तं
तथापिकल्पद्रुमफलोद्वरफलकल्पकमनोदृष्ट्यनुसारित्वेनप्रसिद्धैवलक्षण्यकल्पनयाकथंचिद्व्योज्यम् ॥ ७ ॥ चित्तश्चमल्लत्यारचनाशक्तिवैचित्र्येणवारु ॥ उच्चैर्बृहत् ॥ ८ ॥ बृहन्
प्रारवर्णितोयोब्रह्मतत्तुद्वरस्तस्मिन्चौढाआविर्भूतायाः सूक्ष्मजगत्सत्ताव्रततिकोटयस्तदंतर्गता ॥ समआलोकः साक्षिचित्तेनसमुज्ज्वलम् ॥ ९ ॥ मोक्षद्वारंज्ञानमेवविकारसिआ
स्यंमुख्यस्य ॥ मात्रास्तन्मात्राणि ॥ तंरंतिऊर्ध्वंशुवमानानितारकाण्येवसीकरारसंकणानीहारकणावायत्र ॥ १० ॥ महाकल्यावसानेजरठंपकपातोन्मुखम् अथतदनंतरंका

क्वचित्कदाचित्कस्मिंश्चित्कल्पद्रुमेभवत् ॥ कस्यांचिद्युगशाखायांफलंजगदुद्वरम् ॥ ६ ॥ ससुरासुरभूतौघमशकाहितघुंघुम
म् ॥ शैलमांसलपातालबुभूम्युग्रकपाटकम् ॥ ७ ॥ चिच्चमल्लतिचारुच्चैर्वासनारसपीवरम् ॥ विविधानुभवामादंचित्तास्वादमनोहर
म् ॥ ८ ॥ बृहद्वल्लतरूपौढसत्ताव्रतनिकोटिगम् ॥ अहंकारमहादंतंसमालोकसमुज्ज्वलम् ॥ ९ ॥ मोक्षद्वारविकास्यास्यंसरिदब्धिशिशा
द्वतम् ॥ मात्रापंचककोशस्यंतरत्तारकसीकरम् ॥ १० ॥ कल्पावसानजरठंकाककोकिलगाम्यथ ॥ पतितंशांतिमायातंक्वाप्यंतावास
नंगतम् ॥ ११ ॥ तत्राभूदमराधीशः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ क्षौद्रकुंभनिषण्णानांक्षुद्राणांमिवनायकः ॥ १२ ॥ गुरुपदेशस्वाभ्यासात्सक्षी
णावरणोभवत् ॥ महात्माभावितात्मापूर्वापरविदांवरः ॥ १३ ॥ नारायणादिपुतः कदाचिदीयशालिषु ॥ क्वचिदेवनिलीनेषुसत्स्वेक
स्ससुराधिपः ॥ १४ ॥ शस्त्रज्वालानलोद्गारैर्युध्यतमहासुरैः ॥ विजितस्तेर्महावीर्यैरतोव्यद्रवदाद्भुतम् ॥ १५ ॥ दिशोदशसुवेगेनदुद्रा
वाभिद्रुतोरिभिः ॥ नविश्रमास्पदंप्रापपरलोकइवाधमः ॥ १६ ॥ तद्वांतदृष्टिष्वरिषुमनाक्छिद्रमवाप्यसः ॥ प्रशमंकायसंकल्पंनित्वास्वं
स्वांतरेबहिः ॥ १७ ॥ कमप्यर्काशुकोशस्यंचसरेणुविवेशसः ॥ संविद्रूपतयापद्मकोशंमधुकोशंयथा ॥ १८ ॥

कगामिकोकिलगामिवा ॥ यथाप्रसिद्धोद्वरमंतैकाकैः कोकिलैर्वाभक्ष्यतेतद्वदसच्छास्त्रकटुरवानुसारिण्याअविद्याकाक्याशास्त्रमधुरवानुसारिण्याविद्याकोकिलयावायस्य
मानंकापिअंतंवासनामात्रशेषलक्षणंनाराशमवासनंब्रह्मावंवाआगतंभविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रतस्मिन्नुद्वरे ॥ क्षुद्राणांमधुमशकानाम् ॥ १२ ॥ भावितःअंतःसर्वकल्प
नावधिरात्मायेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ शस्त्रज्वालानलानुद्धिभ्यतीतिशस्त्रज्वालानलोद्गाराः ॥ कर्मण्यण् ॥ ऊर्ध्वहेणगतिकारकर्पुर्वस्यापियहणादुपपदसमासः ॥ आसमंताद्भुतंशीघ्रम् ॥
॥ १५ ॥ सुवेगेनअतिजेवेन ॥ अधमःपापकृत ॥ १६ ॥ अरिषुमनागभ्यांतदृष्टिषुसत्सु ॥ तत्तदाच्छिद्रंनिलयनावसरं ॥ कायाकारंस्थूलाकारसंकल्पंस्यांतरेभूतसूक्ष्मप्रशमंनित्वा
विलाप्याणुतरोभूत्वाबहिःकमपिचसरेणुविवेशेतपरेणान्वयः ॥ १७ ॥ तदंतःप्रवेशसंकल्पसंविद्रूपतया ॥ १८ ॥

निर्वाणवर्हिर्गमनाभावम् ॥ अनिर्वृत्तिमिति वा छेदः ॥ १९ ॥ पद्यातिपद्यासनमध्ये ॥ स्वेखलोकप्रसिद्धिविष्टरेतिहासनम् ॥ २० ॥ गोवाटास्रजाः ॥ २१ ॥ तादृयति
स्नादशसंकल्पोपहितः ॥ भुवनं मूलोक्तम् ॥ नद्यः दशाराजानः अंतात्तच्छेदशोभास्तीस्त्वद्वर्त्तमानम् ॥ २२ ॥ अथतत्रसुरेशत्वे अतिष्ठदित्यपकृष्यान्वयः ॥ २३ ॥ २५ ॥

सतत्राशुविश्रामचिरादाश्वासमाययौ ॥ अथविस्मृतसंग्रामोनिर्वृत्तिसमुपागमत् ॥ १९ ॥ कल्पितं सद्यत्राथसक्षणादनुभूतवान्
॥ तस्मिन्सद्यनिपद्यतिरेमेस्वइवविष्टरे ॥ २० ॥ गृहस्थः सददर्शयकल्पितं नगरं हरिः ॥ मणिमुक्ताप्रवालादिकृतप्राकारमंदिरम् ॥ २१ ॥
नगरतर्गतोपश्यत्ततो जनपदं हरिः ॥ नानाद्रिग्रामगोवाटपत्तनारण्यराजितम् ॥ २२ ॥ तादृयति श्वेतितवान्सशक्रोभुवनंततः ॥ सा
द्रव्यधुर्वीनदीशांतं सक्रियाकालकल्पनम् ॥ २३ ॥ तादृयति श्वेतितवान्सशक्रखिजगत्ततः ॥ सपातालमहीव्यामविष्टपाकादिपर्वतम्
॥ २४ ॥ तत्रातिष्ठसुरेशत्वे सभोगभरभूपितः ॥ पुत्रोवभूवतस्याथकुंदोनामाथर्वयवान् ॥ २५ ॥ ततो जीवितपथैतेत्यक्कादेहमनिदितः
॥ निर्वाणमाययौ शक्रो निःसंहइव दीपकः ॥ २६ ॥ कुंदल्लोक्यराजो भूज्जनयित्वासुतं निजम् ॥ कालेन जीवितस्य तिजगाम परमं प
दम् ॥ २७ ॥ तत्पुत्रोपितथैवाथरुत्वारज्ये सुतं निजम् ॥ जगाम जीवितस्य तिपावनं परमं पदम् ॥ २८ ॥ एवं पौत्रसहस्राणि समतीता
निर्मुदर ॥ तत्राद्यापि सुरेशस्य ये पाराज्ये स्थितौ शकः ॥ २९ ॥ इत्यद्यावदमरेश्वरं शएव संकल्पिते जगति शक्रपदं विधत्ते ॥ तस्मिन्क्ष
तेपि गलितेपि हतेपि नष्टेकाप्यं वरे दिनकरातपपावनाणौ ॥ ३० ॥ ॥ इत्यापैवा० वा० दे० मो० नि० उ० विद्याधरोपाख्यानांतर्गतो द्रो
॥ २३ ॥
पाख्याने तत्र सरेण्वंतरसर्गसंघर्षवर्णनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तस्य सुशस्यपौत्रसहस्राणि ये पाराज्ये अथाप्यं शक्रो नाम राजा स्थितः ॥ २९ ॥ इति वर्णितदिशश्च यावत् अथ तनकालपर्यंतं तत्संकल्पिते च सरेण्वंतरज
गतिनद्वारा एव अमरेशपदं शक्राज्यं विधत्ते पालयति ॥ काप्यं वरं नरे देवो तस्मिन् दिनकरातपपावने अणौ तत्र सरेणीकृते अपचिते गलिते नष्टेपि हितद्राज्यं न गलितमित्यर्थः ॥ ३० ॥
इति श्री बाणभट्टकः ० सायनेय्यकाशे निर्वाणमकरके उत्तराष्ट्रे अष्टोत्तराश्विनः ॥ १३ ॥

नत्कुलोत्पन्नशक्रस्य विसर्तनौ जगलथा ॥ तत्रोच्यते ब्रह्मदृष्टौ सर्वदृष्ट्या वशकता ॥ १ ॥ तस्य प्रागुक्तस्य शकस्य कुलजो वंशोद्भवः ॥ १ ॥ तस्य तत्र बृहस्पतेः स्वगुरोरुपदेशगिरा
 उदिता प्रतिमानं प्रतिभा आत्मतत्त्वसाक्षात्कारस्तद्रूपज्ञानसंप्राप्तिर्वैभूतेशेषः ॥ २ ॥ आज्यपानादेवानाम् ॥ ३ ॥ यज्ञानामभ्युपेक्षानाम् ॥ तस्य हि फलं तस्य वक्ष्यमाणानां विसर्तता
 वेतद्व्रह्माडि च शकता प्राप्तिरिति भावः ॥ ४ ॥ विसस्य पञ्चनालस्य बालतनुस्तदन्तरे ॥ तत्र विसर्तनौ कल्पिते ब्रह्माडि राज्ययुद्धजयपराजयादीन्यान्यापि दत्तांशान्यानुवभूवह किल
 ॥ ५ ॥ ब्रह्मनत्त्वमायाशवल ब्रह्मस्वभावम् ॥ ६ ॥ प्राणिधानेन समाधिना ॥ अशेषाणां विक्षेपकारणानां त्यागेन शांतधीः ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रुतिमत् श्रोत्रेन्द्रियवत् ॥ ९ ॥ सर्वेन्द्रिया
 भुशुंडुवाच ॥ तस्य शक्रस्य कुलजः कश्चिदासीत्सुराधिपः ॥ तत्रोत्तमगुणः श्रीमान्पाश्यात्यायस्य सातनुः ॥ १ ॥ अर्थेद्रुकुलपुत्रस्य
 तस्य तत्र बभूवह ॥ प्रतिभाज्ञानसंप्राप्तिर्वैभूतेश्च स्पतिगिरोदिता ॥ २ ॥ ततो विदितवेद्यो सौम्यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ॥ चकार जगतां राज्यमा
 ज्यपानामधीश्वरः ॥ ३ ॥ युयुधेदानवैः सार्द्धमजयत्सर्वशत्रवान् ॥ शतं चकार यज्ञानामज्ञानोत्तीर्णमानसः ॥ ४ ॥ उवास कार्यवशतो
 विसवालांतरे चिरम् ॥ अन्यान्यपि च त्तांशान्यानुवभूवह ॥ ५ ॥ कदाचिदासीत्तस्येच्छा प्रबोधवलशालिनः ॥ ब्रह्मतत्त्वमवेक्षेह्य
 थावद्व्यानवानिति ॥ ६ ॥ सोपस्थमणिधानेन तत एकांतसंस्थितः ॥ सवाद्याभ्यंतरेऽशेषकारणत्यागशांतधीः ॥ ७ ॥ सर्वशक्तिपरां ब्रह्म
 सर्ववस्तुमयं ततम् ॥ सर्वथा सर्वदा सर्वसर्वैः सर्वत्र सर्वगम् ॥ ८ ॥ सर्वतः पाणिपादांतं सर्वतोऽपि शिरोमुखम् ॥ सर्वतः श्रुतिमहोक्ते सर्व
 मादृत्य संस्थितम् ॥ ९ ॥ सर्वेन्द्रियगुणैर्मुक्तं सर्वेन्द्रियगुणान्वितम् ॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणगुणभोक्तृवत् ॥ १० ॥ बहिरंतश्च भूतानाम्
 चरंचरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयदूरस्थं चांतिके च तत् ॥ ११ ॥ सर्वत्र चंद्रार्कमयं सर्वत्रैव धारमयम् ॥ सर्वत्र पर्वतमयं सर्वत्राब्धिमयं
 तथा ॥ १२ ॥ सर्वत्र सारगुरुकंसर्वत्रैव नभोमयम् ॥ सर्वत्र संस्तुतिमयं सर्वत्रैव जगन्मयम् ॥ १३ ॥ सर्वत्रैव च मोक्षात्मसर्वत्रैवाद्याचि
 न्मयम् ॥ सर्वत्र सर्वार्थमयं सर्वतः सर्ववर्जितम् ॥ १४ ॥ घटे पटे वटे कुड्येशकटे वानरे तथा ॥ धास्त्रिव्योऽक्षितरावद्वावनिले सलिले नले
 ॥ १५ ॥ नानाचारविचाराणि विविधावृत्तिमंति च ॥ परमाण्वंशमात्रेऽपि त्रिजगति दर्शयः ॥ १६ ॥ मरिचस्यांतरे तैक्ष्ण्यं शून्यव्यभिच
 चांतरे ॥ त्रिजगत्सत्यसति च विद्यते चिन्मयात्मनि ॥ १७ ॥

पांगुणैर्हृपादिग्रहणशक्तिभिरन्वितम् ॥ परमार्थतः असक्तं व्यवहारतस्तु सर्वशृत् ॥ एवमप्येपि ॥ १० ॥ ११ ॥ प्राचुर्यमयदः ॥ १२ ॥ भ्रमप्राधान्येन संसृतिर्भावविकारप्राधा
 न्येन जगदिति भेदव्यपदेशः ॥ १३ ॥ १४ ॥ धास्त्रिजगति दर्शयति परेणान्वयः ॥ १५ ॥ नानाविधाः प्राणिनामाचाराः शरीराविचारामानसाश्च क्रियाभे
 दयोगे ॥ आद्यतनयः स्वर्गनरकादेः पुनरागमनानि ॥ परमाणोरंशाः ऊर्ध्वाधोमध्यादिभागास्तन्मात्रेऽपि ॥ १६ ॥ सति आविर्भावकालात्मनि च ॥ १७ ॥

जावयन्प्रथम् ॥ मुक्तोभावो जीवभावो यथा ॥ तेन भागवासानाकास्थितेन वशकदेहेन शक्रो ननु समाध्यनुभूयमानसर्वात्मभावेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ एकत्रमायाशवलब्रह्मणि ॥ दम-
 मस्मदीयत्वमायाचानुभूयमानसर्गब्रह्मांडम् ॥ १९ ॥ तत्सद्वर्तमानस्मिन्सर्गपातालभूम्यादिलोकदर्शनक्रमेण शक्रलोकं तिमनसा विचरन्संज्ञाशक्रदर्शनशक्राहंभावसं-
 स्कारोद्बोधात्मकनाश्वमेधशतादृष्टफलावश्यभावाच्च शक्रतांगतः ॥ राजतांगजार्जकताम् ॥ राज्यराजकर्मकरादानपरिपालनादिचकार ॥ २० ॥ हे विधाधरकुलाधीशद-
 ति अनयारीत्यातस्य वस्त्रेण वंर्ततेत्येदं द्रव्यकुले उत्पन्नस्सोऽद्यास्मिन्ब्रह्मांडेऽपि देवराड्भूत्वा तिष्ठतीति विद्धि ॥ २१ ॥ तत एतादृशभावांतरंददेवीजमिव संस्काररूपेणास्थितस्य प्रा-
 क्तनस्य मुख्यस्य ज्ञानयोगाभ्यासस्य योगतो यथास्थिते भाक्तनं विस्तर्तुं निवासादिस्वदृष्टान्तं मनुभूतवान् स स्मारेत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वशक्तौ ब्रह्मणि सर्वत्र सर्वसद्भावादीदृशशक्रसह
 इत्येवंभावयन्मुक्तभावयाशुद्धसंविदा ॥ शक्रः क्रमेण तेनैव तथैव ध्यानवानभूत् ॥ १८ ॥ ध्यानेन सर्वमेकत्र प्रस्थंश्चिरमुदारधीः ॥ ददर्श
 मम सौसर्गमस्मदीयं महामतिः ॥ १९ ॥ ततोऽस्मिन् विचरन्सर्गेशक्रंतिशक्रतांगतः ॥ चकार जगतां राज्यं दृष्टान्तं शतशो भितम् ॥ २० ॥
 विधाधरकुलाधीश इत्येव स देवराट् ॥ तस्यैद्रव्यकुलोपन्न इति विद्विष्यथा स्थितम् ॥ २१ ॥ ततोऽहदयर्वाजस्य प्राज्जुख्याभ्यासयोग-
 तः ॥ विसवालनिवासादिदृष्टान्तं मनुभूतवान् ॥ २२ ॥ यथेपशक्रः कथितस्त्रसरेणूदरास्पदः ॥ विसवालास्पदश्चैतत्कुलजः कांतिमानय-
 णी ॥ २३ ॥ तथा शतसहस्राणितत्रैतश्चान्यत्र श्रवे ॥ तादृशव्यवहाराणि समतीतानि संति च ॥ २४ ॥ वहतीयमविच्छिन्नाचिरायैवंतरंगि-
 नी ॥ २५ ॥ इति मायेयमादीर्घाप्रस्तुता प्रत्ययोन्मुखी ॥ सत्यावलोकमानातिविलयैकविलासि-
 नी ॥ २६ ॥ यतः कुतश्चिन्मायेयं यन्न कचनवानघ ॥ यथा कथंचित्संपन्नमात्रैव परिहस्यते ॥ २७ ॥ अहंभावचमत्कारमात्रादृष्टिरीवां-
 दान् ॥ जायेते मिहिकेवाशुप्रहसामात्रविनाशिनी ॥ २८ ॥ येनायताभिमतदर्शनद्रष्टृश्च मुक्तस्वभावमवभासनमात्मतत्त्वम् ॥ सर्वाथशू-
 न्यमतएव च शून्यरूपमेकं स्वमात्रमिव मात्राविकल्पमेव ॥ २९ ॥ ॥ इ० वा० महाराभायणे वा० दे० मोक्षोपायेऽपि निर्वाणप्रकरणे उ० वि-
 द्याधरोपाख्यानांतर्गतं द्राण्वाख्याने सर्गसंकल्पयोरैक्यप्रतिपादनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ ३४ ॥

लाण्यपि सर्ववस्तूनां तिसंभावयेत्याह ॥ यथेति द्वाभ्याम् ॥ अप्यर्थेयशब्दः ॥ २३ ॥ २४ ॥ चतुर्थ्यादिषट्पद्यंतर्भात्मिकास्वर्द्धेरुद्धेऽर्धमरुद्धे च तस्मिन्ब्रह्मपदे सति दयमायादतिप्र-
 त्ययोऽनुभूतवस्तुदुन्मुखी भवतीति परेणाच्ययः ॥ २५ ॥ २६ ॥ मायात्वादेन वैचित्र्ये हेतुविशेषां श्रित्यादस्याह ॥ यतः कुतश्चिन्ने ॥ किंच नैश्वहेतुकालदेशाक्रिया-
 प्रकारानियमानावश्यकता सूच्यते ॥ २७ ॥ अथवा एक एवाहंकाराध्यास एतद्वैचित्र्ये नियतो हेतुरित्याह ॥ अहंभावेति ॥ मिहिकानीहार्धमदेव तिनारोदयतः ॥ २८ ॥ ये-
 न हेतुना मानुसं सर्वसाक्षिब्रह्मरूपमविकल्पसर्वविकल्परहितमेव परमार्थतः अतएव अहंकारावशादायतामिविलोपांनियानि अभिमतानि मानसविकल्पाः दर्शानि त्रिपुटीलक्षणै-
 यकविकल्पाश्चैतैर्मुक्तस्य भावजायदवस्थाशून्यमिति यावत् ॥ अतएव वासानामयस्यामसर्वार्थशून्यमतएव च प्रतियोग्यप्रसिद्धासर्वशून्यतालक्षणेन सीयुमाज्ञानेन च शून्यत्वमात्र-
 मिव पूर्णमवभासनं चिद्रूपमात्मतत्त्वं परिशिष्टमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीबासिष्ठ उ० म० स० तात्पर्यप्रकाशेऽ० प्रकरणे उ० चतुर्दशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तकुतस्तत्राह ॥ ब्रह्मणीति ॥ १५ ॥ संभवदपिकारणलोकैकं अवस्तुनितैति निव्याधियते ॥ प्रकृतेतुसर्गादौकारणं संभवतितत्संभवोपि नास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ निर्वाणं किं वल्यलक्ष
णं चिच्चिन्मात्रं शिष्टम् ॥ १७ ॥ एवमुपपत्तिप्रतिष्ठिताज्जगदहंत्वयोरभावात् ॥ बाह्यारूपलोकादयः संसारा आंतराभनस्कारलक्षणाः संसाराश्च शान्ताः ॥ न च इतरत्तु भव्य
तिरिक्ते ह्येदं स्वमस्ति अतः शान्तमास्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ शान्तिर्निर्दुःखविशेषम् ॥ १९ ॥ व्यपगतो वा ह्याभ्यन्तरदृश्यकलनालक्षणः कलं को यस्य अत एव शुद्धः ॥ अध्यारोपेत्यन्य
मपि पूर्वतोपमानं भवति अपवादो तु जगद्ग्लान्दमपि वापरमाणुरूपमाकाशतुल्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इति श्री वासिष्ठ ० म ० तास्य प्रपकाशो निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचदशः
सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ श्रुत्वा विद्याधरस्यात्र समाधिरुपवर्णयति ॥ कथाशेषोपसंहारो न हं भावप्रशंसया ॥ १ ॥ संशान्तादृश्यसंविनित्त्यस्य माधिलक्षणो यश्चि
ब्रह्मण्यतिततेऽन्ते संकल्पो ह्येव वर्जिते ॥ अहंत्वकारणाभावात् न कदाचन सन्मयम् ॥ ५५ ॥ अवस्तुन्येति सर्गादौ न संभवति कारणम् ॥

अतो हंत्वादिनास्येव बंध्यासु तद्भवकचित् ॥ १६ ॥ तद्भावाज्जगन्नास्ति चित्त्वं जगदभावतः ॥ शिष्टं निर्वाणमेवातः शान्तमास्वयया सुख
म् ॥ १७ ॥ अभावादुपपत्तिस्थादेवं जगदहंत्वयोः ॥ रूपलोकमनस्काराः शान्तास्तवनचेतरत् ॥ १८ ॥ यन्नास्ति तत्तु नास्येव शेषं शान्त
मसिधुवम् ॥ संप्रबुद्धोसि माभूयो निर्मूलं भ्रांतिमाह ॥ १९ ॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धः शिवमसि शान्तमसीश्वरोसि नित्यः ॥ खमपि
भवति पूर्वतोपमानं जगदपि वापरमाणुरूपमेव ॥ २० ॥ ॥ इ ० वा ० महारा मायणे वा ० दे ० मो ० निर्वाणप्रकरणे उ ० वि ० विद्याधरनि
र्वाणनाम पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ भृशुंड उवाच ॥ कथयत्येवमप्येवंसंविद्याधरनायकः ॥ आसीत्संशान्तसंविनित्त्यः समाधिप
रिणामवान् ॥ १ ॥ प्रबोध्यमानोपि मया भूयो भूयस्तत्ततः ॥ न पपात पुरो हस्ये परं निर्वाणमागतः ॥ २ ॥ स प्राप परमं स्थानं तावन्मात्र
बोधवान् ॥ केन चित्त्वाधिकेनांगयत्नेनातिशयैपिणा ॥ ३ ॥ अत उक्तं मयारामयदि शुद्धे हि चेत्तसि ॥ उपदेशः प्रसरति तैलं विंदु र्वां भसि
॥ ४ ॥ नाहमित्यस्ति तेनांतं मनं भावयशान्तये ॥ एतावदुपदेशोक्तिः परमानंतरास्ति हि ॥ ५ ॥ एवैवाभ्यवमनसि पतिता प्रविलीयते ॥ उक्ता
नेमस्तुणादर्शमुक्ताफलमिवामलम् ॥ ६ ॥ भव्येतु शान्तमनसि लगत्य भ्येत्यविव्युतिम् ॥ प्रविश्यां तं विचारख्यामर्चिर्कर्मणो यथा ॥ ७ ॥

तत्पक्षीरोदकवच्चिदैकस्येन परिणामस्तद्वा ॥ १ ॥ पुरोगतदृश्ये शब्दादिविषयेन पपात ॥ २ ॥ मुख्याधिकारित्वात्तावन्मात्रेण मदुपदेशेन प्रबोधवान् ॥ श्रवणादुत्तिमनन निदिध्या
सनाद्यतिशयैपिणान् ॥ अगेति वसिष्ठसंबोधनम् ॥ ३ ॥ ददानीं वसिष्ठः प्राकृत्वोक्तैर्ये विद्याधरचित्तमुदाहरणमिनिर्वाणं न त्वरया भृशुंडोक्तिमुक्तम्यरां प्रस्थाह ॥ अत इत्यादि ॥ ४ ॥
कोसावुपदेशस्तमाह ॥ नाहमिति ॥ तै अंतः प्रत्यगात्मनि चिदैकसे अहमित्यंशो नास्ति अतोऽसंते मनं भावावयद्येत्येतावन् एतावत्येवोपदेशोक्तिः परमासारसंप्रहभूता ॥ ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥
अविच्यार्ति अभ्येति ॥ अंतः प्रविश्य विचारारण्यां सर्वमोहादवयदाह अभावात्तिगिरावो च जगन्मयी निरोधः ॥ ७ ॥ अथाचार्याः कथं नो भवति नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं ॥ ७ ॥

तद्वदहं भावनवदेवमेदं भावनसंसारदक्षस्य भूलादशरंयतोरागादिशाखाप्रसरस्य कारणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवाह ॥ अहमिति ॥ आदावाजावस्था ॥ दीर्घायुष्यस्य का
स्थाने ॥ इच्छाशाखास्थाने प्रवर्तते ॥ ९ ॥ एवं प्रागुक्तं प्रकृतं संन्यासमर्थं विषयः पुनर्भुण्डोक्तिः कथामेवानुसरन् विद्याधरकथामुपसंहरति ॥ एवं विधाइति ॥ दीर्घायुष्यस्य का
स्थाने ॥ इच्छाशाखास्थाने प्रवर्तते ॥ १० ॥ अंतःशुद्धेऽस्तु चिराभ्यास एव ज्ञानकारणमिति नियमोऽस्येवेत्याशयेनाह ॥ अंतरिति ॥ सुचिराभ्यासेनांतःशुद्धमनस्कायेते परंपदज्ञानम् ॥
रणांतत्त्वज्ञानमेवेतीति शेषः ॥ १० ॥ अंतःशुद्धेऽस्तु चिराभ्यास एव ज्ञानकारणमिति नियमोऽस्येवेत्याशयेनाह ॥ १२ ॥ प्रथमतः सिद्धं भुण्डमापृच्छय अथो विद्याधरंगत्वात्तदुक्तिं संवा
॥ ११ ॥ विहाय धिपो भुण्डः ॥ ऋष्यमूकगिरौ मंतगाश्रे मंतगारापभ्यान्मूकामेधानगर्जतीति प्रसिद्धिः ॥ १२ ॥ अहमादौ ममेत्यंतस्तद्वच्छाप्रवर्तते ॥ इदमर्थ
दायपुनस्तमप्यापृच्छय निश्चिंतार्थोऽहम् ॥ आस्पदं त्वाश्रमम् ॥ १३ ॥ हे राम मया लघुशीघ्रमेव बोधनेनोत्थमुत्पन्नं विद्याधरस्योपशमनं बलिभुजः काकस्य भुण्डस्य कथया उक्तं
अहं भावनमेवोच्चैर्वीजं दुःखाख्यशाल्मले ॥ ममेदं तद्वदादीति शाखाप्रसरकारणम् ॥ ८ ॥ अहमादौ ममेत्यंतस्तद्वच्छाप्रवर्तते ॥ १० ॥ अंतः
शतानर्थकारिणी भवभारिणी ॥ ९ ॥ एवं विधामुनिश्रेष्ठमूढा अपि चिरायुषः ॥ भवंत्यनियमोऽख्यं गदीर्घायुष्यस्य कारणम् ॥ ८ ॥ अहमादौ ममेत्यंतस्तद्वच्छाप्रवर्तते ॥ १० ॥ अंतः
शुद्धमनस्कायेऽमुचिरायाभयप्रदम् ॥ मनागप्युपदिष्टास्ते प्राप्नुवंति परंपदम् ॥ ११ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ मेरुमूर्द्धनि मामेव मुक्त्वा
सविहगाधिपः ॥ तूष्णीं बभूव मुक्तात्मा ऋष्यमूक इवांबुदः ॥ १२ ॥ अहमापृच्छयतं सिद्धं विद्याधरमथोपुनः ॥ प्राप्त आत्मास्पदं राममुनि
मंडलमंडितम् ॥ १३ ॥ एतत्तवाद्यकथितं बलिभुक्कथोक्तं विद्याधरोपशमनं लघुबोधनोऽथम् ॥ अस्मिन् भुण्डविहगेऽद्रसमागमे मेव
कादेशे हि गतानि महायुगानि ॥ १४ ॥ इदं वा० वा० दे० मो० नि० उ० विद्याधरोपाख्याने विद्याधरनिर्वाणनाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अनहं वेदनादेवं शुभाशुभफलप्रदा ॥ संसारफालिनी न निच्छांतरुपशाम्यति ॥ १ ॥ अनहं वेदनाभ्यासात्सम
लोऽष्टादशमकांचनः ॥ भूत्वा शांत भवापीडो न नरः परिताम्यति ॥ २ ॥ अहं तापुटकोऽनीन परबोधबले रितः ॥ अहमित्यर्थं पाषाणेन जानिद्वया
शुगच्छति ॥ ३ ॥
तवाद्यकथितम् ॥ अस्मिन् वर्णिते भुण्डविहगेऽद्रसमागमे मेजातेतदन्तरं मिह अस्मिन् कल्पे एकादशमहायुगानि दिव्ययुगानि गतानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीवासिष्ठोऽमन्तात्स
र्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तराष्टोषोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ अत्राहं बीजनिर्दाहोऽनहं भाववाङ्मना ॥ देहादिसंस्तेः सम्यग्बाधोऽलीकत्वमीर्यते ॥ १ ॥ सर्वसंस्तेः
काममूलत्वादनहं भावेन प्रथमतः निवृत्तिमाह ॥ अनहमिति ॥ १ ॥ कामोपरमे लोभादिदोषक्षयद्वारा गम्यादिसंपदा सर्वमानसदुःखक्षयइत्याह ॥ अनहमिति ॥ २ ॥ साधनवतो
ऽवश्यं श्रवणादिना ज्ञानोदये ब्रह्मव्यतिरिक्ताहमर्थस्य बाधेनालीकत्वमेव पर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ अहंतेति ॥ श्रवणादिना ज्ञाननिर्भयान्भ्यासेन अहंतालक्षणात्समावृत्त्यपुट
कोदेव वद्विज्ज्वालावदुडीन आर्विर्भूतो यः परब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणो बोधस्तद्वलेन ईरितः क्षिप्तो निरस्त इति यावत् ॥ अहमादिदृश्यार्थपाषाणोऽग्नियंत्राक्षिप्तपाषाण इवाशुक्लगच्छ
ति न जाने ॥ तुच्छत्वमेवापद्यत इति भावः ॥ ३ ॥

तत्कुतस्तत्राह ॥ ब्रह्मणीति ॥ १५ ॥ संभवदपिकारणलोकेकैकवस्तुनिनैतिनव्याप्रियते ॥ प्रकृतेतुसगदैकारणनसंभवतितत्संभवोपिनास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ निर्वाणिकैवल्यलक्ष
णंचिच्चिन्माग्रशिष्टम् ॥ १७ ॥ एवमुपपत्तिप्रतिष्ठिताजगदहंत्वयोरभावात् ॥ बाह्याहृपालोकादयःसंसाराआंतरामनस्कारलक्षणाःसंसाराश्चशांताः ॥ नचदतरत्तदुभयव्य
तिरिक्तंहेयंदुःखमस्तिअतःशांतमासेत्यर्थः ॥ १८ ॥ शांतंनिर्दुःखविक्षेपम् ॥ १९ ॥ व्यपगतोबाह्याभ्यंतरदृश्यकलालक्षणःकलंक्रोयस्यअतएवशुद्धः ॥ अभ्यारोपयंरूपं
मपिपर्वतोपमानंभवतिअपवादेतुजगद्द्रष्टाहंमपिवापरमाणुरूपमाकाशतुल्यमेवभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०म०तात्पर्यप्रकाशोनिर्वाणप्रकरणेउत्तराद्धैपंचदशः
सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ श्रुत्वाविद्याधरस्याजसमाधिरुपवर्ण्यते ॥ कथाशेषोपसंहारोर्नहंभावप्रशंसया ॥ १ ॥ संशांतादृश्यसंविस्तिथ्यसमाधिलक्षणोयश्चि

ब्रह्मण्यतिततेऽन्तेसंकल्पोद्दिष्टवर्जिते ॥ अहंत्वकारणभावात्कदाचनसन्मयम् ॥ ५५ ॥ अवस्तुन्येतिसर्गादौनसंभवतिकारणम् ॥

अतोहंत्वादिनास्यैवं ध्यासुतइवक्वचिन् ॥ १६ ॥ तदभावाज्जगन्नास्तिचित्त्वजगदभावतः ॥ शिष्टंनिर्वाणमेवातःशांतमास्वयथासुख
म् ॥ १७ ॥ अभावादुपपत्तिस्तथादेवंजगदहंत्वयोः ॥ रूपलोकमनस्काराःशांतास्तवनचेतरत् ॥ १८ ॥ यन्नास्तितनुनास्यैवशेषंशांत
मसिधुवम् ॥ संप्रबुद्धोसिमाभूयोनिर्मूलंश्रान्तिमाहर ॥ १९ ॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धःशिवमसिशांतमसीश्वरोसिनित्यः ॥ खमपि
भवतिपर्वतोपमानंजगदपिवापरमाणुरूपमेव ॥ २० ॥ ॥ इ० वा० महारामायणेवा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणेउ० वि० विद्याधरनि
र्वाणनामपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ भृशुंडउवाच ॥ कथयत्येवमप्येवंसविद्याधरनायकः ॥ आसीत्संशांतसंविस्तिःसमाधिप
रिणामवान् ॥ १ ॥ प्रबोध्यमानोपिमयाभूयोभूयस्तत्ततः ॥ नपपातपुरोदृश्येपरंनिर्वाणमागतः ॥ २ ॥ सप्रापपरमंस्थानंतावन्मात्रप्र
दोधवान् ॥ केनचिन्नाधिकेनांगयत्नेनातिशयैपिणा ॥ ३ ॥ अतउक्तंमयारामयदिशुद्धेहिचेतसि ॥ उपदेशःप्रसरतितैलविंदुरिवांभसि
॥ ४ ॥ नाहमित्यस्तितेनांतर्भनंभावयशांतये ॥ एतावदुपदेशोक्तिःपरमानेतरास्तिहि ॥ ५ ॥ एपैवाभव्यमनसिपतिताप्रविलीयते ॥ उक्ता
नेमत्तणादर्शमुक्ताफलमिवामलम् ॥ ६ ॥ भव्येतुशांतमनसिलगत्यभ्येत्यविच्युतिम् ॥ प्रविश्यांतर्विचाराख्यामर्चिरकमणौयथा ॥ ७ ॥

तस्यक्षीरोदकवद्भैरवस्येनपरिणामस्तद्वाङ् ॥ १॥ पुरोगतेदृश्येऽब्ददिविवियेनपपात ॥ २॥ मुख्याधिकारित्वात्तावन्मात्रेणभदुपदेशेनप्रबोधवान् ॥ श्रवणादृत्तिमनननिदिध्या
सनायगिरायैपिणान् ॥ अंगेतिवसिष्ठसंबोधनम् ॥ ३ ॥ ददानींवसिष्ठः प्राक्त्वोक्तैर्येवियाधरचित्तभुदाहरणभित्तिवर्णनत्वरयाभूतुंशुक्तिमुक्तम्यरामप्रत्याह ॥ अतइत्यादि ॥ ४॥
कोसावुपदेशस्तमाह ॥ नाहमिति ॥ नेअतःप्रतयाग्यमनिचिदेकरसेअहमित्यंशोनास्ति अतोऽस्तंभेनंभाभावयइत्येतावत्तृतावस्येबोपदेशोक्तिः परमासारसंग्रहभूता ॥ ५ ॥ ६ ॥
अतःप्रविश्यविचारत्वात्सर्वभोगादरण्यदाहक्षमाभिशिखांश्चजनयतीतिरोषः ॥ यथाअर्कमणीस्ययुक्तोद्रेविष्टंस्पर्शित्वरिदित्वात्जनयतित्वम् ॥ ७ ॥
अविच्छ्यतिअभ्येति ॥ अंतःप्रविश्यविचारत्वात्सर्वभोगादरण्यदाहक्षमाभिशिखांश्चजनयतीतिरोषः ॥ यथाअर्कमणीस्ययुक्तोद्रेविष्टंस्पर्शित्वरिदित्वात्जनयतित्वम् ॥ ७ ॥

तद्वदहं भावनवेवमेदं भावनसंसारवक्षस्य भूलादिशरीरं यतो रागादिशाखाप्रसरस्य कारणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवाह ॥ अहमिति ॥ आदावाजावस्था एतान् ॥ दीर्घायुष्यस्य का
 न्तद्वदहं भावनवेवमेदं भावनसंसारवक्षस्य भूलादिशरीरं यतो रागादिशाखाप्रसरस्य कारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं प्रागुक्तं प्रकृतसंभ्यासमर्थ्यं त्रिषुः पुनर्भुण्डोक्तिकथा मेवानुसरन्विद्याधरकथामुपसंहरति ॥ एवविधा इति ॥ दीर्घायुष्यस्य का
 स्थाने ॥ इच्छाशाखास्थाने प्रवर्तते ॥ १ ॥ एवं प्रागुक्तं प्रकृतसंभ्यासमर्थ्यं त्रिषुः पुनर्भुण्डोक्तिकथा मेवानुसरन्विद्याधरकथामुपसंहरति ॥ एवविधा इति ॥ दीर्घायुष्यस्य का
 रणं तत्त्वज्ञानमेवेतीति शेषः ॥ १० ॥ अंतःशुद्धेः सुचिराभ्यास एव ज्ञानकारणमिति नियमोऽस्येवेत्याशयेनाह ॥ अंतरिति ॥ सुचिराभ्यासेनांतःशुद्धमनस्कायेति परंपदज्ञानम् ॥
 ॥ ११ ॥ विहागधिपो भुण्डः ॥ ऋष्यमूकगिरौ मंतगाश्रे मंतगशापभ्यान्मूकामेधानगर्जतीति प्रसिद्धिः ॥ १२ ॥ प्रथमंतं सिद्धं भुण्डमापृच्छय अथो विद्याधरंगत्वात्तदुक्तिं संवा
 दाय पुनस्तमप्यापृच्छय निश्चितार्थोऽहम् ॥ आस्पदं त्वाश्रमम् ॥ १३ ॥ हे राम मया लघुशीघ्रमेव बोधनेनोत्थमुत्पन्नं विद्याधरस्योपशमनं वलिमुजः काकस्य भुण्डस्य कथया उक्तं
 अहं भावनमेवोच्चैर्वीजं दुःखाख्यशाल्मलेः ॥ ममेदं तद्वदादीति शाखाप्रसरकारणम् ॥ ८ ॥ अहमादौ ममेत्यंतस्तत इच्छाप्रवर्तते ॥ इदमर्थ
 शतानर्थकारिणी भवभारिणी ॥ ९ ॥ एवं विधामुनिश्रेष्ठमूढा अपि चिरायुषः ॥ भवंत्यनियमोऽद्यंगदीर्घायुष्यस्य कारणम् ॥ १० ॥ अंतः
 शुद्धमनस्काये सुचिराया भयप्रदम् ॥ मनागप्युपदिष्टास्ते प्राप्नुवंति परंपदम् ॥ ११ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ मेरुमूर्द्धनि मामेव मुक्त्वा
 सविहगाधिपः ॥ तूष्णीं बभूव मुक्तात्मा ऋष्यमूक इवांबुदः ॥ १२ ॥ अहमापृच्छय तं सिद्धं विद्याधरमथोपुनः ॥ प्राप्त आत्मास्पदं राममुनि
 मंडलमंडितम् ॥ १३ ॥ एतत्तवाद्यकथितं बलिभुक्कथोक्तं विद्याधरोपशमनं लघुबोधनोऽथम् ॥ अस्मिन् भुण्डविहगेऽद्रसमागमे मेवै
 कादेशे हि गतानि महायुगानि ॥ १४ ॥ इ० वा० दे० मो० नि० ३० विद्याधरोपाख्याने विद्याधरनिर्वाणनाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अनहं वेदनादेवं शुभाशुभफलप्रदा ॥ संसारफलिनी न न भिच्छांतरुपशाम्यति ॥ १ ॥ अनहं वेदनाभ्यासात्सम
 लोषाश्मकांचनः ॥ भूत्वा शांत भवापीडो न नरः परिताम्यति ॥ २ ॥ अहं तापुटकाडो न परवोधबले रितः ॥ अहमित्यर्थपाषाणेन जननिष्ठा

श्रुगच्छति ॥ ३ ॥
 तवाद्यकथितम् ॥ अस्मिन् वर्णिते भुण्डविहगेऽद्रसमागमे मे जातेतदन्तरमिह अस्मिन् कल्पे एकादशमहायुगानि दिव्ययुगानि गतानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीवासिष्ठोऽम० तात्पर्य
 र्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तराद्धोषोऽशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥ अत्राहं बीजनिर्दाहानहं भाववक्रिना ॥ देहादिसंस्ततेः सम्यग्वाधेऽलीकत्वमीर्यते ॥ १ ॥ सर्वसंस्ततेः
 काममूलत्वादनहं भावेन प्रथमं तन्निवृत्तिमाह ॥ अनहमिति ॥ १ ॥ कामोपरमे लोभादिदोषक्षयद्वैराग्यादिसंपदा सर्वमानसदुःखक्षय इत्याह ॥ अनहमिति ॥ २ ॥ साधनवतो
 ऽवश्यश्रवणादिना ज्ञानोदये ब्रह्मव्यतिरिक्ताहमर्थस्य बाधेनालीकत्वमेव पर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ अहंतेति ॥ श्रवणादिना ज्ञाननिर्मथानाभ्यासेन अहंतालक्षणात्प्राप्तमाद्युयं त्रपुट
 कादेव बद्धिज्वालावदुडो न आर्विर्भूतो यः परब्रह्मासाक्षात्कारलक्षणो बोधस्तद्वलेन ईरितः क्षिप्तो निरस्त इति यावत् ॥ अहमादिदृश्यार्थपाषाणोऽग्नियंत्राक्षितपाषाण इवाशुक्रगच्छ
 तिनजाने ॥ तुच्छत्वमेवापद्यत इति भावः ॥ ३ ॥

१ अयमर्थो मूलस्थदुःखाख्येत्यादिः ॥ २ उत्तरार्धस्थादीत्यस्यायमर्थः ॥

चरमसाक्षात्कारदृष्ट्या हृदब्रह्मैवाज्ञानाहंकारादिनिराससमर्थमित्याशयेनाह ॥ अहंनेति ॥ अज्ञानाहंकारयोरिवस्थूलदेहस्यापिव्यापिसमष्टिरूपस्य तादृशं ब्रह्मैव निवर्त्तकमित्याशयेनाह ॥ अहंनेति ॥ ४॥ ब्रह्मैव ब्रह्मो विक्रान्तस्तद्भलेरितः ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजपन्थसमानमध्यममयीराश्रे तिसमानाधिकरणसमासेयोरशब्दपरनिपातश्छांदसः ॥ ५॥ अ नहंताभावनावत्तिप्रतिफलितचित्तैवाहंतानाशदत्तपक्षोवास्तित्याशयेनाह ॥ अहमर्थेति द्वाभ्याम् ॥ ६॥ उद्वर्णनं ब्रह्मविद्याधिकारिब्राह्मणायुक्तवर्णनं त्परिपाकपांडुराच्च ॥ ७॥ अथ ज्ञानबाधिताहंतादेः शून्यता किंतु ब्रह्मैवैतित्याशयेनाह ॥ शरोरेति ॥ अनहंतालक्षणेनार्कश्चिमागणपरतांब्रह्मतांस्वकारणसूक्ष्मजलाल्मतांच ॥ ८ ॥ तत्त्वज्ञानं विना तु न क्वापि कदापि कस्यांचिदवस्थायादिह स्याहंकारस्य बाध्याप्यंतिकोच्छेदस्तयोः परस्परबीजतया परस्परान्तःसत्त्वेन जगद्भावेन सर्वत्रोद्भावाज्जनादित्याह ॥ शयनेन्दत्यादिना ॥ शयनेन शय्यायां स्थूलादिद्वादशावस्थाप्राप्तामाशयनादिस्थानसमकेयव्रतत्रस्थितापिशरीरलक्षणावधाना अंतःस्थित उद्गतोऽहंत्वेन वां कुरोय स्यास्तथाविधासतीक्ष्णादिदंसंसारव्याप्यमाशु

अहंतापुटकोडीनवस्वर्यलेरितः ॥ अहमित्यर्थपापाणोनजानेकाशुगच्छति ॥ ४ ॥ अहंतापुटकोडीनवस्वर्यलेरितः ॥ शरीरयन्त्र
पापाणोनजानेकाशुगच्छति ॥ ५ ॥ अहमर्थहिमंत्वंतरनहंताचिद्विपा ॥ उड्डीयेवविलीनं सन्नजानेकाशुगच्छति ॥ ६ ॥ अहंरसोवि
लीनोतरनहंताचिद्विपा ॥ शरीरपर्णाद्विद्वर्णान्नजानेकाशुगच्छति ॥ ७ ॥ शरीरपर्णाद्विष्यतिस्वहंभावसासवः ॥ अनहंताकर्मार्गेण
परतामधिगच्छति ॥ ८ ॥ शयनेकदर्मे शैले गृहे व्योधिस्थले जले ॥ स्थूलासूक्ष्मानिराकाररूपांतरगतापि च ॥ ९ ॥ यत्र तत्र स्थिता सुप्ता
प्रबुद्धा भ्रमतांगता ॥ घृतानीतानिमग्राचदूरस्थानिकटासती ॥ १० ॥ शरीरवटधानांतःस्थिताहंत्वनवांकुरा ॥ शाखाजालंतनोत्याशु
संसारारख्यमिदं क्षणात् ॥ ११ ॥ अहंत्ववटधानांतःस्थितदेहवृहद्भुजः ॥ संसारशाखानिवहंयत्रतत्रतनोत्यलम् ॥ १२ ॥ शाखाशतैर्दद
लपुष्पफलद्रुमोस्तिबीजोदरेननुदृशपरिदृश्यतेसौ ॥ देहोत्सहंत्वकणिकांतरशेषदृश्यसंवित्परीतइतिबुद्धिदृशैवदृष्टम् ॥ १३ ॥ देहादहंत्व
मनवासवतोविचरैश्चिद्ब्रह्ममात्रवपुषोवपुषोऽथवाज्ञेः ॥ नाहंत्वबीजजठरादसतोभ्युदेति संसारवृक्षइहवोधमहाभिदग्धान् ॥ १४ ॥
इ० वा० दे० मो० नि० उ० अहंत्वासत्तायोगोपदेशोनामसप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७३ ॥

सर्वदिग्ध्यापनशीलंशाखाजालंतनेतीनिवृत्तीयेनान्ययः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमहंत्वलक्षणवटधानांतःस्थितोदेहमहाद्रुमोपिवोध्यइत्याह ॥ अहंत्वेति ॥ १२ ॥ उक्तमर्थवटादिबीजदृष्टतैनेवानुभावयति ॥ शाखेति ॥ यथाबीजोदेशाखाशतेदृष्टनिविराजमानानिदलानिपुष्पाणिफलानिचयस्यतथाविधोद्रुमोऽस्त्यतोऽसौसत्त्वादेवबीजपुटंभित्वांकुरादिक्रमेणनिगच्छत्यक्षंसर्वजैःपरिदृश्यते ॥ नान्यतिप्रसिद्धौ ॥ तथाअहंत्वलक्षणायाकणिकासुसुस्पर्जजंतदंशेशपट्टशंसंवीतदोस्तोतिसुसुम्बुद्धिलक्षणयादृशैवविद्वद्दृष्टमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवमविचारफलसर्वत्रानिमोक्षमुक्ताविचारफलंभोक्षमाह ॥ देहादिति ॥ विचारैःश्रवणादिभित्तत्त्वबोधोच्चिद्योममाग्रंयपुःस्वरूपंयस्यतथाविधस्यजीवन्मुक्तस्यविद्यमानादपिदेहादहंत्वंतत्तादात्म्याभिमानभनवाप्तवतःअथवाअदेहवतोविदेहमुक्तस्योच्चैरितिशयानेनप्रतिष्ठितस्यपुंसोबोधमहाभिरुधादहंत्वबीजजडरानुसंसारवृक्षोनाभ्युदेति ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ ॥ म० तार्क्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउ० मप्रदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥

उक्षमानान्यनंतानिपवनैःसर्वतोर्बरे ॥ मृतजीवमनःस्थानिवर्ण्यत्रजगतिहि ॥ १ ॥ देहोऽस्यहत्वकाणकारशेषदृश्यतामरमन्यत ॥ तद्य।
 दृशोसावुद्धिगितितदुभयंमृतजीववासनामयानंतजगद्भ्रुत्यादनेनसमर्थयितुंभूमिकारचयति ॥ मरणमिति ॥ मनोबुद्ध्यहंकारादिसर्वनाशात्मकमरणमितिपामरमन्यत ॥ तद्य।
 तुक्रदाचिदपिनविद्यते कृतहानादिदोषप्रसंगात् ॥ किंतुमनुष्यादिशरीरात्मभावभोजकप्रारब्धक्षयेतदनुहूपसंकल्पयतिरोभावेद्वादिशरीराहंभावादिभोजककर्माद्भवेतदनुहूपत्वसं
 नुक्रदाचिदपिनविद्यते कृतहानादिदोषप्रसंगात् ॥ किंतुमनुष्यादिशरीरात्मभावभोजकप्रारब्धक्षयेतदनुहूपसंकल्पयतिरोभावेद्वादिशरीराहंभावादिभोजककर्माद्भवेतदनुहूपत्वसं
 कल्पांतरस्यतद्भोजकादृष्टक्षययर्थैःपूर्वभावविस्तृतिमपेक्ष्यमृतिरित्यभिधीयतइत्यर्थः ॥ १ ॥ अस्वेवंकिततस्तत्राह ॥ पश्येति ॥ एवंचतत्तज्जीवसंकल्पकल्पितजगत्स्थामंदर
 मेरुप्रमृत्तयोद्विषुवातैःसर्वत्रउद्यंतैःप्रवाह्यंतद्वयदृश्यतेत्वमपिपश्येत्यर्थः ॥ २ ॥ उपयुपरिवर्हिहःयावतांजीवानांभोजकादृष्टसाम्यंतावतांश्लिष्टाएकीभावेनमिलिता अन्ये
 श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मरणंसर्वनाशात्मनकदाचनविद्यते ॥ स्वसंकल्पांतरस्थैर्यमृतिरित्यभिधीयते ॥ १ ॥ पश्येमेपुरउद्यंतइवमंदरमे
 रवः ॥ अरुढाअपिदिग्वातैःसरिद्विवितशैलवत् ॥ २ ॥ उपयुपर्यंतरतःकदलीदलपीठवत् ॥ श्लिष्टाश्लिष्टस्वरूपाःखेमिथःसंसृतयःस्थि
 ताः ॥ ३ ॥ श्रीरामउवाच ॥ पश्येमेपुरउद्यंतइतिवाक्यार्थमक्षतम् ॥ नकिंचिदवगच्छामियथावन्मुनिनायक ॥ ४ ॥ श्रीवशि
 ष्टउवाच ॥ प्राणस्याभ्यंतरेचित्तस्यभ्यंतरेजगत् ॥ विद्यतेविविधाकारंबीजस्यांतरिवद्भुमः ॥ ५ ॥ मृतेपुंसिनभोवातैर्मिलंतिप्रा
 णवायवः ॥ सरिज्जलैरिवांभोधिजलान्यात्मद्रुतानिहि ॥ ६ ॥ इतश्चेतश्चयांतीवतेषामंतर्जंत्यलम् ॥ व्योमवातविनुन्नानांसंकल्पैका
 त्मकान्यपि ॥ ७ ॥ सप्राणवातैःपवनैःस्फुरत्संकल्पगर्भितैः ॥ सर्वाएवदिशःपूर्णाःपश्चात्मीमाःसमंततः ॥ ८ ॥ अत्रैतेपश्यपश्चात्संकल्प
 जगतांगणे ॥ बुद्धिदृष्ट्यासमुद्यंतैःपुरोमंदरमेरवः ॥ ९ ॥ खवातैस्तमृतप्राणाःप्राणानामंतरेमनः ॥ मनसोतर्ज्जगद्विद्वितिलैतैलमिवस्थित
 म् ॥ १० ॥ खवातैःखसमाःप्राणायथोद्यंतैर्मनोमयाः ॥ उद्यंतैवैतथैतानितदंगानिजगंत्यपि ॥ ११ ॥ सभूतान्यंबरोव्यादिवंदानिजिज्ज
 गंत्यपि ॥ उद्यंतैचाप्यरुढानिपुरःसर्वत्रगंधवत् ॥ १२ ॥

पामश्लिष्टस्वरूपाः ॥ ३ ॥ उक्तमर्थमसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ पश्येति ॥ यथावत्कथयेतिशेषः ॥ ४ ॥ मृतानांपुरुषाणांप्राणास्तावन्मस्युक्तामतीतिलोकेवेदप्रसिद्धम् ॥
 तद्यदिप्राणाःसंततिर्हिप्राणस्याभ्यंतरेचित्तचित्तस्याभ्यंतरेजगदपिविद्यतेइतिसंभावयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ संतुनाम तथापिदिग्वातैःकथंप्रवाह्येतेतत्राह ॥ मृतेइति ॥ पुंसि मृतेसतिततउ
 क्तांताःप्राणवायवोवाह्यनमसिपूर्णैर्वैतैःसहमिलंति ॥ यतस्तान्यप्यात्मनिद्रुतानिद्रवत्वभावानि अतःसमस्वभावानामेलेनेकैतैवभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतोव्योमवातैर्विशेषेणनु
 न्नानामारुढानंतैर्षाप्राणानामंतर्गतानिजगंत्यपिइतश्चेतश्चयांतीवतेषामंतरेमनः ॥ मनसोतर्ज्जगद्विद्वितिलैतैलमिवस्थित
 प्राणाः ॥ १० ॥ ननुगुरुणिजगंतिकथंवातरुद्यंतैतत्राह ॥ खवातैरेति ॥ तथाप्राणवेदेवतदंगानिजगंत्यपिखसमानिलघूनीत्युद्यंतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ सभूतानिचतुर्विधप्राणिंसहि
 तानि ॥ अरुढानिअरुढानि अप्रतिष्ठितानीत्यावत् ॥ १२ ॥

दृष्ट्याचक्षुरादिनास्त्रीयस्यमृदुपरवत्तादृशपरवद्वातादृशपुरांतगतनदीपूरवद्वा ॥ १३ ॥ उहंतदवेतिपुद्गलम् तत्रद्वकारार्थसमर्थनायाह ॥ कल्पनामात्रसारत्वादिति ॥ १४ ॥ यद्यपितानिकल्पनामात्रत्वान्नसंत्येवेतिनोसंति तथापितान्येवेतेतत्तज्जीवभोग्येषुस्वेपुस्वर्गनक्रभूम्यादिलोकेत्युपादृढभावत्वात्सुखदुःखभोगार्थक्रियासमर्थतयासत्यान्येव तत्सम्यत्तासंगदकस्याधिद्वानचिदंशस्यसर्वगत्वान् यथाभवानस्मदृष्ट्याश्रवणधारणाद्यर्थक्रियामर्थःपुरोवर्त्तिसत्यलक्ष्येवत्यर्थः ॥ १५ ॥ अह्मद्वानिवासनामात्रत्वादनविर्भूतानिहृदान्याविर्भूतानिचैःथमुहंतैरेवचोक्षते ॥ १६ ॥ सौक्ष्म्येवहेनचसौरजसाम्यश्रागुक्तमित्याह ॥ सौरभाषाणि ॥ १७ ॥ अतएवत्रिजगद्भूमात्मनाचित्त्यस्पन्दजेदधोरपि नात्मनस्तद्वित्याह ॥ कुंभेदति ॥ तदेवास्यनिनान्यतेतिशेषः ॥ १८ ॥ यथामृतानांजगत्संकल्पमात्रत्वादसदित्येतेनवापिजगदसन् ॥ आतिरेकेवलमुदितेव ॥ साधारणिरपिप

तानियुद्धैवदृश्यन्तेनदृष्टारधुनंदन ॥ पुरःसंकल्परूपाणिस्वस्वप्नपुरपूरवत् ॥ १३ ॥ सर्वत्रसर्वदासंतिषुसूक्ष्माण्येवखादपि ॥ कल्पना
मात्रसारत्वान्नचोत्थंतेमनागपि ॥ १४ ॥ तान्येवदृढभावत्वात्स्वेपुलोकैपुतेष्वलम् ॥ सत्यान्येवचिदंशस्यसर्वगत्वाद्वानिव ॥ १५ ॥
प्रतिविंबपुराणीवपुरःप्राणसरिद्रये ॥ अरूढान्यपिचोत्थंतेरूढान्यपिचनैवच ॥ १६ ॥ सौरभाणिसमुत्थंतेवातांगस्यानिराधव ॥ जगं
तिप्राणसंस्थानिव्योमाल्मकमयानितु ॥ १७ ॥ कुंभेदेशांतरंतीत्यथांतव्योक्षिनान्यता ॥ स्पंदनादिमयेचित्ततथैवत्रिजगद्भूमे ॥ १८ ॥
इत्थंनसज्जगद्भ्रातरिसत्यैवोदितवते ॥ नविनस्यतिनोदितिकेवलंभ्रक्षरूपिणी ॥ १९ ॥ यदिवाप्युदितेवातैस्तत्तदस्यानलक्ष्यते ॥ तदंतःसं
स्थितैःस्पंदानाविकोशगतैरिव ॥ २० ॥ यथास्पंदंगलभ्राचांनाव्यंतःसंस्थितैरपि ॥ नलक्ष्यतेतथापृथ्व्यांतत्संस्थैस्तन्मयैरपि ॥ २१ ॥
यथायोजनविस्तीर्णलघौसद्धानुभूयते ॥ यत्तस्यपादपस्तेभेपरमाणीयथाजगत् ॥ २२ ॥

रमार्यतो न विनश्यति नो देतो नितत्त्वं दृष्ट्या त्रस्तृप्ति ण्येवैत्यर्थः ॥ १ ॥ मनुष्यदिव्यवहारदशाजगत्तद्गुनीवार्यन्तः प्रवहमाने उदिते तर्हि वयं पृथिवीनि श्वलतया कथं पश्यामस्तत्राह ॥ यद्वेति ॥ नोदिनेषु यद्विवा उदिते नति पक्षस्तथापि वातैः रुतं तत्तद्गुणपरिवर्त्तनादिकमस्याः पृथिव्यास्तदंतः संस्थितैस्मा भिन्नं लक्ष्यते ॥ यथाना विजायमानः स्पंदस्तदंतः कोश गतैर्न र्न लक्ष्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥ तदेव स्पष्टमाह ॥ यथेति ॥ यथाना विअंतः संस्थितैरपिशब्दात्तन्मयैरपिकीलाद्यैर्न स्पंदो न लक्ष्यते तद्वपृथिवी संस्थैः पार्थिववेद्वादिमयैरप्यस्माभिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ इत्थं पश्ये मे पुरु उ संतद्वं भद्रं मे रवदति स्योकिं राभायो पपाद्य उ पर्युपर्यंतं तः कदली दलपीठवदित्युक्तावप्यल्पे बृहत्तः स मावेशं प्रथमं बृहत्तो लपत्व कल्पनया दर्शयति ॥ यथेति ॥ यथा योजनविस्तीर्णमपि सद्यलघौ पादपल्लं भेच्चित्रनिर्घृहरचनादिना रचयितुं यत्तस्य यत्तमानस्य शिल्पिनो बुद्ध्या अल्पत्व कल्पनया तत्रानु भूयते तथा अंतर्गतः शुद्धमत्तभोपि परमाणौ जगद्वद्विकल्पनयाऽनुभूयत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

आवाचिद्वद्वापि न्यायः ॥ ३० ॥
वृक्षशब्दार्थरहितब्रह्मदं त्रिजगत्तथा ॥ ३० ॥
संज्ञायायावत्सारव्यक्षयं लेशतो नुवर्त्तमाना मुढताऽस्यैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अतएव सर्वज्ञस्यापि समष्टिजीवस्य हिरेण्यग्नस्यैव वस्तुतरे वा त्रिजगद्दर्शनमित्याह ॥ सचेतनः
ति ॥ अवयवदेहात्मालौकिकपुरुषः ॥ जीवः समष्टिजीवः ॥ २६ ॥ मायोपहित ईश्वरस्त्वेव पश्यतीत्याह ॥ संविदात्मेति ॥ भो इति संबोधने न रामस्तस्मादर्थेति ॥ २७ ॥ ईश्वरः
प्रलयकाले कथं स्वातंत्र्यं जगत्पश्यति आह ॥ सचेतन इति चतुर्भिः ॥ अयः पण्डोयदिसचेतनः स्यात्तर्ह्ययथा स्वातंत्र्यं स्मरूपेण स्थितं क्षुरसूच्यादिमावित्स्वविकारं पश्येत्तद्वदित्यर्थः ॥
जीवः स्थलीन सर्वसंस्कारोपहितः सन् ॥ २८ ॥ अधिष्ठानसद्व्याप्या धान्येन चित् आरोपितमृदादिरूपप्राधान्येन चिदाङ्कुरः ॥ एतावांस्तु विशेषः ॥ जीवसंस्कारोपहितरूपेण दृशब्दार्थसहितं बुद्ध्यते तदनुपहिते श्वररूपेण तु तद्ब्रहितमनादिसिद्ध्या विद्यया
वावाधितरूपमिति यावत् ॥ शेषं ग्राह्यम् ॥ ३० ॥

चित्तु आराधनां विनाशः ॥ शेषं प्राग्वत् ॥ ३० ॥

न मन्त्रमन्त्रैः शब्दभण्यमाह ॥ अभीराण्येति ॥ १०८ ॥ अर्ह्ययनतद्विभिरपहनुमशम्यम् ॥ आभासकामिष्यक्तिम् ॥ १०९ ॥ रजनस्वाम्यास्याभिष्यजकम् ॥ ११० ॥ १११ ॥
 मारत्याप्यापराश्रितमह ससगाभ्यारोपदशानुमन्यसर्व अपबाहदशानुअहृत्यारोपनिमित्तमर्हकारोपिमाह इतरनुधुतरानाहृत्यप्यारोपापवाद्भ्यातित्वविदितवतो
 यममजगत्तैः कृत्रिममायमपवाअनुअयबास्थिरमरुभिर्मालिषास्तुउभयथाप्यहगतज्वरोभ्रमानीत्यर्थ ॥ ११२ ॥ इतिश्रीबासिष्ठमन्तास्यपकाशेनि पू ५
 कादश मग ॥ १११ ॥ ११२ ॥ नदिर्नोरागनि सगायत स्वच्छालभास्वरात् ॥ जनकाविस्थितिरामो गुरुभोक्तामिद्विषाणीत् ॥ १ ॥ तेजनकावधोजीवन्मुक्ताभत सत्येपदे

जनताजीवनोपायं चिदात्मानमुपागत ॥ अक्षीरणं वसभूतमशशंकमुपस्थितम् ॥ १०८ ॥ अहार्यममृतंसत्यचिदात्मानमुपास्महे ॥
 गच्छरूपमस्य शर्धैराभासमागतम् ॥ १०९ ॥ तरेवरहितं शांतं चिदात्मानमुपागत ॥ आकाशकोशविशदसर्वलोकस्वरजनम् ॥ ११० ॥
 नरजननवाकाशचिदात्मानमुपागत ॥ महामहिमासदितरहितं सर्वभूतिभि ॥ कलत्वेवाप्यक्तोरं चिदात्मानमुपागत ॥ १११ ॥ अस्त्रि
 लमिदमहमैव सर्वस्वद्वमपि नाहमयेतरञ्चनाहम् ॥ इति विदितवतो जगत्कृतमेत्यिरमथवास्तुगतज्वरोभ्रमामि ॥ ११२ ॥ इ० वा०
 वा० दे० मो० नि० पू० जीवन्मुक्तनिश्चययोगोपदेशानामर्कादश सर्गं ॥ ११३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इति निश्चयवत
 स्तमहान्तो विगतेन स ॥ सत्या सत्येपदेशेनेममेसुखमवस्थिता ॥ १ ॥ इति पूर्णं धियोधीरा समनीरागचेतसः ॥ ननिदतिनन्दतिजी
 वितमरणतया ॥ २ ॥ इत्यलक्ष्यमत्कारानारायणभुजाद्व ॥ ऋजवः स्वलिताकारा अपराद्वमेव ॥ ३ ॥ रेमिरेवनखंदेपुद्गीपेपुनगरे
 पुत्र ॥ देवोपवनमालासुखगेषु सुराद्व ॥ ४ ॥ अमु कुसुमपूर्णसुदोलादोलचलासुच ॥ विचित्रवनलेखासु मेरुदृगशिखासु च ॥ ५ ॥
 वक्रुर्विजितशत्रूणि चामरच्छत्रवति च ॥ विचित्रायानिराज्यानि चित्राचारमयानि च ॥ ६ ॥ अनुजम्भुरिमान्सर्वान्नानाचारविचेष्टि
 तान् ॥ श्रुतिस्मृत्युदितारभामितिकर्तव्यतामिति ॥ आदृशीरमणीये पुल्लनाहास्यहारिपु ॥ विहाराहाररम्येपुमोगोमोगेपुमृपिता ॥ ८ ॥

भाषितत्वरार्थेऽप्यवस्थिता ॥ १ ॥ बहिःपूणाधीशो धितत्त्वपदार्थोऽप्येयम् ॥ आतएवार्तबहिःस्थसमनीरागचेतसः ॥ २ ॥ अलक्ष्येयुद्धमतमेपिलक्ष्यवेधनमप्यमत्कारोऽप्येयम् ॥ अ
 नपुवनारायणभुजाद्वस्थिता ॥ स्वलिताकारानमस्वभावा अपराभेरेवद्वस्थिताः ॥ ३ ॥ तेषां सन्दृष्ट्या विहाराप्रपथयति ॥ रेमिरेत्यादिना ॥ ४ ॥ बोक्तानामादोलक्ष्य
 तानु ॥ ५ ॥ विचित्रा अयास्त्रिवर्गयिपुनानि ॥ ६ ॥ नानाचारबहुविधशिष्टाचारालौकिके दिताननु, उक्तान् भगवन्नुक्तानु ॥ स्वयमप्यनुहितवर्तइत्यर्थः ॥ इति लक्ष्येऽप्येवमुक्ति
 मस्त्रिआरंभाप्यभाष्यस्यालक्षणाविधितिकस्य ततोऽसंमयागादीभिर्यावत् ॥ अनुक्तम् ॥ ७ ॥ ईदृशी निर्द्वारदृष्टा भगवत्पञ्चिः रचयतीत्येदो नानाभाषाभ्यो जेपुमोकापेयम् ॥ ८ ॥

विविशुर्निर्विशुः ॥ ९ ॥ चराचरभूतैः सहितेषु सर्वभूतनेषु विश्रांताः सुखिताः अखिलाजंतवो धैस्तथाविधेषु यज्ञक्रियाकलापेषु गार्हस्थ्येषु च ॥ अथवा आत्मा सर्वेषां भूतानां लो-
कः ॥ यथैव क्षुधिता बाला मातरपूर्यपासते एव सर्वणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते इत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥ १० ॥ तेरुर्निस्तेरुः ॥ ११ ॥ परुपाणि क्रूराणि क्लृप्ताः शसहानि चित्तानि यासु-
हृत्तवित्तैः शत्रुभिर्लुद्धता सुपरिभूता सुद्वंद्वरीतिषु विपत्तिवित्तियावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ महदपि ऐश्वर्यमिति शेषः ॥ कुलशैला हिमवदादयः ॥ १४ ॥ जलराशिरिति व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥

विविशुश्चारुचूता सुमंदारवलितसुचः ॥ अप्सरोर्गातपूर्णसुनंदनो दधानभूमिषु ॥ ९ ॥ सचराचरभूतेषु विश्रांताः खिलजंतुषु ॥ यज्ञक्रिया-
कलापेषु गार्हस्थ्येषु यथाक्रमम् ॥ १० ॥ तेरुर्हतगजैर्द्रासुभ्रांतभूरिशिवासुचः ॥ भेरीभांकारभीमासुसंभ्रामार्णववीथिषु ॥ ११ ॥ तस्युः प-
रुषचित्तानुलूतवित्तोद्धता सुचः ॥ संरंभक्षोभरौद्रोषसर्वासुद्वंद्वरीतिषु ॥ १२ ॥ मनस्तेषां तु नीरागमनुपाधिगतभ्रमम् ॥ असक्तं मुक्तमाशां-
तं परं सत्वपदंगतम् ॥ १३ ॥ नममज्जुः ऋचिदपि संकटे पुमहत्त्वपि ॥ महदप्युपयाते पुकुलशैलाः सरःस्विव ॥ १४ ॥ नो हलासविलासि-
न्याश्चियापरमकांतया ॥ परिपूर्णदुलक्षस्येव जलराशीरधूहह ॥ १५ ॥ नमस्त्यौ दुःखशोकेन श्रीभूषेणैव न स्थलम् ॥ जहर्षचनभोगौ वै-
रवस्थायै रिवौषधी ॥ १६ ॥ तेहि केवलमव्यग्राः कुर्वतः काममंजरीः ॥ इदानीं फलं रामनाभिलेपुर्नतत्यजुः ॥ १७ ॥ नोदगुः कार्यसंपत्ता-
वाक्कांतानास्तमाययुः ॥ जलपुर्नसुखप्राप्तौ मम्लुर्नैव च संकटे ॥ १८ ॥ मुमुहुर्न विमोहे पुनममज्जुर्विपत्क्रमैः ॥ न जहर्षुः शुभैः शोकैरुरुदु-
र्नभवानिव ॥ १९ ॥ प्राकृताचारसंप्राप्ते कुर्वतः कर्म केवलम् ॥ स्थिता विगतसंभ्रमपराद्वमेवः ॥ २० ॥ तां त्वंहृष्टिमवपृभ्यराववाय-
विनाशिनीम् ॥ अनहंकृत्य हंकारो विहरस्व यथाक्रमम् ॥ २१ ॥ यथाभूता मिमामेव पश्यन्सर्गपरंपराम् ॥ मेरुस्थितो ध्विगंभीरः सममास्व-
गतभ्रमः ॥ २२ ॥ चिन्मात्रं सर्वमेवेदमित्यभाभासतांगतम् ॥ नेह सत्यमसत्यं वाक्चिदस्ति न किंचन ॥ २३ ॥ महत्तामलमालंब्य त्यक्ते द-
मवहेलया ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र भवभाव्य भवक्षयी ॥ २४ ॥ किंरोदिपि घनोद्देगं मूढवच्चानुशोचसि ॥ भ्रमस्युद्धांतचित्तश्च सौम्यावर्ते-
तृणं यथा ॥ २५ ॥

दूलोपेति दीर्घः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अव्ययाः कर्तृत्वाभिनिवेशरहिताः ॥ काम्यतदतिक्रामाभोगास्तल्लक्षणांजरी कुर्वतोऽनुभवतः ॥ १७ ॥ शत्रुजयादिकार्यसंपत्तौ सत्यां न उद-
गुरुत्कर्षप्रापुः ॥ शत्रुभिराक्रान्ताश्च अस्तमपकर्षनाययुः ॥ १८ ॥ विमोहेषु विमोहे हेतुषु कच्छेपुः ॥ विपदाक्रमैराक्रमणैः ॥ १९ ॥ प्रकृतएव प्राकृतः स्वस्ववर्णोचित आचारस्ते-
न संप्राप्ते विषये ॥ २० ॥ अनहंकृतौ अहंकारनिष्कृष्टबुद्धिचिन्मात्रे अहंकारआत्मबुद्धिर्यस्य तथाविधः सत् ॥ २१ ॥ यथाभूता यथास्थिताम् ॥ मेरुरिव स्थितः स्थिरः ॥ २२ ॥
कीदृशतया भूतदर्शनदाहः ॥ चिन्मात्रमिति ॥ २३ ॥ महत्ता ब्रह्मताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्रशस्देशकालविषयादिवासाहेतुसुपेक्षत्वादपियोगोदुष्करइत्याह ॥ धारणेति ॥ धारणादेशोबासो गिरिकूटचंद्रतारादिहृदयकंठतालुमूलभूमध्यादिश्च ॥ आसनदेशस्तु
 समेशुचौशर्करावद्विबालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोकूलेनतुचक्षुषीङ्गेगुहानिरुद्धाश्रयणेप्रयोजयेदिति श्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्साध्यत्वेनयोगःसुसाध्यतां
 नायाति ॥ निरुत्साहानामदमतीनामूर्खाणांपुरुषापसदानामिवनधीरस्यसमर्थस्ययतमानस्याधिकाःशाल्बीयेसाधनेसुसाध्यत्वकष्टसाध्यत्वविकल्पचिन्तायुक्तेत्याह ॥ अ
 श्वेति ॥ १० ॥ एवमवातरप्रश्ननिरस्यपूर्वप्रश्नोत्तरं वक्तुमुपक्रमते ॥ द्वावित्यादिना ॥ ११ ॥ प्राणापानतयाप्राणापानयोः समतासंपत्तिरूपेणरूढःप्रसिद्धःसिद्धिकामानांखे
 चरत्वाद्यनतसिद्धिदः ॥ ज्ञानकामानांतुबुद्धिदःसाक्षात्कारहेतुः ॥ अतस्तश्चण्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ तमेवसमाधिसुखविश्रांतिफलकीर्तनेनापिप्ररोचयन्त्याह ॥ मुरेति ॥ हेष्टपसुत
 त्वंचेतसाउद्युक्तचित्तेनमुवानिलस्यप्राणस्ययस्फुरणसचरणतनिरोधेनसमवतिसिद्ध्यातितथाविधस्थितिप्रतिष्ठागतःसन्द्दहप्रत्ययपेक्षयेपरपदेयोगश्चत्तवृत्तिनिरोधस्तद
 धारणासनदेशादिसाध्यत्वेनसुसाध्यताम् ॥ नायातियोगोत्थयवाविकल्पोनैवशोभनः ॥ १० ॥ द्वावेवकिलशास्त्रोक्तौज्ञानयोगौरघू
 द्दह ॥ तत्रोक्तंभवतेज्ञानमंतस्थंज्ञेयनिर्मलम् ॥ ११ ॥ प्राणापानतयारूढोदहदहगुहाशयः ॥ अनंतसिद्धिदःसाधयोगोयंबुद्धिदःशृणु ॥ १२ ॥
 मुखानिलस्फुरणनिरोधसंभवस्थितिगतोत्पसुतचेतसाक्षये ॥ समाहितस्थितिरिहयोगसुक्तिःपरपदेप्रगलितगीर्णिवत्स्यसि ॥ १३ ॥
 इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० ज्ञानविचारयोगोपदेशोनामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥
 अस्तितावदनंतस्यतस्यक्वचिदयंकिल ॥ जगद्रूपःपरिस्पंदोऽमृगलृणामराविव ॥ १ ॥ तत्रकारणतांयातोब्रह्माकमलसंभवः ॥ स्थितःपि
 तामहत्वेनसृष्टभूतभरभ्रमः ॥ २ ॥ तस्याहंमानसःपुत्रोवसिष्ठःश्रेष्ठचेष्टितः ॥ ऋक्षचक्रेध्रुवधृतेनिवसामियुगंप्रति ॥ ३ ॥ सोहंकदाचिदा
 स्यानेस्वर्गेतिष्ठच्छतक्रतोः ॥ श्रुतवान्भारदादिभ्यःकथांसुचिरजीविनाम् ॥ ४ ॥ कथाप्रसंगेकस्मिंश्चिदथतत्राभ्युवाचह ॥ शातातपो
 नाममुनिर्मानिमीमहामतिः ॥ ५ ॥ मेरोरीशानकोणस्थपद्मरागमयेदिवि ॥ अस्तिकल्पतरुःश्रीमाच्छृंगेचूतइतिश्रुतः ॥ ६ ॥
 भ्यासयुक्तिःसमाहितस्थितिःसन्विगलितगीर्वाणगोचरनिरतिशयानदरूपोभूत्वानिवस्यसिस्थास्यसि ॥ १३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०
 त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ सुरससच्छुतस्यात्रभृशुडस्यद्विदक्षया ॥ वसिष्ठगमनमेरुस्तच्छृंगंचात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रस्तुतंप्राणायामादियोगकमभृशुडोक्तिप्रपं
 चनेनवित्तराद्वर्णयिष्यन्भृशुडाल्यायिकामारमते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ तस्ययोगिविश्रांतिस्थानत्वेनवर्णितस्यपरमपदस्यक्वचिद्विद्यावतप्रदेशोपदोस्यविश्वभूतानीतिश्रुतेर्जगद्
 पोब्रह्माडाकारःपरिस्पंदोविवर्तः ॥ १ ॥ तत्रब्रह्मोडेभनुप्रजापतिप्रभृतीनांकारणतांयातः ॥ २ ॥ ऋक्षचक्रेनक्षत्रचक्रैसप्तर्षिलोके ॥ युगशब्देनयुगसमूहोवैवस्वतमन्वतरलक्ष्यते
 ॥ ३ ॥ शतक्रतोरिदस्यआस्थानेसंभ्रायाम् ॥ ४ ॥ मौनीअल्पभाषिता ॥ मानीमाननार्हःप्रमाणकुशलश्च ॥ ५ ॥ यदुवाचतदाह ॥ मेरोरित्यादिना ॥ पद्मरागमयेऽंगेदिविन
 भोदेशेचूतइतिश्रुतोविश्रुतःकल्पतरुरस्ति ॥ ६ ॥

कल्पातटे मह्येत्तन्मयीभिः कल्पलताभिः भाते ॥ अ८॥ १ ॥ यतो विभ्रातमतिरूपशोभे ॥ १० ॥ तत्तथा विधिवीर्यजीविमसाथनदशायापुण्यं कलदशायापमवयपरमपुरुषाया
भ्युरपयुक्तचमवेत् ॥ संभावनायां लिङ् ॥ ११ ॥ भूयोपिमयापृष्टेन तेन गता तापेन इति उक्तप्रकारेणैव भुशुहो वर्णित ॥ मनुक्तेः प्रशसाभाभत्वरकोपापरयति ॥ सत्यमुक्तवानिति
॥ १२ ॥ ११११ तदवर्गवर्णयति ॥ त्रैलोक्यकतिन ॥ गन्धासुखप्रयुक्तेन रसेन मेदेनैव ककुभा विशाणरजयल्लोहिनी कुर्वत् ॥ क्षीबाहिलोहिनाय नाना-
सिद्धा ॥ १५ ॥ कल्पार्तज्वलनाद्भुतानां ज्वालाणां पिष्टवृष्टि सपन्नदेत्युल्लेखः ॥ संवितरो गोपचितम् ॥ इन्द्रनीलानां शिखादश ऊर्ध्वप्रचताः प्रभाएषधूनायस्येत्युल्लेखायामुप

तस्य कल्पतरोर्मूर्ध्नि दक्षिणस्कंधकोटरे ॥ कलधौ तलताप्रोते विपते विहगालय ॥ ७ ॥ तस्मिन्निवसति श्रीमान् भुशुहो नाभवायस ॥ वी
तरागोदृह्लकोशे ब्रह्मेव निजपक्वे ॥ ८ ॥ सययाजगतां कोशे जीवती हस्रराश्विरम् ॥ चिरजीवी तथा स्वर्गेन भूतो न भविष्यति ॥ ९ ॥ सदी
पायु सनीरागः स श्रीमान् ममहामति ॥ सविश्रांतमतिशोभतः सकातः कालकोविदः ॥ १० ॥ सययाजीवति स्वर्गस्त्रये हयविजीव्यते ॥ त
द्रवेर्जीवितपुण्यदीर्घचोदयमेव च ॥ ११ ॥ इति तेन भुशुहो सौभूयःपृष्टेन वर्णित ॥ यथावदेव देवानां सभायां सत्यमुक्तवान् ॥ १२ ॥ कथाव
सरसशान्तावययाने सुरव्रजे ॥ भुशुहो विहगद्रुमहंयातः कुतूहलात् ॥ १३ ॥ भुशुहो संस्थितो यन्मरोऽभ्युगतदुत्तमम् ॥ स भ्रामवानक्षणे
नाहपद्यरागमयदृहत् ॥ १४ ॥ रत्नगौरिककतिनेन जसावद्विवर्चसा ॥ मध्वासवरसेनैव रजयत्ककुभांगणम् ॥ १५ ॥ कल्पार्तज्वलनो
ज्वालापिंडाद्रिभिव संचितम् ॥ इन्द्रनीलशिखाधूममालोकारुणितांश्वरम् ॥ १६ ॥ सर्वेषामेव रागाणां राशिभद्राविवस्थितम् ॥ सर्वसं
ध्याभ्रजालानां घनमेकमिवाकरम् ॥ १७ ॥ उक्ताति कुर्वतो मेरोर्ब्रह्मनाम्नेव निर्गतम् ॥ मूर्धानमगतकांतवाहवं जठरानलम् ॥ १८ ॥
सुमेरुवने द्येव नवालककरजितम् ॥ लीलया दातुं भिदुःखेनीत हस्तशिखांगुलिम् ॥ १९ ॥ ज्वालाभिरिव मालाभिरुणाभिः पयोमुखम् ॥
स्वगनुभिव सत्सर्पदरीलस्यमिव बाहवम् ॥ २० ॥

पतिः ॥ १९ ॥ सर्वेषां रागाणां लौहिस्यानो सर्वेषां प्राणिनां रागाणां रश्मिच्छानो वा ॥ १७ ॥ ब्रह्मनाम्ना भुशुभया उक्ताति योनेन ब्रह्मरश्मिभिरिवा निर्ममं कुर्वतश्चिकीर्षतो भेरोर्जठ
राभ्यन्तं मूर्धानं निशिरः प्रदेशमागतं वाहवं ब्रह्माग्निकस्य अठरानलमिव स्थितिमित्युल्लेखः ॥ १८ ॥ सुमेरुवने द्येवालीलायां कीर्तयितुं केन ईदुवादात्पुण्यं तुल्येनीतप्रसारितमलककर
सरजितं हस्तस्य शिखावत्सहस्रगुलजानमिव ॥ १९ ॥ मालाभिरिव पयिताभिर्ज्वालाभिः स्वगनुभिव सत्सर्पद्विजितमलकप्रसारितस्यैव वाहवं द्येववाहकत्वावस्थितो वाप्यभुमि
पयोमुखे यस्य स्वस्थाविर्धेनैव ब्रह्मास्त्रमर्धेन च चन्द्राद्विभक्तिरितम् ॥ २० ॥

कचद्बलांशु नखायाभिस्त्रिभि शृगायांगुलिभिस्ताराअश्विन्यादी स्पष्टं स्पृहागणयितुमिव आकाशं परिचुंबन्त्यामुत्र दिव उन्नतम् ॥ २१ ॥ मुरजावायभेदाः ॥ भुवावनभूम्याभु
तानापुटानावनलक्ष्मणानृत्यमडपमिव स्थितम् ॥ ध्वनत्पट्टपट्टकभ्रमरसमूहोयस्मिन् ॥ २२ ॥ दत्तपक्विद्विक्कसत्यातालपत्राणामावहृद्यापंसया ॥ उदारौ मदमन्मयौ सर्वप्रा
णिनायस्मिन् ॥ २३ ॥ तापसत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ वरेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पारऊर्वाविधिम् ॥ २७ ॥ सितहरितादिवर्णवर्नकुसुमराशिलक्षणे प्रतिदिननैरंगैरजकद्रव्यैर्दिविव्योभि
विहितानिलिखितानीव अमलानिचित्राणि येन तथाविधममरयुवतिवर्गस्य लीलाचलक्रीडापर्वतभूतभैरवशिर शृगमहसप्राप्तवानिति प्राक्तनचतुर्दशश्लोके सवर्षामन्वयः ॥ २८ ॥

ताराः स्रष्टुमिवाकाशमंगुलीभिरिव त्रिभिः ॥ कचदंशुनखायाभिः परिचुंबन्ति ॥ २१ ॥ गर्जंजीमतमुरजं भूतानां तु मंडपम् ॥ ह
सत्कुसुमगुच्छाढ्यं ध्वनत्पट्टपट्टकम् ॥ २२ ॥ दंततालदलावहृद्यापरिहासादिव स्फुरन् ॥ दोलालोलाप्सरोदं मुदारमदमन्मथम् ॥ २३ ॥
शिलाविश्रांतविबुधमिथुनाश्रितकंदरम् ॥ वरांबरजिनं शुभ्रगंगायज्ञोपवीतिच ॥ २४ ॥ तापसं पिंगलमिव वेणुदंडधरं स्थितम् ॥ गंगा
निर्झरनिर्झादिलतागृहगतामरम् ॥ २५ ॥ गंधर्वगीतसुभ्रगमामोदमधुरानिलम् ॥ फुल्लहेमांबुजोत्तंसं तारारत्नविभूषितम् ॥ २६ ॥ व्यो
मः पारमिव प्रासं पिंगलं मरुवं शिरः ॥ २७ ॥ सितहरितपीतपाटलधवलैर्वनकुसुमराशिनवरंगैः ॥ दिवि विहितामलचित्रं लीलाचलममर
युवतिवर्गस्य ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० दे० मो० नि० पू० भुशुंडोपाख्याने मरुशिखरवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उ
वाच ॥ ॥ कुसुमापूर्णकल्याभ्रकुंतले तस्य मूर्ध्नि ॥ कल्यांगमहमद्राक्षं शाखाचक्रमिव स्थितम् ॥ १ ॥ पुष्परण्वभ्रवलितं रत्नस्तवकंदंतु
रम् ॥ उत्सेधनिर्जिताकाशं शृंगेशृंगमिवार्पितम् ॥ २ ॥ ताराद्विगुणपुष्पौघं मेघद्विगुणपल्लवम् ॥ रश्मिद्विगुणरेण्वभ्रं तद्विगुणमंजरीम्
॥ ३ ॥ स्कंधेषु किन्नरीगीतद्विगुणभ्रमरस्वनम् ॥ दोलालोलाप्सरोलाकद्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥

इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वणिप्रकरणे पू० चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ शृगेकल्पतरुश्रुतः पुष्पपक्ष्यादिसंपदः ॥ स्कंधेकाककुलंतत्र भुशुंदश्चेहवर्णयते ॥ १ ॥
कुसुमापूर्णानिकल्याणयेव कुंतलाः केशाद्यस्मिस्तथाविधैतस्य शृगस्य मूर्ध्नि शिरोदेशे प्राणिनामभिलषितां पूर्णाया कल्पंतं इति कल्याण्यंगानि शाखायवायस्य तथाविधप
रितः समप्रसृतशाखापक्त्वाच्छाखाचक्रमिव स्थितम् परवैचित्र्यमागतमित्यंतद्वादशश्लोकोक्तविशेषणविशिष्टमर्थोत्तातपोक्तचूततरुमहमद्राक्षमिति संबंधः ॥ १ ॥ पुष्परे
णुलक्षणे रभैर्वलितं व्याप्रम् ॥ उत्सेधौ न्यत्यम् ॥ शृगे प्रावर्णितं मेरुशृगे ॥ २ ॥ न केवलमुत्सेधैर्नैव निर्जिताकाशं किंतु ताराद्विगुणपुष्पौघादिना पीत्याह ॥ तारेति ॥ तद्विद्वि
गुणमंजरीमिति न द्यूतश्चेति कपिनकपीति द्वयनिषेधश्छादसः कपोलोपः ॥ ३ ॥ दोलालोलाप्सरोलाकद्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥

कामद्वयत्वात्सर्वविहारार्थकृतविहगमवयव सिद्धगधवसपतौद्विगुणयथास्यासथाउत्थानिप्यन्त्रविहगमायस्मिन् ॥ रत्नकांतिलक्षणया अस्त्वनिहारद्विगुणयात्यवाद्यतोशुकपरि
द्वित्वगमवस्थितम् ॥ ५ ॥ औपत्यातिशयेन च द्विगुणागानि अतएव इति फलानियस्य ॥ स्फुटमूलेषु सतीति कस्यापि द्विगुणीकृतानि विषयाणि
यस्य ॥ १ ॥ १ ॥ अप्येतो लक्षणपत्तरीमिषयस्त्वेने कटककणितैर्गुणानुत्साययद्गीता कुसुमानामातीतारामकरा यस्य ॥ चकार प्राक्तनविशरणरत्नसमुच्चयाय ॥ ८ ॥ ज
गजालप्रतोदोमिरम्यितम् ॥ अनेतानामनवधनीनोरानामाशानां विशोपरिकम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अशुकिर्दिव्यवैरैर्मिथ्याकथयिषाधिकामप्रपूरकम् ॥ लतानां विलसन

मिद्धगधवसपातद्विगुणोत्थविहगमम् ॥ रत्नकांत्यच्छनीहारद्विगुणत्वग्वर्ताशुकम् ॥ ५ ॥ चंद्रविषयसमाभ्येपद्विगुणां गव्यूहफलम् ॥ मू
लमंलीनकल्पाभ्रद्विगुणीरुतपवकम् ॥ ६ ॥ मुरसंवलितस्कधपत्रविश्रांतिकनरम् ॥ निकुजकुजजीमूतकच्छसुमसुरादिकम् ॥ ७ ॥
स्वाकारविपुलभंगानुत्सायवलयस्वनै ॥ अप्सरोध्रमरीमिश्रगृहीतकुसुमांतरम् ॥ ८ ॥ सुरकिंनरगंधर्वविद्याधरवरान्वितम् ॥ जगज्जा
लमिवानंतदशाशाफाशपूरकम् ॥ ९ ॥ नीरधकलिकाजालनीरधचतुष्टयम् ॥ नीरधविकसत्पुष्पनीरधवनमालितम् ॥ १० ॥ नीरधम
जरीपुजनीरधमणिगुच्छकम् ॥ नीरधांशुकरब्राह्मलताविलसनाकुलम् ॥ ११ ॥ सर्वत्रकुसुमापूरे सर्वत्रफलपल्लवै ॥ सर्वामोदरज पु
जे परवैचित्र्यमागतम् ॥ १२ ॥ तस्य कक्षेषु कुजे पुलतापने पुपवंसु ॥ पुष्पेष्वालसलीनान्विहगान्दधवानहम् ॥ १३ ॥ निशानाथक
लावडकृणालशकलैर्धितान् ॥ अजुनाभोजिनीकदकवलान्ध्रससारसान् ॥ १४ ॥ विरंचेरयहसानां पोतकान्तामगायिन ॥ उकार
वंदन्नुद्धोन्नतस्रविद्यानुशासनान् ॥ १५ ॥ उद्गीणमत्र निचयान् स्वाहाकारनिमग्नतान् ॥ अस्त्यनैकतद्विषुजनीलमेघसमोपमान् ॥ १६ ॥
दवैर्निरीक्षितान् त्रित्ययज्ञवैदिलतादलान् ॥ शुक्रान्कारानवाच्छयामाच्छिच्छिच्छिखिशिखाशिखान् ॥ १७ ॥ गौरिरक्षितवर्धोचान्को
मारान्वरग्रहिण ॥ स्कंदोपन्यस्तनिशेषशेवविज्ञानकोविदान् ॥ १८ ॥

सास्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कक्षेषु स्तुक्कधारावासाधिपु ॥ कुजेपुलतावतशास्त्राधिपु ॥ १३ ॥ विहगेषु विरोपमाह ॥ निशानायेति ॥ निशाकरकलानां स्वाद्युणालशकलानीव
तोपिनामार्थधिताम् तथा अजुनाभुजाभोजिनीकं वापिकबलानिपासायेयति याविधाय ब्रह्माह्वनयुतां सारसान् हसन् ॥ १४ ॥ उकारस्त्यवेदानां च इत्याद्यालोचनस
हामत्वाद्युद्धोभिषभूतान्परापद्मलविपात्वनुशासनगुणमुत्वादिधिनाप्ययनेयेषाम् ॥ १५ ॥ अग्निबाह्वशुक्रांस्तत्रावर्णयति ॥ उद्गीर्णेत्यादिना ॥ अस्त्यनैस्त्व नैकान्ययेका
निवर्द्धितानि निरीक्षितान्पद्मलसना उपमायेषाम् ॥ १६ ॥ यज्ञवदियुक्तास्तीर्णानि हरितकुशलानां वलानीव स्वाभाय हरितामुरजिल्लाह्वनयुतां शुकानां ईदृशवपि
निषवन्तानुचये ॥ चयुरोपाप्यमयति ॥ शिरानिष्यादिना ॥ पितृस्वित् अग्र-शिखेभ्योऽप्युत्तरा शिखायेषाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

व्योम्नेवजातानां तत्रैव नटानां मरणपर्यन्तं भूमावन्नवतरा अतएव बलाधिक्यान्वहतामते एव व्योमपक्षिनाम्नाप्रसिद्धानां पक्षिजातिभेदानां नित्यं कीडाग्रहायत्वाद्धून् आबद्धनि
लयात्कृतनीडान् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भूतौघप्राणिजातम् ॥ तत्र तस्मिन्क्षेत्रे ॥ २२ ॥ पुष्टानि घनानि पत्राणि यस्याः ॥ २३ ॥ काले दक्षिणशाखादर्शनानंतरकाले काको
लाद्रोणकाकाराख्याः काकजातिभेदास्तेषां बलयमडलम् ॥ कल्याभाणिसर्वतमेघास्तदोघमिव स्थितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुण्यकृतां जनानां योषिताभोग्यानामप्सरसां स्वर्गैरिति
सुखभोगयोग्ये स्कंधकोठरे इति पूर्वेणान्वयः ॥ शाल्यादिगुणशालित्वादपरिक्षुभिताकाराः ॥ २६ ॥ मेघावातेन वायुना समेन समभागेन विभेद्यच्छित्त्वा अपसारिताः कोठरे प्रवेशि

व्योम्नेव जातनष्टानां महतां व्योमपक्षिणाम् ॥ बंधूना बद्धनिलयाच्छरदभ्रसमाकृतीन् ॥ १९ ॥ विरंचिहंसजानन्यानन्याननिमिश्रुकोद्भ
वान् ॥ कौमारबर्हिजानन्यानन्याननवरपक्षिजान् ॥ २० ॥ द्वितुंडांश्च भरद्वाजान् हेमचूडान्विहंगमान् ॥ कलविंकवलान् गृध्रान्कोकिलान्
क्रौंचकुक्कुटान् ॥ २१ ॥ भासचाषबलाकादीन् बहूनन्यांश्च राघव ॥ भूतौघं जगतीवाहं हृष्टं वांस्तत्र पक्षिणः ॥ २२ ॥ दक्षिणस्कंधशाखा
यां स्थितायां वैदवीयसि ॥ अथाहं हृष्टवान् पुष्टपत्रायां मंवरस्थितः ॥ २३ ॥ काले काकोलवलयं मंजरीजालमालितम् ॥ लोकालोकाचले
रण्ये कल्याभ्रौघमिव स्थितम् ॥ २४ ॥ तत्र पस्याम्यहं यावेदं कांते स्कंधकोठरे ॥ विचित्रकुसुमास्तीर्णैर्विविधामोदशालिनि ॥ २५ ॥ पुण्य
कृद्योषितां स्वर्गप्रियस्तव कवासिताः ॥ अपरिक्षुभिताकाराः सभायां वायसाः स्थिताः ॥ २६ ॥ विभेद्यमेघावातेन समेनैवापसारिताः ॥ तेषां
मध्ये स्थितः श्रीमान् भुशुंडः प्रोन्नताकृतिः ॥ २७ ॥ मध्ये च काचखंडानां मिद्रीनीलइवोन्नतः ॥ परिपूर्णमना मानी समः सर्वांगसुंदरः ॥ २८ ॥
प्राणस्यंदावधानेन नित्यमंतर्मुखः सुखी ॥ चिरजीवीति विख्यातश्चिरजीविनया तया ॥ २९ ॥ जगद्विदितदीर्घायुर्भुशुंड इति विश्रुतः ॥ यु
गागमापायदशादर्शनं प्रादमानसः ॥ ३० ॥ प्रतिकल्पचंगणयन् खिन्नश्चक्रपरंपराम् ॥ जन्मनां लोकपालानां शर्वशक्रमरुत्वताम् ॥ ३१ ॥
संस्मर्त्ता समतीतानां सुरासुरमहीभूताम् ॥ प्रसन्नगंभीरमनाः पेशलः स्निग्धमुग्धवाक् ॥ ३२ ॥ अव्यक्तवक्ता विज्ञातनिर्ममो निरहंक्रु
तिः ॥ सुहृद्वंस्तथा मित्रं शत्रुपुत्रो गुरुप्रभुः ॥ सर्वदा सर्वथा सत्यं सर्वसर्वस्य संस्तवे ॥ ३३ ॥

तादिव ॥ २७ ॥ मानीमान्यः ॥ २८ ॥ प्राणस्यंदस्याऽवधानेन निरोधेन ॥ तथा प्रसिद्धतमया ॥ २९ ॥ ३० ॥ लोकपालप्रायपाठात् शर्वादेशानां शक्राद् इन्द्राः मरुत्वतो मरुस्त
खा अभयस्तेषां जन्मना चक्रपरंपरा गणयन् खिन्नो निर्विण्णः ॥ ३१ ॥ पेशलश्चतुरः ॥ ३२ ॥ अव्यक्तानामस्फुटानां सूक्ष्मतमार्थानां स्फुटीकृत्यवक्ता ॥ यतस्तेषां विज्ञातामृत्योः
पुत्रइव परमप्रियः ॥ बुद्ध्या गुरोर्वहस्पतेरपि प्रभुः समर्थः ॥ कुतो यस्य सर्वेषां सुहृद्वदिति तत्राह ॥ सर्वदेति ॥ यतो यस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य सर्वारोपाधिष्ठानत्वात् सर्वथा सर्वप्रकरेणापि स
र्वदा सत्यं सर्वस्य सत्त्वे वर्णनं प्रसंगे च सर्वमत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पक्षपचिद्विशण्णानिपटानि ॥ तत्परीकस्यकुहरदराकाशरूपद्वय ॥ तस्यभूताकाशशकावाणायाह ॥ व्यबहारेवेति ॥ सरपक्षेद्विमध्यपुहरीकाणामाधारमूर्तकु
हरनिवातयस्य ॥ वयपक्षिणस्तयामवहाराविभ्यतिस्तेना ॥ नियततमव्याकटाशयधी ॥ १२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्त्रार्यप्रकारोनिर्वाणमकरणेपु० पचदश सर्गः ॥ १५ ॥
पुर नामवसिष्ठनपूजितनामनादिभि ॥ भुशुहजम्भकमरि कृतयशोपवर्णयेति ॥ १ ॥ अथअहृतस्यभुशुहस्यपुरस्वामअचत्तेनक्षधमिवअपतअघातरम् ॥ १ ॥ किञ्चिद्विज्ञो
भितमभदत्तेनद्विष्टोति ॥ वृक्षोभेति ॥ वायसानामास्थानसभा ॥ २ ॥ अशक्तिमवितकितासभावितागमनमपिमाभमम् ॥ अवसुद्धवाम्भिकालवर्धित्वादेवेतिआव ॥ ३ ॥

मौम्य प्रमन्त्रभुरोरसवान्महात्माद्वय सरोवरद्ववातरस्वहरीत्य ॥ ह्युहरीककुहरव्यवहारवेत्तागर्भीर्यमच्छमजहव्यकटाशयश्री
॥ ३८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० भुशुहोपास्थानेभुशुहदर्शननामपचदश सर्ग ॥ १५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ अयतस्याहमपतटीप्यमानवपु पुर ॥ किञ्चिद्विज्ञोभितसप्त स्वाब्जक्षत्रमिवाचले ॥ १ ॥ चुक्षोभवायसास्थाननीलोत्पलस
रममम् ॥ मत्पातमद्वानेनमृकपेनेवसागर ॥ २ ॥ अशक्तिमपिप्राप्तदर्शनान्मामनंतरम् ॥ भुशुहस्तुवसिष्ठोयप्राप्तइत्यवबुद्धवान् ॥ ३ ॥
पत्रपुंजाल्ममुत्तस्यौमेयगावडवाचलाताहमुनेस्वागतमितिप्रोवाचमधुरालरम् ॥ ४ ॥ सकल्पमात्रजाताभ्याकराभ्याकुसुमांजलिम् ॥
मत्यमाश्रुतदवादान्मर्षोहमिमिवोत्करम् ॥ ५ ॥ इदमासनमित्युक्कानवकल्पतरुच्छदम् ॥ उपानीतवतित्यक्तमृत्येवायसनायके ॥ ६ ॥
भुशुहउत्थितंस्वीयफलापक्षेपुपक्षिपु ॥ उपविष्टमुनिहृत्वास्वानोन्मुखदृष्टिपु ॥ ७ ॥ समतात्वगर्वदेनभुशुहिनसमत ॥ तस्मिन्कल्पल
तापुंजेत्युपविष्टोहमामने ॥ ८ ॥ अथपापादिसपायभुशुहस्तुष्टमानस ॥ मामुवाचमहातेजा सौहृदान्मधुराक्षरम् ॥ ९ ॥ ॥ भुशुहउ
वाच ॥ अहोभगवतास्माकप्रसादादर्शितश्चिरात् ॥ दर्शनामृतसेकेनयत्सिका सद्भुभावयम् ॥ १० ॥ मत्पुण्यचिरसप्ताप्रेरितेनत्व
याधुना ॥ मुनेर्मान्यकमान्येनकुतश्चागमनरुतम् ॥ ११ ॥ कश्चिदस्मिन्महामोहेचिरविहरतस्तव ॥ अस्वद्वितेवसमतास्यिताचेतसिपाव
ने ॥ १२ ॥ किमर्यमयागमनक्षेत्रोनात्माकदर्थित ॥ वचनश्रवणोत्कानामाज्ञानोवकुमर्हमि ॥ १३ ॥

मेघशाव मय्योमेघद्वन्तियावत् ॥ ४ ॥ तदैवस्वागतोन्निकारपृष्ठ ॥ द्वियमेवैवशिशिरीमासरोत्करमिष ॥ ५ ॥ त्यक्तमृत्येभृत्याहाराआसानयनयकृत्वात्यमेवासनमा
रादुपानीतवतीत्यप ॥ ६ ॥ उद्यितातपूवर्णयि ॥ स्वीयाकलाङ्गनियद्वयसतपसायेयातयाधिपेपुपक्षिपुतस्तभावायस्यु ॥ ७ ॥ ततस्तदनतरमईभुशुहेनसममुपविष्ट
॥ ८ ॥ यसासोनपदः ॥ सद्भुनापुण्यदशायाभाणा कल्पदक्षसद्वितावा ॥ वयमितिभिरुज्जातिताघोतनायकाव्याख्यायामिषिबहुवचनम् ॥ १० ॥ कुल कल्याण्येवाराद
॥ ११ ॥ महामाहमृताज्ञानकापभगति ॥ १२ ॥ आह्वापनवचनश्रवणेउत्कानावत्कथिगामी ॥ आज्ञाआह्वाप्यवर्धम् ॥ १३ ॥

मृष्टानि शोणोद्धेखनेन मणिवच्छेदितानि ॥ अतएव मालाद्याकारेण घटितानि ॥ देहेषु कान्तानि मनोरमाणि ब्रह्मादिशरीराणि तन्मयानि तद्विकारभूतानीत्यर्थः ॥ ७ ॥ निलानीर
दामेधाएव पण्डवानि दशायस्य ॥ अवरमाकाशदिश इति यावत् ॥ अवरवत्सम् ॥ ८ ॥ भ्रमतीभिः शिवांगनाभिः क्रोधीभिः पक्कैर्महामासैर्नरभिषेर्बल्योदनैश्च आकुलम् ॥ याम
नगरादिभ्यो बहिर्भूतम् ॥ भ्रमतीभिः शिवाभिः कल्याणवेषाभिरगनाभिः पक्कैर्महद्भिर्दृष्टतमत्वात् शस्यैर्मसौ दनादिभ्यो ज्यैश्चाकुलव्यामसर्वदोषेभ्यो बहिर्भूतमित्यपिश्लेषादारोप्य
ते ॥ ९ ॥ मातरो वक्ष्यमाणाः प्रेम्णा बध्नतीति बधवः सदा क्रीडा सहाया ॥ १० ॥ चरतः पर्यायेण तत्तदंगभूषणाय प्रसर्पतः ॥ मत्तणागकाः स्निग्धसर्वांगा ॥ दीप्यमानस्वर्णकांतयः
॥ ११ ॥ यस्य भ्रौरवभीषणमाचरितचरित्रम् ॥ तदेवावयुत्यो दाहरति हृक्पातेत्यादिविशेषणैः ॥ १२ ॥ सत्यसंकल्पत्वात्कल्याणचित्तनैनैस्वस्थीकृतजगज्जातयेन तथा विधमत
एव स्वव्यापारसमाधिसत्तस्थचेतो यस्य तथा विधस्य यस्य दृच्छया समाधिभगेयः करस्पदः सोऽप्यासुराणि पुराणि क्षिणोत्यसुरैस्सहनाशयतीत्यासुरपुरक्षयस्तथा विधो भवतीति वि
निर्मलानि जितेन्दुनिमृष्टानि घटितानि च ॥ यस्यास्थीन्येव रत्नानि देहकांतमयानि च ॥ ७ ॥ सुधाकरसुधाधौ तं नीलनीरदपह्वम् ॥ तारका
विंदुशबलं यस्य चांबरमंबरम् ॥ ८ ॥ भ्रमच्छिवांगनापक्कमहामांसो दनाकुलम् ॥ बहिर्भूतं गृह्यस्य श्मशानं हिमपांडुरम् ॥ ९ ॥ कपा
लमालाभरणाः पीतरक्तवसासवाः ॥ आंत्रसंगदामवलितबंधवो यस्य मातरः ॥ १० ॥ प्रस्फुरन्मूर्धमणयश्चरंतो मस्तृणांगकाः ॥ भुज
गावलया यस्य प्रकचत्कनकविषः ॥ ११ ॥ हृक्पातदग्धशैलेंद्रजगत्कवललालसम् ॥ भ्रैरवाचरितं यस्य लीलासंज्ञासितासुरम् ॥ १२ ॥
स्वस्थीकृतजगज्जातस्वव्यापारस्थचेतसः ॥ च दृच्छया करस्यंदो यस्य आसुरपुरक्षयः ॥ १३ ॥ एकाग्रमूर्तयः स्नेहरागद्वेषविवर्जिताः ॥ स्वश
ना यस्य तेशैलाः सरसा अपि नीरसाः ॥ १४ ॥ शिरःखुराः खुरकराः करदंतमुखोदराः ॥ क्रक्षोष्ठा जाहि वक्राश्च प्रमथा यस्य लालकाः ॥ १५ ॥
तस्य नेत्रत्रयोद्भासिवदनस्यामलप्रभाः ॥ यथा गणास्तथैवान्याः परिवारो हिमातरः ॥ १६ ॥ नृत्यंति मातरस्तस्य पुरोभूतगणानताः ॥
चतुर्दशविधानंतभूतजानैकभोजनाः ॥ १७ ॥
शेषः ॥ १३ ॥ यस्य समाधिकाले प्रसिद्धमैकाग्र्यपृथिवीशैलरूपतन्मूर्तिषु प्रत्यक्षदृश्यत इत्याशयेनाह ॥ एकायेति ॥ स्नेहरागद्वेषादिसर्वदोषविवर्जिताः रसापृथिवीरसोजलंचत
त्सहिता इति सरसा अपि स्वशनाः शोभनाशनतृमा इव नीरसा इव नीरसा अशनाया पिपासादिवृणा शून्यास्ते प्रसिद्धा मेरुहिमवदादयः शैला यस्य हरस्य एकाग्रभूता ध्यानमूर्तयः प्रसिद्धा इत्यर्थः
॥ १४ ॥ इदानीनस्य गणान्सर्वगेषु सर्वशक्तिमतो वर्णयति ॥ शिर इति ॥ शिरासि खुराधावनस्वदनादि खुरशक्तिमति येषाम् ॥ तथा खुराश्च करा विचित्रशिल्पादिकरशक्तिमंतो ये
षाम् ॥ तथा कराश्च दंतमुखोदरचर्वणक्षणावपनादि शक्तिमतो येषाम् ॥ क्रक्षा मल्लका उष्ट्रा अजा अहयः सर्पास्तेषां भिवक्त्राणि येषां तथा विधाः प्रमथा यस्य लालकाः क्रीडा सहा
या इत्यर्थः ॥ यथा गणास्तथैव सर्वांगेषु सर्वशक्तिमत्स्यो नानाकाराननाश्च मातरस्तस्य परिवारः ॥ १६ ॥ भुवनसंस्थया चतुर्दशविधानि स्वसंस्थया अनतानि भूतजानां न्येकं मुख्य
भोजनमनयासाम् ॥ १७ ॥

बर्हिर्गर्हिर्दशानर्धः अतः परवानरपूजतः ॥ समोरेअम्भयपीतयाविधानीसखलूभाविभाबतिरोभावीततुभिभिसमायातस्वभालतस्वञ्चजानातीतिआविभावतिरोभावत
 २३ ॥ ५ ॥ त्रियमपुरं वयणोचितं वीणायाः प्रियदधयस्यस्य साक्षात्कारमात्रात्सकलभयापहरं स्वयमल्लेखजगद्गुह्यद्वारायनवशरीरमाश्रित अतएवसहजानवप्रहर्षयुक्तो
 भगुहस्तथास्तरुदनायसरत्नेनसायागेनबदननाभिरामरूप सन्निदमादेतिपरेणाख्यः ॥ ६ ॥ सभाशुभोभाभाप्रतिशुद्धमथतमस्विलनिअस्वरूपमनुजितसमयेणात्यक्तवि
 नयायनारागमादादिपरिष्कारेणकथययितुममलगिरादुर्वक्ष्यमाणवर्त्तमानाह ॥ यथागुप्य सुदुरोमेघ लनितेनत्वगजितरणेमधुपमकरद्वानरसिकभरप्रतितदेवाहृतव
 २४ ॥ नयाचयागवपुद्वद्रद्वानरसिकमायितदुक्तिर्नोपेक्ष किलनुवावमाप्रभितिआक ॥ ७ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्त्रात्यर्थः पूर्णः समावशा सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥
 स्वत्रयमन्त्रमयोदीर्घस्तद्वृणवातुका ॥ तामाणनोत्ताम्बादाभृशुदेनाप्रवर्णिता ॥ १ ॥ तत्रकस्मिन्कुलेभवाग्भातइतिप्रथमप्रभस्योत्तरवक्तुभूमिकारवयति ॥ अस्तीत्या
 परिविश्रान्तधीर्गात परमानन्दपूर्णित ॥ आविभावंतिरोभावतज्ज्ञससारजन्मनाम् ॥ ५ ॥ सरभससवदनाभिरामरूप त्रियमधुरोचित
 गानतदपवाक्य ॥ स्वयमिवनवमाश्रितशरीरमकलभयापहरं प्रहर्षयुक्त ॥ ६ ॥ इदममलगिरासमाहशुद्धमन्दतमनुजितसमभ्रमकमे
 ण ॥ यययितुमखिलनिजस्वरूपमधुपमिवजनितेनमुग्धमेघ ॥ ७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मुशुडोपास्यानेमुशुहस्वरूपव
 र्णननाममनदशा सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मुशुहउवाच ॥ ॥ अस्यास्मिन्सगतिश्रेष्ठ सर्वनाकनिवासिनाम् ॥ देवदेवोहरोनामदेवदेवा
 भिवर्द्धित ॥ १ ॥ परपदश्रेणिनयनायस्याञ्चल्यकजनी ॥ विलासिनीशरीरार्धेलताभूततरोरिव ॥ २ ॥ हिमद्वारसितायस्यलहरीस्तव
 कौंभिता ॥ आवेष्टितजटाजूतागगाकुसुममालिका ॥ ३ ॥ क्षीरसागरसमूत प्रस्तुतास्तनिकर ॥ प्रतिधियकर श्रीमान्यस्यबूढामणि
 शशी ॥ ४ ॥ अनारतशिरश्चद्रप्रभवेणाभूतीकृत ॥ यस्यैवनीलवकालकूट कंठेविभूषणम् ॥ ५ ॥ धूलिलेखामहावर्त्तस्वच्छपावकसप्त
 वम् ॥ परमाणुमयं भस्मयस्यज्ञानजलसितम् ॥ ६ ॥

रिना ॥ सर्वानाफनिशशिर्नामध्यमश्लाघान्श्वययवटादिगुणैरुल्लटमाशानामपिबदप्यउपास्यश्रेयानिद्विभस्याविभिरप्यभित सवत सदाचबदितोनमस्कृतस्तुतश्रेतिभि
तिप्रियाणै मर्वाशपिनस्त्रीवोत्सर्पपरमावधित्वाभितिदशिमम् ॥ अनेनाथाहस्यमाणम्रासविधारमेगमलमपिकुत्रबोध्यम् ॥ १ ॥ पदूषवानिभ्रेणिरिवनयनाभियस्याः ॥ २ ॥ दि
ममिद्वारददबमितालहरीलक्षणैल्लवकभभनापूरितानुंफलेनितयावन् ॥ ३ ॥ यन्निर्विकरोदप्यभूतभूतानामणि ॥ ४ ॥ अनातशिरश्चद्वस्यामृन्मखेणनिरलविषसकिरा
द्विममजीवनरान्निधेत्यमृतरुनः ॥ ५ ॥ मयायस्यस्यच्छास्त्राशिपायकाज्जगदालयदेतो सप्रवतीनितयाविधंधूलिलेस्वाथूलिभ्रेणिक्रयामद्वीतअलपवात्याबर्नायस्यानयावि
धे रथुत्प्रभतानीमक्षमगमनवेराकनेणपरमरुदसाध्यत्कामप्रशिशोयात्समागुमय सितशुभ तत्साक्षिबिम्बाचलक्षणजलकुचितत्वाज्जगजलनायालक्षेत्रलपल्यमायाश
वत्प्रजापत्यादिभूषकमित्यनुषजते ॥ इति सुसुष्यनमजनिप्रसिनोद्धूतनिधिनिजिजगदश्लाघा ॥ ६ ॥

ध्वनंतः शैला गृहाश्च स्मिन्कर्मणि तथैवाभवति तथा ॥ चंद्रोदयरागेण रजतरववन्ध्वनश्च समुद्रवारीवजर्जुः ॥ ३४ ॥ चंद्रनादि नारक्तवसासवादिनावाचिंतान्यनुलिप्तानि पु
ष्टान्यगानि शिरादिखुरपर्यातानि यथास्युस्तथापानपपुः ॥ ३५ ॥ तासामुन्मत्तदृत्ता न्येव कानिचिद्विजिलपन्नुपसंहरति ॥ पपुरिति ॥ पपु पेयानि ॥ अपुः परस्पररक्षुः ॥ पर
स्परमुखे अग्नौ वा अहौषुः ॥ अपटत्तं परिदत्तत्वाचारि क्षया अपगतसदृत्तं वा ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमंगलात्पर्यप्रकाशे नि० पू० अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७३ ॥
ब्राह्मीहस्यांचद्वयो गारुत्वजन्मभ्रातृभिः सह ॥ ब्राह्म्याः प्रसादाज्ज्ञानमितिः पितुः स्थानातिरुच्यते ॥ १ ॥ तासां मानुषाणाम् ॥ वाहावाहनभूताश्च ङादयः ॥ १ ॥ तत्र तस्मिन्नुत्सवे

अन्याजगुर्ध्वनच्छैल गृहमापानतोषिताः ॥ वारीवरवद्रंजज्जागन्मंडलकोटरे ॥ ३४ ॥ अन्याः पानं पपुः पुष्टचिंतां गशिरः खुरम् ॥ ली
लावुरगुरारावरणदाकाशकोटरे ॥ ३५ ॥ पपुरुदगुरथोच्चैः सत्वरजग्मुरुचुर्जहसुरगुरहौषुः पेतुरुच्चैर्वलगुः ॥ नष्टुरनिशमादुः स्वादुमां
संचदव्यस्त्रिभुवनमपटत्तंचक्रुरुन्मत्तदृत्ताः ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भु० मातृव्यवहारवर्णनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ १८ ॥
भुशुंडउवाच ॥ इत्युत्सवे वर्त्तमाने तासां वाहास्त उत्तमाः ॥ तथैव मत्ता जहसुर्नष्टुः पपुरप्यसृक् ॥ १ ॥ तत्रैकनासवोन्मत्ताः काश्चिन्न
नष्टुरं वरे ॥ रथहंस्यः स्थिता ब्राह्म्यः काक्श्वालंबुसारथः ॥ २ ॥ नृत्यंतीनां च हंसीनां पिवंतीनामथासवम् ॥ तले चाब्धितटानां नुरतिः सम्य
गजायत ॥ ३ ॥ संजातरयो मत्ताः सर्वा हिंस्यः क्रमेण ताः ॥ रेमिरे सहका केनाप्यथ मत्तास्तदा किल ॥ ४ ॥ समानां कुलहंसीनां दयितो वा
यसस्त्वसौ ॥ क्रमेणारमतैकत्रयावदन्योन्यमीप्सितम् ॥ ५ ॥ अथ तागर्भधारिण्यो बभूवुरतितोषिताः ॥ देव्यश्च कृतनृत्यास्ताः सुप्रशां
तमथाययुः ॥ ६ ॥ ददुरोदनतां यातामीश्वराय प्रियामुमाम् ॥ भोजनाय महामाया देव्यस्ताः शूलपाणयै ॥ ७ ॥ प्रियामं भोजने दत्तेत्येवं
च शशिशेखरः ॥ बुध्वा बभूवरुषितो यदामातृगणं प्रति ॥ ८ ॥ तदा तास्तां समुत्पाद्य स्वांगदानेन वै पुनः ॥ ददुर्भूयो विवाहेन पार्वतीं मिदुमौ
लये ॥ ९ ॥ ततो देव्यो हरश्चैव परिवारस्तथैतयोः ॥ सर्वे संतुष्टमनसः स्वांस्वामुपययुर्दिशम् ॥ १० ॥

ब्राह्म्यो ब्रह्मणीसविधिन्योरयहंस्यः अलबुसायारथो वाहनभूतश्च ङाह्यः काकश्च एकत्र स्थितान नृतुः ॥ २ ॥ अब्धितटानां वेलानां तले समभू प्रवेशे इति उद्दीपनविभावोक्तिः ॥
रतिरनुरागः ॥ ३ ॥ मत्तत्वादेवोक्तदृष्टजानीनामपि हंसीनां निकृष्टजानीनामपि सत्त्वनायापिशब्दः ॥ ४ ॥ एकत्रेति वीप्सितम् ॥ एकैकस्याहं
स्यायावदन्योन्यमीप्सितमिच्छा पूर्तिं स्तावदरभतेत्यर्थः ॥ अथ कृतोत्सवकृत्यास्ता देव्यो मातरश्च स्वमाया चेष्टा विमर्शास्तु प्रशतमक्रुव्यं तं रुद्रययुः ॥ ६ ॥ अतएव ओदनतां या
तामुमांत्सैर्दंश्वराय भोजनाय ददुः ॥ ७ ॥ यद्वा शशिशेखरो मे प्रिया भोजने दत्तेति बुध्वा मातृगणं प्ररुषितो बभूवतदाता मातरस्तां पार्वतीत्यांगदानेन स्वस्वगैः शिराद्यैकैकाव
यवकल्पेन पुनरुत्पाद्य भूयो विवाहेन पाणिमहणविधिना ददुरिति द्वयोरन्वयः ॥ ८ ॥ १ ॥ एतयोर्देवी हरयोः ॥ मातृणां देव्यं शत्वेनैकीकारादिकशेषे द्विवचनम् ॥ १० ॥

रक्तमेवसाः आसद्भवसदोपायासायम् ॥ शरीरावयवनाः शब्दलपादावयवः अजोयासाय ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्कल्पस्थानतासांनामाभ्याह ॥ जयाचेत्यादिना ॥ देवतामावृ
 देभ्यः ॥ २० ॥ मनुरातकोट्यलुषाभुडाइत्यादिषुसुस्थत्वेनासांसिद्वेकयमद्यावित्युच्येतभाह ॥ सर्वासामेवेति ॥ २१ ॥ तासांभ्येसप्तमीयाविषयतेतस्यालुवाहनवधारण्य-
 काकोविषयतइतिरेणाम्यय ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिउक्तलक्षणमातर ॥ कनापिबिहारहेतुना ॥ २४ ॥ विषीकाम्यद्वारासभाधीपरमार्यभृतस्वात्तत्त्वप्रकारशकपानोत्सवम् ॥
 बामस्रोतोनाममर्गेणपरशक्त्याराधनप्रकारस्तद्वतालुबुठनागानंठ्रयूतिभेदगाराभ्यत्वेनाभिता ॥ मुपुठंठ्वेवामस्रोतोनामभागस्तद्वताः सत्यआभिताइतिवा ॥ २५ ॥ २६ ॥
 स्वरोष्ट्राकारवदनारक्तमेदोवसासवा ॥ दिगंतरविहारिण्यशरीरावयवसज ॥ १८ ॥ वसतगिरिकूटेषुध्वोमिलोकार्तेरेषुच ॥ अवटेपु
 द्मशानेपुशरीरेषुचेहिनाम् ॥ १९ ॥ जयाचविजयाचैवजयतीचापराजिता ॥ सिद्धारकालंबुसाचउत्पलाचेतिद्वता ॥ २० ॥ सर्वा
 सामेवमातृणामशवेतालुनायिका ॥ आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगतापरा ॥ २१ ॥ तासांमध्येमहाहाणांमातृणांमुनिनायक ॥
 अलुदुसेतिविस्मयातामातमानदविपते ॥ २२ ॥ वज्रास्थितुद्वंढास्यद्रनीलाचलोपम ॥ तस्यालुवाहनंकाकोवेण्यय्यगुरुहायया
 ॥ २३ ॥ इत्यष्टैश्वययुक्तास्तामातरोरीद्वंधिता ॥ कदाचिन्मिलिताव्योधिसर्वा केनापिहेतुना ॥ २४ ॥ उत्सवंपरमचक्र परमार्यप्रकाश
 कम् ॥ वामस्रोतोगताएतालुबुठंठ्रमाश्रिता ॥ २५ ॥ पूजयित्वाजगत्पून्यौदेवीतुंयुक्तरैवौ ॥ विचित्राया कयाश्चक्रुर्मदिरामदतो
 पिता ॥ २६ ॥ अथेयमाययौतासांकायावसरतकया ॥ अस्मानुमापतिर्देव किंपश्यत्यवहेलया ॥ २७ ॥ प्रभावंदर्शयामोस्यपुनर्ना
 स्मास्त्वसौयया ॥ दृष्टमात्रमहाशक्तिंकरिष्यत्यवधीरणम् ॥ २८ ॥ इतिनिश्चित्यतादेव्योविषण्विदनांगिकाम् ॥ उमाभेववशीरुत्यप्रो
 क्षयामासुरादता ॥ २९ ॥ माययापहतांभर्तृगाग्रगमुपागताम् ॥ तामालोक्षचदिव्यशेपुरोदनांगताम् ॥ ३० ॥ पार्वतीप्रोक्षण
 दिनेतस्मिन्मन्त्रमहोत्सव ॥ वभूवतासांसर्वासोवत्यगेयमनोहर ॥ ३१ ॥ अत्यानदमनुदासरवमेवांवरयभौ ॥ दीर्घावयवविक्षेपवि
 कासिजघनोदरा ॥ ३२ ॥ अन्याजहसुरुदामतालश्चेवापनारवम् ॥ लसदंगविकारचष्वन्तसगिरिकानना ॥ ३३ ॥

कयावसरतपरस्परसबादकाप्रयुक्तछद्ममाश्रयहेलनप्रसेनकथायाक्काययौ ॥ तावैवदर्शयति ॥ अस्मानिति ॥ २७ ॥ अयासीउमापतिर्दृष्टमाभाभद्वीतीराक्तिरस्य
 भावोयेततथाभूत मनुस्मानुहिरययापुम अकभीरणमहेलनांकरिष्यतिथाअस्यप्रभावंदर्शयामहस्यय ॥ २८ ॥ उमाठ्रदर्शकिकरीकृत्यस्वसूर्यतरत्वात्साधीनांक
 त्यापक्षपयुग्मिषसभेणानासांसयाभु ॥ विषयवदंगिकाभित्येववदनायमानोर्णतिरपादेनमसहसापत्याउमाप्रोक्षितेतिपरिज्ञातुमशक्यत्वापादमंक्ष्यते ॥ २९ ॥
 र्देनावमउक्तवच्य ॥ ओदनतांगिताकर्तुंरोपुरिच ॥ मातृणामुमायूरीतरत्वेवस्तालमिष्ययापायोभास्यदिवाक्षकीडात्वाचमन्त्रवहेकनायोकेसि ॥ ओदनमोओदवादि
 सर्वमन्त्रमोक्षोपेयानामांगितांक्रुमिभिरौचः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ताकःअनराकःकेवादिदनादलाभ्योचकारदेवत्वात्स्वावकावृक्षा H ३३ H

तमेव राजत्वेन वर्णयति ॥ दृढ इत्यादिभिः ॥ जवूहीपलक्षणे आसने सिंहासने राजशैलानामिति शेषः ॥ अतएव शैलसंसदि चंद्रार्कलक्षणेन येन भ्रमयन् ॥ २९ ॥ तारीघाएव मालतीमाल्या नियस्य ॥ दिशएव दशायस्य तथा विधेमकमबरमाकाशमेवाबरवत्प्रत्यक्षस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्य सर्पजजातिद्वयस्य आधारः ॥ नाकनायका इन्द्रादय एव भूषणानियस्य ॥ ३० ॥ घनामेघास्तल्लक्षणेर्नीलश्चेतादिचारैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पूज्यते सेव्यते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयो देवर्षयो राजर्षयो देवाः पितरोगधर्वाः किन्नरा अप्सरसो विद्याधरा यक्षारक्षसिप्रमथा गुह्यकानां गच्छेति चतुर्दशविधानि भूतान्यतिविस्तीर्णत्वा न्मिथो न दृष्टानि पुराणि आस्पदानि च यत्र तथा स्यात्तथा उपजीवति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिखरलक्षणे विवृतः कुलाद्रि सामंतैर्जवूहीपासेनोत्थितः ॥ राजा चंद्रार्कनयने भ्रमयच्छैलसंसदि ॥ २९ ॥ तारौघमालतीमाल्यो दिग्दर्शकं वारं वारः ॥ नागजातिद्वयस्यात्मानाकनायकभूषणः ॥ ३० ॥ दिगंगनाभिरभितोरस्याभिः पुरभूषणैः ॥ एष नित्यं दिभिः शीतैर्वीजितो घनचारैः ॥ ३१ ॥ षोडशस्य सहस्राणि योजनानामधः क्षितौ ॥ स्थिताः पादाः प्रपूज्येते नागासुरमहोरगैः ॥ ३२ ॥ अशोति श्वसहस्राणि देहोस्य कंदुलोचनः ॥ पूज्येते नाकसदने सुरगंधर्वकिन्नरैः ॥ ३३ ॥ चतुर्दशविधान्येन गृहस्थमिव बांधवाः ॥ उपजीवंति भूतानि मिथो दृष्टपुरास्पदम् ॥ ३४ ॥ अस्य त्वीशानदिग्भागो पद्मरागमयं बृहत् ॥ विद्यते शृंगमपरो दिवाकर इवोदितः ॥ ३५ ॥ अस्यास्ति पृष्ठे भूतौ घटतः कल्पतरुर्महान् ॥ जगतः शिखरादर्शं प्रति विवर्तमानास्ति फुरन्मणिः ॥ ३६ ॥ तस्यास्ति दक्षिणस्कंधे शाखा कनकपल्लवाः ॥ रत्नस्तव कनीरं धातुं चंद्रविबोहस्तत्फलाः ॥ ३७ ॥ तत्र पूर्वमयानीं दंढकृतमासीत् फुरन्मणिः ॥ देव्यां ध्याननिषण्णायां यस्मिन् किल रमे सुताः ॥ ३८ ॥ रत्नपुष्पदलच्छन्नं रसायनफलां न्वितम् ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विविहितालिदसंस्थितिः ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैः संपूर्णकाकपुत्रकैः ॥ शीतलाभ्यंतरं हृद्यं पूरितं कुसुमोत्करैः ॥ ४० ॥ तद्गच्छत सुतानीं दुर्गनाकवतामपि ॥ भोगं मोक्षं च तत्र स्थानि विविधमलमाप्स्यथ ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वा स्माम्पिता तत्र चुचुं वाभ्यालिलिंगच ॥ ददौ देव्या यदानीतमस्मभ्यं च तदामिषम् ॥ ४२ ॥ तद्भुक्त्वा चरणौ देव्याः पितुश्चैवाभिवाद्य च ॥ विंध्यकच्छादयंत स्मास्थानां दालंबुसान् पुताः ॥ ४३ ॥ क्रमेणाकाशमुद्ध्य निर्गत्या बुदकोदरैः ॥ पवनस्कंधमासाद्य वंदितव्यो मचारिणः ॥ ४४ ॥

दुमादर्शजगतः प्रतिविबम्बि स्थित कल्पतरुः ॥ ३६ ॥ चंद्रविबानीबोहस्तंति फलानियस्याम् ॥ ३७ ॥ स्फुरतो मणयो यस्मिन् तथा विधं नीडम् ॥ ३८ ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिता अलिदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥ ४० ॥ नाकवता देवानामपि दुर्गम् ॥ ४१ ॥ आमिषमांसम् ॥ ४२ ॥ आलंबुसादलंबुसानिवासान् ॥ ४३ ॥ वदिताव्योमचारिणो देवायैः ॥ ४४ ॥

१ नागजातिद्वयस्य स्याः स्थितिर्धौ स्मिन्नेव विधे आत्मा स्वहृदयस्य तिसमासे फलितो यमर्थः ॥ स्यादित्यत्र भावे किप्

अहवर्ग्योर्गभिण्य ॥ ११ ॥ वस्तुव्योर्गभिण्य ॥ १२ ॥ इति उक्तातनुपहायथारविहायनिर्विकल्पाख्येसमाधानेसमाधा ॥ १३ ॥ अजस्य विणोर्नाभिसरोजस्यतिमूलैर्धरिष
 त्यकमलस्याकरउत्तित्तिस्थानेविषठ ॥ १४ ॥ नाभिकमलस्पष्टत्रेकिसलयप्रवेशो ॥ १५ ॥ गर्भाकात्वापरिपक्वगणपद्विषेयेणद्विधाजग्मुर्अभिषय ॥ यथासारवत्सारवति ॥
 व्यत्ययेनैववचनम् ॥ प्रसोढान्विखणरजतलपराम्यामभिधेयतद्वत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 इचिरमागधिताअस्मान्निर्तिशेष ॥ ११ ॥ तयातादृशनतस्साक्षात्कारफलेनअनुगृहीता स्म ॥ २० ॥ तिष्ठाम स्यास्यामद्विनिश्चित्यपिनुर्पार्श्वेव्यकच्छे ॥ २१ ॥ पू
 अतस्वठयोश्चमुक्तावाह्याहस्यामूनीश्वर ॥ वत्तातकयथामासुवाह्यादेव्यायथास्यितम् ॥ ११ ॥ ॥ ब्राह्म्युवाच ॥ ॥ हेवस्य सांप्रत
 वत्सवत्योमेरयक्रमणि ॥ नममयाप्रवत्योहिस्वेरचरत्सांप्रतम् ॥ १२ ॥ इतिगमालसाहमीरुक्कटिदेवीदयापरा ॥ निर्विकल्पममाधाने
 ब्राह्मीतम्यौययासुखम् ॥ १३ ॥ अजनाभिमरोजातवैरिचकमलाकरे ॥ गमालसाविचेरुत्ताराजहस्यामूनीश्वर ॥ १४ ॥ एवविपक्षग
 मालानाभिकमलपट्टवे ॥ सुवतेस्ममृदून्यहान्ययवक्ष्यइवांकुरान् ॥ १५ ॥ तानिकालसमासायततौहान्येकविंशति ॥ गर्भाकात्वादि
 धाजग्मुर्ब्रह्माहानावसारवत् ॥ १६ ॥ अहभ्यस्लेभ्यएवहिजातावयमिमंमुने ॥ धातरश्रवतनयावायसाएकविंशति ॥ १७ ॥ तेसंजा
 तागतावदितस्मिन्कमलपट्टवे ॥ संजातयक्षा संपन्नागनाडयनेक्षमा ॥ १८ ॥ मादभि सहस्रीभिर्ब्राह्मीभगवतीतत ॥ चिरमारा
 धितामम्यदसमाधिविरतामती ॥ १९ ॥ प्रसादपरयाकालेभगवत्यातत स्वयम् ॥ तयागानुगृहीता स्मोयेनमुक्तवयस्यिता ॥ २० ॥
 सरांतमनम शांताएकतेभ्यानसास्थितौ ॥ तिष्ठामइतिनिश्चित्यपितुर्पार्श्वेवयंगता ॥ २१ ॥ आलिगितास्तन पित्रापूजितालबुसावय
 म् ॥ तयादृष्टा प्रसादनसस्थितास्तनसयता ॥ २२ ॥ चढउवाच ॥ पुत्रा कच्चिदपर्यंतवासनातनुगृहितात् ॥ भवतोनिर्गतानूनम
 स्मात्सारजालकात् ॥ २३ ॥ नोचंद्वयभगवतीतदिर्माभ्यवत्सलाम् ॥ प्रार्थयामोययायुयस्रयज्ञानपारगा ॥ २४ ॥ ॥ काकाऊचु ॥
 तातज्ञातमलंज्ञयथाह्यादेव्या प्रसादत ॥ कित्वेकांतस्यितेस्थानमभिर्वाछामउत्तमम् ॥ २५ ॥ चढउवाच ॥ ॥ सर्वरक्षणधार
 समस्तसुरस्रय ॥ अस्तित्वेवमहोत्सेधोमेरुनाममहीधर ॥ २६ ॥ लसच्चंद्राकदीपस्यभूतदंडकलत्रिण ॥ ब्रह्माहमहपस्यतस्तप्त क
 नकनिर्मित ॥ २७ ॥ सौवणचडपीठाद्वोरभाड्यशिश्वरंगुलि ॥ ध्वनहीपान्धिवलयोभुवैवोन्नमितोभुज ॥ २८ ॥
 जिताअलबुसाधि ॥ संपता विनयादिगुणयुजित ॥ २९ ॥ ससारलक्षणाजालकात्पक्षिषधनानायान्निर्गता कच्चिद्वितीष्टमये ॥ ३० ॥ तत्तदर्थम् ॥ श्रवयन्नविष्यथ ॥ ३१ ॥
 एकातस्थितरक्षस्थानस्ययोम्यस्थाननिवासमभिर्वाछाम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 स्ययद्वयम्यअत लभोन्नप्यस्तन ॥ २० ॥ सीवर्णेनधर्माकारेणपीठमूलबधोमसदोर्नाकिपुलथाविषर्षयकेभद्राकाशपयःशरयैरगुलीदैर्किराक्याशित्वाभयेबानुलयोग्यस्य
 व्यभेदेहीपाभाभ्यपभबलपायस्य ॥ ईदुराभवावप्यभिर्वाछाम ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

तमेव राजत्वेन वर्णयति ॥ दृढ इत्यादिभिः ॥ जबूहीपलक्षणे आसने सिंहासने राजा शैलानामिति शेषः ॥ अतएव शैलसद्विचंद्राकलक्षणेन येनेभ्यमयत् ॥ २९ ॥ तारीघाएवमालतीमाल्या नियस्य ॥ दिशएव दशायस्य तथा विधमेकमबरमाकाशमेवाबरवत्त्रयस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्य सर्पजजातिद्वयस्य आधारः ॥ नाकनायकाद्वा दयएव भूषणानियस्य ॥ ३० ॥ घनामेघास्तल्लक्षणेर्नीलश्वेतादिचारैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पूज्यतेसेव्यते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयो देवर्षयो राजर्षयो देवाः पितरोगधर्वाः किन्नरा अप्सरसो विद्याधरायक्षारक्षांसि प्रमथागुह्यकानागाश्चेति चतुर्दशविधानि भूतान्यतिविस्तीर्णत्वा न्मिथोन दृष्टानि पुराणि आस्पदनि स्थानानि च यत्र तद्यथा स्यात्तथा उपजीवति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिखरलक्षणे वि

वृतः कुलाद्रि सामैर्जबूहीपासने स्थितः ॥ राजा चंद्रार्कनयने भ्रमयच्छैलसंसदि ॥ २९ ॥ तारौघमालतीमाल्यो दिग्दशैकांबरान्वरः ॥ नागजातिद्वयस्यात्मानाकनायकभूषणः ॥ ३० ॥ दिगंगनाभिरभितोरस्याभिः पुरभूषणैः ॥ एष निरस्यंदिभिः शीतैर्वीजितो घनचारैः ॥ ३१ ॥ षोडशस्य सहस्राणि योजनानामधः क्षितौ ॥ स्थिताः पादाः प्रपूज्यंते नागासुरमहोरगैः ॥ ३२ ॥ अशोति श्वसहस्राणि देहो स्यात्कंदुलोचनः ॥ पूज्यते नाकसदने सुरगंधर्वकिन्नरैः ॥ ३३ ॥ चतुर्दशविधान्येन गृहस्थमिव बांधवाः ॥ उपजीवंति भूतानि मिथो दृष्टपुरास्पदम् ॥ ३४ ॥ अस्य त्वीशानदिग्भागे पद्मरागमयंबुहत् ॥ विधत्ते शृंगमपरो दिवाकर इवोदितः ॥ ३५ ॥ अस्यास्ति मृष्टे भूतौ घटतः कल्पतरुर्महान् ॥ जगतः शिखरादर्शे प्रतिविबमिव स्थितः ॥ ३६ ॥ तस्यास्ति दक्षिणस्कंधे शाखा कनकपल्लवा ॥ रत्नस्तत्र कनीरं धातुं चंद्रविबोहसफलम् ॥ ३७ ॥ तत्र पूर्वमयानीं कृतमासीत् स्फुरन्मणिः ॥ देव्यां ध्याननिषण्णायां यस्मिन् किल रमे सुताः ॥ ३८ ॥ रत्नपुष्पदलच्छन्नं रसायनफलान्वितम् ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थितिः ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैः संपूर्णकाकपुत्रकैः ॥ शीतलाभ्यंतरं रूढं पूरितं कुसुमोत्करैः ॥ ४० ॥ तद्गच्छत सुतानीं दुर्गनाकवतामपि ॥ भोगं मोक्षं च तत्र स्थानि विघ्नमलमाप्स्यथ ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वा स्मान्पिता तत्र चुचुं वाभ्याल्लिलिंगच ॥ ददौ देव्याय दानीतमस्मभ्यं च तदामिषम् ॥ ४२ ॥ तद्भुक्त्वा चरणौ देव्याः पितुश्चैवाभिवाद्य च ॥ विंध्यकच्छादयंत स्मात्स्थानादालंबुसात्पुताः ॥ ४३ ॥ क्रमेणाकाशमुहं ध्यनिर्गत्या बुदकोदरैः ॥ पवनस्कंधमासाद्य वंदितव्यो मचारिणः ॥ ४४ ॥

द्रुमादर्शजगतः प्रतिविबमिव स्थितः कल्पतरुः ॥ ३६ ॥ चंद्रबिंबानीबोहसंति फलानियस्याम् ॥ ३७ ॥ स्फुरतो मणयो यस्मिन् स्तथा विधनीडम् ॥ ३८ ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिता अलिंदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥ ४० ॥ नाकवतं दिवानामपि दुर्गम् ॥ ४१ ॥ आभिषमोसम् ॥ ४२ ॥ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ॥ ४३ ॥ वंदिताव्योमचारिणो देवायै ॥ ४४ ॥

१ नागजातिद्वयस्यस्थाः स्थितिर्यस्मिन्नेव विधेयात्स्वल्पस्य स्यात्सिंहासे फलितोयमर्थः ॥ स्यादित्यत्र भावे किं

अस्माद्युःकाद्युःकांतरात्स्वगतसुरमरावतीम् ॥ ३५ ॥ तत्रग्रहलोके ॥ ३६ ॥ गच्छेतिआज्ञायाआज्ञावानेनशिपावपृथितावर्धिता ॥ ३७ ॥ तपनवद्भास्वरा ॥ ३८ ॥ भोजनयथा
स्यात्तथाप्रवृत्तिनासरासमाधिपरादृतिपावत् ॥ ३९ ॥ उक्तमुपसहति ॥ आतादति ॥ हेमहानुभाबवयजाता ॥ यथावयवाबद्धोधसप्राप्यस्थितिमेतस्यानिवासमाग
ताभ्येतदभ्रपयान्तरासवमविवर्धयथास्याभाषातेतुम्यमुक्तम् ॥ अतःपरोपेणावशिष्टेनकिंपदायुश्चेत्साधोयत्तस्वरासिर्किषेतिप्रश्रद्धयोत्तरेणाभ्येनवक्तव्यनिमित्तेनमांसम्य
गदुराधिआज्ञापयतइपितुम्यवदिव्यार्थान्यर्थ ॥ ५० ॥ इतिस्त्रीवासिष्ठम् ॥ तात्पर्यप्रकारोनिर्वाणप्रकरणेषु एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ प्रतिकल्प
अगताम्यंयादुर्गानिधनतथा ॥ मलपेपिशुशुभोप्रत्वाविषस्यैर्यमुक्तम् ॥ १ ॥ तत्ररुतस्वरासिर्किषेतिप्रश्रद्धाविलोकोत्तरवक्तुकाभोषस्यमाणबहुकल्पस्वजीवोक्तेरिमक
परिहृत्यदिनाधीशालोकांतरपुरगता ॥ स्वगमुह्ययता स्मोव्रह्मलोकमुनीश्वर ॥ ४५ ॥ प्रणामपूर्वतत्रैतदयावत्तपितुर्वचः ॥ मात्रेच
स्रगवत्येचद्वाह्येचाद्युनिवेदितम् ॥ ४६ ॥ ताभ्यासंज्ञेहमालिङ्ग्यगच्छतेत्याज्ञयैधिता ॥ वयरुतनमस्काराब्रह्मलोकद्विनिर्गता ॥ ४७ ॥
उद्धव्यलोकपालानांपुरीस्त्वनमस्वरा ॥ आकाशगामिनोलालापवनस्कधचारिण ॥ ४८ ॥ इमकल्पतरुप्राप्यनिजनीहंप्रविश्यम् ॥
दूरस्थवाधास्तिष्ठामोमुनेमौनमवस्थिता ॥ ४९ ॥ जातायथावयमिमस्थितिमागताश्रसंप्राप्ययोधमुपशान्तिधियोयथावत् ॥ एतत्तदु
क्तमविखड्मलमयातेशेपणमांसमनुशाधिमहानुभावा ॥ ५० ॥ ॥ इ० वा० वा० दं० मो० नि० पू० पु० ॥ आलयलामोनामएकोनविंशति
तमःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ मुशुहउवाच ॥ आसीत्किंचितुराकल्पेजगद्यच्चिरमास्थितम् ॥ सन्निवेशेनचैतद्वदयापिचन
दूरगम् ॥ १ ॥ तदेतद्वत्तमभ्यासाद्वर्तमाननवर्णितम् ॥ मयामुनीन्द्रयोधायप्राग्जन्ममास्यदर्शना ॥ २ ॥ अयमेकलितपुण्यैश्चिरकालो
पसंसृष्टे ॥ निर्विघ्नमेवपस्यामिद्वधतमुनेत ॥ ३ ॥ इदंनीहमिमांशास्वामहंवायमयंद्रुम् ॥ अद्यपावनतांप्राप्तान्येतानितवदर्शनात्
॥ ४ ॥ इदमभ्यमिदंपादगृहीत्वाविहर्गापितम् ॥ नूनपावनतांनीत्वाशेषेणादिशचाशुभो ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इदमर्घ्यंषपा
द्यंभृयादुत्तवतिस्वयम् ॥ मुशुहविहगेतस्मिन्निदरामाहमुक्वान् ॥ ६ ॥

स्मरुथाप्यनिजनीहयविरपचेत्यापुक्तश्रुपूर्वोत्तरविरोधाशक्याभूवितिकमरुत्तमेवर्षादीनाप्रतिकम्पस्तस्यानसाम्यावैक्यबाधइत्याशयवशयति ॥ आसीदित्यादिना ॥ पुरा
अस्मज्जम्हेतीकप्येयत्तु किञ्जगत्पदापवद्विरमास्त्यगतत्वाभिवेरोनअवयवस्यस्थानाकृत्यादिनाएतद्वृत्तएतत्कम्पीयवार्थवैवशआसीम् ॥ अतस्तद्वर्षापिमदूरअग्नेद्वोपा
स्यदिहिनेमेवेतिबुद्ध्यादमकल्पतरुमित्यादिनिर्देशादित्यर्थ ॥ १ ॥ तत्रस्याहजतीतमपिकागद्वीप्यभ्यासार्हसामेजगताऐक्येयवर्जितम् ॥ २ ॥ तत्रयद्यकथापस्तावेपुजवि
लब्धोमाभूविनिप्रयनंपूमास्तीकारप्रार्थयितुंनुत्याअग्निमुसीकरोति ॥ अयेतिद्वौभ्याम् ॥ ३ ॥ इवार्शात्तामनुगतविर्दनीहय ॥ एतानीतिनपुसकमनपुसकेनेतिनपुसिकेकरोत् ॥
॥ ४ ॥ शेपेजाबिष्टसेवाविपयेजनिमिसेनआविशपद्याम्भन्मित्यर्थ ॥ ५ ॥ मूयःक्षितीयवारम् ॥ जगत्तामरुत्तवात् ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ < ॥ तन् शरीराणि ॥ ९ ॥ अकलितात्मना अलक्षितस्वरूपेण ॥ १० ॥ स्कंधेषु माले वव्यूढा अर्का द्वाद्वादशादित्याः शशिनश्च यैस्तथा विधेषु वातस्कंधप्रवहादिमरुदति
 क्रामिषु प्रलयवायुभेदेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥ पाषाणवद्दनीकृता निवारिण्यैस्तथा विधैरिदो करैरासन्नप्रलया बुदकरकापतैश्च ॥ १३ ॥ इह मेरुशिखरे विश्रान्तैः परशूनपिच्छदति
 क्षतधाराः कुर्वन्ति शिलीभूतानीहाराद्येभ्यस्तैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कच्छकालेषु महतामपि खेदः स भ्रावित किंपुनर्विहगा धमयो निजातस्य मम तथापि विवेकप्रभावात् न खेदप्रसक्तिरि
 तिवक्तुस्वयानिर्जीविकाया इतरजीविकापेक्षया फलुतामाह ॥ निरालम्बेति ॥ निरालम्ब आकाशस्तदास्पदा ॥ १६ ॥ ईदृशेषु फलुष्वपि भूतेषु योनिषु ॥ धात्रा आस्थया प्रीत्या
 भ्रातरस्ते विहंगेशतादृक् सत्त्वामहाधियः ॥ इह कस्मान्न दृश्यं ते त्वमेवैको हि दृश्यसे ॥ १७ ॥ भृशुंड उवाच ॥ ॥ तिष्ठतामिह नः कालो महा
 न तिगतो मुने ॥ युगानां पंकयः क्षीणा दिवसानां मिवानघ ॥ ८ ॥ एतावता यकालेन सर्व एव ममानुजाः ॥ तन्तूस्तृणमिव त्यक्त्वा शिवे परि
 णताः प्रदे ॥ ९ ॥ दीर्घायुषो महान्तोऽपि संतोऽपि बलिनोऽपि च ॥ सर्व एव निगीयंते कालेनाकलितात्मना ॥ १० ॥ ॥ श्रीविशिष्ट उवाच ॥ ॥
 स्कंधव्यूढा कंशशिषु वहस्त्वविरंतजवान् ॥ वातस्कंधातिवातेषु कच्चित्तातनखिद्यसे ॥ ११ ॥ दग्धो दयास्तशैलेन्द्रवनव्यूहैरवेकरैः ॥ चिरम
 त्यंतमासन्नैः कच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १२ ॥ इंदोरथ करैः शतैः पाषाणीकृतवारिभिः ॥ आसन्नकरकापतैः कच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १३ ॥ अज
 स्रमिह विश्रान्तैः कल्पजीमूतमंडलैः ॥ परशुच्छेदनीहारैः कच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १४ ॥ विपमैर्जागतैः क्षोभैरुच्चैस्तारपदस्थितः ॥ कथं न क्षो
 भमायाति कल्पद्वक्षो यमुन्नतः ॥ १५ ॥ ॥ भृशुंड उवाच ॥ ॥ निरालम्ब आस्पदा ब्रह्मन् सर्वलोकावहेहिता ॥ तुच्छेयं सर्वभूतानां मध्ये विहग
 जाविका ॥ १६ ॥ ईदृशेषु च भूतेषु निजरेषु वनेषु च ॥ कल्पितास्थास्थितिर्धात्रा शून्ये वा व्योमवर्मनि ॥ १७ ॥ कथमस्यां प्रभोजातो जात
 स्य चिरजीविनः ॥ आशापाशानि बद्धस्य विहगस्य विशोकिता ॥ १८ ॥ वयंतु भगवन्नित्र्यमात्मसंतोषमास्थिताः ॥ न कदाचन नीरूपे मु
 ल्यामोजातविभ्रमैः ॥ १९ ॥ स्वभावमात्रसंतुष्टाः कष्टैर्मुक्ता विचेष्टितैः ॥ क्षिपामः केवलं कालमस्मिन् ब्रह्मन्निजालये ॥ २० ॥ न जीविता
 न्नमरणात्कर्मदहस्यरोधनम् ॥ यथास्थितं न तिष्ठामस्तथैवास्तंगतेहिताः ॥ २१ ॥ आलोकितालोकादृशादृष्टादृष्टातदृष्टयः ॥ नूनं संसृत्य क्तम
 स्माकं मनसा चंचलं वपुः ॥ २२ ॥ अनारत निजालोकं नित्यं चापरितापिनि ॥ कल्याणस्योपरि सदा वेद्विकालकलागतिम् ॥ २३ ॥
 स्थितिर्जीविका कल्पिता तच्चित्रमित्यर्थः ॥ इवार्थे वा शब्दः ॥ १७ ॥ १८ ॥ नीरूपेति स्वरूपे ॥ १९ ॥ कष्टैः क्लेशफलैः परपोडादिविचेष्टितैर्मुक्ताः ॥ २० ॥ जीविताज्जीविनात् ॥
 देहस्य कर्मैरेहिकामुष्मिकफलार्थी क्रियाम् ॥ नापि मरणाद्देहस्य रोधननाशवाच्छामेत्युभयत्र शेषः ॥ यथा इदानीं स्थितेन नित्यसिद्धिर्निरतिशयानदात्मस्वभावेन तिष्ठामस्तथैवाग्र
 पितेनैवास्तंगतेहिताः पूर्णकामाः स्थास्याम इत्यर्थः ॥ २१ ॥ लोकानां दशाजन्ममरणाद्यनर्थदशा ॥ मिथ्यात्वनिर्णायिकाः स्वमादिदृष्टातदृष्टयोदृष्टाः ॥ २२ ॥ तत्र तावत्कल्पा
 तपर्यंतं कल्पदक्षप्रभावादेव नास्माकं खेदप्रसक्तिरित्याह ॥ अनारतेत्यादिना ॥ कल्याणस्य कल्पदक्षस्य ॥ २३ ॥

प्रकाशवत्तत्वादिबिम्बयदिनरात्रिभिर्भागेप्रकथंकात्कलागतिर्वेत्तिषाह ॥ १७ ॥ प्राणापानप्रवाहेणस्वरोदयशास्त्रमसिद्धोपायेनेत्यर्थ ॥ १४ ॥ मन स्थियं बलाद
 निमग्नवद्वयसक्तिरित्याशयनाह ॥ सारति ॥ १६ ॥ उद्गारण्यनिमायैरस्यच्चनिभिर्भ्रातृभूकाकद्वयनाहेवैधरभायमजाभि ॥ २७ ॥ धीरत्वादिपिनास्माकवेवप्रसक्तिरित्याह ॥
 वेति ॥ १८ ॥ इराकमयनृस्यर्षीयास्वपिदशामुशमासुबिनिमलोपल स्फटिकाविलाकाकारास्तदृशा ॥ १९ ॥ अगन्तव्यस्यभूयोविमर्शविलादपिनत्वेदपसक्तिरित्याह ॥
 इयमिति ॥ २० ॥ आतस्यद्विधुबोधेयुधुवश्मयतस्यचतिभगवदर्थितदिशासर्वसाधारणेष्टुषोपरिह्वयतानिश्चयाद्वानभयप्रसक्तिरित्याह ॥ सर्वाणीति ॥ वाअथवानधानया
 रत्नगुच्छप्रकाशाद्व्यवस्रक्तपलतागृहे ॥ प्राणापानप्रवाहेणवैद्यिकस्यमखडितम् ॥ २४ ॥ अविज्ञातदिवारानीत्यस्मिन्बुच्चै शिलोच्च
 ये ॥ जानामिनिजयायुध्यालोकफालरुमस्यितिम् ॥ २५ ॥ सारासारपरिच्छेदिबोधाद्विश्रांतिमागतम् ॥ निरस्तचापलशांतं सुस्थिरं मे
 मुनेमन ॥ २६ ॥ समारव्यवहारोत्थैराशापाशैरसन्मर्थे ॥ उद्गारैरिवभूकाकोनैवस्वप्नजान्यहम् ॥ २७ ॥ परोपशमधर्मिण्यावयमा
 लोक्शतीत्या ॥ पश्यतो जागतीमायां धियाधैयमुपागता ॥ २८ ॥ श्रीमास्वपिमहाबुद्धेदशस्वचलबुद्धय ॥ विनिर्मलोपलाकारा सप्रा
 मास्तुयथारुमम् ॥ २९ ॥ इयमारमस्तुभगतरलाजागतीत्यिति ॥ भूयोभूय परावृष्टानर्चकिञ्चनवाधते ॥ ३० ॥ सर्वाण्येवप्रयांत्येव
 समार्यातिचवानवा ॥ भगवन्मृतजालानिभयमस्माकमन्नकिम् ॥ ३१ ॥ मृतजालतरगिण्याविशत्या कालसागरे ॥ वयसंसारसरित
 स्तस्याअप्यनादता ॥ ३२ ॥ नाज्जामोनचगृहीमलिष्ठाभोनेहचस्थिता ॥ द्रुपादादृशाक्रूरावयमस्मिन्बुभंस्थिता ॥ ३३ ॥ वीत
 शोकभयायमिस्त्वादृशे पुरुषान्तमे ॥ तुष्टेनृगृहीता स्म सस्थिताविगतामया ॥ ३४ ॥ ततस्ततश्पर्यस्तलुठितनचवत्तिपु ॥ नापरामृ
 पृतत्वार्यं मरमाकभगवन्नन ॥ ३५ ॥ निर्विकारं गतलोभेचालन्युपशमगते ॥ चित्तरंगा प्रबुद्धास्म पर्वणीविमहाभ्यय ॥ ३६ ॥ भवदा
 गमनाद्वसन्निर्दानीमुदिताशया ॥ मंदरोद्धृतसर्वार्गक्षीरोदयेनतन्यते ॥ ३७ ॥ नात परतरकिंचिन्मन्येकुशलमात्मन ॥ सतायदनुग
 म्येत्संत्यक्तसंकलपणा ॥ ३८ ॥

निनवामायातिपरमायदोत्यर्थ ॥ ११ ॥ तपश्चक्षुस्यस्वस्त्यतदस्थनयासर्वभूतससारद्रवृत्वासाधाराभावाच्चनभयप्रसक्तिरित्याह ॥ भूतेति ॥ ३२ ॥ व्यबहारभाषास्थिद्वयेसकटक
 मधीवसावधानतयासरोरकमणाम्पदुपादा ॥ नत्वेदृशाससारोच्चेद्विलातनूरा ॥ ३३ ॥ महानामनुपहादपेनमत्वेदपसक्तिरित्याह ॥ वीतेति ॥ ३४ ॥ व्यबहारभाषास्थिद्वय
 तपस्तपयन्मपरागादिबिम्बपुनरुठितम् ॥ ३५ ॥ चित्त सज्जतोब्रह्माकारदृष्टिबोदयादिकबोधोधापरवर्तनगाययातयाविधा संत ॥ पर्येयिबुद्धाभ्ययवचमुद्धाः स्याः ॥ ३६ ॥
 मारगाव्यं दशार्नीजवदानममनादेतो ॥ येनाहो नभीरोवक्षीरसागरोवहरोद्धृतसर्वार्गानिर्मव्यवायलान्यतेनापुनरेवमुदिताशया . संवन्माश्चत्पार्थ ॥ स्वप्नतद्विषाठिबठिबठिबठि
 मय्यमव्यवत्येवार्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सर्वसारज्ञानम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ भवदवलोकनेनशातदुष्कृतं दुष्टप्रारब्धस्य तथा विधस्य मज्जन्म अयसफलं निरतिशयानंदफल युक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीवासि
 ष्ठम० तार्प्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू० विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ कल्पवृक्षस्य माहात्म्यप्रलयधारणास्थितिः ॥ नियतिर्निरिचिचार्थस्तथात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
 स्वाश्रयकल्पवृक्षमाहात्म्योपवर्णनेयुगांतोत्पातादिषु स्वस्य खेदाप्रसक्तिप्रपचनमुखेन च तत्सरसि कचेति प्रश्नोत्तरं वक्तुमुपक्रमते ॥ युगक्षोभेऽप्यित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ यद्यपि
 धरया सह कल्पवृक्षस्यापि हरणविद्यत एव तथापि दिव्यप्रभावबलान्नाकपतेत्याशयः ॥ ३ ॥ सर्वतोदत्ताः साम्यायस्तभोपष्टमशिलावद्वयो यस्य तथा विधोऽमरपर्वतः ॥ अर्थाद्वारा
 आपातमात्ररम्येभ्यो भोगेभ्यः किमवाप्यते ॥ सत्संगं चिंतामणितः सर्वसारमवाप्यते ॥ ३९ ॥ स्निग्धगंभीरमस्तृणमधुरोदारधीरवाक् ॥
 त्रैलोक्यपद्मकोशेऽस्मिन्स्वमेकः षट्पदायसे ॥ ४० ॥ अधिगतपरमात्मनोपिमन्ये भवदवलोकनशांतदुष्कृतस्य ॥ मम सफलमिहाद्यज
 न्मसाधोसकलभयापहरोहि साधुसंगः ॥ ४१ ॥ ॥ इत्यार्षे वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वा० पू० भु० भुशुंडस्वरूपनिरूपणं नाम विंशति
 तमः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ भुशुंड उवाच ॥ ॥ युगक्षोभेषु धारेषु वाक्यासु विषमासु च ॥ सुस्थिरः कल्पवृक्षोऽयं न कदाचन कंप
 ते ॥ १ ॥ अगम्योऽयं स मन्त्राणां लोकांतरविहारिणाम् ॥ भूतानां तेन तिष्ठामहसाधोऽसुखेन वै ॥ २ ॥ हिरण्याक्षो धरापीठद्वीपसप्तकवेष्टि
 तम् ॥ यदाजहार तस्मानां कंपतदातरुः ॥ ३ ॥ यदालोलोऽथितवपुर्वभूवामरपर्वतः ॥ सर्वतोदत्तसाम्याद्रिस्तदानां कंपतद्भुमः ॥ ४ ॥
 भुजावष्टंभविनमन्मेरुर्नारायणो यदा ॥ मंदं प्रोद्धधाराद्रितदानां कंपतद्भुमः ॥ ५ ॥ यदासुरासुरक्षोभपतच्चंद्राकंमंडलम् ॥ आसीज्ज
 गदतिक्षुब्धं तदानां कंपतद्भुमः ॥ ६ ॥ उन्मूलिताद्भीद्रिशलायदोत्पातानिलावबुः ॥ आधूतमेरुतरवस्तदानां कंपतद्भुमः ॥ ७ ॥ यदाक्षीरोद
 लोत्साद्रिकंदरानिलकंपिताः ॥ कल्याभ्रपंकयश्चैरुस्तदानां कंपतद्भुमः ॥ ८ ॥ यदासमंततो मेरुः कालनेमिभुजांतरं ॥ किंचिदुन्मूलितोति
 षुत्तदानां कंपतद्भुमः ॥ ९ ॥ पक्षीशपक्षपवना अमृताक्रांतिसंगरे ॥ यदावबुः पतत्सिद्धास्तदायं नापतद्भुमः ॥ १० ॥ यदाशेषाकृतं रुद्रो न
 समाप्तैकचेष्टिताम् ॥ ययौ गरुत्मान्ब्रह्मांडं तदानां कंपतद्भुमः ॥ ११ ॥

हेण पुनर्भूमिप्रतिष्ठापनदशायापिति गम्यते ॥ ४ ॥ गुजेति ॥ अत्रापि चतुर्भुजोद्वाभ्यां भुजाभ्यां मेरुमवष्टभ्येतराभ्यां मंदं प्रोद्धधारेति गम्यते ॥ ५ ॥ सुरासुरयोः क्षोभस्तीव्रसंश्रम
 स्तेन पतच्चंद्राकंमंडलम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्षीराब्धौ लोलस्य मदराद्रिः कंदरानिलैरिव कंपिताः ॥ ८ ॥ कालनेमिभुजांतरे प्रकपितस्तारकामये संश्रमे प्रसिद्धः ॥ ९ ॥ अमृताक्रांतिरमृताह
 रणतदर्थे संगरे ॥ पतंतः सिद्धायेभ्यः ॥ १० ॥ गरुडस्य जातमात्रस्य सर्वलोकाः प्रकंपिताः प्रकंपिता मही सर्वा समद्वीपाश्च कंपिताः तदुत्पातान्निमज्जंतीं भुवनानि विवाभसि दधौ सह
 लैः शिरसां संकर्षणवपुर्हरदतिकथामनुदत्त्याह ॥ येदेति ॥ रुद्रः संकर्षणरुद्रः ॥ अद्यापि न स समाप्त एकं भूमिधारणलक्षणचेष्टितचरित्रस्य स्तथा विधोऽंशेषाकृतियदाययौ यदा
 चोद्धुत्य गरुत्मान्ब्रह्मांडं ययौ तदापि नाकपतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

शीलानामग्धीर्नासक्तानर्नाभिगिनाचोत्पन्नादुःसहाः क्लृप्तानलशिखाः कणाग्निर्लैलात्याजउज्जगार ॥ सकृपणमुखाग्निनिधौप्रलयस्यपुराणेपुनरिति ॥ १२ ॥ दोस्तियत्ये
 नुदुष्टस्थाननिवासन ॥ १३ ॥ इदीभेपुनक्षधेव्यैकैयुक्प्रपससु ॥ तथाचतदानीप्रलयेभूलोकांतस्यशाहान्भेरुक्कष्यदक्षाविभिन्नाणप्रत्यारोतिभाव ॥ १४ ॥ कस्यतिसहस्रम
 ह्ययुगपद्वैते ॥ १५ ॥ सत्त्वप्रकृतीनिनिन्द्यत्सवभादानिसर्वीगानियस्य ॥ १६ ॥ सामान्यतउक्तानाकारोस्थितिधारणाभेद्विशिष्यप्रपचयति ॥ प्रतपतीति ॥ अत्यतरीतल
 सवरीमण्डलम्याप्यपरिच्छेदयज्जलापारुण्येवाहमस्मीमिचित्तेनितरधारणवारुणीधारणेत्युच्यते ॥ तयाह्विरुणमालानसवामन्यतद्वति ॥ पार्वत्याविधारणाअप्येवमेवोसा ॥
 पृथिव्यादिपञ्चभूतधारणारकारसिद्ध सयमेवोत्तरार्धेविलोणकस्यति ॥ १७ ॥ अचलमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १८ ॥ घलेषामेवालमधीर्यस्यतयाविधस्तनूनभिसिद्ध
 यदाकल्यानलशिखाः शैलाभिसकलोल्लङ्घन ॥ शेष फणाभिसत्याजतटानाकपतद्भुम ॥ १९ ॥ एवरूपेद्रुमवरेतिष्ठतामापद कुत ॥
 अस्माकमुनिशार्दूलदौस्त्येनकिलापद ॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कल्पतेपुमहाशुद्धेवहस्तूत्यातवायुषु ॥ प्रपतस्त्विदुभाके
 पुकर्यतिष्ठसिज्वर ॥ १४ ॥ ॥ श्रीशुशुहउवाच ॥ ॥ यदापपातकल्पतेव्यवहारोजगस्त्यतो ॥ कृतघ्नइवसन्मिन्नंतदानीहंत्यजान्य
 हन् ॥ १५ ॥ आकाशएवतिष्ठाभिविगताखिलकल्पन् ॥ सत्त्वप्रकृतिसर्वगोमनोनिर्वासनयथा ॥ १६ ॥ प्रतर्पतियदादित्या शकली
 कृतभूधरा ॥ वारुणीधारणांयत्ख्यातदतिष्ठाभिधीरधी ॥ १७ ॥ यदाशकलितार्द्रावातिप्रलयवायव ॥ पार्वतीधारणांयत्ख्यास्वेतिष्ठा
 न्यचलतदा ॥ १८ ॥ जगद्गलितमेवादितायेकाणवतांयदा ॥ वायवीधारणांयत्ख्यासप्तुवेऽचलधीस्तदा ॥ १९ ॥ ब्रह्माहपारभासायतत्वां
 तेविमलेपदे ॥ सुपुनावस्ययातावतिष्ठाभ्यचलरूपया ॥ २० ॥ यावत्पुनः कमलजं सृष्टिकर्मणितिष्ठति ॥ तन्नप्रविश्यब्रह्माहंतिष्ठामिवि
 हगलये ॥ २१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ ययातिष्ठसिपक्षीद्रधारणाग्निरखंदित ॥ कस्यतेपुतयाकस्मान्नान्येतिष्ठंतियोगिन ॥ २२ ॥
 ॥ मुशुहउवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्नियतिरेपाहिर्दुर्ह्यथापारमेवरी ॥ मयेदशेनवेभाष्यभाष्यमन्येज्जुताहरी ॥ २३ ॥ नशक्यतेतोलयितुमवश्यम
 वितव्यता ॥ यद्ययातत्तयेतद्विस्वभावस्यपनिश्चय ॥ २४ ॥

वे ॥ १९ ॥ कियत्कालतथासुखसेतभाह ॥ ब्रह्मविति ॥ ब्रह्माहस्यपुलक्षसप्तमधेऽपारपरभाषधिशूतमभ्याकृतमासायतत्त्वानांनुबिरानीर्बाहिरातीनांषट्पञ्चरातांनाना
 मादियाणांनानावर्तितभूतास्येपेसुपुनवेकरसन्निर्धकस्यसमाप्यदस्यया ॥ २ ॥ कियत्कालतादृशसमाधौस्थितिरितिचेतभाह ॥ यावदिति ॥ तत्रपुनः सृष्टिकर्मणिधिह्या
 नावत्साकयालेपेतत्कल्पदस्यस्यानापन्येतिहाभि ॥ २१ ॥ अन्येपियोगिनलयाकस्मान्ननिष्ठतिक्मर्यमाधिकारिकभारीरतरमुक्त्वागच्छतिनैवरातीरेकत्वाभवदुज्जोमति
 रतीत्यपः ॥ २२ ॥ अघतसदबलधारकधनुसारिणीसत्यकल्पद्रुपादम्बरनियतिरेषप्यदस्थोहेतुमन्येप्याह ॥ ब्रह्मभिनि ॥ २३ ॥ लोकयितुमद्विभवमेवेतिबुद्ध्यापरिच्छे
 दम् ॥ यथायादयमारभ्योपस्मत्तन्देव ॥ स्वभावस्यवियते ॥ २४ ॥

प्रतिकल्पयेत्तत्तन्निमिषिभोजकादृष्टमूलभूतमत्सकल्पएवनिमिसमित्याह ॥ २५ ॥ मोक्षद्वदीर्घमपरिच्छेद्यमायुर्यस्यमोक्षेणजीवन्मुत्यावाउपलक्षितदीर्घमा
 युर्यस्य अतएवचिन्तनार्थानानिर्देशाविषयेनायकः श्रेष्ठः ॥ २६ ॥ दृष्टा प्रत्येकमेकविधाअनल्यावहवःसर्गोणासगास्थितयोगमा प्रलयाआगमाउत्पत्तयश्चयेन ॥ अत्रास्मि
 स्वदृष्टेजगत्त्रमेचित्रमाश्चर्यभूतकिस्मरसितद्वदेत्यर्थः ॥ २७ ॥ हेष्टुहत्तर ॥ मेरोरधः ॥ २८ ॥ २९ ॥ दिवाधीशः सूर्यः मेरुप्रभाभिरविभक्तः अपृथग्भूतः पृथगसन्नितियाव
 त् ॥ दिवालोकोदिनहेतुः प्रकाशः ॥ ३० ॥ अर्धप्रकटसप्रकाशकोटरयस्यअतएवलोकोलोकमिवस्थितम् ॥ आढ्याः कचित्प्रकाशासपन्नाअद्रयोयस्मिन्नायाविधंभुवनम् ॥ ३१ ॥
 मत्संकल्पवशेनैवकल्पेकल्पेपुनः पुनः ॥ अस्मिन्नेवगिरिः शृंगेतरुखित्यंभवत्ययम् ॥ २५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अत्यंतमोक्षदीर्घायु
 भवन्निर्देशनायकः ॥ ज्ञानविज्ञानवान्धोरोयोगयोग्यमनोगतिः ॥ २६ ॥ दृष्टानेकविधानल्पसर्गसंगमागमः ॥ किंकिस्मरसिकल्या
 णचित्रमस्मिञ्जगत्त्रमे ॥ २७ ॥ ॥ भृशुंडउवाच ॥ बृहत्तराशिलावक्षामजातवृणवीरुधम् ॥ अशैलवनवक्षौघांस्मरामीमांधरा
 मधः ॥ २८ ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ भस्मसारभरापूर्णासंस्मरामिधरामधः ॥ २९ ॥ अनुत्पन्नदिवाधीशमज्ञातशशि
 मंडलम् ॥ अविभक्तदिवालोकांसंस्मरामिधरामधः ॥ ३० ॥ मेरुत्वतलोद्योतैरधप्रकटकोटरम् ॥ लोकोलोकमिवाढ्याद्रिभुवनंसं
 स्मराम्यहम् ॥ ३१ ॥ प्रवृद्धासुरसंग्रामेक्षीयमाणान्तरामिह ॥ पलायमानामभितः संस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३२ ॥ चतुर्भुगानिचाक्रां
 तामसुरैर्मत्तकाशिभिः ॥ दैत्यांतःपुरतांप्रामांसंस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३३ ॥ अत्यंतारितांतसमस्तापरमंडलम् ॥ अजदेवत्रयी
 शेषांसंस्मरामिजगत्कुटीम् ॥ ३४ ॥ चतुर्भुगार्धमपरंनोरंध्रांवनपादैः ॥ अदृष्टेतरनिर्माणांसंस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३५ ॥ एवंचतुर्भुगं
 साग्रंनोरंध्रैरचलैर्वताम् ॥ अप्रवृत्तजनाचारं संस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३६ ॥ दशवर्षसहस्राणिदृष्टतदैत्यास्थिपर्वतैः ॥ आकीर्णांपरितः
 पूर्णांसंस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३७ ॥ भयादंताहिताशेषवैमानिकनभश्चराम् ॥ द्यांचनिर्वक्षनिःशेषांसंस्मरामितमोमयीम् ॥ ३८ ॥ अ
 नगस्यामगस्याशामेकपर्वततांगताम् ॥ मत्तेविंध्यमहाशैलेसंस्मरामिजगत्कुटीम् ॥ ३९ ॥

पलायमानालक्षणयापलायमानजनकीर्णम् ॥ ३२ ॥ चतुर्भुगानीतिकालवाचिवाद्यत्तसयोगेद्वितीया ॥ ३३ ॥ अत्यंतमतरितानिसमुद्रेणाच्छादिताभ्यंतक्रमेणसमस्तान्य
 परमंडलानिमेर्वितरिक्तदेशायस्याम् ॥ मेरौचआब्रह्मविण्णुरुद्राख्यादेवत्रयीशिष्यतइतिशेषोयस्याम् ॥ ३४ ॥ चतुर्भुगानामर्धभुगद्वयपर्वतंतदृष्टक्षेत्रनिर्माणयस्याम्
 ॥ ३५ ॥ सामचतुर्थांशाधिकचतुर्भुगनीरंध्रानिर्विडैरचलैः पर्वतैर्वताम् ॥ पृथुचक्रवर्तिनाहिधनुष्कोढ्यापर्वतानुत्सार्यपश्चाद्भूमिः समीकृतेतिपुराणेषुप्रसिद्धम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 द्यांअतरिक्षादिलोकान्चकाराद्धरांचनिर्वक्षनिःशेषाम् ॥ निर्ऋक्षेतिपाठेदिवएवविशेषणम् ॥ ऋक्षाणिताराः ॥ तमोमयीतमः प्रचुरमित्यप्युभयविशेषणम् ॥ ३८ ॥ मलय
 दंदुरसत्यादिविभाजकाभावादेकपर्वततांगताम् ॥ मत्तेमेरुस्पर्धयाअभिद्वेक्षेति ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ सराधे मन्नाबातिर्येवहुलात् ॥ ४१ ॥ आश्वयतिरमाह ॥ एकमेवेति ॥ यदाविराड्ब्रह्मादशरीरउत्पन्नमात्र स्वात्मतत्त्वपपालोचयितुं कचित्कालसमाहितचित्तोभू
त्तारस्याधोप्येते ॥ पुनरेव मुराविभिरमुरिश्चवर्जितम् ॥ आलोकानोपकारास्वभावानिजिज्ञानोमेकनिषयसमष्टितत्त्वकप्रज्ञादम् ॥ ४२ ॥ कलियुगसर्गस्थितस्मरान्माह ॥
मुरावने ॥ मुरापात्रात्मनायस्मिन् ॥ निषिद्धानिदितामुरादेवायेलयाविधाग्रकाअसच्छ्रद्धायस्मिन् ॥ यदुनायाअनेकमत्तुकासत्यस्त्रियोयस्मिन् ॥ ४३ ॥ आश्वयतिरमा
ह ॥ ४४ ॥ सपुत्रनिवान् प्रिययतस्योत्पत्तेः प्रागवस्थायाभिदेवसिद्धम् ॥ ब्रौपुससमर्पिनामानस्यास्यस्वात्मयेवसज्जनाभृग्वादिपुरुषायस्मिन् ॥ ४५ ॥ भुविजलेमप्रायाजान
लोकादिप्रकाराद्वैलोक्यव्यवहारमापोलक्षितकालयास्थितिलास्मरान्माह ॥ अपर्वतमिनि ॥ भ्योमस्याअमरोदेवानवायोगसिद्धाश्चयस्मिन् ॥ ४६ ॥ नविषतेमभ्यस्याअथ
एताश्चान्याश्चवृत्तांतान्मस्मराभिवद्वनपि ॥ किंतेनयदुनोक्तेनसारंसक्षेपतश्च ॥ ४७ ॥ असंख्यातान्मनूब्रह्मन्मराभिः शतशोगता
न् ॥ सवान्संरंमयहुलाश्चतुर्गुणशतानिच ॥ ४८ ॥ एकमेवस्वयंशृङ्गपुरुषासुरवर्जितम् ॥ आलोकनिचयैकैकचित्सर्गस्मराम्यहम्
॥ ४९ ॥ मुरापनाक्षर्णमत्तनिषिद्धसुरशृङ्गकम् ॥ यदुनायसतीकंचकचित्सर्गस्मराम्यहम् ॥ ५० ॥ वृक्षनीरधमूर्पोठमकल्पितमहार्णव
म् ॥ स्वयमजातपुरुषं कंचित्सर्गस्मराम्यहम् ॥ ५१ ॥ अपवतमभूमिचव्योमस्यामरमानवम् ॥ अचद्रार्कप्रकाशाद्व्यंकचित्सर्गस्मरा
म्यहम् ॥ ५२ ॥ अनिद्रममहीपालमम्यस्याधमोत्तमम् ॥ सममंधकपुचकचित्सर्गस्मराम्यहम् ॥ ५३ ॥ सर्गप्रारंभकलनाविज्ञा
गोभुवनत्रये ॥ कुलपवतमेस्यानजद्वीपपृथक्स्थितम् ॥ ५४ ॥ वर्णधर्मधियांस्त्रिष्टुविभागोमहलावने ॥ ऋक्षचक्रकसंस्यानध्रुव
निमाणमेवच ॥ ५५ ॥ जन्मेदुमास्करादीनामिन्द्रोपेववस्थितिम् ॥ हिरण्याक्षापहरणं वराहोद्वरणंक्षिति ॥ ५६ ॥ कल्पनपार्थिवानां
ववेदानयनमेवच ॥ मंदरोन्मूलनंचाव्येरमृतार्यचर्मयनम् ॥ ५७ ॥ अजातपक्षोगरुड सागराणांचसंभव ॥ इत्यादिकाया स्मृतय
स्त्वत्यातीतजगत्क्रमा ॥ धातैरपिहितास्तातस्मर्थेतासुकोग्रह ॥ ५८ ॥

भाउत्तमाश्वयस्मिन् ॥ अतएवसमअधानिककुर्मादिशाचक्राणियसिन्धित्तिपूर्वकस्यास्यमन्त्रातदशोपलक्षितजगत्स्थित्युक्ति ॥ ५९ ॥ एतत्कल्पवृक्षांतस्मरणंतुएतत्कल्पापु
र्वावभूतामभ्यतिनपचयन्माह ॥ सगपारभेत्यादिना ॥ सर्वेषांप्रथमातपदानोपपठश्लोकस्येवातिरपिहितास्तातस्मर्थेतिइत्याभाष्य ॥ आवीसमभारंमार्ग्यकलनाद्भुसकल्पस्तो
भुवनप्रयदीपापवोरपरेशभेदानांविभजनविभागस्तत्कुलपवतानांसंस्यामयायोग्यपदेराकल्पनतत्पृथक्स्थितंअद्वीपमभिरयब्राह्मणादिब्रह्मणानांइर्माणिधियांतत्तपो
म्यविद्याभेदानां चक्षुटिरित्यप्यायोर्नैकमोवोध्य ॥ ६० ॥ ६१ ॥ क्षितेवराहेणोद्वरणम् ॥ ६२ ॥ देवदानवमनुष्यादिपुण्यैकंपार्थिवानांकल्पनम् ॥ मत्स्यावतारेवेदानयन
म् ॥ ६३ ॥ स्मर्थेतद्विलक्ष्यतयअवरयस्तर्तव्यार्थांश्चभूतानेककल्पापेक्षयाएतत्कल्पमाश्रित्यप्यन्वारस्वस्याअतीतजनकमा ॥ बालैर्नदेयैश्चयाअप्यल्पवयसैरेतत्कल्पमभिरसि
भक्तवर्दिभिः स्मर्तव्येव्यर्ह ॥ ६४ ॥

कल्यातेषु स्वदृष्टान्याश्चर्यतिराण्यपिवदन्नुपसंहरति ॥ गरुडवाहनमिति ॥ कलितंप्राप्तीं जीवितदीर्घायुर्नतथाविधः अह एतत्कल्पे प्रसिद्ध गरुडवाहनं विहगोत्तमो हंसस्तद्वाहनचतुर्मुखीभूयैवैत्यादिसर्गादिसर्गाधिकारनिष्पादयतकलितवान्दृष्टवान् ॥ तथा विहगवाहनब्रह्माण्डपञ्चमवाहनरुद्रीभूयसहाराधिकारकुर्वणकल्पितवान् ॥ एवमप्यमवाहनं रुद्रचगरुडवाहनं विष्णुशरीरधृत्वापालनाधिकारकुर्वणकलितवानिति महदाश्चर्यं रहस्यमेतदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे निर्वर्णः पूर्वा० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ७३ ॥ वसिष्ठस्याष्टजन्मादिसमार्धसमसर्गकाः ॥ क्षीरोदमथनाद्याश्च भूयोदृष्टाद्दोदिताः ॥ १ ॥ ततस्तदनंतरं किंचिद्भूयस्वतीतकाठेयुता अथतनसर्गेषु जातेषु युष्मदादिषु भगीरथशुक्राद्येतेषु स्मरणे कैवर्गणेनेति सप्तमे सर्वेषां सप्तम्यतानां सवधः ॥ १ ॥ सनत्कुमारातेषु ब्रह्मर्षिषु भृगुगिरिभृश्रुतिपुंसिर्द्धर्षिषु ॥ स्कंदे अवदनादिषु शिव

गुरुवाहनंविहगवाहनंविहगवाहनंवपभवाहनम् ॥ वपभवाहनंगुरुवाहनंकलितवानहंकलितजीवितः ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा०
दे० मो० नि० पू० भु० चिरजीवितवृत्तांतकथननामएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ततो जगति जातेषु भगवन्पुष्पदादिषु ॥
भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेन्द्रमरीचिषु ॥ १ ॥ पुलहोद्दालकाद्येषु क्रतुभृत्तुर्वगिरस्सुच ॥ सनत्कुमारभृंगीशस्कंदेभवदनादिषु ॥ २ ॥ गौरीस
रस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासु भरिषु ॥ मरुमंदरकैलासहिमवद्दुरादिषु ॥ ३ ॥ हयग्रीवहिरण्याक्षकालनेमिवलादिषु ॥ हिरण्यकशिपुक्रा
थवलप्रद्वादकादिषु ॥ ४ ॥ शिविन्यंकुपथूलाख्यवैन्यनाभागकलिषु ॥ नलमांघातसगरदिलीपनहुपादिषु ॥ ५ ॥ आत्रेयव्यासवाल्मी
किशुकवात्स्यायनादिषु ॥ उपमन्युमणीमकीभगीरथशुकादिषु ॥ ६ ॥ अल्य कार्तिताकालंयुकिंचिदूरेषुकुपुचिन्त ॥ तथाद्यतनसर्गेपुस्मर
णे गणनैवका ॥ ७ ॥ मुनेतेब्रह्मपुत्रस्यजन्माष्टकमिदंकिल ॥ संस्मराम्यष्टमेसर्गेतस्मिंस्त्वंममसंगतः ॥ ८ ॥ कदाचिज्जायसेव्योमःकदा
चिज्जायसेजलात् ॥ कदाचिद्वायुतःशैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात् ॥ ९ ॥ यादृशोयादृशाचारोयादृक्संस्थानदिग्गणः ॥ सर्गेयंतादृशाने
वत्रीन्सर्गान्संस्मराम्यहम् ॥ १० ॥ एकरूपखिलाचारसन्निवेशधरामरान् ॥ समकालान्स्थिरस्यैयंनिदशसर्गान्स्मराम्यहम् ॥ ११ ॥
अंतर्धानंगताधात्रीवारपंचकमुद्धृता ॥ मुनेपंचसुसर्गेपुर्कर्मणैवपयोनिधेः ॥ १२ ॥ मंदराकर्पणविगपर्याकुलसुरासुरम् ॥ स्मरामिद्वा
दशंचेदममृतांभोधिंमथनम् ॥ १३ ॥

दर्शचेदममृतांभाधिर्मयनम् ॥ १३ ॥
 पाषंदेषु ॥ २ ॥ गौर्यादिषुतच्छक्तिषु ॥ मेवादिषुगिरिषु ॥ ३ ॥ हयभीवादिषुदानवेषु ॥ हिरण्याक्षादिषुद्वैत्येषु
 ॥ ४ ॥ शिविप्रभृतिषुराजसु ॥ ५ ॥ आत्रेयादिषुमुनिषु ॥ ६ ॥ गणनैवकेतिनतवविस्मरसंभावनाप्यस्तीतिभावः ॥ ७ ॥ अष्टमेसर्गेजन्मनिकल्पेवाममसंगतोमयासहमित्तः
 अञ्जः ॥ ८ ॥ किमष्टस्वपिजन्मसुब्रह्मपुत्रएवनेत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ ९ ॥ सर्वेषुकल्पेषुतत्तदधिकारिपुरुषाणांसमाननामरूपत्वेपिनसर्वेषांपदार्थानंसर्वसन्निवेशाचारसाम्य
 नियमः किनुकाकतालीयन्यायेनकदाचित्ताम्यमित्याशयेनाह ॥ यादृशदिति ॥ १० ॥ समकालानुन्यायुः ॥ स्थिराणिअसुरैरविचालितानिस्थैर्याणिनियतकालतत्तत्पदाव
 स्थानानिदेवानायेषु ॥ ११ ॥ आचारसाम्यमुक्तातद्वैषम्याह ॥ अतर्धानिमिति ॥ अतर्धानजलेनिमज्जेननतिरोधानम् ॥ यात्रीभूः ॥ कूर्मैववनवराहेण ॥ १२ ॥ १३ ॥

रिव मगादृत्कर्गद्वानीतिबलिपाह करदीकृतसर्वदेवगणद्वितियावत् ॥ अथपातालम् ॥ १४ ॥ बहुमिपरशुरामावतारयन्दी सर्गोत्तरेणव्यवधानेनापि ॥ १५ ॥ शीकःकीक
दरेगशिरोपलदाजतयाशुद्धोरनाप्यतद्राजपुत्रतयेतियावत् ॥ १६ ॥ क्षिरासुकन्येयुषिरात्तत्प्याकार्क्षिपुराणांविश्वोभावाद्वाहान् ॥ प्रतिकल्पस्वायमुवेतरेचासुपेचप्रसिद्धी
दोरसाप्यारसस्यौ ॥ इशानोसाकाणोवद्वीले कृतापराधानोपरादप्याप्यगिरिगुहासुनिरोधलक्षणांस्सञ्जमुजल्लभलक्षणाव्याविघातान्दधान् ॥ १७ ॥ ज्वराणामाहेस्व
रदेव्यारप्यत्यभेरानोप्रमयानोचमप्रकाशआमपयिन्पुश्रीयोत्साहजननेनप्रसक्तानितियावत् ॥ क्षुरप्रमथमप्रकानितिपठेक्षुराग्रावणाविशेषाम्प्रमंतिछिद्वीतिक्षुरमम

सर्वोपधिरमोपेतां नलित्राहस्तडाटिव ॥ वारत्रयहिरण्याक्षोनीतवान्वसुधामध ॥ १४ ॥ रेणुकात्मजतांगत्वापष्ठवारिमिमहरि ॥ बहु
सर्गोत्तरेणापिचकारक्षत्रियस्यम् ॥ १५ ॥ शर्तकलियुगानांचहरेर्बुद्धशरागतम् ॥ शीकराजतयेवासस्मरामिमुनिनायक ॥ १६ ॥ नि
शब्धिपुरविश्वोभानद्वादसाध्वरसस्यौ ॥ दशशरुविघातांश्चचंद्रमौले स्मराम्यहम् ॥ १७ ॥ याणार्यमष्टौसंश्रामान्ज्वरप्रमथमत्रका
न ॥ विस्वोत्तित्मुरार्नकान्स्मरामिहरिशर्वयो ॥ १८ ॥ युगप्रतिधियापुसांन्यूनाधिकतयामुने ॥ क्रियांगपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्स्मरा
म्यहम् ॥ १९ ॥ एकार्यानिममग्राणिथदुपाठानिमेनप ॥ पुराणानिप्रवर्तितस्ततानियुगप्रति ॥ २० ॥ पुनस्तानेवतानेवमन्यानपियुगे
युगे ॥ वेदादिविखरचितानितिहामान्स्मराम्यहम् ॥ २१ ॥ इतिहासमहाश्रयमन्यरामायणाभिधम् ॥ ग्रथलक्षप्रमाणंचज्ञानशास्त्रंस्म
राम्यहम् ॥ २२ ॥ रामवद्वधवर्तव्यनरावणविलासवन् ॥ इतियत्रधियाज्ञानहस्तेफलमिवापितम् ॥ २३ ॥ कृतवाल्मीकिनाचैतदधुना
यत्करिष्यति ॥ अन्यत्रप्ररुढलोकेस्तितज्ञास्यसिकालत ॥ २४ ॥ वाल्मीकिनाम्राजीवेनतेनैवान्येनवारुतम् ॥ एतच्चद्वादशवारंक्रिय
तेविस्मृतिगतम् ॥ २५ ॥ द्वितीयमेतस्यसमभारतंनामनामत ॥ स्मरामिप्राक्तनध्यासरुतंजगतिविस्मृतम् ॥ २६ ॥ व्यासाभिधेनजी
वेनतेनैवान्येनवारुतम् ॥ एतत्तुममभारंक्रियतेविस्मृतिगतम् ॥ २७ ॥

यास्तयाविधामप्रकामप्राभाणियवित्यथ ॥ १८ ॥ युगप्रतियुगेयुगे ॥ कर्मप्रवचनीयेनपतिनावीप्यापोस्यते ॥ पुषामप्येषुपुरुषाणांधियाबुद्धीनांम्यूनाधिकतयाब्रह्मचर्यगु
शुश्रूषाभूयिषयनादिक्रियाणांशिषायागनांसावधानस्वरस्यपुष्कारणलक्षणायाठानांम्यूनाधिकतारुतप्रभाववैचित्र्यैर्मुक्ताम् ॥ १९ ॥ प्रतिद्वापरातिनिर्मातृसेवाद्वापाठानि
॥ २० ॥ वेदादिद्विप्यासवाल्मीकीकप्रभृतित्रिप्रविनाशपुन पुनस्तानेवभारतरामायणादीनिनिहासा ॥ २१ ॥ महाराथायणाभिर्ब्रह्मणावसिद्धिभ्यामिषादिव्यज्वरविट
ज्ञाभगावन् ॥ २२ ॥ २३ ॥ परम्यच्चसिद्धारामसबद्धपमहाराथायणाद्विभिरानुसङ्गमितकरिष्यतितत्त्वविरच्यज्ञानबलानुपूर्वत्वरानिबन्धनपिकाकतोक्तास्यसि ॥ २४ ॥ एतद्
लित्वागर्भकालेनेनृषकृष्णीयनायेनवावाल्मीकिनाम्राजीवेनयाकृतमेववित्तिव्यवहृत्परतोक्तेनेनोक्तेनैवतवायंमहाकथानांपूर्वकद्वादशवारंक्रियते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ अधुनासनिहितब्रेतायुगे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अधुनाएतच्चतुर्गुणतर्गतद्वापराते ॥ ३२ ॥ बहिरिदंजायतइतिभ्रातिरेवेत्याशयेनाह ॥ जगन्मयीति ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ प्रतिसर्गलोकादीनासन्निवेशादिसाम्यनियमोप्यौत्सर्गिकइत्याह ॥ समेति ॥ ३५ ॥ मन्वाद्याधिकारिपुरुषसन्निवेशचारिद्र्यादिव्यपि साम्यमौत्सर्गिकमेवेत्याह ॥ ता
 न्येवेति ॥ ३६ ॥ सश्रुतप्रत्याते ॥ ३७ ॥ अन्यएवसमाश्रयानिवासाः ॥ ३८ ॥ समाश्रयभेदेवप्रपचयति ॥ कदाचिदित्यादिना ॥ ३९ ॥ मलयैअचलःस्थिरः ॥ ४० ॥ प्रा

आख्यानकानिशिखाणिनिवृत्तानियुगंप्रति ॥ विचित्रसंनिवेशानिसंस्मरामिमुनीश्वर ॥ २८ ॥ भूयस्तान्येवतान्येवतथान्यानियुगेषु
 गे ॥ साधोपदार्थजालानिप्रपञ्चामिस्मरामिवै ॥ २९ ॥ राक्षसक्षतयेविष्णोर्महीमवतरिष्यतः ॥ अधुनैकादशजन्मरामनामोभविष्य
 ति ॥ ३० ॥ नारसिंहेनवपुषाहिरण्यकशिपुहरिः ॥ जघानवारत्रितयंमृगेंद्रइववारणम् ॥ ३१ ॥ वसुदेवगृहेविष्णोर्भुवोभारनिवृत्तये ॥ अ
 धुनाषोडशजन्मभविष्यतिमुनीश्वर ॥ ३२ ॥ जगन्मयीभ्रातिरियंनकदाचनविद्यते ॥ विद्यतेतुकदाचिच्चजलबुद्बुदवस्थिता ॥ ३३ ॥ दृ
 ष्यभ्रांतिरनित्येयमंतस्थासंविदात्मनि ॥ जायतेलीयंतचाश्रुलोलावीचिरिवांभसि ॥ ३४ ॥ समैकसन्निवेशानिवहूनिविपमाणिच ॥ त
 थार्धसमरूपाणित्रिजगंतिस्मराम्यहम् ॥ ३५ ॥ तान्येवतादृक्कर्मणिताथान्याचरणानिच ॥ तत्कर्माणिताथान्यानिभूतानीहस्मराम्यहम्
 ॥ ३६ ॥ प्रतिमन्वंतरं ब्रह्मन्विपर्यस्तेजगत्क्रमे ॥ सन्निवेशेन्यथाजातेप्रयातेसंश्रुतेजने ॥ ३७ ॥ ममान्यान्येवमित्राणिअन्यएवचवंधवः ॥
 अन्यएवनवाभृत्यास्त्वन्यएवसमाश्रयाः ॥ ३८ ॥ कदाचिद्दहमेकांतंविध्यकच्छकृतालयः ॥ कदाचित्सद्यनिलयः कदाचिद्दुरालयः ॥ ३९ ॥
 कदाचिद्विमवद्वासीकदाचिन्मलयाचलः ॥ कदाचित्साक्तेनैवसन्निवेशेनभूधरम् ॥ ४० ॥ चूतदक्षेचशाखायांप्राप्यनीडंकरोम्यहम् ॥
 अनाघंतेषुयातेषुयुगेषुमुनिनायक ॥ ४१ ॥ प्राक्तेनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ देहं त्यक्त्वा सुखंसाधोनातःपरिणतिंगतः ॥ ४२ ॥
 तदीयैनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ तातेजीवतियैवाभूच्छोभास्यसुतरोस्तथा ॥ ४३ ॥ कृतप्राक्सन्निवेशोयमहंस्थितिमिहागतः ॥
 नेहाभूदुत्तरापूर्वककुम्भायंचभूधरः ॥ ४४ ॥ दिगुत्तराभूदन्ययंपूर्वमेवमहीधरः ॥ एकैकदेहसंस्थानवीतब्रह्मनिशागमः ॥ ४५ ॥

प्येत्यस्यप्राक्तेनभूधरमित्यनेनान्वयः ॥ अनाघतेषुअसंख्येषु ॥ ४१ ॥ अतःप्राक्तेनसन्निवेशात्परिणतिसन्निवेशातरनगतः ॥ तर्हिह्वाभिवपादपोपिकिचिरजीवीनित्याह ॥
 देहत्यक्तेति ॥ ४२ ॥ एवचनपादपजीवैक्येपितात्यर्थाकिंतुशोभासन्निवेशाभ्यादेभोपचारइतिसूचयन्नाह ॥ तातेचडे ॥ ४३ ॥ एवद्विगुणधुर्यैरेक्यप्रत्यभि
 ज्ञापिसन्निवेशाभ्यादेवेत्याह ॥ नेहेति ॥ ४४ ॥ पूर्वउत्तरादिक्अन्यैवाभूदियमन्या ॥ एवभूधरोप्यन्यएवाभूदित्यादृत्तिविपरिणामाभ्यामन्वयः ॥ तर्हितथैवत्वमपिप्रतिक
 ल्पमन्यःसमानसन्निवेशश्चकिंनस्यास्तत्राह ॥ एकेति ॥ अहएकश्चासौएकैवदेहसंस्थानेनवीताब्रह्मनिशागमायस्यतथाविधः ॥ ४५ ॥

तत्तुजस्तप्राह ॥ ध्यानांतदति ॥ यत कल्पतिभागुत्तुधारणापूर्वकंस्थिराकृतस्य ध्यानस्य निर्धिक्त्वपक्षमाधेतरे अधसनेपुनर्जातमेतसर्गमालोक्यस एवायमेक स एवायथापवप
 न्तिमस्य भिक्षायमानेतत्त्वे एव एनसर्गवेद्य ॥ यथा ह मय्यस्यातसाधगाहिनीपत्य भिक्षुवनस्यादिति प्राव ॥ एषषुषसस्थानादप्यथासस्थानताभङ्गणादपितद्वटुर्मननारादित्यारा
 यगर्भरिगुत्तराभूश्येयमित्युक्तिमुपपादयति ॥ विराभाध्यादयः अर्कसोमादुर्भक्षणांनक्षत्राणांमुद्रयास्तमया विनियतसचाराच्चनियतोत्तरविक्षित्येतमेव वि
 स्थानकाप्रसिध्यति ॥ ४९ ॥ सर्गतिनूनादिरास्तस्मिन्मेरोपेवाप्यथाप्रकारतरणस्थितेसतिषिष्यपटल्लिखितमेवाधधीनादिशस्तत्परिवर्तनदृषअन्यथासस्थानध्यस्तस्थिति
 यतीत्यय ॥ एवदिरामनियतस्थित्यापिथ्यात्येतदनुसारिनियतावयवसन्निवेशपटितस्यसर्वस्यापिजगतोऽनिर्षनीयतालक्षणमिध्यात्वप्रतिज्ञातीत्याह ॥ नसवित्यादिना ॥
 ॥ ४९ ॥ आत्मनस्त्वंवत्कारोमायिकक्षिप्रेपरक्तिलाह्रिप्रभ ॥ जागतेपुपदार्थेयुर्विकृतध्यवस्थाव्यत्यासदृषकालकृतव्यवस्थाव्यत्यासोपिदृश्यतदत्येवपचयग्नरयति ॥
 ध्याननितत्वएवैनसर्गमालोक्यवेद्यहम् ॥ अकटिक्लृप्तसचारांन्मेवार्दिस्थानकादिश ॥ ४६ ॥ सस्थानमन्यथातस्मिन्स्थितेयान्तिदि
 शोन्यथा ॥ नसन्नासजगन्मन्येभ्रमयन्केवलधिय ॥ ४७ ॥ आत्मस्पदचमत्कारविभवोयविजृम्भते ॥ पुत्र पिद्वत्त्वमायातिमित्रयात्यरि
 तानया ॥ ४८ ॥ श्रीत्वचशतशोयानुसंश्रैवस्मराम्यहम् ॥ कलौकृतपुगाचारान्कृतकलियुगस्थितिम् ॥ ४९ ॥ त्रेतायाद्वापरेवैवसस्मरा
 मिमुनीश्वर ॥ अदृष्टवेदवेदार्यानस्वसंकेतविहारिण ॥ ५० ॥ सर्गाभिरगलाचारान्कचित्काश्चित्स्मराम्यहम् ॥ ध्यातरिद्वक्ष्णोन्नक्षत्सु
 रास्तुरमानुपम् ॥ ५१ ॥ वतुर्गुगसहस्रान्तिजगच्छुभ्यस्मराम्यहम् ॥ मनोमनननिर्माणान्यार्थिवाकारवर्जितान् ॥ ध्यामान्वायुमयैभूतैर्द
 शसर्गान्स्मराम्यहम् ॥ ५२ ॥ विचित्रसरयानविशेषदेशान्विचित्रकायांकुलभूतकोशान् ॥ विचित्रविन्यासविलासवैपान्स्मराम्यहब्रह्म
 दिनेश्वरोपान् ॥ ५३ ॥ इत्यर्पेवावांटे० मांसोपायेपुनि० पू० भू० चिरजीवितवर्णनानामद्वाविंश सर्ग ॥ २२ ॥ ॥ ५३ ॥ श्री
 वसिष्ठउवाच ॥ अयासीवायमश्रेष्ठोजिज्ञासार्थमिदमया ॥ भूय पृष्टोमहाबाहो कल्पवृक्षलताग्रके ॥ १ ॥ चरताजगत कोशोव्यव
 हारवतामपि ॥ कथंविहगराजेंद्रदेहमृत्युर्नबाधते ॥ २ ॥

पुत्रदत्तादिना ॥ ४८ ॥ त्रेतायाद्वापरेवैवसस्तपुगाचारान्कलियुगस्थितिचेत्यनुकृप्याच्यय ॥ कलियुगस्थितिमेवसक्षिप्यविक्षणोति ॥ अदृष्टेति ॥ ५० ॥ काश्चित्कृतपु
 गावापि ॥ तथाहि ॥ कृतयुगेपिपुच्छरेणलस्यविक्षित्याभूतेजयोविनापाराधमेकषष्ठेणसर्गायस्यनिषासनधमसिद्धम् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मपुत्रपुंगुसहस्रस्यतिअवसानेवेधसिज
 गदृपसंहारक्रेणाप्यशयित्वायोमनिद्वच्छलेनब्रह्मणपरमात्मनोप्यातारिसितसुहृदामनुपजगच्छुभ्यमसत्तामिषापन्नस्मरामीत्यर्थ ॥ एवमपलीनेपिजगत्सर्वेष्वभनोमननिमा
 नाभूतागुत्तान्बातमवैवायुमार्यैर्भूतैर्भाणिभिष्यामात्र ॥ ५२ ॥ उक्तसर्वसक्षिप्योपसंहरति ॥ विक्षिपेति ॥ अहब्रह्मदिनेपुनकल्पपुर्विचित्रस्थानविशेषपुनकादेशापुनयावि
 धान्विचित्रकायांकुलभूतानांकाराभूतामृशोपान्मासर्गान्स्मरामीत्यर्थ ॥ ५३ ॥ ॥ दन्तिश्रीवासिष्ठम तात्ययेपकारोनि० पू० द्वाविंशतितम सर्ग ॥ २२ ॥ ॥ ५३ ॥
 स्यकल्पयेतुपेनुरनरन्त्युर्नबाधते ॥ यत्सर्वेष्वभनोमननिमाणाभूतामृशोपान्मासर्गान्स्मरामीत्यर्थ ॥ ५३ ॥ ॥ कथंविहगराजेंद्रदेहमृत्युर्नबाधते ॥ १ ॥ चरताजगत कोशोव्यव
 हारवतामपि ॥ कथंविहगराजेंद्रदेहमृत्युर्नबाधते ॥ २ ॥

वाचालयतिमुखरयतिशृङ्गवाक्पटुताप्रभमुखेनव्यापयतीति यावत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्र सर्वदोषाधारवासनान् शएवमुख्यो मृत्युतरणोपाय इत्याह ॥ दोषति ॥ यथा त्यक्तहारा
 द्याभरणचोरानजिघासतितद्वदित्यर्थाद्वस्यते ॥ ५ ॥ निःश्वासलक्षणो देहदृक्छेदनाः क्रकचायेभ्यः सर्वासो देहलतानां देहदृक्क्षशाखाभूतहस्तपादादीनां घुणाः काष्ठकीटभूता आ
 वयोमनोव्यथा ॥ ६ ॥ शरीरतरौ कोटरस्थसर्पौ च भूता अतएव चित्तालक्षणा अपि ता शिरसि फणा ये ॥ नदहंति अर्थात्स्वविषाग्निना ॥ ७ ॥ न भुक्तेन दशति ॥ ८ ॥ शरीरां
 भो धेर्वाद्दोषोऽववाग्निभूतः ॥ अतएव पीताशेषविवेकावु ॥ ९ ॥ आकुलव्ययम् ॥ तिलानाराशिकर्मयत्र कर्त्रिण उपमिति क्रिया विशेषणम् ॥ १० ॥ ब्रह्मात्मविश्रातिरेवात्यं
 भुशुण्डोऽवाच ॥ ॥ जानन्नपि हि सर्वज्ञ ब्रह्मन् जिज्ञासयेव माम् ॥ पृच्छसि प्रभवो नित्यं भृत्यं वाचालयंति हि ॥ ३ ॥ तथापि यत्पृच्छसि मां त
 ते प्रकथयाम्यहम् ॥ आज्ञाचरणमेवाहुर्मूल्यमाराधनं सताम् ॥ ४ ॥ दोषमुक्ता फलप्रोता वासनातनु संततिः ॥ त्वदिनग्रथिता यस्य मृत्युस्तं
 न जिघांसति ॥ ५ ॥ निःश्वासदृक्क्षक्रकचाः सर्वदेहलताघुणाः ॥ आधयोयं न भिदंति मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ६ ॥ शरीरतरुसर्पौ घाश्रितापि
 त शिरःफणाः ॥ आशायं न दहं त्यंतं मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ७ ॥ रागद्वेषविषादपूरः स्वमनो बिलमंदिरः ॥ लोभव्यालो न भुंक्ते यं मृत्युस्तं न जि
 घांसति ॥ ८ ॥ पीताशेषविवेकां वुः शरीरां भो धिवाडवः ॥ न निदहंति यं कोपस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ९ ॥ यंत्रं तिलानां कठिनं राशिमुग्रमि
 वाकुलम् ॥ यं पीडयति नानं गस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ १० ॥ एकस्मिन्निर्मले येन पदं परमपावने ॥ संश्रिताचित्तविश्रांतिस्तं मृत्युर्न जिघां
 सति ॥ ११ ॥ वपुःखंडाभिपतितं शाखाभृगमिवोदितम् ॥ न चंचलं मनो यस्य तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ १२ ॥ एते ब्रह्मन्महादोषाः संसारव्या
 धिहेतवः ॥ मनागपि न लुपंति चित्तमेकं समाहितम् ॥ १३ ॥ आधिव्याधिसमुत्थानि चलितानि महाभ्रमैः ॥ न विलुपंति दुःखानि चित्तमेकं
 समाहितम् ॥ १४ ॥ नास्तमेति न चोदेति न संस्मृतिर्न विस्मृतिः ॥ न सुसंन च जाग्रत्याच्चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १५ ॥ अधीकृत तद्दत्ताका
 शाः कामकोपविकारजाः ॥ चिंतानपरिहिंसंति चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १६ ॥ न ददाति न चादत्तेन जहाति न याचते ॥ कुर्वदेव च कार्याणि
 चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १७ ॥ येदुरर्थादुरारं भादुर्गुणादुरुदाहताः ॥ दुःक्रमास्तेन कृतंति चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १८ ॥ आभांति विपुला
 र्थानि महानि गुणवंति च ॥ सर्वाण्यवानुधावंति चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १९ ॥

तिक मृत्युजयोपाय इत्याशयेनाह ॥ एकस्मिन्निति ॥ ११ ॥ वपुर्लक्षणे पुष्पितवनखडे अभिपतितः शाखाभृग इव उदितमूर्जितम् ॥ १२ ॥ दोषानुपसंहरंस्त
 जयहेतुगुणान्वक्तुप्रथमसमाधानमेव मुख्यगुण इत्याशयेन तप्रशंसति ॥ एते इत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कर्माणिकुर्वदेव तथा शास्त्रव्यवहरदपि ॥ १७ ॥ दुष्टा
 अर्था अर्जनीयधनादयः आरभ्यत इत्यारम्भाः कृषिगृहधनादयः ॥ गुणारागे ह्येषादयः उदाहृता मर्मप्रकाशानोक्तयः क्रमानीतयः न कृतंति दुष्टफलेन न परितोपयति ॥ १८ ॥
 आभाति प्रकाशमानानि विपुलार्थानि बहुलाभानि सर्वाण्येव सुखानीति शेषः ॥ अनुधावति अनुसरति ॥ १९ ॥

उत्तरकालिकसुसंस्कृतम् ॥ २ ॥ इतीदृशदशभोगाभिलाषदृष्ट्याऽनुमुक्तस्वात्मलाभलक्षणतत्परम् ॥ २० ॥ चित्तस्वविधुर्धुपुषाधिबिधुरतातदायिना ॥ अनेकत्वभेददृष्टि
स्तल्लक्षणपिशारेणनयलीत्यनदृष्टतत्परम् ॥ २१ ॥ आदीचरुसुखारभ्रभयेऽधर्षणकेपिगधुरम् अतेपथ्यसवहु खनिर्बर्भकक्षानतत्परम् ॥ २२ ॥ आयेतमप्यगसर्वावस्था
स्यनुगतमालुषम् ॥ २३ ॥ नविषतेऽतन्मपयस्तात्तयाविधिसीप्राप्यनित्यनिरतिशयानन्दवत्स्य ॥ २४ ॥ अनुत्तमसौप्राप्यत्वभेदेतरल्लक्षानित्यतादिप्रवचनेनसाधयति ॥ सा
मरत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ एवलोकाभयस्याशुभ्रतामुक्तादद्विजगतएकत्वाद् ॥ सत्वगद्विती ॥ २८ ॥ क्रियाशब्देनतत्कलानिलक्ष्यते ॥ २९ ॥ चितापदमविमा
नसक्रियामात्रपतकलोपलक्षकम् ॥ ३० ॥ तन्मनस्तल्लक्षणस्यशीरोरकस्यसंस्पर्शोभगेनबदरायमाणेषु ॥ इदमानसक्रियामाओपलक्षणम् ॥ ३१ ॥ अतिचिन्नाकारासुअ
यदुदकहितसत्यमनपायिगतभ्रमम् ॥ दुरीहितदशोन्मुक्ततत्परंकारयेन्मन ॥ २० ॥ यददृष्टमशुदेनचित्तवैधुर्यदायिना ॥ अनेकत्वपि
शाचिनतत्परंकारयेन्मन ॥ २१ ॥ आदौमध्येतयातेचचिरायपरमोचितम् ॥ यच्चारुमधुरपथ्यतत्परंकारयेन्मन ॥ २२ ॥ यदनतमन प
थ्यतथ्यमार्पतमध्यगम् ॥ समस्तसाधुभिर्जुष्टतत्परंकारयेन्मन ॥ २३ ॥ यद्धे परमालोकमार्पयदभूतपरम् ॥ यदनुत्तमसौप्रागत्यतत्प
रंकारयेन्मन ॥ २४ ॥ सामरासुरगधर्वसविधाधरकिन्नरे ॥ ससुरभीगोस्वर्गेनकिचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ २५ ॥ सतरोसनराधिशेषपर्व
तपुरव्रजे ॥ सांबुधौभूतलेतानकिचिच्छोभनस्थिरम् ॥ २६ ॥ सनागेसासुरव्यूहसासुरभीगणेतया ॥ समस्तएवपातालैर्नकिचिच्छो
भनस्थिरम् ॥ २७ ॥ सस्वर्गससुरालोकेसपातालैसदिकटे ॥ जगत्यस्मिन्सुर्वस्मिन्नकिचिच्छोभनस्थिरम् ॥ २८ ॥ आधिब्याधिविलो
लासुदुःखौषधलितसुच ॥ क्रियासुनित्यतुच्छासुर्नकिचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ २९ ॥ तरलीकृतचित्तासुद्धयानंदिनीपुच ॥ चितासुधीवि
कारासुर्नकिचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ ३० ॥ हृत्परीदकसस्पदमदरेपुचलेष्वपि ॥ स्वसंकल्पविकल्पेपुर्नकिचित्सुस्थिरंशिवम् ॥ ३१ ॥ अनार
तागमापायपरास्वसिशिरास्वति ॥ चित्राकारासुषेष्टासुर्नकिचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ ३२ ॥ नवरमेकमहीतलराजतानचवरंविद्युधामर
रूपता ॥ नचवरधरणीतलनागतास्यतिमुपैतिहियन्नसर्तोमन ॥ ३३ ॥ नवरमाकुलगात्रविचारणनचवरपरकार्यविवेचनम् ॥ नवर
मय्यकथाक्रमवर्णनस्थितिमुपैतिहियन्नसर्तोमन ॥ ३४ ॥

त्यहुतासु अतएवासिशिरास्वसिधाराप्रायासुद्धिर्यादिवेष्टासु ॥ ३१ ॥ एवमश्राव्यतत्त्वानुच्छ
त्वाच्चनजगतकिमपिसुखविधेकिमिच्छुष्णीयमित्याह ॥ नवरमित्यादिना ॥ एकाअनन्यराजतासमहीतलराजतानवरम् ॥ एवविषुधाअभिलतमायेअमरादब्रह्मस्यत्यावय
समृपतास्वर्गाग्यापपीनयावत् ॥ धरण्याल्लेपातालैस्वर्धरणीधारणसमयोर्योपनागतापातालराग्यमपीतियावत् ॥ यमसतविवेकिर्नमनः स्थितिपूर्णकामतया विध्यतिमु
देनितयाविधंकिमपिनमनवीत्यय ॥ ३२ ॥ एवंदुःखद्वारिस्तत्वाच्चाकुलताहेतुनानाराजाणांचतुराधिपारस्थानाभाविचारणैर्नक्तपेसावर्धेलक्षणपविद्व्यनयिनवरम् ॥ एवं
परेपाकापाणोर्दुःखद्वारिणांविषेचमसावर्धेलक्षणलोफानुरंजनसावध्यमयिनवरम् ॥ अस्याजानाराजाविक्रयानांकनक्यवर्णनार्थकितापथ्येन विनियुतम् ॥ ३३ ॥

यदि अधिप्रचुरत्वाज्जीवितनवरतर्हि सर्वाधिनिवृत्तिमत्स्वान्तरणं वरं स्यात्तत्राह ॥ दृढमूढेति ॥ सर्वदुःखनिदानमूढतादाढ्यात्तदपिनवरमित्यर्थः ॥ तर्हि भोगेन सर्वदुःखक्षयकरत्वात्नरकोवरमस्त्विति चेन्नेत्याह ॥ नचेति ॥ नरकस्यापि पुनः पापजन्मावसानत्वात्तत्रापि सर्वदुःखक्षयइति भावः ॥ विष्टपं सर्वभुवनधिपत्यम् ॥ ३५ ॥ नरस्य विवेकिनः पुरुषस्य इति अनेन प्रकारेण विचार्यमाणानां विविधजगत्कामाः समस्ताः सर्वोपनिरम्याः ॥ हियस्माद्धेतोस्ते जगत्कामाश्चलतरकलनया अशाश्वतत्त्वबुद्ध्या आहिते गृहीते पदार्थे महति ॥ कथंचिरस्थितिमात्यंतिकविश्रांतियातीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमः तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणः पू० त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७४ ॥ देहनाडीक्रमोपेताषट्चक्रहृदयान्विता ॥ प्राणस्पदविभागाढ्याप्राणचिह्ने हवर्ण्यते ॥ १ ॥ यदि जगति न किंचिच्छोभनस्थिरं तर्हि कितच्छोभनं स्थिरचयत्रिविवेकिनश्चित्तविश्रांतिस्तदाह ॥ एकैवेत्यादिना ॥ नवरमाधिमयं चिरजीवितं न च वरं मरणं दृढमूढता ॥ न च वरं नरको न च विष्टपं स्थितिमुपैति हि न क्वचिदाशयः ॥ ३५ ॥ इति विविधजगत्क्रमाः समस्ताः खलु मतिमूढतया नरस्य रम्याः ॥ चलतरकलनाहिते पदार्थे कथमुपयांति चिरस्थितिं महंतः ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भृशुंडोपाख्याने समाधानसंकल्पनिराकरणं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ भृशुंड उवाच ॥ एकैव केवलं दृष्टिर्निरापाया गतभ्रमा ॥ विद्यते सर्ववित्त्वेषु सर्वश्रेष्ठा समुन्नता ॥ १ ॥ आत्मचित्ता समस्तानां दुःखानां मंतकारिणी ॥ चिरसंभृतदुःखप्रसंसारभ्रमहारिणी ॥ २ ॥ निष्कलंकमनोमार्गविपुलां गणचारिणी ॥ तथा समस्तदुःखानां चितानर्थविनाशिनी ॥ ३ ॥ ज्योत्स्नये वांधकाराणामलमंतः प्रजायते ॥ सास्वात्मचित्ता भगवन्सर्वसंकल्पवर्जिता ॥ ४ ॥ युष्मदादिपुसुप्रापदुष्प्रापैवास्मदादिषु ॥ समस्तकलनातीतं परां कोटिमुपागतम् ॥ ५ ॥ पदमासादयंत्येतत्कथं सामान्यबुद्धयः ॥ आत्मचित्ता विलासिन्यास्तस्याः सख्यो महामुने ॥ ६ ॥ किंचित्साम्यमुपायाता विज्ञानशशिशीतलाः ॥ आत्मचित्ता समानानां विविधानां मुनीश्वर ॥ ७ ॥ आत्मचित्ता वयस्यानां मध्यादकतमा मया ॥ सर्वदुःखक्षयकरी सर्वसौभाग्यवर्धिनी ॥ ८ ॥ कारणं जीवितस्येह प्राणचित्ता समाश्रिता ॥ ९ ॥ सर्वसंशयविच्छेदिन्नत्यंतचिरजीवित ॥ यथार्थब्रूहि मे साधो प्राणचित्ता किमुच्यते ॥ १० ॥ सर्वेषु विच्छेदेषु भूज्ज्ञानेषु मध्ये सर्वांशे श्रेष्ठता समुन्नता सहस्रादुरोहेति यावत् ॥ १ ॥ आत्मचित्ता साक्षात्कारपर्यंत आत्मविचारः ॥ चिरमनादिकालादारभ्य कामकर्मवासनासंभृतस्य दुःस्वप्नकल्पस्य सारभ्रमस्य हरणशीला ॥ २ ॥ निरस्तमायादिकलका प्रत्यक्षप्रणमन एव मार्गो यत्र तथा विधेमनसोप्यमार्गे अगम्येवा निरतिशयभूमानदलक्षणे प्रत्यगात्मा गणे स चरणशीला ॥ तथा उपस्थित सर्वदुःखानां भाविदुःखानुसंधानप्रयुक्तचित्ता दिसर्वानर्थानां च विनाशिनी ॥ ३ ॥ अधकाराणां तत्कार्यभातिभिः सह परिगणनाद्बहुवचनम् ॥ अलमत्यतमतो नाशस्त्येति शेषः ॥ ४ ॥ दुष्प्रापैवेत्यवधारणे हेतुमाह ॥ समस्तेत्यादिना ॥ ५ ॥ सामान्यबुद्धयः अविशुद्धप्राकृतबुद्धयः ॥ तर्हि सातवकथमुलभाजतेति केन त्वासीसमाश्रयणादित्याशयेन प्राणचित्तां वर्णयितुं पीठिकारचयति ॥ आत्मचित्तेत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रीडया कौतुकेन ॥ ९ ॥ किं क्रीडशी ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ भवन्तान्यानां पुष्पवर्दीनां सन्धिधातुद्वयप्रवृत्तानां परिश्रितानां प्रत्युत्तराणि त्वयश्चस्य प्रत्युत्तरवदानीतो दुस्तम् ॥ १२ ॥ वेहगेहवर्णनक्रमेण वक्ष्य
 मागम् ॥ १३ ॥ वानपि नक्तं लक्षणाभिदकारामहन्तं स्थूणाविटभकाष्ठानियस्य ॥ १४ ॥ पुण्यटकप्राम्याख्यातम् । तत्पर्यटकमाश्रयत्वाश्रयस्य ॥ १५ ॥ अतः साक्षित
 पात्यमयावपयमानदङ्गपरयसितासादनुभवसि ॥ सत्यौकणराज्यकुलीहृदपलक्षणे च गालिकेशिरोरुहेयस्मिन् ॥ शिरोरुहेः केरीराच्छादनवत् ॥ १६ ॥ भुजीपाश्वर्यउपमविरा
 णिमरिररक्षणागमस्य ॥ दनाल्लिद्वैपंक्तिस्तुल्यक्षणाकसममालाभिभूयितप्रधानद्वारबिलस्य ॥ १७ ॥ रूपरसपङ्कजसवसाविषयो मलक्षणम् ॥ तावत्प्रशयति अतर्निवेयति
 यानि सांनिद्रियाग्निमलक्षणद्वारपालवत् ॥ तत्रत्यसर्वगम्यासासद्वारपालत्वमित्युपोद्धारयोरपितद्वस्त्वोच्यम् ॥ सर्वप्रसक्तुलेनलिगवेह्यमिद्वाराम्यामेन आत्मा लोके
 नरलिनव्यामम् ॥ विरापतभजागतेनारअरणा कनीनिकलक्षणयोरलिद्वयो रूप्यतमद्वारप्रकोष्ठयो रुतास्वामिस्थितियस्मिन् ॥ इधोहवैर्नामपयोयदक्षिणेक्ष्णरूप नेषस्य
 भुगुडउवाच ॥ ॥ भववेदान्तवैतासिमर्वसंशयनाशक ॥ मामेतत्परिहासार्थमुनेष्टच्छसिवायसम् ॥ ११ ॥ अयवाभ्रवतामवभग
 वन्यरिशिवितुम् ॥ पुनः प्रत्युत्तराणीदं कामेत्वतिरुपस्थिता ॥ १२ ॥ मुशुहजीवितकर्म्मशुशुब्दस्वात्मलाभदम् ॥ शृणुप्राणसमाधानव
 क्ष्यमाणमिदमया ॥ १३ ॥ पश्येदभगवन्पर्वदेहोहमनोरमम् ॥ त्रिप्रकारमहास्युर्णनवद्वारसमावृतम् ॥ १४ ॥ पुण्यटकलत्रेण तन्मात्र
 स्वर्जनच ॥ अङ्कारदृश्येन मर्वतं परिपालितम् ॥ १५ ॥ अतः पश्यसि सत्कणशङ्कुलीचंद्रशालिकम् ॥ शिरारुहाच्छादनवद्विपुला
 क्षिगवाक्षकम् ॥ १६ ॥ आस्यप्रधानमुद्धारमुजपाश्वर्योपमदिरम् ॥ दतालिकेसरस्वग्निसंभूयितद्वारकोटरम् ॥ १७ ॥ अनारतं रूपरस
 स्मरणद्वारपालवत् ॥ सकुलालोकवलितताराखिलतस्यिति ॥ १८ ॥ रक्तमांसवसादिगंधाग्रायुसततिवेष्टितम् ॥ स्थूलास्थिकासुस
 यदसुखमुममाहितम् ॥ १९ ॥ इडाचपिगलावासायंदहस्यमुनिनायक ॥ सुस्थिते कोमले मध्ये पाश्वकोष्ठे निमलिते ॥ २० ॥ पद्मयु
 गमत्रयं यनमस्थिर्मांसमयच्छु ॥ ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलकोमलसदृशम् ॥ २१ ॥ सेकेन विकसत्यंत्रसकलाकाशचारिणा ॥ श्वलं
 तितस्यपनागिच्छुद्व्याभातिवायुना ॥ २२ ॥

जायत विषादिद्विभुतेरिति भावः ॥ १८ ॥ रक्तमांसवसादिगंधाग्रायुसततिवेष्टितम् ॥ त्वायकः शिरास्तस्मैतन्निर्बेष्टितरुद्धम् अतएव सुकुलम् ॥ १९ ॥ अस्य
 रसस्य मध्यद्वारपिगलाचनिद्वेकोमलमस्यनाट्योवागमक्षिणपाश्वकाष्ठनिमीलिते अनभिष्यक्तं नासापटयोऽप्राणसचारिलेगनाभिष्यक्तमुस्थिते ॥ २० ॥ तत्र सवमाणशक्तीना
 मायप्रभृताममजिसहस्रमप्याकनाभीमिभेवसूलजालकपूरितानां यकं संपुटितं तनालपद्मयुगमप्रयाकारत्वेत्ययमप्रयवशयति ॥ अस्य युगेति ॥ अस्थिपङ्कजाद्विकसिष्णील
 योभोप्यनालभाग्ये ॥ अन्योप्यसपुटीभावेन मिलन्कोमलमद्वलप्रतएव यप्रत्ययप्रधाकारम् ॥ २१ ॥ नासापादिवायवोनालसकलेद्वाकाशचारिणाश्चास्यापायमाद्वयुगते
 कनैरिदमत्रैव प्रागिदृशानियस्यतम् ॥ एवमप्यस्यारेणपत्राणिद्वपल्लकुलीत्यथाद्वयते ॥ अतएव तस्यार्थस्यपत्राणिमाणायावनापुनाभ्यामाभिसंतिष्ठद्वलंतिप्रत्युत्तरा
 दिभ्यामोभयं कुचंति विवक्षितमित्येव ॥ २२ ॥

किततस्तत्राह॥चलत्स्विति ॥ परिवर्धतेपरितःप्रसारतापुरीतत्संबद्धसर्वनाडीच्छिद्रेषुप्रविश्यबहुलीभवतीत्यर्थः॥ यथाबहिरण्यादौलतापत्रजालेवातेनाहतेसतिवायुःपरितःप्रसरतिद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ एवद्विनीत सत्तदयपायुनाभिकठसर्वांगलक्षणमनेकधास्थानं कृत्वाकल्पयित्वाप्राणादिपचसज्ञः सञ्जुर्ध्वाधोवर्त्तमानाभुद्विसप्ततिसहस्रप्रतिशाखासुएकोत्तरशतनाडीषुप्रविश्यदेहेप्रसरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तदेवाह ॥ प्राणेति ॥ २५ ॥ तैःप्राणैःसहप्राणशक्तीनामपिसत्रगिप्रसरदर्शयति ॥ तत्पद्मेति ॥ २६ ॥ तासामन्तरस्यस्यदेहव्यापनायनाडीषुव्यापारमाह ॥ यातीति ॥ २७ ॥ तदयमेवमुल्यस्थानप्राणस्यैवमुल्यताअन्येतद्वृत्तिभेदास्तद्वारेणप्राणएवसर्वशरीरेंद्रियादिवेष्टा शक्तिभेदैःकरोतीत्याह ॥ सएषदत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ यन्नेहाप्रतिमादियत्रस्यमृत्यादिवेष्टाम् ॥ यात्रिकोयत्रसूत्रधारः ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वगमनमधोगमनमितिद्विविधसकेतवती ॥ ३१ ॥ एवसर्वमौपो

चलत्सुतेषुपत्रेषुसमरुत्यरिवर्धते ॥ वाताहतेलतापत्रजालेबहिरिवाभितः ॥ २३ ॥ वद्विनीतःसनाडीषुकृत्वास्थानमनेकधा ॥ ऊर्ध्वाधोवर्तमानासुदेहेस्मिन्प्रसरत्यथ ॥ २४ ॥ प्राणापानसमानाद्यैस्ततःसत्तदयानिलः ॥ संकैतैःप्रोच्यतेतज्ज्ञैर्विचित्राचारचेष्टितैः ॥ २५ ॥ तत्पद्मंयत्रान्त्रितयेसमस्ताःप्राणशक्तयः ॥ ऊर्ध्वाधःप्रस्ततादेहंचंद्रंबिंबादिवांशवः ॥ २६ ॥ यांत्यायांतिविकर्षतिहरंतिविहरंतिच ॥ उत्पतंतिपतंत्याशुताःप्राणशक्तयः ॥ २७ ॥ सएषतत्पद्मगतःप्राणइत्युच्यतेबुधैः ॥ अस्यकाचिन्मुनेशक्तिःप्रस्पंदयतिलोचने ॥ २८ ॥ काचिरस्पशंमुपादत्तेकाचिद्वहतिनासया ॥ काचिदन्नंजरयतिकाचिद्वक्तिकवचांसिच ॥ २९ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनसर्वमेवशरीरके ॥ करोतिभगवान्वायुर्यन्नेहामिवयांत्रिकः ॥ ३० ॥ तत्रोर्ध्वाधोद्विसंकैतौप्रस्ततावनिलौमुने ॥ प्राणापानावितिख्यातौप्रकटौदौवरानिलौ ॥ ३१ ॥ तयोऽनुसरन्नित्यंमुनेगतमहंस्थितः ॥ शीतोष्णवपुषोर्नित्यंनित्यमंबरपांथयोः ॥ ३२ ॥ कलेवरमहायंत्रवाहयोःश्रमहीनयोः ॥ तद्दाकाशार्कशशिनोस्त्वर्माषोमस्वरूपयोः ॥ ३३ ॥ शरीरपुरपालस्यमनसोरथचक्रयोः ॥ अहंकारनृपस्यास्यप्रशस्येष्टुरंगयोः ॥ ३४ ॥

द्वातिकमुपवर्ण्यस्वक्रियमाणं प्राणां चित्तादर्शयति ॥ तयोरिति ॥ तयोर्यत्पुनरुत्तरणत्वाध्यात्मिकपरिच्छेदल्योगेनाधिदैविकसूत्राल्मरूपतदात्मभावधारणया आसंगपाप्मदूषितसर्वद्वियव्रतपरित्यागेन तन्मात्राव्रताचरणवागादीन्द्रियाणां हि वचनादिस्वस्वविषयव्यसनिताव्रतंतच्चासंगपाप्मदूषितमिति श्रमलक्षणेन मृत्युना भग्नम् ॥ प्राणस्य तु मुखनासिकादिस्था नेषु सचरणमेव व्रततत्त्वन विषयासंगदूषितमिति न श्रमात्मना भज्यत इति प्राण एवैको व्रतभंगशून्यो मृत्युनान भस्यते अतस्तदात्मता धारणतद्व्रतमात्राचरणलक्षणात्प्राणचित्तनात्मत्वस्य जितमृत्युतेत्याशयः ॥ इयंच प्राणां चित्ताप्राणव्रतधारणसहिता बृहदारण्यके अथातो व्रतमीमांसेत्यादिना तस्मादेकमेव व्रतचरेत्याण्याच्चेवापान्याच्चेनेत्याप्मा मृत्युरामुवदिति यद्विचरे त्समापि पयिषेत्तेनो एतस्यैव देवतायै सायुज्यसलोकताजयतीत्येतेन ग्रंथेन प्रपञ्चितान्त एवावगंतव्या ॥ तयोरुपासनीयगुणान्तराण्यप्याह ॥ शीतोष्णवपुषोरित्यादिना ॥ ३२ ॥ अमहीनयोरिति ॥ तानिमृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे अथे ममेवनामोद्यममध्यमः प्राण इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

आरारीयाबजीवमच्छदयोरविच्छिन्नोपासनयो ॥ तथाचक्राकृन्मुनिव्याख्यापयुक्तेस्त्वमापिपयिपेविति ॥ नविच्छिद्यादितिहितवर्थ ॥ ३५ ॥ समरूपयोरिति ॥ अभ्यासा
 तिरापनवदितभृदादारागुलप्रदेशनामपरिमितसधारयोरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ प्राणायामाभ्यासाभयो युक्तमतत्वापादनाच्चनोक्तमणविमसक्तिरित्याशयेनाह ॥ सहस्रेति ॥
 अथबानाद्यनसचारोनेयुलनासिकासंधारद्वयकुजोनलक्ष्यनेत्राह ॥ सहस्रेति ॥ यथाकेरा-सहस्रधाभिन्मस्तावताणिभ्रातिष्ठतीतिभ्रुतेनाडीनामेवतिसूक्ष्मत्वादुलक्ष्येतदेत
 रनयोगनि-मुनरीगुलशेस्वाराय ॥ ३७ ॥ धर्मितीप्राणाचितोबगपिप्यमाणकारप्रभस्याबसरसंख्यन्युपसहति ॥ अधिरतेति ॥ ऋदित्वाविस्त्यानेष्वविरतगतसचारोययो
 स्तयोमन्त्रो प्राणायानयोश्चास्तिनानाभ्युक्तप्रसव्याणोपास्तिप्रकरणेअनेकधाविहितिर्निर्योपत्यगतप्रमत्वाग्रव्रतत्ववर्गाचनेकगुणविशिष्टागतिमनुसृत्यवश्यमाणप्रकरणे
 तयोममानुमरत प्राणापानाभिधानयो ॥ गर्तिशरीरमरुतोरशरीरमरुदयो ॥ ३५ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुसदैवसमरूपयो ॥ सुषुप्तस
 स्थितस्येवधम्मनगच्छतिवासरा ॥ ३६ ॥ सहस्रविनिरुक्तांगाद्विसततुलवादपि ॥ दुर्लभ्याविद्यमानापिगति सूक्ष्मतरानयो ॥ ३७ ॥ अ
 विरतगतयोगनिर्विविद्वत्तद्विदमरुतोरनुसृत्यचोदितताम् ॥ नपुनरिहहिजायतेमहात्मन्मुदितमनापुरुष प्रणष्टपारा ॥ ३८ ॥ ॥ इ०
 वा० वा० दे० मो० नि० पू० सु० प्राणविचरणेनामचतुर्विंशतितम सर्ग ॥ २४ ॥ ॥ ५५ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्यसकययन्यक्षीष्ट
 एतन्नपुनमया ॥ कीदृशीप्राणवातस्यगतिरित्येवराषव ॥ १ ॥ प्रमुहउवाच ॥ जानन्नपिभुनेसर्वकिमोष्टसिलीलया ॥ यथा
 पृष्टमहवन्मिष्टपुनत्रापिमहच ॥ २ ॥ प्राणोयमनिर्वाणमन्नस्पदशक्ति सदागति ॥ सवात्पाभ्यन्तरेदेहप्राणोयमुपरिस्थित ॥ ३ ॥ अ
 पानोप्यनिशमन्नस्यंदशक्ति सदागति ॥ सवात्पाभ्यन्तरेदेहत्वपानोयमवाकस्थित ॥ ४ ॥ जाग्रत्स्वप्नश्चैवप्राणायामोयमुत्तम ॥
 प्रवर्ततेयतस्तज्ज्ञतत्तावच्छ्रयेसेष्टु ॥ ५ ॥ वात्योन्मुखत्वप्राणानांयद्वृद्धबुजकोटरात् ॥ स्वरसेनास्तयमानान्तधीरारेचकविदु ॥ ६ ॥
 द्वादशांगुलपर्यन्तनात्यमाक्रमतामध ॥ प्राणानामंसंस्पर्शोयसपूरकउच्यते ॥ ७ ॥

वात्यप्रणष्टद्व्यपारासमुद्रपलस्रज्ञानेनजीवन्मुक्तोभूत्वाइहसारेपुनभायनइत्यर्थ ॥ द्वादशप्राणायुषालीनामविच्छिन्नानांज्ञानद्वाराभुक्तिहेतुत्वश्रुतिपुत्रसि
 द्विभित्तिपोतनाय ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवसिष्ठम तात्पर्यप्रकरणेनि० पू० चतुर्विंशतितम संग ॥ २४ ॥ ॥ ५५ ॥ प्राणायानगतिष्वधरेषकादिमकल्पनम् ॥
 प्राणापानोदपल्यस्यानन्नसंश्लेषण्यते ॥ १ ॥ ग्रन्थानसरप्रवानसुचितोभ्यतनीयप्राणगतिप्रकारशेषमयापृष्टइत्याह ॥ इत्यर्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एक प्राणशब्दोक्त-अपरत्नप्राण
 निर्निर्निर्यागिकलसृष्टिपर ॥ लक्षणानुसारौबोध्यस्थानमभिर्निर्यायति ॥ आयमुपरिस्थितइति ॥ ३ ॥ एवमपानपदमप्येकयौगिकपुर्ववत्सर्वम् ॥ ४ ॥ एवमपानोभेदप
 र्मयतद्वृत्तिव्यवहार-सदैवप्राणायामत्वसिद्धिचित्तनंदशयति ॥ आपतइत्यादिना ॥ ५ ॥ तच्छब्दयाम्बुधूपर्यंतप्रभ्यासगत्यधर्मातरेश्चकलेनचितनीयम् ॥ मूर्धादिषड्विंबादिरागुल
 पर्यंतत्वर्थेबासपूरकत्वेनेत्याह ॥ बासेतिद्विभ्याम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

एववाद्वाद्देशादपानं अतं परापतति प्रविशति यो नासायादिमूर्धपर्यन्तो वा योऽस्पर्शस्तं द्विविधमप्यंतः पूरकविदुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ इदानीमंतं कुभककल्पिताकल्पितसाधारण्येन लक्षयति ॥ अपानेदति ॥ अस्तगते प्रशान्तेति ॥ ९ ॥ बहिरपि चरेचकादीन् दर्शयितुमुपक्रमते ॥ रेचक इत्यादिना ॥ अपानस्योदयस्थानेनासायाद्विद्वाद्देशागुलपथे ॥ १० ॥ स्वतएव भवतीति स्वभावायेरेचकादयः प्रोक्ताः ॥ ११ ॥ अभ्युदितः अभिमुखं स्थितः ॥ तस्य वातस्य तत्र बाह्यप्रदेश एव बाह्यरूपादयश्च न नीयादिति शेषः ॥ १२ ॥ तत्र बाह्यान् चर्तव्यं तत्रापानस्यैकी भावेन निश्चलप्रायां स्थितिकुंभकत्वेन कल्पयति ॥ मृदंतरस्थेति सार्धेन ॥ १३ ॥ तस्य पूर्वप्राणभावेन हृदयादारभ्य नासापर्यन्ताया गतिस्तां बाह्यपूरक

बाह्यात्परापतत्यंतरपानेयत्वं वर्जितः ॥ योयंप्रपूरणः स्पर्शो विदुस्तमपि पूरकम् ॥ ८ ॥ अपानेऽस्तगते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि ॥ तावत्साकुंभकावस्थायोगिभिर्न्यानुभूयते ॥ ९ ॥ रेचकः कुंभकश्चैव पूरकश्च त्रिधा स्थितः ॥ अपानस्योदयस्थाने द्वादशांतादधावहिः ॥ १० ॥ स्वभावाः सर्वकालस्याः सम्यग्यत्नविवर्जिताः ॥ ये प्रोक्ताः स्फारमतिभिस्ताच्छृणुत्वं महामते ॥ ११ ॥ द्वादशांगुलपर्यन्ताद्वाह्यादभ्युदितः प्रभो ॥ यो वातस्तस्य तत्रैव स्वभावात् पूरकादयः ॥ १२ ॥ मृदंतरस्थानिष्पन्नघटवद्यास्थितिर्बहिः ॥ द्वादशांगुलपर्यन्तेनासाग्रसमसंमुखे ॥ १३ ॥ व्योम्नि नित्यमपानस्य तं विदुः कुंभकं बुधाः ॥ बाह्योन्मुखस्य वायो र्यानसिकाग्रावधिर्गतिः ॥ १४ ॥ तं वात्यपूरकं त्वाद्यं विदुर्यो गविदोजनाः ॥ नासाग्रादपि निर्गत्य द्वादशांतावधिर्गतिः ॥ १५ ॥ यावायोस्तं विदुर्धोरा अपरं वात्यपूरकम् ॥ बहिरस्तगते प्राणे यावन्नापान उद्गतः ॥ १६ ॥ तावत्पूर्णसमावस्थं बहिष्कुंभकं विदुः ॥ यत्तदंतर्मुखत्वं स्यादपानस्योदयविना ॥ १७ ॥ तं वात्येरेचकं विद्याच्चित्यमानं विमुक्तिदम् ॥ द्वादशांताद्यदुत्थायरूपपीवरतापरा ॥ १८ ॥ अपानस्य बहिष्पुंमपरंपूरकं विदुः ॥ बाह्यानाभ्यंतरांश्चैतान् कुंभकादीनानां रतम् ॥ १९ ॥ प्राणापानस्वभावांस्तान् बुद्ध्वा भूयोन जायते ॥ अष्टवेते महाबुद्धेरात्रिंशदिवमनुस्मृताः ॥ २० ॥ स्वभावादेहवायूनां कथितामुक्तिदामया ॥ गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोपि वा ॥ २१ ॥

त्वेनापिकल्पयेदित्याह ॥ बाह्योन्मुखस्येति ॥ १४ ॥ ततो बहिरिति बाह्यपूरकांतरतया कल्पयति ॥ नासायादिति ॥ १५ ॥ बहिरित्यादि पूर्वोक्तानुवादः ॥ १६ ॥ वात्येरेचक इत्येकलक्षणप्रकारमाह ॥ यत्तदिति ॥ उदयप्रस्पदविना ॥ तथा च प्रस्पदपूर्वक्षणे यदंतर्मुखत्वं प्रस्पदोन्मुखत्वं तमित्यर्थः ॥ १७ ॥ द्वादशांताद्वाह्याद्वाद्देशागुलचरमभागात् ॥ नासापर्यन्तमपानस्य चलनेन स्वरूपाभिव्यक्त्यापीवरता ॥ १८ ॥ १९ ॥ बुद्ध्वा उपस्थाभूयोन जायत इत्यवस्थभाविज्ञानफलेन स्तुतिः ॥ अष्टाविति ॥ यद्यपि बहिरतश्चरेचकपूरकयोः प्रत्येकं द्वैविध्यकथनाकुंभकाभ्यां सह दश भवंति तथापि कुंभकयोः प्राधान्यादगाटकाभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥ २० ॥ एतदभ्यासात्प्राणनिरोधोपिकाले भवतीत्याह ॥ गच्छत इति ॥ २१ ॥

कृत्यभो कृताभिमानोप्यनेनरथार्थाशयेताह ॥ यत्करोमीति ॥ २२ ॥ बाहदृष्टिपरित्यागार्दतरालदर्शनोदयेनपरमप्रप्तिरप्यनेनसिद्ध्यतीत्याह ॥ अभ्यस्यमिति ॥ अस्मिन्मार्गाद्विगतमार्गोसप्तकमन्तएवबाहसमर्थपरिजडइत्यग्रह ॥ २३ ॥ २४ ॥ श्वहृतीश्वभमन्नायातद्वतक्षीरादावितियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्राणापानयोरनुसरणमनुसारभित्तनेनयामपवतापुसांशरातमलगोहेनचिन्तेनअर्तवर्दपत्येवइत्यगालनि ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्राणस्याभ्युदयइत्यादिपूर्वोक्तानुवाच ॥ २९ ॥ ३० ॥ हृदयसत्यि एतेनिरोधमार्यातिप्ररुत्यातिचलानिला ॥ यत्करोतियदभ्यातिबुद्ध्यैवालमनुस्मरन् ॥ २२ ॥ कुंभकादीन्भरस्वातस्तत्रकर्तानि किंचन ॥ अय्यग्रमस्मिन्यापारेधात्यपरिजहन्मन ॥ २३ ॥ दिने कतिपरिरेवपदमाप्नोतिकेवलम् ॥ एनदभ्यसत पुंसोवात्येविपयवत्तिपु ॥ २४ ॥ नयग्रान्तिरितिचेत श्वहृतीवास्त्रणोयया ॥ एतादृष्टिमवष्टभ्येस्थिता कृतबुद्धय ॥ २५ ॥ प्राप्तप्राप्तव्यमस्वितैरखिन्नास्ताएवहि ॥ तिष्ठता गच्छतानित्यस्वपताजाग्रतातया ॥ २६ ॥ एपावेत्येक्ष्यतेहृष्टिल्लभधनमाप्यते ॥ प्राणापानानुसरणप्राप्तबोधवतामलम् ॥ २७ ॥ संशातमलमोहेनस्वस्येनतरिहोप्यते ॥ सर्वरिभ्रान्सदास्वच्छ कुर्वन्वापिबुधोजन ॥ २८ ॥ प्राणापानगतिप्राप्यसुखस्य सुखमेधते ॥ प्राणस्याभ्युदयोवस्त्रमन्यपन्नाद्बुद्धिस्थितात् ॥ २९ ॥ द्वादशांगुलपर्यतिप्राणोर्लयात्ययबहि ॥ अपानस्योदयोवाद्याद्वादशाताम्हामुने ॥ ३० ॥ अर्लंगतिरर्याभोजमध्येहृदयसंस्थिते ॥ प्राणोयद्यत्समायातिद्वादशतिनत्र पदे ॥ ३१ ॥ पदान्तस्मादपानोयत्वादेनिसमनतरम् यात्याकाशोन्मुख प्राणोवहत्यग्निशिखायया ॥ ३२ ॥ हृदाकाशोन्मुखोपानोनिबेवहतिवारिवत् ॥ अपानश्चद्रमादेहमाप्याययतिबा त्यत ॥ ३३ ॥ प्राणसूर्योभिरयवापचर्त्यतरिर्वपु ॥ प्राणोहिहृदयाकाशतापयित्वाप्रतिक्षणम् ॥ ३४ ॥ मुखाग्रगगनपश्चात्तापयत्यु त्तमोरवि ॥ अपानेन्दुमुखाग्रपुष्पावयित्वाहृदयरम् ॥ ३५ ॥ पश्चादाप्याययत्येपनिमेयसमनतरम् ॥ अपानशशिनोतस्याकलाप्राण विवस्वता ॥ ३६ ॥ यन्नग्रस्नातदासाद्यपदंभूयोनशोष्यते ॥ प्राणाकस्यतथातस्यायन्नापानसितांशुना ॥ ३७ ॥ यस्तातत्यदमासायन भूयोजन्मन्नाभ्र ॥ प्राणएवाकर्तायातिसवात्याभ्यतरैबरे ॥ ३८ ॥ आप्यायनकरीपश्चाच्छशितामधितिष्ठति ॥ प्राणएवेदुतांत्यक्का शरीराप्यायकारिणीम् ॥ ३९ ॥

तत आजायम्यभ्रलग्निरपानस्येतिरोप ॥ प्राणोयधयसिग्नभ्र-पदेसमायागिसमाप्यते ॥ ३० ॥ तस्मात्स्वापदात्प्रपानएतिउद्वृच्छति ॥ प्राणापानयोरमीषोनात्यक्तत्वंप
दुक्तदौर्घ्यरीत्याप्यापोमुल्लसत्प्रदरिनीपपादयति ॥ बाहोत्यादिना ॥ ३१ ॥ तयो सुयवप्राप्तकनाबाह्वित्येत्वाशयेनानप्युपपादयति ॥ प्राणइत्यादिना ॥ ३२ ॥
यधयसिग्नइदं ब्रह्मणिस्थित्वापस्तानद्ब्रह्मासाप ॥ ३३ ॥ यधयसिग्नइदं रागुक्तपर्यंतवासाकारोपलक्षितब्रह्मजिबिषाजनेनाकाशेनयस्तानद्ब्रह्म
पदनासापत्यर्पः ॥ ३४ ॥ एकस्तेवबायोऽप्यपिग्नानिद्वयोर्द्व्याद्व्यतीयइत्याहु ॥ प्राणएवेत्यादिना ॥ ३५ ॥ आध्यायकवाध्यायोऽङ्गसम्प ॥ ३६ ॥

तत्र बहिर्दशांगुलपयति प्रवृत्त प्राणोऽयमवर्कतामौष्ण्यपरित्यज्य चद्रताशत्यनगतः साप्राणापानयो र्भव्यवस्थान्नोर्निर्देहः ॥ प्राणलयादात्मनोर्निर्देहत्वनिश्चित्यत्वनिर्गन्तव्यत्वाद्वा
वास्तवस्य भावा सभावायितुशक्यत्वाद्दिचर्यते ॥ तत्र बाह्यकुम्भके देहादिदेशपरिच्छेदाभावाच्चद्रसूर्यात्मकप्रणापानक्रियाप्रयुक्तायुः कालपरिच्छेदाभावाच्चदेशकाले स्वात्मनि
प्रतिष्ठितेन योगिनानशोच्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥ एवमत्र कुम्भकेऽपि तद्विप्राणापानसंघौ प्रतिष्ठितस्य मनसो निजाधिष्ठानपरमात्मतत्त्वबोधोऽवश्यभावाच्च जन्मादिप्रसक्तिरित्याह ॥ तद्वी
ति ॥ ४१ ॥ आत्मनो मनस आधारमधिष्ठानपरमात्मानम् ॥ अथ ब्राह्मद्वयस्य ॥ स्वात्मैव प्राणसूर्यः स एवापानात्मकचद्रतया उदयास्तमयनद्रश्मिभूतव्यानादिदृष्टिर्भेदाद्यात्मना वि
वर्त्तते नतद्वातिरिक्त कश्चिदस्तीत्युपासनस्वात्मदर्शने हेतुरित्याह ॥ सोऽद्यास्तमयमिति ॥ ४२ ॥ ननु किं तद्व्यात्मसाक्षात्कारेण बाह्यमसावहिरैवापरिच्छिन्नस्यात्मन आहतत्वात्तत्क्ष
याय बाह्यज्योतिरेव किनाचिष्यते तत्राह ॥ नेति ॥ ४३ ॥ हार्दित्विति ॥ बाह्यव्यातकल्पनापि हार्द्व्यातवशादेवेति तत्क्षयैर्यो र्थासिद्धइति भावः ॥ बाह्यज्योतिषावाह्यतमः क्षपणं
क्षणादायाति सूर्यत्वं संशोपणकरं पदम् ॥ अर्कतां संपरित्यज्य नयावच्चंद्रतांगतः ॥ ४० ॥ प्राणस्तावद्विचर्यतेऽदेशकालेन शोच्यते ॥ तद्वि
चंद्रार्कयोर्ज्ञात्वानित्यमस्तमयोदयम् ॥ ४१ ॥ आत्मनो निजमाधारं न भूयो जायते मनः ॥ सोऽद्यास्तमयं सेंदुं सरश्मिं सगमागमम् ॥ ४२ ॥
तद्वये भास्करं देवं यः पश्यति स पश्यति ॥ नक्षीणापरिक्षीणं बहिष्ठांसिद्धयतमः ॥ ४३ ॥ हार्दितुक्षपयेत्त्वांतं यक्षयं सिद्धिरुत्तमः ॥ बाल्ये तम
सि संक्षीणो लोका लोकः प्रजायते ॥ ४४ ॥ हार्दितु तमसि क्षीणे स्वालोको जायते मुने ॥ हार्दाधिकारक्षयं दंपरिज्ञातं विमुक्तिदम् ॥ ४५ ॥ सो
दयास्तमयं च लाक्षाणां कर्मवलोके यत् ॥ अपाने दुःप्रयात्यस्तं यत्र तद्व्यग्रकोटरं ॥ ४६ ॥ पदात्तस्मादुदेत्यंतः प्राणाकारो बहिरुन्मुखः ॥ अ
पाने संगते प्राणः समुदेति तद्वद्वुजात् ॥ ४७ ॥ छायायां गलितां गायं तत्रैवाशुयथा तपः ॥ प्राणत्वस्तंगते वात्यादपानः प्रोदितः क्षणात्
॥ ४८ ॥ आतपेपरितो नष्टे छायेवानुपदंतथा ॥ प्राणजन्मावनौ नष्टमपानं विद्धि सन्मते ॥ ४९ ॥ अपानजन्मभूमौ च प्राणं नष्टमवहिति ॥
असंगतवति प्राणे त्वपाने भ्युदयोन्मुखे ॥ ५० ॥ बहिः कुम्भकमालंब्य चिरं भूयो न शोच्यते ॥ अपाने संगते प्राणे किंचिदभ्युदयोन्मुखे ॥ ५१ ॥
अंतः कुम्भकमालंब्य चिरं भूयान शोच्यते ॥ प्राणरेचकमालंब्य अपानादूरकोटिगम् ॥ ५२ ॥ स्वच्छं कुम्भकमभ्यस्य न भूयः परितप्यते ॥
अपानरेचकाधारं प्राणपूरं तपस्थितम् ॥ ५३ ॥ स्वसंस्थं पूरकं दृष्ट्वान भूयो जायते नरः ॥ प्राणापानावुभावं तयत्रैतौ विलयंगतौ ॥ ५४ ॥
तदालंब्य पदं शांतमात्मानं नानुत्पद्यते ॥ प्राणभक्षोन्मुखे पाने देशं कालं च निष्कलम् ॥ ५५ ॥

तुल्यपादिदर्शनहेतुरेव न बहिरात्मदर्शने हेतुरित्या
शयेनाह ॥ बाह्ये इति ॥ लोकस्य तद्विलोको जगद्गूढम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उक्ते बाह्यात कुम्भकप्रतिष्ठे प्रोचनाय प्रपचयिष्यन् भूमिकारचरति ॥ अपाने दुरित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उदयोन्मुखैव तैव निरोद्धव्येत्याशयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अपानादपानोदयस्थानाद्वा दशांगुलस्थानादूरकोटिगो दशांगुलभागप्रसारिणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ निःशे
षत्रायुरेचनास्वच्छम् ॥ नासाविवरेणातः प्रविशत्यपाने वा श्वरेचका वारप्राणस्य पूरणप्राणपूरस्तदर्थमतः आस्थितप्रविष्टस्वस्य देहातर्गतं पूरकं दृष्ट्वा उपाम्य ॥ ५३ ॥ यत्र हौद्व
त्तणि ॥ ५४ ॥ इदानीमर्कतासंपरित्यज्य नयावच्चंद्रतांगत इत्यत्र अदेशकालेन शोच्यते इति यदुक्तं द्विदृष्टवन्वाह्यकुम्भकोक्तस्य देशकालवाधस्य तात्कालिकेऽप्यनुकर्मदर्शयति ॥ प्राण
भक्षोन्मुख इत्यादिना ॥ बहिः प्राणलयाधिष्ठानचिंति अतः प्राणनिर्गमापदानि चिंति वा बाधेन देशकालचान्तदतर्कानि वस्तुजान च निष्कलं चिन्तयन्नेति किंचिदर्थः ॥

५०१॥ ५१॥ इतरास्तीनाणापानाभ्यामर्हद्वनिगीणाविनिरीयेत्यथ ॥ नादशावस्थाप्राणापानसधियुषेसधप्राणिनामप्यलियोगिनल्लुतद्विदुनान्येइत्याह ॥ क्षणमित्यादिना ॥ ५८॥ गिरुयानिनन्दने ॥ ५९॥ ६॥ ण्वकियभेदभिन्यप्राणिचितप्रकारमुक्तातन्निरुद्वनतरप्राणापानार्थातरतवपिष्ठानचिदात्मोपासनकृतम्यमित्याशयेनाह ॥ नृपस्योर्गन्यादिना ॥ सर्वप्राणापहिनण्णशपास्यानत्याह ॥ नमप्राणमिति ॥ तर्हिकियाणलपोपलसितोपानात्मासेन्याह ॥ नवापानमिति ॥ तथाचतत्परिचयार्धप्राणस्योन्नतपरिचयकनद्रूपामनापाधितयजिभाब ॥ ६१॥ आत्मापदद्वत्यात्वादोमाधुर्यमिष ॥ सप्राणसजीवम् ॥ अप्राणनिर्जीवम् ॥ ६२॥ ६३॥ प्राणस्येति ॥ सउप्राविचाययहिरनवानभृयपरिशोध्यते ॥ अपानमक्षपणपरेप्राणेद्धटितयानहि ॥ ५६॥ देशकालचसप्रेक्ष्यनभूयोजायेतेमनः ॥ यत्रप्राणोत्पपानेनप्राणेनापानएवच ॥ ५७॥ निगीर्णोयहिरतथ्यदेशकालोचपक्ष्यतौ ॥ क्षणमलगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥ ५८॥ अयद्यनिदयात्म्यं कुम्भकृतत्यटविदु ॥ अयन्नासिद्धोत्पतस्यकुम्भकपरमंपदम् ॥ ५९॥ एतत्तदात्मनोरुपशुद्धैपापरमेवचित् ॥ एतत्तत्तत्सदाभामनंतत्वाप्यनशोध्यते ॥ ६०॥ पुण्यम्यातिरिवामोढप्राणस्यांतरवस्थितम् ॥ नसप्राणनवापानचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६१॥ जलस्यातिरिवान्वाढमपानम्यांतरस्थितम् ॥ नमप्राणनवाप्राणचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२॥ प्राणक्षयस्यापानतस्यमपानक्षयकोटिगम् ॥ अपानप्राणयोर्मप्यचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६३॥ प्राणस्यप्राणनंप्रोचै परजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणबुध्यचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६४॥ मनमोमननमत्ययुद्धरकावद्योधनम् ॥ अहंक्रतेरहंकारचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६५॥ यस्मिन्सर्वयत मर्वयत्सर्वसवतश्चयत् ॥ यत्रमवमयनित्यतचित्तत्वमुपास्महे ॥ ६६॥ आलोकालोकनपुण्यसवपावनपानम् ॥ नचभावनमन्यूनंतचित्तत्वमुपास्महे ॥ ६७॥ (अपानात्मगतोयत्रप्राणोनाभ्युदित क्षणम् ॥ कलाकलफरहितचित्तत्वमुपास्महे ॥ ११॥) नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्रान्तमुपागत ॥ नामाग्रगनावर्तचित्तत्वमुपास्महे ॥ ६८॥ यत्रप्राणोलमायातियप्राणोक्तमेतिष ॥ यत्रदावप्यनुत्पन्नौतचित्तत्वमुपास्महे ॥ ६९॥ प्राणापानोद्वम्यानेयात्याभ्यतरमाभ्यते ॥ यंद्वयोगिपदाधारस्तचित्तत्वमुपास्महे ॥ ७०॥

साम्यनामद्वत्यादिभूत ॥ प्राणनादिप्यापोरितिभित्तिमितिषपयायाय ॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ आलोकालोकनपुण्योतिपोज्योति ॥ भावमनोबुद्ध्यादिविकीरनमनस्मीमवत् ॥ ६७॥ भावानप्यभ्युदय ॥ नूनमितिभित्त्यय ॥ ६८॥ नासापोपलसितदाशगुलप्रेक्षेरागनआवस्यप्राणापानप्रवाहसधियस्य ॥ विरुद्धप्रवाहद्वयसधीसावत्तामयति ॥ ६९॥ दर्शनविमोन्नदशायापिभरुपदाय यत्रभ्योनिमूयोल्लययचच्छति तरेवाभ्यक्किरेधर्मसंप्राप्तमनुस्वर्णैर्देहिनिभूत्यर्थमनसिकृत्वाह ॥ यत्रप्राणदति ॥ ७०॥ येदेवाणापा नाद्वस्थानम्यानिभि पयतमप्येदेत्तिपदराधारान्मरुचिष्ठानयचित्तस्वतदित्यथ ॥ ७०॥

यथापानोपाधिरथाहृदमनातपरिच्छिन्नसतप्राणापानसमाहार प्राणनापाननशक्तिर्भवति एवंकरणंतरशक्तीनामपियच्छक्तिरूपंभवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्राणापानकुंभकभावेनतद्विसर्गेचक्रादिभावेनचतदेवविवर्ततइतितदेवोपास्यमित्याह ॥ तदिति ॥ ७२ ॥ प्राणापानयोः परामर्शश्चालनतस्मिन्निमित्तभूततत्ताबोधरूपचेत्यर्थः ॥ एवंप्राणोपास्तिफलमपितदेवेषुपास्यमित्याह ॥ यथाप्यमिति ॥ ७३ ॥ इद्वियाणाविषयप्रदेशोपसर्पणस्पदस्तदुपभोगश्चानंदस्तयोः कारणम् ॥ ७४ ॥ अखिलकलनाकलकहीनपरमावर्तः ॥ आपातदर्शितदशातुसदाजीवोपाधिभूतेनप्राणादिषोडशकलागणेनपरिवर्तितवेष्टितम् ॥ सम्यगनुभवः स एवविभवो निरतिशयैश्वर्ययस्यतथाविधपरमात्मपदमु

प्राणापानरथारूढप्राणापानमनातम् ॥ यच्छक्तिरूपंशक्तीनां तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७१ ॥ त्वत्प्राणकुंभकंदेवंबहिश्चप्राणानकुंभकम् ॥ पूरकांशविस्तृष्टंयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७२ ॥ प्राणापानपरामर्शसत्ताबोधं विरूपकम् ॥ यत्प्राप्यं प्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७३ ॥ यस्याणपवनस्पंदोयत्स्पंदानंदकारकम् ॥ कारणंकारणानांयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७४ ॥ यदखिलकलनाकलकहीनंपरिवर्तितंचसदाकलागणेन ॥ खनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरंप्रपद्ये ॥ ७५ ॥ इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिः ॥ पू० भुशुंडोपाख्यानेसमाधिवर्णनं नामपंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ एषाहिचित्तविश्रान्तिर्मयाप्राणसमाधिना ॥ क्रमेणानेनसंप्राप्तस्वयमात्मनिनिर्मले ॥ १ ॥ एतांहृष्टिमवष्टभ्यसंस्थितोस्मि महामुने ॥ नचलामिनिमेषांशमपिमेरुविचालतः ॥ २ ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतः स्वपतोपिवा ॥ स्वप्नेपिनचलत्येपसुसमाधिममात्मनि ॥ ३ ॥ नित्यानित्यासुलोलसुजगत्स्थितिषुसुस्थितः ॥ अंतर्मुखोऽस्मि तिष्ठामिस्वकामेनात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ अपिसंरुद्धतेवायुरपिवासलिलंगते ॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धंसंस्मराम्यहम् ॥ ५ ॥ प्राणापानानुसरणात्परमात्मावलोकनात् ॥ अशोकमनुजातोस्मिपदमाद्यंमहातपः ॥ ६ ॥ आमहाप्रलयाद्वह्नन्नुन्मज्जननिमज्जनम् ॥ अहमद्यापिभूतानांपश्यंस्त्रीवामिधीरधीः ॥ ७ ॥ नभूतंनभविष्यंचंचितयामिकदाचन ॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्तमानामिहात्मना ॥ ८ ॥ यथाप्राप्तेपुकार्येषुपरित्यक्तफलैषणः ॥ सुषुप्तसमयाबुद्ध्यापरितिष्ठामिकेवलम् ॥ ९ ॥

क्तप्रकारेणप्रपद्येउपासेइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ इत्थंस्वस्यात्मविज्ञानंनिहृष्यप्राणचित्तया ॥ भुशुडेनात्रकथ्यतेचिरजीवितहेतवः ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकारेण ॥ २ ॥ ३ ॥ जगत्स्थितिषुदृष्टानिष्टलक्षणसुस्थितोनिर्विक्षेपः ॥ स्वकामेनस्वच्छेदेन ॥ ४ ॥ वायुप्रवहाख्योज्योतिश्चक्राधारः ॥ सलिलमहानदीनाम् ॥ गतेप्रवहणात्संरुद्धतेसंरुद्धतोपीत्यर्थः ॥ विरुद्धव्युत्थापकंविषयजातम् ॥ ५ ॥ हेमहातपः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्तमानानित्यवर्तमानस्वभावासाक्षिदृष्टिम् ॥ आत्मनामनसा ॥ ८ ॥ निरन्तिमानत्वेनसुषुप्तसमया ॥ ९ ॥

॥ ५९ ॥ १० ॥ इराकालीप्राणापानाभ्यां सहैव निगीर्णां वितिपरयेत्यथ ॥ तादृशावस्थाप्राणापानसंक्षिण्णेष्वध्यापिनामप्यस्ति यो गिनस्तुतिविदुर्नान्येदस्याह ॥ क्षणमित्यादिना ॥ ५८ ॥ विदुः यागिन इति शेषः ॥ ५९ ॥ १ ॥ एष कियामेव भिन्नप्राणवितामकारमुक्तातन्निष्ठव्यनतरप्राणापानायांतरदधिष्ठानचिदात्मोपासनकृतव्यमित्यायेनाह ॥ पुण्यत्वादिना ॥ सकिप्राणोपहितनृपोपास्योनेत्याह ॥ नसप्राणमिति ॥ तर्हि कियणलपोपलक्षितोऽपानात्मासनेत्याह ॥ नवापानमिति ॥ तदाचतत्यरिषया धैराणा स्यात्तिरवस्थितमिमुर्कननूपासनापाधितयतिश्राव ॥ ६१ ॥ आत्मायतद्व्यात्वावोमाधुर्यमिव ॥ सप्राणसजीवम् ॥ अप्राणनिर्जीवम् ॥ ६२ ॥ ३ ॥ प्राणस्येति ॥ सउपा विचाययद्विरतर्वा नमूयपरिशोध्यते ॥ अपानमक्षगणपरेप्राणेच्छदितयावहि ॥ ५६ ॥ देशकालवसंप्रेक्ष्य नभूयो जायेते मन ॥ यत्रप्रा णोत्पपानेनप्राणेनापानएवच ॥ ५७ ॥ निगीर्णोयद्विरतश्चदेशकालौचपश्यती ॥ क्षणमस्तगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥ ५८ ॥ अय त्रमिद्वयात्यस्यं कुम्भकंतत्पदविदुः ॥ अयन्नसिद्धेत्यतस्य कुम्भकपरमपदम् ॥ ५९ ॥ एतत्तदाल्मनोरूपशुद्धैपापरमैवचित् ॥ एतत्तत्तत्स दाम्भासमेतव्याप्यनशोध्यते ॥ ६० ॥ पुण्यस्यांतरिवा मोक्षप्राणस्यांतरवस्थितम् ॥ नसप्राणनवापानचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६१ ॥ जल स्यात्तिरिवात्वादपानस्यांतरस्थितम् ॥ नसप्राणनवापानचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२ ॥ प्राणक्षयस्योपातस्यमपानक्षयकाटिगम् ॥ अपानप्राणयोर्मध्यचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६३ ॥ प्राणस्यप्राणनं प्रोचै परजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणवृथैवचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६४ ॥ मनसोमननसत्यदुर्देरेकावयोधनम् ॥ अर्हकृतेरर्हकारचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६५ ॥ यस्मिन्सर्वयत सर्वयत्सर्वसर्वतश्चयत् ॥ यच्चमवमयनित्यतश्चित्तत्वमुपास्महे ॥ ६६ ॥ आलोकलोकनपुण्यसंपावनपावनम् ॥ नचभावनमनूतं तच्चित्तत्वमुपास्महे ॥ ६७ ॥ (अपानास्तगतो यत्रप्राणोनाभ्युठित क्षणम् ॥ कलाकलंकरहितं तच्चित्तत्वमुपास्महे ॥ १ ॥ १) नापानोऽभ्युठितो यत्रप्राणश्चांतमुपा ग त ॥ नासाग्रगगनावर्त्तितच्चित्तत्वमुपास्महे ॥ ६८ ॥ यत्रप्राणोस्तमायाति यत्रापानोस्तमेतिच ॥ येद्वेयोगिपदाधारस्तच्चित्तत्वमुपास्महे ॥ ६९ ॥ प्राणापानोऽवस्थानेनात्याभ्यंतरमास्थिते ॥ येद्वेयोगिपदाधारस्तच्चित्तत्वमुपास्महे ॥ ७० ॥

नस्यप्राणदत्त्वादित्युते ॥ प्राणनादित्यापारे निमित्तमिति सर्वपर्यायार्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ १ ॥ आलाकालो कनज्योतिषोपेति ॥ भाविमनोबुद्ध्यादिविकारिनमनस्यी प्रवृत्त पूर्वभावाग्रहप्यवतनच ॥ नूनमिति निश्चयः ॥ ६९ ॥ नासापोपलक्षितहादरागुलमेवागगनआवस्यः प्राणापानग्रहबाहवसधियस्य ॥ विच्छिन्नप्रबाहवसधोसावस्यति ॥ ६८ ॥ इदं नोद्वेष्ट्यानेपाणिभिः पयनेगम्येतेनतिपदेतदाधारस्तवधिष्ठानयश्चित्तत्वतदित्यथ ॥ ७० ॥ यत्रप्राणदत्ति ॥ ६९ ॥ येद्वेपाणापा १ अयं भूष्णकार्दमीरस्यपुलकः पिकः इदं

यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनातपरिच्छिन्नं सत्प्राणापानसमाहारः प्राणनापाननशक्तिर्भवति एवं कर्णांतरशक्तीनामपि यच्छक्तिरूपभवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्राणापानकुंभकभावेन तद्विस्मरेचकादिभावेन च तदेव विवर्तत इति तद्वापोपास्यमित्याह ॥ तद्विदिति ॥ ७२ ॥ प्राणापानयोः परमार्शश्चालनतस्मिन्निमित्तभूतत्सत्ताबोधरूपचेत्यर्थः ॥ एवं प्राणोपास्तिफलमपि तदेवेत्युपास्यमित्याह ॥ यत्प्राप्यमिति ॥ ७३ ॥ इन्द्रियाणां विषयप्रेषोपसर्पणस्पदस्तदुपभोगश्चानदस्तयोः कारणम् ॥ ७४ ॥ अखिलकलनाकलकहीनपरमार्थः ॥ आपातदर्शिदृशातुसदाजीवोपाधिभूतेन प्राणादिषोडशकलागणेन परिवर्तितवोदितम् ॥ सम्यगनुभवः स्वनुभवः स एव विभवो निरतिशयैश्वर्ययस्य तथा विधंपरमात्मपदम्

प्राणापानरथारूढप्राणापानमनातम् ॥ यच्छक्तिरूपशक्तीनां तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७१ ॥ तत्प्राणकुंभकं देवं बहिःप्राणापानकुंभकम् ॥ पूरकांशविस्तृष्टं यत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७२ ॥ प्राणापानपरमार्शसत्ताबोधं विरूपकम् ॥ यत्प्राप्यं प्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७३ ॥ यत्प्राणपवनस्यंदोयत्स्यंदानंदं कारकम् ॥ कारणं कारणानां यत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७४ ॥ यदखिलकलनाकलकहीनं परिवर्तितं च सदा कलागणेन ॥ स्वनुभवविभवंपदं तदग्र्यं सकलसुरप्रणतं परंप्रपद्ये ॥ ७५ ॥ इदं वा ० वा ० दे ० मोक्षोपाये पुनि ० पू ० भुशुंडोपाख्याने समाधिवर्णनं नाम पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ भुशुंड उवाच ॥ एषा हि चित्तविश्रान्तिर्मया प्राणसमाधिना ॥ क्रमेणाननसंप्राप्ता स्वयमात्मनि निर्मले ॥ १ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य संस्थितोऽस्मि महामुने ॥ न च लामिनि मे पांशमपि मे रुचिचालतः ॥ २ ॥ गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ॥ स्वप्नेऽपि न चलत्येष सुसमाधिर्ममात्मनि ॥ ३ ॥ नित्या नित्या सुलोला सुजगत्स्थितिपुसुस्थितः ॥ अंतर्मुखोऽस्मि तिष्ठामि स्वकामेनात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ अपि संरुद्धते वाप्युरपि वासलिलंगते ॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धं संस्मराम्यहम् ॥ ५ ॥ प्राणापानानुसरणात्परमात्मावलोकनात् ॥ अशोकमनुजातोऽस्मि पदमाद्यं महातपः ॥ ६ ॥ आमहा प्रलयाद्वह्न्यनुमज्जननिमज्जनम् ॥ अहमद्यापि भूतानां पश्यञ्जीवामि धीरधीः ॥ ७ ॥ न भूतं न भविष्यं च चित्तमपि कदाचन ॥ दृष्टिमा लंब्य तिष्ठामि वर्तमाना मिहात्मना ॥ ८ ॥ यथा प्राप्तेषु कार्येषु पुरित्यक्तफलैषणः ॥ सुषुप्तसमया बुद्ध्यापरितिष्ठामि केवलम् ॥ ९ ॥

क्तप्रकरणप्रपद्ये उपासे इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम् ० तात्पर्यप्रकाशो निर्वाणप्रकरणे पू ० पंचविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ इत्थं स्वस्यात्मविज्ञानं निरूप्य प्राणचित्तया ॥ भुशुंडेनात्र कथ्यते चिरजीविते हेतवः ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकरणे ॥ १ ॥ मेरो विचलनविचालस्तस्मादपि ॥ २ ॥ ३ ॥ जगत्स्थितिषु दृष्टानि टलक्षणासु स्थितो निर्विक्षेपः ॥ स्वकामेन स्वच्छेदेन ॥ ४ ॥ वायुः प्रवहाख्यो ज्योतिश्चक्राधारः ॥ सलिलमहानदीनाम् ॥ गतेः प्रवहणात्सरुद्धेन सरुद्धेतापीत्यर्थः ॥ विरुद्धव्युत्थापकं विषयजातम् ॥ ५ ॥ हे महातपः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्तमानानित्यवर्तमानस्वभावासाक्षि दृष्टिम् ॥ आत्मनात्मनसा ॥ ८ ॥ निरभिमानत्वेन सुषुप्तसमया ॥ ९ ॥

[illegible]

ईश-परेषामाक्रमणसमर्थोप्याकातिपरिभवंनकरोमि ॥ एवंपरकृतेपरितापेसहनशीलत्वान्खेदवान् ॥ २९ ॥ पश्यद्भूवेचेतनप्रायेअस्मिन्शरीरेभासमानेप्यहंविदास्पदश्चि
 न्नात्रदर्शी ॥ एवञ्चविदात्मन सर्वभूतेषुसाम्यात्सर्वभूतस्थात्मासन्भूतदृष्टस्वशरीरमिवपश्यामीत्यध्यातृयोज्यम् ॥ ३० ॥ सर्वदासमाहित-सन्आशापाशविनुन्नायाश्चित्तद
 ते-अतर्द्धिमस्पर्शप्रवेशनददामि ॥ ३१ ॥ बाह्यदृष्टिविशयेषुसम सन्जगत-असत्तापश्यामिअतस्तुप्रबुद्ध सन्आत्मन सत्ताकरवित्त्ववत्पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ श्लथंशिशि
 लावयव क्षीणकृशाग क्षुब्धव्यापृतावयवक्षुण्णसत्तूर्णितावयव सर्वमतीतानागतवर्त्तमानवस्तुनित्यनिर्विकारात्ममात्रत्वदशानववत्पश्यामि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भावाःकला
 नाभिवित्तादीनामुपचयाअभावास्तत्क्षयाश्चतैषुनैवाभिनिविद्योस्मि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ किमसर्वत्रजाड्यामनपोक्षैवाहुद्विस्तेनेत्याह ॥ घटइति ॥ ३८ ॥ उपसहरति ॥
 करोमीशोपिनाक्रांतिपरितापेनखेदवान् ॥ दरिद्रोपिनवांछामितेनजीवाम्यनामयः ॥ २९ ॥ पश्यद्भूपेशरीरेस्मिन्भूतस्थात्माचिदास्प
 दः ॥ भूतद्वंदमहंसाभ्यात्तेनजीवाम्यनामयः ॥ ३० ॥ आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवत्तेःसमाहितः ॥ संस्पर्शनददाम्यंतस्तेनजीवाम्यना
 मयः ॥ ३१ ॥ असत्तांजगतःसत्तामात्मनःकरवित्त्ववत् ॥ सुप्तःप्रबुद्धःपश्यामितेनास्मिचिरजीवितः ॥ ३२ ॥ जीर्णीभिन्नंश्लथंक्षीणंक्षु
 व्यंक्षुण्णंक्षयंगतम् ॥ पश्यामिनववत्सर्वेतेनजीवाम्यनामयः ॥ ३३ ॥ सुखितोस्मिसुखापन्नेदुःखितोदुःखितेजने ॥ सर्वस्यप्रियमित्रंच
 तेनजीवाम्यनामयः ॥ ३४ ॥ आपद्यवत्क्षीरोस्मिजगन्मित्रंचसंपदि ॥ भावाभावेषुनैवास्मितेनजीवाम्यनामयः ॥ ३५ ॥ नाहमास्मि
 नचान्योमेनाहमन्यस्यकस्यचित् ॥ इतिमेभावितंचित्तेनजीवाम्यनामयः ॥ ३६ ॥ अहंजगदहंव्योमदेशकालकमावहम् ॥ अहंक्रिये
 तिमेबुद्धिस्तेनजीवाम्यनामयः ॥ ३७ ॥ घटश्चिपटश्चत्वंचिद्वनंशकटंचचित् ॥ चित्सर्वमितिमेभावस्तेनजीवाम्यनामयः ॥ ३८ ॥ इत्य
 हंमुनिशार्दूलत्रिलोककमलालिकः ॥ भुशुंडोनामकाकोलःकथितश्चिरजीवितः ॥ ३९ ॥ ब्रह्माणवैविलुलितंत्रिजगत्तरंगमुत्पादनाद्य
 भिभवेनविभिन्नरूपम् ॥ आलीनमुन्नमितमाकुलदृश्यदृश्यमालोकयन्प्रकलयंश्चचिरंस्थितोस्मि ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो
 क्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०भुशुंडोपाख्यानेचिरजीवितेहेतुकथनंनमषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ एतत्ते
 कथितंब्रह्मन्यथास्मिदिहास्मिच ॥ त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थंधार्येनज्ञानपारग ॥ १ ॥

इतीति ॥ मेरुकर्णिकावासित्वात्श्यामत्वाच्चत्रिलोककमलस्यअलिखितालिकः ॥ ३९ ॥ उत्पादनानिसर्गा आदिपदाहुद्विविपरिणामापक्षयास्तत्तुक्षणोनाभिभवेनपरस्परप्र
 तिघातेनविभिन्नानिवैचित्र्यप्राप्तानिरूपाणियस्यतत् ॥ एवरीत्यापुन-पुनरुन्नभितमालीनचाकुलपरिधमत्साक्षिदृश्यबुद्धिमनइन्द्रियाणांदृश्यजगद्ब्रह्मत्थानकालेआलोकयन्समा
 धिकालेप्रकलयन्विलापयश्चचिरस्थितोस्मीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवा०तात्पर्य०नि०पू०षड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ भुशुंडस्यप्रशसात्रिययासोस्तेनपूजनम् ॥ व
 सिष्ठस्यनभोगत्याखलोकाभिश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथायेनप्रकारेणअस्मिचिरजीवामि ॥ परमार्थतद्दहकार्यकरणसघातेयदस्मितञ्चकथितमित्यर्थः ॥ धार्ष्ट्येनैवयात्येन ॥ १ ॥

आत्मोदत्त सुदन्तान् ॥ १२ ॥ ये भवन्प्रपश्यन्ति ते पादशोधयन्त्या ॥ यावदेषो तिस्रदशो विरस्थितसार्धस्याग्निप्रायम् ॥ १३ ॥ विधुधानदिवानां विधुर्वाचभूतयोक्षानैर्भयं संपवोदय ॥ १४ ॥ यत्वायन्नचिरमपि यत्प्राप्य द्वांस्तत्स्वप्नो जन्म कथं विद्यायततश्चापि भवानि वनमुलम् ॥ १५ ॥ वराशब्दे वेणुवने ॥ वेणूनामप्यष्टमुक्ताकरे पुनरिगणनात् ॥ १६ ॥ ८ ॥ मध्याह्नपदनमध्याह्निककर्मलक्ष्यम् ॥ स्मरन्निर्वासापिलोकस्वरुहम् ॥ १७ ॥ १० ॥ मौक्तिकलक्षणेनार्थेण अर्धार्थजलेन ॥ ११ ॥ घ्निने भ्रमिवेत्सुपमानानित्यशिवपूजा श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अहो नु विन्न भगवन् भवता भूषणश्रुते ॥ आत्मोदत्तं प्रकथितं परविस्मयकारणम् ॥ १२ ॥ धन्यास्ते ये महात्मानाम् त्यंतश्चिरजीवनम् ॥ भवतं परिपश्यति द्वितीयमिव पद्मजम् ॥ १३ ॥ यावदपहशोधयन्त्या स्वात्मोदत्तमस्वद्वितम् ॥ यथावत्यावनबुद्धे सर्वं कथितवानसि ॥ १४ ॥ प्रश्नां तदिदं सुसर्वांस्तुष्टा विबुधभूतय ॥ भवानिव जगत्यास्मिन्महानवलोकितम् ॥ १५ ॥ कथं विद्याप्यते कश्चिद्वत्वे ह हि महाजन ॥ न भवानिव प्रव्यात्मा सुलभो जगति क्वचित् ॥ १६ ॥ वराशब्दे हि किस्मिन् विज्ञायेते मौक्तिककथया ॥ जगत्सर्वे हि किस्मिन् विद्वद्वा शस्ते त्वा दशलाया ॥ १७ ॥ मया तु सुमहत्कार्यं मय संपादितं शुभम् ॥ पुण्यदेहविमुक्तात्मा यद्वानवलोकितम् ॥ १८ ॥ तदस्तु तव कल्याणप्रविश्यामुपात्तं देहमपह्वम् ॥ १९ ॥ कल्पवृक्षलतापुष्पकसरेण हि मत्पिपा ॥ तत्पात्रं मौक्तिकार्थेण पूरयामास पूर्णधी ॥ २० ॥ तेनार्थ्यपाद्य पुष्पेण त्रिनेत्रमिव मामसौ ॥ आपादं मूलकं भक्त्या पूजयामास पूर्वजम् ॥ २१ ॥ अनुब्रज्या क्वदर्यं न स्वर्गेन्द्रालमिति बुवन् ॥ विष्टरादह क्षणेनैव गगनाध्वन्यदृश्यताम् ॥ निवृत्तोऽसौ विहंगेन्द्रोऽस्त्यजास गतिं सताम् ॥ २२ ॥ अन्योन्यमपि किस्मिन् विद्वत्तरगकहं विबुधौ ॥ व्योम गतोऽहं मुष्टोऽहं न मेरोः शृंगद्वयमेवम् ॥ २३ ॥ सप्तर्षिर्महत्प्राप्य जायया परिपूजितम् ॥ याते रुरुत युगस्यादौ पुरावर्षशतद्वये ॥ २४ ॥ स मेव परतत्रैवोपरिभूयत ॥ २५ ॥ मध्ये त्रेता युगस्यास्य जातस्त्वरिपुमहन् ॥ पुनरथाष्ट परतापितस्य गम्यते ॥ पूषजश्चितन ॥ २६ ॥ हे स्वर्गेन्द्र अनुब्रज्या लक्षणेन क्वदर्येन भयेण अलमिति बुबुधन् इहाश्रुत उद्धीन ॥ २७ ॥ सरोधितो निर्वाहति ॥ २८ ॥ १२ ॥ आकाशपापुण्ड्रसमं कालमाह ॥ याते इति ॥ २९ ॥ १३ ॥ गृह्यन्ते मेरो ॥ ३० ॥

उपसहरति ॥ इतीति ॥ २० ॥ इतीति ॥ इतिदमासुमेर्भुशुदस्यसत्कर्थाय प्रविचारयिष्यतिसिद्धास्मिन्नेवशरीरभावाजन्मादयस्तद्भ्रूलुलाअतएवाकुलायेजीवासैरास्थि
 ताइतिदमाप्रसिद्धामसत्सरितमायानदीतरिष्यति ॥ प्रसभमितिपौरुषप्राधान्यद्योतनार्थम् ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशोनिर्वाणप्रकरणेपू० सप्तविंशतितमः
 सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ आख्यायिकाभिसवधोदेहानियतिवर्णनम् ॥ आपातभातिमात्रत्वेदेहोऽत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ वर्णितायाभुशुडाख्यायिकायाः प्रकृतोपदेशमव
 धदर्शयति ॥ एवमित्यादिना ॥ १ ॥ प्राणाभ्यासोऽत्रप्राणस्यनिरोधउपास्तिर्वातपूर्विकाम् ॥ महार्णवइतिविपुल ससारोनिगीर्याव्यवसितः ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणापानावलोकि
 मिलितोभूदुशुंडोमेतथैवाजरूपवान् ॥ इतिसंक्रथितंचित्रंभुशुंडोदंतमुत्तमम् ॥ श्रुत्वाविचार्यैवांतर्धुक्तंतसमाचर ॥ २० ॥ ॥ श्री
 वाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिसुमतिभुशुंडसत्कर्थांयोविमलमतिःप्रविचारयिष्यतीह ॥ भवभयबहुलाकुलास्थितांसप्रसभमसत्सरितंत
 रिष्यतीति ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० भुशुंडोपाख्यानसमाप्तिर्नामसप्तविंशतितमःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७३ ॥
 श्रोवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंभुशुंडदत्तांतःकथितस्तेमयानघ ॥ अनयाप्रज्ञयातीर्णोभुशुंडोमोहसंकटात् ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यस्वप्राणा
 भ्यासपूर्विकाम् ॥ भुशुंडवन्महाबाहोभवतीर्णमहार्णवः ॥ २ ॥ यथाज्ञाननयोगेनसंतताभ्यासजन्मना ॥ भुशुंडःप्राप्तवान्प्राप्यंतथासाद
 र्यतपदम् ॥ ३ ॥ असक्तबुद्धयःसर्वेभुशुंडवदवस्थितिम् ॥ प्राप्तुवंतिपरतत्त्वेप्राणापानावलोकिनः ॥ ४ ॥ एताविचित्राभवताश्रुताविज्ञा
 नदृष्टयः ॥ इदानींधियमालंब्ययेच्छसितथाकुरु ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्भवताभूमिभास्वताज्ञानरश्मिभिः ॥ हादमुद्दाम
 दौरात्प्यप्रमृष्टमखिलंतमः ॥ ६ ॥ प्रबुद्धाःस्मःप्रबुद्धाःस्मःप्रविष्टाःस्मःस्वमास्पदम् ॥ स्थिताःस्मोज्ञातविज्ञेयाभवंतोऽपराइव ॥ ७ ॥
 अहोभुशुंडचरितंपरंविस्मयकारकम् ॥ भगवन्भवताप्रोक्तमुत्तमार्थावबोधनम् ॥ ८ ॥ भुशुंडचरितेब्रह्मन्नेतस्मिन्कथितेत्वया ॥ यच्छ
 रंगगृहंप्राक्तंमांसचर्मस्थिनिर्मितम् ॥ ९ ॥ तत्केननामरचितंकुतोवातत्समुत्थितम् ॥ कथंवास्थितिमायातंकोवातत्रावतिष्ठते ॥ १० ॥
 श्रीवसिष्ठउवाच ॥ परमार्थावबोधायदोपापाकरणायच ॥ शृणुराघवतत्त्वंनवक्ष्यमाणमिदंमया ॥ ११ ॥ अस्थिस्थूणंनवद्वारंरक्तमां
 सावलेपनम् ॥ शरीरसदनंरामनेकेनचिदिदंरुतम् ॥ १२ ॥

नःउक्तोपास्तिशीलाः ॥ ४ ॥ यथेच्छसियोगपूर्विकामुपास्तिपूर्विकावास्त्रात्प्रतिष्ठातथाकुरु ॥ ५ ॥ स्तायोगोपास्तीत्वदुपदेशश्रवणादेवस्वस्यतत्त्वबोधःसिद्धइतिसूचयन्
 राम कथाप्रसंजितदेहहस्वरूपमेवजिज्ञासमानपृच्छति ॥ भूमिभास्वताभूमावतीर्णेनसूर्येण ॥ उद्दामानिदौरात्म्यानिअनात्मस्वात्मत्वदर्शनानितस्युक्त
 दुश्चेष्टितानिचयस्यात्तथाविधहार्दतमः ॥ ६ ॥ अपराद्वितीयाभवतद्व ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कर्तुर्निमित्तस्यस्थितिप्रकारस्यतदन स्थस्यस्यामिनश्चप्रश्नाः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्रा
 यस्योत्तरमाह ॥ अस्थीति ॥ १२ ॥

नर्वाभरोत्सवेहस्यनिमातायुतिपुराणाभ्याधिकामसिद्ध जीवसुखस्वर्गोपभोगायास्यानिमापकसौक्यमपलप्येतेषाह ॥ आभासमाधिमिति ॥ इत्यमेवविनैषनिर्मातारमि
त्ययानहिजलेचद्राभातोनिमातारमेयक्षेतेनार्थैर्मिरिककल्पितद्वितीयचद्रविषयमल्लहदित्यर्थ ॥ ईश्वरस्यनिर्मातृत्वतुष्ठीतनमुत्थम् ॥ पुरुषनि श्रुतितद्वर्तनानात् ॥ जीव
स्यनिमापयितृत्वमपितया अपुष्टिपूर्वत्वादनिटनिमापणायोगोक्तिर्भाष ॥ १३ ॥ वेहस्यमिष्यात्वतुष्ठीतिकालभाषस्थितिकत्याच्चद्रहित्ववेवसिद्धिमित्याह ॥ द्विचदेति। चद्र
द्वित्वद्विचद्रानस्यविधौसप्येवभवतिनान्यदा वेहोपिहियस्माभयेव बलुतस्तुसैवेसेकएवैदुरित्यन्वय ॥ १४ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वेहेति ॥ परमाथसवधिधानकतयाउपवा
रास्तत् ॥ १५ ॥ अस्त सत्त्वर्नाति कन्दटातभाह ॥ स्वमदिति ॥ मुधामिष्येव ॥ नृद्रुदविधौनृद्रुदयतीतिस्त्वे ॥ इतरद्विधौशुद्धालम्बवर्गनसत्वे ॥ अलभ्यगृष्णकोवक्षम् ॥ १७ ॥

आभासमात्रमेवमित्यमेवावभासते ॥ द्विचद्रविधमाकारसटसच्चव्ययस्थितम् ॥ १३ ॥ द्विचद्रदर्शनविधौचद्रहित्वसदेवहि ॥ वस्तुत
श्चेकएवैदु स्थितादेहस्यैवहि ॥ १४ ॥ देहप्रत्ययकालेहिदेहोयसमवस्थित ॥ असन्नेवचसत्तस्माद्योक्त सदसदालम्बक ॥ १५ ॥ स्वप्न
स्वप्नावयोध संस्वन्यदासमुधैवहि ॥ नृद्रुदोयुद्धदविधौसत्योमिष्यैवचान्यदा ॥ १६ ॥ देहोदेहविधौसत्योत्यसत्यइतरद्विधौ ॥ प्रतिभास
विधौतावज्जलसदसदन्यदा ॥ १७ ॥ प्रतिभासविधौदेहसन्नसन्नान्यदास्मृत ॥ आभासमात्रमेवेदमित्यसप्रतिभासते ॥ १८ ॥ अय
नामादमित्यंतगृहीतमननस्थितम् ॥ मासास्थिमयनिमाणदेहोहमिति विध्यमम् ॥ १९ ॥ त्यजसकल्पनिर्माणदेहा मतिसहस्रश ॥ सुख
तल्पगतेयनस्वप्नदेहेनदिकन्दान् ॥ २० ॥ परिश्रमसिंहेरामसदेहलोक्कसस्थित ॥ जागरायामनोराज्येयनस्वर्गपुरांतरम् ॥ २१ ॥ परिश्र
मसिमेरुवासदेहलोक्कसस्थित ॥ स्वप्नेष्वपिचय स्वप्नजनयेनमहीतटान् ॥ २२ ॥ परिश्रमसिंहेरामसदेहलोक्कसस्थित ॥ मनोराज्यम
नोराज्येमहद्विभवभूमिषु ॥ २३ ॥ परिश्रमसिंयेनहसदेहलोक्कसस्थित ॥ गतेदेहमनोराज्येयाविचित्राजगक्रिया ॥ २४ ॥ प्रकरोपिम
हाधाहोतेदंशलोक्कसस्थिता ॥ विलासिन्यानुरागिण्यायेनसकल्पकांतया ॥ २५ ॥ निर्वर्तियामितेहेनसदेहलोक्कसस्थित ॥ एतेरामयया
देहामनस सदसन्मया ॥ २६ ॥

प्रतिभासविधौविनिमयधितार्थनिगमनत्वात्पौनरुक्त्यय ॥ १८ ॥ आभासभाषतामुपपादयत्प्रविभाजित्याजयति ॥ अयमिति ॥ प्राग्वहीतदेहाकारमनमेवसस्कारदा
क्यात्पुन पुनर्देहाकारेणस्थितम् ॥ १९ ॥ त्यजतिपूर्वाभ्यापि ॥ सकल्पनिर्माणदेहानेवोदात्तत्यतेयामसत्यतादर्शयति ॥ सुखतत्प्यगतदस्यादिना ॥ २० ॥ जागरायोजगरे ॥ छा
दमधीत्यय ॥ २१ ॥ २२ ॥ मनोराज्यात कल्पितेमनोराज्यनिरसहृतीपुषिभ्रमभूमिषु ॥ आम्भूत समानाधिकरणजातीययोरीत्यात्वेकमन्येनभावच्छादित ॥ महर्तामिदं च
द्वितीयाधिकप्रभूमिषु ॥ २३ ॥ गते कल्पनादिकयमनुवर्तिनि ॥ २४ ॥ २५ ॥ निर्वर्तिसंयोगसुखंयासीतियोग्यतयावयवमयकालोक्ति ॥ एवमविष्यारम्भमनोराज्येदेहा
अप्युदाहायः ॥ तेभूमिष्यात्संकल्पिकत्वादेर्विधितत्वात्पुनर्देहपिपथात्वसाधयति ॥ एतेदिति ॥ २६ ॥

अहताभ्यासविषयेदेहेद्विर्शितोन्यायोममताभ्यासगोचरेधनादावपिसमद्व्यारथेनाह ॥ २७ ॥ यानुदेलादीस्वामादिवधर्म्यमुद्विष्टसाचिगनुत्तिमात्रान्वनृत्य
 लासाकल्पिकत्वादिप्रयुक्तेत्याशयेनाह ॥ दीर्घेति ॥ २८ ॥ अतएवात्यतस्वज्ञानेनवाध्यत्यमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ प्रबोधमिति ॥ २९ ॥ सम्यक् आत्ममात्रपरिशेषेणद्रव्य
 सि ॥ यथाअर्कोदयेप्रबुद्धस्वामार्थान्परयतितह्वत ॥ ३० ॥ काचिदनिर्वचनीयामिथ्येवेत्यर्थः ॥ उक्तार्थेचमागुत्तप्रकरणेविस्तारोक्तंस्मारयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ऐ

तथैवतादृशाचारादेहोयंमनसःस्मृतः ॥ इदंमनस्येदेहोशयमिति विभ्रमः ॥ २७ ॥ तत्सर्वचित्तवीर्यस्यसंकल्पस्यविजृम्भितम् ॥ दीर्घं
 स्वप्नमिमंविद्धिदीर्घवाचित्तविभ्रमम् ॥ २८ ॥ दीर्घमप्यसिचदापरमात्मैच्छयास्वया ॥ २९ ॥
 द्रक्ष्यसित्वंतदासम्यगिदमर्कोदयेयथा ॥ स्वप्नसंकल्पजालेनयथान्यैवजगत्स्थितिः ॥ ३० ॥ तथैवेयं हि संकल्पकलनाकाचिदेव हि ॥ यथा
 पूर्वमयोत्पत्तिः प्रोक्ताकमलजन्मनः ॥ ३१ ॥ मनसः स्वयमेवांतःसंकल्पकलनोद्भवा ॥ विनिर्जरचनोपेतंमनस्तत्रात्तविभ्रमम् ॥ ३२ ॥
 संकल्पकलनामात्रंतथेदमवभासनम् ॥ यथाकल्पितआभासोमनमोज्जजनांगनः ॥ ३३ ॥ देहादिचिन्तिनेदेहः स्थितोन्यस्तद्देव हि ॥
 प्राक्प्रवाहचिराभ्यस्तोवासानातिशयेनयः ॥ ३४ ॥ तथैवदृश्यतेदेहस्तथाकृत्यदृयेनमः ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंकल्पाल्पयमवचित् ॥ ३५ ॥
 अन्यथाभाव्यतरामभूचतेतदिहान्यथा ॥ अयंसाहंममायंनमंसाजडतिभाविते ॥ ३६ ॥ स्तत्यायाभाव्यतरामभावनादादयेमंभवः ॥
 भावितंतीव्रवेगेनयेदवाशुतदेव हि ॥ ३७ ॥ सर्वत्रदृश्यतेरामकानिवात्यंतवद्भवा ॥ अहव्यावृत्तिरभ्यन्ताचयान्वनंपुद्गस्यते ॥ ३८ ॥ तथा
 यंभावनाभ्यस्तः संभारोप्यवलोक्यते ॥ यथान्वभावनौदिसमहर्चदवभासते ॥ ३९ ॥ तथेदमन्यकालस्यमपि संलक्ष्यते स्थिरम् ॥ व्याम
 न्येवयथानापतेमंदृश्यतेसरित् ॥ ४० ॥ धराप्यविद्यमानापिसंकल्पमादृश्यतेतथा ॥ दृश्यतेदृष्टिवैरूप्याद्यव्याजानिनिपिण्डिका ॥ ४१ ॥
 तथैवेयजगद्दृष्टमीदृजानादवभासते ॥ दृश्यतेसमयादृत्यानयव्याजानिनिपिण्डिका ॥ ४२ ॥

द्वयोपाख्यानोक्तमपिस्मर्तेव्यमित्याह ॥ यथाकल्पितदने ॥ ३३ ॥ पूर्वदेहादुक्तातिज्ञालेवोचनितोयोदेहः ॥ ३४ ॥ तत्राकृत्यदृयेनतादृगमंस्थानमप्यन्वा ॥ पौरुषेणप्रयत्ने
 नमन प्रत्यमुख्योक्त्यस्मदशनेअयेदेहजगदाकारः सकल्पश्चैवेदमन्वयः ॥ ३५ ॥ अन्यथाभाव्यतयदीर्घनिर्गमः ॥ तत्तदिअन्यथायुयेन ॥ इतिभावितयेवानुगुयतद्वति
 शेप ॥ ३६ ॥ तदेव हि दृष्टयनेन निरणान्वयः ॥ ३७ ॥ अद्विद्यावृत्तिव्यागितयथाभ्यन्ता ॥ ३८ ॥ निमगीमप्रत्यक्षाक्षणादिः अहंभिगद्विदिकादीयोऽवभासते ॥ ३९ ॥ स्थि
 रराश्वनम् ॥ व्योमनिमरुभूम्याकाशे ॥ सरित्पुनृतृणानदी ॥ ४० ॥ धराह अपिशब्दादतः श्रिलोकोच ॥ पिण्डिकावहंमुटः ॥ ४१ ॥ पुनोनावभमान् ॥ ४२ ॥

भीतरपि स्वस्वस्येपुस्वमनोराज्यकल्पितइत्तिव्याप्रादिषु ॥ सम्यग्भाषयम् ॥ ४१ ॥ स्वप्नाव आत्मा ॥ सप्रतिबहिर्मुखवशायाय ॥ ४२ ॥ यद्विभेतिनदपि भयार्कनिर्दिष्टास्वा
 सम्यगतिरिक्तमस्तीत्यर्थ ॥ य विभेति स एवार्कचिस्वरोप्यो विवेचनीयः ॥ ४५ ॥ अयमभयाविलक्षणमोह आद्यभयशुद्धालमिनदृश्यते ॥ तथाचमुनि ॥ यम्यदप्यभ्यालिकस्मा
 न्नुविभेतीति ॥ ततएवास्यभयवीयाय कस्माद्भाषेप्यन् द्वितीयादिभयं भवतीति ॥ केन तन्नुपायेनात्मा शुद्धातिताया ॥ सम्यगिति ॥ स्वप्नाव आत्मा ॥ ४६ ॥ पुनरशुद्धिप्राप्ति
 र्भक्तिवारयति ॥ नेति ॥ स्वप्नावत क्रीडनयोऽस्यातापतयायद्वीर्ततापाविनात्स्वरूपाभिष्यक्तौ पुनलायत्वमिवेत्यर्थः ॥ कुनोऽस्य दर्शनमाधाच्छुद्धिरिति चेद्दृष्टमलस्याभासमाधत्वा
 रित्याह ॥ आभासमापयेदिति ॥ ४७ ॥ इति अस्माद्धतो सम्यगालोकनयेवाभ्यकलनायाऽस्यागोविर्त्तितिविबुधिरिति पूर्वेषां भय ॥ सम्यगीक्षणतर्हि कीदृशतयाह ॥ मरण
 सम्यग्दृष्ट्या जगद्दुष्मीलयेयं नावभासते ॥ भीकरभ्येतिनयया स्वसफल्यपुंसं भ्रमम् ॥ ४३ ॥ स्वसकल्ये हि मसारेन तयैति भयं सुधी ॥ स्व
 एव हि स्वभावोयमित्यसप्रतिभासते ॥ ४४ ॥ संसारसरणिस्थित्या कस्मात्कांन विभेति किम् ॥ स एव किंचित्सशोध्यः शुद्ध्या विमलताग
 ते ॥ ४५ ॥ तस्मिन् न ह भ्यन्ते राममोहोयं जगत स्थित ॥ सम्यगालोकमात्रेण स्वभावः शुद्धिमुच्छति ॥ ४६ ॥ न गृह्णाति मलभूयस्तत्त्वतमि
 व कान्धनम् ॥ आभासमात्रमेव दनसन्नासजगन्भयम् ॥ ४७ ॥ इत्यन्यकलनात्याग सम्यगालोकनं विदुः ॥ मरणजीवितं स्वर्गो ज्ञानम
 ज्ञानमेव च ॥ ४८ ॥ विदाभासाहतेनास्तीत्येकता सम्यगीक्षणम् ॥ त्वमहंतादिससारइति मेनदिशोक्ता ॥ ४९ ॥ सर्वस्वाभासमेवेति स
 न्यगालोकनं विदुः ॥ सदसन्मयसंसारियया भूताय दर्शनात् ॥ ५० ॥ नास्तमेति न चोटेनिसम्यगालोकनाम्न ॥ निर्णयिसवभावानाम
 सत्त्वसत्त्वमेव च ॥ ५१ ॥ निष्कामशान्तिमभ्येतिसम्यगालोकनाम्न ॥ न निर्दति न च लौति न ह्यति न शोचति ॥ ५२ ॥ शीतलांसत्यता
 मेतिसम्यगालोकनाम्न ॥ अवश्यमेव मर्तव्यं सर्वैरिव हियधुभिः ॥ ५३ ॥ इति यधुवियोगेपुं किं दयापरितप्यसे ॥ अवश्यमेव च मयाम
 तं ध्यमिति निश्चयः ॥ ५४ ॥ इत्यात्ममरणप्राप्तौ किमुधापरितप्यसे ॥ अवश्यमेव आतेन किंचित्सुविभवादि कम् ॥ ५५ ॥

मित्यादिता ॥ ४८ ॥ विदाभासाद्येकताशादृते विनापुण्यद्व्यास्तीत्येकतापि न्यायपरिशेषः फलत सम्यगीक्षणमित्यर्थः ॥ त्वतास्वातिरिक्तेतनता ॥ अहंतास्वदेहमात्रपरि
 स्थित्यन्येन तता ॥ आदिपदास्वताइताभिमानविययआप्यालिक कार्यकारणफलताय संसारयत्यात्मानं लोकोत्तरेपुषिययेपुषययतीतिसारोपिययकलापस्तदाधारावरावि
 राधेति सर्वदृष्टय जातयेमत्वबधिनपुण्यकूनसति किन्तु स्वाभासस्वपकाराल्मस्वरूपयेवास्तीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ सम्यगालोकनफलमाह ॥ सदसन्मयेति ॥ सद्ब्रह्म असतीमायात
 दुःप्रयोपानाके ॥ ५० ॥ असत्त्वद्वयम् ॥ सत्त्वमधिष्ठानसम्यापपरिशेषम् ॥ ५१ ॥ निष्कामशान्तिमभ्येतिसम्यगालोकनाम्न ॥ ५२ ॥ शीतला मपरातितापप्रयाय ॥ स्वस्य मुक्तावपि
 बंधुजनानां पतिवत्तेलवीयराणादिदरनखलापोदुर्बलमाह ॥ अक्षययेवेत्यादिता ॥ ५३ ॥ अक्षयावशायास्वमरणांकातापोयेनेपायेन परिहर्नराक्यमदस्याशये
 नाह ॥ अपरपयेवेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ आपत्तदरिच्यदुर्दशाया ॥ अर्थोदिवशयायाताभवत्वेव ॥ बृहत्तिवर्थे ॥ ५७ ॥ असदपि सदैव असदेवन कदाचित्त्वमापन्नमिति मायाविक्रियावैचित्र्यमात्रात्मकेन
 पंचैकमन्यदस्तित्यरिदिव्यते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अह अहकारात्मानास्मि ॥ ५९ ॥ चित्रात्कामकर्मवासनाविद्यादोषादुत्थः ॥ चिदाभासश्चित्तकाशः ॥ अंगेति कोमलामत्रणे ॥
 ॥ ६० ॥ ये निष्ठे उदकफले निमित्तभूते यस्य स्मिन्परितापे इति क्रियाविशेषणम् ॥ ६१ ॥ अनुत्तमपदे स्थितो ब्रह्माविनत्सर्वभावेषु नाशाताबाधपरिशिष्टां परतां ब्रह्मतमेव आदत्ते स्वीक
 रोतिनप्रतीतिकालीखरताम् ॥ यथा तित्तिरीनीड निर्माणाय तृणानां मूलतः खरभागान्परित्यज्य नृद्वीतृणकोटिमेवादत्तेतद्वदित्यर्थः ॥ ६२ ॥ एतदर्थससारस्य स्वरभागापरिहारार्थं
 प्राप्तव्यं पुरुषेणेति हर्षस्यावसरोहिकः ॥ सर्वस्यैव हि संसारेनरस्यव्यवहारिणः ॥ ५६ ॥ अर्थायाताभवत्यापच्छोकस्यावसरोहिकः ॥ बृंह
 ल्युदेति स्फुरति बुद्बुदौ घट्टवार्णवे ॥ ५७ ॥ इदं हि जगतां जालं किमत्र परितद्वना ॥ सत्सदेव सदैव तदसदेवासदेव हि ॥ ५८ ॥ क्रियावैचित्र्य
 मात्रे तु किमन्यपरिदिव्यते ॥ नाहमस्मिन्वाभूवं भविष्यामि न सोधुना ॥ ५९ ॥ देहोयं चित्रदोषोत्थः किमन्यत्परिदिव्यते ॥ देहाच्चेदन्यएवा
 हं चिदाभासस्तदंगे ॥ ६० ॥ कौतौ मे स दसद्भावौ यन्निष्ठं परितप्यते ॥ इति निश्चयवत्त्वांतं सम्यग्ज्ञानात्मने मुनेः ॥ ६१ ॥ नास्तमेति नचो
 देति नशांतं परितप्यते ॥ परतामेव नाशांतामनुत्तमपदे स्थितः ॥ ६२ ॥ आदत्तेति त्तिरीनृद्वीतृणकं टिभि वामलाम् ॥ एतदर्थमसत्येस्मि
 न्नास्थाकार्यामनागपि ॥ ६३ ॥ सुरज्ज्वेव बलीवद्बोध्यते जंतुरास्थया ॥ अतस्त्वया हृदमिदमिति निर्णीयबुद्धितः ॥ ६४ ॥ आस्थारहित
 या बुद्ध्या विहर्तव्यमिहानघ ॥ कर्तव्यमेव कर्तव्यमकर्तव्यमुपेक्ष्यते ॥ ६५ ॥ आस्थानास्येपरित्यज्य लीलयैव महाधिया ॥ आभासमात्र
 मेवेदयस्य च प्रतिभासते ॥ ६६ ॥ सौंस्तः शीतलतामेति दिनाते भुवनं यथा ॥ प्रतिभासं परित्यज्य पदार्थपटलव्रजे ॥ ६७ ॥ आभासमात्र
 सामान्यमिदमालोकयानघ ॥ आभासमात्रकं रामचित्तामशंकलं कितम् ॥ ६८ ॥ ततस्तदपि संत्यज्य निराभासो भवोत्तम ॥ चिदाका
 शमयोनित्यं सर्वगः सर्ववर्जितः ॥ ६९ ॥ आभासस्य परित्यागे भवस्यैकांतनिर्मलः ॥ नाहमस्मिन्मे भोगाः सत्यादृत्यभिभाविता ॥ ७० ॥
 नेदमाडंबरं व्यर्थमनर्थायावभासते ॥ अहमेव हि वा सर्वं चिदित्येवं विभाविता ॥ ७१ ॥ नेदमाडंबरं व्यर्थमनर्थायावभासते ॥ दर्शनद्वयम
 प्येतत्सत्यमत्यंतसिद्धिदम् ॥ ७२ ॥

म ॥ ६३ ॥ इदमभूतब्रह्म इति उक्तयुक्त्या निर्णीय ॥ ६४ ॥ तर्हि किमास्थापरित्यज्य यथेष्टा चरणकर्तव्यं नेत्याह ॥ कर्तव्यमेवेति ॥ ६५ ॥ लीलया अश्रमेण
 ॥ ६६ ॥ दिनाते सौरतापो परमे ॥ सर्वानुगतसन्मात्रदर्शने उपायमाह ॥ प्रतिभासमिति ॥ विशेषाकारमित्यर्थः ॥ पदार्थानि पंचभूतानां पटलं समूहस्तदात्मके घटपृष्ठादिविषयव्रजे
 ॥ ६७ ॥ चित्तस्य आमर्शेन विशेषकल्पनेन कलकितमभूदतिशेषः ॥ ६८ ॥ तत्सन्मात्ररूपमाभासमपि सत्यज्य स्वात्मव्यतिरेकबुद्ध्या त्यक्त्वा निराभासस्त्रिपुटीभूत्यः सर्वगः पूर्णः ॥ ६९ ॥
 निराभासता सिद्धुपायभूतचित्तनद्वयमाह ॥ नाहमित्यादिना ॥ अभितो भाविता चित्तो सति ॥ ७० ॥ चित्तिसर्वबाधचिन्तनं सर्वस्य चिदात्मभावचित्तनवेति द्वौ चिन्तने ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

ऐच्छिकसमुच्चयेप्यनयोर्न विरोधः फलतः एकैकस्यादित्यायेनाह ॥ ७३ ॥ रागादिवोपक्षयस्येव क्षितमद्वयसफलनाम्यस्मिन्मित्राह ॥ कुर्वित्यादिना ॥ रागा
 रिक्षयमेवमथानफलः सौमि ॥ यत्किंचिदिति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ पदस्थितियम् ॥ ७७ ॥ किनामदु खफलमिति शेषः ॥ शास्त्रशालिनोपि मूलैर्विरोधः ॥ ७८ ॥ तेजना ॥ ते
 अल्पप्रतिज्ञानुशुकाः ॥ एवायेदेशाच्च ॥ रागद्वेषकमसमूलमाह ॥ मदनमिति ॥ अन्यत आन्यस्मारवरायसाधनप्रवादास्यकम् ॥ ७९ ॥ इति इत्यलब्धनटधनाविधिययेअ
 मिनिवेशात्तद्वद्विषयार्थबन्धनादित्येववहरेदालक्षणारागद्वेषयोः कथा केमुच्छादित्यर्थः ॥ धनानीत्यादिना ॥ ८० ॥ मियविषयभावेनअप्रियाभावेनचअत्र
 यदेकमेतयोर्नसिरम्यतद्रामसंश्रय ॥ द्वाभ्यामेवायैवैताभ्यार्दरानाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम् ॥ य
 किंचिदुदितलोकयत्रमस्यथवादिवि ॥ ७४ ॥ तत्सर्वप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयान् ॥ रागादिहतयाबुद्ध्यायाहग्रामविषेष्टितम् ॥ ७५ ॥
 तत्तदेवप्रयात्याशुमदानाविपरीतताम् ॥ द्वेषवोर्पोमिरुद्रासुगुणाश्चित्तवृत्तिषु ॥ ७६ ॥ पर्वकुर्वतिदग्धासुस्यलीपुहरिणाहव ॥ रागोद्वे
 पश्चसर्गोद्वेनविलीनोमनोविलो ॥ ७७ ॥ आस्यकल्पतरोरस्मात्किनामांगनलभ्यते ॥ येहिर्ब्राह्मा स्वनियताविटग्धाशास्त्रशालिन ॥ ७८ ॥
 रागद्वेषमयास्तेवेजनुकालेधिगन्तुतान् ॥ मदनमुक्तमन्येनधनन्यक्तमयान्यत ॥ ७९ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेषयोश्चमा ॥ धना
 निधवोमित्रपुनरायातियातिच ॥ ८० ॥ किमेतपुनरप्राज्ञोरन्यतेवाविरज्यते ॥ प्रावाभावभवामोगा मायेयंपारमेश्वरी ॥ ८१ ॥ स
 सारचनमावसिक्तपातयत्यलम् ॥ नधनजननात्मासत्यराघववस्तुत ॥ ८२ ॥ मित्येवमित्यावसितमितोदपरिलक्ष्यते ॥ आद्यं
 इतीयमगमसारचनतेनमाश्रम ॥ मृत्ताजर्वजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८३ ॥ कथमिति त्रिप्राज्ञोत्यन्यकल्पितस्वदुमे ॥ एरुनकल्पिताखेस्त्रीमुक्तेतादुरगोपर ॥ ८४ ॥
 संकल्पपुरवटसेवेदमुत्थितम् ॥ ८५ ॥ सर्वत्रसंस्यमेवेदसुपुमिवविध्युतम् ॥ परिपश्यसिसारदीर्घस्वप्नपुरदुमम् ॥ ८६ ॥ अज्ञान
 निद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम् ॥ ससारस्वप्नसंश्रान्तोभवानयमिहस्थित ॥ ८७ ॥ तदेनां विततांनिद्रां धनाज्ञानमयात्मिकाम् ॥ त्यजा
 लक्ष्मीमिवावाप्तनिधानं पुरुषोत्तम ॥ ८८ ॥

स्याभोगोयस्याम् ॥ ८९ ॥ सप्तकलपटम् ॥ ९० ॥ इतिषट्पदमाणयुक्त्यामित्येववसितमित्येवपरिलक्ष्यते ॥ तौर्यत्तिमाह ॥ आद्यतयोरिति ॥ आद्यतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥
 अस्तिरामसरात्तरभावविकारपलम् ॥ ८९ ॥ तुच्छेससारद्वितीयेध्याग्यत्वेदोतमाह ॥ अन्येत्यादिना ॥ ९० ॥ ९१ ॥ विदुः प्राज्ञा ॥ ९२ ॥ कल्पनाया सव्यसमावादिपिष्टा
 नचिन्मद्विषयसव्यसम्पत् ॥ निच्यतस्वमादिभाषापन्नसुपुमिव ॥ ९३ ॥ अच्यतमजसानस्युत्तम पूर्वान्वयि ॥ जवानसुभवास्तेएनानिद्रां त्यजेत्यसाराह ॥ ९४ ॥
 १ पाश्चादिमिपयादिति कश्चिन्माह

चिदाभासंचितकाशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मया मेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदंश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अथैवप्रकटोबोधोयस्यतथाविधः सत्सत्यस्यतत्त्वमालोक्य ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ सुसारसुषुप्तमिवसौम्यानिर्विषेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वददित्यापरोक्षमतिविततब्रह्मेवासिअत सुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमा
 हितस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्तात्यर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ रामस्यत्रोवाद्धिश्रान्तिः पुनरुक्तार्थविल

रः ॥ कैलासेप्राक्शिवेनेत्यस्योपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थसानुग्रहश्रीवसिष्ठेनोपदेशत्रमत्कारै प्रतिबोधितस्यश्रीरामस्य अन्येपाचश्रोतृणातत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्थस्यह

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा ॥ निर्विकल्पचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुद्धास्वप्रबुद्धास्वपुनःपुनरयंमया ॥ प्रबो
 द्यासेमहाबाहोपश्यात्माकमनामयम् ॥ ११ ॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा ॥ सुशब्दशालिनारामद्वयनेनैवासिबोधितः ॥ १२ ॥

बोधमासादयपरंप्रबोधोद्यैवराघव ॥ सत्यमालोक्यालीकृत्यक्लेमंजागतंभ्रमम् ॥ १३ ॥ नतजन्मनतेदुःखंनदोपास्तेनेतेभ्रमाः ॥ स
 र्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः ॥ १४ ॥ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिसुसारमुपसौम्यदृष्टिः ॥ अतिविततमिदंमुशुद्धये
 त्वंसमुपशमात्मानितिष्ठेहमहात्मन् ॥ १५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः ॥ २८ ॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्याकर्णयतिस्वस्यसमचेतसिराघवे ॥ विश्रान्तेस्वात्मनिस्वरं परमानंदमागते ॥ १ ॥ तत्रस्येवपुत्रसर्वपुतेपुपश
 मशालिपु ॥ राघवस्यात्मविश्रान्तिः स्थित्यर्थवचनानुवृत्तम् ॥ २ ॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव ॥ अथयातेमुहूर्तोर्धराघवेप्रतिबो
 धिते ॥ ३ ॥ पुनराहतमेवार्थवसिष्ठोवदतांवरः ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रामसम्यक्प्रबुद्धासिस्वात्मानमसिलब्धवान् ॥ ४ ॥ एवमेवा

वलंब्यार्थतिष्ठेनेहपदंक्रथाः ॥ इदंसंसारचक्रं हिनाभौसंकल्पमात्रके ॥ ५ ॥ संरोधितायां वहनाद्रघुनंदनरुद्धते ॥ क्षोभितायां मनोनाभ्या
 मिदंसंसारचक्रकम् ॥ ६ ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुपमास्यायत्रलंप्रज्ञांचयुक्तिः ॥ ७ ॥ नाभिसंसारचक्रस्य
 चित्तमेवनिरोधयेत् ॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच ॥ ८ ॥ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्कचनलभ्यते ॥ दैवैकपरतांत्यत्कावालबोधो

पकल्पिताम् ॥ ९ ॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्पवत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा ॥ १० ॥

पविश्रातिसमाधिनानिष्कंपस्थितिश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेना ॥ तत्रस्येवमुत्सालनिश्चिन्ताप्यतिविश्रान्तिविश्रान्तिमेनयोज्यम् ॥ मुनेर्वचनामृतं विरामे
 तिपरेणाचयः ॥ २ ॥ यथादृष्टितपितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतितद्वद्वेोधितेसमाधेर्बुद्ध्यापितेअथाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तेमेवार्थदृढीकारायाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अ

र्थपरमार्थमात्मतत्त्वम् ॥ इहमसारेपदस्थितिमाकृथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायां रागाद्वेपादिना विक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुषअभ्यासैवराग्यदाढ्यं
 लक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एच्छिकममद्येय्यनयोर्नविरोधः फलतएकद्रव्यादित्याशयेनाह ॥ ७३ ॥ रागादिदोषद्वयवत्येव धितमद्वयसफलनाम्यस्मिन्नित्याह ॥ कुर्वित्यादिना ॥ रागा
 विसयमवधानफलः स्तोति ॥ यत्किञ्चिदिति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ यदस्मिन्नित्यम् ॥ ७७ ॥ किनामदुःस्वफलमितिशेषः ॥ शास्त्रशालिनोपिभूतैतिरोधः ॥ ७८ ॥ तेजाना ॥ ते
 अरण्यपक्षिदामुका ॥ एवार्थवैशेषः ॥ रागद्वेषकमसुलभाह ॥ मद्धनमिति ॥ अम्यतः अम्यस्मादवस्थापसाधनप्रमादास्यकम् ॥ ७९ ॥ इतिवत्यलक्ष्यमद्वयनाद्विषयेऽ
 त्तिनिवेशाद्वैशेषार्थवधपनाविसर्ग्यबहोरेकलक्षणारागद्वेषयोः कया केनुच्छादित्यय ॥ कुलसुच्छालभाह ॥ धनानीत्यादिना ॥ ८० ॥ प्रियविषयभावेनअप्रियाभावेनअप्रव
 यदेकमेतयोर्नसिरस्यतद्रामसश्रयः ॥ द्वाभ्यामेवाथवैताभ्यार्दरानाभ्यामिहानघ ॥ ८१ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिसयम् ॥ य
 र्किंचिदुदितलोकैक्यमस्यपवादिवि ॥ ८२ ॥ तत्सर्वप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयान् ॥ रागादिद्वैतयादुःखायाद्वैतमविचेष्टितम् ॥ ८३ ॥
 तत्तदेवप्रयात्याशुमुद्धानाविपरीतताम् ॥ द्वेपदोषोर्भिरुद्धासुनगुणाध्वित्तवृत्तिषु ॥ ८४ ॥ पदकुर्वन्तिदग्धासुस्यलीपुहरिणाहव ॥ रागद्वे
 पश्चत्सर्वद्वौनविलीनीमनोविले ॥ ८५ ॥ अयस्यकल्यतरोस्तस्मात्किनामागनलभ्यते ॥ येहित्राज्ञा स्वनियताविदग्धाः शास्त्रशालिन ॥ ८६ ॥
 रागद्वेषमयास्तेवैजुक्तास्तेधिगल्लुतान् ॥ मद्धनमुक्तमन्येनधनत्यक्तमयान्यत ॥ ८७ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेषयोः क्रमा ॥ धना
 निधवोभित्रपूनरार्यातिर्यातिच ॥ ८८ ॥ किमेतपुनर प्राज्ञोरव्येतेवाविरज्यते ॥ भावाभावभावभोगामायेयपारमेश्वरी ॥ ८९ ॥ स
 साररचनामवाप्तसक्तपातयत्यलम् ॥ नधननजानात्मासत्यराधवस्तुत ॥ ९० ॥ मिथ्यैवमिथ्यावसितमिनीटपरिलक्ष्यते ॥ आद्य
 तयोः सवममन्मध्यस्थिरमाधिमन् ॥ ९१ ॥ कथंभ्रातिरितिप्राज्ञोऽत्यन्यकल्पितस्वप्नमे ॥ एकैककल्पिताखलीमुक्तेतादुरगोपर ॥ ९२ ॥
 इतीयमगमसाररचनातेनमाश्रम ॥ भूताजवंजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ९३ ॥ गधवपुरनिमाणविलासेनसमविदु ॥ स्वप्न
 मकल्पपुरवदसदेदमुत्थितम् ॥ ९४ ॥ सर्वत्रसस्यमेवेदसुप्तमिवविच्युतम् ॥ परिपस्थसिससारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ९५ ॥ अज्ञान
 निद्रालुठनस्वप्नावाल्मकमच्युतम् ॥ ससारस्वप्नसञ्ज्ञातोभवानयमिहस्थित ॥ ९६ ॥ तदेनोविततानिद्राधनाज्ञानमयात्मिकाम् ॥ त्यजा
 लक्ष्मीमिवावाप्तनिधान पुरुषोत्तम ॥ ९७ ॥
 स्याभोगायम्याम् ॥ ९८ ॥ ससत्फलपटम् ॥ ९९ ॥ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यापिष्येत्यवसितमिथैवपरिलक्ष्यते ॥ तायुक्तिमाह ॥ आधतयोरिति ॥ आधतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥
 अस्थिरमुत्तरात्रभाषविकारपलम् ॥ ९९ ॥ तुच्छेसंसारद्वैतवधयोप्येतद्वैतमाह ॥ अध्येत्यादिना ॥ ९९ ॥ विदुः प्राज्ञा ॥ ९९ ॥ कल्पनाया सवमसमवादिष्वि
 नचिन्मावाद्यमवसस्थम् ॥ विच्युतस्वप्नाविभाषापान्तसुप्तमिव ॥ ९९ ॥ अक्षयमवसातानुस्यूतम् पूर्वाभ्य ॥ ९९ ॥ अक्षयमवसातानुस्यूतम् पूर्वाभ्य ॥ ९९ ॥
 १ प्राज्ञाविनिपताद्वैतिकावकाशः

चिदाभासंचित्यकाशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदंश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अबैवप्रकटोबोधोयस्यतथाविधः सत्सत्यंस्वतत्त्वमालोक्य ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगल्लेतेति ॥ सुसारसुषुप्तमिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वददंनित्यापरोक्षमतिविततब्रह्मेवासिअतःसुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमा
 हितस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्त्रालयप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ रामस्यत्रोवाह्निश्रान्तिपुनरुक्तार्थविलस

र ॥ कैलासेप्राक्शिवेनेत्यस्योपदेशश्चकीर्यते ॥ १ ॥ इत्यसानुग्रहश्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारै प्रतिबोधितस्यश्रीरामस्य अन्येप्रांचश्रोतृणातत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्थस्वरू

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा ॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुद्धास्वप्नबुद्धास्वप्नःपुनरयंमया ॥ प्रबो
 द्यासेमहाबाहोपश्यात्माकर्मनामयम् ॥ ११ ॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा ॥ सुशब्दशालिनारामद्वयनेनैवासिबोधितः ॥ १२ ॥
 बोधमासादयपरंप्रबोधोद्यैवराघव ॥ सत्यमालोक्यालीकृत्यक्केमंजागतंभ्रमम् ॥ १३ ॥ नतंजन्मनतेदुःखंनदोपास्तेनतेभ्रमाः ॥ स
 र्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः ॥ १४ ॥ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिसुसारसुप्तसौम्यदृष्टिः ॥ अतिविततमिदंसुशुद्धये
 त्वंसमुपशमात्मानितिष्ठेहमहात्मन् ॥ १५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः ॥ २८ ॥
 श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्याकर्णयतिस्वस्यसमचेतसिराघवे ॥ विश्रान्तेस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते ॥ १ ॥ तत्रस्थेपुचसर्वपुतेपुपश
 मशालिषु ॥ राघवस्यात्मविश्रान्तेःस्थित्यर्थवचनानुवृत्तम् ॥ २ ॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव ॥ अथयातेमुहूर्तार्धराघवेप्रतिबो
 धिते ॥ ३ ॥ पुनराहृतमेवार्थवसिष्ठोवदतांवरः ॥ ४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान् ॥ ४ ॥ एवमेवा
 वलंब्यार्थंतिष्ठेहपदंक्रुथाः ॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके ॥ ५ ॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुद्धते ॥ क्षोभितायांमनोनाभ्या
 मिदंसंसारचक्रकम् ॥ ६ ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुपमास्यायवलंप्रज्ञांचयुक्तिः ॥ ७ ॥ नाभिसंसारचक्रस्य
 चित्तमेवनिरोधयेत् ॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच ॥ ८ ॥ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्कचनलभ्यते ॥ दैवैकपरतांत्यत्कावालवोदो
 पकल्पिताम् ॥ ९ ॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा ॥ १० ॥

पविश्रातिसमाधिनानिष्कपस्थितिश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेना ॥ तत्रस्थेषुस्वात्मनिविश्रान्तेष्विति विभक्तिविपरिणामेनयोज्यम् ॥ मुनेर्वचनामृतविरामे
 तिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ यथादृष्टितर्पितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतिद्वद्वेोधितेसमाधेर्बुध्यतापितेअर्थाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तेमैवार्थदृढीकारायाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अ
 र्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम् ॥ इहससारेपदस्थितिमाक्रुथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायारागद्वेषादिनाविक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुषअभ्यासैवैराग्यदाढ्यं
 लक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

[illegible]

॥ २९ ॥ तत्रस्येनमिथ्याज्ञानचक्रस्थेनजीवेन ॥ ३० ॥ देहचक्रकंदेहपरपराचक्रम् ॥ ३१ ॥ प्रतीतितः सन्धिपरमार्थत असन् ॥ असत्येनाज्ञानादिनाकृतयस्माद्धेतोः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत्कृतनैवोच्यतेयेतिशेषः ॥ चेतनवज्जडेअपराधारोपादर्शनादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इच्छातोहिकर्तृत्वस्यात्मातुनजडेदेहेनिर्विकारेआत्मनिवासभवतीत्याह ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अकर्त्रात्मनिश्चयफलमाह ॥ यथेति ॥ ३७ ॥ तर्हि कथराज्यसंस्थितिसिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ ३८ ॥ देहसत्यतादर्शनेतुतदभिमानलक्षणाहकारस्या निरीहइति ॥ ३९ ॥
 यथापस्थतिदिक्रकंभ्रमदत्यंतमोहितः ॥ अकस्मादेवहृदनेमिथ्याज्ञानेनवल्गता ॥ २९ ॥ तत्रस्येनतथैवेदं दृश्यतेदेहचक्रकम् ॥ भ्रमितं चभ्रमद्रूपंपतद्रूपंप्रापितम् ॥ ३० ॥ हतंचहन्यमानंचहृश्यतेदेहचक्रकम् ॥ धीरतामलमालंब्यघनभ्रममिमंत्यजेत् ॥ ३१ ॥ संकल्पेन कृतोदेहोमिथ्याज्ञानेनसन्नसन् ॥ असत्येनकृतंयस्मान्नतत्सत्यंकदाचन ॥ ३२ ॥ असदभ्युत्थितोदेहोरज्ज्वामिवभुजंगधीः ॥ असत्या मेवसत्यांचकरात्यपिजगत्क्रियाम् ॥ ३३ ॥ जडेनरामक्रियेतयन्नतत्कृतमुच्यते ॥ कुर्वन्नपितदादेहोनकर्ताक्वचिदेवहि ॥ ३४ ॥ निरीहो हिजडोदेहोनात्मनोस्याभिवांछितम् ॥ कर्तानिकश्चिदेवातोद्रष्टाकेवलमस्यसः ॥ ३५ ॥ यथादीपोनिवातस्थः स्वात्मन्येवावतिष्ठते ॥ सा क्षिवत्सर्वभावेषुतथातिष्ठेज्जगत्स्थितौ ॥ ३६ ॥ यथादिवसकर्माणिभास्करः खंस्थएवसन् ॥ करोत्येवमिमारामकुरुपार्थिवसंस्थितिम् ॥ ३७ ॥ अस्मिन्नसन्मयेदेहगृहेशून्येसमुत्थिते ॥ सत्तामुपगतेमिथ्याबालकल्पितयक्षवत् ॥ ३८ ॥ कुतोप्यागत्यनिःसारः सर्वसज्जनव र्जितः ॥ अहंकारः कुवेतालः प्रविष्टश्चित्तनामकः ॥ ३९ ॥ अस्यमाभृत्यतांगच्छत्वमहंकारदुर्मतेः ॥ अस्यभृत्यतयारामनिरयः प्राप्यते फलम् ॥ ४० ॥ स्वसंकल्पविलासेनदेहगेहेदुराकृतिः ॥ उन्मत्तचित्तवेतालः परिवल्गतिलीलया ॥ ४१ ॥ शून्यं देहगृहंप्राप्य चित्तयक्षेण तत्कृतम् ॥ भीतायेनमहांतोपिसमाधिनियताः स्थिताः ॥ ४२ ॥ चित्तवेतालमुद्भास्यस्वशरीरकमंदिरात् ॥ संसारशून्यनगरेनविभक्तिक दाचन ॥ ४३ ॥ चित्तभूताभिभूतोस्मिन्येशरीरगृहेरताः ॥ चित्रमद्यापितेकस्माद्ब्रदिताआत्मवत्स्थिताः ॥ ४४ ॥ ग्रस्तेचित्तपिशाचेनदेह सन्नानियेष्टताः ॥ पिशाचस्येवयाबुद्धिर्नापिशाचस्यराघव ॥ ४५ ॥
 वर्जनात्तदृत्यतास्यादेवेत्याह ॥ अस्मिन्नित्यादिना ॥ ३८ ॥ प्रविष्टः स्यादितिशेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सत्यहकारेअनर्थातरमप्याह ॥ स्वसंकल्पेत्यादिना ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देहगृहेरताआसक्तास्तेअनतकोटिदेहेषुनष्टेषुअथापिदेहेनआत्मवत्तादात्म्येनघटिताः कस्मात्स्थिताः ॥ सदैवतद्वद्वटनदुःखेअनुभूयमानेपितद्विघटनेयत्ननकुर्वन्तितच्चित्रमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ येष्टतास्तेषामितिशेषः ॥ ४५ ॥

सर्वतापप्रयवद्भिरपेक्षारिकेआस्थायाविहरन्नापुरुष पिशाचएवेतिविभक्तिविपणिमेनानुपञ्चयते ॥ अथास्याकुतो न युक्तातभाह ॥ नत्विति ॥ ३९ ॥ नयममहकारस्यानु
चरतांमृत्योस्त्यक्ताततोयोगभूमिकाम्यातावहकारस्यअस्मृतिआत्यक्तविस्मृतिशाय ॥ ३७ ॥ नमिषाणीति ॥ अहकारिणां विनयवौर्लभ्यावौद्धत्यावस्थाभावाच्चनकाश्च
त्तिससतीतिभाव ॥ ३८ ॥ फलफलहजनवैरादिरूपमतपुषमरणालम्बम् ॥ ३९ ॥ ५० ॥ तस्यपरलोकेपिदु स्वयेत्याह ॥ अहकारेति ॥ ५१ ॥ यस्यस्वेदेहपादपस्यकोदरे

अहकारश्चद्रूपद्वयहृद्दधशरीरकं ॥ विहरन्नास्यथासाधोनतुवैतत्किलस्थिरम् ॥ ४६ ॥ अहकारानुचरतांत्यक्ताविततयाधिया ॥ अह
कारास्मृतिप्राप्यस्वार्त्तमाश्रवलब्धताम् ॥ ४७ ॥ अहकारपिशाचेनग्रस्तायेनिरयैपिण ॥ तेषामोहमदां धानानमित्राणिनर्थां धवा ॥
४८ ॥ अहकारोपहतयायुध्यायाक्रियतेक्रिया ॥ विपवह्याहवफलतस्या स्यान्मरणालम्बम् ॥ ४९ ॥ विवेकधैर्यहीनिनस्वाहकारमहोत्स
व ॥ मूर्खेणालिधितोयेननष्टमवाशुविद्धितम् ॥ ५० ॥ अहकारपिशाचेनवराकायेवशीकृता ॥ तएतेनरकामीनाराघर्वेधनतांगता ॥ ५१ ॥
अहकारेणगोयस्यपरिस्फूजतिकोटरे ॥ स्वदेहपादपोऽर्धरैश्चिरेणनिपात्यतो ॥ ५२ ॥ अहकारपिशाचोस्मिन्देहेतिष्ठतुयानुवा ॥ त्वमेनमा
लोकयमामनसामहतांवर ॥ ५३ ॥ अवधूतोत्यवज्ञातश्चेतसैवतिरस्कृत ॥ अहकारपिशाचस्तेनेहकिंचित्करिष्यति ॥ ५४ ॥ देहालयेस्फुर
त्यस्मिन्नरामचित्तपिशाचेक ॥ अस्यानंतविलासस्यकिमिवागतमात्मन ॥ ५५ ॥ चित्तयक्षाभिभूतानांयाभुंसां विततापद ॥ शक्यते
परिसंस्त्यानुनतावर्पशतैरपि ॥ ५६ ॥ हाहावृतोस्मिदग्धोस्मीत्येतावैदु स्वदत्तय ॥ अहकारपिशाचस्यशक्तयोन्यस्यनानघ ॥ ५७ ॥ स
वगोपिययाकाश सद्यधोनेहकेनचित् ॥ सर्वगोपितयैवात्मानाहकारेणसंगत ॥ ५८ ॥ यत्करोतियदादत्तेदेहयत्रमिदंचलम् ॥ वातरज्जु
युतंरामतदहकारचेष्टितम् ॥ ५९ ॥

नदितसस्वेदेहाप ॥ बहुवेकवचनंजात्येक्यात् ॥ अधीरिरितिच्छेद ॥ ५२ ॥ माफालोक्य ॥ ५३ ॥ अनवलोकनयाभेणाकित्यातभाह ॥ अथधूतइति ॥ ५४ ॥ आत्म
नस्तदनुसणोदेवानय उपेक्षितस्तस्यितोप्यकिंचित्करिष्याह ॥ देहालयेइति ॥ ५५ ॥ चित्तेतिपुक्ताहकारस्यैववर्षतरेप्यनर्धकारिताख्यानानयनिर्हराः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ आत्म
अहंविस्मार्त्तानुगुणमद्विनिर्मापिकादीनां चित्तविरयति ॥ सर्वनइति ॥ सद्यज्यतइतिवचनः ॥ ५८ ॥ वातरज्जुः ॥ ५९ ॥ ५९ ॥

यद्यहंकारएव सर्वचेष्टानि भिज्जनात्तात हि केने पितं पतति भेषितं मनः केन प्राणमुच्यते पतं प्रत्यगस्यति मध्ये वा मनमासीनं विश्वे देवा उपासते इत्यादि
श्रुति विरोधस्तत्राह ॥ दक्षोत्पत्ताविति ॥ आत्मसत्स्थः स्वमहिम्नि प्रप्रतिष्ठितः कारणश्रुतिभिरुपचर्येत इत्यर्थः ॥ ६० ॥ उपचरे मन आदीनामत्तास्फूर्तिप्रदत्वं भवनिमित्तमित्याह ॥
आत्मेति ॥ आत्तवपुर्लब्धसत्ताककल्पितस्थूलदेहं च ॥ ६१ ॥ प्रकटाधयोश्चिज्जडयोः ॥ ६२ ॥ नन्वसबधेयमन आदेः सत्तारुफूर्त्यसिद्धिः सबधेत्वात्मासगत्वा सिद्धिरित्याशक्या
ह ॥ चपलेति ॥ चपलस्य इदानीरयति प्रेरयतीति चपलस्य देवरास्तथाविधाभिरात्मनः प्राणस्य शक्तिभिरावृतवशीकृतचित्ततादात्म्याध्यासलक्षणेन मौर्ख्येणाज्ञानेन दृश्यते न वस्तु
दक्षोत्पत्तौ यथा हेतुरकर्त्रपि किलांवरम् ॥ आत्मसंस्थस्तथेहात्मा चित्तचेष्टासु कारणम् ॥ ६० ॥ आत्मसन्निधिमात्रेण स्फुरत्यात्तवपुम
नः ॥ दीपसन्निधिमात्रेण कुञ्जरूपमिवामलम् ॥ ६१ ॥ अपि विभ्रल्लक्ष्यो राम नित्यमेवात्मचित्तयोः ॥ द्यावापृथिव्यो रिव कः संबंधः प्र
कटांधयोः ॥ ६२ ॥ चपलस्यंदनेराभिरात्मशक्तिभिरावृतम् ॥ चित्तमात्मेति मौर्ख्येण दृश्यते रघुनंदन ॥ ६३ ॥ आत्मा प्रकाशरूपो हि नित्यः
सर्वगतो विभुः ॥ चित्तं शठमहंकारं विद्धि हार्दबृहत्तमः ॥ ६४ ॥ आत्मा सितवस्तु तत्त्वं हि सर्वज्ञानमनोभ्यशम् ॥ दूरे कुरु मनो मोहं किमेतेना
भिसंगतः ॥ ६५ ॥ पिशाचोपि मनो राम शून्यदेहगृहे स्थितः ॥ भावयत्येष दुष्टात्मा मौनमुत्तमं संसृशन् ॥ ६६ ॥ भवप्रदमकल्याणं धैर्यं
सर्वस्वहारिणम् ॥ मनः पिशाचमुत्सृज्य यो सितत्वं स्थिरो भव ॥ ६७ ॥ चित्तयक्षदृढाक्रान्तं न शास्त्राणि न बांधवाः ॥ शक्रुवंति परित्रातुं गुर
वो न च मानवम् ॥ ६८ ॥ संशांतं चित्तं वेतालं गुरुशास्त्रार्थबांधवाः ॥ शक्रुवंति समुद्धर्तुं स्वल्पं कान्धूगं यथा ॥ ६९ ॥ अस्मिञ्जगच्छून्यपुरे स
र्वमेव प्रदूषितम् ॥ देहगेहं प्रमत्तेन चित्तयक्षेण वल्गता ॥ ७० ॥ चित्तं वेतालवलिता समस्ता देहखंडजा ॥ इयं जगदरण्यानीशून्त्या कस्य
न भीतये ॥ ७१ ॥ जगन्मार्ग्यामस्यां तु शांतं चित्तं पिशाचकम् ॥ देहगेहं कतिपयैः सेव्यते सद्भिरेव यत् ॥ ७२ ॥ इह संश्रयते यायादिव सैवर
घुनंदन ॥ प्रमत्तमो हवेतालैः पूर्णादिह श्मशानकैः ॥ ७३ ॥ अस्यां जगदरण्यान्यां मुह्यंतं मुग्धबालवत् ॥ स्वयमाराम्यधैर्यां शमात्मनात्मा
न मुद्धरेत् ॥ ७४ ॥ जगज्जरदरण्ये स्मिंश्चरद्भूतमृगव्रजे ॥ धृतिं तृणरसैराममागच्छ मृगपातवत् ॥ ७५ ॥ अस्मिन्महीतलारण्ये चरंति मृ
गपातकाः ॥ त्वमज्ञानगजं भुङ्क्तासैर्हीनं चित्तमुपाश्रय ॥ ७६ ॥

तेनेत्यर्थः ॥ नाभिरिति पाठे चित्तविशेषणम् ॥ ६३ ॥ असगलोपपादनाया विरुद्धत्वं मेव प्रपंचयति ॥ आत्मेति ॥ शठबंधकम् ॥ ६४ ॥ हे उत्तममनः पिशाच आत्मानमसे
स्पृशन् पिमौ न तूष्णीमेव स्वसंस्पृष्टभावयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ सशानेति ॥ शुद्धचित्तमिति यावत् ॥ मृगमृगसदृशं वत्सम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ देहलक्षणे खंडे परिच्छि
न्नभागे जाता ॥ ७१ ॥ समस्तेत्युत्सर्गः कचिदन्यथात्वमपि यतो दृष्टमित्याह ॥ जगदिति ॥ यत्पतः ॥ ७२ ॥ अतएवाज्ञे देहाः श्मशानतुल्या इति निदति ॥ इहेति ॥ ७३ ॥
धैर्यां शमाराध्य दृढमवलम्ब्य ॥ ७४ ॥ तृणसदृशैरसैरिषियरसैर्धृतिकतार्थता बुद्धिम् ॥ ७५ ॥ मृगपातकसदृशा अन्ये मूढा विषयवृणानि चरति चेच्चरतुनाम ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ननु वपुर्जने समानरीलतया सर्वे बावस्थानस्तु बहूदतपकोदायस्ताम्राह ॥ अत्यस्मेति ॥ विशेषणान्युभयप्रयोजयानि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ नमस्तभ्यमासक्तिरमेदमिशेष ॥ पतलमग्राधिनालसणाचडीकोपनासुरारुणागाराक्षसीस्वादीत्यर्थे ॥ ८० ॥ अन्येन कम्पणा ॥ यद्वेणोद्धारण ॥ अन्यस्य मनस ॥ अन्यो जाव ॥ मौल्यस्य च क्रिकापरि बतमानापरपराचिप्राआभ्यर्पणेत्यर्थ ॥ ८१ ॥ सर्वकथनत्वादिपिनात्मनिहु स्वतः लोकोभोक्तृशरीरादिरूपतराशकाराश्रायेनाह ॥ यथेत्यादिभिभि ॥ इतरस्य सङ्ग्रेतेरूपस्य सारितरत्येवैव असहलीकारिपदेभ्यः सिद्धिरिति भाव ॥ ८२ ॥ यथा उपलस्य च न ताकाठिन्योपलान्युपसतीतयामानसमष्टिभ्यष्टिभन समूह आदिपदातसत्कार्यस्थूलप्रपच

अन्येन रम्यामुग्धां गुदं पीपे स्वजले ॥ विहरंति यया रामतथामाविहरानघ ॥ ७७ ॥ अत्यल्पकालशिशिरैकदंमालेपदायिनि ॥ नमस्तभ्यं धधुरूपमद्विपणेव पल्लवे ॥ ७८ ॥ भोगाभोगाग्रहिकायां आयं स्यानुसरेत्यटम् ॥ प्रविचार्य महार्थं स्वमेकमालानमाश्रयेत् ॥ ७९ ॥ अपवित्रस्य तुच्छस्य दुर्गस्य दुर्गराकृते ॥ देहस्यार्थेन मन्त्रं च चित्ताचदीसुदारुणा ॥ ८० ॥ अन्येन रचितो देहो यद्वेणान्येन सश्रित ॥ दुस्वमन्यस्य भोक्तान्यश्रिद्वेयं मौल्यचक्रिका ॥ ८१ ॥ यथैकरूपापनताह पठास्यात्मन जाया ॥ सत्तामात्रैकसामान्यादितरस्याप्यसम्प्रवात् ॥ ८२ ॥ यथोपलस्य च न तामानसादितयात्मन ॥ सत्तामात्रादभिन्नत्वाद्भावादस्य सस्थिते ॥ ८३ ॥ यथोपलस्योपलताघटस्य घटतायया ॥ सत्तामात्रादभिन्नैव मानसादितयात्मन ॥ ८४ ॥ अत्रेवामपराह ष्ठिमहामोहविनाशिनीम् ॥ शृणुयाकथितानापूर्वममकैलासकदरे ॥ ८५ ॥ संसारदुःखशाल्यर्थे देवनाङ्गदुर्मौलिना ॥ अर्लीदुःखसंसारमासुरपारगोदिव ॥ ८६ ॥ कैलासो नाम शैले ब्रह्मगौरीरमणमदिरम् ॥ तत्राज्जे भगवान् देवो हरश्चन्द्रकलाधर ॥ ८७ ॥ तपूजयन् महादेवं तस्मिन्नेव गिरौ पुरा ॥ कदाचिदवसंगंगातेदेविरचित्ताश्रम ॥ ८८ ॥ तपोर्यतापसाचारं चिराय रचितस्थिति ॥ सिद्धसंघातवलितकृतशाल्मार्यसंग्रह ॥ ८९ ॥ पुष्पार्थस्युतपुष्टिकपुस्तकव्यूहसंग्रही ॥ एवगुणविशिष्टस्य कैलासवनकुजके ॥ ९० ॥ तप प्रचरतोरामममकालोत्यवतत ॥ अयैकदा कठचित्तु बहुलस्याष्टमे दिने ॥ ९१ ॥

अथ ॥ तद्वृत्त ॥ सत्तामात्रमालाबाधभिन्नत्वात्पृथक् अस्य मानसादे सस्थितेरभावादित्यथ ॥ ८३ ॥ अयं च न्यायः प्रत्येकघटतन्मानसवस्थाविव्यपियोप्यद्वितिसर्वदेवमेवमसिद्धमित्याह ॥ यथेति ॥ ८४ ॥ अप्राप्तिरन्यथेदमावस्थमात्रमात्रमसिद्धिषु जालक्षणार्हादिष्टगुण ॥ ८५ ॥ तत्रादीकैलासवर्णनमुत्वेन कथयति लीति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ इदुकराणां आशयः पञ्चस्याष्टमे दिने ॥ ९१ ॥

रात्रयेमेवप्रदोषेपूजाजपध्यानादिनाक्षयमागतेसति ॥ प्राणिसंचारायुपरमात्संशान्तरूपासुविक्षुकरादिवेष्टयाप्यथानिवेदनकाष्ठमौनव्रततत्रस्थितास्विव ॥ ९२ ॥ गहनेषुवने
पु ॥ ९३ ॥ तनुतार्दपद्महिःप्रवणतामितियावत् ॥ ९४ ॥ स्मयात्स्विसयात् ॥ ९५ ॥ बहिर्दृष्ट्या अवलोकितगतविचारितमित्यर्थः ॥ विचार्यचयावत्तुरस्थसानुं प्रस्थदेशपश्यामिताव
त्तत्रप्राप्तद्व्यर्थः ॥ ९६ ॥ सुसयत सावधानः ॥ ९७ ॥ सुमनास्तनुष्टमनाः ॥ ९८ ॥ सम्यक्साष्टागप्रणम्याभिवाहितः स्तुत ॥ स्वभाष्यमहोदयस्वस्मिस्तदनुग्रह

गतेआवणपक्षस्यरात्र्यप्रेक्षयमागते ॥ दिक्षुसंशान्तरूपासुकाष्ठमौनस्थितास्विव ॥ ९२ ॥ खड्गच्छद्यांधकारेषुकुंजेपुगहनेपुच ॥ एतरिमे
नंतरेतत्रयामार्धप्रथमेगते ॥ ९३ ॥ समार्धितनुतानीत्वास्थितोहंवाक्यमग्रदृक् ॥ अपस्वंकाननेतेजोझटित्येवसमुत्थितम् ॥ ९४ ॥ शु
भ्राभ्रशतसंकाशंचंद्रविंबगणेपमम् ॥ प्रकटीकृतदिक्कुंजंतदालोक्यमयास्मयात् ॥ ९५ ॥ अंतःप्रकाशशालिन्याबुद्धिदृष्ट्यावलोकित
म् ॥ यावत्पस्यामितंसानुंप्राप्तश्रंद्रकलाधरः ॥ ९६ ॥ गौरीकरार्पितकरेनदिप्रांत्सारिताग्रगः ॥ शिष्यान्संबोध्यतत्रस्यानृगृहीत्वावर्धसु
संयतः ॥ ९७ ॥ अगमंसुमनास्तस्यदृष्टिपूतमहंपुरः ॥ तत्रपुण्यांजलिदत्वादूरदेवत्रिलोचनः ॥ ९८ ॥ दत्तार्घ्येणमयादेवःसंप्रणम्याभिवं
दितः ॥ ततश्चंद्रप्रभासख्याक्रज्याशीतलयातया ॥ ९९ ॥ दृशासर्वार्तिहारिण्याचिरमस्यास्पदीकृतः ॥ पुष्पसानूपविषायतस्मैत्रैलोक्य
साक्षिणे ॥ १०० ॥ अर्घ्यपुष्पंतथापाद्यमभ्युपेत्यार्पितंमया ॥ मंदारपुण्यांजलयोविकीर्णांचहवःपुरः ॥ १०१ ॥ नानाविधैर्नमस्कारैःस्तो
त्रैश्चाभ्यर्चितःशिवः ॥ ततोभगवतीगौरीतादृश्यैवसपर्यया ॥ २ ॥ संपूजितासखीयुक्तागणमंडलिकातथा ॥ पूजानेपूर्णशीतांशुरस्मिशी
तलयगिरा ॥ ३ ॥ तत्रोपविष्टंप्रोवाचमामर्द्धदुक्कलाधरः ॥ ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यःप्राप्तविश्रांतयःपरे ॥ ४ ॥ कच्चिकल्याणकारिण्यःसंवि
दस्तेस्थिताःपदे ॥ कच्चित्तपस्तेनिर्विघ्नंकल्याणमनुवर्त्तते ॥ ५ ॥ कच्चित्प्राप्यमनुप्राप्तंकच्चिच्छाम्यंतिभीतयः ॥ एवंवादिनिदेवेशेशसर्वलो
केककारिणि ॥ ६ ॥ गिरानुनयशालिन्यामयोक्तरनुंदन ॥ व्यक्षानुस्मृतिकल्याणवतामिहमहेश्वर ॥ ७ ॥ नर्किंचिदपिदुष्प्रापंनचकाश्च
नभीतयः ॥ त्वदनुस्मरणानंदपरिघूर्णितचेतसाम् ॥ ८ ॥ नतेसंतिजगत्कोशेप्रणमंतिनयेषुनः ॥ तेदेशास्तेजनपदास्तादिशस्तेचपर्वताः ॥ ९ ॥
दृष्टिपातवर्णयति ॥ ततदिति ॥ तयास्वानुभूतालौकिकनिरतिशयानदाविर्भावचमत्कारकारिण्या ॥ ९९ ॥ १०० ॥ अभ्युपेत्यअभिसुखंसमीपेगत्वा ॥ १०१ ॥ तादृश्याशि
वपूजासदृश्यासपर्ययापूजया ॥ २ ॥ ३ ॥ तदाज्ञयातत्रसानावुपविष्टमाम् ॥ तत्रकुशलप्रश्नेकर्त्तव्येसर्वकौशलप्रमकाष्ठापरमात्मनिचिन्तविश्रान्तिमेवभगवान्प्रथममनुजिघृक्ष
यापृच्छति ॥ ४ ॥ सविदश्चित्तवृत्तयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुनयोविनयस्तच्छालिन्या ॥ ७ ॥ ८ ॥ जगत्कोशेतिप्राणिनोनसतियेनप्रणमति ॥ सर्वे
पिप्रणमत्येवेत्यर्थः ॥ तेदेशाःप्रशस्ततमादित्यर्थः ॥ अपशवोवाअन्येगेअश्वेभ्यःपशवोगेअश्वान्दिवत्तप्राशस्यलाभः ॥ ९ ॥

भूतस्यपाकसाधितस्वपुण्यस्यदशस्थानीयस्यफलजनोति अनतकोटिगुणतयावितारयति ॥ वसमानस्थीतेद्वारभ्यास्यसेवनमृतसेकेनवाश्रिषधनतनोति ॥ ११० ॥ एव्यत
 वरिष्यमाणस्यद्व्यर्धधीजतनोति ॥ १११ ॥ १२ ॥ सवासानननानानोयेयीतीनाच ॥ १३ ॥ पूर्णदिटार्यैरितिशेष ॥ १४ ॥ त्यक्ताउद्देगाश्विस्तसोमहेतवोयस्मिस्तथावि
 धेरशाननिधानंमृहीतिपरणाख्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ पूर्णमितकलादिशदस्युत्पावसिष्ठस्यविषयप्रोगाश्रित्यायुष्यतापोतनात्सर्वपापक्षयकरसककन्याणवर्धनमितिविशेष
 णाभ्याचसबानयिनहस्युपलक्षितनिराशयानरुद्रगोक्षसाधनविषयएवायमश्रुतिनिश्चितताम्सर्वक्षपरमकारुणिकर्दम्बर सर्वभावेनप्रपन्नायवसिष्टायपरमपुरुषार्थसाधन
 इत्यस्मानमेवमन्त्रेवाचनपरमरहस्यश्रुतमुपदेष्टकामयतिजानीते ॥ शृण्विति ॥ १७ ॥ प्रप्रवक्ष्यमाणदेवार्चनानुरूपमलौकिकदेवत्वरूपमुपदेष्टुंशिव्यस्यतदुक्तुंस्तजिनयपृच्छति ॥

त्वदनुस्मरणैर्कान्तिधियोयनस्यिताजना ॥ फलंभूतस्यपुण्यस्यवर्तमानस्यसेचनम् ॥ ११० ॥ तनोतिचैष्यतोयीजत्वदनुस्मरणप्रप्तो ॥
 ज्ञानायतैकलगोपृतिन्योत्त्रानिशकर ॥ १३ ॥ अपवर्गपुरद्वारत्वदनुस्मरणप्रप्तो ॥ त्वदनुस्मरणोदारचितामणिमतामया ॥ १२ ॥
 सवामामापदाम्भिदत्तमृतपतेपदम् ॥ इत्युक्तासुप्रसन्नतप्रगतमहेश्वरम् ॥ १३ ॥ अवोचप्रणतोभूत्वायद्रामतदिदंशृणु ॥ भगवं
 त्वव्यसोन्नपूणामेसकलादिश ॥ १४ ॥ किनुरच्छामिदेवेशसदेतन्ननिर्णयम् ॥ ब्रूहिप्रसन्नयाबुद्ध्यात्यक्तोद्वेगमनामयम् ॥ १५ ॥
 सवपापक्षयकरसर्वकल्याणवधनम् ॥ देवाचनविधानतत्कीदृशंभवतिप्रप्तो ॥ १६ ॥ ॥ इश्वरउवाच ॥ ॥ शृणुब्रह्मविदोश्रेष्ठदेवार्च
 नमनुत्तमम् ॥ वदामिमुच्यतेयेनरुतेनसरुदेवहि ॥ १७ ॥ कच्चिद्देस्मिमहाबाहोदेव कस्यादितिहिज ॥ नदेव पुंढरीकाक्षोनचदेवस्त्रि
 लोचन ॥ १८ ॥ नंदव कमलोद्गतोनदेवस्त्रिदशेश्वर ॥ नदेव पवनोनाकानलोननिशाकर ॥ १९ ॥ नवाक्ष्णोनावनिपोनाहंनत्वहि
 जोत्तम ॥ नंदवोदेहूरूपोहिनंदवश्चित्तरूपपृकृ ॥ १२० ॥

कच्चिरिति ॥ महाबाहोनिरतदेवाचनसकलीकृतबाहोदुनियाहुसापेक्षबासपूजाभाप्रश्रुतापोतनायसबोधनय ॥ ननुप्रसिद्धाएवपुंढरीकाक्षप्रिलोचनादयोदेवा किमेतावद्यपि
 विषयेभगवाम्यावनमिसंज्ञावयतीतिमयमानस्यवसिष्ठस्यपरिच्छिन्नेयुगद्धाजात्यमथमयनेनुमाह ॥ नवेवइत्यादिना ॥ १८ ॥ कमलोद्गतोब्रह्मा ॥ त्रिदशेश्वरद्व ॥ नि
 शाकरपद्मपुण्यतत्कलापीनसारीकथयान्नास्तोदितेदेवेहोपलक्षणम् ॥ १९ ॥ पुनर्हिनत्वमितिनिषधोत्तरवसिष्ठयोस्तथाद्रोदयंतितास्माद्बुद्धा ॥ यदब्रह्मसिद्धोस्तिस्त्वयसिद्धोसी
 म्यारिमुनिपुनस्त्यसप्तट्टिमाणतानसिद्धे कनमएकोदेवइतिप्रमाणइतिप्रमाणस्यैवसदित्याल्यकस्युतेश्वमाणत्वायेनयामदेवतात्वनिवारणाथम् ॥ एवंनेनदेवाकामुबन्धुर्ममरीदित्यादि
 क्वदिबुद्ध्याभ्यासिकेनुरूपसुतापिदुष्टराज्यदरानाम् त्वमेत्वाहोसोवध्य त्वाहाइत्यादिबर्वाटिनाकषेष्टायाभ्यासिकभावाभाविप्रसक्तदेवतात्वनिवारयति ॥ देहकपइति ॥ १९ ॥

आध्यात्मिकप्रस्तावात्मकमलात्रदेहादिशोभा ॥ मतिमहणसर्वाध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थम् ॥ तत्तुल्यन्यायादाधिभौतिकेव्यपिसर्वभावेव्यदेवत्वमुक्तं योध्यम् ॥ कस्ताहिदेवस्त
माह ॥ अरुत्रिमिति ॥ इकजोडितः कः कर्मभित्यमिति मपू ॥ कृत्रिमक्रियासाध्यतद्विलक्षणपरमार्थदेवननिरतिशयप्रमोदश्चक्राशोदेवउत्तर्यः ॥ पुढरीकाक्षादिमत्यता
हिचिस्त्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्ध्यस्तालेपाचिसकाशापृथक्करणेस्वरूपसिद्धिरेवदुल्लभादुरेदेवत्वमिति तेव्यपिसत्ताप्रकाशएवानावृतः स्फुरन्सर्वत्रिकोदेवस्तदभिव्य
स्यतिशयोदेवपुढरीकाक्षादयोपिअभिभूज्जाड्यात्वाद्द्विशब्देनज्वलदगारादेवदेवाउच्यतइतिनश्रुतिस्तस्यादिवादविरोधोपीतिभावः ॥ २१ ॥ आकारादिनादेशतोवस्ततश्चपरि
च्छिन्नेभितेकालतपरिच्छिन्नेतदेवनकुतः ॥ अयभावः ॥ दिवुकोडाविजिगोपाव्यवहारयुतिस्लुतिमोदमदस्वमकातिगतिव्यतिदेशस्वार्थपुप्रसिद्धाहोव्यते पचायचिंदवशब्दव्यु

नदेवः कमलारूपीनापिदेवोभवेन्मतिः ॥ अरुत्रिममनाद्यंतदेवनंदेवउच्यते ॥ १२३ ॥ आकारादिपरिच्छिन्नेभितेवस्तुनितकुतः ॥ अरु
त्रिममनाद्यंतदेवनंचिच्छिवंविदुः ॥ २२ ॥ तंदेवदेवशब्देनकथ्यंततत्पूजयेत् ॥ तदेवास्तियतः सर्वसत्तासत्तामरूपधृक् ॥ २३ ॥ अज्ञा
तशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनंरुतम् ॥ योजनाध्वन्यशक्तस्यकोशाध्यापारिकल्प्यते ॥ २४ ॥ इयत्तादिपरिच्छिन्नंरुद्रादेः प्राप्यतेफलम् ॥
अरुत्रिममनाद्यंतफलमानंदआत्मनः ॥ २५ ॥ अरुत्रिमफलंत्यक्तायः कृत्रिमफलंरुजैत् ॥ त्यक्तासमंदारवनंकारंजंयातिकाननम्
॥ १२६ ॥ बोधः साम्यंशमइतिपुष्याण्यग्राणितत्रच ॥ शिवंचिन्मात्रममलंपूज्यपूज्यविदोविदुः ॥ २७ ॥ शमवोधादिभिः पुष्येदेवआ
त्मायदर्थ्यते ॥ तत्तुदेवार्चनंविद्विनाकारार्चनमर्चनम् ॥ २८ ॥ आत्मसंवित्तिरूपंतुत्यक्तादेवार्चनंजनाः ॥ कृत्रिमाचारानुयेसकाश्चिरं
क्लेशंभजंति ॥ २९ ॥ ज्ञातज्ञेयाहियेसंतोत्रालकीडोपमंचते ॥ आत्मध्यानाहंतवस्तुनकुर्वंतोदेवपूजनम् ॥ ३३० ॥ आर्त्तमेवदेवोभग
वाच्छिवः परमकारणम् ॥ ज्ञानार्चनेनाविरतंपूजनीयः ससर्वदा ॥ ३३१ ॥

त्यादनात्कोचेमानाभावात्मायिकनिरुकोश्वर्थस्वच्छदकीडाविजिगीपाव्यवहारस्तुतीनामावियकमदस्वमेच्छागतीनांचनिर्वाहकत्वाद्दशस्वार्थपुद्युतिमोदावेवमुल्यावर्थेति
चनित्यनिरतिशयानंदस्वप्रकाशेब्रह्मण्येवसंभवतोपरिच्छिन्नेपूजयेद्व्यति ॥ अतः अरुत्रिमचिच्छिवमेवदेवंतत्त्वतोविदुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ यतः सर्वजगज्जीवतत्संसाररूपंतत्सत्तथै
वसत्तामरूपधृक्नस्वतइतिदेवास्तिनान्यदित्यर्थः ॥ २३ ॥ तर्हिपुढरीकाक्षायाकारार्चनविधिर्यएव नेत्याह ॥ अज्ञातेति ॥ कृतंविहितम् ॥ २४ ॥ आत्मनस्तत्त्वतः सा
क्षात्कारतपूजेनप्रसन्नादित्यर्थः ॥ २५ ॥ कृत्रिमकामभोगानात्मपूजनात्सिद्धांतीतितदर्थकृत्रिमपूजैवकार्यातत्राह ॥ अरुत्रिमिति ॥ २६ ॥ अरुत्रिगपूजेतर्हिंकासामयो
तामाह ॥ बोधइति ॥ साम्यसर्वत्रालौपम्येनदर्शनम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ज्ञातज्ञेयायेकदाचिदात्मध्यानाद्युत्थिताः संतः साकारेवपूजनंकुर्वंतश्चेद्दुरयेतेतत्तेत्रालकीडोपम
कुर्वंतिनकृत्रिमभोगाशयेत्यर्थः ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥

त्वभीवस्वभावमरुत्रिमअम्यपचेतनाकाशाविद्विन्नत्वन्य अनात्मापूज्योयतोज्ञानलक्षणमात्मपूजनमेवमुप्यपूजानान्येत्यर्थ ॥ यथाहु ॥ देहोवेवालय प्रोक्तो
जीवारबरमराशिव ॥ त्यजेदज्ञाननिमान्यसोहंभावेनपूजयेदिति ॥ ३२ ॥ तदेवास्तिपत सर्वसंघासत्तालूपबुध्निगतिब्रह्मणएवजगज्जीवितत्सतरणसत्तात्मनावस्थानमुक्तप्रभो
पर्णानिजिज्ञासुंसंघ पृच्छति ॥ चेतनेति ॥ ३३ ॥ तत्रचित्तत्तायाभ्येत्यानधीनत्वतावत्सर्वधेय्यमलयेप्यनपायात्प्रसिद्धिभित्तवधीनभानस्यधेत्यस्यानोतरमिवनसत्तातरम
पिपुक्तवित्युपपत्तिमाह ॥ चिद्वोमति ॥ सर्वधतिपूवाधाम्यपि ॥ यथास्माद्वेतो ॥ अथवाचिद्वोमसवधसर्गकालोपिअसप्रवधेत्यपारादिपरिच्छेदरूप्यत्वात्तल्यकालवदित्यनु
मानलक्षणाश्रोपपत्तिरशितोप्या ॥ ३४ ॥ कथतर्दिजगदूपपत्तिभासस्तथाह ॥ ययदिति ॥ तस्यापरिच्छिन्मत्वादेवमायावरणात् असंमानाभ्याधिकवासनविमोर्गेणय
त्संदिवंस्त्वनमिवमसिद्धतेनरजगदितिअलभानि ॥ तथाहि ॥ ययत्सर्गचद्वधपरीपेदियमनआदित्वयप्रकचतिबहुलीभूतप्रकाशप्रवतितत्यत्वकचनस्यत्वर्चिबेअसमानास्त्वय

त्वमेतचेतनाकाशमात्मानजीवमत्रयम् ॥ स्वभावंविद्विन्नत्वन्यपून्यपूजात्मपूजनम् ॥ १३२ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चेतनाकाश
मात्रात्मययाजगदिदंभूतो ॥ ययातचेतनस्यैवजीवादित्वंतदुच्यताम् ॥ ३३ ॥ श्रीश्वरउवाच ॥ चिद्वोमैवकिलास्तीहपारा
वारविवर्जितम् ॥ सर्वत्रासप्रवचेत्ययत्कल्पतिवशिष्यते ॥ ३४ ॥ ययत्स्वयंप्रकचतितत्यस्वकचनस्यतु ॥ स्वयंयत्स्यदितनामतेनेद
जगदित्यलम् ॥ ३५ ॥ इत्येवंस्वप्नपुरवज्जगद्ग्रातिचिदात्मकम् ॥ एवचिद्वोममात्रात्मजगदच्छंनमितिमत् ॥ ३६ ॥ अत्यंतासंभवाच्चे
त्यद्वयचिद्वोममात्रकम् ॥ चित्वात्कचतिसर्गदीयतज्जगदितिस्मृतम् ॥ ३७ ॥ तस्मात्स्वप्नपुराकारयदिदंभासतेजगत् ॥ तत्रचिद्वोम
मानात्मन्यतानामकाशुत् ॥ ३८ ॥ चिन्मात्रमेवगिरयश्चिन्मात्रंजगदवरम् ॥ चिन्मात्रमालाजीवश्चचिन्मात्रभूतसतति ॥ १३९ ॥
चिद्वोममानादितरत्सर्गदोसववेदने ॥ भिन्नस्वर्गेपुरेवापि किंसंभववतिकथ्यताम् ॥ १४० ॥

यदिबादहि यथाकारेणस्यदितस्पर्दननामप्रसिद्धतदेवनीलपीतादितिद्विपयलूपजगदित्यलभ्यतप्रसिद्धिमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ इतिउक्तीत्याएवविप्ररूपजगद्विवात्मकेवसत्त्व
मपुरवत्विदिवभातितांत्या ॥ एवमदुकीत्यापरमार्थतोविमृष्टजगन्वमितिमत्अभूतमच्छचिद्वोममात्रालेवेत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तर्हिचिदेवधेत्याकारेणपरिणतस्वरयतिने
त्याह ॥ अत्यति ॥ अपरिणामित्वाद्वयत्वाच्चात्यंतासप्रभावोयमप्याख्याचित्तत्ताबाधद्वययाकचतिमद्योतेतदेवद्वयजगदित्यर्थ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अतएवारीपितरूपबाधे
नचिन्मात्रस्वरूपद्रष्टव्यमित्याह ॥ चिन्मात्रमेवेत्यादिता ॥ ३९ ॥ स्वर्गेअप्यलोकेपुरेस्वर्गरेवाअविशब्दात्वातालेपुवाचिद्विन्मात्रं किंसंभवतितत्कथ्यतनिरूपणजुराले अचि
नम्यत ममात्सुर्दिमत्वेअचिस्त्वयापातानदगाधेअलीकत्वाबलीकस्यचित्ताप्युज्जीवनादरानाश्चित्तोऽसंगत्वेनाचित्संभवाद्ययोगत्वापकारतरस्यचाप्रसिद्धेरितिभाव ॥ १४० ॥

ननुयजतिददतिजुहोतीत्यादिशब्दान्तरात्कर्मभेदवच्चिद् आकाशजगदित्यादिनामन्तराद्भेदोस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ आकाशमिति ॥ भूताकाशाव्याकृताकाशार्थत्रयपरत्वेनाभि
प्रेतानात्रयाणामप्याकाशशब्दानांकाशदीप्ताविधिधात्वर्थानुगमेनचिन्मात्रवचनत्वसम्भवाद्भूमेरपियेत्यर्थास्तेज्ञानार्थादित्यनुशासनाद्वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिक्वपि
द्वित्यादिनिपातनेपिज्ञानार्थत्वानपायाच्चित्त्यायनामतोपपत्तेरितिभावः ॥ ४१ ॥ तदेतिदर्शनाथेत्यध्याहार्यम् ॥ एवरीत्याद्वैतस्वमादिभिःसमयदानुभूयतेतत्त्वदृशान्तदेत्यर्थः
द्वित्यादिनिपातनेपिज्ञानार्थत्वानपायाच्चित्त्यायनामतोपपत्तेरितिभावः ॥ ४१ ॥ तदेतिदर्शनाथेत्यध्याहार्यम् ॥ एवरीत्याद्वैतस्वमादिभिःसमयदानुभूयतेतत्त्वदृशान्तदेत्यर्थः
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्वितीयएवशब्दोऽपिशब्दार्थः ॥ ४४ ॥ अखिलचित्तसचेत्यमपिजगत्अचेत्यसन्मात्रमेवस्थितम् ॥ ४५ ॥ परमाकाशस्यब्रह्मणःकलनबहुस्याप्रजायेयेति
श्रुतिदर्शितआयसकल्पएवत्रिजगद्भूत्वास्वयमुत्थितद्वैतवत्तद्वैतवाच्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ जगत्सामान्येउक्तन्यायघटपटादिविशेषेपिदर्शयति ॥ यथेत्यादिना ॥ स
आकाशंपरमाकाशंब्रह्माकाशंजगच्चितिः ॥ इतिपर्यायनामानितत्रपादपटक्षवत् ॥ १४१ ॥ एवंद्वौस्वप्नसंकल्पमायाभिःस्वनुभूयते ॥ त
दाकिलचिदाकाशमवभातिजगत्तया ॥ ४२ ॥ यथैतत्संविदाकाशंस्वप्नपिस्वप्नेभातितदेवनः ॥ ४३ ॥
यथास्वप्नपुरेचित्खंवर्जयित्वेतरत्क्वचित् ॥ नकिंचित्संभवत्येवंजाग्रत्येवंमहाचितः ॥ ४४ ॥ यतो न संभवत्यन्यच्चेत्यंकिंचित्ततोखिलम् ॥
चित्तंसंचेत्यमप्येतदचेत्यंसजगत्स्थितम् ॥ ४५ ॥ परमाकाशकलनंत्रिजगत्स्वयमुत्थितम् ॥ स्वप्नवद्विचिच्छ्रोमिन्नत्वेतद्वैतवत्स्थितम्
॥ ४६ ॥ यथाचिच्छ्रोममात्रात्मस्वप्नेघटपटादिकम् ॥ सर्गादोवेवसर्गोयंतथाचिच्छ्रोममात्रकम् ॥ ४७ ॥ शुद्धसंवित्तिमात्रत्वाद्वैतन्यत्वम्
पत्तने ॥ यथानविद्यतेकिंचित्तथास्मिन्भुवनत्रये ॥ ४८ ॥ याःकाश्चनदृशोयेभावाभावास्त्रिकालगाः ॥ सदेशकालचित्तास्तत्सर्वंचि
च्छ्रोममात्रकम् ॥ ४९ ॥ सएषदेवःकथितोयःपरःपरमार्थतः ॥ यत्स्वंसोहमशेषंवाजगदेवचयोखिलः ॥ ५० ॥ सर्वस्यवस्तुजातस्यजग
तो न्यस्यतेमम ॥ देहोहिचेतनाकाशंपरमात्मैवनेतरत् ॥ ५१ ॥ संकल्पनेस्वप्नपुरेशरीरंचिच्छ्रोमतोन्यन्नयथास्तिकिंचित् ॥ तथेहसर्गंप्रथ
मैकसर्गान्मुनेप्रभृत्यस्तिनरूपमन्यत् ॥ ५२ ॥ ॥ इत्यार्षेवावा० दे० मो० नि० पू० जगतःपरमात्ममयत्ववर्णनं नामएकोनत्रिंशत्तमः
सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ श्रीश्चरउवाच ॥ एवंसर्वमिदंविश्वंपरमात्मैवकेवलम् ॥ ब्रह्मैवपरमाकाशमेषदेवःपरःस्मृतः ॥ १ ॥
र्गोघटपटादिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सज्ञानेनपूज्योदेवःप्रथमप्रश्नोत्तरत्वेनकथितः ॥ १५० ॥ देहःपरमार्थिकस्वरूपम् ॥ १५१ ॥ उक्तमनूयोपसहरति ॥ संकल्पनइति ॥
प्रथमादेकस्यहिरण्यगर्भस्यसर्गात्प्रभृतिप्रवृत्तेर्देहास्मिन्सर्गेतथासंकल्पनस्यमपुशरीरादिवदेवान्यद्रूपनास्ति ॥ १५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशोनिर्वाणप्र० पू०
एकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ चित्तःसर्वात्मतासर्वभोक्तृभावेनसंस्थितिः ॥ यथाजीवदशाप्राप्तामाचित्तच्चाप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चेतनाकाशमात्रात्मयथास
र्वमिदंप्रभोदितिचव्यापृष्टतस्येदमुत्तरवर्णितमित्याह ॥ एवमिति ॥ कश्चिद्वैत्सिमहाबाहोदेवःकःस्यादितिद्विजेतिमयात्वपृष्टदेवार्चनविधानमूलरहस्यंयत्त्वांप्रतिपृष्टतदप्येतदेव
त्याह ॥ एषदेवइति ॥ १ ॥

परिच्छिन्नदेवाचनपरिच्छिन्नफलमेतद्वर्षपुनर्वसुर्वाकाभाषसानशुभिमानदधामिफलमिति सर्वोक्तमित्याह ॥ तदेतदिति ॥ सर्गभू सर्वजगत्सर्गोपाधिधानम् ॥ २ ॥ तत्र प्रवृत्ति
विषयमायासाध्यतांशं कारिहरति ॥ अबहिरिति ॥ अबहिरिति साधनचतुर्विधसाध्यचेति विषयः ॥ ३ ॥ प्रबुद्धो विवेकी मुख्याधिकारीति यावत् ॥ अतिशयितो देव अतिवैश्वस्त
वर्षने ॥ ४ ॥ भूष्यादिरूपदेवाचनेतद्विद्वत्कारिणस्तानाह ॥ अभ्युत्थयेति ॥ अतएव तद्वर्षने कृष्णमेकमिति साधितत्वापयोचेत्याह ॥ कृष्णमिति ॥ अथात्रातिमातप्यधुरम् ॥
५ ॥ तच्चान्यादनालाभेकोद्भाषानभिवेक्याह ॥ शयेति ॥ ६ ॥ अर्चनकृत्वा संतोषमायाति प्राप्नुवति ॥ ७ ॥ यत कुतश्चिद्विश्वप्रायविमानासारभ्युत्ति साधनामिध्यात्स
कमेव त्वगदिक्रमसादधतीति मुपेत्योपपत्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इयमादि कारणयस्य सोऽस्य दारिद्र्यस्य तत्प्राप्तपंचातगत असौ बहुराविद्वर्यमूर्तिरूपो देव कश्चिद्विषवनी
तेतदनुजर्नश्रेयस्तस्मात्सवमवाप्यते ॥ तदेव सर्गभू सर्वमिदं तस्मिन्व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ अकृत्रिममनापतमद्वितीयमखंडितम् ॥ अबहि
साधनासाध्यसुखतस्मादवाप्यते ॥ ३ ॥ प्रबुद्धस्त्वमुनिश्रेष्ठेनेतदवकथ्यते ॥ नातिदेवाचने योग्यपुष्पधूपचयो महान् ॥ ४ ॥ अह्युत्पन्नधि
योयेद्विवालेव चेतसः ॥ कृत्रिमाचामयतपदेवाचनमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ गमनो धायमावेहि पुण्यायेवाचंयंति हि ॥ मिथ्यैव कल्पितैरेवमा
कारे कल्पितात्मके ॥ ६ ॥ स्वसकल्परुतै कृत्वा क्रमैरर्चनमाहता ॥ बाला सतोपमायाति पुष्पधूपलवाचने ॥ ७ ॥ स्वसकल्पकृतैरर्थैरु
त्वादेवाचनमुद्रा ॥ यत कुतश्चिन्मिथ्यात्मफलमात्रनयति ते ॥ ८ ॥ पुष्पधूपार्चनब्रह्मकल्पितं बालबुद्धिषु ॥ यत्स्याद्भवाद्दशायोग्यमर्चनं
तद्वदान्यहम् ॥ ९ ॥ अस्मदादिस्त्वसौ कश्चिदेवो मतिमावर ॥ देवस्त्रिभुवनाधार परमात्मैवनेतरत् ॥ १० ॥ शिवस्सर्वपदातीत सर्वसक
ल्पनातिग ॥ सर्वसकल्पवर्लितोन सर्वानवच सर्वक ॥ ११ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्न सर्वांशप्रकाशक ॥ चिन्मात्रमूर्तिरमलो देव इत्युच्य
ते मुने ॥ १२ ॥ सविस्सर्वकलातीना सवभावांतरस्यिता ॥ सर्वसत्ता प्रवदेवी सर्वसत्तापहारिणी ॥ १३ ॥ ब्रह्मब्रह्मन्सदसतोर्मध्यं देव उच्यते ॥
परमात्मपरांमिष्यतत्सदोमित्युदाहृतम् ॥ १४ ॥ महासत्तास्वभावेन सर्वत्र समागतम् ॥ महाचिदितिसप्रोक्तपरमाय इति श्रुतम् ॥ १५ ॥
यो मायामय एवेत्यय ॥ कस्तर्हि पारमाधिको देवस्तमाह ॥ देव इति ॥ १० ॥ सर्वेभ्यो ब्रह्मविष्णु रुद्रा विदेभ्योऽप्यमीति सकल्पना मनोदस्य सदातिग ॥ यतो बाचो निर्वर्तत अभा
व्यमनसा इति श्रुते ॥ यत्सु सर्वे विषयभोगसकलैर्बल्लोकेऽदितो ब्रह्मविष्णु रुद्रा विषयैरुप सनसाधनतोऽपि सर्वोक्ततोऽपि सर्वभोगसुखस्य स्मिन्मया विधि ॥ स्वस्वकर्मोपासनतार
तम्यानुसारणवभोगसाम्यात्मफलसुखलक्ष्यचतुष्टयाभादित्यर्थः ॥ ११ ॥ आत्मैव तत्पूजनदशायां फलदशायाम् ॥ चित्यनिराशयपरमार्थसत्यपूर्णैकैकत्वभाव एवे
नित एव देव इत्यन्मि योऽप्यहं स्याह ॥ विष्णु इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ सवसतोऽर्वावाभाषयोक्तमात्रतद्व्यकालयोभूमाभूमायो कारणकार्ययोभ्यो ब्रह्मकारमाति मासिकयोर्वाभात
राटिकसार्वाभिविष्णुमात्ररूपत्वात् ॥ १४ ॥ तामस्यादात्म्यम् ॥ परमसुखं ब्रह्मधिकरणेऽप्योक्तं ॥ आदिब्रह्म परासुखाद्योक्तमात्रात् ॥ अत्रिस्त्वया भक्तारो यस्तत्तया विधायि भक्त्यो विविचि
तेन भुवि विराट्पराशरामपालकसर्वपरंपरपितापेयेश शिव इति तदुर्ध्वगम्यते स आत्मा स विष्णोऽहं सुखाद्व्यक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

व्यवहारे सर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यरूपेण ॥ सर्वबाधे तु महासत्तात्मना ॥ १६ ॥ तस्यैव सर्वेषां देवतादीनामालम्बादपि मुख्यदेवत्वमित्याह ॥ यदित्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ तस्यैव वि-
मर्शे सर्वदेवतासारत्वाद्देवत्वमित्याह ॥ पादेति ॥ किसारः सदतिशेषः ॥ १९ ॥ स सर्वः पूर्णो देव एवाह न परिच्छिन्न इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ स एव सर्वकर्त्ता सर्वभोक्ता चेत्याह ॥
सकरोतीत्यादिना ॥ २२ ॥ पुर्यामास्ते ॥ स एष दहप्रविष्ट आनखापेभ्य इति श्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥ शरीरमावसथो महागृह्यस्यास्तथाविद्यायाम् गहनानुर्विवेका अन्ननया

स्थितं सर्वत्र सर्वतुलतास्वतंत्र्यारसः ॥ सत्तासामान्यरूपेण महासत्तात्मनापि च ॥ ३६ ॥ यच्चित्तत्त्वमरुंधत्यायच्चित्तत्त्वतवानय ॥ यच्चि-
तत्त्वं च पार्वत्यायच्चित्तत्त्वंगणेषु च ॥ १७ ॥ चित्तत्त्वं यन्मम दंच चित्तत्त्वं यज्जगत्रये ॥ तदेव इति तत्त्वज्ञाविदुरुत्तमबुद्धयः ॥ १८ ॥ पादप्रा-
ण्यादिमानन्यो यो वा देवः प्रकल्प्यते ॥ संविन्मात्रादत्रेव ह्यन्किं सारः किल कथ्यताम् ॥ १९ ॥ चिन्मात्रमेव संसारसारः सकलसारताम् ॥
गतः स देवः सर्वो हंतस्मात्सर्वमवाप्यते ॥ २० ॥ न सदूरे स्थितो ब्रह्मन्नुप्रापः सकस्य चित् ॥ सांस्थितः स सदो देह सर्वत्र च खेतथा ॥ २१ ॥
सकरोति स चाश्रातिसविभर्त्ति प्रयाति च ॥ सनिः श्रयसि तिसंवेत्ता सो गान्यंगानि वेत्ति च ॥ २२ ॥ सोऽस्यां विचित्रचेष्टायां प्रकाशिन्यां च त-
द्दशात् ॥ तत्स्वरूपनिबद्धायां पुर्यामास्ते मुनीश्वर ॥ २३ ॥ शरीरावसथायां च चलायां तत्प्रसादतः ॥ सोऽस्यां गहनकोशायां तद्गुहायां गुहेश्व-
रः ॥ २४ ॥ मनः षष्ठेन्द्रियाचारसत्तातीतामलात्मनः ॥ तस्य संख्यवहाराय संज्ञाचिदितिकल्पिता ॥ २५ ॥ स एव चिन्मयः सूक्ष्मः सर्वव्यापी
निरंजनः ॥ इमं भास्वरमाभासं करोति न करोति च ॥ २६ ॥ साचिदत्यंतविमलाजगदर्थजगत्क्रियाम् ॥ इमं रंजयति प्राज्ञरसेनैव मधुल-
ताम् ॥ २७ ॥ चारवो ये च मत्काराश्चितश्चित्प्रियास्थितम् ॥ चमत्कुर्वन्ति किल ते तेन कंचिन्नभोभिधाः ॥ २८ ॥ केचिज्जीवाभिधानाश्च
केचिच्चित्ताभिधानकाः ॥ केचिक्कलाभिधानाश्च केचिद्देशाभिधानकाः ॥ २९ ॥ केचिक्क्रियाभिधानाश्च केचिद्द्रव्याभिधानकाः ॥ केचि-
द्भावविकारादिजात्यौचित्याभिधानकाः ॥ ३० ॥ प्रकाशाभिधानाः केचिक्केचिच्छैलतमोभिधाः ॥ अर्केन्द्राद्यभिधाः केचिक्केचिद्गद्या-
भिधानकाः ॥ ३१ ॥

द्विहि कोशायस्यास्तथाविधायाम् तद्दुःखिः सैव गूहतीति गुहातस्याम् आनंदमयकोशगुहेश्वरः ॥ २४ ॥ उपदेशसंबन्धवहारायम् ॥ २५ ॥ आस्यारोपे करोतीति तदपवादनेन करो-
ति ॥ नित्यभावनस्य कृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥ रंजयति शोभयति ॥ मधुर्वसतः ॥ २७ ॥ चमत्कारा आरोप्ये सत्ता स्फूर्तिप्रदानरूपाः ॥ चितिमायाशब्देन स्थितपूर्वकामक-
र्मावासनानुसारेण नियतचमत्कुर्वन्त्या विभवि यति ॥ ताश्चैव चमत्कारानेव नामकल्पनया व्यपदिशति ॥ केचिदित्यादिना ॥ सर्गभेदेन भोबहुत्वोक्तिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ भावविकाराजा-
यतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयेनेन श्यतीति यास्कोक्ताः ॥ आदिपदादुपभेदास्तेषां जात्यावैचित्र्येण औचित्येन च विचित्राभिधानकाः ॥ ३० ॥ तानेव प्रपचयति ॥ प्रकाशेति ॥ ३१ ॥

वित किंत्वभोगेच्छयाजगत्वादिर्नैयाह ॥ निरिच्छेति ॥ तथाचोक्तश्रीमद्भोषपाचार्यैः ॥ भोगार्थं च शिरित्येकेकींवायमितिवापरे ॥ देवस्यैयत्त्वभाबोयमात्मकामस्यकास्त
 हेति ॥ नवैवंसोकात्मनश्चक्षुस्तोत्रजायेयेत्यादिभ्युतिविरोध आस्यमहोत्तमभूतस्यनि श्वसितमेतयदुपेयोयजुर्वेदइत्यादिश्रव्यतरेदृच्छाप्रयत्नापनपेक्षनि श्वसितप्रायत्यत्वेकैर्देवै
 तदुत्थाप्राजायेयेतिमानात्मन्यर्कभ्युत्तरानुगण्यायथाकामयतेत्युक्तेरचेतनप्रधानादिकहुक्तारोकावारणमाश्रयतात्पकत्वात् ॥ तथाचभगवतोवाक्यायजस्यसुत्रम् ॥ क्वमा
 चनानुमानापेक्षेति ॥ ३२ ॥ शैलोक्यालक्षणानामभोधीनांसंस्यासुताधिकस्यित्युविषयभाणामुचिदेवशरीरवास्तावतच्यवृषाजलजलसमूहस्थानीयानाम्यवि
 लय ॥ ३३ ॥ इत्यामनसकस्यरुतभोकाविशिष्टीप्रकाराकत्वमेवभोकाविषेकाद्रोक्तत्वमितिकल्प्यतइत्याशयेनाह ॥ शरीरेति ॥ इश्वरीत्वारोपितसवाभासनसमर्थो
 निरिच्छस्वस्वावेनवसंतेनययांकुर ॥ तन्यतेतद्वेवजगत्क्ष्मीश्रिदामना ॥ ३२ ॥ श्विदेवासुसमग्रासुसर्वैर्वैकिर्केवहि ॥ त्रैलोक्या
 भोधिसस्यासुशरीरजलजालिका ॥ ३३ ॥ शरीरपकजआतमनोअमरसंभृतम् ॥ आस्तादयतिसकल्पमधुसंतांविठीश्वरी ॥ ३४ ॥
 ससुरासुरगधर्वसरीलार्णवकजगत् ॥ चित्तिस्थिनप्रवहतिजलावर्तजलयया ॥ ३५ ॥ यधचित्तमयाचारचारुचचुरचक्रिकम् ॥ संसार
 चक्रचिक्चैक्रेआम्यतिअमभाजनम् ॥ ३६ ॥ चिच्चतुर्भुजतूपेणजघानासुरमहलम् ॥ फालोजलदर्वहिनसायुधेनययातपम् ॥ ३७ ॥
 चिबिनेत्रतयावस्रनवपरीतांशुचिइया ॥ गौरीकमलिनीवक्रपद्मपद्पदांगता ॥ ३८ ॥ विष्णोपद्मालितामेत्यचिद्व्यानाधीनमानसा ॥
 त्रयोनलिन्या सरसीधत्तेपैतामहीस्थितिम् ॥ ३९ ॥ चितोत्रक्षन्विचित्राणिशरीराणीहभूरिशा ॥ पन्नाणीवतरोर्हिक्षिकेयूरादिक्रियेवच
 ॥ ४० ॥ चित्समलसुरानीकपरिवर्दिनपादया ॥ त्रैलोक्यबूढामणितांघत्तेवासवलीलया ॥ ४१ ॥ चित्सुभासुरतामेत्यत्रैलोक्योदरद
 धरे ॥ पतत्युदेतिसंयातिस्वात्मन्येवाव्यवारिवत् ॥ ४२ ॥ चिच्चद्विकाषतुर्दिक्षु अवभासवितन्वती ॥ विकसयतिनिशेपभूतसत्ताकुमुद
 तीम् ॥ ४३ ॥ चिद्वपणमहलक्ष्मीस्त्रिजगत्प्रतिर्धिषितम् ॥ शृङ्गात्यनुग्रहणानस्वगर्भमिवगर्भिणी ॥ ४४ ॥

॥ ३३ ॥ एवंकनूतमपितस्या स्वाभ्यारोपितकारकपरिमणप्रयानिमित्तत्वमेवेत्याशयेनाह ॥ ससुरासुरेति ॥ प्रवहतिपरिवर्तते ॥ ३५ ॥ पद्मप्रतीतिवपलयाविधोयश्चित्त
 मय कनूतभोक्तृत्वरूपआचारलेनचारवश्चपुशाश्चपलाश्चव्यष्टिकीवसेसरणचक्रिकायस्मितायाविधकीवसमद्विससारचक्रमायाशवलेचिच्चैक्रेभाम्यति ॥ ३६ ॥ वर्णितल
 सप्रथितएवमर्बकद्रुमोक्तविशाम्यवणयति ॥ क्षितित्यादिना ॥ कालोषयतु सायुधैर्हथयुज्ययुक्तेनजलदस्वदेवेपेणातपयिष ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विष्णोर्नाभिपद्मेअलिताय
 मत्त्वमिवपत्ययाय ॥ प्रयोदेवास्तक्षणापानलिन्या सरसीमहासरोगतास्थितिर्युत्तम ॥ ३९ ॥ केयूरादीनांकियानिर्मितिरिव ॥ ४० ॥ चूडामणितावधतानितियावत्
 ॥ ४१ ॥ सुभासुरतांयुयादिनोक्तपताम् ॥ ४२ ॥ साक्षादपितस्याआकाशप्रयानिमित्तमाह ॥ चिच्चैक्रेति ॥ ४३ ॥ महतीलक्ष्मी स्वच्छास्वात्स्नालक्षणारोभावैष्णवी
 मायाया ॥ ४४ ॥

चतुर्दशभुवनस्थानां भूतानाम् ॥ मूनीकरोतिसत्तांसादयति ॥ यथावारिश्री रसशक्ति अंबुधिर्जलसमूहप्रासनीसमुद्रस्यं समुद्रस्यरूपसत्तांसादयति तद्वत् ॥ ४५ ॥ इदानीं ता
 मेव चित्तलतात्वेन रूपयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ व्योमात्रमायाकाशस्तल्लक्षणाया केदारिकाया क्षेत्रभक्तौ ह्रिडाहिरण्यगर्भात्मना अकुरिता ॥ सत्तोधा सर्वपदार्थस्य तास्तल्लक्ष
 णफलदायिनी ॥ ४६ ॥ सवेदना निसर्विकल्पज्ञानानि ॥ चित्तेहाश्चित्तवत्तयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ जह्वाः शैलादय एव गुल्मकामूलप्ररोहाय स्याः ॥ विषहाश्चतुर्विधशरीराण्येव प्र
 थय सैर्वलिता ॥ आमूलाग्रप्रदन्ति प्रतानैः परिवर्त्तिता वेदिता ॥ ४९ ॥ पेलवमित्यादिविशेषणविशिष्टदृश्यकुसुम अनया जन्यत इति परेणान्वयः ॥ सदसद्वृत्तिरित्यस्य परामर्शासि
 हमित्युपपत्ति ॥ ५० ॥ छायाचद्रादिकानि रिवच्छंस्फुटदृश्यकुसुमम् ॥ मन्यते अभिमानविक्रियते ॥ तन्यते विस्तार्यते ॥ ५१ ॥ तस्याश्चित्तसत्तत्त्वचिन्तनम् ॥ ज
 चिच्चतुर्दशभूतानां मंडलानि महानि च ॥ भूतीकरोति वारिश्रीः समुद्रस्वमिवांबुधिः ॥ ४५ ॥ विचित्रालोककुसुमाघनसंकल्पपल्लवा ॥ व्यो
 मकेदारिकाह्रदासत्तौघफलशालिनी ॥ ४६ ॥ जीवजालरजःपुंजवासनारसरंजिता ॥ संवेदनत्वग्वलिता चित्तेहाकलिकाकुला ॥ ४७ ॥
 अतीता संख्यत्रिजगत्केसरोज्ज्वलरूपिणी ॥ अनारतस्यंदमहाविलासो ह्यासहासिनी ॥ ४८ ॥ सर्वतुर्पर्वपरुषाजडशैलादिगुल्मका ॥
 विग्रहग्रंथिवलिता मूलाग्रपरिवर्त्तिता ॥ ४९ ॥ चिह्नेयं विकसिता पेलवं सदसद्वृत्तः ॥ विचित्रं दृश्यकुसुमं परामर्शसहंबुद्ध ॥ ५० ॥ अन
 येह हि सर्वत्र च्छाया च्छामिव जन्यते ॥ मन्यते तन्यते वस्तुगीयते क्रियते पिच ॥ ५१ ॥ महाचित्तानयानित्यं भासंते भास्करादयः ॥ देहाः स्वदं
 ते च मिथस्तस्मिन् जडविभ्रमैः ॥ ५२ ॥ चिताचावर्त्तवर्त्तित्वान्यासिद्धान्येव प्रवृत्त्यति ॥ जगज्जालरजोलेखा तत्सत्तादृश्यदेहिनी ॥ ५३ ॥ चि
 त्सर्वजगदारंभमिमं प्रकटयत्यलम् ॥ त्रैलोक्यदीपकशिखादीपोवर्णाश्रयं यथा ॥ ५४ ॥ चिच्चंद्रविंबे विमले शशवत्प्राप्य संगमम् ॥ सर्व
 त्रलक्ष्यतामेति पदार्थश्रीजगद्गता ॥ ५५ ॥ चिद्रसायनसेकेन पदार्थपटलावली ॥ रूपमेति फलं चैव प्रावृत्तिं केव सल्लता ॥ ५६ ॥ चिच्छा
 ययेव सर्वस्य जाड्यं सम्यगुदेति च ॥ सर्वस्यास्य शरीरस्य गृहस्येव तमास्त्विह ॥ ५७ ॥

इत्थेव विवेकप्रयुक्तैर्भोक्तृभोग्यताविभ्रमैर्दृष्ट्या देहावस्तुतोऽगलरूपा अपिमिथ स्वदते प्रीतिविषया भवति ॥ ५२ ॥ आत्रत्तोवात्यावर्त्तस्तद्वर्त्तित्वान्याचित्वैव सिद्धा तत्सत्तयेव ह
 श्यदेहिनी दर्शनयोग्याकारवती जगज्जालरजोलेखा अन्याचिद्धानि रक्तेव भूत्वा प्रवृत्त्यति ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यप्रकाशानदीपकशिखा भूता चित् ॥ दीपप्रसिद्धो वर्णाश्रयरूपवद्भव्य
 यथा प्रकटयति तद्वत् ॥ ५४ ॥ चिदधीनप्रकाशतामेव जगतः प्रपचयति ॥ चिच्चंद्रविंबे इत्यादिना ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ननु चिद्यद्विरसायनमिव पदार्थपटलावली सर्वतो व्याप्य स्फुर
 तितर्हितत्र जाड्यनस्यात् ॥ न हि सर्वतो रसाद्रैशुष्कतायाः प्रसक्तिरस्तीति तत्राह ॥ चिच्छाययैवेति ॥ यथापचीकरणेन गृहस्यापि सर्वतस्तेजो व्याप्तिसत्त्वात् तदतस्तमः प्रसक्त्यभावे
 पितेजसा स्वास्वराया भूतानरंभा गैरभिभावाद्द्विहिरभिव्यक्तसौरालोकव्याप्तौ तत्प्रयुक्तच्छायाया अतस्तम उदेति ॥ तथा घटाद्यधिष्ठानचिद्भास्वरताया अप्यध्यस्तेनाभिभावाद्द्विह
 श्चाक्षुषवत्स्याद्यभिव्यक्तचिद्भास्या स्फुरणेतच्छायाया अतर्जाड्यमुक्तेतीत्यर्थ ॥ ५७ ॥

तथाचपयासि।रायासाकभः।बयइमसायाकाळनिविध्वंसिह्लिखोवहर्तभिभ्यक्तप्रभाशुचिचमलकनिशशोदेवगवाभ्यघटपटापाकातिवैचित्र्यसिद्धिर्नाम्ययेत्याह ॥ चि
 द्मारायदति ॥ श्लो।क्यद्वोविराज्यतिगता साकारपवाया एतेछायाकाइधेत्यक्काआकृतिनाकारमपिनस्तरोयु साधकातराभावादित्यथ ॥ ५८ ॥ क्रियाविहितनिपिद्धे
 नुनबन्ति सैबकुलबधू ॥ ५९ ॥ उक्तमर्थमनुभाविधिमध्यतिरकमुत्सेनापिमसिद्धोवाहरणेपुसमर्थयति ॥ चिवालोकमितिह्वाभ्याम् ॥ स्फुरन्सचलद्भ्यामुद्यन्पिप्रकटनाएतिय
 नृदट ॥ किदुनभयज्जकारालदेराननिरास ॥ ६० ॥ स्वोर्गानिशात्वा यस्य ॥ कुमलालि केरासपुलोलायस्मिद् ॥ चिन्मज्जननिचिद्व्यामिभिना ॥ ६१ ॥ एवञ्चचिदधी
 नममद्व्यादिसवभावत्वाज्जगज्जलाधीनसर्वभावसारगाविजलमिचिदवपरमार्थतद्वृत्तिसिद्धमित्यपसहरति ॥ बर्द्धतदति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ यथकाचिवेवास्तिन्नर्तित्वात्मक आ
 येद्वानिद्रामूलावरण्यवकारादुत्पत्तिरअवनिस्कारमर्थमनुभूतविकारगूनाअभावेभाविह्वाभाप्रतिनिबन्धनतत्तत्कथमित्यथ ॥ ६४ ॥ तदेवस्वटनुनराह ॥ अयमिति ॥
 चिच्चमलकतयोदेहनमवेयुरिमायदि ॥ त्रैलोक्येदेहास्यकैनेनस्पशयु किलाकृतिम् ॥ ५८ ॥ चिदाकाशप्रकाशोस्मिन्संकल्पशिशुधारि
 णी ॥ क्रियाकुलवधूर्देहहृस्फुरतिचंचला ॥ ५९ ॥ चिदालोकविनाकस्यरसनोग्रेस्फुरन्प्रपि ॥ कयकदाप्रकृतामेतिहृष्टकवारस ॥ ६० ॥
 शृण्वंगस्वांगशाखापिकुतलालितोप्यलम् ॥ चिन्मज्जनविनादेहदृक्ष कइवराजते ॥ ६१ ॥ वर्द्धतेविलुठत्यत्तिचिच्चराचरकारिणी ॥
 चिंदेवास्तीतरत्रालिचिन्मात्रमिदमुत्थितम् ॥ ६२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वास्तदाभ्यक्ष सुधाशु स्वच्छयागिरा ॥ पुन पृष्टो
 मयारामसुधाशुस्वच्छयागिरा ॥ ६३ ॥ यदिसर्वगतांदवचिदस्येकातदालोक ॥ तदयचावनिस्फारमर्याधेवनचेतति ॥ ६४ ॥ अयचि
 त्वानुरामूत्वाचिद्दीनभ्यप्रतिस्थित ॥ इतीर्यकल्पनालोकेप्रत्यक्षानुभववाक्यम् ॥ ६५ ॥ ॥ श्रीश्वरउवाच ॥ शृण्वेतदखिलब्रह्म
 न्यदापृष्टवदामि ॥ महानयत्वयाप्रश्न कृतोवसविदां वरा ॥ ६६ ॥ चिदस्तिहिशरीरहसर्वभूतमयात्मिका ॥ बलोन्मुखात्मिकैकानुनिर्विक
 त्यापरास्थता ॥ ६७ ॥ संकल्पशुद्धासैवांत स्वयमन्येवसस्थिता ॥ संकल्पितेतरवरादौ शील्यग्रीययागता ॥ ६८ ॥ सएवहिपुमान्कोपाद्य
 येहान्यद्ववक्षणात् ॥ अवत्येवंविकल्पाकाचिद्वत्स्वरूपायान्यतांगता ॥ ६९ ॥

अयेवहोविपराहस्यभावारपूर्वजीवनदरायाचिवित्वायेतनावात् ॥
 तसीमत्वपदतिगताज्जन्मना ॥ मूलासप तिरुस्यमरणादिरायाचिद्दीनस्थितइतीर्यकल्पनाकथयित्वाविनाशित्वाभावत्वावपरिणामित्वाच्चकथमपिजाड्यायागाविति
 प्रभार्य ॥ ६५ ॥ ययाजयेतनस्यैवजीवावित्वातदुभ्यतामितिप्राकजन्मभासास्यमूलैवयस्यातिरेवसिद्धेनकृतेद्वयोरप्युचरंसीसैवचकृतामईश्वरउवाच ॥ शृण्वन्मि ॥ अखिल
 ब्राह्मणमोत्तरादित्सर्वम् ॥ ६६ ॥ ब्रह्मयोगोपादानजनयर्गविवर्तिविचिद्वैचिन्मप्रवेक्षेरारयति ॥ चिदिति ॥ इकिल बलायाभ्यादिसमष्टिबुद्धौउन्मुखात्मिकाआसकस्य
 भावा ॥ विज्ञानमयराब्ध्याकनुगोक्तत्वभावेत्यर्थ ॥ पराकूटस्थचिन्मिद्विकल्पा ॥ ६७ ॥ तस्याभ्यलत्वभावत्वमित्वेदोप्युपाधिरनएवेत्यारोयेनाह ॥ सकल्पेति ॥ इ
 नाहविनालिसोदेवतामेवजीयेनात्मानुभिरयमामहपेव्याकरबाणिमिधुतिर्दशतसकल्पत्वात्मानवेर्जीवात्मनाबुद्धाबुद्धनी ॥ आदिकर्मजिक्त अकारिचेनिककारित्तः ॥
 ययापुष्टिबर्धत्वात्रसंकल्पतइतरेवरउपपत्तिर्ययायाविभासतीरी शील्येयतासर्गाद्विनीयेवसपन्मातइत् ॥ ६८ ॥ पुनानुपपत्त्याऽअन्योराकृष्टब्रह्मकूरोभवतितइत् ॥ ६९ ॥

एवरीत्यास्वरूपपात्यरिच्युताचितक्रमाज्जाह्य जहतादात्स्य भावयतीसतीकलनायाः सविकल्पबुद्धे पदं विषयतां प्रयाति स्वकल्पनयैवत्यर्थः ॥ ७० ॥ आकाशसहिता निपरमाणुनि स्रक्ष्मभूतानितद्रावहपशब्दस्पर्शरूपरसगंधरूपभोग्यानाबीजालिकाचेत्यता मायोपलक्षितविद्विषयता एति पश्चाद्वा तन्मात्रसमष्टिप्राणभावस्तद्गामिनी भवति ॥ ७१ ॥ तथा भूतायास्तस्याः पचीकरणप्रयुक्तस्थूलभूतानात्मकसमष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावतदतर्लिंगदेहे जीवभावतत्र बुद्ध्यादिभावचदर्शयति ॥ देशेति ॥ तन्मात्रैः सूक्ष्मभूतैः पचीकरणेन वलितता संवलितता सती सतर्ह्यपचर्तुश्लोकात्मकदेशविभागातानि मेषादिद्विपरार्धविकालविभागाताचक्रमाद्भवति ततस्तत्र प्राणधारणाज्जीवोभूत्वा बुद्धिरहंकारो मनः अर्थाच्चित्तचक्रभावतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ब्रह्मचिदेव अप्रबोधेनाज्ञानेन शबलरूपमासाद्य देहजीवाकारेण सकल्यिता सती तत्प्रयुक्तजाज्येन अविश्वप्रबोधिनी असर्वज्ञा भूत्वा पुनः पुनर्भोगसकल्यादनारत

विकल्पकल्पिता ब्रह्मंश्चिद्वस्वरूपपरिच्युता ॥ जाड्यं क्रमाद्भावयती प्रयातिकलनापदम् ॥ ७० ॥ चित्स्वयंचेत्यता मेति साकाशपरमाणुताम् ॥ शब्दबीजालिकां पश्चाद्वा तन्मात्रगामिनी ॥ ७१ ॥ देशकालविभागां तातन्मात्रवलितक्रमात् ॥ जीवोभूत्वा भवत्याशु बुद्धिः पश्चादहं मनः ॥ ७२ ॥ मनस्वसंमुपायाता संसारमवलंबते ॥ चंडालोस्मीति मननाच्छंडालत्वमिव द्विजः ॥ ७३ ॥ संकल्पिता प्रबोधेन जाड्याविश्वप्रबोधिनी ॥ शबलरूपमासाद्य संकल्पाद्यात्यनारतम् ॥ ७४ ॥ अतंत संकल्पमयी जाड्यसंकल्पपीवरा ॥ चिज्जाड्यान्मोहमायातिपयः पाषाणतामिव ॥ ७५ ॥ ततश्चित्तं मनो मोहो मायेति विविहिताभिधा ॥ जाड्यं निपुणमाश्रित्य संसारे जायते मुने ॥ ७६ ॥ मोहमाद्यमुपायाता तृण्यानि गडपीडिता ॥ कामक्रोधभयोपेता भावाभावातिपातिनी ॥ ७७ ॥ त्यक्तानंतनिजाभोगाव्यवच्छेदविकारिणी ॥ दुःखदावानलतप्तशोकाशिवक्रुशाशया ॥ ७८ ॥ इयमस्मीति भावेन शून्येन विकलीकृता ॥ देहमात्रगृहीता स्यापरंदैन्यमुपागता ॥ ७९ ॥ मग्नमोहमहापंके जीर्णववनदंतिनी ॥ भावाभावलतादोलापरिलोलशरीरका ॥ ८० ॥ असारपारसंसारविकारव्यवहारिणी ॥ तापोपतसहृदयारागतेजो नुरंजिता ॥ ८१ ॥ निजयूथपरिभ्रष्टा मृगीवावशतांगता ॥ आविर्भावोदिताकारातिरोभावेस्तमागता ॥ ८२ ॥ स्वसंकल्पोपयाता सुभीता संभ्रमदृष्टिषु ॥ पलायते वाप्यन्यासु वेतालेष्विव बालिका ॥ ८३ ॥ उर्वमधुरं बिंदुवांछते भावितं सुखम् ॥ अवांतरपरिभ्रष्टा दोषादोपपतत्यधः ॥ ८४ ॥

यातिससरति ॥ ७४ ॥ पयोजलपाषाणताकरकात्वमिव मोहजीवता भ्रममायाति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ भावो विभवः ॥ अभावो दारिद्र्यतदनुपातिनी ॥ ७७ ॥ व्यवच्छेदेषु भार्यापुत्रादिवियोगेषु शोकादिविकारिणी ॥ शोकैरिशिवैश्चक्रुशाशयाकृपणा ॥ ७८ ॥ इयमत्यक्षुःखमोहादिस्वभावैवाहमस्मीति भावेन भ्रमेण ॥ ७९ ॥ ८० ॥ रागेण तेजसां क्रोधेन चानुरजिता ॥ ८१ ॥ विभवानाभूतमात्राणावा आविर्भावोदिताकारात्तद्वा अभिव्यक्तावा ॥ अस्तदैन्यं तिरोभाववा ॥ ८२ ॥ यथा उट्टांकटकनिबपत्रादिषु चर्व्यमाणेषु स्ववासनाभावितविदुर्मल्पतरमधुरं संकाक्षेत तद्दुःखबहुलेषु विषयेषु सुखकांक्षेत इत्यर्थः ॥ अथ वा यथा उट्टी विषमप्राशुवप्रप्ररुढदशाप्रसंबद्धमधुपटलप्रस्तमधुबिडुलेहनेन वालयावक्षमारुरुक्षुर्युगपत्सुरः पादोन्नयनमात्रात्स्वेदेहभारेणावांतरपरिभ्रष्टा विषमदेशे पतित इत्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

तावद्भावान्पुनः प्रपचयति ॥ हसीत्यादिना ॥ पुनर्बकीग्रहणमतिदीर्घपादचचुजात्यतरसमहार्थम् ॥ एवंबलाकाग्रहणमप्यतिधवलतूलकठजालिमहृणाय ॥ १०१ ॥ वटीकाद
 य पक्षिजातिभेदाः ॥ शालीशारिका ॥ प्रीतीरतिरितिद्वलोपेदीर्घ ॥ शवरीमाया ॥ २ ॥ योनिबुद्देहभेदेषु ॥ ३ ॥ अवलादुर्वला ॥ ४ ॥ कर्मात्माकर्मनुसारस्वभावा ॥ तथा
 चक्षुति ॥ यथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपाप पापेनेति ॥ ६ ॥ अनन्ययास्यातिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यया
 आविद्ययाअव्यवस्थितमनियतम् ॥ ७ ॥ भर्तृहीनानायिकेवानाथास्थितेशेषः ॥ १०८ ॥ हेरामत्वजहगतेरविद्याया शक्ततासामर्थ्यमवलोकयद्यस्माद्धेतोर्यापूर्णब्रह्मस्यभावा
 पिचित्तरघटस्यघटीयस्यघटीबुप्रविष्टघनपीठमाकाशस्तेनतुल्यतद्वत् ॥ निजम्यनिरतिशयानदपूर्णभावस्यघनसमुद्रादिसकलजलोपलक्षितसर्वजगद्वर्तमानसामर्थ्यस्यच
 हंसीकौचीवकीकाकीसारसीतुरगीचकी ॥ वकीबलाकाहारिणीवानरीकिन्नरीशुनी ॥ १०३ ॥ वटीकापिंगलीशालीमक्षिकाभ्रमरीशु
 की ॥ धीःश्रीर्काःप्रीतीरतिश्चशंशरीशर्वरीचकी ॥ २ ॥ एतास्वन्यासुचान्यासुपरिभ्रमति योनिषु ॥ विवर्तमानसंसारंजलावर्तहणंयथा
 ॥ ३ ॥ बिभेत्स्यथस्वसंकल्पात्स्वशब्दादिवर्गभी ॥ नानयासहगन्यास्तिमुग्धावालाचलाऽबला ॥ ४ ॥ एपासाकथितातुभ्यंजीवशक्तिर्म
 हामुने ॥ प्राकृताचारविवशावराकीपशुधर्मिणी ॥ ५ ॥ कर्मात्मेत्यभिधांप्राप्तशोच्यास्यपरमात्मनः ॥ अनंतंदुःखबहुलंस्वयंविभ्रममा
 श्रिता ॥ ६ ॥ असदेवानयाक्रांतंविनाशिसहजंमलम् ॥ तंदुलेनैवकंचूकमनन्ययाऽव्यवस्थितम् ॥ ७ ॥ अनंतविभवभ्रष्टादौर्भाग्यपरि
 तापिनी ॥ शोचंतीप्राप्यजीवत्वंभर्तृहीनेवनायिका ॥ ८ ॥ जहगतेरवलोकयशक्तांनिजपदस्मरणेनविनेहचित् ॥ ब्रजतिकष्टमधःपत
 नाययायदरघटघटीघनपीठवत् ॥ १०९ ॥ ॥ इत्यार्षेवांवा०दे०मो०नि०पू०शिवपूजापाख्यानेचेत्योन्मुखचिद्विचारोनामत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ चिनोत्यलीकमेवैवंसदुःखास्मीतिभावनात् ॥ चित्स्वप्नक्षीवतामाहपतितासंभ्रमेयथा ॥ १ ॥
 अमृतापिभृतास्मीतिविपर्यस्तमतिवधूः ॥ यथारोदित्यनष्टैवनष्टास्मीतितथैवचित् ॥ २ ॥ अकारणंविपर्यस्तामतिभ्रान्तिमपिस्थिरम् ॥ यथा
 जगत्स्थतीदंतथाहंताभ्रमाच्चिति ॥ ३ ॥ चित्तंहिकारणंत्वस्याः संसारानुभवेचिते ॥ नचतत्कारणंकिंचिच्चित्त्वान्यत्वात्यसंभवात् ॥ ४ ॥
 स्मरणेनविनादेहमात्रपरिच्छिन्नाहघटीमात्रपरिच्छिन्नमहोगनिमित्तपुण्यव्ययेअल्पजलक्षरणेचमरिक्तैवसपन्नेतिमन्यमानापुनः पुनः स्वपतनायअधोधोब्रजतितत्कष्टमि
 त्यर्थः ॥ १०९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०त्रिशत्तमःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ जीवतादिनिषेधेनसाशुद्धाचित्त्वदर्शयते ॥ मनःप्राणेंद्रियद्वा
 राबहिरत प्रथायया ॥ १ ॥ एववर्णितप्रकारजीवजगद्भावमलीकमसदेवाज्ञानाच्चिनोतिआरोपेणसचिनोति ॥ स्वमेक्षीवतामदिरामदस्तुतेसमोहेपतिता ॥ १ ॥ वधूमृग्या ॥
 भानकुलालचक्रादियथास्थिरनिश्चलपश्यतितथाजगदपिस्थिरपश्यति ॥ ३ ॥ तच्चित्तकिंचिद्वस्तुन ॥ कुतः ॥ चित्त्वस्यतदन्यत्वस्यचअत्यतमसंभवात् ॥ अचिच्चैवजगदंतःपा
 तेनतत्कल्पनाहेतुत्वायोगादित्यर्थः ॥ ४ ॥

चित्तस्वादेवतत्त्वज्ञानोप्यस्य सिद्धमित्याह ॥ एवमिति ॥ यथा चित्ताचित्तयत्नतश्चेत्येतदसौचित्वचित्ततदधीनचेत्यर्थन किनुशुद्धैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्तनिधयेवचित्तच
शुरादियुक्तदृश्यरानन्दपुरुषत्रयिष्टुनिधयेवसिद्धित्याह ॥ नेत्यादिना ॥ दशमिति ॥ १६ ॥ चित्तचित्तवत्तिष्ठेत्तलदाश्रयश्चेत्यामितिमतमप्युद्ध
मोपुष्टोदम्याअहम्भङ्गाकाराकार्याणिगुसते ॥ ७ ॥ तत्त्वपरोक्षवस्तुत्वम् ॥ आदिपदान्तवाक्यतद्व्याप्यतत्त्वस्यार्थगुसते ॥ ८ ॥ नानाजीवभेदाअनानाप्रतिवेदमात्मानोवा
ध्यासाध्यापिन ॥ अणीअत एवेवद्व ॥ शब्दानामानिअर्थारूपानितीयाशब्दधी कथापिनास्ति ॥ ९ ॥ अथातआदेशोनेतिनेतीत्यावयःशालीपसर्वदरयनियेथाअपितत्त्व
प्रशानपर्यन्तयेय दृष्टेनुचित्तत्वप्रतियोग्यमसिद्धस्तेपिनसम्भवतीत्याह ॥ नेतीति ॥ बलतिरिक्तौषस्तुताऽस्तुतास्यधर्मावपिनल ॥ १० ॥ शिलायाःकोरोर्भे ॥ स्वयथाप्रसि
एवर्हिकारणाभावाच्चेत्यस्यामंभवदिति ॥ नासौचित्तततश्चेत्ययत्नतश्चेत्यर्थगुसते ॥ ५ ॥ नहस्यदर्शनद्रूपतेलमिवोपले ॥ नक्तुकर्मक
रणदर्शिताविवरुणता ॥ ६ ॥ नमावमेयमानानिनमसीवनवाङ्कुर ॥ नचिच्छेतनचेत्यादिनदनेखदितोयथा ॥ ७ ॥ नाहत्वत्वत्वतत्त्वादपि
वतत्वमिवाङ्गरे ॥ सदेहत्वान्यदेहत्वेरास्त्वमिवकज्जले ॥ ८ ॥ नानानानानचाप्यतरणाविवसुमेरव ॥ नचशब्दार्थशब्दश्रीमहोपरलताय
था ॥ ९ ॥ नेतिनेतिनचैवाकंमद्वलरजनीयथा ॥ नवस्तुतावस्तुतेवतुपारेतुयोजना ॥ १० ॥ नशून्यताशून्यतेवाशिलाकोशइवहुम ॥ शू
न्यताशून्यतानाममहतीखइवाखता ॥ ११ ॥ केवलकेवलीभावस्वच्छतैवावशिष्यते ॥ नचित्तात्कस्यचिदोपाज्जातयैतदवाप्यते ॥ १२ ॥
तत्सर्वभावनामात्रेणानयप्रकृत म्यित ॥ तज्ज्ञेप्यभावनामात्रेणानयउपशाम्यति ॥ १३ ॥ तज्ज्ञेप्यभावनामात्राहतेन्यत्रोपयुज्यते ॥
नदणनचत्रैलोग्गमितिस्वायत्ततात्रया ॥ १४ ॥ स्वायत्तएवचैयोर्थोदुसाध्योभावनास्थित ॥ यद्यन्नासाध्यतेपुंसातत्कथेकवलभ्यते ॥
॥ १५ ॥ निर्विकल्पाहितीयाचिदासौसकलगासती ॥ परमैकापरासाच्छादीपिकतेजसामपि ॥ १६ ॥ सैपावभासनकरीसर्वगानित्यनि
मला ॥ नित्योदितानिर्मनस्कानिर्विकारानिरजना ॥ १७ ॥ घटेपटेवटेकुच्छेशकेशेवानरेखरे ॥ असुरेसागरेभूतेनरेनागेचसंस्थिता ॥ १८ ॥
द्वाभहतीशून्यताअरुणताचकलकेवलीआबलक्षणास्वल्पस्वच्छीबखिमरोअवशिष्यतेनागुमाधमपिप्रिभ्यातथाचित्यपीतिपरेणाभ्यय ॥ १९ ॥ ननुतर्हिहिरण्यगर्भात्मकं
सुवटिचित्तमेवास्याश्रितःसवानधीदेनुदोषः यस्मात्तत्तएवनिमित्ताश्रुतुर्धिषरीरेपुजातयाअनयाएतत्ससारु स्वभाप्यते नचतदस्माभिरुच्छेनुशाम्यमित्यारांक्याह ॥ नचि
त्तादिति ॥ चिदापाक्षितोदोषभूतामकस्याहिरण्यगर्भस्यचित्ताभिमिताज्जातयाएतदु स्वभाप्यतइतिमकिन्तुनेनछटायैवईदृयषिषयास्तेपुसर्बेवइमेधेतिस्तस्यादित्तचभावना
मभेणायपरकृत ससारलक्षणानप स्थितइत्यर्थः ॥ २० ॥ अतएवतत्त्वज्ञेआभाषनामाभापुपशाम्यतीत्याह ॥ तज्ज्ञेपीति ॥ ११ ॥ अतएवपूणमिवापवधितुंशक्योविधैलोक्यपवा
योभावनबाह्यारेवातत्त्वविदोदु साध्यःस्थितइत्याह ॥ मसृणमिति ॥ १२ ॥ नम्यतिखलुभोभावनास्यागःस्वतएवभूतोमसिद्ध्यतितभाह ॥ ययदिति ॥ कृणुमाप्रस्यापिकप्रसा
मनयमविनासाभारोनादिनिपातः ॥ १३ ॥ भावनमाप्रत्यागेपरमपुठयार्थरूपपरमार्थचित्तसर्वग्रहलभेत्याशयेनानावर्णयति ॥ निर्विकल्पेत्यादिना ॥ १४ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

यथादीपः पदार्थप्रकाशनाय स्वरूपस्थितैव प्रभवति न तु कान्चन क्रियां करोति न द्विच्छिदपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एषा एवंप्रभावापि साचित्तामुना देहादिभावनैवामलिनापि मलिनासंप
 न्ना एवमविकल्पाद्व्यापिविकल्पिनी तिसर्वत्रयोज्यम् ॥ २० ॥ इदानीं सर्वगतायाः सूक्ष्मतमायाः श्रितकैकस्मिन्देहएव आनवायशेषव्याप्तिलक्षणे उपचये युक्तिमाह ॥ निर्वि
 कल्पेति ॥ निर्विकल्पाविशेषाभिमानादिविकल्पास्पृशनी परासर्वगतासूक्ष्माचित्वाते प्राणप्रधानोऽलिगदेहे आवाताप्रतिर्विबभावेनानुगतासती अगानिहस्तपादादीनि मर्माणि हृद
 यादिस्थानानि आदिपदाद्विस्मृति सहस्रनाडीभेदव्याप्यसर्वगतास्वसविदतावन्मात्रे आकृष्येव चिनोति उपचयं नयति ॥ यथा दीर्घसूक्ष्मकौशेयादितुस्तु कंयंत्रादिसूचीवे एने अ
 तिदीर्घमपि स्वतावन्मात्रे उपसहस्रवदरायाकारमुपचयनयति न द्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥ अतएव जायतः पुरुषस्य चिद्वहीरूपाया लोका नैरतर्मनस्करैश्च वलितसती बोधतो बोधपक्षे भव
 ति ॥ निद्रायतो गच्छतस्तु स्वमेवासनामयरूपा लोका मनस्कारवलितसती अतर्बोधतो बहिस्त्वबोधतः पक्षद्वयेऽपि भवति ॥ सुषुप्तौ त्वज्ञानमात्रसाक्षित्वान्न किंचिद्वेदिषमिति यु
 साक्षिवत्तिष्ठतिसती स्पंदतेन च कुत्रचित् ॥ दीपः प्रकाशनायेव करोति न पुनः क्रियाम् ॥ १९ ॥ मलिनाप्यमुनैषासाविकल्पाद्व्याविकल्पि
 नी ॥ जडेवाप्यजडाभासानसर्वासर्वगैव च ॥ २० ॥ निर्विकल्पापरासूक्ष्माचिच्चिनोति स्वसंविदम् ॥ वातावातांगमर्मादियथायंत्रादिवे
 ष्णे ॥ २१ ॥ रूपालोकमनस्कारावलितचिदबोधतः ॥ बोधतश्चैव भवति निद्रांसदसतीयतः ॥ २२ ॥ सापरैव चिदत्यच्छांचितामाया
 तिचेतनात् ॥ साधुरेव यथासाधुर्भाविते दुर्जनैः पणाः ॥ २३ ॥ मलेन स्वर्णमायातिताम्रतां मलमार्जनात् ॥ पुनः कनकतामेति यथाचित्प
 रमातथा ॥ २४ ॥ स्वारोपशांत्या स्वादर्शो यथैति प्रतिमास्थितिम् ॥ तथा सर्गमिवागम्य बोधात्स्वं याति तत्पदम् ॥ २५ ॥ अभाववेदनाद
 स्याः संसारः संप्रवर्तते ॥ स्वभाववेदनादेषत्वसंवेदोपशाम्यति ॥ २६ ॥ यदाचित्वाच्चिनोत्यंतरन्यतामसती तदा ॥ अहंतामिव संप्राप्य
 नश्यतीवाप्यनाशिनी ॥ २७ ॥ ईप्स्यंदादधोयाति भृगुप्रांतात्तरोः फलम् ॥ यथा तथैव संवित्तेरधःपातो महानिव ॥ २८ ॥ रूपादीनां तु सत्तै
 पाचित एवामलैव चित् ॥ द्वित्वैकत्वे त्वबोधोत्थे चित्तस्य बोधश्चित्तेन्द्रियादिषु ॥ आलोकसत्तामा
 त्रेण व्यवहारः क्रियास्विव ॥ ३० ॥ तस्य परमशोच्चसदसती सत्यप्यसत्ताया अबोधपक्षएव भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सा अत्यच्छाब्रह्मचिदेवेदेहाद्यात्मताचेतनातदनकू
 लमतिकूलमपि परिहराचितामायाति यथासाधुरेव दुर्जनसंगत्याचिरचित्ते भाविते संस्कृते सति दुर्जनैः पणाः प्राप्य असाधुर्भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ अतएव पुनर्ब्रह्मात्मताभाविता
 चित्ते स ब्रह्मैव भवतीत्याशयेन दृष्टांतमाह ॥ मलेनेति ॥ २४ ॥ यथा शोभन आदर्शो दर्पणः स्वरोपितमलस्य मार्जनेन शांत्या प्रतिमास्थिता पुनः प्रतिविवाभिव्यक्तिर्योग्यां स्थितिं त्व
 च्छतामेति न द्विच्छिदप्यज्ञानाज्जडजीवभावादित्तर्गमिवागम्य ॥ वाल्यपीत्यनुनासिकलोपविकल्पः ॥ आगत्य स्थिता तत्त्वबोधात्तैकवत्यपदयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अभावः असद
 ज्ञानं वेदनात् ॥ २६ ॥ अन्यताभेदम् ॥ उदरमतरकुले अथ तस्य भय भवतीति श्रुतेरिति भावः ॥ २७ ॥ ईप्स्यंदादधुन वियोजकप्रच्युतिमात्रात् ॥ भृगुर्गिरितटतत्तात् ॥ एष जीव
 भावः ॥ २८ ॥ चित्त एवेति ॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तसत्ताभावादिति भावः ॥ द्वित्वैकत्वे भेदाभेदाध्यासौ ॥ २९ ॥ चित्तस्य चित्तसाक्षिणः ॥ ३० ॥

साभायेनोक्तमिशिष्यपुत्रादिपुत्रिभ्योपपादययित्वाएवसकपकलीभाबशयति ॥ वातावित्यादिना ॥ चित्सनिधिधेरीतादाताम्यानवायोर्निमित्ताश्चक्षुःकनीनिकयोः स्ववो
 भवतितस्मास्तितादीर्मौजसर्पिर्द्विपट्टश्चरित्युच्यते ॥ तथाकुल्याद्वाराजलमिषवासर्पिःप्राणीययदत्त करणतद्वतितद्वामेघढौतद्रूपस्यतत्समानाकास्यरूपस्यनील
 पीतादपटायाकारस्यधयोबोधः सत्तायथासापराधिदेवेत्यथ ॥ १ ॥ एवस्यार्जनिभिपुटीस्यलपित्यब्रह्माजीजहौतुच्छास्वत सत्तास्फूर्तिशुभ्यो अतस्त्रिवर्धनीनसत्स्फूर्तिबला
 देवतयोः सगः स्वरौद्रियकम्पनानिमित्तत्वात्सर्गोच्यते ॥ अत्रात्रातस्ययुक्तीतोष्णाद्विष्येपुमननतदाकारमनोहसि स्पर्शसंविजितिरुच्यते ॥ तत्सर्विसिस्तद्वच्छिन्नाविषयानि
 भिपुटीप्रयातुरासाभिचिदेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ एवमाणैर्द्रियात्मनागधालनाच्चविभक्तस्यगधतन्मप्यप्रसनासाश्वेशिष्यमेनकृतः सप्रधोगधसविदायथाकारात् करणवृत्तीर्नानिजित
 त्वाद्ब्रह्मसत्तिर ॥ आसाभिपुटीर्नामसाहीनकिंविक्रयण्यथास्त्रक्षणेदेवदसपरासाक्षिचिदेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ एवमव्यक्तम्याप्रत्यभवर्णेद्रियस्यव्यानवातस्यचसगादुत्पन्नामनोह
 वातात्कनीनिकास्यदत्तदीर्घमिष्टिरुच्यते ॥ तद्वात्प्रवतितद्रूपरूपबोधस्तुचित्परा ॥ ३ १ ॥ त्वद्भ्रमार्तौजहौतुच्छातत्सगस्यशोच्यते ॥ मन
 नस्पर्शसंविजितसर्विसिस्तुचित्परा ॥ ३ २ ॥ गधतन्मात्रपवनसर्वधोगधसंविदः ॥ आसांतुमनसाहीनवेदनपरमैवचित् ॥ ३ ३ ॥ श
 ब्दतन्मात्रश्रवणवातसंगान्मनोविना ॥ सुपुमसहशीसंविस्वरमाचिद्रुदाहता ॥ ३ ४ ॥ क्रियोन्मुखत्वंसंकल्प्यात्संकल्पोमननरुमः ॥ मन
 नचित्तकालुष्यमात्माचिन्निमलाभवेत् ॥ ३ ५ ॥ चित्प्रकारात्मिकानित्यात्वात्मन्येवावसस्यता ॥ इदमतजगद्वत्तेसन्निवेशयथाशिला
 ॥ ३ ६ ॥ अद्वितीयादधानेठविकारादिविवर्जितम् ॥ नास्ममेतिनचोदेतिस्पर्शदेनो नवद्वेता ॥ ३ ७ ॥ आसकल्याज्जीवितामेत्यनिःसंकल्पात्मनात्म
 ना ॥ विज्जर्ज्जोर्जंभावभावयतीस्वसंस्थिता ॥ ३ ८ ॥ रयस्त्वस्याश्वितेर्जोवोजीवस्याद्दरुतीरय ॥ अहर्नरेयोद्रुक्षित्तोबुद्धेर्जनोरय
 ॥ ३ ९ ॥ मनसस्तुरयः प्राणः प्राणस्याक्षगणोरय ॥ अक्षौघस्यरयोदेहोदेहस्यस्मदनोरय ॥ ४ ० ॥ स्पदनकर्मससारेजराभरणपजरम् ॥ एवं
 प्रवर्तितं चक्रमिदमादिविभूतिजम् ॥ ४ १ ॥ प्रतिभासतएवात्मन्यसत्त्वब्रह्मवात ॥ मनागपिनसत्यात्मभृगुवृण्णांयुचस्त्यतम् ॥ ४ २ ॥
 सय शब्दवसितसत्तासुमनोर्द्विनाविद्यायसुपुमसहशीनिर्विकारायासाक्षिसविस्मापरमाक्षित ॥ एवमसन्निष्ठपुटीसाक्षिचिद्विषयिष्यदृष्ट्येतिभावः ॥ ३ ४ ॥ एवकर्मैन्द्रिय
 प्रवर्तितमित्तसकल्यात्मकमनोर्द्विनात्म्याक्षित्यसंक्षिप्तयाप्यात्मचिद्विषयेनीयेत्याह ॥ क्रियोन्मुखत्वमिति ॥ ३ ५ ॥ एवधातुर्वद्विभ्रसर्वद्वैतस्फूर्तं साक्षिचित्त्वम्याश्रयकत्वेसर्व
 द्वैतस्यानेनाप्यात्ममित्रिकृत्तमित्याह ॥ चिदिति ॥ यथास्मादृक्कशिखालासौतर्गतवनगिरिनद्याविप्रतिभिसन्निवेशोच्येतद्वत् ॥ ३ ६ ॥ विक्रारादिविवर्जितमिति क्रियाविशेष
 यः ॥ अधिष्ठानतत्त्वात्मनाविकारादिविवर्जितमिति वा ॥ ३ ७ ॥ विमृज्यजगत् नोअब्रमजहवास्तवभावभावयतीसतीस्वसत्त्वूपेस्त्यताप्रवर्तनीत्यर्थः ॥ ३ ८ ॥ इदानींचितोब
 दिः ससरोरयपराकम्पयन्माह ॥ रयद्विद्वान्मायम् ॥ ३ ९ ॥ स्पदन कर्मैन्द्रियगणः ॥ ४ ० ॥ सर्वेषामपिरयानीससारे स्पदनमणमेवकर्मसाध्यमित्यर्थः ॥ जराभरणोपल
 सिगादेहाएवपजरानियययत्तयाविषयौवसगदोलाचक्रादृक्कृत्तफारणत्येवमस्यविभूत्यामायैर्ब्रह्मैरणजातम् ॥ ४ १ ॥ मायिकत्वमेवोपपादयति ॥ प्रतिभासतद्वत् ॥ ४ २ ॥

मनसस्तुरथः प्राण इति युक्तं तत्र त्रयं पञ्चमाणार्थोपयुक्तविशेषवक्तुमुपपत्तिमाह ॥ रथ इति ॥ कल्पनायामानसकल्पनायानिमित्तत्वादिति शेषः ॥ तदेव दर्शयति ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ४३ ॥ बलीहूत्ररूपत्वात्सर्वधारणचालनसमर्थः ॥ ४४ ॥ एवमनसोऽपि प्राणक्रियानिमित्तत्वमस्तीति व्यतिरेकमुखेनाह ॥ मनसीति ॥ आकाशो हार्दाकाशसंस्तीने सति ॥ ४५ ॥ रूपयथानराजतेतद्वदित्यर्थः ॥ एवप्राणनिरोधादिमनो निरुध्यत इत्याह ॥ प्राणे इति ॥ ४६ ॥ अतएव तस्य तद्रथत्वमुक्तमित्याह ॥ यत्रेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षेपणयत्रविशेषः ॥ अन्यथा प्राणनिरोधे मनःक्षयिक्षीयत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ प्राणः समष्टिव्यष्टिरूपः ॥ इदुश्च द्रस्तृश भूतमनश्च ॥ छत्रिश्चाद्रिकामनो वृत्तयश्च ॥ अतएव चाक्षुषादि

रथस्त्वत्रस्मृतः प्राणः कल्पनायामुनीश्वरः ॥ यत्र प्राणमरुत्तत्र मननं परि तिष्ठति ॥ ४३ ॥ आलोकश्रीः स्थितायत्र रूपं तत्रैव राजते ॥ प्राणो बलीस्थितो यत्र तदेव परि वेपति ॥ ४४ ॥ यत्र याति वनं वा त्यात देव परि धूणते ॥ मनस्याकाशसंस्तीनेन प्राणः परि वेपति ॥ ४५ ॥ तेजस्य सत्तामायातेन रूपमिव राजते ॥ प्राणे प्रशान्ते मरुति मनो तर्न मना गपि ॥ ४६ ॥ वात्यायामुपशान्तायारजोनपरिकंषते ॥ यत्र प्राणो मरुद्याति मनस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ४७ ॥ यत्र यत्रानुसरति रथस्तत्रैव सारथिः ॥ प्राणसंप्रेरितं चित्तं याति देशान्तरे क्षणात् ॥ ४८ ॥ क्षेपणोन्मुक्तपाण इव तत्रान्यथाक्षयि ॥ यत्र पुष्पं तत्र गंधो यत्राग्निस्तत्र सोष्णता ॥ ४९ ॥ यत्र प्राणो मरुद्याति यत्रेदुस्तत्र तच्छ्रविः ॥ संवित्तिः पवनस्य दान्नाडी संस्पर्शनश्च सः ॥ ५० ॥ संवित्तिस्फारता चित्तं मनस्तस्याणकोटरे ॥ सर्वत्र विद्यते संविद्यो मस्वच्छाजडाजडे ॥ ५१ ॥ क्षुभ्यंतीव तु सा प्राणस्य दंष्ट्रित्यनुभूयते ॥ सत्तामात्रस्वरूपेण जडे पुंसमवस्थिता ॥ ५२ ॥ प्राणसंबोधिता वेत्ति वेदनात्मतया जडे ॥ नानास्फारसमुच्छासैर्यः पूर्वपरिवल्गति ॥ ५३ ॥ प्राणेतीते त्वमननः स एवाशुनवेपति ॥ पुर्यष्टके चित्परमास्वे मुने प्रति विवति ॥ ५४ ॥ आदर्श एव प्रतिमादृश्यते नोपलादिषु ॥ मनः पुर्यष्टकं विद्वि सर्वकार्यैः कथितमन्यैः स्वाशयकल्पितैः ॥ ५५ ॥

संवित्तिषु प्रत्येकवारोऽपि निमित्तताप्राज्ञयोपदर्शितित्याशयेनाह ॥ संवित्तिरिति ॥ सर्वाण्येव नरसप्रवेशार्थं सर्वनाडीसंस्पर्शनश्च सपवनः ॥ ५० ॥ चित्तमनो घट्टितलिगशरीरालयेकेतस्मिन् प्राणकोटरेऽचिंतो विवप्रतिबिंबावेन द्विगुणीकरणेन स्फारतापित्तस्मादेवोपपन्नेत्याह ॥ संवितीति ॥ ५१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ क्षुभ्यतीति ॥ स्फुटाभिव्यक्त्या संवलंती वयतोऽलिगे चिदनुभूयते इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ जडेऽपि देहे प्राणसंबोधिता सती सगर्दि वेदनात्मतया आध्यात्मिकचित्तादात्म्यबलेन वेत्ति ॥ यो देहः पूर्वजीवनदशायामवस्थित इत्यवहरति ॥ ५३ ॥ स एव न वेपति न कपते ॥ भूतातः करणप्राणज्ञानकर्माद्विद्येयुतम् ॥ अविद्याकामकर्मद्वयलिङ्गपुर्णष्टकविदुः ॥ तस्मिन् पुर्यष्टके ॥ ५४ ॥ ननु प्राणनिमित्तो म नसि चित्वाति बिंब उक्तददानीतु पुर्यष्टके स उच्यते तत्कथं विरोधस्तत्राह ॥ मन इति ॥ अन्यैराचार्यैः स्वाशयकल्पितैः शिष्यबोधनोपायैः ॥ ५५ ॥

वेपथ्यैर्ययु स्वादि ॥ १० ॥ अग्रवदे ॥ यथास्योर्वीधे स्वप्रकाशितरिषावर्धमधिलिरोधानम्लानिस्वङ्गितत्वाविशेषथदृष्ट्याएतितद्वत् ॥ २० ॥ व्यक्तीज्ञानानपि कृतयोनि
 प्यनरती ॥ स्वरूपनोरितिनमो प्राचच्छावस ॥ यथापनेनमविरागिष्वज्ज्योनेनपराभूत-पुरुष स्वङ्गाविनास्वांगावबलननविदितनानुसधसतद्वत् ॥ २१ ॥ कक्षातर्हिचित्तोमोहो
 नरमिदराह ॥ प्राप्येति ॥ यथायदादिपनमोहरतो जनु कालेनस्वकर्मस्मरणप्राप्यनिर्दोषप्रवर्तितद्वत् ॥ २२ ॥ इदानीविहत्यागप्रकारयक्तुमुपक्रमते ॥ यदेति ॥ यवावातस्य
 प्राणस्यस्वराक्त-अणसविदाआनखायाहिगोपाधिद्वाराप्रविष्टजीवसविदाहिलगस्योपसहारेणप्रमोषतोमिनाह्लसपादोदेरनुसधाननकरोति ॥ यथाकुष्ठोगलितानामगु
 न्यारीनीस्वरैरणनकरोतितद्वत् ॥ तदाह दस्थितशुशुभापास्थ्यानेवर्णितपक्षप्रमाणसवाराकुलतयानस्फुरतिनकपतेदतिपरेणाश्वय ॥ २३ ॥ यथायज्ञोस्त्विगूभिरपरानृष्ट
 आधियाधिमिराकीर्णशरीराभोजपदपद ॥ जीवोवैप्यमायातितरगत्वेययापय ॥ १९ ॥ चिच्छक्ति सर्वशक्तित्वान्नाहविदितिप्रा
 वनात् ॥ अत्रमवैतिवैवस्यभूयादीमैरिवाद्युदे ॥ २० ॥ वैवस्याध्यवतीमौढ्यान्निर्विदत्यात्मसविदम् ॥ घनजाह्वपराभूत स्वांगावदलन
 यया ॥ २१ ॥ प्राप्यचाप्यनुसधानमस्यामाहोविनस्यति ॥ घनमोहरतोर्जनु स्वकार्यस्मरणयया ॥ २२ ॥ यदागसविदावातस्यदशक्ति
 प्रमोपत ॥ नकरोत्यनुसंधानकुप्रीस्मृदिपणयया ॥ २३ ॥ असवितस्वदतोदेहपप्रचद्वटिस्थितम् ॥ नरफुरत्यपरानृष्टदारुपात्रयथाच
 द्वि ॥ २४ ॥ नि स्पदपप्रपत्रेत प्राणा शान्तिप्रयात्यमी ॥ तालवृतेययाऽस्पदेयहिपवनशक्य ॥ २५ ॥ प्राणशान्तिरस्पर्शजीवोनिष्पूर्ण
 मूकनाम् ॥ यानिगानेनमोवायो नदस्यत्वयारज ॥ २६ ॥ विरजविगताधारमनोहिशिष्यतेमुने ॥ तिष्ठत्यात्मपदलब्ध्वाजलादितरुबी
 जवत् ॥ २७ ॥ इतिवैकल्यमायाते कारणौचे समत ॥ पुर्यष्टकेशमयातेदेह पततिनिश्चल ॥ २८ ॥ चिच्चैत्यचेतनान्मोहात्स्पदमायांति
 वामना ॥ तदोरितास्मरर्यतरन्यद्विस्मरतिस्वयम् ॥ २९ ॥ हृत्पद्मपत्रस्फुरणात्स्फुरन्पुर्यष्टकमेवेत् ॥ हृत्पद्मयन्नेवहनाद्देहपुर्यष्टकक्षयि
 ॥ ३० ॥ देहपुर्यष्टक्यावदस्तितावत्सजीवति ॥ शान्तिपुर्यष्टकेदेहोन्मत्तइत्युच्यतेद्विज ॥ ३१ ॥

परस्परविरुद्धानां वातपित्तकफाल्यानां मलानां च संवोधात् प्रकोपात् शक्तादिकृतदेहच्छेदभेदादिवशाच्च ॥ ३२ ॥ वातयेत्रेव्यज
नादौ ॥ ३३ ॥ स्वस्य सवित्ति सव ल्पलद्वशात् ॥ वैवश्यमरणादिहु खसहस्रम् ॥ सर्वैकान्यक्रियत्तद कालेनाप्रत्ययविधानान्नित्येदेति च्छादसम् ॥ ३४ ॥ अतएव भोगवासना
शून्येषु तत्सकल्याभावाच्च मृत्युवश्यतेत्याह ॥ वासनेति ॥ विमलारागादिमलरहिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्योममरुतिहृद्यो मवाद्यो प्राणे ॥ ३७ ॥ एतलीनस्य मनस पुन स्वर्गनरका
दिभोजकादृष्टप्रबोधितस्य हादकाशे एव च क्षुष्टो वा मूर्ध्नि वा अन्येभ्यो वा शरीरे देशेभ्यो निर्गमनमलोकादिगमनस्वर्गनरकजोगादिकस्य कल्पनैव न तु बहि स्वर्गादयो नामान्यसतो
त्याशयेनाह ॥ सुचिरिति ॥ सुचिरमनादिकालादभ्यस्तस्तत्तद्भोगयोग्यशरीरादिज्ञावोयेन ॥ यत्र तत्रेति स्वर्गदिर्नियतदेशसत्त्वनिराकरणार्थम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्योदहातरप
विरुद्धमलसं वोधाच्छेदभेददशावशात् ॥ न प्रस्फुरति हृत्पद्मयन्त्रमभ्यंतरयदा ॥ ३२ ॥ तदा पुर्यष्टकं शांतिमुपतिगगनेशनैः ॥ संराधिते
वातयन्त्रे यथापवनसततिः ॥ ३३ ॥ स्वसं वित्तिवशाज्जीवो वैवश्यमुपगच्छति ॥ पद्मयन्त्रशरीरस्य प्रवाहं याति नित्यदा ॥ ३४ ॥ वासना
विमलायेषां हृदयान्नापसर्पति ॥ स्थिरैकरूपजीवास्ते जीवन्मुक्ताश्चिरायुपः ॥ ३५ ॥ संरुद्धपद्मयन्त्रे हि प्राणेशांतिमुपागते ॥ दहः प्रतत्य
धैर्योयं काष्ठलोष्ठसमक्षितौ ॥ ३६ ॥ यथैव व्योममरुतिनीनं पुर्यष्टकं भवेत् ॥ तथैव तत्रैव तदालयमिति मनोमुने ॥ ३७ ॥ सुचिराभ्यस्तभा
वंतु वासनाखचितं मनः ॥ यत्र तत्र भ्रमस्वर्गनरकादिप्रपश्यति ॥ ३८ ॥ शरीरं शवतामेति मनोमारुतवर्जितम् ॥ गतं गृहजनैर्दूरं गृहं संशू
न्यतामिव ॥ ३९ ॥ सर्वगाचिच्चेतनतो जीवीभूय मनः स्थिता ॥ पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा सातिवाहिकदहिनी ॥ ४० ॥ तन्मात्रपंचकं चित्तं कांडी
कृत्यव्यवस्थिता ॥ स्वप्नभ्रमवदाकारं भावात्स्यूलं प्रपश्यति ॥ ४१ ॥ दृढभावनया पश्चात्तत्रैव रसशालिनी ॥ आतिवाहिकं देहत्वं विस्मर
त्यखिलं क्षणात् ॥ ४२ ॥ असत्येव शरीरे स्मिन्कृतकत्रिमभावना ॥ नयत्यसत्त्वं सत्यत्वं सत्यं चासत्यतामपि ॥ ४३ ॥ सर्वगाहिचिच्छेदशेन जी
वीभूयाभवन्मनः ॥ मनः पुर्यष्टकरथमाक्रामति ततो जगत् ॥ ४४ ॥ पुर्यष्टकवातमचदेहमुत्थापयत्यलम् ॥ तत्स्यं दिवं तालडवजीवतीत्यु
च्यते तदा ॥ ४५ ॥ क्षीणे पुर्यष्टके चित्तं यदा व्योमनिलीयते ॥ तदा स्फुरति देहोयं मृत इत्युच्यतेऽपि च ॥ ४६ ॥ स्वभाववशतो जीवा विस्मृत्या
शक्तिरुच्छति ॥ वैवश्याकालवशतः पर्णजर्जरतामिव ॥ ४७ ॥

हणकममाह ॥ सर्वगेति ॥ सर्वगाब्रह्मचिदेव ॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाना महत्पेव्याकरवाणीति श्रुत्युक्तचेत्याकारानुप्रवेशचेतनत ॥ ४० ॥ तन्मात्राणि सुष्ठमभूतानि ते पापं
चानासधातात्मकचित्तमातिवाहिकदेहाख्यपुर्यष्टकम् ॥ ४१ ॥ रसशालिनी अहंताशक्तिमती ॥ ४२ ॥ अस्मिन् उक्तलक्षणे स्थूलदेहे ॥ असत्यजगत्सत्य
त्वनयति आरोपेण प्रापयति ॥ सत्यं स्वीयब्रह्मभाव असत्यतानां स्तिनभातीति स्वप्नतीति योग्यताम् ॥ ४३ ॥ चित्तसंरणेकममाह ॥ सर्वगेति ॥ अशेन वृद्धिप्रतिविधितो शेन
॥ ४४ ॥ वातमयसूत्रभूतप्राणप्रचुरम् ॥ यदा उत्थापयति तदा तद्विप्रविश्य स्पंदी स्पंदनशीले वितालो यस्य तथा विधिशवद्वज जीवतीत्युच्यते जनैरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ व्योमनिहादा
काशे ब्रह्मणि ॥ स्फुरति काष्ठलोटादिवदेवेतनः स्फुटो भवति ॥ ४६ ॥ स्वस्याजरा मरब्रह्मरूपता विस्मृत्य जरठदेहता मशोक्तस्य यत्र कच्छति प्राप्नोति ॥ ४७ ॥

तत पूषदन्वियतइत्याह ॥ जीविरासयेति ॥ जीविषयधियागुक्तस्तृशित्तया अपरापदे अतएव बलमाचिच्छेदयति ॥ ४८ ॥ पुनः पुनरानारारीरपङ्कणंतप्रसरणं जराभरणोत्ति
मेव भाष्यमित्यायेनाह ॥ यदेति ॥ दयाजीवानाम् ॥ ४९ ॥ १० ॥ १० ॥ उक्तमेवोपसंहृतमुनुब्रूति ॥ सबगेति ॥ ५२ ॥ परितो वितते पूर्णे चिदमलनमसि प्रथमरूपया पूषतन
स्वीयगुभाशुप्रपद्यन्नपरिवर्णातिरूपा अतएव सुखं त्वफलयोगेद्वात्यरोद्गाता विकलकहे कोलाहले मूलरा- ततन्मयाश्चिदचिदयुरजीवकाङ्क्षा कल्पना स्फुटाभिरामा आया
तरणीया विविधे शरीरे अनन्यभाष्या आत्मनि विद्यापना पस्कुरति प्रतिभा सत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ इति श्री बासिष्ठ उवाच ॥ प्रक० पू० ह्यभिशा सर्ग ॥ ३२ ॥
यदा जीवजगद्राशो ह्यमकलकल्पितः ॥ विचारनिवसभाष्यास्तथागतैर्विशेष्यते ॥ ११ ॥ सर्वगपि चिदेतस्मिन्नेति बिंबतीति युक्त्यच्च षडभावनायाश्चासौ भवसरालिनी
त्यायुक्ता प्रोक्तगुणाय नृपतिरिति शब्दे ॥ चंद्रार्थेति ह्येत्याम् ॥ धरतीति शरचन्द्रार्थस्य रोल्ने रथचन्द्रार्थोत्तरपर ॥ अर्धशब्दस्य यो बरातमभागनिष्ठत्वेन समो राधाचित्वा
भावनानुसक्तत्वाद्दर्शनपक्षकं मेत्यस्यापहते पक्षोत्तरपक्ष ॥ अनतस्य दिष्ठा लक्षणं फलपरिच्छेदस्य एकरूपस्य सजीय विजातीयत्वगतभेदरूप्यस्य चिच्छृङ्खलस्य तत्त्वस्य
जीवशक्त्या पराच्छेदिनरुद्धे पश्यन्नके ॥ प्राणे सरोधमाया ते निचयेते मानवो मुने ॥ ४८ ॥ यथा जाता निजातानि चान्यान्या न्यानि कालत ॥ वृ
त्त्याप्येति शरीराणि तयानृणाम् ॥ ४९ ॥ जायते च म्रियते च शरीराणि शरीरिणाम् ॥ पादपानांच पर्णानि कातत्र परिदेवना ॥ ५० ॥
चिदुद्यौ स्फुरत्येतदेह दुष्टदुष्टपंक्य ॥ इतश्चान्या इतश्चान्या एतासां स्थानधीमत ॥ ५१ ॥ सर्वंगपि चिदेतस्मिन्नेति संप्रति नियति ॥ पदा
यमंतरादन्तान्यो हि मुकुटाहते ॥ ५२ ॥ चिदमलनमसि प्रथमरूपा परिचिते तदन्तया स्फुरंति ॥ कलकलमुखरा स्फुटाभिरामा विवि
धशरीरविमोहतापनाय ॥ ५३ ॥ इ० वा० दे० मो० नि० पू० देहात्त विचारानामद्वाविंशत्तम सर्ग ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीवासिष्ठ उवा
च ॥ चंद्रार्थोत्तरधरचित्तत्वस्य महात्मनः ॥ अनतस्यैकरूपस्य द्वित्वं कथमुपागतम् ॥ १ ॥ कथंचन महोदेवरूपं यो यस कुलम् ॥ प्र
वेदुः खोपपानाय प्रज्ञया विनवारितम् ॥ २ ॥

[illegible]

नवयजीवजगदाद्वैतप्रमाणैरुपपादयितुं प्रवृत्ताः किंतु मोहादनादिकालादारभ्य भ्रांत्या प्रसक्तं तदध्यारोपापवादव्यायमाश्रित्यापवदितुम् तत्राध्यारोपेसर्गादौ यत्कामकर्मवासनादिनिमित्तकारणानाब्रह्माविद्याधुपादानकारणानां विद्ययादिकमस्य व्याप्तिरसमष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकोशभेदादीनां कल्पनंतत्सर्वस्वयमसत्यमपिसत्यवस्तुपरिचयोपायतयाश्रुत्या कल्पितपरमार्थस्य प्रयोजना विसर्वावितया इतरवादिकल्पनापेक्षया उत्कृष्टमिति श्रोतृणां विश्वासजननाय लोकदृशैवोपपत्तिभिः शास्त्रेषु समर्थते ॥ परिचिते तु सर्वात्मके सर्वप्रतीचितस्याद्वितीयताबोधनाय परमार्थदृष्टिभेवावलब्ध्या पोष्यत एवेति तस्मिन्नेकत्वमभ्युपेत्य तद्विरुद्धद्वित्वासंभवावनवत्वाभ्युपगतविरुद्धसिद्धातविरुद्धचेतिकथनपश्यसीत्याशयेन श्रीभगवांसमाधत्ते ॥ सर्वशक्तीत्यादिना ॥ यदा ब्रह्मव्यवहारदृशा अध्यारोपः परमात्मदृशाऽपवादः ॥ न तावद्यवहारदृष्ट्या ॥ य सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य कलायाः सर्वशक्त्येकदेशादुदयो यस्य तथा विधस्तदक्षेपो निर्मूल एव ॥ हियस्माद्यवहारदृशा अध्यारोपः परमात्मदृशाऽपवादः ॥ न तावद्यवहारदृष्ट्या ॥ य सर्वज्ञः स सर्वविद्यज्ञानमयतप इति श्रुत्योपपादिता तत्सर्वज्ञात्सर्वशक्तिमतो जीवजगद्वैतागमो नुपपन्नः ॥ यर्भिस्माहकमानेन तस्य तत्त्वभावस्यैव निर्णयात् ॥ तदेतद्वत्तापूर्वमनपरमनतरमवाप्तम् ॥ यन्नान्यत्संशयति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति श्रुतिदर्शितपरमार्थदृष्टिगम्ये नुन कदाचिदपि द्वित्वतद्विरोधेकत्वाप्रसक्तमिति तत्र तदनुपपत्त्युद्भावनिर्मूलमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ श्री ईश्वर उवाच ॥ सर्वशक्तिहितद्वलसदेकं विद्यते यदा ॥ तदानिर्मूल एवायं द्वित्वैकत्वकलोदयः ॥ ३ ॥ सति द्वित्वे किलैकं स्यात्सत्यैकत्वे द्विरूपता ॥ कले द्वे अपि चिद्रूपे चिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ॥ ४ ॥ एकाभावादभावोत्र एकत्वद्विस्वयोर्द्वयोः ॥ एकं विना न द्वितीयं न द्वितीयं विनैकता ॥ ५ ॥ कार्यकारणयोरेकसारत्वादेक रूपता ॥ फलांतस्यापि बीजादेर्विकारादिह कल्पना ॥ ६ ॥ चित्त्वं चेत्येकत्वं न स्वयं स्फुरति तन्मयम् ॥ विकारादि तदेवांतस्तत्सारत्वान्भिद्यते ॥ ७ ॥

ननु नेह नानास्ति किञ्चन ननु तद्वितीयमस्ति ततो न्यद्विभक्तम् विभुचिदानंदमरूपमक्षुतमित्यादि श्रुतिभिर्द्वित्वमेव निषिध्यते नैकत्वमित्यविरुद्धमेकत्वं कथं द्वित्वतुल्यकक्षतया निषिध्यते तत्राह ॥ सतीति ॥ सति प्रसिद्धे द्वित्वे तद्व्यावृत्तये एकत्वकल्प्यते सति चैकत्वे तदेकत्वातरसहितद्वित्वमिति कल्प्यत इति परस्परसापेक्षकल्पनत्वात्तुल्यकक्षे एवते ॥ तत्रैकत्वलक्षणवर्मस्यापि तदतिरिक्तस्य कल्पने चिदैकरस्य व्याघातप्रसंगात्तदप्यसदेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इदानीं व्यवहारपरमार्थदृष्ट्योरुपदेशादिव्यवहाराय मिश्रणेऽपि सत्तद्वैविध्यकल्पनानपरमार्थसति व्यावहारिकसत्तया जीवजगद्वैतविरोध इत्याह ॥ कार्येति ॥ बीजादेः पुनः फलांतस्य यथास एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानैकत्वभावेऽनुगतद्रव्ये विकारान्नात्यक्तत्पना तद्वहुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥ यदितु सर्वविकाराणां परमार्थसत्ताव्यतिरिक्ता व्यावहारिकसत्तानाभ्युपेयते तदा सुतराद्वैतं चिद्वैकत्वं एव फलितं इति राहुशिरो द्वैतविरोधोद्भावनतुल्यस्त्वदक्षेप इत्याशयेनाह ॥ चित्त्वमिति ॥ अतस्स एव सारः परमार्थो यस्य सत्त्वात् ॥ एवं च माया तत्कार्याणां पृथक् सत्त्वपक्षः अपृथक् सत्त्वपक्षः असत्त्वपक्षश्च नृतीयविधा पक्षो वानानावादि कल्पितप्रधानपरमाणुक्षणाक्षिकविज्ञानशून्यतादिपक्षो वायः कश्चिच्च व्याभ्युपगम्यता तथा व्यसगाद्वयचिन्माभास्पर्शासंसारोपि चिदधीनसिद्धि कश्चिद्विकल्पमात्रमिति चितः कदापि पृथग्प्रसक्तिरेव यन्न दुर्लभा तत्रानिमोक्षोद्भावनदूरनिरस्तमेवेति भावः ॥ ७ ॥

तन्मास्त्वबवापरायन ॥ विकारादीति ॥ यतोयपद्भाबविकारलक्षणसदाश्रयघटाविलक्षणश्चाविकल्पस्ततः सहस्रं सकाशाद्वैध्यायआविभूयजलाहृणाद्यर्थक्रियाका
 एतादृभिः सार्धकृत्प्रयोगपदवगमनयति ॥ भोगश्चिदवसानेतिदेहितन्माश्रयतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवञ्गतोविकल्पनामाश्रयैकेचिद्विज्ञानरगादयोप्यावहारिका मरुमरी
 चिनायनरगा यानिजातिका रंध्यापुशराशराश्रयत्वतयासतद्व्यवहारविलक्षणविकल्पोप्यस्यैवेत्याह ॥ तरगादिति ॥ यस्यात्प्रविह शशावुद्भिद्विद्विधयथायंकुरोपि
 प्रवहतिन्यस्तस्ययेतिलस्यसिद्धांतरंगलेरीलस्यमूर्ध्निकल्पितेतायेतरंगले सभा सरीलोपिशराश्रयसम स्वतोसत्यस्यब्रह्मसत्तयासत्यकल्पनस्यच त्रिष्वपिसाम्यादित्यय-
 ॥ ९ ॥ यत्प्रपञ्चगत्यवोपकृतं सबदपायानपरस्परव्यावृत्तिलक्षणोभ्यबच्छेदबलबलुबोधस्तत्त्वसाक्षात्कारएवसधनेस्फुटितशकलानिसधानेनैवकलामयति ॥ तत्रइदंशेष
 येशिदंशस्यमनुपपत्तये अलसाध्यताति ॥ यत अनगतेअज्ञानबोधाभ्यामुक्तिसहस्रावपिअपरोक्षमसिद्धम्यवच्छेदार्तिदुरुच्छेद्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्त्वदृशाद
 विकारादिविकल्पोयततउत्पायवस्तुपु ॥ यातिसायकतानानाकायकारणतादिति ॥ ८ ॥ तरंगा सलिलेयेपितोयेरीलस्यतेसभा ॥ ११
 शरंगमम मोपियस्यसत्यशशांकुर ॥ ९ ॥ वस्तुबोधोत्रसंधेतत्रालवागविकल्पने ॥ व्यवच्छेदादिदुःखेयवचोवाच्यात्कलद्विज
 ॥ १० ॥ ब्रह्मण मर्वशक्तित्वतत्त्वतानविविचिंते ॥ तरगकणकडोलजलौघहववारिण ॥ ११ ॥ पुष्पपल्लवपत्रादिलतायानेतरघया ॥
 द्वित्वैकत्वजगत्त्वादित्यंत्वाद्वत्तयाचिते ॥ १२ ॥ देशकालविकारादिकृतोभेदश्चित्तस्य ॥ तच्चिदंतदमव्योक्तनश्रौत्रतवोचित
 ॥ १३ ॥ देशकालक्रियासत्तानियत्याद्याश्रयक्य ॥ चिदात्मिकाएवचित सत्वात्सपतिता स्वतः ॥ १४ ॥ चित्तत्त्वचित्तचेत्यहचिद्विद्वद्भाय
 भिधास्मृता ॥ ययावीध्यापमिधार्हस्त्यतमनुतरगकम् ॥ १५ ॥ असंभवत्तरंगस्यचिद्विलासमहायुधे ॥ तरगितत्वमिवयत्तत्तावच्चेत्य
 सगिता ॥ १६ ॥ तदेतत्परममसत्येश्वरशिवादिभिः ॥ शून्यैरुपरमात्मादिनामभिः परिगीयते ॥ १७ ॥ एवरूपपदानतीतयद्रूपपरमात्म
 न ॥ यत्तुनामाहममलविषयोनिगिराचतत् ॥ १८ ॥

शतनुब्रह्म सर्वशक्तित्वमर्बजगदाकारमायिकरूपसंख्यायतस्वतोनिजिघ्रतेतर्बनिरोधकतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तद्याच अपागावरेप्रित्ववाचारेभजविकारोनामधयभीणिहू
 पार्णीत्येवसत्यवितिप्रतिनिधित्वाप्येनलार्थक्यशनिनीदीयुष्पसुखादीशानाभिवतस्वरनिजगद्भेदानामप्यकृतत्वेत्यभोनिरालयनइत्याह ॥ पुष्पेत्यादिना ॥ १२ ॥ यो
 भर सतन्मन्त्रचित्तैरेवचिद्वैतमेवनासितपद्विलक्यमुपागतमित्येतत्त्वयाअस्योक्तम् ॥ अथअसद्विषयेतवमभ्यानोक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ यतश्चित्तसत्त्वादेवसपतितास्य
 यसत्ताकाअनविदात्मिकाएव ॥ १४ ॥ चित्तचतुर्दीहाभ्येतीसमाहाराद्रूपमपच्यित्सम्भेव ॥ एवंब्रह्मादिलक्षणपर्यताअभिधानामपचोपिचिदेवस्तृता ॥ अद्भुतरगक
 अद्भुतगानुवतरसमाभ्येययावीध्यापमिधार्हस्थिततद्वत् ॥ १५ ॥ तरगितत्वमिवयद्विषयतर्बेवचोत्पसबधइत्यर्थः ॥ १६ ॥ यत्पुष्पेनलसहस्रादवमपआसीदितिभ्रुतिस्थमस
 स्तरीलस्यते ॥ १७ ॥ मत्तस्वरमार्थेनलैरेवेत्याह ॥ एवमिति ॥ कुर्यात्पिषद्विनिगानिचतुर्दतीत्यत्र आह ॥ तृशाचपुरोदस्यनामसाकाररूपम्याहइत्यर्थः ॥ तद्वगिरावाची
 वाच्यनशीचनविषय ॥ १८ ॥

यद्विदंश्यते जगत्तत्तत्स्याश्चित्ते श्वल्लक्षणाया लताया फलपल्लवपुष्पादीत्यन्वया ॥ १९ ॥ यदेतु अट्टनमेव जीवजगद्भावविवेकाय पृच्छसितदाश्रुणुसाचित्तमहती अविद्या उप
नयनविचित्रवर्णरजितोपनेत्रयस्यास्तथाविधायदा भवतितदा जीवत्वेन अभिधीयत इत्यभिधातथा विधासतीद्विद्विस्ववासत्त्ववास्तवीवजगद्भावपश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्या
अब्रह्माचिद्रूपास्मि ॥ २१ ॥ अकलकेनैव रूपेण स्थिता पिसकलकवयत्पुंयं टकरूपकल्पितं तेन ससारसरितप्राप्य औपाधिकचेतनेनैव चेतनिनिष्कलके चेतनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥
एतेन पुंयं टकेन एकतातादात्म्याध्यासलक्षणा जीवता एति ॥ नान्यथश्चित्तं च सृजतीव तियाणनादिक्रिया लभते ॥ २३ ॥ इत्थं सर्वगापि चिदेतस्मि श्रुतिविधेति विवतीत्येतदाक्षेपा
शसमाधाय दृढभावनया पश्चात्तत्रैव रसशालिनीत्येतदाक्षेपाशसमाधानुनम्यस्थूलदेहप्राप्तिक्रममाह ॥ आनिवाहिकेति ॥ भावनापञ्चकभाचमौक्तिकस्थूलदेहसत्स्कारात्मक ॥
भूत्वा देहलाभाय बीहियवतिलमाषादिद्रव्यमहसपन्नमस्मीति वेत्ति ॥ तद्देहमाहियवास्तिलमाषादिति जायत इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ श्रुतौ दिति शब्दो भाविदेहानुकूलद्रव्यमात्रोपलक्ष

यदिदं दृश्यते तस्यास्तुतयायामहाचितेः ॥ फलपहवपुष्पादिनाभिन्नतन्मयं यतः ॥ १९ ॥ महाविद्योपनयनाच्चिद्रवत्यभिधासती ॥ साजीवत्वेन बाल्यत्वं तदाहो द्विवपश्यति ॥ २० ॥ स्वयमन्यैव मस्मीति भावयित्वा स्वभावतः ॥ अन्यतमिव संयाति स्वविकल्पात्मिकां स्वतः ॥ २१ ॥ ॥ २१ ॥ अकलंकं न रूपेण हृप्यत्सकलं कवत् ॥ संसारसरितं प्राप्य चेतनैव चेत्तति ॥ २२ ॥ चिद्रूपः स्वयमेतेन त्यक्ता मेति जीवताम् ॥ चित्तत्वावभासेन जीवो जीवति तन्मयः ॥ २३ ॥ आतिवाहिकदेहेऽपि जीवतां समुपागतः ॥ भावनापंचकं भूत्वा द्रव्यमस्मीति वेच्य लम् ॥ २४ ॥ तद्व्यं प्राणिना भुक्तमाशुगच्छति वीर्यताम् ॥ ततो हंप्राणवान् जानो वेत्तीत्यनुभवान्मकम् ॥ २५ ॥ अहंतादिक्रमेण श्रुपंचकानुभवश्च ॥ स्यावरंजं मंसर्वं वेत्ति तत्तद्रवत्यलम् ॥ २६ ॥ काकतालीययोगेन दृढाभ्यासक्षयेण च ॥ वासनांतरसंश्लेषात् सूक्ष्ममाकारमुज्झति ॥ २७ ॥ हित्वा स्वसंविदा हित्वेमेकस्यैव प्रवर्त्तते ॥ पुंसो वेतालसंकल्पादेता लइव भासुरः ॥ २८ ॥

णार्थः ॥ तेन स्याद्वरस्येदजादिदेहप्राप्तिस्थलेतत्तद्वीजानुकूलजलादिद्रव्यभावोप्यस्य भवतीति योतनाय द्रव्यमस्मीति वेत्तीति सामान्यान्वोक्तिः ॥ २४ ॥ वीर्यनाशेन त्वदृशोदो
नुबीजभावम् ॥ ततः स्त्रियानिधेकक्रमेणाप्राणवान्स्थूलदेहो जातोस्मीति त्वेत्तत्त्यर्थः ॥ २५ ॥ अनुभवत्वात्कब्रलैव उक्तेनाह तादिक्रमेण पञ्चान्नासय पञ्चकस्थूलदेहेहस्तदनुभव
भ्रमाच्चक्षुरादिद्वारा वास्यथावरजगमचवेत्तिपुनस्तद्वासनया स्वयमपितत्तद्भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु पूर्वमशकादिदेहस्यागेते देहाकाखासात्मना सृक्ष्मतया स्थितस्य पुन्यपुन्यटकस्य
दृढाभ्यस्तमशकाकारस्य सौक्ष्म्यस्य च कथं निवर्तिहस्याकारस्य सौल्यस्य चानभ्यस्तस्य कथं तत्राह ॥ काकतालीयेति ॥ यथा आकस्मिके काकतालसंबंधे काकमरण
प्रयोजककर्तृवनिमित्तान्यत्तथा दृढाभ्यस्तवासनाभिर्भवेचिरव्यवहितहस्याद्यहभाववासनोद्भवे च कर्तृवनिमित्तम् ॥ उद्धृतहस्तिवासनांतरसंश्लेषात्तु चिराभ्यस्तमपि सूक्ष्मम
शकाकारमुज्झतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ विरोधिवासनोद्भवेन पूर्ववासनोपमर्दे उत्तरस्याभ्यासेन दाढ्ये च दृष्टांतानाह ॥ द्वित्वेत्यादिना ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ अनेकस्यजगतोपि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ असकल्यात्तद्दशयोस्यतथाविधम् ॥ द्विप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ किञ्चित्पर्येतथाशब्द ॥ सकल्पमेवानमप्रमयेनरचनेच्छेता प्रमालि
 नमसकल्पस्यविनारणे ॥ औदासीन्यमाधेणस्वतएवतत्सिद्धे ॥ प्रसिद्धाध्यायमयर्द्वत्याह ॥ सकल्पयसदति ॥ गद्यर्षोभ्रमनस्तगपुर्णामनोरथरचितपुर्णाय सटीसकल्पएवासभा
 वितरचनासमर्थत्वायसोद्विष्यतिस्मिन्सिद्धोननुताक्षयइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ कथमाच्छेता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उच्च सर्वगुणाकटेनवनोद्यानेस्थितोपीतिशेष ॥ नपरिक्षीणछेरो
 अद्वित्ववेदनाद्वित्वमात्मनोपिनिवर्त्तते ॥ नफरोभीतिसकल्यात्युरुपस्येवकर्तृता ॥ २९ ॥ द्वित्वसकल्पतोद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते ॥ अद्वित्व
 सुविदाद्वित्वमनकस्यापिनस्यति ॥ ३० ॥ परमात्मतयाद्वित्वनकिलात्मनिविद्यते ॥ अविकारादिमत्वेनमर्वागत्वेनसर्वदा ॥ ३१ ॥ यस्त्व
 सकल्पपरचितमसकल्पस्यस्यहितम् ॥ यथामुनेमनोरज्यगधर्वनगरयथा ॥ ३२ ॥ तथासकलनेच्छेनसकल्पविनाशने ॥ सकल्पयक्षो
 गधर्वपुर्णाय सृष्टेनतुक्षये ॥ ३३ ॥ पुष्टमकल्पमात्रेणयदिददु स्वमागतम् ॥ तदसकल्पमात्रेणस्यिकात्रकटयना ॥ ३४ ॥ यत्किञ्चिदपि
 मकल्पनरोदु स्वनिमज्जति ॥ नकिञ्चिदपिसकल्पसुखमन्यमभ्युते ॥ ३५ ॥ मकल्पव्यालनिमुक्तानयदातवर्त्तना ॥ नतदानदनाया
 नेत्यमुच्यै परिराजसे ॥ ३६ ॥ स्वविवेकानिलै रुत्वाभकल्पजलदक्षयम् ॥ परानिर्मलतामेहिशरदीवनभोतरम् ॥ ३७ ॥ सकल्पसंसरित
 मत्तोमणिमन्त्रेशोपय ॥ तत्रोत्थमानमात्मानसमाश्वास्यभवाभना ॥ ३८ ॥ सकल्पानिलनिधूतंभ्रातपणवणशिवन् ॥ भूताकाशो
 चिदात्मानमवलंब्यविलासय ॥ ३९ ॥ स्वसकल्पनकादुष्यविनिवार्यात्मनात्मन ॥ परप्रसादमासायपरमानदवान्भव ॥ ४० ॥ सर्वश
 किमयोत्यागमायथाभावयत्यलम् ॥ तनयापस्यतितदाम्बसकल्पविजृम्भितम् ॥ ४१ ॥ सकल्पमात्रमेवेदजगन्मिथ्यात्वमुत्थितम् ॥ अ
 र्मकल्पनमात्रेणवन्ननूकपिविलीयते ॥ ४२ ॥ सकल्पवातवलितजन्मजालकटवक्रम ॥ असकल्पातिलस्पशगद्विश्राम्यतिपरपदे ॥ ४३ ॥ व
 ण्याकरजलतिकाभिर्मारुद्रिमुपागताम् ॥ सकल्पमूलोद्धरणायरिशोपवर्तीकुरु ॥ ४४ ॥ प्रतिभाससमुत्थानंप्रतिभासपरिक्षयम् ॥ यथाग
 धर्वनगरतयासुखतिविज्रम ॥ ४५ ॥ प्रभुरस्मीतिविस्मृत्यतावच्छावतिभूमिपि ॥ भूमिपोस्मीतिसंजातायावन्नास्यद्धटिस्मृति ॥ ४६ ॥
 राजसे ॥ ३९ ॥ संकल्पनारोनेर्दिकउगायलमाह ॥ स्वावेषकति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पर्णक्षुण्णस्यक्षशा स्वकास्तद्वर्षातम् ॥ गुताकाशोसर्वभूतद्वयाकारो ॥ ३९ ॥ ४० ॥ य
 द्रुतुब्रह्माकारजगोभ्यावोरेणबायथाभावयतितथापरयति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सकल्पलक्षणेनपुरोवातमत्रलितंभवदित्तंअभ्यलक्षणानीजालानीअलधराणांकरवकअसकल्पल
 क्षणस्यपाथात्मानिलस्यस्फोरालपक्षभाषाकाशविभ्राम्यतिनिळीयतद्वित्याद्यम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अविद्याकायसंकल्पनारोपियविजगद्भासेततद्वित्तंविभासमायमिनिजीव
 म्मुक्तामुच्यवसिद्धादुदृष्टिपक्षपरिणिष्पन्नद्वयाराधेमाह ॥ प्रतिभासेति ॥ ४५ ॥ यावद्विज्ञानतावदेवजगत्प्रतिभासतोकेहेतुर्ननुकारकालवित्याशयेमाह ॥ प्रभुरिति ॥ ४६ ॥

ज्योतिर्भि सूर्यचन्द्रशिवाङ्कणहूपैस्तमोभिरधकाराज्ञानतत्कार्यैश्चमुक्ता ॥ १३ ॥ तस्याःपूर्वपिक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ घनेति ॥ सर्वेषांपरापरिणतिमित्युत्तरत्रयोपमानतयास
बधः ॥ १४ ॥ यदापूर्वभूमिकैवाभ्यासवशाद्ब्रह्मसौषुप्तादिवत्परापरिणतियातितदाआकाशेविद्यमानाशून्यशक्तिःपरमाकाशचिद्वचनब्रह्माकाशभावमागेतेवभूत्वाचेत्याशो
न्मुखतास्यजतीतिपरेणान्वयः ॥ स्वतोव्युत्थानशून्यताभवतीत्ययपूर्वपिक्षयाफलतोपिविशेषइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रियाहिकालस्यकला परिच्छिन्नमवकाशसापेक्ष
वस्ताकाशस्यकलाताभ्यासकलेकालताकाशतेतत्परित्यागादेवत्यक्का सकलदृश्यमाचनकलयतीतिसकलाकला व्यावर्त्तनीयजडाभावाब्जाजडा अनामिकाशब्दाभिला
पायोग्यावश्यमाणविशेषणासत्ताधत्ते ॥ १७ ॥ जाग्रत्स्वमसुषुप्तिभ्यस्तुर्योयोविराट्द्विहरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्तुर्योशस्तेनकलिताप्रथमानाम् ॥ १८ ॥ अतएवसर्वनिमित्तक

एषैवमनसोन्मुक्ताचिच्छक्तिःशांतिशालिनी ॥ सर्वज्योतिस्तमोमुक्तावितताकाशसुंदरी ॥ १३ ॥ घनसौषुप्तलेखावच्छिलांतःसन्निवे
शवत् ॥ सैधवांतस्थरसवद्वातांतःस्पंदशक्तिवत् ॥ १४ ॥ कालेनयत्रतत्रैवपरांपरिणतियदा ॥ शून्यशक्तिरिवाकाशेपरमाकाशगातदा
॥ १५ ॥ चेत्यांशोन्मुखतानूनंत्यजन्यंबिबवचापलम् ॥ वातलेखेवचलनंपुष्पलेखेवसौरभम् ॥ १६ ॥ कालताकाशतेत्यक्कासकलेस
कलाकला ॥ नजडानाजडास्फाराधत्तेसत्तामनामिकाम् ॥ १७ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमहासत्तापदंगताम् ॥ तुर्यतुर्यांशकलितामक
लंकामनामयाम् ॥ १८ ॥ कांचिदेवविशालाक्षसाक्षिवत्समवस्थिताम् ॥ सर्वतःसर्वदासर्वप्रकाशस्वादुतत्पराम् ॥ १९ ॥ एषाद्वितीया
पदताकथितावसुव्रत ॥ तृतीयंशृणुवक्ष्यामिपदंपदविदांवर ॥ २० ॥ एषादृक्केत्यवलनादनामार्थापदंगता ॥ ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दार्थाद
तीतोदतिकेवला ॥ २१ ॥ स्यैर्येणकालतःस्वस्थानिष्कलंकपरात्मना ॥ तुर्यातीतादिनामत्वादपियातिपरंपदम् ॥ २२ ॥ सापरापरमा
काष्ठाप्रधानंशिवभावतः ॥ चित्येकानिरवच्छेदाद्वतीयापावनीस्थितिः ॥ २३ ॥

सार्वकालिकसर्वस्तुगोचरेभ्यःप्रकाशेभ्यःप्रथम्यःस्वादुभ्यश्चानेदंभ्यश्चतत्तरांतादृशोत्कर्षवतीसृष्टृणीयतरांच ॥ १९ ॥ उक्तांतुर्याख्याद्वितीयभूमिकामुपसत्तुतृतीयामव
तारयति ॥ एषेति ॥ पदभूमिकाम् ॥ २० ॥ तस्यापूर्वपिक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ एषेत्यादिना ॥ दृक्ब्रह्माकाराअस्वडदृक्चित्श्वेत्यतद्वाप्रब्रह्मतयोर्वलनात्क्षीरोदकवेदकीभा
वान्नमयतिगोचरयतीतिनामाहकाशःअर्थतेगम्यतेइत्यर्थोभासाशस्तदुभयशून्यतापदंगता ॥ अतएवब्रह्मात्मेत्यादिपदवाक्यार्थादीतीता ॥ तथाचसंप्रज्ञातसमाधिगम्यैवपू
र्वभूमिकाद्यत्वसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिष्ठागम्येतिविशेषइतिभावः ॥ २१ ॥ स्यैर्येणषड्भावविकाराराहित्येनकालतोपिस्वस्थास्थिरा तमसोपिपरेणआत्मनास्येनैवनिरस्तकल
का ॥ याअतिशयितपरंपदपरमपुरुषार्थइत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वेषांपराणांपरापरमाकाष्ठाअवधिः ॥ शिवभावतःपरममंगलत्वात्सर्वेभ्योमंगलेभ्यःप्रधानम् ॥ एकामुख्यानिरव
च्छेदाविच्छित्तिरहिताचित्तिस्थितिस्तृतीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अकलकस्थितिमाह ॥ शुद्धति ॥ सत्यावाक्यसत्यावाक्येवमादिभिर्धर्मकल्पनामशब्दार्थैः सर्वैर्धर्म्युक्ताभ्यवहारेष्वनभारूपालिकापिस्वस्वभावोत्पत्त्यर्थः ॥ ५ ॥ उक्तनिष्कलकस्थितिप्रतिष्ठार्थं शुभ्रमादिभूमिकाभेदाद्वशादित्युपक्रमते ॥ सर्वमिति ॥ सर्वपूर्णनिरुपममल्लिख्य आकाशमिथप्रथमविकसतीत्याकाशविकृतासातथाविधयास्वमायाशमयाजापत्स्वमयुमित्यलक्षणैः खट्विस्थितिर्द्वारलक्षणैरप्यात्माधिभूताधिदेवलक्षणैर्वाचिभिर्गोमैः प्रवृत्तजगन्मनसैर्बर्जितम् ॥ ६ ॥ अतोमनश्छेदेनैवास्मच्छेदइत्याह ॥ मनतेति ॥ सत्यस्यालोकाव्याशास्कारात् ॥ ७ ॥ एतत्स्वबोधेनकल्पनाभिः सहमनसिच्छिन्नेप्रथमयस्याभूमिकायाजीवन्मुक्तस्यस्थितिर्भवतितालक्षणैनाम्नाचवर्शयति ॥ भ्रूटर्षी आपमेत्यादिना ॥ इतिनामिका भ्रूटपदवापरपथस्यभीशमस्यमहिमानमितिबीतशोकइति श्वेताश्वतरकाठकभुक्तोऽच्छादोभ्येस्वपितनामनिर्बन्धनेत्वापिद्वीतिविश्रान्तोवदतिपदेनम्यवदन्तत्वादितिनामिकेत्यर्थः ॥ यद्यप्यहसुमावपिस्वपिनिनामास्तितापापितस्वबाधेनाज्ञानाद्विबाधास्योपाधेर्यस्यामविद्यालयलयायोरभावावप्ययवोधक

शुद्धानिराशासत्यावासत्यावेत्येवमादिभिः ॥ विमुक्तानामशब्दार्थैः सर्वैः सर्वात्मिकापिस्वम् ॥ ५ ॥ सर्वनिरुपमं शान्तमनसैतच्चिमागंम् ॥ ब्रह्मेदं ब्रह्मद्वितं व्रक्षन्त्याकाशविकासया ॥ ६ ॥ मनसा मनसिच्छिन्नेत्वेन्द्रियावयवात्मनि ॥ सत्यालोकाजगज्जाले प्रच्छन्नैविलयगते ॥ ७ ॥ छिद्यते शीर्णससारकलनाकलनात्मिका ॥ भ्रूटर्षीजोपमासत्ताजीवस्यइतिनामिका ॥ ८ ॥ पश्यतीनामकलितोत्सृजतीवेत्यचर्वणम् ॥ मनोमोहाद्वानिर्मुक्ताशरदाकाशकोशवत् ॥ ९ ॥ शुद्धाचिद्भावमात्रस्याचेत्यचिच्चापलगता ॥ समस्तसामान्यवतीभवतीर्णभवाणवा ॥ १० ॥ अपुनर्भवसौ पुनपदपादित्यपीवरी ॥ परमासाध्यविश्रांताविततेपदे ॥ ११ ॥ एतत्ते मनसिस्वीणिप्रथमकथितपदम् ॥ द्वितीयं शृणुवित्रैश्च शक्तेरस्या सुपावनम् ॥ १२ ॥

स्यापिशब्दत्वनिरुक्तौत्वरूपम्यप्यंकरितिशब्दएवावशिष्टलन्नामसपचतइतिभावः ॥ ८ ॥ एवमसदृशबाधेनापरोसदृशबाधपरिपोषात्परतीदृशपितस्यानामतरमित्याह ॥ परयतीति ॥ वेत्यस्यचित्तविवयस्यचर्षापुनः पुनः भीत्यानुस्मरणउत्सृजतीत्यजती ॥ ९ ॥ प्राप्तेत्यचिच्चापलगतापिसापितचित्त्वभावभाप्रस्यासमस्तस्यासामान्यसत्ताइतीतम्याधेणपरिगतेतियावत् ॥ भवेजीवइत्याद्यनेकतीर्णैर्भावाण्येयस्याम् ॥ १० ॥ सौ पुनमितिपदस्यसुष्ठुनिरतिशयानवात्कस्तुमंस्त्वलाभरूपमितिच्छादोप्यकृतभ्युत्पत्त्यनुनामागुपानवदिदंरूपमार्गानदीनामपहितस्तस्यभावः पादित्ययम्यमोषियोऽवजिनोऽस्माभूतइतिभ्युत्पत्तवर्शितलक्षणविध्वनुभवसिद्धसंयमनुप्याणाराद्धेत्यावित्यानस्ययत्नोदित्यनिरलत्वाविधायमौल्यंविदेकपथनपूर्वानंदरत्नप्रकाशरूपकतेनपीवरी ॥ अतएवज्ञानमत्यागलक्षणयागद्वानुपवतनामिकापिसेतिभावः ॥ ११ ॥ उत्तरस्यानवमपिप्यन्वर्जितपदयवस्याननुपचरति ॥ एतदिति ॥ शक्तेरितिच्छेदेदीकाराह ॥ १२ ॥

ब्रह्मविष्णुहरादीनामत्रयः परमः पिता ॥ महादेवः परात्मा सौ पूज्यसीमातर्ह्येति ॥ १ ॥ अक्तवात्सल्यानिशयान्ममविकासेप्रबोधनेउन्मुखोमद्वाग्योदयेनप्रेरितः सन्बहिर्विकासनेनोन्मीलनआदेस्वीचकार ॥ १ ॥ हरस्यमुखलक्षणेनिर्मलत्वात्त्रिपुङ्गुशरदभरेवाकितत्वाच्चाकाशतलेउदितोदृशाचन्द्रसूर्याग्निलक्षणेनत्राणांचयोबोधसमाधेःप्रबुद्धतांच्योतयामास ॥ यथासमुद्रकान्मेघसप्तकदाद्यावाभूमिंपट्टाद्वाउत्ततःअशूनाराशिरक्तौऽहर्द्योतयितितद्वदित्यर्थः ॥ अर्कअशुराशिरित्युत्वविषयेयत्वच्छादसम् ॥ २ ॥ तत्रभगवास्तत्त्वबोधोपयोगितयाउपायोपेयसौप्रथममाह ॥ मुनेइति ॥ हेमुनेत्वयाप्रथममननविचारमाहूयसन्निधाप्यस्वस्यप्रतीच सत्तापारमार्थिकरूपमेवाशुभीयताप्रमाणैर्निर्धार्यताम् ॥ तत्रप्रतीचिअनर्थबहिर्मुखत्वापादेनसर्वानर्थमूलत्वमर्थयुग्मत्वत्यययोग्यमचिदशमाआहर ॥ यथाअचलमेवाकाशपवनःस्पृशतानयस्तापरजोजाड्यादिभाजकरोतितादृशमितिस्त्वमर्थोपमा ॥ ३ ॥ ननुत्वमर्थेष्वपिद्रष्टव्यहेयमुपादेयवद्भूतिस्तत्कृतोनादत्तव्यतत्राह ॥ द्रष्टव्यमिति ॥ येनाश्रुतंश्रुतभवत्यमतमतमविज्ञातविज्ञातभवतीत्यादिश्रुतेरालम्बनैर्नैवसर्वद्रष्टव्यानांतत्त्वतोदृष्टत्वादृष्टैर्वाभैःसमसहकिप्रयोजनम् ॥ तद्विदस्तत्त्वविदः ॥ ४ ॥ उपात्तादृष्टार्थाप्रहीणाअनिष्टाश्चचित्ताश्वाप्तनहे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ततोमूढूर्तेनहरगौरीकमलिनीसरः ॥ मद्विकासोन्मुखःस्वैरविकासंवहिराददे ॥ १ ॥ दृक्योद्योतयामासमुखाकाशतलोदितः ॥ बोधंसमुद्रकादकंअशुराशिरिवोद्गतः ॥ २ ॥ श्रीश्वरउवाच ॥ मुनेमननमाहूयस्वसत्तैवाशुभीयताम् ॥ त्वमर्थमाहरानर्थपवनःस्पृशतामिव ॥ ३ ॥ द्रष्टव्यमिहयत्किंचितदृष्टंकिंसमंभ्रमैः ॥ नहिहयमुपादयंचेहपस्थामितद्विदः ॥ ४ ॥ शांत्यशांतिमयानेतान्विकल्पान्दलयन्नसिः ॥ धीरोसिनान्यथास्थित्वात्वमेवभवचात्मदृक् ॥ ५ ॥ इमांदृश्यदशामाशुवात्यबोधाचवापुनः ॥ समाश्रित्यमदुक्तंत्वंशृणुतूष्णींस्थितेनकिम् ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वावात्यबोधस्त्वमाभवेतित्रिशूलधृक् ॥ प्राणेनेदंदेहगंहरिस्फुरतियंत्रवत् ॥ ७ ॥ प्राणहीनंपरिस्पंदंत्यक्तातिष्ठतिमूकवत् ॥ चालनीपावनीशक्तिःशक्तिःसंवेदनीचितिः ॥ ८ ॥

तुल्यच्छांतिमयास्तएवविपरीताविक्षेपहेतुत्वादृशातिमयास्तानेतान्विकल्पान्दलयस्त्वमेवधीरअसिरसिअन्यथातुनधीरोसि ॥ अतःआस्थित्वाआस्थाविधायआत्मदृक्चाङ्गीरश्चभव ॥ तथाचदृश्याकारानास्कृतिचिदात्मस्वभावावस्थितिरैवमुख्यः कल्पदितिभावः ॥ ५ ॥ तत्रचेत्त्वमसमर्थस्तहित्त्याप्रयेकंचित्कालश्रवणायानुकूलंकतिपयाभेवबाह्यदृष्टिमवलब्धनिरतरतत्त्वप्राप्तयेयतस्वनकदाचिदपिप्रमादादुपरमस्वेत्याह ॥ इमामिति ॥ बाह्यबोधाय सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्येतेचाक्षुर्बैसाक्षिर्देवैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतारत्मानलिप्येतेलोकदुःखेनबाह्यदृष्टिभूतौअलेपकत्वसमर्थनार्थसर्वप्रपञ्चबाह्यत्वेनदर्शितस्यात्मनोबोधाद्यतूष्णीमात्मलाभाप्रयत्नविनास्थितेनावस्थितेनकिंकःपुरुषार्थइत्यर्थः ॥ ६ ॥ बाह्याकारदर्शनानामध्येदेहात्मतादर्शनमेवमहाननर्थःसर्वानर्थबीजचेतितदेवममत्याजघितुभगवान्प्रवृत्तदिवसिष्ठआह ॥ इत्युक्तेति ॥ त्रिशूलधृक्इतिप्रागुक्तकल्पातरमुक्त्वात्वबाह्यदेहादावात्मबोधोयस्यतथाविधोभाभवेत्याशयेनवक्ष्यमाणदेहात्मताभमनिरासोपायमाहेतिपूरयित्वाव्याख्येयम् ॥ त्रुष्टितोवाग्रथोत्रान्वेष्यः ॥ तत्रदेहस्यक्रियाशक्तिरिवचेतनशक्तिरपिपरायचेतितनात्मप्रसक्तिरित्याशयेनप्राणाधीनादेहचेष्टेत्याह ॥ प्राणेनेति ॥ ७ ॥ देहस्यचालनीचलनानुकूलक्रियाशक्तिःपावनीपवनप्रयुक्ता ॥ संवेदनीशक्तितुल्यआत्मचितिरैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्याग्निं दार्यभूमिकार्यास्थितिः सा सर्वस्य शीवरात्मयसिद्धपञ्चम्यश्रुतिप्रसिद्धधर्माविषयस्य स्वस्वगेम्यत्वेनैतद्विशेषादिभिरुपास्तिकलम्बूलोके भेदप्रामेय्यश्च दूरगा अतो हे
अगममा विषयसांगणपरिवृत्त्यन्ता न समयाति किन्तु स्वयमेवानुभूयमान इत्यर्थः ॥ २४ ॥ त्रिभ्यो जायता दिवा गेम्य कलनाया लस्तापे क्षनुपत्यस (क्याप्या) श्रातीत इति एष्वक्षणे देव
सनातनो नित्यो नाम्य ॥ अतो म्यदाप्तमिति श्रुतेरिति भावः ॥ २५ ॥ मम्मयवेव नाच्छुपावानकत्ववरानात एतम्ययम् ॥ उपावानीता द्वितीयसत्यसेवनाच्चादनेव च ॥ द्विविध
विकल्पातीतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तदवस्थादमाह ॥ नेवमिति ॥ स्वस्य कोशोऽवतरद्भवः ॥ १७ ॥ कुतस्तस्मै म्योपिसमाभासतश्चेन्नमाह ॥ अह्नैकयादिति ह्यभ्याम् ॥ यत्तलाभ्य
वर्गैक्याभावे पि स्वात्मानि सक्षोत्र स्यान्नेत्याहुः ॥ असक्षोत्रादिति ॥ कुतो न सक्षोत्रमत्राह ॥ घनचेतनयेति ॥ घने पिसंधवत् ब्रह्मत्वाद्विकारस्तत्र सुषट्सहस्रार्हात्कनस्यात्त
प्राह ॥ अविकारादि यत्नादिति ॥ आदिपदाद्विषयत्तपरिग्रहः ॥ चिरन्त्या अपिकाटाकारादयो नित्याय स्वात्तादुरातया ॥ १८ ॥ सतामसतामपिशिशुकल्पितनञ्ज शिलाको

चिरमस्याप्रतिप्रायामर्वाध्यायगदुरगा ॥ साममाप्यगवचसानसमायातिगोचरम् ॥ २४ ॥ त्रिमार्गकलनातीतमितितेकथितमुने ॥
तिष्ठतस्मिन्यपेनित्यमितिदेवमनातन ॥ २५ ॥ एतन्मयमिदविश्वमेतन्मयवेदनात् ॥ सत्यसवेदनाभेदनचनेदमुनीश्वर ॥ २६ ॥ नेदं
प्रवर्ततेकिंचिन्नर्दकिंचिन्नवर्तते ॥ शांतसमसमाभासप्रयतत्वस्यकोशवत् ॥ २७ ॥ अद्वैतक्यादसंक्षोभाह्नवेतनयातया ॥ अविकारा
दिमत्वाच्चनित्यानित्यतयाचिरम् ॥ २८ ॥ चिह्नत्वाच्छुशिलाकोशानांजगतामपि ॥ मनागपिनभेदोस्ति सतामप्यसतामपि ॥ २९ ॥
समर्लंभुशिवंशांतमतीतंवाग्विलासत ॥ ओमित्यस्यचतन्माध्यानुयांसापरमागति ॥ ३० ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवा
नमलहृदयपरिणामतोस्मिन्यारेपेदमुपशतरवाभिधाने ॥ तूष्णीमितिष्ठदमुनामुनिनाचसार्धविश्रांतवत्तिरयतन्नमुहूर्तमीश ॥ ३१ ॥
इ०वा०वा०टे०मो०नि०पू०श्रीपरमेश्वरोपदेशोनामचतुस्त्रिंश सर्ग ॥ ३४ ॥ ॥ ७३ ॥

[illegible]

वेदवेदार्थाः सर्गादिमक्रमा सागोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मनत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतदधिकारिणो जीवास्ते पाँकामकर्ममासनाजननमरणायनर्थमष्टाश्वेत्येतेषामा वलीपक्तिरूपाविद्येति पूर्वचान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानत्याद्वक्तुमशक्या इत्याह ॥ तत इति ॥ २० ॥ वर्णनासुक पुरुषः क्रमत इति क्रमः समर्थः स्यात् न कश्चिदित्यर्थः ॥ अथवा क्रम्यत इति क्रमः प्रयोजनम् किं प्रयोजनस्यान्वकिंचिदित्यर्थः ॥ यतो ब्रह्म विष्णु इत्येव पितृदधीनशरीरोपाविपरिग्रहात् अतः अयं चिदात्मा महोदेव स्तेषामपि पितेत्यर्थः ॥ तथा चाथर्वशिरो श्रुतिः ॥ ध्यायति शानं प्रथ्यायितव्यम् सर्वमिदं ब्रह्म विष्णुरुद्रैस्ते स प्रसूयते सर्वाणि चेद्विद्याणि सह भूतैः नकारणं कारणा नावाता ध्याता कारणं नृध्येयः सर्वैश्वर्येण स प नः सर्वैश्वर्यशक्त्या काशमध्ये इति ॥ पुराणेष्वप्युक्तम् ॥ त्रयस्ते कारणमात्मनो जाताः साक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसा तोषयित्वा तपितस्परमेष्ठरम् ॥ परस्परस्माज्जायते परस्परजयैषि

वेदवेदार्थे वेदादि जीवजालजटावली ॥ ततस्तस्या अनंतायाः प्रस्तायाः पुनः पुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाः क्रमः स्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनाम तोयं परमः पिता ॥ २१ ॥ मूलबीजं महादेवः पल्लवानामिव ह्रुमः ॥ सर्वसत्त्वाभिधः सर्वसर्वेदं नैककृत् ॥ २२ ॥ सर्व सत्ताप्रदो भास्वान्वद्योभ्यर्च्यश्च तद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयः सर्वत्रैव स देवदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतया गतया सर्वगोचरम् ॥ न तस्या द्धानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतः स सर्वस्यो लभ्यते सर्वतः स्वचित् ॥ यां यां वस्तुदशां याति तत एव मुने शिवम् ॥ २५ ॥ स्व रूपं समवाप्नोति रूपालोकमनोदृशम् ॥ आद्यं पूज्यं न मस्कार्यं स्तुत्यमर्थ्यं सुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एतन्तं विद्विद्वेद्यानां सीमां तं महतामपि ॥ ए तमात्मानमालोक्य जराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्न भूयः परिराहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुपुत्र्यत्वं भयप्रदं विदितमाद्यमुपास्य मयत्नतः ॥ त्वमजमात्मगतं परमं पदं भवसि किंपरिमुत्स्यसि दृष्टिषु ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० दे० मो० नि० पू० महादेवस्य पूज्यसीमां तत्वं कथनं नाम पंचविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

ण इति ॥ १ ॥ महत्यपरिच्छिन्ने आत्मज्ञानयोगैश्वर्यमहीयते पूज्यते सर्वोत्कर्षेण तत इति महादेवः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यः सर्वान् भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्यमहतिमहीयते तस्मा दुच्यते महादेव इति ॥ सर्वेषां सत्त्वानां बलानि अभिधाश्रयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तपरिचिंतवतः पुंसः प्रत्यक्षप्रतीद्विद्यप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्स एव विषयोनान्यः ॥ २३ ॥ सन्निधा नार्थमाद्धानप्रकाशनार्थं च मन्त्रा उपयुज्यते ॥ सर्वगते सदा स्फूर्तिरूपे तु तस्मिन्नाद्धानमन्त्रयोः प्रयोजनमस्तीति भावः ॥ आदिपदाल्पं तेषां पनावगुठनावरोधनादिपरिग्रहः ॥ २४ ॥ तत एवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणां तदालोकनानात्मनः लक्षणानामनसा तत्साक्षिदृशश्च स्वरूपस्वयमेव आमोति धेत्तेनान्यदित्यर्थः ॥ अतस्ते मेव सर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्युर स्फूर्तिकेदेव पूजादियोग्यविद्धि ॥ २६ ॥ एवमेवेद्यानामप्ययमेव सीमेत्याह ॥ एतमिति ॥ २७ ॥ यतस्तत्कलजंतुषु विदितसत्त्वं स्यादाद्यत अयत्नत उपास्यत इजपदत्वं मेव भवसि अतः किं वा शक्यं दृष्टिषु परिमुक्षसीत्यर्थः ॥ ॥ इ० वा० म० ता० नि० पू० पंचविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

तर्पकयागम मूलमाश्रयमभिविरयन् चिच्छन्नि लुनविनरयतीत्याह ॥ विनरयतमृति ॥ ९ ॥ कुनोविनरयतिभोपपत्तिमाह ॥ मन प्राणमयेदति ॥ लिङ्गवेदसखस्तिनेदृतिया
 ११ ॥ १० ॥ स्थूलदेहमाश्रयस्वनुनचिदभिव्यक्तिसमर्थतामलिनत्वादितिदृष्टिनोपपादयति ॥ सवरीत्यादिसाधेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ अत
 एवमर्चनविम्यापाकलकारुतत्वाह्रिगदेहादयप्रभासक्रियासुखतत्त्वबोधेबासमयालिंगवेदानादुतत्वात्तद्विद्वारातदुभयसमर्थेत्याह ॥ सर्वगति ॥ बासाकारेणोच्छ्रुता
 द्वापादुद्विष्टेनैमिषादेहपटस्पर्शिकमतिसमर्था ॥ ब्रह्माकारबोधानुभायाकेलकविमलास्वयमेवपरमशिवपरमकस्याणैकब्रह्मास्पम्यवतिष्ठतमृत्युर्थ ॥ १३ ॥ अतएवा
 भिम्यन्तादिदेवसमस्तारूतिनिमित्तत्वादीम्यनिपातनदतिप्युत्पत्त्यादेवदतिविद्वत्सदस्याह ॥ विदुरिति ॥ तस्याआभासमभिव्यक्तरूपम् ॥ तदभिव्यक्त्युक्तयविवहरिहरा

मामृताखादपिस्वच्छासत्सत्तैवात्रकारणम् ॥ विनरयत प्राणदेहौवियोगान्मरुदेवच ॥ ९ ॥ चिदात्माखादपिस्वच्छानविनरयति किं
 अर्थे ॥ मन प्राणमयेदेहचित्तत्वपरिजायते ॥ १० ॥ मुकुरेत्यमलाभासंप्रतिधिषप्रवर्त्तते ॥ सद्यग्रगतवस्तुप्रतिबिंबक्रियांविना
 ॥ ११ ॥ ययानास्तिमलोपेतमुकुरेमुनिनायक ॥ तथानास्तिगतप्राणेवियमानेपिदेहके ॥ १२ ॥ सर्वगापिचिदुच्छूनयोधात्संपदादिक
 ॥ १३ ॥ योधात्कलकविमलाचिदेवपरमशिवम् ॥ १३ ॥ विदुर्दवतदाभासंसर्वसत्तार्यदतया ॥ सहरि सशिव साज सन्नस्राससुरेश्वर
 ॥ १४ ॥ अनिलानलचक्राकवपुस्सपरमेश्वर ॥ सएपसवगोत्यात्माचित्तवनिश्चेतन स्मृत ॥ १५ ॥ देवेशोदेवमृदातादेवदेवोदिव पति ॥
 कणाल्ममायसइववारिधिरविदिव ॥ परस्मात्परिनिर्वाताब्रह्मविष्णुहरादय ॥ १६ ॥ येनामतेजगत्येतन्नस्रविष्णुहरादय ॥ १७ ॥
 रातशावेयमविमोदोतिपीवरी ॥ १८ ॥ स्थितेपुत्रमवीजेपुकल्पनाजालकटपु ॥ सहस्र

दिरैवानामप्युदरेष्वनित्यारायेनाह ॥ सहरिरिति ॥ अजोहिरण्यगम ॥ ब्रह्माचनुमुख ॥ १८ ॥ चित्तवनि सर्ववित्तग्याकर ॥ १९ ॥ येनामकेचममहावित्तममुल्लासनि
 रनिशयानभिम्यन्तक्रियाप्यनमृसतीबानित्यामोहरदशानमर्षन्तिनेष्टेजगतिब्रह्मविष्णुहरादय परमेशा प्रसिद्धादित्यर्थ ॥ १९ ॥ यस्तुपरब्रह्मदेवलादुदयागुणैकेशाभिमानिन
 एतेष्वदकारिकायापमाकिर्भूतावित्कुलिनगमायालक्ष्यतदित्याशयेनाह ॥ परस्मादिति ॥ १७ ॥ उपाप्युपहितभाधाम्याम्यांक्रयादुताती ॥ इदंभाराक्षीपम्यब्रह्महरादशोक्तमिम
 रीदृशानुब्रह्मरीनामप्याकिमावसगादिवेदानुपक्षोपदेशब्रह्मस्वाभापिपत्यतिरोभावाताअभिव्यक्तराक्षीप्याकृतमतीतिरनवास्तवीत्याह ॥ त्रेप्यिवेत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥

वेदवेदार्था सर्गादिमक्रमा सगोपांगक्रियाकलापाउपासनमैदब्रह्मनचव्युत्पादनोपायमैदाश्चतद्विकारिणोजीवास्तेपाकाभकर्मधासनाजननमरणाद्यनयैटाश्वेत्येतेषामा
वलीपक्त्रिरूपाअविद्येतिपूर्वब्रह्मचय ॥ अविद्याविलासमैदास्वानत्याहुक्तुमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥ २० ॥ वर्णनासुक पुरुषः क्रमतइतिकमसमर्थं स्यात्तनकश्चिदित्यर्थः ॥
अथवाकम्यतइतिकमप्रयोजनम् किप्रयोजनस्यान्विकिचिदित्यर्थः ॥ यतोब्रह्मविष्णुवाइयोपितदधीनशरीरोपाविपरिमहाअतः अयान्चिदात्मा महोदेवस्तेषामपिपितेत्यर्थः ॥ तथा
चाथर्वशिरश्रुति ॥ ध्यायतिशानप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदब्रह्मविष्णुरुद्रेद्रास्तेसप्रसूयतेसर्वानिचेद्रियाणिसहभूतै नकारणकारणानायाताध्याताकारणतुष्येय सर्वैश्वर्येणसप
न् सर्वैश्वरश्चशश्रुताकाशमध्येइति ॥ पुराणेष्वप्युक्तम् ॥ त्रयस्तेकारणत्मानोजाताः साक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातपितस्परमेष्ठरम् ॥ परस्परस्माज्जायेतेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्या अनंतायाः प्रस्ततायाः पुनः पुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाः क्रमः स्याद्वर्णनासुकः ॥
ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमः पिता ॥ २१ ॥ मूलबीजं महादेवः पल्लवानामिव द्रुमः ॥ सर्वसत्त्वाभिधः सर्वसर्वेदेनैकरुत् ॥ २२ ॥ सर्व
सत्ताप्रदो भास्वान्वद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयः सर्वत्रैव सदेदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतया सर्वगोचरम् ॥ नतस्या
द्वानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतः स सर्वस्योलभ्यते सर्वतः स्वचित् ॥ यांयां वस्तुदशायातित एवमुने शिवम् ॥ २५ ॥ स्व
रूपं समवाप्नोति रूपालोकमनोदृशम् ॥ आद्यं पूज्यं नमस्कार्यं सुत्यमर्ध्यं सुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एतंतं विद्विद्वेद्यानां सीमांतं महतामपि ॥ ए
तमात्मानमालोक्य जराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्रं तुर्नभूयः परिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुपुत्र्यत्वमयप्रदं विदितमाद्यमुपास्य
मयत्नतः ॥ त्वमजमालमगतं परमं पदं भवसि किंपरिमुत्थासि दृष्टिषु ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० महादेवस्य पूज्यसीमांतत्व
कथनं नाम पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

णइति ॥ २१ ॥ महत्परिच्छिन्ने आत्मज्ञानयोगैश्वर्यमहीयते पूज्यते सर्वोत्कर्षेण त्रतं तदतिमहोदेवः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ य सर्वाभ्यावाप्नरित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्यमहीयते तस्मा
दुच्यते महोदेवइति ॥ सर्वेषासत्त्वानावलानि अजिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तपरिचितवतः पुसः प्रत्यक्षप्रतीक्षितवस्तुचस्फुरद्वृत्तात्स एव विपयोनान्यः ॥ २३ ॥ सन्निधा
नार्थमाद्वानप्रकारानार्थचमत्राउपयुज्यते ॥ सर्वगते सदास्फूर्तिरूपेण तस्मिन्नाद्वानमत्रयो प्रयोजनमस्तीति भावः ॥ आदिपदात् तेषा पनावगुठनावरोधनादिपरिमह ॥ २४ ॥ तत
एवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपपाणातदालोकनानातन्मनलक्षणानामनसातत्साक्षिश्वरस्य रूपस्वयमेव आभोतिधेनेनान्यदित्यर्थः ॥ अतस्तेमेव सर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्युर
स्फूर्तिकेदेव पूजादियोग्यं विद्धि ॥ २६ ॥ एवमेवैधानामप्ययमेव सीमेत्याह ॥ एनमिति ॥ २७ ॥ यत्सकलजंतुषु विदितसत् आभयप्रदं यत्सर्वस्मादायत् अयत्नत उपस्यतद अपदत्त
मेव भवसि अतः किवाद्यदृष्टिषु परिमुत्थासीत्यर्थः ॥ ॥ इ० वा० म० ता० नि० पू० पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

मयैवैवाद्राजतस्यसुखाकारणवस्थिते ॥ सवास्यशास्त्रिशुद्धेश्वर्यैर्भयप्रपण्यते ॥ १ ॥ यतएतमालानमालोक्यनभय परिरोहति ततोहतादृष्टमाघ ससाररुजद्रावयनीतिरु
 द मचासीददेसवस्यभगतदीश्वर स्वामीनविदुर्बलविद्व ॥ तथाचभृति ॥ सदृष्टोमृद्वयातिन ॥ धृवाअस्मिणोपतीत्यतेति ॥ १ ॥ चिद्वातुत्तिहारम् ॥ २ ॥ क्रियाशास्त्र्या
 यारण्यम् ॥ स्वसत्पासर्गभाधानाभावनसत्तामदम् ॥ परथार्थतनुअकारणमभाष्यमभवत्सकच ॥ ३ ॥ चेतनौचानासवबुद्धिरुत्तमीचेतनप्रकाराक चेतनात्मनिजीयेष्यत
 सात्तुनधनविप्रे ॥ स्वयत्प्रभृतयत्यानाबासयेयानामपिचेतनं बुद्धिरितिष्यामिरुताभिम्यस्यप्रथयितारं चेत्यनार्परमधिष्ठानतत्त्वभूत भूरिभावनआत्मानमेवमायया
 श्रुत्यनभाषितवतम् ॥ ४ ॥ आलाकानांशुसुरादीनामादित्यादीनांछालोकप्रकाशकम् ॥ तच्छुद्धज्योतिर्गोतिरिभृते ॥ अनालोक्यषष्ठसुयाद्यप्रकारयम् ॥ अलोक
 प्रबलीशिकम् ॥ आलोकप्रकाशम् ॥ एकमयर्वाजर्जापालनास्थितम् ॥ ५ ॥ नविषेतेसत्पृथिव्यप्रजस्सद्वाप्याकाराव्ययम् ॥ सत्यनव्यावहारिकणासत्येनप्रानिभासि
 ॥ श्रीइश्वरउवाच ॥ ततश्चिद्रूपमेवैकम्वर्मसत्तारास्थितम् ॥ स्वानुभूतिमयंशुद्धदेवैरुद्रेश्वरविदु ॥ १ ॥ दीजंसमस्तधीजानांसार
 ममारमस्तने ॥ कमणां परमकमचिद्वातुविद्दिनिमलम् ॥ २ ॥ कारणकारणौचानामकारणमनाविलम् ॥ भावनभावनीधानामभा
 व्यमभवत्तुरुम् ॥ ३ ॥ चेतनचेतनौधानांचेतनात्मनिचेतनम् ॥ स्वचेत्यचेतनंचेत्यपरमभूरिभावनम् ॥ ४ ॥ आलांकालांफममलम्
 नात्तांफमलोरुजम् ॥ आलोकंकीजयोजौपचिह्ननविमलविदु ॥ ५ ॥ असत्यसन्मयशांतसत्यासत्यविवर्जितम् ॥ महासत्तादिमत्तां
 तेचिन्मात्रंविद्दिनतरत् ॥ ६ ॥ स्वयमवतिरागात्मारजकारजनंरज ॥ स्वयमाकाशमप्याशुकुर्द्धमवतिमद्वितम् ॥ ७ ॥ अस्मिश्चिचेत
 मिस्कारजगन्मरुमरीचय ॥ स्फुरिता प्रस्फुरिष्यतिप्रस्फुरतिचकोटय ॥ ८ ॥ स्वसत्तामात्रसपन्नपटमस्मिन्स्वतेजसि ॥ नकिंचनचसं
 पन्नमन्यदोण्यादिवानले ॥ ९ ॥ गर्भीकृतमहामेरुरमाणुसमविदु ॥ आच्छादितमहामेरुरमाणुसमविदु ॥ १० ॥ गर्भीकृतमहा
 रस्योनिमपोमाबुदाहत ॥ आक्रान्तकल्पेनानेननमत्यकानिमेपता ॥ ११ ॥ वालाग्रकादप्यणुनाभ्यामनेनाखिलामही ॥ सप्तान्धि
 वर्मनाप्युर्वीनास्यांतमधिगच्छति ॥ १२ ॥ अकुर्वन्नेवमहाकर्मनकरोत्येवकिंचन ॥ १३ ॥
 केनबावस्याग्रपणविर्वाजितम् ॥ महासत्ताजगत्सत्ताआदिसत्ताकारणाध्याकृतसत्तायोतेबाधेतत्साक्षियश्चिन्मात्रदेवविद्धीत्यथ ॥ १ ॥ रजनवीजावस्यायांरागात्मा वि
 दयाम्यदोषितमोभक्त्यादजक विषयसंबंधेरअमम् ॥ तद्वियोगचित्तमालिष्यहेतुताद्रज आकाशामूर्तोरुपोपिबुद्धमूर्तविधादिकृतमवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्मिन्स्वतेज
 मिन्यदकारोत्तमतामापेणजगत्सप्तपन्मविकिंचननमपन्नत्तराभावायाअनेलेज्वालागारविष्कूलिगप्रभाविषैचिज्यसपन्नमपिऔर्ध्वैकस्वभावाद्देरेष्यन्त्यतद्वित्य
 ५ ॥ ९ ॥ अतएवअणोर्गीयान्महेनोमीपाभिनिभृति सवचिह्नद्वधमणितभसमाधेशाशयतीत्याशयेनाह ॥ गर्भीकृतेति ॥ गर्भीकरणगीणभिनिशंकाबारणायच्छादित्य
 येनदास्यानम् १ ॥ कालोप्यस्मिर्दृष्यसीक्ष्यमविहृद्विमत्याह ॥ गर्भीकृतेति ॥ आक्रान्त सर्वतोव्याप्तकण्योद्विपरार्थितकालोयेन ॥ अघापिप्राग्बह्वीनीनरुतस्यम् ॥
 ११ ॥ उक्तमनश्चयं ॥ बालायेत्यादिना १२ ॥ १३ ॥

महाकायोब्रह्मांडशरीरः ॥ १४ ॥ अथशब्दवाच्यषष्ठिघटिकासकोपिप्रातःआद्यत्रिमुहूर्तमात्रात्मा ॥ परमार्थतस्तुनवाअथनापिप्रातः ॥ अथप्रातरादिशब्दानांयदितत्तदधिष्ठानचितिलक्षणतदासैवसततच्छब्दयोग्यइत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमुन्मत्तबालादिप्रलपितनिरर्थकापशब्दजालमपिसएवेतितेषुकांश्चिदनुकृत्यदर्शयति ॥ भिहिमिति ॥ १६ ॥ तथासत्यसार्थकवेदशास्त्रादिशब्दजालमपिसएव ॥ उक्तसर्वपिडीकृत्यव्यतिरेकमुखेनाप्याहानतदस्तीति ॥ १७ ॥ अयमेवप्रह्लादेनापिप्राग्दृष्टापगतइतिस्मारयन्मुपसहरति ॥ यस्मिन्निति ॥ १८ ॥ यत्रारोपादसतोपिस्तत्ताभवतीति यदुक्तस्तत्ताभावनायथायत्रानर्थकापिश्लोकाः सार्थकाभवतीति दृष्टातप्रदर्शनमभिप्रेत्यानर्थकश्लोकमुदाहरति ॥ यत्रेति ॥ यत्रइत्यादिकानाशब्दानामर्थश्रीः सत्यरूपिणीति उत्तरसर्गाद्येनान्वयस्तत्रैतद्व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्तात्यर्थप्रकाशेनवर्णनं पू० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ सद्योगादसतां सत्ताशिवस्यानतशक्तयः ॥ प्रधानशक्तेर्नियतेर्दृष्ट्यत्रोपवर्णयते ॥ १ ॥ यस्मिन्नीश्वरे इत्यादिकानां सर्गातोदाहृतश्लोकप्रश्रुतीनां शब्दानामर्थश्रीः सत्यरूपिणी सत्यप्राया भवति तस्मिन् सर्वजसत्तालक्षणस्य मणेः समुद्रके स पुटप्राये मायाशबले सर्वेश्वरे का विमला भासाः शक्तयो न कचतीति परेणान्वयः ॥ तस्य श्लोकस्य लोकोक्तः परमार्थतश्च यथा सत्यार्थता तथा वर्णयते ॥ तत्र लोकोक्ततावत्कश्चिद्दृष्टो नैव वर्णयते ॥ पल्लवैः किसलयैर्दलैर्हरितपत्रैश्चामलैरम्लाद्रव्यमप्येष निद्रव्यो निद्रव्योपि हिद्रव्यवान् ॥ अकार्योपि महाकार्योप्यकार्यवान् ॥ १४ ॥ अधाप्येष सदा प्रातः प्रातरप्यद्यतांगतः ॥ नवाद्यमद्यनप्रातस्त्वद्यप्रातश्च वासदा ॥ १५ ॥ भिहिं भिहिं खिले मत्ता पुरुषिच्छिले स दालो कालासो गलुगलुः शिली ॥ १६ ॥ इत्याद्यनर्थकं वाक्यं तथा सत्यं स एव च ॥ न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यत्त्वसौ ॥ १७ ॥ यस्मिन् सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ॥ यश्च सर्वमयोनित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १८ ॥ यत्रांतरालगहनेन विलासवत्याहेला विलोचनसंजितया मलेन ॥ मलेन पल्लवदलामलमालितानां लक्ष्मीलता विरलितवलि तेव मुष्टिः ॥ १९ ॥ ॥ इ० वा० दे० मो० नि० पू० परमेश्वरवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ श्रीईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्यादिकानां शब्दानामर्थश्रीः सत्यरूपिणी ॥ तस्मिन् सर्वेश्वरे सर्वसत्तामणि समुद्रके ॥ १ ॥ नैर्मालितानालतानामलेन कानेन सर्वतो लताभिरालिङ्गितेनेति यावत् ॥ अतएवांतरालेषु स्कंधकोटराखांतरालेषु गहनेन दुष्प्रवेशेन दुरारोहेनेति यावत् ॥ स्वयंचामलेन अम्लानेनानेन रुणापुष्पफलपल्लवभ्रमरखगादिसमृद्ध्या विलासवत्याहेलया अवहेलनेन विलोला निरलितानि घनानामेधानां विद्युत्सवलनस्त्रिधशिशिरश्यामतासौ दयाति शयविभ्रमसंजितानि यया ॥ गर्जितयेति पाठे सौंदर्यातिशयाभिमानप्रयुक्तगर्जनानिययेति योज्यम् ॥ तथा विधया स्वलक्ष्म्या दक्षतरेषु वनतरेषु सर्वजगति वा प्रसिद्धालक्ष्मीलता स्वात्मन्येवोपसंयद्दलितसकोचिता मुष्टिरिवाऽविरलितघनीकृतेत्यर्थः ॥ अथवा भगवान् विष्णुरत्र वर्णयते ॥ पल्लवैर्दलैश्चामलयावनमालया मालितानां पुरुषाणां मध्ये मलेन श्रेष्ठेनामलेन परमार्थतो वसनभूषणादिना च निर्मलेन अतराले जठरे चतुर्दशभुवनभरितत्वाद्गहनेन विष्णुना जगन्मोहनसौंदर्यविलासवत्याप्राग्देवहेला विलोचनगर्जितया स्वदेहलक्ष्म्या स्वमालिङ्गनीलक्ष्मीलक्षणाललनापि वलिता मुष्टिरिवा विरलितोऽपूथक्कृतेत्यर्थः ॥ परमार्थतोऽप्यतराले विचित्रकामकर्मवासनागहनेनाज्ञानलक्षणेन मलेन पल्लवप्रायेः सूक्ष्मभूतेस्तत्कार्यैर्दलप्रायेः स्थूलभूतैर्भुवनमदैश्वर्यमालितानां जगताया लक्ष्मीलतासौहेलयालीलयानभिसि विलोलानां घनानां गर्जितमिव गर्जितं यस्यास्तथा विधया महावाक्यश्रुत्या

विलसनविलासलक्ष्म्याम्रविधाकारण्यामहेनप्रतिममुनाहनायवलितामुष्टिरिषअविरलिताचिदेकघनीकृता ॥ एषमर्धांतराण्यप्यस्यश्लोकस्यमुधीभिक्षसानि ॥ इत्यादि
 कानामित्यग्रअदिपदानर्येकलेनमसिद्धमनिअरद्ववरावाहिमाविवाक्यानिगुसते ॥ अरद्व कवलयपुष्पाभ्यामिन्द्रकाणि ॥ मन्नाक्षणीपृच्छतिपुष्पकामा
 राजभूतमायालयनस्यकाच ॥ अस्यापिलौकिक पारमार्थिकोषार्थोम्रलसत्तैवकस्ययितुराक्यते ॥ तथाहि ॥ लौकिकलावत् ॥ कश्चि मन्नेवराज कवलयपुष्पाभ्यामुपल
 क्षितोजरद्ववसादुराज्जरद्ववोषाहीक स्वयद्द्वहिरिस्थित सम्पन्नकाणिमद्वेदेशमसिद्धगीतानिगायतिनकाचिछुनविशिष्यरोगुक्तेनपुष्पेणसहलवणाकरप्रतिकेनचिदवश्यक
 नकार्येणगमिष्यतीतप्रपुषजीवनकामाभ्याम्रधीलवणाकराययभागतद्वतिलोकेभ्यःश्रुत्वाहेराजन्निनिसवबुमानसवाभ्युठमायालयवणाकरेलुनस्यकोऽय किंसमर्धलशुनमुनम
 ह्वमितिपृच्छतीत्यथ ॥ पारमार्थिकोपि ॥ कवलयसदस्याअविषयापुष्पाभ्याम्रलवणाकराययभागतद्वतिलोकेभ्यःश्रुत्वाहेराजन्निनिसवबुमानसवाभ्युठमायालयवणाकरेलुनस्यकोऽय
 नितीपुषादियगल्गीतानिबहिर्गुवागायनिनमनगपित्वतत्सविदुक्षेतनमतादृशमुपलभ्यपुनाअ ससारनरकाषायतद्वतिपुष्पोम्राल्मताबोधतत्कामाभ्याम्रणीवम्राक्षणीभृतिपू
 च्छति हेराजस्वयययतिहेनविराजमानस्वैतन्येनसर्वजगद्वजयवद्वआत्मरुभायोसवविषयाकायकर्मवीजविनाशकत्वाह्वणणाकराययैत्वस्वखेपरमश्रुद्धेअस्याप
 विभ्रत्वाभ्याम्रणीभोग्यलशुनगुन्यस्यभोग्यस्यकोऽर्थोवैष्यविचारलभ ॥ तस्मात्परित्यज्यबाह्यदृष्टित्वात्मारभोजवत्परायेनकोयमालेतवियमपास्महे कतर सआत्माकिंका
 रणम्रलकुत सजाताद्वत्वाविपृच्छतीत्यर्थ ॥ एवमद्वद्विमाविवाक्येव्यव्ययसत्ताऊसा ॥ भिर्द्विभिद्विमितिश्लोकस्यगुलान्नरायणस्यतनुकरणस्यानुकार्यैरेवार्थैर्य
 कानामविमलाभासास्मिन्परमचिन्मणौ ॥ नकवतिविचिन्वतिविचित्राणिजगतिया ॥ २ ॥ एषावीजकर्णातस्याचिन्सत्तास्ववपुर्न
 यम् ॥ लब्ध्वाश्लुक्कालवार्थादिकरोत्यकुरमोदनम् ॥ ३ ॥ फेनावर्तविवर्त्ततवर्त्तनीरसरूपिणीकठिर्नेद्वियसवधेकरोतिस्पदमभ्रमाम्
 ॥ ४ ॥ एपाकुसुमगुच्छपुरसरूपेणसस्थिता ॥ कचतिम्राणरंध्रेपुक्रोतिपरिफुल्लताम् ॥ ५ ॥ शिलांगस्याशिलांगाम्रसर्तिसत्यनापदम् ॥
 सगाधारदर्शाधत्तेगिरात्र स्थितिलीला ॥ ६ ॥ पवनस्पदकोशालरूपिणीवत्विगिद्वियम् ॥ ससाधयत्यलमसुतपितेवात्मतयातया ॥ ७ ॥ आ
 बत्ता ॥ अनुकायत्यलव्यक्तत्वादेनवाक्यतेति ॥ १ ॥ यावीजशक्त्योजगतिविचिन्वतिआरोपयिता शक्तय कानामविमलाभासास्फुटाभूत्वानकचतिनाविभ्रवति ॥ २ ॥
 ता राक्तीरवयुस्योदाहरति ॥ इत्यादिना ॥ म्रिषादिबीजकर्णातस्याएषाएश्वरीचित्सत्ताधेपरिच्छुतभूत्कालबायाविसहकारिकाणांनिलध्वाग्रयमकुरकरोतिकमेतद्व
 लीभूयसाक्षात्पुरुषभोग्यमोदनकरोतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ फनाःआवत्ता विभत्ताअतवर्त्तनीयस्या तेव्यवधतिनीअनुगतावारससाभ्याम्रपिणीऐश्वरशक्ति कठिनशिलातलादि
 संबधेनिक्रोदोपसृपणलक्षणजिह्वैद्वियसयोगेनूद्रोपसर्पणरूपस्पदकरोति ॥ ४ ॥ रसक्षेपेणमकरवसवलितगधरूपेण ॥ नासापुटयोपरिफुल्लताम् ॥ ५ ॥ शिलांगप्रतिमात
 रादिकायाणिधत्तेनद्वित्यर्थ ॥ ६ ॥ पवनपवनलक्षणोय स्पहानीसर्वक्रियाणांकोरासत्वात्मस्वरूपात्वमिद्वियैस्परीपहणायससाधयत्यनुकूलयति ॥ यथापिताआत्मसुतस्य
 कार्येप्रवर्त्तयतिनद्व ॥ अनपारीत्याद्विम्यातिरेव्यविनवर्त्तितशक्तयोबोध्याद्वत्यर्थ ॥ ७ ॥

यथाप्रवृत्तिस्त्याससरतिथानिदृत्तिस्त्याअशेषस्यजगत साराणासत्तानासपिण्डकघनमात्मानमधिकृत्यश्रवणमननाद्युपायै स्वसिद्धयेमोक्षायभावयित्वानेतनेतीतिस
वर्षप्रतिवेधेननकिंचित्त्वशून्यत्वमिवसर्वस्यकरोति ॥ ८ ॥ सर्वशक्तिभेदानेकीकृत्यतत्कार्थेयत्तामवधारयति ॥ आमहेति ॥ ब्रह्माविष्णुश्वरुद्रश्चैश्वर्यसदाशिवइत्युक्त
वर्षपरपरायापचमभीशानसदाशिवमभिव्याप्यनियति सर्वकार्यव्यवस्थापिकामूलशक्तिः ॥ १० ॥ कथतन्वियति स्वयम्भवतीतिचेन्नियमेनतत्पथाहेतुत्वादित्याह ॥ साक्षिणीति ॥
स्फारेऽपरिच्छिन्ने ॥ आज्ञासेज्योतिषि ॥ ११ ॥ आकाशनगरगर्ध्वपुरतत्रत्यनाट्यमण्डपभूमिप्रायजाग्रदादिषु ॥ १२ ॥ काइतिसामान्यविषयभागप्रभः ॥ कथमितिप्राति
स्विकप्रकारभेदप्रभः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सोकामयनवद्वुस्यामितिश्रुतेःप्रथममिच्छासत्ताभिव्यक्तततोव्योमाभिव्यक्ततत्तत्तातत्रकालात्मन सूत्रस्याभिव्यक्तौकालसत्तासतो

अशेषसारसंपिण्डमध्यात्मानंस्वसिद्धये ॥ भावयित्वानकिंचित्वमिवस्वत्वंकरोत्यलम् ॥ ८ ॥ स्वसत्ताप्रतिबिंबाभमाकाशमुकुरोदरे ॥ ध
त्तेकल्पनिर्मेषांकंकालाख्यममलंबपुः ॥ ९ ॥ आमहापंचमेशानंपरिणाममयाइमे ॥ इवमित्यभिदंनेतिनियतिर्भवतिस्वयम् ॥ १० ॥
साक्षिणिरफारआभासेगृहेदीपइवक्रियाः ॥ सत्येतस्मिन्प्रकाशंतेजगच्चित्रपरंपराः ॥ ११ ॥ परमाकाशनगरनाट्यमण्डपभूमिषु ॥ स्वश
क्तिवत्तंसंसारंपश्यंतीसाक्षिवस्थिता ॥ १२ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ शिवस्यास्यजगन्नाथशक्तयःकाःकथंस्थिताः ॥ साक्षिताकाच
किंतासांष्टंतस्यात्क्रियदेवतत् ॥ १३ ॥ श्रीईश्वर उवाच ॥ अप्रमेयस्यशांतस्यशिवस्यपरमात्मनः ॥ सौम्यचिन्मात्ररूपस्यसर्वस्याना
कृतेरपि ॥ १४ ॥ इच्छासत्ताव्यामसत्ताकालसत्तातथैवच ॥ तथानियतिसत्ताचमहासत्ताचसुव्रत ॥ १५ ॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिःकह
ताकर्तृतापिच ॥ इत्यादिकानांशक्तीनामंतोनास्तिशिवात्मनः ॥ १६ ॥ ॥ शक्तयःकृतएवैतावदुत्वंकथमासुच ॥
उदयश्चकथदेवभेदाभेदश्चकीदृशः ॥ १७ ॥

नियतस्यस्थानभूतभौतिकाविभिनियतिसत्ताभिव्यज्येतासुसर्वास्विनूगतामहासत्तेतिभावः ॥ १५ ॥ ऐश्वरानसाधारणशक्तिभेदानुक्ताजीवसाधारणास्तानाह ॥ ज्ञानशक्ति
रिति ॥ कर्तृताप्रवृत्तिशक्तिरकर्तृतानिदृत्तिशक्तिश्चक्रियाशक्तेरवातरभेदौ ॥ यद्यपीच्छाशक्तिरपिजीवेस्ति तथापिज्ञानेश्वरवक्त्याविनास्वविषयसाधयतीतिक्रियाशक्तिपर
वशातत्रैवातर्भतेतिभावः ॥ इतिसामान्येनपरिणिताअपिप्रातिस्विकरूपेणगणयितुमशक्याइत्याह ॥ इत्यादिकानामिति ॥ एतेनचतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तमेव ॥ १६ ॥ अ
द्वितीयेशक्तिशक्तिमत्त्वभेदेएवनिमित्तदुर्बचदूरेशक्त्यवातरभेदैवैचित्र्यादीतिमन्यमानोवसिष्ठआक्षिपति ॥ शक्तयइति ॥ शक्तिरद्वतोर्भेदोभेदश्चविरुद्धःकीदृशःकिमुपपत्ति
कइत्यर्थः ॥ १७ ॥

मायिकविकल्पकस्मनापमुक्तचिद्वेदाएकराक्तयदस्युच्येतेतेष्वस्तु शिवावभिन्नाएवेतिमकचिद्विरोधइत्याशयेनश्वरसमाधत्ते ॥ शिवस्येति ॥ अनतरूपस्येति ॥ मायाहित्वरूपताऽर्तं शिवगुणत राक्तिः कार्यतन्धानतंकुर्वाणातस्यामत्यवर्धयतीधनुषिहृतीतिश्राव ॥ मनायपिविकल्पनास्मिन्मानवस्तुतद्वर्ध ॥ १९ ॥ विभावनाद्विकल्पनात् ॥ तरगाविदेविकल्पेभ्यः उदकमियवहुरकम् ॥ १९ ॥ अतुभासाविकालनियतिकमेणपरिशिक्षितानदृक् ॥ २० ॥ पराभिधानापराधद्वयकाला ॥ अपराभिधानाअवतरकस्यतदवयवरूपा ॥ सार्वश्वरस्यक्रियेतिकुर्यादितिअवयवाइच्छेतिकामवादिनकस्ययतुअस्माभिः अलनाभाभत्वात्कालकल्पनात्कल्पदतिविकल्पपर्यायानामभिरवकृताभिधेत्यर्थ ॥ २१ ॥ तस्याकालराक्तौनियमिपदध्वुत्वावयति ॥ आमेहेति ॥ द्विविधोद्विगियमः ॥ इवमित्यसस्यानमित्याकारनियमोधिकारनियमश्च ॥ तभापआतुणआमहार

श्रीइश्वरउवाच ॥ शिवस्यानंतरूपस्यएपाश्चिन्मात्रतात्मन ॥ एपाहिशक्तिरित्युक्तातस्माद्विभ्रामनागपि ॥ १८ ॥ इत्त्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वादिविभावनात् ॥ शक्तयोविविधरूपधारयतिबहुदकम् ॥ १९ ॥ एवंजगतिचृत्यतिब्रह्मद्विचृत्यमहपे ॥ कालेननर्तकेनैवक्रमेणपरिशिक्षिता ॥ २० ॥ यैपापरापराभासासैपानियतिरुच्यते ॥ क्रियायकृतिरिच्छावाकालेत्यादिकृताभिधा ॥ २१ ॥ आमहारुद्रपर्यंतमिदमिर्यमितिस्थिते ॥ आद्यणापद्मजस्यदंनियमान्नियतिस्मृता ॥ २२ ॥ नियतिर्नित्यमुद्भवजितापरिमाजिता ॥ एपाचृत्यतिवैचृत्यजगज्जालकनाटकम् ॥ २३ ॥ नानारसविलासार्ह्यविवर्ताभिनयान्वितम् ॥ कल्पक्षणहतानेकपुष्करावर्तधर्धरम् ॥ २४ ॥ सर्वनुकुसुमाकर्णधारगोलकमदिरम् ॥ भूयोभूयपतहपभूरिस्वेदजलोत्करम् ॥ २५ ॥ पयोदपल्लवालोलनीलांबरकृतभ्रमम् ॥ पूर्णसशुद्धसमाभिरनौयवलयाकुलम् ॥ २६ ॥ यामपक्षदिनेप्रेक्षाकटाक्षोद्रासितांवरम् ॥ मज्जनोन्मज्जनव्यध्रकुलाद्रिकुलशेखरम् ॥ २७ ॥ भ्रमच्छशिमणिप्रांगंगामुक्ताफलत्रयम् ॥ सहस्रहृष्टसंध्याभ्रविलोलकरपल्लवम् ॥ २८ ॥ अनारतरणछोललोलकालंकारकोमलम् ॥ मूर्तिरिमुतलपातालनमजलपदक्रमम् ॥ २९ ॥

द्वर्धतं द्वितीयत्वातुणभापयअस्यवित्युप्रययानियमनान्नियतिराध्याव्येत्यर्थ ॥ १२ ॥ यावत्तत्त्वबोधेमापरिमाजितातावन्मुक्तीत्यर्थ ॥ १३ ॥ तन्मुत्येनाटकलक्षणानिरापीति ॥ नानेत्यादिना ॥ कल्पः फलपल्लुक्षणेनाद्योपरमक्षणेकृताविषुदापातवाविताकनेकेपुष्करावर्ताख्यायेषाप्लवपराबाधभेवायय ॥ २४ ॥ धारावपधारास्तशुक्तब्रह्माद्येनाटकमेवद्वानाद्यमदिरित्यय ॥ २५ ॥ पयोबोमेपाणपल्लुवारसार्पातालीरालोडयन्त्रीलमरयाकाशतेदेव्येष्टेषाम्लीलबद्धनेनकृतादिनराभ्यादिमानावेभ्यमाययसशुद्धीर्निर्दिष्टताभिलक्षणे रत्नीपलचित्तबल्यिराकुलम् ॥ २६ ॥ मज्जनबल्येतिरोधानं उन्मज्जनमुदाहृतताभ्याभ्यापिपुलाद्रिकुलाभ्येबरोस्वराणिशिरोपाविययय ॥ २७ ॥ मुक्ताफलपयपरेनहारप्रपंचलस्येति ॥ २८ ॥ लोकाजानाभुवनविभातल्लुसंगीरलकरीः कोबलंमंजुलव ॥ वैकल्प्येनद्विपदकमानदीपाविविष्यासस्यामभेदाः ॥ २९ ॥

मम्राअस्तिमिताउन्मग्राउदिताश्चमहत्योभास्वरास्ताराएवधर्मकणोल्कराःस्वेदविंदुसमूहायत्र ॥ चंद्रार्ककुंडलयोःस्पर्धैःस्मितैरीषद्धास्यैःस्फुटंव्यक्तीकृतंनभोलक्षणंनटीमुखवय
त्र ॥ ३० ॥ ब्रह्माहपदेनतद्भित्तयोलक्ष्यते ॥ ताएवकपाटकानीववितानकानितिरस्करिण्योयत्र ॥ लुठत.असुरव्याकुलीकृताऊर्ध्वाधोलोकातरव्यूहाएवध्वनतःमुक्तागुफितद
शाउत्तरीयातीयपटपल्लवायत्र ॥ सुखदुःखयोरविभावादिदशास्तन्निमित्तदोषाश्चभावाःस्थायिभावाअभावास्तद्विन्नाविभावाःसचारिभावारसांतराणिशृगारादिरसभेदा
श्चयेत्र ॥ स्थायिभावानामेवविभावादिभिर्व्यज्यमानानरसत्वमित्यालकारिकसिद्धातादितिभावः ॥ ३१ ॥ एवनाटकवर्णयित्वातद्गृष्टारविमर्शस्वमात्रपरिशेषपरमात्मानदर्श
यति ॥ अस्मिन्निति ॥ विकारैःप्रसिद्धैर्नाट्यशास्त्रप्रसिद्धस्वेदस्तभरोमाचादिविकारैश्चवलितेनियतेनट्याअस्मिन्सारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारेविलासेसाक्षीसाक्षाद्गृष्टाप्रभु

मग्नेन्मग्नामहानैकताराधर्मकणोल्करम् ॥ चंद्रार्ककुंडलस्पंदस्मितरफुटनभोमुखम् ॥ ३० ॥ कल्पितानेकब्रह्मांडकपाटकवितानकम् ॥
लुठह्योकांतरव्यूहध्वनन्मुक्तांकपल्लवम् ॥ सुखदुःखदशादोषभावाभावरसांतरम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन्विकारवलितेनियतेविलासेसंसारना
म्निचिरनाटकनाट्यसारे ॥ साक्षीसदोदितवपुःपरमेश्वरोयमेकःस्थितोनचतयानचतेनभिन्नः ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि०
पू० नियतिनृत्यनामसमन्निशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएसदासताम् ॥ चिन्मात्रमनु
भूत्यात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ १ ॥ घटेपटेवटेकुब्जेशकेटवानरेस्थितः ॥ शिवोहरोहरिर्ब्रह्माशक्रवैश्रवणोयमः ॥ २ ॥ बहिरंतश्चसर्वा
त्मासदास्वात्मासुबुद्धिभिः ॥ विविधेनक्रमेणैषभगवान्यरिपूज्यते ॥ ३ ॥ बहिस्तावन्महाबुद्धेक्रमेणपरिपूज्यते ॥ येनतच्छृणुतत्त्वज्ञश्रो
ष्यस्यंतःक्रमंततः ॥ ४ ॥ पूजाक्रमेषुसर्वेषुदेहगंहंपवित्रकम् ॥ त्याज्यं देहावबोधात्मपरं यत्नाप्यवित्रकम् ॥ ५ ॥ पूजनंध्यानमेवांतर्ना
न्यदस्यस्यपूजनम् ॥ तस्मात्त्रिभुवनाधारंनित्यंध्यानेनपूजयेत् ॥ ६ ॥

स्थानीयःअथप्रत्ययपुःपरमेश्वरएकएवस्थितःसचतयानट्यातेननाट्येनचनपरमार्थतोभिन्नइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०सप्तत्रिंशःसर्गः
॥ ३७ ॥ ॥ शिवस्यानंतचिन्मूर्तेर्बहिर्ध्यानितपूजनम् ॥ ज्ञानेनचमहापुण्यविमुक्तिफलमीयते ॥ १ ॥ सएषनियतिनाटकसाक्षीचिदात्मैवपरमोदेवः ॥ १ ॥ तस्यवक्ष्यमाणप्रकारे
णपूजनेसर्वदेवपूजनमर्तव्यतीत्याशयेनतस्यसर्वात्मतामाह ॥ घटेइति ॥ २ ॥ विविधेनवक्ष्यमाणबाह्याभ्यंतरभेदेनक्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ शास्त्रोक्तसंस्कारैःस्नानाचमनादिभिश्च
पवित्रकमपिदेहगंहंयत्नाच्याज्यम् ॥ देहस्यावबोधःसाक्षिचिदात्मकशस्तद्रूपपरपवित्रकयत्नात्यरिशोध्यमास्त्यमितिशेषः ॥ ५ ॥ पूजनसाधनक्रियाचध्यानमेव ॥ ६ ॥

समस्तानामासानां मया दिते जसा बुद्धिदानीं च प्राप्तम् ॥ अहताया सारं रोधितं तस्य चिच्छकाशम् ॥ ७ ॥ आकाशावपि विपुलाभोगाफधरा कटाहूर्ध्वभागो यस्य ॥
अनतोयः अधस्तनाकाराकोशः सपादसरोरुहे यस्य ॥ ८ ॥ नानाविधेषु परितो ब्रह्मविषयस्य दयो गहृतो लोकास्तद्विषयमुजयुहीतानि परमाधुनानियस्य ॥ ९ ॥ तर्हि ते किमस्मां
ब्रह्मासां नेत्याह ॥ तत्काराति ॥ प्रकाशरूपं परमाकाशात्तमसः पारगः स्वयमपारो विषयः स्वरूप यस्य ॥ १० ॥ इदमप्यधस्तना विब्रह्माभवेन ब्रह्मैवाविभवा बुधुष्यायम् ॥ ११ ॥
भूतत्रियं चतुर्विधं भूतरोभायम् ॥ चिजगद्वत्सर्वशरीरं यथैष्टनाय शिवाय भवः अद्वैतश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
चिद्रूपमूलस्यासमस्ताप्रासाप्तानम् ॥ अतस्य चित्राकाशस्वभूतासारमाश्रयेत् ॥ ७ ॥ अपारपरमाकाशविपुलाभोगकंधरम् ॥
अनंताधस्तनाकाराकोशपादसरोरुहम् ॥ ८ ॥ अनंतविक्रताभोगमुजमं बलमद्वितम् ॥ नानाविधमहालोकयुहीतपरमाधुघम् ॥ ९ ॥
तत्कोशकोणविश्रांतब्रह्मादौघपरंपरम् ॥ प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् ॥ १० ॥ अध ऊर्ध्वचतुर्दिक्षु विविदिक्षु च निरंतरम् ॥
ब्रह्मैव हरि रुद्र शत्रु प्रमुखामरमद्वितम् ॥ ११ ॥ इमां भूतत्रियतस्य रोमालिं प्रविचिंतयेत् ॥ विविधारभकारिण्यस्त्रिजगद्वत्तज्जव ॥ १२ ॥
इच्छाया शक्त्यस्तस्य चिंतनीया शरीरगा ॥ एष देवः स परमपूज्य एष सदा सताम् ॥ १३ ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥
घटे पटे वेदे कुब्जे शकटे वानरे स्थितः ॥ १४ ॥ शिवो हरो हरिश्चक्षुः शक्रो वैश्रवणो यमः ॥ अनंतैकपदाधारसत्तामात्रैकविग्रहः ॥ १५ ॥ वि
वर्तितजगज्जालः कालोऽस्य द्वारपालकः ॥ स शैलभुवनभोगभिदब्रह्माद्विमलम् ॥ १६ ॥ देहकाणोऽस्य कस्मिंश्चिद्वस्वांगवचवर्तागतम् ॥
विचिंतयेन्महादेवं सहस्रश्रवणेक्षणम् ॥ १७ ॥ सहस्रशिरसः शान्तसहस्रभुजमूपणम् ॥ सर्वत्रेक्षणशक्त्या त्वं सर्वतो घ्राणगतिकम् ॥ १८ ॥
सर्वतः स्पर्शनमयं सर्वतोरसनां वितम् ॥ सर्वत्र श्रवणाकीर्णं सर्वत्र मननान्वितम् ॥ १९ ॥ सर्वतो मननातीतसर्वतः परमं शिवम् ॥ सर्व
दासर्वकर्तारसवसकल्पितार्यदम् ॥ २० ॥ सर्वभूतारवावस्यं सर्वसर्वकसाधनम् ॥ इति संस्थित्येवैशमभ्ययेद्विधिवत्ततः ॥ २१ ॥ वि
धानमचनस्येदं शुणु ब्रह्मविदां वरः ॥ स्वसविदामो देवो यनोपहारेण पूज्यते ॥ २२ ॥

नामाधरो वाच्यस्तद्वेदपरित्यागेऽप्युक्तस्य धारोलक्ष्याया सत्तात्मापैकविषयः ॥ ११ ॥ द्वारपालकः अविष्युद्विक्ताले मनसो न भवति नरो धको विद्युदौ तु प्रवेशानुवृत्त इति ॥
॥ १६ ॥ स्वर्गिमायाया बलरूपे अवयवतामेकदेशात् ॥ अयं वा सर्वप्राणिनां श्रवणेक्षणशिरः पाण्यपाचयवास्तस्यैवेति निश्चयः चिंतनीयमित्याह ॥ विचिंतयेदित्यादिना ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ तथा चिंतनेऽप्यसंघादप्राप्तत्वात् स्तुतस्तस्य भविष्यति ॥ सर्वत इति ॥ २० ॥ सर्वस्य एकसाधनं सत्तात्मा स्फूर्तिप्रदम् ॥ इति उक्तप्रकारेण ॥ २१ ॥ उपस्थित इ
त्युपहारो न भव्युपाक्षिप्तेन ॥ २२ ॥

तदेवप्रपंचयति ॥ नेति ॥ २३ ॥ इतरेच्छन्नचामरदर्पणार्थापणैः ॥ २४ ॥ अखण्डसाक्षात्कारदृष्टिधाराहृदयेनस्वेनस्वात्मकेनबोधेन ॥ पूर्वीकचितनमप्येतदगमितीयमेवसर्वपूजा
भ्ययदानेत्याशयेनाह ॥ एतदेवेति ॥ २५ ॥ अस्या कालनियमोपिनास्तीतिसिद्धेवकार्येत्याह ॥ पश्यन्ति ॥ २६ ॥ उक्तज्ञानधारालम्बनाध्यानामृतेन ॥ २७ ॥ परमास्वाद
युक्तेनेति ॥ अयमभावः ॥ पुष्पादिविषयार्पणहिदेवस्यनसाक्षादविच्छिन्नसुखार्पणिकतुपरपरयाल्पतरदीयसुखाभिव्यजनक्षुधितस्यद्वीहिमुष्ट्यर्पणमिवनतथाप्रीतयेभवति ॥
इदुप्रतीचः स्वयमेवशोधनेननिरतिशयानद्वेषतामाविर्भाव्यतस्यनित्यनिरतिशयस्यात्यैतैकरस्येनशिवायार्पणरूपपूजनपरमास्वादनयुक्तमितितदेवतादृशद्वस्यानुरूपपूजन

नदीपेननधूपेननपुष्पविभवापणैः ॥ नान्नदानादिदानेननचंदनविलेपनैः ॥ २३ ॥ नचकुंकुमकर्पूरभोगैश्चित्रैर्नचेतरैः ॥ नित्यमक्लेशल
भ्येनशीतलेनाविनाशिना ॥ २४ ॥ एकैर्नैवामृतेनैषबोधेनस्वेनपूज्यते ॥ एतदेवपरंध्यानंपूजैषेवपरास्मृता ॥ २५ ॥ यदनारक्तमंतस्यशुद्ध
विन्मात्रवेदनम् ॥ पश्यच्छुण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्मन्त्रगच्छन्स्वपनन्धनम् ॥ २६ ॥ प्रलपन्विस्तृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयोभवेत् ॥ ध्यानामृते
नसंपूज्यस्वयमात्मानमीश्वरम् ॥ २७ ॥ परमास्वादयुक्तेनमुक्तेनकुसुमेहितैः ॥ ध्यानोपहारएवात्मध्यानंद्यस्यसमीहितम् ॥ २८ ॥ ध्यान
मर्ष्यचपाद्यचशुद्धसंवेदनात्मकम् ॥ ध्यानसंवेदनपुष्पसर्वध्यानपरंविदुः ॥ २९ ॥ विनातेनेतरेणायमात्मा लभ्यतएवने ॥ ध्यानात्यसाद
मायातिसर्वभोगसुखश्रियः ॥ ३० ॥ अयमात्मानुनेभुंक्तेदहहृपोगृहेयथा ॥ ध्यानेनानेनसुमतेनिमेपांस्तुत्रयोदश ॥ ३१ ॥ मूढोपिपूजयि
त्वेशंगोप्रदानफलंभवेत् ॥ पूजयित्वानिमेपाणांशतमेकमितिप्रभुम् ॥ ३२ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ पूजयित्वास्व
मात्मानंघटिकार्धमितिप्रभुम् ॥ ३३ ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ ध्यानबल्युपहारणस्वयमात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥

समीहितनपुष्पादीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अतएवांक्तक्षणध्यानैवसर्वोपचारसिद्धिरित्याह ॥ ध्यानमिति ॥ ध्यानाभिर्व्यक्तसंवेदनंचैतन्यपुष्पप्रयोजनरूपत्वात्पुष्पम् ॥ एवसर्वमुपचा
रसंवेदनमेवविदुः ॥ असविदितोपचारभोगाप्रसिद्धेरिति ॥ २९ ॥ प्रसादस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ किततस्तत्राह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषामनुष्ययादिहिरण्यगर्भातिनांभोगसुखश्रियः ॥
अयमसन्नआत्माभुंक्तेदतिरेकान्वयः ॥ योवेदनिहितगुहायापरमेष्ठ्यमन् ॥ सोश्रुतेसर्वान्कामान्सहेतिश्रुते ॥ ३० ॥ यथादेहहृपोदेहाभिमानीस्वगृहेभोगान्भुक्तेतद्वत् ॥ ते
नापिविषयसत्परजस्यवत्यभिव्यक्तात्मसुखस्यैवानुभवात् ॥ ब्रह्मात्मसुखेसर्वसुखानामतर्भावादितिभावः ॥ इदानीनस्वसाक्षात्काराभावेपियथोक्तध्यानमात्रेणापितदुक्त
परिनुसारिफलोत्कर्षमाह ॥ ध्यानेनेत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ननु चटिकार्धपूजनेऽश्वमेधसहस्रफलवैदृढिकाभ्यामनतोऽप्यधिकफलवाच्यम् ॥ तत्कथयेकराजसूयफलकीर्तनम् ॥ नक्षत्रमेधाब्राजसूयस्यफलमधिकम् ॥ इह वारण्यकेषु
उपयुक्तं कल्पसूत्रे मध्ययाजिनोगच्छन्ति द्विर्गाराग्निर्वैश्वदेवराज्ञाप्यायलोकादित्याद्यिवीसमुद्रादिनापृथिवीसमुद्रादिरिमाणमुक्तात परतस्तापावतीक्षुरत्यरथायावद्वासिकाया पप्रताषा
नेन रणाकारादिति ब्रह्मास्त्वपरद्वयसंधियुक्ता ता निद्र मुपयो भूत्वा वायवभायच्छसाभ्यायुरात्मनि स्थिता तभागमयथाश्वमेधयाजिनोऽभवन् नित्यश्वमेधयाजिनो ब्रह्मास्त्वपरस
विद्यारायायुनावहिनि सायसयकमफलोत्कर्षस्थानप्रापणश्रवणविरोधात् ॥ ब्रह्महृत्याश्वमेधाभ्यामनपरपुण्यपापयोरिति प्रसिद्धे ॥ पूर्वामायणे दलो पाठ्याने नाश्वमेधात्यरोय
स्तान्नियमित्यमहात्म्यनदन्ति श्रीमानवचनविरोधाच्छरीरकर्मतरकाभिर्गाधूमा विमार्गेण शब्दबलप्राप्तिरेवाश्वमेधयाजिन एकस्वल्किंचरादिमार्गेण ब्रह्मलोकोवा निरिति सिद्धतां ध
करणञ्चाश्वमेधस्य राजसूयापेक्षया फलाधिक्यस्य सिद्धत्वादिति चेत् ॥ नैपदोप ॥ परस्य पवा विरोधेनाबाधकत्वो बोधोपपत्ते ॥ यथ घटिका पूजनेनाश्वमेधसहस्रफलतश्च घटि
कामात्रपूजनतत्स्यैदृगुण्यप्राप्तमेव तभराजसूयफलस्वारज्यलक्षणभूयमाणभितरपामश्वमेधयाजिनोऽस्वारज्येऽप्यवस्थतीति त्रिशास्योराज्ञवमहाभूतो लोकपूर्णघटिकापूज

घटिकापूजयेत् सुराजसूयलभेतम् ॥ मथ्याङ्गपूजनादित्य राजसूयैकलक्षभाक् ॥ ३५ ॥ दिवस्पूजयित्वैव परेषां भवसेन्नर ॥ एषां
मौपरमो योग एपासापरमाक्रिया ॥ यात्य सपूजनोऽक्रमेतदुत्तममात्मन ॥ ३६ ॥ एतत्पवित्रमखिलाघविघाते हतुय स्वाचरिष्यति न
रक्षणमप्यस्मिन् ॥ तंवदपि प्यतिसुरासुरलोकापूग प्राप्ता स्पदं जगति मा भिव मुक्तमात्मन ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
वात्यपूजननामाऽर्धत्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ श्री ईश्वर उवाच ॥ पावनपावनानां यत्सर्वतमसां क्षय ॥ तडिठानीं प्र
वक्ष्ये ह मत पूजनमात्मन ॥ १ ॥ गच्छतस्मिन् सुत श्वेव जाग्रत स्वपतोऽपि च ॥ सर्वाचारगता पूजानित्यं ध्यानान्मिका लियम् ॥ २ ॥ नित्यमेव
शरीरस्य मिमध्यायेत्परशिवम् ॥ सर्वप्रत्ययकर्तारस्वरमात्मानमात्मना ॥ ३ ॥

कस्त्यसिद्धिर्नि ॥ नवाग्रतक्रकौडिष्यप्यायाभरणयुक्तम् ॥ वाक्यवैयर्थ्यप्रसगात् ॥ तथाचेदरोविषयेयमहाभ्यामेतकम् ॥ असतिस्वत्वविशेषबाधनमवतिअस्तिचसम्रवो
यदुभयस्यासिद्धिर्नि ॥ नाप्यभापच्छेदाधिकरणस्यायाबाधनः ॥ अविक्षिणत्वसर्वेदसदक्षिणत्वयोरिवप्रलोककाल्वाराण्यफलयाविरोधभावावितिविशेषयथोतनायनुशब्द ॥ ३५॥
रिबस्यमिति ॥ चिरकाप्यज्ञानोदयादयमावदितिभावः ॥ ३६ ॥ उत्कायासृज्जायासन्नुपसहरति ॥ एनविति ॥ हेआत्मनदितिधेमातिशयेनप्रसिद्धसदोधनम् ॥ एतदुत्तल
क्षणपूजनयस्तुनर-अविभोविशेषपेदेदयस्य सप्रक्षणमप्याचरिष्यतिनक्रमासर्वबधमुक्तमतएवयामास्त्वदसुरासुरलोकपूजाअगतिमामिबधदयिव्यतिअभिवादनस्तुस्याविनापूज
यिष्यतीत्यय ॥ ३७ ॥ इतिश्रीषासिष्ठम तावयप्रकाशेन० पू० अट्टाश्रम सग ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ शब्दाश्चिपिपदैःआमैरमप्रत्यगभासिनु ॥ मत्स्यगात्मशि
वस्याभसंत-पूजोपपणयते ॥ १ ॥ सर्वेपातिसामज्ञानानोक्षयदेवुत्वाक्षय ॥ १ ॥ सर्वेपाथरेयुष्यबहारेपुगताअनुमता ॥ २ ॥ सर्वेपापत्ययानोक्तारिसन्धिधिमारेणअनधि
तावापथितारं ॥ ३ ॥

सृष्टयस्पर्शादिविषयसृशंतभुजानम् ॥ अथवाउद्वेगात्यजंतम् ॥ ४ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ भुंजानमिति ॥ बाह्यार्थानांजाग्रदादिविषयाणांपरिकर्त्तास्वाध्यारोपेणनिर्मातारम् ॥ सर्वेषाकार्याणांस्वरूपदस्वसत्ताप्रदम् ॥ ५ ॥ स्वदेहलक्षणेषुल्लिङ्गेषु ॥ तथाहि ॥ पद्माद्यासनस्थःपुरःप्रसारितपाणिर्वद्वाजलिर्देहःशिवलिङ्गाकारोभवतीतिप्रसिद्धम् ॥ अतएव त्यक्तमृद्धारुशिलादिलिङ्गातरआदिपदात्यतिमातरचयत्र ॥ शातेनिर्विक्षेपस्वभावोस्थितबोर्वाल्लिङ्गम् ॥ ६ ॥ प्रारब्धप्रवाहपतितेष्वर्थेषुभोगेषुस्थितः ॥ प्रसक्ताशुद्धिरपिपुनःपुनरसगविशुद्धात्मबोधलक्षणेनस्नानेनसदाशुद्धिमान् ॥ ७ ॥ तादृशपूजनेयदिमनस्तमसिमज्जिततदातर्वाहिश्चसर्वान्नःपरिपूर्णमखंडितमद्वयमादित्यमहलस्यभावयेद्यदिनपरितापे निमज्जिततदातदृशचन्द्रमहलतयाउदितस्वभावयेदित्याह ॥ आदित्येति ॥ आदित्यात्मनाभावनात्कल्पितेनाभोगेनविस्तृतस्वसस्थानेनभावितेपूर्णेहादृवाक्षावेरभास्वरम् ॥ ८ ॥

शयानमुत्थितंचैवव्रजंतमथवास्थितम् ॥ सृशंतमभितःसृशंत्यजंतमथवाभितः ॥ ४ ॥ भुंजानंसत्यजंतंचभोगानाभोगपीवरान् ॥ बाह्यार्थंपरिकर्त्तारंसर्वकार्यस्वरूपदम् ॥ ५ ॥ देहलिङ्गेपुशंतस्यत्यक्तलिङ्गांतरादिकम् ॥ यथाप्राप्तार्थसंवित्त्याबोधालिङ्गंप्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ प्रवाहपतितार्थस्यःस्वबोधस्नानशुद्धिमान् ॥ नित्यावबोधार्हणयाबोधालिङ्गंप्रपूजयेत् ॥ ७ ॥ आदित्यभावनाभोगभावितान्नरभास्वरम् ॥ शशांकभावनाभोगभावितेदुतयोदितम् ॥ ८ ॥ प्रतिभासपदार्थौघनित्यावगतसंविदम् ॥ द्वारैर्वहंतशरीरैर्मुखेप्राणस्वरूपिणम् ॥ ९ ॥ रसोक्त्यरसंप्राणस्वांतोदात्ततुरंगम् ॥ प्राणापानरथारूढगूढमंतर्गुहाशयम् ॥ १० ॥ ज्ञातारंज्ञेयदृष्टीनांकर्त्तारंसर्वकर्मणाम् ॥ भोक्तारंसर्वभोग्यानांस्मर्त्तारंसर्वसंविदाम् ॥ ११ ॥ सम्यक्संविदितांगौघभावानभावनभावितम् ॥ आभासभास्वरंभूरिसर्वगंचितयेच्छिवम् ॥ १२ ॥ निष्कलंसकलंचैवदेहस्थंव्योमचारिणम् ॥ अरंजितंरंजितंचनित्यमंगंगंसंविदम् ॥ १३ ॥ मनोमननशक्तिस्थंप्राणापानांतरोदितम् ॥ त्वत्कंठतालुमध्यस्थंभ्रूनासापुटपीठगम् ॥ १४ ॥

बाह्यातरबुद्धित्तिप्रतिभासेषुतद्भासितपदार्थेषुचानुस्यूतायानित्यावगतरूपसंचित्तद्रूपम् ॥ वहंतस्याभासान्नबहिर्विषयदेशेप्रापयतम् ॥ ९ ॥ रस्यतइतिरसःशब्दादिविषयसंस्वानदरसेनैवरसीकृत्यमधुरीकृत्यआत्मादयतमिवेतिशेषः ॥ प्राणस्यांतलक्षणौउदात्तौउक्तटौतरुगमौयस्य ॥ १० ॥ ११ ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नलोकाभिमरविः ॥ क्षेत्रक्षेत्रीत्याकृत्स्नप्रकाशयतीतिभगवदुक्तीत्यासम्यक्संविदितसर्वांगौघम् ॥ भावैर्विषयभावैर्भावैश्चभावितलक्षितम् ॥ आभासेभ्यः सर्वप्रकाशेभ्योपिभूरिभास्वरम् ॥ विशेव्यस्यसापेक्षत्वेसामर्थ्याविधातात्समासः ॥ १२ ॥ निष्कर्षेनिष्कलमन्यथासकलम् ॥ व्योमिहृदयाकाशेचरणशीलम् ॥ अगंगंसविदंप्रत्यंगव्यापिवोधरूपम् ॥ १३ ॥ तदेवविदणोति ॥ मनोमननेति ॥ १४ ॥

पट्टप्रशस्यसन्निवेशभाष्यसिद्धपट्टप्रशस्यत्वात्तन्निवेशाच्चरमस्यानस्यम् ॥ कालीरीद्रीकलविकरणीत्यादिशक्तिभागेऽन्वग्यामनोन्मन्याश्रतवशामप्यतिगतम् ॥ शिवयोगम
मिन्द्राशान्त्वगपदशामरीजमभाषिरूपयतदतिगतम् ॥ १५ ॥ व्यबहारविकस्मिन्निर्वाणसमाधिभोक्षयोरविकल्पे च वाच्यलक्षरूपे वाक्ये ॥ १६ ॥ कला
नदीभूतमाभि ॥ स्थूलरहात्मनपरिणते कटिनमूर्तिषु ॥ १७ ॥ कलाकलनाभाष्यातविकल्पानोक्तस्वनमधिष्ठानम् ॥ अधिकरणेऽन्युद् ॥ १८ ॥ पुन स्वस्वरूपविस्तर

पट्टत्रिशत्यट्कोऽग्न्यमुन्मन्यतदगतिगम् ॥ कुर्वतमतः शब्दार्थोद्भाव्यतमन खगम् ॥ १५ ॥ विकल्पव्यविकल्पे च द्विविधे वाक्ये यथेऽस्य
तम् ॥ निलते लमिवांगपुमर्वध्वंवांतरस्थितम् ॥ १६ ॥ कलाकलकरहितकटिनचकलागणे ॥ एकदेशेऽमुह्यत्यस्ये सर्वदेहचसंस्थितम्
॥ १७ ॥ अग्निमानममलाभाकला कलनकल्पनम् ॥ प्रत्यक्षस्य सर्वस्वानुभूतिमयात्मकम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षतनमात्मीयमर्थित्वेन पुन
स्थितम् ॥ पठयानामुपेत्याशुक्षणाद्वित्वमिवागतम् ॥ १९ ॥ सहस्रपादावयव सकेशनखतक ॥ स्वदेहसंविदाभासोऽवोयमिति
भाचयन्त ॥ २० ॥ विचित्रा शक्तयोऽन्धोनानाधारामनोहराम् ॥ उपासते मामनिशपठय कातमिवोत्तमम् ॥ २१ ॥ मनोमद्वारपालो
यनिर्दितनजगद्य ॥ धितयमंत्रतीहारास्याशुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ शक्तिर्ममात्मिकाऽनुद्धि क्रियाचेव वरागना ॥ ज्ञानानि च विचित्रा
णि संपूणाव्यगगानि मे ॥ २३ ॥ कर्मद्रियाणि ह्याराणि युक्षीद्रियगणे मह ॥ अयसोऽहमनतात्माव्यवच्छेदोऽज्ज्ञितारुति ॥ २४ ॥ तिष्ठामि
न्नरितकालापूण मवावपूगक ॥ इति देवीमुपाश्रित्य स्वच्छात्मात्मचमलुतिम् ॥ २५ ॥ देवत्वपरिपूर्णांतरदीनात्मावतिष्ठते ॥ नास्तमेति
न चान्तिननुप्यातिनकुप्यति ॥ २६ ॥ नवार्पेन सुध्यातिनाभिवाछति नोऽज्ज्ञति ॥ सम समसमाचार समाभास ममाकृति ॥ २७ ॥ मी
म्यनामलमायात ममेताम्बुदराशय ॥ आदेहमेतएवामावध्युच्छिन्नमहामति ॥ २८ ॥ देवाचनकरोत्येव दीर्घदीर्घमहर्निशम् ॥ चि
तत्त्वचलितादहादचोऽस्य सममुदाहृत ॥ २९ ॥

नाडागादित्वनस्थितम् ॥ यात्रिरित्तपराधानविपत्ययमेवोपेत्याशुक्षणास्वस्फलादेवद्वित्वभागप्रतिपत्तिरिति ॥ १९ ॥ स्वदेहसविदआभासापरिचायिकायस्य ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ मन्मापगावरायाऽशुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ आत्मिका आत्मवत्पर्ययानि विपयीष्टतानुद्धिज्ञानराक्ति ॥ क्रियाप्राणराक्षसि ॥ विविधप्राणिशास्त्रीयाणि लोकि कानि च क्षा
ना निभपगानि ॥ २३ ॥ २४ ॥ देवीमर्त्यक्षिकीमात्मचमलुद्विप्रत्यकत्यपरिचयम् ॥ २५ ॥ तारापूजापरिपाककलाप्याह ॥ मास्ते मेतीत्यादिना ॥ २६ ॥ अंतःसम ॥ ब
दिशमदेर्जीशमर्कममआराधयस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ कोत्येव कथमादेहवर्षयतीति तत्राह ॥ चित्तस्वेत्यादिना ॥ २९ ॥

वस्तुनात्रिपुटीरूपेण ॥ देवचिद्भ्यैर्द्वियकवन्तिप्रतिबिंबचिद्भ्य परंतद्विबभूतम् ॥ ३० ॥ सर्वणार्थेनबाष्पाभ्यतरवस्तुना ॥ अपूर्ववस्तुनिगंधपुष्पाद्युपचारवस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्त
देहतयाप्राप्तम्रास्त्रणक्षत्रियादित्वशरीरोचितयायथाशास्त्रमर्थक्रिययाव्यवहारेण ॥ काम्यतइतिकामादेहधारणमात्रनिमित्तान्नपानादयस्तेषांसेवनेन ॥ ३२ ॥ तदेवस्पष्टमा
ह ॥ भक्षयेति ॥ ३३ ॥ सवुध्यतत्त्वतोज्ञात्वा ॥ तथाचयावत्तदज्ञानतावद्विषयसुखोपभोगेनप्रसजितव्यमितिभावः ॥ ३४ ॥ एवमथाप्राप्तदुःखभोगेपिपूजाबुद्धिरेवकार्या

यथाप्राप्तेनसर्वेणतमर्चयतिवस्तुना ॥ समययासर्वयानुज्याचिन्मात्रदेवचित्परम् ॥ ३० ॥ यथाप्राप्तक्रमोत्थेनसर्वार्थेनसमर्चयेत् ॥ म
नागपिनकर्तव्योयत्नोत्रापूववस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्तेदेहतयानित्यंतथार्थक्रिययानया ॥ कामसंसेवनेनाथपूजयेच्छोभनंविभुम् ॥ ३२ ॥
भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना ॥ शयनासनयानेनयथाप्तेनार्चयेच्छिवम् ॥ ३३ ॥ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविला
सिना ॥ सुखेनसर्वरूपेणसंबुज्यात्मानमर्चयेत् ॥ ३४ ॥ आधिव्याधिपरीतेनमोहसंभशालिना ॥ सर्वोपद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्च
येत् ॥ ३५ ॥ समस्तैश्चसमस्तानांचेषानांजगतःस्थितेः ॥ मृतिर्जीवितस्वप्नावैःप्राप्तेरात्मानमर्चयेत् ॥ ३६ ॥ दारिद्र्येणाथराज्येनप्रवाहप
तितात्मना ॥ विचित्रचेषपुष्पेणशुद्धात्मानंसमर्चयेत् ॥ ३७ ॥ नानाकलहकल्लोलललनोद्धासशालिना ॥ रागद्वेषविलासेनसौम्यमात्मा
नमर्चयेत् ॥ ३८ ॥ सतांददयगामिन्यारूढयाशशिशीतया ॥ मैत्र्यामाधुर्यधर्मिण्यात्तत्स्थमात्मानमर्चयेत् ॥ ३९ ॥ उपेक्षयाकरुण
यासदामुदितयाहृदि ॥ शुद्धयाशक्तिपद्धत्याबोधेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४० ॥ आकस्मिकोपयातेनस्थितेनानियतेनच ॥ भोगाभोगैकभो
गेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४१ ॥ भोगानामनिषिद्धानांचसर्वदा ॥ त्यागेनवातिरागेणस्वात्मानंशुद्धमर्चयेत् ॥ ४२ ॥ इहिता
नीहितौघेनयुक्तायुक्तमयात्मना ॥ त्यक्तेनात्तेनचार्थेनत्यर्थानामीशमर्चयेत् ॥ ४३ ॥ नष्टंनष्टमुपेक्षेतप्राप्तमुपाहरेत् ॥ निर्विकारतयै
तद्विपरमार्चनमात्मनः ॥ ४४ ॥ सर्वदेवसमग्रासुचेष्टानिष्टासुदृष्टिषु ॥ परमंसाम्यमाधायनित्यात्मार्वीव्रतंचरेत् ॥ ४५ ॥

नोद्वेगइत्याह ॥ आधीति ॥ ३५ ॥ जगतःस्थितेःसर्वधिनसमस्तानांचेषानांफलैरितिशेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तर्हिकलहादिपरेणापिभाव्यनेत्याह ॥ सतामिति ॥ ३९ ॥
कलहाद्यप्रसक्तावुपायमाह ॥ उपेक्षयेति ॥ शक्तिःक्रोधादिनियमहसामर्थ्यतत्त्वत्वा ॥ ४० ॥ एवमोगलंपटेनापिनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ आकस्मिकेति ॥ भोगाभोगेषुभोग
समूहेष्वेकस्यकस्यचित्कदाचिद्भोगेन ॥ ४१ ॥ अनिषिद्धानानिषिद्धानांचसर्वदात्यागेनेतिमुख्यःकल्पः ॥ अथवाक्वचिदनिषिद्धानारागेणेतिगौणः ॥ ४२ ॥ अयुक्तमयात्मना
त्यक्तेनयुक्तमयात्मनाआत्तेनेतिव्यक्कमेणान्वयः ॥ अर्थानामीशभोक्तारम् ॥ ४३ ॥ इदानीमुप्यार्चनसारमाह ॥ नष्टमित्यादिना ॥ उपेक्षेतनानुशोचेत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ब्रह्मविदेदृष्ट्या सर्वशुभमवर्तिविदेतृष्ट्यात् ॥ ब्रह्मसंवलितमायामयत्वदृष्ट्या तु सर्वशुभाशुभसमिश्रमिति विद्यात् ॥ उभयथापि साम्येन विषय्यश्रानमिन्नाभावाद्वात्मिवात्मम
यमिति वा आत्मप्रचुरात्ममयमिति वा कुत्राप्येते ॥ २६ ॥ उत्तरीत्याहुस्तमभुत्वा ॥ २७ ॥ इति विभागोऽदम् ॥ २८ ॥ सर्ववाशनेन सर्वाकारविकारिणा सर्वप्रकारेण सर्वक
येनाश्राप्य सर्वसर्वस्वकामात्मनमर्थयेत् ॥ २९ ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्या परित्यज्य स्वात्ममाधना बुद्ध्या उभयोराश्रयणेन स्वीकारेणापि ॥ ५ ॥ भोगभूमय ह्रस्वदु स्वहेतवो विपया
॥ ५१ ॥ नुच्छासु अभयाना विदुःपु अनुच्छासु स्वथप सर्वस्वनाशा विदुःपु पुनित आपतित प्रसक्त उद्देगो नानुगतम् ॥ पतितेऽपि पठे आपतितेऽपि चिमातेऽप्यनुहनेऽप्यनु

सर्वविदेतसु शुभमवर्तिविद्याच्छुभाशुभम् ॥ सर्वमात्ममयंकुयान्नित्यात्माचाव्रतचरेत् ॥ ४६ ॥ आपातरमणीययद्यच्चापातसु दु सहम् ॥
तत्सर्वसु समनुगृह्यान्नित्यात्माचाव्रतचरेत् ॥ ४७ ॥ असोहमयनाहविभागमितिसंत्यजेत् ॥ सर्वब्रह्मेति निश्चित्य नित्यात्माचाव्रतचरेत्
॥ ४८ ॥ सवदामवरूपेण सवाकारविकारिणा ॥ सर्वसर्वप्रकारेण प्राप्तेनात्मानमर्थयेत् ॥ ४९ ॥ अनीहितपरित्यज्य परित्यज्यतयेहित
म् ॥ उभयाश्रयणेनापि नित्यमात्मानमर्थयेत् ॥ ५० ॥ नवांछतानत्यजतादैवप्राप्ता स्वभावत ॥ सरित सागरेणैव मोक्तव्या भोगभूम
य ॥ ५१ ॥ उद्देगो नानुगतम्यसुच्छातुच्छासुदृष्टिपु ॥ योन्माचित्रपदार्थेपु पतितोत्पातेतेष्विव ॥ ५२ ॥ देशकालक्रियायोगापदुयैति शु
भाशुभम् ॥ अविकारं गृहीतेन तेनैवात्मानमर्थयेत् ॥ ५३ ॥ आत्मार्चनविधानं स्मिन् प्रोक्ता द्रव्यश्रियस्तुया ॥ एकेनैव समनैतारसेन प
रसशक्तिरतीन्द्रिया ॥ तया यद्भावितचेत्यममृततत्सणा द्रवेत् ॥ ५४ ॥ समतामधुरारस्यो
दोरिव च्युतम् ॥ ५५ ॥

विकारीतादादिचित्रपदार्थेषु म्योन्मोन्नेति दृष्टान्तियोगम् ॥ ५६ ॥ ननु किञ्चिन्ननु खरागद्वेषादिविकारहेतवः शुभशुद्धिकदृतिफादिविपरमसाशोम्यद्रव्यमिष्य कयमवि
कारपदार्थी नृशक्यादिति च देकलसमसमसर्वपादिवम्यनिरासेन मधुरीकरणादित्याशयेनाह ॥ आत्माचनेति ॥ परिभाषिता आह्लाषिता सत्यो न अम्लानकद्रव्य किन्तु मधुरीकरसाश
वतीति परेणाच्य ॥ ५७ ॥ ५५ ॥ आनन्दैकसर्वविधभावेन समतावर्तनाह्वानासायविकारेण यदृष्टसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ समतेति ॥ रसशक्ति रसवैसद्विभ्रुतिविरिता आत्मा ॥
॥ ५६ ॥ द्वादशमृतममृतमिव ॥ ५७ ॥

ब्रह्मेक्यदर्शनलक्षणयासमतयास्वयमाकाशवद्ब्रह्मालीनमानसंयथास्यात्तथायदवस्थानंतदेवमुख्यमर्चनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ उपलब्धपिणास्फटिकशिलावन्निर्मलदृढेन ॥ ५९ ॥ ईदृशो ब्रह्मस्त्वविदेवउपासको मुख्यो मत्पूजक इत्यर्थः ॥ ६० ॥ नट्टोत्तुदयं लिखतीति दृष्टेः ख. कामो विद्युदादिश्च यस्मिन् ॥ ६१ ॥ आनदाद्युतपरिपूर्णत्वात् सोमएवसन्निष्कलकस्त्रप्रकाशातिशयादर्कस्तथाविध अस्तिमिता निमानसमोदत्तिर्माता मेयचयत्रतथाभूतं सद्यः प्रसूतस्य शिशोर्वेदनवद्वितानं विगतविकल्पविस्तारचेतनस्य चिदाभासस्य चित्तस्य चर्वाजमूलभूतत्वात् शिवप्रशतमित्यथास्यात्तथापश्यन्सत्त्वमनुमेजीवन्मुक्तपदे स्थितस्तद्भावनैवतिष्ठसैव परापूजेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ विस्तरोक्तसंक्षिप्योपसहरति ॥ देशेति ॥ शातासकलार्द्धहामनोरथायस्यास्तथाविधयाधियास्वात्मानितिष्ठ ॥ ६३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० ९

समताकाशवद्ब्रह्मायत्तुस्याह्मीनमानसम् ॥ अविकारमनायासंतदेवार्चनमुच्यते ॥ ५८ ॥ पूर्णेदुनेव पूर्णेन भाव्यं समसमविविधा ॥ स्वच्छेन चिद्वनैकेन ज्ञेनाप्युपलक्षणा ॥ ५९ ॥ अंतराकाशविशदो बहिः प्रकृतकार्यकृत् ॥ रंजनामिहिकामुक्तः संपूर्णो ज्ञोपासकः ॥ ६० ॥ स्वप्नेप्यदृष्टदृष्टेः खमज्ञानाभ्यपरिक्षये ॥ शांताहंतादिमिहिकं ज्ञः शरद्भ्यो मराजते ॥ ६१ ॥ सोमार्कमस्तमितमानसमात्ममेयं सद्यः प्रसूत शिशुवेदनवद्वितानम् ॥ पश्यन् प्रशंतमतिचेतनचित्तबीजं जीवन्मनुत्तमपदस्थित एव तिष्ठ ॥ ६२ ॥ देशकालकरणक्रमोदितैः सर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ॥ नित्यमर्चय शरीरनायकं तिष्ठ शांतसकले हयाधिया ॥ ६३ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू० देवार्चनविधिर्नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ श्री ईश्वर उवाच ॥ यथा कालं यथारंभं न करोषि करोषि यत् ॥ चिन्मात्रस्य शिवस्यांतस्तदेवार्चनमात्मनः ॥ १ ॥ तेनैवाह्मादमायाति याति प्रकटतां तथा ॥ तथा स्थिते न रूपेण स्वैनैव स्वयमीश्वरः ॥ २ ॥ रागद्वेषादिशब्दार्थानात्मन्यन्यतया मले ॥ संभवति पृथग्भूपावक्षौ वक्त्रिकणा इव ॥ ३ ॥ यद्यद्राजत्वदीनत्वसुखदुःखादिवेदनम् ॥ आत्मीयं परकीयं च तत्तद्वर्चनमात्मनः ॥ ४ ॥

कोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ पूज्यपूजकपूजादिविकल्परहितः शिवः ॥ परिशुद्धविशालैव देवता तत्त्वमीयते ॥ १ ॥ आत्मविदः कृताकृतं सर्वमपि कर्म शिवार्चनमेवेत्याह ॥ यथा कालमिति ॥ यथारंभयथाशक्ति ॥ १ ॥ तत्कृतस्तत्राह ॥ तेनैवेति ॥ तेन तादृशपूजनेनैव तथा स्थितेन पारमार्थिकेन स्वरूपेण आह्लादं निरतिशयानदस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ प्रकटतामावरणभगमायाति ॥ २ ॥ ननु स्यात्प्राविकचेष्टासर्वापिरागद्वेषमूलतयानर्थहेतुः साकथपूजनस्यादिति चेत् स्वात्मव्यतिरेकेण रागद्वेषविकल्पादर्शनादेवेत्याह ॥ रागेति ॥ ३ ॥ राजत्वसपत् ॥ दीनत्वदरिच्यम् ॥ आदिपदादशनायापि पासादयोगुस्मृते ॥ तेषां वेदनमध्यारोपणम् ॥ देवेषु पृथग्पञ्चाचारोपणस्यैव पूजात्वमसिद्धेरिति भावः ॥ ४ ॥

१ पुस्तकांतरे जीवमिति मूलपाठो जीवजीवभूतमिति टीका पाठश्चोपलभ्यते ॥

स्वादिव्याहृत्तिरपीति न नामभेदानुपपत्तिरित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अनाद्यतमिति ॥ अनाद्यंतमाद्यतपरिच्छेदाभ्यास्वतोव्यावृत्तम् ॥ अनाभासमाभासांतरनिरपेक्षस्वयंज्योति ॥ ईदृशसद्वस्तुहस्ये महिंस्त्रिस्वतएव विद्यते न देशकालधर्मज्योतिरादिपरोपेक्षसत्तयापराधीनव्यावृत्त्याचेल्यर्थ ॥ इवकारस्तत्राकिचिच्चोदेरपिमिध्यात्वद्योतनार्थः ॥ ३ ॥ मनोबुद्ध्याहकारचित्तानाभिद्रियगृहीतार्थमात्रगोचरसकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानस्मरणहेतुत्वाद्विभाग्यत्वोक्त्याबुद्ध्याद्यगम्यत्वमप्यथादुक्तेमेव ॥ नचबुद्ध्याप्यगम्यस्यवोदेकश्चिदुपाय सञ्जवतीतिसतोपितस्यवोदोपायासभवात्अशकेनउपायासभवाकारहितेनाधिकारिणातद्वत्प्रकाशत्वादिवतत्त्वतोभाति स एवास्यसाक्षात्कारो नबुद्धिदृश्येतिव्यजन्ययाशुद्धसात्विकभागपरिणामरूपयाब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यावरणमपनीयते आवरणापगमेतुब्रह्मस्वप्रकाशत्वादिवतत्त्वतोभाति स एवास्यसाक्षात्कारो नबुद्धिदृश्येतिव्यक्तचिद्व्याभिरूपोमुमुक्षुर्मोक्षेच्छुर्मनोलक्षणःशमदमादिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवलः सात्विकोऽविद्याशःसच्छास्त्रसदुरुत्सगादिनामभि सात्विकैरेवाविद्याभागेःसपादितयाश्रेष्ठयाश्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारातस्वदृत्तिपरपरयावद्भुतजरन्मसचितयज्ञानादिसुकृतसभृतत्वाच्छृङ्गासकायार्थविद्यांक्षालयन्नेवचिरंतिष्ठति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कित्तलसन्नाह ॥ कान्तेति ॥ तन्निश्चाराभ्यासास्काक्ष्णालीयन्यायेनभ्रायपरिपाकाङ्गुन्यतयापूणप्रहाकारहस्याअविद्याया क्षयनि शेषोच्छेदेआगतेसतिअनावरणआत्माआ
त्मनैवात्मानमपरयतिवास्तवस्वभयास्वभावएवावतिष्ठतइत्यथ ॥ आत्मस्वभावस्यएपउक्तस्वप्रकारास्वरूपपरिशोषएवनिश्चय ॥ असद्विधाविषयस्तसाक्षात्कारोनान्यादृग
इत्यथ ॥ अथवाअविद्यास्वभावस्यैपउक्तप्रकारएवक्षयनिश्चयोनान्यादृगइत्यथ ॥ ७ ॥ अविद्यारोनेबाधियाक्षयेआत्मनैवात्मनैमन्यसिद्धीचट्टांतमाह ॥ यथेति ॥
गिद्युर्बलोद्धेअंगारेगृहीत्वापरस्परनचयणक्रीडाभ्यसनीअगारयोःक्षयावक्षालितेपिहस्तेपुनपुनलान्निघपणेनकरनेर्मन्यनामोति निघपणोपजनितेरेणपरपगलक्षणकाण्ये
नगारयोःक्षयेनुष्णालयगुनरगरालाभात्करस्यस्वाम सिद्धमेवैर्मन्यसर्वस्वतएवभामोतिथयाथासात्विकलामसम्भावविद्याभाग-शास्त्रार्थे स्वभागर्त्तर सद्धार्ययथाकथंचि

काकतालोयवत्श्वादविद्याक्षयआगते ॥ प्रपञ्चत्यात्मनैवात्मास्वभावस्यैपनिश्चय ॥ ७ ॥ यथाकथंचिदगारनिघय्यक्षालयठिउगु ॥
करनैर्मन्यमाम्नोतिकायार्थगारक्षयेयया ॥ ८ ॥ यथाकथंचिच्छास्त्रार्थेभागविचारयेत् ॥ सात्विकस्लाममोभागोदयोरारमोदयस्त
या ॥ ९ ॥ पञ्चत्यात्मानमाल्मैवविचारयतिचात्मना ॥ आत्मैवेहास्तिनाविद्याइत्यविद्याक्षयविदु ॥ १० ॥ यावत्किंचिद्विदवस्तुनानाना
त्मावगम्यताम् ॥ क्रमागुरुपदशोधानात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ ११ ॥ गुरुर्हीद्वियवत्तात्मावस्रसर्वद्वियक्षयात् ॥ यहस्तुयत्सयेप्राप्यतत्त
म्भिन्सतिनाप्यते ॥ १२ ॥ अकारणान्यपिप्राप्तमशंकारणतांदिज ॥ क्रमागुरुपदशोप्या आत्मज्ञानस्यमिद्धये ॥ १३ ॥ क्रमेगुरुपदशो
नाप्रवृत्तेशिष्यबोधत ॥ अनिर्देश्योप्यहसंक्षिप्तस्वमात्माप्रसीदति ॥ १४ ॥ शास्त्रार्थेनुप्यतेनात्मागुरोर्वचनोनच ॥ बुध्यतेस्वयमेवैप
स्वबोधवशतस्त ॥ १५ ॥ गुरुपदेशशास्त्रार्थविनाचात्माननुध्यते ॥ एतत्सयोगसत्तवस्वार्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १६ ॥ गुरुशास्त्रार्थ
शिष्याणां विरसयागसत्तया ॥ अहर्निवजनाचारआत्मज्ञानप्रवर्तते ॥ १७ ॥

शास्त्रानविचारयेच्छेदयोरपिभागयोर्नाशोनिमलालोदयश्चसिष्यतीत्यथ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननुमुद्ध्याआत्माविद्यायनिधायतेतत्कुतोनुद्धिदयतात्मनदतिषेन्बुद्धेअद्याविद्या
रात्रीस्वातन्त्र्यकिंत्वत्तैवबुद्ध्यापुण्यैर्विचारविना विद्याबाधित्वास्वयययतइत्याह ॥ परयतीति ॥ ९ ॥ अतएवगुरुशास्त्रादिनानाभेदानात्मानाप्यात्मज्ञानहेतव आत्मस्व
रूपस्तत्तज्ञानस्यसाधनपेक्षत्वादित्यारायेनाह ॥ यावदिति ॥ ११ ॥ तथोपपत्त्यतरमाह ॥ गुरुमिति ॥ इद्विधैतत्पट्टिअयत्युपपट्टनवात्मा ॥ १२ ॥ तर्हि किंगुवावयोम्य
यतित्याह ॥ अकारणानीति ॥ सिद्धयविस्तकठवाभीकरवक्ष्याम्य ॥ १३ ॥ प्रसीदतिअभिष्यक्तोभवति ॥ १४ ॥ एवभावरयकत्वेकधमकारणत्वोक्तिस्तथाह ॥ शास्त्रा
यदिति ॥ १५ ॥ प्रकाशिनीअभिष्यप्रिका ॥ १६ ॥ १७ ॥

अतएववोचनिरस्तसर्वमंगलपरमानंदात्मास्वतएवशिवशब्दाहर्निप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षदयुक्तमित्याह ॥ कर्मेति ॥ १८ ॥ इदंजगत्वाधेनास्ति आरोपेचास्ति ॥ तदधिष्ठान
तत्त्वअस्तिहिअस्येव ॥ व्यावहारिकसद्वैलक्षण्यत्वात्सिद्धि ॥ १९ ॥ शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापिजीवन्मुक्तानामधिकाश्रितबोधनायैवेत्याह ॥ अविश्रांतेत्यादिना ॥ मुमुक्षुभि
रधिकारिमोचनेच्छुभिर्विचित्रस्यजगतशुद्धस्यतत्त्वस्यचमननतल्लक्षणोयशुद्धात्मनिकलकलतयुक्तआत्मानोयेषाम् ॥ २० ॥ परमार्थस्यअदूरसनिहितेजीवन्मुक्तस्यदृक्प
थेतिष्ठति ॥ मोक्षायस्वोपासकायेभक्तालोपावोधायशास्त्रार्थस्यतत्त्वज्ञानतदुपायानारचनायसम्यगुपपादनाय ॥ २१ ॥ पुराणानोवेदानासिद्धातानावादरायणसूत्रादीना

कर्मबुद्धीन्द्रियाद्यंतमुखदुःखादिसंक्षये ॥ शिवआत्मेतिकथितस्तत्सदित्यादिनामभिः ॥ १८ ॥ यत्रेदमखिलंनास्तिवद्रूपेणैवचास्तिवा ॥
तदाकाशादच्छतरमनंतसदिवास्तिहि ॥ १९ ॥ अविश्रांततयायत्रतनुविधैर्मुमुक्षुभिः ॥ विचित्रशुद्धमननकलंकलितार्त्तमभिः ॥ २० ॥
अदूरएवतिष्ठिर्जीवन्मुक्तस्यदृक्पथे ॥ मोक्षोपासकबोधायशास्त्रार्थरचनायच ॥ २१ ॥ ब्रह्मेद्रुद्रप्रमुखैर्लोकपालैःसुपंडितैः ॥ पुराण
वेदसिद्धांतसिद्धयेभावितार्त्तमभिः ॥ २२ ॥ चिद्वह्मशिवआत्मेपरमात्मेश्वरादिका ॥ एतस्मिन्कल्पितासंज्ञानिःसंज्ञेय्यगीश्वरे ॥ २३ ॥
एवमेतजगतत्वंस्वंतत्त्वंशिवनामकम् ॥ सर्वथासर्वदासर्वसर्वयत्सुखमास्वभो ॥ २४ ॥ शिवआत्मापरंब्रह्मेत्यादिशब्दैस्तुभिन्नता ॥
पुरातनैर्विरचितातस्यभेदोनवस्तुतः ॥ २५ ॥ एवंदेवार्चनंनित्यंज्ञःकुर्वन्मुनिनायक ॥ यत्रास्मदादयोभृत्यास्तत्त्वयांतिपरंपदम् ॥ २६ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अविद्यमानमेवेदंविद्यमानमिवस्थितम् ॥ यथातन्मेसमासेनभगवन्कुमर्हसि ॥ २७ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥
योसौब्रह्मादिशब्दार्थःसंविदंविद्विकेवलम् ॥ स्वंच्छमाकाशमप्यस्यस्थूलंमेरुरणोरिव ॥ २८ ॥ सावेद्यमिहगच्छंतीयातिचिन्नामयो
ग्यताम् ॥ अप्येवेद्यवतीतूनमुन्मन्यंतपदस्थिता ॥ २९ ॥

सिद्धयेसार्थक्याय ॥ २२ ॥ पृथक्संज्ञाकल्पिता ॥ २३ ॥ भोवसिष्ठवियदादिजगदारोपाधिष्ठानत्वाजगत्तत्त्वम् ॥ अवस्थात्रयारोपाधिष्ठानत्वात्तत्त्वंचयत्सर्वदासर्वप्रका
रेसर्ववस्तुनासर्वभावनिर्वाहकतत्केवलब्रह्मसुखमेवनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीतिनिश्चयत्वमास्व ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्थितिरूपदेवार्चनम् ॥ यत्रयस्मिन्परमशिवपदेअस्म
दादयएकैकगुणभिमानीभृत्यादवदृष्टयादिकर्मनियताः ॥ २६ ॥ इदानीवसिष्ठशुद्धचित्तिजीवभावतत्त्वरणारोपक्रमजिज्ञासुपृच्छति ॥ अविद्यमानमिति ॥ २७ ॥ उत्त
रोत्तरारोपेस्थौल्योपचयंकुपरमसूक्ष्मरूपमूलदर्शयति ॥ योसाविति ॥ मेरुरणोरिवेति ॥ चित्तौक्ष्म्यस्यजडसौक्ष्म्यस्यचस्पष्टमेवांतरमितिभावः ॥ २८ ॥ साचिद्विद्यगोचरस
स्कारोद्बोधेयकल्पनोन्मुखीयदाभवतितदाचेतनाच्चिदितिक्रियानामयोग्याभवतीत्यर्थ ॥ उन्मन्यतपदेर्निर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानैदेकरसस्वभावेस्थितापि ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ इयसापीर्वापयामाह नो देशाती कालाधिकता कल्पना सपथोतेताश्चाहताया सख्यदस्युयेसा ॥ ३१ ॥ भाभिर्देशकालकल्पनाभि सवलिततासा अहतास्यदगोच
स्कारोद्गोधात्सर्वविद्यानासतीपवनस्यलेखिकेयौत भ्राणस्यदासनीजीवाभिधानिकाभाषति ॥ अविभाणधारणेइतिथाल्थानुगमादित्यर्थ ॥ ३२ ॥ एवमिदं सत्कारोद्गो
दुभ्यादिशब्दाभ्यापिभाषनीत्याह ॥ जीवेति ॥ ३३ ॥ ततोवाचिककाधिकमानसिककथ्यवद्गारसंस्कारोद्गोधाच्छब्दादिरात्म्या अहतानुगम्यते नप्रदर्शितमत्यंतपिहितताच्चि
मालम्बययया ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अंतस्यया अनादतसाक्षिरूपयाब्रह्मशात्म्याभ्यामजानातीतिज्ञाइतिप्रमादुष्टसपथते ॥ तच्चाल्मन स्वप्रकाराशब्दोदेवेत्याह ॥ आल्मदगि
॥ ३६ ॥ एवमन कल्पनावासदस्यसत्ताकल्पनायाहेतुरित्याह ॥ सपथमानाइति ॥ ताचक्ष्यमाणा ॥ ३७ ॥ तेजःसत्तायाचकाशिनीचक्षु सत्ता ॥ ३८ ॥ रसयतीतिरसोत
क्षणद्रावितवेयत्वादहतामनुगच्छति ॥ पुरुषत्वात्युमान्स्वप्नेवनवारणतामिव ॥ ३९ ॥ अस्याहतादिरूपाद्यदेशांतकालतागता ॥ स
पथेततःशून्यरूपिण्यस्यग्वता ॥ ४० ॥ ताभिःसंवलितसेवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्यदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
॥ ४१ ॥ जीवशक्तिसयामृतानिश्चयैकचित्तासिनी ॥ बुद्धितामनुयातासाभवत्यज्ञापदेस्त्यता ॥ ४२ ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
क्त्यानुगम्यते ॥ प्रत्येकप्रसुरत्यतरप्रदर्शितरूपया ॥ ४३ ॥ मिलित्वेयगण सिप्रंस्मृतिसमनुकूलयन् ॥ मनोभवतिभूताल्मबीजसकल्प
शाखिन ॥ ४४ ॥ आतिवाहिकदेहोकिभ्राजननहिदुषा ॥ अंतस्ययावद्गारात्म्याज्ञात्पस्वाल्मनाल्महृक् ॥ ४५ ॥ संपथमानाएवास्मिश्चे
तसीमादिराक्त्य ॥ पश्चादिहवहिष्ठास्ताउपत्यनुदिताअपि ॥ ४६ ॥ वातसत्तास्मदसत्तास्पर्शसत्तायैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसासत्तातया
सत्ताप्रकाशिनी ॥ ४७ ॥ रूपसत्ताजलसत्तास्वादुसत्तायैवच ॥ तयैवरससत्ताचगधसत्तायैवच ॥ ४८ ॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिहस
त्ताचपीवरी ॥ देशसत्ताकालसत्तासर्वावधारणजता ॥ ४९ ॥ सर्वसत्तागणचैतत्कोटीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपञ्चादिवीजं
वीजाठितागतम् ॥ ५० ॥ एतत्पुण्यैकविशिदेहोयथातिवाहिक ॥ अपारबोधमेतत्सुस्फुरत्यगविभागवत् ॥ ५१ ॥ एवमायगसपञ्चस
पञ्चनचकंचन ॥ नहाननचतद्रूपनविदाचितवेतनम् ॥ ५२ ॥

नेन्द्रियतत्ता ॥ ५३ ॥ हेमरावेनरजतसर्पमयैज्जालाबलयेयासे ॥ पीवरीअतिमहीज्जालावपिहसत्ता ॥ ५४ ॥ स्वच्छपवत्तावात्म्येनकोटीकृत्यसगस ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
रपरिणामेनबीजादिगतामपुनुरकाशरासापभाषिकोटीकृत्यस्फुरतितक्षत् ॥ बीजाह्रीकादिनामितिपाठेबीजजित्तरोभरबीजानियेय्यस्तादृशानामपुनुरकाशदिपरंपराणामावि
तनिदानागतम् ॥ ५५ ॥ एतद्रूपसर्वसत्ताकोटीकृत्यस्वरूपपुण्यैकस्थूलादिवैधय्यालम्बम् ॥ अयमवकाशनात्मनाआतिवाहिकोदेह ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधप्रश्रित्यलम्ब
पयस्यतथाविषयश्रवणतत्ताउक्तविभागवत्स्फुरतिनाम्यदित्यर्थ ॥ ५६ ॥ एवमारोपकमपण्यापभाववरीयति ॥ एवमासीति ॥ ५७ ॥

जलपीठस्य जलाधारस्य समुद्रस्येतियावत् ॥ ४४ ॥ कथमिदं विज्ञातं तत्राह ॥ सविदिति ॥ यतो दृश्यजातं सविदेति सवेदने एकाल्मक सविद पृथक्कृततु अचेतनं भासक शून्यमित्यु
भयथापिन जीवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ किंचेदज्ञातसद्भास्त्वस्यादज्ञातवानो ज्ञेयथापीत्याह ॥ सवेदनादिति ॥ सवेदनादित्यव्याख्या परिज्ञानादिति ॥ ४६ ॥ अथ यदिकं श्विदूयात्स्व
तश्चिन्मात्रान्वभावमपि एतद्वस्तुबहुस्त्याप्रजायेयित्सकल्यात्सात्तरवदृश्याशाना विदेते इति हि सकल्पकल्पितस्य मिथ्यात्वात्तस्याणोः परमसूक्ष्मस्यात्मनस्तन्मात्रस्वभावेन सत्ताप्र
थमकल्पिते देहे के सूक्ष्मे हे एव च राभ्यासात्स्थूलता पश्यति ॥ ४७ ॥ स्थूलदेहमवधाच्च सर्वमातरकोशचतुष्टयवासा विषयजातचस्थूलत्वमापन्नतद्वैवस्वकल्पनया पश्यति ॥ बा

परंपरे प्रस्फुरितं केवलं केवलात्मसत् ॥ जलपीठस्य जठरे जलद्रवविलासवत् ॥ ४४ ॥ संवित्संवेदनैकाल्मपृथगेतदचेतनम् ॥ संपद्यते प
रिज्ञातं संकल्पनगरोपमम् ॥ ४५ ॥ संवेदनात्परिज्ञानाच्छिवतामेव गच्छति ॥ अज्ञातमेव वायत्तत्कथं गच्छति वस्तुताम् ॥ ४६ ॥ अथै
तद्विदेत् स्वांतः संकल्पादंशतां स्वतः ॥ तन्मात्रसत्ता तस्याणोरेतां पश्यति देहे के ॥ ४७ ॥ सर्वस्थूलत्वमापन्नं तदेवाशुप्रपश्यति ॥ तस्य तन्मा
त्रं ध्राणि यथादेशं प्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततः पुरुषरूपैकभावनात्पुरुषाकृतिम् ॥ काकनालीयवदृष्ट्वा तुष्टं पुष्टं भवत्यलम् ॥ ४९ ॥ जीवे देत
दवस्याकं स्थितं पश्यति देहकम् ॥ असंतमेव गंधर्वपुरं स्वप्नरं यथा ॥ ५० ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ गंधर्वनगराकारमपि स्वप्नरोप
मम् ॥ जगद्दुःखाय दुःखस्य कान्नायुक्तिः परिक्षये ॥ ५१ ॥ श्रीश्वर उवाच ॥ वासनावशतो दुःखं विद्यमाने च सा भवेत् ॥ अविद्य
मानं च जगन्मृगगुणान्बुभंगवत् ॥ ५२ ॥ अतः किं वास्यते केन कस्य वा वासना कुतः ॥ कथं स्वप्नरेणां गच्छन्तु गच्छां बुपीयते ॥ ५३ ॥ स
द्रष्टरितुसाहं ते समनो मननादिके ॥ अविद्यमाने जगति यत्स तत्परिदृश्यते ॥ ५४ ॥ यत्र नो वासनानैव वासकौ नैव वास्यता ॥ केवलं केव
लीभावः संशान्तकलनभ्रमः ॥ ५५ ॥ यस्य सत्योप्यसत्यो वा शून्य एव हि यक्षकः ॥ विलीनस्तस्यैकैवल्यत्वा किमन्यदवशिष्यते ॥ ५६ ॥

क्षारूपादिदिशं निचतस्य देहस्य चक्षुरादिलक्षणानि तन्मात्रद्वाराणि यथा विषयव्यवस्थितानि प्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततो ह स्तपादाद्यवयवसंघाते आंतरकोशेषु च पुरुषाकारेणैकत्वभाव
नात्पुरुषाकृति पश्यति तेन चाकस्माद्यवहारक्षमता दृष्ट्वा तुष्टपुष्टच भवति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मिथ्येति ज्ञातमपि जगद्दुःखजनयत्येव अतो दुःखं च किं ता मिथ्यात्वज्ञानादन्येव वा व्ये
ति मन्यमानो वसिष्ठ पृच्छति ॥ गंधर्वेति ॥ ५१ ॥ वासनाक्षयपर्यंतं दृढतरमिथ्यात्वं निश्चय एव दुःखनिवृत्त्युपायो नापातत इत्याशये नोत्तरमाह ॥ वासनेति ॥ ५२ ॥ अत्यन्तास
त्त्वदृढनिश्चये आश्रयविषयाद्यभावादेव वासनानुदयसिद्धिरित्याह ॥ अत इति ॥ ५३ ॥ द्रष्टादिसहिते जगत्प्रविद्यमाने सति यद्दृष्ट्वा च सत्तदेव वाशिष्यते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सत्यो
व्यावहारिकः असत्यः प्रातिभासिको वायक्षको यस्य यौढस्य दृशा शून्यत्वा नित्यविलीनः ॥ ५६ ॥

एवमुक्तीत्याय आ विपुरुषः स्वसृष्टस्य द्वांसं पद्यते स निमेषं प्रति निमेषलक्ष्यकाले पि स्व रूप पथ्यालोचनमाग्नेण व्योमचिदाकाशमात्रमुदेति ॥ अथ स्वरूप ॥ वस्परण्यत् ॥ १ ॥
अनतमपारंचससारप्रतिनीयते ॥ १ ॥ कल्प कल्पनासमर्थः ॥ प्रतिभासस्य विपर्ययोस पराकृषवणतातन्मात्रेण ॥ १ ० ॥ व्योमि सूची छिद्राद्याकाशेपि ॥ १ १ ॥ ते च सर्गभेदायावतां जीवानां तुल्यकालतुल्यगोचरवासनोद्भवस्तावताभिद्योदर्शनादिव्यवहारसवादिनः अन्येषां तच्छून्या इत्यैवोपाख्यानन्यायमाश्रित्याह ॥ दृश्यत इति ॥ अदर्शनचकल्पितरूपा शो अधिष्ठानां शेषानुसर्वाण्यनित्यापरोक्षैवेत्याह ॥ दृष्टेनेति ॥ १ २ ॥ तत्रयुक्तिमाह ॥ यतः सर्गेण सर्गात्मना स्थितेन जीवेन स आव्यमानाः सतएव सर्गाः संभवंति न तु ते शिवे परमार्थस्वभावे परमेव्योमि ॥ तत्र ते पाव्योमरूपत्वस्यैव पर्यवसानादित्यर्थः ॥ १ ३ ॥ ननु सर्गाब्रह्मसत्ता निरपेक्षाः स्वसत्तया वा देशकालसबन्धबलव्यसत्तया वा सतु तत्राह ॥ स्वयचेति ॥ सदसद्रूपानैकतरनित्यतस्वभावाः एव देशः कालश्च सर्गैः प्राङ्मुना क्रांतः तयोरपि सर्गातर्गतत्वात् सर्गस्यैव रूपत्वेन सर्गाधीनकल्पनत्वञ्चेत्यर्थः ॥ तर्हि सर्गएव स्वस्य कालाद्रष्टादिपुरुषस्त्वेवं स्वयंसंपद्यते हि यः ॥ स निमेषं प्रति व्योमसमुदेत्यथ नीयते ॥ १ ॥ निमेषएव कल्पो यो महाकल्पपरंपराम् ॥ प्रतिभासविपर्ययासमात्रेणानुभवत्यलम् ॥ १ ० ॥ परमाणौ परमाणौ व्योमि व्योमि क्षणे क्षणे ॥ सर्गकल्पमहाकल्पभावाभावाभवंति ते ॥ १ १ ॥ दृश्यं ते केचिदन्योन्यं साधर्म्याद्वासनागतेः ॥ मिथः केचिन्नदृश्यं ते दृष्टेनाथसदात्मना ॥ १ २ ॥ सर्गाः सर्गेण सर्वत्र संभवंति न ते शिवे ॥ भवंति परमेव्योमि व्योमरूपा इति स्वयम् ॥ १ ३ ॥ स्वयंच स सदद्रूपालीयं ते स्वप्नशैलवत् ॥ सर्गे न देश आक्रांतो न च कालो न कर्तृता ॥ १ ४ ॥ न चैते सत्स्वरूपा वानकल्प्यं नापि चक्षणः ॥ न चेंदं जायते किंचिन्नच किंच न नश्यति ॥ १ ५ ॥ सर्वसंकल्परूपेण चिच्चमलुरुते चिति ॥ स्वप्नपत्तननिर्माणपातोत्थातनवज्जगत् ॥ १ ६ ॥ न देशकालक्रमणं करोति चमनागपि ॥ यथा संकल्पशैले न देशकालाद्यनंतकम् ॥ १ ७ ॥ आक्रांतमपि नाक्रांतं तथैव जगतासता ॥ अथ नाक्रांतमक्रांतमिव संकल्पमेरुणा ॥ १ ८ ॥

द्विसबधरूपमन्यादृशं वासत्वकरोतुतत्राह ॥ न कर्तुं तेति ॥ सर्गाणां भित्तिविपरिणामेनानुपगः ॥ १४ ॥ तर्हि सर्गाः स्वयमेव यावत्सत्यं सत्स्वरूपाः सतुतत्राह ॥ न चैतेदति ॥ सर्गसत्यदयोः पर्यायत्वापत्तेर्नाशानापत्तेः ॥ नाभावो विद्यते सतदति भगवत्सिद्धतादिति भावः ॥ तर्हि सर्गे सत्त्वमध्यस्तमेवास्तुतत्राह ॥ न कल्प्यामिति ॥ असतः सत्त्वाध्यासाधिष्ठानत्वात्संभवादिति भावः ॥ तर्हि वैनाशिकमतवत्तत्क्षणा रूपमेव सत्त्वधारयानुगतमस्तुतत्राह ॥ नापीति ॥ क्षणरूपस्य सत्त्वस्य प्रतीतिकालपर्यन्तमनवस्थितेरत्यताप्रतीतस्य सत्त्वे अलीकस्यापि तदापत्तेरिति भावः ॥ एतेन आद्यतक्षणसबधलक्षणौ जन्मनाशावपि सर्गस्य निरस्तावित्याशयेनाह ॥ न चेदमिति ॥ १५ ॥ एवं चास्मत्सिद्धात एव शरणाभित्याशयेन प्रागुक्तस्मारयति ॥ सर्वमिति ॥ १६ ॥ कथं तर्हि देशकालाकातताप्रत्ययस्तत्राह ॥ यथेत्यादिना ॥ १७ ॥ यथा उच्चैः स्थितेन सकल्पमेरुणानाकांतमेव अथापि सकल्पकाले आकातमिव प्रतिभासते तद्वदिति परेणान्वयः ॥ १८ ॥

॥ ५ ॥ ५८ ॥ कुनोनोपेरयलाह ॥ जीवमिति ॥ तद्भावात्मासाविधेकिन्नामाधिकाशिविरोपणमुपरिश्रानितत्वाप्राधिकात्वाद्बुद्धमन्त्रतर्थातिशालिनमार्थैर्मन्त्रमुपेक्ष
तमसद्वायमिमान्त्वावन्मयबालय अन्नप्रशालिउपदिगमिसकनकवद्वानाशुदरीस्वश्रुतास्त्वमदृष्टपुरुषायदशतिसोपिपूर्वेष्वेतिवाचन् ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम
तालयप्रकाशोनिर्वाणप्रकरणे ० एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ समदृष्ट्यदिससारकुमिरिशाविपुर्षिका ॥ मायैवेत्युपरिष्ठाप्यभ्रान्तु स्वनिलययौ ॥ १ ॥ जी
वदेतद्वत्स्याकस्थितं पर्यतिदृक्कामित्येयोऽप्यारोपउक्तस्तच्छेषविज्ञासुषसिष्ठ पृच्छति ॥ तत इति ॥ आदिसर्गेकप्याप्यासकमे ॥ उक्तानुवादपूर्वनिष्ठानाथ ॥ १ ॥ स
चजीव स्वमनरोपयासुक्ष्मतमनादीबुधिसूततमब्रह्मावप्यमितद्वलरमसुस्मेचिदाकोविपरयतीत्यर्थ ॥ २ ॥ उक्तमेवदृष्टांतरायविद्वेणेति ॥ सर्वगत्वादिति ॥ नाडीछिन्न
शून्यएवहिवेतालइवेत्यंचित्तवासना ॥ उदितेयजगन्नाभीतच्छांतौशांतिरक्षता ॥ ५७ ॥ अहतायांजगतिचमृगव्याजलेचय ॥ सा
स्यत्तंविघ्नतनरोपेदस्यस्त्वसाविति ॥ ५८ ॥ जीवविवेकिनमिहोपदिशतितज्ज्ञानोद्यालमुद्धममसन्मयमार्थमुक्तम् ॥ अन्नप्रशालि
फिलय कनकावदानांसस्वमदृष्टपुरुषायसुतावदति ॥ ५९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादननामैकचत्वा
रिंशः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ततः सजीवोऽगवन्दृष्टवादेहसञ्जमम् ॥ आदिसर्गेनञ संस्य कामवस्था
मुपैतिहि ॥ १ ॥ ॥ श्रीश्वरउवाच ॥ परस्मात्परमेव्योभिपूर्वाकिंरुमतोवपु ॥ जीवपश्यतिसपन्नसचस्वप्नरोपया ॥ २ ॥ सर्वगत्वा
च्चिह्ननस्यकार्यस्वप्नरोपिहि ॥ ययाकरोत्याशुतयाजीवोपापिशरीरघृक् ॥ ३ ॥ सनातनोहमन्यक्त पुमानित्यभिधातत ॥ करोत्यात्म
नितेनाशुप्रथमप्रयित पुमान् ॥ ४ ॥ एवमसर्गेकस्मिन्निव्यमोयसदाशिव ॥ कस्मिन्निव्युरित्युक्तोनाभ्युपन्न पितामह ॥ ५ ॥ पि
तामहः सकस्मिन्निव्युत्कस्मिन्निव्युत्तर ॥ सचसंकल्पपुरुष सकल्यान्मूर्तिमास्थित ॥ ६ ॥ पुष्ट प्रथमसंकल्पस्त्वंमनोमूर्तिमास्थित ॥
यद्यथाकल्पयत्याशुततयानुभवत्यलम् ॥ ७ ॥ तत्त्वसद्रूपमखिलशून्यवेतालकोचया ॥ अमदृष्ट्यातुसद्रूपमित्यहताजगद्वति ॥ ८ ॥
मवेरोपितवरान्तिमत सत्त्वावितिषाव ॥ कार्यब्रह्मादयथाकरोतिनथाकथयपित्सर्वेषामसिद्धमित्यर्थ ॥ १ ॥ सएवादिसर्गसमस्तपुपाधिकोहिरण्यगर्भाएव त्वात्मनिवासव
मुपपन्नमभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातन इति ॥ ३ ॥ तस्यैवसात्विकराजसत्रायमसकल्येपुसवाशिवादिभूतिनाथम्येतेतरकल्पकत्वनियतमित्याह ॥ एवमिति ॥ ५ ॥ आका
शमभवोब्रह्मनिर्पूर्वामायणोकेनाभ्युत्पत्तिनिघ्नः पितामह इति ॥ इतरोऽगुनैरवविनायकावि ॥ तेयामपिततन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणा
दिभोगेपुब्रह्मापुद्गबहुत्वमिति ॥ सउक्तः सवाशिवादिपुरुष सकल्पमय सोकामयतबहुस्वोपजायेयेतिश्रुत्युक्तमायिकसकल्यरूप ॥ ६ ॥ प्रथमसंकल्पएवसुक्ष्मभूतसगद्गारापु
त्र सत्सत्कालसमदृष्टिमनोरूपप्राप्तितोहिरण्यगर्भादिरूप सत्यसुक्ष्मप्रजासर्गादियथाकल्पयतितत्तथाभ्युद्गारक्षममनुभवतीत्यर्थ ॥ ७ ॥ तत्त्वदृष्ट्याअसद्रूपेयमदृष्ट्या
मुसृष्टपसत्यमिदमिति ॥ ८ ॥

ततारपुष्टे ॥ ३१ ॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्य श्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टं नित्यापरोक्षदेवार्चनं नवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठयेत्वेनांगीकृत
तस्याक्तनजहदेवार्चनजिहासितं चेत्पर्यः ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम् ० तात्पर्यप्रकाशेन ० पू० द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ इह श्रुत्वा सैराग्यरामः स्वात्मशिवाचं
नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतिसिष्ठमवर्णयत् ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यवसितस्यात्माशिवार्चनश्रीरामस्यश्रद्धादिशयसिद्धये प्रशसन् स्वयमपि तदेव पुनरुपदिशति ॥ एतदि
त्यादिना ॥ परसर्वोक्तम् ॥ इदजगत्तत्त्वम् ॥ १ ॥ यत्र मायाया अलीकभमे अलीकोपाधिघटितत्वादलीकेन जीवेन अलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्र कविकल्पितेन मे
रुत्वेन राजादेर्वर्णनेनैतानुभवोदृष्टात इत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीति विकल्पेन केन विनायस्मिराजादौ मेवादि विविधभावकल्पनयद्विकल्पत्वेन काव्यरचनया यथाय
श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्तानां लंकठोसौ तत्पुण्यां जलौ मयि ॥ ततारपरिवारेण समं वरकोटरम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्गते त्रिभुवनधि
पतावुमेशे स्थित्वा क्षणं तदनुसंस्मृतिपूर्वमेव ॥ अंगीकृतं नवपवित्राधियामया तमेवार्चनं शभवतैव जिहासितं तत् ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा०
वा० दे० मोक्षोपाये पुनिर्वाण ० पू० परमात्माभिधानं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एतदुक्तं परं तेन स्वयमे
व च वेदयहम् ॥ रामत्वमपि जानीषे यथेदं समवस्थितम् ॥ १ ॥ यत्रालीकमलीकेन किलालीकं विलोक्यते ॥ तस्यां संसारमायायां किं स
त्यं किमसम्भयम् ॥ २ ॥ यथा येन विकल्पेन यद्विकल्पेन गताप्यनुभूयते ॥ ३ ॥ यथा द्रवत्वं पयसि यथा स्पं
दो न भवति ॥ यथानभसि शून्यत्वं तथा सर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततः प्रभृति तैव क्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्य यावद्गतव्यग्रः कुर्वन्नहमव
स्थितः ॥ ५ ॥ अनेनार्चाविधानेन मये मे रामवासराः ॥ अखिन्नेनातिवाह्यं ते व्यवहारपरा अपि ॥ ६ ॥ यथा प्राप्तेः क्रियाचारकुसुमैरात्मनो
र्चनम् ॥ व्युच्छिन्नमपि व्युच्छिन्नं कदाचिदहर्निशम् ॥ ७ ॥ ग्राह्यग्राहक संबंधे सामान्ये सर्वदेहिनाम् ॥ योगिनः सावधानत्वं यत्तदर्थं
नमात्मनः ॥ ८ ॥ दृष्ट्यानयारघुपते संगमुक्तेन चेतसा ॥ संसारविरलारण्ये विहरास्मिन्नाखिद्यसे ॥ ९ ॥ दुःखे महति संप्राप्ते धनं धनं धुविद्या
गजे ॥ एतां दृष्टिं मवष्टभ्य विचारं कुरु ब्रुत ॥ १० ॥

थाकथ्येते तथा श्रुत्वा आत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पो राजादिस्तेन स्वस्मिन् गतामेरुताकल्पदृक्षतात्राप्यनुभूयते कथमन्यथा काव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्य बहुवि
त्ताभमानादिकचकवेः स्यादिति भावः ॥ ३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनः स्वभाव एवेत्याशयेन दृष्टातातराण्याह ॥ यथेति ॥ ४॥ एवस्याज्ञाविकल्पे वैविकल्पाध्यारोपस्थाचं
नत्वा चित्ततदाप्रभृत्यथपर्यंतं कुर्वन्नेव स्थित इत्याह ॥ तत इति ॥ ५॥ सुषुप्तिकाले व्युच्छिन्नमपि कदापि न व्युच्छिन्नम् ॥ तदापि सुखमहमस्वाप्सनं किंचिदवेदिपमिद्युः स्थितप्रति
सधानहेत्वविद्यादृष्टिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादिति भावः ॥ ७॥ तर्ह्यज्ञानामपि तादृशशिवार्चनसदेवास्तीतिकत्स्नवेतेभ्यो विशेषस्तत्राह ॥ यास्येति ॥ सावधानत्वविशेष इत्यर्थः ॥ ८॥
सा च सावधानता आसगत्या गएवेति दर्शयन् च नेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेन रामप्रवर्तयति ॥ दृष्टयेति ॥ ९॥ त्यक्तस्यासगस्य पुनरनुत्पादे विचारदाढ्यहेतु रित्याह ॥ दुःखे इति ॥ १०॥

अतएव सकलानुसारं षष्ठपदीं स्थावरा विषयवैषम्यवित्याह ॥ संपद्यत इति ॥ सर्वकारक ऐहिकामुष्मिकसवक्रियासमय ॥ १९ ॥ तस्युपास्थावराणो ये निरपि सपद्यते ॥ एवमेव अजा विभक्तुर्धिजातय सपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ क्षणप्रतिमायाधिष्ठानु सकल्यक्षणे एव ॥ वासनासौष्म्यात्परमाणूपमार्दपङ्क्तिको संप्रसरेणूपमा सगा सायतसति ॥ ११ ॥ वर्तमानसर्गवेदनातीतानगतानामपि कर्मोप्युक्त्याह ॥ एवमेवेति ॥ तेषां रक्षाद्वितुर्गतानाम् ॥ कथतर्हि सर्गोपरमस्तथाह ॥ अस्या इति ॥ एवमेवेति ॥ तच्चस्य भावनात्सात्कारात् ॥ २२ ॥ अणलेशाप्रभमपि विद्यात्मनो हि मुक्तत्वे कस्यकोटिदिविस्तृतानर्थो वयमस्याह ॥ निमेयेति ॥ २३ ॥ लुट्ठाप्रभ्युता ॥ चित् स्वरूपप्रतिद्वैतवस्तुत्याह ॥ सेति ॥ क्षलत्त्वविषयेन द्रव्येते अनुभूयत इति स्वरूपा ॥ २४ ॥ अभिमानवद्व्यापयथायथासंगमौढिगच्छति तयाथाविबालविद्योतनकासपरिच्छेदविषयप्रयुक्ता आत्मनः सुदृढा चेत्याह ॥ अस्मिन्नि ॥ २५ ॥ सगतेरसत्त्वैर्दिव्यशकालकृतैरशौ परिच्छेदपरमाभराकपुनिकायता अणुता सुदृढता चालन इति शेषः ॥ परमाणुनेति पाठेन योर्बोर्देशकालादितयैव जगतासता ॥ संपद्यते यया योसौ पुरुष सर्वकारक ॥ ३९ ॥ अनेनैव क्रमेण हकीट सपद्यते क्षणान् ॥ तस्युपासमेवमेवेज्जातयोर्हि चतुर्विधा ॥ २० ॥ रुद्राद्याऽनृणपर्यन्ता सपद्यते क्षणप्रति ॥ परमाणूपमा सतितयोर्केचिदणूपमा ॥ २१ ॥ एवमेव क्रमस्तेषां सति वासतिसर्गके ॥ अस्याऽससारमायाया एव भूतार्थभावनान् ॥ २२ ॥ भेदोपशान्तावभ्यासाद्भवत्युपगत शिवः ॥ निमेषशतभागार्धमात्रमेव परावृत्ति ॥ २३ ॥ स्वरूपतश्चेद्ब्रुठिता सेवोदेत्यनवम्यति ॥ साक्षरूपा शिलाकाशहवचिस्त्वात्मनि स्थिता ॥ २४ ॥ तदनाद्यवभासालवक्ष्यशब्देन गीयते ॥ अस्मिन्मौढिगते सर्गे महाचिद्योतनं च ॥ २५ ॥ सगतासत्यटिदेशकालांशपरमाणुता ॥ जीवतामागताभूततन्मात्रवलनारुमान् ॥ २६ ॥ भवत्यगच्छगीवीरुत्कीटवैवासुरादिकम् ॥ यस्मिन्नित्येतनेन तदेव हसगिवतिष्ठति ॥ २७ ॥ सदसद्भयितं विश्वविश्वे गोविश्वकर्मणि ॥ नतदूरेन निकटेनोर्ध्वनाधोनेतनेमे ॥ न पूर्वनापनप्रान्तनसन्नासन्नमध्यमम् ॥ २८ ॥ अनुभवकलनामृतेस्य माता भवति न सर्वविकल्पनेष्वसत्सु ॥ फलदुरुविभवाप्रमाणमालास्थितिमुपयाति न वारिणीव वद्धि ॥ २९ ॥ यथापुष्टमुने प्रोक्तव्यिकल्प्याणमस्ते ॥ दिशप्रयामोमिभतामागच्छोत्तिष्ठपार्वति ॥ ३० ॥

परमेणाणुना छिन्नोपाधिना ब्रह्मविज्जीवितामागतासती भूतान्याभरावित्येवैव विद्याविलनाकमात्रे अगच्छगीवीरुठुनावाकीटवैवासुरादिकवाभवतीतिरेणाध्यय ॥ २६ ॥ अतएव ददृशे सन्नगिबिम्बसदसद्भयितं तिष्ठतीत्याह ॥ यस्मिन्नि ॥ २७ ॥ अतिवेकेन तत्सर्वविष्णुलाविपरिच्छेदनिर्मुक्तमेवेत्याह ॥ नतविति ॥ तेलवीयन मेमवीयचन ॥ मध्यमसदसत्यक्षोतरादिकमनियचनीयम् ॥ २८ ॥ अतएव स्वानुग्रहमाधेयवतधमाननगुलौ किकमाधुमाननवितप्रक्रमत इत्याह ॥ अनुभवति ॥ एवमेव विकल्पनेत्यसंस्तुअस्य स्वानुभवस्वरूपा कलनास्वपकाराभैतम्यद्युते विना आभ्योगता अनुभविता न भवति ॥ यानुलौकिकी फलदुरव्योपहारविभवायस्याऽसकाशात्तथाविधाप्रमाणमालासावारिणिवक्रिवतप्रस्थितिर्नोपयति ॥ तच्च पिप्टीभाभस्पबाधारित्यर्थः ॥ २९ ॥ उदरेण तारापरिशोषदरीयन्तीभरः क्षोपविटार्थमाशियापिषसिष्ठमनुदशोपदेशमुपसृज्यत्येतत्तस्यावित्याहाययेति ॥ ३० ॥

ततारपुष्टे ॥ ३१॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुसृष्टिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवाचननवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधिधामयानुष्ठयेत्वेनांगीकृत
 तत्पाक्तनजहदेवार्चनजिहासितचेत्यर्थ ॥ ३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३२॥ ॥ इहश्रुत्वासैराग्यराम स्वात्मशिवाच
 नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतत्पठिष्ठमवर्णयत् ॥ १॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यत्रसितत्वात्मशिवाचनश्रीरामस्यश्रद्धानिशयसिद्धयेप्रशसन्त्यमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदि
 त्यादिना ॥ परसर्वोक्तम् ॥ इदजगत्तत्त्वम् ॥ १॥ यत्रमायायाअलीकभमेअलीकोपाधिघटितत्वादलीकेनजीविनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २॥ तत्रकविकल्पितेनमे
 रुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टातइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेवादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पत्वेनकाव्यरचनयायथाय
 श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्तानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि ॥ ततारपरिवारेणसमंवरकोटरम् ॥ ३३॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनधि
 पतावुमेशेस्थित्वाक्षणतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव ॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतैवजिहासितंतत् ॥ ३२॥ ॥ इ०वा०
 वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एतदुक्तंपरंतेनस्वयमे
 वचवेदयहम् ॥ रामत्वमपिजानीषेयथेदंममवस्थितम् ॥ १॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकविलोक्यते ॥ तस्यांसंसारमायायाकिंस
 त्यंकिमसन्मयम् ॥ २॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते ॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते ॥ ३॥ यथाद्रवत्वंपयसि यथास्पं
 दोनभस्वति ॥ यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४॥ ततःप्रभृतिनैवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमव
 स्थितः ॥ ५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेराममवासराः ॥ अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि ॥ ६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनो
 र्चनम् ॥ व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम् ॥ ७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येभवंदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्थं
 नमात्मनः ॥ ८॥ दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥ संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नस्वियसे ॥ ९॥ दुःखेमहतिप्रतिप्रतिधनबंधुवियो
 गजे ॥ एतांदृष्टिमवष्टयविचारंकरुसुव्रत ॥ १०॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्चगतोभेस्ताकल्पदृक्षतावाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्याथानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यबहुविन्न
 लाभमानादिकचकवे स्यादितिभावः ॥ ३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनःस्वभावएवेत्याशयेनदृष्टातारणयाह ॥ यथेति ॥ ४॥ एवंस्यान्नाविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्याच
 नत्वचितनतदाप्रश्रुत्यथपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥ ५॥ ६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम् ॥ तदपिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदेवेदिषमित्युत्थितप्रति
 सधानहेत्वविद्यादृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभावः ॥ ७॥ तर्ह्यज्ञानमपितादृशशिवाचनसैदेवास्तीतिकस्तवेतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थः ॥ ८॥
 साचसावधानताआसगत्यागएवेतिदर्शयन्नचेनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामप्रवर्तयति ॥ दृष्टयेति ॥ ९॥ त्यक्तस्यासगस्यपुनरनुत्यादेविचारदाढ्यहेतुरित्याह ॥ १०॥

मुखसुखे हर्षविपरी ॥ एवमप्याहंशान्तराएव ॥ ११ ॥ प्रथममार्यातिनोयति ॥ स्वम्यसनासीगनुरुपपरिगवतिष्ठ ॥ १२ ॥ अभिचारितरक्ति ॥ १३ ॥ हृनिमल ताजग
कियास्तर्वातर्नासात्समर्तर्नकिचिनुच्छेद ॥ १४ ॥ यदित्प्रगतसुच्छननिच्छसितसालेखजगदितिपरम तथादशनिपितवधविधियोगेस्वाययषपरिवत्तनद्वनहृपरोकप्रस
क्तिरित्याह ॥ त्वमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिउक्तरीत्याचिरूपेणगच्छकषायस्ये ॥ १७ ॥ उकार्धनस्यपरमकाधायारायस्यापयति ॥ चिदेकतानतामिति ॥ १८ ॥ स्वयसम

सुखदुःखेनकर्तव्येधनवधूदयक्षये ॥ एवंप्रायाएवसर्वाव्यनित्यससारहृष्टय ॥ ११ ॥ जानास्येवर्गतिचित्राविपयाणांप्रमाथिनीम् ॥ य
यायातिययायातियथापरिभवतिष्ठ ॥ १२ ॥ एवमेवप्रवर्ततेप्रमाणिबधनानिच ॥ एवमेवावहीयतनिमित्तैरविचारिते ॥ १३ ॥ नतास्त
वनतासांत्वनिर्मलानजगत्क्रिया ॥ इदमित्यजगत्किचिक्किमुधापरितप्यसे ॥ १४ ॥ त्वमिहासिजगद्वृपचिन्मात्रविततरुते ॥ निजावय
वकादृत्तौक कमाहर्षशोकयो ॥ १५ ॥ तातचिन्मात्ररूपोसिनतेभिन्निभिदजगत् ॥ अतस्त्वक्यकुत्रहेयोपादेयकल्पना ॥ १६ ॥ इतिचि
च्चरुर्वाचल्येविन्मयेजगदनुधौ ॥ तरगजालेचांभोधौक रुमोहर्षशोकयो ॥ १७ ॥ चिदेकतानतामेत्यसौपुनीमागत स्थितिम् ॥ अय
प्रमथितरामत्वतुयावस्यात्मकोभव ॥ १८ ॥ सम समसमाभासोमास्वदुरुदारुधी ॥ तिसृमाचारतो नित्यपरिपूर्णइवार्णव ॥ १९ ॥ एत
त्वंश्रुतवान्सर्वस्थितस्त्वपरिपूर्णधी ॥ यदिच्छसीतरत्नपुतत्पच्छरघुनदन ॥ २० ॥ यत्पृष्टप्रथमेकल्पेनदयपरिचादय ॥ श्रीरामउवा
च ॥ इदानींसंशयोऽनन्विनिवृत्तोंविशेषत ॥ २१ ॥ ज्ञातंज्ञातव्यमखिलजातादृनिरुजिमा ॥ नमुनेस्तिमलंहित्वनचेत्यनचकल्प
नम् ॥ २२ ॥ तदाममामुद्गमानप्रगातमधुनातुत् ॥ कलकआत्मनोर्त्सीतितदज्ञानवशेनया ॥ २३ ॥ आतिरासादिदानींसानिदन्तात्व
यसादत ॥ नजायतेनभियतेनचैवात्माकलकित ॥ २४ ॥ सर्वथखल्विदंक्षमयमित्युदितोरम्यलम् ॥ प्रश्नेभ्य सरायेभ्यश्चवांछितेभ्य
असर्वत ॥ २५ ॥ शुद्धमेनिर्मलंचेतस्त्वष्ट्रायन्नप्रमादिव ॥ सवाचारोपदेशेपुप्राप्तप्रोक्तेपुसाधुभि ॥ २६ ॥ निराकांक्षीस्यितोरम्यत सुमे
रुक्कनकेष्विव ॥ नतदस्त्यस्तियन्नाशानतदस्तियदीप्सितम् ॥ २७ ॥

सर्वविषयनिर्मुक्तः ॥ धमेनब्रह्मणासमाऐक्यत्वापन्नाजगदाभासायस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रथमेकल्पेविचारारभैराम्यपकरणेत्वयायपृष्टयेयमा कृतास्तेषुअर्थाकिश्चिद्व
शिष्टचेदस्तिर्हितस्य रेचोदयपृच्छ ॥ २१ ॥ मलयज्ञानम् ॥ हित्वजीवब्रह्मज्ञेद ॥ कल्पयेतेयेनतत्कल्पनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्रह्मिब्रह्ममयब्रह्मविवर्तोवा ॥ वांछि
तेभ्यधनिदन्तमितिरोप ॥ २५ ॥ त्वष्ट्रायभेकारोप्ययमणयमलक्षिततत्त्वसात्सर्वीषविवशुष्ट्रास्वरम् ॥ साधुभि प्राप्तेभ्यउपगतेभ्यः शिष्येभ्यः प्रोक्तेपुसर्षेयामाचा
राणांसाधनामापुपदेशोनिष्काराक्षी ॥ २६ ॥ चिरलभ्येआरा अनुपदलभ्येदृष्येतिभेद ॥ २७ ॥

मध्यमुपेक्ष्यम् ॥ २८ ॥ शैरवनरकविशेषचापिनद्वेषि ॥ २९ ॥ कणशः परमाणुशो विभज्य कीर्णानि विक्षिप्त्वा निविनाशितानीति यावत् ॥ त्रिजगंति येन तथा विधस्य क्षीरसागरस्य सृष्टिः सर्वतो व्याप्तिरिव व्याप्तिर्यस्य ॥ औलोक्षिकमेतत् ॥ अथ वा कणशः प्रसृतैर्यशः क्षीरलवैः कीर्णानि सिक्कानि त्रिजगति यथा तथा विधामनुवशक्षीरसागरे सृष्टिर्व्यवहारो यस्य तथा विधिश्चरसंभारामलक्षणो मदराचलो बोधासृतो स्यात्कार्थ साप्रत विप्रात उपरत भोयत्त इति परेणान्वयः ॥ ३० ॥ इदं जगत् इत्थं यथा दृष्टप्रकारमेव नान्यत्तत्त्वमस्तीति येन मूढेन ज्ञाततस्य हृदिकुसेदं जालेन ज्वलितेन अधिकसतापिनी इदं वस्तु इदं भवस्तु इति कलना अलमस्ति हे मुनीश्वर त्वमिति महुत्कार्थं स्वानुभवसवादाय पश्येति परेणा

नतदस्ति यदा देहं ह्यं मथ्यं चराचरे ॥ इदं देहमुपादेयमिदं सदिदमप्यसत् ॥ २८ ॥ इति चिंता भ्रमः शांतो निपुणं परमो मुने ॥ न स्वर्गमभिवांछामि द्वेषि वापि न रौरवम् ॥ २९ ॥ आत्मन्येव हि तिष्ठा मिमं दराद्रि वा भ्रमः ॥ कणशः कीर्णानि त्रिजगत् क्षीरसागरं संसृतिः ॥ ३० ॥ विश्रांतश्चिरं संभ्रांतो निभ्रमो राममंदरः ॥ अवस्ति यदा मिदं वस्तु पश्येति कलनास्य लम् ॥ ३१ ॥ तद्वदितस्य कुसं देहजालेन ज्वलितं अधिकम् ॥ इदमिथं जगदिति ज्ञातं येन मुनीश्वर ॥ ३२ ॥ स यत्र याति कार्पण्यं जगत् स तन्न लभ्यते ॥ विचित्रा कुलकल्लोलाज्जडहृत्ति विविर्जितात् ॥ ३३ ॥ त्वत्प्रसादेन भगवंस्तीर्णाः स्मो भवसागरात् ॥ संपदामवधिर्ज्ञातो हृष्टः सीमांत आपदाम् ॥ ३४ ॥ सर्वसारं ऐष्यदीनाः स्मः पूर्णाः स्मः परमेश्वर ॥ यथा वभेद्यामपरैर्दलिता शामतंगजम् ॥ संसारसागरे सम्यग् वीरता मागतं मनः ॥ ३५ ॥ परिगलितविकल्पतामुपेतं प्रगलितवांछमदीनसारसत्त्वम् ॥ त्रिजगति यदतिप्रसन्नरूपं प्रमुदितमंतर्नुत्तमं मनो मे ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विश्रांतिवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥

न्ययः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सतादृशमूढपुरुषो यत्र यस्मिन् धनादि विषये कार्पण्ययाति जगतः सबोधितद्वस्तुतत्त्वदृशानलभ्यतेऽस्माभिरिति शेषः ॥ यतो वयं विचित्रा अशनायादिलक्षणा आकुला कल्लोलाः षडूर्मयो यस्य स तस्या विधाच्छुद्धिचिदाकारवृत्तिविर्वजितज्जडाद्ववसागराच्च त्वत्प्रसादेन तीर्णाः स्म इति परेणान्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्वसारं भूमानं दविषयेऽपि नित्यलब्धत्वादीनाः स्मः ॥ अस्मन्मनः संसारलक्षणे समरे दलितः आशा मतंगजो येन तथा विधं सत्परैरभेदां सम्यग् वीरतां ययौ ॥ ३५ ॥ पूर्णी मनः स्थितिमेव वर्णयन्नुपसहति ॥ परिगलितेति ॥ अदीनसारमकार्पण्यदृढसत्त्वस्थैर्यस्य ॥ त्रिजगति प्रसिद्धा निपुणं चंद्रक्षीरसागरशरदाकाशादीनि यानि प्रसन्नरूपाणि तान्यति कांतमिति प्रसन्नरूपम् ॥ सापेक्ष समासश्छादसः ॥ अंतः प्रमुदितमत एवानुत्तममे मनः स्थितिमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥

दशसगस्योपायाबाधाल्यागदयपुन ॥ यन क्षयातगुठुणाक्षानदाब्धार्थमीरिता ॥ १ ॥ रामेणस्वस्यतस्त्वथोथविश्रीवीर्णितायामपितत्परिपाकात्प्रान्कप्रच्युतिर्मात्रुविति
 शितानिस्मात्स्युणादाब्धयसिक्कीलपरपराभिषिब्जिभ्यमुक्तलक्षणभूताभानुकसाधनपरपरामेवप्रतिष्ठापयिष्यप्रभीबसिष्ठअगुत्केयथाप्राप्तभ्यध्वद्वाहोपभोगादिलक्षणेशिवा
 वनेपि सर्वाभारिदोयेषधूयनाप्रिखादतादृत्तित्यायेनयभाद्दिदसपरानिष्टादियसकेरवर्जनाक्षोगस्यानर्थहेतुत्वाच्चस्यादेवपुनजननाथनर्थदत्त्याशार्कावारयन्वाह ॥ केवलेन
 ति ॥ केवलेनरामारिहेतेमअतएवअसगमेनकन्तुत्वाभिमानलक्षणक्रियासगमशूरयेन ॥ १ ॥ ननुविषयाणांनुष्टिजनकत्वनियमात्कथंतेपुरागस्तुक्तशक्यदत्त्याशक्याह ॥
 ययेति ॥ प्राप्तिक्षणातिरिक्तयूत्तरकालयोस्तेषुनुष्टिहेतुत्वव्यभिचारान्नायनियमइतिभावः ॥ २ ॥ अतएवचिरानर्थेक्षणिकसुखेक्षासगोपिनयुक्तदत्त्याह ॥ बाधेति ॥ वी

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ केवलेर्नेद्विचै सार्द्धवर्त्तमानार्थवर्त्तिना ॥ असगमेनमनसायत्करोपिनतत्कृतम् ॥ १ ॥ यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रय
 मेतुष्टयेतया ॥ नप्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमितिकोनानुभूतवान् ॥ २ ॥ बाधकालेययावस्तुनुष्टयेनान्यदातया ॥ तस्मात्क्षणसुखेसंकिंचालो
 यभ्रान्तिनेतर ॥ ३ ॥ बाधकालेतुष्टयेयत्तत्रवाधैवकारणम् ॥ तुष्टिस्त्वनुष्टिपर्यन्तातस्माद्वाधोपरित्यज ॥ ४ ॥ यदितत्पदमामोसिकदा
 चित्कालपर्यन्त ॥ तदहंभावानारूपेनमकथ्यंत्वयापुन ॥ ५ ॥ आत्मज्ञानाचलस्याग्नेरामविश्रांतवानसि ॥ अहंभावमहाश्वअनेनपुन
 पातमहसि ॥ ६ ॥ यत्स्मृतानतसदृष्टमत्वमेरुशिर स्थिते ॥ पुनर्गर्भानुकारात पातालपतनकुत ॥ ७ ॥ दृश्यतेतेस्वभावोयममतासत्य
 तामय ॥ मन्येक्षणीविक्लभोसिजातोसिहतकालिक ॥ ८ ॥ स्वभावसस्यितोरामइत्यावेदयतीवमे ॥ सौम्यपूर्णविवप्रस्थासमतानि
 र्मलातव ॥ ९ ॥ आशायानुनिराशत्वमभावयातुभावनम् ॥ अभनस्त्वमनोयातुतवासगेनजीवत ॥ १० ॥ योर्थावस्तुदृशयासितस्यां
 तस्यामवस्थितम् ॥ सत्तासामान्यरूपेणब्रह्मद्विहितम् ॥ ११ ॥

छापरेलामोलक्ष्यते ॥ १ ॥ यदावस्तुछात्रकमः क्षणिकोविर्बाछानिरोधः सुखहेतुसदाआत्यंतिकबाधोच्छेदोन्निराशयानदहेतुरित्यर्थोदागतम् ॥ तथाषवाधेक्षानर्थइत्याशयेना
 ह ॥ बाधकालेइति ॥ तुष्टिरानंदः अतुष्टिस्तुष्टिचिरोधिबाधैवपर्यंतोविच्छेदोयस्यास्तथाविधा ॥ ४ ॥ ननुपुणानवपदभ्रामोहतस्मैमसंपुनर्विषयबाधाल्यागोपेवरास्तेकिमयस्त
 भाह ॥ यदीति ॥ पुनः कालांतरेप्यहंभावपेकनिकजननमाश्रुवितित्यवस्थितिदाब्धार्थपुनरुपपन्नइत्यर्थः ॥ ५ ॥ सत्यपिदाब्धेपुनर्मज्जनानाशक्यतेतथाह ॥ यदिति ॥ यय
 स्मादेतोः ॥ गर्भोभासुकुक्षिगतः पिबस्तमनुष्टयकरोमिजभाषानर्थमितिगर्भानुकारोहभावस्तल्लक्षणोत्पाताले ॥ दबीभूतज्ञानस्यावयवविधानार्थवीजोच्छेदित्वादितिभाव
 ॥ ७ ॥ अथेयामुपकारापयामयेतदुक्तंअबलज्ञाननष्टमितिप्रयासयतद्विधिर्मेष्टंश्चित्तमेवेत्याशयेनाह ॥ दृश्यतइति ॥ कालिकाअविवरा ॥ ८ ॥ नतजननसगस्तेमजीव

नलातमननादिदाढ्यान् ॥ १२ ॥ इदानीं निर्वासनत्वस्य स्वानुभवगम्यलक्षणमाह ॥ यत्रेति ॥ वस्तुभोगसुखम् ॥ यथागतं प्रारब्धोपनीतदुःखमपि ॥ १३ ॥ स्ववत् आकाशवत् ॥ १४ ॥ अभव्यदुःखाद्यपि त्रिषु द्व्येकीकारेणात्मतया अनुभव ॥ तेन तस्य प्रतिकूलताशाम्यतीति भावः ॥ १५ ॥ दुःखादौ प्रातिकूल्यविकल्पनमनःकृतमितितदेव वा शुद्धोक्तयुक्त्या निरोद्धव्यमित्याशयेनाह ॥ चित्तेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ अज्ञानमेव वा प्रवृत्तिद्वारा नर्थनिदानमितितदेव ज्ञानदाढ्येन निरसनीयमित्याह ॥ मौर्ख्येति ॥ १८ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यामितियुक्ततद्वृत्तानेन स्फुटयति ॥ यथेत्यादिना ॥ यथास्वमाकाशवातस्य रजसाचसगात्स्पदाच्चमलिनचलनादिस्वभाववेदनसपन्नतयाचितश्चित्तलक्षणात्स्पदाच्चैत्यतयादमनर्थजातमुपस्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ उक्तैर्धेयैर्व्यतिरेकौ दर्शयति ॥ दृश्येति द्वाभ्याम् ॥ नानाच्छिद्रप्रविष्टसौरालोककुड्यसवयजाचित्रवर्णधीरिव ॥ २० ॥

अज्ञातात्मानिबद्धोसि विज्ञातात्मानबध्यसे ॥ रामत्वं स्वात्मानात्मानं बोधयस्व बलादतः ॥ १२ ॥ यत्र न स्वदते वस्तु स्वदते च यथागतम् ॥ अवासनत्वं तद्विद्विस्वाम्यमाकाशकोमलम् ॥ १३ ॥ वासनारहितैरंतरिं द्वियैराहरक्रियाः ॥ नविक्रियामवाप्नोषि खवत्सो भशतैरपि ॥ १४ ॥ ज्ञाताज्ञानं तथा ज्ञेयं त्रयमेकतयात्मनि ॥ शांतात्मानुभवाभयं न भूयो भव भागसि ॥ १५ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारप्रलयोदयौ ॥ वासनप्राणसंश्लेषनिमेषाभ्यां संस्तुतेः प्रलयोदयौ ॥ तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितं कुरु ॥ १७ ॥ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ ॥ तद्विलीनं कुरु बलादुरुशास्त्रार्थसंयमैः ॥ १८ ॥ यथावातरजःसंगस्पंदारवं भाववेदनम् ॥ तथाचित्तश्चेत्यतयास्पंदोददिदमुपस्थितम् ॥ १९ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदेन यं जगद्गतिः ॥ स्फुरत्यालोककुड्यादिसंगजा वर्णधीरिव ॥ २० ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदोदाभावेन जायते ॥ वेदनाभवदाभासाचित्रपुंसां मिवाशये ॥ २१ ॥ चित्तस्पंदोत्थतामायातदभावे विलीयते ॥ पयःस्पंदोत्थितावीचिस्तदभावे विनश्यति ॥ २२ ॥ त्यागेन वासनां शस्यबोधाद्वा प्राणरोधनात् ॥ चित्ते निस्पंदतां याते कुतः स्पंदस्य संभवः ॥ २३ ॥ अस्मिन् स्पंदमात्रेण याति चित्तमचित्तताम् ॥ प्राणानां वा निरोधेन तदेव च परंपदम् ॥ २४ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधेयत्सुखं पारमार्थिकम् ॥ तदंतैकांतसंविन्याब्रह्मदृष्ट्या मनःक्षयः ॥ २५ ॥ यत्र नाभ्युदितं चित्तं तत्तत्सुखमकृत्रिमम् ॥ न स्वर्गादौ संभवति मरौ हिमगृहं यथा ॥ २६ ॥

भवतीति भवज्जगत्तदाभासा ॥ यथाचित्रालिखितपुसामाशये हृदि भावैर्नैव न जायते तद्वत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पंदस्य कौटस्थ्यच्युतिरूपस्य ॥ २३ ॥ सूर्ये च शब्दः ॥ २४ ॥ बोधाद्वा इति मध्यमोपायमुक्तविद्युतेति ॥ दृश्येति ॥ विषये द्वियसंबंधेयत्सुखप्रसिद्धतत्परमार्थतो ब्रह्मसुखमेव ॥ एतस्यैवानदस्यान्यानि भूतानि मात्रा निमग्नपुंजीवतीति श्रुतेः ॥ अतस्त्वासातः परमावधिर्मानुषानदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षेण श्रुत्यादर्शितो यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह आनदब्रह्मणो विद्वान् विभेतिकदाचनेति तदेकांततन्मात्रपूर्णतातत्संविच्छिन्नरूपया ब्रह्मदृष्ट्या मनःक्षयः सिध्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्तत्सुखब्रह्मसुखतच्च स्वर्गादिभोगभूमौ न संभवति ॥ तत्र चित्तस्य कामासूयादिकलुषत्वादित्यर्थः ॥ हिमशिशिजलतस्य गृहसरः ॥ २६ ॥

नरायणं नमः ॥ मगस्यारानुर्गच्छाम्यसिन्धुय ॥ १० ॥ चित्तस्योन्नोनाश ॥ योनोदुर्वोधाश्रुतिवशादेवचित्तवेदिताचित्तसद्भाषयतीतिबोधेनतुभ्यनिर्नयतीत्युक्तश्चित्तनाशइति
नार ॥ वात रुन्नित्रेरेगलयत् ॥ तेनदुर्वोधेना ॥ ८ ॥ मनुस्मानिनामपिप्यबह्वारदशानाच्चित्तमस्मेवतत्कथज्ञानेननष्ट सच्चनदत्वयोयुगपदेकप्रविरोधात्तत्राह ॥ विषमनाममपीति ॥
॥ १० ॥ नाशना यदन्धायित्वमन्त्रदस्यन्यारप्रभाक् ॥ १० ॥ भोतिपीजस्यमेवचित्तस्यचित्तनासावाधेनप्रविलीयतइत्यर्थः ॥ घटादिनाशोपिकपालाद्यात्मनापरिशेषदर्शना
न्त्रदहुरगनाग क्वाप्यसिदुण्येत्याहानाभावइति ॥ ३१ ॥ यस्तुबोधेत्यात्रलोकस्वितीराभाप्रवाधकत्वप्रसिद्धेरपिनसत्याशवाधकत्वप्रसक्तिरित्याह ॥ अवस्त्वेवेति ॥ चि
त्तमिदमन्तराभाधिकृत्यात्मनोविवर्तनइतिशेषः ॥ ३२ ॥ तर्हिर्कजीवमुकचित्तस्यप्यह्वारक्षमाशवाधकत्वमेवनेत्याह ॥ चित्तमिति ॥ विह्वारसमाधिसाक्षात्कारपर्यवर्तना
चित्तोपशमजस्कारमवाप्यवचमामुखम् ॥ इयतिशयनिर्मुक्तनोदेतिनचशाम्यति ॥ २७ ॥ बोधाद्वदतिचित्तोन्नोदुर्वोधाच्चित्तवेदि
ता ॥ बालवेतालवत्तेनमोहश्रीघनतांगता ॥ २८ ॥ विषमानमपित्येतच्चित्तबोधाद्विलीयते ॥ सद्यस्यसट्टिवाभातितार्बहेमीकृतयथा
॥ २९ ॥ इव्यचित्तनचित्ताख्यज्ञचित्तमत्त्वमुच्यते ॥ नामार्यान्त्यभाक्चित्तबोधात्ताधसुवर्णवत् ॥ ३० ॥ नसमवतिचित्तत्वंतेनतत्प्रवि
लीयते ॥ अमशाम्यतियोधेननाभावोविद्यतेतत ॥ ३१ ॥ अवस्त्वेवविकल्पालम्बचित्तादिशशृंगवत् ॥ सर्वतदात्मनस्तस्मात्तद्विबो
धाद्विलीयते ॥ ३२ ॥ चित्तमत्त्वसमायानकिचिक्कालंजगत्स्थितो ॥ विहृत्यतुयांवस्यायांतुयातीतमवत्यत ॥ ३३ ॥ ब्रह्मेवभूरिभुवन
अमविअमोर्षेरित्यन्वितंममनेकतर्कमेव ॥ मवात्मसंभवतिनंतरदुर्गकिंचिच्चादिकचनहठीविहिसन्निवेश ॥ ३४ ॥ ॥ इ०
वा० वा० ट० मो० नि० प० चित्तसत्तामूचननामचतुश्चत्वारिंशसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्रेमा
मत्रयोधायविस्मयाह्लासकारिणीम् ॥ अपूर्वाचैवसंक्षेपाद्रामरम्याकर्यागृणु ॥ १ ॥ योजनानांसहस्राणिविपुलंविमलसुंदरम् ॥ युगे
रप्यजरद्रूपमस्तिविल्वफलमहत् ॥ २ ॥ अविनाशरसाधारमुधामधुरसारवत् ॥ पुराणमपिबालेंदुदलमार्दवसुंदरम् ॥ ३ ॥
नरस्त्वानबालवीक्रियाभ्यन्त्रिविदुषिपालगतगणितानुबन्ति ॥ भिदेकैकव्याविश्रुतुयातीतावस्थैवतस्यास्तथीतिशाय ॥ ३३ ॥ तनुयतीतब्रह्मयावज्ज्वातातवच्चि
मन्नमदार्दिबिध्यापेरणस्थितंसत्त्वकमन्नचित्तिनचित्तादिकनामकिंचिविरहस्तत्तरमलीतिज्ञानभाषेणतन्म्याश्रमाश्रयपरिषोचश्चित्तोदयुक्तएवेत्याशयेनाह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ यथा
नरेवभारपरिक्रान्तियामारोपनवनाप्यादिसन्निवेशलघासमोशोदेवनालिततुल्यनमस्तुअच्छिन्नचिदेकरसचनेब्रह्मण्यपिजगदसमोशोदेवनालीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ इ
तिर्योशमिष्टम् ॥ आत्मयपकारोनिर्वाणः ॥ दू० यन्मन्त्रत्वारिंशसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ स्त्वानदरससंपूर्णप्रिजगत्कल्पमास्पदम् ॥ इहविल्वफलत्वेनपरब्रह्मोपबण्यते ॥ १ ॥
रुपादिन्याप्यताम्याम् ॥ १ ॥ नर्गर्भमदस्यजरद्रूपमभावोयस्य ॥ २ ॥ तुषेयतुधादेक्षयाभाअतिभुरसारवत् ॥ बालेंदोर्दुकरायाप्यतिदिनमुपवीयभाभानिह्लानीयभा-
कलात्तानीयभादेवनत्तद्वनपदमुपवस्यतीत्यानुदरम् ॥ ३ ॥

भुवनव्यूहमध्यगतमहामेरुरिवमेढीभूतम् ॥ मंदराद्रिरिवाचलंदृढम् ॥ ४ ॥ प्रागुक्तं सहस्रपदमसंख्यपरमिव्याचष्टे ॥ योजनेति ॥ जगतः स्थितेर्विधारणस्य नियमनस्य च मूलम् ॥ ५ ॥ हरतिवहति ॥ राजिकासूक्ष्मसर्पपास्तत्कणानापद्धतेः पक्तेः ॥ ६ ॥ षड्रसः षड्विद्रियभोग्यब्रह्मलोकांतमुखलवः प्रसिद्धोवा ॥ ७ ॥ तेन तादृशरसयुक्तेनापि पाकेन यत्पातपतनसमेति ॥ तर्हि किं स्वस्थान एव जीर्यति नेत्याह ॥ सदैवेति ॥ ८ ॥ जरठाश्चिरायुषः ॥ ९ ॥ १० ॥ विततमतिविस्तीर्णयत्स्थौल्यबृहत्तातच्छालिनः ॥ ११ ॥ समस्तेषु फलेषु पुरुषार्थेषु च सारस्य श्रेष्ठस्या ॥ अष्टिवीजनास्ति ॥ १२ ॥ शिलाया अतः प्रदेश इव नीरघो घनः ॥ विज्ञानघन एवेति श्रुतेः ॥ स्वदमानेन्दुविववत्स्वसंविदा मृत्निमिवास्वाद्यनिरतिशयानन्द

व्यूहमध्यमहामेरुं मंदराद्रिरिवाचलम् ॥ महाकल्यांतवात्याया अपिवैरचा लितम् ॥ ४ ॥ योजनायुतकोटीनां कोटिलक्षशतैरपि ॥ वैपुल्येनापरिच्छेद्यं मूलमाद्यं जगत्स्थितेः ॥ ५ ॥ यस्य बिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्मांडानि समीपतः ॥ हरंति लीलां शैलाधाराजिकाकणपद्धतेः ॥ ६ ॥ स्यंदमानरसापूरां स्वाद्वीरसचमत्कृतिम् ॥ यस्यातिशेतेनोकाश्चिदपिराघवषड्रसः ॥ ७ ॥ न कदाचन पाकेन पानं तेन समेतियत् ॥ सदैव पक्कमप्यंगजरसायन्नवाध्यते ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुं ब्रह्मद्राघाजरठाः केचिदेव न ॥ यस्योत्पत्तिं विजानंति मूलं वा वृत्तमेव च ॥ ९ ॥ अहंशं कुरुक्षस्य त्वदृष्टकुसुमाकृतेः ॥ अस्तं भूमूलशाखस्य फलस्य महाकृतेः ॥ १० ॥ एकपिंडघनाकारविततस्यौल्यशालिनः ॥ यस्योत्पत्तिविकारादिपरिणामो न दृश्यते ॥ ११ ॥ समस्तफलसारस्य फलस्य महाकृतेः ॥ न मज्जानाष्ठिविततो निर्विकारो निरंजनः ॥ १२ ॥ शिलांतरिवनीरंध्रः स्यंदमानेन्दुर्विववत् ॥ रसं स्वसंविदा स्वाद्यं स्यंदमान इवानृतम् ॥ १३ ॥ कोशस्सकलसौख्यानां शीतलालोककारकः ॥ शैलाभो मृतपिंडाभो मज्जा आत्मफलस्थितेः ॥ १४ ॥ तस्मात्परममज्जा तु यासौ स्वात्मचमत्कृतिः ॥ अनंतरक्षितो नित्यमनन्यः श्रीफलंगतः ॥ १५ ॥ स्वसंनिवेशवैचित्र्यमन्यत्वफलतांगताम् ॥ अत्यजं त्यातया तन्व्यास्थूलयाप्यतिबालया ॥ १६ ॥

रसं स्यंदमानः ॥ १३ ॥ कोश इति ॥ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ आत्मनो मानुषानंदादि हरण्यगर्भानंदांतकर्मफलस्थितेर्मज्जासारः ॥ १४ ॥ तस्माद्वैरण्यगर्भानंदफलादपि परमस्यान्यक्तस्य मज्जा ॥ अनतेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वभावेनैरक्षितः ॥ स्वात्मकमेव श्रीफलवित्वगतः स चानन्यः अद्वय एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अनन्यत्वे मेवोपपादयितुं च मत्कृतिपदस्वारस्य प्रकटयति ॥ स्वसंनिवेशेत्यादिना ॥ यतस्तया स्वात्मचमत्कृत्या स्वाभ्यस्तस्यान्यत्वस्य भेदजातस्य फलता परमप्रयोजनतांगतचिदेक रसमज्जारूपपारमार्थिकस्वसंनिवेशवैलक्षण्यमत्यजत्वेव भेदादि स्वयमुत्पाद्यभाविमिति परेणान्वयः ॥ प्रकारांतरैरपि तस्याश्वमत्कृतित्वोपपादनाय तन्व्येत्यादिविरुद्धविशेषणानि ॥ अणोरणीयत्वात्तन्व्या महतो महीयत्वात्स्थूलया चिरतनत्वेऽपि दृढ्यादिविकाराभावादतिबालया ॥ १६ ॥

ऊर्जमपारपरितथापारपर्यता व्योमलीलाव्योमाकारासरोजिनीकमलिनीसरस्तीवाइयमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ क्रिया कर्मार्ण्येवपरितो ग्राहायस्याम् ॥ तरंगावतरलामासत्वावलीयस्याम् ॥ सर्ग प्रजोत्पादनतल्लक्षणे आवर्तनाविधानेकार्येतिष्ठतीति तत्स्थामूर्तिभूतपरशस्यस्याम् ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्राण्यायु परिमाणेनप्रसरिणीविस्तृता तेजोभिरभ्यादित्यचद्रादिभि केसरिणी ॥ व्योमैवपकजंयस्यास्तथाविधाकालनलिनीइयमेव ॥ ३२ ॥ इतिवर्णितप्रकाराः सर्वेसानिजमज्जाचमल्लतिरेव ॥ एवप्रकारैरेव्यष्टिसमष्टि सकल्पसन्निवेशस्यानःकृतसंस्थितिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ बिल्वाख्यायिकासमाप्यस्वरूपेणैवचितवर्णयन्नुपसहरति ॥ एकेति ॥ एकत्वसंख्याया अपिद्वैतापादकत्वान्नैकालिका

इयंचताराकिंजल्कब्रह्माणवतटस्थिता ॥ अपारापारपर्यताव्योमलीलासरोजिनी ॥ ३० ॥ इयंक्रियापरिग्राहातरंगतरलावली ॥ सर्गावर्तविधानस्थभूरिभूतपरंपरा ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्रसरिणीक्षणकल्पादिपल्लवा ॥ तेजःकेसरिणीकालनलिनीव्योमपंकजा ॥ ३२ ॥ इमाभावविकारादद्याजराभृतिविषूचिकाः ॥ विधाविद्याविलासादद्याइमाःशास्त्रार्थदृष्टयः ॥ ३३ ॥ इतिसातस्यबिल्वस्यनिजमज्जाचमल्लतिः ॥ संकल्पसन्निवेशांतरैवैककृतसंस्थितिः ॥ ३४ ॥ शांतास्वस्थानिरावासौम्याभावनयोञ्जिता ॥ कर्तृत्वमप्यकर्तृत्वंकृत्वाकृतेवसंस्थिता ॥ ३५ ॥ एषैकैकविविधेवविभाव्यमानानैकालिकानविधाननुसैवसैव ॥ सत्यास्थितासकलशांतिसमैकरूपा सर्वात्मिकातिमहतीचितिरूपशक्तिः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० बिल्वोपास्थानेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ भगवन्सर्वसारज्ञत्वयैपाविल्वरूपिणी ॥ महाचिद्धनसत्तेहकथितेतिमतिर्मम ॥ १ ॥ चिन्मज्जारूपमखिलमहतादीदमाततम् ॥ नमनागपिभेदोस्तिहृतैक्यकलनात्मकः ॥ २ ॥ ॥ श्रोवसिष्ठउवाच ॥ यथाब्रह्मांडकूडमांडमज्जामेवार्दिंसंस्थितिः ॥ तथाचिद्विल्वमज्जेयंब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः ॥ ३ ॥

नापिविविधाकिंतुसैवएकत्वसैवैका ॥ वीसयासजातीयविजातीयनिवृत्तिर्वा ॥ सकलस्यद्वैतविकल्पस्यशांत्यात्मैकरूपा ॥ अनेनस्वगतभेदस्यापिव्यावृत्तिः ॥ अतिमहती ब्रह्मशब्दलक्ष्याचितिरूपाशक्तिरेवेत्यव्युत्पादितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ इह शिल्पिनोदृष्टपद्मिनीखड्गमहितम् ॥ शिलोदरमिवब्रह्मप्रपचाभासमीर्यते ॥ १ ॥ श्रीरामःस्वस्यबिल्वाख्यानतात्पर्यबोधंदर्शयति ॥ भगवन्निनिह्नाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ नाहतादिमात्रचिद्विल्वमज्जाकिंतुब्रह्मांडादिसर्वमपीतिनिस्सकोचबोध्यमित्याशयेनवसिष्ठउवाच ॥ यथेत्यादिना ॥ ३ ॥

चिद्विलस्यमञ्जोत्प्लुतः अतः श्रेयासावयवानां रसघन परिणामविरोधदृष्टिकस्य चिद्वृत्तिभारयति ॥ सृष्टिरिति ॥ यथाचित्स्वस्वर्परमज्ञाया आधारलघासृष्टिलक्षणमज्ञाया आ-
धयाया साधारण्यवपरस्थानीयस्याप्यत्यसम्भवेतदतः परिणामरूपा मज्ञास्यान् मध्वसर्वगस्यास्य चिदात्मनः प्रकारार्थेनैकदेशेन वा परिणामित्वे विनाशो दुर्भारः ॥ न चैतन्निरवयवे
मय्येति श्रेया-परिणामो वा स भवतीति न मज्जाशब्द-परिणामपरदत्ययः ॥ ३ ॥ तर्हि किं परदत्ययः ॥ अथेति ॥ १॥ ७ ॥ मनःकल्पनानामानत्यावर्तनानि ॥ ८ ॥ उपनिगूढानि स्रष्टानि ॥ ९ ॥
ल्लिनपयावनसन्निवेशवदित्यर्थः ॥ ५ ॥ दृष्टान्तविशरीतुम्लशिला (प्यायिका प्रसूति) ॥ अथेति ॥ १॥ ७ ॥ मनःकल्पनानामानत्यावर्तनानि ॥ ८ ॥ उपनिगूढानि स्रष्टानि ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ दृष्टव्यं परीत्येनापि मनः कल्पनसम्भवादाह ॥ कर्णिकेति ॥ कर्णिकाजालेषु मूलानि ये पाप ॥ इतराणि कानि चिद्विबमूला निष ॥ ११ ॥ शस्त्रा पद्ममुकुटवत्सन्निवेशिनः ॥

सृष्टिचिद्विलस्यमज्ञास्यास्वाधारान्यत्वसम्भवे ॥ विनाशः सर्वगस्यास्य न चैतत्सम्भवत्यलम् ॥ ४ ॥ चित्तेर्मरीचवीजस्य जगदास्याश्च मल्ल-
ति ॥ स्थितासौ पुनसौ म्यान्त शिलातः सन्निवेशवत् ॥ ५ ॥ अत्रेभामिदुवदनचित्रां विस्मयकारिणीम् ॥ वर्ण्यमाना मयारम्या मय्यामा-
स्यायिकं शृणु ॥ ६ ॥ श्लिग्धास्पष्टा मृदुस्पर्शमहाविस्तारशालिनी ॥ निविडानित्यमक्षुब्धा क्वचिदस्ति महाशिला ॥ ७ ॥ तस्यामतश्च
फुड्यानि पद्मानि सुग्रहान्यपि ॥ सरस्यामिव रम्या गितान्यनन्तानि सति वै ॥ ८ ॥ अन्योन्यप्रोतपत्राणि मिमियो विघटितानि च ॥ मिथश्चोपनि-
गूढानि गूढानि प्रकटानि च ॥ ९ ॥ अधोमुखान्यध्वं मुखान्यपि पितर्यङ्मुखानि च ॥ मिमियो मिलितमूलानि मिमि प्रोतमुखान्यपि ॥ १० ॥ क-
र्णिकाजालमूलानि मूलान्त कर्णिकानि च ॥ ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणि च ॥ ११ ॥ तपां च निकटं ति शखा शतसहस्रशः ॥
चक्रौपाश्च महकांशरा पद्मवत्सन्निवेशिनः ॥ १२ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ सत्यमेतन्मया दृष्टा तादृशी सा महाशिला ॥ शालग्रामे हरेर्धा-
मिविद्यते परित्वा रिणी ॥ १३ ॥ श्रीवत्सिष्ठ उवाच ॥ ॥ एवमेतद्विजानासि दृष्टवानसि तां शिलाम् ॥ यो यश्च तत्र वै प्राणः समस्ता ह गन-
तरः ॥ १४ ॥ मया त्वियमपूर्वैर्विशलिहकथिता तव ॥ यस्यामतर्महाकुक्षीः सर्वमस्ति च नास्ति च ॥ १५ ॥

चक्रौपास्तु विकसितपद्मवत्सन्निवेशे शिन इत्यथा द्रव्यते ॥ १२ ॥ स्वयतीर्थयाचार्या शालग्रामक्षेत्रे दृष्टा शिलागुणवाक्यास्वरगुराव सैवाच भगवता जगत्कल्पनासिद्धिं ब्रह्मदृष्टां
मते नो रादृतेति मय्यमान आह ॥ सत्यमेतदिति ॥ परित्वा रिणी पद्मवत्सन्निवेशिनः ॥ १३ ॥ दृष्टान्तदार्ष्टिकसंशयस्तथासम्यग्बुद्धित्यनुमोदमनोवसिष्ठ आह ॥ एवमेतदि-
ति ॥ तददृष्टान्तमज्ञां शिलां दृष्टवानसीति विजानासि यश्च तादृशदार्ष्टिकभूतश्च बाला यो यादृशस्वभावा ॥ अनतरो निरवकाशश्चिह्नः समन्त्राणस्यापि प्राणो निरतिशयानवक-
पस्य प्रतस्मिन् विपिये दृष्टवानसीति विजानासि ॥ १४ ॥ मया तु न त्वदृष्टा शिला दृष्टान्तत्वेनाभिप्रेता किं त्वपूर्वा ब्रह्मैव शिलात्वेन परिकल्प्यमित्येवोपपत्त्येति उपपत्त्येनात्यर्थ-
विशवादे पि नोपेयिष्य वादद्वारा येनाह ॥ मया त्विति ॥ १५ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानुगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वेकरसत्कूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥ १६ ॥ अपिशब्दाभ्यांस्फुचितोविरोधोमाययापरिहर्तव्यः ॥ १७ ॥ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुनानान्यतशुद्धचिदात्मकचवानिकितुमाद्यैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तेषाचनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशदितियदुक्ततात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकचित्रालिख्यतेशिल्पमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वजगत् तत्रशालभजिकावस्तुतोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्त्रीकरोतिनयाएषाचिदिपिघनाएकिकांएकपिडतास्त्रीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मय परिच्छिन्नाकारद्वभातीत्यर्थः ॥ सुषुप्तावस्थयाटक्छेदालागनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थः ॥ पुरंध्यासुचित्रायास्त्रि

चिच्छिलैषामयोक्तायेस्यामंतर्जंगतिवै ॥ घनत्वैकाल्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥ १६ ॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि ॥ विद्यतेतर्जगद्द्वयोद्भोवविपुलानिलः ॥ १७ ॥ द्यौःक्षमावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि ॥ १८ ॥ अस्यामेवघनांगाल्मजगत्पद्मंविजृंभते ॥ एतस्माद्दस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धाल्मकंचवा ॥ १९ ॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणोलिख्यतेयथा ॥ भूतंभवद्द्रविष्यच्चशिलायांशालभंजिका ॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वसंस्थानंवस्तुतोयथा ॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्येकपिडताम् ॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचिपिडकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥ २२ ॥ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः ॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे ॥ २३ ॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली ॥ शिलांतःपद्मलेखालीमरिचांतश्चमल्लतिः ॥ २४ ॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ ॥ यथापुरंध्यामर्योतर्मज्जावाबिल्वगायथा ॥ २५ ॥ तथानंतविकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली ॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥ २६ ॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलंबिंदुरिवांभसि ॥ अनंतत्वाच्चित्तेरद्विकारादिचितेरिति ॥ २७ ॥ उक्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते ॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम् ॥ २८ ॥ वर्जनवर्जनैर्यस्यब्रह्मैवानंततावशान् ॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमान् ॥ २९ ॥

यामतर्मनसिमर्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानांचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धिमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानिष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्मांडानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइतिहेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितागंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतुचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥ सभूरितिब्याहृत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रज्ञापतिदेवानसृजत असृयमितिभनुष्यानिदवइतिपितृनित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यानामपूर्वकत्वोक्तेरवनामलयेनलयोप्युक्तः ॥ २८ ॥ विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्वतरमित्याह ॥ वर्जनेनेति ॥ २९ ॥

पुण्यफलपदित्वकार्यवीजवत्सर्वाङ्गवित्तुत्तानुदासदशनावापसर्वविधैवेत्याह ॥ १० ॥ अङ्कुरादिपूषणविकारोपुभवतीविषमनैवाथउत्तरकालकार्द्वारावा
पशुवर्द्धयति ॥ ११ ॥ हेतुस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वावयवकल्पितविन्याप्रतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्वीजतत्कार्ययो ॥ अन्यप्रवृत्तिद्वयतिरिक्तात्मकस्यना
तरपीनादिति ॥ तच्चिह्नंयुक्तदाचिदपिर्दशलाङ्कस्वभावसंज्ञकतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ तदेकमुदयग्रन्थेनयोजयति ॥ चिदिति ॥ १३ ॥ मज्जाविषिल्वेद्वित्तोप ॥ १४ ॥ एक
भ्रान्तमिमसिद्धग्रहणद्वयेन ॥ सुपुत्रमकरिस्त्रिबासनाभाप्रम ॥ १५ ॥ १६ ॥ जगत्कटुजीवेभरत्तर्पतवीककुत्वाविजगच्चिदितिश्चिदेव ॥ भ्रवाभावाविभावितीरोभावा
अत्रान्यार्थमिदंविद्विद्भृगव्यांभ्रसासमम् ॥ यीर्जपुष्पफलांतस्यवीजांतनान्यदात्मकम् ॥ १७ ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्ययो
त्तरम् ॥ चिह्ननेचिह्ननत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥ १८ ॥ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयोऽस्ति ॥ जगठन्यमवोद्भूतिनकदाचित्तदीदृशम्
॥ १९ ॥ चिद्विन्नकदाचिच्चिह्नयमनमिथोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलखात्मास्तिर्ययायद् ॥ २० ॥ तदन्यान्यमज्जादिचिह्ननेत्रिजगत्त
या ॥ रेखोपरेस्वावलितायैकार्पावरीशिला ॥ २१ ॥ तथात्रैलोक्यवलितवसैकमितिहस्यते ॥ एतच्छिळांतरजादिययानित्यसुपुत्रकम्
॥ २२ ॥ नात्मनेतिनचादेतितयाहताजगद्गति ॥ ययाशिलांतर्लेखादिभिपतेनशिलांतरात् ॥ २३ ॥ तत्सारत्वाजगत्कटुकंठत्वाद्विजगच्चि
ति ॥ ययाशिलांतरात्तानांस्पदास्पदभ्रवाभ्रवा ॥ २४ ॥ विषयत्वगच्छतिकत्तरोजगतस्तथा ॥ नेदंकटाचिक्त्रियतेनकदाचननस्यति
॥ २५ ॥ अद्वित्वमवोक्षासविलासावेदनात्मकम् ॥ ययायत्रयदाकारतयातत्रतदेवहि ॥ २६ ॥ वस्त्रसत्तात्मकंसर्वसुपुत्रस्यमिवस्थित
म् ॥ मृत्तमाविकाराद्वयोयोजगदुरुभ्रम ॥ सुपुत्रमेवतद्विद्विशिलांतपकजादिवत् ॥ २७ ॥ नित्यंसुपुत्रपदमेवजगद्विलास सम्यक्
प्रशान्तममचिह्ननत्वात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसंगंशस्त्वसाराहृष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥ २८ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षो
पायेयुनि पू शिलाकोगोपदेशोनामपटुषत्वारिंश मर्ग ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

दहन्त्वशिलाख्यानात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मथूराडरसेवर्हवर्णसंस्थानभेदवत् ॥ १ ॥ बिल्वट्टतवशादचिद्रूपमेवतदंतर्धीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेनतत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चा
 चोक्तद्वितीयात्यर्थमोभाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावस्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावेदवसर्गगर्भमिथ्योतनायाचनफलदृष्टातः ॥ सर्गश्च
 तप्रसिद्धस्वापादपरः स्वापः स्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तौनचित्तमसत्ताकः स्वगतभेदस्यर्थः ॥ १ ॥ तर्हि किंचित्तत्त्वादन्यएवसर्गएतदपिदुर्वच
 मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हि किमसदेवेदसर्गादितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानाशाब्दानातदर्थानातद्वासनानातस्युक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानाचित्रेदितुरवस्था
 त्रयेष्वेकात्मत्वात्सत्यत्वेअत्यतासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चित्तत्त्वस्यफलस्येवचित्तः स्वापापरक्रमात् ॥ ससत्तासन्निवेशेनयः ससर्गइतिस्थितः ॥ १ ॥ देशकालक्रियादीनाम
 पितन्मयरूपतः ॥ इदमन्यदिदंचान्यदितिनान्नोपपद्यते ॥ २ ॥ समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः ॥ एकाल्मत्वादसंचेदमितिसंकथ्यते
 कथम् ॥ ३ ॥ फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा ॥ चित्तः स्वसत्ताघनतानानानास्थितातथा ॥ ४ ॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु
 भितैवच ॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा ॥ ५ ॥ जगन्नगरमादर्शचित्तः स्वंप्रतिबिंबितम् ॥ कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि
 वेशवत् ॥ ६ ॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि ॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवापितान्यलम् ॥ ७ ॥ चित्समुद्रकएवेदंतदंगो
 ल्कीर्णमाततम् ॥ जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् ॥ ८ ॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ॥ चिदादित्यः स्थितोभास्वाञ्ज
 गद्व्याणिदर्शयन् ॥ ९ ॥

नाचभूलास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वाद्यंशएवप्राथम्याद्वास्तवद्वित्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धविक्रमेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यदर्शय
 ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्ततस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितनगरमिवचित्तस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानतराक्तम
 त्वाद्वाचिंतामणौचित्तकमनोरथफलानीवचितिसर्वजगदस्तीतितत्तात्पर्यवर्णनीयमित्याह ॥ परमेदिति ॥ अपितानीतिश्रुतिपुअरनाभिनिदर्शनोपन्यासादिभिभावः ॥ ७ ॥ क
 ल्पितविकाराशाशिवानेमुक्ताशुक्तिसपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्रकइतितादेतद्वर्णउत्कीर्णमिवतदगोल्कीर्णम् ॥ तदेवाह ॥ तदशमय
 मिति ॥ ८ ॥ आदित्यः स्वस्वरूपाविर्भावितोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्व्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्यात्मनिकरोतीत्यर्थेवातत्तात्प
 र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

समुद्रस्यकोटोर्गेभाषत्तरगाविस्वभेदानांसमग्रप्रपत्वज्जगद्वैशमीयिम्माभरूपत्वेकातसात्यर्थमित्याह ॥ समुदेति ॥ १० ॥ वृत्तमानसगस्यातीतानागतसगस्यचतुस्त्यत
याचिम्यापम्यरूपतामदर्शितवान्नात्यायमित्याह ॥ यद्वलीति ॥ शालर्मजिकाउत्कीणाअनुत्कीणाअनुत्कीणीवाप्रतिभा ॥ ११ ॥ बिल्हाल्यानस्यापिअगतश्चित्तसारत्वेतात्ययमित्यारशये
नाह ॥ भावेति ॥ यस्तत्पतन्त्रतद्दिग्दृश्यमज्जाकल्पमेव ॥ पदार्थरीबिल्लविफलपदार्थश्रीभीषसरोयस्यालथाविधामसिद्धेत्यर्थ ॥ १२ ॥ शिलोदारापृथक्करणेपवनानावि
शाब्दायासस्ववच्चित् पृथक्करणेअगदस्त्वेवातसात्यर्थमित्याह ॥ पद्यति ॥ १३ ॥ तदेतन्मयमहयमित्यंशस्फुटयति ॥ नाजेति ॥ यद्विचितोनपृथक्क्रियेततर्हि नानापिअगच्चि
दार्त्मकतयाअननिवभभवति यथातादृशिशेटोदरमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ययामरुमरीण्याविगुटराअमल-यय कोशोजलराशि स्थलधियास्थलमेवेदमिति बुद्धिमताविदुर्वाद
द्यान्नानुभा स्यातएव ॥ अथसत्यवआतपाशिरसज्जलाविरिवेति सदसद्वपुयथाभाति एवधिरत्नभावस्तमपिभासि ॥ बल्लुतल्लुत्वेनैवसद्वपु रित्यर्थः ॥ १५ ॥ यथापयो
समुद्रकांटारावर्तपय स्पंदविलाभवन् ॥ अनानवचनानाचिच्छिळांत सन्निवेशवन् ॥ १० ॥ यदस्मिन्नचित्तिशिलाशरीरेशलभजिका॥
यन्नास्मिन्नचित्तिशिलाशरीरेशलर्मजिका ॥ ११ ॥ भावाभावेपुयस्तस्यचिन्मज्जाकल्पमेवतन् ॥ मज्जासारापदार्थश्रीस्नम्यस्यात्तेद
वहि ॥ १२ ॥ पद्यनानादिशब्दार्थस्यक्कायद्विच्छिळोटोरम् ॥ नानातद्विदनानातेतन्मयमहयम् ॥ १३ ॥ नानाप्येकतयानानापद्ययि
शिलोदरम् ॥ यथातद्विभागाल्मतयेद्विह्नानंतरम् ॥ १४ ॥ ययामलपय कोश स्थलधियातुभानुभा ॥ सन्नेवासन्निवचिन्नैवत्वस
दमहपु ॥ १५ ॥ यथासम्यक्पूर्वांशिश कोटरेकलनोन्मुखम् ॥ द्रवत्वात्स्पदतेऽस्पदतयेद्विह्नानंतरम् ॥ १६ ॥ चिच्छिळाशखपक्षौघ
स्तन्मयत्वेप्यतन्मय ॥ जगद्विद्विसपद्मादिपदार्थचिच्छिळांतरम् ॥ १७ ॥ महाशिलापनोप्येषविह्ननम्यशिलोदरम् ॥ अरणोनिर्हयो
च्छोज सर्गांत सन्निवेशवन् ॥ १८ ॥ तपतीदंजगद्वैशरत्नालइवामलम् ॥ स्फुरतीदंजगद्वैशसीम्य सोमइववहुत ॥ १९ ॥ ब्रह्मणीद
सुप्तुमाप्रनास्त्यनाशिशिलानवन् ॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातयेवेदजगत्स्थितम् ॥ २० ॥

रारिा कोटामपद्रवत्वात्सर्वोतथा अस्तं दमपि विद्वानस्य आतरस्य दत्तदेवत्यर्थ ॥ ११ ॥ तर्हितप्रपञ्चादे शिलायत्यत्विष्यजागतराखपञ्चादे विध्वंस्ययत्नाकुतो न विभाव्यते तत्रा
इ ॥ विच्छिन्नेति ॥ अतम्यपस्तदबोधोपशितिशेषः ॥ अतएव तत्तथा बुध्यत्वेत्याह ॥ जगद्विति ॥ १७ ॥ दृष्टतीकृतशिलायनोपि परमार्थदृष्ट्या विच्छिन्नो वर्गेष्वसपन्नमित्या
इ ॥ महाशिलेति ॥ अतएव तत्र शिष्यियत्तद्वक्ष्यापिरध्वानि सभाषमापि नास्तीत्याशयेन विशिनष्टि ॥ अरभ्यदति ॥ सन्निवेशवन्निध्यासन्निवेशेन भासत इत्यथ ॥ १८ ॥ य
था रात्कालस्तपति अमृदुत्तमोम द्गुरतीति कालात्यक्यारेव सूर्यसोमयो रवौ तत्रैव कल्पनया क्रियाकारकावेन व्यपदेशालया ब्रह्मजगज्जकारायाति जगत्वात्मना स्फुरतीति च
म्यपदेश इत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्यो नयनामर ॥ १९ ॥ एवंच ब्रह्मात्मना अगमिन्यनष्टमित्यास्थितमिनिषाडये क्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ वासनाभा प्ररूपत्वात्सु
यमाभम् ॥ यथा शिलाज्जबज्जालानित्यमसच्छिलात्मनानित्यमसहृदित्यय ॥ २० ॥

चिदात्मनास्त्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषाजगताम् ॥ २२ ॥ मेवादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्त्वदृशाआलोकनाच्छुद्धमस्यौल्यादिधर्मकब्रह्मैव भवति यथाकरकाद्यबुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ अतोवह्निस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माढातस्य अतश्चित्तोद्दिहरेण्यगर्भातस्यापिचजगतः परमयदब्जिवोत्तरोत्तरसूक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षराततद्विभागोनातेयद्वृपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ स्थूलस्यविमर्शसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पचीकृतस्यपचीकृतसमूह अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवकमेणवोद्व्यामित्यर्थ ॥ २४ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्यौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामैरनुभूयत इत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्तेः स्थूलजलेइद्वियगोचरेतवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयो

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः ॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्येषांतस्याइवकदाचन ॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेवादिस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्वृपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुतणादिकम् ॥ २४ ॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्यौल्येसारतरं हितम् ॥ यथारसालिकाशक्तिः परमाणुतयानघ ॥ २५ ॥ स्थिताजगत्पदार्थेषुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतां भ्रसाम् ॥ २६ ॥ तथानानातयोदेति सैवासैवैवब्रह्मता ॥ यैपारूपविलासानामालोकपरमाणुता ॥ २७ ॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्या सांपरात्मता ॥ चित्तिचित्तेस्तिमेवादि तदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८ ॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरान्डरसेयथा ॥ चित्तितत्त्वेस्तिनानातातदभिव्यंजनात्मनि ॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरान्डरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेत्येववर्त्यन्डरसवर्हिते ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेतथाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथान्डरसवर्हिणः ॥ ३१ ॥

म्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तवैचित्र्येयथादृष्टांताः कल्प्यादृत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूपवैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावातरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणीभवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदृशायाकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवचित्तिरोभावदृशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्येवेत्येतदपिदृष्टानोनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरोभावेमायाशबलचित्तिअर्धतिरोभावेचित्तेमेवादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघा.काठिन्यचमयूरोपादानभूततदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वद्ब्रह्मापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अडेरसरूपोवर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

न । आदिनात्मकेवमलअलुययात्रादधास्तवजगद्विचयमसयाद्वेताद्वितात्मकम् ॥ यथासद्वगतो सत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्त्रिरूप
 वार्तयेय ॥ १२ ॥ मनुषियम्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्थानमिति कुतः आभासमाभतापतिलक्षणशुभ्यत्वविनैपम्यपरिहाराद्वित्याशक्याह ॥ यतद्वति ॥ रूपतत्त्व
 आरस्यमदुल्लुपययसन्ननयस्य निष्ठम् ॥ आभासस्यापिसदधीन निरूपणत्वात् ॥ न भावयषपरमलीश्विद्धि ॥ तस्यैवाद्यत्वाभ्यानाऽनालकभिनानाभिन्नस्वभाविदजगदुपनस
 त्तोयस्यनन्तस्रवमनुपरन्म ॥ न अर्थस्यनराब्धस्यबहुव्रीहि ॥ १३ ॥ एवमनुपपन्नस्यापिकर्षहरसदृष्टिर्नैविकरस्यनेयमित्याशयेनाह ॥ विजगद्विति ॥ यथाजगद्विचि
 रात्मकत्वनमुगततथापार्थिगिरसोनुगत यथाचिन्तयेजगदलनितथासेवार्थितिरयेत्यर्थ ॥ १४ ॥ उपभोक्तव्यरूपपेकणेकीकृत्यदोषान्मेवनिस्त्यति ॥ नानेति ॥ नाना
 विधपरार्थचमलक्षणे पिच्छे पूर्णाआभासद्विषयजगत्सुक्षणमयूरोहस्यारस ॥ तत्रभासमानजगम्ययूरूपनुअमयूरूपसत्तालक्षणपदत्तमार्थवस्तुविद्धि तत्रचमद कृतोली
 स्य ॥ १५ ॥ इति श्रीनासिद्धन ० तात्पर्यप्रकाशेनि ० पू ० समचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४ ० ॥ यस्तत्तास्तूनिहोस्यानिप्रतिविधित्तिकस्थिते ॥ तत्सच्चि
 जैद्वैततत्तात्मातयावजगद्धुम ॥ यथासदसतो सत्तासमतायामवस्थिति ॥ ३२ ॥ यतस्तदसतोरूपभावस्यविविधितपरम् ॥ नाना
 नानातात्मकमिदत्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ विजगद्गहनपस्यद्यद्विहरसवर्हिणम् ॥ यथाजगद्विचिन्तत्त्वचित्तस्वेयज्जगत्तथा ॥ नाना
 नानातात्मकचमयूरुहरसोयया ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णजगन्मयूरुहरसश्चिवाया ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापद्विविद्धि
 कुतोस्तिमेत ॥ ३५ ॥ इह ० वा ० दे ० मो ० नि ० पू ० चिह्नोपदेशोनामसमचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
 यत्रानुदितरूपालमसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवभीर्जेतस्तद्वहतादिगादिष ॥ १ ॥ यत्रनाभ्युदितकिञ्चित्तत्रसर्वचविद्यते ॥ तदत्राप्य
 गिरा स्वगस्तुखसारेणविविचति ॥ २ ॥ तथाचमुनयोदिवागणा सिद्धामहपय ॥ आस्वादयंत स्वरूपसदानुरूपदेस्त्यता ॥ ३ ॥ एतेयेस्तब्ध
 नयनदृष्टोनिर्निमेपिण ॥ तेहस्वदर्शनासगस्पदत्यागेष्यवस्थिता ॥ ४ ॥

रानइपनब्रह्मनिष्ठप्यवर्णयति ॥ १ ॥ मयूरसदृशान्तिभूतजगद्वैविध्यग्रीचिद्विचिन्तितदीजराकिमवभ्याकृतमेवतत्वनतत परशुद्धमस्तीतिभ्यामोहोभाभूवितितद्विधा
 ननिर्दिशयमानरूपनिष्ठप्यपरिचाययितुमश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यथेति ॥ बीजअहअतर्मयूरदृषयणितमतरद्वताविर्दिर्दिगादिविद्यद्विषयसर्वजमयप्रशुद्धेकालप्रयेव्यनुवि
 त्तरूपालअनुलन्तस्वरूपमेवास्ति तरेषोक्तदृष्टांततात्ययविषयोनरावलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रपरमार्थत किञ्चिन्नाभ्युदिततत्रैवसर्वजगद्विचययाविद्यतेतदेवाप्राप्तिमेहेपिअगि
 राअगानोरमभूत माणःसत्त्वमादिवैषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदेनविचित्रभोगाकारतथास्तद्विक्तिकुमुरादौचद्वविविचति ॥ तथाचविषयसुखानुभवकालात्तद्विषयभूतनिरति
 शयानरंसद्वाधोनुभेयइत्यय ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतस्मद्वावेअनुमानमभाणमुक्तासिद्धयामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तथाचेति ॥ स्वरूपस्यात्यभूतभूमानरम् ॥ ३ ॥ सर्वेपिपुनो
 नानुभूयनद्विचिदृष्टयशनासनाद्याणस्पदरुतविशेषावतिपुद्गल ॥ अतएवतदुभयपरिहारायनासायनिच्छददृष्टयःप्राणनिरोधपराभ्ययोनिनोदस्यतइत्याह ॥ एतेइति ॥ स्तब्धे
 नयनेनोत्कृष्टदीप्तवर्तित्वयेवाह ॥ ४ ॥

इदं त्वनारुढषष्ठादिभूमिकाना आरुढषष्ठसप्तमभूमिकास्तुव्यवहरंतोपि समाहितै पूर्वभूमिकागैस्तुन्यमासुखंमदैवास्वादयतीत्याह ॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारैषु स्थि-
तानामपियेषषष्ठादिभूमिकागतानावास्तव्यस्यताभावानास्थितार्थस्यता स्थितार्थस्यता येषच पूर्वभूमिकागताः सविस्तेवथसव यत्यागलक्षणसमाधौस्थितायेषां प्राणोमनश्चनस्पद-
ने तेचचित्तचेत्यसमासगयोस्यागोयस्मिस्तथाविधेभूमानदपदेन्यतयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ॥ ५॥ ६ ॥ षष्ठादिभूमिकागताअतर्ज्ज्वाकाराखड्गदन्तिधारास्पदात्तेनाशेनिर-
तिशयानदास्वादलक्षणपरमपुरुषार्थयथाससाधयतितथैवबाहिश्चित्तचेत्यादिस्पदाद्यवहारसस्थितिमपिकुर्वति यथाजगदीश्वरोत्त. सदैवस्वरूपानदप्रतिष्ठोपिबहिर्माययाजग-
द्यावस्थापालयतितद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेषाव्यवहारेदृशेषुबाह्यविषयेषुदर्शनानाबुद्धिदृष्टीनांसगमेक्षिपुट्यामप्यभिव्यक्तो निरतिशयानदास्मातद्धादयत्येवेतिसर्वोपिव्यवहारः सुख-
रूपएव ॥ यथाऐद्वोरक्षिमस्तस्वरूपलक्ष्मणमत. प्रविश्यद्धादयतितद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ अतः स्वरूपसुखवतुतेषासुतरानिर्विक्षेपमित्यत्रापिदृष्टान्तमाह ॥ विवर्नित्यतरालि

नास्थिताभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु ॥ संविस्संवेद्यसंबंधस्यद्वयागेचयेस्थिताः ॥ ५ ॥ प्राणेनस्पंदतेयेषांचित्रस्यवपुषामिव ॥
सनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्यवपुषामिव ॥ ६ ॥ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः ॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थेतेनाशेनेश्वरोयथा ॥ ७ ॥
तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदाकुर्वतिसंस्थितिम् ॥ यथाह्लादयतिस्वच्छं प्रहृवंरिभरैर्दवः ॥ ८ ॥ तथात्माह्लादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे ॥ विबाहू-
रंप्रयातस्यभित्तावपतितस्यच ॥ ९ ॥ यदिदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः ॥ नदृश्यंनोपदेशार्हनात्यासन्नंनदूरगम् ॥ १० ॥ केवलानुभ-
वप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः ॥ नदेहोनेद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना ॥ ११ ॥ नजीवोनपिचस्यंदोनसंवित्तिनैवजगत् ॥ नसन्दासन्नम-
ध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि ॥ १२ ॥ नदेशकालवस्वादितदेवास्तिनचेतरत् ॥ एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंलृदिकोशशतेनच ॥ १३ ॥ यत्रैतत्स्पंदते-
दस्यंतत्तदात्मपदंभवेत् ॥ यच्चनाद्यंनकल्यांतंनवस्वाद्यनिलादिभिः ॥ १४ ॥ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिक्वचित् ॥ जायंतेचधिप्यंते-
चदेहकुंभाःसहस्रशः ॥ १५ ॥

कस्यशुद्धनज. स्थस्येदोस्तेजसश्चद्विक्रियायद्रूपतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाह्लादरूपतैरनुभूयतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेह-
इत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ देशकालवस्तुनिर्हृप्यत्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतदेवादिभिः ॥ शतशब्दान्यपर. ॥ भूतमाविदेहकोशानाह्लादिवीसनात्मनास्थिता-
नामानत्याह ॥ १३ ॥ एवकोशशतेनलृदित्तेयत्रयस्मिन्सति एतद्वृथयामिर्भावितरोभावादिनास्पंदतेतत्सन्नात्रमेवात्मपदंभवेत्समावितमित्यर्थः ॥ एवकार्यकारणविलक्षण-
तत्सभावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्वत्तआद्यमहाकल्यादिकालेभवमव्याकृताख्यकारणम् ॥ तथाकल्यातप्राकृतादिप्रलयरूपचन ॥ सर्गकालेपिदृष्टेहृतस्मिन्लोकेअमुत्र-
परलोकेवाअनिलादिभिः शोषणदहनछेदनभेदनादिविकारै कचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुअदिपदाल्पद्विकाराश्वयन्नभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुदेहादिविकारैस्तद-
नुगनसद्रूपस्यापिविकार किनस्यात्तत्राह ॥ जायंतेचेति ॥ १५ ॥

तर्हि करहरिपथगतिरस्येति ॥ १६ ॥ विष्णुः कुरुतः पुष्टिदयाभ्युपगमयति ॥ १७ ॥ अतएव व्यसहस्रपि निर्विकारालम्बनान्भित्यमुत्तात्मस्वरूप
लिततया ॥ मन्त्रलपनीति ॥ प्रज्वलत्स्वराज्योपगम्य बहोपुत्रीप्यभान ॥ १८ ॥ १९ ॥ ह्रगकालादिसर्वजगद्भ्रत्यात्मवृष्टादृष्टतत्त्ववर्किसूयोपि चमणसंभवति न
वममनीत्यर्थः ॥ यतस्तत्त्वस्तु सममपि यमस्वरूपं च्छसिरेवमभामानसीतिसमगएव ॥ अतएव स ब्रह्माप्येतीति श्रुतेरिति भावः ॥ २० ॥ इति श्रीवासिष्ठम् ० तात्पर्यप्रकारानिवो
णनकरण ० १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ब्रह्मणि जगत्तु परिशेषाद्विवर्त्तत्वे भवेत्सिद्धमितितल्लक्षणेन दर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ स भ्रमविवर्तम् ॥ तथा चाद्यतयोः समेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासो विवर्त्त इति तल्लक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ तदसंस्पर्शदर्शयति ॥ न स वेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्ये विकारासंस्पर्शः कथं ज्ञायत इति चेदाद्यतयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेव लिङ्गादित्याह ॥
यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तु प्रकाशस्वाभाव्येन समता सर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्च तस्यात्यन्तासाव्यदित्याह ॥ आत्माविति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्तकाशैकरसे ब्रह्मणितदि

समस्याद्यंतयोर्धैर्यं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ॥ संविदः संभ्रमं विद्धि नाविकारेऽस्ति विक्रिया ॥ ५ ॥ न संवेद्यं न संवित्तिस्तत्र ब्रह्मणि विद्यते ॥ तद्ब्रह्मशब्दकथितं निःसंबंधं चिदात्मवत् ॥ ६ ॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तुतादृगेव तदुच्यते ॥ मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदवोधाद्विजृम्भितम् ॥ ७ ॥ आत्मात्वाद्यंतमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायाति नात्मतत्वं कदाचन ॥ ८ ॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्मित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशं भावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥ ९ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ विधमाने सदैकस्मिन् ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्धमस्वरूपाया अविद्यायाः का आगमः ॥ १० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतं नाविद्यास्तीति निश्चयः ॥ ११ ॥ यस्तु ब्रह्मेति शब्देन वाच्य उवाच कयोः क्रमः ॥ तत्रापि नान्यताभावमुपदेष्टुं क्रमो ह्यसौ ॥ १२ ॥ त्वमहं जगदाशाश्रयौ भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्रह्मात्रमनाद्यंतं नाविद्यास्ति मनागपि ॥ १३ ॥ नाभैवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्विदुः ॥ न विद्यते यासासत्या कीदृशमभवेत्किल ॥ १४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ उपशमप्रकरणे ह्यस्तने तु त्वये रितम् ॥ अविद्येयं तथैतच्च विचार्य तद्विप्रभो ॥ १५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ तावं तमबुद्धस्त्वमभूः कालं रघूदह ॥ कल्पिताभिः किलैताभिर्बोधितोऽसि स्वयुक्तिभिः ॥ १६ ॥ अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ॥ अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वा ग्निदांवरैः ॥ १७ ॥ अप्रबुद्धं मनो यावत्तावदेव भ्रमं विना ॥ न प्रबोधमुपायाति तदा क्रोशशतैरपि ॥ १८ ॥

रुद्धस्वभावाया अविद्यायाः कथं प्रसक्तियेन तत्र जगद्विवर्त्तः स्यादिति प्रबुद्धदृशरामः शक्ते ॥ विद्यमाने इति ॥ १० ॥ न प्रबुद्धदृशा अविद्यासद्भावब्रूमः किं त्वबुद्धव्युत्पादनाय कल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वपूर्णम् ॥ ११ ॥ न अन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतु पदेष्टुमसौ क्रमः कल्पित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यद्यविद्यानास्येव तद्युपशमप्रकरणे यथाभ्यातिरविद्येयं तथैतच्च विचार्य तद्विप्रभो इति त्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमिति रामः शक्ते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तु तवाबोधदशाया त्वदुद्धानुसारिकल्पनयोक्तमिदानी तु त्वप्रबुद्ध इति न तत्कल्पनावसर इत्यविरोध इत्याह ॥ एतावतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्तमनः ॥ १८ ॥

युर्त्तानामभावनारिपुपदावनिरासकत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ सत्तुमुद्योयुतत्वापेक्षोप्यद्यत्वाशयेनाह ॥ सवमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादृशोपदेशोनावोध्यसेतय
 ज्वितिरोपः ॥ २२ ॥ तमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीतिरेच्छिकेनप्यहारेणनबालब्रह्मत्वज्ञानिरिति भावः ॥ २३ ॥ कोटि सवमिति बाधाबधिलम्भायम् ॥ एकेति ॥ त
 प्रकाभाहः क शाक एकत्वमनुपपदतद्व्याप्तिभूतेरिति भावः ॥ २४ ॥ हेरायबलतिदृशच्छब्दश्चसत्त्वपथअत अहभावकृपञ्जालेत्यनुभवः ॥ २५ ॥ वेदनविदेकरसब्रह्मभव
 ॥ २६ ॥ सवैकाल्युद्धसविम्यालकः सत्वमेव ॥ तच्छुतिप्रसिद्धमनापतरपरसदृशितोसि ॥ २७ ॥ यद्वलेति ॥ आलेतिनुर्यद्व्यपिचमसिद्धमयाअविद्यामकृतिश्च
 युत्सर्ववशोपयित्वैपजीवआत्मनियोज्यते ॥ यपुत्स्यासाधतेकार्यनतपक्षशतैरपि ॥ १९ ॥ सर्ववशेति योद्युयादप्रभुश्चस्यदुर्भते ॥ सकरो
 तिसुदृढस्यास्याणोर्दु त्वनिवेदनम् ॥ २० ॥ पुत्स्याप्रयोध्यतेभूतः प्राज्ञलत्वेनवोध्यते ॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातिनयुक्तयाधोधानविना ॥ २१ ॥
 एतावतमयुदत्त्वकालंयुत्स्याप्रयोधित ॥ इदानींसप्रभुश्चत्वमयापेनावयोध्यसे ॥ २२ ॥ ब्रह्माहत्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मत्वलुद्धस्यम् ॥ द्विती
 याकृत्तनानालियेच्छसितयाकुरु ॥ २३ ॥ असंवेद्यमहासंविक्कोटिमात्रजगत्त्रयम् ॥ एकप्रत्ययवानत कुर्वन्नापिनलियसे ॥ २४ ॥
 भारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम् ॥ राघवानुभवातस्त्वतितुन्नाच्छब्दसन्स्वपन् ॥ २५ ॥ निर्ममोनिरहकारोद्युद्धिमानसिसा
 धुचेत् ॥ तद्ब्रह्मावदशतमवभूतस्वितमव ॥ २६ ॥ तदनापतमाभाससत्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकाल्युद्धमविम्यालक
 ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मात्मापितुयश्चयाविद्याप्रजृतिश्चया ॥ तदभिन्नसदैकाल्ययाकुंभशतेपुच्छ ॥ २८ ॥ नात्मनः प्ररुतिर्हिन्नापदान्मन्यता
 यया ॥ मनन्मात्रययार्चार्तारत्नैवप्रजृति स्थिता ॥ २९ ॥ आवर्त सलिलस्येवय स्पदस्त्वयमात्मन ॥ प्रोक्त प्रकृतिशब्दनेर्नैवेहसाए
 वदि ॥ ३० ॥ ययैकः स्पदपवनोनास्माभिन्नो न सत्तया ॥ तयैकमात्मप्रकृतीनास्माभिन्ने न सत्तया ॥ ३१ ॥ अयोधादेतयोर्भेदोयोधेनैववि
 लीयते ॥ अयोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वासर्पश्चमोयया ॥ ३२ ॥ विश्वेनेकलनायीर्जयेदतत्पततिस्फुरन् ॥ चित्ताकुरतेतस्माद्भाविसंसा
 रमदृक् ॥ ३३ ॥

भागवतरेनेकपमिद्वान्मवभित्सन्माधैकाल्यमित्ययः ॥ २८ ॥ ययापटस्यभूम्ययासाल्लबधूम्याभतथापकृतिरित्ययः ॥ २९ ॥ स्वदेविवर्त्तनम् ॥ तेनसम्पाद्य
 म्भवावनदृश्यैवर्त्तनम्यात्मेयमिनाणुभाषमप्यम्यदित्ययः ॥ ३० ॥ सतयावस्तुदत्तेन ॥ ३१ ॥ सम्ययः सन्माध ॥ यातिरज्ज्वातीतिशेषः ॥ ३२ ॥ तदेवचित्ताकुरतस्मा
 १ ब्रह्मत्वब्रह्मपूरित्वविषादः

एतत्कलनावीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेतसुखदुःखफलाःशरीरदुःमायेभ्यस्तथाविधाश्रित्तांकुरानजायेते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम
जगतिअसत्भांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहतेरि ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेनरितिशयानदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं
तुकालत्रयेपिनास्तेत्रेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ इहकल्प
नयाजी । लिंगपुण्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रमः ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयंथिश्छिद्यतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयच्छिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानाद्वधंसद्वासनाजलैः ॥ संसिक्तमपि यत्नेन न भवत्यंकुरक्षमम् ॥ ३४ ॥ नोचेत्यततिचित्क्षेत्रेकलनावीजकंततः ॥ चित्तां
कुरानजायंतेसुखदुःखलवद्भुमाः ॥ ३५ ॥ द्वित्वं जगत्सदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिवोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावविभवेनभ
वाभयात्मानास्येवदुःखमिति नः परमार्थसारः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषु नि० पू० संसृतिविचारयोगो नाम एकोनप
चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टव्यमक्षतम् ॥ परेण परिपूर्णाः स्मो ब्रह्मज्ञानाच्च
तेनेते ॥ १ ॥ पूर्णात्पूर्णांमिदं पूर्णं पूर्णात्पूर्णं प्रसूयते ॥ पूर्णेनापूरितं पूर्णं स्थिता पूर्णं च पूर्णता ॥ २ ॥ लीलयेदंतुष्टुच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये ॥
बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामः प्रथमं त्वानुभवमभिलष्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयनेत्वत्संबंधिना ब्रह्मज्ञानाच्चेतेन परिपूर्णाः स्मः ॥ १ ॥ त्वानुभवेन पूर्णमदः पूर्ण
मिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यतइति श्रुतिसवादयति ॥ पूर्णादिति ॥ पूर्णाद्विलक्षणः सकाशादुपाधौ प्रविश्य आनखाभात्पूर्णमिदं जीवरूपं परमार्थतः पूर्णं
ब्रह्मेव यतः पूर्णाद्विद्यदादिक्रमेण प्रसूयते व्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपतदपि पूर्णमेव प्रसूयते ॥ तद्यदा महोपाध्यायोरधेना ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन समूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णं ब्रह्मणा
पूर्णमेव जीवतत्त्वमखैक्येनापूरितं तदा कल्पिता पूर्णता अभिस्यापगमात्पूर्णस्य पूर्णतैव प्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥ भूयसा जनानां बोधाभिवृद्धये बालस्य लीलाप्रश्ने पितेव को
पंकर्तुनार्हसि ॥ ३ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते यद्गोलकातिरिक्तानीन्द्रियाणि न संतीति यतः सम्यग्विशेषोऽचिद्व्यतिरेकेण प्रमादप्रमाणप्रमेयविभागाः केऽपि निरूपयितुं केनापि वादिना शक्यत इत्याशयेन वसिष्ठः प्रथमसमाधत्ते ॥ इन्द्रियादीति ॥ १ ॥ यदितुं कल्पनया द्रष्टुं स्थस्य चोपपत्तिमन्यसे तर्हि इन्द्रियादिघटितपुरुषकत्वेनापि पूर्वपूर्ववासनानुसारेण कल्पनोपपत्तेर्न किंचिदनुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तथा चित्ता आत्मनामायाशबलस्वभावेन पुरुषकत्वेन स्वरूपभाववद्व्यापूर्यपूर्ववासनानुसारेण आवितं कल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तैर्धर्मायां तु प्रकृतिविधान्मायि न तु महेश्वर अस्यावयवभूतैस्तुल्यैः प्रसवमिदं जगदिति श्रुतिप्रमाणयति ॥ तदेव चेति ॥ ११ ॥ एव चेद्विद्यद्वारावहिर्निर्गतेन पुरुषकघटकेन चित्तेन घटादिव्यासास्वदत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्वास्तवाकारेणैव तद्द्वयेनीत्वा प्रदर्शनतथैव कालातरे स्थितिः स्वमेवातर्गतस्यैव वास्तवेनानुभवश्चेति सर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुरुषकत्वमिदं

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इन्द्रियाद्यपि चित्तादि घटाद्यपि न किंचन ॥ पृथक् संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनाहते ॥ १ ॥ गगनादपि याऽच्छाचित्तं यारूपं स्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुरुषकत्वेन भाववदस्यैव भावितम् ॥ १० ॥ तदेव च प्रकृतितांगतं जगदवस्थिते ॥ तस्या अवयवाज्जातमिन्द्रियादि घटादि च ॥ ११ ॥ पुरुषकत्वमायातं यच्चित्तं स्वस्वभावतः ॥ स्वभाववयवस्तस्मिन् घटादिप्रतिबिंबिते ॥ १२ ॥ श्रीराम उवाच ॥ जगत्सहस्रनिर्माणमहिमोदपणस्य च ॥ पुरुषकस्य भगवन् रूपं कथय कीदृशम् ॥ १३ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अनाद्यंतं जगद्बीजं यद्ब्रह्मास्ति निरामयम् ॥ भारूपं शुद्धचिन्मात्रं कलाकलनवर्जितम् ॥ १४ ॥ कलनोन्मुखतां यातं मंतर्जीव इति स्मृतः ॥ स जीवः खलु देहैस्मिंश्चिनोति स्पंदते स्फुटम् ॥ १५ ॥

ति ॥ एवं रीत्या पुरुषकत्वमायातं चिद्रूपं तत्त्वमेव पुरुषकस्य चित्तादिघटितस्वभावतः स्वयमेव सः चित्तवत्स्यात्स्योवयवो भवति तस्मिन् अवयवघटादिबाह्यं बाह्याकारेणैव प्रतिबिंबितं ॥ मृतदेहे तु पुरुषकघटितस्यालिंगात्मनो जीवस्य स्वकल्पनयैव लीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्या निर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यामिति सर्वदोषपरिहार इति भावः ॥ १२ ॥ यद्येवं तर्हि प्रकीकृतभूतभागेन जगदाकारेण परिणमतोऽपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेन तत्प्रतिबिंबप्रदहर्षणभूतस्य च पुरुषकस्यैव किं रूपं तदेव कथयेति रामः पृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥ तत्त्वत्पविद्यद्ब्रह्म तस्मिन् लमज्ञातं ब्रह्मतत्त्वमिदं शति ॥ अनाद्यंतं भिति ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्म वियदादिभूतसूक्ष्मसहस्रांशं च सृष्ट्या तदंतः प्रतिबिंबलक्षणकलनोन्मुखतायातं सत्सूत्रप्राणानामभिमानेन धारणाज्जीव इति स्मृतोऽब्रुदित्यर्थः ॥ चिनोति वासनोपचयेन गोपचयेन चोपचितो भवति उपचितश्च बाह्यांतव्यापारात्मना स्पंदते चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाग्निमानादिभ्यापाराभेदेनानामभेदानाह ॥ अहभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वभ्यापाराधारणत्वभावात्मापुन्यष्टकमितिनासास्त ॥ १७ ॥ शानेन्द्रियभ्यापारेणज्ञात्व
कर्मेन्द्रियभ्यापारेणकृतत्व तारकलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्व सर्वस्यैवासीत्येनभकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आविपदादोगकरणत्वायतनत्वाद्विपरिपह ॥ एतद्विपतिनीआ
प्यासेनैतद्वर्धिकायासित्तिवचिष्याथान्येनजीवद्वयुक्ता जडाश्राधाप्येनतदेवपुन्यष्टकविदुरित्यर्थ ॥ १८ ॥ अतएवस्वतावात्म्यभाविताद्व्याकाराणांकाष्ठभेदेनभेदाजीवो
पिकामकोधुपहविद्यादायनुरजितोनानेवभवतीत्याह ॥ फालेफालेदति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयभाकारसृच्छनीतिपरेणाख्यम् ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिम्यष्टिजीवस्यवीज
स्याकृत्कौटपसुभादीवसर्जजगदाकारद्वारद्वारायेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवापथिवात्मानाहकिंनुरारीरायाकारएवाहमितिभिध्याज्ञानेनचेततिपस्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहभावादहकारोमननान्मनउच्यते ॥ योधनिश्चयतोषुश्चिरिद्वद्वेस्तथैन्द्रियम् ॥ १६ ॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघट ॥ एपएवस्व
भावात्मानजनेपुन्यष्टकस्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञात्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपतिनी ॥ यासविज्जीविद्वयुक्तातद्विपुन्यष्टकविदु ॥ १८ ॥ का
लेफालेतजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वत ॥ भाविताकारयानतवासनाकणिकोदयम् ॥ १९ ॥ पुन्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारसृच्छति ॥
ययावासनत सेकाद्दीजं पल्लवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्यावरादिचरादिष्व ॥ नाहमापथिद्वारमेतिभिध्याज्ञानेनचेतति
॥ २१ ॥ अमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम् ॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरन्यौकाष्ठवीचिहृतयथा ॥ २२ ॥ कश्चिद्विद्विद्वज्जातित्वाद्ववदधाद
नंतरम् ॥ दुग्धवारमानंमभ्येतिपदमार्यतवर्जितम् ॥ २३ ॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणानुर ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमपद
मारमन ॥ २४ ॥ एवरूपश्चसुमतेजीवोयान्त गरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यतययावेत्तितयाशृणु ॥ २५ ॥ चित्तस्यकलनांतस्यसप्र
यातस्यजीवताम् ॥ मन पठेन्द्रियग्राभोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६ ॥ यदान्य सर्वदेहेभ्यस्वेतत्यदस्वरूपिणा ॥ तदातज्जीवसंस्यशज्जीवा
त्मेकत्वसृच्छति ॥ २७ ॥

कश्चित्कलनादितुन्य कस्यादावेषधराकुसुमीयप्रबोधार्तनरमायेज्जन्म्येवेत्यर्थ ॥ अयंशसर्बोविभागः सात्त्विकराजसाद्विषयीभोगवर्णनित्यन्तिप्रकरणेव्याख्यात ॥ २१ ॥ २२ ॥
कयंपटादिबासत्वभिन्द्रियाणिजबाभ्यपीतिप्रापुनत्सामान्यत समाहितमपिचिरोपेणसमाधत्ते ॥ एवरूपपदस्याखिना ॥ २५ ॥ चित्तस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुन्यष्टकेप्रतिबिंबत
यापरिच्छेदपस्यानरवोपेभ्योभ्यामौपरिमादुनयावतिष्ठते ॥ तेनसदाकीर्तयैतन्येवपरिमितदेहार्तगतमेवसुखदुःखादिसंबधादनुभवतिनभासम् ॥ २६ ॥ यद्यनुअन्योबासपटावि
दृष्ट्योभबतितदातबागवुदिकजलंकुन्याद्दोरोवसर्वदेहेभ्यउद्विक्तवसुराशकपिणाद्दोरोवसासेपटादियतिस्वेवासाकारोपततिनिर्गच्छनीत्यर्थ ॥ किमतस्तथाह ॥ तदेति ॥
तदातद्वद्विनिर्गमनमीवेनसाकारवन्निभ्यामिद्वारासस्पर्शाद्यापनाजीवैतन्येनसहैकत्वाप्याप्तिकचित्ताद्याभ्युदयविषयजगत्कलित्यच्छति ॥ २७ ॥

सचाक्षस्यसबधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदेनकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यथादित्यादिना ॥ यद्यदत करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवभुतस्मिन्वाह्यनभस्थघटादिप्रतिबिंबसचप्रतिबिबोदय्यतगतेनजीवेनश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्टएवाहघटमनुभवाभीतिकुतो नानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तिताथाप्यसौबहिर्अजीवतिश्रानान्नधारयति ॥ नजोनलोपश्छादसः ॥ अनुव्यचलादितिचित्तिडनोत्तरपदःसमासोवा ॥ यत्रप्राणव्याप्तिस्त्रैवाहतावमशौनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्ववतर्हिघटप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमतर्हदिघटाकासानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तात्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबवतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचैवनयनतारकानुप्रविष्टःपदार्थोद्वादेनाहमभिमानवताजीवनहृदिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिवास्वस्तुबहिस्वभासमानमेवातर्हदिअहंकारसं

बाह्यार्थवेदेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः ॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन ॥ २८ ॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभस्थंप्रतिबिंबति ॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति ॥ २९ ॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके ॥ तदातयोर्वाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति ॥ ३० ॥ जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः ॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्वितिराघव ॥ ३१ ॥ यत्संश्लेषमुपायातितद्वालोपिहिंविंदति ॥ पशुर्वास्यावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति ॥ ३२ ॥ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः ॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंहरंश्चजीवस्तत्वेनविंदति ॥ ३३ ॥ एषएवक्रमःस्पर्शसंबंधःप्रत्ययोद्भवः ॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः ॥ ३४ ॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाक्राशगतःक्षणत् ॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्यमिंद्रियसंविदः ॥ ३५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ हस्यतेमानसादर्शयंत्रदावौदरेपुतत् ॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम् ॥ ३६ ॥

लितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चेतनस्यार्थस्यस्पर्शवेदननियमोबालपश्चाद्विष्वपिभ्रसिद्धत्याह ॥ यदिति ॥ स्यावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथगोलकसस्पर्शइतिपामरशकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येद्रियस्पर्शमयःप्रागुक्तीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयक्रोडीकुर्वंत्यालंगति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ शब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिभवतीतिभावः ॥ इत्यगधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसंभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयाथासंभवमुक्तन्यायमुपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानीरामःप्रसगात्सर्वेषांप्रतिबिंबानांस्वरूपजिज्ञासुपृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकास्यमणिजलादियंत्रदारूणांमौदेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्यतिबिंबितघटमुखमभादिपुतत्किमात्मकतन्मेब्रूहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ययविसस्यसत्यत्वेविधिवातिविभूतयोर्म्यटिसमटिसमटिजीवयोर्विबानिरिकरूपभातिमाप्रसिद्धनमिर्भक्तुशक्य तन्नात्यतज्जयोर्मुल्लवर्णयोर्घटचिखत्योर्घोपरस्परसावेक्षप्रति
 विषम्वरूपदुर्बचमिन्निकिवाभ्यामित्याशयोन्नरमाह ॥ अत्यतेति ॥ दुराभ्येत्यालनोर्भातिविद्धि ॥ ३७ ॥ नकेवलप्रतिविषमभाषातिरिपितुजगदपीत्याह ॥ नावदिति ॥ अप्य
 र्धेनुराह ॥ तावन्माषभातिमाप्रप ॥ अतएवतद्वज्जगतिविश्वासोभासु ॥ अहमित्यादिप्रपचल्लगस्थानीयद्विज्जालारपृथगसन्नित्यर्थ ॥ वर्त्तमानतुसदाचिक्कलमेवेत्य
 य ॥ ३८ ॥ हेरायत्वमित्यमसकमति सन्शानामृपाभूतसुखदुःखवेत्तीतिमृपासुखदुःखविद्वद्धित्येतथाविधमभूत्वाअस्मासमस्माभावलक्षणामयद्रूपामायायस्यत
 याविषम्वत्समतायाब्रह्मत्वभावेनिविष्टमस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३९ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्त्रात्यर्थः प्रकाशोनिर्माणः पूर्णवारात्तमः सगः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अत्यंतजहद्वयोरेवजीवयोरिवतन्मिय ॥ प्रतिविषयदृशोऽतिविश्वेयविदांवर ॥ ३७ ॥ तावन्मात्रजगत्वेतद्वि
 श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादिल्लरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ॥ ३८ ॥ परांभोर्धौतुनास्येवदशकालक्रियाडिकम् ॥ तन्मयैकतयानि
 त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९ ॥ नित्यमसकमतिमुदितामाशांतमृपासुखदुःखविदत् ॥ तिसृनिविष्टमतिः समतायामलसमलसमवाम
 यमायः ॥ ४० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥
 श्रीवसिष्ठउवाच ॥ नपुनर्भवत पूर्वसपन्नाश्चसुरादयः ॥ ययाकमलजस्येतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुण्यष्टकस्यादावर्यंसंवि
 ययोदिता ॥ पुण्यष्टकस्यसर्वस्यतयैवोदेतिसंवदा ॥ २ ॥ विश्विपुण्यष्टकजीवोयोगभ्रंस्त्रियोदय ॥ यययाज्ञावयत्याश्रुततत्तयापरिपश्य
 ति ॥ ३ ॥ इद्वियाणीद्वियायांस्त्यविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचययातत्तेप्रोक्तमायमन स्थितौ ॥ ४ ॥

स्तानिमनोरेहपुण्यटकमितिचम ॥ अयोधोदेवकोभेनुब्रह्मैवैकमितिीयति ॥ १ ॥ कलनोन्मुल्लतायातमित्यादिनाबधितमहकारवेर्हदियादीनागगतोक्तम्यनजीवसमतेऽयज
 स्वेध्मपटेस्तवापिनुन्यमितिनात्यर्थतयाज्ञातमेवेतिब्रह्ममाणोपोद्घातायमथमनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुन शब्दः ॥ कमलजस्येवभ्रमतोपिखटे पूर्वमनायतमित्यादि
 वर्णितब्रह्मत्वभावेस्थितस्याचसुरादयोनसंपन्नाश्चत्येतत्सर्वमेवत्वयाश्रुततत्तयापरिपश्यति ॥ १ ॥ पूर्वपुण्यष्टककल्पनोत्तरम्यवदायार्थकल्पनमपिसमटिब्रह्मव्य
 टीमाभित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यमर्गः समटिपुण्यष्टकनस्ययासागर्दौध्याहत्वम्यार्थसिद्धिरिहातथासर्वस्यप्यटिपुण्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदरीय
 ति ॥ विद्धीति ॥ योप्यटिमीवोगर्भस्यएवब्रह्मसुखीद्वियोदयमिश्रितपुण्यष्टकालावष्टेमासिसंपद्यतेसतदारभ्यययथाव्यवहृत्यैवस्तुभाषयतितातत्त्वबासमयापरिपश्यती
 स्यात् ॥ ३ ॥ पूर्ववज्जायमन स्थितौहिरण्यमर्गः समटिपुण्यष्टकसंवेदनंइद्वियाभिहद्वियायांस्त्यविद्धिसंवेदनंस्वकमितिचम ॥ संपन्नंचययातत्तेप्रोक्तमायमन स्थितौ ॥ ४ ॥

सर्गात्पूर्वसंभवतीव्यपि समट्योरैकैव शुद्धासं वितततस्तदनंतरं अहंवेदनालक्षणानतजीवपुण्यकान्वितासास्तुतथापि संवेदनस्वरूपमर्निदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषात्संवेदनंतत् कुनो न निश्चयेति चेद्वेद्यस्य परमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ न त्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामये संवेदने परस्य तदन्यस्यास्ति तास्य तानां त्वित्यन्वयः ॥ नास्ति त्वेच अभावत्वादयस्य यो हेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्त्वादेनेकत्वाद्गुणकृतपरिच्छेदवत्त्वात्पुनश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु संवेदनमेव मनस्तादिभावांगच्छतीत्युक्ते तत्र मनस्तादीनां मस्य त्वे संवेदनमेवास्य किं न स्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिदृश्यध्यारोपमात्रतन्वास्तव मनस्ताप्राप्तिः सेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हि विद्याविलासाविर्भूतस्वरूप

शुद्धासं वित्सं भवती संवेदनमर्निदितम् ॥ ततो हं वेदनानंतजीवपुण्यकान्विता ॥ ५ ॥ न त्वेकत्वादंतत्त्वादेव दत्तादनामये ॥ अभावत्वा दनेकत्वाद्गुण्यत्वात्परास्थिता ॥ ६ ॥ चेत्यादिबुद्ध्या तत्किंचिन्न मनस्तांच गच्छति ॥ न च जीवत्वमायातिनचपुण्यकालिका ॥ ७ ॥ न विद्यादिविलासोस्ति सोस्ति नास्तीवयः सदा ॥ परमात्मेति कथितो मनः षष्ठेन्द्रियातिगः ॥ ८ ॥ तस्मात्संपद्यते जीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः ॥ भ्रमः केवलमित्याद्य उपदेशाय गीयते ॥ ९ ॥ यतः कुतश्चित्संपन्ने त्वविद्यामय आमये ॥ उपदेशोपदेशेन प्रविलीने विचाराणात् ॥ १० ॥ प्रशंतसकलाकारं ज्ञानंतत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपि स्थूलमणाविवमहाचलः ॥ ११ ॥ यत्रोद्यदाचारमपि सदप्यसदिव स्थितम् ॥ जगज्जानविषयांस्त्यक्त्वाकाये त्वं तिष्ठ निर्मले ॥ १२ ॥ असन्मयमविद्यायारूपमेव तदेव हि ॥ यद्वाक्षितासती नूनं नश्यत्येव न दृश्यते ॥ १३ ॥ आलोकि तं नाम कथमवस्तु किल लभ्यते ॥ प्रयत्नेनापि संप्राप्तं मृगतृष्णां बुकैरिव ॥ १४ ॥

पत्वात्पूर्वतदप्यसत्किं न स्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ यो मूढो नास्तीति कल्प्यते स परमात्मा सदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीय एव सः न हि तस्मात्सर्व ए त आत्मानो व्युच्चरतीति श्रुत्या अग्निविस्फुलिगन्यायेन जीवसपत्तिः कथमुक्तेति चेदुपदेशाय कल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्य न मूलं चित्यं कितु चित्तं न चित्तनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिक्त्सोपाय एव न वास्तव इत्याह ॥ यत इति ॥ प्रविलीने सति स्वरूपज्ञानमेवावशिष्यत इति परेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारं निष्यद्य मानव्यवहारार्थं क्रियाशालीति सद्वावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिव यत्र स्थिततत्र त्वजगज्जाविषयास्त्यक्त्वा निर्मले जीव नृमुक्तः काये सत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाः स्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णां बुकैरिव संप्राप्तदृष्टान्तोप्यप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

असरेषद्वातिपत-आसदज्ञानादेवास्वसत्यतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाऽप्यविद्यायाः कल्पनाकल्पितेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपवेशाय
 तस्या-अविद्यायादेतेर्जीवाविकल्पमाहता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीवासायर्थदर्शनोन्मुक्तसातीयथयाभावयतीतिप्रेरान्वयः ॥ १८ ॥ बालेनसन्भावितोयक्षकदवसत्यःअ
 सत्योवाभप्रभु अयत्तुपचतन्माभस्यपञ्चीकरणस्मिकदिहकलनसत्तयासत्यतयासभावयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तन्मात्मानिदेहात्मनिरघ्नाद्द्वित्र्यद्वाराणि ॥ छादितसुस्तम्
 ॥ २ ॥ एभ्यःपचतन्माभेभ्यःपरयार्थोऽग्न्यदेवाभ्यार्भाभिद्वियद्वारैःपस्यति ॥ २१ ॥ तद्यद्वर्भाभिद्वियमनःप्राणारिअंत ॥ इदमटादिबासम् ॥ भाववासनाम् ॥ २२ ॥ तत्रयि
 पर्येषिपसयोगाभिप्यक्तत्वाल्लक्षणेनैवविषयमुत्पन्नतयासभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति ॥ २३ ॥ एवस्वाभाविकस्वेतनेनैवविषयसन्निपकाज्जातमहकारालनोधमदति
 असेदेवसेदेवासदज्ञानादस्यसत्यता ॥ ज्ञानापयास्थितवस्तुहस्यतेनस्यतिअम ॥ १५ ॥ अविद्यायाविचारोयजीवपुण्यपृष्ठादिका ॥
 अप्यत्यतमसत्यायाः कल्पनाकल्पितात्मन ॥ १६ ॥ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिफलपना ॥ रुताशाली प्रवोधायातात्वमेकमनाऽह
 णु ॥ १७ ॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुण्यपृष्ठादस्यता ॥ कलाकलककलितचितिरानोधनोन्मुखी ॥ १८ ॥ यद्यथाभावयत्याश्रुततयानुभ
 वन्यलम् ॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥ १९ ॥ पचतन्मात्रकलनासभावयतिसत्तया ॥ तन्नात्मनितयारध्रान्प्रस्यतितयो
 दितान् ॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयहिःस्यंभूतपंचकम् ॥ पश्यत्यनन्यदन्त्याप्रशाखाशतमिवांकुर ॥ २१ ॥ इदमतरिदयात्थमितिनिश्च
 यवांलत ॥ जीवोभावययादेतततथाब्रह्मयय ॥ २२ ॥ रश्मिजालमिवैदोयंदात्मन प्रतिभासनम् ॥ यात्यस्पर्शतयातेनतदेवाश्रू
 रीकृतम् ॥ २३ ॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवस्वस्ययत् ॥ आत्मनोवेदनयच्चतदेवान्यदिवस्थितम् ॥ २४ ॥ अत्रैवनिश्चयंयत्त्वानि
 यम सुदृढीकृत ॥ अनेनेयमनेनेत्यभाष्यमित्यवर्त्तितम् ॥ २५ ॥ स्वभावेतरनामासौस्वसकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्रवत्वस्व
 भावेनैवनान्यया ॥ २६ ॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नैहेतमहयम् ॥ खड्गोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघट ॥ २७ ॥ सन्निवेशविकारादिदेश
 कालादिसंप्रभान् ॥ संप्रवत्यन्ननत्वीरेशेऽशकालायसंप्रभान् ॥ २८ ॥

संप्रावयतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अत्रमासार्थिकविषयभोगेव्येषुठयार्थपयवसाननिश्चयवत्त्वादेहलीकिकपारलौकिककमाचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलीकि
 ककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अतर्त्तितनन्मरसुखमुहिरयेत्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्रैकप्रवृत्तिनियमः स्वाभाविकरागाविकृतइतरजुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोप्ययसकल्पमयात्म
 कलयोःकराधिक्येदेव स्वाभाविकपुरुषयनेनैवेतरजित्वाभगतिनान्ययेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रोभयभाष्येक्षालिवस्वभावशास्त्रान्यतरानुसारीतत्तद्यापारसाधनफलतात्मनावि
 बलतदस्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ स्वः-मधुसारराक्ताविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिस्वःपदोपूर्वतन्मद्वर्षिहावस्ययोर्दिनाशाद्विकारीतथापिमाधुर्यद्वारस्वरूपमिनाशात्तद्वशेविबलतद
 दाती मद्भिन्नद्वल्लमिबिकार-सम्प्रभतिर्द्विधम्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अत्रमधुमदारी ॥ ईशोब्रह्मणि ॥ २८ ॥

अथवाखंडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएवदृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतद्व्याशयेनाह ॥ इतदिति ॥ यथादृक्षप्रविष्टोरसोजलमित पत्रमित-पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदित सन् अद्वित्वेपिद्वितां वदृष्टस्तथानः स्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्माहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदाल्मनाआत्मनिलिखमाहद्विद्धीतिरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअभोदोभेद्यःअथगीष्मेअर्करुगेवाहमितिताद्रूप्येणतिष्ठति ततआयवप्रारभेवारिदानावसेवारिदोहमितिठिति ततोभूमिप्रवेशेनाकुरातर्जलात्मनाप्रवेशेअथाकुरोहमितिठिति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वानिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अयच्चजगद्विवर्त्तनियमकम कल्पितोपिनकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वेश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिचस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्यभावस्याज्ञातब्रह्मस्वभावस्यचैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शोतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्वःस्वीयोभागःकार्यवानैवप्रतिविवति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशोआकाशकार्येइतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा ॥ खंडेस्वात्मनिनःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितां वहन् ॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्ममहमित्यादितस्तथा ॥ सर्वात्मनात्मनिब्रह्मविद्वित्वं हित्वमाहरत् ॥ ३० ॥ अद्यांकुरोहमद्यार्करुगंहत्वद्यवारिदः ॥ यथेतिपिप्लुत्यंभोदस्तथात्मासदसद्गुः ॥ ३१ ॥ इतिभाव्यमनेनेदमित्थंसर्वेश्वरेततम् ॥ क्रमंखंडयितुंलोकैकस्यनामास्तिशक्ता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिविवति ॥ व्यतिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिविंवति ॥ इतीभवत्येदहोपिचिन्मयत्वात्संभावतः ॥ ३४ ॥ यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना ॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन ॥ ३५ ॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेमिभां दुगतेयद्विचित्राचित्रेत्तथात्मनि ॥ ३६ ॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चिन्तनित्यंमनसिविद्यते ॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा ॥ ३७ ॥ चित्त्वज्जाख्यात्मकंचित्तंहंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचित्ताजीवस्वन्योन्योभवतिस्वयम् ॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकादयात् ॥ ३९ ॥

भूतानरेवाआकाशभेदाभावान् ॥ किंतुकेवलमाकाशानिष्प्रातिविवदर्पणोदरवत्स्यच्छतयाकचनिदीप्यतएवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ साविअं ब्रह्मनुनतयेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचनिसर्ववस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिविवति ॥ भेदकल्पनयाचक्षेतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्तेविक्रिततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गद्वयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनवृत्ततंस्यभावमस्यमपिभावतासत्येनात्मनासत्येवेत्तिसचवियमोनकदाचनव्यभिचारातिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टातमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्यैर्मनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्येतत्रयनित्यतस्तत्स्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्येतिपाठेचित्तस्यजाड्यजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थायरादिनायेनप्रकरणयदायद्रावभवतितदातथैवतद्रावभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवद्वत्याह ॥ कालइति ॥ चिनाअतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासद्विचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ॥ ३९ ॥

यथास्वप्नदोषा मोषनादिसत्ताभ्यन्तरे क्षणाद्विधावयान्तितयोद्देशभूतोयजीवोपिदेहोद्देशांतरभाषयति ॥ ४० ॥ यथास्वप्नेप्रतिभासत
 मतिप्रभासोदरयमानोरोऽतिनिकुट्य भूत्वापटो भवेत्तयामरणमूर्छायामपिप्रतिभासमानमिददेहोद्देशांतरभाषतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ नन्वयदेह इत्यक्षयिभ्यतेवसतेचसकयदेहोद्देशांतरभावेत्त
 ग्राह्याअसत्यमेवेति ॥ मरणजननाविकर्मपिर्मुभातिभासिकमेव जीवतानुदेह इत्यबाह्यदिवर्शनस्वाधिकास्मितस्येवतद्वासनामयस्येतिभावः ॥ स्वस्याम्यरूपबहेहांतरवदि
 त्यय ॥ ४२ ॥ तर्हि कीदृशवचनार्थव्यवहारात्मन्येतदेहस्यकालिकपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशयेतदेह रूपकालेनअम्यत्वबहेहांतरभावरूपतीतिन यत भ्रूतमिविश
 रीरान्यापयवस्याभेदेपितेदेवमितिप्रत्यभिज्ञानिभ्ययारूढया ॥ एतेभूतभाषिवेदास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावाव्येनाम्येसंतिनसंतीत्यविर्भाभिगच्छंतिअतलोपास्वतोजीवतएवअवो
 वासनयासमवदत्यय ॥ ४३ ॥ ननुकदापिगददेहबाहिररीरावेकास्यवासनातथाह ॥ अस्ति ॥ इदनुजगद्वृषजीवस्वमेतर्गतविद्धि ॥ तस्यअपआवयसावय स्वमाइतिभ्रुते

स्वप्नेदृशेयथाभोयातिसत्तान्यतेक्षणान् ॥ देहोद्देशतयायातिदेहोयप्रतिभात्मकः ॥ ४० ॥ प्रतिभासोयथास्वप्नेनर कुट्यपटोभवेत् ॥
 भवत्यस्यमेवेद्देहांतरमिदस्वतः ॥ ४१ ॥ असत्यमेवध्रियेतत्त्वसत्यंजायेतेषुन ॥ जीव स्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत् ॥ ४२ ॥ का
 लेनैतादृशरूपमिदनाम्यत्वमेतिवै ॥ प्रकृतंनिश्चयारूढभ्रमत्येतेभव स्वतः ॥ ४३ ॥ वस्तुदृष्टमदृष्टचस्वप्नेसमभूयते ॥ जीवस्वप्नेजगद्रूप
 विद्धिवेयविदांवरः ॥ ४४ ॥ अजाग्रदृष्टिदृशेय स्वाभिधानादिनेरितः ॥ नस्वप्नोविद्येततस्मादच्छात्माचितिमात्रकम् ॥ ४५ ॥ अयापूर्वा
 मिधस्वप्नेययापस्यतिनान्यथा ॥ अग्रदृष्टयैवार्थचेतनचित्पश्यति ॥ ४६ ॥ प्राक्तनीवासनायापिपौरुषेणावजीयते ॥ त्व कुकर्माय
 यत्नेनप्रयातिहिंसुकर्मताम् ॥ ४७ ॥ मोक्षाहेतुनशान्म्यंतिजीवतांचक्षुरावय ॥ उन्मज्जतिनिमज्जतिकेवलदेशकालन ॥ ४८ ॥

रित्यय ॥ इदनुस्वप्नेजननुभूतस्यापिरानमिदम्यम्यनुभूतानुभूतचानुभूतचानुभूतचसर्वपरयतीतिभ्रुतिमवलब्धोक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वनादीस
 सरोनाननुभूतकिंचिद्विस्तीतिभरणकालेभाविदेहारत्रकर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवद्विषो ध्यम् ॥ ४१ ॥ तर्हिवाक्यअम्यग्रहसाक्षात्कारलम्यब्रह्मभावोपिदेहांतरव
 द्वासनामय स्वप्नएवकिनस्यात्ताह ॥ अजाग्रदिति ॥ य शिवमूर्तिर्ननुभूतम्यतदतिस्वाभिधानादिनादीन अजाग्रदृष्ट्यातुरीयायादृष्टपरमात्मतत्त्वउक्तलक्षणविधि स्वप्नए
 वनविद्येतजापतिकदापितदनुभवाभावेनतद्वासनाप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्सत्तासावच्छात्माचेतनम्यमाभित्यर्थः ॥ ४२ ॥ स एवविदात्माचेतनजीवोभूत्वाअपअपू
 वाभिधमभिर्नबंधतमानमर्धयथाचितस्वभावादेवपस्यतिनान्यथातद्भावेदृष्टमप्यर्धपरयतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अतएवादृष्टविषयेपिभावनामययेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टविष
 योबासनोमयतीतिपुरुषनयननाबन्धपर्यपदिनमित्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ ४४ ॥ एषजीवस्यवासनापरिष्कृणोद्देहाविषयेषांनितः इदानींकरातच्छेदमितिचित्ताद्यानाह ॥
 नोक्षादिति म ४८ ॥

मोक्षं विनैवेदेहादिनिवृत्तिः किंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यत्प्रितोयावन्मोक्षदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येवास्वकलनैवैतस्य जीवस्य पंचात्मा देहोऽमेतिष्ठतीव ॥ यथा शिशो भवितो महायक्षो मेतिष्ठति तद्वद्विनिवारइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इदानीं कथंचित्स्थूलदेहनिवारणे पिमोक्षविनालिगदेहलक्षणपूर्यष्टकं दुर्निवारमित्याशयेन तद्वर्शयति ॥ मनइति ॥ ५० ॥ ननु शास्त्रे ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणाभूतानि अतः करणमविद्याकामकर्माणि पूर्यष्टकमित्युक्तं तत्पुच्यीकृताकाशवाद्यादिलिगघटितस्थूलान्तमूर्त्तं रूपमपि स्यात्तत्कथममूर्त्तमनोबुद्ध्याष्टकमेव पूर्यष्टकमुक्तं तत्राह ॥ अमूर्त्तएवेति ॥ त्वदुक्तमूर्त्तपूर्यष्टकतदास्याद्यादिपंचीकरणेनामूर्त्तानां तन्मात्राणास्थौल्यस्यात् ॥ अयतुतन्मात्ररूपो लिगात्मा अमूर्त्तएव ॥ अस्य खल्वपचीकृताकाशत्वमतिपीनता निरवधिकस्थौल्यतश्च न संभवति नक्षमूर्त्तवासनाकोटीनामपि मेलने स्थौल्यदृष्टदास्य खल्वमेव दुर्लभं तदास्थूलवातातामहागुल्मो वक्ष इवात्यतमसभाविता ॥ एवस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवचस्थूलभूतानामेवासंज्ञवे अस्य परमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्य देहतासु मेरुतेवात्यतासंभाविनेति न भौतिकदेहांतपूर्यष्टकव

चितः स्वकलनात्तस्य देहो ग्रहवतिष्ठति ॥ पंचात्मा भावितो सत्यो महायक्षः शिशोरिव ॥ ४९ ॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथा तन्मात्रपंचकम् ॥ इति पूर्यष्टकं प्रोक्तं देहो सावातिवाहिकः ॥ ५० ॥ अमूर्त्तएवचित्तात्मा खल्वमस्यातिपीनता ॥ वाततास्य महागुल्मो देहतास्य सुमेरुता ॥ ५१ ॥ विरजस्वक्रमेणैव निरवस्य सुमुक्तिभाक् ॥ सुषुप्तैकवस्थास्य जडाः क्रोडीकृता यथा ॥ ५२ ॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्था देहप्रत्ययशालिनी ॥ आमोक्षं भ्रमतीहायमिति स्यावरजंगमैः ॥ ५३ ॥ कदाचिद्विसुषुप्तस्थः कदाचित्स्वप्नवस्थितः ॥ आतिवाहिकदेहो यं सर्वस्यैवावतिष्ठते ॥ ५४ ॥ यदा सुषुप्तभावस्यो भाविदुःस्वप्नवेधितः ॥ तदा कालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः ॥ ५५ ॥

र्णयंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मुक्त्यनुपयोगादपि न मोक्षशास्त्रेऽत्रस्थूलसद्भाषकल्यनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्वेति ॥ मनोमात्रमेव देहादिप्रपंचश्चेन्न्यनसो वैराग्याद्यभ्यासेन विरजस्वेगमादिसाधनसंपत्तौ वाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेण मनःकल्पितस्वप्नाय प्रपंचस्य तन्मूलाज्ञानस्य च बाधे स्वकार्यकारणावस्थावधद्वयशून्यस्य मुक्तिरूपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिकमूर्त्तप्रपंचाभ्युपगमे तु तादृशस्य ज्ञानेन बाधादर्शानामुक्तिरूपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवच निष्कर्षस्वमसुषुप्तीद्वि एवावस्थेन जायन्नाम्नीस्थूलविषया अन्या अवस्था केन चिदुपपादयितुं शक्येत्याशयेनेते विभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेति साधनं ॥ यया जडाः सर्वदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपसह्यत्यक्रोडीकृताः ॥ ५२ ॥ इति एव परिदृश्यमानप्रकारेण स्यावरजंगमैराकारैरातिवाहिकदेहे एव आमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनः प्रविष्टैर्वैधितो विद्धवगतस्त्यतिरत एवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबवचितत्वादुपसंहरतजगत्त्वाच्च कालानलतमोदीमस्तिष्ठति ॥ अनेनातज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिः प्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

नप्रत्यावरादिकृतावस्थासुजाड्याधिक्यासुप्रमिप्राशुयमित्याह ॥ स्थावरायास्त्विति ॥ अप्यर्थेचशास्त्र ॥ तथाचकल्पदशाणांपुण्याधिक्यात्कमिकीदृष्टनुयादिदृष्टाभा
शरानदाधिस्येपिनमनुप्यादिवद्यदोयोस्तीतिमस्त्वित्येत्यर्थ ॥ ५६ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकयएवसुप्रमिप्राशुयमित्याह ॥ ५७ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकयएवसुप्रमिप्राशुयमित्याह ॥ ५८ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकयएवसुप्रमिप्राशुयमित्याह ॥ ५९ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकयएवसुप्रमिप्राशुयमित्याह ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयावान्यथेति
जापरितिपयवसन्मित्याह ॥ सुप्रमतेत्यादिना ॥ ५९ ॥ ५८ ॥ ५७ ॥ प्रबोध उलटदृष्टिभ्यामप्रकृष्टरूपोभवति ॥ सचबोधोबुद्धे पुरुषप्रयत्नत ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयावान्यथेति
ज्ञानप्रमाणो जीव सर्वगत्योऽज्ञानातिभासयति साक्षीतन्मय एव भावतीत्यर्थ ॥ यत्स्वज्ञानप्रमाणः सोऽपि परमार्थतः स्वस्य एवाज्ञानाच्छिलावद्बुद्धीकृते स्वद्वये बुद्धीर्यत्स्वमिधमती
ग्रप्रयत्नस्य र्त्नतिपरेणाख्य ॥ ६१ ॥ तर्हि किं जीवानां द्रव्ये धास्तव भयमस्ति तेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्त्यग्नीषाणोऽसौ पुमीत्यतिवर्
स्यावरायास्त्वस्यासु कल्पदशदशासु च ॥ भवत्येव सुप्रमस्यो घनमोहशिलाघन ॥ ५६ ॥ सुप्रमतास्य जडतास्वप्नोत्येत्यर्थे हि ससृति ॥ य
प्रयोधोस्य सामुक्तिज्जाग्रद्यातु र्यता ॥ ५७ ॥ जीवप्रयोधानुक्तिर्हि प्रयोधात्परमालताम् ॥ सोऽयेति क्षालितमलतामं कनकतामिव
॥ ५८ ॥ जीवप्रयोधानुक्तिर्यासाचद्विविधोऽयते ॥ एका जीवन्मुक्ततेति द्वितीयादेहमुक्ता ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हि तु र्यत्त्वतु र्यातीतपटत
त ॥ योधो जीव प्रयोधो यस्य च युद्धि प्रयत्नत ॥ ६० ॥ ज्ञातप्रमाणा जीवो र्यतो जानातीह तन्मय ॥ पश्यतीमभयचैव सुदीपं स्वप्नविभ्रम
म् ॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वद्वये स्वस्य एव शिलीकृते ॥ जीवानामतरे त्वन्यन्न किंचिच्चित्कलाविना ॥ ६२ ॥ तामेवान्यतया पश्यन्मुधेवप
रिशोचति ॥ जीवाणोरतरे त्वन्यन्न किंचित्त्विरमाहते ॥ ६३ ॥ यत्र तत्र जगद्दृष्टमद्वैतमायाविजृम्भितम् ॥ स्यात्यतः कथं दबूनां यथानाना
भ्रमोदय ॥ ६४ ॥ जीवाणूनां तयैवा तं मिथ्याससरणोदय ॥ बधोस्य वासनाबधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनां तां स्य सौपु
सीस्वप्नविस्फुरतित्यति ॥ घनवासनमोहोय जीव स्यावरतादिमाक् ॥ ६६ ॥ मध्यस्य वासनस्ति र्थं कूपुरुषस्तनुवासन ॥ यदा तर्जि वि
तेनां तां न हि जातापटादय ॥ ६७ ॥ जीवैक्यादुभयो सत्ताग्राह्याह कयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढो बहिरंत र्यदा च्विता ॥ ६८ ॥
सनानार्थोऽवधि ॥ नृयंतातीतयोर्निवासनत्वात् ॥ सच स्वमेस्फुरति किंचिन्मेषेण स्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ घनेति ॥ ६९ ॥ तत्स्पष्टासनासु धोत्कर्षादुन
रोसरगुभयोनिमिर्मित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषो मनुष्यगधवरेषां धर्वादि ॥ वासनानां स्य तारतम्येनैव किंचिद्व्येण स्फुटो भावमुक्ताया स पहाणादिविच्येणापितमाह ॥ यदेत्या
दिना ॥ यथायस्मिन्सुप्रमिप्राशुयमितिकाले देहेन आनखाप्यमाप्रमाणाद्भावकृष्णन जीवितेन एतावाग्नेषु परिमित एवाह मित्यतः परिच्छेदोऽप्रवृत्तितवापटादय पवाद्यादिहिजाता
संपन्ना ॥ ६७ ॥ संनुबद्धि किं तत्तामाह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाच सुदुराविद्वारनिर्गतात करणद्वारा निर्गतेन स्वस्थच्छिन्न जीवेन पटादीनां भ्यामी पटमह आनामीति या स पाहक
योर्वासनामिकासत्तातर्त्तद्विच्येण स्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ एतदेव स्पष्टमाह ॥ आलेति ॥ अतः स्थित आत्मा जीवो यदा बहिरनात्मसंशालीढो भवति तदा च्विताया स पाहक वासना
नृगत्तुल्ये वाप्यसंशालीढो भवतीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एव हेयोपादेयवैचित्र्यमपि वासनाध्यस्तमेव न वास्तवमित्याह ॥ नेहेति ॥ ६ ॥ शोभितास्तत्त्वबोधेन विराजमाना ॥ सबाध्याभ्यतरजगच्चिद्वानि रिकं न विद्येते कालत्रये पीत्यर्थः ॥
॥ ७० ॥ यथा अभ्यसमुद्रस्तत्त्वतो विष्टट अपास्तसमस्ततरगबुद्धादिभेदस्वादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेव तथा उदसर्वजगत्तत्त्वतो बुद्धसत्त्वोपहस्तित निरस्तवास
नावस्थौ वैचित्र्यभेदजातयस्य तथा विधमनामयपरपदमेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे नि ० पू ० एकपचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

जीवस्य सो जगत्तत्रासस्य तात्पर्यरिक्तयः ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानावसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननु स्वम सर्वेषां जीवानां प्रत्येकमिन्न ॥ जायत्यपचस्तु सर्वेषां साधारण सर्वे स्वमैव ध
र्म्येणानुभूयमान कथस्वम स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदिन प्रथमजीवस्य सर्वजीवस्य सर्वजीवस्य स्रष्टेनावतार्यते ॥ १ ॥ किमर्थमिव क

तदाग्राह्यग्रहणधीर्गुणगुणवसोदया ॥ नेह संत्यज्यते किंचिन्नेह किंचिन्नगृह्यते ॥ ६९ ॥ बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकः प्रकाशते ॥ त्रि
जगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः ॥ शोभिताः स्मश्रितिचिरात्सर्वाख्याधनविद्यते ॥ ७० ॥ अभ्यर्थयाजलमपास्तसमस्तभेदः स्वा
दच्छमेव सकलं द्रवमेकशुद्धम् ॥ सर्वतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यं परंपदमनामयमेव बुद्धम् ॥ ७१ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि०

पू० इंद्रियाथोपलंभविचारोनामैकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ योजीवस्यादितः स्वप्नो नाना कलन
कोमलः ॥ तमिमं विद्वि संसारं न संत्यं नाप्यसन्मयम् ॥ १ ॥ नपुंस इव जीवस्य स्वप्नः संभवति क्वचित् ॥ तेनैते जाग्रतो भावा जाग्रत्स्वप्नरुतो
त्रहि ॥ २ ॥ जीवस्वप्नमिमं दीर्घं क्षिप्रताप्रतिभासतः ॥ असत्यमप्यवस्तुत्वाद् द्विवेद्यविदां वर ॥ ३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिव गच्छंती जीव
जीवकाः ॥ असत्यमेव पश्यंति घनसत्यतया नघ ॥ ४ ॥ अजडे जडतातजडे चाजडतोदिता ॥ असत्ये सत्यता जीवजीवानुभवमो
हतः ॥ ५ ॥ भानोरप्यंतरखिलं पश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंति स्वप्नसंभ्रांता इव जीवाभिदालिभिः ॥ ६ ॥ सर्वगत्वादनंतत्वात् स्वस्य जीव
स्य जीवतः ॥ यद्भावयंति चेत्तं तिते देवाश्चित्सत्यवत् ॥ ७ ॥

लप्यत इति चेद्वाहीनामिव समष्टे स्वप्नांतराप्रसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ तेनास्माकजायसिद्धाभूतभवननादिभावास्तस्य जाग्रत्स्वमोभयस्थानकृतोदयानस्वमतोभिद्यंत इत्यर्थः ॥ २ ॥
असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्य स्वप्नतासाधयन्वैधर्म्यानुभवे निमित्त इत्यर्थः ॥ जीवस्वमिति ॥ अस्मदीयस्वमवक्षिप्रवाप्यताया अप्रतिभासतो हेतोर्दीर्घम् ॥ तथा चैदं मेव
वैधर्म्यं भवेत्तुरिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्य स्वप्नतेत्याह ॥ अजडे इति ॥ अजडे ब्रह्मणि भूतभवननादिजडतातथाजडे चाहंकारादिदेहाने आत्मत्वाभि
मानादजडता उदिता ॥ जीवस्य समष्टेरैकदेशभूतायेव्याटि जीवास्तदनुभवलक्षणान्यो हतोभ्यो ॥ ५ ॥ जीवाभिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भमिति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषु सत्य
त्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिता ॥ व्याटित्वादेव जीवतोप्यस्य तज जीवभूतस्य स्वप्नपरमार्थतः सर्वगत्वादनंतत्वाद्परिच्छेदेन सत्यत्वाच्च यद्यद्भावयंति तदेव आशुनत्स सत्त्यात्वास
त्तारोपेण सत्यवच्चेतति ॥ तथा च तत्स सत्कित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिष्ठनौ बुद्धतत्त्वस्य जीवन्मुक्ति सिद्धातीति भावः ॥ ७ ॥

अयमेवार्थो भगवद्गीतायां भगवत्पावनपुनायोपदिष्ट इत्याह ॥ पुढरीकाक्षेति ॥ शुभ्राश्रयिषि ति शेषः ॥ ८ ॥ तदर्थमनुमाख्यायिकामवतारयति ॥ वाञ्छेरिति ॥ सुखजीवन्मुक्ति
 सुखविराटम् ॥ जीवितमाशुक्षिप्यत्यिहोप्स्यति ॥ स्वार्थेण चिगुणाभावश्छादसः ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारे कारणबलकुसर्वमूलमनुकाममिति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थित
 मिति ॥ स्वयं हि भिषयतिष्ठतदतिशृते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन् दृश्यमाने संसारजाले ॥ शकुन्मय-पक्षिण ॥ १३ ॥ तत्रास्तु भूतआतिपुमभ्योरासित-श्रुतिस्त्वत्यादिवर्णित क्रम
 मरिचयेषाम् ॥ भूतपंचकपरबीजतन्मात्रपंचकजसृक्षणे सारेलोकपालत्वतप्तस्रोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ इवभ्रुतिस्त्विति समाचारविहितपुण्यमुपादेय इवतन्निपिद्वपापहे
 पुंढरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिर्गतिश्चाम् ॥ यामालिङ्ग्य महाबाहो जीवन्मुक्तो महामुनि ॥ ८ ॥ पांडो पुत्रो जुनो नाम सुखं जीवितमात्म
 नः ॥ क्षिपयिष्यति निद्रु खंतयाक्षेपय जीवितम् ॥ ९ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ भविष्यतिकदा द्रक्षन् सार्जुन पांडुनंदन ॥ कीदृशीं च हरि
 संस्य कथयिष्यत्यसक्तताम् ॥ १० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अस्ति सन्मात्रमात्रेति परिकल्पितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनापतेन भर्त्सा
 वमहानजः ॥ ११ ॥ दृश्यते विमले तस्मिन् नयसंसारविभ्रम ॥ कटकादियथोद्दिश्रितरगादियथा भ्रसि ॥ १२ ॥ चतुर्दशविधा भूतजातय
 प्रसुरत्यलम् ॥ तस्मिन् संसारजाले स्मिजालेशकुनयो यया ॥ १३ ॥ तत्रैते यमचक्रार्कशकाया शंसितक्रमा ॥ भूतपंचकसंसारलोक
 पालत्वमागता ॥ १४ ॥ इदपुण्यमुपादेय हेयपापमिदविति ॥ तै स्वसकल्यघटिताद्देवनात्स्यापितास्यति ॥ १५ ॥ तस्याप्ययावदनघप्र
 वाहपतिते निजे ॥ कर्मण्यचलसकाशस्थिरचित्तमवस्थितम् ॥ १६ ॥ भगवान्सयम किंचिद्भूते प्रतितचतुर्युगे ॥ तप-प्रकुरुते भूतदलनात्या
 पशंकया ॥ १७ ॥ कदाचिद्विद्वैवर्पाणिदशदशवापि च ॥ कदाचित्पंचसमादिकदाचित्पौडशापि च ॥ १८ ॥ उदासीनवदासीने तस्मिन्नि
 यमसंस्थितौ ॥ न हि नस्ति जगज्जालेऽसृज्यभूतानि कानिचित् ॥ १९ ॥ तेन नीरघ्रभूतौघनि संचारमहीतलम् ॥ भवति प्रावृषिस्वेदीकुजरो
 मराकेरिव ॥ २० ॥ अयं तानि विविधाणि भूतानि बहुयुक्तिभिः ॥ क्षिपयति सुखराम भुवोभारनिवृत्तये ॥ २१ ॥ एवयुगसहस्राणि व्यव
 हारशतानि च ॥ समतीतान्यनंतानि भूतानि च जगति च ॥ २२ ॥

यमिनि स्वापिकारानुरूपसकल्यघटिताद्देवनात्स्थितिर्यथा दयास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्ते बाकिजतस्तथाह ॥ तस्येति ॥ तस्य बाह्यभाणयमस्य अयथावेतावत्कालं स्वीये अधि
 कारकर्मणि अचलसकाशस्थिरचित्तमन-अवस्थितम् ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ बीप्सायायव्ययीभाव ॥ कदाचित्किंचिदप-प्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगं किंचिद्भूते द्वापरति इति वा ॥
 १७ ॥ तत्र फाल्गुनिययोनालीत्याह ॥ कदाचित् ॥ १८ ॥ तस्मिन् यमे नियमसंस्थितौ तपसि उदासीने सति चतुर्यु-कानि चिदपि भूतानि न हि नस्ति ॥ १९ ॥ तेनाहिसनेन देव
 नामहीतलं बीक्षेणुजिर्मूर्तीधनि-संचारं संचारायोप्यजगति ॥ स्वेदीस्वेवाम् ॥ २० ॥ कुराविज्यवादिना युक्तिभिः आंशावतारमात्रयुक्ता पुपापै क्षिपयति हि सनेनैव विरलीकु
 र्नीतिर्यावत् ॥ २१ ॥ अयं च तारावतारादिव्यवहारीकभूतो देवनाहत्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥ ३ ॥ अघानांपापानां विघाताय कर्त्तव्याभाविष्यतीति शेषः ॥ दूरेऽस्तं जनानां कर्षणं धीडनं यस्याम् ॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्या अहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिहृतेति गम्यते ॥ २४ ॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसंकीर्णैरित्यावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ नरनारायणचगैरनुगते साहाय्यार्थमवतीर्णैरित्यावत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभोधिमेखलायाभूमेर्भूपराजा अंभोधिमेखला जुवपातीति वा ॥ आतोनुपसर्गकः ॥ २९ ॥ तस्य पितृव्यजोभाताभाविष्यतीति योज्यम् ॥ वधुर्नकुलः ॥ अहेः सर्पस्येव ॥ ३० ॥

वैवस्वतोद्यतुयमां च एष पितृनायकः ॥ अनेन त्वधुना साधोपरिक्षीणे पुके पुचिन्त ॥ २३ ॥ युगेष्वघविघाताय वर्षाणि द्वादशात्मना ॥ व्रतचर्ये हर्तव्या दूरास्तजन कर्षणा ॥ २४ ॥ तेनेयमुर्वीनीरं धाभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः ॥ दीनाप्रपन्ना गुल्मेव भारभूतैर्भविष्यति ॥ २५ ॥ भूभारपरिभूतांगी हरिश्शरणमेष्यति ॥ कांतादस्य पराभूतादीनापतिमिव प्रिया ॥ २६ ॥ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति ॥ देवांशैरखिलैः सार्द्धं नरनारायणंगतैः ॥ २७ ॥ वसुदेवसुतस्वेकोवासुदेव इति श्रुतः ॥ देहोभाविष्यति हरिर्द्वितीयः पांडवोर्जुनः ॥ २८ ॥ युधिष्ठिर इति ख्यातो धर्मपुत्रोभाविष्यति ॥ अंभोधिमेखलाभूपः पांडोः पुत्रः स धर्मवित् ॥ २९ ॥ दुर्योधन इति ख्यातस्तस्य भ्राता पितृव्यजः ॥ भविष्यति दृढदंष्ट्रोभीमो बभ्रुरे हरिः ॥ ३० ॥ अन्योन्यं हरतोरुर्वीतयोः संग्रामलो लयोः ॥ अष्टादशान्नाक्षौ हि ण्यो घटिष्यत्यत्र भीमपणाः ॥ ३१ ॥ तत्क्षयेण विभारत्वं भवो विष्णुः करिष्यति ॥ राघवार्जुनदेहेन बृहद्गंडीवधन्वना ॥ ३२ ॥ विष्णोरर्जुननामा दौ प्राकृतं भावमास्थितः ॥ हर्षमर्षान्वितो देहो नरधर्माभविष्यति ॥ ३३ ॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वा स्वजनान्मरणोन्मुखान् ॥ विपादमेष्यत्युद्योगं युद्धाय न करिष्यति ॥ ३४ ॥ तमर्जुनाभिधंदेहं प्राप्तकार्यैकसिद्धये ॥ हरिर्बुद्धेन देहेन बोधयिष्यति राघव ॥ ३५ ॥ न जायते म्रियते वाकदाचिन्नायं भूत्वा भवितावानभूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ३६ ॥ य एनं वेत्ति हं तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतौ नानां यं हं तिन हन्यते ॥ ३७ ॥

आसमतात्त्रायत इति आत्रासेनातदक्षौ हि ण्यः ॥ अत्र भारतयुद्धे कुरुक्षेत्रे वा घटिष्यति ॥ ३१ ॥ हेराघव बृहद्गंडीवंधुन्यस्य ॥ धनुषश्चेत्यनङ्कः ॥ तथा विधेनार्जुनदेहेन विभारत्वं भारावतरणकरिष्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ३२ ॥ नरधर्मा अज्ञाभाय इति यावत् ॥ ३३ ॥ स्वजनान्बधून् ॥ ३४ ॥ बुद्धेन स्वतः सिद्धात्मबोधेन कुरुक्षेत्रे देहेन ॥ ३५ ॥ बोधनप्रकारमेव विस्तराद्वर्णयति ॥ न जायत इत्यादिना ॥ आद्यतविकारयोर्निषेधमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तवारयति ॥ नायमिति ॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधो वा ॥ ३६ ॥ एनमुक्तस्य भावसात्मानयोर्हतारवेत्तियश्च हतं मन्यते तावुभौ नात्मानतत्त्वतो विजानीतः ॥ अज्ञानमेव हतुहृतव्यतायाति निमित्तमिति यावत् ॥ ३७ ॥

प्रिभिः किदन्तैर्नास्थनाशकारानाराहेतूनां प्रतिशेष ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमगएवालब्धदोषसंविद्वपुश्चैतस्य स्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरलाज्ञानतत्कार्यक
छकाजनभासीतिनबंधुसंस्तम्भमरणादिसप्तभावनामयुक्तं सुतबोधितमिति भावः ॥ ३९ ॥ इति श्री श्रीसिद्धयन्तात्ययप्रकाशे नि० पू० द्विपचाश सर्ग ॥ ५२ ॥ ॥ ५ ॥ व
पतिहस्तेस्त्रागः सगत्यामारितक्षणम् ॥ उपास्यैषेयत्तपचदशभोगेद्व्यवस्थिते ॥ १ ॥ तथा वीस्ववधुर्गताहमित्यादिरूपोद्भूताभिमान एतेमदीयादीधवाइत्यादियमताभिमान
भूतबसर्वदुःखनिदानमितिसंप्रवत्याप्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजराभरणार्थिपद्विभिर्निर्मुक्तः अतएवशाश्वत स्वप्न्यादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षावाप्तासि अतस्त्वक
स्यापिनृता ॥ अहंहेतुत्वभिमानमलयंत्यजेत्यर्थः ॥ १ ॥ अभिमानस्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधविमलसिक्कालेअहमुघातयामीत्यहंकोशाबोनास्तिउ
त्तरकालवयस्यदुःखिलास्त्वहंप्रविषादादिनावलिप्यतेसंपुष्टव्यास्यर्वालोक्ष्यतइति लोकाश्चतुर्धिश्रुतागतयलाइत्याशौर्ध्वोप्यापिकमपिनृति ॥ सर्वभराभ्युत्तेका

अनंतस्यैकरूपस्यसतः सूक्ष्मस्यस्वादपि ॥ आत्मनः परमेशस्यैक्येक्येननस्यति ॥ ३८ ॥ अनंतमध्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसंविदारमन् ॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥ ३९ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकयननामद्विपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अर्जुनत्वं न हंता त्वमभिमानमलं त्य
ज ॥ जराभरणनिर्मुक्तः स्वयमात्मासि शाश्वतः ॥ १ ॥ यस्य नाहं कृतो भ्रावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमं लोकां न हंति न निबध्यते
॥ २ ॥ यैव स जायते स विदंत सैवानुभूयते ॥ अयं सोहमिदं तन्मइत्यंत स विदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैव वयुक्तोऽस्मि न योऽस्मीति च भारत ॥ अ
भित सुखदुःखाभ्यामवशपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वात्मा शोकक्रियमाणानि गुणैः कर्माणि भागशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्त्ता हिमिति मन्यते ॥ ५ ॥

लतत्त्वस्यवधादिविकारास्पादितस्तथैवसत्याह ॥ देहादीनां भावाभाप्रलेन नित्यमसत्त्वादेवव्यापुष्येववधधाप्रसक्तैरिति भावः ॥ अतस्तद्युक्तपापफलेनापि न निबध्यते यथे
श्रदृत्ययः ॥ १ ॥ इतुत्वादिपरमकदेहादितादात्म्ययातिसेवेदनवरादेवतद्वर्गहृत्वादेरात्मनिपतिज्ञासोनस्वतः ॥ अतस्तेदेवमयस्यजेत्याह ॥ यैवेति ॥ अतर्हिदिआत्मनि यैवस
विदुद्विदंति देहापभिमानरूपाअम्यादरीका ॥ अयकार्यकरणसंपातः सईताग्रह इमेतेदेहादिसंबधितरूपादिवेगम इत्येवसंबधिंदेयातिशयित्यजेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अनया
उक्तक्षणयासविदाईत्वादिति युक्तोस्ति तद्युक्तपथिच्यवत् ॥ यथुनाशादिदिकानां र्धेनदकपाथानुष्मिकानां र्धेवयुक्तोस्मीति च भाव्याहृत्वा इवाम्यापरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मनः अंशवत्परिच्छेदकत्वेनोत्तरे ॥ इत्यादिगुणविकारैर्हिदियादिभिः क्षिप्यमाणानामिकर्माणि ॥ ५ ॥

विभि किं वतीनां रथानां राप्रकारानां रात्रे नृनां प्रक्षेप ॥ १८ ॥ स्फारणपरिच्छिन्नमथ एषाण्डव्यदोषसु विदुष्वैतन्मत्स्यरूपमेवासि अत एवाजोसि नित्योसि निरस्ताज्ञानतत्कार्यक
 लकोजनमासीति नवपुंसं तन्ममराणां दिसा भवानाप्रमुक्तं तु स्वतर्कोचि तर्कमिति भावः ॥ १९ ॥ ॥ इति श्री बासिष्ठ उवाच ॥ तत्सर्वमपकारो निःपू० द्विष्य चारा सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ व
 पयते हेतुस्तस्याः स मत्प्राप्तं तत्त्वमप्य ॥ अथास्त्यक्षेपे यक्षेपे चरात्रे द्रव्यस्थिति ॥ १ ॥ तथा दीर्घत्वमुहुता हिमत्यादि द्विषो हुताभिमान एते मदीया बाधबाह्व्यादि ममानभिमान
 मत्तत्त्वसर्वं नृनिशानमिति स एव त्याज्य इत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हे अर्जुन त्वकाराभराणां दिव्यवर्धनिर्मुक्त अत एव चाराभ्यत स्वप्यादीनां सर्वभूतानां स्वयसाक्षादात्म्यासि अतस्त्वक
 स्यापि नृणां ॥ अहं हि तस्य भिमानमलमत्यंतं त्यजेत्यर्थः ॥ १ ॥ अभिमानस्यापकृतमाह ॥ यत्स्येति ॥ यत्स्य धादिभ्यस्तत्काले अहं ममुपातयामीत्यहं करो भावो नास्ति उ
 पाका लक्ष्यस्य दुर्द्विस्तत्त्व इव विचारानि नानि त्यते सगुण एव भावस्यार्णवो लोकाभ्यर्णव भूतजातयस्ताह्व्याप्राणीर्धयोऽप्याधिकमविनहंति ॥ सर्वचाराभ्यतैका

अनंतस्यैक रूपस्य सतः सूक्ष्मस्य स्वादपि ॥ आत्मनः परमेशस्य किं कयं केन न सति ॥ ३८ ॥ अनंतमप्यक्तमनादि मध्यमात्मानमात्रोक्त
 यस्य विदारमन् ॥ सविदुषः स्फारणमलमत्यंतं त्यजेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपास्थानेन
 रनारायणावतारकयननाम द्विष चारात्तम सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अर्जुन त्वं नृहतात्मन् भिमानमलस्य
 ज ॥ जरा मरण निर्मुक्तं स्वयमात्मासि शश्वत ॥ १ ॥ यस्मिन्नाहं करो भावो बुद्धिर्व्यस्य न लिप्यते ॥ इत्यापि स इमं लोकां न हंति न निबध्यते
 ॥ २ ॥ यैव स जायते स विदतः सेवानुभूयते ॥ अयं सोऽहं निदत्तमहत्वं तं स विदं त्यज ॥ ३ ॥ अनयैव वयुकोऽस्मि न शोऽस्मीति च ज्ञात ॥ अ
 भितः सुखदुःखाभ्यामवशः परितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वाकांशे कियमाणा निगुणे कर्माणि भागशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ता हं भिति मन्वते ॥ ५ ॥

लतस्त्वस्य भावविकारास्तर्धानलं यैव सत्त्वात् ॥ हेतुदीनां यथायाथावयेन नित्यमसत्त्वादेव व्याप्य सत्त्वेव वधामसं केरिति भावः ॥ अतस्तप्ययुक्तपापकलेनापि न निबध्यते यथे
 भ्यरहस्यं ॥ १ ॥ ॥ इहृत्वा हि धर्मं करे हं दिनाद्यास्त्ययाति तेषु दत्तवशादेव तद्वर्गं हृत्वा हेरात्मनि याति भासो न स्वतः ॥ अतस्तदेव मयमत्यंतं त्यजेत् ॥ यैवेति ॥ अंतर्देहे आत्मनि यैव स
 विदुर्द्विदं तर्देहापि भिमानरूपा अभ्यादशीवा ॥ अयं कार्यं करं वासपातः सर्वेताकाहं इदमेतदेहादिसर्वं भित्तं व्याहृतिरेव न इत्येव स विदं याति तर्कस्य कोत्यर्थः ॥ ३ ॥ अनया
 त्रकलक्षणपातविराहं हृत्वा भिमुक्तोऽस्ति तथयुक्तपरीधमनः ॥ अनुनाशाद्विहिकानर्धैर्न रकपातापानुपि कानर्धैः प्रयुक्तोऽस्तीति च यात्या सुखदुःखाभ्यां परितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
 क्तः अरावत्परिच्छिन्नकलेनोपासोऽवशादिनृपविकारेर्देहे हि यादिति भावः कियमाणा नित्यकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अतर्देहे इत्यधिक लिखितः

विमर्शोत्तुष्टुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिनतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहकःनकश्चिदिति अ
हमितिस्थितिःकानयुक्तैत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासकल्यादिसिद्धिषणैस्त्वकर्मणिरतेप्रसक्तैसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिप्रशयतत्तेकःपदार्थःक्लेशभागे
प्रविष्टोयदर्थशोचसिसनारस्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसंघातकृतेकार्यतद्गतंस्तथाप्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाव्यातद्वहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याश
येनाह ॥ बहुभिरिति ॥ ग्रहतेचेतहासायैवभवतीत्यर्थः ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहकारस्यफलासगरहितकायिकादित्रिवि
धशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्सरमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्मशुद्धादुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोत्रोरुक्षवः ॥ ९ ॥ नभारिभरणाय
व्यापारितःपुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलपद्येनप्रवर्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषंगिकतरफलहरतउपभुजानाअपिनचते
चक्षुःपश्यतुकर्णश्चशृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम् ॥ रसनाचरसंघातुकात्रकोहमितिस्थितिः ॥ ६ ॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः ॥ न
कश्चिदज्ञाहमितिहेक्लेशभागेकएवते ॥ ७ ॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत ॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिपृथ्यते ॥ ८ ॥ कायेन
मनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वतिसंगंत्वत्कालमशुद्ध्ये ॥ ९ ॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः ॥ कुर्वतोपिहरंतो
पिनचतंनिर्विषूचिकाः ॥ १० ॥ नक्चिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः ॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः ॥ ११ ॥ निर्ममोनिर
हंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ यःस्वकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ १२ ॥ इदंचतेपांडुस्तुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम् ॥ अपिक्लृप्तमतिश्रे
यःसुखायैवाद्यायच ॥ १३ ॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम् ॥ श्रेष्ठेस्वंयथाकर्मतथेहामृतवान्भव ॥ १४ ॥ मूर्खस्यापिस्व
कर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः ॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते ॥ १५ ॥

कुर्वतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ क्वचिह्यौकिकेशास्त्रीयेवाव्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्करहितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्तव्यशास्त्रीयकर्म अ
कार्यमनावश्यकलौकिकम् नतुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रक्षत्रियाणाविहितसमाभेष्वपलापनबधुवधहृत्पत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मय
शोराज्यस्वर्गायभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हिपद्मधुवधादन्यतद्गोणभीष्मकपादिगुरुवधहृत्पुंक्तिसितकर्मतन्मयाकथकार्यामित्यजुनस्यतत्राधर्मत्वशकासत्यश
पथारिणानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणायधर्मबहुलक्रममपिनेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठतथातेनसत्येनइहास्मिन्
द्वेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापासैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोदिभिरपिनि
रहंकारमतेर्लैपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

र्षिराभ्यन्तराभिदिताभयमुक्तमुद्धेतोभ्रमूलानिपाथानिरसभूलात्तथाऽभयादतिपायेनकदाचिदभयमसक्तिं स्यात्फलसंगत्यागेनसिद्धिसिद्धिसमनालक्षणयोगस्यस्यगुत
 दक्षतिरस्मिनालीढोत्रयोगस्थिनिमयविराति ॥ योगस्यदति ॥ १६ ॥ अथबाधस्यमाणलक्षणप्रकार्यणबुद्ध्याकृतशारीर्यमिदकर्मनेषभायेत्याह ॥ शतीति ॥ १७ ॥ निर्धि
 शयप्रसन्नत्वज्ञाननरदशमध्यगुणभरापणबुद्ध्याबाधकमकुलतोषिनकमपदस्याह ॥ इत्यरेति ॥ १८ ॥ अथसर्वसकमसत्यागलक्षणसत्यासयोगमुक्त्याधिनेतेकमपदम
 सतिरस्याह ॥ सत्येत्येति ॥ १९ ॥ एवमुपदिष्टानुनसगत्यागार्थानांलक्षणैर्धिभागजिज्ञासुपृच्छति ॥ सगत्यागस्येतिद्विभ्याम् ॥ २० ॥ २१ ॥ आत्यन्तिकसगत्यागस्यत्यतस्त्वपरि
 क्षानमनरणायाद्बलास्तत्प्रवन्नगवान्प्रथमंलक्षणेनविराति ॥ सर्वेति ॥ तयाचनिर्धिकमसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धिनिष्पन्नप्रत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्य कुरुकमाणिसगत्सत्काधनजय ॥ नि संगस्त्वययाप्राप्तकर्मचालनिवध्यसे ॥ १६ ॥ शान्तवक्षवपुर्भूत्वाकर्मवक्षमयकुरु ॥ वक्ष्मा
 पणसमाचारोवक्षवभवसिस्तणत् ॥ १७ ॥ इत्यार्षितसवायर्हंभ्ररात्मानिरामय ॥ इत्यर सर्वभूतात्माभवभूषितभूतल ॥ १८ ॥ स
 न्यस्तसवसकल्य सम शान्तमनामुनि ॥ सत्यासयोगयुक्तात्माकुवन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ सगत्यागस्यभगव
 त्तयावक्ष्यापणस्यच ॥ इत्यरापणरूपस्यसत्यामस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तयाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृशभ्रमो ॥ क्रमेणकययैतन्मे
 नद्वामोहनिवृत्तये ॥ २१ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सवसकल्यसशान्तौप्रशान्तधनवासनम् ॥ नकिंचिद्वावनाकारयत्तद्वक्षपरविदु
 ॥ २२ ॥ तदुपयोगविदुर्ज्ञानयोगचकृतबुद्धय ॥ वक्षसर्वजगदहचेतिवक्ष्यापणविदु ॥ २३ ॥ अतश्चून्यवाहि शून्यपापाणद्धदयोपमम् ॥
 शान्तमाकाशकोराद्धन्तदहस्यनदशपरम् ॥ २४ ॥ ततद्वपदुत्पानमीपदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोपमाकाशमिवशून्यता
 ॥ २५ ॥ भावोहमितिकोप्यप्रत्येकमुदितविव्रते ॥ कोटिकोट्यशकलित कद्वैतप्रतिग्रह ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥ तदुपयोगदशकारावहितोषतदन्तिमज्ञाननिवृत्तिफलपद्विज्ञानभाङ्गलक्षणकुलधाराभाष्यप्रधानयोगमित्यर्थ ॥ ब्रह्मण्यप्रतिभतभ्यस्यजगत्तद्विभिन्नगुहकारस्यचवा
 धानुप्यवस्थापयमित्याह ॥ ब्रह्मति ॥ २१ ॥ ब्रह्मणिजगदहकारयोर्धायोपपत्तयेतथाभ्यस्तत्त्वचक्रब्रह्मत्वरूपमाह ॥ अतश्चून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधे
 शोचिदृश्यत्वान्निपथ किन्तस्यादिस्यभगवत्प्राप्तदृशपरमिति ॥ दशोदृश्यतानिपथोवाद्यस्यावहिदृशभगवद्वनरस्यान्तगुतदस्तीत्यर्थ ॥ २३ ॥ ततस्तादृशत्वभावादीपदन्त्यत
 यादितपसमभ्यानशायजगद्यभिभास सगपद्वन्नगराकाशमिषयुक्तवैतल्य ॥ २४ ॥ सत्यासोपवर्णनोपपत्त्यर्थमब्रह्मणिजगत्वारोपवर्धेवतदरोपुजीवेपुमत्येकमहभावाभ्यासद्वि
 त्तवभाषद्विपुनदस्याह ॥ भावद्वैतद्विभ्याम् ॥ २५ ॥

एष अहमिति भावः रनाधिष्ठानादपृथगभूतएव ॥ हियस्माद्धेतोः पृथक्त्वपर्थतः परिच्छेदः स च ब्रह्मणिन असंश्रनाहमिति कश्चिद्वगच्छति ॥ तथाचावांगत्वेन पृथक्त्वोपपत्तिः
पृथक्त्वेन चावगत्त्वोपपत्तिरित्यवरयमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेव हेयमिति भावः ॥ २७ ॥ अहतायामुक्तो न्यायो घटादिममतेहायामपियोज्य इति दर्शयस्तन्म
लाहतामहत्यागमेव दृढयति ॥ यथेति ॥ यथा अहमीहा अहभावो न पृथगस्ति तथा इह प्रतीचि घटादिममतेहा लक्षणो मर्कटोऽपि पृथङ्नास्तीति न जनुगणेण योज्यम् ॥ तथा च द्वि
विधापीहा अमो धिरिव पूर्णस्वमास्वेति नाहतामहोयुक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ किंचाहममतादिसर्वविकल्पभेदे तत्तद्विषयवैचित्र्येण विचित्रे स्फुरिते पितृत्वात्तास्फूर्तिनिमित्ते अवस्थान
यानुगते सवित्स्वामात्रस्वभावे सर्वविकल्पागमापायसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्येकत्वमपि स्फुरत्येव ॥ एवसतितचाप्यामहोयुक्तः सकुतो नो न क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति उत्तरीत्या

अपृथगभूतएवैष पृथगभूत इव स्थितः ॥ पृथक्त्वं हिनपर्थतो नाहमित्यवगच्छति ॥ २७ ॥ यथेहाहंतथेहास्ति घटादीहापिमर्कटः ॥ स्वमीहै
वं तथाभिधिः किमहंतां प्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदे स्फुरिते संवित्स्वामयात्मनि ॥ वैचित्र्येण विचित्रेऽपि किमेकत्वेऽपि नोग्रहः ॥ २९ ॥
इति ज्ञातविभागस्य बुद्धौ तस्य परिक्षयः ॥ कर्मणां यः फलत्यागस्तं संन्यासं विदुर्बुधाः ॥ ३० ॥ त्यागः संकल्पजालानामसंसंगः सकथ्यते ॥
समस्तकलनाजालस्य श्वरत्वं कभावना ॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेव श्वरार्पणम् ॥ अवोधवशतो भेदो नास्ति वैषांचिदात्मनि ॥ ३२ ॥
बोधात्मा किल शब्दार्थजगदेकनसंशयः ॥ अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम् ॥ ३३ ॥ कालोहमहमद्वैतं च हमहंजगत् ॥ मन्मना
भवमद्भुक्तो मया जीमानं मस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्तेव मात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ इह रूपेण वदे श्वरं चापरमे
वच ॥ कीदृशं तत्कदारुणं तिष्ठान्माश्रित्य सिद्ध्ये ॥ ३५ ॥

विदुश्च ज्ञातसारासारविभागस्य पुरुषस्य बुद्धौ तस्याहममतामहस्ययः परिक्षयस्तेन चार्थसिद्धः सर्वकर्मफलेष्वसृहा लक्षणस्यागः ॥ ३० ॥ तेन च सर्वसंकल्पत्यागलक्षण असंस
गसिद्धतीति प्रथमप्रश्नोप्युत्तरित इत्याह ॥ त्याग इति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्य द्वैतजालस्य वाचरभणश्रुत्युक्तन्यायेन तदुपादाने श्वरमात्रत्वं भावनेत्यर्थः
॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अवोधवशत इति ॥ ३२ ॥ तद्वृद्धीकाराय भगवात्स्वस्य सार्वारम्भलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशा इत्यादिना ॥ गच्छतीति जगत्त्वरम् ॥ स्वकर्मा
श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपरहृषतन्मिदम्यं जगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवद्विह रूपेण विचित्रे स्फुरिते निवेश्यमात्रमेवात्मानस्यात्मभूतमेव्यसिसाक्षास्वरपर
विधभाक्तिमान्भव ॥ तादृशस्य मेज्ञानयज्ञेन कर्मयज्ञेन वायजनशीलो भवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापि युक्तामयिचित्तनिवेश्यमात्रमेवात्मानस्यात्मभूतमेव्यसिसाक्षास्वरपर
याचपारस्य सीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्वैतपेयुक्तिर्योग्यमधिकारकालविभागच जिज्ञासमानः पृच्छति ॥ द्वेद इति ॥ ३५ ॥

सामान्यजनसमाधार्यमुपमितस्य ॥ ३६ ॥ परअशुद्धिर्निरुपिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिकर्मात् ॥ ३९ ॥ गुहाध्यायेवाशास्त्र ॥ इदं च सगुणभजनमया तु
भ्यां च तदुभयाभाषसाध्यात्मिकपरितुलनमाश्रित्य सद्यो देवदेवता ॥ भावेक ॥ विज्ञानैकत्वमाद्यमन्त्राय स्थानया विधेयशुद्धिर्निमग्नसततार्हममर्द्धभरस्य आत्मानपारमा
धियस्वरूपभूतशोधितस्यार्थआत्मन स्वस्य च आत्मनशोधितस्वरूपार्थकर्मैकरसीकल्याणव्यतिरेकात्मानसम्यगुपयुक्तमित्येवोक्तोक्तस्य ॥ ४० ॥ अहमराजागद्वहिसिन्धो
रिति भूत्पुत्रेऽस्य पितृशोधितस्य स्वपरिशोधनरूपतात्पर्यमिह ॥ इदं वाहिसिन्धो ॥ ४१ ॥ मनुष्येराधयोधेनतवस्य परवत्स्वरोपि भवति सेतुस्तीक्ष्णसाहजननायसिद्धि
स्त्याह ॥ मय्येदं ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनागुणम् ॥ आत्मपथ्यताति ॥ ४३ ॥ सर्वार्थसर्वकारेण समधिष्ठित्याभ्यस्य हारदरया वाचनमनोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सामान्यपरमवैद्वेदरूपे विद्विमेनय ॥ पाणयादियुक्तसामान्यशस्त्रचक्रगदाधरम् ॥ ३६ ॥ पररूपमनापतय
न्मम मनोमयम् ॥ ब्रह्मात्मपरमात्मनादिशब्देनेतदुदीयते ॥ ३७ ॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतया स्थित ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपू
जापरोक्षव ॥ ३८ ॥ तत्कृमास्तनुबुद्धस्त्वतो ज्ञास्यसितत्परम् ॥ ममरूपमनापतयेन भूयोन जायते ॥ ३९ ॥ यदिवावेद्यविज्ञातो भाव
कदरिमदन ॥ तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसश्रय ॥ ४० ॥ इदं चाहमिदं चाहमिति यद्यवदान्यहम् ॥ तदेतदात्मतत्त्वतु भूत्पु
टिशान्यहम् ॥ ४१ ॥ मन्वेसाधुविबुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि ॥ संकल्पैरवमुक्तोसि सत्यैकारममयोभव ॥ ४२ ॥ सर्वभूतस्यमात्मानं स
वभूतानि चात्मनि ॥ परस्त्वं योगयुक्तात्मा सवज्रसमदर्शन ॥ ४३ ॥ सर्वभूतस्यमात्मानं भजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वयावत्तमानोपिन स
भूयासि जायते ॥ ४४ ॥ एकत्वसर्वशब्दाय एकशब्दाय आत्मन ॥ आत्मापि च न स न्यासद्रतो यस्य साशुतस्य तत् ॥ ४५ ॥ त्रैलोक्यपचेतसा
मंतरालोकोपन्नकाशक ॥ अनुभूतिमुपाकृद सोहमात्मेति निश्चय ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यपयसामंतयोरसानुभव स्थित ॥ गव्यानामव्य
जाना च सोपमागमंति भारत ॥ ४७ ॥

भूतस्यमात्मानमिति श्लाकस्यातस्यैव स्वयमेव वक्ष्यते ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितमात्मानपश्यन्निर्वास सर्वकाराभ्युपार्थोपिष्ठानप्यनिरिक्तस्यालाभादेकत्वम
जतवत् ॥ ३६ ॥ आत्माध्यायं आत्मनो ध्यायन् स्वभावे पर्यवसन् स आत्मापि च न स भूतं भूतपयस्य भाषेनाप्यस्य सस्य भूतव्ययत्वात् किन्तु भूमानद्विदेकत्वमाध्यायस्यानुभवागतस्तस्या
श्रुतरक्षणमसमकालमवतन्नादिशब्दवर्तिकयादित्तिभूयानदात्मकैक्यन्यपयस्य स्थितिनितात्पर्यमिदं ॥ ४१ ॥ तस्यैकनाप्यननुभवात्त्यंतपरोक्षतायसक्तो धारयति ॥ त्रैलो
कोपमात्मेति नयाप्यस्य वक्तव्यमिह ॥ ४७ ॥

अनुभवनीयेन विषयजातेन मुक्तोरहितः अतएव दुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतया देहानामंतस्तु प्रकाशकतया च स स्थितः ॥ ४९ ॥ देहांतः स्थितिदृष्टा
नेन विशदयति ॥ सर्वोति ॥ यथा सर्वरत्नानामतर्गततेजो बहिरपि प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः ॥ ५० ॥ असंस्थित इवेत्युक्तितात्पर्यं विषयमलेपकत्वे दृष्टान्तरेण विशदयति ॥ यथेति
॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वतः स्थित्वा तर्थाभिमतया विधारकत्वे व्यलक्ष्यत्वे दृष्टान्तमाह ॥ मुक्ताफल इति ॥ ५२ ॥ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतसैव वास्तवी यानुमुक्ता सुतनुवद
तर्थाभिमतया स्थितिर्याचरानेषु भावत्यकदजीवतया स्थितिस्तेजोभेदव्यस्तसापेक्षे जगद्वहारा र्थकल्पितेति नावास्तव हतव्यहंततत्तद्युक्तपापतफलप्रदो वास्यात्तिरिक्त इत्याशा

अंतःसर्वशरीराणां यः सूक्ष्मो नुभवः स्थितः ॥ मुक्तो नुभवनीयेन सोऽयमात्मा स्ति सर्वगः ॥ ४८ ॥ समग्रपयसामंतर्पथा धृतमिव स्थितम् ॥
तथा सर्वपदार्थानां देहानां संस्थितः परः ॥ ४९ ॥ सर्वाभिनिधिरत्नानां सबाह्याभ्यंतरे यथा ॥ तेजस्तथास्मिन् देहानामसंस्थित इव स्थितः
॥ ५० ॥ यथा कुंभसहस्राणां सबाह्याभ्यंतरे न भः ॥ जगच्च यशरीराणां तथारमाहमवस्थितः ॥ ५१ ॥ मुक्ताफलशतौघानां तंतुः प्रोतवपु र्य
था ॥ तथा च देहलक्षाणां स्थित आत्मा स्थलक्षितः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मादौ लणप र्यंतपदार्थानि कुरंवके ॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजं वि
दुः ॥ ५३ ॥ तदीषत्स्फुरिताकारं ब्रह्म ब्रह्मैव तिष्ठति ॥ अहंतादिजगत्तादिकमेण भ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ आत्मैव दंजगद्द्रूपं हन्यते हंतिवान्
किम् ॥ शुभाशुभैर्जगद्भूतैः किमस्यार्जुन तिष्ठते ॥ ५५ ॥ प्रतिविंबेष्विवादशसंसाक्षिवदा स्थितम् ॥ न स्यात्सुनविनश्यंतं यः पश्यति
स पश्यति ॥ ५६ ॥ इदं चाहमिदं नेति द्वौ दं कथ्यते मया ॥ एवमात्मास्मि सर्वारमा मेवं विद्धि पांडव ॥ ५७ ॥ इमाः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गा
लयविक्रियाः ॥ आत्मन्यहंता चित्तस्थः पयःस्पंदा इवांबुधौ ॥ ५८ ॥ यथोपलब्धं शैलानां दारुत्वं च महीरुहाम् ॥ तरंगाणां जलत्वं च पदा
र्थानां तथात्मता ॥ ५९ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ यः पश्यति तथारमानमकर्तारं स पश्यति ॥ ६० ॥ नानाकारविकारे
षु तरंगेषु यथापयः ॥ कटकदिषु बहो मभूतेष्वारमा तथार्जुन ॥ ६१ ॥

यनाह ॥ ब्रह्मादाविति त्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अथ्यसैर्वधादिदोषैरलेपे दृष्टान्तरमाह ॥ प्रतिविंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषु अहमहमिति प्रथमानि श्रिदंश एवाहं जडदे
हे द्विद्यविषयशोनाहमिति विभागोक्तिरपि दर्पणप्रतिविंबेष्वाकर्षणतरेषु पदादिषु च व्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयाय दर्पणादर्पणविभागोक्तिरवदेत्याह ॥ इदं चाहमिति ॥ इति
शब्दार्थोऽर्थविभागप्रकारपरो द्वितीयस्तु उक्तिविभागप्रकारपर इत्ययौ नरुक्त्यम् ॥ एव दर्पणवदेवालेपकोऽद्वय एवात्मा सन्नहं सर्वात्मास्मि ॥ ५७ ॥ अहंता अभिमानवन्ति स्तद्व
ति चित्तेति श्रुतीति तत्स्था ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्तारं प्रति विवचयेच्छुद्धर्पणवदेवाख्याप्यतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ इत्यथ तद्विनिर्वाहकमेव ॥ ६३ ॥ यदा निर्वाहकारः सर्वैकमेवात्मनोऽपि भावविकाराणां भवमात्मनोऽप्यनुभूय किमन्यदस्ति ॥ तेन धुमधादिभाषविकारावाकसति आगव
चिक्रिषान्मद्वल्लिर्नाकिदित्यर्थ ॥ ६४ ॥ कतः आगमप्रत्यक्षमाद्यसित्वाऽसम्भगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेन यो यो कलक्षणविधियानां विवेकैव न्यायानिरपीत्याशयेनाह ॥ निमानमोहा
दस्ति ॥ ६६ ॥ इति श्रीवाचित्थिव ० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेषु ० विषयाशासनं सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ सुखदुःखद्वयसंवेदहेतुर्हानिकमस्तथा ॥ यदाल
म्यधनदानसर्वोन्निर्वाहकस्य ॥ १ ॥ द्रव्यैर्विमुक्ता सुखदुःखसंवेदितत्परागच्छतीत्युक्तं न भवद्वयसंवेदकहेतुः कथं न द्वयोस्सोपायः किमाद्यस्य वेत्त्याशकापरिहारद्वारेणात्मन्यनुभूये
दुक्तामो भगवानुवाच ॥ भूय एवेति ॥ धीयमाणा पर्यायाश्रयानुकाभाप्य उपविश्य भानार्थपद्वेगेन समुप्यते च ॥ १ ॥ तस्मादीदृशमाप्य सुखदुःखसंवेदस्य भेदभयभारयन्ताह ॥ भा

नानातरंगद्वयानियमात्त्रोत्थानिवारिणि ॥ कदकादीनिवाहेषिभूतान्येव परात्मनि ॥ ६२ ॥ पदाप्यजातभूतानि बृहद्ब्रह्मस्य भारत ॥ एकमे
वास्ति तद्विद्विद्वद्वयकनमनगापि ॥ ६३ ॥ किं तद्भावविकाराणां गम्यमस्ति जगद्वये ॥ कृते वापि जगत्किं वा किमु धापयिमुत्थसि ॥ ६४ ॥
इति श्रुत्वा भयवत्तत्तावदित्यामुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चेत्तादृशतः समरसाशया ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहाजितसगदापा अध्यात्मनि
स्याविनिवृत्तकामा ॥ इदं विमुक्ता सुखदुःखसंवेदोन्मूल्यमूढापदमव्ययतत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ० वा० वा० टे० मोक्षोपायेषु नि० पू० अर्जु
नोपास्थाने अर्जुनापदेशानामन्विषाग सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महर्षा होष्यणु मे परमवच ॥ यत्नेह प्रीयमा
णा यवद्वयमिहितकाम्यया ॥ १ ॥ भानास्पशार्हिको ते यशो योऽप्यसुखदुःखदा ॥ आगमापायिनो नित्यास्तांस्ति तिस्रस्वभारत ॥ २ ॥ ते
तुनेकात्मनश्चान्येकातोऽपि स्वकवासुखम् ॥ अनापतेन वयमेकत पूरणसद्वते ॥ ३ ॥

भास्वपादस्ति ॥ भीयते विषयापरिभारितभाषार्थद्विषयाणि ते पाषिपयसः स्पर्शास्तीशानोऽप्यायुग्माधनमयुक्तसुखदुःखसंवेदस्य ॥ अथायासस्य यत्तदिति स्पशा शब्दादय ॥ शीतोष्णपृ
णमुहाहरणायाम् ॥ यथाशक्ति पीनोऽसुखदुःखपुण्ड्रुः स्वदेनेषु न शिथिलेषु परीते इति निविषया सुखदुःखरूपादित्यर्थ ॥ एषदुःखदेनश्च स्वयन्निवारणोपायमाह ॥ तस्ति तिस्रस्वेति ॥
निनिश्चोक्तं ० तात्पर्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ तया च विषयेषु निरव्ययत्वं अपि येषु निमित्तसंवेत्तय ॥ २ ॥ यथाशुक्लाद्विरागतिं तिस्रिभ्यस्तत्तामाह ॥ ते त्विति ॥ तेभाभा स्पशार्थेने सुख
दुःखे वा चकारावप्यदपि ॥ एकात्मनः अद्वयपुणानंदसंभाषात्सामान्येन अत एव बोधावित्यर्थ ॥ किं धर्मियतमधनपुत्रादिसंपदापूर्णैर्हृमिति चोत्था आगमिभगतिरनुसृतं हि
यायापि यस्य परमात्मनो हृमिति दुःखस्य आश्रयत्वं पूरणसद्वतः ॥ अनापते इत्यह ॥ अनापते इति ॥ ३ ॥

यस्यस्पर्शानां विषयाणां भावाणां मिद्विषाणां च। अथानमाख्यासत्त्वताप्रतीतिः। स्थिता उपशान्ता भवति समात्रास्पर्शभ्रमात्मको जीवो धीरस्तत्त्वदर्शी समदुःखसु-
 खो भूत्वा अमृतत्वाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वप्रियादुःखादप्यः कथं स्वप्रतिकूलवेदनीयता स्वभावजस्युर्थेन ते सद्याः स्फुल्लभाह ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानदैकरसस्य आत्मन ए-
 व सर्वत्वादेते दुःखादिभेदाः शोभना भेदाः सुभेदाः प्रियतम धनपुत्रादिभेदा इव सा स्थितान् प्रतिकूलवेदनीयता भजते प्राक्तनेन तु प्रातिकूल्यस्वभावो नासदूपा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेव स्फुटी-
 कृत्य समर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ नन्वसदपि दुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असत् एव स्वकारण समवाय स्वसत्तासंबध आद्यक्षणसंबधो वा उभयोरित्येति कणभक्षाक्षचरणायुक्तिप्रति-
 क्षिपति ॥ नासत्तदिति ॥ असत्ते दुःखादेर्भावः सत्तान् विद्यते सत् अभावः असत्ता च न विद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचा भ्रमणादिश्रुत्या विकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ न-
 संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखो धीरः सोमृतत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥ सर्वत्वादात्मनश्चैते सुभेदाः संस्थिता इ-
 व ॥ असदूपास्त्वसदूपकं यं सोढुं न शक्यते ॥ ५ ॥ मनागपि न विद्यते सुखदुःखे तु सर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मनस्त्वसत्ता कथं मनात्मनः ॥ ६ ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ नास्त्येव सुखदुःखादिपरमात्मनि सर्वगः ॥ ७ ॥ सत्त्वास्त्वमतीत्यक्ता चैतयोर्जगदात्मनोः ॥
 त्यक्ता न किंचिन्मध्ये च शेषे बद्धपदो भव ॥ ८ ॥ न ह्यप्यति सुखैरात्मनो दुःखैर्लभ्यति नोऽर्जुन ॥ दृश्यदृशेन तन्मापिशरीरांतर्गतोऽपि स न-
 ॥ ९ ॥ जडं चित्तादिदुःखस्य भाजनं देहतां गतम् ॥ न चैतस्मिन् क्षते क्षीणे किंचिदेवात्मनः क्षतम् ॥ १० ॥ जडं देहादिदुःखादेर्यादिदं भोक्तु-
 संस्थितम् ॥ तन्माया भ्रममेवांगविध्यबोधवशो स्थितम् ॥ ११ ॥ न किंचिदेव देहादि न च दुःखादिविद्यते ॥ आत्मना यत्पृथग्भूतं किं के-
 नातो नु भूयते ॥ १२ ॥

नु सर्वविकाराणामसत्त्वेऽपि द्वायन्यतमविकारानां लिङ्गितप्रकृतिप्रदाद्यदर्शनात् तस्याप्यसत्त्वशून्यतापरिशेषः किन स्यादिति चेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्वृत्तेर्निर्विषयत्वायोगेन विकारा-
 सत्त्वेऽपि शून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यद्विदुः स देवस्य ताहिं धटः असत्पटः असन्निधेवान्वतरस्यत् ससादित्येव चानुवर्तते अतस्तन्मात्रमेव परिशिष्यते ॥ यस्तु विकारेषु सदिदं भित्त्यभि-
 मानः सोऽधिष्ठानसत्तानुबोधेन स्वत इति सुखदुःखादिना स्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतः सत्त्वमतिनिरतिशयान्नात्मनः असत्त्वमतिचल्यक्तातयोर्जगदात्मनोर्मध्ये अंतरालेऽप्यसंघट-
 तानि भिन्नमनस्तमश्चातिनुच्छिन्नमिति त्यक्ता शिष्यत इति शेषश्च दात्तात्स्मिन् बद्धपदः भतिष्ठतो भव ॥ ८ ॥ दृश्यानि हर्षमला न्यादीनि साक्षितया पश्यतीति दृश्यदृक् ॥ न हि दृश्यास्ते-
 दृग्धर्मा भवितुमर्हतीति भावः ॥ ९ ॥ किं हि दुःखं हर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन् चित्तादौ ॥ १० ॥ इदं चित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यरि६२ स्वन्वयोऽन्यथानिरतस्तस्यभ्योर्धनेर्वाधनरयति ॥ अथट्टांतकयथाभीत्यन्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृशः सर्वोपस्तमाह ॥ विष्यगिति ॥ विष्वविष्वक्पूर्वप्रक्षेप
 ॥ १५ ॥ अथवाधायकांटे ॥ १६ ॥ कालवार्ध्यावाच्य ॥ कालवार्ध्यावाच्यमास ॥ सदसद्भौमाभावाभावविकम्भो ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्करिष्यमाण्युपुठयासीहिणीक्षया
 लग्नापप्रलयेषुर्हितं अतः अनुभवात्तनाशुद्धप्रक्षेपजनमयुर्धत्स्य ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंस्वनिष्ययेनार्किष्वनजागतेर्हृदिप्रभृत् ॥ खड्गगतोगुहापरिच्छिन्नोवायुर्
 यट्टव्ययाम्भ्यन्तर्नेवातोविनश्यति ॥ आतिर्दुःखमवोधोत्थासम्यग्योधेनभारत ॥ १३ ॥ यथारज्ज्वाभहिभयवोधान्नस्यत्ववोधज
 म् ॥ तथट्टाट्टु खट्टिधोधान्नस्यत्ववोधजम् ॥ १४ ॥ विष्वविष्वमजवक्षननस्यतिनजायते ॥ इतिसत्यपरविद्धिवोध परमणुस ॥
 ॥ १५ ॥ वक्षानुधातरात्त्वकिंचिद्व्याविलीयते ॥ वक्षवर्त्तसुरस्यप्रवक्षैवासिनिरामयम् ॥ १६ ॥ यावत्कालकिंवादेशास्त्वमहसैनि
 यद्व ॥ वक्षणीवपरिस्पटानाञ्चल सदसद्भौमा ॥ १७ ॥ जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे ॥ हैतमेतदसद्भुपमेक सद्भुपवान्भव ॥
 ॥ १८ ॥ पुरुषात्तुहिणानाचस्येणानुभवात्तना ॥ वक्षणाद्युहितशुद्धवक्षवक्षमयपुरु ॥ १९ ॥ असंविदन्सुरवदु खंलाभालाभौजया
 जयो ॥ शुद्धवक्षरनागच्छवक्षान्विस्त्वहिभारत ॥ २० ॥ लाभालाभसमभौत्वाभूत्वा नूननकिंचन ॥ खड्गवातइवास्मदीप्रकृतकार्यमा
 चर ॥ २१ ॥ यत्करोपियदथासियज्जुहोपिटासियत् ॥ यत्करिष्यसिकोतेयतटाभोतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयोयोभवत्यत सतदा
 नाल्यसशयम् ॥ वक्षसस्त्यमवाभुत्ववक्षमत्यमयोभव ॥ २३ ॥ अनपेक्षफलवक्षभूत्वावक्षेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलकर्मवक्षेनेनय
 यागतम् ॥ २४ ॥ कमण्ययमयपभ्यत्यकमणिचकर्मय ॥ सद्युद्धिमान्मनुष्येपुसवाक दत्त्वयर्मकृत् ॥ २५ ॥ माकर्मफलहेतुर्भुर्मातेस
 नास्त्यमणि ॥ योगस्य पुरुषमाणिनागत्यकाधनजय ॥ २६ ॥

॥ २१ ॥ सवक्रियाणांमूर्तवर्तित्विष्यत्यर्थमेवमवर्णनामित्याशयेनाह ॥ यदिहि ॥ २२ ॥ यन्मय पदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभाव-अनपेक्षम् ॥ अर्थभावेव्य
 र्थाभाप ॥ सवक्रामोपरमलदूपरट्टपरमपुठयाय स्वभूत्वाकेषट्पदापेष्टाक्षप्रभातिभावनयाधितकर्मिकयते ॥ २४ ॥ ययुषाण्कमण्युक्तरीत्याअकर्मनिक्रियप्रसपरय
 क्मण्डलान्तराभादीनिद्वन्द्वतन्निमित्तानिपस्यतथाधियोभाषु ॥ अकर्मणिनामकमाकरणधितेसगथासक्तिभाषुतयोणस्यभ्यागुक्तसिद्धिसमट्टिपतिवित ॥ २५ ॥
 १ मुद्राभर्तृकनागच्छप्रसाध्यस्वदभारतनिपाटितय

मूढान्तत्त्वदृष्टिप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मूर्ख्युक्तप्रमादस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरपरेत्यर्थः ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादोऽनुनिरासकेऽत्यतएवाकर्तृतासिद्धान्ती
 त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाकमाद्विदेहकैवल्यान्तसिद्धान्तीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यप्रमादान्निषिद्धचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्ययसक्तिर्योपि
 स अव्ययतामकियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोऽलब्धस्यपालनक्षेमस्तदुभयार्चिताभून्व्य ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासगसत्वेदांगिकएवससन्त्यासइ

कर्मसक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैकर्ममप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७ ॥ त्यक्ताकर्मफलासंगानित्यतमोनि
 राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८ ॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तृरपितद्भवेत् ॥ मूर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मो
 र्ख्यपरित्यजेत् ॥ २९ ॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासकर्तृमहात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतादेतिनक्वचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम
 भोक्तृत्वात्मैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमातंत्तम् ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव
 कर्त्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वसमारंभाकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि
 रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थानिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यप्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा
 प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५ ॥ कर्मद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारःसुउच्यते ॥ ३६ ॥
 यस्त्विन्द्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि
 शंति यद्वत् ॥ तद्वत्कामायप्रविशंतिसर्वसशंतिमाप्नोतिनकामकर्मा ॥ ३८ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपु०नि०पू०अर्जुनोपा
 ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥

त्याह ॥ कर्मद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केन्द्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रव्यवहरतोपिकलासगत्यागतसन्ध्यासफलमस्तेवेत्याशयेनतंप्रशंसन्त्याह ॥ यस्तिष्ठति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निग्रह
 इतिसर्वाद्रियस्यसन्ध्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थानान्यस्येत्युपसहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशतितद्वावमापन्नावर्त्तियतेत
 द्दचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठाप्यस्यतसन्ध्यासिनसर्वकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशत्यात्मन्येववर्त्तियात्ममात्रतामापद्यतेसएवसर्वानर्थशान्तिलक्षणमोक्षमोतिननुका
 म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेति०पू०चतुष्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥

रहनशोष्यनागालामूदरस्वधोऽमम् ॥ मूढो नन्मादिभाग्धात्याहस्रुनेत्यमधपथे ॥ १ ॥ शुज्यतदतिभोगदेहधारणहेतवो नपानादयतेपांसत्यागनकृयात् ॥ हितमितमेध्या
 शनपुपादयादित्यर्ध ॥ भोगानाभाधर्मधर्वातत्तोषवसपादनम्यसतिताषनकृयात् ॥ तष्टाभालाभाधिपुष्टसमेवस्यतव्यमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवदेहोत्सभावनानपिनकार्येत्याह ॥
 अनात्मनि ॥ भवत्सनिजम्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तोऽर्थमर्थार्थो न हि शीयते इति श्रुतिप्रमाणपञ्चाभिमानिकपरिषदेष्वशार्पितादेवधर्माणामात्मनिप्रसजक
 स्तस्यागुनार्पणत्वादित्येति ॥ नहीति ॥ अचितात्मावेहादिपरिषदनिमित्ताच्चिताद्विष्यदृष्टस्य ॥ कर्मणि युद्धादौ ॥ ४ ॥ मौल्यस्थिते अक्षतापन्ने ॥ ५ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ न कुर्थाद्रोगसत्यागं न कुर्थाद्रोगभावन्मम् ॥ स्यात्तव्यसुसमेनेव यथाप्रामानुवर्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतां
 देहनामावयमवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतां सत्येभावाभावकरूपिणि ॥ २ ॥ देहनाशमहाबाहो न किंचिदपि न स्यति ॥ आत्मनाशो हि ना
 श ॥ स्यात्तत्त्वानामनश्यति ध्रुव ॥ ३ ॥ न हि शीर्यत्यचित्तात्मा त्वत्कसर्वपरिग्रह ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स ॥ ४ ॥ आस
 ति मादु कर्तृत्वमकतुरपित इवेत् ॥ मौल्यस्थिते हि मनसितस्मान्मौल्यपरित्यजेत् ॥ ५ ॥ परतत्त्वज्ञमाश्रित्य निरासकेर्महान्मन ॥ सर्व
 कमरतस्यापि कदाटति न धर्चित् ॥ ६ ॥ अविनाशमनाद्यतमात्मानमजरविदु ॥ नश्यत्यात्मेति दुर्वोधो मातवास्त्विह दुःखद ॥ ७ ॥
 न तथापरिष्यति विदित्तात्मन उत्तमा ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानस्वभागेन्यात्ममानि न ॥ ८ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो न किंचिन्नश्यति कि
 यमुदानामपि मानद ॥ देहनाशसमुत्पन्ने देह एन एन किंच न ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो न किंचिन्नश्यति कि
 चित् ॥ आत्मैवास्त्यविनाशोऽस्माकिं तस्य किंच न स्यति ॥ १० ॥ इदं नष्टमिदं युक्तमिति माह भूमादृत ॥ अन्यत्तयानपश्चान्निर्वध्याश्रित न य
 यथा ॥ ११ ॥

नयेपापमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ मया आत्मानस्य तीक्ष्णप्रकोणेण नपरिपश्यति ॥ भूतो न परमपि यतस्ते आत्मन्येव आत्मपानि न स्वभात्मानमनात्मदेहादिकपनपरमतीत्य
 पर ॥ ८ ॥ न च धर्ममिदं देहात्मा न बुद्ध्या परमदुर्गमत्वात् यद्यित्थेयात् न्यारो आत्मनो गोनात्स्वेवेति मरणानि नैव स्यादित्यर्जुन शक्यते ॥ एवमेवेति ॥ इदमिदं नष्टमिदं युक्तमिति
 चित् ॥ युक्त इत्यर्थ ॥ स्वमपि पुनर्मरणजम्पमस्तर्थादिष्वप्येव देहवर्जनादिति भावः ॥ ११ ॥ कथं माहि देहनाशपुण्यलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वघाते पातमाह ॥ इद

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्देहादेः सत्त्वमिति प्राणुक्तमित्याह ॥ नासत इति ॥ उभायोः सदसतोः ॥ सत्त्वेव असदसदेवनस्य भावविपर्यय इति अतो निर्णयस्तत्त्वदर्शिमिदं दोनमूढैरित्यर्थः ॥ १२ ॥ एवमसत्तद्विनाशितद्विनाशितदसदेवेति नासतो बहुदेहादेर्गुह्येनाशेकश्चदनर्थ इत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वान्ध्याम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अद्वयत्वाद्दिनाशकाप्रसङ्गेऽपि नात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदहनतयोर्मध्यमातरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्मनो मारणाद्विपरिच्छेद इत्यादिभ्यमेकोहेतुरित्यर्जुन पृच्छति ॥ तदिति ॥ तत्तर्हि ॥ किकृताकेन हेतुना प्राप्ता ॥ स्थितिर्नियतिः ॥ तस्यांच स्थितौ स्वर्गः सुरवनरकोटुः खर्चा किकृतौ

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टो तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शभिः ॥ १२ ॥ अविनाशितुतद्विद्विचेन सर्वमिदं ततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १३ ॥ अतं वत इमं देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनो प्रमेयस्य तस्माद्युज्यस्वभारत ॥ १४ ॥ आत्मैक्योऽस्ति न द्वित्वमसतः संभवः कुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोऽसौ सतो नाशो न विद्यते ॥ १५ ॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशोऽप्यंयरि शिष्यते ॥ शांतं सदसतोर्मध्यं तदस्तीह परंपदम् ॥ १६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ तन्मतोऽस्मीति भगवन्किंकृता तु तृणां स्थितिः ॥ कथं स्थितौ च लोकानां तौ स्वर्गनरकौ प्रभो ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूमिरपो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च ॥ एतत्तन्मात्रजात्मा जीवो देहेषु तिष्ठति ॥ १८ ॥ सकृष्यते वा स न यारज्ज्वेव पशुपातकः ॥ सतिष्ठति शरीरांतः पञ्जरविहंगो यथा ॥ १९ ॥ सकालं देशतो देहाज्जर्जरत्वं मुपागतात् ॥ वासना वशतो याति ह्यक्षयप्रणाद्रसो यथा ॥ २० ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानि वाशयात् ॥ २१ ॥ वासना वस्त्वमेवास्य देहो नेतरयुक्तिजः ॥ क्षीयते वासना त्यागे क्षीणे भवति तत्पदम् ॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति श्रुतितात्पर्येण भगवात्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पचभूतमात्रानि भूतमनो बुद्ध्यादिव दितव्यमिदं स्थूलसूक्ष्मदेहतादात्म्यापत्तिरेव परस्य जीवभावः स एव जन्ममरणमुखदुःखादिभ्यमनियतिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्य विष्वक्पदे ह्यपरिप्रेते तदनुह्यपदे वै विष्वेच निमित्तमाह ॥ स इति ॥ १९ ॥ पूर्वदेहादेहतारगमनेऽपि वासनैव निमित्तमित्याह ॥ स इति ॥ २० ॥ आशेत आस्मिन्नित्याशयः पूर्वशरीरपुण्याद्विचतस्मात् ॥ २१ ॥ अतएवास्य स्थूलदेहोऽपि वासनात्मक एव चिरानुदत्त्यास्थौ स्य भ्रम इत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेति गेतत्परमपदस्य मेव भवति ॥ २२ ॥

परणालभूतेनेवाभ्यपनाहितआपुट अपवाधासमाधारिणोदेह-प्रेरणपरमात्मनाअवच्छेदयतिविषभावाभ्यार्द्दिगुण्येनमधेरावापुटआभिष्यक्तोभूत्वत्यय ॥ माययार्द्रज्जा
 लिङ्गपुरुषपात्येनाभ्यतिवदत् ॥ यमअरथाविभर्गीतिकमण्यण् ॥ २१ ॥ भ्योभयस्यु स्पर्शनवेतिपयुक्तनिरुद्धोति ॥ अक्षरत्वभाषानिति ॥ स्वभावान्तराभ्यावपुहणरक्ती
 ॥ २४ ॥ तदवलोकरणमसिद्धमित्याह ॥ देहदति ॥ २५ ॥ २६ ॥ त्वचिदाकारोभूताकारोवायमयस्त्रिदयस्त्रिवेदेदेशकालभोभ्यायाकारेअवतिष्ठतेभोजकाट्टोद्गा
 वितभासनाभक्षिततमाकारपरयति ॥ २७ ॥ अत्यदहृत्पनारोप्येवमसंस्पर्शय ॥ अथवाधुपुमवदेहतन्नाशतसत्त्वचमापरय ॥ पयाधुपुमोनर्कचित्परयतिनद्वित्यर्थ ॥ २८ ॥
 यतिपोभिनाषासनाकषितत्वेनभाषानामधितादृशात्वेवाविसर्गाधारभ्यकूममित्याह ॥ यदैवेति ॥ आदिसर्गोद्दिश्यगुर्भूतेनएगुसर्गोपुणवाभ्यायाकारेगुभावनयापूर्वसर्गानुभवधा
 वासनावान्तरापुष्टोभूत्वआभ्यतियोनितु ॥ जीवोभ्रममरामारोमायापुरुषकोयथा ॥ २३ ॥ अस्वस्वभावानखिलाच्छरीरादासना
 वरा ॥ जीवोयर्दीत्वासयातिपुष्पाद्गधमिवानिल ॥ २४ ॥ देशेनिस्यदताभेतिजीवेकौतियनिर्गते ॥ निस्यंटावयवाभोगश्चातवातइव
 हुम ॥ २५ ॥ अचेष्टुदमेदादिदोपेरायात्यदृश्यानाम् ॥ स्वतइत्युच्यतेनंदंशोविगतर्जावित ॥ २६ ॥ सर्जाव प्राणमूर्त्तिं खेयत्रयत्रावति
 ष्टत ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्यश्रुत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अयदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्थनाशोत्वमप्येवपश्यमावाप्तु
 पुनवत् ॥ २८ ॥ यदैवपश्यत्याकारांशोपानाशांस्तयैवस ॥ आदिसर्गोभावनायाकिटैव्वेवविभावत ॥ २९ ॥ द्वादित्युद्रवकालेहियय
 यादभ्यतेपुर ॥ आनिपातदेवास्याअविनाभाविसविद ॥ ३० ॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्ननाद्यतनेनाशुल्यक्तनाय
 तनयया ॥ ३१ ॥

सनयंविभावतोविभावनायाधारादेवद्वयकक्षितगतयुद्धायादायमुल्लासयतिकिचिन्निर्मितम् ॥ किटैभिभूतिपुराणपसिद्धौ ॥ २९ ॥ ननुदत्संस्कारालेअगदासनामयमिध्या
 भूतमलुस्त्रिधिकाळत्वर्यंकिपासमर्पणात्सर्वकरीनसभ्यतानुभावाच्चकासवमेवेत्याराक्याह ॥ स्रटिनीति ॥ उत्पत्तिकालेक्षटित्वप्रथमक्षणेयययादेहपटादिछपमिध्याभूतसत्यवा
 पुरादस्यतआविनारातदेवतयास्वभावमेवअभ्यतिनस्यभाषांतरअकते ॥ अस्यासदधिष्ठानभूतायास्तद्विनाभाविंसिरोययोत्पन्नद्वयस्थितिहेतुत्वास्सविद्दिनाभावेनेतर्पासताया
 अक्षराणाच्चतिगाय ॥ ३० ॥ देशायाकाराणांभासनामयत्वमलुकिनालयाह ॥ प्राक्तनमिति ॥ आयुअथासनाकक्षितदेहायाकारस्यधुभासनाभ्यासमयूतब्रह्माकाररत्यास
 मूढनाशकसंस्कृतिमितिगाय ॥ पुरुषार्थेनअभ्यपनमनानिपुरुषययमक्षजितेनारवहाकारक्षानेनकीयतेवाच्यते ॥ अयत्नेनअपार्थितारिपनेनसत्तनमायतनमधर्मानुदानयया
 कीयतेतद्वद ॥ अयत्नेनदृष्टयेनेनसत्तनमायतनपुण्यदृष्टययाभारव्योतेद्वितित्वा ॥ ३१ ॥

ननु बहूनां ज्ञानाय यतमानानां प्रयत्नः प्रबलः किं पूर्वतनकामकरो धादि वासनाभिर्विनाशप्रमानोदश्रय इति नोत्तरत्वं प्राबल्ये हेतुरिति चेत्तत्राह ॥ य एवंति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु मध्ये य एव ममायु पुरुषार्थ आवश्यक इत्यभिनिवेशेन दृष्टं स एव पूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषां शो जये प्रयोजकः ॥ तथा च तेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्भोगाभिनिवेशादार्थाच्च पराभव इति भावः ॥ ३२ ॥ अत एव शास्त्रोपेय प्रयत्ने दृढाभिनिवेशः कार्य इत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्माद्ये पूर्ववासनावैचित्र्यात् सुखदुःखानर्थपरंपरासर्वतो दुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥ जरुध मोहवी अनाद्य ज्ञानमूढबुद्धिः ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञो जन्तुरनीशो यमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गवानरकतुल्येति व्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणात्तरसदेहनिरासेन रुदजिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगत् स्थितेः स्थितिनिमित्तस्यास्य जीवस्य ॥ ३५ ॥ न हेत्वतरसंभावनीयमेश्वरकामकर्मादीनामपि वासनानुसारेणैव सुखदुःख

य एव पुरुषार्थेन दृष्टो बलवता क्षणात् ॥ पूर्वोत्तरविशेषां शः स एव जयति स्फुटम् ॥ ३२ ॥ अपि स्फुटति विविध्या द्रौवाति वा प्रलया निले ॥ पौरुषं हि यथा शास्त्रमतस्याज्यं न धीमता ॥ ३३ ॥ नरकस्वर्गसर्गादि वासनावशतो भितः ॥ प्रपश्यति चिराभ्यस्तं जीवो जरुध मोहधीः ॥ ३४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमे पुजगत्पते ॥ किमस्य कारणं बहिर्जीवस्य जगतः स्थितेः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ किमुत्थादेव देशस्वप्नोपमानातेन ह श्रेयसे वासनाक्षयः ॥ चिराभ्यासवशात् सौदासं सारभ्रमकारिणी ॥ ३६ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ किमुत्थादेव देशक्षीयते वासनाकथम् ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मौर्ख्यं मोहसमुत्थानात्त्वनात्मन्यात्मभावना ॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयं याति वासना ॥ ३७ ॥ भावितात्मासिकौतेय सत्यं विज्ञातवानसि ॥ अयं सोऽहं जना एते मयौ तिल्यज वासनाम् ॥ ३८ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ वासना विलये जीवो विलीनो भवति स्वयम् ॥ यो हि यत्स तत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्स विलीयते ॥ ३९ ॥

प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणा चिराभ्यासनिरूढासत्यतिहेतुरिति तत्क्षय एव परमपुरुषार्थानां सर्वप्रयत्नैः कार्य इत्याशयः स्फुटीकुर्वन् भगवानाह ॥ स्वमेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना चिराभ्यासवशात् सौदासमोपमानां वासनैव येन हेतुना ससारभ्रमदायिनी तेन हेतुना तत्त्वज्ञानाभ्यासेन समूलवासनाक्षयः श्रेयस इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ वासनामूलं ज्ञानुकामोर्जुन पृच्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेव तन्मूलज्ञानादेव समूलतन्नाश इति भगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्र विचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेऽतस्तदादर्शनदेहतस्तर्वाविवध्यादिष्वहममेति वासनाक्षयमात्रकर्तव्यपरिशिष्यत इत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननु वासनामयमेव लिङ्गतत्वातिविवो जीवस्तदुत्थस्तस्य वासनाक्षये क्षय एव स्यादित्यनर्थयैव तत्त्वज्ञानवासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुनः शक्यते ॥ वासना विलये इति ॥ विलीयते विनश्यति ॥ ३९ ॥

जन्मन परमानासिमासलक्षणपरमपुरुषायास्त्यमरणस्य आत्यंतिकानथनारास्त्यथ को आजनतामेतिनकश्चिद्विलक्षणयाभ्याख्येयम् ॥ मसिद्धजन्ममरणेनप्राप्ते नत्स्यस्त्य
समूलवासनानाशेतत्सक्यमाधातुत्वापरपयानुगुणत्वाच्च ॥ ४ ॥ अभेदयोयोरितिप्रतिषेधमाशसगरीजीवसर्वाववादन्योभूतमाधाधीनजन्मादिवेशकालभेदभिन्नइत्य
भ्युपगतस्याप्तमलेशानुब्रूयैवपरमायातशुद्धमट्टनयात्वाविषयाविहितत्वत्तद्व्यमजानन्त्यास्येवजीवजगद्वेकव्यनयाससरतीव्रतद्वेशाब्दीयम्वदणादिमयत्वेनस्वतन्त्रबुद्ध्या
समासनाविषादिभूयस्तत्समावेशमिदमेतस्येत्यमुक्तिरितिधीतसिद्धांतप्रचननकश्चित्त्वदुष्प्रतिरोधपक्ष्याशयेनभाग्यप्राप्तमाधसे ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥ अनायत्तमन
व्याधीनम् ॥ ४२ ॥ साधसमूलवासनानुक्तिपाषण्डधाराणश्रीदन्मुक्तिरितिप्रसिद्धाद्वैषम्यव्याप्यनुभाविनुराक्येतिनमुक्तिफलभाजिषष्टयकायदत्ताराधेनाह ॥ कीवन्नेवेति ॥
॥ ४३ ॥ स्वमोक्षानकभस्मिन्नासतिपयगोचरवाहित्यवात्तद्व्यक्तत्वात्तद्व्यमजानन्त्यास्येवजीवजगद्वेकव्यनयाससरतीव्रतद्वेशाब्दीयम्वदणादिमयत्वेनस्वतन्त्रबुद्ध्या
जीवेविलयमायातदशकालान्प्रयारुतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ॥ ४० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स्वयकल्पितस
कल्पमालरूपयदाविलम् ॥ तदेववात्मनाकारजीवविद्धिमहामते ॥ ४१ ॥ अनायत्तमसंसृज्यमालरूपयदव्ययम् ॥ प्रवोधाद्वासना
मुक्तन्मोक्षविद्धिभारत ॥ ४२ ॥ जीवमेवमहायाहोतत्त्वब्रह्मयथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥ योननि
वासनोनूनसवधमपरपिस ॥ सर्वहोप्यभितोषद्पजरस्योयथास्वग ॥ ४४ ॥ दुर्दर्शनस्यगर्नेशिरिविपिच्छिकेवसूक्ष्मपरिस्फुरति
यस्तनुवासनांत ॥ मुक्तसर्वभवतीहहिवास्नेववधोनयस्तननुतत्सयएवमोक्ष ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यर्षेवा०वा०दे०माहोपायेपुनि
पू० अजुनोपास्थानेजीवतत्त्वनिर्णयानामपञ्चचाशत्तमसर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्त
यार्जुन ॥ अतशीतलतामेत्यबुद्धस्वमलत्पज ॥ १ ॥ जराभरणानिशकआकाशविशदाशय ॥ त्सकेष्टानिष्टसकल्पोवीतरागोभवा
नय ॥ २ ॥ प्रवाहपतितकार्यमिदंकिंचियथागतम् ॥ कुरुकायाणिकर्मणिनकिंचिद्विनश्यति ॥ ३ ॥
याविहितत्वदुर्दर्शनस्यअनपस्यअमोषशतभाणस्ययस्यपरमात्मनोगर्नेर्द्वैजालिककिंविच्छिकेवन्नानाभमदायिनीसूक्ष्मवासनाअतपरिस्फुरतिकीवजगदाकारेणय
तेसपञ्चअधिकारिशरीरेवेदांतयथाप्योत्पन्नतत्त्वज्ञानसमूलवासनावधानुक्तोभवति ॥ इहास्तिपरमात्मनिभुन्यातसमूलावासनेष्वपस्तासयएवमोक्षभवेत्यर्थ ॥ ४५ ॥
॥ इतिदीर्घाष्टमं०॥ ५० ॥ निपू०पञ्चपञ्चरातमः०॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीभगुक्तिमतिप्रागस्मिन्प्रचुनायोपदिश्यते ॥ श्वस्तन्त्वजगद्व्ययमनश्चिद्विषयविलस
र ॥ १ ॥ १ ॥ बुद्धस्वबुद्धयुद्धस्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितशिराटप्यद्वारापरपरामर्तकार्यमवयकर्मव्यमिदुद्धमन्यानिचापरयकान्तिपागदानादीनिकर्मणि कुरुनकाचिन्तेनत
रवयोपस्यसतिरित्यय ॥ १ ॥ ॥

अहोपमदस्य प्राद्वत्त्यशमपपप्यपमदस्यशमपपचयति ॥ व्योमदत्त्यादिना ॥ तामनश्चिधरश्चनान्पयोकाशयुत्पतमाश्रयतासत्यद्वितीयावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तपक्षणिकस्व
 मन्त्राप्रपट्टादितामाह ॥ क्षणेनेति ॥ पटिकायापयोभागशृणु ॥ १२ ॥ आत्मापनतात्कार्थीजगत्तथास्वमवधेनमशयुत्पमसदेवेत्यर्थ ॥ कुनताहिंसनानासत्यताप्रतीतिस्त
 माह ॥ चिरानेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थ ॥ किलेतिनेवतत्त्वमिति सूचनाय ॥ १३ ॥ किनाहिंसनमाह ॥ किंचिति ॥ विभमेभानिकमितपदार्थकानेयमसत्यसकम्बत्वका
 लमपदिनास्यनतक्षनलोकिनेतत्त्वतःअदृष्टेत्त्वज्ञानात्कार्थीकस्यापि भस्यारेवेत्यर्थ ॥ यनुवृत्ताविकालकमेणान्धान्यायवस्याकमेणपुष्टावधिकारकमेणवाश्रालोकेना
 द्यकिंवाशमप्यलक्षणमप्यद्वाभ्यावहारिकसत्यत्वमसिद्धतत्त्ववर्तानलक्षणेनालोकेनविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानशरदभमवलनेनैवशोप्यमाणविलीयतेतद्वद्वि

व्योमशून्यतमाविद्धितात्तामरसलोचन ॥ क्षणेनेवतसियथाश्रान्तौलोकक्षयोदयी ॥ १२ ॥ आत्माजगत्तथैवदंसवात्याभ्यतरनम ॥
 चिरतनमनोरान्ययत्तस्मात्किलसत्यता ॥ १३ ॥ किंत्वनालोकितेपित्यासत्यनारस्येवविभमे ॥ क्रमेणालोकत सत्यमालोकेनविली
 यते ॥ १४ ॥ इह्यमानमपि क्षामंशरदीवाभ्रमदलम् ॥ चित्तचित्रकतश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिका ॥ १५ ॥ भिरप्यभावादानाकारावहि
 सिभुवनानिका ॥ नता सतिनवासित्वकिंकेनपरिरोप्यते ॥ १६ ॥ रोधरोधकसमोहस्यक्वाखेविमलांभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम प्रवृत्ति
 श्वैवस्वात्मिका ॥ १७ ॥ अत कालकिपाकुम्बकलादिविमलंनम ॥ चित्तसस्ययथाचित्रसरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योम शून्यत
 मंविद्धितपेदमखिलजगत् ॥ चित्तमितीकृतचित्रयवचित्रित्रकरेणतत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतयाव्योमोमनागपिनिमित्तते ॥ यथाप्रकृत
 श्रितेजगन्निमाणसक्षयौ ॥ २० ॥ क्षणेनेवतथैवभीषुविस्थविविद्धिहे ॥ अद्यक्षिणामनोरान्ज्वेनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

निपराणाभय ॥ १४ ॥ एवमनश्चिधरस्यधीनिभाप्रत्वेनपुष्टपादिविशालिभ्ययुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना ॥ १५ ॥ परितरोप्यतेइत्यन्ते ॥ १६ ॥ रोधरोधकसमोहपप्य
 धातकमपमदयुक्तशोकमालिभ्यमिति यावत् ॥ स्वेभावाकारे ॥ यतोव्योकाश्चिधराकारास्तथादिवप्रवृत्तिरेवनास्ति यातुमिति भासिकीप्रवृत्ति सावत्तात्मिकाप्रकाशरूपैव
 ॥ १७ ॥ कलाचिधरश्चनान्कोरालअर्थाद्वपराद्वैचित्र्यभेदाद्विचलनंशोभक्षिण यथाचित्तसस्ययनाराप्यचित्रमखिलप्रपञ्चालकमपिपुष्टयत्तान्मम स्वकृतयापरिदृश्यमान
 मपिजगत्तपोभ्युत्पन्नमनित्युसरेत्याभय ॥ १८ ॥ इहानीमक्षानाचित्रेवचित्रमकरन्दिनंनृगमिस्तिरित्युपेक्षणोपिपुष्टयत्वमेवपर्याप्तस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तन्मापि मनोरा
 प्यक्षिणिकजगदेवदृष्टमित्याह ॥ यद्येति ॥ २० ॥ तद्वतनामपुष्टवनात्मनिनोपवेक्षणेनयादिसमोहेनपरिकल्पिमाप्यप्युपातकाभाधिकक्षणाभ्युत्पन्नरूपेणानुभवीत्या ॥ २१ ॥

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाथानकल्पविस्तीर्णसारलक्षणं मनोराज्यकृतं वाह ॥ असेदेवेति ॥ यथा असतोपि जन्मादिकरणे मनःशक्तया क्षणस्य कल्पीकरणेपि बलवत्स
 मर्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ क्षणकल्पीकरोत्येतत्तत्तत् असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्रयमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपि बहु आश्रययदसदपि जगत्सत्कृते इतीदृश मनःसामर्थ्यादेव यं जगद्भूतिरुत्थि
 तस्य च य ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवमिवाणो नित्यमुक्ते आत्मन्यस्य सत्त्वासति आमात्रतो जातत्वा तु च्छन्निमेषमयक्षणाकमप्युत्थितजगदजानद्भिः अत्र ईदृश
 एव सर्वेधा तैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता ॥ २५ ॥ सा च न युक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृते अज्ञाततत्त्वस्यात्मन इदजगत्सति आसविपर्यासो न्यथा प्रतिभा सस्तावन्मा
 त्रम् ॥ ईदृशस्यास्य प्रवृत्तावध्यारोपे निवृत्तौ बाधे वा कावज सारतानकाचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥ स्थितस्य हि निरासे प्रयात्वापेक्षा इदं कदापि न स्थितमेवेत्याह ॥ चित्तिचित्रकृत इति

क्षणभावितमोहेन कल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेव मनोराज्यं कर्तुं शक्यं यथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्य कल्पीकरणे तथैव बलवन्मनः ॥ क्षणं
 कल्पीकरोत्येतत्तत्त्वालं युक्तरुते बहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुते क्षिप्रमितीयं भांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैव मनोराज्यं प्रतिभातं स्वभावतः ॥ २४ ॥
 यद्विचित्रात्मतदिदं जगज्जालमिति स्थितम् ॥ सर्गो निर्वाणनिष्ठत्वादिमेषमयमुरिथितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतो नैव कल्पिता वज्रसार
 ता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रं ह्यविदिताकृतेः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौ वानिवृत्तौ वा कैवसावज सारता ॥ चित्तिचित्रकृतश्चिरस्थं जगच्चित्रं कदा
 स्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाद्व्यभिदंस्कारमिवाप्रतः ॥ अहेनुचित्रं निर्वृत्तिचित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरजं न जगदिति स्फु
 टं दृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमर्षो लखं नानातेजोशुरं जनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्याणावयवं नानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासा
 द्यं नानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोपकचनं नानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरः फुल्लतराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्र
 रचनोद्युक्तमेवालीपत्रमंजरी ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरवृत्तिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामयितः स्वतश्चासदप्यप्रत स्फुरतीत्याश्रयमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्विचलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथं पुरःस्थिततदा
 ह ॥ सुरजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरजयत्यासजयतीति सुरजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिन्द्रियमन आद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्यास्तदग्नयुगादीनि चावयवायस्य ॥ ३० ॥ सुधादयास्ता
 दिकालेषु नानाकारे अपपश्चिमे प्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्र चित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेन विचित्ररचनाभिः उत्कर्षयुक्ता मेवाली
 लक्षणाः पत्राणि मज्जयाश्च यस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषु प्रकोष्ठकेषु चित्रकोष्ठभेदेषु अभितोलिखिताः सुरासुरमनुष्यलक्षणाः पुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउल्लूखोयश्च द्रस्यार्थालोका
 लल्लक्षणेन मकोलेन सुधालेपेन युवतेव विराजमाना यस्य तथा विधमाकाशलक्षणकुड्यमभितर्यास्मिन् ॥ ३२ ॥

दशार्नीपटाकीवद्वनटीछपीषमपुमिकपीपरिकल्पयणयति ॥ आकाराएवेत्यादिवर्षाभि ॥ चपलेनकायकेनचितकलसुणेनचिप्रकभास्त ॥ पिधानमभाकाराएवद्वयधप
यानाजगपटसुणामनोहरानटीपुमिकारयिता ॥ प्रतिभावनबोम्भपशाटिनीदुद्विरेषकोमुष्योरगेवृत्त्यशालापस्या ॥ वृत्त्यशालावदीपस्यानीयस्यसाक्षिधैतम्यस्यचै
रितस्करिद्विरेषयाद्विभिभुद्विरेषयाभरणेपरितारजिनाभ्यकाभितालोकायया ॥ वृत्त्यशालावदीपस्यानीयस्यसाक्षिधैतम्यस्यचै
द्वयधपटसहस्रार्कसमभमिनिपुराणोक्तर्हेममयशलाबेवषाषाट्टाअगलतिकायस्या ॥ घनामेयाएवकशापाशायस्या ॥ धर्मार्थकाभ्यानिविनियमितानि
ययास्तयाविधेयद्वितिनिरासद्वयसेयस्या ॥ पातालकालानिस्ममपातालानिऊठजानुजपागुल्फपाशपाश्याग्नीगुल्लिखसमाधयवकीचरणीयस्या ॥ उन्नताभिर्नितवोय
स्या ॥ १२ ॥ अन्नादिनाहुषुदृपयनउपासयया ॥ चलगुणलक्षणकषकावताभ्यामुन्नताभ्यांविधेयकद्वैराययकुषाभ्यारुहतीअगयटियस्याम् ॥ सुभ्यादैर्येयाद्विभिर्द्विरेषमही

आकाराएवरचितान्प्रतिभैकरंगानुन्धानजगधयमनोहरपुत्रिकेय ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचिन्नक
ना ॥ ३३ ॥ इमाचलांगलतिकायनक्षेपापाशाश्चद्राकलाचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियमितशाखवशापातालजालच
रणान्ततमुनितया ॥ ३४ ॥ वक्षेद्रुद्रहरिषाहुचतुष्टयाभासत्वाहतोन्नतकुचस्फुरदगयटि ॥ सुभ्यालवेदितमहीतलपद्मपीठापनीकता
चलमहाभुवनोदरीष ॥ ३५ ॥ राश्यधकारचपललहराक्षिषेष्टाताराकसालपुलकायविततपत्ति ॥ अचक्षुनुदर्शविधातुलभूतजातरो
मांवनान्प्रलपवादकदधपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्वितानगगनएवकताविचिन्नाभ्योमात्मिकाचिरविलसणाच्चित्रकर्त्ता ॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदाप्रिलोकोनानावित्तासवलिततावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णन
नान्नपट्टपचाश सग ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥

तलमयपद्माकारवीठपावनयस्या ॥ मोरोवनकतुयादिनानाभणपभरवनास्थानीया ॥ अताअथलानेर्देजनहिमबदादिनानावर्णवर्ततायस्मिस्तयाविधमहाभुवनमध्यलोकेर
वउररायस्या ॥ १ ॥ राश्यधकारास्यमेठमदक्षिणार्कएणलक्षणयष्टपलत्सतद्वरतिअनुहरास्यपनयतिष्वधद्राकलक्षणार्क्षिषेष्टायस्या ॥ परिधिभुम्बेवदतपत्तिकयस्या ॥ भुवनमे
रास्यनुराविधमनुसपरस्यापिसदराभुवनजगमभानिर्गमद्वोर्भाचनयस्या ॥ तपुसुतेषुपमसिद्धाभूतभुवमगाद्विपलपद्मपाशएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरस्ताच्छेन्नृणाधैराभ्यसदासना
वर्णभ्याभायकलाधारावर्तितकरवभाळापुष्पाण्यस्या ॥ ३१ ॥ अधेनम्यटिसमष्ट्यासनाअस्थिता ॥ विप्रस्यपरिकर्माणिउपकरयभूतानिनिविधमवासनकामकर्मणि
द्विरेषिप्रामादितयाविधनअतएवाचिरादेववित्सप्यनानिचिषाण्यकार्यानिर्याणसमर्थेनचिन्तेनइतिपुत्रवर्णनलक्षणार्क्षिषेष्टोर्कोलक्षणवर्णपुमिकास्वाभिधानानिचिद्वजनपुषकोत्तरपुष
द्वार ॥ ३२ ॥ ॥ इतिप्रदीपासिद्धय० तालस्यपकारोनिर्वाणप्रकरणेपू० पट्टपचाश सग ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥

जायतेवययादृष्ट्यासथोनिर्वासनमनः ॥ सुखाद्व्यात्मशेषश्चादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १ ॥ तत्रमागूर्ध्नीतांजगत्याश्रयतादृष्टिमेवप्रथमंवासनाशीथिल्योपयोगितावर्णयति ॥ इदं
 मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनारपूर्वजगच्चित्रजायतेपश्चात्तदगताभूतभुवनात्मकविराङ्गित्तिलदाधारतयाकल्पमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टिर्वि
 राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदयः ॥ १ ॥ अत्यतमसमावितरूपत्वादियमायाअसमावितस्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धानादृशमायामुदाहरति ॥ मयमिति ॥ तु
 व्याफलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुप्तुनादितियथास्वमेद्रजालादावेवांपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्रयता तस्मिरशून्यात्मनिचिद्योमा
 त्मनस्तवाहोदयस्तोप्याश्रयभूतइत्याह ॥ चित्तस्थिति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्पिचिद्योमतमेवपरशसितर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्तेत्याश्रयमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥ ४ ॥ दीर्घसस्तुति
 श्रीभगवानुवाच ॥ इदंविद्विदमहाश्रयमर्जुनेहहियत्किल ॥ पूर्वसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेहृष्य
 तेभित्तिरातता ॥ अहोविचित्रामायेयमभ्रंतुवंशिलाप्लुता ॥ २ ॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगच्चये ॥ व्योमात्मनसोकिमियमहं
 ताव्योमतोदित ॥ ३ ॥ सर्वव्योमकृतव्योमाव्योमविलीयते ॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमनिचाततम् ॥ ४ ॥ वेष्टितंवासना
 रज्ज्वादीर्घसस्तुतिदामवत् ॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन ॥ ५ ॥ प्रतिर्विवंचयथादर्शतथेदंवस्त्राणिस्वयम् ॥ अगम्यंद्वेष्टभेदादेराधा
 रानन्यतावशात् ॥ ६ ॥ अनन्यच्छेदभेदादिवस्त्राणिब्रह्मणांवरम् ॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाक्प्रियते ॥ ७ ॥ तेनेहवासनाभावो
 धात्संपन्नएवते ॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपि सन् ॥ ८ ॥ सर्वज्ञोप्यतिवद्वात्मापंजरस्योयथाहरिः ॥ यस्यास्तिवासनावीजमत्य
 ल्यंचितिभूमिगम् ॥ ९ ॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसस्तुतिकाननम् ॥ अभ्यासाद्बृदिरुद्धनसत्यसंबोधवद्भिना ॥ निर्दग्धंवासनावीजंभूयः
 परिरौहति ॥ १० ॥

भ्रमणयन्तथाविधंतजगच्चित्रंदाभवत्प्रस्तनयावासनारज्ज्ववेष्टितच्चिद्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनोद्वेष्ट्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्त्यज्ञानानिरिकोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा
 नदार्ढ्यवलादेवनस्तइत्याह ॥ प्रतिविवमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनवलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनसर्ववासनासमूलमुच्छेद्याइत्याशयेना
 ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातच्छेदभेदादिव्यवहारजातद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्वाच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्तारणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थकदेशेका
 लेवार्त्तकच्छिद्यतेअथनेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाप्रसातिरक्तिविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधान्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ इदंज्ञाना
 मावेतुवासनावधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तस्मारयति ॥ यदिति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्याप्या अनर्थासहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य
 स्येति ॥ ९ ॥ निःशेषदग्धम् ॥ १० ॥

दूरार्त्तापिलोकोभवेद्वन्द्वटीक्ष्णविषयपुष्पिकायैरिक्तस्थलवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादियेषभिः ॥ अपलेनकामुकेनचिसकलक्षणेनचिप्रकभास्तपिष्ठानप्रभाकारोरुद्वयवर्णय
 मानाजगत्प्रपलक्षणाभनोहरानटीपुष्पिकारचित्ता ॥ प्रतिमानवनबोम्भेयशालिनीभुद्धिरेषकोमुल्लेख्योरगोद्वयशालायस्या ॥ दृढशालाप्रदीपस्थानीयस्त्वसाक्षिधैतम्यस्त्वषके
 रिक्तसुरात्रप्रिषयपाहिभिर्भुद्धिरेषाभारणैर्यतितरक्षिताऽप्रकारितालोकायया ॥ सुप्रहृष्टाभावविलासादिलीलाभिगरकुला ॥ १३ ॥ पुनस्तामेवविरिनटि ॥ हेमेति ॥ तद्व
 दमगार्द्धमहत्सार्कसंयममभितिपुराणोक्तेर्हेममयप्रभाबनेषाचलाट्टकागलतिकायस्या ॥ घनामेयाएषकेशयाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्थानिबिनिधयभितानिभ्यावचनानि
 यदोस्तयाविधेयदत्तिनदत्तिशब्देष्वेवयस्या ॥ पातालभालानिसप्तपातालानिकठआनुर्धवागुल्फपादपाण्ड्यर्धमृदिरूपसमादयवर्कचरणैयस्या ॥ उन्नताभूर्निर्गतबोय
 स्या ॥ १४ ॥ प्रभाविषादुष्पदयेनउपासमर्था ॥ सलगुणलक्षणककुकाहताभ्यामुन्नताभ्याविधेकेरीराम्यकुषाम्यास्फुरतीअगायटिर्गस्याम् ॥ सुध्यालै शेषादिभिर्वैटितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरगानुन्धाजगत्प्रयमनोहरपुत्रिकेय ॥ चिन्मान्वचकपरिजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचिन्तकचिन्तक
 द्या ॥ ३३ ॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाषट्पाकेलंघनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रिनशास्त्रवशापातालजालच
 रणोन्नतमुनितया ॥ ३४ ॥ वस्त्रैरुद्रहरियादुष्चतुष्टयोप्रासत्वावतोन्नतकुचस्फुरदगायहि ॥ सुध्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापनीकता
 चलमहाभुवनोदरीष ॥ ३५ ॥ राश्वयकारमपलत्वहराक्षिवेशताराकरालगुलकापविदतपत्ति ॥ चच्चतुर्दशविधागुलभूतजातरो
 मांघनाप्रलयवादकद्वयपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्वितागगनएवकताविचित्राव्योमाल्सिकाचिरविलक्षणचिन्तकर्ता ॥ चित्तेनचिन्त्रपरिक
 मविदात्रिलोकोनानाविलासवलितवसरुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपु०अर्जु०चित्तवर्णन
 नामपट्टपञ्चाश सग ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥

तलमभयकाकारवीरभासमयस्या ॥ गोरेश्वनाकलूपादिनानावणपद्मरश्मनास्थानीपाकताभयलामेवैर्जनहिमकरादिनाभावर्णयतयास्मिस्तयाविषयमहाभुवनमध्यलोकर
 वडरंयस्या ॥ १५ ॥ राश्वयकारस्यमेरुप्रदक्षिणाकरभालक्ष्ययक्षपलत्वनट्टरतिअनुहरस्यघनयतिचर्चद्राकलक्षणाक्षिचटायस्या ॥ यविर्धिपुत्रेवतपत्तियस्या ॥ भुवनमे
 रश्मनुराविषयमनुलपस्यराक्षिसदृशभूतजानेमाभिर्बर्धोभावनयस्या ॥ मयुतेपुमसिद्धाभूतभुवनविषलपद्महाएववर्धतअसाशितसद्वुद्धिकेशरत्नाच्छ्रोत्राणिदिराम्यवद्वासाना
 सौमय्यापायकस्ताश्चापादलक्षिकद्वयभालापुष्पाणिपस्या ॥ १६ ॥ अतिवेनम्यटिसमस्तथाभनआचिता ॥ चिप्रस्यपरिकर्षाणिलयकरणभूतानिबिषमवसानकामकर्षाणि
 विदन्निभामनितयाविघनअतएवाचिरादेवविलक्षणार्थाचिभाणिकाकार्यानिर्माशसमर्थनचिरोनमृत्पुत्रवर्णितरूपालोकीलक्षणादरुपुष्पिकास्वापिष्ठामभिषुद्धानएवहेतोरुपुस
 हर ॥ १७ ॥ ॥ दन्तिर्धर्मासिष्ठम० तत्त्वयमकारोनिर्वाणप्रकरणेपु०पट्टपञ्चाश सग ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ५५ ॥

यत्र पटादिस्थूलानामपि वायस्तत्र परमसूक्ष्मवासनानां स्थितिरसंभाविर्नैवेत्याह ॥ यत्प्रमाणाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुं विवृणुच्छाक्षुर्वा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनि स्वोदरे अखिलं
 पूरयति प्रसूतिं तथा विधे ॥ ११ ॥ समयाकारपूर्णता तद्गुणम् ॥ समस्यैर्जगदाकारैर्वाजितम् ॥ १२ ॥ हे अर्जुन त्वमतपूर्णत्वदर्शनादेवाभिमतानाकामानापरिहारो निवृत्तिल्ल
 क्षणयामनयुक्त्या विषयविषयप्रयुक्तविपुचिकारसदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमतःकरणस्यावासनानि पुणमपास्य विभवः विगतससारवधो भियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्य भावो
 भगवानहमेव भावेति सर्वभगवद्गीतार्थस्यार्ते सप्रहेणोपदेशः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ गङ्गीवधुन्यर्थस्य सोऽर्जुनः ॥ गङ्गाजगत्ज्ञायामिति

यस्मात्सौ सर्वपुत्रमेक्षीणा घटपटादयः ॥ वराकी वासना तत्र किं करोतु परे पदे ॥ ७ ॥ यथानलग्निरिषाप्यहिमलेशो विलीयते ॥ शुद्धमासा
 द्यचित्तत्त्वमविद्यालीयते तथा ॥ ८ ॥ क्वराकोरजस्तुच्छावासनाभागवधनम् ॥ कूपरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः ॥ ९ ॥ ताव
 रसुरस्य विद्येयं नानाकारविकारिणी ॥ यावन्नसंपरिज्ञातः शुद्धस्वात्मयमात्मना ॥ १० ॥ सर्वादृश्यदशः क्षीणाः स्विच्छते वादितानया ॥
 नभसीव पदे तस्मिन् स्वात्मन्यखिलपूरणे ॥ ११ ॥ समग्राकाररूपं तत्समग्राकारवर्जितम् ॥ वागतीतं परं वस्तु केन नामोपनीयते ॥ १२ ॥
 विषयविषयविपुचिकामतस्त्वं निपुणमहं स्थितिवासानामपास्य ॥ अभिमतपरिहारमंजयुक्त्या भवविभवो भगवान् भियामभूमिः ॥ १३ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इति गदितवति त्रिलोकनाथेक्षणमिव मौनमुपस्थिते पुरस्तात् ॥ अथ मधुपइवासिताज्जरवंडेव च नमुपैष्यति तत्र
 पण्डितुन्नः ॥ १४ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारपरमुदयं भगवन्मतिर्गतेयम् ॥ ममतव वचनेन लोकभर्तुर्दिनपति
 नापरिवो धिताज्जिनीव ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वोत्थाय गङ्गां डीवधन्वा सहस्रिसारथिः ॥ अर्जुनो गतसंदहो रणलीलां करिष्यति ॥ १६ ॥ करिष्यति क्ष
 तगजवाजिसारथिद्वतक्षरद्विधिरमहानदीभुवम् ॥ शरोत्करप्रसरमहारजः स्थलीतिरोहितद्युमणि विलोचनां दिवम् ॥ १७ ॥ ॥ इ० वा०
 वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनो पाश्चान्ते अर्जुनकृतार्थतानामाशुपंचाशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ अर्जुनो पाश्चान्ते स मासम् ॥ १९ ॥
 ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य राघवाघविनाशिनीम् ॥ तिष्ठतिः संगसंन्यासवत्सापणमयात्मकः ॥ १ ॥

मत्तर्धव ॥ धनुषश्चेत्यनद् ॥ १६ ॥ सौर्जुनो भुवक्षताः गजवाजिसारथयोद्भूताः श्रीमन्मवाहितायास्तथाविधाः क्षरद्विधिरमहानद्योपस्थितायाविधाकरिष्यति ॥ दिवं च शरोत्क
 रप्रसरमहाराजो निर्मितस्थल्य च तिरोहितद्युमणिः सूर्यसहस्रक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीवासीष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाण० पू० अष्टपंचा
 शः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ जीवन्मुक्तपदस्य दाचेत्यमुक्ता चितः स्थितिः ॥ सुस्थिरास्यायया दृढ्यासादृष्टिरिह वर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनी सर्वपापक्षय करीम ॥ निःसगता
 लक्षणा यः स न्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोधः सर्वजगतो ब्रह्मणि वाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टावद्वहमावाक्यार्थसिद्धिदानैकरसभूमात्मानिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

विदुःपतिवत्सनाधीनानिपत्यथाविधमन ॥ ११ ॥ उत्तोपदेशकमनुपसहरन्जुनिर्वासनस्थितीप्रतिष्ठापयति ॥ शतांसेने ॥ हेअजुनत्सउज्जिता अमिताआराधेनत
 याविधःसत्पावनतत्पसिद्धभागवद्गीतारूपभृगुपदेशसत्पावमभ्यागलितमहामनोविभोहेसम्अपहृतिरपगतबभूवधाविष्टेरागुत्थानिवासनात्सनिर्शतात्मागलितचिस्परक
 शान्तममरूप अतएवविगतभायानिवाण्भ्यरयनिरुतस्तिष्ठत्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीषासिष्ठमन्त्रतत्पप्रकारोनि० पू समप्रकारासम्भ्रम ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ तत्त्वतो
 धेनसाधियासनाक्षयसम्भवः ॥ इदोपपाद्यतेनाप्यजुनस्पृकतापता ॥ १ ॥ हेअजुनत्सत्यसादातअनुपहृममुक्तत्वदुपदेशान्मोहे सभासनाज्ञाननष्ट ॥ विलुप्तकलशामीकर
 स्वत्वत सिद्धात्सत्त्वस्वस्थिर्निर्वस्यन्ति साक्षात्कारोलभ्यतापाम्भवसर्वसदेहीजनारादुतबभूवधाविकृष्टासदेह स्थितोस्तिष्ठतस्तत्त्वावस्थितिर्बिषययथाभासम्यबहारकर्त्त
 दन्धनुवासानाधीजननिमज्जातिवस्तुगु ॥ सुखदुःखादिपुस्वच्छप्रपञ्चमिवाभासि ॥ ११ ॥ शतात्माविगतमयोऽज्जितामिताशोनिर्वाणी
 गलितमहामनोविमोह ॥ सन्धक्कश्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठाल्पव्यपहृतिरेकरातिरूप ॥ १२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि०
 पू० अजु० अजुनविश्रान्तिवर्णनं नामसमप्रकाश सर्ग ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अजुनउवाच ॥ ॥ नष्टोमोह स्मृतिर्लभ्यात्वयसादान्मयाच्यु
 त ॥ स्थितोस्मिगतसदेह करिष्येवचनतव ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इत्ययोयद्विधोधेनसशान्ताद्धृदयस्फुटम् ॥ तच्चित्तशान्तमेवां
 तर्विद्विस्त्वमुपागतम् ॥ २ ॥ अत्रतच्चैत्परहितप्रत्यक्केतननामकम् ॥ यत्त्वरोषविनिर्मुक्तयत्सर्वसर्वतश्चयत् ॥ ३ ॥ नकेचनविदत्येतत्
 दजगतादय ॥ भूतलाद्गगनोद्गोनिविहगममिवोजनम् ॥ ४ ॥ प्रत्यक्केतनमाभासशुद्धसकत्ववर्जितम् ॥ अगम्यमेनमात्मानविद्विदूरह
 शाभिव ॥ ५ ॥ सर्वातीतपदत्तच्छविनाशुद्धस्ववासना ॥ नराकोतिपदद्रुज्जनदहिरण्मिव ॥ ६ ॥

मताविषयवतवचनकरिष्याल्लिप्प्यामिष्यम् ॥ १ ॥ एवमजुनेनकृतार्थत्वेदशोपिस्वोपदिष्टतत्त्वतोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयपुनरुपपत्तिभिर्ब्रह्मविष्यमश्रीभगवानुवाच ॥
 इत्यपदत्तादिना ॥ तत्त्वतोधेनद्वयोरमादिहसयोपरिसर्वात्मनारातात्सर्हिद्वयवासनात्माविचारात्तत्त्वत्सर्वनिर्वासितत्वमुपागतमिति विद्मि ॥ तथाचभ्रुति ॥ यदासर्वेदमुप्य
 तेषामायस्यद्विप्रिता अप्रमत्तोऽयमोक्षतत्त्वममरसमभ्युदयति ॥ २ ॥ अप्रमत्तात्प्राप्तत्वापस्थापोपत्यक्केतनत्वकमपावकृतेरसर्वीनस्वतस्त्वरोषविनिर्मुक्ततद्ब्रह्मचेत्यरहितमवती
 त्तरोष ॥ ३ ॥ जगताभ्युदयारपोऽक्षयानाभ्यवेचनतत्त्वद्विद्वि ॥ जन्तमूर्ख्यैरागतम् ॥ ४ ॥ आभासमहाभूतदिप्रयोद्वाराविषयोपावभासकम् ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दूरां
 दूरमसिन्कटदिभ ॥ ५ ॥ तद्वरनिष्प्रमपणायप्रभृताम्राधानात्स्वभ्यलानिर्दिष्यासनात्प्राप्यकीत्याह ॥ सर्वोतीतिमिति ॥ विरलभावादत्यच्छम् ॥ असगत्वाच्छुद्धम् ॥ ६ ॥

यत्र घटादिस्थूलानामपि बाधस्तत्र परमसूक्ष्मवासनानां स्थितिरसमाचित्वेवेत्याह ॥ यत्प्रामाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिव तुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनि स्रोदरे अखिल
 पुरयति प्रसूतितथाविधे ॥ ११ ॥ समप्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समसैर्जागदाकरैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हे अर्जुन त्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानां कामानां परिहारो निवृत्तिस्तद्व
 क्षणयामत्र युक्त्या विषयविषययुक्तविषयविकाररूपा सदाग्रहतिहेतुमहत्स्थितिमतःकरणस्थावासनानि पुणमप्यास्याविभावः विगतससारवधोभयासर्वानर्थानामभूतिरभयस्य भावो
 भगवानहमेव भवेति सर्वभगवद्गीतार्थान्धाते सप्रहेणोपदेश ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्य गुरस्तात्स्थितेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाढीव धनुर्न्यस्य सोऽर्जुनः ॥ गाढ्यजगात्सङ्गायामिति
 यस्यासौ सर्वपूर्वमेक्षीणा घटपटादयः ॥ वराकीवा सनातनार्किकरोतुपरेपदे ॥ ७ ॥ यथानलगिरिप्राप्याहिमलेशो विलीयते ॥ शुद्धमासा
 द्यचित्तत्वमविद्यालीयते तथा ॥ ८ ॥ क्वराकोरजस्तुच्छावा सनाभागवन्धनम् ॥ कूपरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः ॥ ९ ॥ ताव
 रसुरत्यविद्येयं नानाकारविकारिणी ॥ यावन्तसंपरिज्ञानः शुद्धः स्वात्मयमात्मना ॥ १० ॥ सर्वादृश्यदशः क्षीणाः स्वच्छुतैर्बोदितानां तथा ॥
 नभसीव पदे तस्मिन् स्वात्मस्य खिलपूरणे ॥ ११ ॥ समप्राकाररूपं तत्समप्राकारवर्जितम् ॥ वागतीतं परं वस्तु केन नामोपमीयते ॥ १२ ॥
 विषयविषयविपूचिकामतस्त्वं निपुणमहं स्थितिवा सनामप्राप्त्या ॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्तस्य भवविभवो भगवान्भियामभूमिः ॥ १३ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इति गदितवति त्रिलोकनाथेक्षणमिव मौनमुपस्थिते पुरस्तात् ॥ अथ मधुपइवास्मिताज्जखंडेव च न मुपैष्यति तत्र
 पांडुपुत्रः ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयं भगवन्मतिर्गतेयम् ॥ ममतववचनेन लोकभर्तुर्दिनपति
 नापरिवो धिताज्जिनीव ॥ १५ ॥ इत्युक्तोत्थाय गांडीवधन्वा सहस्रारथिः ॥ अर्जुनो गतसंदहो रणलीलां करिष्यति ॥ १६ ॥ करिष्यति क्ष
 तगजवाजिसारथिहुतक्षरहुधिरमहानर्दीभुवम् ॥ शरोत्करप्रसरमहारजः स्थलीतिरोहितधुमणिविलोचनां दिवम् ॥ १७ ॥ इ० वा०
 वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपास्थाने अर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशः सर्गाः ॥ १८ ॥ अर्जुनोपास्थानं समाप्तम् ॥ १९ ॥
 ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य राघवाघविनाशिनीम् ॥ तिष्ठतिः संगसंन्यासस्वस्वसार्पणमयः ॥ १ ॥

मत्वर्थ ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सार्जुनो भुवक्षता गजवाजिसारथयो हुताशीमप्रवाहिताया सुतथाविधाः क्षरदुधिरमहानद्योपस्थातथाविधा करिष्यति ॥ दिवं च शरोत्क
 रप्रसरमहारजो निर्मितस्थल्या च तिरोहितधुमणिः सूर्यस्तद्वक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधा करिष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे निर्वाण० पू० अष्टपंचा
 राः सर्गाः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ जीवन्मुक्तपदे रम्यदाचेत्यमुक्ताचितः स्थितिः ॥ सुस्थिरास्यायया दद्यात्सादृष्टिरिह वर्ण्यते ॥ १ ॥ अघविनाशिनी सर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसगता
 लक्षणा यः सत्यास सर्वत्यागस्तत्पदार्थशोधः सर्वजातो ब्रह्मणि बाधलक्षणयद्वत्सार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखड्गमहावाक्यार्थसिद्धिदानदैकरसभूमात्मानिष्ठेत्यर्थः ॥ १ ॥

यस्मिन् सर्वे स्थिता यन् सर्वं धर्मा य सर्वं सद्गते सवतः प्रय काल भयेऽपि एव सर्वानित्यप्यवश्यमप्योपियो नित्य परतमेवात्मानं विद्विन्नपरिच्छिन्नस्तत्त्वावगमस्तथा ॥२॥ सर्वमप्यवधारि
भावाद्दूरस्थमपि सर्वानित्यत्वादस्य दूरस्थम् ॥ दूरमाकारादस्य समपि तत्त्व आतिवत्तत्त्व हस्तुपर्याप्तमेव ॥ इत्थं समप्यकारेणापि तदेवैकमस्ति नान्यद्विनिसिद्धे त्वपरिच्छिन्नरूपेणा
पितस्मिन्निष्ठवर्तितस्तत्त्व तत्त्वे सत्तामवधारितत्वात् ॥ एवमस्ति किं त्वपरिच्छेदाभिमानेन स एवापरिच्छिन्नस्तत्त्वास्तत्त्वमसि अस्तपरिच्छेदस्य यो भवेत्सर्प ॥३॥ द्वि
विधपरिचारात्मना रूपविधकिमिति नु भूयत एकपि तत्त्वद्विधमस्ति किं त्वत्त्वे तत्त्वात् पर्याप्तपञ्चि तस्मिन् अपरपञ्चि तत्त्वद्विधेति द्विधयाणां भगवाय्यादिसंवाद्यस्यासाक्षिसंविद्रूपम
निर्दिशन्ति स्म सिद्ध तदुभयमपि त्वत्त्वेन सर्वेऽपि प्रकृत्या च विनिर्मुक्तत्वे तत्त्वरूपदमन्नेव स एवमिति सिद्धीत्यर्थः ॥ ४ ॥ साधे त्वस्य यद्विनिर्मुक्तसंविदिति ॥ यतो वाचानि बर्तन्त

यस्मिन् सर्वं यत सर्वं य सर्वं सर्वं तत्त्व ॥ यश्च सर्वं भयो नित्यमात्मानं विद्विन्नपरम् ॥ २ ॥ दूरस्थमप्यदूरस्थ सर्वगतस्त्यमेव च ॥ तत्त्व
सत्तामवधारितं तदेवास्तत्त्वस्य सशय ॥ ३ ॥ यत्त्ववेद्यविनिर्मुक्तसंवेदनमस्ति तत्त्वम् ॥ वेद्यमुक्तसिद्धासास्तद्विद्विन्नपरमपदम् ॥ ४ ॥ सापरा
परमाकाशासादृशादगनुत्तमा ॥ सामहिष्वांशमहिमागुक्तांसातयागुरु ॥ ५ ॥ स आत्मा तच्च विज्ञानं स शुभ्रान्यवक्षतत्परम् ॥ तद्धेतुय स
शिवभात साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ यो यमंतश्चैतरात्मा सवानुभवरूपक ॥ यन्नस्वदत्ते सर्वाणि स्वात्मद्रव्याणि सतया ॥ ७ ॥ सज
गत्तिलतलात्मसजगद्ब्रह्मदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सर्वतुर्भूतमुक्तानां परिश्रोतवद्धर ॥ समुत्तमरिचौपा
नापरमार्तीक्ष्णतातया ॥ ९ ॥ सपदार्थपदार्थत्वं सतत्त्वं यदनुत्तमम् ॥ ससतो वस्तुन सत्त्वमसत्त्ववास्त सत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविवि
त्रेण स्वयमात्मैव लभ्यते ॥ सर्वेष्वजगद्भावावविचारेण चारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावाविचारविशरारव ॥ अहमादौ जग
ज्जालं मिथ्या भ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ को नु भूत्वा नु यथा मिदं तिकथमवापधी ॥ आप्तमध्यातमानानि सकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

स्वार्थमुक्तिमोका आतशेकपरपरया परमाकाशा ॥ महिष्वांशमहत्त्वानाम् ॥ गुरुणा मात्मानोपरमागुरु ॥ नातभ्रमस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सैव सवजगत्सारदत्ताह ॥
सद्व्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ स एव सवपराधार्थानामवधारणस्वरूपतित्याह ॥ सद्विति ॥ सत्त्वसंन्यक्तम् ॥ १० ॥ सक य स्वस्य विस्तिस्तिना त्विकरूपेण बोधस्तद्वेषणविधिषेणालौ
किकनोपापनसर्वस्वपमार्त्तवन्नाभ्यर्तिते लभ्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ सत परमात्मनो भावाधिकस्याविचारविशरारव इत्युक्तमर्थकद्वारेण विचारेण जगद्भावाविशीर्षीकृतदशयति ॥ अ
हंमिथ्यादिना ॥ १२ ॥ इति मात्स्याम् ॥ ननु परिषद्गुरुत्वाप्यपि तव आस्था यो नित्यमस्ति त्विदं ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसगद्ब्रह्ममार्कयमवाप ॥ तस्यामीनां स्ति हेतुरि
त्यय ॥ यद्येनं दृष्टायां सित्तत्वात् आदिमप्यवधारितेच्छेदा सकल्पकलनानि बाह्ये भ्रममव्यतिरेकेण सतीति विचारोपपन्नयो भेदे यथा मसं कितित्यारायेनाह ॥ आयेति ॥ १३ ॥

एवविचारवतोलोकगत्ताविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नाथीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम
 योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वय ॥ १५ ॥ व्यग्रहारकालेनादशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयभावनेयवाद्वयपदाखंडेनव्यवहारतइत्यर्थ ॥ तथाचाहु ॥ भा
 वद्वैतसदाकुयाक्कियाद्वैतनकार्हाचित ॥ अद्वैतचिपुल्लोकेषुनान्नैतगुरुणासहेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ लदयोहेरवोमानापमानादिदु खम ॥ कथतस्मिश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहार.मसर
 तितत्रादर्शएवदृष्टातइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नकम ॥ यथाआदर्शदृश्यमानोजनव्यवहार अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृतैवप्रतिविवतितद्व
 च्चिन्मणावर्पित्यर्थ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वाच्यवाचकशिश्यतदीहागुलतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयाश्चिन्मयएव ॥ २० ॥ चमत्करोतिविवर्तते ॥ प्र
 वक्ष्याकाशमनाद्यंतकेवेयत्ताममात्मनः ॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवल्लतिर्वहिः ॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा ॥ ना
 स्तमेतिनचोदितिमनःसमसमस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतदुः ॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया ॥ १६ ॥ व्य
 ग्रहार्यपिसंक्षोभनेत्यादर्शनरोयथा ॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच ॥ १७ ॥ नयस्यलदयोहेरवोमनागपिसमुक्तिभाक् ॥ अविभा
 गमिवादार्शोचिन्मणौप्रतिविवति ॥ १८ ॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः ॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते ॥ १९ ॥ नेहास्यै
 क्यंतचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः ॥ वाच्यवाचकशिश्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः ॥ २० ॥ आत्मनात्मनिशातैवचिच्चमत्कुरुतेचिति ॥ चित्सम्यं
 दोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम् ॥ २१ ॥ चित्संपदशमनेनेयंपरिशान्प्रतिसंस्तुतिः ॥ महाचित्तेनतेर्थोशिभावापोभावनाक्षयः ॥ २२ ॥ अ
 सन्नपित्वभावांतत्संवित्संपदउदाहृतम् ॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः ॥ २३ ॥ तत्त्वेनभावनायत्तासंस्तुतिःसानुभूयते ॥ अभाव
 नाभात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी ॥ २४ ॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते ॥ चित्संपदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः ॥ २५ ॥

स्पदोविवर्तएव ॥ २१ ॥ नेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनेपरिणतेसतियःअशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगम.सोऽर्थ.परमपुरुषार्थःसएवभावनाक्ष
 योवासानाक्षयश्चेत्यर्थ ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतो असन्पिसवित्संपदउदाहृतजडत्वभावमापादयति तत्तस्माद्धेतो.स्पदशून्यत्वमेवअजडतत्परमचितेर्वपु.स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा
 आहु. ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायासस्तुति.साअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसस्तु
 तिर्दशपदवान्नि साररूपिणीनवधक्षमेत्यर्थ ॥ २४ ॥ कथतर्हीजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावात्नि.स्पदचित्चिन्मात्रीभावात्सासस्तुतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशि
 ष्यतेअतश्चित्संपदमेवसात्वमानादिरूपसंसारमाहुरित्यर्थ ॥ २५ ॥

सवनविरपयमस्तीत्यवोधपुनरसति प्रययस्यति ॥ २६ ॥ २० ॥ स्वभाव स्वासतत्त्वतद्वोधप्रमाणे ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानाभितनमेवप्रत्यस्यजी
 यमुक्ततायालक्षणम् ॥ कुतोसोभोगान्नभाषयतितादाह ॥ इतदिति ॥ २९ ॥ प्रवर्तीतिपूर्वार्थः ॥ कोनुमुत्पत्त्यादिनावर्णितेभ्योविधेकाहितक्षणेभ्यः अपरालक्षणम् ॥ ३० ॥
 दूरार्तलक्षणान्तरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्तद्विषयेष्वनेनभोक्तुमात्रप्रभोगकोणस्यरुद्रेदितिसस्यवागुत्थासर्वाभिरूपिणीअस्तीतिप्रतीतिर्नियमः स्वभ्यासः संप्रकृतः संप्रकृतलक्षण
 प्रत्ययः ॥ ३१ ॥ यातुतस्यसर्वजनबद्धेपारण्यनिमित्तेभोमेप्रयतितादावध्याधेदैवेत्याह ॥ यदिति ॥ योलोकानुरोधसिद्धादीमुज्यमानानपिभोगान्परमार्थानमुक्तेसमुद्दिमास्त
 त्वविप्रात्यानभोहममयसक्त्योकांनुरोधसिद्धार्थस्वयमपितुर्गर्भेभोहतितादस्तस्यवध्याधेदैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मनुसायदिवध्याधेदैताद्वैसर्वजनभोक्तुभोम्यभोगाकारपरिणता
 माहमानप्रमयादिफटकादीवहेमनि ॥ पृथगस्तिनधस्यंदध्रितेयांसंस्थतिर्भवेत् ॥ २६ ॥ चित्तमेवचितिस्यंदत्तद्वोधोधिहिसंस्थतिः ॥ अवो
 धमात्रेविरस्पद फटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥ बोधमात्रविलीनेस्मिच्छुद्धाचिद्रामरिष्यते ॥ स्वभावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना
 ॥ २८ ॥ भोगाभावानमेवहपरमज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमतता सर्वज्ञस्यभोगा स्वभावात् ॥ २९ ॥ प्रवर्तिकोतिदमोहिदुरन्तकिलवा
 छति ॥ एतदवपरविद्विज्ञत्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवाछनम् ॥ चित्तस्यदिवसर्वात्मरूपिण्यस्तीति
 निश्चयः ॥ ३१ ॥ यतो प्रकृत स्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसंस्पृत ॥ योनुर्मुक्तेभुज्यमानानपिभोगान्समुद्दिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध
 र्थसहतिगुह्येनभ ॥ विनाशनिमयाधुनानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ क्वचिदात्मावलोक्यस्वाभावदलनैरपि ॥ चिच्चैत्यचेत्यकोटिस्था
 तावत्यस्यतिविश्रमम् ॥ ३४ ॥

तद्विरवसर्वात्मत्वेतिप्रागुक्तुद्विरपिसर्वजननभोहगुह्यजनमदीयमेवेतिप्रवृत्तिगुद्विवाक्यप्रवैवेतिसाकयलक्षणत्वेनोक्ततादाह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानद्मात्मतत्त्व
 म् ॥ प्रयापय प्रिमप्रसिद्धार्त्ताभाषदर्थानपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारात्तादागमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तद्वैद्वेहात्मगुद्विन्निरासद्वारात्प्रवर्तनोपयोगित्वा
 दस्तथाद्वारित्यानाममवलनविवाहस्यकिंयाधितल्लक्षणकिंनस्यान्तरमाह ॥ क्वचिदिति ॥ यत्किंचिच्छब्देविद्वदनुभवेवास्वभितानांयवदलनाविवाहसैरपिसर्वस्माद्वर्तनशरत्वा
 स्मावलाकेत्ययोगेनप्रसिद्ध स्थातदातदपिलक्षणस्याननुतर्लीत्यर्थः ॥ अथवाअकप्रिमयेतिच्छेदः ॥ आत्मावलोक्येकत्वख्यामिभ्यश्चैकप्रिमयापरिच्छिन्नाकाररूप्ययाअ
 रतद्वेदप्रकाशकारुण्यद्विनाशनागावदलनै स्वभाषदलनसदृशाद्वसकोटिमिरपिसिद्धिरवययोगोनाशगम्यतइत्यर्थः ॥ मनुजलसायाह ॥ चिदितिनिमित्तं ॥ इयचित्तादावदवोभात्मा
 अज्ञानच्छन्नाभवतिताद्वैत्यकोटिस्था स्वप्रकारधनुन्यादिकोट्यनुपविष्टासतीत्ययमपिरस्यद्वैविणीषगुत्ताचेत्यवसासिचिप्रयपमिरस्यरुद्रेनेनचिचनयस्यति ॥ ३४ ॥

यदा अतः सम्यग्बोधोदयः स्यात्तदा स्पन्ददशाक्रमः साभिधानकः स्वनाम्ना सह क्रापियातिवाध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपि स एवेत्याह ॥ यदिति ॥ मध्यमनिर्वचनीयमपि रूपयन् ॥ ३७ ॥ न विद्यते असंविन्नज्ञानस्पन्दश्च यस्याश्रिते प्रशमनोक्षाख्यं विदुरित्यर्थः ॥ यदा चित्तात्मा चितः स्पन्दः शुद्धचितः स्फाररूपब्रह्माकारस्तस्य धुरभवति तदानवायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥ चित्तिनिरर्थव्यर्थसंविन्निश्चिताकारो निर्वाणतनुपरमश्रते द्वेदशेन विदते चेत् ॥ ३९ ॥ तर्त्तहि ॥ ४० ॥ समोक्षो मास्तु समानिर्वक्षे

इदं यावदबोधोधात्मा स्पन्दते स्पन्दरूपिणी ॥ सम्यग्बोधोदयोतः स्यात्स्पन्दं स्पन्ददशाक्रमः ॥ ३५ ॥ क्रापियाति च संशान्तदीपवत्साभिधानकः ॥ चितः प्रशान्तरूपायादीपिकायाः स्वभावतः ॥ ३६ ॥ स्पन्दं स्पन्दमयीनेह कथं वास्ति मनोगापि ॥ यदस्पन्दस्य मरुतो न सन्नासन्नमध्यगम् ॥ ३७ ॥ रूपं तदेवास्विति स्पन्दं प्रायः प्रशमं चिते ॥ अभिन्नः स्याच्चितः स्पन्दः शुद्धचित्स्फाररूपवृक् ॥ ३८ ॥ न बंधायनमोक्षाय स्थित आत्मनिकेवलम् ॥ चित्तेनिरर्थसंविन्निर्वाणेन च विदते ॥ ३९ ॥ तद्वंधमोक्षपक्षपादनां मापीह न विद्यते ॥ मोक्षोऽस्त्वित्येव बोधोतः पूर्णता क्षयकारणम् ॥ ४० ॥ समास्त्वित्यपि बंधस्ते श्रेयोऽसंवेदनं परम् ॥ यदनाभासमजडं तद्विद्विपरमंपदम् ॥ ४१ ॥ चितः स्वरूपं संस्थानमचेत्यनुवतात्मकम् ॥ यः संकल्पनशब्दार्थरूपः स्पन्दो महाचितः ॥ ४२ ॥ बंधमोक्षादिकाहोसौ प्रेक्ष्यमाणः प्रणश्यति ॥ प्रेक्षणादेव संशान्ते त्वहंभावे निरास्पदः ॥ ४३ ॥ न विद्वः केन किंकस्य बध्यते वाथ मुच्यते ॥ संकल्प एव रचिते बुधश्चेदविभागवान् ॥ ४४ ॥ तदसंकल्पमस्पन्दं सर्वजातमवारितम् ॥ स्पन्दे स्पन्दमयेवाततन्मयत्वात्सदा चिता ॥ ४५ ॥ संक्षानेन च संसारो निस्पन्दे चिद्वनो स्थिते ॥ चित्ते जएव चिरस्पन्द इति बुद्धे निरंतरम् ॥ ४६ ॥ व्यतिरिक्तश्चितः स्पन्दो न किंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन् दृश्यमये दीर्घस्वप्ने स्वप्नांतरं व्रजन् ॥ न ज्ञो माह मुपादत्ते स वर्गत्वात् स्वसंविदः ॥ ४७ ॥

पाचिदस्त्विति वा इच्छापिबधः ॥ किं तर्हि श्रेयस्तदाह ॥ श्रेय इति स पादेनार्थद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हि बंधमोक्षादिकव्यवहारार्हं पदार्थस्तमाह ॥ यदिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्तर्हि चितः संकल्पस्पन्दस्यागोउपायस्तमाह ॥ संकल्प एवेति ॥ बुधो विवेकी स्वरचिते संकल्प एव चेदिदमयासकलितमिदनेति पूर्वपरविमर्शं न विभाज्यहातितर्हि जातोपि सक्त्यो बहिः स्पन्दजननाक्षमो दधानश्रुतित्यथा देव सर्वमवारितमसक्त्यमस्पन्दं च जातमवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एव चिता प्रबुद्धचैतन्येन स्पन्दे संक्षानेन स्पन्दमयेवाते च संक्षानेन सति तन्मूलः संसारोपक्षीण एवेत्याह ॥ स्पन्द इति ॥ ४५ ॥ अथ वा चित्तप्रकाशव्यतिरेकेण स्पन्दो न्यानास्तीति दर्शनादपि न निवर्त्तितिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्य च लनादिभ्यः ॥ ४७ ॥

अतिशयस्मिन्मरुसभावायमाणाअपिषल्लसवज्जगदाकारोपलभा स्वदनतययुक्तानवासाद्वलेनमुगमयथास्यात्तथाउपगतउत्पन्न तथाउकसवसावतानासत्ता।स्थ।१८५५
पा३नि ०२उकसवित्तुया सकलकस्तनाकाएकपायस्त्रियलतिर्लायेततयत्यगालानयेवमुक्तप्रकारेणप्याननिविशारेणायगमयपरमेत्सर्व ॥ ७८ ॥ ॥ इतिश्रीपाणि

धम०तास्यप्रकारानि पू ०कनरदेतय संग ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यप्रस्थनिजमायया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिद्विभिभूतिरुपदिश्य

त ॥ १ ॥ बाणतत्रद्विधाविभूति प्रपचयेत्पुल्लप्रमुखाज्यमयनिर्देशानि ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तनिष्ठा ॥ तथाचतयततोत्कथदिश्वपिभूतिपूत्कर्पोभानुपादिहरतिष्यतिभा

व ॥ १ ॥ तथाभानुपानदेविभूषणदेवैर्निर्तितरीयभूतिवर्शानतलोत्कर्षकमयमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुसुखोत्कपमाह ॥ आकारोति ॥ कर्माकरोतरस्येतेषज

नन्तेषरणाभ्य ॥ २ ॥ तस्मिन्मन्त्रिआनरद्विस्तीक्ष्णोपिमाटिन्यक्षयकारतम्येनतिष्ठतीतिरस्योभनुष्यगधर्वादिर्जनत्वेन ॥ स्पर्शकसाययेतिननुत्तरगधर्वापुनरभूमिकोवा

यनादतिप्रसप्तमनिशमगमवित्तिसत्तायस्मिन्नेतेसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्येतेस्वदनमुभगायत्रसर्वापलभाध्यानेनेवतम

वगमयप्रत्यगात्मनमत ॥ ५८ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायपुनि०पू०प्रत्यगात्मावर्धोनामैकोनपण्डितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ६५ ॥

श्रीवन्मिष्टुवाच ॥ ॥ एवमाद्यपरतत्त्वचिह्ननपरमपदम् ॥ तस्याएतेमहारूपावक्ष्यविष्णुहरादय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनाकु

पान्दपाडव ॥ आयाशगमनायामि कर्दाभि न्रीब्धतेचिरम् ॥ २ ॥ तस्येतेवजनेनेहस्वर्गस्वर्गोक्तसायथा ॥ तद्याप्यागनधियतेतद्याप्या

गनशाब्धने ॥ ३ ॥ तद्याप्यर्जान्यतेनागतव्याप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सतासामान्यरूपचेन्मनाग

पिविभाष्यते ॥ तत्त्वनिर्भयमन्नेणजानुर्मुक्तमनामुनि ॥ ५ ॥ कुर्वन्ससारकमाणिनभूयशरितप्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मनोनुदि

रहपरश्चित्तपन्नस्यगतम् ॥ सतासामान्यमाभातमनसासकिमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यद्वक्षसवदेहस्यभुक्तेपिवतिव

ल्गति ॥ आदत्तेविनिहृत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥ ७ ॥

इत्याधम ॥ तत्सवान्नदोक्तपद्यधिमूतद्वन्नतत्त्वबोधेनप्राप्य ॥ अनेतिसर्वोपने ॥ १ ॥ नजीभ्यतेभाषणधाणनिमित्तरानायाविभिनर्पाब्धते ॥ नरुभ्यतेबुद्ध्याविभि ॥ ४ ॥ त

त्तराजनु साधारणजनुरागोपिद्विस्त्यासपार्थिनपरित्यजेत्केपुनरुक्तमशरीरयत्पुनरेणान्वय ॥ ५ ॥ यमिभाबनाज्जनुनपरितप्यतेतत्सतासाभान्यरूपकनिर्देशोपपुनसवि

शयम् ॥ आपोतस्यनिभविषयनमसगतम् ॥ द्वितीयेतद्याप्यभानुनपरितप्यतेइत्यात्मनिकपयतितापोच्छेदवणनययुक्तमित्यशयेनराय पूच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसवदेत

यमस्यपारतन्त्रिर्देशोपमाभानुपूषधिभाषमससतासामान्यमिद्विलयाप्यतेतमनस्तीमनआदिसवधिशेषवपवाश्रवसात्माइश्वरइत्यय ॥ ६ ॥ नाभयवचमाधोत्तरपरिशिटनि

शिरायेमनिषातरूढकान्तिकसविशारयान्तिवाधिभाषयसासाभान्यभुक्तैर्कनुसर्गजीवभाषेव्यीश्वरभाषेभुक्तैषयद्गुनस्युत्पन्नसवद्वद्वद्वयमानसम्भाभतेदेवोक्ततेवजगतस्तत्त्वम् ॥

तमनुलक्षितमननकोश इत्याध्याशयनवर्हित सभाषय ॥ यदिति ॥ आद्यसंज्ञायास्तमससर्वकाष्टे ॥ विभिद्विष्टिमुद्राप्रपलभयो ॥ साधिसवेद्यधर्वाकान्तद्वितीयतायाम् ॥ ७ ॥

स्थितमेवकंठचामीकरवद्भेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेवविषयादिकार्यानुस्यूतं द्विभूतियोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसर्नेद्वियतया ॥ नेत्रे
 चक्षुरिद्वये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ सविद्विबुद्धौ ॥ सविद्याबुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित
 देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यकमेयुगसवस्तरत्यादिभेदे ॥ ऋतावित्यादिसप्तपच ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि
 तस्यवर्गतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ॥ २० ॥ तत्स्थितंस्वतयाव्याप्तिशब्देऽशब्दतयास्थितम् ॥
 स्पर्शस्थितंस्पर्शतयावचितत्त्वकयास्थितम् ॥ २१ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुततया ॥ रूपेरूपतयादृष्टुनेत्रेलीनंचदकया ॥ २२ ॥ द्राण
 द्राणतयादृष्टुंभेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥ २३ ॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तंजस्तया
 तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ २४ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढसंविदिसंविद्याचित्तोचिततयोस्थितम् ॥ २५ ॥ दक्षे
 दक्षतयालग्नंपदपदतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेघटतयोस्थितम् ॥ २६ ॥ स्यावरेस्यावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषा
 णेचेतनत्वेनचेतने ॥ २७ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्चेनचतिर्यक्षुकिमिवेनकिमिस्थितौ ॥ २८ ॥ कालक्रमेकालतयाऋ
 तावृत्ततयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौस्थितस्ततयाविभुः ॥ २९ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंरुणोरुणतयास्थितम् ॥ क्रियाशुरूपंदरूपेण
 नियतौनियमेनच ॥ ३० ॥ सांस्थितःसांस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥ ३१ ॥ बाल्येनवा
 ल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच ॥ जरसाचजरारूपमरणेमरणेनच ॥ ३२ ॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कङ्क्षोलसीकरोर्मणिणाम
 द्याविवपयोभरः ॥ ३३ ॥ नानातैर्षाल्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा ॥ ३४ ॥ सर्वत्रसांस्थितिमता
 विगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलिततात्मनेतिमत्त्वोपशान्तमतिरास्वमुखंमहात्मन् ॥ ३५ ॥ श्री
 वाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसमायतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसमाकृतनमस्करणाजगामश्यामा
 क्षयेरविकरेश्वरसहाजगाम ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०विभूतियोगोपदेशोनामषष्ठितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः ॥ १६ ॥
 ईशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेवैकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्साज्ञानाथातिकल्पनयैवभवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मनसर्वत्र
 सस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनास्वेनैवेयजगत्कलनाकलितकल्पिता इदमखिलमयैवविधैर्विलासैर्व्याप्तममेवैवविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्ताकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशान्तमिति
 यस्तथाभूतआस्वत्वमहिमिनिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशोनिर्वाणप्रकरणेपू०षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७३ ॥

इह यथाभ्यनेपुनयास्त्रमापासमगात् ॥ सर्वधर्माविरोधेनर्षात्यासर्वस्वसंभव ॥ १ ॥ यदिसर्वजगत्समात्मन स्वमसदशीमातिक्रान्तिमूर्तिस्तर्हिमहादिदशास्त्रमवब्रूति
रित्यभमासत अस्मदादिदशानुनस्त्रमनुजम् किनुद्वेकमन्यद्वेस्येभमासतइतिवैषम्यकोहेतु नचदीर्घकालानुद्वेस्यत्माकमपाभातीतितत्समाधानयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनापराध
यापुपातगोषधिकाटससारानुद्वेस्यसत्यतवाद्याधिक्यापत्तौत्याशयेनरामभूच्छति ॥ यथेतिह्नाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकअस्माकमेवमपवेद्वेकसत्यगम्यत्यय कथमुन्मि
तनपद्व्यआदीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अथाधिगिरानुद्वेकमेवसत्याममद्वेकमेवैतर्नर्वाधिसिरानुद्वेकसिरित्यारायेनवसिष्ठसमाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यकायपद्व्ययमुपासकाव
स्थेभूतदानवब्रह्मानाभावादस्त्वमापत्तेस्तर्दानात्तनपूर्वसर्गाद्वेदानीमस्मदनुभूयमानसर्वधर्मेवआसन्नतश्चतुर्ध्वभातपामलक्षणजीव्यनिभासात्सासत्यपूषाभातितयाधिसोपवत्त

॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ यथात्मा कमुनेस्वप्नपुरपतनमद्वलम् ॥ तथैवपद्यजादीनां यदिदेहपरिग्रहः ॥ १ ॥ तथैवेदं वसंजातयदिसर्वमस
न्मयम् ॥ तदस्माकद्वतरभ्रत्यय कथमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्ववदाभातिपूर्वसर्गं प्रजापते ॥ आजीवप्रति
भासाभाविपर्यतनुवास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चिते सर्वजीव सर्वत्रसंस्थिति ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वभा
मप्रतिभासोऽप्यपुनसमुपस्थित ॥ अदृताप्रत्ययैकाभासाएवातिदृष्टस्थित ॥ ५ ॥ स्वप्नेस्त्रिप्रविनाशित्वयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वस्वमे
तथैवेतद्वक्षणाभिदृश्यते ॥ ६ ॥ स्वप्नेयपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्य यो भवेत् ॥ रामात्मदादिसर्वाभासवेतादृशएव च ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपु
रुषाज्जाततत्स्वप्नपुरुषालकम् ॥ भवतीत्यनुभूतद्विषयीजतफलवया ॥ ८ ॥

स्वतत्त्वज्ञानवाधितत्वाद्वास्तवनिमित्तये ॥ ३ ॥ यावद्वानतावाहिते सर्वगतत्वात्सर्वजीवोभावाति सर्वेष्वसद्यति सत्येष्वभावाति साक्षसम्यग्दर्शनविरोध्याज्ञानोत्थासम्यग्दर्शनेनमदु
शीलप्रस्थास्तथाविधेत्पर्य ॥ ४ ॥ अतएवास्मदकापते तत्त्वज्ञानवाधित स्वशास्त्रेण्यन्यपक्षमिमांशोय-समुपस्थित-सःअस्मात्सद्वायद्वानामत्ययेनैकान्ताएकीभूतःकद्वयति
दृढस्थित ॥ ५ ॥ तर्हिअपानिभि त्वकथितप्रपञ्चम्यतश्चबोधेनक्षिपयिनाभिगापुनोनानुभूयतइति चेद्वेककाकद्वेनमन्विष्यादित्यपरायेनाह ॥ स्वमेदिति ॥ यथासुमपुसात्वा
प्रभागावदकर्मनिष्कृत्वास्त्वमेवियमानमपिस्त्रिष्विनाशित्वनदस्यतेतथासद्यदित्वमेवअगत्यापिप्रसङ्गाप्यप्यकानानिहविनारित्वबोधेननिर्बधोऽलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६ ॥ इरामअस्य
सुमपुरुषस्ययतिभासस्तयमीनेत्यप्यसिद्धिः स्वमन्त्रास्यार्थित्वैवजीवकागवाकायादृशाऽभास्यतमवाहकपदस्येवमेषोपपत्त्यापोरपिनाहृदराएवमवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ असुतादरा-कृत
तकाभाह ॥ यदिति ॥ यथातत्तावादेर्दीर्घकथनज्जप्यकथनात्प्राप्त्यन्यत्वेनतद्विद्विषयः ॥ ८ ॥

खण्डीमशक्तिर्ना ॥ २१ ॥ २३ ॥ नकलतिनास्यते ॥ यथाभोक्षउत्पन्नां प्रलनस्युं प्रपच सत्योस्तु भोगा शान्तता सनु नियतेभक्त्यती वेदाअप्रमाणीभवतु दस्यादीनां
 विषयसत्यसकस्यानीधितान्यमिमकलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असमाभाविताअभ्येधविधिप्रारम्भविषया शनरगधर्मादिमायाविलासैर्दृष्टादित्यन्वय ॥ २५ ॥ देशेक
 लान्देशद्वयादिकत्वादय कालभेदात्सामान्यिकमभ कदधारयोमप्रयोगविक्रमपात्रार्थपादिद्विधैर्भेदमणिभि सधरणीये विद्यासामवायुनुमवेशैश्चजातास्तेनेविधिप्रारम्भविम
 धट्टादित्यय ॥ २६ ॥ सत्यभ्यदवायक्रियासंभोग्यसत्तायाधिपाट्टादितिपूर्वणान्वय ॥ इदानीमसमभोग्ययम्रद्वीनाराधादिगर्वासमवतीतिसमधउपपद्यते ॥ २७ ॥ एव
 प्रदर्शनासमाविषाठय समविषयमन्त्रयेतरक्षयोषासंभर सरसिद्वयेत्यत्रयधियातयेभक्त्यीत्यय ॥ एवमप्राप्तनागवर्शनसत्याकिचिदस्तिजगत्सामानादशनोनुसत्यकि
 आकास्मिकजलंभ्यामिधियतेसुतगयय ॥ वितानमिवस्वेवारितिष्ठितिस्रणदीयय ॥ २८ ॥ उद्दीयतेशिला स्पूला पक्षवतोयय ॥ इति
 लांतप्राप्यतेसर्वननुधितामणेरिव ॥ २९ ॥ धितितानिकलत्याशुदेवंपातानांतरेखिव ॥ तान्येवनकलत्याशुमक्षादीनाचरायव ॥ २४ ॥
 अचतनोपिपुनरुतकमयअनुमानिव ॥ एवमाप्राप्तयान्येचविचित्रारम्भविभ्रमा ॥ २५ ॥ दृष्टा गभरगधवविलासैरप्यसमवा ॥ देश
 कालक्रियाद्वयप्रसन्नधरणीयजा ॥ २६ ॥ अयागधवजजिताननता सत्यसमवा ॥ असमव समवोयमपिमायुपपद्यते ॥ २७ ॥
 समवोऽसमव मन्यकसिद्धयेसन्नविभ्रम ॥ नतदक्लिनयसत्यनतदक्लिनयन्मया ॥ २८ ॥ सर्वसर्वेणसर्वसर्वसन्नसगामिधानके ॥ स्व
 नेतिमप्रधीर्जतु पश्यतिस्थिरतायया ॥ २९ ॥ सर्गस्वप्नममनुद्धि पश्यतिस्थिरतायया ॥ अमाद्भुमांतरगन्धुस्वभात्स्वप्नांतरवजन् ॥ अ
 तिस्थिरप्रत्ययभागिहजावोविमुद्यति ॥ ३० ॥ अश्रान्तरअश्रानिपातदोपात्सप्राशुवन्मुग्धग प्रयाति ॥ मोहययापातमयैकरूपजीव
 कयासद्यतिपातमृद ॥ ३१ ॥ इ वांवां०दं०मो०नि०पू० जगत्स्वप्नकयननामएकपथितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ६३ ॥
 ॥ द्रावसिपुउवाच ॥ ॥ अत्रापववक्ष्येहमितिहासमिमष्टणु ॥ यद्वत्तकस्यचिद्विद्वो किंचिन्मनशास्त्रिन ॥ ३ ॥ आसीत्किञ्चिन्म
 हासिस्तु समाप्ययासतत्पर ॥ नित्यंस्वप्नवहारेणक्षिपयत्यस्त्वर्त्तदिनम् ॥ २ ॥

धरतीनिकलितमित्याह ॥ भवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथाभुण्णोयमभ्यनुनिपातयतीतिभ्ययनिपातस्यविधात्समोहशेषाच्छुभाच्छुभान्तरप्रयातितयासखनी

पातयतीतिमद्यत्रिपातागारयसाराशुशेष पातमपयपाएककथनमगमन्यप्येतिगमनमस्तिप्रयत्तयानिभमोहोदृष्टादिगमयशेषमययातीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इतिभ्यावोस

धमन्तरयमकारानि०पू०एकपथितम सम ॥ ६१ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ विधिप्रवासानायोगान्मानवेहामिभिभमम् ॥ वषयतेओषटाख्यानेमिस्तुमानसर्वाटतम्

॥ १ ॥ अथकास्मिद्वयमात्रप्रागणच्छन्मिधिवर्धितेर्देउहादृष्टाशुभितिहासपुराणसम् ॥ यद्वत्तसयन्मय ॥ १ ॥ महार्थाविदीतिवैराग्यादिसयन्मोहिस्तुपरिभाट्ट ॥ स्वप्नवहो

एवमप्यवोचिदप्यप्रपन्ननादिप्रवहाराण ॥ २ ॥

समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारदाढ्येन पूर्वस्वरूपान्यत्वापादनं तदेवार्थमाचनिर्भासस्वरूपशून्यमिव समाधिरिति पतञ्जलिबचनम् ॥ तदभ्यासनशुद्धपूषणासनाभ्यासः ॥ १२ ॥ अनु-
जलनीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाप्रचित्त ॥ ४ ॥ सामान्यजानाशास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिताचित्तचेष्टानुसारिताम् ॥ ५ ॥ नरातरयतिधर्मानियचितपामरपुरुषातररूपं
यथा अंशुआवर्तने कृते प्राक्तनप्रवाहस्पदस्य समसंस्थानस्य च सत्यागमात्रेण नाभ्याकारमावर्तयित्वा पतरेण तितद्वत् ॥ ६ ॥ तत्र नान्तरीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥ ७ ॥
८ ॥ हृष्टो मत्तः ॥ ९ ॥ पार्थैरध्ययनैः सत्कर्मानुष्ठानैश्च तृष्टिमत्तस्तु टनपृथक् जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्वापारनिष्ठया श्रान्तदतिशेषः ॥ अतः संस्कारात्मना लीना व्यवहृतिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धतस्य चित्तं क्षणेन यत् ॥ चित्तयत्याशु तद्वाङ्गच्छत्यं विवर्तयतीति ॥ ३ ॥ कदाचित्समाधानविरतोतिष्ठदेकधीः ॥
किंचित्संचितयामास स्वासनस्यः क्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥ तस्य चित्तयतो जाता प्रतिभेयमिति सतः ॥ भावयाम्याशु लीलार्थं सामान्यजनद-
त्तिताम् ॥ ५ ॥ इति संचित्त्य चेतोऽस्य स्थितं किंचित्तरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तने विवर्तयतीति ॥ ६ ॥ तेन चित्तनरेणाथ कृतं नामा-
त्मवांछया ॥ जीवटोस्मीतिसहसाकाकालीयवस्थितम् ॥ ७ ॥ जीवटो विजहाराथ सस्वप्नपुरुषश्चरम् ॥ स्वप्ननिर्माणेन नगरे कस्मिंश्चि-
त्पुरुषीयिषु ॥ ८ ॥ तत्र पानं पौमत्तो भृङ्गः पद्मरसं यथा ॥ लीलयेव दृढं हृष्टः सुष्यापघननिद्रया ॥ ९ ॥ स्वप्ने ददर्श विप्रत्वं पाठानुष्ठानतुष्टि-
म् ॥ प्रतिभामात्रसंपन्नं चित्ते देशांतरासिवत् ॥ १० ॥ कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्वापारनिष्ठया ॥ सुष्यापातं त्वयं वलति र्वीजताया मिव द्रु-
मः ॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयं स्वप्ने सामंतत्वमथात्मनि ॥ समासंतः कृताहारः कदाचिद्वननिद्रया ॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतां स्वप्ने ककुब्बल्य-
पालिनीम् ॥ लालिताभोगपूणेन पुष्पोपेण लतामिव ॥ १३ ॥ सकदाचिन्मूषः स्वस्यः सुष्यापासमिति हितः ॥ पुरोभाविनिजाचारः स्वकार्य-
मिव कारणे ॥ १४ ॥ अपश्यत्स्वात्मनि स्वप्ने सुरलीलमनिंदितम् ॥ दक्षकोशरसो ह्यासो मंजरीलमिवोदितम् ॥ १५ ॥ सासुरसोरतिश्रीं
तानि द्वां गाढा मुपागता ॥ मृगीत्वमात्मनि स्वरमावर्तत्वमिवांबुता ॥ १६ ॥

स्य ॥ यथा बीजताया द्रुमोर्गतं विदध्यादिसंस्कारआलतद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वमाहलिकराजताम् ॥ १२ ॥ कृताहारो भुक्तवानसन्नमुपोषननिद्रयाराजतासामान्य ककुभा-
दिशावलयानि पालयितुं शील्यस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥ पुरोभावीफलदानाद्योपस्थितो निजः स्वीयः त्वया सक्तिरूप आचरो यस्य ॥ स्वकार्यं दक्षदादि ॥ कारणो बीजे ॥ १४ ॥
बहुपुरुषसंभोग्यानि दितसुरलीलमप्रारम्भम् ॥ रसो ह्यसौ चेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणया दक्षजीवोक्तिर्वा ॥ १५ ॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनयामृगीत्वमपश्यदित्यनुक-
ते ॥ अबुता अंबुताभ्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ त्रिरथास्मदशानमलिनमेति सविद्वानाग्रहसाह ॥ त्रिपञ्चद्वि ॥ चित्तस्य दृष्टमुरसस्कारपाद्विज्ञासितसत्कारोत्सविवरसमस्याप्यवर्जनादित्याशय ॥ १८ ॥ ततो
 पञ्चवासीकवराष्ट्रनाभभूष ॥ धनदेवीनामनेमसिद्धलताग्रहमिषविलसन्मरीछा ॥ १९ ॥ सायनाकषिकाळभग सविद्यासाक्षिधैतम्येननिद्राजडतांमुपुतिमनुभूयबीजातस्था
 याग्राभ्युत्ताकारायाधियोक्षयमिषविलसन्मरीछायाविधयासामोन्मथ्याधियाधमराकारोदुद्धसस्कारयाध्यात्मनभमरमपरादित्यभ्य ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौस्तुभ
 मधुमकरदंषयीन्द्रिशेष ॥ २३ ॥ ध्यसनीअस्यासक सर्गविसस्यनाल्लगोलसलम ॥ २४ ॥ पदभ्यवसितम् ॥ ज्ञानमेवधे ॥ २५ ॥ तेमगजेनसाधमराधिनानलिनीमर्दिने

साधुगीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयाहता ॥ स्वनेदर्शवल्लीवत्साभ्यासाहृदमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यञ्जोपिप्रपश्यतिस्रमचित्स्रभावत ॥
 हृदनांचश्रुतानां चचेतस्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साधभूवलतापुष्पफलपञ्चवशात्लिनी ॥ वनदेवीवनोपानलताग्रहविलीसिनी ॥ १९ ॥
 धीर्जातस्मां कुसकारकूपयेहाधिकद्वया ॥ सापस्यदतसवित्यासुदलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचिकालंसुपुमस्यकलयाजडतांघना
 म् ॥ अनुभूयदर्शायस्वात्मानंअमरंस्थिरम् ॥ २१ ॥ पदपदोविजहारायधनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुष्पफुल्लस्तुतरुणांष्विववह्नम
 ॥ २२ ॥ त्रिधावैवाधरत्नादुरसवल्कोस्तुममधु ॥ अमत्कुसुमसपासुमुकावल्लीविलासिपु ॥ २३ ॥ सयभूवसरोजिन्याव्यसनीधिसना
 लग ॥ क्वचिद्वरतित्येतिचेतो जडमतरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनीपरिलोलयिगुगज ॥ रम्यवकुल्लययैवमूढानांभूतपद्म
 ॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतनसपदपद ॥ गतोदतांतरंधीहिरिवपूर्णत्वमाचर्यो ॥ २६ ॥ अमरोवारणालांफादाराणालोकभावना
 त् ॥ ददर्शान्मानमोदमत्तहकितयोदितम् ॥ २७ ॥ शुक्लसागरगंभीरगजस्वातेपपातह ॥ तमोपनयनेशून्येसंसारहृद्वजीवक ॥ २८ ॥
 धभूववह्नमोराक्षोमहापरवर्लांतक ॥ सदाभदपलक्षीबोपूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिर्दिशच्छिन्नसास्तमुपाययौ ॥
 विवेकानिलनिर्तूनरूपोजीवह्वात्मनि ॥ ३० ॥

धनेनगालनसमपदपदोणअस्पदंनिरंगत सत्यसुखप्रकण्ठधीर्हरिषधम्यमाणभूजत्वमाचर्यो ॥ २६ ॥ भारभस्यालोकादवलोकनादाराणस्यालोकात्कृतद्रव्यालोकाकारस्त
 आननारात्मानपतद्वल्लिमापडिगसपन्नंदरं ॥ २७ ॥ सगज रगतहृदितपकनिर्धितगर्ह धनेभ्यःप्रसज्जविषयेभ्योपिधनेकठोरससारजीवकद्वभारधमधु र्वान्यननुभनप्र
 ॥ २८ ॥ त्रिपाचरदमुत्तराभ्यपि ॥ २९ ॥ सकवशिबुपस्थितेनिशापुञ्जचरतीतिनिशाचर सन्धिसिद्धीपत्यर्द्धनिर्गतार्धशस्त्रांमुल्लिभ्यानिर्दिशच्छिन्नसास्तमुपाययौ ॥ ३० ॥

गजपदानाहलिसमूहानांकुमस्थलापेभ्य उच्चलितानुर्डीनात् ॥ अभ्यासाच्चिरिशीलनसस्कारात् ॥ अत्युडयनदर्शनसंस्कारोद्धोषितादित्यशयः ॥ ३१ ॥ पुन पूर्ववासनेये
 ल्यर्थः ॥ अवोधिना अज्ञस्य ॥ शेषषष्ठीननुकर्त्तरि नलोकेतिनिवेद्यात् ॥ ३२ ॥ सविद्यादर्शनेनतदुद्धोषितवासनयेतियावत् ॥ ३३ ॥ योनिष्वन्यासुसङ्कुट्टन्नित्युक्त्या हस
 पद्मवनेमूर्त्ताविष्यकच्छेदवारण. हरिणोदेहयादावित्यादिवक्षमाणदिशाअतरालेपचारीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानतरंरुद्रतागतःससार
 शतपद्येतेरुद्रःसोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्सुनहंसजन्मपामोऽयैर्हंसैः सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहसंसंसद्विब्रह्महंसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम
 सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधाप्रब्रह्मसात्मिकासिवित्अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसस्रभूतस्यास्यमिक्षुमनसःप्राग्वर्णिताद्वरसस्थर्वाह्वत्

पश्यन्गजपदाकुंभस्थलाप्रोच्चलितानलीन ॥ गंहस्यभ्रमराभ्यासाद्भ्रजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मि
 नीम् ॥ दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामवोधिनः ॥ ३२ ॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांपयौ ॥ पार्थस्यहंससंविन्यावभूवकलहंस
 कः ॥ ३३ ॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसङ्कुट्टन् ॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह ॥ ३४ ॥ ब्राह्महंसालिकासंविन्यशब्दार्थवती
 मनाक् ॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसर्वाह्वत् ॥ ३५ ॥ सतच्चिंतांचरन्मृतोदहंव्याधिषुणाहतः ॥ तत्संविन्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसार
 सः ॥ ३६ ॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिककवस्तुदृष्टिः ॥ मुक्तःस्थितो ननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनाकिमुभा
 विविभाष्यमेतत् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षवांवा०वा०द०मोक्षोपायेषुनि०पू०जीवदोषास्थानेस्वप्नशतरुद्रीयभिक्षुसंसारोदाहरणानामद्विषष्टि
 तमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकदाचिद्दशांशरुद्रंरुद्रपुरंरगः ॥ वैरिचनल्लिनीनाललीलाभाभेनलीलया ॥ १ ॥

पुष्टाधर्मीभूतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचित्तभवेदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिषुणाभिहतोमृतः पद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोबाहनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्र
 ह्मलोकेवअतिशयेनसंततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिककवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मु
 क्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवजीवतैवनिरतिशयानन्दमोक्षसुरेलब्धेयसति ब्रह्मणासहतेसर्वसंप्रामेयतिसचरे परस्यातेकतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेयुगांतविधौद्विपरा
 धवासानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहंसेनाकिमधिकभाविषाध्य एतत्तुधीर्भाविषाव्यचित्यम् ॥ उदतिवितर्क ॥ ज्ञानेनैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानदावाभेश्वसपादित
 त्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकतकल्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू०द्विषष्टितमसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्व
 देहप्रबोधनम् ॥ तेषाचशतरुद्रत्वभैकारम्यचेहवर्णयति ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिचासनल्लिनीनाललीलाःक्रीडास्तस्याभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति
 यावत् ॥ कदाचित्सप्तजनेनसहंरुद्रपुरगतोरुद्रदर्शी ॥ १ ॥

न यद्वत्स्यमानयोगेभ्यः पादेष्वमृगोत्कपरां नासत्सहस्रसाहस्रपिठराहशासनपाठदस्याभिनिधिभ्यतामुद्गिरभूत् ॥ वनुजीवभुक्तस्य निर्वासनस्य हसस्य कथं रुद्रत्वस्य हा न
 द्राहनाभ्यासनदहत्यागनपुनरुदरादिरपारण्य ॥ यदि तु भारतस्य पित्राभ्याभिरितिभ्यायेन तस्मान्नादेहोभ्यपाररथशेयाहर्तराभारण्यतर्हि रुद्राहशासनपाठदस्याभिनिधिभ्यतामुद्गिरभूत् ॥
 पक्षगाह रुद्रस्य भूतपातद्राहस्य कर्कलतायागच्छेति चेत्तथाह ॥ यन्निर्ब्रह्मदिति ॥ मायमुष्यो रुद्रभाजः किमुपनिर्ब्रह्मयत्तत्साहस्यमुक्तिः सा च कर्मोपास्तिकलभावत्येव ॥ वे
 बोभूत्सादशनप्येर्द्विपुनोर्द्विभाष ॥ २ ॥ माप्येतज्जन्मातरी किमुपारण्यशेषोपनीतयेच्छपायोगिबन्धानसोदृशतरकभ्यनेनपुर्वदेहत्यागमाश्रयित्वाशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति
 ॥ १ ॥ गणकोटिपुनरिष्टपाशेद्वेदपागाणपत्यपहस्यति यावत् ॥ ४ ॥ साहस्यमुक्तौ जगत्सहारादिभ्यापाराधिकाराभावेपि स्थानेभ्यः पादिनामसिद्धरुद्रसाम्यमस्तेष्वेव स्यारायेनाह ॥ रु
 द्र इति ॥ अनुत्तपक्षार्नेभ्यः यन्निर्ब्रह्मदहर्कनपासान्धेन ॥ ५ ॥ त्वयमेकस्मिन्मनस्येवोपाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आदृतिस्मरणपातकोनियत ॥ अहमयमभाक्तनपार

तयमुद्गिरभूतस्य रुद्रोहमिति निश्चिता ॥ प्रतिप्रियवदादर्शद्रागित्वेव हि विधिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तनतनुं तस्याजतामसौ ॥ गथ पव
 नतांगच्छुभकमपकयथा ॥ ३ ॥ रुद्रो रुद्रभवने विजहारययेच्छया ॥ तैत्तै शिवपुराचारेणकोटिगिरिषुया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त
 मज्ञानविलासकतयाया ॥ स्वमशेषवत्तातमपस्ययाक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपुः स भगवांस्तदा ॥ उवाच स्वयमेकांत
 स्वस्मशतविस्मिता ॥ ६ ॥ अहोनुचिन्नामायेयतताविश्वविमोहिनी ॥ असत्येवापि सद्रूपमरुभूमिपुवारिवत् ॥ ७ ॥ इति प्रथममाज्ञा
 तविषाहविचितांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितं जीवोभूततन्मात्रं जित ॥ कस्मिंश्चिदभूतवत्स
 रभिसुरलुभितोभित ॥ ९ ॥ तं नावयवयधेनयहि सैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारम्येति भावत ॥ १० ॥ सर्वभावापमर्दं
 नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेव सांत्वय भूदिसुस्त्यक्तान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

भाषिकस्थिभ्याश्चरेषु ततोभाषयाचिततार्क्यु स्यापथायेयं निषमसकम्पवर्णितांगतद्वत्पादीहभाषातस्यतमिलयर्थ ॥ भाट्टासकम्पवरेषाहसर्वसंपन्नं सान्ध्वदोसर्वकोजहोपम
 नादिह भाषार्थभ्यजानतस्य पाठः ॥ ततोपदृच्छयाभ्यसिष्टमटिगिरिपूलदेहेविषदाभासात्तनानुपदेशेभूतिः स्पृष्टैस्तन्मार्गं यद्वत्स्यतेदेहेस्तावाभ्यसवर्गाभ्यासेनतद्वनवासनादेविष
 ददेभिषपदद्वरकिंत सन्मार्गोभूत्साहसितरत्यर्थ ॥ सप्तमीष-अनादिकालाज्जन्मपरापरामुनमभ्यक्तसिधिसर्वोदेरायसमाधिपाटयादभितोषिपदैरलुभितोभितुपरिदाह
 भवत् ॥ १॥ आसाहामयभ्यस्यतस्यरम्येदासनमुनीरपरेणाहपदेणवाचितनिरोधाभ्यासपाटवेनपुर्वदेहात्तत्किंकिस्मरणराक्पुम्रवदर्यायति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनाभिस्तुपाव
 दपयसावनस्येपेणसुतेदेहादयवानाहलयादार्तार्तान्निर्ब्रह्मदहर्कनपासान्धेनयहि सैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारम्येति भावत ॥ अ
 भितुटिताकाराआरभ्यनतदहर्कनपासान्धेनयहि सैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारम्येति भावत ॥ अ

१८७५ ॥ जतिशुष्यतीति यावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवासिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनपटत्तावनयपरपरोक्षयोऽभूदित्याह ॥ सदित्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनितु ॥ जरढवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
 सनारौधिल्येअनाथनयवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसन्निमित्तप्रपचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासैवपरीत्ये
 साध्यैअभ्यासापटवादिबलवानेववासनाचयोवधत्तेउद्भवतिअन्यस्तिरोभावतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ
 चमल्लतिश्वेतसियारूढासैवविजृम्भते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाधीपीतमप्यंशुमाधवम् ॥ १७ ॥ साभिक्षुर्जीवदोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु
 देहेषुचभ्रामरंधेध्विवपिपीलिका ॥ १८ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपस्थद्विजतामय ॥ भावाभावविपर्यासिबलवानेववधत्ते ॥ १९ ॥
 सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ २० ॥ राज्यार्थधर्मकार्याणां कर्तृत्वात्सोभवन्त्यपः ॥
 सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह ॥ २१ ॥ लोलालोचनलोभेनसाम्बगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखाप्यजंतुषु ॥ २२ ॥
 मृगीसावतचित्तस्यावभूवविपिनेलता ॥ अवस्थंभाविलवनलतिकानुबभूवह ॥ २३ ॥ अंतःसंज्ञाविराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा
 पस्थत्वावमर्देनसदातद्भावभाविता ॥ २४ ॥ सवारणसुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रवभ्राममहासंस्तुतिसंभ्रमान् ॥ २५ ॥
 संसारशतपथैतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंभ्रमेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २६ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बद्धी
 प्वहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्त्रिवभूरिशः ॥ २७ ॥ कस्मिंश्चिदभवंसर्गैर्लव्हंजीवदनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्वाह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्विशुधाधिपः
 ॥ २८ ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंजादौदशमहमिमंगतः ॥ २९ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥
 समतीतान्यनंतानिदिनतुंचरितानिच ॥ ३० ॥ ममप्रथममेवप्राकलितस्यपरात्यदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ ३१ ॥

भूयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ ३२ ॥

दयलक्ष्यतेतद्दोभेनलोका रसशालिनीरजिता ॥ ३३ ॥ लवनछेदनम् ॥ ३४ ॥ सावमर्देनछेदनावमर्दसहितलतादेहेन ॥ ३५ ॥ भूयोभूयइत्यनेनंतरालिकानिवारणालिहंसा
 दीनिनवतिजन्मानिस्तनानुप्यते ॥ ३६ ॥ साभिक्षुरहसनेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ ३७ ॥ अशून्यासुसत्यास्त्रिवभातासु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विध्यकच्छेचवारणोहरिणश्चाभवम् ॥
 इत्यंदेहयत्रेआदिपदान्मनोयेचाहमिभावर्णितरूपादशागतः ॥ ४० ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्यदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्ससारेवर्षसहस्राणिच
 तुर्युगशतानिचअनंतानिसमतीतानान्यनंतानिदिनतुंचरितानिच ॥ ४१ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभावितुंयोयश्याक्रमःश्रवणमननाथभ्यासरूपारूढोऽपिप्रमादादतिक्रम्य
 भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महंसतागतः सएवप्राक्तनोभ्यासस्तकमोरुद्रसंगोदयाद्ब्रह्मत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अनपराधायापभाभ्यासात्प्राप्यप्रथमैकैकैनेकअन्धविषयहितोपिपुनरुद्धपुरुषार्थसाधयत्नेवस्थाह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यन्तमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी
निरिय ॥ २८ ॥ तस्यशुभोपिभावनाभ्यासोऽन्यपुनरप्युपभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरुद्धनेतथाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ तस्यशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपितयमे
वधात्कनसंस्कारादुद्विष्यन्तिदृढोपायपुरुष आशुभाषासनाहस्त्यन्तिचेतुपुरुषयन्त्रविधानव्यर्थमिस्तराशकथाह ॥ सगतीति ॥ हनुजुर्वासनाकारजिह्वासतपुसपुपयान्तन
सहस्रनाभ्यासकालान्तरेसोऽप्यवतिष्ठतपुरुषयन्त्रमीसतेनतन्निन्दवतीत्यय ॥ ३० ॥ सचयन्तोऽनेकअन्धव्यस्तपसससासनादाब्धेनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसह
सहस्यारपेनाह ॥ यच्चति ॥ अस्वर्धस्यनमिध्यायविषयरेवतोयास्याविषयलोपिपञ्चकापरासमकालसत्यतानुभाषयोभ्यवेक्षताभाषादिकलसमर्थोभवतिनवर्कवाच्यपरमार्थ
दृढाभ्यासोपास्यजोवस्योदत्यविप्रत ॥ सोत्यन्तमरसेनापितमेवाश्वनुधावति ॥ २८ ॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसगमात् ॥
अशुभोभावनाभ्यासोऽजोवस्यविनिवर्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतवैषकेवलस्योदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुपममीक्षते
॥ ३० ॥ यच्चैहाभ्यस्यतेजस्यवद्देहांतरेपिष ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितस्यदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थंकिचाकारिषु स्वायचसुरायाच ॥
उदतिभावनातस्माद्भावनाभावनाजय ॥ ३२ ॥ भावनेवस्वमात्मनदिदोयमित्यप्यति ॥ असत्तामानाविकारांगुल्मकवभिवांकुर
॥ ३३ ॥ भावनाप्रस्थमार्गोपानांकिचिदिदृशिष्यते ॥ नचविपतएवेतितद्वभेणालमस्तुत ॥ ३४ ॥ अमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत् ॥ असवेदनमात्रैकमार्जनयालमस्तुत ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेपापरसत्तैवलालनी ॥ वर्ततेचेदिनोढायकिंचित्स्थानकरिष्यति
॥ ३६ ॥ ततान्सर्वान्सससारानुत्पायालाकयान्यहम् ॥ सम्पगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसच्चित्यरुद्रोसौतसर्गोप
जगामह ॥ यनमिषुर्विहारस्य सुमश्वद्ववस्थित ॥ ३८ ॥

[illegible]

वकाचनम् ॥ ५३ ॥ तन्मया व्यङ्गानामनास्तु नराणां भवानात्मनोऽपि सत्त्वस्यैव प्रकृत्या
तत्र गृहे पाणौ असेर्महणप्रहेयस्य तथा विधंतर्जावटच्चदशतुः ॥ ४२ ॥ शर्वामिव सुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानास्वदर्शनयोभ्यत्वाद्ब्रूमिश्रुवपुषी भावोजीवटर्बाधनाभिप्रायस्त रुद्ध
स्याकोटिसूर्याभाप्रभातदत्तचसर्वस्वभावस्थापयित्वाअर्थानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिपुजीवटसस्ततिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेत्तसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृतकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ कपोमनिचिदाकाशेस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोर्भूतैः प्राणिभिः सद्युष्टमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीविमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चित्रेश्वित्ताकारविटत्तायाश्चेतिपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणैकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तस्यास्तात्रस्थिताः सतः ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोऽप्याधार्योविच्छेदनेकअभ्यासिर्भवेद्वितोऽपिपुनरुक्तपुरुषार्थसाधयत्नेवेत्याह ॥ दृढाभ्यासादिति ॥ स अत्यतमरसेनकामसहस्रेणभ्यवहितोपी
 तिश्येय ॥ २८ ॥ तस्यशुभोपिभावनाभ्यासस्तुन्युक्तयाशुभाभ्यासभ्यवहितोऽपिपुनरुक्तशेषेसाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ तस्यशुभभासानावच्छेदभासानाभ्यासोऽपिस्वयमे
 वसाकनसंस्कारादुद्भवितिरदृष्टोद्देशोपायपुरुष ॥ अशुभाभासाहारास्त्यभिधेतिपुरुषपयजविधानभ्यार्थमित्याराक्याह ॥ सगतीति ॥ हातुत्रासनाजालजिह्वासत-भूषणपयान्न
 सहासनाभ्यासकालान्तरेस्वोरपयतिससुखपयजनीक्षतेपतीक्षतेनतद्विनोदप्रतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सवयनोऽनेकअभ्याभ्यस्तएवसहासनावाह्येनदुर्भासानाशयसमर्थोभवतिनसह
 श्वेदेत्याशयेनाह ॥ यश्चेति ॥ अतएवीत्यनेनभिभ्यार्थविषयवेद्यतोपास्याविषयलोपियप्रजायतस्वप्रकालसत्यतानुभवयोग्यवेद्यताभावाद्दिकलसमर्थोभवतिनर्थाकबाभ्यपरमार्थ
 दृढाभ्यासोऽप्याभ्यासार्थवस्योदेत्यविप्रत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाश्वनुधावति ॥ २८ ॥ काकतालीययोगेनकटाचिस्ताधुसगमान् ॥
 अशुभोभावनाभ्यासोऽर्जावस्यविनिवर्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतत्वेपकेवलस्वादयप्रति ॥ प्राकनोवासानाभ्यासोहातुरुत्पन्नमीक्षते
 ॥ ३० ॥ यद्येहाभ्यस्यतेजस्तयद्यदेहांतरेषिष ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितस्तदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदयक्रियाकारिदुर्वाचचसुरवायव ॥
 उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनाजय ॥ ३२ ॥ भावनेवस्वभात्मानदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रवित्सारगुल्मकवमिवाकुर
 ॥ ३३ ॥ भावनाभेद्व्यमार्णोपानाकिंचिद्विद्वद्विशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्वुभेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
 णवत् ॥ असवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्ततेचेद्दिनोढायकिंचित्सानकरिप्यति
 ॥ ३६ ॥ तत्तात्सर्वान्ससारानुत्पायालोकयाभ्यहम् ॥ सभ्यालोकैकदानंतरेभ्यर्फीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसर्वित्यरुद्रोसौतसर्गप्र
 जगामह ॥ यत्रमित्तुर्विहारस्य सुमग्नावहवस्थित ॥ ३८ ॥

बलुगोषरभ्यव्याप्तियमनन्तमाभ्यनभ्यपरमार्थसत्यसाधकाभायभावतीतिस्थिते ॥ ३१ ॥ अतएवशास्त्रविषयशास्त्रीयोपिभाषनाभ्यासोदुर्वाचमिभ्रतसुखायैवेति सर्वं भाव
 नोच्छेदएवस्यति कानयजयोनीतरालिकद्वयसादिपामिरत्याशयनाह ॥ तत्तद्विति ॥ ततोद्देशतपरादीरतन्मोगाद्यार्थक्रियाकरोतिनच्छीलभावनामनात्सर्वतन्म ॥ ३२ ॥
 किञ्चानात्मभाषनाकतपुवायमनार्थसकयतर्भाषासेभ्यहाराशयेनाह ॥ भावनेवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वरान्नभाषेणसुखेदेवेत्याह ॥ भावनेति ॥ नवातदुच्छेदसाध्योस्तिनिस्सो
 च्छिन्नात्तदसदस्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथाध्यामात्सर्वद्वन्द्वतद्वयज्ञानवाधितस्यसर्वेनेतिवाधिताहैरिवअयजनभासायभ्युनानयत्याभावात्पस्युतलीलाहेतुत्वान्वेसा
 ह ॥ अयम्यदीति ॥ बाधितत्वात्सम्भयोऽपिधागसमासाल्लब्धपराकाशकारभावात्कालावकीकौण्डेयुरेवपराधित्वातिभासिकसत्तायावर्ततेचेत्तद्विद्विनोदायैर्वाकिंचिरगुणाभाष
 यनार्थसातकीप्यदीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्तत्तात्सर्वीकौण्डेयुरेवोप्यायनभ्यासभ्यासकालावकीकरोति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

बोधयित्वा जाग्रहकं क्त्वचेतसास्वचित्तारो न चित्तेन चेतनेन स्वार्थविदाभासलक्षणेन तत्त्वज्ञजीवेन च योजयामास ॥ अतएव भिक्षाजागरणवर्त्तमानः । दत्तप्राप्त्यप्यप्यवस्थां
 दादिरुद्रात्तशरीराणां तत्त्वपचानां च निरनुदत्तिबाधप्रसङ्गो निरस्तः ॥ सर्वरुद्राशजीवप्रवेशकल्पनेन तदीयसत्त्वकल्पनेन विचित्रजो जकाटुदशेषवलेन च वाधितानामपि सर्वपा
 माकल्पतमनुदत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकाले चिरकालो नैकजन्मानुभवलक्षणस्य स्यात्तरुद्रशरीराद्यनुदत्तिलक्षणस्य चाथर्वस्य दर्शनाद्विस्मयं य
 यौ ॥ ४० ॥ जीवदत्तसारब्रह्मादातरम् ॥ ४१ ॥ तत्र लोपाख्यानावर्णिता रीत्याप्रविश्य भुवनभूलेका गत्वा तत्रापित जीवटास्पदहोपम् विषयमंडलार्गतदेशम् तच्च ग्रहम
 बोधयित्वा यतं भिक्षुं चेतसा चेतनेन च ॥ योजयामास सस्मात्प्रभिक्षुरप्यात्मनो भ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमात्रोऽप्यजीवटादिमयं त
 था ॥ बोधादविस्मयाहोपिस भिक्षुर्विस्मयं ययौ ॥ ४० ॥ अथ रुद्रस्तथा भिक्षुर्द्वैवोऽप्यायजग्मतुः ॥ क्वापि जीवदत्तसंसारं चिदाकाश
 ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्र तद्भुवनं गत्वा तद्द्वीपं तच्च मंडलम् ॥ विषयं तत्पुरं तच्च तंच पाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुसंदृष्टानुर्नष्टसंज्ञं जीवदत्तकं श
 वम् ॥ स्थापयित्वा वपुर्भावं प्रभातं भवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तत्र बोधनि योज्याशु चेतसा चेतनेन च ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तरुद्रजीवदत्तभिक्षुकाः
 ॥ ४४ ॥ बोधवंतोऽप्यबुद्धाभाविस्मिता अप्यविस्मिताः ॥ बभूवुर्गणिस्थिताश्चिन्नकृताकारा इव क्षणम् ॥ ४५ ॥ अथ जग्मुश्च ते सर्वे क
 चिद्बोमनि संस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धं परिभूतसंघुषु मम् ॥ ४६ ॥ ते तत्र भुवनं गत्वा तद्द्वीपं तच्च मंडलम् ॥ विषयं तच्च तं ग्रामं प्राप्सुं
 दाह्यणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रतेददृशुः सुसंकलत्रवलितं ग्रहम् ॥ कंठे गृहीतं बाह्यप्यावर्हिर्जीवमिव स्थितम् ॥ ४८ ॥ तत्र बोधनि योज्याशु चे
 तसा चेतनेन च ॥ तस्यास्ते बहोऽप्यन्ये स विस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथ जग्मुश्चिदाकाशकचित्तं च तित्तं चित्ते ॥ सामंतं नृपसंसारं भ्र
 मणा भोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्ते भुवनं प्राप्तास्तद्द्वीपं तच्च मंडलम् ॥ सामंतं ददृशुर्मत्तं सुतं पर्यकपंकजम् ॥ ५१ ॥ हेमावदातं हेमांभ्यानि हि
 तं कुचकोटरे ॥ भ्रमर्यैवान्वितं पद्मकाशसुसंभुवतम् ॥ ५२ ॥ कंठाभिरभ्यावलितं मंजरीभिरिव द्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थं रत्नौघद्व
 वकंचनम् ॥ ५३ ॥ तत्र बोधनि योज्याशु चेतसा चेतनेन च ॥ तस्यास्ते बहोऽप्येके स विस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्र ग्रहे पाणौ असेर्ग्रहणग्रहेयस्य तथा विधत्त जीवदत्तवददृशतुः ॥ ४२ ॥ शर्वमिव सुमम् ॥ तत्र तज्जनानां स्वदर्शनोऽप्यत्वाद्बुद्धिभिक्षुवपुर्भावा जीवदत्तबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
 स्य याकोटिद्वयाभाप्रभातदत्तव सर्वस्वप्रभावस्थापयित्वा अतर्धानशक्त्या गोपयित्वा ॥ भवभूमिपुर्जिवदत्तसद्विप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादि पूर्ववत् ॥ अतरेकरूपा ॥ वहि
 स्त्रिरूपा ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रालिरिव ता इव ॥ ४५ ॥ व्योमनि चिदाकाशे संस्थितमप्यस्तम् ॥ आरब्धजीवदत्तचित्तरं रणामरूपम् ॥ परितो भूतैर्नाणिभि सघुषु मसरा
 ब्दम् ॥ ४६ ॥ ते तत्रेत्यादि पूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ वह्निर्गतजीवमिव प्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चित्तेऽश्चिन्ताकारविवदत्तायाश्चेति तत्परिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
 पर्यकलक्षणे पकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तस्यास्तत्र स्थिताः सत ॥ ५४ ॥

धरासाधारिणीकशरीरेण ॥ अर्थांतरालेष्टुमानां सबाधनभाषयानां भुसजीवतयापि बोध्यम् ॥ ५० ॥ ब्रह्महंसरूपार्द्रां चित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तघेतनार्शरघचित्तघेतनव
 स्वात्मनैश्वर्यसंपन्नत्वाच्चातमम् ॥ ते सर्वे देहा रुद्राणां रातम् ॥ ५१ ॥ नरदाह ॥ एकोति ॥ ५० ॥ धातिभासिकसर्वसंसारस्य सर्वधिआधारभूतम् ॥ सर्वजगदतन्मत्स्ययमंतर्पामि
 नपास्थितम् ॥ ५८ ॥ इंदुर्येष ब्रह्मणि स ब्रह्मसाय रुद्रा अधिभूयामित्यादिभूतिप्रसिद्धानां रुद्राणां स्थिति रित्याशयेनाह ॥ शतेति ॥ त्रिष्टु रुद्रकभिन्नराशजगतां मध्यपूत रचामोचप
 निभूतभूयमानतपासास्थित अगदृकादराध्यामर रुद्रसंसारविद्धि ॥ ५१ ॥ ननु त्रिष्टुत्समसंसार सर्वधिसर्वं कुतो नानुभूयत नपाह ॥ यो यमदि ॥ स उन्नत क्षणो जीवस्य माय स
 संसार अभित समुदेति ॥ नमो भूतसंशरे ॥ १ ॥ मनसा बुद्धस्तत्त्वविद्वत्तुर्जीवो ब्रह्मिल्लोति सर्वपरमार्थाय ॥ ११ ॥ भेल्लेष हेतु स्थीन्यायामदस्यारायनाह ॥ यदे
 अयते राजससारजन्मुलत्रविबोध्यतम् ॥ श्वेतसेवमयान्यासु अभू ससारभूमिषु ॥ ५५ ॥ प्राप्य तां ब्रह्मसंज्ञां रुद्रतां सर्वपूर्वते ॥ समा
 जन्मुर्विरजुश्च रुद्राणां भुक्तमशतम् ॥ ५८ ॥ एकसंविद्धि तनुचिप्रवेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७ ॥ रुद्रा
 णांतच्छतमयनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वमसारसंबधिस्थितमर्वाजगरस्थितम् ॥ ५८ ॥ शंत रुद्रशतानां हसति रात्ममहतीति ॥ एतं देका
 दशविद्धि ससारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ यो यो मित सजीवस्य संसार समुदतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धा जीवौ पापस्य तिनपरस्परम् ॥ ६० ॥
 मिलति हि मनो बुद्धा स्तरंगाद्वचवारिधौ ॥ अप्रबुद्धा कुतन्मात्रनिष्ठा लोष्टवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथा ब्रह्मत्वाद्दीप्य भुल्वन्यान्मसमिलत्सल
 म् ॥ तथा प्रबुद्धा जीवौ पापमयश्चित्तान्मिलंतत्सलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदिते वेते सभारे जीवराशय ॥ चिद्धातोऽसर्वगत्वेन त्वसत्या सत्त्वव
 त्स्थिता ॥ ६३ ॥ यथादास्त्वन्यते मूर्ते मूलतन्नामयानम ॥ सर्वगायाश्चित्तयंपदुल्यते तत्तयैव चित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपन्नभूतानि ययानुभ
 वसां हि ॥ तय हसवभूतान्मचित्तत्सर्वत्र विद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभजिका वल्लेश लंघ्य अभगतं तं कम् ॥ प्रदस्यते तद्वदेकात्मता यच्चिति जग
 त्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवदेने परे शुद्धे वदेन यज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमर्वातन्मशून्यत्वेन ययानम ॥ ६७ ॥

ति ॥ ६१ ॥ सर्वजीवतरेषु भूतप्रक्षिप्तमलान्मपुषसर्वं लक्ष्मीयकचित्कपालकर्माभिर्भलनमित्यारायेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोऽस्मि सारस्य प्रक्षण ॥ ६१ ॥ उन्नत अयोसते
 तस्वरयनिमसत्त्वत्वात्परीयते तपानमो ब्रह्मचित्तराशिप्यते ॥ ६३ ॥ मभसश्च चित्त सर्वप्रसन्नमनुभाषयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वमर्वाचि विशेषि भागास्तयुक्तानि पञ्चभूतानि यथा
 सर्वभानुगणसितपासर्वभूतान्मभूतससारूपचित्त्वपि सर्वधिययते ननु बोधेत्यर्थ ॥ ६५ ॥ तत्समसङ्गतत्वेन प्रपन्नसर्वकषणे दृष्टतपाह ॥ यदिति ॥ यथादाह श्लोकांशे शीछे शिलास्त
 ते वातकच्छेदेनोत्पिभासा सदाकारप्रतिभानुकूलम्यवेक्येन भगवत्कणुरूपं हस्तिगुणापाकापरिच्छेदगते सति तद्वयुर्वाविचिप्ररूपाशाट्मजिकोपेक्ष्यते तद्वदेकात्मसहस्रं सवा
 कारो देयते चिद्वपुतस्मिन्मया सया स्थितमेव स्यात् इत्यर्थ ॥ ६६ ॥ सदातीटं कम्पयन्त परिच्छेदरहं कहेत सतपाह ॥ अवेदनेदिति ॥ अवेदने अविषययो परे शुद्धे यदेव न विषयता
 पदानमप्यथा ज्ञानतदेव जगदिनिपरीच्छेदनिमित्तस्थिति रित्यर्थ ॥ चिदेकरसे ब्रह्मणि यज्जगत्वाकारमर्वातन्म आत्मनरकारणनिर्निमित्तमेवेति न भवद्वयून्यत्वेन स्थितम् ॥ ६७ ॥

तथा च तद्दृशवेदनमेवास्त्वदृशवस्तु निवृत्तिरेव मोक्ष इति फलितमित्याह ॥ विद्यत इति ॥ ६८ ॥ बोधना तद्बुद्ध्यसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंविन्नेरदर्शनमात्रायाः स्तितस्य अन
 र्थस्थानाशोकाकदर्शनआयासः ॥ यच्च सुखतूर्णभावेन प्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ न चाप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्पवेदनमात्रात्मतत्त्वे वेदनमदर्शनमेव क्षयो
 यस्य तथा विधमः ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायापद्वेदनसाक्षिचैतन्यत्वात्तस्मैवेत्यनुपज्जते ॥ यदिष्टमिति पूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टान्तादार्थान्तिकेयद्वैलक्षण्यतदर्थयति ॥ एतावन्मात्रमिति ॥
 भेदे वैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगत्तदादी विवर्तोपादाने ब्रह्मणि देशायाः पूर्वमसंतः पश्चादाद्यप्यमाणाः कार्यभूतजगत्कोटाववेशिताः ॥ ७३ ॥ नास्त्वदृशप्रकाशं
 यत्समासत्पवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वर्माप्रतप्रकाशमेव स पञ्चविजगदित्यतिक्रम्यत्वरूपमन्यथा आति ॥ चिन्तेत्थिदूषस्यतस्य परमार्थिकत्वरूपं विदन् ज्ञानमेव
 विद्यते वेदनं दृश्यबोधमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरं ते स्यात्तदेवाशुहृदीकुरु ॥ ६८ ॥ सर्गासर्गावंधमोक्षो वेदना वेदनात्मकौ ॥ अभिन्नो
 बोधनाच्चोभौ यथेच्छसितथाकुरु ॥ ६९ ॥ असंविन्नेस्तु यन्नास्ति तन्नाशकाकदर्शना ॥ तूर्णभावेन यत्प्राप्तमेवाशुविद्वित ॥ ७० ॥
 यद्वेदेन मात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनं वेदनायायद्विष्टतस्माच्चरेत् ॥ ७१ ॥ वीचि यथां भस्मः स्पंदो जगच्चैव तथा चित्तौ ॥ एतावन्मा
 त्र एवात्र भेदो यद्रूपमुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेषु सत्पुंसत्पुनर्वीच्यादितं भासि ॥ जगदादौ तु देशाद्या असंतो जगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा
 स्वरं विजगदित्यतिभाति मास्त्वत्वेदनं विदन्मेवाचितेः स्वरूपम् ॥ वाचि स्थितं भवति च तदुपोहभेदोऽहं भेदोऽहं प्रशांतवचनस्तु शिवः परात्मा
 ॥ ७४ ॥ संवेदनं सर्वद्वितीयादर्थान्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यं भस्मोद्वहति नोचितोक्तिर्यस्याज्ञातायां त्विदमेव युक्तम् ॥ ७५ ॥ इ
 वां वा० दे० मो० नि० पू० जीवदो० स्वप्नशरीराणां संपन्नं किमतः परम् ॥ ७६ ॥ श्रीवासिष्ठ उवाच ॥ ॥ जीवदवाक्षणादी
 नां हंसादीनां मुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणां संपन्नं किमतः परम् ॥ ७७ ॥ श्रीवासिष्ठ उवाच ॥ ॥ रुद्रेण सहसंभूय प्रबुद्धाः सर्व एव ते ॥ मिथ
 श्वदृष्टसंसारारुद्रांशाः सुखिनः स्थिताः ॥ ७८ ॥ तेन रुद्रेण तां मायामवलोक्य यथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामिव संसारस्थितिते प्रेषिताः पुनः ॥ ७९ ॥
 न जडम् ॥ एतद्वेदं छिद्यं विजगत् ॥ अन्नेन सोम्य शुभेनापोमूलमन्विच्छेत्पादिश्रुतिदर्शितोपायं रूपोऽहं उपसहर ॥ तथोपसंहृतं तद्वाचां रंभणविकारो नाम धेयमिति श्रुतिदर्शितदिशा
 वाचिवाच्यां च स्थितं गवति ॥ प्रशांतवचनवाच्यां च मपि यजतया विधस्तु पर शिवः परमात्मेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ एवमवेदनमात्मचैतन्यसर्वाजगदिति च शब्दादर्थान्नौनिक
 दाचिदेतौ द्वौ स्तः ॥ यस्त्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञातायामिदमेव युक्तं न तु ज्ञातायामित्यर्थः ॥ ७९ ॥ इति श्रीवासीष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिपटितम सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ तैस्ते
 हे पुनस्तेषां शेषा गोत्रवर्णयन्ते ॥ ततो रुद्रगणत्वाभि संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ अदिक्ष्वादि रुद्रा तदेहे प्यतारात्तिकाटनवतिदेहेषु भोजकप्रारब्धशेषाः सति न वेति सदेहात्तद्वात्तातरा
 म पृच्छति ॥ जीवदेति ॥ किं स पञ्चस्यामशरीरवद्बाध उतापेव्यवहारोपि स पञ्च इत्यर्थः ॥ १ ॥ ते रुद्राशामिथ श्वदृष्टपुनर्वोत्तरसंसारः संतः कृतकृत्यत्वात् सुखिनः स्थिताः ॥ २ ॥
 तेन कैतु कदर्शनाय प्रथमपदत्तेन रुद्रेण ॥ ता जीवदादिसंसारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयनादिपरार्थावसानतः प्रारम्भक्षये भोजकादिपालेन सह ॥ जगद्यनिभाससायतो वा ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषां कृष्णानां दानीमत्य कद्रससारस्य यत्वं त्वानर्शनयत्वा
क्षिप्तैतत्प्रभुत्वात्प्रभुत्वात्तारालिकबीषादिष्विषारप्रत्येकमाययौत्समाक्षीषजगदभित्यय ॥ ६ ॥ ७ ॥ अविष्यतीत्युक्तेर्ब्रह्मसारात्मसत्त्वात्कालेन स्वस्वसासारेण स्थितादिति
स्यते ॥ ८ ॥ मायानुराग्युत्तरार्थस्थैव विरोधकिं सासपायस्य स्य ॥ ९ ॥ अरो अधिधानविषयस्य अप्यन्तरीतुसकस्य सत्यतां विवेकेन त्यक्त ॥ नृपसदसत्त्ववर्तितत्वात्
त्रिकाप्येकवर्तिरन्तरेण पूर्वोत्तरकालयोर्नास्ति तदेवनास्ति तत्त्वमधिधानतु यतः सवास्ततोऽस्तेवेति तत्त्वतदीय भोजकादौ दोगेधितत्वात्किं कार्यस्यायं किं यासां मध्यमित्यर्थं

॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ गच्छतां शुनिजस्थानं तत्र भुक्ता कलत्रके ॥ कचिकालं सभोगान्मत्सकाशमुपैष्य ॥ ४ ॥ अविष्यमदशाये
गणान्मधुरभूषणा ॥ ततो महाप्रलयतोयास्यामलत्वरपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रस्तेषां सौतरधीयत ॥
अत्यससारसत्त्वान् रुद्राणां मध्यमाययौ ॥ ६ ॥ प्रययुः सास्यदत्ते पिजीवदद्याक्षणादय ॥ स्वकलत्रे समदेहस्य पयित्वाय कालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकं समाप्ताय भविष्यति गणोत्तमा ॥ कदाचिद्बोधितस्य तत्तत्कारकाकारकरिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
जीवदद्याक्षणादय ॥ कथसत्यत्वमायता सकल्पायैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ सकल्पसत्यता त्वद्विशेषकल्पस्य
ताम् ॥ तत्र यन्नास्ति तन्नास्ति यतः सर्वात्मतत्त्वदम् ॥ १० ॥ यत्समेदस्य तत्त्वस्य संकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथा विद्यते तत्र जस्य सर्वकालतदात्मक
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतया गत्वा देशान्तरं यथा ॥ देशाद्देशान्तरपद्वन्नगत्यात्मादिकविना ॥ १२ ॥ नलभ्यते तथा स्वप्नो विना तन्नलभ्य
ते ॥ सर्वमस्ति चित् करोय पयालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तया तद्वाप्नोति सर्वान्मत्वादिविस्तृतम् ॥ सकल्प स्वप्नकल्पगमया च दर्शया
व्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यां विना त्वेनलभ्यते ॥ येषां तु योगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सकलकालयत्सर्वधिधानतत्त्वान्मूलकगुत्वात्तद्देशकालात्मतया तत्र भवसाधियते ॥ ११ ॥ गत्वा देशान्तरं यथेष्टेन द्विषणोति ॥ देशादिति ॥ यथा मधुरादिदेशान्तरपाटलिपु
त्रादित्वादि यथानमपि निर्गमनमात्मसत्त्वमनः आदिष्वच्छुद्रादिपाटलमहारादिकाललक्ष्ये कोपवेदायुः पुरुषदत्त्यादिककारणकलापविनानलभ्यते तथा स्वप्नो विना तन्नलभ्य
सो स्वप्नान्तरानलभ्यतन्निपरेणान्यय ॥ १२ ॥ चित् क्रोशोकोरासदृशे सत्त्वभासान् करोति अज्ञानेन यथा यथा आलोकयति सो भ्रमकादौ दोगेधितत्वात्साराणि पर्यालोकेन यन्नितयान
पराति ॥ अत्राविज्ञातसमपानद्विषयकद्रुपदस्य ता आभोति ॥ १३ ॥ सास्यस्य समसं कल्पयितुं न पश्यन्ति हि कालपायसमाह ॥ सकल्पयन्ति ॥ अत्राव्यतेन दर्शनाच्च चिद्विरोधो ॥ १४ ॥
परमभ्यासयोगाभ्यां विना त्वेनलभ्यते ॥ येषां तु योगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ ४ ॥ मङ्गादुत्पत्तयतः द्विपराधावसानतः भारभ्यक्षये भोजका विधाते रोगसह ॥ जगद्यति भासस्यतोषा ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषां कदाणां तदानीमत्य कष्टससारस्य यस्य स्वस्थान दर्शनं यस्ता
 सिद्धेन यमभूतमभ्यमोगा लिक जीवदादिसंसारयत्ने कमाय यो स्वमसाशीषजगदभित्यय ॥ ६ ॥ ७ ॥ अविध्यनीत्युत्कर्षे सिद्धिरामसमाह काले ते स्वस्वससारोपबन्धिना निग
 म्यत ॥ ८ ॥ प्राग्भूतापृष्टा यस्यैव विशेष जिज्ञासा यथा प्रभृत्स्य ॥ ९ ॥ अशेषाधिष्ठानाधिपरापृथ अय्यस्तीशेतुसकस्यस्यसत्यनिधेकेन त्यज ॥ तमसदसत्सवहितसक
 भिरकार्यपस्यरतिरत्तरूपपूर्वतरे कालयोनितितरे वनातिगतत्वरमधिष्ठाननुगत सर्वास्मिन्तोस्तेष्वेति तत्तदीय भोजकादटोदोधिमासकभिरकार्यस्याय किं यासामभ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ गच्छतां शुनिजस्थानतत्र भुक्का कलत्रकै ॥ कथित्कालं समभोगान् भूतसकाशमुपैष्यथ ॥ ४ ॥ अविष्यथ मदर्शाये
 गणामतुरमुपणा ॥ ततो महाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रस्तेषां सौतरेधीयत ॥
 अत्यससारसंस्थान रुद्राणां मध्यमाययी ॥ ६ ॥ प्रपयु स्वास्पदं ते पि जीवदबास्रणादय ॥ स्वकलत्रे समर्पद हृक्षपयित्वाय कालत ॥ ७ ॥
 रुद्रलोकसमाप्ता प्रसविप्यतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्भ्रातृभिदृश्यते तारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ भिक्षुसकलरूपास्ते
 जीवदबास्रणादय ॥ कथसत्यत्वमायाता सकल्यार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ संकल्पसत्यता त्वशेत्यजसकल्पसत्य
 ताम् ॥ तत्र यथा क्तिता क्ति यत सर्वात्मतपदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्ने दृश्यते यच्च सकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथा विपतेतत्र सर्वकालं तदात्मक
 म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतया गत्वा देशांतरं यथा ॥ देशादेशांतरयद्वजगत्यात्मदिकविना ॥ १२ ॥ नलभ्यते तथा स्वप्नो विना तत्र नलभ्य
 ते ॥ सवमस्ति चित्तं करोष्यपया लोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तया तदवाप्नोति सर्वात्मत्वादविस्तमम् ॥ सकल्य स्वप्नकल्पगयया च दशया
 प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्या विना त्वेतन्न लभ्यते ॥ येषां तु योगविज्ञानदृश्य कल्लिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ सवकालयत्सवधिधानतदात्मकभूतानां देशकालात्मतया तत्र प्रसवराधिपते ॥ ११ ॥ गत्यादेशांतरयथेत्येतद्विषणोति ॥ देशादिति ॥ यथा मयुरादि देशांतरपाटलिपु
 थारिदप्रविष्यमानमपि गतिगमनमात्मा स्वस्थमभ्य आदिपदाश्च द्युरादि पाटलमङ्गरादिकालस्तद्विषेकोपेष्टापुरूपइत्यादिक कारणफलप्राप्तिनानलभ्यते तथा स्वप्नोपि तत्र प्रभाप्यसुपु
 सा स्वप्नोत्पन्नदृश्यदन्ति येषां मध्य ॥ १२ ॥ चित्तं करोष्येत्येतदशेषवशासनकरो अशानेयया यथा आलोकयति भो जकटदटोदोधिना वसनाभिपयार्थलोकयति तथात
 या चिद्विज्ञानसमयद्विषयकपदस्य तादात्म्योति ॥ १३ ॥ सवस्यत्वमसकस्यादेर्गुणपदरतिर्द्विकटया यस्मात् ॥ सकल्पइति ॥ आप्येतो दशार्थद्विषति शेष ॥ १४ ॥
 परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकरोद्रस्येव ॥ तेषां भूराणां विनाप्यभ्यासस्तत्पदयोगसिद्धिफलमस्तीति विशेषमाह ॥ येषां त्विति ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ एवमेव सर्वेषामपि जीवानां मरणकालोद्भूतस्य कर्मैव स्वप्न इव जगदात्मना आभोक्ष्यमातीति बोध्यमित्याह ॥ सर्व एवेति ॥ ३ ॥ एवं भिक्षालेव तन्मपरिच्छिन्नं स्वरूपं यस्य तथा विधोपि देही देहपरिच्छिन्न इव आभोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अनया भिक्षुकथया ॥ ४ ॥ परापूर्णास्वरूपात्प्रसूतात्मा सर्वोपि जीव इति एवमकार एव न केवलं भिक्षुरित्यर्थः ॥ अहरहः प्रतिदिनं स्वप्नेनः अनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदं जन्मादिदुःखकचिक्केन चिन्मिस्तेन परंपश्यतीति परेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानीं बध्मोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमान एवातो बध्मस्तत्मा एव मोक्ष इति निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ किंचिदुक्तं कामोराभोवर्णिता र्थप्रबोधमाश्रयार्थिभिर्नयेन व्यनक्ति ॥ अहो इत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्य मृतिजन्ममयी स्थितिः ॥ भवत्येव चिदाकाशरूपिण्येवाकृतिगता ॥ २ ॥ पृथक्कृत्यैक्यमभ्येति स्वात्मा संसारखंडकम् ॥ सर्व एव मृतो जंतुः पृथक् स्वप्न निभात्मकम् ॥ ३ ॥ एवं तत्स्वरूपोपि देही चामोक्षमाकुलः ॥ जीवयूथं जयातुभ्यं कथितं कथयानया ॥ ४ ॥ परात्सम्पदितात्मैति निभिक्षुरात्मकेवलम् ॥ मोहान्मोहांतरं याति जीवो हरहरवनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टो ह्यधो धउपलोचयथा ॥ परमात्मपरिभ्रष्टो जीवः स्वप्नमिमं दृढं ॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपि स्वप्नाद्याति स्वप्नांतरं पुनः ॥ स्वप्नास्वप्ने विनिपतन् नृपैवेदं दृढकिल ॥ ७ ॥ परिपश्यति जीवो तर्मायया जर्जरीकृतः ॥ कचिक्केन चिदेवेह कदाचिदपि वास्वयं ॥ ८ ॥ देहनाम्नोहमित्यंतो मुच्यते स्वप्नप्रपद्यते ॥ श्रीराम उवाच ॥ अहो नु विषमो मोहो जीवस्यारयोपजायते ॥ ९ ॥ यथा सुप्तस्य सोकेन नानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोऽग्रया मिथ्यामाययानिपतत्यलम् ॥ १० ॥ अहो नु खलु वैषम्यं भोमं निजवदुच्यते ॥ भगवन् सर्वदा सर्वसर्वदैव जगत्स्थितौ ॥ ११ ॥ त्वया संभवतीत्युक्तं यथा तच्चानुभूयते ॥ एवं गुणविशिष्टात्मा तन्मोहात्मा सा भिक्षुकः ॥ १२ ॥ कचिदस्ति न वास्त्यंतरालोऽप्यकथयामि ॥ १३ ॥ अद्य रात्रौ समाधिस्थस्त्रिलोकी मठिकाभिमां ॥ १३ ॥

१ ॥ स्तोकेनान्येनापि मदश्रमादिनिमित्तेन सुप्तस्य मनः स्वाप्नामायया यथा अलमत्यंतं भीमैव नृप्यदुःखसकदनिपतितच्चिन्तिजवत्सत्यवस्थीयवद्वा उच्यते तद्देहो आश्रयमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वसर्वं सर्वदा स भवतीति च त्वया पटु कृतदप्यनुभवात् षष्ठमभा भूदित्याह ॥ भगवन्मिति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टा र्थाभिर्न दनेन गुरु रूपतोऽप्यत्वया य भिक्षुर्मोहाधायकत्वयित्वोक्त उक्तं कचिदस्तीति स देहेन कौतुकात्पृच्छति ॥ एवं गुणविशिष्ट इति ॥ तन्मोहात्मा तादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥ अतर्प्येन आलोक्यत्वद्मोधा यथापि कल्पयित्वा मया भिक्षुरुक्तस्तथापि तद्वाक्यस्यादृतत्वायोगात् कचित्संभावित एव सः तस्य च योगेनाधुना दर्शने उक्त्यानेविलंबः स्यादित्याशयेन वसिष्ठस्तत्कालोचितं भवाच अवेति ॥ १३ ॥

दशानि धारणाभ्यानयनफलदर्शच्छिक्त्रोन्मेषधार्मिकपाथस्थितिमुदाहरणेनप्रपञ्चयति ॥ स्वयंसंपादितेतित्यादिना ॥ तत्तद्वशात्काळानुसारिणामप्यनुपहानपद्व्यंकाबाधायाधकारकर
 क्रियाकर्म ॥ इहत्वगृहेअप्यप्रपञ्च्यतेतत्रमन्त्रनानादेहादिकमनयागिष्ठिति ॥ २८ ॥ इहलोकेअमुषस्वर्गादिपुत्रायोगिनोयुगपत्कारभ्यभोगेनतिष्ठतीतिपूर्वगमाभ्य ॥ एतदेव
 विधायगिनश्चरिष्य ॥ सर्वेषांशरीरादीनांततप्रसन्नित्थानेनमायदशालाआभवत् ॥ मद्यभगवतोहतामयेत्यपसाराष्ट्रभ्ययोगिसामर्थ्यतत्समर्थाद्वैद्यपुराणादीनसिद्धम् ॥ २९ ॥
 आपतनभ्यादिनाप्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमप्यतिष्ठत्पृथग्भूतोनेपशुषेयापुपहरपहणार्थयति ॥ ३० ॥ अस्मिन्प्राभाषणारजनान्नोजनस्थानेचतुद्वारासहस्राक्षसप्त
 धापसहस्रसप्तचतुरकोभवति ॥ ३१ ॥ भेषाभक्तानांतिनमस्कारादिनापार्थने ॥ भक्तानांशुभागतानिअनुपहृत्पुनर्मुकुलेमानुष्यपातितप्रचक्रुस्तमायाधुर्योधनादिभ्यामोह
 मर्दकसहस्रमयि ॥ ३२ ॥ कान्तानासहस्राणिषोडशसहस्रन्यकालमपमुकदतिशेष ॥ ममदृष्टीनिमेषवदिति ॥ ययानिभिराकांक्षिद्विद्वानामप्य सर्वमाणिनानेयुवस
 स्वयसपाटितैरभिरंशकालक्रियामने ॥ योगिन्योयोगिनश्चेद्वतिष्ठत्यन्यत्रयत्रच ॥ ३८ ॥ इहवामुमभोगेनहृष्टमेतदनेकश ॥ कान्तंवी
 र्याद्वेतिष्ठन्मर्वपांमयदोभवत् ॥ ३९ ॥ विष्णुक्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ पृथ्वर्यायतिष्ठत्योयोगिन्योयोगिनीगणे ॥ ३० ॥
 शकस्वगासनल्लिष्ठन्यातिप्रश्रापमुर्विकां ॥ सहस्रमेकंभवतितयाचास्मिञ्जनार्दन ॥ ३१ ॥ तृणांशतानिभक्तानांमानुष्ययातितन्यतै ॥
 एकसहस्रंभवतितयाचैपजनाइन ॥ ३२ ॥ अशावतारलोलाभि कुरुतेजगतीस्तिर्ति ॥ एककान्तसहस्राणितुल्यकालनिमंपवत् ॥ ३३ ॥
 एवतेमिसुसकल्माजीवदवाक्षणादय ॥ रुद्रविद्वानवशतस्संकल्पयुरीगता ॥ ३४ ॥ तत्रमुक्ताचिरंमोगान्याप्यरुद्रपुरत ॥ गणना
 नावसंतलस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यंप्रकृष्टनवकल्पलतालयेपुरुद्वेणसाकमुररजगुलुच्छकेषु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवप
 तनंपुविधाधरीवमरमौलिधराश्वरेजु ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाण० पू० गणत्वप्राप्तिर्नामचतु पधितममर्ग ॥ ६४
 ॥ स्वमशततद्वीपंसमाभम् ॥ ॥ श्रिवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इपदृष्टोययातेनमिषुणाचेतसिभ्रम ॥ भूतप्रयत्नमेवैपययकुत्वास्तुपश्यति ॥ १ ॥
 प्रयमर्वाचमपमानिकरावितद्वत् ॥ २ ॥ वर्णितरीत्यामकरोविशोप्यमिथाह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्वविद्वानमभ्यनुज्ञातद्वरात् ॥ तत्सकल्पानुसारिणयेषरुद्रस्याभ्यनुज्ञातद्वरादे
 सप ॥ ३३ ॥ ३५ ॥ तेषामधितवात्सपदसंभुषणेपुष्यरुद्रेककल्पनेनैच्छिककविहारायुगपदसत्स्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेषाणारुद्ररजगुलुच्छकेषुबृहत्सत्त्वकेषुप्रभुष्टनमक
 प्यलतापुष्टेयसाकनयानानाविधेषुजगत्सुभुषेनुतयातिषेपुकेलासवैकुण्ठमल्लोकादिपतन्नेपुननरेषुषविहरतोनिवादिबनादवाहिकुरालासुविधाधरीयुमप्येकनरीसीलि
 पुमिधेतेषवपमप्यनदत्समरमौलिधरा अमरमणानिभारकरभूतपूर्णचद्रवीलीधारयतीतिवाअमरमौलिधरा सनोरेकूर्वम ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० ता० नि० पू० चतु पधितम
 वतना६४ ॥ ॥ २ ॥ ॥ मिश्रभ्यापाषाडर्गुनोहेपुसमजप्यते ॥ रात्राभ्येप्यागमिषो सभोव्यानचरणयते ॥ १ ॥ यथावर्णितप्रकारस्तेनमिषुणास्वचेतसिचोभमर्गपददृष्टःआ
 वातश्चनित एवमिषुलंभमसंभूतमाकनमुभापुमकपल्लसृणयत्यनेककलावस्यायापृथक्सात्सलोप्यतिरिक्त्विकलासुपुस्तपप्रयतिनापुनाभमप्यन्यदस्तीत्यर्ग ॥ १ ॥

दृक्शब्दागुरिमेनहलंतादापिदीर्घदेश्यस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकूर्ताप्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशति किल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेतुर्वैहर्कव
 ल्यायचरमसाक्षात्कारमाप्तम् ॥ तत्कुत ॥ यतो नियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु ॥ ११ ॥ तथाप्राग्गर्णितप्रकरेण ॥ १२ ॥ एवंप्रविध ॥ अथास्मिन्कले ॥ अयद्वितीय ॥
 तृतीयोपोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्सद्वेअलिनाअलिबद्धमतामयाअस्मिन्सर्गोत्तरीयोपोपलभ्यतेतिपूर्वपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अयमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदेशोनामस्थितएवसमाधये ॥ १५ ॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
 र्गलंगृह्णानभंगभीताविशंतिना ॥ १० ॥ श्रुत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसाभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेतुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
 राजयोध्याननिष्ठस्यगतस्तस्यैकविशंतिः ॥ सतुवर्षहस्त्राणितयाचितेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चिदाकनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
 अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोपोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेनसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोव्योजगत्यद्वादराति
 ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोऽलक्षस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्यलीलयासर्गमयासंप्रोक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
 कोशशाधिनिर्गर्गे ॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवमेवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यत्यभवत्सर्वपदार्थाः
 सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपिचेमुनयाब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
 पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यामुक्तनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंवासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
 नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणागिरसापिच ॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
 येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवाप्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्ततसर्गेष्वप्सिववर्वाचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकंचिकेचि
 दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीपस्तभाःकेचिन्मकटाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेपानिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

सर्गादन्येसर्गासंप्रोक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोऽलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनकर्मोविद्यते ॥ १६ ॥ एवब्रह्मां
 हभेदेनसदृशपदार्थकमेतदृशभिक्षवाप्यनताःसंभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्मार्गमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
 भिक्षुसदृशसमाचारैस्वसदृशसमाचारैश्चभाष्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाष्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलत्रंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यामुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
 एवंविधस्यरूपस्यस्थानस्यक्रियाणांचास्पदमपिप्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपानपाययथाद्वयकोटिद्विमेवापमेदन्त्यनितिियाधत् ॥ १४ ॥ यन्गजितमंभमासलपुट ॥ तस्यबासष्ठस्य ॥ १५ ॥ धाननपुत कापगतपटापन ॥ १६ ॥
सत्तेननपूर्वपुमिने ॥ १७ ॥ अहम्यापारमाङ्गिकनिधयर्मसपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोकसानशाखीधनयत अभ्यस्त ॥ उपविष्टायानुसधानमुत्वेनक्षणाभिषयुनाराम
पुष्टाययवणैर्ध्याल्लक्ष्मननिद्राभावात्कल्पमिषव ॥ १९ ॥ स्वधरभूषरभूतसधोरशिष्यमतिबासापगतकीनपष्ठस्यस्यकापपरयेआतेसतिरशरयसभाभामस्तनपापूर्वपुष्टयपुन
आप्यानलोककरचनेनप्याप्यानश्रवणोचितसभासन्निधराकमरचनेनस्यो ॥ २० ॥ दृष्टिशीबासिष्ठम मात्यर्मकारोनिषाण पु० पधर्पाटितम.सर्व ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

गिहुरेरेकिनासीतिनेस्यप्रातर्वंताभ्यहम् ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ मुनौचैवकययतिबहिर्मध्याङ्गिर्द्विम ॥ १५ ॥ उद्भुत्तलय
क्षुब्धपनगजितमंसल ॥ तत्सजुपानयोक्तस्यपुण्याजलिपरंपरा ॥ १५ ॥ तृपापीराविटपिनपुष्यंवातधुताह्व ॥ पूजयित्वा मुनिश्रेष्ठा
नुदतिष्ठन्स्वविपरात् ॥ १६ ॥ सभातदनुसोक्तस्योसप्रणामपरपरा ॥ क्रमेणत्यक्तनेनैवजग्मुस्वेचरभूचरा ॥ १७ ॥ स्वास्पदपुष्यपारा
रामहम्यापारमाहता ॥ सर्वसपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम् ॥ १८ ॥ चितवतांमुनिप्रोक्तमहीचरनभश्चरा ॥ ज्ञानक्षयंक्षयामिव
निन्मुदस्ममिवापिच ॥ १९ ॥ प्रातपुन प्रत्यतकायपरंपरेस्मिन्जातेजनस्वचरभूचरभूतसप ॥ आस्थानलोककरचनेनतयवतस्याव
न्याभ्यभंवदनपूजिनपुण्यलोक ॥ २० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वि० योत्तरविस्मयवर्णननाभ्यपचपटितम सरं ॥ ६५ ॥ ॥ ६५ ॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ वसिष्ठमुनिसमुक्ताविश्रामिजादिसयुता ॥ स्थिता स्वेचरसिद्धीपाविश्रान्तावृपनायका ॥ १ ॥ सरामलक्ष्म
णासंवतर्पवायसमायसो ॥ सौम्यासमसमाभोगारांतवातेवपस्थिनी ॥ २ ॥ अनवेक्ष्यवचप्रश्नमुवाचायमुनीश्वर ॥ बांधवयतिबलादे
वसानुकुपाहिसाधव ॥ ३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजनरघुकुलाकाशगशांकरपुनंदन ॥ त्यामयाज्ञाननेत्रेणसमिधुभोक्षिताश्चि
रम् ॥ ४ ॥ ध्यानिनाहचिरभ्यातक्ताहनिस्तुटिदक्षया ॥ दीपानिसप्तविपुलंकुलशैलसपवताम् ॥ ५ ॥ यावत्कुनश्चिदप्येवमिदुलभ्योन
तादृश ॥ ययकिलमनोरान्यंयदिरप्युपलभ्यते ॥ ६ ॥ ततश्चिभागशेषायांराभ्यापुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरंयातावेलावातद्वार्णव
म् ॥ ७ ॥ जिननामैपतत्राकिश्रामान्जनपदोमहान् ॥ वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसश्रय ॥ ८ ॥

अप्यहस्यापयलनमिश्रोदशनमुष्क ॥ तादृशानंतपाभ्येधर्मनानाभूतमाध्विनी ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ मतोभ्यासलोनायका सामगत्पयध्विप्रान्ताउपविष्टा ॥ १ ॥
पथनपयध्वतीसरा ॥ २ ॥ ययपनवेक्ष्यकपतीक्ष्यपशउभाच ॥ प्रातर्वात्यहमितिस्वयमतिज्ञातत्वाधितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षितोन्मिष्ट चिरमक्षिप्यमेक्षितदतिबा ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ यावन्तलभ्यताध्वदिरचोमदतिपूर्वेणान्यय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायाविराकांतरेशयातोमनसापयल्लोचिध्वयानितियाधत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्ञानपवाहुपरि
परोक्तिननामापयमसिद्धाजनपदोक्तिप्रजनपदेविहाराख्योजनसमयोध्वजनाभयोदिरशोक्ति ॥ ८ ॥

दकृशब्दाद्गगुरिमेतेनहलताहापिदीर्घदेश्यस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकूर्द्धाध्यानभंगमीताःप्रियाअपिभुत्यानोविशतिक्लि ॥ १० ॥ तस्याभिक्षाः ॥ सवन्तु।वदहंकव
ल्यायचरमसाक्षात्कारप्रामुम् ॥ तत्कृत ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातुः ॥ ११ ॥ तथापार्थगीतप्रकरणे ॥ १२ ॥ एवएवविधः ॥ अयास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्सर्वेअलिताअलिचङ्क्रमतामयाअस्मिन्सर्गोतृतीयोनोपलभ्यतेइतिपूर्वोपप्रेषणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अयमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्निहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनानमस्थितएवसमाधये ॥ ९ ॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनां ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिप्रतिसाभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेतुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविशंतिः ॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तैनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चिद्व्याक्तनेकल्पेभिक्षुरवंपुराभवत् ॥
अद्यविहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुरतृतीयोन्योजगत्पद्मादरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सगात्ततोऽलङ्घ्यस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्यलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयोवैद्यतेभिक्षुर्बाह्यश्वसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यत्यभवन्सर्वपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपिचेमुनयोद्वाहणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदनामुनाभावं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यायुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भावंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणागिरसापिच ॥ एनएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्ततसर्गेष्वस्त्ववर्वाचयः ॥ अत्यंतसदृशःकचिकेचि
दर्धसमक्रमः ॥ २३ ॥ केचिदोपलभ्याःकेचिन्नकद्राचिपुनस्तथा ॥ एवमेपानिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

सर्गादप्येसर्गासंप्रेक्षितास्तवतृतीयस्तादृगाशयोऽलङ्घ्यद्वत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्भिनृतस्तदृशाएवभुवनकर्मोविद्यते ॥ १६ ॥ एवमस्मा
दभेदेनसदृशेपदार्थकमेतादृशभिक्षवोप्यनतासभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्सर्गमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपच्यन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारैस्त्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिपुनन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चाप्यपित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवविधस्यरूपस्यसत्त्वानस्यक्रियाणांचास्पदभाविव्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शणनिरमयकालासनिदङ्गमातसषटापितास्ति वहाविषेष्टालक्षणकमषपूरतिरस्तत्सर्वेधनास्ति किंनरैरपिपतिप्रीतिरक्षकेवलजुभाते ॥ तदेवह्रिभिक्षुषरिषेस्पटमित्याह ॥
 वरति ॥ अतर्गाजीषटारिषणिकृतपलासामलसम्यगुलभश्चक ॥ २५ ॥ २६ ॥ पातरुजमिषविकसितम् ॥ तस्येवमरादीनानाफलकलकलालाभपरयेतिषोष्यम् ॥
 अर्थार्थिं सङ्घनभान सार्धिमहानरिर्वर्द्धिकणादिवशुदासवेदवर्द्धिमज्जकजातम् ॥ २७ ॥ एषभिक्षुमनशीलसर्वजीवभन स्वपिप्रत्येकजगदुपपत्तिमासखडदितस्त
 स्मरस्यानर्ज्यलवदितस्यविषय सगलवदितस्त्यनस्यैवमायादरोत्सर्प ॥ तेपाथमिकलवडा स्वपरोपिषतनगतजगतसङ्गामिष स्वसम्पद्वारादशानमिष्यासत्याप
 व ॥ किंस्तदतत्याह ॥ सयात्सनीति ॥ सयात्सप्यसिभिर्लवर्तकरसेपरमास्यनिनाशस्येनस्फुरतिर्गति ॥ मेनस्तत्त्वधोयेनतद्वाधत्यागुनकिंविस्वस्यमिस्य ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनहास्तिनोपरमनतिपतिर्हिजुभाते ॥ केनविशस्यहेरात्राअनताकृतयेनप ॥ २५ ॥ वतासामुपलभोलभहोर्माभामनोगति ॥ प्रति
 भामानमवदमित्यविकसितस्वितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकलजलजलेप्रानरिवांजुजम् ॥ जातसवदनादवशुदादिदमशुद्धिमन् ॥ सभा
 रजालमविलसार्धवर्द्धिकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखव स्वढांतरव्यपिचतस्यविविचनखंद ॥ भवैस्वयननुचर्तपिमि
 यनमिष्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मा० ॥ निवाणप्रकरणपू० जीषटो० भिक्षुसस्यतिकयनना
 मपद्रुपठितम सर्ग ॥ २६ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतभिक्षुगत्वास्वधोषयत्वमी ॥ नरामवहितार्थाप्रवानयनुकुट्टी
 गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवत्सिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ हृद्देवैवण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
 तस्मभिक्षोस्तुर्जावोसोभूत्वापमजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयेनासौसंस्थितिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्वहेमासपर्वतवलात्तिकासितार्ग
 ला ॥ अतरालतुतिपुतिश्रुत्याभिक्षुदिदक्षव ॥ ४ ॥

श्रीवत्सिष्ठः ० तात्पर्यमकारोनिर्वाणप्रकरणेपू० दृष्टयदितम संग ॥ ६६ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ मिश्रोस्वयाधौमुक्तस्यवृत्तासोषवणयते ॥ भिक्षुप्रीतिवदत्येवावधानोक्ष
 भवोपत ॥ १ ॥ सङ्क्षेपमनुसमाधेःपुंश्चापयनु अभीमलहितमयाधेयितानरामयिष्योभवाश्चाभाजनार्थम् ॥ १ ॥ अर्थवत्तस्यसवतुंनियतेरपतिश्रयदतिमदुक्तविस्यस्त्ययेवपुष्ट
 मितिस्यपप्यसिष्ठउवाच ॥ राजन्नि ॥ हृद्भ्रमाणापटभक्तान्नरसभाग शोधेनैववर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सार्धैर्हिलवीयसत्यसकथेनमकीर्णनृताह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतदेहभोग्य
 पात्राभ्यरेषमसकस्यभ्रवत्तेनाप्यधेतिभाष ॥ ३ ॥ मासपयतपुष्टार्गलननिकासनीयवितभिभिक्षुणाआश्रमैरतलालभासिभिलहृत्प्रेर्गमस्त्यावित्त्वन्मभ्यभिलक्ष्योपनकनुमश
 क्यमित्याह ॥ तद्वदति ॥ मासस्यपदीषामनियेवलात्तिकासितार्गलात्तेनोभिक्षुदेहदिदक्षधोभूत्वावर्द्धितारालेतिव्रति ॥ बलाभिक्षाशाबलाद्वितीया ॥ ४ ॥

ततो मासतिकाय भिक्षुशरीरं निष्काल्य निःसार्य जले त्यक्ष्यति प्रज्जिष्यति ॥ तस्यांकुट्या मन्यंत ल्काया कारशिला प्रतिमा रूपं भिक्षुगुजा भक्त्या दिव्यवहारप्रवर्त्तनाय करिष्यति ॥ दृढत्वाद्दक्षुष्णमानस भक्तमनः कल्पितदेवता रूपम् ॥ कर्मधारयः ॥ ५ ॥ एवमुत्तरीत्या मुक्तः ॥ विहारे प्राणचेष्टा दिव्यापारविषये नष्टमृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेन भाति पराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥ अतिवासेन निरस्यते ॥ अस्तीति अविद्यमानैव कृतजगदारभा ॥ हे भूः कटकतयेव प्रतिभासस्य यो विपर्यासीत्यथा भावस्तस्माच्चकारणकोविश्रमोदयो यस्याः ॥ ८ ॥ वाचारभणविकारो नाम धेयमृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि दृष्टान्तश्रुतिवाचादाटिकभायापि इत्थमनृतस्य भवितुमर्थायते ॥ ९ ॥ ज्ञापरमात्मा एवं अविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सच्चत्यविवेकात्सर्वमात्मेति प्रथतीत्यात्सदृक्चिन्मात्रः परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ सः स्वबोधत आत्मेव ॥ अवबोधतस्तु स

ततो नष्टांगसंधानं कथं निष्काल्य तेजते ॥ त्यक्ष्यंत्यन्यं करिष्यंति भिक्षुमक्षुष्णमानसम् ॥ ५ ॥ अनेनैवं सदेहेन भिक्षुर्मुक्तो व्यवस्थितः ॥ कथं प्रबोध्यते नष्टं हि हारशरीरकम् ॥ ६ ॥ एषां गुणमयीमाया दुर्बोधेन दुरत्यया ॥ नित्यं सत्यावबोधेन सुखेनैवातिवस्थिते ॥ ७ ॥ असत्ये वक्रतारं भाहे भूः कटकता यथा ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया ॥ ८ ॥ परमात्मनि वाचे यमित्यंमायानुमीयते ॥ तरंगातीव प्रयसि प्रेक्षामात्रा विनाशिनी ॥ ९ ॥ ज्ञोहि हि ह्यमया दीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरं व्रजेत् ॥ एवं जीवत्वमायाति विवेकात्सर्वमात्महृक् ॥ १० ॥ यो यस्य प्रतिभासः स्यादात्मैव स स्वबोधतः ॥ स एवोदेति संसारः करं जवनं गुल्महृक् ॥ ११ ॥ प्रत्येकं भूतमुदितं कृतं संसारमंडलम् ॥ भिक्षोः स्वप्नांतरं दवपरां भंगिभिर्वां भूतः ॥ १२ ॥ प्रस्तुतः प्रयज्जादेव जगत्स्वप्नो यथोदितः ॥ तथैवास्वच्छचित्तो रथोरुदः सर्वजनं प्राति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभाति सर्गः स्वप्नविलासवत् ॥ प्रत्येकमुदितस्तेन ब्रह्मांडानीव कोटिशः ॥ १४ ॥ स्फुरत्यथा तथा वास्मिन् जीवः पश्यति विभ्रमम् ॥ रूढयेयं समर्थं च स्वप्नवदीर्घमांतरम् ॥ १५ ॥ चित्सत्तामात्रमासाद्य प्रतीतिष्युतमात्रतः ॥ जरामरणदुःखानां कंचिद्भाजनतां गतः ॥ १६ ॥

एवमसारात्मना उदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायं प्रतिप्रत्येकमसारमंडलं यांत्या उदितं कृतम् ॥ यथा भिक्षोः स्वमातरे अभसो भंगि आवर्ततरंगादिविभागमिव विद्धीत्यर्थः ॥ १२ ॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्य मनोमात्रनिर्माणत्वादयसर्गः स्वप्न एव चेष्टादृष्टादिव्यतिरिक्त इति परस्परद्वयाभासत इत्याह ॥ प्रस्तुत इति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौ तु पितामहस्येव पितामहवत् स्वमविलासवत्सत्य आभाति तेन तादृशभावेन ज्ञायते प्रत्येकमय ब्रह्मांडानीव कोटिश उदित इति निश्चीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अयं जीवो व्यष्टिप्रपञ्चरूपेण साधारण प्रपञ्चरूपेण प्रत्येकमसाधारण प्रपञ्चरूपेण वा यथा तथा वा स्फुरन् प्रस्तुतथापि रूढयेयमिति भागसमर्थं दीर्घविभ्रमं प्रथतीति सत्सु मन्त्रन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दीर्घव्यमदशने निमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तच्च तः प्रतीतिष्युतमादृतावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्य आश्रित्य कंचिच्छिद्ब्रह्म न रतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

क्षयनिरवयवकालात्सनिर्देशमानसचेष्टापिनास्ति रेहाविषेष्टाऽऽक्षेपकमध्यदूरनिरालम्बोद्भवनास्ति किनाईप्रतिपत्तिर्भातिरेकेष्वल्लुप्तमे ॥ तदेवैहोअस्तुचरिमेस्पष्टमित्याह ॥
 कति ॥ अतताजीषदाहिर्गार्कनयस्तासासमल्लस्यगुणलभाभक्त ॥ २५ ॥ २६ ॥ धातरुअभिषधिकसितम् ॥ तस्येवभरदीनानानाकलहकालकल्लाभापयेतिपुण्यम् ॥
 अर्धार्धे बहुवतमान सार्धमहानविर्विक्रिकाणाविषशुद्धात्सदेवतरेवेवसशुद्धिमज्जाज्जातम् ॥ २७ ॥ एषाअस्तुभनसीवसर्वजीषमन सपिपत्येकजगदूपमतिभासस्वउदितक
 स्यतस्यार्जोवस्वहानिरव्यविचित्र सगस्वउदितउस्यनस्यैषमापादरोत्यर्थ ॥ तेपाथमिकस्वहारास्यपतेपिचतवर्गगतअगदस्वहामिष स्वस्वप्यमहारादरागमिभ्यासत्याए
 ष ॥ किंस्तानेत्याह ॥ सधात्मनीति ॥ सवात्मप्यस्मिन्निश्चितकरसेपरमात्मानावास्थेनस्फुरतिर्गति ॥ तेनस्वतस्वधाधेमनद्वाभम्यामनुर्गोकिचित्सत्यमित्यथ ॥ २८ ॥ इति

क्षणेनहोस्तिनोकमप्रतिपत्तिर्हिजुभते ॥ केवविशत्यहोरात्राअनताकृतयानप ॥ २५ ॥ कतासाभुपलभालमहोमीमाननोगति ॥ प्रति
 सामात्रमवेदमित्यविकसितस्वितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लजलेप्रानरिर्वाभुजम् ॥ जातसवदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ सन्मा
 रजालमश्वित्सार्धविक्रिकाणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखह स्वहान्तरव्यपिचतस्यविचित्रस्वह ॥ सर्वस्वयननुवर्तपिमि
 यानमिष्यासवात्मनिरुत्तरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निवाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्यतिकयनना
 मपदपुष्टितम सर्ग ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतभिक्षुगत्व्यासनोपयत्वमी ॥ नरामव्यहिता शीघ्रचानयतुकुटी
 गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रवन्मिषुउवाच ॥ ॥ राजसस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ ह्येदोवैवण्यमायातोनासौजीवितमाजनम् ॥ २ ॥
 तस्यभिक्षोस्तुजीवोसोभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयानासौसंस्थितिमाजनम् ॥ ३ ॥ तद्वहेमासपर्वतयलान्निष्कासितार्ग
 ला ॥ अंतरालतुतिपुतिस्थत्याभिक्षुदिदस्व ॥ ४ ॥

मीषासिष्ठम भास्ययन्कारोनिर्वाणमकरणेषु पदपटितम संग ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्वहानराभषययेते ॥ भिक्षुर्भातिवदप्येवांषधामोक्ष
 भवोभत ॥ १ ॥ सवोभयगुप्तमाधेर्भूत्वापयानु अमीमव्यहितामयाधोभितानरामिषणोमवहास्रपाआनयतु ॥ १ ॥ अर्धवतस्यसवतुनियतरेयनिभ्ययदतिमदुक्तविसृज्यत्वयेदपुष्ट
 भित्तिस्रषपन्मसिष्ठउवाच ॥ राजन्निहि ॥ ह्येह माणोपटभकान्तरसभाग रोपेणैवण्यमर्यामायात ॥ २ ॥ सतर्हिस्त्वदीयसस्यसकस्थेनपकीर्तुतमाह ॥ तस्येति ॥ सत्यवतदेहभोनय
 दारव्यरोपमसकस्थमवसतिनाम्ययेतिमाध ॥ ३ ॥ भासपयनयद्द्वानलनिक्कासनीयमितिभिक्षुणाआहोतरालभासिभित्तमृधैर्गुप्तत्वाद्यप्यत्वमभिभित्तप्रवोपनकमुमरा
 स्यवित्याह ॥ तद्वहेति ॥ भासस्यपुतिचरमनिवलांनिष्कासितार्गला सतोभिक्षुरेहदिदस्वमाभुत्वावह्यिहार्धोमरालेतिवति ॥ बलाभिदस्याकालादितिवा ॥ ४ ॥

ततो मासतिकाया भिक्षुशरीरे निष्काल्य निःसार्य जले त्यक्ष्यति मज्जिष्यति ॥ तस्यां कुट्या मन्वन्तत्काया कारशिला प्रति मरुपं भिक्षुं पुजा भक्त्या दिव्य वहारप्रवर्त्तनाय करिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानस भक्तमनः कल्पितदेवता रूपम् ॥ कर्मधारयः ॥ ५ ॥ एवमुत्तरीत्या मुक्तः ॥ विहारे प्राणचेष्टा दिव्या पारविषयेन दृष्टम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमेवावलम्बते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेन धातिपरपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥ अतिवाहने निरस्यते ॥ अस्तीति अविद्यमानैव कृतजगदारम्भा ॥ हे भू कटकतयेव प्रतिभासस्य यो विपर्यसो न्यधा भावस्तस्माच्चकारणको विभ्रमो दयो यस्याः ॥ ८ ॥ वाचारभणविकारो नाम धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि दृष्टान्तश्रुतिवाचा दाटितिकमायापि दृश्यमनृतस्य भौववानुमीयते ॥ ९ ॥ ज्ञः परमात्मा एव अविवेकाज्जीवित्वमायाति ॥ सच्चस्वविवेकात् सर्वमासौति परधृतीत्यात्मा दृक्चिन्मात्रः परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ सः स्वबोधत आत्मैव ॥ अवबोधतस्तु स

ततो न शङ्गसंधानं कार्यं निष्काल्य तेजले ॥ त्यक्ष्यन्त्यन्तं करिष्यंति भिक्षुमक्षुण्णमानसम् ॥ ५ ॥ अनेनैवं सदेहेन भिक्षुर्मुक्तो व्यवस्थितः ॥ कथं प्रबोध्यते न पृथग्विहारे शरीरकम् ॥ ६ ॥ एषां गुणमयी माया दुर्बोधेन दुरत्यया ॥ नित्यं सत्यावबोधेन सुखेनैवातिवाह्यते ॥ ७ ॥ असत्ये वदन्तारं भाहेश्वरः कटकता यथा ॥ प्रतिभासविपर्यसमाच्चकारणको दया ॥ ८ ॥ परमात्मनि वाचे यमिदं मायानुमीयते ॥ तरंगातीव पृथग्विप्रेक्षामात्रा विनाशिनी ॥ ९ ॥ ज्ञो हि हि स्थमया दीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरं व्रजेत् ॥ एवं जीवत्वमायाति विवेकात्सर्वमात्मदृक् ॥ १० ॥ यो यस्य प्रतीभासः स्यादात्मैव स स्वबोधतः ॥ स एवोदितिसंसारः करं जवनगुल्मदृक् ॥ ११ ॥ प्रत्येकं भूतमुदितं कृतं संसारमंडलम् ॥ भिक्षोः स्वप्नांतरं दवपरां भंगिनिवां भ्रमः ॥ १२ ॥ प्रस्तुतः पृथज्जादेव जगत्स्वप्नो यथा दितः ॥ तथैवास्वच्छचित्तो रथोरुदः सर्वजनं प्राति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभाति सर्गः स्वप्नविलासवत् ॥ प्रत्येकमुदितस्तेन ब्रह्मांडानीव कोटिशः ॥ १४ ॥ स्फुरत्यथा तथा वास्मिन् जीवः पश्यति विभ्रमम् ॥ रूढयेयं समर्थं च स्वप्नवदीर्घमांतरम् ॥ १५ ॥ चित्सत्तामात्रमासाद्य प्रतीतिच्युतमात्रतः ॥ जरामरणदुःखानां क्वचिद्भाजनतां गतः ॥ १६ ॥

एवमसारात्मना उदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायं प्रति प्रत्येकससारमंडलं धात्वा उदितकृतम् ॥ यथा भिक्षोः स्वप्नांतरे अंभसो भंगिआवर्ततरंगादिविभागमिव विद्धीत्यर्थः ॥ १२ ॥ समद्वैहिरण्यगर्भस्य मनोमात्रनिर्माणत्वादयं सर्गः स्वमएव चेद्वापरे पितृधैव भवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थित इति परस्थिर इव भासत इत्याह ॥ प्रस्तुत इति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौ तु पितामहस्येव पितामहवत् स्वमविलासवत् सत्य आभाति तेन तादृशभागेन ज्ञायते प्रत्येकमय ब्रह्मांडानीव कोटिश उदित इति निश्चीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अयं जीवो व्यष्टिप्रपञ्चरूपेण साधारणप्रपञ्चरूपेण प्रत्येकमसाधारणप्रपञ्चरूपेण वा यथा तथा वा स्फुरन् प्रस्तुतया पिददये प्रतिभासमर्थं दीर्घं विभ्रमं पश्यतीति सत्यमत्रान्मिध्ये वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दीर्घं स्वप्नमदृशेने निमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तच्च त्रयतीतं श्रूयत मादृता वन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्य आश्रित्य क्वचिन्मात्रं श्वेद्वचनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

तत्तत्प्रत्ययविषयसुखतया तिलीनीषितस्त्वचिन्ताशस्यदमाधेणाय-पातात्तयाकर्ममूलोक्ताकलाकलाभुजानासंस्थितोत्सर्ग ॥ १७ ॥ परमात्मविदेवमप्यकल्पनयातद-
 धीनस्तद्विषयीभूत्वातद्वारमकीवनमकद्वयगततासतीआत्मनिबद्धाकारसम्भारिणीउभ्यध्वदिद्व्यगत्वाविषययाकारसम्भारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यमी-
 त्याकीवार्तिनामद्वयभेदस्यार्थिपरमार्त्तभेदे अप्याससङ्ख्येनप्यधिष्ठानस्याप्यज्ज्योगादिप्रिपरमपुरुषार्थकलकीधमद्वैक्यदकीकरोति ॥ चित्तीति ॥ मत्स्यान्माधित्तस्युपा-
 ध्याकारप्राप्तिमापरायात्किपरयात्माप्रवृत्तनपरयाप्रसङ्गिकात्मात्मात्पगत्मानकिमस्यप्रवृत्तणोभूत्सस्यद्वययोगनिर्धननादिवीयाधिककीवनान्मोदेवदत्तपक्षदत्तादेर्हेनान्माधादि-
 परदायाणवाक्चक्षुरादीनामाभ्यार्दतान किनुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसम्भवे ॥ तथाच्युति ॥ सपरदद्वयविदआनत्साधेभ्य प्राणन्वेवमाणोनाममवतिदभ्याक्पुस्यसु-भ्य
 पातालंममूलंक्वाचित्तसुदन्तशालिनी ॥ चित्ताशस्यदमाधेणरुत्वाकत्वेवसंस्थिता ॥ १ ॥ अचित्स्यदरूपिणीजीवनानमरूपगतात्मनि ॥
 अन्यत्रचविलुठतिगत्वासंभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनामोत्स्यप्रतिर्विवादिवाहता
 ॥ १९ ॥ द्रक्ष्यप्यवपरमममजगद्दृष्ट्येवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशजलेजलमिवाभलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्भूषुतिष्ठ-
 ति ॥ धिभैत्यन्यतयाधातप्रतिर्विधादिवामक ॥ २१ ॥ स्विदस्मदंकरतेवेहस्वत-सद्भावितीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेभौधृतंयथा
 ॥ २२ ॥ चित्स्यदएवचित्स्यदंसवात्मनिविजृम्भित ॥ स्यदास्यटीजुभाणादिकल्पितनाञ्जवाक्त्वम् ॥ २३ ॥ नस्यदोक्तीहनास्मदोनेकता
 वापिनदिता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्ययथैवास्तितायास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना-
 क्तात्स्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोदेतिभेदभक्तितलांछनम् ॥ अभेदोधादविलेगलितेशिष्यतंपरम् ॥ २६ ॥

वदप्रथाप्रमत्तानोभनदतिताभ्येतस्मकर्मनानाम्येवेति १ ॥ एवमैक्यवरीनिकागृह्याप्यमहारद्वैवपरजसममलपयेवसंस्थिताकपुन-परमार्थद्वय्यासमूलोपाधिविवाधेनद्व्याभ्यमि-
 तिभाव ॥ २० ॥ किञ्चद्वर्णादीमुखादत्यतिभ्रमभूतस्यास्त्यतमप्यथान्वीतिसंभावनान्वित्यात् अप्यजीषलोकनुत्वात्माभूतस्याभायस्यमममलपयमूर्तसूक्तस्यकेपुजगद्भूषुति-
 धर्तप्रिनतसंभावनान्वितयार्थिअभ्यतयाआत्मभ्यतिरिक्तभभ्यभ्यमभयहेनुरस्तीतिविधाद्विभेदीत्याभ्यर्थमस्य ॥ २१ ॥ अभ्यताधाधेधुल्लिख्यदेहेनुरतिवृद्धिस्वदेसमाप्य-
 भ्यासेनभस्यदीकृतमद्वृद्धिलक्षणासंज्ञास्तदपुर्णद्विषीयतसाधुद्विरप्यलपुणममलाकारेणशरयसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनामौहुतपुनमिदतविदेममलाणिद्विलीयतइत्यर्थ-
 ॥ २२ ॥ बाधमाधातक्कपुर्णालकादिदुर्भेद्यजगद्विलीयतयन्निषेधालक्षविहस्यदमाभ्यत्वावित्याह ॥ चित्स्यदरूपेति ॥ २३ ॥ कश्चित्पिनिकयज्ञानमितिचेत्तत्त्वदरातद्वरार्नावि-
 त्याह ॥ नति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यप्रसभेएकरसेत्समाधेयतेसतिचिन्मात्रभेदपरमार्थस्य ॥ नास्तीतिव्यापभूतोप्ययपधेनोनिविद्यतेदुरोगादइत्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवस्तु स्थितिर्न केनचिदप्यथाकर्तुं शक्येति वसिष्ठः प्रतिजानीत ॥ नानातति ॥ एवकारः ॥ अन्यकथा ॥ हेरात्मकजना न भवन्ति गतिस्तथा ॥ २७ ॥ ततस्तादृशानिःशकता
 वेषणास्तु बोधपूर्णचिद्रूपएवाप्तिरस्मिन्नर्थयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्ति परमार्थः ॥ तस्मादेव तव मम अन्यस्य च परानिःशकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशानिःशकता
 बलादेव जाग्रदसर्वावस्था द्वैतापलापः प्रवृत्त इत्याह ॥ तत इति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेव द्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्य एव तदा शुद्धात्मरूपा तच्छास्त्रिरेव
 काजगन्नाम्नी ॥ यतः सा शास्त्रिरेव गच्छति सर्वतो व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या एव जगन्नामयोग्यतया व्यवस्थिता ॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिका त्रिपुटी तु अत्यन्ताप्रसिद्धेति नासौ तदा जगन्नाम्नी
 त्वर्थः ॥ २९ ॥ ननु चित्राणादिस्पृश्यबोधमात्रेण कथं निवृत्तिरिति चेत्तद्वेत्तु स कल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पृह इति ॥ ३० ॥ चितः अभावनाददर्शनं द्वैतैक्यादिरूपसकल्प उदितः
 नानातैवास्त्वबोधेन सर्वो धस्त्वनेवेक्षणात् ॥ पृच्छकं चैव मस्येव तस्मान्निःशंकता परा ॥ ३० ॥ ततः स्वप्नो न जागर्त्तिर्न सुषुप्तिर्न तु र्यता ॥
 नवं धांस्ति न मोक्षोस्ति नान्यथा कल्पनात्मकम् ॥ ३८ ॥ शास्त्रिरेका जगन्नाम्नी शास्त्रिरेव भवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्य एवातः क्रद्रष्टृदृश्यदर्श
 नम् ॥ २९ ॥ स्पंदोऽप्यस्पंद एव स्यान्निःसंकल्प नयाचते ॥ न स्पंदो स्पंदयोर्भिन्ना संकल्परहितैव चित् ॥ ३० ॥ द्वैतक्यविकलरूपसंकल्प
 श्रिदभावनात् ॥ सच भावनमात्रेण गतो ब्रह्मैव शिष्यते ॥ ३१ ॥ चिच्छंदविबेसंकल्पकलंकः स्फुरतीव यः ॥ नासौ कलंकस्तद्विद्विचिद्विद्वनस्य घनं
 वपुः ॥ ३२ ॥ चिद्वनस्य न सन्नासं न्ययितां यत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणं कृतम् ॥ ३३ ॥ चिच्छंदविवांसंकल्पकलंका मृतवि
 ग्रहः ॥ त्वया भव्येन संस्पृशे भावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनां नीत्वा चिन्मयतां चितः ॥ समो ह्यसं विलासांतः समा
 ध्वसयथा सुखम् ॥ ३५ ॥ स्पंदो स्पंदौ कल्पना कल्पनावाचित्ता मया यो विद्विना माध्विना मया ॥ सर्वाकारानिर्दृतिः शांतिसत्ता पूर्णा पूर्णत्वे
 कमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यादिर्वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु नि० पू० ब्रह्मैक्यप्रतिपादनं नाम सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ६४ ॥

सच भावनमात्रेण दर्शनमात्रेण गत इति द्वैतैक्यरहिता चिद्वह्नैव शिष्यत इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तददर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्छंदविबेद इति ॥ ३२ ॥ नासौ कलंक इत्यर्थं युक्तिमाह ॥ चिद्व
 नस्येति ॥ त्वया चिद्वनस्य ततेपदे स्पर्शयताम् ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावस्थानात्मकत्वादित्स्वदैकरस्य मापन्न पृथङ्न सत्त्वदात्मना च सत्त्वमेव ति इति अनयैव युक्त्या सर्ववस्तूनामात्मैक
 रस्य सापादक निर्दोषबोधसारस्य सग्रहणसम्यगवलंबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्छंदविबेद हे असंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मना भव्येन त्वया संस्पृष्टः सर्वोऽपि पदार्थः अमृतविग्रहः
 संपद्यते अहो ते माहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चित्तसमो ह्यसं विलासस्य तां सम्यगाध्वसविश्रान्तिभाज ॥ ३५ ॥ हे राम त्वअध्विना मया आनंदसमुद्राख्येन स्वरूपेण स्थितः स न स्पंदोऽस्य
 दौ कल्पनासकल्प अकल्पना विकल्पो वेति यावाश्चिन्ता मया शिष्यते चेति भेदः स नवोऽपि सर्वाकारानिर्दृतिः सुरैक्यकरसाशातिसत्तैव तथा आस्थिता इमे च पूर्णा पूर्णदेश एव कमेव मे
 स्वरूपमिति विद्वि ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे निर्वो० पू० सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६४ ॥

१ विकसद् रूप इति पुस्तकांतरपाठः ॥ उभयविधपाठमभ्येटीकानुग्रहमूलपाठेऽस्तीति भाति २ अबटीकानुरोधात्कुर्विति पाठोपेक्षित इति भाति

तस्य सप्तमविंशप्रमुक्तशालिलिनीजीवसिद्धिचित्ताशयस्य द्वाप्रेणाध-पानालवकाठार्थप्रसन्नलोकमाकलत्वाकलत्वाभुजानासास्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ परमात्मविदेवमणाकल्पनयातद-
 धीनस्वरूपिणीभूत्वातद्वारणजीवनात्मकद्रव्यगतासती आत्मनिदेहाकारसंभ्रमहारिणीऽन्यथपृष्टविश्रान्ताविषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्तवमस्यन्वा-
 त्याजीवार्तिनामद्रवभेदस्तथापि परमार्थभेदेय अख्यासहस्रेत्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादिति परमपुरुषार्थफलकीधमसौक्यमदीकरोति ॥ चित्तर्ताति ॥ प्रत्यगान्तास्विसंस्तुपा-
 व्याकार्थानिमायापराधान्किपरमात्माप्रसन्नपराधामर्दाकिआत्माप्रत्यगात्मानं किमस्यप्रपन्नोमुखस्यप्रपणेनार्तिविवनार्तिवैपाधिकजीवनाकोरेवैवस्यप्रसन्नार्द्रहृन्नामभादि-
 पराद्यापनाक्पशुसुरारिनामभाहर्तान किनुशभेरेप्युपाधिपररातर्षधमभवे ॥ मथाश्रयुति ॥ सपरमहृमधिविदधानालायेभ्य प्राणन्येवप्राणोनामभ्रवतिवदन्वाक्पुपरयश्चरुभ्य
 पातालप्रसन्नोपवाचितस्तुक्तरशालिनी ॥ चित्ताशयस्य द्वाप्रेण कृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥ १७ ॥ चित्समंदरूपिणीजीवनान्तरूपगतात्मनि ॥
 अम्यनचविलुठतिगत्यामभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनामोत्सप्रतिर्विधादिवाहर्ता
 ॥ १९ ॥ द्रवपुण्यवपरमस्रजगद्दृष्ट्येवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकारोजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोद्वस्रजण्ण्वायजगद्द्रूपुतिष्ठ-
 ति ॥ विभक्त्यन्यतयावाधानप्रतिर्विधादिवाभ्रक ॥ २१ ॥ स्विदस्मदीकृतेवेहस्त्वत-संज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेभौधृतयथा
 ॥ २२ ॥ चित्समदएवचिरस्यदेसवात्मनिविजृम्भित ॥ स्पदास्पदौजृम्भणादिकल्पितनामवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोक्तीहनास्पदौनैकता-
 वापिनहिता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वपर्यवकाशितयास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना-
 कांस्त्यपिनविधत्ते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोदेतिभेदप्रकृतिलालुनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगालितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवमप्राप्तमन्वानोऽननदतिताम्योतस्य कर्मनान्मान्योवेति ॥ १७ ॥ एवमेक्यदर्शिकागृह्याप्यवहारदृष्ट्येवपरब्रह्मब्रह्मव्येवसंस्थिता किपुनपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिभाधेतद्व्याप्यमि-
 तिभावः ॥ १ ॥ किंचदर्पणादीमुत्पादयतमिन्मयस्यस्यस्थितावन्मयाभिसाभानापित्यार आयकीबलोकलुस्वाम्यभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमनामूर्तान्मकेयुजगद्द्रूपेयुति
 धर्माप्रितस्यभाषनापितयापि अभ्यतया आत्मभ्यनिरिकमयममभायहेतुरतीतिबोधाद्विभेतीत्याभ्यर्थमित्यथ ॥ २१ ॥ अप्यनाथावेधुक्तिस्वदेहेतुरितिवृद्धिस्त्वसमाप्य
 भ्यासेन अस्तीकृतभद्रवृद्धिस्रणासंसास्त्रपृथुबुद्धीबिलीयतसामुक्तिरप्यलपूणाभ्रणाकारेणभ्रमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनामौजुतपुनमिदमतद्विद्वेब्रह्मणिबिलीयतमस्य
 ॥ २२ ॥ बाधमापारक्यकुटालकाटिदुर्भेद्यजगद्विलीयतमन्विषेवद्वान्मध्वचित्स्यद्वमाधत्वाविषाद् ॥ चित्स्यपरप्रेति ॥ २३ ॥ कश्चित्प्रतिप्रतिकप्रकृतमितिषेवसत्त्वदशातद्वर्शनादि-
 त्साह ॥ नति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्त्वतर्पस्यसमसेकसेलभावेसातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावशून्योप्ययमप्यनविधत्तेतद्वुरेभाहृत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भौनधुर्ध्वपत्तस्यैवपथ्यते ॥ सुपुसमीनतभाधिगुयतीतमतिहितम् ॥ १ ॥ चिसिखिलासिगीचिसस्यस्याभाधिकमदस्यनुसातिताम् ॥ १ ॥ वागादीनीनीनसयम् काष्ठ
 प्रिदधीनकाष्ठमीनम् ॥ सर्वेषुमीनेषुद्विपसमर्थोभक्त्यातिमीनेर ॥ २ ॥ द्विविधादिति ॥ त्वद्विदितानां प्रयाणां काष्ठनपखिनांतरतभ्यभेदानां भक्त्यातपाएककोटिद्वेतिभा
 व ॥ १ ॥ तमद्वयकटद्वय ॥ अभावितायाविति ॥ भाषितभाष्यतस्य पर्यालोचनतच्छ्रुत्यायां शुल्कायांतदनुभक्तस्य शुल्कायां कच्छुवाद्रायणादिकियायाम् ॥ ४ ॥ भ्यद्वारे
 इतरपखिलाकोपमोप्यतीतिरायानरास्यारसम् ॥ ५ ॥ परत्पर्थेषु स्याद्यमस्य पर्यार्धेषु स्यादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तभाष्येधाधिभाष्येषु प्रथमकारमीनमुनयआधुरि
 सय ॥ ७ ॥ तेषां प्रत्येकसंज्ञास्याह ॥ शार्दूलोतिथादिना ॥ द्रविण्यदिपद्मेऽक्षमीनम् ॥ ८ ॥ एवमिमां पर्यालोचनेषुमीनमपि परमपथिपसंभविताधिपतरकाष्ठना
 श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ सुपुसमीनवान्भूत्वात्यक्वाचितविलासिताम् ॥ कलनामलनिमुकस्तिष्ठावपृथगतत् ॥ १ ॥ श्रीराम उवा
 च ॥ वाङ्मोनमसमानचकाष्ठमीनचवद्वयहम् ॥ सुपुसमीनमीनेशयक्षन्बूहिकिमुष्यते ॥ २ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ द्विविध प्रो
 प्यतेराममुनिमुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वीत्याज्जीवन्मुक्तस्येतर ॥ ३ ॥ अभावितायां शुल्कायां क्रियायां बद्धनिश्चय ॥ इठाज्जितेद्वि
 ययाम्मुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदं बुद्ध्याभावितात्मात्मनि स्थित ॥ लोकोपमोपि त्वर्गोतयं समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५ ॥ एत
 योयं भवद्वावस्थांतयोमुनिनाययो ॥ चित्तातिश्च यत्कृपालामीनशब्देन सस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुः कर्मीनमीनमनिविदोजना ॥ वाङ्मो
 नमलमीनचकाष्ठस्यैवमवच ॥ ७ ॥ वाङ्मोनं वचसरोधोषलाद्विद्वयनिग्रह ॥ अक्षमीनं परित्यागश्चेष्टानां काष्ठसंज्ञकम् ॥ ८ ॥ म
 नोमानपचमचतन्मृतोकाष्ठतापस ॥ भावे सुपुसमीनात्स्य जीवन्मुक्तो नु जीवति ॥ ९ ॥ त्रिपुमीनविशेषेषु विषय काष्ठतापस ॥ सुपुसमी
 नावस्थायां सातुयासं वमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मोनमीनमित्येतत्सिद्धतत्त्वमन किल ॥ मर्तिर्न जीवधं वायतत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥
 अस्मत्सस्मरणवापिदृश्यवाङ्मयमस्य शत ॥ अपस्यत्वेवपश्चद्विककाष्ठमीनीनुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रसुरश्चित्तकलनमेतन्मीनत्रयं स्मृतम् ॥
 प्रवतिमो निनस्तन्नतज्ज्ञाकारस्य लोचया ॥ १३ ॥

पक्षयोः प्रच्छाद्युपसारेण स भवति नाप्येतेन परमिण्णितमित्यर्थ ॥ त्वर्थेण ॥ भावे आत्मतत्त्वानुभावे ॥ १ ॥ विषयः अविच्छेद ॥ नुपायानुपूर्वा ॥ मुक्तेषु कीदृशमुक्तेषु पी
 यत इति मुक्तधी ॥ १० ॥ यथापि त्रिपुर्भनेषु भीमत्वसिद्धतायां विनामिदं न मनोदृष्टं निश्चयकृपावयेति जीवितस्य धायेतित्याह ॥ वाति ॥ ११ ॥ तीर्तद्विभाष्यतापस स
 माधो कथमिदं भितराह ॥ अस्मदिति ॥ बलाभ्यनोति यद्दृष्टान्तरस्य ॥ इभावस्य सस्मरणमनुसंधानमस्य शब्दविरूपितस्य कृपावयववाङ्मयनाममय च वास्यराम्यज्ञानादतन्मात्मान
 वरयमेव दृष्टुमाविबलित्यास्तद्विलोपाभावात्तस्य प्रच्छाद्यैव तस्मात्प्रज्योतिषा परमपथि स्थितवर्तीत्यर्थ ॥ १२ ॥ इत्युत्थानकाले तेन म्मीनमप्यमदं दुरविषयमलनमेव तमप्यक्त
 नाखयोर्भति नो जगति तज्ज्ञातुषि सदाभाष्यतस्य निरोधमनुत्थानादिलोचयात् तमप्यवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातस्थलीलधेयस्यपूर्णस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेयंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादेयताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थतास्यार्थमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभावस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भावतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्यु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्नेनैवतस्तिथ्यतीतिनपूर्वमौनछेरासापेक्षेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वार्धोमध्यसचारभेदेनत्रिविधः ॥ विषयलाभहर्षणनोह्युत्पत्तेनिरोधछेरेननभलायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधितचित्तकथमवतिष्ठेतदाह ॥ चेदइति ॥ १७ ॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासिनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्स्वरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंमुपमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नाह्युत्पत्तेनभलायतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतानाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७ ॥ अविभागमनभ्यासंस्यदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्याजगन्नाल्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाक्राशंसर्वमस्तिचनस्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशतंप्रतन्मौनंतुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितिचस्यामासितमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोस्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमत्वांतश्चेतसाऽद्यतिरूपिणा ॥ यदनावर्तनंसंविद्वत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिन्चान्योस्तिनमनोचमानसम् ॥ इतिसंविदसंविदिरविच्छिन्नातिमौनित ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्सस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकृतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्तद्दृष्टात्मतत्वंयथास्थितंबुरध्या ॥ १९ ॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तद्वित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाक्राशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादित्यतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोःअभासर्वाधकत्वाकारचरमदत्तिप्रमाशून्यतामपिपसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मीनधर्तृधनप्रलक्षणीकप्रव्यति ॥ सुपुममीनतथाधितुपर्यातीवप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासिताचित्तस्यस्याभाधिकप्रवृत्त्यनुसंहारिताम् ॥ १ ॥ बाभाहीनीर्मीनस्यम काष्ठ
मिवमीनकाष्ठमीनम् ॥ सर्वेषुमीनेषुद्वितीयसमर्थोअवर्षातिमीनेर ॥ २ ॥ द्विविधादिति ॥ त्वद्विहितानां प्रयाणां काष्ठनपस्थितानां रतम्यभेदानामनात्मप्रतया एककोटिर्द्वैतिभा
व ॥ १ ॥ तमेवमकटयति ॥ अभावितायामिति ॥ भाषितभाष्यतत्त्वपर्यालोचनतच्छ्रुत्यायां शुष्कायां तदनुभवरससूच्यायां कच्छुर्धाद्रायणादिक्रियायाम् ॥ ४ ॥ प्यबहारे
इतरतपस्त्रिलोकोपमोप्यतिरतिरायानशस्त्रारम्भ ॥ ५ ॥ परत्यर्थेषुलाभ्यपत्ययार्थेषुलाभयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तथासंधेयादिभज्यभ्यगुणकारमीनमुनयआहुरि
त्यर्थः ॥ ७ ॥ मेयाप्रत्येकलक्षणस्याह ॥ बाह्वीर्नामित्यादिना ॥ इद्विपतिग्रहेऽस्मीनम् ॥ ८ ॥ पूर्वभिन्नपर्यालोचनेपनमीनपरिपश्यमयपिप्तभावतिथापिप्तमुकाठता
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ सुपुममीनवान्मूलात्प्रकाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावपृथ्वतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवा
च ॥ वाह्वीर्नामसमीनचकाष्ठमीनचवेदमहम् ॥ सुपुममीनमीनेशवक्षन्बुद्धिकिमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ द्विविधप्रो
थितेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एककाष्ठतपस्वीत्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३ ॥ अभावितायां शुष्कायां क्रियायां बद्धनिश्चय ॥ इडाज्जितेद्वि
ययामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदं शुद्धाभावितात्मात्मनि स्थित ॥ लोकोपमोपि तद्वर्तयं समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५ ॥ एत
योर्प्राप्तवद्भावश्चातयोर्मुनिनाययो ॥ चित्तनिश्चयरूपात्मामीनशब्देनसंस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमीनंमीनविदोजना ॥ वाह्वी
नमसमीनप्रकाष्ठस्योपुममेवच ॥ ७ ॥ वाह्वीर्नवचसरोधोबलार्दिद्विचयनिग्रह ॥ अहमीनपरित्यागश्चेष्टानां काष्ठसंज्ञकम् ॥ ८ ॥ म
नोमीनंपञ्चमचतन्वर्तीकाष्ठतापसे ॥ भावेसुपुममीनाख्यं जीवन्मुक्तोनुजीवति ॥ ९ ॥ त्रिपुमीनविशेषेषुविषयकाष्ठतापस ॥ सुपुममी
नावस्थायां साधुयासेवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाह्वीर्नमीनमित्येतस्मिंश्चतस्रमनकिल ॥ मलिनीजीवदधायतत्रस्यकाष्ठतापस ॥ ११ ॥
अस्मत्सस्मरणवापिपृहश्चवाह्वीयमस्यशत ॥ अपश्यन्नेवपश्यद्विकाष्ठमीनीतुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रसुरश्चित्तकलनमेतन्मीनत्रयं स्मृतम् ॥
प्रवतिमीनितस्तत्रनतज्ज्ञास्तस्यलीलया ॥ १३ ॥

वसन्तः। मूच्छाः। सुप्रसारकः। भवति। नाभ्योऽतिरसैर्नपरिणमिन्नमर्थ ॥ त्वर्थे च ॥ भावोऽकात्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयः। अधिकृत ॥ तुपायतुर्थी ॥ भुक्तेषु जीवभुक्तेषु पु
 यतइति नुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपि विपुसीमे पुषी नस्तसिद्धतायाऽपि तानि मलिनमनोदृष्टिनिश्चयकृपाण्येवेति जीवस्य धायेवेत्याह ॥ वानिति ॥ ११ ॥ तीर्हिताद्वाभ्याऽप्यस
 भायोऽकथयति धितदाह ॥ अस्त्विति ॥ वृथाभ्यनोति यद्दृष्टान्तरस्य बोद्धव्यं भावस्य सत्संरणमनुसंधानमस्य सदा नृहिरपि दुस्त्यकृपमप्यवहादयदानमप्यवहात्स्य स
 मपरमन्वेद्यसुमादिब्रह्मनित्यात्मदुःखलोपाभावात्सम्यक्त्वमिन्द्रियस्य ॥ १२ ॥ ध्युत्थानकाले त्वेताभ्यां नम्रमप्यमरुतश्च स धलनमेव तत्रमाक
 नाद्योर्ध्वनिभिरभ्रमिति भ्रमास्तु विषयाध्याम्यतत्त्वानिरोधधुत्थानां विच्छेदयातमभावातीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातरस्थलीलेयेत्यस्यपूर्णस्थितितीलया तज्ज्ञास्तुच्छाकनमौनत्रयेबंधरूपमेवेदनिरस्यमितिकुप्यंतु चिदानंदविलासपेवेतिबुद्धानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे
यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेनात्स्यार्थमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभावस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवमीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयले
नैवतस्तिथ्यर्तातिनपूर्वमौनच्छेरासापेक्षेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविधः ॥ विषयलाभहर्षेणोच्छ्रित्येतनिरोधच्छेरोननलायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि
तचित्तकथमवतिष्ठेतदाह ॥ चेत्तदिति ॥ १७ ॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासिनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्स्वरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ तीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंशुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥
अपुनर्जन्मनोजतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नाह्यस्यतेनभलायतेसमस्तंद्रियसंविदः
॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशास्यति ॥ चेत्तोनचेत्तानाचेत्तोनसन्नासन्नचेत्तरत् ॥ १७ ॥ अविभागमनभ्यासंसंयदनाद्यंतमा
स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतसौषुप्तमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्धानाजगन्नात्वाविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तमौ
नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्प्राणशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम
स्तिचनस्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंशुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितिपस्यामासि
तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विगतोरथितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमत्तैवांत
श्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्तनंसंविदुत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिन्चान्योक्तिनमनोचमानसम् ॥ इतिसंविदसंविन्ति
रविच्छिन्नातिमौनिताना ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मा
त्संविदमेवस्यास्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अतंतमेवसौषुप्तसर्वमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविश्वेयोयस्मिस्तत्तद्वदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुद्धाना ॥ १९ ॥ अनेकधासंविद्प्राणमात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः
॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावाच्चैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्तः ॥ २३ ॥ बाधित
त्वादयत्तमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंविदित्तरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः
अभासवर्वाधकत्वाकारचरमदत्तिप्रमाशून्यतामपिपयसीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्वेदस्यच ॥ २७ ॥

अधिपाधाधानुर्धनदाध्वरत्नीनामपिपाधानुयातीतम् ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसमिधधानानुमिकानामध्यपथम्यादयपरातीत्यागुमका समीधगद्वयाजाधानाध्वराभ्या
स्त्वमस्मेतिनस्वविदिययापणप्रवतीत्याह ॥ सौधुर्मकति ॥ समाधान समाधिकश्वसमाधि एतेसमाधयोकापत्यपिप्रवति ॥ २९ ॥ हेमकाग्रमक्षभूतहेसाधोजापतिसमतान्नि
पुणम्यवहरत्सर्वोपिउतवास्यकम्यवहार समाधिस्योपिबीधभुक्त सकलामलयातिवसिर्नित्यनुयर्थस्यएववयाविदेहपृथ ॥ इयच्छिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयभाधान्नाभाव
तीतिनाभाभप्रयस्तस्यैवास्तिनाभ्यस्त्यस्य ॥ अयधानाभदत्यपिप्रधोपनमेव ॥ इयस्तिनिलयाभावतएवास्तिनाभ्यस्त्यस्य ॥ अयधाभावतस्तवैवास्तीतिराममतिस्निद्धय
काराकि ॥ ३० ॥ इरामत्व अस्तिमाहूक्येनियदुक्तीत्यादिवाद्यापिबिलापनेनोक्तभावयासनमेकनयरूपमात्र ॥ सर्वच्चिद्यमदमीहकिलयप्यसिद्धतराभिनरो

लुपुममौनमेवदमनतत्वाद्यधोयवत् ॥ तुयंमेवामलविदितुयातीतमयापिच ॥ २८ ॥ सौधुर्मकसमाधानस्तयातुयंसमाधिक ॥ तुयंती
तसमाधिवाजाप्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुयंस्यएवसकलामलशानिविजिर्जाप्रत्यपिप्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवमक्षतभोगवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ अभित्युक्तमभववासनमेकमास्वनत्वनवाहमपिनान्यदिह ॥ लिस्त्यम् ॥ सर्वच्चवि
यतहर्तहकिलांतराभजस्तिपृचिद्गानकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ इत्यर्पेवा० वा० दे० मोक्षोपायपुनिर्वाणप्रकरणपू० महामौनय
ब्रौपदेशोनामाष्टपणितम संग ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतश्चातत्वमायातकद्राणामु
निनायक ॥ येगणाल्लेनुपेकद्राडतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानामिक्षुणादृष्टशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशाता
ज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नास्तरनुभूयमानस्वमलदाभुरभ्याहोकीवभुक्तल्वचिद्गानकोशकलैकनिष्ठल्लिखेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० शास्त्र्यप्रकाशेति० पू० अष्टपणितम संग ॥ ६८ ॥
गणानामपिद्वल्लभुकानामिच्छिकीस्तिमि ॥ योगाद्याणस्यविलयोयतेस्तद्विरिभ्यते ॥ १ ॥ माप्यताम्रकाहसर्वाहृदासर्वएवते ॥ समाकारमूर्धिरजुश्चरुद्राणामुत्तमशानिनि
शतानामप्युत्तमकद्रापागुक्ततुत्तरसर्पेवकद्रास्ययतेपुदेहपुभारवधरोपयगुक्तवतियाध् सभभुक्काचिरभोगान्माप्यरुद्रपूरत ॥ गणनाभाभसतस्तेस्यास्त्यसिर्परिच्छेदाह
स्युक्तमरुदेच्छयाशतकद्रमूर्तीनागणत्वमेककद्रमूर्तिरितिस्तिदिक्षेनोराभ पूच्छति ॥ कुतश्चति ॥ कद्राणांशालत्वनुक्तआगतम् किमपीसहपरिगणानाहुततद्वानिरिककद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेगुभास्व ॥ यगणाल्लयोक्तास्तएवकद्राडकालोउभन ॥ अभ्येएवकद्रादत्यथ ॥ १ ॥ तपययमकद्रमेवावलम्ब्यसिद्धउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
वभागावर्चितवत्स्वम्यादियत्तावतस्तयाक्षानमेवतत्तन्मयाकद्रातसत्त्वानेनामतेरिषिप्यनोक्तम् ॥ २ ॥

भिक्षुस्वमेयेजीवटायाकारास्तदाकारमेवोत्सर्गोणशतमितिस्मृतम् ॥ तदेतद्वृद्धशतकमपिभोगेश्वर्यसाम्यादुर्गतात्वाच्चभवत् ॥ ननुगणादितरुद्रस्यसवकाः५॥पदाऽप्यन
 कथमुत्पन्नरुद्रायु स्वाभिमृत्तभावयोर्विरुद्धयोरेकवासभवत् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्वगत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नेवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश
 तस्यरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषाकर्मफलभोगेश्वर्यप्राप्तेस्तदर्धानत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ वोदयित्वानुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचै
 त्यादिनाभिक्षुस्वमकृतेनशततमेनरुद्रेणस्यचित्तचैतन्यदानेनभिक्षवादीनावोधनयत्नागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयत्तसामपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेयुत
 ददर्शनेपिर्दश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगेश्वर्येणसद्भावाःसत्यसकल्पा ॥ रसोवैसरसंसेवायलब्ध्वानदीभवतीतिश्रु

यआकाराश्वतेस्वमेतत्तद्गणशतंरुद्रतम् ॥ तदेतद्वृद्धशतकंरुद्राअपिगणाविधौ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्गवांश्चित्ताक
 यंचित्तशतंरुद्रतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणर्दीपाह्नीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावाययथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त
 थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ ॥ सर्वोत्पन्नःसर्वगत्वाद्ययथायत्रभाष्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम
 उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ रमशाननिलयोव्रह्मन्कामुकश्चकिर्माश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म
 हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोर्त्साहसह्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ ॥ अज्ञसुदितचित्तत्वाक्रियानियमनंविन ॥
 गच्छन्त्यायेनमास्तेनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वातिष्ठेपुननिमज्जतिवस्तुषु ॥ यतैद्रियत्वाद्ब्रह्मत्वानिर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

ने रसोभूमानदस्तआसमतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभापदणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिव्यवसवेतसर्वज्ञसर्वशक्तत्वाख्यातद्वलादित्यर्थ ॥ ५ ॥ सार्वाभ्यवलादपि
 तेषासर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वाल्लनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्यसंतिहरिहरादयःकिमर्थमानुषयोन्याद्यवताररमशानवासादिकदर्शनात्सत्यकल्पयतिशुभमेवकुनोत्कल्प
 यतीत्याशयेनरामपृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेनच्छील ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसंपन्नोपिसर्गकिकिमर्थमेवमार्त्तइत्यर्थ ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रायाएवमगलरूपा
 एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिनियमस्तेषावधिकिकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदक्षप्रसिद्धमगलानामपिपूर्वपातत्त्वदृशाअमगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्मभावेनदुःखसा
 मभ्यापितेपादुखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वातरागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मास्तेनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वरजा
 तिप्रसन्नन्यायेनगच्छत्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरपरानरकादिदुःखंप्रयाति ॥ हिंइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अधिवाधाधानुर्धनद्वापञ्चनीनामलिवाधानुयातीतम् ॥ १८ ॥ प्रागुक्तसमविधसूत्रानुभिषेकानामप्यपचम्याप्युतास्तिकोभूयिका समाधिभेदक्या जायतकापराध्या
 त्समस्थितरयविद्विषयापणभवीत्याह ॥ सौर्धुमेकति ॥ समाधान-समाधिकभ्यसमाधि एतेसमापय्योजापत्यपिभवति ॥ १९ ॥ हेमल्लनद्रसभूतहसाधोजापतिसमतानि
 पणव्यवहारेत्तरेषोपिउपधात्यक्तव्यद्वार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलर्यातिद्विर्तिर्नित्यतुल्यस्यएवतथाविद्दृष्टम् ॥ नृपचस्थिति स्पूलवृक्षकारद्वयधाधान्यमाभय
 मतिनभाभयस्यमल्लेकालिनान्यस्यत्यम् ॥ अथवानभदस्यपिषवोपनमेय ॥ नृपस्थितिलिवाभावतएनालिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभावतलवैवात्तीतिराममतिविद्वत्
 षायाति ॥ २० ॥ इयामल अतिमिमीक्षुपापनिपुक्तरित्याधिराहद्विषादभाषाविष्ठापनेनेवस्तभाववासनेकनुयत्नयमास ॥ सर्वविद्यतदनीहिकलमप्यसिद्धतत्तत्तरो

सुषुप्तमौनमेवंदमनतत्वाद्यधोभवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्वितुर्यातीतमयापिच ॥ २८ ॥ सौर्धुमेकसमाधानस्तयातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती
 तसमाधिवाजाप्रत्यपिभवतिवे ॥ २९ ॥ तुल्यस्यएवसकलामलशांतिद्विजिर्ग्रात्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिचि
 दंहरवदक्षनमोभवतएवकिलालिसाधा ॥ ३० ॥ अभितुदक्षभववासनमेकमास्वनत्वनवाहमपिनाम्यदिहालिसत्यम् ॥ सर्ववि
 द्यतद्विद्विजालंतराभज्ञास्तिष्ठिद्विगनकोशकलेकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ इत्यापेवा० वा० दे० मोक्षोपायपुनिर्वाणप्रकरणपू० महामौनय
 ज्ञापदशानामाष्टपद्वितम संग ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुत-शतत्वमायातरुद्राणामु
 नितायक ॥ योगणास्तेतुयेकद्राउतनेतिवटाशुभे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वमानाभिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशता
 ज्ञातततउत्तनतन्मया ॥ २ ॥

नान्तरानुभूयमान स्वमलशमभुग्यामोर्जीवन्मुक्तस्तिष्ठिद्विगनकोशकलेकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवाग्विषय-तात्पर्यप्रकाशेति० पू० अष्टपद्वितम-संग ॥ ६८ ॥
 गणानामपिद्विषयुक्तानामपिस्थिर्जीवति ॥ योगाद्यात्मस्थवित्तपोय्येस्तद्वितिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतप्राप्तदृष्टदशासर्वपथते ॥ समाज्यभूतिरेजुभ्यरुद्राणामुत्तमशतमिति
 शतानामप्युत्तमरुद्राणांमुक्तानुत्तरेषांरुद्राद्विषयातपुनेतुदृष्टपुभारद्वयोपभुक्तवतिपाम् तपभुक्ताश्चिरभोगाभ्याप्यकद्रपूरित ॥ गणतामाधसतस्तेस्यास्त्यतिषपरिच्छेदान्
 स्युक्तनप्रद-च्छदपाराकद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवकद्रमूर्तिरितिषद्विनाशेनयच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किण्वो-सर्वपरिमणनानुगतव्यतिरिक्तरुद्राणांमेवपरिग
 णनात् ॥ एषार्थेनुराह ॥ यमथात्मनोकोलपुत्रेकद्राउकालोउतन ॥ अप्येष्टरुद्राद्वित्यर्थ ॥ १ ॥ तपमयमकद्रमेवावच्छेद्यसिद्धउत्तरमाह ॥ स्वमानाभिनि ॥ उद्देश
 तप्यान्निवतवज्ज्यादिप्रसादतत्त्वपाशातमेवततलमप्याकद्रशतसंख्यानेनापरोक्षशिष्यनोक्तम् ॥ १ ॥

एकफलत्वेऽथोदनसिद्धौ वाङ्मज्जलयोगो विवसां ल्ययोगयोः समुच्चयौ युक्तो न विकल्प इति चेन्न तत्राह वासनामिति ॥ सद्यतेर्वाक्षांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकं मन एव
कारणतश्च साध्येन योगेन वा एकेनैव विलीयत इति ज्ञानात्मना परिणतमुभयोः कारणप्राणयोरेषां कर्मसु व्यापारेषु अकारणतामेतौ स्वैकेन भाग्यफलसिद्धेर्न समुच्चय इत्यर्थः ॥ २३ ॥
देहाहतादर्शनपूर्विके वसवर्षास्तस्य तस्मिन् मनस्य ललातौ सर्वसंस्ततिशान्तिरुपपन्नेत्याह ॥ मन इति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेन तर्हि कथं मनसो नाश इति चेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह ॥
मन इति ॥ २५ ॥ ज्ञानेन मनोवाधेत त्कार्याहममतादिवंधमोक्षानां सर्वाः कल्पना वाध्यत इत्याह ॥ मनोभव इति ॥ ककुत इत्यनयोः प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम
मध्यमाधिकारिकमेणोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थात्पर्यस्य हेण दर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषु मध्यमरासमाक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणे सर्वेषां प्राणविलयप्रसिद्धेरिति भा
वः ॥ २८ ॥ अथोप्यपायामनोनाशद्वारैव मोक्षहेतवो मरणे च मनोनाशः प्राणनाशो वा किंतु मूर्च्छां काले विलीनसैधववद्विधायानां वासनात्मनावस्थानमुक्त्वमणकाले पुनराविर्भा
वासनांचित्तमेवाहुः कारणं तद्विस्तृत्येति ॥ तदकारणतामेति विलीयो भव्यकर्मसु ॥ २३ ॥ मनःपश्यति वैदेहं बालो वेतालकं यथा ॥ स्वात्मा
नं विलयं नीत्वानभूयस्तं प्रपश्यति ॥ २४ ॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणत् ॥ स्वप्ने स्वमरणाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते ॥ २५ ॥ मनो
भवस्तु संसारः कर्ममाहं कसंतति ॥ उपदेशोपदेशादिवंधमोक्षौ च तत्कुतः ॥ २६ ॥ एकनत्वयनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ॥ मनोवि
निग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ यदि हि प्राणविलयो मुने मोक्षस्य कारणम् ॥ मृता एव विमुच्यंते तन्मन्ये
सर्वजंतवः ॥ २८ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ त्रिविधेषु प्रयोगेषु मनःप्रशमनं वरम् ॥ साध्यं विद्धि तदेवाशु यथा भवति तच्छिवम् ॥ २९ ॥
यदानिर्वाणनं प्राणास्त्यजंतीं दर्शयिष्ये ॥ तदानुभूय तन्मात्रैर्यातिव्योमनि संगमम् ॥ ३० ॥

वः स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वयकामतीति श्रुते स्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धौ वैलीनाना प्राणानां चक्षुरादिद्वारेणोक्त्वमणसंभावः न च स्थूलदेहरूपधाराजावाद्दहिर्निर्ग
ताना विलयः वासाकारो स होक्ताताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभावित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते ॥ त्रिविधेति ध्वत्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेव वरं श्रेष्ठ
साध्यमिति ॥ २९ ॥ यदा प्राणानि निर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशान्तपुरुषरावमिदं दर्शयिष्ये तदा वासनाकामकर्मापस्थापितमाविदेहाकारमनुभूय बाह्यव्योमनितादृशदे
हारं भानुकुलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिः संगमयति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वयकामतीति ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मासामुपादायान्यन्वतरकल्याणत
रूपतनुने एवमेवायमात्मेदं दर्शयिष्ये तदा विद्यामयित्वाऽप्यन्वतरकल्याणतं रूपं कुरुते पित्र्यं वाणां धैवं वा देववा प्राजापत्यं वा ब्राह्मण्ये वा भूतानामिति च ॥ श्रुतौ पेशस्कारी
स्पर्णकारं पेशसः स्पर्णस्य मात्राशकलाभ्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

ठरत अक स्यादा दुर्भूतम् ॥ ५६ ॥ आसंग ॥ ११ ॥ एव कथा भानुप्यादि अन्तर्गता ॥ १२ ॥ नरेपताकस्य विधिरेश ॥ आसीयत्वषणाश्रमोचितम् ॥ परतवच्यम् ॥ सा
 निजालाचिपिणानिपान्नातिनिविपयलयाधिधनकश्चित्तय ॥ १३ ॥ गर्हिकयद्दरस्यमसिद्धहरचरिभवेनकियानियमोहोर्षातद्धरिष्वेयादिनियमोभावादीनामप्राप्त्योत्त
 मवधानियम क्राकतालीपव्यापतदपटनादित्याराक्याह ॥ अग्रार्थानाभिर्ति ॥ आगत्यलतज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चेच्छाखानाविनियमतिरेवतद्व्यवस्थाधिकेत्यय
 ॥ १४ ॥ अस्मान्नुत्थयानाम्प्रादिकियार्थनियता सगर्हाश्रमव्यकार्कनसर्गोर्द्धमप्योत्ततद्वर्णाविभागसंकेतशत पृथक्परेहिकपारट्यौकिकसुखं स्वानुभूतिकृत्वा

कायतालीयवद्द्वारादिपार्पूर्वतितेसदा ॥ ननुर्वस्यवैकिषिनेपाकश्चिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मदितपुरा ॥ एव
 कर्माजिनयनएवकर्मधुजाद्वय ॥ १२ ॥ नर्निधमस्मिन्नानिधनोपादेयनहेयता ॥ नचाभियनचपरकमज्ञाविषयकश्चित् ॥ १३ ॥ अग्र्या
 दर्ताययौप्यादिसगादाकृतिमागतम् ॥ हरदर्तातयाकर्मद्विजातीनाचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्रकृतिमायातेसकेतवशात पृथक् ॥ अनुभू
 तिफलाश्रया कस्यिता कस्यिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविषयतुयमीनमतोमया ॥ नोक्तवपरमीनसेदेहस्यरयूह ॥ १६ ॥ रवाट
 व्यतिरामच्छमागमाकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिपरश्रेय साकयप्राप्यतश्चणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावधोधेननित्यमकसमाधिना ॥
 सस्ययेवावुद्भायेतरयता सात्मयोगिन ॥ १८ ॥ प्राणायनिलसशतीयुक्तयायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यततेभ्यतायोगयोगि
 न ॥ १९ ॥ उपादयतुसर्वपागातपदमशुभिमम् ॥ तर्केचित्सस्यमाप्राप्ता कचियोगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांस्थव्ययोगचय पश्यतिस
 यस्तति ॥ यत्सांस्थं प्राप्यतेस्यानपरयोगैकादेवहि ॥ २१ ॥ यन्प्राणमनोदत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोक्तातातद्विद्विपरम
 पदम् ॥ २२ ॥

शार्वापासभाविषयभरागादिभयशास्त्रयत्नस्मितादन्निधैयम्यवित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमभ्यसमाभाषयत्युत्तेपुर्गेनेयुषकभ्यशेषदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सेदेहस्यमसिद्धाच्नुर्व
 धर्मानास्तरत्नोत्तमच्युतिवतिपरेणाश्रय ॥ १६ ॥ तत्ताप्याल्लक्षस्ययातिपरम्ययोगोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तीसांस्थयोगावुपापदतिवर्णयिष्यमसांस्थयोगिनोत्प्लक्षयति ॥
 सस्यमिति ॥ सस्ययाविद्वकनिधारायुक्ताराकायागत ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोत्प्लक्षयति प्राणेति युक्त्यापान्मार्गिणहृदयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतसस्यसाक्षात्कारेणप्राप्त
 म्यम् ॥ सर्वेवादिविधानादपिपोषिनाम् ॥ वेहेतःअनैवेदेह ॥ २० ॥ फलान्पुनरेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविनिश्चयपयासयो कुलएकफलतद्भाह ॥ यमेति ॥ प्रा
 णमनाहरयाहमपारव्यात्यनिकदिलोपलक्षितरत्नस्यरमयपलतदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसाध्ययोगयोःसमुच्चयकोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संस्तेर्वासांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजालकंमनएव
कारणतत्त्वसाध्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतभुभयोःकरणप्राणयोरपिकर्मसुब्ध्यापारेषुअकारणतामतीत्यैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३ ॥
देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासस्तिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसस्तिशान्तिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह ॥
मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्यार्हममतादिवंधमोक्षांताःसर्वाकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ ककुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम
मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थात्सर्वसमहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणसर्वेषाप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा
वः ॥ २८ ॥ अयद्युप्यायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिनुमूर्च्छाकालेविलीनसैधववद्विधायावासनात्मनावस्थानमुक्कमणकालेपुनराविर्भा
वासनांचित्तमेवादुःकारणंतद्विसंस्तुते ॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३ ॥ मनःपश्चातिवैदेहंवालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा
नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४ ॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५ ॥ मनो
भवस्तुसंसारःकममाहंइसंतति ॥ उपदेशोपदेशादिवंधमोक्षौचितलुक्तः ॥ २६ ॥ एकनत्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि
निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ नृताएवविमुच्यंततन्मन्ये
सर्वजंतवः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥ साध्यंविद्धितदेवाशुचयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९ ॥
यदानिर्वाणनंप्राणास्यजंतोदंशरिरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववकामतीतिश्रुतेरतृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिहारेणोक्कमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्दहिर्निर्ग
तानाविलयः बासाकाशेहोक्कानाभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोभ्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ चिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ
साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशान्तपुर्णरावभिर्दंशरिरकस्यजंतितद्वासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबासव्योमनितदृशदे
हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववकामतीति ॥ तद्यथापेशरस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्वतरकल्याणत
ररूपतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरिरनिहत्याविद्यागमयित्वाऽप्यन्वतरंरूपकल्याणतरंरूपकुरुतेपिऽयंवागांधर्वैवदैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मवाहन्येवावाभूतानामितिच ॥ श्रुतौपेशस्कारी
स्वर्णकारपेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलाप्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

हृदाश्रकस्याधार्तुताम् ॥ पद आसग ॥ ११ ॥ एवकयामानुष्यादिजन्मकया ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यश्चिद्विरोध ॥ आत्मीयस्त्ववणाश्रमोचितम् ॥ परतवन्मत् ॥ आ
सिद्धात्ताव्यपिपोतिपद्मानीतिपयस्तथाश्चिधनकचिद्विस्तर्य ॥ १३ ॥ तर्हि कथहरस्यमसिद्धहरश्चरिषधेकियानियमोहेर्वातेश्वरिषवेपादिनियमोभयदादीनांचमात्मणोत्त
मययानियम काकनालीयस्यायेतदपदनादित्याराकयाह ॥ अथ्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेच्छाह्यतानादितिनियतिरेवतद्रावस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ आह्वानानुषयानाध्यादिकिधार्मनियता सगाधार्मिभ्यका किनुसर्गेहृदिभयायेतसिततद्वर्णादिभिन्नागसेकेनयशत पृथक्प्रेहिकपारलौकिककष्टसह्यह्वानुभूतिफल्ग

काकतालीयवद्भ्रांमियां कुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वत्यपिर्वैकिचिन्नैपाकचिदपिग्रह ॥ १५ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव
कर्माच्चिनयनएवंकर्मयुजोद्व ॥ १६ ॥ नर्तिप्रमस्तिनानिद्यनोपादयनहेयता ॥ नवात्मीयनचपरकर्मज्ञविषयकचित् ॥ १७ ॥ अथ्या
दीनांययौष्यादिसर्गादौकहिमागतम् ॥ हरदीनांतयाकर्महिजानीनाचजातय ॥ १८ ॥ सर्गप्ररुहिमायातसकेतवगत पृथक् ॥ अनुभू
तिफलाश्रया कस्मिता कस्मिता स्वयम् ॥ १९ ॥ विदेहमुकविषयतुर्धनमौनमतोभया ॥ नोकतवपरमौनसदेहस्यरपूहह ॥ २० ॥ खाद
प्यतितरामन्दमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्ति परश्चैव माकयप्राप्यतश्चणु ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानावधाधननित्यमकसमाधिना ॥
सख्यैवावबुद्धयेतस्वता सात्म्ययोगिन ॥ २२ ॥ प्राणायतिलसशतीचुत्पयायेपदमागता ॥ अनामयमनाधंततेभ्यतायोगयोगि
न ॥ २३ ॥ उपदेयतुसर्वेषांशतपदमन्त्रविमम् ॥ तर्केष्वित्सख्ययाप्राप्ता कचिद्योगेनदेहत ॥ २४ ॥ एकसास्थ्यवयोगचय पश्यतिस
पश्यति ॥ यत्सांस्थ्ये प्राप्यतस्यानंपरयोगकोटवहि ॥ २५ ॥ यच्चप्राणमनोव्यतिरस्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोक्क्रांतातदिद्विपरम
पदम् ॥ २६ ॥

शार्त्वायात्वाभाविष्यभरमागदिषशास्तयकस्मिनाहनिधैयभ्यमित्यर्थ ॥ २५ ॥ एवमभ्यसमाधायपक्षुनेपुर्मनेपुष्ककभ्यशेषदर्शयति ॥ विरहेति ॥ सेतहस्यपसिद्धाच्चतुर्ध
धर्मीनास्तेष्वनोक्तान्मुष्कचित्तिपरेणाभ्य ॥ २६ ॥ तत्तायास्तद्वावस्यमाप्ति परमयोभोष ॥ २७ ॥ तत्पार्श्वीसांस्थ्ययोगागुपायद्विधवर्षिप्यभ्यसांस्थ्ययोगिनोत्तक्षयति ॥
सम्पत्तिरिति ॥ सख्ययाधिकैकविषयभयमुत्तराकयोगेन ॥ २८ ॥ कर्मयोगिनोत्तक्षयति मणोति युक्तमाप्याभ्यर्णितहृदयोगेन ॥ २९ ॥ उपदेयकटीभूततस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
म्यम् ॥ सर्वेषांदिभिधानामपिद्योगिनाम् ॥ देहमःआमनैषदेहेन ॥ ३० ॥ फलतपुतेदेहस्फुटयति ॥ यद्विति ॥ ३१ ॥ ननुविभिन्नरूपयास्तयोऽकृतएकफलतभाह ॥ यधेति ॥ प्रा
णमनोहृदयोऽरुणायामिनिमिलयोपलक्षितत्वाद्भयप्राप्तनाप्रागुरोक्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदतदित्यर्थ ॥ ३२ ॥

एकफलत्वेऽथोदनसिद्धौ वक्रिजलयोरिव सांख्ययोगयोः समुच्चयोर्युक्तो न विकल्प इति चेत्तत्राह वासनामिति ॥ संख्येर्वासातः करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकं मन एव कारणतश्चासंख्येन योगेन वा एकेनैव विलीयत इति तत्राज्ञानात्मना परिणतमुभयोः करणप्राणयोरपि कर्मसुव्यापारेषु अकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्न समुच्चय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ देहाहतादर्शनपूर्विके वसर्वासंस्तितस्तस्मूलमनस्तच्छातौ सर्वसंस्तितशान्तिरुपपन्नेत्याह ॥ मन इति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेन तर्हि कथमनसो नाश इति चेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह ॥ मन इति ॥ २५ ॥ ज्ञानेन मनोवाधेतत्कार्यार्हममतादिवंधमोक्षाताः सर्वाः कल्पनावाध्यात इत्याह ॥ मनो भवति ॥ ककुत इत्यनयोः प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधममध्यमाधिकारिकभेगमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थात्पर्यसंप्रहेण दर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषु मध्यमराम आक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणे सर्वेषां प्राणविलयप्रसिद्धेरिति भावः ॥ २८ ॥ अथोप्युपायामनोनाशद्वैरेव मोक्षहेतवो मरणे च न मनोनाशः प्राणनाशो वा किनु मूर्च्छाकाले विलीनसौ धववद्विद्याया वासनात्मनावस्थानमुक्त्वमणकाले पुनराविर्भावासनां चित्तमेवाहुः कारणतश्चिंसंस्तुते ॥ तदकारणतामेति विलीयो भयकर्मसु ॥ २३ ॥ मनः पश्यति वैदेहं बालो वेतालकं यथा ॥ स्वात्मानं विलयं नीत्वानभूयस्तं प्रपश्यति ॥ २४ ॥ मनो मुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणान् ॥ स्वप्ने स्वमरणाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते ॥ २५ ॥ मनो भवस्तु संसारः कममाहं कसंतति ॥ उपदेशोपदेशादिवंधमोक्षौ च तत्कुतः ॥ २६ ॥ एकनत्वधनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ॥ मनो विनिग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ यदि हि प्राणविलयो मुने मोक्षस्य कारणम् ॥ मृता एव विमुच्यंते तन्मन्ये सर्वजंतवः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ त्रिष्वेतेषु प्रयोगेषु मनः प्रशमनं वरम् ॥ साध्यं विद्वितदेवाश्चुयथा भवति तच्छिवम् ॥ २९ ॥ यदानिर्वाणतं प्राणास्त्यजंतीं दर्शयिष्ये ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनि संगमम् ॥ ३० ॥

वः स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रा मतीति श्रुते स्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धौ विलीनानां प्राणानां च क्षुरादिद्वारेणोष्कमणासंभवाच्च न च स्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानां विलयः वासाकारोऽहो क्ताताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनः प्रशमनमेव वरश्चेष्टसाध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदा प्राणा निर्वर्णनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशान्त्युर्ध्वरावमिदं शरीरकल्पजं तदा वासनाकामकर्मपस्थापितं भाविदेहाकारमनुभूय बाह्यव्योमनितादृशदेहं भातुकुलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिः संगमयति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रा मतीति ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो भावामुपादायान्यन्ववतरकल्याणत ररूपतनुते एव मेवायमात्मेदर्शयति हि त्यागमयित्वाऽन्यन्ववतरकल्याणत ररूपं कुरुते पित्र्यं वागां धर्वैव देववा प्राजापत्यं वा ब्राह्मणं वा भूतानां भित्ति च ॥ श्रुतौ पेशस्कारी स्वर्णकार पेशसः स्वर्णस्य मात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

तर्हि शत्रुभाषावर्तिना तस्याधिः सहापि नूनो न भिद्यति प्राह ॥ भाषतेति ॥ तत्तज्जीवभाषनाभाषात्कानिमानादशभाषनादभ्यननादिशियार्थोरेव स भिद्यति नेरैरिति
 व्यष्टिस्थितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्राणोरेव तरे देवभाषनासहितारणोत्पद्यते यत्पूने देवप्राणिदेवभाषनासहितारणमुच्यते ॥ देहान्तरे च दीयद्वा देव्योकात्तगतबायुभिश्च स
 भ्युपयाति ॥ यथा कुसुममधस्ति तेषु प्राणिषिरात्कृतं तैलेन स भ्युपयातीति यच्च निष्पीडनादिरेव त्वयः प्राणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥ अतएव मरणमाश्रयणमनोनारादतिनप्राणनारोपीत्या
 ह ॥ ननु हि ॥ यथा साधुपदं अगोपीयमेवास्मकं रक्षय्यमानो धिनराभ्यतिननस्यति ॥ यन्प्राणयोः अश्रयिण्यस्तस्य प्रतिरेकमुखेनाश्रयमुखेन च रक्षयति ॥ नामनस्काद्विनासा
 दासनासात्मकान्येव विद्धितन्मात्रकाणि वै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिः प्राणैर्भिद्यति नेतरे ॥ ३१ ॥ सवासानात्पृथगे प्राणानुचंति देहक
 म् ॥ तद्वा मवायुसंभ्ये पर्यांति दुःस्वायगंधवम् ॥ ३२ ॥ मन साधुरिवागोपीनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सप्तवतिप्राणा सूर्य
 इव त्विष ॥ ३३ ॥ नजहाति मनः प्राणा विनाशानेन कर्हि चित् ॥ दृष्टान्तरेणैव विना दृष्टान्तमिव तित्तिरिति ॥ ३४ ॥ ज्ञानादवासनीभा वस्व
 नाशप्रानुधान्नम् ॥ प्राणात्स्वदं चनादत्ततश्चातिर्हि शिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्त्वसमुदेत्यलम् ॥ तर्तोगवासानानाशा
 द्वियोगप्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततो न पश्यति मनः प्रशातं देहतापुन ॥ स्वनाशेन पदं प्राप्तं वासनैव मनो विदुः ॥ ३७ ॥ चेतो हि वासानामात्र
 तदभावे परपदम् ॥ तत्त्वसंप्रपतं ज्ञानं ज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्मृतेरामपूर्यतः सप्तवत्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेण रज्जुसर्प
 भ्रमाकृते ॥ ३९ ॥ एकार्थभ्यसनप्राणरोधच्च तपरिक्षया ॥ एकस्मिन्नेव ससिद्धे ससिद्धातिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवतस्य संस्पंदे शान्ति
 शान्ति यथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदे शान्ति शान्तयामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलये प्रयाति ध्योमवायुताम् ॥ यथा वासित न वेद स
 र्वपश्यति तत्र वा ॥ ४२ ॥ यथा विदेहा पश्यति प्राणा ध्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कात्तथाचारसर्वेषां नुसर्वतिते ॥ ४३ ॥ शान्तिवानपरिस्प
 दं यथा गंध प्रशाम्यति ॥ तथा शान्तिमनः स्पंदे शाम्यति प्राणावायव ॥ ४४ ॥

धन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अतएव ज्ञानादवासानाक्षयेऽप्ययनाश इत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथाज्ञानेन वासनानारादति चेतश्चेतुर्देवतापार्थित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 तद्विज्ञानसंवासरं सर्वेषां भिन्ना आस्तात् त्वमेव स पृथगेतश्चात्स्वविभाषणालयोरभेदाद्दिगंतबालममच्छान्नमेव शिष्यत इत्यनुभवमिवाह ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपादत्ते ॥
 एकेति ॥ एकोर्धोऽद्वयतभ्यतरभ्यसनमवस्थायाद्यार्जनम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सति शरीरे प्राणकमणे अस्त्यक्तमोयप्रशरीरस्थीवरापच्छेदादिना रास्तमक क्रमस्तथाह ॥ प्राणद
 ति ॥ व्योमवायुना साकारस्य बायुमिच्छना आह्लादम् ॥ तदभासाकारो ॥ ४२ ॥ यथा यादृशकर्तृज्ञादितवासानामयधुरनरपञ्चारे देहकपरयति शान्तं नृपदेव आचार
 पप्रहासमनुभवति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसकान्तकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीद्वयान्योऽन्यस्यदन्विहृतसपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अर्घ्योऽप्यवत् ॥ ४७ ॥ शांतबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्यभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्मातृत्वेऽलयेनतदात्मत्वमेवस्थिरमवति ॥ ४९ ॥ अनुपलभोऽज्ञान उपलभस्तद्वाधिकाब्रह्माकारादचित्तस्योदयोऽरप्यस्तोर्निवृत्तयोर्ध्वशेषस्तच्चिन्मात्रेणप्रणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातयाह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकारवृत्तिधाराम् ॥ यावद्भावसावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारपुष्टासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोभ्यक्षयादाहारक्षयात्स्ययदेहद्वयविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणातिपचिरेर्गर्मसोबासाकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मेकानतासपत्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभावसिद्धीर्नीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३ ॥ अश्रुतेअमतेचभ्यान

अविनाभावनीतित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतलैलेद्वयस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः ॥ एतौविहरतौनित्यमन्योऽन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यमोक्षस्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वपनाभ्यासाच्छांतंशास्त्व्यलंमनः ॥ तद्ध्यानत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशास्त्व्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदन्तंतात्मतत्त्वंतन्मयतानय ॥ मनस्तत्सह्यंनतदेवभवतिस्थिरम् ॥ ४९ ॥ यदेवातिराश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ हयोरप्यस्तोस्तत्रशेषेवापिस्थिरोभव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्मुदृतत्वेतावद्भावंविभावयत् ॥ भावाभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम् ॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयंभोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहस्राणःपरमेवावशिष्यत ॥ ५२ ॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात् ॥ शांतशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः ॥ ५३ ॥ अविवेचयंतूनास्तीतिबुद्ध्यायुक्तियुतंधिया ॥ ज्ञानादेवपरावासिस्तदभ्यासस्ततःपरम् ॥ ५४ ॥ चित्तेशांतंशास्त्व्यतीयंसंसारमृगदण्डिका ॥ जरामुपगतमेधेमिहिकान्मयीयथा ॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येति कुरुतेनैवतक्षयम् ॥ तद्वैपरामर्शचित्तात्मानाभावोहिपरंपदम् ॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयद्विचैतःपरेपदे ॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम् ॥ ५७ ॥

धारणायभ्यासायोगच्छ्रवणमननाभ्याद्वैतजातमविवेकसाचनास्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावामिरितिप्रमाणप्रमेयासभावनादोषनिरासपर्यंतवृत्त्याततःपरंभ्यानधारणादिनाज्ञानाभ्यासकार्यद्वयार्थः ॥ ५४ ॥ मेधेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेनोरागतान्मयी ॥ ततआगतइत्यर्थहेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयद्वैतमयद् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेनचित्तैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरुतस्यचित्तक्षयस्यरूपमुचितताविष्टानमाल्मैवमन्यता हि यस्मान्नदभावःपरपदपरमपुरुषार्थानभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थैरुपकारः ॥ निर्वाणविश्रातम् ॥ तत्तर्हिर्तद्ब्रह्मवपरिणतविद्धितत्वभ्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीति तत्रैव निरतिशयस्यप्रकाशानदास्यादमागतंसन्नव्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तिरिवधर्मोन्तरे ॥ ज्ञानायतरसोयेनसकदास्वादिनोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ॥ ५७ ॥

रमेवपलुनयो धात्वाद्योगयोरकलविंसाह ॥ यदिति ॥ ५८ ॥ सत्वराध्याय्यैत्ययमेवाह ॥ येनइति ॥ अंतरमलभाषविच्छेदम् ॥ ५९ ॥ तद्वर्तनोन्मुखानाविरलापमेत्याह ॥
 विंशति ॥ अक्षरशास्त्रभाषनाभ्युपयोपम इदंशानुपरभ्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुपपन्नपुनरुचरति ॥ विगलितेति ॥ हेतुभागात्कविधियोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्या
 यनोऽपारत्नमसुगुणलक्षणानिभोतिर्तद्विजयवर्तनपदानियस्यथाविधयस्यथाविधास्यथाविगलद्वाधिनवव्यपटवत्यतिभासभाषयिष्टमनइहअविभुक्त्यस्यथायासत्वमिति
 ध्यते ॥ तच्चभासनाधीशराकिदाहृतपुनरागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्बलिनससारयदरति ॥ यथास्पर्शमणिमगत्कनकनामुपागतताभ्युन कलककलनामलिनताभ्यपदने
 तद्विलस्य ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीशिवसिद्धमन्त्रात्म्यमकारोनि० पू एकोनसमतिम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आध्यात्मनवस्थानेविद्याभ्यरिशुद्धये ॥ वे
 दिसांस्थेनविश्रांतवेतोयोरोनवापिते ॥ क्षणतस्त्वतांयार्तनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ येतोविगलिताविपंसत्वशब्देनकथ्यते ॥ तन्म
 ससारधीजतत्वददात्यतरपुन ॥ ५९ ॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्यभ्रातवासन ॥ परशून्योपमसपोज्योति पश्यतिशान्भ्यति ॥ ६० ॥
 विगलितात्सपदविगलन्मन सुभगमत्वमितीहइकथ्यते ॥ नपुनरेतिकलामलिनपदकनकतामिवताममुपागतम् ॥ ६१ ॥ ॥ इ० वा०
 वा० तं० मो० ति० पू० प्राणमन संयोगविचारणानभेकोनसमतिम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥ ॥ जीवो
 जीवोभवत्प्राशुयातिधिसमचित्ताम् ॥ विचारदित्यविधातोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगव्याजलमिवमनोहतादिहस्यते ॥ अस
 देवमनागेवतद्विचाराखलीयते ॥ २ ॥ संस्तित्वमविश्रांतीवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभानप्रसगात्स्मृतिमागतान् ॥ ३ ॥
 अकिंविध्यमहादय्यावेतालोविपुलाकति ॥ सर्किर्चिन्मद्वलगर्वाजगामजिषांसया ॥ ४ ॥ संवेतालोवसत्पूर्वकर्त्तुमिच्छेत्सज्जनस्य
 दे ॥ यदुबल्लुपहारेणनित्यवमतयासुखी ॥ ५ ॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरहतिसतीहिन्यायदर्शका ॥ ६ ॥
 सकालेनानर्वागोहोजगामनगरांतरम् ॥ न्याययुक्त्याजनमोक्तुस्तुधासमभिवोदित ॥ ७ ॥ तत्रप्रापसमूपादराधिचर्याविनिर्गतम् ॥ त
 माहवनपारेणशब्देनोभनिशाचर ॥ ८ ॥

अत्रासत्वात्कथाशक्तिर्यतेभुभा ॥ १ ॥ चित्तेशिशाम्यतीयससारमृगवृष्णिकेसुकाचिसरातीचविचारपुद्गलानादयपदीतउपायइत्याह ॥ अत्रइति ॥ इतिअनेनोपायेन
 पचोपक्रांतकारणाविद्ययोरनोनाराः स्वभासइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तायांसिभाषनाहेतुप्रपञ्चदाहपमधारयति ॥ मृगवृष्णेति ॥ २ ॥ असेवमनागेवेत्युक्तायस्यस
 यनायास्यापिकामवगतयति ॥ सत्यतीति ॥ ३ ॥ गबाधयोप्यप्यज्ञानेच्छनत्वात् ॥ ४ ॥ सक्षिप्तोक्तविलारयिगुपमरहितआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराशआस्य
 रथेदिकानरास्यकन्दोभराअकतेनबहुवध्यमनवन्पुहारेणनित्यमनयानिर्बिधेयसमाधिमुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ काट्येतन्ममभ्यक्तमालाभकालेन ॥ अटवीगोइत्यस्य ॥ ७ ॥
 पापेष्वर्पादिनिगरेषुटमनपरिज्ञानापचोराहप्रापसमूपादराधिविनिर्गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ निर्व्याप्यव्याप्येनक्रमेणास्ति चेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यत इत्याशा अभिनिधितार्था ॥ किलेति वर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अत्राश्वेदपराधसहस्रसुलभं सुब्रह्मे
 न्नापराध्यत्वेव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीय इति परीक्षणा यप्रश्नपरिपूर्णमेव प्रार्थयते ॥ ममैतामिति ॥ सप्तवार्थमिवाधितार्थम् ॥ अनेनासमावितार्थप्रश्नच्छेदेन परवधप्र
 दत्तिः स्वस्य नास्तीति दर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषां प्रश्नानामापातार्थः स्पष्टः ॥ तात्पर्यतस्तत्तरसर्गोऽस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वमेपूर्वपूर्वसत्यतां त्यजन् निमित्तप्रकाशक
 स्तच्छसत्यात्मस्वरूपनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारभायाः कदल्याः स्तम्भः अतस्तस्यातदतश्च प्रपञ्चाच्च लकलमात्रम् ॥ दृष्टान्ते तत्सदृशवलकलातरदाष्टान्तिके स एवेति विशेष इति भा
 वः ॥ १५ ॥ भूतौघपदेन तदाधारभुवनानिलक्ष्यत ॥ अतिमहत्वेन प्रसिद्धा ये ब्रह्मांडाकाशादयोऽपि यस्याणोरेष्वप्यपराभा अणव अत्यन्तक्षुद्राः ॥ १६ ॥ परमाणोः सूक्ष्मस्थैव स
 वेताल उवाच ॥ राजन् लब्धोऽसि भीमेन वेतालेन मया धुना ॥ इगच्छसि विनष्टोऽसि भवभोजनमद्यमे ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ हेरात्रिच
 रतिर्व्याप्यमां चेदस्ति वलादिह ॥ तत्ते सहस्रधामूर्धा स्फुटिष्यति न संशयः ॥ १८ ॥ वेताल उवाच ॥ नत्वा मद्ग्रहमन्याध्यन्यायोऽपि हि
 मयोच्यते ॥ राजासि स कलाशाश्च पूर्णायास्त्वयार्थिनाम् ॥ १९ ॥ ममैतामर्थिताराजन्मं भवार्थी प्रपूरय ॥ प्रश्नानि मान्मयो कान्स्त्वं स
 न्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २० ॥ कस्यस्य स्य रश्मीनां ब्रह्मांडान्यणवः कशाः ॥ कस्मिन्स्फुरन्ति पवने महानगनरेणवः ॥ २१ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं
 गच्छच्छतशो यस्य सहस्रशः ॥ त्यजन् त्वजति स्तच्छुं कः स्वरूपं प्रभास्वरम् ॥ २२ ॥ रंभास्तं भो यथापञ्चमात्रमेवं पुनः पुनः ॥ अंतरंतस्तथां
 तश्च तथा कोणुः स एव हि ॥ २३ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः ॥ अपरित्यजतोऽणुत्वं कस्याणोऽपरमाणवः ॥ २४ ॥ कस्यानव
 यवस्यैव परमाणुमहागिरेः ॥ शिलां तर्निविडैकांतरूपमज्जाजगच्चयी ॥ २५ ॥ इतिकथयसि चेन्न मे दुरात्मं स्तदिह निगीर्धर्भवंतमात्मया
 तित् ॥ फलमिव तव मंडलं प्रसेहं प्रसभमुपेत्य जगद्यथाकृतांतः ॥ २६ ॥ इत्यार्षेवांवा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वर्णिप्रकरणेषू० वेताल
 प्रश्नानामसतितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्तवति वेतालेव कुंप्रश्नान्विहस्य सः ॥ उवाच च चनं राजा
 दंतशुभ्रवलांबरः ॥ २९ ॥

तोमहतो गिरेः ॥ निविडघनतरयत्सत्तैकातरूपतं देवमज्जासारोयस्या ॥ २७ ॥ इति षट्प्रश्नान्मेकथयसि चेद्दृष्टो देहादिरेव आत्मा यस्य तथा विध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान
 परिच्छेदेन धातितवानसीत्यात्मधातिर् न तत्समादकश्च नापराधादेव भवत फलमिव निगीर्धप्रसप्तबलात्तव महलमदलस्य जनान् प्रसेयम् ॥ प्रसेहमिति पाठे विकरणपदव्यत्ययश्छा
 दसः ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० समतितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्र वर्णयते ॥ अनतकोटिब्रह्मांडफलदक्षादिकल्पनैः
 ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानां चतसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्या त्वयोक्तव्यमाणकल्पनया कोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपि तत्र चतसरेणुत्वसंज्ञादित्याशायेन विहस्य दत्तानामशुभिः प्रभाभिर्ध
 वलान्यवराणि वलाण्याकाराचयस्य तथा विधः सत् ॥ २९ ॥

[illegible]

राजोवाच ॥ आस्तेकदाचिच्चंदहिब्रह्माहमजरफलम् ॥ उत्तरोत्तरदर्शगुणभूतत्वम्परिवेष्टितम् ॥ २ ॥ तादृशानांसहस्राणिफलानिय
त्रसतिहि ॥ अत्युच्चंकादृशाखाविपुलाचलपद्मवा ॥ ३ ॥ तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसत्यय ॥ तादृशोकिमहावृक्षोदुर्लभ्योवि
पुलाकृति ॥ ४ ॥ तादृशानांसहस्राणियत्रसतिमहीरुहम् ॥ तादृशवनमत्पुष्पैरनततकृत्स्नकम् ॥ ५ ॥ तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्र
संत्यय ॥ तादृशकिदृहृद्गमत्पुष्पैर्मरिताकृति ॥ ६ ॥ तादृशानांसहस्राणिशृगाणांयत्रसत्यय ॥ तादृशोस्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलको
टर ॥ ७ ॥ तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसत्यय ॥ तादृशकिदृहृद्वर्षमहाऋद्धनदीयुतम् ॥ ८ ॥ तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसत्यय ॥
तादृशकिमर्धपाठविचित्ररचनान्वितम् ॥ ९ ॥ तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसत्यय ॥ तादृशकिमहास्फरंमहाभुवनदंभरम् ॥ १० ॥
तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसत्यय ॥ तादृशकिमहर्षादचद्वमंभरपीठवत् ॥ ११ ॥ तादृशानांसहस्राणियत्र्यादानिकरंदका ॥ तादृशो
क्तिगतस्मदोविपुलाब्धिभ्रसागर ॥ १२ ॥ तादृशसागरलक्ष्माणितरंगोयत्रपेलव ॥ तादृश स्वविलासालानिमलोक्तिमहाणं व ॥ १३ ॥
तादृगाब्धिसदृसाणियस्योदरजलान्मय ॥ तादृशोक्तिपुमान्काश्चिदत्युच्चैर्मरिताकृति ॥ १४ ॥ तादृशानांमृणालक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिताम
प्रधानसवसतानांतादृशोक्तिपरंप्रमान् ॥ १५ ॥ तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम् ॥ सूरतिमद्वलेयस्यस्वननूतंरुंजालवत् ॥ १६ ॥

एकशताब्दादिषु नराकम्पनाभिर्निरायति ॥ मादयानामिस्यादिना ॥ ब्रह्मानिपक्षुबनीषु भुवनानि यस्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ श्वापदेनाघतक्षपानो गिरिरेवोभ्यते ॥ विषु
 षतमत्स्यम्वयताभिराहति ॥ ६ ॥ ७ ॥ मद्वाक्मनदीसर्वाश्रुजानाविर्भूतमपवृणायणादिविषुषेष्टाभिपुतम् ॥ विषिषाभिर्नार्वाहिरचनानि रम्यतम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुष्यादिषु ॥ १४ ॥ परपुष्याच्छ ॥ १५ ॥ तनूद्वाभ्रशालोमानितज्वाच्छ ॥ तथाच भूमि ॥ तथासत पुरुषात्केशलोमानितयाक्षरास्त्रजदतीह
 विभवन्ति ॥ १६ ॥

प्रत्यदृष्टेरथासुपरारदृष्टिभूयाएतास्त्रादिब्रह्मांडांताः शतमसख्या कलनाः प्रतिभासास्ताएताः सर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्मादिति एव
 प्रभाव सूर्यदितित्वस्यश्रोत्रत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरत्वं जगदसौ तपति प्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्माढाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल
 वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणेः सूर्यस्य पारमार्थिकतत्त्वभूते मुख्याधिकारिषु विज्ञानशास्त्रजन्या रवडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेण कचित्तात्मानि स्यात्तया प्रथमाने
 अनधिकारिजनुभावेन अविकाराभाजि अस्फुटदृढप्रत्यगात्मनि अभिविस्फुलिगवच्चिज्जन्मनोर्जावजगतोर्भवनस्य पृथक् सत्तायाः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंश्रमता नाचावलेखाः
 उल्लेखाः सति ॥ परमार्थदृशा तु मनागोपनसति अतस्तत्शातप्रश्नाद्वरमास्तेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीवागसिद्धमन्तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥
 दहावसिष्टप्रश्नानपचानामुत्तरकमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञापम्यगदीर्यते ॥ १ ॥ एवमथमप्रश्नमायायकस्मिन्स्फुरति पवने महागगने एव इति द्वितीयप्रश्नराजासमाध
 तादृशोक्तिमहादित्यः शतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताः कलनाः सर्वास्ताएतास्तस्य दीप्तयः ॥ १७ ॥ अस्यादित्यस्य दीप्तीनां ब्रह्मांडास्त्रसरेणवः ॥
 मयाचिदसूर्यदृत्युक्तः सर्वमेतत्तपत्यसौ ॥ १८ ॥ विज्ञानात्मैव परमो भास्करो भाविताशयः ॥ इमेव भुवनाभोगास्तस्यैव त्रसरेणवः ॥ १९ ॥
 विज्ञानपरमार्कस्य भासाभांति भवंति च ॥ इमा जगदहर्लक्ष्म्यः कचिद्दृश्यो रवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचित्तात्मनि जंतुजाते त्रैलोक्य
 क्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंश्रमतावलेखाः संतीहरे न हि मनागपि शांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे०
 मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणेषु० वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनं नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ राजावाच ॥ ॥ कालस
 तानभः सत्तास्पंदसत्ताच चिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताच सर्वमित्यादि पावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायोरजः स्फुरति चंचलम् ॥ कुसुमां
 गद्वामोदस्तदद्रूपकं स्वतः ॥ २ ॥

ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्र गगनपदेन प्रसिद्धगगनस्थैव ग्रहणविवक्षितमुत महत्सद्विशेषितत्वाद्गोपयामहाकालरूपश्चित्सर्वलितमायाकाश उत स्पंदशक्तिप्रधानः सूत्रात्मा
 काशः उत ततो निष्कटः शुद्धचिदाभासलक्षणो जीवाकाशः अन्यो वास्तुसर्वेष्वपिकल्पेपुनस्तत्सत्ता एव सक्षमतमत्वात्तेपारेण वस्त्वयोक्ता इत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदः क्रियाश
 क्तिप्रधानः सूत्रात्मा तत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनसत्तानिष्कटश्चिदाभासलसत्ता चेत्यादिसर्वसक्षमत्वात्पावननिर्दोषरजः परमात्ममहावायौ कल्पितानेकविकारचंचलस्फुरतीति परेणा
 न्वयः ॥ १ ॥ ननु परमात्मन एव सर्वानुगतसत्ता रूपत्वात्तत्र कालादिसत्ता स्फुरतीत्याधाराधेयभावेन व्यपदेशः कथनमाह ॥ कुसुमांगदिति ॥ यथा कुसुममेव स्वगोआमोदाख्यं भे
 दस्तत्तद्वपरिकल्प्य कुसुमं आमोदरूपकमिव तदाधेयतया स्थिततद्वत्परमार्थसत्तैव कालादिसत्ता भेदात्मातं स्वात्मनि परिकल्प्य स्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

उपदिश्यान्नेतलप्रश्रुतिर्णयमस्थितिम् ॥ भगीरथस्य हत्तांतलत्रान्योप्यववर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन् राजनिविचारोचितपाधिया अनुमितया भावितास्तया तत्रज्ञतयानि मि
त्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वयो ज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्य इति यावत् ॥ २ ॥ एवक्रमेण राजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रातिकल्पितवेतालकस्य कायद्विवितीय
ते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वत उपसहस्यस्वोभाषः परमात्मा तदापतिततत्त्वतिष्ठितकुर्वन् ॥ ५ ॥ हे मुने मनशील राम एकस्मिन् वस्तुनिशमः सर्वदृष्टिलयस्तेन शांतात्मो परतच्चित्तः अतएव
सर्वत्र समं प्रलपयतीति समदर्शनः ॥ ६ ॥ असमूहात् पूर्वान्वयि ॥ नन्वेव स्थितस्य मेकथदेहयात्रा सिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येपाकटसाध्यमपि कार्यस्य नानायासे

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इति राजमुखाच्छ्रुत्वा वेतालः शांतिमाययौ ॥ भावितास्तया तत्र विचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमना भू
त्वामत्वेकांतमनिंदितम् ॥ बभूवा विचलध्यानी विस्मृत्य विषमांदुधाम् ॥ २ ॥ एतद्राममयोक्तं वेतालप्रभजालकम् ॥ एवं क्रमेण चि
दणीतेनेदं संस्थितं जगत् ॥ ३ ॥ चिदणोः कोशगविश्वं विचारेण विलीयते ॥ कायावेतालकस्येव शिष्यते यत्पदं तु तत् ॥ ४ ॥ संहृत्य सर्वत
श्चित्तांस्तिमितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितं कुर्वन्निरिच्छंति पृशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदं कृत्वा मनसैव मनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशां
तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो यथा ज्ञामानुवर्तिनः ॥ राज्ञो भगीरथस्येव दुःसाध्यमपि सिद्ध्यति ॥ ७ ॥ संपूर्णशांतम
नसः परितः सत्तेर्नित्यं समे सुखमयात्मनितिष्ठते ॥ सिद्ध्यंति दुर्लभतरा अपि वांछिता र्था गंगावतार इव सागरस्वातवस्तु ॥ ८ ॥ इ
वांवा० दे० मो० नि० पू० वेतालाख्यानं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ यथा चित्तचमल
त्पाराज्ञो गंगावतारणम् ॥ भगीरथस्य संपन्नं तन्मे कथय भो प्रभो ॥ १ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ आसीद्भगीरथो नाम राजा परमधार्मि
कः ॥ भुवः समुद्रयुक्तायामंडलौ तिलकोपमः ॥ २ ॥ संकल्पानंतरं प्राप्ताय याभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदना दस्माच्चिंतामणोरिव ॥ ३ ॥

नैव सिध्यति ॥ ७ ॥ यथा सागराशुमद्विलीपादिदुर्लभतरोपि सागराणां सागरपुत्राणां तत्त्वतस्तमुद्रस्य च वस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगवतारः शांतिवृत्तिसमदर्शित्वा दिगुणसंपन्नस्य भ
गीरथस्यानायासेन सिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमंतात्पर्यप्रकाशे नि० पू० त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ भगीरथस्यावगुणाश्चित्ताचाथ विचा
रजा ॥ चित्तलेन च सवादो जिह्वातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्य पूर्णता दिलक्षणया चमलत्वा ॥ १ ॥ समुद्रयुक्ताया भुवो राजा स्वीयकोसलमदल्यास्तु तिलकोपमः ॥ २ ॥
तस्य दानशीलता वर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनो याचका अस्माद्भगीरथायाज्ञासंकल्पानंतरमेव सर्वापगमनवाक्यप्रयोगादिश्रमविनैव यथाभिलषितमर्थं प्राप्ताः प्राप्ताव
तः ॥ गत्यर्थी कर्मकेतिकर्तारिकः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेन दानोत्साहान्मुखे प्रसादातिशय एव तत्त्वस्य धनव्ययदुःखान्मलानिरिति यो ल्यते ॥ ३ ॥

[illegible]

प्यहृत ॥ यथाभुमर्षिर्ह्रस्वनानरातपोभ्यवहारैर्यथाहरतिगह्वर ॥ विरोधजेउग्रयधयोज्ये ॥ ६ ॥ स्वल्पप्रताप पराक्रम-अतिप्रसन्न-तस्याजानमधिकपानामासारथा
 रकिरक्षस्यप्योरीयुमभ्याङ्गकालेउद्भूत स्रपकान्तरालाप्रतिषज्जलति ॥ अग्निपक्षेभ्रा-अप्रावययासतीतिअरिणस्तप्तादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुसाम्रस्तनच्वविहस्तेवासन्निधौ ॥
 यदुमणिभद्रकोत ॥ ८ ॥ येनगतावाहस्यगामबाहलक्षणस्यकगपक्षोपवीतस्यवृत्तीयुगुणस्तनु-अस्यायुधिम्यगामाभनारणेनयूरित ॥ ९ ॥ सर्वविमतवर्तिनामार्धनर्महद्वा
 सार्य-सर्पोपेनेनेव ॥ १० ॥ भूतव्रोहिताह्रस्मभनिर्हयलक्षाक्षपाताललासिन अपोवर्तिप्रामाणीयथा-सगरपुत्रायेनगालक्षणायाशेषानपद्रव्याम्रक्षणेलोकेपोजिनाआरोपि
 त ॥ ११ ॥ अयस्याप्यवसापिन अभिक्षिन्नेदृनिश्चयात्स्ववत्स-सकारात् ॥ १२ ॥ अधिराष्टासमेवेतिवभ्यते ॥ १३ ॥ यीवनेविषाद्वैराप्येदयोऽतिदुर्लभमितिघते
 नायमराभिधेति ॥ १४ ॥

इति वक्ष्यमाणप्रकरणेन जगद्यात्रा चित्रयामास ॥ चित्राप्रकारमेवाह ॥ नित्यप्रित्यादिना ॥ १५ ॥ न्यामावधि ॥ बहुभोक्तृविरसं च फलवत्पुनस्तथा विधमेव सर्वेषां
 कुर्वता कर्मलक्ष्येनेन तत्पूर्वपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्तथाप्रिसाधनलूनकर्मविपुचिकेचाशुद्धिदृक् फलमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथ उक्तचिन्तानतरसस्येनः सका
 शादेकान्तमत्यन्तभीतः सन् ॥ १९ ॥ भ्रमताज्जीवानराणां ह्येपादिससारवृत्तिपुनःफलभूतस्थेनामुत्सृगनरकमानुष्याधारणार्थोपच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन
 नायुपायैश्चिराभ्यस्तयसाभ्यविक्षेपैवैषमभ्यस्य समाधिस्तदात्मना अनादिसिद्धिब्रह्माकारणच उत्येनाविभूतं न ज्ञेयस्य प्रत्यक्तत्त्वस्यावयोपेन सर्वदृग्त्वानिर्लोप्यते इति परेणान्वय
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचयैति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टो भगवत्यो विवेकेन स्वयमेवात्मनस्त्वमतः पर्यालोप्यापानता निश्चित्यतत्र विषेयवाहुल्याच्चित्तस्थप्रतिष्ठा मलभासान्त्यागता
 एकांतचित्तयामासमर्होपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रा मिमांसित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनं पुनः श्यामादानादानशतं पुनः ॥
 तदेव भुक्तविरसं लक्ष्यते कर्म कुर्वताम् ॥ १६ ॥ येन प्राप्तं न लोकोस्मिन्नद्राव्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतं बुद्धतमन्यशेषं कर्माविपुचिका ॥ १७ ॥
 पुनः पुनः पयुषितं कर्म कुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तु कः कुर्यात्किल बालवत् ॥ १८ ॥ अर्थकदा हि प्रमनाः कदाचिच्चित्तलंगुरुम् ॥ एकां
 तं संस्तुतं भीतिः समपृच्छद्भगविरथः ॥ १९ ॥ भगविरथ उवाच ॥ अंतःशून्यानुभुचिरं भ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यार्तापुचतांशुभृशं
 खिन्नावयं विभो ॥ २० ॥ जरामरणमाहादिरूपाणां भवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानां कथमंतःप्रजायत ॥ २१ ॥ चित्तल उवाच ॥
 चिरसाभ्यात्मनोरथेन निर्विभागाविलासिना ॥ राजन् ज्ञेयावबोधेन पूर्णेन भरितात्मना ॥ २२ ॥ त्वोचं न सर्वदुःखानि नुदधति प्रययोभि
 तः ॥ संशयाः समतायां तिसर्वकर्मणि चानय ॥ २३ ॥ ज्ञेयं विदुरथात्मानं संशुद्धं जनिरुषिणम् ॥ सच्चमवंगतं नित्यं नास्तमेति न चोद
 यम् ॥ २४ ॥ भगविरथ उवाच ॥ चिन्मात्रं निर्गुणं शांतमस्ति न मलमच्युतम् ॥ दृढादिनंतरत्किंचिदिति वं विभुर्नो भ्रर ॥ २५ ॥ किं
 तत्र प्रतिपत्तिर्भस्फुटतामेति नेतरा ॥ एतावन्मात्रं संवित्तिः स्यामहं भगवन्कथम् ॥ २६ ॥ चित्तल उवाच ॥ ज्ञानं ज्ञेयानि प्रुत्वमेति
 चेतोददं वरे ॥ ततः सर्ववपुर्भूत्वा भूयो जीवो न जायते ॥ २७ ॥

शतुरवे निवेदय स्तरुर्दुर्भावे विक्षेपापशमे चोपापपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेन असत्त्वेऽपवादकोऽज्ञानशोभेन दृढमसंचितम् ॥ देहेन्द्रियद्राणमनोबुद्ध्या विधातं मत
 रत्किंचिदात्मानेनैव पितृवद्वचनविश्वसातस्वोपपत्त्या चोदय ॥ २५ ॥ तत्राभातापादकोऽज्ञानशब्दरवभासहेतुर्विक्षेपानां स्वस्थस्य न दृढतिदंशयति ॥ किमिति ॥ अत्र अनयोः
 सदसद्विवेकबोधोर्म्येदतरा आयासदात्मबोधरूपादतिपत्तिरुफुटनकरतलामलकवत्सदृशं नैतन्नैवैककारणम् ॥ अहं सर्वविषेयत्वात्त्यागतावन्मात्रसवित्तिश्च कथमेवोपा
 येन स्यामिति यर्थः ॥ २६ ॥ तत्र भगविरथस्य राज्याद्यभिमानदेवतत्तद्विषये पुंचित्तधावनोद्विक्षेपस्तत्त्वावल्यादेवन रुफुटात्मप्रतिपत्तिरिति निश्चित्य तलस्तत्परित्याजनाप्यथ
 भगीतोक्तमामानित्वा दिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञाप्यते अनेनेति ज्ञानमभ्यासित्वा दितेन ज्ञेयं पत्तलवद्व्यामोत्यादिभगवद्दर्शिते संयेति छलस्येयम् ॥ सर्ववपुः पूर्णस्वभावः ॥
 न ज्ञाप्यते पूर्णस्वभावान्प्रप्यवतद्वत्यर्थः ॥ २७ ॥

अग्निष्टोमप्रहणविश्वजित्यर्तानासोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनाद्विकलमपिअविचारयत् तद्विचारोविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशो
 षः ॥ ४ ॥ सीमातिनेसीमातेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेषः ॥ ६ ॥ यत्रत्ययद्यष्टोपिजनेर्भीरिथनाभ्जानज्ञायते यत्रचजनमुखारस्वनामापिनज्ञायते
 नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनयंत्रितानिमंडलानि ॥ अवशःसन्दर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितावृक्रमप्राप्तानानागरा
 न् ॥ छादसपुस्तम् ॥ प्राप्यतिशेषः ॥ १० ॥ विविदुपरिचिक्नुः ॥ ११ ॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥ १२ ॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वाभ्यधि ॥
 ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः ॥ अग्निष्टोममखंचकेसर्वत्यागैकसिद्धये ॥ २ ॥ गोभूम्यथहिरण्यादिददौधनमशेषतः ॥ द्विजेभ्योनि
 जवंधुभ्योगुणयगुणयविचारयन् ॥ ३ ॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन् ॥ असुमानावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः ॥ ४ ॥ अथ
 सर्वार्थरिक्तंरत्नप्रकृतिपौरकम् ॥ सीमांतिनेदृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ ॥ ५ ॥ आक्रांतिद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले ॥ अधोवासा
 वशेषोसीनिर्जंगामस्वमंडलात् ॥ ६ ॥ यत्रनज्ञायतेनाशायत्रनज्ञायतेमुखत् ॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषुवासधैर्यवान् ॥ ७ ॥ इत्यल्पेनैव
 कालेनप्रशांतसकलैषणः ॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८ ॥ अमनदीपानिभूपीठेकदाचिकलालयोगतः ॥ अवशःशत्रु
 णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम् ॥ ९ ॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान् ॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत ॥ १० ॥ विवि
 दुस्तेनृपपौरामंत्रिणश्चभगीरथम् ॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया ॥ ११ ॥ प्रभोरराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः ॥ नादत्ते
 नादताशेषरत्नमप्यश्नादत्ते ॥ १२ ॥ कतिचिद्विवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः ॥ भगीरथोच्यंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः ॥ १३ ॥ अ
 थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी ॥ आत्मारामंकदाचित्सुप्रपन्नचित्तगुरुम् ॥ १४ ॥ स्वमेवस्वगतंरुक्वातेनसार्धंभगीरथः ॥ कं
 चिकलमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने ॥ १५ ॥ समतामुपयातांतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ ॥ कलयामासतुःस्वस्थौविनोददहधारणम् ॥ १६
 किमयंधार्पयत्तदहःकिंवानेनोञ्जितेननः ॥ यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम् ॥ १७ ॥ इतिनिश्चित्यतिष्ठतौतौवनाद्वनगामिनौ ॥ अ
 नानंदंपरानंदनासुखंनचमध्यमम् ॥ १८ ॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम् ॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मैनातेजर्जरत्नम् ॥ १९ ॥
 स्वागतप्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥ १ ५ ॥ विनोदकृतहलभूतदेहधारणम् ॥ १ ६ ॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंद्वाराचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १ ७ ॥ नविद्यतेविषयानं
 दायत्रतथाविषयपरानदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविरिनाष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्विन्म ॥ १ ८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
 ष्विवदिव्यभोगेष्वपिधैर्याप्यदाढ्यदर्शयति ॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैःसिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितमसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमवृणमिवमेनते ॥ १ ९

॥ स्वारभक्त्यागारभक्तमणवयावत्सत्ययावरायधारणायनितित्थित्यतस्तनु ॥ १० ॥ नौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणकमेणलगतसुखमशीत्यंदुःखमपिअभिमानदत्त ॥ यतस्तीस
मभ्यासिसमव्रतणिअतिसमोपकरसीभूरीसर्तोस्वतस्तत्त्वभावावशरामिर्नोपरमशीतिमर्तो ॥ ११ ॥ ॥ नृतिर्यावासिष्ठमंतास्यपमकरोति० पू० पचसमतिमस संग ॥ ७५ ॥
पुनर्भगारयन्यद्वाराज्यमात्रिकरीयेते॥ आराध्यमदकट्टादीरणगायाभ्यावतारणम् ॥ १ ॥ कासलनबलाद्वगीरयास्यद्वमबलाधमबलागरे ॥ अहृद्वदवान् ॥ अमिपसुदमतस्या
दि ॥ १ ॥ नटाशस्यसकमपात्नमपादाययथाविधासतपात्नसमयगुणलक्ष्यासुगुनयपमचिप्यतिस ॥ २ ॥ सवगुणलक्ष्मासमचिनेयमिनिपरिक्षापपत्यभिज्ञा
यनवागतर्धेयतिषिष्यमदीर्घतर्षकु ॥ ३ ॥ सट्टिणिअआशिष्यआरोह ॥ ४ ॥ नीरधतापूणताम् ॥ ५ ॥ मस्मिन्नेककोलेदेवात्कोसलराज्यहाराणिपिमरणादयोप्या
स्वकमणवदहोपाययावत्सत्वमनित्ठया ॥ धारणीयद्वतिसेनकमणुवायतस्यतु ॥ २० ॥ अभिमानदतुरागतमुत्तमोनिजसमाचरणान्नम
जमुनी ॥ सुखमसौख्यममोक्षितवर्जितोसमसमंतिसमोशमिनोस्वत ॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मो० निवाणम् पू० भगीरथनि
वाणनामपचसमतिमस संग ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अर्थकटापुरेश्रेष्ठेकस्मिश्चिन्महलांतरे ॥ अनपत्यनृप
व्यसुरहन्मत्स्यइवानिपम् ॥ १ ॥ तत्रप्रहतयस्वित्नानपुटेशकमाहृपम् ॥ अन्विष्यतिसस्मसयुक्तगुणलक्ष्याविशालया ॥ २ ॥ तभगीर
थमासापास्त्रिसिक्षाचरमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानायसैन्येषुकुर्मदीपतिम् ॥ ३ ॥ भगीरथक्षणेनवप्रावधीवायुनासर ॥ वलितसेन
यागुप्याक्षित्यशिश्रिच्येजम् ॥ ४ ॥ भगीरथोजगत्वायेजयतीतिजनारवे ॥ नीरधतामुपाजन्मुर्गिरिद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रत
पालयततद्राज्वराजानमाहता ॥ आजन्मुप्राक्प्रकृतय प्रादुरित्यनृपाधिपम् ॥ ६ ॥ प्रकृतयल्लुचु ॥ राजन्मत्स्यकमधिपोय
स्त्वयामपुरस्कृत ॥ न्युत्तुनाविनिर्गणोभौमत्सेनवाभिपद्यु ॥ ७ ॥ तत्सत्त्वयितुराज्यप्रसादकतुमहसि ॥ अत्रार्थितोपयातानात्पा
गायानांचनाचित ॥ ८ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंप्राथितोरजातदगीरुत्तदहच ॥ समसागरचिद्रायासयभूवभुवभूति ॥ ९ ॥
समशतमनामोर्नार्वातरागाविमत्सर ॥ प्राप्तकार्येककरणसतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनयानासागराकारकरिणाम् ॥
पितामहानागानांनुशुश्रुवतारणक्षमम् ॥ ११ ॥ तदाकिलस्वगनर्दवहतिस्मनभूतले ॥ पितृणांभूतविरूपोभूतेनगगाजलांजलि ॥ १२ ॥
स्याधिपद्वतपाभगीरयमागसपायपाभासुरित्याह ॥ तत्रप्रति ॥ भगीरथसर्वप्रपाकनायमिपुरोहिर्गार्हपत्यकृतय ॥ ६ ॥ राज्ययजतात्त्वयाय सीर्षातवार्सार्धरि राज्यद्वनेन
पुरस्कृत भर्ता ॥ ७ ॥ तत्सत्त्वद्वतसत्त्वान्नराज्यम् ॥ ८ ॥ ॥ मीर्निमित्तहितसत्त्वपाक् ॥ तिराहितसत्त्वज्ञाननवाधितोषिस्सोमहृत्त्वयिकर्तुकेआभ्ययताबुद्धिर्यस्य ॥ १० ॥
अभ्याप्यपायप्रभुवननासागराकारगर्तकर्तुरालयधाम ॥ कपोलकायाभिनापातालतलेनयानांमस्मिन्प्रतानांस्वपिनामहानागानांगुह्माबनेनकलांजलिदानेनचतारणक्ष
मननाहृदप्रजद्विर्निर्गार्हपचनजनपदपरयातनशुभवेदस्य ॥ ११ ॥ तदानींभूतलेगगास्तिर्दवहत्तव्यजलांजलि मुनीनवदत्तयाशस्त्याह ॥ तद्वति ॥ तेनभगीरथेनेषाभ्येया
पचिपिनृणापमावलीअलिभूतासजातादिस्ययादस्यापिपत्यतयानिपोभूरित्यर्थ ॥ १२ ॥

नतस्तच्छृण्वणिमात्यभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थयत्तपआदिकार्यतदर्थार्हहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्थसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्ते शशि विभृतः
 शिवस्यागसिनीशिरसिसगता सोपक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमाश्रलात्स ॥ जगत्ते ब्रह्मणो वानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्वाभूमिनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावद्दीपुण्यसत
 तिरिवेत्युपेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौ सजातस्य शश्वतस्य यशस आसमुद्रप्रचारा र्थवीथिका इति रूपकोपेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इति श्र्यावासिष्ठम ० तत्सर्वप्रकाशे नि ० पू ० पट्स
 मतितम सर्ग ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ चूडालाख्या नमुकार्थद्रष्टृश्रे जावतायते ॥ शिविष्वजस्य माहात्म्यविवाहकीडनकमाः ॥ १ ॥ भगीरथेन पश्चाद्राज्यकालेधि
 भगीरथेन च महीमवतारयितुं दिवः ॥ गंगां गृहीतो नियमस्ततः प्रभृतिभूभृता ॥ १३ ॥ ततो राज्यं परित्यज्य मंत्रिणां भूपतिः शमी ॥ तपस्सैकाय
 कार्ये होजगाम विजनं वनम् ॥ १४ ॥ तत्र वर्षसहस्रं शसमारोप्य पुनः पुनः ॥ ब्रह्माणंशं करं जह्नुं भुवि गंगामयोजयत् ॥ १५ ॥ ततः प्रभृत्य म
 लतरंगभंगिनी जगत्पतेः शशि विभृदंगसंगिनी ॥ नभस्तलान्निपतति गान्त्रिमागंगा महात्मना मिबबहुपुण्यसंततिः ॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभं
 गिनी स्वफ्रेन पुंजहासिनी प्रसन्नपुण्यमंजरीयुते वधर्मसंततिः ॥ भगीरथेमहीपतौ यशः प्रचारवीथिका तदा हि सान्निमानगंगामहीतले वभू
 वह ॥ १७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० गंगावतरणं नाम पट्समतितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उ
 वाच ॥ ॥ एतामवष्टभ्यदशं भगीरथधिया धृताम् ॥ समः स्वस्थो यथा प्रातंकार्यमाहरशांतधीः ॥ १ ॥ इदं पूर्वं परित्यज्य कोटीकृत्य मनः ख
 गम् ॥ शांतमात्मनितिष्ठत्वं शिविष्वज इवाचलः ॥ २ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ कोसो शिविष्वजो नाम कथं बालब्धवान्पदम् ॥ एतन्मे
 कथय ब्रह्मन् भूयो बोध विद्वदे ॥ ३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ हापरे भवतां पूर्वमिदानीं च भविष्यतः ॥ तेनैव सन्निवेशेन दंपती स्त्रियतां
 गतौ ॥ ४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ यत्पूर्वमासीद्गणवंस्तदिदानीं तथैव हि ॥ भविष्यति किमर्थं वै वदमेव दतां वर ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवा
 च ॥ ॥ जगन्निर्माणं निचयते रस्या ब्रह्मादिसंविदः ॥ इदं श्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशो भूत्वा पुनर्भवति भूरि
 शः ॥ अभूवैव भवत्यन्यः पुनश्च न भवत्यलम् ॥ ७ ॥ अन्यस्यावसंनिवेशाद्व्यसादृश्येन विवल्गति ॥ सदृशा विषमाश्चैव यथा सरसि र्वाच
 यः ॥ ८ ॥ ता एवान्याश्च दृश्यंते व्यवस्थाः संस्ततो तथा ॥ तस्माद्राजो वभूयो विवक्ष्यमाण कथं भवरः ॥ ९ ॥

याधुनाम् ॥ १ ॥ इदं विभवजान् परित्यज्य ॥ मनःस्वगकोर्हो कृत्य हृदि निरुद्धा ॥ २ ॥ ३ ॥ इदंती जायापती पूर्वकल्पे द्वापरे अभूताम् ॥ इदानीमटविशे चतुर्गुणेऽपि मद्वापरे तेनैव स
 न्निवेशेन भविष्यतः ॥ ४ ॥ भूत भविष्यतो सादृश्यको हेतुरतिरामप्रशार्थ ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणं निचयति ह्यपया ब्रह्मादीनां सत्यसकल्पसंविदः ॥ अनिवार्यस्वभाव एव तद्वेतुरित्यर्थः
 ॥ ६ ॥ इदं शीत्युक्तप्रपचयति ॥ यदिति ॥ यथा एकस्मिन्नाभ्यतरौ अन्यदन्यत्फलबहुशो भूत्वा पुनः पुनस्तदादृशमेव भूरिशो भवति ॥ एकवदस्तु अभूवैव भवति स च च्छिन्नः पुन
 स्तस्मिन् भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सदृशौ शिविष्वजादिसंसारोपेतयेत्यर्थः ॥ राजा अतीत शिविष्वज इव वक्ष्यमाण कथायावर्ण्यत्वेन ईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

[illegible]

नदीरसुकप्रकारप्रचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसतापःकदास्याधेनशीघ्रघटनास्यादित्याशयेनाह ॥
मृणालेति ॥ दृक्प्रवृत्त्यपुष्पिनलतागृहात्मनाददीभूनावल्लभ्यस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितसुकथासुचारमतेतिसप्तमीनांस
वद ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी त्वदिपूजयामासवद्धमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचकेवा ॥ मन्येइत्यवितर्के॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥ ३२ ॥ मन्त्रिणापदलक्षणम् ॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच ॥ कदाप्रणयिनींमुग्धाहेमाङ्गमुकुलसतीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यैकेकुंकुमांकित
म् ॥ कदाकमलवह्नीनांदोलास्वलिरिवालितनीम् ॥ २६ ॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदंदुदंदवह्न्य
भिलाषिणी ॥ २७ ॥ मल्लतेमदनातमाकदास्यार्दंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतोषुकुसु
मोपवनेषुच ॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच ॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहपुर्विविधोद्यानभूमिषु ॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलि
तासुच ॥ ३० ॥ शृंगाररसगभासुकथास्वरमतोन्मनाः ॥ त्वहिहारलसत्कायाविलोलालकवह्नीः ॥ ३१ ॥ कुमारःपूजयामाससुवर्ण
कलशस्तनीः ॥ एतन्मन्येविदुर्भवंमन्त्रिणोत्पतिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमन्त्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमन्त्रिव
र्गोविचारयन् ॥ ३३ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम् ॥ नवयौवनसंपन्नाभार्याल्विविधिनोत्तमाम् ॥ ३४ ॥ उपयेमेसता
मात्मसदृशीप्रतिमामिव ॥ चूडालेतिभुविरख्यातानाक्षान्पतिसुंदरी ॥ ३५ ॥ सातंभर्तारिमासाधरेजेफुल्लेवपद्मिनी ॥ नीलनीरजनेत्रां
तांचूडालांसशिविध्वजः ॥ ३६ ॥ स्नेहादिकासयामाससूयोदेवोयथाज्जिनीम् ॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः ॥ ३७ ॥ हाव
भावविलासाद्वरैर्गेर्नवलतेवसा ॥ सुमंध्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः ॥ ३८ ॥ राजहंसइवाजिन्यरेमेदयितयातया ॥ अंतः
पुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच ॥ ३९ ॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच ॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु ॥ ४० ॥ मंदारदामलो
लासुकदलिकदलीषुच ॥ पुरांतोषुवनांतोषुदिगंतोषुसरस्सुच ॥ ४१ ॥

२५ ॥ पुरांतोषुवनांतोषुदिगंतोषुसरस्सुच ॥ ४१ ॥
३२ ॥ मन्त्रिणापदलक्षणम् ॥
३३ ॥ उपयेमेसता
३४ ॥ नवयौवनसंपन्नाभार्याल्विविधिनोत्तमाम् ॥
३५ ॥ सातंभर्तारिमासाधरेजेफुल्लेवपद्मिनी ॥
३६ ॥ स्नेहादिकासयामाससूयोदेवोयथाज्जिनीम् ॥
३७ ॥ हावभावदयःशृंगारचेष्टाभेदास्तदाद्वयैर्गेर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरा
३८ ॥ राजहंसइवाजिन्यरेमेदयितयातया ॥
३९ ॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच ॥
४० ॥ मंदारदामलो
४१ ॥ मंदारदामलो

॥ ४९ ॥ पुरंदरीवर्धेऽष्टपुस्तकेषु सतरमणीयवर्धेऽष्टिर्धर्मो लयाविधयोर्वैपसस्य सप्तकांतयोऽपुष्प्योरिव ॥ ४९ ॥ मिथ आभ्योऽभ्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाभ्यार्थित्वा
 धकोविदीपाकतटीअतरुसर्गगुणसाभ्यादनुगतोष्णतादृपरजभाभार्थिकमामिसप्तप्यमित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ आभ्योऽभ्यद्वयस्थत्वाद्देहद्वयसंकांतमेकमेवर्जानस्वरु
 पम् ॥ चिन्मादिशिष्यदेवद्वयमपितत्तच्छिष्यकुलालानामुत्त्वावाप्यस आभ्यस्य ॥ ४५ ॥ यथाभासोऽदृष्टादशवर्धेद्वयस्य चर्चवितिशिष्याभिनयनकालाद्देवविधायकान्तिदम् ॥ सा
 दृष्टा ॥ असीरासिष्यक ॥ ४६ ॥ अभावास्यापान्यतिरोप ॥ इहकाविविधयोद्धयस्यस्थीसर्गोपेक्यमुपागती ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसी ॥ ४८ ॥ भूतल
 जगत्पुजनांतपुर्जपुजधीरजातिपु ॥ बभूवाह्लादकसर्वतपोरन्योन्यचोष्टितम् ॥ ४९ ॥ सदृपयोर्धूरवरैर्दुष्पुष्पोरिवकांतयो ॥ नित्यमे
 वाविपुक्तत्वादिपत्वाच्चोष्टितस्य च ॥ ५० ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदीतीयभूवत् ॥ स्वरूपमेकमेवतीदधतुर्मिन्नतागती ॥ ५१ ॥ अ
 न्योन्यद्वयस्यत्वादिवसंकांतमक्षतम् ॥ भवंशालायवेदभ्यां चित्रापिमुखावभा ॥ ५२ ॥ बाल कालादिवापुत्यसासीत्सर्वार्थप
 ढिता ॥ दृश्यवापादियावच्चूडालावदनादसौ ॥ ५३ ॥ अशिक्षतयभूवायकलानामतिकोविद ॥ अभावास्यानिर्वेदकांवन्योन्यवि
 लभत्कलौ ॥ ५४ ॥ मियोद्धयसस्यतीहावप्येक्यमुपागती ॥ तीसस्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ५५ ॥ पुष्पामोदाविवाभि
 न्नोभूतलस्योशिवाविव ॥ वैदभ्यस्तुदरमतीसर्वशालायपदितौ ॥ ५६ ॥ कायार्थेषमुवंशार्थोऽकमलाकमलाधर्वौ ॥ स्नेहाव्यसन्नमधु
 रीसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५७ ॥ अनुवृत्तिपरवाकालोकवृत्तांतद्विदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसइसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धा
 गोशशांकाद्वाविवादितौ ॥ ५८ ॥ रजलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिश्रुनंतदनुत्तमश्चि ॥ दक्षाद्वहदकुहरेष्विवराजइस्युग्म
 विकसिमदमन्मयमदधारि ॥ ५९ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मा०नि०पू०चूडालोपाख्यानशिखिव्यजविलासकयनंनामसमसमतिनम
 सर्ग ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमद्विनिवपाणिमिश्रुननिर्भरस्यहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमदाभिर्दिनेदिने
 ॥ ५९ ॥ अययतेपुमदुपवर्षव्वावृत्तिशालिपु ॥ शनैगलिततारुण्यभिन्नकुंभादिवाप्तसि ॥ ६० ॥

स्योभूपावर्तनीर्णोभित्वैर्गीतरांकरादिषु ॥ ४९ ॥ सदृपत्येकभापुष्टसदेहपलोकराजराइस्यसमृन्मकालुन्यविषयविज्ञातधनुरीलपयोस्ती ॥ ५० ॥ परस्परगुहद्विजा
 मिज्ञासीनाञ्जनुवृत्ति मिथार्तिवितनपाथाचारलस्यरी ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यराहकगभ्यधमरइस्यस्यवर्धेदा ॥ लसतिगगारादिनवरसलभणामिरसायनानिययोस्ती ॥ ५१ ॥
 प्रभादस्यस्यप्रभावाद्यमस्यस्यस्यलोकस्यपुष्टेरेणुगर्भासारससुराकइस्योपुष्टमिश्रियुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीपाशिवम०शात्यर्थ०नि०पू०समसमनम सर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥
 तयो०कवेणवैराग्यसच्छाब्दाभ्यासमिषनगाचूडालोपाविधेकोऽभज्ञानललापभयवपयौ ॥ ५२ ॥ निर्भरस्यहृदयेन ॥ मिथुनतारब्धिपुसद्वहम् ॥ ५३ ॥ अपरनैलारुण्येगलतिघनितपुम
 इतिनिर्णयश्चाभ्यासघनराहाविचारयथासतिद्वारेणैकरोजसवर्ष ॥ ५४ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतस्तन्विचारप्रपचयति ॥ मरगेत्यादिना ॥ तरगनिकराकारेण भगुरेण देहेन व्यवहरणशीले देहिनि ॥ मरणदेहवियोगः ॥ ३ ॥ कुतोऽहं निव रणं तच्चाह ॥ हिमाशानिरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतस्माधनतृष्णाप्राद्विषकदुर्बीलतं वदीर्घतागतवर्तते इति यावत् ॥ रयोत्रवार्धकपूरः ॥ ५ ॥ जीव्यते अस्मिन्मिति जीवने देहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्ध्यात्मिकादीनि तृष्णाचचेतःपतति निपत्यतुर्दतीति यावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयते यस्य सत्स्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यसशोषः ॥ इहास्मिन्सारे ॥ ९ ॥ दशासु जन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ नयुग्ममिष्यन्ते इति विचार्यतत्र अध्यात्मशास्त्रमेव समारब्ध्या विभेदजनिर्णीयते देवविचारयामासेत्यन्वयः तरगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातः पक्षफलस्येव मरणदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशानिरिवांभोजे जरानिपतनोन्मूर्त्वा ॥ आयुर्गलत्यविरतं जलं करतलादिव ॥ ४ ॥ प्रादधीवलतातुं वीर्यकदादीर्घतागता ॥ शैलनधारयइव संप्रयात्येव यौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमिवासास्यं जीवने जीर्णसंस्थिति ॥ गुरवानिप्रपलायंते शराइव धनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंति चे तो दुःखानि तृष्णापृथ्वीवामिषम् ॥ बुद्धदः प्रादृषीवाभ्युशरंक्षणाभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागभंडवासारोव्यवहारो विचारणः ॥ सत्त्वरंयुवतायातिकंते वा प्रियकामिनः ॥ ८ ॥ बलादरतिरायातावैरस्यमिव पादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारं स्थिरं किमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाधयुतश्चेतो दशासु न विदूयते ॥ इति निर्णयिच्युभं तत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरं विचारयामास शास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमन्त्रेण संस्तुत्याख्याविषयिका ॥ ११ ॥ संशास्यतीति निश्चित्य तावास्तां तत्परायणौ ॥ तच्चित्तौ तद्गतप्राणौ तन्निष्ठौ तद्दिदृश्या ॥ १२ ॥ तदा तदचर्चनपरौ तदीहौ तौ विरेजतुः ॥ तत्रैवातिथनाभ्यासौ बोधयंतौ परस्परम् ॥ १३ ॥ तस्यीतौ तत्समारंभावान्योन्यंतौ बभूवतुः ॥ अथ साविरतरं मरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥ शुवाध्यात्मविदां वक्तास्त्राथार्षास्तिरक्षमान् ॥ इत्थं विचारयामास स्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यायताव्यायतावाधियाधवलयेदया ॥ प्रक्षेतावस्वमात्मानं किमहं स्यामिति स्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतो मोहः कथमभ्युत्थितः क्वा ॥ देहस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धं मर्तौ चैवानुभूयते ॥ कर्मोद्दिग्गणश्चास्मादभिन्नावयववात्मकः ॥ १८ ॥

१० ॥ ११ ॥ तद्दिदा अध्यात्मशास्त्रविद एवाश्रयः शरणययौ सौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन् अध्यात्मशास्त्रे एव सम्यक्चित्तनतच्छ्रवणमन्योन्यतस्वबोधनमित्यादि समारभोययौ सौ ॥ सा चूहाला ॥ १४ ॥ इत्थं वक्ष्यमाणप्रकरणे ॥ १५ ॥ अव्यायुनात्यक्तशरीरव्यापारा ॥ प्रेक्षे विविच्य पश्येयम् ॥ अस्मिन्कार्यकारणसंघाते अहं चेतनधातुः किं स्याम ॥ १६ ॥ अयं संसारलक्षणो मोहो भ्रमः कस्यागतः यस्य हि ध्यातिरागतसतन्निवारणे स्वस्थः स्यात्स एव कदल्यर्थः ॥ कैयवेति निर्मितजिज्ञासा केतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूले हि परित्ताने तदुच्छेदेनोच्छेत्तुं सशक्यम् ॥ १७ ॥ मर्तौ स्थूलो ह गौरो ह मिथ्या दिवु द्वित्तौ सत्यमेवानुभूयते न स्वतइति तस्य जडत्वमित्यर्थः ॥ अस्मादेहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवमव्याख्याने पुनर्ब्रह्मवानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसंयहणकामयत इति व्याख्याने तु न काप्यनुपपत्तिः २ कथं कैर्निमित्तैरित्यपि पाठः

बुद्धिद्विपगणो विरचयतीरावयमात्मक एव ॥ यद्यप्यजयश्चेति सूत्रेन्द्रियप्राणादय सुक्ष्मा र्त्तगोह्वावयमा एव न स्पृष्टगोह्वावयमा इति भारवाप्यनेन सिद्धातिरतथापिनेपदिह्वावयम
 त्वेति भाषाद्विपगमनमुपादय यथवेहसयकत्वाद्वातद्वयपञ्चज्वालत्वेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मन आरेरपि जहरेह्वाविपेरकत्वात्तत्त्वयोगागप्यद्रव्यमयापत्त्यादिप्रज्वालसिद्धमि
 त्याह ॥ वेयतदत्प्रादिना ॥ २० ॥ अहासता आत्मत्वमार्थेवेति निश्चय ॥ क्षेपणैरज्जुयथै ॥ २१ ॥ स्वतन्त्रमप्युपायनारालिकनिकारेणेन ॥ साबुद्धिर्मास्तेवेयते ॥ २२ ॥ अ
 येन पापावच्छिन्ने विद्याभावे मज्जन्त्यने अय्यस्यने ॥ तथा यद्यक्षरेष्वक्षतस्याप्यलम्बावेव ज्वालत्वित्यर्थ ॥ वातात्म्याप्राणापाधि ॥ २३ ॥ अर्नरप्येन स्वातया मि विवक्षितमन्यनप
 रिपूर्णांर्जावति ॥ अस्यासुख साक्षिभावेन विषयप्रकारनेनेन कलकिकिना दूर्ध्वतयायेण ॥ २४ ॥ अर्णोर्नश्चितनेन ॥ २५ ॥ चेत्योष्ठेस्वकलकिकिनेति मप्रोपपत्तिमाह ॥ असत्येति ॥
 अवयवावयविनेन भेदो जह एव च ॥ बुद्धिद्विपगोप्यवजह एवेति हस्यते ॥ १९ ॥ प्रयते मनसायस्माप्यष्ट्येव भुविलोपक ॥ मनश्चै
 व जह मन्येसकत्मात्मकशक्तिर्यत् ॥ २० ॥ क्षेपणीरिव पापाण येयते बुद्धिनिश्चये ॥ बुद्धिर्निश्चयकरो वजहामतेति च य ॥ २१ ॥ स्वाते
 नवसरिन्नुत्साहपरेण वास्यते ॥ अहंकारोपि निसारो जह एव शवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेन जन्यते यक्षो बालेनेव भ्रमात्मक ॥ जीवश्च
 घतनाकाशावातात्मज्वालये स्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारैरतरन्येन केनापि परिजीवति ॥ अहेनुज्ञातमेतन्नेत्योष्ठेस्वकलकिना ॥ २४ ॥ जी
 वोर्जावति जीर्णोर्नश्चिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवता जीवश्चिद्रूपेण जीवति ॥ २५ ॥ आभोद पवननेन वरातेनेव सरिद्रय ॥ असत्य
 जह चत्प्रांशचयनाच्चिद्रूपजहम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोत्थमिरिव रूपस्वमुज्झति ॥ सहासहायदाभाति चित्समाधौ सति स्वत ॥ २७ ॥ स्व
 रूपमलभुतज्ज्वलतदवसावति क्षणान् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतया स्वयम् ॥ २८ ॥ जह शून्यमसत्कस्मैव तन्येन प्रयोध्यते ॥ इति स
 चित्सबूद्धालाकने पाश्चिच्यतनी ॥ २९ ॥ इति संचितयामासचिरायेत्यव्युच्छ्रित ॥ अहेनुश्चिरकालेन ज्ञातहोयमनामयम् ॥ ३० ॥
 ययनासादात्म्यसमाध्यासाच्चिद्रूपश्चित्समाभमपि तज्जगदभिसवपन्ममित्यय ॥ ३१ ॥ महाकलत्रमजलसागुद्रातद्गतो मिरिवस्वात्मरूपमुज्झति मुचति ॥ अतएव सत्ताशे
 चिद्रूपस्य परिमण्डलापद सन्मदस्मिन्नि सत्तापदपटाप्यविशकारसमागुभूयते ॥ घटापाकारस्य च द्वादीत्यपदगतानास्ति सत्ताकारप्युज्झती अभावात्तम
 व्यापयान इति भाव ॥ चित्समाधौ वैशिकाम्यसद्रूपमसद्रूपबायेदवभासोपनीतं स्वत आभातिरेव क्षणद्वयपूर्वस्वरूपमस्य अगतक्षणारस्य भावनीतिरेणाभ्यय ॥ ३२ ॥ एव
 मुकरीत्यापराधायाभिभूयमानोपि अविद्यावशादभ्यासपरंपरया अहंरूप्यमसत्कस्य सवपन्मजगत्पुबुद्धावनाह तत्त्वभावेनैव नन्येनेव तत्ताकार इति भाष्यामूलाविद्यापरणभाग
 द्वारायवोध्यत इति परे व्याख्यय ॥ ३३ ॥ गार्हो मूलाविद्यावशादभ्यगनेनेयाद्वयाचित्केनोपायेन दूरयसम विद्यायमप्रयोधयतीत्यादि ति च निरतर्गत्याह ॥ इतीति ॥ ३४ ॥ द्रव्यवपयं
 मानप्रकारेण व्युप्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥

कश्चिदपि पुरुषो न हीयते परमपुरुषार्थात्पुनो न भवतीत्यर्थः ॥ अथवा कश्चिदपि काप्यर्थो न हीयते न हानि प्राप्यते ॥ तत्वाप्तैव सर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवा किंचिद्वस्तु दुःखसाधनमिति बुद्धान हीयते न त्वज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसपत्तेरित्यर्थः ॥ हानासंभवा किरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्य अतापरिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वितीयस्य नैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्य दोग्धदे स्थाने स्थिताया तिकल्पिता इति यावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसर्वेदमवभाकारस्वरूपं यस्याः ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परमगलनादशस्वभावात्काव्याप्यच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभगेन विभातानपुनः केनाप्याविद्यत इति सकृद्विभाता अतएव नित्योदयवती परिणीयते वेदांताद्यध्यात्मशास्त्रे पुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादि विषुदीजालमस्यासंकाराद्विन्नवस्तुन यतएवाविषुदीतया साक्षिभूतया चेत्यनेन तु मानासिद्धासौषासाक्षिचित्प्रिषुदीप्रवृत्तेः प्रागेव स्वतः सिद्धत्वादाया ॥ ३५ ॥ विजृम्भते विवर्तते ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्त्तैश्चिदात्मनि मातरि प्रभासुभावापन्ने सति तत्र तरगादिकलनाप्रायाजगद्गुणभूतभौतिकपदार्थानां सत्ता आस्ति यद्वै विज्ञेयतां कत्वानकश्चिद्विद्यते पुनः ॥ एते हि चिद्विलासांता मनोबुद्धीं द्रियादयः ॥ ३७ ॥ असंतः सर्वेषु बाहो द्वितीयेषु पदस्थिताः ॥ महाचिदकैवास्ति महसस्तत्तित्योच्यते ॥ ३८ ॥ निष्कलं कासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसर्वेदनाकाराशिवं सन्मात्रमच्युतम् ॥ ३९ ॥ सकृद्विभाता विमलानित्योदयवती सदा ॥ सा ब्रह्मपरमात्मा दिनामभिः परिणीयते ॥ ४० ॥ चेत्यचेतनचित्तादिना स्याभिन्नमानतः ॥ तथैपाचेत्यते चिच्छीः सैषाद्याचिदिति स्मृता ॥ ४१ ॥ अचेत्ययदं चित्त्वं तत्तस्या रूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धीं द्रियाद्यर्थरूपैः सैव विजृम्भते ॥ ४२ ॥ तरंगकणकहोलकलनेयं चिदात्मनि ॥ जगद्गुणपदार्थानां सत्ता स्फुरति मातरि ॥ ४३ ॥ यदिदं तत्परं रूपं तस्याः खलु महचित्तेः ॥ शुद्धचित्मणि वत्सा हि संयं समसमोदिता ॥ ४४ ॥ अनन्ययैव याशस्तया जगज्जुंभिकया स्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेण नान्यासंभवती हि हि ॥ ४५ ॥ विचित्रतेव भांडानां ननु हेमतया च या ॥ सा तथोदेति तद्गुणमात्मानं च तति स्वयम् ॥ ४६ ॥ स्वचित्तेन द्रवत्वेन तरंगादित्वमंबुषु ॥ महाचित्तौ जगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४७ ॥

तारस्फुरति ॥ ४८ ॥ यदिदं जगत्सत्ता रूपं प्रसिद्धतत्तस्या अधिष्ठानभूतायामहाचित्तेरेव पररूपं कृपातराम ॥ खलु शब्दोद्देवावब्रह्मणो रूपमूर्तवैवामूर्तवैवत्यादि श्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यतसा हि चित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिविबमसंगैव धत्ते सेयजगत्सत्ता च व्यावहारिकेषु प्रातिभासिकेषु च समसमाख्यसाधिविधाननुसारिणी उदिता ॥ ४९ ॥ अतएव जगत्सत्ताया अधिष्ठानसत्ता न्यत्व निरूपणायोगान्मायाभावत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ५० ॥ अतएव नामरूपविशेषप्रत्ययजगत्सत्ताया शब्दब्रह्मसत्तात्मनैव परिरिष्यते ॥ मायाबाधेन आनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मान स्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानामलकारजालानां विचित्रता यथा प्रविलये हेमतया हेमसत्तात्मनैवोदेति तथेत्यर्थः ॥ ५० ॥ सत्तायादधीतन्यायेनैव जगद्द्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्वेदानामपि विषयाकारभेदे मिथ्यात्वपर्यालोचने अपरिच्छिन्नपरब्रह्मचित्मावता पर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेति द्वाभ्याम् ॥ यथा स्वभेदजालादौ द्रवत्वेन परिणतेन स्वचित्तेन सिद्धेषु समुद्राद्यबुधुतरगादि अनुद्यद्पुद्गेतीव तथामहाचित्तौ ब्रह्मण्यपि समष्टिचित्ताज्जगदनुद्यद्पुद्गेतीत्यर्थः ॥ अनुदेतीति न जसिद्धं तेन सहेतियोगविभागात्समासश्रृंक्षादं सोवा ॥ ५१ ॥

॥ ४९ ॥ निबाणेमोक्षसुखेपरितोनिर्वाणनिर्द्वन्नागभयञ्जरासकञ्चामीकरव्यामसखप्रमेवाह्मासे ॥ यद्वेगेनवेतनमाभामात्रि योयतद्रोकाभेतनितुभयमासमानात्माना
 ॥ ५० ॥ किहृदाहृदाभ्यसाहिजगत्वाभाभमत्यक्षिकब्रह्मनेत्याह् ॥ नेदमिति ॥ ५१ ॥ उत्तमेवसस्त्रिप्योसदरति ॥ इत्यभिनि ॥
 ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीबासिष्ठमन्त्रार्यमकरोनिर्वाणमकरेणपू० अट्टममति
 ॥ ५३ ॥ ॥ अर्पुर्भीमर्नीदहापृथयाधर्याजना ॥ ब्रह्मलयास्वरोभायहेतुर्धर्मोषवयद्वेति ॥ १ ॥ पुनश्चिरोपोस्तन्मस्यतश्चज्ञानस्याभ्यासाद्भिनकेमेषो
 ॥ ५४ ॥ ॥ विनागुहिननिमि ॥ विनागुहिनकनेज ॥ नित्यनर्माभ्यपठति स्वात्मविकल्पगतस्त्रिपुटस्थितायतिष्ठति ॥ १ ॥

तस्यास्तन्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णाद्विहादितरात्मनसोप्यतिरप्रत्यगामायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरं प्राक् संप्रसारयांतातदातिरतिशयानंदपनेज्ञानलब्धे
 पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥ ५ ॥ कथमस्य कालिकेन बोधेनानादमर्हंतमस्य च भ्रमस्य निवर्त्तितस्तत्राह ॥ पथेति ॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपः स्पष्टविभ्रमः अविद्विष अकस्मादेवा
 गतस्तथा तच्च ज्ञानवतिसर्वानि शेषमकस्मादेव विलीयत इत्यर्थः ॥ दीर्घपाठेयथा विलीयते तथा तच्च ज्ञानवर्तव्यभूवेति कथा चिद्व्याख्येयम् ॥ ६ ॥ नट्टमकलहैर्नयन्नया विभेपदे
 ॥ ७ ॥ यथा जरद्वी वृद्धा गौरुं रारोहनमसंतुणोदकसमालोकनुल्यातपचन्द्रिकोपभोगरौलापदेवाद्याप्यअनाकुलसंस्थिता भवति तद्वत्सापि समालोकजापदादिसर्वावस्थान्स्वक
 रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानजापदायसवधात्मनास्वभावेन प्राप्य तस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासंस्थितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेन पूर्णनिदस्वरूपा विभवेण ॥ ९ ॥ स्म
 नीरागानिरुपासंगानिर्द्वानिःसमीहितानजहातिनचादत्ते प्रकृताचारचारिणी ॥ २ ॥ परितोर्णर्भां भाधिः शांतसंदहजालिका ॥ परमा
 त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना ॥ ३ ॥ विश्रान्तानुचिरं श्रान्ता घनलब्धपदांतर ॥ सर्वोपमार्तानतया जगामाव्यपदेभ्यताम् ॥ ४ ॥ इति साभा
 मिर्नीतस्य चूडालावरवर्णिनी ॥ स्वल्पेनैव हिकालनययौ विदितवद्यताम् ॥ ५ ॥ यथा यमगातः कश्चिज्जागतः स्पष्टविभ्रमः ॥ तथा विलीयते
 सर्वतत्त्वज्ञानवतिस्वयम् ॥ ६ ॥ अहंप्रसकलं शांते पदे विश्रान्तिमेत्यसा ॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेव गतसंभ्रम ॥ ७ ॥ अनाकुलासमालोका
 मसंबंधात्मनात्मनि ॥ जरद्वीवशैलाग्रं सतृणं प्राप्य संस्थिता ॥ ८ ॥ स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयनसा ॥ शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा
 भिनवोद्गता ॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगीकदाचित्साशिरिव्वजः ॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमान उवाच ह ॥ १० ॥ भूयो यौवनयुक्तेवमं
 दितवपुनः पुनः ॥ अधिकं राजसेतनिवजगद्राजवर्तीयथा ॥ ११ ॥ प्रपताम्य तसारवलयव्यालभ्यपदेव च ॥ आनंदपूरपूर्णवराजसंनितरां
 प्रिये ॥ १२ ॥ उपशांतं च कांतं च धानासुंदरं वपुः ॥ अभिभूयेंदुमायासि श्रियं कामपि कामिनि ॥ १३ ॥ अभोगरूपं शांतमूर्जितं सम
 तांगतम् ॥ गंभीरं च प्रशांतं च चेतः प्रस्थापितं प्रिये ॥ १४ ॥ तृणीकृत्य त्रिभुवनं पताखिलजगद्रसम् ॥ अतंतोडामरं सौम्यं मनः प्रस्थापितं प्रि
 ये ॥ १५ ॥ न केन चिन्महाभागे विभवानंदवल्लुना ॥ चेतस्तव तुल्यमतिमस्तर्पितारिभ्यसुंदरम् ॥ १६ ॥ तैरववा लकदलं मृणालां कुरकमलैः ॥
 अंगैः स्थितिमनुप्राप्तैर्विद्ध्यातेवलक्ष्यसे ॥ १७ ॥ तथा तेनैव तनवसन्निवेशेन संस्थिता ॥ अन्यतामुपयातासिलतेव क्रतुपयये ॥ १८ ॥
 यमानो विस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमाने पुण्यमहद्देहजगच्छेदवच्चैति शतवृद्धातिदेशादुपगता श्रेतिस्त्रिषाष्टां पुलादसत्त्वान्नकृतः ॥ राजवतीराजन्वर्तपूर्णचंद्रव
 तीवायधाराजतेतद्भद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम् ॥ शांतशमादिगुणवत् ॥ प्रशांतमुपरतचापलम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ मकरविनिर्जलजह्वनयाक्षीराब्धि
 रिवपूर्णतया च सुंदरम् ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपयाति तैर्भाक्तैर्नैव गंगरवयवैस्तेजोतिशयेन दार्ढ्यातेव ॥ १७ ॥ क्रतुपयैरिति शिराल्यये ॥ १८ ॥

पयानोत्सापनादिपयाग आपो गोपधाविस्तिर्गुणयोराक्योगृहयोगोपायास्तप्यदन्तिम ॥ १९ ॥ २० ॥ एषराक्षामुटावृहालास्त्रशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नदहा
 स्मतास्यामृणाद्विीपप्रलान्तलाभाश्चेतिगृहोक्तप्रायश्चमपुनरभाह ॥ नार्कचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनमसिद्धिमिशररीरात्मत्यक्कानधिष्यतेआर्कचिवअरोपा किंचिन्ना
 मरुपापरायस्सिद्धयाधिपप्रक्षाल्यत्वंतरवभाषेनआगताननुममरसापानादिसापनभाषेण किंचिर्किंचिदक्षनुच्छन्नतत्तिष्ठाकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवाअहर्किंचिर्किंचिदाका
 रजापरासपरासप्रादयगतानाप्यर्कचिर्किंचिदाकारमुपमरुपर्कानुदमरस्यापयमपित्यक्कानुपीयस्त्रागमगातानेहेतुनेत्यर्थ ॥ अथवाअहर्कर्मोपासनादिनाकिंचि
 विराकारददधद्वादिद्विपयगर्भांतरभाषनाकृताहस्यसिद्धानागता नाप्यर्कचिर्किंचिदाकारमभ्यत र्कर्पाकसिदसर्वत्यक्कास्यस्वरूपप्राधावस्थितानेहेतुनेत्यर्थ ॥ अथवा

किंत्वयापीतममृतप्राप्तसाथान्यमेववा ॥ अमृतमुमेवसप्राप्तप्रयोगायुक्तित ॥ १९ ॥ रान्यार्चितामणेवापिनेलोक्ताह्वात्वयाधि
 कम् ॥ अनामंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥ ॥ चृहालोवाच ॥ ॥ नार्किंचिर्किंचिदाकारमिदत्यक्काहमागता ॥ नकिंचि
 किंचिदाकारतेनास्मि श्रीमतीस्थिता ॥ २१ ॥ इदसर्वपरित्यज्यसवमन्यन्याश्रितम् ॥ यत्तत्सत्यमसत्यवतेनास्मि श्रीमतीस्थिता ॥
 ॥ २२ ॥ यत्किंचिदन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम् ॥ ययोदयययानाशतिनास्मि श्रीमतीस्थिता ॥ २३ ॥ भोगैरभुर्केसुप्यामिभुर्के
 रिवसुदुरोगानद्वप्यामिनकुप्यामितेनास्मि श्रीमतीस्थिता ॥ २४ ॥ एकैवाकाशसकाशोकेवलद्वयेरमे ॥ नभेरजलीलासुतेनास्मि श्री
 मतीस्थिता ॥ २५ ॥ आत्मन्यवहितिष्टामित्यासनोपानसद्यसु ॥ नभोगेपुनलज्जासुतेनाह श्रीमतीस्थिता ॥ २६ ॥ जगतां प्रभुरेवास्मि
 नकिंचिन्मात्ररुपिणी ॥ इत्यात्मन्येवतुप्यामितेनाह श्रीमतीस्थिता ॥ २७ ॥ इदवाहमिदनाहसत्याचाहनचाप्यहम् ॥ सर्वमस्मि नकिंचि
 क्षतेनाह श्रीमतीस्थिता ॥ २८ ॥ नसुखप्रापयेनार्थनार्थनेतरांस्थितिम् ॥ यथाप्राप्तेनद्वप्यामितेनाह श्रीमतीस्थिता ॥ २९ ॥

अहमिदराजगरेषुपरिच्छिन्नजीवाकारस्यक्यायनार्कचिर्किंचिद्विषयत्वात्कआकारोपस्थतायाविषयमार्थतेनकिंचिर्किंचिदाकारवप्रलतवगतामाप्तवतेनेहेतुनेत्यर्थ ॥ १९ ॥
 उक्तमेवार्थमप्यनेष्यपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदपरिच्छिन्नसर्वपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमभ्यभ्ययाआश्रितम् ॥ किन्नाह ॥ यत्तत्सत्यमभाधिनधिष्यतेसमूर्तत्यद्मूर्तस्यपच
 त्रपयप्रसत्यस्य ॥ तनेतिप्राग्वत् ॥ २१ ॥ नकिंचिर्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिभयनरेण्यवषयति ॥ यदिति ॥ यदसु उदय सगतमनतिक्रम्येतिपयोदयसट्टिदशादुरय मा
 नकिंचिस्तस्मिन् यदेष्वयययानराप्रमयदशादस्यभावनार्कचिद्विषयवहितयथायेनकूटस्यप्रागनदस्त्रभाषेनस्थितजानार्मात्यर्थ ॥ २१ ॥ २४ ॥ त्वदपयदेनहार्दप्रलत
 स्यते ॥ २५ ॥ आसनेपानादिरुद्रेस्तिष्ठप्यहर्गुणोक्तमप्यवहितवामिभुगुणसम्पानादिरारिरभानसभोगेपुनरलतामपयुक्तलज्जासुता ॥ २६ ॥ २७ ॥ इदद्वेष्टाविधास्तदुपगो
 प्यमधिष्ठानदयाआरोपितदशानुनाह ॥ २८ ॥ भागर्धजिह्वाभाषातिशेय ॥ २९ ॥

वयस्याभिः सरवीभूताभिः तनु कशीभूतो विद्वेषो रागश्च याभिस्तथा विधाभि स्वप्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिश्च सह मे ॥ अथ वा शास्त्रदृष्टिभिः करणैस्तनुरत्नीभूतो विद्वेषो रागश्च यासां तया विधाभिर्वयस्याभिः सरवीभिः सह मे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथ इह जगति अहनयनरदिभिरन्यैर्वा इन्द्रियैश्च तेन च यत्पश्यामि तन्न किंचिददृत्तमेव ॥ तेनेन्द्रियमनोदृश्येन विरहि तनुन किंचिन्निष्प्रपचवस्तु अतः पश्यामि ॥ यतो हेतोरिति वर्णितरीत्या अतर्बहिश्च सन्ध्याबाधितरूपं पश्यामि तेन हेतुना चिरसततमुदिता परमाभ्युदयश्रीमती अस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठम् ० तात्पर्यप्रकाशे निर्वर्णप्रकरणे पू० एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ अज्ञेन राज्ञा द्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ रवेचरत्वादिसिद्धीनां बीजचात्र निरूप्यते ॥ १ ॥ एवं वर्णितप्रकारेण स्वशोभातिशये निमित्ता निवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअमौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणे अकुशलं त्रियावन् ॥ २ ॥ अ

तनु विद्वेषरागाभिः प्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमे सह वयस्याभिस्तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिन्द्रियैर्वा चित्ते न च हितदंगन किंचिदेव ॥ पश्यामि तद्विरहितं तु न किंचिदंतः पश्यामि सन्ध्यागतिनाथ चिरेदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षे वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु नि० पू० चूडालोपाख्यानै चूडालात्मलाभो नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एवमात्मनि विश्रांतां वदंतीं वराननाम् ॥ अबुध्वा तद्गिरामर्थं विहस्य वाच भूपतिः ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ असंबद्धप्रलापास्मि बालास्मि वरवर्णिनि ॥ रमसे राजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्पत्नकान किंचिद्योगतो प्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्गुणः सकथं किल शोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमिति भोगान्जहाति यः ॥ रुषे वासनशब्दादीन् सकथं किल शोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगोपरित्यज्य रवेऽन्ये रमते तु यः ॥ एक एवाखिलं त्यक्त्वा सकथं किल शोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन् सर्वान् त्यज्य धीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनै वैकः सकथं किल शोभते ॥ ६ ॥ नाहं देहोऽन्यथा चाहं न किंचित्सर्वमेव च ॥ एवं प्रलापो यस्यास्ति सकथं किल शोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामि न पश्यामि तत्पश्याम्यन्यदेव यत् ॥ प्रलाप इत्यसम्यस्य सकथं किल शोभते ॥ ८ ॥

संबद्धप्रलापतामेव ना किंचिद्विचित्रियायुक्ते दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ ताकारस्यैव शोभाप्रसिद्धा यत्ताकारसामान्यं त्यक्त्वा निराकारतांगतः स शून्यप्रायः कथं शोभतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीति यत्त्वयोक्तं तदप्यसंबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाकोधेनेव ॥ ४ ॥ एकैवाकाशसंकाशो केवले लहदये रमे इति यत्त्वयोक्तं तदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगे इति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगो भिन्नभुत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोः समहारपरित्यज्य तत्साधनं विताप्य खिलं च त्यक्त्वा य एक एव शून्ये रवे पिशाचवद्गमते स किंल शोभते इति कथसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीः अतिक्रोधादिविधैर्यामात्रबलेन शरीतोष्णसुप्तुपादिदुःखानि सहमान इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदं चाहं मिदं नाहमिति यदुक्तं तदप्यसंबद्धमित्याह ॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिन्द्रियैर्वस्तुते यदुक्तं तत्पुनरामसंगतमिति नैतेशोभाहेतव इत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ कटमिति ॥ नचेद्दिग्देदीन्मदीद्विनदिरित्यादिभ्योतेरिति भावः ॥ ११ ॥ अंगेति प्रसवो धने ॥ १२ ॥ रवेण प्रागभोदेव सत्त्वारस्तद्विषये न च्छावभूम् ॥ ता
 दशवारभ्यारवस्तदिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूर्वकवति ॥ अपाद्वाप्तं शशुजपायद्विषिदायनप्रशासकालेन तिगम्यते ॥ अन्यथा तत्पराधीनायास्तस्या एकान्तिरितत्वापयो
 गत् ॥ ऊज्यस्य प्राण्यवनस्य चिरत्नवरासिद्धिस्तुनकुलभूम्यादिरशानिरोधाप्यासम् ॥ १५ ॥ रवेचरसिद्धिप्रयोजकक्रियाप्रसंगेन राम क्रियासाधन्ये निमिसजिज्ञासुराक्षिप
 दि ॥ पारिमिति ॥ पारिस्थान्तरजगमश्च जगत्सर्वस्वरूपान् क्रिययानि प्यादितद्वरयो विना कप्रारिकारकस्य रूकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् ॥ तथैव सति क्रियानाम् स्वरूपस्य कयनि
 श्चति विचक्षिपाशुनपृट्स्थान् आपेक्षात्माप्रयोजनवस्थान् द्वितीयेष्व्यापान् अभिराम फलान्नवस्थान् चेतिक्रियाक्रियानामोन्नतनुत्पत्तिरनुभूयते अनुभवपथमारोहति तद्व
 तस्मादालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेन कर्माभिमकीदसुदरि ॥ १॥ प्रविहस्य दृष्टासेन शिखिभ्यजडतिभि
 याम् ॥ मध्याह्ने क्षातुमुत्पायनिर्जगामांगनाग्रहत् ॥ १० ॥ कष्टनात्मनि विभ्रान्तो मद्वांसि न भुङ्क्ष्वान् ॥ राजतिखिन्ना चूडालास्वध्यापा
 रपराभवत् ॥ ११ ॥ तदा तयागतत्रापतादगाशयोजयो ॥ ताभि पार्थिवलीलाभि कालोषद्रुति योययौ ॥ १२ ॥ एकटानित्यदमा
 यानिरिच्छाया अपिसि यम् ॥ चूडालायाय भूवेच्छालीलयाखगमगमे ॥ १३ ॥ खगमगमसिद्धयर्थमथ सातृपकन्यका ॥ सर्वभोगान
 नादत्यसमागम्य च निजानम् ॥ १४ ॥ एकैवेकांतिरितास्वासानावस्थितागिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासचकारह ॥ १५ ॥ ॥ श्री
 राम उवाच ॥ ॥ यद्विदद्वैतार्थं किंचिज्जगत्स्यावर्जगमम् ॥ स्पदभ्युत्क्रियानास कयमित्यनुभूयते ॥ १६ ॥ कस्य स्पदविलासस्य धना
 भ्यासस्य भवेत् ॥ मक्षन् वगमनापेतफलपुष्पकशालिन ॥ १७ ॥ आत्मज्ञो वाप्यनात्मज्ञ सिद्धयर्थलीलायधवा ॥ कयससाधयत्येतद्य
 यातद्वदभेदप्रभो ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ निविधसंभवत्यगसाध्यं वस्त्वित्सर्वत ॥ उपदेयचहेयचतयोपेक्ष्य चराधव ॥ १९ ॥

इत्यथ ॥ १९ ॥ पुनराक्षिप्य प्रस्तुतपृच्छति ॥ कस्म्यति ॥ एतावन्मनादिसिद्धिनात कस्य स्पदविलासस्य फलनवर्षिष्वेत्यथ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्धयर्थ आत्मज्ञो लीलाया
 बाधुर्न सिद्धिजगत्कथनकमप्यसाधयति नवर्षिष्वेत्यथ ॥ १८ ॥ भवेद्यथात्मप्राप्त्यानन्यस्थानादिको यो योदिक्रियास्तद्व्यपमाप्रसिद्धयेकारकपेक्षास्त्यात् नमुतथा किन्नुकि
 यासाध्यस्वरूपस्य फलनिष्पत्तये हि यद्युत्तानिकारकाणि नातीत्येकनया क्रियाभवत्तवे ॥ नयाद्विकल्पस्य साधनाकारकाणि साधनतावध्यपदेदुशक्यते ॥ तथा च साध्यसा
 धनो भवयितुं क्षम्य क्रियानसाध्योपक्षिप्तसाधनेभ्य साधनतरमपेक्षन् दतितत्साक्षिकयकूटस्वसाकारणमिति विक्ष क्ष्यानि रक्षकारा एव स्यारायेन वसिष्ठ उवाच अस्माधानानुकूल
 गोप्य एव साधारण क्रियासाध्यभिन्न उपदेयायति ॥ विचक्षिपमिति ॥ उपदेयाननुद्विषिष्यो भूतवस्तु उपदेयप्रवृत्तिविषय इत्यनुद्विष्येय इत्यनिवर्त्तमिति यय उपेक्षा नुद्विगतम्यमुपे
 स्यतवैराद्याप्येपि कपोपचारादेनोपक्षयापन्नवर्त्तकतद्विलोक्येव्यवहारदर्शनादीर्णसाध्यम् ॥ १० ॥

तेषु फलवैलक्षण्यदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनः स्वस्य भूतमनुकूलम् ॥ एतयोर्हयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् ॥ २० ॥ आह्वानकरं साक्षात्परया वा सुखानुकूलम् ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापि सुखानुकूलत्वादेव तत्साधनोपादानसिद्धेरिति भावः ॥ तद्विरुद्धसुखविधाति ॥ दुःखस्यापि स्यात्स्थसुखविधाति ॥ तदेवेदं व्युत्पत्त्यादिति भावः ॥ २१ ॥ त्रय एते साध्य मेदा अज्ञानमेवेत्याह ॥ सम्मतेरिति ॥ २२ ॥ विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युगमेपिन काश्चिदोष इत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ २३ ॥ एकमेव वस्तु एकस्यैव पुरुषस्य बोधरीग वैराग्यावस्थाभेदेन बोधासपद्यते इत्याशयेनाह ॥ ज्ञस्येति ॥ एव सिद्धार्थलीलायाधवा इति प्रश्नाशयोरुपपत्तिमुक्त्वा कथं संसाधयत्येतद्विश्रंसासाधनश्रावयति ॥ शृण्वित्यादिना ॥ २४ ॥ तत्र सिद्धितारतम्ये चिराचिरया लापेक्षया च निमित्तान्याह ॥ देशेति ॥ २५ ॥ एषा देशादीनां चतुर्णामध्ये श्रीशैलयाद्युत्तमदेशादि चतुष्टयमलनेशीर्षसिद्धिलाभायो गमवज्रपादिक्रियाया इतरे देशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षया प्राधान्यस्योत्कर्षस्य कल्पनाभावति ॥ फलोत्कर्षोपित इनुसायैवेत्याह ॥ सिद्धादीति ॥ यतस्तसिद्धादयः फलोत्कर्षकमाअ

आत्मभूतं प्रयत्नेन उपदेयं च साध्यते ॥ हेयं संत्यज्यते ज्ञात्वा उपेक्ष्यं मध्यमेतयोः ॥ २० ॥ यद्यदाह्वानकरमादेयं तच्च सम्मते ॥ तद्विरुद्धमनादेयमुपेक्ष्यं मध्यमं विदुः ॥ २१ ॥ सम्मतेर्विदुषो ज्ञस्य सर्वमात्ममयं यदा ॥ त्रय एते तदा प्रक्षाः संभवंति न केचन ॥ २२ ॥ केवलं सर्वमेवेदं कदाचिच्छीलया तथा ॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयति वानवा ॥ २३ ॥ ज्ञस्योपेक्षात्मकं नाम मूढस्यादेयतांगतम् ॥ हेयं स्फारविरागस्य शृणुसिद्धिक्रमः कथम् ॥ २४ ॥ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाः सर्वासिद्धयः ॥ जीवमाह्वादयं तीह वसंत इव भूतलम् ॥ २५ ॥ मध्ये चतुर्णामेवैषां क्रियाप्राधान्यकल्पना ॥ सिद्धादिसाधने साधोतन्मया स्तेयतः क्रमाः ॥ २६ ॥ गुटिकां जनयद्वा दिक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ तत्रासतां च दोषो न विस्तारः प्रकृतार्थहा ॥ २७ ॥ रत्नौषधितपोमंत्राक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेव किलैषोपि विस्तारः प्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥ श्रीशैलसिद्धदेशे च मेवादीवानि वासतः ॥ सिद्धिरित्यपि विस्तारः कृतार्थप्रकृतार्थहा ॥ २९ ॥

पितृन्मया स्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिण इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अस्त्वेव कित्तस्तत्राह ॥ गुटिकेति ॥ तत्र खगमनादिसाधनानि सिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपि उद्दामरतत्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुपथप्रसिद्धानि सन्ति ॥ कथं संसाधयत्येतदथा वदद्भमेन भो इति त्वदीयप्रश्नस्य तत्क्रियाक्रमनिरूपणकर्तव्यमिति चेदभिप्रायस्तर्ह्येति स्तनो न्यातदसंभवात्तद्विस्तारकार्यः ॥ तेन तत्रागुसिद्धिषु विषये अस्तमाभिज्ञा ज्ञानमतत्त्वविदां च त्वदतिरिक्तश्रोतणद्वैवादिभिलाषो देयतत्रैव प्रवृत्त्या महादोषः स्यात्तत्रापि सुविस्तारः प्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्य विप्ररूपत्वाद्विपातक इति तन्निरूपणमोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एष न्यायो मणिमवादि साध्यसिद्धिक्रमनिरूपणे श्रीशैलादिसिद्धदेशानि वा संसाध्य सिद्धिक्रमनिरूपणे च योज्य इत्याह ॥ रत्नेति द्वाभ्याम् ॥ २८ ॥ हे कृतार्थतिराम सर्वो धनतासां सिद्धीनां स्तादृशदृष्ट्या नुच्छेतेति योतनार्थम् ॥ २९ ॥

[illegible]

तस्माद्धिव्यजकयाप्रसगापतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलाभ्यु ॥ ३० ॥ अतस्यात्यखिलास्त्यक्तासाध्या
र्थतरवामना ॥ गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाकर्म ॥ ३१ ॥ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्राद्यभावनान् ॥ स्वाचारान्भुजना
संगात्सर्वस्यागात्सुखासनान् ॥ ३२ ॥ प्राणायामपनाभ्यासाद्रामकालनेकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंलग्नाङ्गगत्यगाच्चसुव्रता ॥ ३३ ॥
त्यागादाननिरोधेषुभयातिविधेयताम् ॥ प्राणाभ्युत्पत्तयस्त्यपुंसोऽष्टत्याद्वखिला ॥ ३४ ॥ रात्र्यादिभोक्ष्यपर्वता समस्ताएवस
पद् ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्यासर्वस्वरापव ॥ ३५ ॥ परिमहलिताकारामर्मस्थानंसमाश्रिता ॥ आंघ्रवेष्टनिकानामनादीनादीश
ताश्रिता ॥ ३६ ॥ र्वणाप्रावर्तंसदशीसखिलावत्तसन्निभा ॥ लिप्यार्थोकारसस्थानाकुहलावर्तंसंस्थिता ॥ ३७ ॥ देवासुरमनुष्यपुच्छ
गनदलगादिषु ॥ कंटादिव्यजजतेपुसर्वेषुप्राणिपृदिता ॥ ३८ ॥

सर्वास्यद्वानिर्द्वा निलिखे यत्पुष्पकमुपपारिपतुषवैरुपयुक्तानि स हि सद्भारानमपाननादीशानाभिनान्मूलाधारद्वारभ्य आभ्रभरार्धसमष्टु च केच्यनुप विरयति गतीन्मूलाधारेसाध
 मिषत्पवटर्नात् सुमकुण्डलीनिराश्रिताभीष्टुपशानार्द्धवपयति ॥ परिषद्वलिताकोत्सादिता ॥ परिषम्यद्यत्तारासाभि परिषद्विन्मत्स्यत्परिषद्वलिताकाराभ्रतर्प्याभ्यागपयिना
 द्योभिर्देवद्वारापवटनिकानाम् ॥ १६ ॥ नांमूलाधारेस्तानिगणकुण्डलिनीसत्स्थानानुक्रमेणवपयति ॥ वीर्येति ॥ वीणावद्वत्स्यायमूलभागेनसिद्धोरेत्सात्मकस्तधीमूलपरिव्रजन
 इव सत्स्वरारिषत्तनूपाबाधआनलस्तदरी ॥ त्रिप्यालेखनेनप्रदरानिर्द्धकारस्याधमर्द्धकारस्तस्यसत्स्थानमिषत्सत्स्थानयत्स्या ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिषदनागराक्षरेउत्तरा
 यद्विषदनागसत्स्थानलक्ष्यमित्यर्थ ॥ अर्धेनपुष्पकमित्येकदेशितासमास ॥ ओमाह्याभ्येतिपाठवप ॥ १७ ॥ इत्यन्तननुप्यव्येवार्कित्तुषवर्षपाप्मिशरारिष्यस्याह ॥ देवति ॥ १८ ॥

शीतेनार्तं शीतार्तिं निवारणाय दृढवद्धमंडल इति यावत् ॥ तथा विषस्य सुप्तस्य भोगं कायस्तद्वद्धमंडलं यथा ॥ सिताशुभा ॥ कल्पाग्निना विगलता अंतर्वलयाकारे
 खारुक्तेनेदुनानुत्पवद्धाकुडलीवलयाकतिर्यथा ॥ अथवा कल्पने जरणसमर्थो भवतीति कल्पो भिर्जाठराभिलेन विगलन्यो मूर्ध्नि योगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रः स एव चित्तीयमूलाधा
 रे प्रसूतो यनी भूयतत्र वद्धकुडलाकतिस्तद्वस्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ ऊरुपदेन ऊरुमूलसंधिर्गुर्दक्षिणयो न्यतेतत आरभ्य भूमध्य पर्यंतं यानि रं धाणि तानि स्पृशतीति प्लवस्यूता मनोव
 त्तिभिरतश्च चलावहिश्च पवमानेन प्राणादिना स्पृशदा ॥ ४० ॥ तस्यामूलैत. सार्द्धं त्रिवलयाकाराकुडलिनीसंज्ञा चिच्छीकतिदर्शयति ॥ तस्या इति ॥ तस्मिन्मूलाधारे वीणा मूले
 लक्ष्मिणतंत्रो वेगेनेवलसती परमसूक्ष्मा पराख्या सर्वशब्दमूलभूता गतिः शब्दब्रह्मात्मिका स्फूर्तिं सैव प्राणसगान्नाभिद्वयकदंशेषु तरोत्तरं व्यक्ततरा पश्यतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदा
 न्भजते इति ॥ तथा चोक्तमत्र शास्त्रे ॥ चैतन्यसर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति यद्विदुः ॥ तस्याप्यकुडलीरूपप्राणिनां देहमध्यगम् ॥ वर्णालिना विभवंति गद्यपद्यादिभेदत इति ॥ सावेनाप्यु
 क्तम् ॥ यासां मित्रावरुणसदना दुच्चरतीं विषाट्टि वर्णान्नप्रकटकरणे प्राणसगात्प्रसूते ॥ ता पश्यतीमध्यममुदितामध्यमा बुद्धिसंस्था वा च चक्रकरणविशदावैखरी च प्रपद्ये इति ॥ ४१ ॥
 शीतार्तं सुप्तभोगीद्रभोगवद्धमंडला ॥ सिता कल्पाग्निविगलार्देदुवद्धकुडली ॥ ३९ ॥ ऊरुभूर्मध्यरंध्राणि स्पृशतीति त्तिचंचला ॥ अना
 रतंच सस्पंदापवमानेन तिष्ठति ॥ ४० ॥ तस्यास्त्वभ्यंतरे तस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ या पराशक्तिः स्फुरति वीणावेगलसद्गतिः ॥ ४१ ॥
 साचोकाकुडलीनां साकुडलाकारवाहिनी ॥ प्राणिनां परमाशक्तिः सर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ४२ ॥ अनिशानिः श्वसद्द्रुपारुषितेव भुजंगमी ॥
 संस्थितो ध्वीकृतमुखी स्पंदनाहेतुतांगता ॥ ४३ ॥ यदा प्राणानि लोयाति तद्विदुः कुडलिनीपदम् ॥ तदा संविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः
 ॥ ४४ ॥ यथा कुडलिनी देहे स्फुरत्यज्जडवालिनी ॥ तथा संविदुदेत्यंतर्भूदुस्पर्शवशो दया ॥ ४५ ॥ स्पर्शनं मृदुना न्योन्यालिनि कतत्रयंत्रयोः ॥
 यथा संविदुदेत्युच्चैस्तथा कुडलिनी जवान् ॥ ४६ ॥

सर्वासाप्राणोद्दिगुबुद्ध्यादिशक्तीनामापि सत्ता स्फूर्तिं प्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥ तत्र कथमप्राणशक्तिर्जवप्रदा तदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैव स्वमुखात्प्राणमूर्ध्वं क्षिपति अ
 पानचाध आकर्षतीत्यनिशानिः श्वसद्द्रुपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कथंबुद्धिशक्तिजवप्रदा तदाह ॥ यदेति ॥ यदा तद्विस्थितः प्राणः कुडलिन्या आकटः सन् अपानवत्या कुडलिनीपदया
 तितदा भूततन्मात्राप्यपचीकृतभूतान्येव बीजमुपादानं यस्य तथा विधे अतः करणे भवतीति भूर्जीवसंविनस्य तिसकस्याभ्यवसायाभिमानरागादि वृत्तिभेदैरत रुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
 कथंचेद्विधशक्तिजवप्रदा तदाह ॥ यथेति ॥ एवमप्राणबुद्धोराहितज्ञानक्रियास्वशक्तिः कुडलिनी देहे मृदु स्पर्शविषयसन्निष्कर्षो घेयतेषा च क्षुरादीनां वशो दया सती देहे यथा यथा
 यादशभोजकादृष्टदृष्टसामयविविचयेण स्फुरति तथातत्तदिदं विधैर्यथा विशेष स्फूर्तिरफलभोगादिलक्षणा संविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथमृदुस्पर्शवशानुगा तदाह ॥ स्पर्श
 ना मिति ॥ कुडलिनीजवात्तथा स्फुरति यथा मृदुना च क्षुरादिना विषयस्पर्शनं प्रथममुदेति ॥ तथा च तत्र यंत्रां कार्यकरणसंघातयुनक्तिरिति यत्र युः प्रमाता तस्य वृत्तिद्वारा बहिर्निर्गतस्य
 वासं विषयेण सह अन्योन्याभ्यां लिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण बुद्धिः ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ता व्याप्तिरुदेति ॥ तया च यथा विषयावरणभगे उच्चैः स्फुटतरां संविद्वदादिप्रथा उदेति
 तथा तेन तेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्रमूलाधारस्यापाः कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाब्जोद्धारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पद्यतेप्रताप्यते ॥ विलीयतेसकुचति ॥ ४७ ॥ कथमुत्पद्यतेविलीयतेचतवाह ॥
 नित्यमिति ॥ प्राणान्मनाहोष्मन्मयाअपानात्मनाअथप्रवेशोन्मुखपातया ॥ उक्तमुपसहरति ॥ सेति ॥ सामानीसाधारणी ॥ समानराख्याज्ञावेत्यर्थोवाप्यजिह्वापि
 इदमलङ्कितस्यप्रत्यलोप ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नापाभिन्नामूलाधारमाहीमूलपरिच्छिन्नकुण्डलिन्याःस्थित्वाद्ब्रह्म कथयिकमर्थवतिरामपृच्छति ॥ आकल्पयति ॥ आक
 ल्पादिककालत ॥ सर्ववित्तवस्तुतन्भावमिच्छन् ॥ देशकालपरिच्छेदाभावात्स्यापिबलुक्तमपरिच्छेदाभावेनभावस्यसारायेनोपायोरोपादानम् ॥ ४९ ॥ वासिष्ठस्तुतर्हि काल
 कथयरेच्छेशावोपितवर्तनभूतपुनरुत्पद्यमानव्ययम् यदिस्यटीकप्रणायामस्यपृथग्यवदानतर्हिदेशकालपरिच्छेदाभावेपितस्मानमितिअितयानुवादव्याजो नदर्शयन्तिराका
 षायानिर्दिष्टयायाम्भविताब्जिवाकारणयदादिगोचरतयावाभिभ्यक्तमर्थात्तदासंविद्ब्रह्मसत्तन्माधवीजश्रीरस्युक्तार्थविलारादिधरिष्यत्स्थूलसूक्ष्मबृहद्वयाकारपरिणतभूतसा
 तस्यासमस्तास्यवद्वानाब्जोद्धदयकोशगा ॥ उत्पद्यतेविलीयतेमहाणवइवापगा ॥ ५० ॥ नित्यपातोऽस्तुकतयाप्रवेशोन्मुखपातया ॥
 सासवसविदावीजत्येकासामान्युदाहृता ॥ ५१ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्सवित्सर्वमस्तिहि ॥ तस्मात्कुण्ड
 लिनीकोशालेनार्थेनोदयस्तुट ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वचित्सविविद्वयतेनय ॥ किंत्वस्याभूततन्मात्रवशाद्
 भूदयकचित् ॥ ५३ ॥ सर्वत्रविद्यमानाप्रदेशेषुतरलायते ॥ सर्वगोप्यातपसौरोमित्यादीर्वाविजृम्भते ॥ ५४ ॥ क्वचिन्नष्टंक्वचिरस्पष्टंक्व
 चिदुच्छन्नतगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिदृष्टतत्तत्सद्भावविजृम्भितम् ॥ ५५ ॥ एतद्दयक्रमेणाहशृणुवक्ष्यामि तेनय ॥ देहस्वेचययोदतिभृश
 सविन्मयक्रम ॥ ५६ ॥ चतनचैतनभूतजार्तव्योमतयाविलम् ॥ सर्वचिन्मात्रसन्मात्रशून्यमात्रत्रयथानम ॥ ५७ ॥

पक्षैवविद्योविशेषाभिप्यक्तिरित्याह ॥ सर्वत्रेत्यादिना ॥ ५० ॥ भगुरेशकतपरिच्छेदाभावेसवित्सर्वप्राप्तेत्येतादृशक्योपाधिवशाद्वदतस्यास्तुटीग्राह्यतिसदृशतमाचष्टे ॥
 सर्वमेति ॥ तद्व्यापनद्वन्द्वोऽत्रवच्छ्रयमतिर्विवनान्माहिमुणीकल्पप्रथमाद्वहलीभूताकालस्यकषट्कद्विचोषन्याश्चालीप्रवर्तित्यर्थ ॥ तद्योपाधिरुक्तबृहलीभावेनस्कटीभावे
 दृष्टतमाह ॥ सर्ववदति ॥ ५१ ॥ तस्याप्युपाधिमालिन्यतारतम्येनचिदाभिप्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ यच्छिच्छादिवस्तुनितिविद्वस्तुअविद्याकाळोनाभिभावास्तम
 धारिरस्यैतन्मिवमष्टमदर्शनगतम् ॥ देवमनुष्यादित्तिभगुनस्पष्टमभिभ्यक्तम् ॥ दक्षादिछेदोपकृष्टाच्छन्नतवाहिं सवेदनविवेकासमतागतदृष्टम् ॥ चिदंशमव्यवसन्तारोक्षारतम्यमि
 त्याह ॥ तदिति ॥ तेषांअधिपोपाधीनासर्वानुभावसिद्धेस्तद्भावेच्छेदोलस्यवर्षविजृम्भितमनमिभूतमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ उक्तमेवाभिभ्यक्तितारतम्यंक्रमत्वात्सगसमानोर्निरूपयितुं
 पतिजानीत ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिहृदयास्तुस्याधरादिदेहेययापादशानरतम्यम् ॥ ५३ ॥ तदुपोहतेनसुक्ष्मस्थूलज्ञानाभ्यासप्रपञ्चनायसंवाधिविधानसन्निदेकरससर्वप्र
 षतद्वन्द्वप्यव्याप्त्यन्यार्थानिर्दिष्टमिति ॥ चतनेति ॥ तन्मोक्षमोक्षदशषिभुसुप्रमथ ॥ ५४ ॥

तस्मिंस्तथैवस्थितेभायाकल्पितेकदेशेआकारादिसुक्ष्मभूतानाक्रमदध्यासान्तदेवभूतमात्रात्मरूपकस्थितमित्याह ॥ तद्वीति ॥ ५५ ॥ ततस्तन्मात्रपचकक्राणामनवुद्धिज्ञान
द्वियकर्मद्वियमितपचधागतलिगशरीरमतीविवतयाप्रविश्यदीपादीपशतमिवसंपन्नस्त्वसविदमनभूताजन्मादिकाराआदिपदाजापदायवस्थाभेदाश्रयस्मिस्तथाविद्वि
त्वजीवभावमिति यावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छान्दसउपग्रहव्यत्यय ॥ ५६ ॥ कानिचिह्मिगारमपरिरिटा निपचकानिजीवस्यदेवमनुष्यायाकारवासनानसारिसकल्पलव
रूपिणास्तत्तन्मात्रकेणैवपर्चाकरणद्वारास्थूलदेहलवजति ॥ ५७ ॥ देहप्रकरणाद्धेमादित्वधत्तूरादिस्थावरशरीरताम ॥ अथवातिर्यगादित्वमित्यादिपदादेवस्थावरदेहपरि
ग्रह ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतरवर्परोपलक्षितब्रह्माहत्वतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थ ॥ ५८ ॥ अस्त्वैकान्तस्तथाह ॥ एवहीति ॥ स्थितसिद्धम ॥ तसंधिष्ठानचैत
न्यसर्वत्रास्तीतिषट्पाद्यपिचेतनकिनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ॥ ५९ ॥ पचकवशाच्चैतन्यामिष्यजक्राणादिपचकयादितोल्गादेहमावान्यादेवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभि
तद्विचिन्मात्रसन्मात्रमविकारंस्त्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितसंविदेवभूततन्मात्रपंचकम् ॥ ५५ ॥ तत्पंचधागतद्वित्वंलक्ष्मस्त्वसंविदम्
अंतर्भूतविकारादिदीपादीपशतंयथा ॥ ५६ ॥ स्वसत्तामात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिब्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचिन् ॥ ५७ ॥
कानिचित्तिर्यगादित्वहेमादित्वंचकानिचिन् ॥ कानिचिदेहतादित्वंब्रह्मादित्वंचकानिचिन् ॥ ५८ ॥ एवंहिपंचकस्पर्दमात्रंजगदिति
स्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविवर्तरेषुनंदन ॥ ५९ ॥ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडस्पर्दाभिधाक्वापिस्थावरादौजडाभि
धा ॥ ६० ॥ यथास्तब्धःस्थितोवाचिरिवस्यलमिवास्थितः ॥ पंचकेपुनथुतच्चिह्नोलरूपाजडान्विता ॥ ६१ ॥ इतःसौम्यदत्तोलातःकिम
द्विवरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवेतत्पंचकंहिजडाजडम् ॥ ६२ ॥ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशौलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनितस्पर्दिस्व
भाववशतो नय ॥ ६३ ॥

धा ॥ कापिपर्यष्टीलिंगस्थूलदेहयो समप्राधान्याज्जडस्पदाभिधाजडचेतनाभिधा ॥ स्थावरादौनालंगस्यत सवेदनमात्रत्वेनवह्निर्जनैश्चेतनत्वाविभावनज्जडाभिधाप्रसिद्धे
त्यर्थ ॥ ६० ॥ त्रिष्वपिचित्कथतरतम्येनस्थितेत्यवदटानमाह ॥ यथेति ॥ यथादिधावेलीनोपुनसमृद्ध सायशिरारपवनसपर्कद्विलानटक्रमाद्वर्तमानावातस्तब्धोनिश्चल स्थित
समद्रवप्रदेशोवाचिरिवचल ईषद्वनप्रदेशेपञ्चल अत्यतपनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवपाचिनरतिर्धकस्थानवरदेहंरूपपुपचकेपुलोत्तरूपादृष्टोलोअत्यतजाड्या
न्विताचस्थितेत्यर्थ ॥ ६१ ॥ यथाक्वचिद्वर्तमानेनलोलत्वाभावोपिनस्पनादिव्यत्ययाघातस्तथास्थावरादिभावेपिनचिद्रूपतास्तीरित्याह ॥ इतद्विति ॥ नोदतिक्राकु ॥ किमद्विवरि
तव्यप्रदेशेनभवतिकुतुभवत्येवयथातथैवेतरसुरनरतिर्यविकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथवायजडाजडविकल्पोऽप्यस्तपंचकधर्मएवमचिद्रूपस्तस्यानिर्धर्मकत्वादि
त्याशयेनाह ॥ पचकहीति ॥ ६२ ॥ पचकेस्यभाववशतर्देहशावहवोविकल्पादृष्टादित्याह ॥ देहादीति ॥ देहायाकारपरिणतपचकक्राणधारणार्थीनस्पर्दचेतन्याभ्याजीव
श्चेतनस्तयोजकस्पर्दरोलादिकजडमेव ॥ स्थावरादिशरीरानुवासानिलायीनस्पर्दिअतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पाः स्वभाववशतोदृष्टादित्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननस्य स्वात्मना भाव स्वभावे सकयविद्वद्विषयस्वात्मक स्यात् विरोधोद्विषयात्पेक्ष स्वभावस्त्वनन्यपेक्ष यदिस्वीयोभावा स्वभावस्तथाप्यसौस्वभावाप्रसाधेक्षोनरसापेक्ष
नृतिरुपयस्यस्यस्विद्वयस्यस्वत्वयतिमिसवास्यादितिय र्पयर्पुन्युभयतार्हित्ययात्स्वभावविद्ययावाधयप्यर्पुन्योनन्यभा ताएवद्विषिआहाराभ्युदया ॥ स्वापुनरुक्तनार्थ
स्यादप्यगतपत्यर्थनन्यताद्वयैरुदयमपय ॥ षष्ठशीतल्ल्यादिधमपरार्हिमाभ्याद्विधर्मपरसाक्षिभविन्दतिपुषपकरीषसर्गषपरिदृश्यतद्वत्यय ॥ स्वभावावितित्यक्त्येप
कर्मण्ययर्थ ॥ १४ ॥ अथवावाग पनपयन्योऽप्यगतस्यावासनाकथ्यतविकल्पकस्यककार्यानुवाहित्वनतत्परार्थानत्वात् किन्तुगृहीतवासनाशानानन्तद्विद्वद्विकल्पभावेन
विद्वद्विषयस्वात्मनोपयकानास्थिरपरद्वयपन्युयाजनयोभ्यादस्याह ॥ यद्वीतति ॥ तानिरेविकल्पनविरोधमाशोच्येभ्यद्विभिभाव ॥ १५ ॥ अथवातनासामप्यपराध पूष
पुषविद्वद्विषयसदसवासनानुमात्रित्वात् अतन्मासनाविद्वद्विषयकस्यानमूलकमन्विष्यनपुसाविषयमितदनन्तद्विषयैककल्पसहस्येयननुविषयसार्वाविशिमावासनापुषपयनु
वाच पयन्युयक्त्या स्वभावाद्वापुनरुतनागताप्याद्विभिमाभ्याद्विवाक्येतिपरिद्वयते ॥ १४ ॥ गृहीतवासनांशानांपुष्टाभावविकारिणा
न ॥ स्थितय पयनानां हि योज्या पयन्युयोजने ॥ १५ ॥ वासनासुविषयंकाहृतोनेतुमितश्रता ॥ पुसाप्राज्ञनशक्यतेसुखपयन्युयोजि
तुम् ॥ १६ ॥ अशुभंवाशुभंवापितेनपयन्युयोज्यते ॥ मनुद्ववासनचान्यत्यचकसुतवामनम् ॥ १७ ॥ यन्नपयर्पुन्योगस्यफलमननुपुष
त ॥ तनतसप्तयुंजतनाकाशानुष्टिभि क्षिपत् ॥ १८ ॥ दृष्टाप्रतिष्ठाभेवापापयचनानां हिराशय ॥ विवेकनिष्ठा कीटायाएतस्यावरजग
ना ॥ १९ ॥ मसुमवासनापेक्षिपयस्यावरजातय ॥ मयुद्ववासना केक्षिपयानरसुरादय ॥ २० ॥ सवासनाविला केक्षिपयैततिर्य
गादय ॥ प्रक्षितवासना केक्षिपयैर्नमोस्त्रगामिन ॥ २१ ॥ अपस्वास्त्वसवित्सुमनानुब्रुवादिका रुता ॥ हस्तपादादिसयुर्क संज्ञा प
चरराशिभि ॥ २२ ॥

पानिनुराक्यतत्त्वभावादयद्वित्याह ॥ वासनादिति ॥ ११ ॥ पुसाप्युज्जतिपयकृत्स्थायरादिभावेयुभेवादिभावेवापयुद्ववासनं सुमवासनं यपयचकतिष्ठति ॥ तेनवासनैवतद्वे
नयपयन्युयोज्यतद्वत्यय ॥ १२ ॥ किंचवासनार्थयर्पुन्योमस्यतस्योपायोयमवतकत्वेनसकलता स्वभावादिपयन्युयोगस्यनकिंचिरकलमस्तीत्याह ॥ यमति ॥ १८ ॥ अतए
ववासनासपुण्यास्तताभावाभावा स्वप्नरायोपिपुण्यस्यनिष्ठमनिष्ठानुच्छन्नायेथेतिदृष्टायनिष्ठा-सपयनेविवेकनिष्ठारेवादिभोगशालिद्वेष्टाअपिकीटायादयनुच्छन्नरास्यप
यतद्वित्याह ॥ यमापति ॥ १९ ॥ अतएववासनास्वापमयोधतारतम्यदेवपयचकपुस्यादरादिर्विषयमवित्सुमनानुब्रुवादिपयचककाराशानुपिममनानाविनिचिप्रप्यवहारसमस्तपाना
स्यच्छन्निवतसद्विदा सवासनविष्ठा ॥ यमिमावासनास्यकवासना ॥ २० ॥ वासनायैविषयमावेवदेवनरापिपयचकाराशिराकाशानुपिममनानाविनिचिप्रप्यवहारसमस्तपाना
रिलक्ष्यिजनकं मयसपयनेदेनरादिपयचकाराशिरा स्वासुत्वासुसमिस्तेवनरादिपयचककाराशिराविषयमवित्सुमनानुब्रुवादिपयचककाराशिराविषयमवित्सुमनानुब्रुवादिपयचककाराशिरा
पासमा सकृन् कृताअनपुष्टाऽप्रतिपानादिर्विषयस्वभावाद्दृश्यतद्वितिभाव ॥ २२ ॥

निर्यग्भिः पञ्चादिभिस्तु चत्वारः पादाः शृगेषु च्छेति पक्षिभिस्तु चंचुः पक्षौषु च्छेपादौ चेति सपैस्तु फणाभोगः पुच्छमिति कर्मिकीर्तयामशकादिभिश्च स्वस्ववासनानुरूपव्यवहार
योग्या अवयवादिसकेता कल्पिता इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ आद्यतमेष्वेषु च लैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेण तु अचलैरजडैश्च ॥ ७४ ॥ एवं पंचकाख्यलिगभेदानन्तानुपवर्ण्य
तेष्वेकतमस्य कस्यचि कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्ट्यहंभावप्रामस्यकश्चिदेकः सकल्पपरमाणुरस्य ससारनभोदक्षस्य बीजमित्याह ॥ एवमिति ॥ समष्टिगोचरत्वादिभि
र्यामः सकल्पोऽभि सकल्पस्तद्वक्षणः परमाणु सर्गाख्याणामाकाशदक्षणाणां बीजतेषु च सर्गाकारादक्षेष्टद्रुमानि पंचकानीत्यहोमायेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ सर्गाणामाकाशदक्षत्वयदुक्तत

निर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याः संज्ञाः प्रकल्पिताः ॥ स्यावरादिभिरप्यन्यैरन्याः संविदः कृताः ॥ ७३ ॥ इति साधोऽस्फुरंती मेचित्राः पंचकरा
शयः ॥ रूपैराद्यंतमध्ये पुचलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥ एवमेकोऽभिसंकल्पः परमाणुर्महीपते ॥ बीजमाकाशदक्षणां सर्गाणि तेष्विमा
नितु ॥ ७५ ॥ इन्द्रियाणि च पुष्पादिविषयामोदवर्तिह ॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्यो मंजयश्चंचलक्रियाः ॥ ७६ ॥ लोकांतराणि स्वच्छानि गु
ल्मानुलंसमेरवः ॥ पल्लवानोलजलदालतोलोलादिशोदश ॥ ७७ ॥ वर्तमानानि भूतानि भविष्यंति च यानितत ॥ जयंति तान्यसंख्यानि
फलानिरधुनंदन ॥ ७८ ॥ पंचबीजास्त एते हिरामपंचकपादपाः ॥ स्वयं स्वभावाज्जायंते स्वयं नश्यंति कालतः ॥ ७९ ॥ स्वयं नानात्वमायां
तिचिरं जाड्यास्फुरंति च ॥ स्वविविक्ताः शमंयांति तरंगाद्वववारीधौ ॥ ८० ॥ इतोयांति समुत्सेधमिति यांति शमं स्वयम् ॥ एते जाड्या वि
वेकाभ्यां तरंगाद्ववतो यधौ ॥ ८१ ॥ ये विवेकवशमा लयंगतारामपंचकविलासराशयः ॥ तेन भूय इह यांति संस्थितिं प्रभ्रमंति जगतीति
रेमुहुः ॥ ८२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाण० पू० चू० पंचकविलासो नामाशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥

रुप्यदा मोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इन्द्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिन्द्रियावयवेषु पुष्पावयवतायथोचितं योज्या ॥ विषयलक्षणेष्वाभोदेषु वर्त्तनशीलं तत्प्रधानमिति याव
त् ॥ चचलानाकर्मिन्द्रियाण्युक्त्वा ॥ ७६ ॥ स्वच्छानि स्वर्गादिलोकांतराणि गुल्मानां विदपाः ॥ समेरवो मेरुसहिताः सर्वे पर्वतामूलम् ॥ ७७ ॥ भूतानि चतुर्विधशरीराणि ॥ तत्
स्य दक्षस्य ॥ ७८ ॥ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ॥ ७९ ॥ स्वस्माद्विविक्ता विवेकदृष्ट्या दृष्टाः ॥ ८० ॥ श्लोकद्वयोक्तमेव सयस्याह ॥ इत इति ॥ इतः परादृष्टेः ॥ इतः प्र
त्यगृष्टे ॥ ८१ ॥ हेरामये पंचकविलासराशयः आलयनिर्वासननाशपर्यंतं विवेकवशंगतास्ते इह संसारे भूयो जन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिनयाति इतरेतु जगति यथा पूर्वप्रथ
मत्वेवत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥

कुरतिभ्याः प्रसंगनरोमोद्वाराप्रकभा ॥ सिद्धिदिदेशोपायाशेषमिदं प्रयते ॥ १ ॥ यथापाणानिलोपातिद्विद्विजुहल्लिनीपदम् तदासिद्धिदेस्तर्भूततन्माधवीजभूरितिबुद्धि
 शक्तिमद्वयत्वापरादनेभूततन्माधवीजभूरित्यास्यस्कृटीकरणपथकसंयुतं सूक्ष्मपथकविचारसममयत्वेवरादिसिद्धिबीजपाणाभ्यासोपयुक्तमस्तुतकुहल्लिभ्यापाणापुद्ग
 प्रकाशपरायति ॥ एतदिति ॥ तस्यस्युतदेहात्मकस्यपथकस्यातरेभूलाधारेतस्यापानार्थीनायाकुहल्लिभ्याभेतस्यलिंगात्मकपथकस्यसमीजमुपादानभूतसूक्ष्मपथमपाणपथकक
 पणस्फुरास्य ॥ १ ॥ साध्याणक्षेपणां स्फुरिताकुहल्लिनीभारतभर्षेणस्वधर्षेणचस्वद स्पर्शं सन्निविदिमिदं पथककल्पनाभूलाकलाचिज्जीवोभन सकथ्योबुद्धिरहकार पुपटक
 ङ्गिद्वयत्वादिनातिकलनादिभ्यापराशेषमिदं भूततन्माह ॥ साततिविधिभि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्यस्यराशे प्रधानद्विगतत्वातन्निधिभ्यदर्याति ॥ अपानताभिनि ॥ ५ ॥

श्रावसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतत्सर्वकवीजतुकुहल्लिन्यातदतरे ॥ प्राणभारतरूपेणतस्यास्फुरतिसर्वदा ॥ १ ॥ सांत कुहल्लिनीस्पदस्पर्शं
 विल्लामला ॥ कलोक्ताकलनंनशुक्रयिताचेतनेनचित् ॥ २ ॥ जीवनाज्जीवतायातामननाच्चमन स्थिता ॥ सकलप्राचैवसकलप्रा
 यंधाद्विद्विरितिस्मृता ॥ ३ ॥ अहकारात्मतांयातासैपापुयंएकाभिधा ॥ स्थिताकुहल्लिनीदहजीवशक्तिरनुत्तमा ॥ ४ ॥ अपानतामुपाग
 त्यसतत्तद्वहत्यध ॥ समानानाभिमध्यस्थउदानास्त्रोपरिस्थिता ॥ ५ ॥ अधस्त्वपानरूपैवमध्योसौन्म्वसर्वदा ॥ पुष्टाप्युदानरूपैव
 पुम स्वस्ववतिष्ठति ॥ ६ ॥ सर्वयत्नमधोयातियदियत्तान्नधायते ॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिगतयावलात् ॥ ७ ॥ समस्तेवोर्ध्वर्भा
 यातियदियुक्त्यानधायते ॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिगतयावलात् ॥ ८ ॥ सर्वयात्मनितिष्ठेत्पुच्छेस्वच्छोर्ध्वधोगमगर्भा ॥ तज्जतोर्ही
 यतेव्याधिरतमर्कितरोधत ॥ ९ ॥ सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभव ॥ प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभव ॥ १० ॥ ॥
 श्राभामउवाच ॥ ॥ किंविनाशा किमुत्पादा शरीरेस्मिन्मुनीश्वर ॥ आधयोव्याधयश्चैवयथावलयथाशुभे ॥ ११ ॥

इतिभेदप्रयोजनाभ्याह ॥ अधश्चि ॥ अपाणननाधेदप्रयोजनमित्यध ॥ अपानोदानाभ्यामाकथ्यमाणपितृयसौभ्यानिभ्यल्लि ॥ तद्वद्वद्वत्वादेवपुष्टाबलवत्यप्युज्ज्व
 लितद्वानर्कधर्मतास्वर्धेनविघटितलिंगाद्विद्विजुहल्लिभ्यापाणास्य ॥ १ ॥ एवमधोदत्तेरपिसाविद्विभिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदिसामान्यव्यनयनाभायतेतर्हीसाजीवसंधिदवा
 नदरपासंयत्नमपास्यातथाआकाकथ्यमाणअधोमर्गणद्विहयति ॥ किंमतस्तदाह ॥ तदिति ॥ ७ ॥ मातुक्तस्यदमाह ॥ समस्तेवेति ॥ ८ ॥ अतएवपाणापानगतिनिरोधा
 भ्यासेनसर्वातिप्रमानदरपराइतिनयेसर्वभ्याभिज्ञमप्युक्तयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वयेति ॥ आत्मनिदेहे ॥ ९ ॥ एकगतप्रधाननाड्याल्लकारवास्तुसामान्यनाड्याल्लान्तरसमा
 धिनया सामानदत्तेयधैवकफपित्तापुण्यपादेधुयमभ्यापारकलधैवतवायुभिर्धैवभ्येणाभ्ररसाकर्षणाद्व्यवरोगाणां भूतभ्ररोगाणां च संभव इत्याह ॥ सामान्येति ॥ १० ॥ कस्मा
 द्विनारोपयतीति विनाशा ॥ एवमिदमुत्पादा ॥ ११ ॥

तेपानिदृतिरौपधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः सुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखं तेषामूलतोज्ञानेनारोमांक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ मिथ अन्धोऽन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचि
 युगपदुपपन्नाद्वास्तनिमित्तात्समयुगपत् कदाचिसुखातरितेपर्यायेण ॥ १३ ॥ मौर्ख्यमज्ञानतन्मूले ॥ १४ ॥ तत्रआभ्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अतत्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणनि
 पदहस्तविनतदभावादित्यर्थः ॥ तद्विचितेनानवस्तिमितवायुप्रायास्वारभ्युद्बहेतुसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः ॥ १५ ॥ इदमात्मिदनप्राप्तमितिचित्तायाइतिशेषः ॥
 भयशोकानिमित्तप्राप्तौतत्कालीकारोपायापरिज्ञानलक्षणघनमोहदतीतिघनमोहदा ॥ १६ ॥ इदानींशारीरव्याभ्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्यंअतिरेतक्रे

श्रीवासिष्ठउवाच ॥ आधयोव्याधयश्चैवदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविधात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते ॥ १७ ॥ मिथःकदाचि
 ज्ञायेतेकदाचित्सममेवच ॥ पर्यायेणकदाचित्चआधिव्याधिशरीरके ॥ १८ ॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्यं
 मूलहितविधात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः ॥ १९ ॥ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वैद्रियाक्रमणंविना ॥ तद्विज्ञानवमुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् ॥ २० ॥ इ
 दंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्ततेवर्षासुमिहिकाइव ॥ २१ ॥ भृशंस्फुरतीष्विच्छालुमौर्ख्यंचेतस्यनिर्जिते ॥ दु
 रन्ताभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच ॥ २२ ॥ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावाद्भावनेनच ॥ २३ ॥ क्षी
 णत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनरंध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातकयेतुविकलीकृते ॥ २४ ॥ दौर्स्थित्यकारणंदोषाद्वाधिर्देहेप्रवर्तते ॥ नद्याः
 प्रावणिनदाषाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ २५ ॥ प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्याजयतिक्र
 मे ॥ २६ ॥ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंशृणुविनश्यतिराघवाणंकुलोदह ॥ २७ ॥ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसार
 एवच ॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः ॥ २८ ॥ प्राप्तेनाभिमतनैवनश्यतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतव्या
 धयोप्यलम् ॥ २९ ॥ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति ॥ ३० ॥

त् ॥ इरन्नादयस्तुवासाः ॥ दुर्देशाः दम्भशानादयः ॥ १७ ॥ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविपसंप्रबन्धाघतस्करादिशंकास्तेषामनस्युद्भाव
 नेन ॥ १८ ॥ नाडीनामन्तरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्दिगुणरसजातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरताकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिनाविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौर्स्थि
 त्यमस्वारभ्यतत्कारणव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥ साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सामान्यःपेठव
 सारोदहनरश्च ॥ व्याधिरूपतद्वैतव्यवहारःक्षुद्रप्राज्ञोपचलालसादित्सत्सभवश्च ॥ जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम् ॥ २३ ॥ अभिमतनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥ आ
 धिव्याधिःभूयोभूयसालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यतेनावबोधेन ॥ २५ ॥

पादप्यक्षिर्वेपातदवीत्यामिवसर्वेपाभाधिष्याधिषितासानांसारभ्याधिसक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यभ्य ॥ २६ ॥ साभाभ्यध्याधिव्याधिजध्याधय सुषिक्षितस्यादित्याराय
नाह ॥ अनाधिभादति ॥ अन्येद्वयपरंपराधैर्दिविषिक्तै ॥ २७ ॥ लोलाकर्कश्वीर्धेषुकानम मभाक्षीपधानीत्याणुपाया ऋक्तुभ्यद्वजनादधिगताभ्यापधानि
चिक्लिस्तारासाविषलयाज्ञायतरुधेतिशेष ॥ २८ ॥ आधिभ्योभ्याधिजभ्यपकारतश्चिक्लिस्तोपायभराम पुच्छति ॥ आधेरिति ॥ इभ्यादीपधाविनरयामप्रपुण्यादिरूपयेति
स्वभावनयोकि ॥ २९ ॥ तदप्रययमतद्वद्वयपकारायाह ॥ षिधुरितेआधिभिःक्षुब्धे ॥ उक्तमर्थदृष्टानेोपपादयति ॥ तथाहीतिवार्धेन ॥ अयपुरोमार्गम

आधिष्याधिविल्लासानांरामसाराधिसक्षय ॥ सर्वेर्षामूलहाप्रावणदीवतदवीरिधाम् ॥ २६ ॥ अनाधिजाभ्याधयस्तुद्रव्यमन्नशुभ्रक
मं ॥ चिक्लिस्कादिशाश्रोक्तेर्नश्वत्यन्यैरिहायवा ॥ २७ ॥ ज्ञानमन्त्रौपधोपायावतुश्राधिगतानिष ॥ त्वयाचिक्लिस्ताराकाणिकिमन्य
दुपदिभ्यते ॥ २८ ॥ श्रारामउवाच ॥ आधे कयभवेद्वाधि कयचसविनश्रति ॥ इव्यादितरयायुक्त्यामन्त्रपुण्यादिरूपया ॥ २९ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चितोविधुरितेदेह सक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिरपितोजतुरभमेवनपश्रति ॥ ३० ॥ अनवेक्ष्यपुरोमानममा
गमनुधावति ॥ प्रयतमानगमुत्स्यशरार्त्तोहरिणोयथा ॥ ३१ ॥ सक्षोभात्साभ्यमुत्सृज्यवहतिप्राणवायव ॥ देहेजजप्रविधेनपर्यासीव
सरित्ते ॥ ३२ ॥ असमंवहतिप्राणेनाहयोयातिविसस्त्वितिम् ॥ असभ्यकस्स्थितेर्मुपेययावणाश्रमकमा ॥ ३३ ॥ काश्चिन्नाह्यन्नपूर्ण
त्वयातिकार्थश्चरिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहम्वत सरितोयथा ॥ ३४ ॥ कुर्जाणत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायेवप्रयात्य
नप्राणस्रवारदुक्रमत् ॥ ३५ ॥ ययाकाष्ठानिनयतिप्रार्थदेशसरिद्रय ॥ तथाजानिनयत्यतप्राणवात स्वनाश्रयम् ॥ ३६ ॥ यान्य
नानिनिरोधेनतिष्ठत्यतश्शरीरके ॥ तान्येवभ्याधितायातिपरिणामस्वभावात् ॥ ३७ ॥ एवमाधेर्मेवद्वाधिकास्त्याभावाच्चनश्रति ॥
ययामन्त्रोर्विनश्वतिव्याधयस्तत्कमष्टणु ॥ ३८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ शार्दूलिकेपितथैवआधिकास्तक्षोभाषाणवायव साम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहति ॥ यथागणस्यप्रषिटेनप्रवेशेनसुध्यानिपयाधिसवतिस्तदेकमार्गेवहतिनद्वत्
॥ १२ ॥ असमविषमम् ॥ विसस्तिर्नकफपित्ताधिपूणताप्रयुक्तमिषमसस्थानताम् ॥ १३ ॥ तदेवाह ॥ कार्थवर्ति ॥ प्राणीराधिधुरितेसर्वतोविङ्गुलीकृतवेह ॥ सरितेनाह्य
तोर्षेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ समानाभ्यन्नाप्यवात स्वभाप्रयसर्वशरीरशुक्ताभ्यन्नातिरसीकृत्यनयति ॥ मध्येतुसमानपुष्यसेतुतमभ्यसमनयतीतिश्रुतेरितिभाब ॥ १६ ॥ धानुर्वे
पप्यपरिणामस्वभावात् ॥ १७ ॥ उपसहृति ॥ अगावाभ्यन्नायात् ॥ १८ ॥

हरितकया फलानिहरितकम् ॥ फलेलुपिहरितक्यादिपुव्यक्तिरिति नियमान्नवचने युक्तवद्भावः ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिवीजात्मकामन्त्रवर्णानात्रिकभावनानावशतो
नादांपुव्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यकुर्वतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ आधुपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रासगिकप्रश्नोत्तर
मुपसद्व्यप्रकृतसिद्धिहेतुनिरूपणप्रसूति ॥ आधीति ॥ ४३ ॥ पुर्यटकालव्यस्यरिगात्मनोजीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥ आपुर्यकुर्वनादध्याप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचप
तजलेऽसूत्रम् ॥ कुर्मनादध्यास्येयीमिति ॥ कटक्पादवडरसिकूर्माकारानाडीतस्याकृतसयम स्थैर्यलभतेयथासर्पणोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपि
तयातादृशीभरतीसिद्धतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ केनतस्यैर्वानभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥ यदेत्यादिना ॥ यदापूरकेणपूर्णदेहातरायतोमूलाधारादारभ्यब्रह्मरधपर्यंतदीर्घीकृत्योर्व्वमाकटःप्राण

यथाविरेकं कुर्वतिहरितकम् स्वभावतः ॥ भावनानावशतः कार्यतयायरलवादयः ॥ ३९ ॥ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रिययासाधुसेवया ॥
मनःप्रयातिनर्मल्यनिकपेणवकांचनम् ॥ ४० ॥ आनंदोवर्धतेदहेशुद्धचेतसिराधव ॥ पूर्णदाबुदितव्यजनैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ४१ ॥ स
त्वशुद्धावहंत्येतेकमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिसेनविनश्यति ॥ ४२ ॥ आधिव्याध्यारितिप्रोक्तौनाशोपतिक्रमौत्व
यि ॥ कुंडलिन्याः कथायोगादधुनाप्रकृतंशृणु ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनीमंतरामोदस्येवमं
जरीम् ॥ ४४ ॥ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदैतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ॥ ४५ ॥ यदापूरकपूर्णतरायतप्राण
मास्तम् ॥ नोयतेसंविदेवोर्ध्वसोढुपमर्हमंश्रमम् ॥ ४६ ॥ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीः सर्वाः समादायदेहवद्भाल
तोपमाः ॥ ४७ ॥ तदासमस्तमेवेदमुल्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंधंपवनपूर्णभस्त्रेवांबुतान्तरम् ॥ ४८ ॥ इत्यभ्यासविल्लासेनयोगेनव्या
मगामिना ॥ योगिनः प्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ ४९ ॥

माहलोयस्मिन्कर्मणितयथास्यात्तथासंवितकुंडलिनीप्राणनिरोधोद्धतमूष्माणतस्ययुक्तशारीररुक्कममानसंश्रमचाभ्यासपाटवेनाप्युत्तमश्लाघनेनचसोढुसशक्तर्तुमूर्ध्वनीयते ॥ ४६ ॥
नोयमानाचसाआकर्षणाद्वोपमादीर्घतागतसतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथयान्तितादाह ॥ नाडीरिति ॥ ४७ ॥ तद्वानाडीद्वारानीरधनिरवकाशयथास्यात्त
थापवनंनपूर्णलघुत्वमापनसमस्तमापादमस्तकमिददेहकक्पादूर्ध्वमाकृत्यमाणार्चमभ्यासाततव्याममांतरगतः प्रदेशेयेनतथाविधमबिबवउत्तुर्ध्वश्लाघयतिउड्डिनकरोतिदेवा
स्याभ्यासश्रमभित्यर्थः ॥ ४८ ॥ इतिपुत्रविधेनाभ्यासविल्लासेनयोगेनकायाकाशसवधसयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतजलेऽसूत्रम् ॥ कायाकाशयोःसवधसंयमाह्युतू
त्यभ्यासोभ्यासश्रमभनमिति ॥ तद्भाष्यच्च यत्रकायस्तत्राकाशकायस्यतेनसवधप्राप्तिसत्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबधलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापन्निलब्धजाजित
त्यभ्योऽसूत्रमुत्तमश्लाघयतिहरतिततस्त्पूर्णनाभितुंभावेविलस्यरभिमनुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४९ ॥

दशार्धसिद्धशानापायमाह ॥ प्रसन्नादीत्यादिना ॥ यदारेषकेनययागोप्यमाकटाकुहलिनार्थमिच्छन्नादीमुपज्ञातदन्त्याणमवाहेणार्थकपाटद्वयसहितक्षणास्यकपाट
स्यमर्द्धद्वारागुप्तमितमूर्धन्यावशाताख्यस्थानेमहूषमाश्रित्यनिमामोहितव्याघ्रोमगानासिद्धानादरानभवतीतिपर्याख्या ॥ तथाचभागवतपुनरुक्ते सूत्रम् ॥ मूर्ध्वपोतिवि
सिद्धशानमिति ॥ तद्व्याप्य ॥ शिरःकपालगतच्छिन्नाभास्तरसाज्योमिलप्रसयमार्त्तिकाक्षानायावापुष्टिभ्योत्तराट्ठधारणिरानमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अदिभ्यनार्धद्विधा
कानिनिभाबतक्षणावृत्तान्तरद्विपद्यर्थः ॥ यदास्मदादीनार्धद्विधापाशद्विभ्यानांसातस्यपित्तकान्निर्कर्मसिद्धानांत्वनमोचरत्सुदुर्लभतवानपनीशुभणचासुपमभासनिर्कर्ष
विनायावशात्तदाणपारणमापणसिद्धानादशनकथमभवेत्तच्चर्कोटशमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तथैकथमभवेत्स्थिरशमित्यप्यसिद्धपरिहरमिति ॥ नकेचनेति ॥ नभवतो नभवत्यतोषामुभूता

वक्षन्नाडावहेणशक्तिः कुहलिनोपयटा ॥ धर्तुर्व्येकपानस्यद्वादशागुलमूद्वति ॥ ५० ॥ रेचकेनप्रयोगेनान्धन्तरनिरोधिना ॥ मुहूर्त्त
स्थितिमान्नोतितवाप्योमगदशनम् ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ दशनकोदंशवक्षन्त्यनयनाशुगणविना ॥ अदिभ्यनार्धद्विधापात
त्समवयवसमेतम् ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नकेचनमहाबाहोमृचरेणनभस्वत ॥ अदिभ्येनाश्रिताजानेहस्यतपुरुषेन्द्रिये ॥ ५३ ॥
विज्ञानादुरसस्यननुद्धिनेत्रेणराषव ॥ इभ्येन्योमगा भिक्षा स्वन्नवत्सायदा अपि ॥ ५४ ॥ स्वभावलोकनयदत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ॥
रेवलोपविशेषोपसिद्धनामोस्थिरायता ॥ ५५ ॥ मुखाद्वह्निदंशान्तरेचकाभ्यासयुक्तिः ॥ प्राणोच्चिरस्थितिर्नीतेप्रविशत्यपरापुरीम्
॥ ५६ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वदस्वभावस्यकयवक्षन्नचलसत्त्विति ॥ वक्तरसानुकपाहिदुष्प्रश्नोपिनर्तदिन ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीव
सिष्ठउवाच ॥ ॥ शक्तियानुसन्नावास्याययास्फुरतिचात्मन ॥ सगादिपुतयेवासौस्थितियातीतिनिश्चयः ॥ ५८ ॥

विज्ञाआम्रतामर्धमर्धनचतुर्धर्धद्विभ्येनोपायातोरेणान्नदत्तयत्नमितिस्त्वमेवन्नयोक्तमिदम् ॥ ५३ ॥ केनतर्हिदृष्टमन्तवह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञानाद्योगाभ्यासस्त
न्नमन्तसः ॥ ५४ ॥ कर्तव्यमितिप्रश्नारस्यात्तरमाह ॥ स्वभावलोकनेतिमिति ॥ स्थिरायतासंवादवरानफलाभावादिभ्यवहारसमार्थतास्वमापेक्षयाविशेषदत्त्यर्थः ॥ ५५ ॥
दशार्धवरापायवशोयेनोपायनसिध्दान्तमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशानिद्रावशागुल्यपरिमितमिति ॥ ५६ ॥ प्रियोपसिद्धपानीस्थिरायतेतिपुद्गलनप्रत्यभाषणवहेनृषीभ्य
सहस्यजानामापायमयादानेनपतस्थितित्यपागुहूशस्त्वमेववदत्तस्पष्टनादुपेक्षारिनाभ्युत्साहितनप्रत्यभाषस्यैकस्यनियतस्थितिः कथमिति रामभ्युच्छति ॥ वेदेति ॥ ५७ ॥ स
त्यस्यदस्यत्येभ्यस्त्यस्यार्थिकोत्सकभ्यप्रयुक्तानुसृत्यभाषयितिरपिप्रायस्कण्टाद्वेदनप्रत्ययोपेक्षास्तीतिमसुर्वनियतिभागवद्विरोधदत्त्यापायेनप्रायुक्तमेवस्यारप्यवसिद्धस्तद्व
क्तरमाह ॥ शक्तिरिति ॥ ५८ ॥

कालभेदेनेदेशभेदेनापिबस्तुशक्तेरनियततादृष्ट्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ कचिक्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंशीसादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाजनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि
 तसर्वमेवदमस्त ॥ ब्रह्मसमावेनैवनिवर्तकहृपतान्येनेत्यर्थः ॥ कथार्तहृक्केहृज्वलनादिनियतित्वाह ॥ जामतेइति ॥ प्राणिकर्मतरफलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातब्रह्मेवक
 चित्कालतथातयानियतस्थितिभूत्वाज्जामतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ इदानीमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धिः केनोपायेनसिद्धातीतिराम.पृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेष
 ॥ ६१ ॥ अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गोविस्तराद्वर्णयिष्यस्तदुपोद्घातयादेहेअप्रोषोमव्यामिनिरूपयिष्यन्प्राणपानयो.सषर्षादंतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टातमाह ॥ काष्ठेति ॥
 लेहेद्विधीभाव. ॥ द्वयोप्राणपानयोः ॥ अग्निजटिरः ॥ ६२ ॥ प्राणपानयो.सषर्षणोपपत्तयेअन्यान्पाकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ कस्तिनस्यदेहयत्रस्यज
 ठरेउदप्रदेशेनाभेहृष्यमवश्रसमिलत्अतएवमिथ श्लिष्टमुखमामाशयपक्काशयमस्राहयहृपस्थूलमासदिविस्थैहृष्यमाकशसस्यैरमस्यैरवोजलेनिमग्नेश्रजार्गैः परस्परश्लि

अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिकचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेलंगवसंतेशारदंफलम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेवभिदं ब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥
 जामतेव्यवहारार्थकेवलंकथितस्थिति ॥ ६० ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थपूरणार्थचरस्ववा ॥ अणुतांस्थूलतांवा
 पिकायोपनीयतेकथम् ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ काष्ठककचयोः श्लेषाद्यथाछेदः प्रवर्तते ॥ द्वयोः सषर्षणादग्निः स्वभावाज्जा
 यतेतथा ॥ ६२ ॥ मांसंकुपंचजठरेस्थितांश्लेषमुखमिथः ॥ ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलद्वंभः स्थैरिववैतसम् ॥ ६३ ॥ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मी
 निजोनातंनिजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ॥ ६४ ॥ आवर्तफलमालेवनित्यंसलसलायते ॥ दंडाहतेवभुजगोसमुन्न
 तिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्यार्मध्यस्थक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविवोधाकोहृत्पद्मपुटपट्पदी ॥ ६६ ॥ तत्सर्वशक्तिपद्मा
 दिवाह्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृदिव्याधूयतेवातैः पञ्चदंमिवाभितः ॥ ६७ ॥

दुरुपलक्षितमधोभसाऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयो.कल्पमाणवैतसकुजमिवकपमानंस्थितवर्ततइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अस्तुतिकततस्तत्राह ॥ तस्यैति ॥ तस्यमांसस्याधस्तमज्जा
 भागस्यमूलभागरूपेनजोआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्तकुंडलिनीसर्वस्यकार्यकारणसघातस्यप्राणप्रदत्ताहृक्ष्मी. ॥ ६४ ॥ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभी
 ष्ठाप्राणपानोद्विरणनिगिरणभ्यासलसलायतेकपेनाव्यक्तरवजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाद्वाचिवहुलमहणात्करोत्यर्थक्यङ् ॥ समुन्नतिरुर्ध्वमुखतानयाविवर्तिनीपरिवर्त्त
 नशीला ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्यप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्वहितनिषिद्धक्रियेवप्राणपानयो.हृर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पदधर्मिणी चाक्षुषादिसविल्लक्षणानामधूनारूपादिवि
 षयाखादानाविबोधैर्अर्कैवस्थिता ॥ ६६ ॥ शक्तयोज्ञानकर्मादिद्यादिशक्तयः ॥ प्रागुक्तत्स्यममिदपदान्नादीजालचल्दिआभ्यंतरैर्वतैस्तयाव्याधूयतेकप्यते ॥ यथावाह्येन
 वातेनतरुपञ्चदद्व्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

वासध्यामयद्विशात्सुरतिमप्रवसभावादेववापयोमलधत्काध्यापाणादिमदुर्गुणादिचकषलपरीचकोलेनजरयतिमद्वतर्ष्याक्यपिपाणवापयोभुक्तमन्नादिवारयतीत्य
 र्थ ॥ ६८ ॥ अरण्यकारमेवाह ॥ ब्रतिरिति ॥ तत्पापुक्तद्वस्यनारीमन्त्रादिपाणवातीराहन्पयानध्यापयमानलोहकारप्रवेगमरलापते ॥ तरलापयमानस्यतत्सद्विभक्तम्विष्ट
 स्यान्त्यपयमरसोऽसादृक्तरत्नाभासांसात्त्वक्त्वचोभेदोमदसोमज्जाभज्जाभ्योस्यप्यस्थिभ्यशुकमितिषिषिभकार्येणाभ्यस्याअन्यापयणितरेति ॥ यथावसनेतरोरतन्मिब
 टभीमरसस्यपृष्ठधामजयं पुष्पाणिकलानीत्यादिरितिब्रुवित्यर्थ ॥ ६९ ॥ ममसमस्यपिपापुत्स्यानेपुमरान्तरपयिणामसिद्धयेपरस्परसपर्याज्जाठराप्रभिमिकिरलीत्यापयेना
 ह ॥ इद्व्यति ॥ आअरण्यनरणपरपरयाश्चरमधगुपयिणामययतिमित्यर्थ ॥ ७० ॥ सर्वेहसर्वीयिउदितेनपदीमेतदनकाठारिभिनानीप्यभेति ॥ ७१ ॥ तस्मैवसर्वदेहभ्यापिनोजाठ
 यद्वहोमस्तुरत्यगस्तभावात्तत्रवायव ॥ बलवन्मृदुयार्त्तिकचिद्भृशकवलयनितत् ॥ ६८ ॥ वातैराहन्ममानततय्यादितरलापते ॥ ह्यन्या
 न्यतिकार्पणपृष्ठवादिदयातरे ॥ ६९ ॥ देहव्याजरणसर्वरसानांपवनोन्वहम् ॥ जनयत्यग्निमन्योन्यसवपाहनवेणुवत् ॥ ७० ॥ स्वभाव
 शीतवातात्मादेहक्षानीप्यमेत्यय ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनभानुनायया ॥ ७१ ॥ सर्वतोविचरेठस्मिस्तत्तेजस्कारकाकति ॥ ह्ययमेहमेभ्य
 मरंयोगिनीचित्यतागतम् ॥ ७२ ॥ तत्प्रकाशमयज्ञानचितितसवयच्छति ॥ येनयाजनलस्यस्यवस्तुनित्यहिदृश्यते ॥ ७३ ॥ तस्याभेर्वा
 हवस्येवजलसशुष्कर्मिधनम् ॥ मांसपकजखटाढयं ह्यसर कोशवाप्तिन ॥ ७४ ॥ यदच्छशीतलवचतदस्यात्मेदुरच्यते ॥ इतीदोरुपि
 त सोमिरशीपोनीहिदेहक ॥ ७५ ॥ सर्वतूष्णालकैर्किंचित्तेजोकार्प्यमिधविदु ॥ शीतात्प्रकृतुसोमास्समाभ्यामवकृतजगत् ॥ ७६ ॥
 विधायिधास्यरूपणसर्वसदसदात्मना ॥ जगद्वायेननिवृत्ततदेवविभज्यते ॥ ७७ ॥ सविद्यकाशविधादिसूयमग्निविविदुर्गुधा ॥ अस
 ज्जाह्यतमोविधापाद्भु सोममनीपिण ॥ ७८ ॥

राप्रवृत्त्येतारकाकारेणयोनिरिकयासनकिपतदस्याह ॥ सर्वमदति ॥ अस्तिमृदेह ॥ ७१ ॥ तदेनचिदुपणीयस्यमानम्यवहित्विधेयकदसवपयायदर्शनसिद्धिजनयतीत्याह ॥
 तदिति ॥ ७२ ॥ तस्याप्रारिधनमाह ॥ तस्येति ॥ बाहवस्याप्रसायुद्धजलमिवमालसलक्षणेयकजलस्यैराहन्मयद्वृत्तरत्नात्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याप्रपिशारीरमन्तरसद्व
 जलसशुष्कज्वलनयोर्धामधनमित्यर्थ ॥ ७३ ॥ देहेरधनभूतमिदंशालक्षणेनविभज्यतेदेहस्यार्धायोमासकसमाह ॥ यदिति ॥ ७४ ॥ बहिरपिजगत्प्रकारोप्यभ्योशैत्य
 जात्याभ्यावाप्रीयोमासकसममित्याह ॥ सर्वमिति ॥ ७५ ॥ अथवाचिज्जाहोमयपयिदिसदसदात्मकमविधाशबलमग्निवजगत्वाकारेणनित्यत्तन्मितिदेवैवमकाराजाह्यात्मनाक
 यपोमरुपेणविभज्यमित्याह ॥ विधेति ॥ ७७ ॥ तन्मिभागमेवैरभुदमाह ॥ सविदिति ॥ विधायात्तत्त्वस्यसिद्धिम् ॥ आदिवपदाहासायपययौच ॥ ७८ ॥

देहेष्वाजरणं सर्वरसानां पवनो न्वहम् जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्विन्नेणुवदितित्वदुक्त्या देहविश्रपत्यक्षेणाऽप्यादित्या देवाऽऽधीनोऽन्नोदयादिदर्शनाद्विनिर्वाच्यः सोमादुदेतीत्ययमर्थः। पयःशेषः ॥ शेषः स्पष्टः ॥ ७९ ॥ परस्परं पर्यायेण प्रजीयेते जिगीषेते ॥ जेः सति द्वित्वकुत्वयोरभावश्छादसः ॥ अन्तर्गमनाभिनिर्द्वयः ॥ प्रजीवेतेति पाठेन परस्परमुपजीवत इत्यर्थः ॥ ८० ॥ अनयोर्जन्मबीजाकुरवस्तरसरोपादानकदिवसरात्रिवत्तरस्यरनिमित्तकच ॥ स्थितिस्तुल्ल्यायातपसमापरस्योपधातिर्नीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ दृष्टा तभेदोपन्यासस्त्यात्यर्थांतरमाह ॥ तुन्येति ॥ युगपदुपलभेच्छायातपस्थितिः पर्यायेणोपलभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टात इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ दृष्टान्तयोः कार्यकारणभावद्वयपरत्वक्षे

॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ वह्निर्वात्मानः सोमादुदेतीति मुनीश्वर ॥ सोमस्योत्पत्तिमधुनावदमेव दत्तांवर ॥ ७९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अग्नीषोमीमिश्रः कार्यकारणे च व्यवस्थिते ॥ पर्यायेण समं चैतौ प्रजीयेते परस्परम् ॥ ८० ॥ जन्मांगबीजाकुरवस्तथादिवस्तराजिवत् ॥ स्थितिश्छायातपसमाकेवलसैतयोर्भवेत् ॥ ८१ ॥ तुल्यकालोपलभं भासावित्यंछायातपस्थितिः ॥ केवलकोपलभं भाव्यास्थितिर्दिवसराजिवत् ॥ ८२ ॥ कार्यकारणभावश्च द्विविधः कथितो न योः ॥ सद्रूपरिणामोत्थो विनाशपरिणामजः ॥ ८३ ॥ एकस्माद्यद्वितीयस्य संभवं कुरवीजवत् ॥ कार्यकारणभावोऽसौ सद्रूपपरिणामजः ॥ ८४ ॥ एकनाशो द्वितीयस्य च द्वावो दिनराजिवत् ॥ कार्यकारणभावोऽसौ विनाशपरिणामजः ॥ ८५ ॥ सद्रूपपरिणामस्य च द्वादशक्रमसंस्थितेः ॥ अक्षोपलभादितरत्त्वमाणं नोपयुज्यते ॥ ८६ ॥ विनाशपरिणामस्य दिनरात्रिक्रमस्थितेः ॥ अभावाप्येकवस्तुस्यो गतो मुख्यप्रमाणताम् ॥ ८७ ॥

व्यवांतरभेदांतरद्वये पितात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ॥ ८१ ॥ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ॥ ८४ ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ एकेति ॥ भावउत्पत्तिः ॥ ८५ ॥ आद्ये कार्यदर्शाया कारणसत्वेच्छात्मकोपपदइत्यादिप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपि सभावोऽस्ति तथापि प्रत्यक्षसिद्धेर्धनतेऽन्यत्वेन इत्यनुपयोगोक्तिः ॥ तदुक्तन्यायवाच्यस्य ॥ नहिकरिणिदृष्टेर्चाकारेण तमनुमिममतेमिमांसा इति ॥ सिद्धिसत्त्वेन पक्षतात्त्विकारणाभावादित्याशयः ॥ ८६ ॥ एवं द्वितीयोपिकार्यदर्शायां कारणसत्वे दिवारात्रिनोपलभामहे इत्यनुपलब्धिः प्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्यः एकवस्तुमात्रपाद्विप्रत्यक्षाविरुद्धः ॥ ८७ ॥

सोमो मुखमिव शोभमानो यत्र तथा विधवसंतपीधमागमे प्राणः सोऽप्यावाधुमागमप्यन्यथा तत्रागतः स न्य भवद्वाप्तसर्वनाडी जालागमनाच्छ्रुत्वा १४ ॥
 लिक एव प्राणः सोमस्यापानस्य मुखवादन्यपानादेरुदरे आगमने सति अद्यतोपमतद्रसं पीत्वा पीनतागतः स न्य भवद्वाप्तसर्वनाडी जालागमनाच्छ्रुत्वा १५ ॥
 नः सोमपरिणाम इत्यर्थः ॥ तदपानेनाजिपृक्षत्तदावयत्सैषो न्यस्य पृहति श्रुतेरिति भावः ॥ सोमसुखवागमे इति पाठे तु प्राणोऽपि भूतो यजमानप्राणोऽध्वरे अमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
 ते धूमादिमार्गेण सुखस्य स्वर्गस्यागमे अथस्य च द्रसन्निहिता काशलक्षणमार्गपर्वण आगमनाच्च द्रप्याप्यतद्वाव प्राप्त कलाभिः स्वशरीरपूरयति स एवास्त्वपौर्णमास्यापीनतागतः पुनः
 सोमपरिणाम इत्यर्थः ॥ धूमादिमार्गश्च द्रभावश्च श्रुत्यैव दर्शितः ॥ अथ यत्रेमे प्रातरि द्यापुर्नैतमिद्युपासते ते धूममग्निस भवन्ति धूमाद्रात्रिरात्रे परपक्षमपरपक्षाद्या नृषट्दक्षिणेति मा
 सास्ता नैते सवस्तरमभिप्राप्नुवति मासेभ्यः पितृलोके पितृलोकादाकाशमाकाशाच्च द्रमसमेव सोमो राजा तदेवानामन्यमिति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन् न्नो देवाः श्रद्धा जुह्वति तस्या आहुतेः
 सोमो राजा स भवतीति च पचाग्निविद्यायाम् ॥ १४ ॥ यद्विमन्यसे न वायुर्गौरसरशोषयति किं लोके रश्मय एव तपिबति राजा न्यप्युष्मरूपेण तेवासत्त्वादिति तदा त एवोदाहरणमित्याशा
 पूर्वावाह्यतोपमं शीतं प्राणः सोममुखवागमे ॥ अभ्रागमात्पूरयति शरीरपीनतांगतः ॥ १४ ॥ जलमप्युदपांभोगोपयात्यर्कस्य रश्मिताम् ॥
 सद्रूपपरिणामेन तज्जलं वक्त्रिकारणम् ॥ १५ ॥ नाशात्मकतया तोयमौष्ण्यत्वादेति ह्यस्मिताम् ॥ विनाशपरिणामेन ततोऽप्यं वक्त्रिकारण
 म् ॥ १६ ॥ अग्नेर्विनाशो सद्रूपपरिणामो निशाकरः ॥ इंदोर्विनाशो सद्रूपपरिणामो हुताशनः ॥ १७ ॥ हुताशो नाशमागतस्य सोमो भवति
 वैतथा ॥ दिवसो नाशमागतस्य रात्रिर्भवति वैतथा ॥ १८ ॥ तमः प्रकाशयोऽभ्यायातपयोर्दिनरात्रयोः ॥ मध्ये विलक्षणं रूपं प्राज्ञैरपि न ल
 भ्यते ॥ १९ ॥ संधिरप्यविलोपः स्यादेतयोरेव तद्वपुः ॥ भावाभावेऽप्यैकास्यानिष्ठावेतौ तथैव हि ॥ १०० ॥

येनाह ॥ जलमपीति ॥ उत्कर्षं मादित्यरश्मिभिरपि भोगे पाने कल्प्यमानेऽपि जलमर्कस्य रश्मिता सद्रूपपरिणामेन याति शुष्क रूपेण तच्चापामनुगमदर्शनात् ॥ यदादित्यस्य लो
 हितरूपतेजसस्तद्रूपयच्छुष्कतदपामिति श्रुतेरिति भावः ॥ १५ ॥ यस्तु न च रौत्यद्रवत्वयोर्नाशौष्ण्ययोश्चोद्भवस्तदशेषविनाशपरिणामिताप्यस्तीति स कीर्णादाहरणमिदमि
 त्याह ॥ नाशात्मकतयेति ॥ १६ ॥ सर्वत्राग्नीषोमात्मके परिणामेऽभयरूपसकीर्णतापि स्रष्टुमदशालक्षयितुं शक्येत्याशयेनाह ॥ अग्रेरिति ह्यभ्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तर्हि तमः
 प्रकाशयोऽभ्यायातपदौ च किमनुगत रूपेन सद्रूपपरिणामता तत्र स्यादिति चेत्तद्वहैव तच्चाभिज्ञतमैरपि भूयमाहिकयानलभ्यत इत्याह ॥ तम इति ॥ मध्ये अनुगतं व्यावृत्ततम
 प्रकाशविलक्षणसम्भाव्यरूपम् ॥ अथवा मध्येऽप्यौऽभयविलक्षणम् ॥ दिनरात्रयोरेतिसमासात् श्लाघसः ॥ १९ ॥ ननु तमः प्रकाशयोः संधिरुभयविलोपात्मा शून्यरूपस्तत्र
 नोभयविलक्षणार्कचिद्रूपमस्तीत्याशक्याह ॥ संधिरिति ॥ अनयोः संधिरपि अविलोपः अशून्यरूपः स्यात् यतस्तस्य धिरूपमेतयोरेव वपुः परस्परसलभस्वरूपम् ॥ न हि शून्ययोः
 संधेर्नाम भवति नवानिर्निमित्तास्ततोऽशून्यता ॥ कथमर्हि तौ संधौ वत्तौ इति चेत् यथा पूर्वात्तरकालयोर्भावाभावैः ॥ उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम् ॥ परस्परानिरपेक्ष निरूपणे
 न भावरूपेण सापेक्ष निरूपणेनाभाव रूपेण च तम इदमकाशाभाव रूपमेकमेव वस्तु प्रकाशश्चायतमोऽभाव रूपमेकमेव वस्तु तिसर्वानुभावदेतवेकास्थानिष्ठौ स्थितौ तथैव हि संभाव
 पिवस्येति नाणुमात्रमप्यन्यथा भूतावित्यर्थः ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥ यथाचिरद्विच्छिन्नमभ्यकाराद्यदितामसोराधासिद्धोभयपदिता-सुखस्यद्वारादस्याह ॥ चिरद्वेति ॥ जलमयोर्वैश्वर्यकरद्वारासुखस्यस्थितामृतात्मक
कलाभिः केषपणपुष्पागुभायारब्धपरिदृशीनुरिह ॥ १ ॥ चिच्छोभयोराराभ्यामेषमभ्यकाराप्रकारातया आभिर्भूताभ्यामकमतोऽप्रीयोभात्मकोत्साह ॥ प्रकाशयिष्यति ॥ १ ॥ बहि
सूर्योत्पत्तामद्वान्धरमहस्याचिरादित्योत्पत्त्याज्जम्भूलगतमोनिह-क्षिरस्याह ॥ चिरसूर्येति ॥ प्रभस्योदयोयस्यासन्नवोदयतम ॥ २ ॥ मित्रेप्रसंगात्मनिअहोसोमदेहदेवसि
तनादाभ्येनरुद्रस्यचिरसिद्धपुण्यत्वमिवापनानुभातरवत्सवैश्वरीगुणास्त्वसपयाअसत्यबद्धवन्तिरासीरप्रभाभरोनासीन्निर्गन्तानुभावादिभिभाष ॥ ५ ॥ दृष्टान्तादृष्टिकयोऽप्यवर्तिफलस्याह ॥
यमवति ॥ ब्रह्महतेमहिद-सुप्रमभाशोयिभ्योनजलमयचर्द्धवैश्वर्यकदयसिस्फुरूपकरोति ॥ वैहेनूकीषभावेनानुमविष्टाचिह्नस्यचिरादाववापुम्भभाभदभावादिनामयाक
द्वाभ्यांचैतन्यजाद्याभ्यामृतानिप्रस्फुरंतिहि ॥ यथातमभ्यकाराभ्यामहोरात्राभाहीतले ॥ १०१ ॥ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारभ्येयजना
स्थिति ॥ जलाद्वताभ्यामिभ्यारातीतातनुरिवैदवी ॥ २ ॥ प्रकाशमनलसूरीचिद्रूपविद्विराधव ॥ जहात्मकतमोऽरुपविद्विंसोमदारी
रकम् ॥ ३ ॥ चिरसूर्यनिर्मलदेहेनामनस्येदवादयम् ॥ व्योमसूर्यवहिद्वेष्टययाकृष्णनिशातम ॥ ४ ॥ सोमदेहेजडदेहेचिन्मिजेसत्यवद्
वेत् ॥ निशीथेविलसत्यलोचययासौरप्रभाभार ॥ ५ ॥ सोमप्रकदयत्यभिश्चिह्नैहस्यचिरंप्रभाम् ॥ स्वसविन्मयमिदुश्चिह्नैहस्यैकंप्रमकंज
म् ॥ ६ ॥ चिन्मिक्किपाल्वनाभासाकेवलानोपलभ्यते ॥ आलोकइवदीपेनदेहेनीवावगम्यते ॥ ७ ॥ चित्तश्चेत्योन्मुखस्वनलाभ-सैवचसत्त्व
ति ॥ निभेत्यपायाभुभोलाभोनिवाणवातदेवहि ॥ ८ ॥ अन्योन्यलभ्यसदास्पावेवंकुक्ष्यप्रकाशवत् ॥ अम्रीयोमाविमौक्षीसपुक्तौदे
हदेहिनी ॥ ९ ॥ अतिशायिनिनिर्वाणेजालोचैवातिशायिनि ॥ अम्रीयोमस्यचैवांगस्थितिर्भवति केवला ॥ ११० ॥ प्राणोऽभिरुज्याप्रकृ
तिरपानश्रुतिलशरी ॥ छायातपवदित्येतौसंस्थितौमुखमार्गंगी ॥ १११ ॥

रोति ॥ यथाप्रकारायलेक-कलसलोकाभिभरतिः ॥ क्षेत्रेभ्योनाथाकलसंभकाराद्यतिभारतेभिभगवत्प्रचनत् ॥ एषमभ्योप्यभेदेनेतदात्माप्यासादकअक्षयप्रभाभद्वारैर्दुर्भ
वति चिच्छत्वमिभ्यमयमुप्योह-चेतनदस्यादित्यनुभावनुरिहैहस्यैकप्रभभरीत्यन्य ॥ ६ ॥ इतोपितस्यादेष्टवर्मत्वमदत्त्याह ॥ चिदिति ॥ नमयतिस्कोचयतीतिनामउपा
धिसाष्टरूपा ॥ ७ ॥ अक्षानादनायाचितमेत्योपाप्युन्मुखप्रयानियमरोचनार्थमाप्रित्याह ॥ चितदिति ॥ ८ ॥ एषमुक्तरीत्याकुक्ष्यवीरमकाशादभ्योप्यसबलनाधीनसूर्ये
षामभ्यमद्वारविषयत्वादिरौदेहेहेनाभ्यम्रीयोभात्मकीकृत्यो ॥ ९ ॥ तयोरेवद्विज्ञाप्रत्येकस्थिति कपसिद्वानवत् ॥ अतिशायिनीति ॥ विर्वाणुपाधितिहस्याआमदावि
र्वाणोनालकलसंभानुकमतोपयोभाप्यस्मारयति ॥ प्राचदिति ॥ १११ ॥

तयोः कुड्यालोः कवचन्योन्यतादाराभ्यः स्थितिर्दरायति ॥ अपाने इति ॥ १२ ॥ मूलनाणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकेऽंशं चतुर्दलादिपद्मपत्रस्थं परादिवैखरीपर्यंतवाचात्मक
 म् ॥ त्विषा अर्थप्रकाशनशक्त्या ॥ अनुभूत्या विवक्षापक्षेत्वर्थप्रथाहृपयारूपस्य ॥ यथा वहिः सूर्य इति शेषः ॥ १३ ॥ यथा सर्गादौ मायाशबलब्रह्मसंविच्छीतोष्णाहृपिणी ब्रह्मांडा
 करेणार्णवो माभिधापामातथा त्वाणव्यष्टिदेहानासर्गोत्पत्त्यर्थः ॥ १४ ॥ अस्ते ब्रह्मांडमिव शरीरमप्यर्णवो मात्मककितत कार्यान्तवाह ॥ यवेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षे अग्न्या
 त्मासूर्यः सोमस्य शीताः पचदशकलाः प्रतिपदादिति विष्णुकर्मण प्रसति एकाधुवाख्या चिद्रूपा परिशेषयति नत शुक्लपक्षे कर्मणेष्णा उद्भिरतिताभि कर्मण पूर्वाणाधुवाकला पूर्ण
 सोमोजायते तथा हृदि स्थित प्राणसूर्योऽपानरूपस्य सोमस्य मुखनासिकाद्वारा प्रविष्टाः शीताः पचदशकलाः प्रसित्वामुखा हृदिर्धुवाख्या मेकाकला परिशेष्य पुनस्ता उष्णा उद्भिरति
 ताभिः सा पूर्वाभाणा वहिरपानाख्यः सोमोजायते न च वहिः प्राणापानसंघिकालः पूर्णमासो हृदिव मावास्या अतरालदेशे इडां पगलयोः प्रत्येकमूर्ध्वाधो भागप्रतिशाखानाडीषट्के
 प्राणसूर्यस्य प्रवाहोऽयने मेघादयो द्वादशमासास्तदतराले सकातयः ॥ अपानसोमस्य प्रवाहौ चैवाद्योमासा विष्कभादयो योगा अन्यानि च पर्वाणि निष्पद्यते इति योगिना प्रत्य

अपाने शीतले सतामेत्युष्णः प्राणपावकः ॥ प्रतिविंबमिवादर्शसंचतस्मिंस्तथैव हि ॥ १२ ॥ चिदग्निः पद्मपत्रस्थं सोमं वाचात्मकं त्विषा ॥
 जनयत्यनुभूत्येह कुड्यालोः कंयथा वहिः ॥ १३ ॥ संस्त्यादौ यया काचिस्संविच्छीतोष्णरूपिणी ॥ अर्णवो माभिधां प्राप्ता सैव सर्गो नृणां मि
 ह ॥ १४ ॥ यत्र सोमकलाप्रस्ताक्षणसूर्येण षोडशी ॥ मुखद्वितास्ति मात्रां तत्र यत्र यत्र पदो भव ॥ १५ ॥ नूनं सूर्यपदं प्राप्ता यत्र सोमो हृदं व
 रे ॥ नूनं केवलया स्थित्या तत्र यत्र यत्र पदो भव ॥ १६ ॥ उष्णमग्निश्चिदादित्यः शैत्यं सोम उदाहृतम् ॥ यत्रैतां प्रतिविंबस्थौ तत्र यत्र यत्र पदो भव
 ॥ १७ ॥ शरीरे सोमसूर्याग्निस्संक्रांतिज्ञो भवानप ॥ तत्र संक्रांतिका लाहिवाख्यास्तृणसमाः स्मृताः ॥ १८ ॥

क्षम् ॥ अन्यैस्तु स्तरोदयादिशास्त्रतो ज्ञेयम् ॥ एव स्थितेव दृश्यमाणे देहाणुतास्थौ ल्याद्युपयोगिधारणा भेदाः प्रथममग्निभिः श्लोकैरुपदिश्यते ॥ यत्र मुखवाहो हि देहोऽसूर्येणाप्रस्ताधुवा
 ख्यासोमस्यापानस्य षोडशी कलाप्राणोद्दीर्घाभिः कलाभिः पूर्वाभाणाक्षणाख्या पूर्णमासी च द्रव्यवितस्ति माप्रस्या तत्र भुशुडोपाख्या नोक्तबाह्यकुम्भकेन मनोधारणया बद्धप
 दस्थितो भवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथा यत्र हृदवरे कलाप्राप्तेन कमाद्रस्य मानोऽपानाख्यः सोमोऽमावास्याया भिवकेवलया शुद्धिचिद्रूपधुवाख्यकलात्मिकया स्थित्या तिष्ठति तत्रातः कुं
 भकेन बद्धपदो भव ॥ १६ ॥ इदानीमर्थरेचकेनाधुपूरकेण वा अतराले प्राणस्यो भयतो निरोधेन विवर्तति विवर्ततुल्यरूपतामापाद्य धारणामाह ॥ उष्णमिति ॥ १७ ॥ यथा वसंत
 षष्ठीषमवर्षाशरत्तु कर्मण शीतस्यैष्येन पासात् सोमस्याग्निस्संक्रांतिः शरद्धेमतशि शिरेषुकमादौ षण्यस्य शैत्येन पासादग्नेः सोमसंक्रांतिस्तयोः संधी विषुवतौ सूर्यस्य च मेघादिषु संक्रां
 तिल्लथाशरीरेऽपि अपानरौत्यस्य जठराग्निना पासे सोमस्याग्निस्संक्रांतिः प्राणौष्ण्यस्य वहिः शैत्येन पासादग्नेः सोमसंक्रांतिः सूर्यस्य सकातयस्तृणागुक्तास्ताजानातीति तज्ज्ञो भवेति पू
 र्वोक्तधारणागविधिः ॥ प्रासंगिकतज्ज्ञानस्य प्रसिद्धसंक्रांतितानादिकलेभ्य उल्लेखतमफलकीर्तनप्रधानफलेन स्तुतिर्वा ॥ १८ ॥

उक्तगणानमनुप्रातर्वाधिकारिपदस्येपरारणयति ॥ सक्रीतिमिति ॥ कालंअपनंदयात्मकंषष्ठदेहवर्ति ॥ मायापानयोर्द्विर्भानादीरारण्यनुसारिगतिर्भावद्वयवचनम् ॥ व
हिमसिद्धेसबसरेस्थितमिवांतरापियोगाभ्यासाद्यगुणप्रत्यक्षमनुभूतंषडादीषसृष्टयविवक्षितस्तर्हिअभयोनिकथाक्षुराभसे ॥ परमबुधद्विष्टारम्यदभ्युपेनोभ्यासगतरेमवत
स्तुमरोभासेदन्तरेकप्रवणताविधि ॥ १११ ॥ ॥ इतिध्यासिष्टमंसात्यपमकारोति० पू० एकमपीतितम सर्वं ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आपुनास्यूलतोपाया
ज्ञानसाध्यधोमिनि ॥ परकापामिभोगाभ्यवर्धनद्वयुक्तिभि ॥ १ ॥ एवमधीपोबालकमर्हदे० परिह्रायधारणाभ्यासापरिस्कृतमाणमन शरीरस्यसोमसंप्राप्तिसक
भादिरीनोयोमिबोदेहस्याविवादिषिद्धिप्राप्तिकाराश्चकुपतिजानीते ॥ अणुतामिति ॥ १ ॥ तन्मात्राणुत्वप्राप्तयेदेहस्यस्थिलापनायनाभ्युपरिदेशोऽज्जलतोऽजाठरानलम्यद
स्यनलछद्मच्छिद्रद्वाराभिस्यद्वयकाकारदस्यकार्थिकायापरत्यात्मनआसनभूतीतिस्वार्थयति ॥ छदीति ॥ अजानोरस्योर्ध्वकर्णकोपदि ॥ तथाचैत्तिरीयाणामुपनि
पदि तस्यमध्यमज्ञानमिध्यागार्धिमनोभुजमन्तिजाठरानलमस्त्यभ्युपे ॥ तस्यमध्योर्ध्वज्जितिलाअधीपोर्ध्वोर्ध्वस्थिता मीलनोपदस्यभ्यस्याद्विमुखेरेवभास्वरा न्वावरय
सकातिभुत्तरमयापनमंगसस्यकालतयाविपुवतीयदिदेहवर्ति॥अतवहिशुमिववेत्तिसिययानुभूततच्छोभसेन्ननपुन परमभ्युपेते ॥ १११
इत्यार्थवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० च० अमीपोमविचारणनामेकाशीतितम सर्गं ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अणुतांस्यूलतांवापिययागच्छतियोगिनाम् ॥ देहेनामतयासम्यगवक्ष्यमाणमिदंशृणु ॥ १ ॥ छद्यक्ताचक्रकोशोर्ध्वमस्फुरत्यानल क
ण ॥ हेमअमरवत्सोध्यविपुलवह्वाबुदे ॥ २ ॥ सप्रवर्द्धनसंवित्यावात्यवेवाशुवर्द्धते ॥ सविब्रूतयानूनमकवयातिचोदयम् ॥ ३ ॥ स
ध्याअप्रयमाकांमोवद्विमभ्यागत क्षणान् ॥ गालयत्यखिलसंगदेहेमययानल ॥ ४ ॥ जलस्पृशंसह्यायुक्तगालयेत्यपदादपि ॥ वा
द्यद्वानलस्पृशास्वतेवलुविशेषत ॥ ५ ॥ सशरीरद्वयपश्चाद्विधूयकापिलीयते ॥ विस्फोभितेनप्राणननीहारावात्ययायथा ॥ ६ ॥ अा
धारनाहीनिर्हीनाभ्योमस्यैवावशिष्यते ॥ शक्ति कुद्वलिनीवद्वेधुमलत्वेवनिर्गता ॥ ७ ॥

कवतन्वीर्यतामास्तस्यभूयसा तस्या सिन्ध्यायामध्येपरमात्माम्यवस्थितइति ॥ विपुल्वस्यसाभ्यद्वानिबिरेषणपीतत्वमकपयोधनार्थम् ॥ १ ॥ सजानलकणम्वद्वनस्यसवि
रयासद्विद्विभ्याप्ययाज्ज्वलितपार्थनोपायज्ञानेन ॥ सचत्वंधीर्भानाग्निवह्महहहतिकिन्तुसविधूयतयाआकबहुदयमकारातिराययति ॥ ३ ॥ सभ्यायाप्रत्युपक्रमेआकारो
मयमभ्युदितोकेलदास ॥ गालयतिमलिनकरोति ॥ सांगहृत्सापाशपाशासहितवहम् ॥ पार्थिवगणधाममकाठिभ्यचतुष्टयादानजलभोगोदयसंहरीत्यय ॥ ४ ॥ एवमपदात्ता
शपयर्धतमभिलभेद्वीकुपार्त तन्त्रोपणयुक्तमावस्तुविशेषतःआग्निवशिरोपाज्जलस्यस्पृशरीत्यनसहनेदन्तिजलस्पृशसह सोनल स्पृशसिखीव्ययबलाद्भवत्वोपसहैरपु
स्त्याकलमभिमलयेरशोपयेत् ॥ एवरीत्यादेहाद्या सप्रवर्द्धनमनोद्वेष्टआग्निवहिकदेहाभावेनविनष्टमन्तिशेष ॥ ५ ॥ एवपार्थिवबाप्यचराशीरद्वयविधूयस्थिर सोमिर्धिसोमि
नेनप्राप्तोपसञ्चनकापिलीयते ॥ यदाभाअमिलव्यापिनिबायुदेवाप्यर्तानिभ्युनेरित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवार्थानुद्वलिनीराकिरपिपूलाधारस्यद्वयुक्तानादीर्हीनतस्वस्कराशान्यातिभ्राहि
करोद्दृशकायेवतिष्ठतइत्याह ॥ आधाराति ॥ वद्वेर्जिताधुमलत्वेरेव ॥ ७ ॥

तत्र स्थिता च सा कोऽङ्गीकता संकलितमनो बुद्धिमये जीवादिषा दिनालङ्गशरीरे अहं कतिर्यया तथा विधा अंतःस्फुरन् विषयकाशचमत्कारः खेच्छा विहारशक्तिचमत्कारश्च स्यात्
 या विधा सती सूक्ष्मतमे विसनालच्छिद्रे रौला दीचय वैषयविश्वनिर्गतो ज्येन तत्र विश्वनिर्गतीत्यर्थः ॥ कोऽङ्गीकतेति ॥ द्वयोरर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवं सूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वा स्थूली
 भावो नैच्छिकनाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुहलिनियोगिनो जीवशक्तिर्वह्नी प्राणुसहजलभागयदामुच्यते तदारसेन सर्वत आपूर्णा मेति ॥ यथा तर्था
 चर्मरज्जुविभर्त्तितत्रीभारो भालाहूपश्चर्मविशेष कूपे क्षिप्तो न आपूर्णता मेति तद्वत् ॥ १० ॥ एवमसापूर्णा सती प्राणुसहजपाथिवभागयमाकारकर्तुं भावयति यो गशक्त्या
 कोऽङ्गीकृतमनो बुद्धिमय जीवाद्यहं कतिः ॥ अंतःस्फुरन् चमत्काराधूमलेखे वनागरी ॥ ८ ॥ विसंशैलतणे भित्तावुपल्लेदि विभूतले ॥ सा यथा
 योज्यते यत्र तेन निर्गमित्यलंतथा ॥ ९ ॥ संवित्तिः सैव यात्यंगरसाद्यतं यथाक्रमम् ॥ रसेना पूर्णता मेति तं जीभारइवां वुना ॥ १० ॥ रसा पूर्णा
 यमाकारं भावयत्याशुततथा ॥ धत्ते चित्रकरो बुद्धीरेखारामयथाकृतिम् ॥ ११ ॥ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोति साततः ॥ मातृगर्भ
 निषण्णे पुण्यसूक्ष्मे वां कुरस्थितिः ॥ १२ ॥ यथा भिमतमाकारं प्रमाणं वेत्ति राषव ॥ जीवशक्तिरवाप्नोति नु मेव दिहृणादिच ॥ १३ ॥ श्रुतं
 त्वया योगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥ ज्ञानसाध्यमिदानीं त्वं शृणु श्रवणभूषणम् ॥ १४ ॥ एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं सौम्यमलक्षितम् ॥
 सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं शांतं न जगन्नजगत्क्रिया ॥ १५ ॥ तच्चिन्तोत्पलनात्मानं संकल्पोन्मुखतां गतम् ॥ यदा तदा जीविद्विती प्रोक्तमाविलतां ग
 गतम् ॥ १६ ॥ असत्यमेव संकल्पश्च भ्रमेण दर्शरीरकम् ॥ जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवाद्धतम् ॥ १७ ॥ यदा तु ज्ञानदीपेन सभ्यगा
 लोक आगतः ॥ संकल्पमोहो जीवस्य क्षयितेश्च रदभवत् ॥ १८ ॥ शांतिमायाति देहाय सर्वसंकल्पसंक्षयान् ॥ तदाराधय निःशेषदीपस्तौ
 लक्षये यथा ॥ १९ ॥ निद्राव्यपगमे जंतु र्यथा स्वप्नं न पश्यति ॥ जीवो हि भाविते सत्यतया देहं न पश्यति ॥ २० ॥ अतस्त्वेतत्त्वभावेन जीवो
 देहावृतः स्थितः ॥ निर्देहो भवति श्रीमान् गुरुवीतत्त्वैकभावनात् ॥ २१ ॥ अनात्मनि शरीरादावात्मभाव न मंगयत् ॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदं
 हार्दतद्गारुणतमः ॥ २२ ॥ आत्मन्येवात्मभावेन सर्वव्यापि निरंजनम् ॥ चिन्मात्रममलौस्मिन्निज्ञानादित्येन नश्यति ॥ २३ ॥

तथा कल्पाधत्ते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्राख्यादिकल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भनिषण्णे पुष्कललेपु सुसूक्ष्मा बीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यकुरस्थिति रिव ॥ १२ ॥ यथा भि
 मतस्ते च्युता सुगिरिभुवर्गदिमहतत्तुणायत्तवा आकारमवाप्नोति ॥ १३ ॥ योगसिद्धानुसारेण स्थूलसूक्ष्मावभाभिक्कममुक्तमुपसह्यज्ञानसिद्ध्यत द्विलक्षणतवक्तुपरमप्रकृतश्चा
 वयति ॥ श्रुमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिन्तोत्पत्त्या सेनोपचिनोति ॥ १६ ॥ जीवः पश्यति स एवात्म्यस्थूलभाव इति भावः ॥ १७ ॥ सौक्ष्म्यप्राप्तिकममाह ॥ यदा त्वित्यादिना ॥ १८ ॥
 शांतिवाधम् ॥ १९ ॥ भाविते साक्षात्कृते ॥ २० ॥ २१ ॥ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ ॥ केन तस्यादित्येन तन्नाशस्तमाह ॥ आत्मन्येवेति ॥ २३ ॥

अस्यामानसिद्वारविद्वारपात्रादिभ्यस्तुक्तानां भेदिकविनोदापस्त्यलक्ष्यनाभिभासिकोद्देश्यनसिध्यातीत्याह ॥ अभ्येचेति ॥ २४ ॥ विमूढाविपकीटादय ॥ अमृतनाममृत
 वराहाराणाम् ॥ अमृतपयान्माद्विषयनिमित्तमिद्विनिर्दिष्टमात्राविषयताम् ॥ २५ ॥ इतिर्दिष्टातदुशाहरणमुपपन्नो लोके आलोकितामित्यर्थ ॥ २६ ॥ भ्योमनाप्रसाकाराणाम्
 ॥ २७ ॥ सैश्यास्तिरतिशया अस्मिन्निर्दिष्टादप्यन्यथाशयनोपपन्न इति ॥ अणिमादीति ॥ अस्यापराकायपरिचयभोग्याभिलक्षणम् ॥ २८ ॥ तथादीपूर्वद्वपरित्यागोपा
 यमाह ॥ रचकर्म ॥ उद्गृत्यवर्द्धितं साधयत्तद्देयावयोप्यतोत्तरयदेहस्यप्यतदतिपरेणाभ्यय ॥ यथाभासापवनसकृत्पुण्याभोदपयनादाकाश्यामाणो योज्यत इत् ॥ २९ ॥
 विरतस्वरउपरतचट काष्ठलाटवच्चमति ॥ परेपदेहोपेभवावपितत्सपदंभोक्तुमयत्तजीवोविनिवेश्यते ॥ यथाआसेषकपूरुषकरस्यकुभोदकेनयमेवमठरतावाकासेकुनि
 अन्येषविदितत्मानोभावयतियथैवयत् ॥ तत्तथैवाशुपश्यतिदृढभावनायताय ॥ २५ ॥ दृढभावानुसधानादिमुढा अपिराधव ॥ विप
 नयत्तमृतनाममृताविपतामपि ॥ २५ ॥ एवयथायदेवहमाप्यतेदृढभावनात् ॥ मूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितामुहु ॥ २६ ॥ सत्यमाव
 नदृष्टोयदेहोद्देशोभवत्यलम् ॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनन्योमतोयातिदेहक ॥ २७ ॥ अणिमादिपदप्रामाण्यज्ञानयुक्तिरिति श्रुता ॥ भवतासाधु
 नारामयुक्तिमन्यमिमिश्रण ॥ २८ ॥ रेचकाभ्यासयोगेनजीवकुडलिनीयहात् ॥ उद्गृत्योन्यतेयावदाभादपवनार्दिव ॥ २९ ॥ त्यज्य
 तेविरतस्पर्दादेहायकाष्ठलाटवत् ॥ देहपिजीवेपिभतावासेचकद्वार ॥ ३० ॥ स्यावरजगमेवापिचयमिमितयेच्छया ॥ मोक्तस्त्वप
 दसम्पज्जार्वातीर्तिवस्वते ॥ ३१ ॥ इतिसिद्धिश्रियमुक्तास्थितेचेत्तदुपुन ॥ प्रविशतेस्वमन्यहाययत्नातविरोचते ॥ ३२ ॥ देहादयक्त
 याधेयान्म्याभवत्याखिलानय ॥ संविटाजगदापृथक्सपूर्णस्थीयतेयवा ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वासदाभ्युदितमुज्झितदोषमीशांयवयथासम
 सिवाद्युतिचिक्काश ॥ प्रानोतितत्तदचिरेणतयैवरामसन्ध्यकपदवितुरनावरणत्वमेव ॥ ३४ ॥ इत्यार्पवांवा दे० मो० पुनि० पु०
 सू० अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यभितितमसर्ग ॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥

एतन्तमर्वावर्तितद्वारापिचयमिमितयेच्छया आहृत्यन्यय ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियमुक्तास्थितेनयोगिनातत्पुषतनस्त्वपुस्थितचेतुनस्तद्व
 विरयनेनोत्तरपद्माययथावद्विराजतस्तत्तावत्कालमपिचयतइत्यर्थ ॥ १२ ॥ अयथायोगिनाअयपरकायभोगानांतरत्वात्करणधैर्यन्यापादानेनजगदापृथुदेहादय
 यनद्वितीयार्थेनयथा ॥ स्यावरजगमसवदेहादिभेदनिधेयार्थस्तथातीर्थवर्षजीवास्तयातीर्द्वाभेयार्थसत्याविणुणास्तद्वच्छिन्नाच्छ्रुषणांनिर्वाभेत्यखिलानपिअभवास्वत्यास्वा
 त्सविद्वद्वर्णयथास्यान्तयास्थीयतइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ उपसहस्रति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोपागीभ्यर्पसपन्नोमीवच्छिक्काश सदाभ्युदितेतस्यस्वप्रकारामुज्झितसर्वोपस्वतत्त्वज्ञा
 त्वाययथासमभिधेयलिङ्गसद्विराजतधैर्यमाभेति ॥ पृथगतितत्त्वविज्ञानाभ्यसिद्धावुभयपयोर्कल्पनावरणत्वमेवविरतिशयानवसम्पदपदवितुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥ इतिश्री
 वासिष्ठम० धातपत्रकायनि० पु० प्रारभितमसर्ग ॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥

चूडालासिद्धिप्रवाशप्रबोधश्चभूपतेः ॥ गुरुपदेशसाफल्येकिराटाल्यानमीयते ॥ १ ॥ चूडालाएवंप्रागुक्तीत्याप्राणधारणादिधनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता
 बभूव ॥ १ ॥ तदैश्वर्यमेवावयुत्प्रपचयति ॥ जगमेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यस्यातापत्रयस्यचोपशमादमलशरीरितलाच ॥ २ ॥ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्ष
 णमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राउपेधुराष्ट्रयुजगत्सुभुवनेषुचोवास ॥ ३ ॥ विद्युतापारभाउन्मेपाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ दिशांव्योम्नश्चोदेयावतिभु
 वनरधाणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वभूतरतज्ञतयासभाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥ बहुशःप्रतिबोधधामासेतिव्यवहितेनसबधश्छांदसः ॥ ८ ॥ ९ ॥ यथावेदाध्य
 यनकालेवालोवेदविद्यासर्वपुरुषार्थानुक्तलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनीनवेदतद्वत् ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वासिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्वर्तुबोधनेअशक्तिसहस्रन्येपासिद्धिशून्या
 श्रीवसिष्ठवाच ॥ अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानुपभामिनी ॥ एवंवभूवचूडालाधनाभ्यासवतीसती ॥ १ ॥ जगामाकाशमार्गोणिवि
 वेशांबुधिकोटरम् ॥ चचारवसुधापिठंगेवामलशरीतला ॥ २ ॥ क्षणमप्यगताभर्तुर्वक्षसश्चेतसस्तया ॥ सर्वपूवासरउपेपुलक्ष्मीरिव
 जगत्सुच ॥ ३ ॥ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्सारंभभूषणा ॥ वभ्राममेधमालेवगिरिमालामहीतले ॥ ४ ॥ काष्ठुणोपलंभूतंरंवा
 तमनलंजलम् ॥ निर्विघ्नमविशस्वर्तंतुर्मुक्ताफलंयथा ॥ ५ ॥ मेरोरुपरिशृङ्गाणिलोकपालपुराणिच ॥ दिव्योमादरंरंधाणिविजहारय
 थासुखम् ॥ ६ ॥ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनगामरासुरैः ॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा ॥ ७ ॥ यत्नेनतंचभर्तारिमालमज्ञानावृ
 तंप्रति ॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः ॥ ८ ॥ कलाविदंभ्रामुंभाचचालेयंयुहिणीमम ॥ इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदता
 म् ॥ ९ ॥ एतावतापिकलेनतामवंगुणशालिनीम् ॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालानविवेदसः ॥ १० ॥ साप्यलब्ध्यात्मविश्रान्तिस्तांसिद्धिश्चि
 यमात्मनः ॥ दर्शयामासनोराज्ञाःशूद्रस्येवमखक्रियाम् ॥ ११ ॥ श्रीरामउवाच ॥ महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिरिवध्वजः ॥
 यत्नेनप्रापनोबोधंबुद्ध्यतेत्यःकथंप्रभो ॥ १२ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम् ॥ ज्ञानस्तुकारणंशुद्धा
 शिष्यप्रज्ञैवराघव ॥ १३ ॥ नश्रुतेननपुण्येनज्ञाप्यतेज्ञेयमात्मनः ॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव ॥ १४ ॥ श्रीरामउवाच ॥
 एवंस्थितेवाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ ॥ क्रमांगुरुपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५ ॥

नामगुरुणांशिष्यबोधनेशक्तिर्दूरापास्तेति
 रामशक्ते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियत्नेनउपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥ तद्विज्ञानार्थसंग्रहमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्पादाव्यवस्थान्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमेन
 तत्साधनधिकारिण्यप्रज्ञानबलज्ज्ञानयितुशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञापहणसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम् ॥ १३ ॥ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्धानेगेनकाम्यकर्म
 वर्णेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतज्ञेयप्रज्ञानज्ञाप्यतेइतरवस्तुबन्धविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापित्त्वर्गभोगवन्धविनैवविचारज्ञानजन्यतेकितुनाभ्यावि
 चारेजनितेचरमसाक्षात्कारदृश्यरूढेनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थैवशब्दः ॥ १४ ॥ तर्हिगुरुपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण ॥ १५ ॥

स्मृत्याऽर्चनीतिरथानप्यायेन विष्णुदेवमत्यकथयणतः प्रत्यसनायादनद्वाराऽपुरुषपदेशोऽक्षमकारणेतिसिक्तुमसिद्ध किराटोपास्थानमाह ॥ अस्मिन्नेत्यादिना ॥ किराट रवेदवर्णि
 क्त् ॥ १९ ॥ १० ॥ कायपथात्स्वीयष्टपणतास्य भावात् ॥ इथावशोऽप्यभास ॥ १८ ॥ तस्याभ्येयणोऽप्योगेऽनुमतिप्रियायमाह ॥ कपर्दकादिति ॥ लोभोऽस्तिममद्वेष्टावताऽ
 ननकपर्दकाऽऽदिक्कीलातद्विक्रयाद्यत्वारः कपर्दकाः स्यस्ततोऽतीत शर्तत सङ्गतातोऽसहस्रेवेतिचेतसाकलयभितयत्सम् ॥ १९ ॥ अक्षार्थमप्यारभ्योऽटोऽप्योगोऽमृज
 णावशानादिष्विधैरस्तिद्विभक्त्यङ्गफलोऽप्यनीतिस्त्वप्यन्माह ॥ अस्मिन् ॥ २० ॥ २१ ॥ प्राप्ताऽखिलालाङ्गान्दृत्य साक्षादिकभोगयेम शर्ता सर्वद्वारिभ्यापनर्थायस्यताद्वरा
 नयास्थित ॥ २१ ॥ कगहमन्ययस्यतयात्रिधतद्वत् ॥ २२ ॥ तथापुरुषपदेशकमाभ्यप्यच्छाब्दपरोक्षमायमभिव्यज्यते ॥ अभ्यन्तित्यापरोक्षलभ्यते ॥ २३ ॥ कथमभ्यन्तराह ॥
 ॥ श्रवसिपुटवाच ॥ ॥ अत्यन्तरुपण कश्चिकिराटोऽपनधान्यवान् ॥ अस्तिविध्याटवीकक्षेकुटुर्ध्वान्नाक्षणोऽप्यथा ॥ १६ ॥ तस्यैकदानिप
 तितागच्छतोर्विधजगतः ॥ एकावराटिकारामटणजालकसद्वते ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वदणतुषादिकम् ॥ कपर्दकार्प्यमभि
 तोदुधावदिवसत्रयम् ॥ १८ ॥ कपर्दकाः स्युभवाताचत्वारोऽष्टौषकालत ॥ तत शतसहस्रचसहस्रेचेतिचेतसा ॥ १९ ॥ कलयन्जगलेदी
 नारात्रिदिवमवर्द्धित ॥ जनहाससहस्राणिधुधुधेनपरंतुस ॥ २० ॥ तनोदिनत्रयस्यातेतनतस्माच्चजगलान् ॥ पूर्णदुर्विषमप्रतिमोलब्ध
 श्रितानमणिमहान् ॥ २१ ॥ तंताप्यनुपुष्टदयः ससमागम्ययुहंसुखम् ॥ प्राप्ताखिलजगद्भूतिशान्तसर्वतयास्थित ॥ २२ ॥ एवमप्यकिराटन
 यपदान्वपणेतत् ॥ रत्नलब्धजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना ॥ २३ ॥ तथाश्रुतोऽपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते ॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यह्य
 तेहिगुरुकमात् ॥ २४ ॥ ब्रह्मसर्वोद्विष्यातीतंश्रुतादौद्विष्यसंविद ॥ तेनापदेशादनयनात्मतत्त्वमवाप्यते ॥ २५ ॥ गुरुपदेशचविनानात्मत
 त्वानामोऽभवेत् ॥ केनचित्तामणिलब्ध कपर्दान्वेपणविना ॥ २६ ॥ तत्त्वस्यास्यमहायस्यगुरुकथनगतम् ॥ अकारणकारणतांमणेरि
 वकपर्दक ॥ २७ ॥ पश्चरापवमायेयमोहनीमहतामपि ॥ अन्यदन्विष्यतेयत्नादन्यदासापतेफलम् ॥ २८ ॥ अन्यत्करेतिपुरुषफलम
 न्यदेवनाम्नेतिविष्णुजगत्सर्वलोकसत्वे च ॥ तस्मादन्तरमवस्यजगद्ब्रह्मस्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयेव ॥ २९ ॥ इ० वा० वा०
 द० भास्वापापेपुनित्वाण० पू० पू० किराटोपास्थानं नाम भयशीतितमस्सर्ग ॥ ८३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥
 ब्रह्म ॥ मृतादिशम्यपणतच्छाब्दभावाद् द्विधमयोऽप्या सविद्विष्यसहस्य ॥ गुरुपदेशाच्चशाब्दतत्त्वपरममभ्यते तासांमभ्येऽत्यन्तत्त्वच्छ्रमायाचरमदसौनित्यापरो
 क्षमब्रह्मस्युपाप्यबुद्धित्वच्छ्रमाब्रह्मस्यभाषोऽप्यपयुक्तमेवोपदेशात्तत्त्वकाण्यमित्यथा ॥ १७ ॥ तथाप्याचार्यार्थमाभ्युपगच्छेत्तयादिभूतेगुरुपदेशावधारक इत्याह ॥ गुरुपदेशोति
 ॥ २९ ॥ ॥ अन्वपणद्वाराऽकपर्दकमननद्वारागुरुकथनमकारणमप्यप्यकलदर्शनादकारणतांमिति सार्थ ॥ २० ॥ ॥ २८ ॥ ॥ एवमकारणमेवगुरुपदेशोपात्ताऽप्रत्यकारण
 सत्त्वत्वात्सन्निभारभ्योपनीतस्यकागद्ब्रह्मस्योपपत्त्येवमप्यसिध्यतीतिनयमापेक्षेसाह ॥ अभ्यवेति ॥ विष्णुजगत्पुण्यस्यत्वात्वेतरेषामवलोक्यतेभ्युपयन्तस्मादात्मज्ञानतर
 भयस्यपाराह यथोपपनीतस्यकागद्ब्रह्मस्यनुभवासाययास्थान्तिच्छयाऽपेक्षणेनतिबाह्वनमेवमप्यद्वित्यथा ॥ २९ ॥ ॥ इ० वा० ता नि पु० भयरीतिनमस्सर्ग ॥ ८३ ॥

शिरिष्वजस्यवैराग्यचूडालाश्वत्सनं वने ॥ निशितैकस्यनिर्याणमदरेस्थितिरीयते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपपदं विश्रातिस्थानविना ॥ अप्रजानदृष्टसंततिः पुमान् शोकादितमसा अ
धत्वमिव ॥ १ ॥ अभीष्टैरसामतादिभिरुपनीतासुरलादिविभूतिषु ॥ २ ॥ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादिद्वेजतुर्मृगादिव्याधितोभीतोयथाएकानादिपुरतिमेतितद्वत् ॥ ३ ॥
अशेषादिवसकियाः कार्यते ॥ लङ्कोरन्यतरस्यामित्यणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे कर्मणि ल ॥ ४ ॥ परित्राडिवस्थितः समहाभोगान् श्रियचक्राभोक्तुरिवयते ॥ च पूर्ववाक्यार्थेन सहस्यस

॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ततः शिरिष्वजो राजा तत्त्वज्ञानपदं विना ॥ आजगाम परमो हंतर्मा धत्वा मिवा प्रजाः ॥ १ ॥ दुःखाग्निदीपितमना
मनागपि विभूतिषु ॥ तास्वर्भाषोपनीतासुरमेभि शिखास्विव ॥ २ ॥ एकांतेषु दिगंतेषु निर्झरेषु गहासु च ॥ आजगाम रतिजंतुर्मर्तेषु व्यधि
तोयथा ॥ ३ ॥ राघवत्वमिव शोषाः सांत्वानुनयवोधनैः ॥ प्रार्थितः कार्यते भृत्यमर्होपोदिवसकियाः ॥ ४ ॥ नित्यमुद्रामवैराग्यः परित्राडिव
शांतधीः ॥ रिवद्यते च महाभागान्सभोक्तुंच श्रियं स्थितः ॥ ५ ॥ ददावतितरां दानं गोभूमिकनकादिकम् ॥ देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च स्वजनेभ्य
श्च मानद ॥ ६ ॥ चचारचतपः कर्तुं रुद्ध्वा द्रायणादिकम् ॥ परिवभ्रामतीर्थानि विनान्यायत नानि च ॥ ७ ॥ स तथापि विशोकत्वं न मनाना
पिलब्धवान् ॥ अनिधानां खनन् भूमिं निधानार्थी निधिं यथा ॥ ८ ॥ शान्तिदिवं महानेपशुपत्येव रुशानुना ॥ चिंतयार्चितयामास संसा
ख्याधिभेषजम् ॥ ९ ॥ चिंतापरवशो दोनोराज्यं स्वस्य विधेयमम् ॥ महाविभवमप्यग्रनापश्यत् रिव न्ययाधिया ॥ १० ॥ अथैकदंकांतग
तां जूडाला मंक्रमगताम् ॥ इदं मधुरयावाचा समुवाच शिरिष्वजः ॥ ११ ॥ शिरिष्वज उवाच ॥ भुक्तं राज्यं चिरं कालं भुक्त्वा विभव
भूमयः ॥ अधुना स्मि विरागेण युक्ता गच्छामि काननम् ॥ १२ ॥ न सुखानि न दुःखानि नापदो न च संपदः ॥ कोटीकुर्वतितन्वां गिमुनिं वन
निवासीनम् ॥ १३ ॥ न देशभंगसंमोहो न संग्रामे जनक्षयः ॥ राज्यादप्यधिकं मन्यसुखं वननिवासीनाम् ॥ १४ ॥ स्तवकस्तनधारिण्यो
रक्तपद्मवपाणयः ॥ मंजरीजालहारिण्यो लोलशुभ्रांबुदांशुकाः ॥ १५ ॥ स्वपरागांगराणि यः कृतकौस्तुभमंडनाः ॥ आसेव्यकांचनशि
रानितं वतदशोभिताः ॥ १६ ॥ तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः ॥ लतावयस्यस्य वलितानुभ्रममुग्धमृगात्मजाः ॥ १७ ॥

मुञ्चयार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहमनःशोधनकर्तुं रुद्ध्वा द्रायणादिकतपश्चकार ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिंतयार्चितालक्षणेन कशानुना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विभवभूमयो वै भवपदानि
॥ १२ ॥ कोटीकुर्वति प्रलिप्यति ॥ १३ ॥ सुखाधिक्ये हेतुन दर्शयति ॥ न देशेति ॥ १४ ॥ इदानीं वनराजीश्वरालोपमात्वेन स्त्रीकृत्य वर्णयति ॥ स्तवकेत्यादिपचभिः ॥ प्राये
ण सर्वत्र रूपकाणि ॥ १५ ॥ कतानि कुसुमान्येव कौस्तुभानि मंडनानि यामि ॥ आसेव्याः काचन शिलाएव नितंबतटास्तैः शोभिताः ॥ १६ ॥ तरंगलक्षणमौक्तिकैः प्रोताभिः सरि
न्मुक्तालताभिरावृता ॥ मृधमुग्धमृगाएवात्मजाः शिरशो यथासाम् ॥ १७ ॥

सुधियन्मार्गनिर्वाहसामिकलभाजनमिषाणि ॥ पुर्व्वरापूर्व्वद्वेतिपुष्पापूरालतापुष्पवृक्षाणां निघासाय ॥ १८ ॥ त्वरपरद्वयकात्वाय ॥ स्वरस्तरमगन्धायोपासीतद्रवया
 ता ॥ वनदीप्योवनराय ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्मिभ्यनगपनक्षिपयेसम्प्रपद्येउभयक्षिपरे ॥ २१ ॥ तस्यैराप्यराक्षसीकासापानापातर्निकाभासक्तिभेषधयोनुरुपतार्ष
 नतानुमयभानवसृणाविषालनभ्यापयन्विषालयमीषूढालोपाय ॥ पातत्यादिता ॥ २२ ॥ २३ ॥ यद्देशोभाग्देशसाधेयिवाय ॥ अत्यद्देशोद्येतिबुधचनम् ॥ २४ ॥
 पुष्पाणिधोपनधादिपादुलताद्वृक्षदीपयतिरोमनपुष्पैर्धृतयागुलितयाअरसासह ॥ पुष्पाणिगार्भितार्भैर्धीनत्वाभ्यरशायामेवपुकेतिभाय ॥ २५ ॥ रघस्यराज्यच्छिद्रस्य
 स्वभावाद्दामसौगध्यवितर्णफलभोजना ॥ पदपदश्रेणिनयनापुष्पापूरलतांगिका ॥ १८ ॥ आस्वाप्तस्यदर्तायाताशीतलामलग्ना
 त्रिका ॥ रमयतिवमिवमार्वनवीप्योवरानने ॥ १९ ॥ यथाविविकमेकान्तमनोभवतिनिर्दतम् ॥ नतयाशशिर्धियेपुनश्चवर्क्षद्रसयसु
 ॥ २० ॥ अस्मिन्सन्मन्त्रणेतन्विनविधेयंकरुमहति ॥ मर्तुर्विषदयतीच्छानिस्वनेपिकुलक्षिय ॥ २१ ॥ ॥ शृङ्खलावाच ॥ ॥ प्रातकाल
 दत्तंकार्यंराजतेनायनेतरत् ॥ वस्तेतराजतेपुष्पफलशरदिशजते ॥ २२ ॥ जराजरादेहानांयुक्तोवनसमाश्रय ॥ नयूनांत्वादृशानेवते
 नंतन्मनरोचते ॥ २३ ॥ यौवननमहराजनयावद्वयमुज्जिता ॥ पुष्पैर्धोणेवतरवक्तावच्छोभामहेदहे ॥ २४ ॥ पुष्पधानापुष्पमितजरसा
 सहकाननम् ॥ समग्रहद्विमिष्यामोहसाहवसरोवरत् ॥ २५ ॥ अप्रातकालनृपतेप्रजापालनमुज्जित ॥ राजन्यस्यैवरक्षस्यमहेदो
 क्षविष्यति ॥ २६ ॥ अन्नामफारिणभूपरोधयतिचवैप्रजा ॥ रोधयतिव्यकार्येभ्यःप्रभुंयस्यापरस्परम् ॥ २७ ॥ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥
 अलभुत्तलपनाक्षिविधेनामिमतस्त्वमे ॥ विद्विमागतमेवेतोदूरमेकांतकाननम् ॥ २८ ॥ बालात्वमनवध्यांगिनागंतव्यवनत्वया ॥ पु
 सामर्पेहिस्वद्विगद्विगाद्यावनाश्रय ॥ २९ ॥ समधानवनावासेयोपित कठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजयंस्सोदृशालिमक्षमा ॥
 ॥ ३० ॥ प्रवत्त्वापालयत्येहराज्येस्यातव्यमुत्तमे ॥ कुटुम्भारोद्वहनंपत्यौयातेव्रतंक्षिय ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तादयि
 ताराजातामिदुवदन्वावशी ॥ उत्तस्थौक्षानुमस्विलदिनकार्यवकारच ॥ ३२ ॥ अयोज्जितप्रजाचेष्टोरविरक्ताचलययी ॥ शिखिष्वजो
 वनमिवसमस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥ सद्धत्यवितर्तकपतमेवानुययीप्रभा ॥ नार्थमावननिश्रान्तशृङ्खालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥
 विप्रसप्तमिशेष ॥ पृनयापय ॥ ३५ ॥ रोधयतिनिघारयति ॥ २७ ॥ ॥ एवद्विषालितोप्यविषलवैराग्य भिगविषव्यक्तामनुनयति ॥ अलमिषत्यादिना ॥ २८ ॥ वनाभ्रयो
 वननरे ॥ ॥ अथद्विगासायप्रेषुषाय ॥ २९ ॥ कठिना कठोराप्योपि ॥ यथाकाननेजानाउपवनकालाभ्यः ॥ अत्येराअपिपुष्पमंजयं ॥ शङ्खालोसोदुमक्षमास्तद्विष्य ॥ शक्ता
 लिमितिपादशक्तानोबलवनापक्षिणामाट्यन्तिकमिष्याम्येयम् ॥ ३० ॥ यमयकोकमयामकालदृष्टेतिरिगितस्यापिबोधस्यपरिहारस्तदेवकार्यं ॥ स्याशयेनाह ॥ गवत्सेति
 ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ उपयययीर्दोषेष्वुपयययोरपि योय्य ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

धृतव्योमापगास्वस्वीगानेनथाविधंशर्वसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युल्लेखा ॥ १५ ॥ तमाललक्षण
 बालकाअकेयासातासुदिक्षुयमुनाचरिवदर्शनादिवज्योरसाहासोदयाकितपरितःकतममलचयथास्यान्तथास्थितासु ॥ इतःप्रभृतिसर्वेषासमम्यतानांतरागणोददशेइत्यत्रस
 वधः ॥ ३६ ॥ दिनश्रीश्वदिननाथश्वतद्वपयोर्द्वपत्योर्द्वोद्यानप्रचुरभैरवमेरुसवधिअपरपारउत्तरार्धरतुगच्छतोसतोः ॥ ३७ ॥ नयाअर्धैर्धर्मोपतापभोजर्कःपापैस्तन्मिन्नै
 स्तीक्ष्णकैरश्वहातैश्चोच्चित्तैरैवमिदपारनिशानिशनानायकलक्षणयोर्द्वपत्योःरतुभागच्छतोसतोः ॥ ३८ ॥ दिवधूमिर्मुक्तःस्तटोभंगललजानामजालिरिवव्योमलक्षणकु
 ढिमसौधतलेतरागणोददशे ॥ ३९ ॥ स्वनाथान्चेवणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्चातकुमुदादिकुमुर्हार्सवती ॥ यौवनस्तयौवनफलमितिपावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संप्रसुप्ता
 आययौयामिनीस्थामाभुवनंभस्मधूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वसंश्लेषायमुनेवसा ॥ ३५ ॥ दिक्षुसंध्यावदंतानुस्थितासुक्रतमंडल
 म् ॥ तमालबालकांकानुज्योरसाहासादयांकितम् ॥ ३६ ॥ गच्छतोरपरंपरंदंपत्योर्भैरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरतुंदिनश्रीदिननाथ
 योः ॥ ३७ ॥ आगच्छतोरिदंपारंद्वपतीक्ष्णकरोच्चित्तम् ॥ निशानिशानायकयोर्द्वपत्योर्भैरवंपुनः ॥ ३८ ॥ तारागणायददशोविकीर्णा
 व्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोभंगललजानांदिवधूमिरिवांजलिः ॥ ३९ ॥ चंद्राननातमःस्थामाश्रान्तानुकुनुमहासिनी ॥ यामिनीयावन्नंप्रापस
 रोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥ कृतसंध्यासमाचारःसहचंडालयेष्टया ॥ शुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ ४१ ॥ अथार्धरात्रसमयेदर्शो
 निःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशतिलोनेसकलजने ॥ ४२ ॥ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रम
 यांमिवपंकजे ॥ ४३ ॥ तत्याजदयितांनुमामंकाद्राजाशिखिध्वजः ॥ स्वैरस्वैरमुखंराहोर्दंशंचांद्रप्रभामिव ॥ ४४ ॥ उत्तस्थौशयनाह्नी
 नवधूकाधीचलंशुकान् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोमोर्हैरिःक्षीराणवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमार्थंयामातितन्नैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वा
 जगामासौपुराजिगत्सपूर्णधीः ॥ ४६ ॥ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्तामडलाद्गतः ॥ विवेशोपामरणयानांमेकानदइवार्णवम् ॥ ४७ ॥
 घनांधकारगुल्माद्व्याक्षुद्रभूतोषककेशा ॥ सारण्यानीनिशासाधंसमंतेनातिवाहिता ॥ ४८ ॥ प्रातःशून्यामरणयानांसिर्नात्वाविततंदि
 नम् ॥ सममर्कणकस्याचिद्विश्रामवनावनौ ॥ ४९ ॥

यातस्याचूडालायाभृशंनिद्रयाविमूढायांसत्वाम् ॥ ४३ ॥

यथाराहोर्मुखचद्रमोक्षकालेस्वैरस्वैरशनैःशनैश्चाद्रमापार्चादिशप्रतित्यजतितद्वत् ॥ ४४ ॥ लीनावधूर्यास्मिस्तह्नीनवधूकतथाविधमधीचलमर्धभागेयस्यतथाविधमभ्युक्
 प्रावरणवत्तयस्मिस्तथाविधान्छयनात्पर्यकात् ॥ लक्ष्म्याःकातिभिःसहिताःसलक्ष्मीकातपोलोलाश्रोर्मयोयस्मिस्तथाविधारक्षीराणवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमश्चोरदुट्टनिप
 हाथानिशाचयान्तवीरक्रमपुवानुचरव्रजयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्सह ॥ ४६ ॥ उपाभोपणाम ॥ अरण्यानीमहदरण्यम् ॥ हिमारण्ययोर्महत्वेदित्यानुक् ॥ ४७ ॥
 घनैरधकारसदृशैरधकारलक्षणैश्चगुल्मैराद्व्यासाअरण्यानीनिशाचतनातिवाहिताउत्तीर्णा ॥ ४८ ॥ अर्केणसमविशश्राभेत्युक्त्याआसायंजगामैवेतिगम्यते ॥ ४९ ॥

नमस्विर्नरतिप्र ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अत्यद्वरस्याजननाजनसपूढा जनपदइतिपाद्य ॥ पुराणिषयस्यात् ॥ ५२ ॥ रदितिसराव्यवहृतिवरापणालद्वारावलितानिपाभ्यस्त
 यादिपाभिर्वाभिवलितानवलतरा यत्नाचारपायस्त्रि ॥ पूर्वेभूताभूतपूर्वादिआभ्यमायस्त्रि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शाद्वर्तेर्हृतिनसृणव्यवरी रयामे ॥ मन्वरायाह्वलम् ॥ ५५ ॥
 उदम पणशासनरूपमालयम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विधिधाताअग्नितिलस्रटमप्यधिकमप्यवहारसाधनजालमिव ॥ ५९ ॥ पुण्याणामुभयसवयम् ॥ फलमूलकुराका
 धरीनामप्युपलक्षणमवत् ॥ मतस्वदीयेदत्यर्थ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उकमनूपोषधहृति ॥ मनीति ॥ मालवेश रितिविषजम् तिर्षणितमपकरणमदीपातकच्छेदिरचितउदजेअत
 भानावदश्रुतायातेतन्नानादिपूवकम् ॥ किंचित्फलादिकमुष्कातांनिनायतमस्विनीम् ॥ १० ॥ पुनःप्रात पुराणपुष्पैर्भदलानिगिरीन्व
 दी ॥ जवादुह्यपयामासरजाद्वादशशर्वरी ॥ ५१ ॥ ततोभंदरशैलस्यतदस्थजनदुग्धमम् ॥ प्रापकाननमलयतदूरस्यजनतापुरम् ॥ ५२ ॥
 रथयणालसलिलवापीयलितपादपम् ॥ शीर्णवेयालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥
 आपुणपादपलतनाणवृत्तिकरैर्फलैः ॥ ५४ ॥ तत्रैकस्मिन्समेष्टुद्धस्यलसलिलमालितं ॥ शीतलेशादलश्यामस्त्रिधेसफलपादपे ॥ ५५ ॥
 समंजरीभिवर्द्धाभि सचकारोदजालयम् ॥ प्रादृकाल सविपुद्गिर्नीलाभ्ररिवपजरम् ॥ ५६ ॥ मसृण्वेणवदंढफलभोजनमाजन
 न् ॥ अपपात्रपुष्पमांदमक्षमालांकमदलम् ॥ ५७ ॥ कयार्शीतापनोदायधृत्तिवैवद्यगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामदि
 रवृत्प ॥ ५८ ॥ यत्किंचिदन्यद्वावक्तुयोग्यतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्यापयामासजरातीव क्रमविधि ॥ ५९ ॥ सुध्यापूर्वजपप्रात प्रहरेस
 तदाकरत् ॥ पुष्पाचयद्वितीयेतुक्कानिदेवाचनंतत ॥ ६० ॥ पश्चादनफलकिंचिदनकंदपिसादिष्व ॥ मुष्काजप्यपरोमूल्यानिनायेकोनि
 शांशर्षा ॥ ६१ ॥ इतिदिवसमखदमदरोपांतकच्छेदिरचितउज्जंतमालवेशोनिनाय ॥ नववृत्तिविलसतनसस्मारकंवास्तुरतितदि
 विवकरान्यलक्ष्म्याहरंति ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यापूर्वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० षू० शिखिव्यजप्रब्रज्यानामचतुरशीतितम सर्ग० ॥ ८४ ॥
 श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवशिखिव्यज-पूर्णमठिकायावनेस्थित ॥ इदानींष्टणुचूढालासार्किकतवतीगृहे ॥ १ ॥ तत्राद्वरात्रसमयेदूरया
 वंशिलिव्यज ॥ हरिणामामसुमेवचूढालाद्युपुष्पमयात् ॥ २ ॥ अपश्यत्यतिनिर्दिशायनशून्यतागतम् ॥ अभास्करमपूर्णेदृशांतशोभ
 निवायरम् ॥ ३ ॥ तत्तस्योर्किंचिदाभ्यलानवदनावेदशालिनी ॥ कुसितेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपह्ववा ॥ ४ ॥

स्थितः सत्यसहस्रवर्षद्विषास्त्रिनाय ॥ मन्वायुमृतनयवृत्तिषकासनसम्भार ॥ मण्डलकावाह ॥ कवेति ॥ विषेकेच्छेदिसुरतिसतिराप्यलक्ष्म्य कृत्वादिदमपिहरतिबाळा
 जननेनमरार्कैर्वाङ्गुलिनिकचिरदीप्त्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिदीर्घाष्टमः ॥ ताल्यर्पकारोनिर्वाणपकरणेषु ॥ चतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥
 तादृशपशुध्यातावाभ्यपणयपिरानम् ॥ आभ्यर्पशानकोक्षेवायमचापवप्यते ॥ १ ॥ उकमनूपवदप्यमाणकययासगमयति ॥ एवमिति ॥ १ ॥ पात्रपुष्पैर्निराकावयोन
 म्त्यासराआपव्यदिशन्निद्रपादनेतिषोडशार्धम् ॥ २ ॥ यस्याभिर्हीनात्यक्त ॥ ३ ॥ कृषिदत्तकारकद्वेगादिजलेप्रसिक्ता ॥ विरोधसमाप्तान्कालोऽप्यम् ॥ ० ॥

॥ ५ ॥ इति चितपावक्ष्यमाणं चितयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ तदिति ॥ विधिनशाखेण भर्तृवप्रकताप्रथमाणतिः शरणं उद्दिष्टा विहिता ॥ असति हि भर्तृरिपुत्रादयोगतिर
तिभावः ॥ ७ ॥ वातरध्वातायननेन ॥ ८ ॥ अन्यद्द्विविधमद्वितीयचंद्रध्वातिम् ॥ ९ ॥ वेतालयोन्मेषसमये निश्चितप्रकाशमानम् ॥ १० ॥ भर्तुर्गोविष्यद्वा विपदार्थजात
म् ॥ ११ ॥ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्ताभ्युदयनि श्रेयसपर्यन्तं विभाज्य चितितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्दतिर्भूमानद्विध्वातिः ॥ १२ ॥ पुरःस्थितमिव
नप्रसन्नानविमलावभवाकुलतांगता ॥ दिनशोरिव नीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ क्षणशय्योपविष्टैव चिंतयामास चिंतया ॥ कष्टं रा
ज्यं प्रभुस्य त्वावनं यातामहादिति ॥ ६ ॥ तन्मयेहाद्यैककार्यतत्समीपं वज्राभ्यहम् ॥ भर्तृवगतिरुद्दिष्टा विविधविधिनान्प्रकृतास्त्रियः ॥ ७ ॥ इति
संचित्य भर्तारमनुगंतुं समुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेण निर्गत्यां वरमाययौ ॥ ८ ॥ बभ्रामांबरमार्गेण वा तस्कंधेन योगिनो ॥ कुर्वती सिद्ध
सार्थस्य मुखेनात्युदुविभ्रमम् ॥ ९ ॥ ददर्शाय यथा यातं रजौ खड्गधरं प्रति ॥ भ्रमंतमेकमेकं ते वेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥ तादृशं प्रति
मालोक्या स्थित्वा गगनकोटरे ॥ भविष्यं चिंतयामास सर्वभर्तुरखंडितम् ॥ ११ ॥ यथा येन यदा यत्र यावत्कार्यं यथोदयम् ॥ यथा च निर्दतिः
स्फारागतव्यातेन राघव ॥ १२ ॥ अवश्यं भवितव्यं तद्गुरुर्दृष्ट्वा पुरःस्थितम् ॥ तदेव संवादयितुं गमनात्सान्वयवर्त्तत ॥ १३ ॥ आस्तां ममाद्य
गमनं कालेनातिचिरेण हि ॥ मया स्वपार्थगंतव्यं नियतं रेपनिश्चयः ॥ १४ ॥ इति संचित्य चूडालाप्रविश्यातः पुरं पुनः ॥ सुष्वापशयने शंभोः
शिरसि वैदवी कला ॥ १५ ॥ केन चित्कारणेनासौ गतः संप्रतिभूयति ॥ इति पौरं जनं सर्वमाभ्यास्यातिष्ठदंगना ॥ १६ ॥ राज्ञं रक्षभर्तु
स्तत्क्रमेण समदर्शनात् ॥ यथा कालेन केदारपंककलमगोपिका ॥ १७ ॥ तयोस्तदा वह्नकालादपत्योः स्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमु
खयोराज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥ जगामाथ दिनं पक्षो मासो थक्नुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्य विपिने चूडालायाः स्वमंदिरे ॥ १९ ॥ बहु
नात्र किमु तेन वर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालो वाससदने वनगुच्छे शिखिध्वजः ॥ २० ॥ अथ याते पुबहुषु वर्षे पुजरसावृते ॥ शिखिध्वज
महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥ भर्तुः कथा च पाकं तदालक्ष्य पालितं चिरात् ॥ तदा तस्याथ याते पुबहुषु वर्षे पुजरसावृते ॥ २२ ॥ तदा तस्या
त्मकार्पस्य भवितव्यतया तथा ॥ भर्तुः समीपगमने मम कालोऽयमित्यथ ॥ २३ ॥ संचित्य मंदरोपांतं गंतुं बुद्धिचकार सा ॥ चचारान्तःपुरा
द्रात्रौ तारनभसः प्रथमम् ॥ २४ ॥ जगाम वा तस्कंधेन गच्छती रेददर्श सा ॥ कल्पवृक्षं शुकच्छत्रं रत्नस्तवकभूषिताः ॥ २५ ॥

योगबलादपरोक्षदृष्ट्वा सवादयितुं तदनुत्तरमाचरितुं प्रतिपादयत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कलमगोपिका शालिपालिका ॥ १७ ॥ अवहृतअगमत् ॥ १८ ॥ कथमगम
तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसंहितोक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कथायाणारागादिवासनानापाकमालक्ष्य तत्तावत्कालतया पालितमतीक्षितमिति यावत् ॥ तदेत्यादिरुक्ता नु
वादीवक्ष्यमाणार्थः ॥ २२ ॥ आत्मकार्पस्य स्वभर्तुर्बोधस्य तथा वक्ष्यमाणप्रकरणेन स्वोपदेशेनैव भवितव्यतया ॥ २३ ॥ ततारपुद्गुवे ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ दत्ते इत्यपि कचित्साठः ॥ दत्ते इति पाठे जगाम उपलक्षितस्येत्यन्वयः ॥ दत्ते इति पाठे शिखिध्वजस्फारसावृते समीपस्य च यः

रमाऽक्रिष्यतुक्ता ॥ पराश्वदानीं वा भक्तलानिकलार्थ ॥ २१ ॥ सिद्धात्तमेभ्य आसातिपृहीतानिषद्वारमालाहृरिष्वदनकल्पार्दिस्रिगभ्यानियलधाविधाम्नाढ्यान्स्पर्श
 पाप्मास्रस्य ॥ सन्निवृत्तस्य स्यादुक्तं भाषेयद्वाधीचिपरपराभूतीनिर्बलज्योत्सनाम् ॥ २७ ॥ अवरस्य आतरेतामभवत्तानिगतासतीन्द्रशर् ॥ २८ ॥ स्वभाषामयेनअविद्युक्ता
 विद्याप्यटाकपत् ॥ आत्मनायनर्धेवावाय ॥ किमुवाचतदाह ॥ अहोदन्त्यादिता ॥ २९ ॥ १० ॥ मममनउक्तविधैर्कर्मैभ्यमानमपिद्विउक्तधने ॥ २९ ॥ अपश्येद्वदयो
 र्नाजानाप्रपञ्चा ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ अग्रज ॥ मुधाप्यर्थमेवतादृशितसत्त्विकस्थितमर्थात्यर्थ ॥ ३४ ॥ अथवानायेपेपदतिशेय ॥ कललप्राह ॥ भस्तरिभिति ॥ ३५ ॥ द्वा
 नदनोपातनिलपारका सिद्धाभिसारिणा ॥ पराश्वेदुशकलान्यालयेकणवर्षिण ॥ ३६ ॥ सिद्धोत्तमात्तसौगध्यान्स्पर्शयामासमा
 कृतान् ॥ चन्द्रविवाहतामोधेमहावीचिपरपराम् ॥ ३७ ॥ अपश्यन्निमलज्योत्स्नामधरातरतंगता ॥ मंघातरंणगच्छतीमंघलप्राश्च
 विद्युत ॥ ३८ ॥ अविद्युक्ता स्वमन्त्रासामुयोभूयाप्यलाकपत् ॥ उवाचचाननेवाहोयावज्जीवशरीरिणाम् ॥ ३९ ॥ नस्वभाव शमया
 तिममाप्युत्कठितमन ॥ कदाच्योगेन्द्रस्कधतप्रणयप्रवणपुन ॥ ३० ॥ पश्यन्मिकार्तमित्युक्तमयाप्युत्कठतेमन ॥ भजरीजालवलितास्त
 रुवह्य स्वकपतिम् ॥ ३१ ॥ नमुचंतिक्ष्णमितिममाप्युत्कठतेमन ॥ ययेयमभजाकार्तमेतिसिद्धाभिसारिका ॥ ३२ ॥ तथाकदाहमे
 प्यामिममार्पातिमन स्थितम् ॥ इममदाश्वमरुतएतेवशशिन कर ॥ ३३ ॥ वनराजयएताश्वमामप्युत्कठयंत्यहो ॥ हेचित्ताशामुधैवां
 त किंत्वतां हवितस्थितम् ॥ ३४ ॥ साव्यामनिमलासाधोक्तेयाताविवेकिता ॥ अथवाचित्तमत्तारिस्वप्रत्युत्कठसेमखं ॥ ३५ ॥ तिष्ठो
 क्ताभिवलितैरसमुत्कठितेनमे ॥ किंत्वयोत्कठसेवाभेभत्तांयातोजरामेवेन ॥ ३६ ॥ तपस्वीरुशगात्रश्वमेवैन्निर्वासनलया ॥ मन्ता
 राज्यापमोर्गभ्यामन्यस्यामूलतंगतम् ॥ ३७ ॥ वासनालतिकाप्रावृणदीनदगतायया ॥ एकांतरतएकालानोरस शांतवास्तन ॥ ३८ ॥
 मन्यमभवतिमत्ताशुष्कद्वस्समास्थिति ॥ नयापिचित्तकोत्कठाभवतोत्कठयान्वितम् ॥ ३९ ॥ भतिमुद्रोप्ययोगेनश्लेपयिष्याम्यहप
 तिम् ॥ प्रमृष्टपलनमेतु सर्माकल्पमनोमुते ॥ ४० ॥

नीरद्वयत्वाह ॥ किमिति ॥ वामहृत्परीरिपदार्थिगनापार्थसमुत्कठसेवेभेभत्ताकारोपातल्लन्त्रिरेषापृथग्भवेस्वभाष्यतद्वत्यर्थ ॥ ३६ ॥ राज्यादीनामभोगेभ्य अभोगार्थं अ
 त्यमन प्रभुत्वातिभूतगतंममस्यभावये ॥ ३७ ॥ तयाश्वस्यासनालतिकाययाप्रावृणदीसुद्रामहानदगतासतीनपृथगवशिष्यमेतयासपन्येतिशेय ॥ एकातेत आसक
 अतएवत्काला ॥ नीरसोतिरिच्छ ॥ ३८ ॥ पूर्ववत्तयाप्रवृणानान्द्रिहस्ताहमन-युनरुम्हापिर्थावाह ॥ तयापीति ॥ अस्तेवचिध सन्तयापिद्विषित्तकातवोत्कठाअहयोगेन
 द्यवाप्रापायनभर्तुमितिमुद्राभ्यास्वहीहृत्पदप्रावृणोपयोगोत्कठयापुनर्वतिभक्ततासहृष्टपयिष्यामिनत्वयोत्कठकार्थेतिपरेणत्वयथा ३९ ॥ तदेवस्यटमाह ॥ प्रमृष्टेति ॥ ४०

॥ ४१ ॥ यद्यस्माद्धेतोर्भर्तितत्त्वबोधान्मयासमंतुल्यरूपमंतर्वाह्यार्थचितितंयस्यतथाविधसंपत्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रशंसत्याह ॥ समयेति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अब्दान्मेधाया ॥
वनतरवनमध्यम् ॥ ४४ ॥ पादपातालतानाचस्पदेनवेद्यावनुमेयौगमागमौयस्या ॥ ४५ ॥ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ योहारकेयूरादिभूषितःसन्मेरुकातिरभवन्तमे
वअत्रमदरोटजेकशागलादिलक्षणइदरीतिपरेणसबध ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ऋगीशप्रसिद्धरुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥ देवातिथिसमर्चनायपुण्याणिमालांप्रथयतम् ॥ जटाभिर
कितचिह्नितम् ॥ ४९ ॥ अनात्मज्ञताअज्ञानतदात्मकम् ॥ ५० ॥ यतोयस्माद्धेतोर्भर्तितत्त्वबोधान्मयासमंतुल्यरूपमंतर्वाह्यार्थचितितंयस्यतथाविधसंपत्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रशंसत्याह ॥ समयेति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अब्दान्मेधाया ॥
राज्यएवनिरोद्ध्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम् ॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम् ॥ ४९ ॥ अहमासादयिष्यामिचद्रतांसमाचिंति
तः ॥ समग्रानंददंनानामेतदेवोपरिस्थितम् ॥ ४२ ॥ यत्समानमनोवृत्तिसंगमाखादनेसुखम् ॥ इतिचिंतयतीव्योक्ताचूडालोहंभ्यपर्व
तान् ॥ ४३ ॥ देशानब्दान्दिशतांश्चप्रापमंदरकंदरम् ॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम् ॥ ४४ ॥ वात्येवपादपलतास्पंदवेद्यगमा
गमा ॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चिरकृतपर्णाटिजंप्रतिम् ॥ ४५ ॥ इष्टायोगेनबुबुधेहंतरमिवास्थितम् ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः
॥ ४६ ॥ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शा ॥ कशांगंकृष्णवर्णचजीर्णपर्णमिवस्थितम् ॥ ४७ ॥ कज्जलांबुभरत्नातंभंगीशमिवनि
रुदहम् ॥ चरींवरधरंशतमेकाकिनमवस्थितम् ॥ ४८ ॥ स्थलीनिषण्णपुण्याणिप्रथयंतंजटांकितम् ॥ तमालोक्यानवधांगीचूडाला
पीवरस्तनी ॥ ४९ ॥ किंचिज्जातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा ॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यतदनात्मज्ञतात्मकम् ॥ ५० ॥ एवंविधाःसमायांतिद
शामौर्ख्यप्रसादतः ॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः ॥ ५१ ॥ त्वदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम् ॥ तदवश्यमिहाद्यै
वनाथंविदितवेद्यताम् ॥ ५२ ॥ नयान्मजनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा ॥ इदंरूपपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित् ॥ ५३ ॥ सकाशमस्य
गच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम् ॥ बालेयंममकांतेतिमदुक्तंनकरोत्यलम् ॥ ५४ ॥ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात् ॥ भर्ताकषा
यपाकेनपरिपक्वमतिःस्थितः ॥ ५५ ॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥ इतिसिंचित्यचूडालावभुवद्विजदारकः ॥ ५६ ॥ ईषड्या
नाद्वतान्यत्वंक्षणादंबुतरंगवत् ॥ पपातविपिनेतस्मिद्विजपुत्रकरूपिणी ॥ ५७ ॥ भर्तुरध्याजगामाग्रमंदस्मितलसन्मुरवी ॥ ददर्शद्विजपु
त्रंतपुरोयातंशिखिध्वजः ॥ ५८ ॥

नृदजेअद्यैवअवश्यनाथपतिविदितवेद्यतातथाभोगमोक्षश्रियनयामिप्रापयामीति
परेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमर्थमिदंरूपपरित्याज्यतत्राह ॥ बालेति ॥ ५४ ॥ प्रागेवकुतस्तपस्विबोधेणसनबोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ॥ ५५ ॥ द्विजदारकोब्राह्मण
पुत्रः ॥ ५६ ॥ कथंभवत्तदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमभारणान्वितादीषड्यानात् ॥ अन्यत्वंपुंस्त्वम् ॥ ५७ ॥ अपपुरोदेशम् ॥ ५८ ॥

मूर्तिमास्थितपद्मदलनकाप्रवर्गोराशिर्धातुस्य ॥ ५९ ॥ ६० ॥ व्यासप्रकोष्ठान्मूर्तिवधादिगुणावहिर्देशीयेन अतएव किंयुक्तमात्रादस्तमाध्यादियुक्त
 लिङ्गाप्रसादाभरणानां देवदाह्मवत्प्रगापणाक्षसूत्रप्रणासालयास्थितमृगपुलकितम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ गमस्यग्नयलप्रपाप्यदुष्टस्यतयाविषमवलपवतमिवास्ति ॥ ६३ ॥
 ६४ ॥ मरुदभ्रमर्दपरतरप्रस्थानागमबाहोत्स्थते ॥ तत्फलजन्मनिर्वाहितपूर्णकुलमिवसंचलम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सवर्निर्भित्तिदरमासनम् ॥ करोकोकरातले ॥ ६७ ॥
 वनांतरादुपायाततपोमूर्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवल्नकगौरोगमुक्ताहारविभूषितम् ॥ ६८ ॥ शुक्ल्यज्ञोपवीतांगशुक्लांबरयुगादतम् ॥
 कमंदलुधरंकांतपुरेयातशिखिध्वज ॥ ६९ ॥ व्यासप्रकोष्ठदिगुणेनाक्षसूत्रप्रचारुणा ॥ भूमावलप्रगात्रेणकिष्कुमात्रेणचस्थित
 म् ॥ ६९ ॥ पुनलध्याममधानसालिमालमिवांजुजम् ॥ भासयतप्रदेशतंशारीरीक्षिमंदले ॥ ६२ ॥ कुंडलाभूषितमुखनवमर्कमिबो
 नितम् ॥ शिलासमेतमदारशृंगस्यैदुमिवाचलम् ॥ ६३ ॥ कांतोपशान्तवपुपमूर्जितविजितोद्विजम् ॥ हिमाभ्रमस्मृतिलकमूर्षितालो
 कसुन्दरम् ॥ ६४ ॥ मेरुहमतटालीनपूर्णदुमिवचचलम् ॥ तमालोक्यदिजसुतसमुत्तस्यौशिखिध्वज ॥ ६५ ॥ देवपुत्रागमधिवासपरि
 त्यक्तपादुक् ॥ देवपुत्रनमस्कारहृदमासनमास्यताम् ॥ ६६ ॥ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापञ्चविष्टम् ॥ ददौचदिजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिक
 रंकरं ॥ ६७ ॥ चंद्रकुमुदसंहस्यत्रालेयमिवपद्मे ॥ हरजपुनमस्तुभ्यमितिदिजसुतोवदत् ॥ ६८ ॥ यहीत्वाकुसुमान्मस्माद्विवेशपुत्र
 विष्टम् ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाभागकुतआगमनंरुतम् ॥ दिवस सफलोमन्येयत्वामयास्मिदृष्टवान् ॥ ६९ ॥ इदम
 व्यमितपापपुष्पाणामानिमानद ॥ इमाप्रप्रयितामालापुत्वातामद्रमकुते ॥ ७० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वापापमर्थ्यचमालां
 पुष्पाणिचानप ॥ शिखिध्वजकादिशायैददौदेव्येययाखिलम् ॥ ७१ ॥ ॥ चूढालोवाच ॥ ॥ सुवद्वनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम् ॥
 त्वत्तपूजाययामात्रामयेयनतयान्यत ॥ ७२ ॥ पेशलनानुरूपेणप्रअयेणामुनानप ॥ मन्येहनुनमत्यंतचिरजीवीमविष्यसि ॥ ७३ ॥
 शांतेनमनसोदारमारादुन्मुक्तकलनम् ॥ निर्वाणार्थतपरसाधोकक्षितंभूतवानसि ॥ ७४ ॥ असिधाराममंसौम्यशांतवतमिदंत्वव ॥
 स्फूर्तियद्राज्यमुत्सज्यमहावतनिपेवणम् ॥ ७५ ॥

पष्ठेप्रालेयद्विप्रकणआलिमिव ॥ ६८ ॥ ययस्मात्त्वामयास्थिद्वसदृष्टवान्

स्ति ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अस्मिदयाबोक्तमनक्तिभ्यतिपयाखिलम् ॥ ययायानतिहर्सापयार्थेअप्ययीमाव ॥ ७१ ॥ नतथाप्यतभासेत्यनुपजयते ॥ ७२ ॥ मप्रयेणविनयेन ॥
 एतदेतत्सर्वमनुकाभिरजीविनाभरतीतिमाव ॥ ७३ ॥ आराहदेउन्मुक्ता कस्यना कलसकक्यायस्ति ॥ अतएवोदारनिषाणार्थेन सपुनवान्स्वचितधानसि ॥ कश्चिदिति
 दृष्टयश्चेतिपात ॥ ७४ ॥ शांतानामकोपमानांयतिवनस्थानांवनभूतमिदमहावतनिषण्णमसिपारासप्रभूरमत्यतएयाननिर्वासयेत्यर्थ ॥ ७५ ॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयोः प्रशंसनायोगात्तस्यतपसा सर्वज्ञतांभावयन् राजा द्विजसुतरूपादिमपदाप्रशंसति ॥ जानासीत्यादिना ॥ लायसेमहाप्रभावइतिशेषः
 ॥ ७६ ॥ अथवाकिंवद्वनासम्यगालोकाद्वीक्षणदेहकातितश्चास्यतेनसिचसीव ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ शृंगमेरुशिखरम् ॥ अमुनामहत्तमालारूपेण ॥ ७९ ॥ सुमनसांपुष्पाणापत्रदल
 मिवपेठवसुकुमारतेअगम् ॥ ८० ॥ इदपुष्पजातमित्यदृश्यमानवैचित्र्येणसितमथितम् ॥ पिञ्जवधनेकर्मणिक्तम् ॥ अगेतिसवोधने ॥ तत्तस्माद्देवस्यतवाचर्चनदित्यर्थः ॥ ८१ ॥ दे
 वार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेतुमेद्वयमपियुगपत्सपन्मिति सुतराज्जीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ॥ ८२ ॥ तत्तस्मान्म
 शिखिव्यजज्जवाच ॥ ८३ ॥ जानासिभगवन्सर्वदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः ॥ श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिद्गुरुपया ॥ ८४ ॥ एतान्यंगानितेचं
 द्राद्वदितानीतिमेमतिः ॥ अथवाकिंसमालोकादद्भुतेनेवसिचसि ॥ ८५ ॥ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतत् ॥ तवेवतस्यादृष्टा
 नितान्यंगानीहसुंदर ॥ ८६ ॥ उपशान्तंचकांतंचवपुरापादमस्तकम् ॥ शृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना ॥ ८७ ॥ निष्कलंकंदुसं
 काशमंगमादित्यतेजसा ॥ मन्येतेभ्लानिमायातिस्ममनःपत्रपेलवम् ॥ ८८ ॥ देवार्चनायापचितमिदमित्यसितंमया ॥ अंगत्वदंगसं
 गेनतत्पयातुक्तार्थताम् ॥ ८९ ॥ जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया ॥ देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः ॥ ९० ॥ तत्क
 स्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातांस्यनुग्रहात् ॥ एतन्मेसंशयांछाधिविमलेदुसमानन ॥ ९१ ॥ ब्राह्मणज्जवाच ॥ राजन्मेशृणुवक्ष्यामि
 यथापृष्टमखंडिनम् ॥ कोनामपरिपृच्छंतांविनीतंवंचयेत्युमान् ॥ ९२ ॥ अस्यास्मिञ्जगतीकोशशुद्धात्मनारदोमुनिः ॥ पुण्यलक्ष्म्यामु
 खेकांतैकपूरतिलकोपमः ॥ ९३ ॥ सकदाचिन्मुनिर्देवो गुहायां ध्यानमास्थितः ॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी ॥ ९४ ॥ मेरुलक्ष्म्यां
 स्फुरद्गुप्ताभातिहारलतायथा ॥ एकदानारदमुनिर्ध्यानंतेससरित्ते ॥ ९५ ॥ ध्वनहल्यमश्रौषांहीलाकलकलारवम् ॥ किमेतदित्यसौ
 किंचिज्जातप्रायकुतूहलः ॥ ९६ ॥ हेलयालोकयन्मधामपश्चल्लनगणम् ॥ रंभातिलोत्तमाप्राच्यंनिर्यातंजललीलय ॥ ९७ ॥ क्रीडंतं
 त्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते ॥ कांचनांभांजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः ॥ ९८ ॥

द्वत्पूजाग्रहणादनतरमितिशेषः ॥ ९९ ॥ पृष्टमनतिकस्ययथापृष्टम् ॥ १०० ॥ पुण्यलक्ष्म्या कांतरभ्येमुखेसुरभिंतरयत्कपूरतिलकंनदुपमायस्य ॥ अनेननारदो गौरागइतिगम्यते
 ॥ १०१ ॥ गुहायामेरोरितिशेषः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ ध्वनतिवलयानियस्मिस्तथाविधलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ॥ संभावनाप्राचुर्यार्थम् ॥ प्रायशब्दोप्यदंतोस्ति ॥
 तदस्मिन्ननप्रायेसंज्ञायाम् प्रायभवः रूपाखायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ॥ १०४ ॥ निर्यातजलांनिर्यातम् ॥ जललीलयाजलसेचनदिक्रीडया ॥ १०५ ॥

अन्धान्धपारिवृष्टिमुनेदितस्यपादितमिदमाह ॥ हुतस्येभरसस्यआपूरुनिर्भरंभवादिशियसादुरोनआभोगेनकातिसस्यनेनआधुरीच्छभिस्तालकस्यकाममदिरस्यस्त
 अश्वान्धपुर्नमिनिपरेणाश्वय ॥ ११ ॥ स्वजलदीनेमन्थान्निर्मलीकेनेमतिविष्वक्प्रेणसर्वानोभ्यामाभ्योमविलोसिनीभापर्णमवाकिनीरेह्लाषणपरसप्रवाहेणतर्जयतन्परभा
 षयतमिधेस्यस्यवा ॥ १२ ॥ मनाशुब्रह्मकामस्यअमरोधानेनहनधनेकीडापारयधकभूमीनिर्गततलस्यैसेनुनिर्गतोधाहृत्ययेअर्धितगगाभूयेन ॥ १३ ॥ यतस्वच्छमन्तादस्यो
 न्यारगतोमगअतसर्वतन्निर्बितसर्वगसर्वषट्दृष्टसर्वगसत्सवतयाणिपादतस्यवतीविरारोमुसिभिनिपसिद्धकालास्यनकम्यतारोगमगतसकाशाहुत्यिनिधिश्वरूपमिवास्थित
 मितस्य ॥ १४ ॥ विश्वदृष्टरक्षयिनुर्भमवतकालात्सकलशशिवश्वरूपभीमोनाजुर्नेनकोमवानुपछपदतिपृष्टेनअगमताकालासिलोकसंपदपदद्वेलोकामसाहनुमिदमब्रह्मदर्श
 स्ववचनेवर्धितम् ॥ अतस्तमेवकालात्मानसर्वकम्यनाफलदाहृत्तात्कम्यतल्लेनछपयति ॥ वर्धयित्वादिस्थादिना ॥ वर्धाणिप्रभवाद्यप्यदितिसबन्तरावितपास्वधा यस्य ॥
 परिवेष्टितमन्योन्यफलफातदुर्मंयथा ॥ हुतहेमरसापूरुनिर्भरभोगमासुरे ॥ १५ ॥ कुर्वन्मुरुभिःकाममदिरस्तभसस्ययम् ॥ निर्मलीक
 तचद्रेणप्यामांध्योमविलोसिनीम् ॥ १६ ॥ लावण्यरसपूरेणतर्जयतमिवापगाम् ॥ प्राकरिभरोद्यानरयचकैर्मनोभुव ॥ १७ ॥ उत्पया
 मितगगांभुनितयतसेतुभिः ॥ सवन्नहदसर्वगविश्वरूपमिवस्थितम् ॥ १४ ॥ प्रतिविबितसर्वगमन्योन्यादर्शानगतम् ॥ कालकल्पतरां
 वपवितपास्तस्यपृष्ठवान् ॥ १५ ॥ विविधचतुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलान् ॥ आलोकपुष्परजसोजाताद्गगनकानने ॥ १६ ॥ सुर
 जालभगवतोतात्समाभ्येकालवाढकान् ॥ कनकलवकटदुस्तपयतिरसान्वितम् ॥ १७ ॥ उद्धृत्याहृत्यसंपूर्णदलितामोजपृष्ठवन् ॥ आ
 लोललकफेगास्तितारकादिमधुव्रतम् ॥ १८ ॥ अमृतापद्विधातायकोशसम्पयकारिमिः ॥ दुःश्रमापभूतसयानांविफसत्कनकांबुज ॥ १९ ॥
 पद्मिनीपृष्ठवान्द्येनुमेमेरोगुर्धरात् ॥ शीतलेस्वधुनीतीरतोयोन्युष्टमलेसुरे ॥ १०० ॥

एतेनायमद्वयस्यमासानांशरास्तालमर्धादुक्तमेव ॥ १५ ॥ मिमिधामिभ्यलक्षणकम्यतोलाकालानिअर्वातरशास्तासभूहायस्य ॥ गगनमभ्यन्तकारस्तल्लुप्तमेकाननेनद
 नजातान् ॥ १६ ॥ सुरद्विजलमयचन्द्रपरिणामशरीरताञ्जलरवौर्ध्वैर्मोत्राद्यानाम् ॥ सभाप्यभ्यपृक्कमालबाहकमलधालकडलपोरमेदावालयस्यध्याविधाल्कलक
 स्यतार्क्ष्योच्छ्रुदश्विभ्रक्षयमिवस्थितमितिपूर्वभाष्यय ॥ पुनर्ललनामणमवधिशिनष्टि ॥ स्तनेमि ॥ परस्परस्ननस्तवकटद्वेयुअभोजामुक्तेषुसर्षीद्वयसाभ्यदर्शनप्रयुक्तस्यधंया
 नालाहुत्स्येत्स्यस्तालनास्यपूर्वद्विनाभ्यभोजामुक्तेषुपृष्ठवनिनियोगेनपरेणाश्वय ॥ १७ ॥ अर्धाम्बुतपथेषुआलोलाअलकाभूणुनला केरादीर्युक्तलाअक्षितारका
 आरितराह्लाहालिकास्तमिगारकसर्गेद्वनीटमणयभमधुप्रताममरायसिम् ॥ १८ ॥ पुनकीदराललनगणनदाह ॥ अमृतोत्सादिता ॥ अमृतकलाकोरासंपदकारिमिः ॥ हुतस्य
 रयतस्यपुण्ड्रपद्वयपत्तनानापाशेषिपागायगुरेकांप्रभुमेरोहूतीरेएकमोपसकलजवर्धिवकलापूरुमिवस्थितम् ॥ जघनमन्दनियुक्तंरुपपत्तयेविशिनष्टि ॥ हुतस्य
 इति ॥ अन्धान्धनिरोधव्यानिअमृतनिधामयोभ्यस्त्यनतामदर्शनापामि ॥ ११ ॥ १०० ॥

इदंशकान्तंशैणस्तीसमूहमात्रोऽप्यमुनेर्मनस्तदन्तरमानीदितंप्रभत्तंसत्नआश्रितोविवेकांशोयेनतथाविधंभूवेतिपरेणान्वयः ॥ १० १ ॥ २ ॥ चित्तेविकारास्तर्वांगेनाक्षोभस्तेनस
वर्गिसारस्परतसःस्वलनदन्तमित्याह ॥ वभूवेति ॥ तत्रदृष्टानाह ॥ फलमित्यादिना ॥ ३ ॥ छिन्नक्षतलतावतशारावमूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यमस्तरुणःपादप्रोवदादिरिव ॥
उत्तमेतिराजसबोधनम् ॥ ४ ॥ द्विधापातंसयोद्विधावहितविसंशृणालमिवबाणलक्ष्मरभूतोरसःशुक्रयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरपारब्धेनविवेकां
शनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्तनमस्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ॥ ७ ॥ यावत्स्वातन्त्र्यनाशपर्यन्तम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखमयत्वमेवदृष्टादैर्दर्शयति ॥ तृप्तादिनेति ॥ ९ ॥

चंद्रविंबकलापूरमेकत्रैवोपसंस्तम् ॥ शैणमालोऽप्यतत्कान्तंसहसैवमनोमुनेः ॥ १० १ ॥ अनाश्रितविवेकांशंवभूवानंदितंस्फुरत् ॥ आ
नंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते ॥ २ ॥ वभूवतस्यलक्ष्मस्यमदनस्वलितंतदा ॥ फलंरसापूर्णांमिवग्रीष्मांतद्वतोयदः ॥ ३ ॥ प्रत्यप्र
पादपच्छिन्नलतावतइवोत्तम ॥ अवस्थायकणस्पंदीशशंकइववामुनिः ॥ ४ ॥ विसंविधापातमिवगलत्साररसोभवत् ॥ ॥ शिखि
ध्वजउवाच ॥ ॥ तादृशोपिवद्भुजोपिजीवन्मुक्तोऽप्यसौमुनिः ॥ ५ ॥ निरिच्छोपिनिरागोपिनिकिंचिदुपमोऽप्यलम् ॥ सबाढ्याभ्यंतरंनित्य
माकाशविशदोपिच ॥ ६ ॥ नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्वलितोभवत् ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ सर्वस्याएवराजर्षभूतजातेर्जगन्त्रये ॥ ७ ॥
देवादेरपिदेहोयद्व्यालैवस्वभावतः ॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम् ॥ ८ ॥ सर्वमेवजगत्पंगुसुखदुःखमयंस्मृतम् ॥ तस्या
दिनापदार्थनकेनचिदर्थेतेसुखम् ॥ ९ ॥ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेदुना ॥ क्षुधादिनापदार्थनदुःखंकेनचिदेवहि ॥ १० ॥ तमोमे
घपटेनेवस्वभावोऽत्यन्तकारणम् ॥ स्वरूपेनिर्मलं सत्येनिर्मेघमपिविस्मृते ॥ ११ ॥ दृश्यमुह्यासमाप्नोतिप्रादर्थीवपयोधरः ॥ अनारतानुसं
धानादप्यन्मेषमविस्मृते ॥ १२ ॥ स्वरूपेनोह्यसत्येषचित्तेदृश्यपिशःचकः ॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिगतौ ॥ १३ ॥ तथैव
सुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम् ॥ एवंहिसुखदुःखेदेजन्मकारणदर्शनात् ॥ १४ ॥ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवदृढम् ॥ तज्ज्ञस्य
त्वंगलगतोमनागपिनतदृशात् ॥ १५ ॥

दुःखवर्धतइत्यनुकल्प्यते ॥ ११ ॥ यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिरितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यज्जतत्त्वज्ञानामपिक्षणंत्वह्यविस्मरणेर्देहशानधर्मास्तथाज्ञानार्थिकाव्याभिमित्याशये
नाह ॥ स्वरूपेइति ॥ ११ ॥ अतएवसदैवदृश्यानुह्यासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाष्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिर्मेघव्यांतरालकालस्ताव
न्यात्रमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्योपिरजनारजनकत्वविशेषोऽस्येवेतिदृष्टान्ताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभा
वस्यदर्शनात् ॥ १४ ॥ तज्ज्ञस्यतदृशान्तत्त्वज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः ॥ १५ ॥

यथायथं स्फटिकस्थितं रागेयनाशाभ्यानुत्तरेण ॥ आदिपदासंख्यकुट्टेर्नलपकाराण्यप्यासेनशाकान्तरी ॥ अतिशयेनसकानां पृथुभाशुभीकुमुनीन्यादिवर्णोपटस्येवरा
 येपरजमयाआदिपदासंख्यकुट्टादिनाथयथाभरणेनलगतस्तद्विरुध्य ॥ दधानीस्फटिकवर्णितस्यस्वच्छतरस्याद्विशेषमाह ॥ पुरं स्थेति ॥ स्फटिक-पुरं स्थजपाकुसुमादिवत्
 भावेदताल्काटिकरंजनानपिचयात् ॥ तज्जलुनामपिनीत्यय ॥ १६ ॥ अक्षस्यपादनायोदेतिपयुक्तद्विदृष्टाणि ॥ वलुनइत्यादिना ॥ धनरंजितरंजनम् ॥ धी अक्षस्ये
 निरोप ॥ १७ ॥ तस्मत्तत्माह ॥ गतधीति ॥ यथस्तादृशोपशिताप्रवर्तीत्यर्थ ॥ १८ ॥ विषयरंजननवद्विति ॥ तथाचपुक्षीविषयरंजनवासनोपचयपरस्तरस्यपर
 धनोत्पन्निकठितमित्याह ॥ अनेनेति ॥ १९ ॥ दूरस्थानीपुष्पराज्यादीनाम् ॥ अपिदत्तासिद्धितानाचलाभानाशादित्यसिक्तिकारणप्राप्तौतदतिमानि सुखदुःखसंकेनकमेण
 आयेतद्वेदितारंजायच्छति ॥ स्तोसर्माति ॥ १२० ॥ ११ ॥ त्रयार्द्धसुखोत्पत्तिप्रकारवर्णयति ॥ स्वति ॥ सन्निहितविषयकायास्त्रिपार्णिभिर्दूरस्थविषययोश्चानुमानादिना
 यथाशुभाशुभौरागादिनाकांततरौमणो ॥ पुरं स्थवत्तुभावेनरंजनंस्फटिकोयथा ॥ १६ ॥ तज्जलुनायनैतिवोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मु
 नि ॥ वलुन भ्युपमात्रेणपनरंजितमेतिधी ॥ १७ ॥ गतं विवलुनिहदुश्चिद्व्यापारितापिता ॥ गतपिपुक्कुमेवसंतदीयमनुरंजनम् ॥ १८ ॥
 नजइतिपयामूदसंयाविषयरंजनम् ॥ अनेनेवकमेणोतीवधमोक्षीय्यवस्थितौ ॥ १९ ॥ भावनातानवमाक्षोवधोहिद्विभावना ॥ शि
 रिवज्जडवाच ॥ ॥ स्तोत्यसिकारणप्राप्तौकथं दुःखसुखंवा ॥ १२० ॥ अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रप्तौ ॥ अत्युदारमतीवाच्छ
 यद्दुर्धवचनंवा ॥ २१ ॥ श्रोतुं धर्मिनगच्छामिभयूरभ्ररवेखिव ॥ ॥ चूडालावाच ॥ ॥ स्वात्यसिकारणद्वयलब्धकायाद्विपार्णि
 मि ॥ २२ ॥ सुखसविद्यबालानूनमसुखतिसत् ॥ दद्वताक्षोभमायाताजोवकुंडलिनीगतम् ॥ २३ ॥ जीवस्थनियतानां दृष्ट्युद्देहे
 स्थितिगता ॥ प्राणावपुरिवानादीर्जीविआकाशतिसुरन् ॥ २४ ॥ सस्पर्शकप्रयुज्जाल्मसोहृमलताइव ॥ सुखप्रयोधसंसारदुःखयो
 धागमेतया ॥ २५ ॥ जीवस्थनियतानां दृष्ट्युद्देहेस्थितिगता ॥ सुखिन-प्रसुरत्येवाधीरताशुनदुःखिन ॥ १२६ ॥

षलदभ्याखलभ्य ॥ २१ ॥ अथरिच्छिन्नस्वतन्त्राभिज्ञत्वाद्दालादयद्वद्वागुद्विस्थाआत्मसुखसविदुःखे शोभादक्षोभमायातासतीयावर्णनरीत्याकुंडलिनीमुखप्रभवप्राणवि
 धारकत्वात्कुंडलिनीगतवीर्यशोकादयस्त्वन्मत्तगात्रतत्त्वाद्देवाग्निष्कृतिगणवृद्धसतिआविभ्रमति ॥ एतदेवानंदस्याभ्यानिभूतानिमाध्यामुपजीवतीतिभूतेरितिभाष ॥ २३ ॥
 दस्त्यस्यभोक्तृनयनरसनयोधादिवर्णितयतजोगस्थानामभनमागभेदमाह ॥ जीवस्थेति ॥ २४ ॥ तस्यविषयसंस्पर्शेनतरेकाययथाहास्यासन्निपूर्वप्राप्त्यय ॥ कीदस्त्यना
 द्वाद्यासद्विषयरेदयानमाह ॥ रसद्वति ॥ यथाभूलेषिकोसोअलनाद्विहादुपलगा सर्वपदेषोप्यनुपविशतिद्वित्यर्थ ॥ २५ ॥ पृथुपृथुपृथुनैक रूपान्तर्य ॥ कुनएत
 न्मोहनमाह ॥ सुखनद्वति ॥ सुखिन-सुखानुभवेप्रभवस्यकीदस्त्यधीरतास्वस्थताप्रसुरतिननुदुःखिनोदुःखानुभवेप्रभवस्य ॥ सविअस्त्यतरलददसमानविवात्मानमनुभवं
 तीत्यतस्तस्यपिताभ्यारेसतापकरसंपूर्णस्तरलब्धमदीपार्णोर्नमीयोदेत्यय ॥ २६ ॥

१ अथदृष्टानुरोधापदाहोत्पत्तिप्राप्तौस्फटिकस्थिति

अतएवलोकोपि सुवेपस्य भोगे प्रवृत्तस्य राजादेः सद्यः कर्तव्यं नोदकसितिकाः कीर्णकुसुमाधूपकसूयादि सुरभिणो मार्गाः प्रसिद्धाः कुवेपस्य नीचस्य नूतनद्विपरीता इत्याह ॥ येहीति ॥
एव चायजीवो यावत्कालतरलतरनाडी मार्गानुप्रवेशेन अपरिस्फुरन् स्वयतरलतां शून्यो भवति तावदस्य नहु खप्रसक्तिः ॥ नदास्य सङ्ग्रहनाद्याकारवदयास्य तास्य सुरवमभिष्य
ज्यते ब्रह्माकारवदयानुपूर्णाभित्यवातरैलक्षण्येऽपि विक्षेपाभावात् साभ्यत्येवेति स्वस्थायस्य मेनतावत्कालमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुरवास्य स्थितैव मुक्तिरिति तल्लक्षणसत्त्वादि
ति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तर्हि विषयसुरवानुभवकाले कृतो जीवस्य नुक्तानुभवस्तथाह ॥ सुरवेति ॥ इत्थं प्रहणदृष्टा तार्थ्यः स्वस्थविषयसुरवास्य पिकलनकलानुभवस्तद

ये हि मार्गाः सुवेपस्य कुवेपस्य नतेशुभाः ॥ यावत्समाणां जीवो यसं शाभ्यत्यपरिस्फुरन् ॥ २७ ॥ तावत्समाणमेवैनं मुक्तं मुक्तमवेहि वै ॥
यावत्समाणमधिकं स्फुरति क्षुब्धमारुतम् ॥ २८ ॥ तावत्समाणमेवैनं बद्धं बद्धमवेहि मे ॥ सुरवदुःखकलास्य दोषो जीवस्य नतरः ॥ २९ ॥
तदभावे हि मोक्षः स्यादिति द्वाव्यवस्थितिः ॥ सुरवदुःखदर्शयावदानीते नैर्द्रियैः शठैः ॥ १३० ॥ तावत्सुरवसमः सौम्यो जीवस्तिष्ठति शां
तवत् ॥ सुरवमालोप्य वादुःखमदातीतश्च लदुःखः ॥ ३१ ॥ समुद्रमतिजीवो तद्वर्धं दुर्निवतो यधिः ॥ जीवः क्षुभ्यति दृष्टेन संविदांगसुरवादि
ना ॥ ३२ ॥ आभिपेणो वमजारी मोर्ख्यमेवात्र कारणम् ॥ शुद्धेन बोध्यबोधेन स्वात्मज्ञानमयात्मना ॥ ३३ ॥ सुरवदुःखादिनास्तीति ते
नासौ याति सौम्यताम् ॥ नतसुरवादिनो तन्मे मुधा चायमहं स्थितः ॥ ३४ ॥ इति जीवः प्रबुद्धो हि निर्वाणं याति शान्म्यति ॥ सुरवाद्यवस्त्वतद्
पमित्यंतर्बोधसंविदा ॥ ३५ ॥ नतदुःखवतां याति जीवः शान्म्यति केवलम् ॥ सर्वमेव चिदाकाशं ब्रह्मेति धननिश्चये ॥ ३६ ॥ स्थितिं याते
शमं याति जीवो निःश्रेहदोषवत् ॥ दोषवच्छममायाति सुरवादिश्रेहसंक्षये ॥ ३७ ॥ सर्वमेव मिति ज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात् ॥ सर्व
माकाशमेवेति बुद्ध्याक्षोभं न गच्छति ॥ ३८ ॥

धरागाद्याश्च तत्स्य बहिः स्य दोषश्च सुरवविच्छिन्नौ तलरी भावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्यदः स एव जीवस्य धो न त्वितरः सुरवविश्रात्य शोपीति क्षणमात्रमपि सुरवविश्रांत्य तद
भावे मोक्षः स्यादेवेति स सरणाभ्या बधोक्षयोर्द्वौ बाध्यवस्थितिर्मयोक्तेति परेणान्वयः ॥ २९ ॥ उत्कर्मेवार्थप्रपचयति ॥ सुरवदुःखेत्यादिना ॥ १३० ॥ अक्षातीत इन्द्रि
यागम्यः स्वप्रकाश इति यावत् ॥ ३१ ॥ दृष्टेन सुरवादिना सुरवतसा धनविषयतदुपायधनादिना तद्गगसंविदाक्षुभ्यति ॥ अगेति स बोधने ॥ ३२ ॥ मौल्यं निरतिशयानंदस्त्वतच्चाज्ञा
नमेवात्र क्षोभो कारणम् ॥ केततर्हितं नन्दित्वया विश्रान्तिदाह ॥ शुद्धेनेत्यादिना ॥ बोध्योऽवश्यबोद्धव्यः स्वात्मा तद्वोधेन ॥ ३३ ॥ सौम्यताविश्रातिम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
सुरवादिश्रेहदोरागस्तक्षये ॥ ३७ ॥ सर्वजगत्सर्वचिन्मात्रमेवेति ज्ञानात् ॥ अद्वित्वमैक्यतद्विभावनान् ॥ आकाशं शून्यम् ॥ ३८ ॥

अनेनमैस्वविभाषनेनैतुनायुक्तायुत्पत्त्यप्रपञ्चस्यथा ॥ कथंनसत्यसोऽतिप्रथमआगतस्तथा ॥ कीर्त्तनेति ॥ इदुत्तिथेनकस्मिन्नैवआय कीर्त्तनेद्विरूपगर्भेणप्रवर्त-
 क्तितात्मनोऽसिद्धिप्राप्त्येवस्तदस्योपादृक्कमेणमुक्तोऽपिप्राचीनित्सकल्पनैवप्रथमोक्षणगोक्षप्रपित्तासुप्रधानुवस्यतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ प्रस्था-स्पष्ट ॥ २० ॥ क्षीर्षिपदार्शना
 प्रागवाप्तनोद्भाषेनानुपपन्न ॥ २१ ॥ कथंनोक्तमयितिराह ॥ सविशेषाशयाभेयेति ॥ प्रवृत्तित्वाभाषानांभाष्यादीनामपिठान्माकीषसिद्धि आकृतिरगादिहस्यनुरोपप्रधान्य
 नुप्राप्त्याभावात्तदशयाभेयस्य ॥ वेदोत्पत्त्याद्यंतं संशारिणोभ्यानावागतस्यस्येतेनपरोक्षेनसर्वांगसिद्धितोयेर्दोतर्गतं सारोमज्जासारमथआशुमण्डसौगंध्यामिधानुगतंज स्वसुखा
 रत्यवधि ॥ यथासिद्धंरूपमकलारिकस्तर्गतंनारायणवर्णस्येनत्यजानितइत्यर्थ ॥ २१ ॥ ननुस्वकर्तृत्वसंकीर्णमथस्मिन्नसन्नादीद्वाराभयोमूलाधारस्यानंयानि ॥
 यथावर्ततेत्येवमत्रअलमयतीतिगतपुरोवागतस्तस्मान्मिसादेकीभूययनमयआविषदभ्योपायवस्यभूत्वावर्णमभ्युत्सवधोऽसिद्धितदशंयानितइत्यर्थ ॥ २१ ॥

जीवस्यानेनशून्यस्यक किलदोषविभ्रम ॥ जीवेनेदन्निवेनेवयथाप्रथमसंगतं ॥ २२ ॥ स्वयसविदितोमार्गस्तेनैवायापिगच्छति ॥
 शिखिष्वजउवाच ॥ ॥ सुखसचारयोग्यसुजीवेसरतिनाद्विपु ॥ १४० ॥ देवपुत्रमभवत्यवतर्हीयभ्यवनकथम् ॥ ॥ ब्रूढालोवाच ॥
 जीव क्षोभयतिशुभ्यन्नाणादिप्रवचनावलिम् ॥ ४१ ॥ संविदाह्माशमाभेणसेनामिवमहीयति ॥ वातस्यदेतमेर्दोतर्मज्जासारश्चसस्त्रि-
 त ॥ ४२ ॥ स्यजस्यशुभ्रसौगंध्यरजपञ्चफलादिकम् ॥ चतिततत्त्वबोयातिगज्जिद्विषयनादित्वे ॥ ४३ ॥ देहनाडीप्रणालेनयातिशुकं
 यहिःस्वत ॥ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाज्ञोसिर्वेत्सिपूर्वाध्वतस्थितिम् ॥ ४४ ॥ ज्ञायसेवचनदेवस्वभावोऽहिकिमुच्यते ॥
 ब्रूढालोवाच ॥ ॥ आपसर्गयथासथ सुकृतिमममपि ॥ ४५ ॥ यदावदयदापालतयैवायभ्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवहारिदुहुदो
 त्यतिनाशवत् ॥ पुणालसरवदुच्छूनतस्वभावाविदुषुषा ॥ १४६ ॥

स्तत्त्वमागत ॥ देवदेवविदोयद्वयार्थैवत्वमागतइतिप्रत्ययोक्तमप्यसमावराभ्यः कदमिराकायच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महाभ्यासोद्वान्ममहास आत्मतत्त्वविदसि ॥ आत्म
 ज्ञानापूर्वसाधारिकप्रार्थयसिद्धिनिधनकारिरीरान्धेनोवेति ॥ २२ ॥ कथंनहमीदृकयाज्ञातस्तथा ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखंब्रह्मयान्तंनमणिकर्तुंसांरेण
 यादयादुर्ध्वमर्कयत्सदायात्मनास्वत्नित्कृतिरितस्यप्रार्थयस्वआपठयतादुर्ध्वमर्कजनिपुत्री स्वभावरथाभ्यार्थइत्याह ॥ आपसर्गोइति ॥ २३ ॥ सीमतिकथंटादित्वमावै
 विभ्रमदृष्टवामयद्वैविध्यप्रादपिसाम्येन सर्गादीनामिदं प्रथासमावत्काकामनसूत्रोद्भासच्छिरसितालयतर्नविद्यतेनतस्यप्रणविषयादृष्टवामयमुक्तमितिबोधनायायसर्गा
 नुधापनमिष्याराधयैर्यापि ॥ कोकेति ॥ समवाकाद्विषयार्थद्वयविषयमात्मनासाधुगीयेद्बार्थच्छेदस्य ॥ साधतिकेचिदतिबलसुदेराकाळनिपयने स्वभाववैविध्ये
 दृष्टवामयार्थद्वयनिद्वयपिपुनराभ्येत्याराधयेनदृष्टोत्तरमाह ॥ कारिदुषुदेति ॥ आपानामपत्ताएकस्मिन्कोषाद्योल्लिख्याराधयेनदृष्टोत्तरमाह ॥ पुणालसरवदिति ॥ २४ ॥

उक्तलक्षणत्वभाववशत प्रकृतेऽस्मिन् जगति विविधविकारात्मका अंशजादितुर्विधा देहा भवति ॥ तेषु केचिज्ज्ञाने देहास्ते प्रक्षीणवासनतया भूयो जन्मनेन भवंति इतरे अज्ञाने देहान् भूयो जन्मनेन भवति ॥ यतस्ते भोगे खेदघनस्था इत्यर्थः ॥ १४७ ॥ इति श्री ब्राह्मसिद्धमन्तास्य प्रकाशे नि० पू० पञ्चाशीतितम सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ कुंभे कुंभस्य जन्म त्रयं किं ब्रह्मसमागम ॥ नदाशित्यस्य सार्वद्वयमित्यादिरिह वक्ष्यते ॥ ११ ॥ यथा वर्णितलक्षण स्वभाव सर्ववस्तुषु अप्रलयप्रसिद्धस्तथा माया शबलस्यात्मनः सर्गादित्यभावः श्रुत्यादिप्रसिद्धस्तद्वशत इत्यर्थः ॥ भोगार्थस्य इति रित्येके कीदृशार्थमिति चापरे ॥ देवस्यैष स्वभावो यमात्मकात्मस्य कास्य हेति भगवद्ब्रूहि पादाः ॥ ११ ॥ वासनानाङ्गासंज्ञानाभ्यासेनापक्षयम् ॥ न दर्शनमनुभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥ इत्थमनुभावचमत्कारकीर्तिते तत्त्वकारश्रोतुका मोराजाता प्रशसमान प्रस्तुतकथारोषसंक्षिप्य समापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ॥ ३ ॥ १४ ॥ ॥ ककस्मिन् अस्मिन् स्वभाववशतो जगति प्रकृते देहाभ्यस्तपिरितो विविधा विकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतया न भवन्ति केचिद्भूयो भवन्ति च पुनस्त्वितरेष्वनास्थाः ॥ १४७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० सुखविचारयोगोपदेशो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ४३ ॥

॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आत्मस्वभाववशतो जातं जगदिदं महत् ॥ स्थितिं वासनया भ्येत्य धर्माधर्मवशो स्थितम् ॥ १ ॥ वासनान्नासमानिय धर्माधर्मैर्न गृह्यते ॥ ततो न जायते जंतुरिति नो दर्शनं मुने ॥ २ ॥ ॥ शिखि ध्वज उवाच ॥ ॥ अत्युदारं महार्थं च वक्षिस्व वदतां वर ॥ अनुभूतिमुपारूढं गृहं च परमार्थवत् ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनानेन सुन्दर ॥ पीतेनेवाभ्युत्तेनाहमतया तोस्मि शीतताम् ॥ ४ ॥ तत्समासेन तां तावदात्मोपतिं वदशुभम् ॥ ततः श्रोत्यामि यत्नेन ज्ञानगर्भा गिरंतव ॥ ५ ॥ तन्न पद्मज पुत्रेण मुनिना नारदेन तत् ॥ कुरुतं वीर्यमायं कथयथास्थितम् ॥ ६ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ततो निवध्नता तेन मनोमत्तम तं गजम् ॥ विवेकविपुलात्ताने शुद्धया धीवरञ्जया ॥ ७ ॥ तद्वीर्यकल्पकालाभिगलिते तद्द्रवापमम् ॥ रसानां पारददीनां दिव्यानामनुरंजनम् ॥ ८ ॥ मुनिना पार्थगे कुंभे स्फाटिके विलसद्भुजौ ॥ अद्भुते विहुताकारं चंद्रे चंद्रद्वयार्पितम् ॥ ९ ॥ तत्र शैले बृहत्कान्ते स्थूलः पार्थ्वेषु चाभितः ॥ गंभीरकुक्षिः सुदृढश्चोपलाहनक्षमः ॥ १० ॥ संकलितेन क्षीरेण सकुंभस्तेन पूरितः ॥ अमृता पूरभित्तेन विधिनेवामृता र्णवः ॥ ११ ॥ तत्र मासा द्वाद्विंशति मुनिमंदाहुतिक्रमः ॥ अमृताब्धौ शुभोगभर्तुर्दोरिदुरिवानुजः ॥ १२ ॥ इदं मास इवा पूर्णकालेन सुषुप्ते पटः ॥ गर्भकमलपत्राक्षं प्रसूनमिव माधवः ॥ १३ ॥

न्याथरेकतस्थापितम् ॥ ६ ॥ आलानेन गजवधस्तभे ॥ धीलक्षणया वरञ्जया चमरं ज्वा ॥ ७ ॥ कल्पकालसर्वविधना अभिना गलितस्ये दोर्द्वय उपमायस्य ॥ पारदकाचनरूप्या दीनारसनाश भूर्वाणा मनु रजनमनु कारिसदृशमिति यावत् ॥ ८ ॥ १ ॥ तत्र शैले भौ ॥ पार्थ्वेषु भातश्च स्थूलो विपुलः अतएव गंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनतत्र क्षम ॥ आस्फाल्यमानो प्यस्फुटन्ति सिद्धलव उपपत्तिः ॥ इदं शः सकुंभस्तेन नारदेन संकल्पजेन क्षीरेण पूरित इति परेणान्वयः ॥ १० ॥ स्वसकल्पसदृशमृता पूरात्मनाभिन्नेन विभक्तेन विधिना सदा अरश्रवण्य श्रावणाविति ब्रह्मलोके श्रुतिप्रसिद्धोऽमृता र्णवो यथा पूरितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्र क्षीरे से होरिदुः कुमुनिमंदाहुतिक्रमया हुतिषु क्रमयति प्रवर्त्तयतीति मुनिमंदाहुतिक्रमः अमृताब्धौ इदोरनुजः प्रतिविवेदुरिव वदधे ॥ १२ ॥ मासः आ पूर्णमिदुमिव ॥ १३ ॥

सस्याद्वपरिच्छिन्नाग्रभोभे श्रीराणबासयवर्किताऽपरद्वरिष ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वैर्कांतकमायुपनयनति सत्करैरसपन्नोऽस्मिन्पुत्रे ॥ १६ ॥ विद्याताप्यशेषाणिवाङ्मया
 निविद्यास्थानानिपेयनयाधिषय ॥ १७ ॥ रत्नाद्रीरुटिकाचले ॥ सप्योदित-पुण्यं हतिपादम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ यद्वृणधारणसौख्यवपरिज्ञानाय अभिरववाहितसादयित्वापरी
 क्षितशरसिर्वाधिवास्थानयस्यदाप्तिपरीत्याकेभ्यवेधयेत् ॥ २ ॥ क्षान्तोपारपरमाधिगूढतत्त्वज्ञानतन्त्रविश्रान्तचकार ॥ २१ ॥ हेसाधोसकुम्भ अयत्नसुरस्योद्वम् ॥
 मनुषीणापरैरदस्यस्वभर्तुं सप्तशधर्मप्रयतिर्द्विभ्याचूडालयाकथमिदमवृत्तमुच्यते शतमभ्यास्यत इति स हस्मन्गवाद्यते आत्मानस्तज्जान इति पुरुष-पुत्रपाद्यनेद्विति हि पूर्वराभायणेभी
 रावद्वचनम् ॥ योऽप्यथासतमात्मानमभ्यधापतिपारयेत् किन्तनल्लप्यप्रयच्छेरेणाभ्यापहारिणेति महाभारतभरतपतिशकुन्तलाचक्षणेऽप्युच्यतेति चत् ॥ भैषदोय ॥ उपवेदस्य
 परिपूणसमन्ताङ्कुमाद्रिर्भोविनिर्ययी ॥ इदु मूष्मादिर्वाभोधेरपर-क्षयवार्जित ॥ १४ ॥ द्विनै कतिपयैरेवद्विद्विभभ्याजगामस ॥ अ
 धर्मयाङ्गमोदय-शुक्लपक्षेऽशरथिषया ॥ १५ ॥ सर्वसंस्कारसंपन्नेसतस्मिन्नारदोमुनि ॥ मांढाढांढइवशोपविद्याधनमयोजयत् ॥ १६ ॥
 द्विनै कतिपयैरेवविज्ञाताशंपवाह्मयम् ॥ चकारैन्मुनिवर-प्रतिषिधमिवात्मन ॥ १७ ॥ तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायक ॥ रक्षा
 दीपतिविवेनसप्योदितइवोदुराद् ॥ १८ ॥ अर्थेनपुत्रमादायबसलोकसनारद ॥ जगामाप्यस्वपितरं ब्रह्माणवाभ्यवाद्यत् ॥ १९ ॥
 कृताभिवर्दनं ब्रह्मापौत्रमादायततदा ॥ अभिवादितवेदादिस्वयमकेन्यवेशयत् ॥ २० ॥ अथाश्विर्वाटमात्रेणसर्वज्ञज्ञानपारगम् ॥
 पौत्रतकुम्भतमानचकारकमलोद्भव ॥ २१ ॥ साधोसोहमयकुम्भ पौत्रोहपद्यजन्मन ॥ पुत्रोहनारदमुने कुम्भनामास्मिर्कुम्भज ॥ २२ ॥
 निवसाभ्यज्जजपुरेपित्रासहययासुरम् ॥ चत्वार सुदृढोवेदाममलीलाविलासिन ॥ २३ ॥ माद्वस्वसाभेगाप्यत्रीमममातासरस्व
 ती ॥ ब्रह्मलोकेममगृहपौत्रस्तत्रास्मिस्तुस्थित ॥ २४ ॥ यथाकाममशेषेणजगतिविहराम्यहम् ॥ त्रिलयापरिपूर्णात्वात्तनुकार्येणकेन
 चित् ॥ २५ ॥ धर्मापततिमेपादीपतोनमहीतले ॥ रज स्पृशतिनागानिस्त्रानिनायातिर्भेवपु ॥ २६ ॥ अयाकाशपथगान्धुनदृष्टवां
 स्त्वामहंपुर ॥ इहतनागतास्त्वगसर्वकथितवानिति ॥ २७ ॥

भाष्यब्रह्मविद्यापरोचनापरस्तद्वाक्यस्य तात्पर्यविषयायां भाषेनाश्रुताभावाद्ब्रह्म-भ्याहणीरकाययत स्तेन्यमोहनवादिनीषाङ्गं पाषाण-द्रुवते दम्भादिभैर्विकार्यवाक्य
 वक्ष्यामाप्यापयते ॥ तत्त्वज्ञानवलेनसार्वाभ्युपगमाभावाद्अहमगुरभावस्यदोषोत्थादिवाक्येदोषेतिपयसोहमयकुम्भइत्यापुनिर्गोष्ठानचमभुवचनदोष ॥ कर्मणामनसावाचासदा
 प्रपुर्हितयोर्द्विषिचनान्ननुर्दिधाविश्यासकमनेमपरमहितस्यास्यवाक्यस्यचनत्वाभावाविति ॥ २२ ॥ २३ ॥ साक्षाभ्यागुरभाषातिशुभाभावात्पुनस्तस्यमात्रादयद्वस्य
 शयनगृह ॥ मातृत्वमेति शोचन्नलपदनिशेष ॥ २४ ॥ २५ ॥ उक्तायाद्विभ्यासाद्यैत्यस्यविद्विर्भ्यामिद्विर्यायति ॥ भराति ॥ यधिपरपत्नतिभूलोकेसचरतिसतिभेवादीमही
 तलेनपतत ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तिप्रसंहरति ॥ एषदति ॥ हेवनवासतज्जवनवासगुणांस्तफलचित्तशुद्धिचजानन् अहर्मेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वपृष्ठतेयथानुभूतंमयावर्णितम् ॥ पादा
 दंतेदत्यादेशश्लाघसः ॥ आर्यजनेत्तमेपुपुच्छरसुसतरसकथननिर्मातिकर्तव्येवयतसेषुभगे साद्रि सहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारदक्षाअतस्त्वयद्यदभीप्सितं तत्कामपुच्छअह
 तद्वक्तृदक्षास्मीतिभावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीवार्मिष्ठम० तात्पर्यप्र० नि० पू० षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुम्भप्रशसाराज्ञोच्चनिजदुखनिवेदनम् ॥ शिष्यत्वमुपे
 श्यार्थविश्वासश्चोपवर्णयते ॥ १ ॥ सर्गोन्मपरपरालक्षणेससारे ॥ सद्युतैःसचित्तैर्देवायुगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भ्रमत्पुण्यैर्भवान्नद्रावस्मिन्मदराचलेसमेषितइतिमन्येस
 भावयापि ॥ बृहद्वैतैरुवाचैः ॥ १ ॥ त्वद्वृद्देशान्ममावश्यभाविनीकतायतैतिसूचनायसिद्धवत्कल्याह ॥ अद्यति ॥ २ ॥ ३ ॥ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षदर्शयति ॥
 एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतंतेवर्णितंननुमयावनवासतउज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्थजनोत्तमेषुनिर्मात्यलंरुभगसंव्यवहारदक्षाः
 ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसमाकृतनमस्करणा
 जगामश्चामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २९ ॥ ॥ दि० ॥ १८ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० चू० कुम्भजननकथनंन
 मषडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्गस्फुरद्भ्रमत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान् ॥ अलक्ष्यैःसंभृतरद्रो
 बृहद्वैतरिवांबुदः ॥ १ ॥ अद्यतिष्ठास्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः ॥ अमृतस्यदिवचसायत्वयास्मिसमागतः ॥ २ ॥ नकेचनतथाभावा
 श्वेतःशीतलचतिमे ॥ राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः ॥ ३ ॥ निरगलरसोयत्रसामान्येनविजुंभते ॥ मुक्तरगादिमननंतकल्य
 नमुखावहम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंवादिनिसैवास्त्यवाक्यमाक्षिप्यभूपते ॥ भूयःप्रोवाचबृहदालामुनिद्वारकरुपिणी
 ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आस्तामेषाकथतावत्सर्वतैर्वर्णितंमया ॥ त्वमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रोकरोषिकिम् ॥ ६ ॥ कियत्पर्यव
 सानेयंभवतावनवासिता ॥ सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रोसिजानास्मिसर्वमेव
 यथास्थितम् ॥ लोकेदृत्तांततउज्ञोसिकिमन्यकथयाम्यहम् ॥ ८ ॥ संसारभयभीतत्वान्निवसाभिवनांतरे ॥ जानतोपिहिमामार्यक
 थयाम्येवतेमनाक् ॥ ९ ॥ शिखिध्वजोहंपालस्यक्कराज्यमिहास्थितः ॥ भृशंभीतोस्मितत्वज्ञसंस्तौजन्मतःपुनः ॥ १० ॥ सुखंपुनः
 पुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी ॥ भवतस्तेनतप्यहंतत्वज्ञवनवीथिषु ॥ ११ ॥

निरालेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरगलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरगादिमननयथास्यात्तथासामान्येनद्विद्रादिसर्वजनसाधारण्येनविजुंभते ॥ तद्राज्यलाभादि
 कृतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहानिरगलसुखावहसाधारणचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियावद् ॥ ५ ॥ एषामत्यशसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वत्व
 त्पटुमितिशेषः ॥ ६ ॥ कियान्कालःपर्यवसानमवधिपर्यस्यासाकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यवनवाससाध्यप्रयोजनचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वादृशाअसत्यंवक्तुनोजा
 नंतिनजानंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मनःकूर्पवत्क्षेपेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥ आस्थितस्तपइतिशेषः ॥ हेनत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीतः ॥ १० ॥ भवतःजायेते ॥ नव्येसतसोस्मितपश्चरामिच ॥ ११ ॥

ननु अज्ञदशायामर्थकियासमर्थत्वात्स्यायावासनायाः कथं ज्ञानेन बाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इह अज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥ प्राक्तनवासनानशेषज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नयात
 याकिं यथाफलतुल्यत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्य मरुदेशे शोयमिति प्रबोधवतः ॥ २५ ॥ पदपरमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥ पितामहोक्तिमुपसहरति ॥ ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥ अज्ञानवात्
 ज्ञानविहायतपएवमोक्षहेतुरिति निश्चित्य किं स्थिति इत्यर्थः ॥ २८ ॥ विवेकहीनस्य बहिर्मुखस्य दृढकमट्वायस्य मपि मतादिविषयतया अनर्थाया लभित्वा शयेनाह ॥ इति
 इति ॥ २९ ॥ यदितपोऽप्यनर्थं हेयस्तर्हि कउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षेनेन विचारयसि ॥ ३० ॥ विचारद्वयगर्वाभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोऽप्युपादेया इति दर्शयति ॥
 वासनाचेहनास्येव साहंकारादिरूपिणी ॥ असत्यवोदितामौख्यान्मरुभूमाविवानुधिः ॥ २४ ॥ यस्य मौर्ख्यं क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति भाव
 नात् ॥ नोदति वासना तस्य प्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ ॥ २५ ॥ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ॥ पदं भवति जीवोतर्भूयोजन्मविव
 र्जितम् ॥ २६ ॥ स वासनं मनोज्ञेयं ज्ञानंति वर्तमानतः ॥ ज्ञानेन ज्ञेयमभ्येत्य पुनर्जीवोन जायते ॥ २७ ॥ चूडालोवाच ॥ ज्ञानमे
 व परं श्रेय इति ब्रह्मादयोपि ते ॥ प्राहुर्महां तो राजर्षे त्वं किमज्ञानवान्स्थितः ॥ २८ ॥ इतः कमंडलुरितो दंडकाष्टुमिति ब्रूसी ॥ इत्यनर्थं विला
 सेस्मिन् रमसे किमहीयते ॥ २९ ॥ कोहं कथमिदं जातं कथं शान्त्यति चेति भोः ॥ राजन्नावेक्षसकस्मात्किमज्ञा इव तिष्ठसि ॥ ३० ॥ कथं बंधः
 कथं मोक्ष इति प्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे ॥ ३१ ॥ दुःस्वप्नं विदाशैलकोटरे किं ययानया ॥ जीवितं क्षिप
 यं किं त्वं शिला कीटवदास्थितः ॥ ३२ ॥ साधूनां समदृष्टानां परिप्रश्नेन सेवया ॥ संगमेन च सायुक्तिर्लभ्यते मुच्यते यया ॥ ३३ ॥ साधुनै
 व समं आसंभुं जानो वनकोटरे ॥ तिष्ठेव पृथक् पृथक् धराविवर कीटवत् ॥ ३४ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ कांतया देवरूपिण्या तवैवंप्रति
 बोधितः ॥ अश्रुपूर्णमुखो वाक्यं शिखिध्वज उवाच ॥ ३५ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ अहो नुबोधितो रम्यया चिरत्सुरसुत त्वया ॥ मौर्ख्या
 दार्यसमासंगं मुक्ताहमवसंवने ॥ ३६ ॥ अहो नुमेक्षयं यातं मन्ये पापमशेषतः ॥ यत्त्वमेव समागत्य संप्रबोधयसीह माम् ॥ ३७ ॥ गुरुस्त्वं
 मेपिता त्वं मे मित्रं त्वं मे वरानत ॥ शिष्यानमस्कराम्यद्यपि दौतवक्त्रपां कुरु ॥ ३८ ॥ यदुदारतमं वेत्सि यास्मिन् ज्ञातेन शोच्यते ॥ भवामिनि
 दतो येन तद्वक्षोपदिशाशु मे ॥ ३९ ॥

कथमिति ॥ ससारसमुद्रस्य पारं परतीरसन्मात्ररूपः शोधितस्तदायः अवारमपरतीरचिन्मात्ररूपः शोधितत्वं पदार्थस्तदवहैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवा पारावा
 रः परमानंदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःस्वप्नं विदापरासरीतोऽपि विदुः स्वदमद्वत्युन्मुखी आत्मसंविद्यस्यांतया विधया अनया तपः किं यया जीवितमायुः क्षिपयन् ॥ ३२ ॥
 सात्वदाभिलषितविश्रान्तिमुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥ तर्हि मयेदानीकथं स्थेयं तदाह ॥ साधुनैवेति ॥ अवष्टभ्यानि रुद्रास्तपः श्रेयसादि बहिर्मुखश्चेदप्येन तथा विधः सत्साधुना
 गुरुणा सममेव पासमाहारभुजानस्तत्सेवा परतदुपदिष्टार्थं धराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्दंतः सुखविश्रान्तिः ॥ ३९ ॥

सानमधपमेयदतिपत्तयापरमज्ञानतरकमुक्तवर्षासाधानां प्रत्येकनरक्षते ॥ किमीदृशतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमताऽप्यदृशमितिभाव ॥ ४० ॥ अद्वैतसोम्येतिपुनरे
 अदृशानेपुनरुक्तोपपुनरे ॥ स्यात्परोपेकाकठनवाच्योनिष्यद्वेतिपयमयदधानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ नर्तार्हद्वैतपृष्ठकृतयथायादृशतद्वामिषद्व्यामि ॥ ४१ ॥ लीलयाअना
 स्यपापृष्टस्यमकुर्वाच ॥ अससद्वैदश्चसुससन्निकर्षा ॥ ४२ ॥ भूते स्वर्गकामोपजनेत्यादिशिधिर्नर्दोपमाभाष्येननिश्चितं शिष्टैर्मुक्तसरायमुपाधीयतेतद्वदुपादेयमित्यथ ॥
 अविधारितप्राभाष्यसंरायेनारिकिप्तिनम् ॥ ४३ ॥ मुक्तहेतुमिषपारतयस्यतथाविषयमिषमाणुव्याययाआदसे ॥ ४४ ॥ शुभसंहितमित्येवभाषयम् कर्णतुषाबाह्वीति
 गममिवसीत्याश्रण ॥ ४५ ॥ मधार्दोदहायमिमानस्याजनायह स्वनिर्नोपवर्तनायचमणिकाषोपाख्यानहस्तिकाख्यानचआधीयतुमभतारयति ॥ स्वधरितति ॥ स्वस्यतच्च
 पदज्ञानादयाज्ञानेविभागा सत्यनेकम् ॥ ज्ञानानांपरमज्ञानंकतरत्तारकमेवेत् ॥ ४० ॥ चूडालोवाच ॥ यद्युपादेयवाक्योह
 राजर्वेतद्वदामिते ॥ यथाज्ञानमिदं किंचिन्नवक्षेस्याणुकाकवत् ॥ ४१ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुंश्रुत्स्यल्लिया ॥ ब्रजत्सफलतांवाच
 सनसोवाक्षमविद ॥ ४२ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ यद्वक्षितदुपादेयमयाविधिरिवश्रुते ॥ अविधारितमेवाशुसस्यमेतदचोमम
 ॥ ४३ ॥ चूडालोवाच ॥ यथापाल पितृवर्षामुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितर्षैवत्वंदृष्टाणैतदचोमम ॥ ४४ ॥ श्रवणानतरबुद्ध्या
 शुभमित्येवभाषयत् ॥ शृणुगीतमिवत्यक्काहत्वंधित्वंवाभम ॥ ४५ ॥ स्वचरितमदृशतयोदयत्याश्वरसमयेनविवोधनचबुद्धे ॥ भव
 मयसुतरमहामनीनाश्रुणुकयामिकयाक्रममनोक्षम् ॥ ४६ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेयुनि० पू० चूडालोपाख्यानशिरिवध्व
 जावधोनामसतारशीतितम सग ॥ ८७ ॥ ॥ ४७ ॥ चूडालोवाच ॥ अस्तिकश्चितुमान्श्रीमानस्यानित्यविरुद्धयो
 गुणलक्ष्योरोपेणयथाधिर्वाहवाधुनो ॥ १ ॥ फलावानलकुशलोव्यवहारविवक्षण ॥ सर्वसकल्यसीमांतानुजानातितत्पदम् ॥ २ ॥
 अनतयल्लससाय्मेसचितामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाहवोवहिरब्धिमशोपणेयथा ॥ ३ ॥ तस्ययत्नेनमहताकालनाय्यवसायिन ॥ सिद्ध
 श्रितामणि किंवानसिद्धासुयतात्मनाम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमुपमप्रज्ञाप्रयुक्तंवेदवेदवान् ॥ अकिंचनोपिशक्तत्त्वसमवाप्तोत्यविद्वतः ॥ ५ ॥
 रितेनसदृशतयाभदमतीनामसिद्धेद्विद्वत्समयेनविचारोदयद्वाराउदयस्याबुद्धेर्निषेधनमहामनीनांचसद्यपुत्रमभयसुतरयस्याभययाधिपम् ॥ विक्षेपणपरतिपातच्छादस ॥ ई
 दाकायाकमकययामिश्रयित्वस्य ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीनारसिद्धम० तत्सर्वमकरोति पू० समाशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ४८ ॥ श्रीधर्मिष्ठानामिषामनुपेक्ष्यतपसा
 चरात् ॥ काचकिश्चिन्मणिर्वासाकाशह्निकयोष्यते ॥ १ ॥ नित्यपरस्परविच्छेदयोर्धीर्वाद्यैराभ्यसर्वसत्यागाधिगुणस्यरक्षसाऽस्यदभ्यस्त्यानयावासभूत ॥ यथाअद्वैत
 ध्यानलस्यकाशुनश्चिच्छेदोऽस्यानतद्वद ॥ २ ॥ तत्परमात्मपदगुणजानाति ॥ ३ ॥ सर्वाचकारतवाह ॥ अन्यतेति ॥ अन्यैस्तयोअपरेवतापार्थनाच्चेयणादिगोचरेयैः ससाय्मे
 चरातमये साधनेतपसादीपदस्य ॥ ४ ॥ अभ्यससाधनेद्वैतनिश्चयवतस्तत्पमहामनीनायासेनयत्नेनात्मकालेनविज्ञातमणि सिद्धोऽप्येति ॥ दृढोयोगफलावश्यमावाप्तिरयम्
 दत्तरायति ॥ किंचेति ॥ ४ ॥ मन्त्राविति ॥ आश्रित्येतिशेष ॥ ५ ॥

यथाकथिदुदयाचलश्यामस्थोमुनिलसन्नैवोदितमिदं हस्तप्राप्यमपि भ्रात्यामेराबुदितदूरतस्य भिवदुष्प्रापयति तद्वदर्थस्यार्थः ॥ ६ ॥ अतएवमणिराजानां इद्रेदं श्वेरतस्मिंश्चिना
मणौ निश्चयवान्सनवभूव ॥ सुदीनोदिरितम ॥ ७ ॥ स्मयो विस्मयस्तच्छालिना सर्वमशालिनायातेन मनसा इदं द्रव्यमाणकारम् ॥ ८ ॥ अयं मणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नाय
मणिरिति भ्रम ॥ मणिश्चेत्स्यात्तत्तर्हि समस्त्यक्षेण भवेत् ॥ तत्तर्हि परीक्षणाय स्पृशामि स्पृशेयमितीच्छामि लाप ॥ न स्पृशामि न स्पृशेयम् ॥ यतः कदाचिन्मणिश्चेद्भाष्यस्य
ममस्पर्शोत्तर्धानवजेत् ॥ ९ ॥ इति शकाया र्वाजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोच्चैति सन्नकम् ॥ १० ॥ कथं तर्हि प्रत्यक्षरलोकदर्शनं तत्राह ॥ कृपण इति ॥ कृपणो हं स्वका
मणिमग्रे स्थितप्रायं हस्तप्राप्यं दर्शयः ॥ मेराबुदयशृंगस्थो मुनिरिदुमिवोदितम् ॥ ६ ॥ वभूवमणिराजेंद्रेन तु निश्चयवानसौ ॥ राज्ञेद्रा
गिति संतापे सुदीन इव पामरः ॥ ७ ॥ इदं संचितयामास मनसा स्मयशालिना ॥ संप्रातापेक्षया दीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ॥ ८ ॥ अयं म
णिर्मणिर्नायं मणिश्चेत्तद्भवेन्नरः ॥ स्पृशामि न स्पृशाम्येतं कदाचित् स्पृशंतीति वजेत् ॥ ९ ॥ नैतावतैव कालेन मणिरिदं किल सिद्ध्यति ॥ यत्ने
न जीवितेन सिद्ध्यतीत्यागमक्रमः ॥ १० ॥ कृपणः कृणोतेनाक्ष्णालो लालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकं प्रपश्यामि हि चंद्रत्वमिव भ्रमात्
॥ ११ ॥ कुत एतावती स्फोता भान्यसंपन्ममागता ॥ अधुनैव यदाग्नौ मिमर्षिं सर्वसिद्धिदम् ॥ १२ ॥ केचिदेव महातस्ते महाभान्याभवं
ति हि ॥ येषामल्पेन कालेन भवंत्यभिमुखाः श्रियः ॥ १३ ॥ अहमल्पतपाः साधुवरा कोमानुपः किल ॥ सिद्धयः कथमायाति मामभान्य
कभाजनम् ॥ १४ ॥ एवं विकल्पसंकल्पश्चिरमज्ञः पराकृशन् ॥ नमणि ग्रहणे यत्नमकर्षिन्मोह्यमोहितः ॥ १५ ॥ नयदायेन लब्धव्यं न त
त्प्राप्तौ त्यसौ तडा ॥ चिंतामणि रवागोपि दुर्धिया हेतुयो ज्ञेयः ॥ १६ ॥ इति तस्मिन् स्थिते यातो मणिरुद्धीय सिद्धयः ॥ त्यजंति त्ववमं तारं
शरगुणमिवो ज्ञेयः ॥ १७ ॥ हत्वा प्राज्ञपदं पुंसः संयाति किल सिद्धयः ॥ आगतः संप्रयच्छंति सर्वं यांत्य सहस्रतलम् ॥ १८ ॥ पुमान्भूयः
क्रियायत्नं च क्रेरत्नेद्रसाधने ॥ नोद्विजंते स्वकार्येषु जना अध्ववसायिनः ॥ १९ ॥ ददशायिक च द्रूपं काच खंडं मखंडितम् ॥ हसद्भिर्वचकैः
सिद्धैः पुरस्तुतमलक्षितैः ॥ २० ॥ अयं चिंतामणिरिति मूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेर्माहितो ह्यज्ञो हृदहेमोति पश्यति ॥ २१ ॥

पृथक्पृथक् कृणोतेन याति सकृच्चिंतेनाक्ष्णालो लालातलतोपमरत्नालोकं भ्रमात्पश्यति ॥ ११ ॥ भाष्यपुण्यतत्सपत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुतो नाकार्षीत्
त्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्ययदिति शेषः ॥ १६ ॥ किमर्थमुद्धीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजतिहीति ॥ यथा भौव्या उज्जितः शरगुणमौर्वीत्यजतिद्वत् ॥ १७ ॥ ननु त्वया सपु
त्रोऽप्यवहारविचक्षण इति कथोपक्रमे उक्तस्य साविचक्षणतामणिसिद्धिकाले कगता तत्राह ॥ इत्येति ॥ सिद्धयश्चाप्यगता सत्यपुंसप्राज्ञपदविचक्षणतां संप्रयच्छति ॥ असहति
असहमानोऽपेक्षेकेन पुंसि अलयाति अपगच्छत्यश्वसर्वतस्य प्राक्तनमपि प्राज्ञपदविचक्षणत्वहेत्वा विनाशय संयाति किलेत्यर्थः ॥ यथाहुः ॥ न देवा इदमादाय इदं द्रव्यं पराधिनाम् ॥
बुद्धितस्यापकर्षंति तेनासौ द्रव्यतेत्यत इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ हसद्भिः परिहासपरैरतएव वचकैः सिद्धैः पुरस्कृतमपेक्ष्य पितम् ॥ २० ॥ वस्तुना उपादेयताम् ॥ २१ ॥

पर ॥ प्रियपथनाप्यातिसपथ ॥ २३ ॥ एषदेरायदृष्यधादीनपिप्रभासजहावसाह ॥ इराहति ॥ कक्षे । अथजनशुभ्य ॥ यतभाषजाजानिताभाय ॥ २४ ॥ नाजयत ॥ इ
 दम् ॥ २५ ॥ याआपनकजलादेर्निभाकारिबिगाढनीला ॥ भीष्यत्पेयपाशभाअनुकषायज्युष्येतिपाथ ॥ २६ ॥ तस्याभ्यौष्यमेवदु । स्वदेनुपुरकाष्ठसुपसहरति ॥ इ
 रानीति ॥ भीष्यन्निषेनयानिदु । तानिप्रसिद्धानितिसर्वस्वनाशारेणरसकारान्तापिकारयामरणेनभाभ्रतिभीष्यार्थयमेतस्वविदामापदादिसहस्रेभ्योपिदु । स्वादर्शनात्
 अष्टोपपुष्टिपमिन्नरज्जुसर्पस्यलजलम् ॥ चंद्रौदौकुरतेषित्तातोमोहोऽमृतविषम् ॥ २७ ॥ तदधमणिमाद्राप्यभाकर्नीचश्रियंजहौ ॥ स
 र्वचितामणेरस्मात्पाप्यतेकिंवनैरिह ॥ २८ ॥ देशेयमसुखोक्तसोजनेपापिभिरावत ॥ किंत्वेहगतत्रायर्किनामममयधव ॥ २९ ॥
 दूरात्वाययाकामंसुखतिष्ठामिसपटा ॥ इत्याटायमणिभूदःशून्यकाननमाययौ ॥ ३० ॥ तत्रकाचकणेनासौतेनतामापदययौ ॥ क
 ज्जलद्विरविनिभामौस्यस्येवगयासमा ॥ ३१ ॥ दुखानिमौस्यविष्वेनप्रवर्तियानिनिवाप्रदानचजराभरणेतानि ॥ सर्वाप्रदांशिर
 सितिष्ठतिमौस्यमेककृष्णजनस्यवपुषामिवकशजालम् ॥ ३२ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालापास्यानेमणिकाचापास्या
 ननामअष्टाशीतितम सगा ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ चूडालोवाच ॥ अयेममपरम्यज्जतांतंशृणुभूमिप ॥ परप्रबोधनबुद्ध सा
 धोसदृशमात्मन ॥ ३५ ॥ अस्तिविष्यवनेहस्तीमहापुष्पपुष्प ॥ आगत्स्याशुद्धयाधुव्यार्वध्येनेवोदित स्वत ॥ ३६ ॥ वआर्विर्विषमौढी
 र्धोतस्याकांशनासितौ ॥ कल्यानलशिखातुल्यसुमेरुमूलनक्षमौ ॥ ३७ ॥ सबद्धोलहजालेनहस्तिपेनकिलाभित ॥ मुनीद्विणेवविध्या
 द्विरुपेद्वेणववावलि ॥ ३८ ॥ निषद्धोयत्रणाभापशसकुशार्दितोगज ॥ ताजगामव्यर्थाधीरेनवामौपुरमेतियाम् ॥ ३९ ॥ रिपौहस्तिपके
 दूरादपश्यतिसवारण ॥ अय समुद्रकयस्मिन्निनायदिवसत्रयम् ॥ ४० ॥

इमपदीकययानस्यापिसानिचौल्येदु । तसदृशदर्शनाच्च ॥ आग सपायशिरसिमौस्यमेवैकतिष्ठति ॥ यथाकानस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णकोशजालतिष्ठतिद्वित्यथ ॥ २७ ॥
 दुर्निर्वाशिष्ठम तास्यप्रेमकारोति० पू । अपाशीतिरतममृग ॥ २८ ॥ बद्धविष्यगर्भेहस्ययानाच्छिरस्यापिप्रययनम् ॥ अनिघातेरिपुभासरातपातोऽववपयते ॥ २९ ॥ अमृक्किंका
 प्यातमपिनिर्दशनमतलद्विष्यविष्यत्याह ॥ अयेति ॥ दन्तिमास्थानम् ॥ आलनलसदृशाय ॥ ३० ॥ आगत्स्याशुद्धयापत्तीतया ॥ सयतिप्यतिपल्लोप ॥ विरस्याप्रापरि
 पाटनाच्छुद्धपापसप्तपाशनुषड्व्यार्धयेनस्वभाक्तनेत्यतरेणोदित भाडुर्गतद्वेषेयुष्माका ॥ ३१ ॥ बज्रस्यार्धदीप्यालेइवविषयीतीदृश्यौ ॥ ३२ ॥ लोहमयेनजालेन ॥ नु
 भविष्यभासत ॥ ३३ ॥ येषणानियप्रणाम् ॥ कदाप्यसमाहितत्वादलौकि कलाद्यनेवैकपुर्वैराराग्रीदसमानपिपुरयाप्ययावतिताय ॥ ३४ ॥ समुद्रैकजालसपुट ॥ ३५ ॥

१ । इष्यालनाखेनपाकनान्तद्वेषस्यर्थः

किंकिणीनामिवकाणध्वनिम् ॥ ७ ॥ स्वर्गस्यामरावत्याअर्गलंकवाटविष्केभम् ॥ अमुरोबलिरिव ॥ ८ ॥ रिपुहस्तिपकः ॥ ९ ॥ तालतरोस्तालतरुमारुक्षतस्तस्यहस्ति
नोमूर्ध्वपपात ॥ यथाबलियज्ञेपदत्रयमिताभुवप्रतिश्रुप्रथमेनपदेनभुवद्वितीयेनस्वर्गमतिक्रमतस्तृतीयपादपूर्यमेरो सकाशाद्वलेमूर्ध्वपपाततद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ क
रुणादयाम् ॥ १२ ॥ इतिकलयश्चितयन्सन् ॥ १३ ॥ निगद्व्यहूश्चलजालम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वस्थोदोहीश्रयस्यतथाविधः सन् ॥ १६ ॥ जेदरिर पादादिजगम्
खेदाग्निगहनिर्भेदयलवान्त्रमतंगजः ॥ चकारकिंकिणीकिणामुखोद्घातैरथान्यदा ॥ ७ ॥ दंताभ्यांचलतस्ताभ्यामुद्धर्तद्वितयेनसः ॥ वभं
जश्र्वलजालंस्वर्गालमिवासुरः ॥ ८ ॥ तंतस्यनिगद्व्यहूदमपश्चदूरोरिपुः ॥ बलेःस्वर्गावदलनंहरिर्मैरुतलादिव ॥ ९ ॥ तस्यविच्छि
नपशस्यमूर्ध्वतालतरोरिपुः ॥ पपातक्रमतःस्वर्गहरिर्मैरुतलरिव ॥ १० ॥ सपतनपादपद्माभ्यामप्राप्यकरिणःशिरः ॥ पपातोव्याफलं
पकंवाताहतमिवाकुलः ॥ ११ ॥ तंपुरःपतितंदह्वामहेभःकरुणांचयौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाःसंतःसंतितिर्यग्गतावपि ॥ १२ ॥ पतितंदलया
मीतिकिंनामममपौरुषम् ॥ वारणापीतिकलयत्रजघानसतरिपुम् ॥ १३ ॥ केवलंनिगद्व्यहूवदिदायाभिजगामह ॥ विततंसेतुमुत्सा
यंविपुलोघइवांभसः ॥ १४ ॥ दयामाश्रित्यमातंगोभंक्ताजालंजगामह ॥ विदार्यमेघसंपातनभसोवदिवाकरः ॥ १५ ॥ गतेगजसमु
त्तस्योहस्तिपःस्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैवसमंतस्यव्यथादूरतरंगता ॥ १६ ॥ प्रोच्चलतालशिरवराल्सतथापतितोपिसन् ॥ नभेदमापदुर्भेदा
मन्येदहादुरालनाम् ॥ १७ ॥ वर्धतेप्रावधीवाभंकुकार्येष्वसतांबलम् ॥ आसीदधिकमुत्साहीसचचक्रमणेतदा ॥ १८ ॥ वारणारिरसि
द्वांगोगतेभोदुःखमाययौ ॥ आगत्यपगतार्ताधिनिधानइववर्धनः ॥ १९ ॥ सोन्वियेपगजंचलाहुल्मकांतरित्वने ॥ पयोदिपिंहितंभो
कुंरादुरिदुमिवांबरे ॥ २० ॥ चिरेणालभतेर्भेदंकस्मिंश्चित्कननेस्थितम् ॥ विश्रांतंततरुतलेसमरादिवनिर्गतम् ॥ २१ ॥ अथयत्रस्थि
तानागस्तत्रतद्वधनक्षमम् ॥ परथाराजसामध्यागजलंपटभूमया ॥ २२ ॥ सखातवलयंचकेहस्तिपःकाननेभितः ॥ सर्वदिक्कंविधिभू
मौसमुद्रवलयंचयथा ॥ २३ ॥ उपर्यस्यगद्यदाललतौघेनसतंशठः ॥ शून्यतातंतुजालेनशरल्कालइवांबरम् ॥ २४ ॥ दिनैःकतिपयैरेववा
रणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काध्याविवपर्वतः ॥ २५ ॥ व्रजनप्याकृतौकूपेपातालतलभीपणे ॥ खातशुष्काब्ध्यधोभागो
गजरलसमुद्रके ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ चक्रमणेपद्मांचलने ॥ १८ ॥ नसिद्धेअगेखप्रयुक्तोपायौयस्य ॥ अतएवगतेभः ॥ १९ ॥ पयोदैःपिंहितल्लन्म
॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रसन्निधौ ॥ गजेल्पदानाभासकजनानांभूमाबाहुल्ययस्यातथाविधयाराजप्रयुक्तयाखातसामध्या ॥ २२ ॥ विधिःखटा ॥ २३ ॥ शठोवचकः ॥ शून्यता
विधायकतनुजालप्रयेणशुभाथपटलेनशरल्कालोबरमिवतरवातमुपरिबाललताजालेनस्थगयतआच्छादितवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्याकृतौवलयाकारेनस्मिन्कूपेखातशु
ष्काब्ध्यधोभागोव्रजनपिसगजःइतिअनयारीत्यागजरलसमुद्रकेभूयोददंढद्वःसन्नयापितिष्ठतीतिपरेणान्वयः ॥ २६ ॥

[illegible][illegible]

अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभर्नाहारादिकलकायेनशारादानिलेन ॥ १० ॥ अहंमतिपित्यागेपरिशिष्टः पूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थः स्वतएवहृदिसाक्षा
 रंस्फुरतीतिसर्वस्यागएवभोक्ष पर्यवसित परमानदश्रितामणिर्नतच्छाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ मनोमात्रेदिति ॥ त्वनुत्यक्तत्वाभिमानपरिशेषात्स्यागात्स्यागविक
 ह्येरादतदतिनपूर्णानप्राप्तइत्याह ॥ त्यागात्स्यागविकल्यैरिति ॥ ११ ॥ विकल्पवशादेवप्रामेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तावाभूदित्याह ॥ नायमिति ॥ १२ ॥ इतिचिंतयासकल्प
 ग्रहणेचिरद्विगतेसतिसतेसर्वत्याग प्रोड्डीयगतः ॥ १३ ॥ यश्रितामपिआईषदपिदृष्टगोतिस्वीकरोति ॥ १४ ॥ चिंतत्यागएवमुख्य सर्वत्यागिश्रितायातुसत्याचिंतदुस्तज्जचि
 तेनतुसकल्पद्वाराजगदेवसगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥ चिंतैवेतिह्याभ्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रामविहगम कपोतादि ॥ १७ ॥ सर्वत्यागस्यफलति
 केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसत्तेवानिलेनखे ॥ १० ॥ मनोमानेहृदस्य केजगदायातिपूर्णाताम् ॥
 त्यागात्त्यागविकल्पैस्त्वंस्वभंभोदैरिवादतः ॥ ११ ॥ नायंसपरमानंदः सर्वत्यागोमहोदयः ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति
 ॥ १२ ॥ चिंतयेतिगतेदृष्टिसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागः प्रोड्डीयतेगतः ॥ १३ ॥ त्यागितास्यालुक्तस्तस्यचिंतामप्याह
 णोति यः ॥ पवनस्पंदयुक्तस्य निःस्पंदत्वंकुतस्तरोः ॥ १४ ॥ चिंतैवचित्तमित्याहुः संकल्पेतरनामकम् ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यानुचितंत्यत्कथं
 भवेत् ॥ १५ ॥ चित्तोचित्तागृहीतेतुच्चिजगज्जालकेक्षणान् ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः ॥ १६ ॥ संकल्पग्रहणेनान्तस्यागः
 प्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणनांगयथाग्रामविहंगमः ॥ १७ ॥ निश्चितत्वंपरं सर्वत्यागआदायतेगतः ॥ आमंझयापूजितोजंतुः सहुः खं
 नकरोति किम् ॥ १८ ॥ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्हृस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥ त्वयातीस्मिस्तपस्येवहुः
 खेददृष्टिभ्रमादिते ॥ ग्राह्यैकभावनवद्वाजलेदौशशिनोपया ॥ २० ॥ अवाप्तमनासक्त्याकृतानंतसासना ॥ आद्यतमध्यविषमाहुः
 स्वायैवतपःक्रिया ॥ २१ ॥ अमितानंदमुत्सज्यमुसाध्यः प्रवर्तते ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्ये स्वात्महासशठः स्मृतः ॥ २२ ॥ सर्वत्यागंसमा
 रभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुःखैकताज्ञानवद्भवनवसद्भानि ॥ २३ ॥ राज्यवंधादिनिष्क्रम्यप्रसरदुःखपूरितात् ॥ वनवासाभिधैरसा

धोवद्भासिदृढबंधनैः ॥ २४ ॥

श्रितत्वत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युच्येक्षते ॥ निश्चितत्वमिति ॥ पूज्यस्यानिमज्जितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थः प्रसिद्ध किपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
 आमंझयेति ॥ १८ ॥ ततः कोसौकाचखद्वेयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्माह ॥ तपइति ॥ १९ ॥ हु खहेतुत्याहु खेपास्यमित्येवभावनादृढनिश्चयः ॥ जलेदौप्रतिविवचद्रेस्तस्यशरी
 नोभावनेववद्भेत्यर्थः ॥ २० ॥ पूर्वमवासनयथास्यानयाअनासक्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादततासवासनातपःक्रियाकृतासाचदृष्टया ॥ गृहधनदारादित्यागादादौविषमाअनेक
 लासंगविषयामध्येवनवासशरीरवातादिसहनाद्विषमेतिदुःखायैवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ अमितात्मानदसुसाध्यचसर्वत्यागमुत्सज्यमितेदुःसाध्येचतपआदिवस्तुनियमप्रवर्ततेसशठ अमि
 तास्त्वत्तपविधातित्वात्स्वात्सहेत्यर्थः ॥ २२ ॥ वनसद्वानितयावर्णितप्रकारतपोदुःखैकतेकताप्रयोजकाज्ञानेनचवद्भेनत्वयाएवमाकृष्टमारब्ध सर्वत्यागोन्नसाधितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

वनवासमजानतागताननुभूतवतीहृकुमारार्णवनाशासव नानाधिकदुःखमभ्य ॥ २५ ॥ खडिकोशकलधरि ॥ २६ ॥ उपपादिनमणिसाधकचरिषसाम्यमुपहरति ॥ इत्यनि
 ति ॥ अमरुपमानमपादम्यभरणपरिषमपिष्ययन्नकययासमानसम्यक्प्रकटितरसुटीकनय ॥ तन्मणिक्काचवादीतिकमेवममुकरीत्यात्वस्यभेदविचार्यतश्चतोभुरव्यासवर्त्त्या
 गतपाशापरवर्त्तनामपिबदमलनिर्देशयेत्तिसनेहस्यचित्तकोशेनिधायकलयाभिपरीतीपरिणतिनयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम सास्यमकारोनि ० पू ० नवतितम
 रसर्ग ॥ ७ ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इदं वक्ष्ये ममज्ञातवादीतिकमुदीयत ॥ कथेनराक्षस्यरितयोधानस्यागसिद्धये ॥ १ ॥ वलनलत्तस्यसम्यक्प्रतिपत्तयेषोधाप ॥ स्योवि
 द्विगुणाएवतोर्विताः शीतवातातपादय ॥ यधनादधिकमन्यवनवासमजानताम् ॥ २५ ॥ चित्तमणिर्मयाप्राप्तद्वत्यनुद्वानभि ॥ नल
 व्यधानभवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम् ॥ २६ ॥ इत्येतदगमणिपन्नकयासमानमभ्यक्षयाप्रकथिततवपद्मनेत्र ॥ तद्वोध्यमेवमम
 लस्वयमेवदुःखाद्यदोस्तितत्परिणतिनयचित्तकोशे ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० माक्षोपायेषुनि ० पू ० च्च ० चित्तमणिसाधकदत्तांत
 विवरणानामनवतितमसरा ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ इदानींराजशार्ङ्गलवस्तुसप्ततिपत्तये ॥ शृणुर्विष्येममवज्ञांत
 विवर्तितस्मयकारिणीम् ॥ १ ॥ योसौर्विध्यवनेहस्तीसोस्मिन्मूमितलेभवान् ॥ यौवैराग्यविवेकोत्तद्वीतस्यदर्शनीसितौ ॥ २ ॥ यश्चा
 सौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपगस्थित ॥ तदज्ञानतवाक्रांतितत्परोहवदुःखदम् ॥ ३ ॥ अतिशकोप्यशक्तेनदुःखाद् स्वमयाद्रयम् ॥ इस्तीह
 स्तिपकनेवरजन्मोत्सृणनीयसे ॥ ४ ॥ यद्योहवज्रसारेणवारणपरियञ्जित ॥ तदाशापाशजालेनभवानापदमावृत ॥ ५ ॥ आशाहि
 लोहरज्जुभ्योविषमाविपुलादृढा ॥ कालेनस्यितलोहदृष्ट्यातुपरिवधते ॥ ६ ॥ यद्वहेस्रतेवैरीगजमारादलक्षित ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञान
 क्रीडायापद्मकम् ॥ ७ ॥ यद्वज्रजगज भावोऽष्टखलाजालवधनम् ॥ तत्तत्याजभवान्मोगाभूमिराभ्यमकदम् ॥ ८ ॥ कटाक्षित्युक्
 रेशस्रष्टखलापधमदनम् ॥ नत्वस्यमनसस्साधोभोगश्राविनिवारणम् ॥ ९ ॥ यद्विभेपादयत्सुचैर्वधहस्तिपकोपतत् ॥ त्वयित्यजति
 द्वाभ्यमज्ञानपतितंरुतम् ॥ १० ॥ यदाविरकपुरुषोभोगश्रात्यकुमिच्छति ॥ तदाप्रकपतेज्ज्ञानलुपेद्वक्षेपिश्राच्चवत् ॥ ११ ॥ यदावि
 धकपुरुषोभोगास्त्यज्यतिष्ठति ॥ तदापुलायतेज्ज्ञानछिन्नेवक्षेपिश्राच्चवत् ॥ १२ ॥ ॥ सयललकारिणीम् ॥ १ ॥ यौतस्यद्वैवरागीतीतिवराभ्यविधे
 काल्यावित्यभ्य ॥ २ ॥ १ ॥ अतिशकोहलजानपित्यमशक्तेनदुर्बलेनापितीर्थ्यणुःखाद् स्वमयाद्रयनीयस ॥ ३ ॥ सवज्जोहोहजालेनयुक्तिप्रकटयति ॥ यदिति ॥ प
 रितोपाधितोहद्वद्विषय ॥ भवाराधयाभिम्याप्येसाधममावृत ॥ राज्यालनकालोहवित्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ रिपीहस्तिपकेन्द्रावपश्यतीत्यनेनसुचिततद्दर्शनमुदाहरति ॥ यदिति ॥
 द्वादहस्ये ॥ अज्ञानस्यधेततलभरोप्यवादोयम् ॥ ७ ॥ इताभ्यायभक्तलाभ्यापिसुकोलास्यर्यमाह ॥ यदिति ॥ ८ ॥ १ ॥ सपतभ्यादप्यभ्यासमाप्यप्रकरिण रिर पयानोभ्यापि
 तियपुनरभ्यासानेरांरंयति ॥ यद्विधेद्वि ॥ परितयपाशमवर्त्तितयाकर्तव्यपापातिनिषजजरीकृतमिष्य ॥ १० ॥ तदेवस्यदयति ॥ यद्वेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ क्षतं शिथिलीभूतमपि मनस्यागस्तत्त्वज्ञानेन निर्मनस्कता तद्विशेषेण महत्सिद्धान्तनिहतदानीमेव ते चूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधो धावसरो भूदिति भावः ॥ १४ ॥ तेन त्वदुपेक्षिता
ज्ञानेन ॥ १५ ॥ राज्ञ्ययागविधौ तदैव तथागतपतिमज्ञानयथापातयिष्यस्तत्तदैव क्षयगतसत्त्वात्प स्वातपातेन नाह निष्यदित्यर्थः ॥ १६ ॥ सरवातवल्लयचक्रे इत्युक्ते स्तात्पर्यमाह ॥
यदिति ॥ १७ ॥ परयाराजसामस्यागजलपटभूमयेत्यत्रोकाराजसामधीरुक्तयति ॥ यातस्येति ॥ तस्यागजरोर्हस्तिपक्ष्यराजप्रयुक्ताश्रीः स्वातसामधीसपथाउक्तासातुअव
ज्ञानविचारानादरस्तद्विशेषणस्य हस्तिपक्ष्यपदे अभ्यन्तरचारिणी अतरगैश्वर्यभूता ॥ चित्तैव स विवेकमय सर्वस्य मिति भावः ॥ १८ ॥ हे साधो त्वमगजोपि सन्नयमुक्तविवेकसंपन्नो ग
जेन्द्रः अनेनाज्ञानलक्षणेन वैरिणा अभिन स्वातेतरसानिक्षिप्तः ॥ १९ ॥ उपर्यस्य गयद्वाल्लतौ येन सतरादस्य स्यातात्पर्यरुक्तयति ॥ यदिति ॥ सज्जनदन्तिभिः शानिक्षात्पादिगुणै सा
धुजनसमागैश्च ईषदाहृतम् ॥ २० ॥ इति भूयादृढद्वल्लोने हस्तिपक्ष्येन ॥ तिष्ठत्यद्यापि दुःखेन भूयः प्रयथावलिरित्युपसहारस्य नात्पर्यवर्णयन्नुपसहरति ॥ इत्यध्याधीति ॥ २१ ॥ उ
भोगौ येन नमुमुके पतत्यज्ञानसंस्थितिः ॥ पादपेककचच्छिन्ने कुलायस्तद्गतो यथा ॥ १३ ॥ यदावनं प्रयातस्त्वं तदाज्ञानं क्षतं वया ॥ पति
तंस न निहतं मनस्यागमहासिना ॥ १४ ॥ तेन भूयः समुत्थाय स्मृत्वा परिभवं कृतम् ॥ तपःप्रपंचस्वार्ते स्मिन् गहने ल्वनि योजितः ॥ १५ ॥ तद्
वापातयिष्यस्त्वं यद्यज्ञानं तथागतम् ॥ राज्ञ्ययागविधौ तत्त्वानाह निष्यक्षयं गतम् ॥ १६ ॥ यत्स्वातवल्लयस्तेन वैरिणा हस्तिनः कृतः ॥ तत्त
पोढुः खमखिलमज्ञानेन तवार्पितम् ॥ १७ ॥ यातस्य राजराजश्रीर्गजारिर्नृपसत्तम ॥ सात्वजज्ञाननृपते श्रितं अभ्यन्तरसारिणी ॥ १८ ॥ त्वं
गजेन्द्रस्त्वयं साधो दीर्घवने गजोपि सन् ॥ अज्ञानवैरिणा तेन निक्षिप्तस्तरसाभितः ॥ १९ ॥ यत्स्वातवल्लयो वाललताभिरवगुण्टितः ॥ आहतं
तत्तपोढुः खमीपत्सज्जनदन्तिभिः ॥ २० ॥ इत्यद्यापि तपःस्वातेढुःखे ल्यस्मिन् युदारुणे ॥ स्थितोऽसि पातालतले नृपवद्भो यथावलिः ॥ २१ ॥ ग
जस्त्वमाशानि गडानि वैरीमोहो निखातः पुनरुपबन्धः ॥ महांतलं विध्य उदंत इत्थं त्वदीय उक्तः कुरुयत्करोपि ॥ २२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे०
मो० नि० पू० चू० हस्तिकारख्यानतत्पर्यविवरणं नामैकनवतितमः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यदुक्तं नयशालिन्या तया
विदितवेषया ॥ तदा चूडालयाज्ञानं तत्कस्मान्नो ररोकृतम् ॥ १ ॥ साहितत्वविदां मुख्यापद्यद्भक्तिं करोति च ॥ तत्सर्वं सत्यमेवांगतदनुष्ठेय
मादरात् ॥ २ ॥ अथ चेद्वचनं तस्यास्त्वयाननुष्ठितं नृप ॥ तत्सर्वं संपरित्यागः कस्मान्न निपुणोक्तः ॥ ३ ॥ क मनुक्तचपि षोक्त्याह ॥ गजदिति ॥
त्वगजं ॥ आशास्तव निगडानि ॥ मोहो वैरीहस्तिपक्ष ॥ उपेतपसि निर्वध एव निखातः ॥ महीतलविध्यः ॥ इत्थं त्वदीय उदंतोऽहं तातो मया हस्ति कारख्यानेनोक्तः ॥ एवं परिज्ञायतपः स्वा
तदुद्रस्य तस्य रिपो नाशाय यत्करोषि तत्कुरु माविलवस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीवा० ता० नि० पू० एकनवतितमः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ इह कुभावचः श्रुत्वा सर्वस्यागपरोत्तप ॥
त्यक्त्वा वनादिवद्गैः स्वसर्वं भाह्मदीदहत ॥ १ ॥ यदा त्ववनप्रस्थितस्तदैवाज्ञानपतितसन्न निहतमिति त्वयोक्तं तदा नार्नामममनस्या गोपाय केनोपदिष्टो यो मया पोक्षित इति राजशकां
वितर्कयती चूडालोवाच ॥ यदुक्तमिति ॥ १ ॥ तस्या अतत्त्वविच्छादतवादिनीत्वा दिशकावाचयति ॥ साहीति ॥ अनुष्ठेयमभूदिति शेषः ॥ २ ॥ यदि आत्मबुद्ध्या चिरं जीवेदुर्बुद्ध्या
विशेषतः पञ्च बुद्धिर्विनाशाय लीबुद्धिः प्रलयकरोति वचनात्कीबुद्धिमुपेक्ष्यात्स बुद्धिनिश्चिन सर्वस्यागमेव बद्धमस्यास्तर्हि स एव त्वया कुतो न स्थिरो कृत इत्याह ॥ अथ चेदिति ॥ ३ ॥

राज्यादिरत्यागमापण सिद्धं सर्वपरित्यागमाभ्योसंसाध्यतस्तव सर्वाकृतजगद्भक्तिर्विद्यास्वालोदयलयेति त्वद्वैकोक्तम् नञ्प्रथमाप्यक्ताराज्यादिपुन स्वीकृतम् तत्कथमप्यासव
त्यागानिर्गुणाकृतनदतिरिक्त्वप्यजं पृच्छति ॥ राज्यामिति ॥ ४ ॥ केवलसर्वसत्यागेशेयिताहमिति त्वयेति प्रयाप्रागुक्तमेवास्यात्पोत्तरम् विवेकाभावात्तरसौनमपि पन्त्यस्तदप्यनाराधन
कुटाकमहत्त्वादिपरिग्रहेष्वपि नि शयस्यालितेकपक्षिद्विषयकप्राप्त्याहकारार्थपरित्यज्यपुण्योपाविध्यतीति मन्थमानाशतैलादुद्विष्यारम्यपरायनीगूढाभिषधिर्नैव चूडालोवा
ध ॥ एतमिति ॥ यत्सर्वपि सार्धवत्तत्प्राप्त्यर्थे स्यात् सिद्ध्या नञ्प्रथमाप्यक्ताराज्यादिरत्यागमिति पन्त्यस्युप्येतद्विहितस्यागदेवराज्यादित्यागसिद्धेर्नान्यथा सचत्वयानत्यक्तदत्ता
बन्धसर्वत्यागसिद्धिर्दतिभावात् ॥ यद्यहकारोत्तराभाभ्यारण्यारालागाराभ्यादित्यागमिति पन्त्यस्युप्येतद्विहितस्यागदेवराज्यादित्यागसिद्धेर्नान्यथा सचत्वयानत्यक्तदत्ता
॥ शिखिख्यजउवाच ॥ ॥ राज्यात्यक्तग्रहस्य कदेशस्य कस्तथाविध ॥ दारास्त्यक्तकथाप्ययसर्वत्यागो न किं कृत ॥ ४ ॥ ॥ शूडालोवाच ॥
धनदाराग्रहस्य भूमिभृद्वन्वचवाधवा ॥ इतिसर्वनेतराजन्सर्वत्यागो हि कस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तं सवस्माद्गणउत्तम ॥
तपरित्यज्यनि शेषमायास्यसि वि शो कताम् ॥ ६ ॥ ॥ शिखिख्यजउवाच ॥ ॥ राज्याचेन्मनोसर्वतत्सर्ववर्नमेवमे ॥ शैलवदसादिगु
लमातृपतदप्यतद्व्यजान्महम् ॥ ७ ॥ ॥ आवासिपुत्रउवाच ॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुम्भवाक्यप्रणोदित ॥ निमेपातरमात्रेण वशीवीर शि
खिख्यज ॥ ८ ॥ ॥ प्रममाजवनारस्यातां दत्तं सुहृदनिश्चय ॥ प्राददोपस्तदगतां रजालेखाभिवात्मना ॥ ९ ॥ ॥ शिखिख्यजउवाच ॥ ॥
सदस्स दिवनश्च आदिपिनादपि वासना ॥ परित्यक्तमयानूनपरित्याग स्थितो मम ॥ १० ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ अदेस्तदवनश्च अमलि
तप्रादपस्यलम् ॥ इत्यादितवनोसर्वसवत्याग कथतव ॥ ११ ॥ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तं सर्वस्माद्गणउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपराभा
यास्यशो कताम् ॥ १२ ॥ ॥ शिखिख्यजउवाच ॥ ॥ एतच्चैन्मनोसर्वतत्सर्वस्वाश्रमो मम ॥ वापीस्यलोदजयुतस्तमेवाशुरप्यजान्महम्
॥ १३ ॥ ॥ श्रोवमिपुत्रउवाच ॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुम्भवाक्यप्रणोदित ॥ निमेपध्यानमात्रेण वशीवीर शिखिख्यज ॥ १४ ॥ ॥ प्रममाजा
श्रमास्यातां सविदाशुद्धयादृढि ॥ सूरुर्तस्फुरणेनैवरजालेखाभिवानिल ॥ १५ ॥ ॥ शिखिख्यजउवाच ॥ ॥ सदस्सेतजवर्कलकाद्वास
नास्वाश्रमादपि ॥ परित्यक्तमयानूनसवत्याग स्थितो मम ॥ १६ ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ दक्षोवापीस्यलुगुल्ममुदजव्रतवदिति ॥ इति किं
चिन्नते सर्वसवत्याग कृतस्तव ॥ १७ ॥ ॥ तवास्त्यन्योपरित्यक्तं सवस्माद्गणउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपराभायास्यशो कताम् ॥ १८ ॥
शयताद्वाप्तमिति ॥ १९ ॥ ॥ उदकारापममपि प्रथमान् पूर्वपरित्यक्तत्वेन दत्ताज्यादीनां वेदानां राज्यादिसर्वभोगात्सीति नित्यागार्हता शैलवदशादीनां लिङ्गानां परिपश्यन्त्यन्यथागमनरणात्स
पत्यागविद्वि रित्यस्याशयश्चेति मन्थमान शिखिख्यजउवाच ॥ एष्वप्येवपिराक्षालयार्थोद्वेगमकस ॥ २० ॥ ॥ प्राददोपोवर्षार्थवाह नरकोलेखापिशुगजिनिव ॥ २१ ॥ ॥ अत्रा
सनाममतापरात्यकतनममत्याग स्थितः सपन् ॥ २२ ॥ ॥ कुम्भारायः पूर्ववत् ॥ २३ ॥ ॥ त्यागाद्द्वानादितवनोसवमि स्यसुभागतथापितवाश्रममुद्राणां कथसर्वत्याग सिद्धिर्दतिमाभा
द्विप्रथमान शिखिख्यजउवाच ॥ एतच्चैविति ॥ अत्यर्थेकपक्षकार ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ आश्रमे अस्याप्यवतीधनवार्त्त ॥ २६ ॥ ॥ कुम्भारायोत्तराजारायम्यभा ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

कुक्षानिभित्तय ॥ अल्पाकुटीकुटीर ॥ १९ ॥ विष्टरादासनात् ॥ वक्षसासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ अवदातात्माशुद्धचित् ॥ २० ॥ अंशुमानसूर्य स्वस्यस्वन्देनेरर्थेइवासने
 आलोकयन्नेवस्थितइतिशेष ॥ २१ ॥ २२ ॥ अधिभू समुद्रोदरनिष्ठाभूमिरुन्नतभुवोदटिनद्यादिवारियथाएकत्रानयतितद्वत् ॥ २३ ॥ करैःकिरणैःसंचारवान्सक्रांतोर्को
 यथासूर्यकातशिलास्थानपावकज्वालयतितद्वत् ॥ अणौज्वल्लेखकर्मकत्वाणौकर्तुःपावकस्यकर्मता ॥ भांडोपस्करस्यापितफलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मताविवक्षिता ॥ ज्व-
 लेर्भिल्विकल्पादुपधाद्रसाभाव ॥ २४ ॥ विशेषशृत्स्यामितिशेष ॥ व्यसिकामन्वतरसधिप्रलयस्तत्रयथारवि स्वपदीपितेभौजगद्भुत्वामेरुश्येउपविशतितद्वत् ॥ २५ ॥ इ-
 दानीमक्षमालात्पुक्तकाम कर्तोपकारविस्मरणदोषपरिहरतामाह ॥ एतावंतमितिद्वाभ्याम् ॥ हेपतिप्रियेस्वामिभक्तेनजातपरिहरेनसार्थसाधनबुद्धेर्भेदउच्छेदोयस्यतथावि-
 श्रिखिध्वजउवाच ॥ एतच्चेन्ममनोसर्वतस्सर्वभाजनादिमे ॥ चर्मकुड्यकुटीरादिनत्तावत्संस्त्यजाम्यहम् ॥ १९ ॥ ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥
 इत्युक्तासमस्तस्याविविधुष्यमतिशामी ॥ विष्टरादवदातात्माशुद्धिवशरह्नतः ॥ २० ॥ कुंभस्वालोकायन्नेवतत्क्रियाःसास्मितःस्वय-
 म् ॥ आसनेलोककार्येषुस्वस्यन्दनइवांशुमान् ॥ २१ ॥ चत्करोतिकरोत्वेतदस्यैतत्पावनंपरम् ॥ इतितूष्णींस्थितःकुंभःशिरिध्वजमवै-
 क्षत ॥ २२ ॥ शिरिध्वजस्तुतस्सर्वभांडोपस्करमाश्रमात् ॥ एकत्रैवानयामसभुवोवार्थविधुभूरिव ॥ २३ ॥ तत्संस्थाप्येधनैःशुष्कज्वा-
 लयामासपावकम् ॥ करैःसंचारवानर्कःसूर्यकांतपदंयथा ॥ २४ ॥ भांडोपस्करजालं तदभौत्युक्ताविवेशसः ॥ ध्वंसिकायांजगद्भुत्वा-
 मेरुशृंगेयथारविः ॥ २५ ॥ एतावंतंमयाकालंदत्तायत्वंपतिप्रिये ॥ अजातबुद्धिर्भेदनेनैवकृतमस्तुते ॥ २६ ॥ आंतौतुविनिवर्तिन्यां
 नाधुनोपकरोपिमाम् ॥ मंत्राटव्यांचिरंभातंविल्लतंकार्यवर्त्मसु ॥ २७ ॥ इष्टानिधर्मस्यानानिविश्राम्याम्यधुनासरिव ॥ इत्यक्षमालांज्व-
 लनचिक्षेपात्काशिरिध्वजः ॥ २८ ॥ कल्यांताग्राविवव्योमतारालीपवनोमलाम् ॥ मयानरमृगेणत्वांचिरंवनमृगाच्च्युतम् ॥ २९ ॥ अ-
 बोधेनयुतंवृत्त्यामिदमेवमृगाजिन ॥ इदानींगच्छतुच्छाद्यपंधानःसंतुतेशिवाः ॥ ३० ॥ वह्निनाव्योमतंगच्छसतारंव्योमतेसमम् ॥ तद्वृ-
 त्त्यंगालकराभ्यांसुधृत्वाचर्मजिह्वादिति ॥ ३१ ॥

धेनमयात्वयत्पुतावतकालवृत्तापरिवर्तनश्रमप्रापितानैवतेतवमत्सेवनकृतपर्याप्तमस्तु ॥ २६ ॥ अधुनातुतपोजपादिकर्तव्यताभ्यांतौविनिवर्तन्यामपगतायासत्यामांनोप-
 करोपिअतोन्तत्वाश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थ ॥ अहमपित्वयासहजपभोगेनानामत्राटवीषुभातःसंप्रतिविश्रामिव्यामीत्याह ॥ मंत्राटव्यामिति ॥ कार्यवर्त्मसुक्रिया-
 सप्यशुद्धसिद्धिर्भागोपुविहृतनभातम् ॥ २७ ॥ धर्मस्थानानितपोवनसिद्धिक्षेजादीनि ॥ २८ ॥ यथापवनःकल्यांताग्रेव्योभ्रस्तारालीनक्षत्रमालाक्षिपतितद्वत् ॥ अनेनाक्षमाला-
 स्फाटिकीतिगम्यते ॥ मृगाजिनप्रत्याह ॥ मयेति ॥ २९ ॥ वृत्त्याकुशासने ॥ इदमेवतवोपकृतमस्त्वितिशेषः ॥ तुच्छाद्यमूलकारणभायात्स्वभावाय ॥ पंधानःअवांतरकारणप्र-
 विलयलक्षणांमार्ग ॥ ३० ॥ सतारव्योमतेसमिदमुक्त्यापूषतस्यनच्चर्मशुष्कवृद्धिचित्रमितिगम्यते ॥ तस्यहि सतारव्योमनाग्रामिरनुरूपैवेति ॥ ३१ ॥

[illegible]

==

$$=$$

11

2

三

1

五

100

द्रव्योपकरणेहंसत्तुकामः शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यावकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ स्वेनमनसाद्यथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्पिततत्कुटीरूपवृणमंदिरम् ॥ १ ॥
 पिथरशरावकुशकाष्ठसचयादियत्किंचिदभवत्तत्सर्वदहाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ स्वस्ववसनवल्कलम् ॥ भुज्यतेयस्मिस्तद्भोजनंपन्नपुटकाद्यपि ॥ ३ ॥ पूर्वदृष्टापश्चान्नटा
 अदर्शनप्रामाज्जनस्थितिर्यत्र ॥ पूर्वकालेति समासः ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आश्रमादिति ॥ ५ ॥ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥ वासनांममताम् ॥ तत्रसर्वोपकर
 श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अथोत्थापददाहासौशुष्कतत्पुणमंदिरम् ॥ अग्नेनस्वेनमनसाद्यथासंकल्पकल्पितम् ॥ १ ॥ शिष्टंयत्किंचिदभूव
 तत्सर्वंसाशिखिध्वजः ॥ असंख्यमनामौनीक्रमेणसमयाधिया ॥ २ ॥ ददाहचसचिक्षेपतत्याजचवभंजवा ॥ भण्डजातंस्ववसनंभो
 जनाद्यपितुष्टवत् ॥ ३ ॥ सबभूवाश्रमस्तस्यदृष्टनष्टजनस्थितिः ॥ वीरभद्रवलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ॥ ४ ॥ आश्रमात्तेमृगणास्त्य
 करोमंथमुखयुः ॥ साभिदाहापुरवराद्भूतभीतजनाइव ॥ ५ ॥ भण्डजातं दहत्यग्नौसहशुष्केधनेनतत् ॥ केवलाकृतिरसिहस्तुष्टिमानाहभू
 पतिः ॥ ६ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोत्थहम् ॥ अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः ॥ ७ ॥ संपन्नः
 केवलःशुद्धःसुखेनोद्धोषवानहम् ॥ किंनानमकिलवस्वेतद्भवेसांकल्पिकक्रमम् ॥ ८ ॥ यावद्यावत्प्रहीयतेविविधाबंधहेतवः ॥ तावत्तावत्स
 मायातिपरमानिर्दतिमनः ॥ ९ ॥ शान्तामिपरिनिर्वाप्तिसिखितोस्मिजयाम्यहम् ॥ विबंधाःप्रक्षयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः ॥ १० ॥ दिगं
 बरोदिकसदनोदिकसमोयमहंस्थितः ॥ देवपुत्रमहात्यागातिकमत्यदवशिष्यते ॥ ११ ॥ कुंभउवाच ॥ सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयारज
 नशिखिध्वज ॥ सर्वत्यागपरानंदंमामुधाभिनयंकुरु ॥ १२ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः ॥ यंपरित्यज्यनिःशेषंपरमा
 यास्यशोकताम् ॥ १३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इतिश्रुतवतातेनकिंचित्सांचित्यभूभूता ॥ इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवल्लोचन ॥ १४ ॥
 शिखिध्वजउवाच ॥ इंद्रियव्यालसंघातो रक्तमांसमयाकृतिः ॥ शिष्यतेसर्वसंत्यगोदेहोमदेवतात्मज ॥ १५ ॥ तदुत्थापयपुनर्देहंभृगुपा
 तादविघ्नतः ॥ विनाशात्मकतानीत्यासर्वत्यागीभवाम्यहम् ॥ १६ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेभ्यश्चेत्यनुमसौजवान् ॥
 करोतिपावदुत्थानंतावकुंभोप्युवाचह ॥ १७ ॥

णे ॥ प्रबोधितस्त्वयतिशेषः ॥ ७ ॥ साकल्पिकोममतासकल्पप्रयुक्तः सप्रहृक्तमायस्यतथाविधमेतदुपकरणजातकिनामनकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्याग
 सुखमभिनयन्नाह ॥ यावद्यावदिति ॥ ९ ॥ विविधाबंधाबधहेतवोविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ बाह्योपकरणत्यागमात्रेणभ्रात्यावालस्येवतस्यसर्वत्यागसुरवाभिनयमसहमानः
 कुंभउवाच ॥ सर्वमेवेति ॥ अभिनयव्यंजकचेष्टाविशेषम् ॥ १२ ॥ तवेत्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

निरागस्कनिरायाधम् ॥ महावदृष्टो ॥ नर्णकस्यवत्सम् ॥ १८ ॥ निरागस्कनोभवदर्ययति ॥ अहमिति ॥ तवकापराधद्वितीये ॥ १९ ॥ २० ॥ यस्यापराधसमन्यदर्ययति
 क्षोभयतीति ॥ सपरमिपराधोरद्वय ॥ २१ ॥ ननुष्ठस्यद्वयोद्वयस्यात्मन्युक्तमरीरानापराधितमाह ॥ सुखेति ॥ भूत्याउत्सृजितस्मानामभेण ॥ तपदृष्टमाह ॥ नेति ॥
 यथाफलवत्सर्ववृद्धेभ्यामस्येकसाधितोवसितनदीभ्याम्याअपराधमाश्रयति ॥ २२ ॥ यत्सुखस्यातएवफलानांशिरपशुभानांपुण्याणांअलानातनकुरुतेइति
 सपरमपराधी नठनसाधुनाकिमपराद्वयद्वेनेनापसाधुनात्मन किमपराद्वयमित्यर्थम् ॥ २३ ॥ इयस्यास्यसर्वस्यागपुनरधिकारिदेहदौर्लभ्येनज्ञानदौर्लभ्याद्विषमोद्वसाधरवस
 कुभउवाच ॥ राजकिमितिदेहत्वनिरागस्कमहावदृष्ट ॥ त्यजस्यद्वोहद्वयम कुपितोहंतिवर्णकम् ॥ १८ ॥ जहोवराकोभूकालातपस्वी
 देहकल्ययम् ॥ नकश्चनतवेतस्मिन्माभुधेवतनुंत्यज ॥ १९ ॥ आत्मन्येवैयमूकालाध्यानवानवतिष्ठते ॥ सच्चाल्यतेपरेणैवतरणैव
 काष्ठकम् ॥ २० ॥ क्षोभयत्यन्यपुर्वेननिग्रहाहामुद्धुर्बलान् ॥ तपस्विनंयथैकांतस्थितंभक्ततस्कर ॥ २१ ॥ सुखदुःखादिभूत्याहिना
 पराधिशरीरकम् ॥ नात्मनफलवानात्मस्यदेहक्षोपराधवान् ॥ २२ ॥ वात फलशिरपुष्पपातनकुरुतेसुरन् ॥ तरुणासाधुनासाधार
 पराद्वकिमात्मन ॥ २३ ॥ त्यक्तेनापिशरीरेणकिलतामरसेक्ष्ण ॥ सर्वत्यागोतयेयातिनिष्पत्तिविषमोहिस ॥ २४ ॥ अर्णौकेवलमेतत्वं
 निरागस्कशरीरकम् ॥ मुधाक्षिपसिनोदेहत्यागेतस्यागितामवेत् ॥ २५ ॥ येनायक्षोभ्यतेदेहोभतेभेनेवपादप ॥ तत्सत्यजसिचैस्याप
 तन्महात्यागवान्प्रवान् ॥ २६ ॥ तस्मिंस्त्यक्तेभवेरयकसर्वदेहादिभूपते ॥ नोबन्निभममप्येतद्भूयोभूयभरोहति ॥ २७ ॥ ॥ शिखिष्व
 जउवाच ॥ केनायचाल्यतेदेह किंजीजन्मकर्मणाम् ॥ कस्मिस्त्यक्तेपरित्यक्तसर्वभवतिसुदर ॥ २८ ॥ कुभउवाच ॥ साधोन
 देहस्यागेननरान्यत्यजेनैव ॥ नवोटजादिशोपेणसर्वत्यागोभवेष्टप ॥ २९ ॥ यत्सर्वं सर्वतोयच्चतस्मिन्सर्वैककारणे ॥ सर्वस्मिन्सपरि
 त्यक्तेसर्वत्यागकृतोभवेत् ॥ ३० ॥ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ सर्वसर्वगतसर्वहेयत्याज्यचसर्वदा ॥ सर्वकिमुच्यतेद्वहिस्वर्वतत्त्वविदां
 व ॥ ३१ ॥ ॥ कुभउवाच ॥ साधोसर्वगताकारजीवप्राणादिनामकम् ॥ नजडनजडंभ्रातचित्सर्वमितिस्मृतम् ॥ ३२ ॥ चित्तमे
 वश्रमविद्विद्विचैतोनरंष्टप ॥ चित्तविद्विजगज्जालं चित्तसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३३ ॥

यतइत्ययः ॥ २४ ॥ तस्यदेहोभक्तस्याहकारस्यापिगतामभवेत्सिद्धोमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्वहानिनिष्पन्नजलमज्जनादिनानाशितमपितस्माद्वहजालकोद्वयमन्य
 कमर्वाजभूतावरोहति ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वव्यासनरस्यद्वयसर्वम् ॥ सर्वविषयेषुपुण्यदत्तासाक्षरत ॥ मकभेनसर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥ सर्वमहेयसर्वदा
 स्यान्मन्येषुयोभ्ययसर्वद्वयोभ्येतत्त्वकिमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ चित्तसाधोभ्येनजीवनामकचित्तप्राधान्येनप्राणादिनामकचित्तसिद्धिर्लभम् ॥ ३२ ॥ नरस्यबह्वर्णपुरुषम् ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ तत्प्रागे सर्वत्यागसंभवात्तदत्यगो सर्वत्यागसंभवात् ॥ ३५ ॥ सर्वधर्मादयः अधर्मावराज्यादितरफलभोगस्थानानि वासचित्तस्य परदुःखमेव ॥ ३६ ॥ विवर्तते परि
 णमते ॥ ३७ ॥ भस्माभरणकमरेण ॥ ३८ ॥ सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानां जरा मरणादीनां देहधर्माणाम् ॥ महामुनिपदेन तद्धर्माशमदमादयो लक्ष्यते तेषां
 च तत्र तन्निरुद्धवासनचित्तमेवाश्रय इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अशातचित्तमेव मनो नान्मनो मयमतः प्राणचेष्टया जीवश्च भूत्वा बहिःस्थूलदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेन आवर्ततीत्यर्थः
 ॥ ४० ॥ तदेवातः शान्तमहदहंकारप्राणप्राज्ञात्मा चेत्यादिभिः क्रियानुहैरभिधा व्यापारैरुच्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सत्यपरमार्थभूतभूमानदरूपकियानुभूयते अनुभूय
 राज्यादेर्यदेहादेशाश्रमादेर्महीपते ॥ सर्वस्यैव मनो बीजं तरुबीजं तरोरिव ॥ ३४ ॥ सर्वस्य बीजे संत्यक्ते सर्वत्यक्तं भवत्यलम् ॥ संभवात्सं
 भवाद्भूषसर्वत्यागो भवेदिति ॥ ३५ ॥ सर्वधर्माधिधर्मावराज्यादिविपिनादिवा ॥ सचित्तस्य परंदुःखं निश्चितस्य परं सुखम् ॥ ३६ ॥ इदं
 विवर्तते सर्वचित्तमेव जगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेन बीजं दक्षतया यथा ॥ ३७ ॥ पादपः पवनेनेव भूकंपेनेव पर्वतः ॥ भस्माभस्माभरेणा
 यंदेहश्चित्तेन चाल्यते ॥ ३८ ॥ सर्वभूतोपभोगानां जरा मरणजन्मनाम् ॥ महामुनीनां सुदृढचित्तं विद्विंसमुद्रकम् ॥ ३९ ॥ इदं प्रवर्तते सर्व
 चित्तमेव जगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेन चित्तं जीवो मनो मयम् ॥ ४० ॥ बुद्धिर्महदहंकारः प्राणाश्चेत्यादिभिर्मुने ॥ क्रियानुरूपैरभिधा
 व्यापारैः शांतमुच्यते ॥ ४१ ॥ चित्तं सर्वमिति प्राहुस्तिस्मिंस्त्यक्तेर्महीपते ॥ सर्वाधि व्याधिसीमांतः सर्वत्यागः कृतो भवेत् ॥ ४२ ॥ चित्तत्या
 गं विदुः सर्वत्यागं त्यागविदां वर ॥ तस्मिन्निद्रे महाबाहो सत्यं किं नानुभूयते ॥ ४३ ॥ चित्तेत्यक्ते लयं याति दैतमैक्यं च सर्वतः ॥ शिष्यते
 परमं शांतमच्छमेकमना मयम् ॥ ४४ ॥ अस्याश्चित्तं विदुः क्षेत्रं संसृतेः सस्य संततेः ॥ क्षेत्रे लक्षेत्रतां याते शालेः कद्वसंभवः ॥ ४५ ॥
 चित्तमेव विचित्रेहंभावाभावविलासिना ॥ विवर्तते र्थाभावेन जलमूर्धितया यथा ॥ ४६ ॥ चित्तोत्सादनरूपेण सर्वप्रागेन भूयते ॥ स
 र्वमासाद्य ते सम्यक्साध्याज्येनेव सर्वदा ॥ ४७ ॥ सर्वत्यागस्य विषयो यथैवान्योस्तिते तथा ॥ त्वमप्यन्यस्य भवसि त्यागि न्युक्तासि वै नृप
 ॥ ४८ ॥ सूत्रं मुक्ताफलनेव जगज्जालं त्रिकालकम् ॥ सर्वमंतःकृतं तेन येन सर्वं समुज्झितम् ॥ ४९ ॥
 नरुवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ द्वैतकार्यविभागविभावरपरपरा ऐक्यकारणोतिरोभावकमश्रयलयाधयाति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्थभावेन पदार्थाकारेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सचायं सर्व
 त्यागेन परिच्छिन्नात्मग्रहणे सिद्धतीत्याशयेनाह ॥ सर्वेति ॥ हेत्यागिनृदपपरिच्छिन्नस्य तव यथा अन्यः सर्वत्यागस्य विषयोस्तितथा त्वमप्यन्यस्य त्वत्यागिनस्स्यागविषयो भव
 सितथा च त्याज्यमेवात्मतया युक्तासीति न ते सर्वत्यागः सिद्धतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नात्मग्रहणेतुल्यमेव सर्वस्यात्वेति त्वान्येन त्यागायोगाज्यकोट्यानि विद्वेन त्वया सर्व
 त्यागे सर्वस्यायतीक्यलब्धमित्याह ॥ सूत्रमिति ॥ ४९ ॥

मनुसर्वस्य जगतास्य यूप्यतीर्थावतिर्गतकथसर्वेत्यायसलभ्यस्यात्तथाह ॥ यनेति ॥ यद्यपि सर्वस्य क्काससर्वयूप्यतामायसस्तथापि तेन सक्त जगदाश्रयातीरालाभात्समेधाप्रसया
 वयाश्वरासनास्तीति भक्त इति स एव व्यसहृदशाभिप्रकाशस्य सलभ्येभ्युभयत इति भावः ॥ ५० ॥ अतएव सर्वत्यागे सवधपादप्यवहायदशा आत्यन्तिकत्वं ह्यस्यानिर्वाणदीप
 दृष्टेन सवगातस्य रूपम्यानि देवसवप्यवहारमकारानामावहदशासंखेदीपदद्यात्तथाह ॥ अस्मेनेति ॥ ५१ ॥ तद्वत्सुकुटयति ॥ स्थितिमिति ॥ ५२ ॥ सर्वत्यागे यूप्यतावर्षिस्वा
 रयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानां बलूनां राज्यारणयोपकरणानां नैकासेत्यागे ॥ ५१ ॥ परिशिष्टचित्वातिरिक्तत्वात् सत्यतः कपुरुषाश्च स्तथाह ॥ समस्तेति ॥ तथा निर्वाणपर
 मपुरुषार्थोपि वल्लभानेतरद्विषयः ॥ ५२ ॥ तस्य सत्यस्य सवप्ययूप्यत्वे पिसर्वस्य विधातृत्वावोत्सवेति न आत्मप्रसक्तिरित्याह ॥ सर्वस्यागोहीति ॥ द्विौ कसां सर्ववदनस्य भादीनाम
 येन सर्वपरिरयत्कतस्मिन् व्युद्ध्यन्तेपि सस्थितम् ॥ जगत्सर्वत्रिकालस्य तत्तौ मुक्तावलीयथा ॥ ५० ॥ अस्मेनेव दीपेन येन सर्वसमुत्क्षिप्त
 म् ॥ सखेनेव दीपेन तेन सर्वत्र फाशितम् ॥ ५१ ॥ स्थितसर्वपरित्यज्यय शोतेऽस्मेह दीपवत् ॥ सराजतेन काशात्मा सम सखेह दीपवत् ॥ ५२
 समस्तवस्तुनिकासं यथा त्वमवशिष्यसं ॥ सवत्यागे कृतादागिव ज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ समस्तवस्तुदाहे विषया त्वन्तेतरादप ॥ सर्व
 त्यागतत्वांगतयानि वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥ सर्वत्यागो हि शून्यात्मा आश्रय सर्वसंविदाम् ॥ अन्तानामुदाराणां त्वन्निवेददिवौ कसाम्
 ॥ ५५ ॥ सवत्यागरसापाने जरामरणमर्तय ॥ न काश्चन प्रवाधते स्वस्येव व्योमलेखिका ॥ ५६ ॥ सवत्यागो महत्त्वस्य कारणनिर्मल
 युते ॥ सर्वत्यजसि वयस्माद्वादि स्यैर्धृदत्तमम् ॥ ५७ ॥ सर्वत्याग परानदाहु स्वमन्यस्तुदारुणम् ॥ इत्योमित्युररीकरययद्ब्रह्मसितदा
 चर ॥ ५८ ॥ सर्वत्यजति यस्तस्य सवमेवोपतिष्ठते ॥ यथैवानुविशत्यभौतयेवायाति वारिणी ॥ ५९ ॥ सर्वत्यागांतेरेवास्ति ज्ञानमात्मप्र
 सादकम् ॥ पञ्चद्वयकिल सादस्य तत्र राजादिति युति ॥ ६० ॥ सर्वत्यागवशादेव हतकाले कलावपि ॥ शाफ्येन विगताशकमुनिना मेरुव
 रित्यतम् ॥ ६१ ॥ सर्वत्यागो महाराजसवसपत्सनाश्रय ॥ नष्टकृतिरिह यत्किंचित्सर्वतस्मै प्रदीयते ॥ ६२ ॥ कृत्वा भवंपरिरयागशा
 त स्वस्यो विद्यत्सम ॥ सौम्यो भवसि यदूप्सदृपो भवभूपते ॥ ६३ ॥

॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसस्य आपानेर्धृदव्यात्वावनेकते
 यथा भवमोरासीनस्य त्वस्य व्योमलेखिका प्रिद्धकृतिरिकाटिका कथिद्वयिनप्रवाधते ह्य ॥ ५६ ॥ निमलायुति स्वरूपस्फूर्तिर्धृदस्मान्नायाविष्यस्य महत्त्वस्य तत्कुलभा
 द ॥ सर्वविधि ॥ ५७ ॥ इति विमरयति शेष ॥ ७८ ॥ सवत्यागो धैर्यमवहारानिवारयति ॥ सर्वविधि ॥ सर्वविधभावजातमारब्धोपनीतमुपनिष्ठते ॥
 वार्तार्थोऽभूयथायथावद्वर्णादि विधिशतितयागानदीभ्यश्चायातो वत इति ल्यर्थः ॥ ५९ ॥ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्य यस्यागान्तदरेण तत्प्रसादकज्ञानमवयमस्ति ॥ भावस्य व्य
 यरात्रिरूपस्य सत्तर्धैरवर्णादि विधौ तिष्ठति क्लमसिद्धमित्यर्थः ॥ ६० ॥ कलौ पापिष्ठतमेपि काले वेदव्यासत्वात् तन्निर्वाणेशाफ्येन सवत्यागवशाभ्येकवस्तुस्थितं यदातदापुण्ये
 वापरकाले वेदव्यासत्वात् तन्निर्वाणेशाफ्येन विधौ तिष्ठति क्लमसिद्धमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ सवत्यागवशादेव हतकाले कलावपि ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

हेमहास्यभावभूमिपालत्वंप्रथमं स्याज्यसर्वमनसापरित्यज्यअथोअनंतरं येनत्यजसितन्मनश्चविहायतदनंतरं त्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलं च विमुच्य जीवन्मुक्तरूपो भवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेति० पु० त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ इह चित्तपरित्यक्तं मूलपरिशोधने ॥ देहादिबन्धबाधेन पूर्णचित्च्छेष ईयते ॥ १ ॥ चित्तस्यागचित्तस्यागोपायम् ॥ १ ॥ निरस्तनममेतित्यक्तमपि ॥ अप्यर्थाहिशब्दः ॥ २ ॥ एतच्चित्तमादातुममनयास्विकर्तुं जानामि द्रव्यववास्मिन्मूर्त्तत्वाभावाद ते ॥ १ ॥ स्वरूपस्यागार्हीर्षीकृतसामान्यरूपम् ॥ १४ ॥ कुमस्तदेवाह ॥ वासनैवेति ॥ रागवासनेत्यर्थः ॥ उदाहृतो लोके ॥ तथाचलौकिका आस्यत्यागतुन जानामि ॥ हेउत्तम ॥ ३ ॥

सर्वपरित्यज्यमहास्वभावस्तजस्यथोयेन चतद्विहाय ॥ त्यागाभिमानंचमलं विमुच्य विमुक्तरूपो भवभूमिपाल ॥ ६४ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पु० चू० शिखिध्वजावबोधननामत्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवं वदति वैकुण्ठे चित्तस्यागं मुहुर्मुहुः ॥ अंतर्विचारयन्सौम्यो राजा वचनमबवीत् ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ हृदयाकाशविहगो हृदयद्रुममर्कटः ॥ भूयो भूयानिरसंहिसमभ्येत्येवमेमनः ॥ २ ॥ जानामि चैतदादातुं मत्स्यं जालद्ववाकुलम् ॥ त्यागमस्य न जानामि चित्तं द्रव्यद्वयोत्तम ॥ ३ ॥ चित्तस्यादौ स्वरूपमेव धावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागं यथावदहमेप्रभो ॥ ४ ॥ ॥ कुंभ उवाच ॥ वासनैवमहारजस्वरूपं विद्धि चेत्तसः ॥ चित्तशब्दस्तु पर्यायो वासनाया उदाहृतः ॥ ५ ॥ त्यागस्तस्यातिमुकरः सुसाध्यः स्पंदनादपि ॥ राज्यादप्यधि कानंदः कुस्तुमादपि सुंदरः ॥ ६ ॥ मूर्खस्तु मनस्यागो नूनं दुःसाध्यतां गतः ॥ पामरस्येव साध्या ज्योत्स्नस्येव सुमेरुता ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ स्वरूपवेद्यि चित्तस्य वासनामयमाकुलम् ॥ त्यागः समभ्येदुःसाध्यो वज्रनिर्गलनादपि ॥ ८ ॥ संस्तुत्यामोदपुष्पस्य दुःखदाहानलस्य च ॥ जगदक्लमणालस्य मोहमारुतखस्य च ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहस्य हृदयभ्रमरस्य च ॥ अथलाञ्छेत सरस्यागो यथाभव नितद्वद ॥ १० ॥ ॥ कुंभ उवाच ॥ सर्वनाशो यस्य यः साधो चेत्तसः संस्तुतिद्वयः ॥ स एव चित्तसंस्त्यागदत्तुर्कटोर्ध्वदर्शीभिः ॥ ११ ॥

दुरूपेषु मम वासनास्ति मङ्गकेष्वस्य चित्तमिति ॥ ५ ॥ सुकर इति ॥ औदासीन्यमात्रेण तस्मिद्धिरिति भावः ॥ राज्यादपीति ॥ तथाचाहुः ॥ यच्च कामसुरवल्लोके यच्च दिव्यमहत्सु ख तृणाक्षयसु खस्यैतेनार्हतः षोडशीकला मिति ॥ सुदरोह्यः ॥ ६ ॥ कुतस्तर्हि स सर्वनामक्रियते तत्राह ॥ मूर्खस्येति ॥ ७ ॥ वेदित्वद्वचसेत्यर्थः ॥ वज्रस्य निर्गलनाग्निगिरणादपि दुःसाध्यः ॥ सति मौल्ये औदासीन्यस्यैव दुष्करत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ जगद्व्यक्षेण यद्वज्रतन्मृणालस्य ॥ जालेति पाठे पि जले भवजालमिति व्युत्पत्त्या अक्लमेवार्थः ॥ सर्वपर्यायैः कारणमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहति प्रवर्त्तयतीति कर्मण्यण् ॥ यथा येनोपायेन भवति ॥ १० ॥ सर्वस्य वक्ष्यमाणमूलं कुरशात्वा पृष्ठ्वा देन शिरः स एव सस्त्रेतरपि क्षयः स एव चित्तस्य सत्यागो नृवाक्षा र्थात्यागवन्ममता निवर्त्तनमित्यर्थः ॥ दीर्घदर्शीभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शीभिः ॥ ११ ॥

उत्तमार्थविमयानुवादानुभवेरमान शिखिष्वजलप्रोपयतिमाह ॥ चितेति ॥ चित्तद्विध्याधि ॥ महिध्याधे शतशोपिममताषकनलक्षणेनत्यागेनाभावोभूयतेकिमुचित्कि
 सयोपलक्षेदेवानलङ्घ्येऽथानमूलरात्रापृष्ठभाविदेशेऽप्य ॥ १२ ॥ अहमज्ञानालावीजयस्य ॥ सशास्त्राकलपपुष्पस्यदुष्टस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाराभिन्निराधरणक्षेपव
 दयस्यतथाभिधानम् ॥ १३ ॥ सभास्यस्मिन्निविशभाक्षेपम् ॥ १४ ॥ अहमर्थान्नज्ञानात्मन उदयोयस्यतथाविधयोयोयसश्चित्तावेदमात्मक्येभिमानीप्रसिद्ध ॥ एतदेवेति
 कीर्तनगतनिर्देशः ॥ १५ ॥ कास्यसभाक्षेपश्चित्तप्रस्योत्तरमाह ॥ परमात्मपदविति ॥ परमात्मन-पदनीहमायासिषक्षेपम् ॥ यतस्तस्मिन्नेवभाषामयमप्यप्यस्यभाषम
 मध्येनसात्तरक्षेपमित्यर्थ ॥ कर्तुरादयस्योत्तरमाह ॥ एतस्मादिति ॥ एतस्याप्यथोत्तरान्माभूतत्परिच्छिन्नोहितिनिश्चयात्साविदाभासभ्यामाल्पादनुभावात्मकोकुरोजा
 यतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यैवापचयेनचिन्मदुमात्मनापरिणितिरित्याह ॥ अत्येति ॥ देशायाकान्तिस्मरणाच्चित्तनामनान्धमनइत्यभिधायस्याल्लधाविधाधीनताजायतइति
 शिखिष्वजउवाच ॥ ॥ चित्तत्यागादहंमन्येचित्तनाशसुसिद्धये ॥ अभावशतशोप्याधे कथमस्यानुभूयते ॥ १२ ॥ कुमउवाच ॥
 अहंवाञ्छिततदुमसशास्त्राफलपृष्ठव ॥ उन्मूलयसमूलतमाकाशददयोभव ॥ १३ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ ॥ चेतसकिमुनेमूलको
 पुरकोस्यसमाव ॥ काशास्त्राकेषवास्त्वकाकयमुन्मूल्यतेवस ॥ १४ ॥ कुमउवाच ॥ ॥ अहमर्थोदयोयोयसश्चित्तावेदनात्मकः ॥
 एतच्चित्तदुमस्यास्यविश्वीजमहावते ॥ १५ ॥ परमात्मपदक्षेपक्षेत्रमायामयस्यतत् ॥ एतस्माप्यथमोहिनादकुरेनुभवकति ॥ १६ ॥
 निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोध्यते ॥ अस्यबुद्धाभिधानस्ययांकुरस्यप्रवीनता ॥ १७ ॥ सकलरूपिणीतस्याश्चिन्तनाममनोभि
 दा ॥ जीवोमिथोपलभात्माशून्यात्माद्युपलोपम ॥ १८ ॥ स्तम्भकायोयमेतस्यसाध्यस्थिरमरजित ॥ देशांतरकुरेदेशेकालस्मदो
 स्यवासना ॥ १९ ॥ शास्त्रायाश्चित्तवक्षस्यदीर्घादृगतास्तता ॥ द्विधायपयत्यभोगाश्रभावाभावात्मयोनय ॥ २० ॥ विदपीषामहांतो
 स्यशुभाशुमफलाकुला ॥ इदशस्यास्यचित्तस्यदुर्वक्षस्यप्रतिक्षणम् ॥ २१ ॥ शास्त्राविलवनकुर्वन्मूलकापेभरकुरु ॥ ॥ शिखिष्वज
 उवाच ॥ ॥ चित्तदुमस्यशास्त्रादेकुर्वाणाहविकतनम् ॥ २२ ॥ कथंकरेभिर्मूलस्यनिर्दोषकपणमुने ॥ ॥ कुमउवाच ॥ ॥ वासनावि
 विधाशास्त्राफलस्मदादिनान्विता ॥ २३ ॥
 योणाय ॥ १७ ॥ तस्यवक्षस्यकीचमाह ॥ कीचइति ॥ परमार्थतोनिर्भकारत्वात्सर्वविका
 ररूप्यात्माकाररूपेपलापमोमिध्याभूतचिन्तनद्रवमधोपलभात्मासाधीत्यर्थ ॥ १८ ॥ स्तम्भोमूलच्छास्त्रापर्यलोपप्यपदेशः अयकायशरीरेमेव ॥ मूलस्तम्भदेशाद्वेराति
 रेअपदेशेत्कथशास्त्रादिप्रदेशायमंकुरेदोक्तुराभेदिकीर्णवर्तनादिकालइवतत्तन्मोमदकर्मपरिपाककालेरागद्वेषपदस्याप्यपृष्ठभाषाकारणस्यदेतयोरास्योस्यवासनेव
 स्य ॥ १९ ॥ अस्त्यचित्तवक्षस्यसादीर्घादृगतास्तताश्चशास्त्रात्माद्विधायिभाषाभावाअन्धमरणानिद्रावात्मनोनर्षसहस्ययोनयकारणीभूताभोगाश्रयअस्त्यमहो
 तेविदपीषाअर्थांतराशास्त्रासमृद्धादित्येवमाध्य ॥ २० ॥ २१ ॥ विषयभोगासमृद्धेनलक्षणादित्येवमाद्वितीयात्सदर्शनालक्षणेमूलकापेभरकुरु
 रित्यर्थ ॥ तमप्याल्लक्षणेमूलकापेवोपायराक्षापृच्छति ॥ चित्तेति ॥ २२ ॥ इतश्चास्त्राल्लक्षणाप्यनुभवाह ॥ वासनाइति ॥ २३ ॥

अभाविता आसक्तित्यागेनानुभाविता अतर्विचारसंविद्वलेन लूना भवति ॥ उक्तमेवार्थं जीवन्मुक्तेषु लक्षणतया दर्शयति ॥ असंसर्केति ॥ २४ ॥ शाखा लवनान्यासेद्वेदसति मूलकापेयोरयो भवतीत्याह ॥ चित्तद्वुमेति ॥ लताजालशाखासमूहम् ॥ २५ ॥ गौणमगम् ॥ मुख्यप्रदानम् ॥ २६ ॥ मुख्यत्वेन प्राधान्येन ॥ प्रधानासपादने यत्नसाधितस्याप्यगस्यैकल्यप्रसगादिति भावः ॥ २७ ॥ त्वचित्तलक्षणस्य कटकवद्वस्य करजवनस्य अलनिरवशेषमूलदाहर्कुर्वति पूर्वान्वय ॥ एवमेतद्विचिता भवति ॥ तद्वाहरस्य प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेन लतारजिज्ञासु पृच्छति ॥ अहंभावात्मन इति ॥ अर्थकरं समर्थं ॥ २८ ॥ कोहस्यामिति विचारादिसाक्षात्कारात्तद्वपुष्क ॥ २९ ॥ मया स्ववृद्धेन वासाय देहाद्यहंकारात्ता अप्यात्मिका र्थाश्रयानात्मन अदृताश्चेति ज्ञातास्तथाप्यरात्मन तत्रापरिचयाज्जदेव्यहंकारे पुनः पुनरात्मना भ्रातिर्न निवर्त्तन् एवं निनिविश्राम्यामीत्या अभाविता भवत्यंतर्लूनाः संविद्वलेन ते ॥ असंसक्तमना मौनीं शांतवादा विचारणः ॥ २४ ॥ संप्राप्तकारीयः सौतर्लूनश्चित्तलतो भवेत् ॥ चित्तद्वुमलता जालं पौरुषेण विकर्तयन् ॥ २५ ॥ यस्तिष्ठतिसमूलस्य योग्या निकपणे भवेत् ॥ गौणं शाखाविलवनं मुख्यं मूलविकर्तनम् ॥ २६ ॥ चित्तद्वस्य तेन त्वं मूलकापपरो भव ॥ मुख्यत्वेन महाबुद्धेर्मूलदाहमलंकुरु ॥ २७ ॥ चित्तकंठकखंडस्य भवत्यवमचित्तता ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ अहंभावात्मनश्चित्तद्वुमवोजस्य हेमुनं ॥ कानलादहनाख्यस्मिन् कर्मण्यर्थकरो भवेत् ॥ २८ ॥ पुंभज उवाच ॥ राजन् स्वात्मविचारे यं कोहंस्यामिति रूपधृक् ॥ चित्तद्वुमवोजस्य दहनं दहनः स्मृतः ॥ २९ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ मुने मया स्वयावुद्ध्यावद्विश्रवितम् ॥ यावन्नहं जगन्नावीर्वनमंडलमंडितम् ॥ ३० ॥ नाद्रस्तदं विपिनं न पर्णस्पंदनादि च ॥ जडत्वात्तदेहादिनमांसांश्च सृष्ट्यादि च ॥ ३१ ॥ कर्मेद्रियाण्यापिन च न च बुद्धीन्द्रियाणि च ॥ न मनोनापि च मतिर्नाहंकारश्च जाड्यतः ॥ ३२ ॥ कटकत्वं यथा हस्ति तथा हंत्वा चिदात्मनि ॥ जडत्वसद्वृत्तया तनतनास्ति हेमुनं ॥ ३३ ॥ सन्निवेशनिवासात्मा सर्वा र्थादिः परेपद ॥ विषयतेनान्यदन्यत्वात् न भस्मो वमहाहुमः ॥ ३४ ॥

ह ॥ मुने इत्यादिपट्टि ॥ यावदिति साकल्ये ॥ सर्वजगद्वद्विश्रवितम् ॥ तदेव विशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥ उच्यते तदतर्गतं वनमंडलादिभिश्च महितं जगन्नाहमिति संक्षिप्योक्तिः ॥ ३० ॥ तदेव विस्तरेणाह ॥ नाद्रेत्यादि ॥ जडत्वादिति सर्वत्र हेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहंकारे जडत्वनास्तीति शका विवर्त्तत्येदं नुवाचारयन् जडस्य स्वसंक्षुभशक्त्या चित्तप्राप्तिर्द्वौ मिथ्यात्वपर्यवस्यतीत्याह ॥ कटकत्वमिति ॥ तथा अहत्वं विवर्त्तन् इति रोपः ॥ जडानुशुक्तिरजनमृगतृणादि असद्वृत्तया प्राप्तिरिति शेषः ॥ नैनं जडत्वहेतुना तदहत्वादिना स्ति मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ब्रह्माह इत्येकजडवर्गस्याधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादिपि असत्त्वमित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ स्वतः सतश्चैतन्यात्परस्परचान्यदन्यत्वादिनत्वात् परेपदे चित्तिन विद्यते ॥ तथा त्रुत इति चेद्यतो ब्रह्माह इति जडवर्गश्चतुर्दशभुवन इति सन्निवेशाननिवासात्मा आधार सर्वेषामर्थानां र्वादि विषयाणामादि कारणाभूतं न च चिदात्मा विभक्तस्य भावो निर्वाणगसत्ता सामान्यरूपत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतिअनपरीत्याअहलसंक्षप्यमलस्ययाजनआनन्धपिअतःअत्येकरसपरससाक्षिश्चैरभ्यतन्जामासि ॥ १० ॥ इहार्नपरीषादेवसाक्षिश्चैरभ्यपरिषायापिअप्यभ्यभट
 वाच ॥ एतावदिति ॥ एतावन्मात्रमहकारपर्यंतदशपदम् ॥ ३१ ॥ अष्टादशोक्त्याविनापसिद्धितरंतरकोशापरपराधधीयाधानीदेकरसेषिन्माधेसतिअनानदाजहृत्पात्रमा
 याशब्दादिविषयास्वरते ॥ येनबाहुद्विहृत्युपाद्वेनदटानिटिविभागननिर्णीयत ॥ ३० ॥ विवेकदृशापयालोचनेपृथक्पदमभेदेहादिकाराणअहमितताशारम्भाभिमा
 मलक्षणमलस्यदेवसकारणमकारणमेतिअहनेष्विषयसम्पन्नमनवेधीत्यर्थ ॥ २९ ॥ ३१ ॥ सतासत्वेनअसताविभ्याभ्येतेनवायेनमलेनेहेनानाससारीस्थितोसि ॥ २ ॥ त
 सत्यमिष्यतिमानजानामि किंतुविषयसहस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमिति साधान्यतो हभाषभ्याभ्यभावाश्रयतिविशेषतोपिअनानावि मलस्यभुक्तिरसितमुपायनजानामि ॥ ननुनाह
 नममन्निबुद्धिरेवतस्यागोपायअतिद्विधाकार्येववनादियुद्धरीत सकयमप्यत्येतेनबाह् ॥ त्वकम्यकमिति ॥ तथापुनपुनस्त्यकमपिमुल्लोच्छेदाभावात्पुनपुनमानयेति अतस्तन्म
 जानन्मपीतिभगवन्नहत्त्वमलमार्जनम् ॥ अतयउन्नजानाभितेनतप्येचिरमुने ॥ २५ ॥ कुमाउवाच ॥ ॥ एतावन्मात्रकट्टदपदिन
 त्वमर्हपते ॥ जहत्वातन्महायुद्धेयोसितद्वमेनय ॥ ३६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनविदुपावर ॥ यन्नभा
 वास्वदेतेनिर्णीयतेचयेनवा ॥ ३७ ॥ एवरूपस्यमेतन्मनमलमकारणम् ॥ सकारणंवाहमिति यत्पदचनवद्व्यहम् ॥ ३८ ॥ असदेत
 दनात्पीयप्रमार्पुमलमात्मन ॥ मुनेयदानशक्नोमि तेनतप्यसुदारुणम् ॥ ३९ ॥ ॥ कुमाउवाच ॥ ॥ ब्रूहिपितन्महाबाहो लभंतवमलम
 हत् ॥ स्थितोसियनससारीसतावाप्ययवासता ॥ ४० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चित्तुमस्ययद्दीजमहभावश्चमेमलम् ॥ तच्चत्यक्तु
 नजानाभित्यक्तत्वकमुपैतिभाम् ॥ ४१ ॥ ॥ कुमाउवाच ॥ ॥ कारणाज्जायतेकार्ययत्तत्सर्वत्रसंभवेत् ॥ अन्यत्त्वसद्विचित्राभट्टमेतत्त
 विषयते ॥ ४२ ॥ ॥ कारणाज्जायतेकायमहभावोद्वाकुर ॥ इतिकारणमन्विष्यकययस्वममाधुना ॥ ४३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥
 मुनेहमितिदोषस्त्ववेदनवैधिकारणम् ॥ तद्यथापशानयातितन्मेवमुनीश्वर ॥ ४४ ॥ चित्तश्चेत्यन्मुखत्वेनदुस्वायायमहस्थित ॥ चेत्यो
 पशमनब्रूहिमुनेतदुपशान्तये ॥ ४५ ॥

एतदुच्छेदोपायचवदेत्याराय ॥ ४१ ॥ तत्रसत्यस्यकु
 दस्यत्वाकारणतानसमाश्लेषे अस्त्यस्यनुकारणतोकिरसत्येवकारणेकार्युत्पन्नमित्यर्थेपर्यवसितासतीकायस्यासत्पतामेवापावयसीत्यात्मेक्यपयवसितेतिरहस्यतदुस्मादुसा
 रक्षैवोपापिअप्यक्तुमोलाकयसिद्धादुपमहकारणत्वंसंबुद्ध्यान्विष्यकययेत्याह ॥ कारणादितिहाभ्याम् ॥ अन्यनुकारणविधैवजातकार्द्विषयाभमसदेव यनएतत्सन्म
 गृहटवेमविषयद्वयस्य ॥ ४२ ॥ यथाअहभावात्कारणाभ्यनआदिलक्षणोभवाकुर कार्यकायतेनैतद्विषयमेवाहभाषस्यपिकारणत्वंसुद्ध्याः विष्यममकययस्त्वर्थ
 ॥ ४३ ॥ एवंपुटेराजानिखरत्वंसुद्ध्यान्विष्यसांनिध्याकाकारेवदेतभाह्वाभिमानायोगात्सद्देवनमनत्कारणमितिमिष्यस्यपस्युवाच ॥ मुनेनेति ॥ ४४ ॥ चित्तभ्यत्योन्मुखत्वे
 नहनुनाअपरेहाहिराभनेनस्थिरसंयुक्तत्वायसपस्याऽऽनभ्यस्येहाहिरैवचित्तलोहदत्ताभावेपिहेनुरित्यभिधेस्त्यदुपरातयेचेत्योपराधनोपायब्रूहीत्याह ॥ चेत्येति ॥ ४५ ॥

यद्वेदनस्य वेद्योन्मुखत्वे वेद्यमेव कारणमिति कारणज्ञोऽसि तर्हि तत्त्वमभिप्रेतमाशुबद ॥ ततस्त्वदुक्त्यनंतरत्वादभिप्रेतं कारणमकारणमेव येन क्रमेण संप्रथते तं क्रमत्वं बोधयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ पृष्ठमेवार्थस्फुटीकर्तुं पुनरनुवदति ॥ वेद्येति ॥ सामान्यतो वेद्यवेदनरूपस्य विशेषतश्चेत्यसंज्ञेन तस्यमिष्यात्वादकारणकारणत्वाक्षममेव वेद्यकारणतां या न्नित्यत्वाभिप्रेततद्देस्यर्थः ॥ ४७ ॥ शिखिष्वजः पृष्ठत्वाभिप्रेतस्फुटमाह ॥ चेत्येति ॥ देहादिर्वास्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥ वेदनस्य देहादिसत्ता कथं कारणतयाह ॥ शरीरेति ॥ यतो वेदनशरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतया स्वयमपि मूषानिषिक्तधातुद्रव्यशरीराया कारणोदेति ॥ अमूर्त्तवेदेन मूर्तदेहाद्याकारताया वास्तवत्वायोगाद्विशिनकुंभउवाच ॥ ॥ कारणं कारणज्ञोऽसि वेदनस्य वदशुभे ॥ ततस्त्वां बोधयिष्यामि कारणकारणक्रमम् ॥ ४९ ॥ वेद्यवेदनरूपस्य चेत्यसंज्ञेतनस्य मे ॥ अकारणं कारणतां यथा तंतव तद्वद ॥ ४७ ॥ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ ॥ चेत्यचेतनरूपस्य वेद्यसंवेदनाकृतेः ॥ इयंपदार्थसत्ते ह देहादिः कारणमुने ॥ ४८ ॥ शरीरादितयोदेति वेदनं वस्तुसत्तया ॥ असत्याभासया स्पंदो यथापवनत्वेव या ॥ ४९ ॥ असत्तां वस्तुसत्तायानावगच्छाम्यहं यथा ॥ अहंत्ववेदनं चित्तबीजं समुपशाम्यति ॥ ५० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ विद्यते यदि देहादिवस्तुसत्ता तदस्ति ते ॥ अभावाद्देहसत्तादोः किं निष्ठंतव वेदनम् ॥ ५१ ॥ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ ॥ यस्योपलभ्यते किंचित्स्वरूपं कलनात्मकम् ॥ असद्रूपं कथं तस्यात्मकाशः स्यात्कथंतमः ॥ ५२ ॥ हस्तपादादिसंयुक्तः क्रियाफलविलासवान् ॥ सदानुभूयमानो यदं देहो नास्ति कथं मुने ॥ ५३ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपालनविद्यते ॥ विद्यते ते ह तत्कार्यं तत्संवित्तिस्तु विभ्रमः ॥ ५४ ॥ कारणेन विना कार्यं शरीरं न कदाचन ॥ विद्यते यस्य नो बीजंतद्द्रव्यं केव जायते ॥ ५५ ॥ अकारणं तु यत्कार्यं सदिवाग्नेनुभूयते ॥ तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्विद्भगवत्प्राजल्योपमम् ॥ ५६ ॥ अविद्यमानमेव त्वं विद्विमिथ्याभ्रमोदितम् ॥ नाति यत्नवतोऽप्येतन्मृगतृणां बुलभ्यते ॥ ५७ ॥ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ ॥ असतोऽर्हि विवादनं युक्तं कारणेक्षणम् ॥ वंध्यातनयसर्वगिमंडनं कस्य राजते ॥ ५८ ॥

टि ॥ असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥ यथा चित्तबीजमहंत्ववेदनं समुपशाम्यति तथा देहादिवस्तुसत्ताया असत्त्वनावगच्छामि अतस्तदसत्त्वं यथावगम्यते तथापि देशेति भावः ॥ ५० ॥ एवंपृष्ठः कुंभो वेदनस्य विषयाकारेण तस्मिन् भ्रमवाराणाय देहादिद्रव्यासत्त्वप्रतिजानीते ॥ विद्यते इति ॥ देहादिवस्तुसत्तायादिविद्यते तर्हि तेन वाभिमतं वेदनस्य तन्निमित्तसदकारत्वं स्यात्तदेव द्रष्टुं भूमिंति वेदनकिंश्चिकि विषयं निर्विषयमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्य देहादेः कथमपलपयति राजापृच्छति ॥ यस्येति ॥ सत्त्वेनोपलभ्यमानस्य सत्त्वप्रतिज्ञाविरुद्धेति दृष्टान्ताप्याह ॥ प्रकाश इति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नोपलंभनमात्रेण दृश्यसत्ता निर्णयः आतोपलभेषु व्यभिचारात् किंतु सत्सु कारणेषु यस्य कार्यस्योपलंभस्तस्य सत्त्वम् तानि चास्य न सतीत्याह ॥ कारणमिति चतुर्भिः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तर्हि किमसौ देहादिर्बध्नापुत्रदेहादिवदसत्ता सन्नेव स्यादिति राजाशंकते ॥ असत्त इति ॥ ५८ ॥

अशरीरादिरूपवस्येव स्थितिस्तथादिष्टुनेलदैवविद्वन्नुभावात्कारणानिद्रपणाद्येष्टापत्तिरेषमिभिरुभकाह ॥ कारणेति ॥ ११ ॥ ऐतिहास्यमानाभोकेयुगतसस्थानसाम्य
 विगादिनापितास्यकारणनिर्वातसकथमपलप्यतइतिराकारांकेते ॥ इति ॥ १० ॥ तस्याप्यसत्तेनृभ्योभ्यापयदतिगृहमिभसिधिलेवोत्तरपुनर्बर्णयति ॥ कारणभाषतइत्या
 दित ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गृहमिभसिधिमकानानाराणांकेते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्यपितामहोदिरप्यगमं ॥ सहिसुप्तज्ञातिलिगमस्यात्मापुषपिपिता
 महसिखम्यादिसमृद्धलानामुत्पत्तीकारणमिन्नस्यादिरप्य ॥ पूर्वप्रापआनृपुणामनुमरीचिषसादीनापूर्वस्यसकार्येभ्यःपूर्वस्यसंसादस्यबाडस्तौ ॥ १५ ॥ तस्यापिकार
 णगुर्बधिरप्यसत्तेनृभ्योभ्यापयदतिगृहमिभसिधिलेवोत्तरपुनर्बर्णयति ॥ १५ ॥ तस्यापिकार
 कुंभउवाच ॥ कारणेनविनाकार्यशरीराद्यस्थिपजरम् ॥ अविद्यमानभवेदविद्वत्सभसमतोत्प ॥ १६ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ इ
 स्तपादाद्युकस्यशरीरस्यमुनीश्वर ॥ नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम् ॥ १७ ॥ कुंभउवाच ॥ कारणभावावतोरज
 नितानामनविद्यते ॥ असतोयनुसजातमसेदतदुच्यते ॥ १८ ॥ पदायानां चकार्याणां कारणबीजमुच्यत ॥ सभवरपंगजगतिनयी
 जनविनांकर ॥ १९ ॥ तस्मान्नकारणं यस्य कथस्यहोपपद्यत ॥ बीजाभावेहितकालितर्सवित्तुविभ्रम ॥ २० ॥ अवश्यवतुयन्मा
 ल्लिनिर्वाजतन्मतिभ्रम ॥ ईदृत्वमरुभूभ्ययुवप्यापुत्रदशासमम् ॥ २१ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ पितामहानांपुत्राणां पितृणां च
 जगच्चये ॥ आप पितामह कस्मात्पूर्वाल्लतानकारणम् ॥ २२ ॥ कुंभउवाच ॥ आप, पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्वभूपत ॥ का
 रणाभावनित्ययदाभावो न कस्यचित् ॥ २३ ॥ कारणस्यस्वबीजस्य तिरयाभावात्पितामह ॥ अल्पसहस्रमानोपिभ्रमादन्वो न वि
 द्यते ॥ २४ ॥ शृगलप्यायुवद्वीतिरूपपूर्वावभासते ॥ पितामहायकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ २५ ॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य
 यत स्थिति ॥ घनातवनिदनेवमाजयिष्याम्यपेतत् ॥ २६ ॥

शान्तमनस्योद्वेगविश्रांतिरूपोद्वेग ॥ हिरण्यगर्भपरमाज्जायमानसोदेव शुभायास्तस्यासुपुनर्कतिन्यादिमप्रवर्णोत्तुदुत्साहकोकायमानतकपादस्यापस्यन्मोश्वरल
 त्कारणमसिद्धरुषसकथमपलप्यतइतिराकारांकेते ॥ कारणेति ॥ १० ॥ तस्याप्यसत्तेनृभ्योभ्यापयदतिगृहमिभसिधिलेवोत्तरपुनर्बर्णयति ॥ कारणभाषतइत्या
 दित ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गृहमिभसिधिमकानानाराणांकेते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्यपितामहोदिरप्यगमं ॥ सहिसुप्तज्ञातिलिगमस्यात्मापुषपिपिता
 महसिखम्यादिसमृद्धलानामुत्पत्तीकारणमिन्नस्यादिरप्य ॥ पूर्वप्रापआनृपुणामनुमरीचिषसादीनापूर्वस्यसकार्येभ्यःपूर्वस्यसंसादस्यबाडस्तौ ॥ १५ ॥ तस्यापिकार
 णगुर्बधिरप्यसत्तेनृभ्योभ्यापयदतिगृहमिभसिधिलेवोत्तरपुनर्बर्णयति ॥ १५ ॥ तस्यापिकार
 कुंभउवाच ॥ कारणेनविनाकार्यशरीराद्यस्थिपजरम् ॥ अविद्यमानभवेदविद्वत्सभसमतोत्प ॥ १६ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ इ
 स्तपादाद्युकस्यशरीरस्यमुनीश्वर ॥ नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम् ॥ १७ ॥ कुंभउवाच ॥ कारणभावावतोरज
 नितानामनविद्यते ॥ असतोयनुसजातमसेदतदुच्यते ॥ १८ ॥ पदायानां चकार्याणां कारणबीजमुच्यत ॥ सभवरपंगजगतिनयी
 जनविनांकर ॥ १९ ॥ तस्मान्नकारणं यस्य कथस्यहोपपद्यत ॥ बीजाभावेहितकालितर्सवित्तुविभ्रम ॥ २० ॥ अवश्यवतुयन्मा
 ल्लिनिर्वाजतन्मतिभ्रम ॥ ईदृत्वमरुभूभ्ययुवप्यापुत्रदशासमम् ॥ २१ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ पितामहानांपुत्राणां पितृणां च
 जगच्चये ॥ आप पितामह कस्मात्पूर्वाल्लतानकारणम् ॥ २२ ॥ कुंभउवाच ॥ आप, पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्वभूपत ॥ का
 रणाभावनित्ययदाभावो न कस्यचित् ॥ २३ ॥ कारणस्यस्वबीजस्य तिरयाभावात्पितामह ॥ अल्पसहस्रमानोपिभ्रमादन्वो न वि
 द्यते ॥ २४ ॥ शृगलप्यायुवद्वीतिरूपपूर्वावभासते ॥ पितामहायकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ २५ ॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य
 यत स्थिति ॥ घनातवनिदनेवमाजयिष्याम्यपेतत् ॥ २६ ॥

शान्तमनस्योद्वेगविश्रांतिरूपोद्वेग ॥ हिरण्यगर्भपरमाज्जायमानसोदेव शुभायास्तस्यासुपुनर्कतिन्यादिमप्रवर्णोत्तुदुत्साहकोकायमानतकपादस्यापस्यन्मोश्वरल
 त्कारणमसिद्धरुषसकथमपलप्यतइतिराकारांकेते ॥ कारणेति ॥ १० ॥ तस्याप्यसत्तेनृभ्योभ्यापयदतिगृहमिभसिधिलेवोत्तरपुनर्बर्णयति ॥ कारणभाषतइत्या
 दित ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गृहमिभसिधिमकानानाराणांकेते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्यपितामहोदिरप्यगमं ॥ सहिसुप्तज्ञातिलिगमस्यात्मापुषपिपिता
 महसिखम्यादिसमृद्धलानामुत्पत्तीकारणमिन्नस्यादिरप्य ॥ पूर्वप्रापआनृपुणामनुमरीचिषसादीनापूर्वस्यसकार्येभ्यःपूर्वस्यसंसादस्यबाडस्तौ ॥ १५ ॥ तस्यापिकार
 णगुर्बधिरप्यसत्तेनृभ्योभ्यापयदतिगृहमिभसिधिलेवोत्तरपुनर्बर्णयति ॥ १५ ॥ तस्यापिकार
 कुंभउवाच ॥ कारणेनविनाकार्यशरीराद्यस्थिपजरम् ॥ अविद्यमानभवेदविद्वत्सभसमतोत्प ॥ १६ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ इ
 स्तपादाद्युकस्यशरीरस्यमुनीश्वर ॥ नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम् ॥ १७ ॥ कुंभउवाच ॥ कारणभावावतोरज
 नितानामनविद्यते ॥ असतोयनुसजातमसेदतदुच्यते ॥ १८ ॥ पदायानां चकार्याणां कारणबीजमुच्यत ॥ सभवरपंगजगतिनयी
 जनविनांकर ॥ १९ ॥ तस्मान्नकारणं यस्य कथस्यहोपपद्यत ॥ बीजाभावेहितकालितर्सवित्तुविभ्रम ॥ २० ॥ अवश्यवतुयन्मा
 ल्लिनिर्वाजतन्मतिभ्रम ॥ ईदृत्वमरुभूभ्ययुवप्यापुत्रदशासमम् ॥ २१ ॥ शिखिष्वजउवाच ॥ पितामहानांपुत्राणां पितृणां च
 जगच्चये ॥ आप पितामह कस्मात्पूर्वाल्लतानकारणम् ॥ २२ ॥ कुंभउवाच ॥ आप, पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्वभूपत ॥ का
 रणाभावनित्ययदाभावो न कस्यचित् ॥ २३ ॥ कारणस्यस्वबीजस्य तिरयाभावात्पितामह ॥ अल्पसहस्रमानोपिभ्रमादन्वो न वि
 द्यते ॥ २४ ॥ शृगलप्यायुवद्वीतिरूपपूर्वावभासते ॥ पितामहायकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ २५ ॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य
 यत स्थिति ॥ घनातवनिदनेवमाजयिष्याम्यपेतत् ॥ २६ ॥

उक्तमेवार्थस्योपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ हेभूमिपतस्माच्चिद्व्यतिरिक्तस्योक्तयुक्तया असत्त्वाच्चिदवायदवद्वः प्रागुक्तद्वैश्वर ॥ हरेऽयं गगनादस्त्रावध्यासः परस्परं गतः ॥
 तितदात्माचिदात्मकतया आत्मन्येव कचति नान्यदणुमात्रमपि सपादयति स पद्यते वा ॥ तेन स्वयमात्मना आत्मैव स्वरूपः पद्मज इत्यादिना मरूपकल्पनेन प्रोक्तः सर्वाणि रूपाणि विचि-
 त्य धीरो नामानि कल्पाभिवाद न्यदास्ते इत्यादि श्रुतिभिः इति एव पर्यालोचनेन इदमसमं द्वैतशतब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठस्य ० तत्सर्गप्रकाशे नि ० पू ० चतुर्नवतितमः सर्गः
 ॥ १४ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ घनतातानवेनात्राविद्योपशमनक्रमः ॥ शिखिष्वजस्य बोधेन विश्रातिश्चोपवर्ण्यते ॥ ११ ॥ मृगतृष्णाबुवद्भ्रातिरूपएवावभासत इति यदुक्तं तत्र मृगतृष्णादेः स्वा-
 नपायार्थं क्रियासामर्थ्याच्चिददर्शनान्मज्जनमरणादिदुःखकारणत्वादर्शनाच्च विषमोदृष्टात इति राजाश्रकते ॥ आब्रह्मेति ॥ तत्तर्हि अर्थक्रियासमर्थो दुःखकारणचायकथमिदं
 न्ययः ॥ ११ ॥ सत्यसकल्पभावनानृढां कृतस्य मिथ्यार्थस्यासामर्थ्यं दुःखकारणत्वचिदवाप्सुरमायानिर्मितशस्त्राहस्यश्वसेनादेः प्रसिद्धमेवाक्रियाच्यजगदीश्वरमायानिर्मित-
 स्य प्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह ॥ एवमिति ॥ अस्य सर्गात्मकस्य जगद्भ्रमस्य प्राणिनोक्तमार्थत्वात् एव तदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यं दुःखादिकारणत्वचास्ति सत्यसंकल्प-
 तस्माच्चिदात्मकतयात्मनि चित्ततोयं नित्यं स्वयंकचति भूमिपदेवदेवः ॥ तेनैव पद्मज इति स्वयमात्मनात्मा प्रोक्तः स्वरूप इति शांतिमिदं सम-
 स्तम् ॥ ७० ॥ ॥ इत्यापूर्वा ० वा ० दे ० मो ० नि ० पू ० चू ० शिखिष्वजावबोधनं नाम चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ शिखिष्वज उ-
 वाच ॥ आब्रह्मस्तव पर्यंतं यद्यं भासते भ्रमः ॥ अर्थक्रियासमर्थश्च तत्कथं दुःखकारणम् ॥ ११ ॥ ॥ कुंभ उवाच ॥ एवं जगद्भ्रमस्या-
 स्य भावनं तावदातम् ॥ शिलीभूतस्य शीतेन सलिलस्येव रूक्षता ॥ २ ॥ अज्ञानं शिथिलीभूतमेवं नष्टं विदुर्बुधाः ॥ न नाशो न विनादेति पूर्व-
 संस्थानविच्युतिः ॥ ३ ॥ तनुत्वं सर्वबोधस्य यत्तदेव हि कारणम् ॥ सर्गोपशमसंपत्तौ प्रतिपन्नपरेपदे ॥ ४ ॥ तानवंदंश्च ते यस्य तस्यानुक्रम-
 तः स्वयम् ॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोऽप्युपपद्यते ॥ ५ ॥ अनेनैव क्रमेणैवं त्वमादिपुरुषोत्तमः ॥ भ्रमाकारोदयं विद्धि मृगतृष्णां बुवस्स्थित-
 म् ॥ ६ ॥ एषापितामहाभावेऽप्यसतीभूतमंततिः ॥ न कदाचन तस्मिद्धं यदसिद्धं न साध्यते ॥ ७ ॥ अयं भूतोपलंभो हि मृगतृष्णां द्विवोदितः ॥
 विचारोदित्यं याति शुक्तैरजतधीरिव ॥ ८ ॥ करणाभावतः कार्यमभूत्वा भवतीति यत् ॥ मिथ्याज्ञानादिते तस्य न रूपमुपपद्यते ॥ ९ ॥
 स्येश्वरस्य भावनमेव तत्तदर्थं क्रियायात्मना आततम् ॥ यथाशीतेन शिलीभूतस्य सलिलस्य चिरकालेन स्फटिकादिभावेन परिणामाद्भक्षतापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततं
 द्विदित्यर्थः ॥ २ ॥ अतएव मूलज्ञानस्य ज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेण शिथिलीभावे जगतः सूक्ष्मतापत्तिरकामादेव सह ज्ञानेन नाश इत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ अज्ञाननाशविना जग-
 त्संस्थानबाधो नास्तीत्याह ॥ नेति ॥ ३ ॥ अज्ञानं शिथिलीभावे च निराध्याभ्यासेन बाधधीवृत्तितानवकारणमित्याह ॥ तनुत्वमिति ॥ तच्च ज्ञानोत्पत्तिक्रमेण तत्तिकसर्गोपश-
 मसंपत्तौ कारणमित्याह ॥ सर्गेति ॥ प्रतिपन्नेनाक्षात्कृते सति ॥ ४ ॥ अतएव लोकोपि अपरक्षया परपर्यायतानवपूर्वकएव स्थूलभावानां विनाशः प्रसिद्ध इत्याह ॥ तानवमिति ॥ य-
 स्य देहोदेः ॥ प्रशमो नाशः ॥ ५ ॥ एवं दर्शितप्रकारेण अज्ञानशैथिल्यक्रमेण जगद्बाधादेव त्वनित्यसिद्धपूर्णतलक्षणपुरुषस्वभावस्थितिः सिद्धिरित्याह ॥ अनेनेति ॥ मृगतृष्णां
 बुवद्भ्रातिरूपएवावतिष्ठते इति प्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवरीत्येव बोद्धव्येत्याह ॥ भ्रमाकारोदयमिति ॥ ६ ॥ शंकोत्तरमुपसहस्य प्रस्तुतमेव निगमयन्त्याह ॥ एवेति ॥ ७ ॥ तस्य फल-
 दर्शयति ॥ अयमिति ॥ ८ ॥ अतएव जगतो भानिरेव स्वरूपनान्यदित्याह ॥ कारणेति ॥ ९ ॥

अतएवमिन्द्रियदृष्टवार्थकिमपार्थं स्वस्वभावेनैवपथयतइत्याह ॥ विध्यादपीति ॥ १० ॥ तर्हिचित्तमहस्यनिर्दिशेयमर्थमकुतो नकारार्थमथपरिणामित्वेनतस्यानित्यत्वा
 परितः कनिकसदपरिणामानुदितिवत्तदेवजगतिनतस्यजिप्तत्वोपपत्तेरिति राजाशङ्कते ॥ अदुरिति ॥ ११ ॥ कुतःश्रुतिपुत्तपुनराविधौपार्थमितिस्थाह ॥ हेतुत्विति ॥ नेदेतन्न
 प्राप्तेनपरमिन्निमुत्सापुष्टत्वक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्यचनियेधान्नेनानातिर्किकत्वेनश्रुत्याहेतुभाषनियेधवादसंगोसपुष्टमइत्यादिभूतेभ्यामुदस्यापथयतान्
 कृतस्यस्यपरिणामायागाद्यसदमपथार्थान्नताआत्माशुद्धमननकार्थीनापिकारणमित्यर्थ ॥ १२ ॥ कारकतात्पर्यमिद्वत्तायुक्तत्वात्प्रत्यक्षणकद्वलत्वस्यदूरितरत्नमित्याह ॥
 अकीर्षति ॥ प्रयाज्यकनुरूपसिद्धीप्रयोजककनुराप्यस्यदुलभेनियोतनायाकीर्षति ॥ अकारणमितिप्रशस्यमर्थजकनुरादानशुभम् ॥ १३ ॥ निर्धमकत्वमेवतद्वत्प्रकार
 मित्याहटिप्पेक्षितंनुनकदाश्चनविद्यते ॥ भृगवल्यांभासोकेनपटकापरिपूरिता ॥ १० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सपुराणस्यपरमव
 क्षकस्मात्प्रकारणम् ॥ अनन्तभजमव्यक्तमर्थशान्तमभ्युत्तम् ॥ ११ ॥ ॥ कुभउवाच ॥ ॥ हेतुत्वाभावतोमक्षकार्यत्वाभावतस्तथा ॥ अ
 हेतुनातिगताभानवकार्पनकारणम् ॥ १२ ॥ अकटकमकरणमकारणमर्थजकम् ॥ अत्रतत्पर्यमविज्ञेयमक्षकटकयममेव ॥ १३ ॥ अ
 कारणत्वात्कार्पण्यवर्हिततज्जगद्भवेत् ॥ अद्वैतैक्यमनापततदापमुपलभनम् ॥ १४ ॥ अत्रतक्यमविज्ञेयमच्छिद्वंशान्तमव्ययम् ॥ तत्क
 यकस्यकेनैवकदमाकुकटाभवत् ॥ १५ ॥ अतोनेदंरुतर्कचिज्जगदादिनविद्यते ॥ नकतांसितभोकासिसर्वशान्तमजशिवम् ॥ १६ ॥
 कारणभावात् कार्यनकस्यचिदिदजगत् ॥ अकारणत्वात्कार्यत्वंभ्रमादिद्वित्विदजगत् ॥ १७ ॥ अकार्यत्वाच्चनास्त्येतत्सर्गइत्यनविद्य
 ते ॥ यदानकस्यचिकार्यकरणस्यजगत्तदा ॥ १८ ॥ पदार्थाभावससिद्धिस्तिस्र्यैकस्यवेदनम् ॥ एवतुवेदनाभावेनास्त्यहेत्वस्यकार
 णम् ॥ १९ ॥ अतःशुद्धोविभुक्तोसिकैवोक्तिर्वधमोक्षयो ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ शुद्धोस्मिभगवन्मुक्तिमुक्तत्वयान्तमम् ॥ २० ॥
 कारणभावात् कद्वनदमक्षतिवेदयइम् ॥ कर्त्तृभावाज्जगत्तास्तिनेननास्तिपदार्थदृक् ॥ २१ ॥ नातश्चित्तादितर्हज्जगत्तोहवादिर्किञ्चना ॥
 एवंस्थितेविशुद्धोस्मिबुद्धोस्मिशिवास्मिवा ॥ २२ ॥

अत्वाकार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपिरहितमवेदितिर्येतां कार्यकारणत्वकणतत्पञ्चमिन्द्रियसिद्धिंमाधयसितर्हितजगत्पद्वैतैक्यलक्षणैक्यवस्तुकारपरिच्छेदेनआप्यतलक्षणेर्देराकाल
 कृतपरिच्छेदेभ्यरहितसराधमुपलभनविधेकरससत्त्वैवधर्मस्यपिप्रमाणम् ॥ तदाहअगदाह कार्यकारणतायेतिमात्र ॥ १२ ॥ इत्यनेनतस्यजीवभाषयानिप्रसजितेक
 द्वलभाक्तुत्वेअपिनिरसनीयेदस्याह ॥ अयतक्यमिति ॥ चतुर्भिर्किञ्चैतैःप्रकारैर्कर्त्तृत्वकालाभाषमसिद्धिस्तुष्यते ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥
 उपकान्तमलगापयामितपात्स्यरयति ॥ यदेति ॥ १८ ॥ प्रसूतनिगमयति ॥ एवत्विति ॥ १९ ॥ एवमहेतोरित्यसोपाययुपवित्यपरिशिष्टमात्मनस्त्वन्नुभाषयति ॥ अतइति ॥ उ
 पविष्टार्थस्तानुभवेतानुभवेदमानोराकायुक्तमलत्वपापरिट्टित्वेन्युपवति ॥ शुद्धोत्पीत्यादिना ॥ २० ॥ एवमर्हद्वन्मात्रपट्टिह ॥ २१ ॥ २२ ॥

चिरस्वरूपात्परमम्यच्चैत्यनर्कचिदितित्वयाहवोधितः इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शनेवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादोअहमंतदृश्यजातमसन्नास्येवेत्यव
भासतेइतिपरेणान्वयः ॥ एतेनसर्वद्वैतबाधेनरवकोशवत्शान्तिनिर्विशेषमाप्ते ॥ २३ ॥ तामेवस्थितिमभिनयन्पुनसहरति ॥ जगदिदिद्वाभ्याम् ॥ देशादिक्कालकलाक्रियौधैःसाहि
ताजगत्सदार्थप्रविभागदृष्टिर्ममचिरेणकालेनशांता ॥ अहोइत्याश्रयं ॥ तथाचशान्तमव्ययात्मनिर्विकारब्रह्मैवस्थितपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥ परितःपूर्णभावेनस्थितोस्मि ॥
अहमेवतिष्ठामित्वमपिस्वःप्रत्यगेकरसोयथास्थितात्मातिष्ठेति अभयत्वागच्छताद्याज्ञावल्लभ्ययोनोभगवन्भयवेदयसेइतिजनकोक्तिवक्तुभाप्रतिराजोक्तिः ॥ एवस्थितौत्वदा
त्मैवाहंशुभापरमपुरुषार्थरूपपावनंशुद्धमौनंवागगम्यशिवनिरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशेति ॥ १५ ॥

नमोमह्यंपरंचेत्यनर्कचिदितिवोधितः ॥ पदार्थैवेदनादिस्थमसदेवावभासते ॥ अहमाद्यंतमेतेनशांतमासेस्वकोशावत् ॥ २३ ॥ जगत्प
दार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशादिक्कालकलाक्रियौघा ॥ अहेनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्म ॥ २४ ॥ शास्त्राभिनिर्वाभिप
रिस्थितोस्मिनयामिनोदेमिनचास्ममि ॥ तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवंशुभंपावनमौनमस्मि ॥ २५ ॥ इ०वा०वा०दे०
मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजविश्रान्तिर्नामपंचनवतितमःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥६॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इतिब्रह्मणिविश्रान्ति
मवाप्यसशिखिध्वजः ॥ मुहूर्तमासीत्संशांतमनानिर्वातदीपवत् ॥ १ ॥ निर्विकल्पसमाधानपरेणाशुविविधक्षितम् ॥ स्वर्त्वालयेतिकुंभेन
झटित्येवप्रबोधितः ॥ २ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ राजन्नज्ञाननिद्रातःप्रबुद्धोसिशिवःस्थितः ॥ कार्यनास्तमयेनैवन्नचानस्तमयेनते ॥ ३ ॥
सरुदेवविभातात्मानशानिष्ठपदात्मकः ॥ कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोऽंगसांप्रतम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ कुंभेनबोधिस्त्वे
वंसवभूवावबोधवान् ॥ विनिर्गतोरराजोच्चैर्महामोहसमुद्रकान् ॥ ५ ॥

पतिबुद्धस्यराज्ञोचदृश्यसत्तावभाजनम् ॥ यथाभवतिनिःशेषतथाकुमेनवर्णयते ॥ १ ॥ अखडब्रह्माकारदृश्यदुपेनसम्यक्शान्तबाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितंमनोयस्यतथाविधः
सन्निर्वातदीपवन्निश्चलआसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयदीतेनराज्ञाअखडंकारदृष्टितलक्षणविकल्पमप्यवधूयक्षीराभिधपतितोदकाबिडुवन्मनसोब्रह्मीभावमेवापाद्यब्रह्मण्यैकरस्ये
नविशिक्षितप्रवेष्टुमभिमुखीभूततदानस्यइतिपुरुषरूपावस्थाभाशुउपलक्ष्यकुमेनवक्ष्यमाणदृश्यमार्जोपायादिविवक्षयासङ्घटित्येवप्रबोधितइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसर्वदृश्यानाम
खडकाकारदृष्टेरेष्यस्तमयेननिरतिशयानदसमुद्रेविविक्षुरहकिमितिस्वयाव्युत्थापनेनविधितःपुनस्तन्ममदुर्लभमितिराज्ञोविवक्षामभिलक्ष्यकुंभउवाच ॥ राजन्निनि ॥ सत्यज्ञाने
तदुर्लभं नष्टत्वज्ञानेसर्वदृश्यास्तमयोस्तुमावासकद्विभाततस्यैवानादतसुलभमेवेतिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ मूलेतिष्ठ सत्ययास्थितात्मेतिच्छेदः ॥ स्वत्यादिःकर्मधारयः ॥

व्युत्थानकास्त्रिदशस्यसप्ततमेवपरयत्नलीलयाऽभिन्नवस्यसप्तदशपरिपक्वभाषोपसवावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउत्तिगतश्चतस्रकटीभूतआत्मात्वरूप
 यस्तनयाधिपेऽन्विताश्चतस्रितीयाश्च ॥ परीत्यतश्चिन्तयत्यथोपपत्तीतिप्रत्ययोषोपपन्नकत्मान्निमित्ताश्चाल्लग्नोत्तर्य ॥ कैसतउतासत ॥ आधेष्टिकाश्चधपोरयो ॥
 द्वितीयास्तनयमतिभासानुपपत्तिरितिभाष ॥ ८ ॥ एवंपुष्टकुमलतुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यपुष्टभयपुष्टपन्नत्वेनप्रदाराश्चक्ष्यभाषार्थपुष्टसामर्थ्येननराद्भुतिभुक्तभास्करद्वराजसे
 नस्य ॥ ९ ॥ तथाभ्यासवार्थदर्शयितुमाराप्यस्तकारदृष्टकाक्षानराधलमधिधानदर्शयिष्यपुष्टसार्थप्रलयदर्शयति ॥ यद्विदमिति ॥ १० ॥ तत्परिरिष्टमधिधानदर्शयति ॥
 तदस्मादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्तनवसाक्षात्कारधियापुक्तमरकोदितमन्यच्छाब्धीतिपरिणाम्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमन्तलूणीहितयासंविदास्त्वबोधेनआपुणम्
 विश्रान्तधीक्षणेनैवपश्यन्तश्चस्यवस्तुनः ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाच ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातत्रायमपी
 दंतुपरच्छाभितदुच्यताम् ॥ सुयोनिपुण्योवायमममानदमादद ॥ ७ ॥ शिवेशतिनिराभासेपदेनुहसितात्मनि ॥ द्रष्टदर्शनदृशस्यो
 विन्वात्माप्रत्ययकृत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुष्टमंहाराजराजसेवायभास्वर ॥ एतदेवहितेशिर्दृष्टानुपपत्तिददृष्टु ॥ ९ ॥ य
 दिदृशस्तर्किकिञ्चिज्जागत्यावरजंगमम् ॥ सर्वसवप्रकारादथकल्पातेनदिनस्यति ॥ १० ॥ ततस्तिमितगभीरंनतजनेनतमस्तनम् ॥ महा
 कस्यविलासातसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलशान्तमाभातपरमनम ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तंपरमयाधिया ॥ १२ ॥
 यदंकोदितमन्यच्छातमाततमुल्लवल्म ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितज्ञाविमात्रकम् ॥ १३ ॥ अत्रतक्यमविज्ञेयसमशिवमर्निदित
 म् ॥ नक्षनिवाणमापूणमापूर्णोदितसविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणयिश्चस्यविष्टंचस्यवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्टुचश्रेष्ठुचश्रेयसामपि
 ॥ १५ ॥ इदंशतपरसुस्मृतस्याप्रोयदिनम ॥ अणोपाश्वमेकरिवस्यूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदंशतपरस्यूलयस्याप्रोयदिदजगत् ॥
 परमाणुवदामातिक्षिचेद्वनमातिष ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचर्चनानामपदंमंभाववेवस ॥ तद्वेदंनविद्विविराढात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
 वातस्त्ववातस्मदस्ययामोदोनाविपत ॥ शून्यत्वस्त्वोपमयोऽत्रिन्मात्राहत्वयोकथा ॥ १९ ॥

गीयस्वतद्दृष्टतिनसूदयमि ॥ इदंयामिति ॥ १७ ॥ ॥ धृष्यप्यपक्षपाजसरोत्तरंरुद्रक्षमतत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमयश्चस्त्वेनप्रसिद्धमपीवनम ॥ १६ ॥ ॥ स्यविष्टवस्यवीयसामित्येनदृष्टि
 तदारुणदयमि ॥ इदंयामिति ॥ १७ ॥ ॥ इदंशेमापाराबलपदेऽधिधानपक्षमभावात्सकारोद्बोधाद्भुतसत्याणिकर्मनुसारियष्यप्यासेनविभवात्मकचर्चनतेव अवाप्तुदेवस्त
 स्यात्समवोयस्यतयाधिपस्यवेधतोद्विषयगर्भस्यदृष्टेनमहाबाहलक्ष्यज्ञानाभ्यासविद्वि ॥ तत्रविपयत्वनकगत्स्थितदेवविराढात्माविषयाभ्यासदस्य ॥ १८ ॥ ॥ अया
 वपक्षेऽधिधानसप्तदीर्घकार्पकारणोभयसत्त्वनिर्वाहानयोऽस्त्वेनप्रतीक्षेतिनवाधस्यसत्त्वकीटस्यस्यानानुपपत्तिरित्यभिप्रास्यप्यलस्याधिधानदस्य कसदृष्टीतमाह ॥ १९ ॥ ॥ अया
 तस्येति ॥ अयाऽवर्गभ्यासद्वितीयलाराभ्याप्यासेदृष्टेति ॥ ॥ वातस्त्वव्यतिरेकत्वाद्वाधिधानदृष्टी ॥ स्वरयुत्पन्नचद्वाराप्रतिधोनिवाधेऽस्त्वान्नदृष्टी ॥ १९ ॥ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोभाभूदित्यधिष्ठानसन्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिदृष्टान्तदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामर्तौपरिच्छेदौयस्मिन् ॥ ज
 लस्यातारालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥ २० ॥ २१ ॥ श्रेष्ठचश्रेयसाभपीत्येतदप्यध्यासैर्नैवस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ जगदेवरा
 ज्ययस्यतज्जागज्यमहाराजभूतगद्ब्रह्मेतिविष्टश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ यतो जगदध्यस्तत्वात्तुणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैतदित्यर्थः ॥ २१ ॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सन्तयैवजगतःसत्ता
 लाभदत्याह ॥ इदृशमिति ॥ २३ ॥ एकातच्चिच्चिन्माप्रत्यक्षपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुताद्वशाद्वावर्त्याभावादिकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
 श्वएकमेकत्वसख्यावदपि ॥ २४ ॥ आसमतात्पूर्णम् ॥ २५ ॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्कारादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तिक
 जलेस्तिदेशकालातेयथोभ्यादिस्कारणम् ॥ परेऽन्तेदेशकालातेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेइयस्तिदेशकालातेकटकदिस्कारण
 म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालातेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ इदृशंतद्वरिषुचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशानंतजगत्तुणलवायते ॥ २२ ॥
 इदृशंतत्परश्रेयसास्मिन्सति यदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमे
 कांतचिक्कांतनैकमप्यद्वितावशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
 संस्थितंसर्वदासर्वसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्तत्कार्यनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षद्विरगम्यत्वात्किमप्यवतदुत्तम
 म् ॥ सर्वसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथकार
 णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्वीजमनाख्यात्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादितलान्नः ॥ २९ ॥ अकटकर्मकरणं
 सत्यंचिद्वनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणोमुने ॥ कथंकिंलभ्यतेकेनय
 थोभ्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः ॥ २६ ॥ किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानासिद्धार्थविलक्षणमेवत्वानुभवेकगम्यंतदुत्तमंनिरतिशयानंदस्वरूपंस्वयमेवसर्वसर्वस्यात्मासर्वंचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम् ॥ २७ ॥
 व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्वस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवाच्यप्रत्येककथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौनिराभासप्रभादृशःनिराभासप्र
 भाभिन्नदृष्टावत्यभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्तद्वैतसत् ॥ परमार्थवद्वयसत्तद्वैतमसत् ॥ नहिंसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
 क्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्जायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नश्चात्माआत्मनोज्जायतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
 दिविक्रियेति कौटस्थमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमभ्यादिमयोक्तदणिविशर्जलातिरिक्तकथलभ्यतेकिंचालभ्यतेनकिंचिन्नकथचिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मृदान्नामभिरपस्यासतामपश्यदर्थलयाभिन्नस्यस्योपस्थिचिरपिपक्षकुम्भयोपसवावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउस्रितस्तद्वत एकटीभूतआस्तात्तुप
 यस्तत्रप्राप्यभिरपावदतिपावत् ॥ परीपयदतिपययोपभृतीन्प्रत्ययोपोपथकुन कस्मान्नितावाटवनचेत्यर्थ ॥ किंसतउतासत ॥ आपविकारवाधयोरयोग ॥
 दिरीपसवनमभिभासानुपवतिरितिआह ॥ ८ ॥ एषपट्ट कुम्भस्तदुपमप्यासेनोपपारयिष्यपृथुभृमुपप्यत्यनप्रटारवद्यमपाणार्थपट्टणसामर्थ्येनपरासति ॥ सास्थिति ॥
 माणुपट्टिमास्तत्त्वधवाप्यनिरस्ताज्ञानात्तत्त्वरात्तरस्यराजशेषोभासे ॥ राजशेषापपास्तदतिपाठुनृपार्थवराह ॥ अथनप्यधोधानतराङ्गनिमुक्तआस्तरद्वाराकस
 दत्यर्थ ॥ ९ ॥ तपस्यासप्तमर्दराशियिनुभाराप्यसस्फारद्वहकलज्ञानराजलमपिष्ठानवर्षाप्यनृपुष्षर्षाप्रलप्यर्षायति ॥ यदिति ॥ १० ॥ तत्तरिरिष्टमधिष्ठानदर्शयति ॥
 तद्वत्त्वानिना ॥ ११ ॥ यस्तरमयास्तत्रवससात्कारपिपायुकसद्वक्रोरितमप्यल्लभणीतिरेणाभ्यय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमनासूणीदितयासविवास्वधेनआपुणम्
 विश्रान्तर्धा क्षणेनैवपश्यन्त्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
 दनुययच्छाभितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणवोधायमममानदनोदद ॥ ७ ॥ शिवेशानिनिराभासेपदनुष्ठसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यात्मो
 विन्वात्माप्रत्यय भुत ॥ ८ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ साधुष्टमहाराजराजसेवायमास्तर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञानुयसतिददृशु ॥ ९ ॥ य
 दिददृश्यातर्कचिज्जगत्स्यावरजगमम् ॥ सर्वसवप्रकारदार्ढकल्पान्तेतद्दिनश्चति ॥ १० ॥ ततस्तिमितगभीरंनतजोनितमस्ततम् ॥ महा
 पत्यविलानार्तसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मान्नममलंशान्तमाभातपरमनस ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तपरमयाधिया ॥ १२ ॥
 यदकोदितमप्यच्छातमातनमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितज्ञानात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतक्यमविज्ञेयसमंशिवमर्निदित
 न् ॥ नक्षनिवाणमापुणमापुणोदितसविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्यविधुचस्यवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठचश्रेष्ठचश्रेष्ठयसानपि
 ॥ १५ ॥ इदंशतत्परसूक्ष्मतस्यामेयदिर्दन्त ॥ अणो पार्थमेकमेकरिवस्यूलामलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदंशतत्परस्यूलंयस्यामेयदिर्दजगत् ॥
 परमाणुवदामातिक्वचिदेवनमालिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचननामपदेनमववेधस ॥ तदहवेदनविद्विविराट्तात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
 वातस्यवातस्यदस्ययामेदोनविद्यते ॥ शून्यत्ववत्वोपमयोश्चिन्मात्राहत्वयोक्तया ॥ १९ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसान
 र्णीपरमपट्टतेनलुटयति ॥ इदंशमिति ॥ धृषिष्यपक्षयाउत्तरात्तरस्रस्तत्त्वेनमसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मेनमसिद्धमपीदमना ॥ १६ ॥ स्यविधुचस्यवीयसांमिन्तेतदपि
 तयारकुटयति ॥ इदंशमिति ॥ १७ ॥ इदंशपाराखलपदेअधिष्ठानपाक्तनकागस्तस्कारोद्दोषाङ्गुलस्तस्याणि कर्मार्नुसारियदव्यासेनविश्वात्मकचनतेव अ वासुदेवस्त
 स्मात्तमर्धोपस्यतयोपस्यधधोहिरण्यगमस्यअद्भुदेवनमद्भावलक्षणज्ञानाव्यासविद्धि ॥ तप्राप्ययत्नमजगत्स्थिततेवविराट्तात्माविपयाव्यासदत्यय ॥ १८ ॥ अस्या
 सपसञ्चाधिष्ठानसतयेधकार्पाणोभयसत्त्वनिर्वाहसत्योऽस्येनमतीक्षानेनवाधस्यसत्कीटस्यस्यचनानुपवर्तित्यभिषस्याप्यस्तस्याधिष्ठानादपुष्षकसदृष्टीममाह ॥ ना
 वस्यति न आपः सवणाप्यासिद्धीपलाहाम्याव्यासेदृष्टी ॥ वातः सत्यश्चरित्येष्टत्वाहधिष्ठानदृष्टी ॥ स्यः स्युपपन्नश्चेष्टपतिर्योनिशाचेक्ष्माहप्यलदृष्टी ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोभाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिटुष्टातेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदौयस्मिन् ॥ जलस्यातारालिककारणत्वाज्जलकरणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥ २० ॥ २१ ॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवराज्ययस्मज्जगद्राज्यमहाराजभूतद्वल्लेतिविरुद्धश्रेष्ठमित्यर्थ ॥ यतो जगदप्यस्तत्वात्तुणलववत्तुच्छमतेनद्वैतमद्वैतदित्यर्थ ॥ २२ ॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्तत्तयैवजगतःसत्तालाभइत्याह ॥ ईदृशमिति ॥ २३ ॥ एकातच्चिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कानिनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुततद्वशाद्भावपर्याभावादिकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्तेः श्रएकमेकत्वसख्यावदपि ॥ २४ ॥ आसमतत्पूर्णम् ॥ २५ ॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तानिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तकजलेस्तिदेशकालांतयेवथोभ्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतितथाजगदकारणम् ॥ २६ ॥ हेइयस्तिदेशकालांतिकटकदिसकारणम् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतितथाजगदकारणम् ॥ २७ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठं चजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशानंजगत्तुणलवायते ॥ २८ ॥ एकमेईदृशंतत्परश्रेयस्तास्मिन्सति यदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामोतिवेदनात् ॥ २९ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतततम् ॥ एकमेकांतचिकतांतैकमप्यद्वितावशात् ॥ ३० ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदवापूर्णमक्षयम् ॥ ३१ ॥ संस्थितंसर्वदासर्वसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्तत्कार्यनकारणम् ॥ ३२ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तमम् ॥ सर्वसर्वालिकसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ ३३ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिरासाप्रभादशः ॥ सतोवाप्यसतोवायकथंकारणताभवेत् ॥ ३४ ॥ यद्वैनकस्यचिद्वाजमनाख्यात्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणान्नकारणम् ॥ ३५ ॥ अकटकर्मकरणसत्यंचिद्वनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३६ ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्वह्मणोमुने ॥ कथंकिंलभ्यतेकेनयथोभ्यादिसकारणम् ॥ ३७ ॥

मित्यर्थः ॥ ३८ ॥ किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवत्वानुभवेकगम्यतदुत्तमनिरतिशयानदस्वरूपंस्वयमेवसर्वसर्वस्यात्मासर्वं चास्यात्मानइतिसर्वात्मकम् ॥ ३९ ॥ व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्तव्यस्यप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौनिरासाप्रभादश निरासाप्रभाभिन्नदृष्टान्नस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्तद्वैतसत् ॥ परमार्थैल्वद्वयसत्तद्वैतमसत् ॥ नहि सद्गतोरपिपकेनचिद्व्यस्परकार्यकारणतावक्तुंशक्येत्यर्थ ॥ ४० ॥ प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नश्चात्माआत्मनो ज्ञायतइत्यर्थ ॥ ४१ ॥ ३० ॥ तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जान्मादिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमभ्यादिमयोक्ततदपि विमर्शजलानिरिक्तकथलभ्यतेनकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थ ॥ ४२ ॥

संस्थिति प्रश्नार्हतिशेषः ॥ ४४ ॥ ननुयदिपृथिव्यादयो न सत्येव तर्हि कथं पृथिव्यातिष्ठन्पृथिव्या आंतरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरयः पृथिवी मंतरो यमयत्येष त आत्मा
तर्थाभ्युदयस्यादिश्रुतेरतर्थाभिषेकश्वरेण प्रेयमाण एव सर्वभावा स्वकार्यचमत्कुर्वतीति वैदिकसिद्धातस्तत्राह ॥ यन्मया एवेति ॥ मायाशबलेश्वरमया सर्वभावास्तेन मायाशब
लेश्वरेणैव माययैव मिथ मामभ्यात्मना मे लनाय स प्रेरिता सत पच भूतात्मकोपि षडेमायिके मेव तत्तत्कार्यचमत्कारकुर्वती ॥ यथा मिथुनानि स्त्रीपुंसयुग्मानि यौवने काममयानि कामे
न प्रेरितानि परस्परसंभोगेन पुत्राद्युत्पादनेन च मत्कुर्वती ॥ यथा वा बीजानि भूस्थानि वर्षादकेन प्रेरिताऽप्यकुरोदयाच्च मत्कुर्वतीति तद्वदिति प्रेरणात्वयः ॥ ४५ ॥ तथा आद्यतच्चिन्मा
त्रमेव चिन्मात्रेण मायिकेन नानात्मने वनानेव भूत्वा अधीयते तत्तत्कार्यरूपेण परित्यज्यते ॥ ४६ ॥ यथा तदेव चिन्मात्रमात्मज्ञानात्मना स्वनेव ब्रह्मसंपारमार्थिकात्मना चम
त्कुरुते तद्वत्क्षण एव ब्रह्मभूतसर्गात्मना मायिकचमत्कारे तस्यैव तत्त्वज्ञानेन पारमार्थिकस्वरूपावामि चमत्कारे च पूर्णमदपूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदभ्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवा

तथा जगदहं भावं विना नेशस्य संस्थितिः ॥ अकारणत्वात्मासीदं ब्रह्मैवेत्यविजंभते ॥ ४४ ॥ अजंभमाणमेवेदं जगत्स्वनेव संस्थितम् ॥ य
न्मया एव तेनैव मिथः संप्रेरिता शयम् ॥ ४५ ॥ चमत्कुर्वत्यमीभावाः पंचकमिथुनौषवत् ॥ चिन्मात्र एव चिन्मात्रं चिन्मात्रेणावधीयते ॥ ४६ ॥
नानात्मनैव नानेव स्वात्मज्ञानात्मनात्मवत् ॥ पूर्णारपूर्णाभ्युद्धरंति पूर्णारिपूर्णा निचक्रिरे ॥ ४७ ॥ भवंति पूर्णारिपूर्णा निपूर्णा मेवावशिष्यते ॥
चिन्मात्रमेव कचति यच्चिन्मात्रमयात्मनि ॥ ४८ ॥ अकचिद्वैव तन्नाम कचितं सर्गवेदनम् ॥ अहंचिताचिदेवादौ भवतीव स्वयंततः
॥ ४९ ॥ अभवंत्येवरूपं स्वमत्यजं ती निरामयम् ॥ तेजोमयमनाद्यंतं मनोरूपमनंतकम् ॥ ५० ॥ स्रग्दासंसारमाभासि भवतीव स्वयं व
पुः ॥ पश्यत्यथ स देवेदं स्वरूपत्वात् स देववा ॥ भावनाद्भूततामेति दृश्यं भवति च क्षणात् ॥ ५१ ॥

वशिष्यत इति श्रुतिमर्थत उदाहरति ॥ पूर्णादिति ॥ प्रत्येवात्मना मात्र शेषेण सर्वार्थाधिप्रत्येमायाशबलेश्वरमया प्रमाजीवाः कल्पादौ भोजकादृष्टपरिपाके पुनः स्वस्वव्यष्टि
समष्ट्युपाधीनसर्गोणयद्भुद्धरति तत्पूर्णादपरिच्छिन्ना ब्रह्मणः कारणात् पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येव कार्याणि माययोद्धरति ॥ स्थितिकाले च यद्वा तत्कार्यजातमैहिका मुष्मिक
भोगमोक्षसाधनानि च किरतदपि पूर्णादेव पूर्णान्येव च मायया चक्रिरे ॥ ४७ ॥ ततो यत्तत्त्वज्ञानात्मका भवंति तदपि पूर्णादेव मायापगमात् पूर्णा निभावति ॥ सह भेदभ्रमेण मायापगमे
पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतेस्तत्पार्थार्थ इति भावः ॥ यच्चिन्मात्रमयात्मनि सर्गवेदनकचितं तच्चिन्मात्रे चिन्मात्रमेवाकचिद्वैव कचितनामैत्यत्रान्वयः ॥ ४८ ॥ अहंप्रत्यगात्मरूपा
चिदेव सर्गादौ स्वरूपमत्यजत्वेवाभवत्येव स्वतश्चित्तात्म्यमेवानतकमनोरूपं भवतीव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ततः स्थौल्यकल्पनेनाभासिसरस्वयं भुवः स्रग्दासंसारविराड्भावेन ससरण
रूपं भवतीव ॥ अथ व्यष्टिजीवभावेन दृजगद्भूतत्वात् स देवपश्यति परमार्थगोधिष्ठानसदेववा जगति पश्यति तद्देशेन भ्रातिरित्यर्थः ॥ भूतताचतुर्विधभूतमात्मताम् ॥ ५१ ॥

ननु अस्वच्छभावस्यास्य तापलाप किमर्थं क्रियते स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तिर्योग्यमिति कुतो न कल्प्येत तत्राह ॥ यदीति ॥ चित्कौटरथाद्वयत्वादिपरश्रुतिवि
द्वदनुभवविरोधात्तथा न कल्प्यत इति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ चिदभ्यासपक्षविनासार्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेव नास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ १० ॥ उत्थितमिव ॥ ११ ॥ तत्संस्तकारण
कमेवेदजगदिति यद्वच्छावादिपक्षनिरस्यति ॥ कार्यमिति ॥ १२ ॥ यदिसन्मात्रैकरसतर्हि कथजगच्चिद्वैक्याद्यात्मकप्रतीयेत तत्राह ॥ व्योमपुष्पवदिति ॥
रूपपुष्पज्जाशो विकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि चिद्रूपमेव ब्रह्मकारणम् ॥ नच चिद्रूपैक्येददकार्यमिदकारणमिति विभाजकाभावः जन्मनाशयोरेव
विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह ॥ वस्त्विति ॥ नवायदपटादिजागतवस्तुज्ञांचिद्रूपमुपपद्यते ॥ कुतः नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनिघतत्वात् ॥ चितो हिनारो न चित्तासिध्यति ॥ नाशकाले चि

अस्मत्वातेन परमेस्वच्छभावव्यवस्थता ॥ यदि कारणतापत्तिर्योग्यं शांतं पदं भवेत् ॥ ८ ॥ अनिगितमनाभासमप्रतर्क्य कथं भवेत् ॥ अतो
नकारणं नैव बीजं ब्रह्म कदाचन ॥ ९ ॥ कार्यस्य कस्य चिन्नामतेन सर्गो न विद्यते ॥ नचान्यथोपपत्तिर्हि सर्गस्यास्योपपद्यते ॥ १० ॥ चिन्मा
त्रकहते तस्माज्जडसर्गो न विद्यते ॥ यदिदं दृश्यते किंचित्ताच्चिद्वनमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनम् ॥ कार्यं
नकारणाभावात्पदार्थतूपपद्यते ॥ १२ ॥ द्विवैक्याद्यात्मकं व्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः ॥ वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाज्ञमुपपद्यते ॥ १३ ॥
उपलंभकरो नाशो जन्मनस्तस्य वा कुतः ॥ अथ चैनं सदासंतं नित्यं नृचवेत्सिवा ॥ १४ ॥ पदार्थो घंतदेव रथमेकरूपेऽपि किंव्यथा ॥ उपलं
भस्तु यथा यमेवाचित्तं च मरुतिः ॥ १५ ॥ चित्तत्वं मात्रसत्तासिद्धिर्नैक्यं च नास्त्यलम् ॥ अतः पदार्थसत्ताया अभवे सति भूपते ॥ १६ ॥
असंभवाद्भावस्त्यनाहंताभावनास्ति ॥ अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते ॥ १७ ॥

तः सत्वे नाशो किं विषयत्वात् ॥ नापि जडेन तस्य सिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ यदि तु चित्तो नाशो चिद्रूपवत्स्वपरप्रथायामन्य निरपेक्ष इति काश्चिद्रूपान्तत्राप्याह ॥
उपलंभकर इति ॥ चिद्रूपः स विनाशः स्वजन्मनस्तस्य स्वप्रतियोगि नो वा उपलंभकरः प्रकाशक कुतः न हि स्वोपपत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगि चिद्वानाशो नोपलंभशक्यते ॥
नच तदुभयानुपलंभेन स्थानाशः स्वयमुत्पन्न इत्यनुभवि नृशक्यम् ॥ नच साक्षिणा तदुभयानुभवश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्वेद्योत्पत्तिनाशयोर्जगतश्च जाड्यमेवेति भावः ॥ ए
व जगतो जाड्ये सिद्धे कारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौ सदैव जन्मस्य नित्यचननाशः स्यादुभयोरपि निवारकाभावात् ॥ हेत्वभाववादिन्यदि निष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपरि रथमे
व नित्योत्पत्तिनाशस्य भावमिदजगदिति वेत्ति अभ्युपगच्छति ॥ १४ ॥ तर्हि श्रुतिविद्वदनुभवसिद्धे अस्वच्छचिदेकहृषेतस्मिन्भ्युपगम्यमाने तर्वा किंव्यथा किमर्थं पीडेत्यर्थः ॥ न
नु यदि सर्वविदेकरसतर्हि कथंचिद्विधोपलंभस्तत्राह ॥ उपलंभस्त्विति ॥ १५ ॥ तर्हि चिदन्याच्चित्तमेव द्वितीयस्यान्तत्राह ॥ अत इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

मिन्नानां विभक्त्यभेदश्चिद्विश्रितत्वात्वेन नाहयभेदमनास्ति ॥ १८ ॥ शुद्धचिद्वृत्ते सप्रधासु भागतकदापि जाड्यशार्प्यानामसिद्धेस्तद्भावनामप्युक्तमस्ति जीवरूपमपि ना
 स्य शैल्ययमाभीषयिरीप्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ तादृशात्तैषसंस्थानमनतमस्य नित्यविज्ञानमानदमस्य मन्त्रैवेदविभक्त्यभेदशरिष्टमित्यादि सर्ववेदायस्तद्भावनोद्वेगवनुभवादि
 सत्य ॥ तादृशचिद्वदनतनुभवात्सिद्धाकारव्यति सर्वेषां पितृत्वस्य प्रथमिरीप्येत्यशयाश्च ॥ चेति तेति ॥ ब्रह्मविद्येतनयाश्चेति तत्र सार्थकसत्यत्वाच्चिन्तादिद्वितिरपि स्वद्व
 बाधनत्वात्पदनिर्णयसातिरिक्तपराशेषपसक्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तमर्थपत्रेनोपसहृत्तमि ॥ तेन मित्रेन सर्वदेवैर्भावनत्वमद्वैतवासि तद्ब्रह्मभरोपमनेकमेकमेव सत्यसर्वजगत्त्वासस्य
 प्यप्यत्र तदपि भासकृपाधिरपि यथास्थितमस्मिन्मन्त्रे ध्वनिनिरामयतश्चावशिष्टमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ नृनिर्भावासिष्ठमन्त्रात्ययमकारोति ० पू० सततमस्मिन्तम संग ॥ १० ॥
 चिन्तास्मादिदोषस्तद्वर्तकाराय विलसत ॥ वेत्त्यासत्ताश्चिन्ताकावर्द्धसर्वेति वषयति ॥ १ ॥ ननु आलोके सति कृपाशेरिषसत्वेव चिन्ते चिन्तलक्ष्यस्य चाप्रधादयतेनास्ति ॥ तद्य
 इति चिन्तमहत्तुनास्त्यतानचिन्तता ॥ निर्वांसनशांतमनाभौनीपरमभोमय ॥ १८ ॥ सदेहोवाविदेहोवासावस्योप्यवलोपम ॥
 सप्रधाच्युद्धचिद्वृत्तपटायाभावसिद्धित ॥ १९ ॥ भावनाभावतश्चिन्तनास्त्येवाहमिति स्वयम् ॥ एवमस्तेति वेदार्थभावनादनुभूति ॥
 चिन्तायुक्तसत्यत्वाच्चिन्तानामप्रविद्यते ॥ २० ॥ तेनासिनिर्मलमकारणमादिमुक्ततद्भक्तशाश्वतमशेषमनेकमेकम् ॥ शुन्यनिरामय
 मसत्सदनादिमप्यसर्वजगच्चिदपि वक्ष्यया स्थिततत् ॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजप्रभाधननामसमनव
 तितम संग ॥ १७ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चिन्तनास्तीति मेवोद्योययायुक्त्या स्फुटमवेत् ॥ तामन्यामयवावूहि बुद्धन
 निपुणमया ॥ १ ॥ ॥ पुनउवाच ॥ ॥ चिन्तनास्त्येव देराजन्कदाचिर्लिकचनकचित् ॥ यच्चटचित्तवद्राति तद्ब्रह्माभिधमव्ययम् ॥ २ ॥

विचिन्तयताकावर्त्तकथाप्यतर्हीपनाशद्वपुनराप्ययामम ॥ किञ्चसंचितत्वाएव सचेतनाश्चिन्तास्तचेतनालोकेकमसिद्धालाधदिजीवमृत्कानटचिन्तात्हीयवादिषद्वेत
 ना सप्रधात् ॥ नवतथाद्वयत ॥ किञ्चसंचिन्तनिरतिशयानरक्षणापरमगुणार्थं शास्त्रकलमनुभाषिगुशक्यनास्ति ॥ नवाननुभूयमान कश्चित्पुरुषार्थानामभवति ॥ कि
 चमलाकारविज्ञानमवचित्तवाधनअभ्युद्धा ॥ नाय ॥ स्वात्मनिक्रियाधिराधात ॥ महिरासदद्वैत्यमि स्वात्मन्यप्युशक्तोति ॥ नदितीय ॥ तद्वाप्यस्यजगतस्तद्वाधकत्वायोगा
 र ॥ चिन्तयत्यतिरिक्तस्य त्रिनापकत्वाप्रसिद्धेष्टुवोपसुदन्त्याधानवतारात् ॥ अक्षणास्तनादेः सवसाधकत्वमेवेन बाधकत्वमिति चिन्तयाधोनिर्यकोहुक्करः सवानुभवपराहृतभ्ये
 स्यापाराकानिरासनशेषादयकाभोराआपुच्छति ॥ चिन्तमिति ॥ नैपागुक्तमेव युक्तिविशदीकृत्यभूहि ॥ अथवा तद्व्याप्ततदुपयुक्तमपदीप्यसर्वाशकानि वारणसमर्थाच्युक्ति
 यदीत्यय ॥ निरप्यद्वयम् ॥ १ ॥ तत्र सवसाधपराद्वारणचिन्तयाधोपयादिकोयुक्तिरुक्तुमाश्रित्यासत्तयाधिविधानमसत्तावसत्त्वचपतिजानीति ॥ चिन्तमिति ॥ कदाचिन्तकाटेक
 विद्वत्किञ्चिद्वन्तावताधचिन्तनास्ति ॥ २ ॥

नायुक्तिमाह ॥ अत इति ॥ यतः सर्वचित्तादिजगदज्ञानात्मकज्ञानेनाज्ञानबाधेन हेतुनानभिधेयते अतो हेतोरित्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ भवेदयं स्वात्मनिक्रियाविरोधो यथाज्ञानबाधा
 चित्तादिबाधोऽप्यस्यात् ॥ अज्ञानबाध एव तु सर्वदत्तकार्यतत्त्वधावरणविधेयादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सति चित्तनास्त्वेति प्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्ध एव ॥ अत एव न पुनराध्यादि
 दोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैव सर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात् ॥ स्वप्रकाशपूर्णानन्दपरिशेषेण निरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च ॥ न च चित्ताधीनचेतनतार्किकत्वमिष्यकचिदधीनासाच्च जीव
 म्भुक्तेषु चित्तनाशेऽप्यस्त्वेति नाचेतनत्वप्रसङ्गः ॥ न च चित्तनाशो तस्मृताच्चिदभिष्यक्तिरप्येति ॥ अनाभिष्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेन तदपगमे चित्तोऽभिष्यक्तेः स्याभाविकत्वेनानपाया
 त् ॥ न हि बाधुना धनापसारणेन कृतस्यार्थमिष्यक्तिः शरदिवायूपरमे अपैतीति सर्वदोषपरिहार इति ॥ ३ ॥ प्रथमप्रतिज्ञासमर्थितानि गमय्य द्वितीया मुपादत्ते ॥ नास्त्वेति ॥ त
 त्समर्थनाय यत्र त्वस्य सर्वार्थत्वेनाभूतत्वेन कपरयेदिति श्रुतिप्रमाणायति ॥ केनेति ॥ ४ ॥ नतिरोधो न चेत्यतिर्न बद्धो न च साधक इति श्रुतिरपि तत्र यमानमित्याशयेनाह ॥ महाप्र
 लयेति ॥ महाप्रलयः प्राकृतस्तदुत्तरपुराणादिप्रसिद्धे सर्गादौ यदितो दितमेव तर्हि चित्तनास्त्वेति प्रतिज्ञावाक्येऽप्यत्र चेदचित्तवद्गतीति निर्देशः कृतस्तत्राह ॥ निर्देशस्त्विति
 अतोऽज्ञानात्मकं यत्तज्जगदेव न विद्यते ॥ तत्राहं त्वं तदित्यादिकल्पिताः कलनाः कुतः ॥ ३ ॥ नास्त्येव जगदेवेदं यच्चेदं किंच नोदितम् ॥ ब्रह्मै
 वास्तीह सकलं केन तद्ब्रुयते कथम् ॥ ४ ॥ महाप्रलयसर्गादावेवेदं नोदितं जगत् ॥ निर्देशस्त्विति नित्यत्र त्वद्वाधाप्यमयाकृतः ॥ ५ ॥ उपादा
 नात्मकादीनां कारणानामभावतः ॥ अकारणं च भावानामशेषाणां त्वसंभवात् ॥ ६ ॥ एवमज्ञानबुद्ध्यात्मजगत्तस्मान्नाविद्यते ॥ तस्मा
 द्यदिदमाभातिभासन्नं ब्रह्म तेन तत् ॥ ७ ॥ अनाख्येनाकृतौ देवे करोतीदमिति त्वसत् ॥ भाषितं नोपपत्त्यात्मनः सत्त्वं नानुभूयते ॥ ८ ॥ अना
 ख्योऽप्रतिषेधः स्वात्मानिराकारोऽर्द्धश्वरः ॥ सकरोति जगदिति हासायैव वचोऽधियाम् ॥ ९ ॥ अनेनैव प्रयोगेण राजंश्चित्तं न विद्यते ॥ जग
 देवनसत्साधोऽपुनश्चित्तादितद्गतम् ॥ १० ॥ चेतो हि वासनामात्रं वास्येतु सति वासना ॥ वास्यं जगत्तदेवा स दत्तश्चित्तास्ति ताः कुतः ॥ ११ ॥
 यदिदं कचति ब्रह्म स्वयमात्मात्मनात्मनि ॥ कृतं तस्यैव तेनैव चित्तमित्यादिनामकम् ॥ १२ ॥
 शयेनाह ॥ उपादानेति ॥ ६ ॥ द्वितीयप्रतिज्ञानिगमयति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ननु यदि सर्गादिनास्त्वेव तर्हि तदात्मानः स्वयमकुरुत एकोऽवशी सर्वभूतानरात्मा एकं बीजं बहुधा यः
 करोति कर्ता भोका महेश्वर इत्यादि श्रुतिस्मृतिवादानाकागतिरिति चेन्नेह नानेति श्रुत्यपेक्षितनिषेधसमर्पणेन द्वैतव्युत्पादना र्थावादेनैव गतिर्न तत्त्वा र्थेनेत्याशयेनाह ॥ अनाख्ये
 इति ॥ अनाख्येनामरहितेन अनाकृतौ रूपरहितेन युक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनिकलनिक्रियमित्यादितात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभववाधितत्वान्मसत्यलौकिकैरपि नानुभूयते ॥ ८ ॥
 शीतवातादिप्रतिघातवारणाय गृहादिनिर्माणप्रसिद्धम् ईश्वरस्त्वप्रतिषेधः करोतीति अधिघातात्सर्वशून्यत्वानामर्थावादानां सर्वज्ञस्य दृष्ट्या चेटोक्तिर्हार्सायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं जगत्स
 र्गासिद्धौ प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह ॥ अनेनैवेति ॥ यदा जगदेवन सत्तदा तदन्तर्गतं चित्तादिकृतः स इत्यर्थः ॥ १० ॥ जगदसत्त्वे विषयासत्त्वादपि चित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ चेतो
 हीति ॥ वास्येवासना कर्मणि विषये ॥ ११ ॥ तर्हि चित्तादिव्यवहारस्य को विषय इति चेन्मायोपहितब्रह्मैवेत्याह ॥ यदिदमिति ॥ नास्मात्संघोनामकम् ॥ १२ ॥

चतोद्दिष्टासमाधमिति श्लोकम्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ दस्यंदास्यमिति दर्शनानुसारिणी वाचतेति योजनार्थम् ॥ कारणभावात्तदतिविषयवाधेनिर्दिष्टपदवाचनास्थित्ययोगादिति
 भावः ॥ १३ ॥ यद्विरक्तशरीरि श्लोकवधिरस्यार्थद्वयात्तत्फलवर्णनपरमया म्याचष्टे ॥ अतमिति ॥ १४ ॥ मायातत्त्वदृशाधिभ्याचष्टे ॥ यत्किंचिदिति ॥ परमाकारादुपेक्ष
 दार्शयत्किंचिदतिर्बन्धार्थमायाचष्टम् ॥ इत्यस्यस्य ॥ १५ ॥ अरोपानर्थकारिणी अर्द्धजगदित्येवापवर्तिष्वर्थेन साक्षिणोपमत्त्वमस्मिन्मैवास्ति नूननिश्चयेनेत्यर्थम् ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ ॥ यदितोत्सव्यार्हजगदनादितिसमेर्वाक्यस्याभावाद् ॥ लोकेति ॥ दस्यस्य बलुनः प्रकृत्या दित्वात्माविधिक्रियारहितत्वात्कोटस्य बाह्योक्तो वाशा अतो वा
 लानुगतोपि वातोपपद्यत इति रेणाम्यम् ॥ १९ ॥ साकारस्य स्पृहस्य प्रतिपाद्यतेत्याद्योक्तोक्तभावात्तु निति सिद्धिमात्रं प्रत्यक्षं यत्सोपेक्षुक्तमेवाप्रत्यक्षं प्रतिपाद्यतेति

जगद्व्यभिदवास्त्यतदेवोत्पन्नमेव नो ॥ कारणभावात् पूर्वमेवातश्चित्तत्वात्कृत ॥ १३ ॥ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशानात्मकम् ॥
 स्फारवेदनमेवेदकवत्पत्तिक्रितो जगत् ॥ १४ ॥ यत्किंचित्परमाकाश इत्येकवचकवाप्यते ॥ चिदादर्शनजातत्वात्माचित्तनोजगत्किंचि
 ॥ १५ ॥ अहत्त्वजगदित्येवाप्रतिपत्तिर्न वाक्यी ॥ मिथ्यास्त्वहत्त्वमातिनिर्नमेऽंशपकारिणी ॥ १६ ॥ वास्त्यस्य जगतोऽभावाद्यतो ना
 स्येव वासना ॥ अतस्तदात्मकचित्तकोटिशकृत्कथम् ॥ १७ ॥ अप्रबुद्धरवगतचित्तदस्य मिदं जगत् ॥ असच्चित्तनिराकारपूर्वमुत्पन्न
 मेव नो ॥ १८ ॥ नोत्पन्नकारणभावात्सर्गादाववसवंदा ॥ लोकशास्त्रानुभवतो न च दृश्यस्य बलुन ॥ १९ ॥ अनादित्वमजत्ववास्त्येवं
 वायुपपद्यते ॥ साकारस्यास्य जगतः स्पृहस्य प्रतिपाद्यते ॥ २० ॥ समस्तकारणभावाद्योक्तशास्त्रानुभूतिभिः ॥ युज्यते च निराकर्तुं न
 महाप्रत्यक्षं ॥ २१ ॥ शास्त्रानुभववेदाध्यासिद्धाते कोत्रयोपि वा ॥ प्रत्यक्षाश्च न सतीति वस्तुन्मत्तकपूर्वम् ॥ २२ ॥ लोकशास्त्राणि वे
 दाश्च प्रमाणं यस्य नो मते ॥ असम्यक्तोक्त्यतिमूढससज्जनजनसंश्रयेत् ॥ २३ ॥ न च स प्रतिपत्त्यास्य दृश्यस्य प्रतिपत्तिरप्यस्ति ॥ कारणमवितुश
 कसाकारस्य निराकृति ॥ २४ ॥ इत्यमालक्ष्यमाणतत्तदेव सततमुने ॥ न च नार्थाकिंचाकारिभवेत्येवमिदं जगत् ॥ २५ ॥

कारणनिराकर्तुं युज्यतेति राकरणोपपादकसमस्तकारणभावादित्यम्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकवेदप्रपादोऽस्य यो हिर्बुद्धिक्वायवीरस्य दित्याह ॥ लोकद्विति ॥ अ
 स्य च केवललोकाभावात्पदपदभावाकिंचोप्यतिमूढम् ॥ २३ ॥ हीर्बुद्ध्युक्तमस्य कारणभावात्पदभावाभ्युपगम्यतीति भावः ॥ न चोक्ति ॥ २४ ॥ निराकारमस्तकारणकत्वादिभ्यास्तु नु
 तल्लक्षणं प्रत्यक्षं भावादिभ्यामप्यतिमूढम् ॥ २५ ॥ इत्यमालक्ष्यमाणतत्तदेव सततमुने ॥ न च नार्थाकिंचाकारिभवेत्येवमिदं जगत् ॥ २५ ॥

इदानीं सर्वसर्गश्रुतीनां तिनेतीत्यादि निराकरणश्रुतीनां च तात्पर्यार्थदीकृत्योपसंहरति ॥ तस्मादित्यादिभिः ॥ पूर्वार्थवच्चतनिरंशं च तस्येति पूर्वार्थनिरंशतः ॥ षष्ठ्यन्तात्सर्ववि
भक्तिकस्तसिः ॥ २६ ॥ सर्वरूपस्य पूर्णस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वतो विनैव शास्त्रं यदात्मकचर्चनं तत्स्वकवपुःस्वरूपमेव सर्गप्रलपदं कृजगदिवक्षणं यावदज्ञानकालज्ञानमिति सर्वस्य दि
श्रुतीनामर्थः ॥ तदेव स्वरूपक्षणांतरं तच्च मस्यादिशास्त्रमनुसृत्य बुद्धं सद्ब्रह्मैव निर्गतं द्वैतात्मनिरस्वभावे आलोहनिने तिनेतीत्यादि द्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थं इति धो ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ २८ ॥
अतः शास्त्रीयबोधो धातुः ॥ २९ ॥ एवं ज्ञातसर्वजगत्प्रशातं तं निराख्य निराधारमजयथास्थितसद्ब्रह्मैव ॥ इदमज्ञादृष्टरूपं तु अत्यन्तासत्त्वान्ना अनानपि च न ॥ अतो यथास्थितं व्य

तस्मादिदं निरंशस्य चिद्बोधोपतिपाकृतेः ॥ निराकृतेरन्तस्य पूर्वान्तिपूर्वनिरंशतः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणः स्वरूपस्य शांतस्यान्तस्य यत्समम् ॥ स्व
तएवात्मकचर्चनं सर्गप्रलपदं यदुक्त् ॥ २७ ॥ स्वकं वपुश्चर्चनेनैव ज्ञातं जगदिवक्षणम् ॥ क्षणांतरानुबुद्धं सद्ब्रह्मैवास्तो निरात्मनि ॥ २८ ॥ ब्रह्मै
वेदमतः सर्वैकचित्तजगदादिधीः ॥ काचित्तादिकचित्तादिकद्वैतक्यादिकल्पना ॥ २९ ॥ सर्वानिरालंबमजं प्रशांतमनादिरित्यात्मयथा
स्थितं सत् ॥ इदं तु नानेव न चाप्यनाना यथास्थितं तिष्ठसु काष्ठमौनम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजाव
बोधननाम अष्टनवतितमः सर्गः ॥ १८ ॥ ६३ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ न शो मोहः स्मृतिर्लब्धात्वस्य सादान्महामुने ॥ स्थि
तोऽस्मि गतसंदेहो विश्रान्तमतिरात्मवान् ॥ १ ॥ ज्ञातज्ञेयो महामौनो तर्पो मायामहार्णवः ॥ शांतो ह मनहं रूपोद्भूतः स्थितोऽस्मि निरात्मयः
॥ २ ॥ अहो नु सुचिरं कालं प्रभ्रांतो हं भवां बुधो ॥ स्थानमक्षयमदुष्यमधुना प्राप्तवानहम् ॥ ३ ॥ एवं स्थिते मुनेनास्ति साहं तादृजगच्च य
म् ॥ मूर्खबुद्धमिदं भातियत्तद्ब्रह्मेति वेदयहम् ॥ ४ ॥ कुंभ उवाच ॥ जगदेव न यत्रास्ते तत्राहं त्वं विभासनम् ॥ इत्थमं वरसंसारककु
तः कीदृशः कथम् ॥ ५ ॥ यथास्थितव्यवहृतिर्मौनी शांतमना मुनिः ॥ सौम्यार्णवो देरावर्त्तपरिस्पंदवदस्वभो ॥ ६ ॥

वहरंस्तत्त्वतः सुकाष्ठमौनो वागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० अष्टनवतितमः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ प्र
बुद्धोऽपि न रं द्रोत्रभूयः कुंभेन बोध्यते ॥ स्थूणा निखननन्यायाद्बोधोऽस्य सुदृढोऽस्त्विति ॥ १ ॥ एवबोधिगोराजाऽप्यदेशजन्यज्ञानेन सर्वसंदेहादिबीजं त्याज्ज्ञानं नष्टमिति श्रुत्पदार्थं
यति ॥ नष्टइत्यादिना ॥ विस्मृतात्मनः साक्षात्कार एव सत्यतिरिक्त्युच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मूर्खबुद्धमिदं साहं तादृजगच्च यन्नास्ति ॥ ४ ॥ कुंभस्तद्वक्तृमैवानुभोदमान उवाच ॥ ज
गदेवेत्यादि ॥ अवरससारो गंधर्वनगरव्यवहारः ॥ किं वृत्तान्त्यधिकरणमिति तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि ॥ ५ ॥ सौम्यार्णवो देरप्रशांतो य आवर्त्तपरिस्पंदस्तद्वास्तवितिष्ठ ॥ ६ ॥

शब्दायात्सार्थांस्वरूपं न भोमपर्युष्यमेव ॥ १॥ चिद्व्यवस्थितानामकथ्यास्वरूपं न भोमदेवकथकथायतेत्वाकथकथ्येनदीप्यते ॥ ८॥ यथा न मासि अवाङ्मुखीकृतैर्दनीटक
 दाहकासास्निघट्टेद्विषेककदाराशीतीतप्राप्तसौराट् लोककथनमस्तवतर्पयित्यथ ॥ ९॥ यथासमन्वयकारास्तास्वयं सुकथयामासत्वास्वयं व्यत्यहारोपि ॥ एतौ समष्टिभ्य
 टिबधस्तम्भासंश्लेषेरीतद्विमानतस्य रित्यागवेदनायत्तौ ॥ १०॥ तदेव स्पष्टमाह ॥ अहमित्येवेति ॥ ११॥ कोटीमोक्षाभाह ॥ यदिति ॥ सशपर्यायेण सतावधमोक्षसकथा
 नोत्साक्षिभूतस्वरूपेन तदेव सद्ब्रह्मकेवलत्वेकैक्यव्यवकथ्यतर्प्य ॥ १२॥ सिद्धिर्गोक्ष ॥ आपदोषध ॥ सत्वमहमेवानहमिति शुद्धकेवलव्यात्मबोधमाश्रय ॥ १३॥ शु

ब्रह्मरूपमिदं शांतमित्यमस्मिन् यथा स्थितम् ॥ अहंजगदिदं चेशब्दायात्तन्भोमयम् ॥ ७॥ इदमाद्यतरहितसर्वससारनामकम् ॥ चि
 द्ब्रमलकतिनामात्मनाम कथकथायते ॥ ८॥ सन्निवेशदशशातीतदस्तिकनकयथा ॥ जगदाद्यर्थसंशतीवक्षेदवियतेतथा ॥ ९॥ यथा
 स्वयं सुकल्य स्वयनामतर्पयहि ॥ एतौ स्ववेदनायतौ यधमोक्षौ व्यवस्थितौ ॥ १०॥ अहमित्येव सकल्योपधायाति विनाशिनं ॥ नाह
 मित्यवसकल्यमोक्षाय विमलानने ॥ ११॥ यद्वधमोक्षसकल्यशब्दायानां सदासताम् ॥ स्वरूपवेदनतत्सत्केवलत्वव्यवकथ्यते ॥ १२॥
 अनहंवेदनसिद्धिरहंवेदनमापद ॥ सोहमेवानहमिति शुद्धबोधो भवात्मवान् ॥ १३॥ असकल्यनमात्रेण सन्त्यग्ज्ञानोदयात्मना ॥ सक
 ल्यक्षीयते सिद्धौ स्वयमेवासदात्मक ॥ १४॥ अत्रतर्कस्वरूपे हिनास्तिकारणताशिवं ॥ कारणभावात् कायपदार्थोपनिविद्यते ॥ १५॥
 पदायाभावसिद्धौ वेदनानोपपद्यत ॥ कारणभावात् नित्यमहंभावस्य नोदय ॥ १६॥ अहंभावा नुदयत ससार कल्य कीदृश ॥ ससार
 भावात् सर्वपरमेवावशिष्यते ॥ १७॥ यदिदं भासते तत्सत्परमेवात्मनि स्थितम् ॥ परंपरंपरपूर्णसममेव विजृम्भते ॥ १८॥ तेन निस्तिमि
 तसर्वशिलाकीर्णमिवाचलम् ॥ विद्धिरश्मिभयाकारमिव ब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ १९॥

दशोपधसकल्यसंयासिद्धीत्याह ॥ असकल्यमेति ॥ १३॥ शुद्धस्य कारणत्वात्समागच्छुपपदार्थाभावस्तदभाविभ्ययात्मककथय सुकथ्यनाशाहं भावस्तद्व्यवस्थितं यथा
 स्त्रीशमागच्छिसंसारस्य तन्मध्यममाश्रयेत्पदस्तिकयमाह ॥ अत्रतर्क्यद्विभिभि ॥ १५॥ १६॥ १७॥ पागपियमिदं जगदाकारेण भासते तत्परमार्थतो ब्रह्मेतत्तथा स्थिततत्त्वबो
 धेन यनापूर्वविस्तारोत्समागच्छिसंसारपरमेव परंपरपूर्णसमस्वरूपमेव विजृम्भते समकटीभाषति ॥ १८॥ तेन सर्वैककथ्यत्वेन हेतुना ॥ ब्रह्मशिलायाकीर्णीनिविद्धितब्रह्मशिलादेरभिभाषल
 ददृश ॥ तत्र यथा अगस्तिस्ततद्ब्रह्ममकिरिदमयमर्जिष्याकारसहस्रविष ॥ १९॥

मुक्तौ तर्हि कथं स्थिततादाह ॥ पुरइति ॥ सदेव सददर्शनो दत्तसन्मयम् ॥ २० ॥ कथं तर्ह्येवं जगत्स्य दम्पत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथा वज्रशिलोदरे प्रतिबिम्बपुरुषोऽस्य दम्पानपु
मृक्तौ तर्हि कथं स्थिततादाह ॥ पुरइति ॥ सदेव सददर्शनो दत्तसन्मयम् ॥ २० ॥ कथं तर्ह्येवं जगत्स्य दम्पत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथा वज्रशिलोदरे प्रतिबिम्बपुरुषोऽस्य दम्पानपु
वस्य देवतेतद्वत्स्यदि ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदये बाह्यालोको आंतरात्मनस्काराश्च नीरसानिःसारा इत्यागमप्रमाणजा स्थिरभावनाभावतितामेव निर्वर्णहेतुत्वात् निर्व
णविदुः ॥ २२ ॥ जगच्छब्दार्थरहिततयः पश्यति स पश्यतीति यदुक्तं नृदृष्टौ तैर्विदुषोति ॥ यथेति ॥ रवगत प्रकाशो यथा दीपायाकारसन्निवेशा विनास्ति यथा वाक्यकटादिसन्निवे
शानिर्मुक्तहेमास्ति तथा जगदप्यसन्निवेशब्रह्मास्तीति स भावनीयमित्यर्थः ॥ २३ ॥ रूपा लोकमनस्कारा इत्येतदपि विदुषोति ॥ नीरसा इति ॥ ब्रह्मरूपिणो बोधाद्ब्रह्मभूतस्य जग
तो जगत्स्य यकारिणो रूपा लोको कमनस्कारानीरसा कोर्य असदाभासा भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यथा बहून्पितरणादीनि समुद्रे ऊर्मिशब्दार्थरहितमवमान्न भवति तथा बहून्पि
स्तुतिज्ञानोदये निर्गवद्वल्लोकमेव भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्गशब्दार्थभेदा बोधसर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेति व्यतिहारेण द्रव्यति ॥ सर्ग एवेति ॥ हि यस्मात्तदृष एव सर्ववत्त्वं ब्रह्मेत्यादि श्रौत
पुरःसंकल्पकेन पृथक्संकल्पनगत्स्य यत् ॥ रूपं तद्विद्विजगतः स्वादच्छंसदसन्मयम् ॥ २० ॥ छाया पुरुषवत्स्य दिशां तं निर्मनं जगत् ॥ जगच्छ
ब्दार्थरहिततयः पश्यति स पश्यति ॥ २१ ॥ रूपा लोकमनस्कारानीरसागमभावना ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधस्य निर्वर्णवैविध्यवृद्धाः ॥ २२ ॥ यथा
स्ति वा तानिःस्पंदो यथा स्ति रवगतो पिवा ॥ यथा हेमासन्निवेशमस्ति ब्रह्म जगत्तथा ॥ २३ ॥ नीरसा असदाभासा जगत्स्य यकारिणः ॥ रूपा
लोकमनस्काराः संतो मेव ब्रह्मरूपिणः ॥ २४ ॥ ऊर्मिशब्दार्थरहितं यादृगं बुबहून्पि ॥ सर्गशब्दार्थरहितं तादृग्ब्रह्म निःसर्गवत् ॥ २५ ॥ सर्ग एव
परंब्रह्म परंब्रह्मैव सर्गदृक् ॥ सर्गशब्दार्थरहितो वाक्यार्थस्त्वेव शाश्वतः ॥ २६ ॥ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौ सर्गशब्दार्थधीः कृतः ॥ सर्गशब्दार्थसंस्ति
द्वौ ब्रह्मशब्दार्थधीः कृतः ॥ २७ ॥ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम् ॥ शुद्धतिष्ठति चिद्बोम ब्रह्मशब्देन कथ्यते ॥ २८ ॥ सम्यग्दर्शन
संसिद्धावुभयोरप्यवेदने ॥ यच्छिष्टमजरं शांतं तो वा विनिवर्तते ॥ २९ ॥ संशांतं सर्वान्मकवेदनौ घमस्ति दम्पकालकस्वरूपम् ॥ यथा
स्थितं सर्वजगत्स्वरूपं पाषाणरूपं च परं द्वा रूपम् ॥ ३० ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजावबोधनं नाम नवनवतितमः
सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ४४ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ एवं चेत्तन्मम हाबुद्धेयादृशं कारणं परम् ॥ कार्यतादृशमेवेदं जगदित्येव वेद्व्यहम् ॥ १ ॥
वाक्यार्थः ॥ २६ ॥ बृहण द्वल्लेति ब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेव सर्गशब्दार्थधीलौकिकता एव सर्गानामरूपयोर्विसर्गस्यागइति सर्गशब्दार्थसंपत्तौ चिद्विधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृह
धालार्थानुसारि ब्रह्मशब्दार्थनाकतेत्यनयोरेकार्थत्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ब्रह्मशब्दस्य तर्ह्यशब्देव स्तुतिकथप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ समसेति ॥ अल्पस्यापि परिच्छेदस्याभ्युपगमे बृहधाल
र्थस्य कोचापत्तेरशब्दशब्देन वतादृशमेव ब्रह्मशब्देन कथयत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथवा जगच्छब्दस्येव ब्रह्मशब्दस्यापि वाच्यार्थवेदने चरलक्षणाया अत्र ब्रह्मार्थसम्यग्दर्शनसिद्धौ
यच्छिष्टवस्तुततो ब्रह्मशब्दादिवागपि निवर्तत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ हे राजन इदं सर्वजगत्स्वरूपं या स्थितयदस्ति तदप्यतिदृढत्वाद्ब्रजपाषाणरूपपरब्रह्मस्वरूपमस्येव ॥ यदापीदं जग
दज्ञानेन सशांतं सर्वात्मकवेदनौ घमस्य पन्नतदापि एकात्मकस्वरूपसदस्येवेति ब्रह्म जगतोरैक्यसत्तेति न कस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्री वासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि०
पु० नवनवतितमः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ४४ ॥ वाच्यते ब्रह्मवत्सत्त्वजगतो ब्रह्मसत्तया ॥ जन्मादिविक्रियाऽसृष्ट्यब्रह्मैव सदितीयेति ॥ १ ॥ यद्विब्रह्म जगतोरैक्यसत्ता तर्हि तया सत्त
या ब्रह्मैव जगदपि परमार्थसत्त्वा किन स्यात् मिथ्यावस्तुनो हिकारणदुर्निरूप सत्यस्य तु सत्यब्रह्मैव कारणसंभवति तुल्यत्वादि तिराजाशक्ते ॥ एवंचेदिति ॥ १ ॥

सत्समापारापलुद्धस्य सतर्षकमवससाकमगतः कारणभावे ॥ यत्तु निगुणपरसत्तानुपनीवि अद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेन पुण्यचित्तव्युत्पत्तिर्निर्धकारघतस्मात्कार्यकुत्रोभवे
 यतस्तस्मैसाकस्यारित्यय ॥ २ ॥ अस्तु निर्गतमस्थितभापारापलमेव जगतः कारणमिति चेत्तथाप्याह ॥ नेवेति ॥ इदं निर्धारेयमापारापलकारणतत्कार्यजगच्छनास्ति ॥ भाषाद
 एषीयमायातच्छ्रुतलत्कापाणां सद्भावोपमाणापरमार्थदृष्ट्यानुसंधविद्वजगच्छांतमजमेवेत्यय ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मद
 र्मात्सर्विषयनकयश्चनयुज्यत इति ॥ ३ ॥ अजानेन वशादस्य वसतिरित्याह ॥ आपात इति ॥ ४ ॥ कुत्रोन जायते तथा ॥ बीजमेवेति ॥ तत्र बीजाभावेऽपि तदेव बीजार्कनस्या
 स्याद ॥ अपरकथमिति ॥ भूकुनस्तत्र बीजादित्येव भाष्यदति चेद्यथापातिद्वस्तु विचारदेशकालाभावादित्याह ॥ देशेति ॥ तर्हि प्रसक्तोऽपरमवतमभहेतुपादानकारणगोचरास्तु न वि
 रोधादित्याह ॥ अर्कार्थेति ॥ यस्य प्रमाणस्य एकमृकमार्थिकारकमाश्रितोऽपि प्रसक्तियस्य तेन हेतुपादानकारणयोऽपमाजायत इति कथय कुंराकथमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत
 ॥ कुमुदवाच ॥ यत्र कारणतानस्य कार्यतदुपपद्यते ॥ यत्र कारणमेवादीतस्मात्कार्यकुतो भवेत् ॥ २ ॥ नेह। स्तिकारणार्थि किंचिन्न च
 कार्यकदाचन ॥ विषमानमिदं सर्वसर्वशान्तमजं जगत् ॥ ३ ॥ जायते कारणतत्कार्ययत्तत्कारणवद्भवेत् ॥ यन्न जायत एवेह तस्मिन् सदृ
 शात्कुत ॥ ४ ॥ बीजमेवनयस्य किं तत्कार्यवद्जायते ॥ अजतकर्मनारस्य च यत्तस्य केव बीजता ॥ ५ ॥ देशकालवशात्सर्वहेतुमत
 द्रमाणागा ॥ अकतुद्रमविषय प्रमाकारणयोऽकथम् ॥ ६ ॥ अकतुं कर्मकरणेनास्तिकारणताशिवे ॥ तस्मात्तत्कारणनास्ति जगच्छ्रु
 द्वायवेदनम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मैव त्वत्स्वरूपस्य तस्य तर्धारयस्तत् ॥ असम्बन्धार्थि विषयतदेव जगदाचितम् ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरशांतयदं क
 तत्त्वमप्यते ॥ तेनैवायजगद्द्वयसच्छांतं बुद्ध्यते वपु ॥ ९ ॥ अन्यदेव च यो भावश्चेतस एयि वीपते ॥ स एव नाश कथित स्वांनुभूतश्च पृंढि
 ते ॥ १० ॥ चित्तनाशस्तस्मावतद्विद्विनाशात्मकं नृप ॥ स्थणनाशो यतः कल्पचित्तशब्देन कथ्यते ॥ ११ ॥ असकल्यनमात्रेण सन्धुद्धानो
 दयात्मना ॥ सकल्पस्तीयते सिद्धात्स्वयमेवासदात्मक ॥ १२ ॥ नाशैवांगीकृताभावपदविश्वहिकथ्यते ॥ विषमानकयतस्तस्यान्ननुता
 मरसेक्षण ॥ १३ ॥ इहावुत्सिप्य यो जातेश्चोस्मीति यशगिरा ॥ कथसविप्रो भवति विप्रवत्त्वस्य कीदृशम् ॥ १४ ॥ विदत्तधातुरत्युच्चैर्बु
 तोस्मिति विरोति य ॥ स्तुतिमेवागतविद्विजिविनतस्य स अभम ॥ १५ ॥

एवमद्वयमुद्राकारकस्य चिन्धिशोषस्तु तदेवाह ॥ यतिस्तद्वशात्तद्विधायस्तनाप्यदृश्य ॥ अद्वयशाश्वतदेव जगद्द्वेषणाश्रितमित्यय ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरशं जगद्ब्रह्मभावेन
 संपद्यत अतस्मात्कारमनोर्वासाश्च प्रसज्जनाकारणेत्याह ॥ चिन्मात्रमिति विद्याभ्यासा ॥ १० ॥ नाशो ब्रह्मलक्ष्य इत्यभि ॥ १० ॥ तदस्य स्फुटमाह ॥ चित्तं नृपति ॥ सः शोणमायमपि स्वक
 यस्मात्प्रधानाया कल्पकालविसृज्य चित्तशब्दमाध्यात इत्यर्थ ॥ ११ ॥ तच्च चित्तमसकल्पमर्पययसितत्त्वज्ञानेन नरयतीत्याह ॥ असकल्पमेवेति ॥ १२ ॥ अस्तु सकल्पनारास्तया
 विविच्य कथं निर्गत इति च चिन्मात्राद्वयति विराति परमात्मभ्यः कीप्रभविनिवृत्तस्तदतया निवृत्त इति च चिन्मात्रमपि निवृत्तमपि प्रोक्त्याह ॥ नाशैवेति ॥ १३ ॥ अस्तु स कल्पनारास्तया
 निवृत्त इत्येतानकयस्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्र प्रलोकोदस्य प्रमाणमिति ॥ इहाति विद्याभ्यासा ॥ १५ ॥ चिन्मात्रमिति विद्याभ्यासा ॥ १५ ॥ चिन्मात्रमिति विद्याभ्यासा ॥ १५ ॥

१ यथा चिन्मात्रमिति विद्याभ्यासाः

२ यथा चिन्मात्रमिति विद्याभ्यासाः

३ यथा

चिन्तायस्तीत्यनुभवस्य तर्हि का गतिरिति चेद्भ्रान्तित्वमेवेति दृष्टातिराह ॥ भ्रमाकतीति ॥ १६ ॥ भ्रान्तिपुञ्जरूपमेव तर्हि तत्सदस्तुनेत्याह ॥ तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपानां
 वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अज्ञानात्मनैव तर्हि चित्तादिसत्यमस्तुतत्राह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानवाच्यत्वान्नाज्ञानात्मनापि सत्यता सिद्धातीत्यर्थः ॥ उक्तदृष्टान्ताभ्यामुपपादयति ॥
 जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावत्सकलम् ॥ २३ ॥ अहंकारादिसंयुतकिञ्चिदेवादि ॥ अप्यर्थैरेवकारः ॥ तर्हि किमस्ति तदाह ॥ संविदिति
 भ्रमाकृतियदस्तीह दृश्यतेऽलतचक्रवत् ॥ मृगलुष्णाद्विचंद्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ १६ ॥ तत्कथं किल नामस्यात्सत्यं श्रमभरात्मक
 म् ॥ अज्ञानभातिरेवांतश्चित्तमित्येव कथ्यते ॥ १७ ॥ अज्ञानमुच्यते चित्तमसत्सदिव संस्थितम् ॥ असंवेदनमज्ञानं ज्ञानं संवेदनं भवेत्
 ॥ १८ ॥ अज्ञानसत्त्वसंविने ज्ञानात्संवेदनादक्षयः ॥ जलज्ञानं मुधाभातिः साधो मरुमरिचिषु ॥ १९ ॥ नैतज्जलमिति ज्ञानात्संविनेऽप्रवि
 लीयते ॥ इदंचित्तमिति प्रौढयदज्ञानमलं हृदि ॥ २० ॥ नास्ति चित्तमिति ज्ञानात्तत्समूलं विनश्यति ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभ
 वम् ॥ २१ ॥ न स पर्वायमिति ज्ञानाद्दुर्दिहृदात्पणश्रुतिः ॥ तथात्मनि मनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥ चित्तं नास्तीति विज्ञानाद्दुर्दिहृदा
 द्विनश्यति ॥ चित्तं मनोहमित्यंतर्थावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥ न चित्तमस्ति नाचैव महंकारादिसंयुतम् ॥ किञ्चिदेव जगत्स्य स्मिन्संविदेकांत
 निर्मला ॥ २४ ॥ तथासंकल्पचित्तादिकृतमासीद्विभूत्या ॥ अद्यासंकल्पतः सर्वपरित्यक्तं प्रबुद्धया ॥ २५ ॥ संकल्पेन यदायाति त्वसंकल्पे
 न गच्छति ॥ पवनेन महाबाहो ज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥ आत्मतत्त्वैकघनया ततया ब्रह्मसत्तया ॥ जगत्सर्वमिति व्याप्तं समुद्रइव वा
 रिणा ॥ २७ ॥ नाहमस्मिन्चात्योस्ति न त्वं नैतेन चित्तकम् ॥ नेंद्रियाणि न चाकाशमात्मत्वे कोस्ति निर्मलः ॥ २८ ॥ घटाद्याकाररूपेण स
 एवायं विलोप्यते ॥ इदंचित्तमयं चाहमिति कैवकुक्कल्याना ॥ २९ ॥ न जायते न क्षियते किञ्चिदस्मिन् श्रग्वये ॥ केवलं यंचिदुल्लासः सदस
 द्भावनात्मना ॥ ३० ॥ सर्वमात्मा परंब्रह्मसकलकटमाततम् ॥ द्वित्वे क्वेन विद्येतेन भातिर्न च संभ्रमः ॥ ३१ ॥ सर्वेंद्रियगणाकारे सन्ने
 वासिसखेततः ॥ न दत्त्वसे महाबुद्धे न च कचन लिप्यसे ॥ ३२ ॥ न ते विनश्यति सखे न च किञ्चिद्विधत्ते ॥ निर्मलाकाररूपस्य कैवल्यानांत
 रूपिणः ॥ ३३ ॥ इच्छानिच्छाति के शक्तो येतराः पितृत्वमेव च ॥ न त्वं शुष्यति रे केण शशांक उपलभ्यते ॥ ३४ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्यापयस्तम् ॥ २७ ॥ कथमस्तदाह ॥ नाहमिति ॥ २८ ॥ तर्हि जीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेण किमवलोक्यते तत्राह ॥ घटादीति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स
 भ्रमो मरणादिभयम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन् चिद्रियगणे तद्ब्राह्मवक्त्राद्याकारे च सन्नेव सन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि ॥ अतो दाहहेतुं भिराध्यात्मिकादिभावैर्न दक्षसे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतरा
 क्रियाशक्तिरपित्वमेव ॥ अतस्त्वेव मनोऽहं कर्तव्यं चनास्तीत्यर्थो नाना यचकारः ॥ अश्वः कलास्तद्व्यतिरेकेण ॥ ३४ ॥

मिश्रितार्द्धजन्मद्विभिरिणामानिरस्यते ॥ सैकच्छ्रुतित्यननाभ्येविकारा ॥ सकृद्विलसच्छ्रुतमनाम ॥ कटाप्रभागेनस्वस्वरूपपरिचयस्तदाभ्यालीलापस्यथाविधसदृ
 सम्भाषतयाउदितम् ॥ आसत्सर्वभ्यवहारेभ्यमाकिसद्व्यवहृतोद्देशास्तस्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीषासिष्ठभ०तात्पर्यप्रकाशेति०पू०शततमसर्ग ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥
 सानसार्धोद्देशव्ययेनरक्तत्वात् ॥ कीदृशमुक्तावधितलस्थितिलस्यस्ययेति ॥ १ ॥ परिणतपूजाधाविद्यायद्वाध्याम ॥ १ ॥ शिलातलादुत्कीर्णप्रतिमादिरिष
 ॥ २ ॥ १ ॥ निर्विकल्पानांयोगिनारोभजनस्यभूतेनिरतिशयानपदे ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाविभागेनिरतिशयानदलल्लुषणाभूमिका ॥ सत्यसहैरणगर्भानशनस्यधिययानदजरा

अजमजरमनाद्यजस्रभावसकृदमलविलसत्सदैकरूपम् ॥ विगलितकलनकलास्थलीलसद्बुदितमापमजतदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षेवा०वा०द०भो०नि०पू०चू०शिलिखजपरमाभाववाधननामशततमसग ॥ १०० ॥ ॥ ५॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इतिकु
 भवचोराजामावयकदक्षत्रिमम् ॥ स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणापरिणतोभवत् ॥ १ ॥ यमुवर्माहितमनोलाञ्चनशतवाहमुनि ॥ शिलात
 लादिवोक्ताणोनिस्पदावयववक्रति ॥ २ ॥ ततोभूतमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥ तमुवाचमहाबाहोचूहालाकुमरुपिणी ॥ ३ ॥ ॥ शुभ
 उवाचा ॥ कश्चिदस्मिन्नेस्फारेशुद्धेवितनिमल ॥ सुतलेनिर्विकल्पानासुखविश्रातानसि ॥ ४ ॥ कश्चिदतप्रबुद्धोसिद्धिद्धांतिस्त्व
 याश्मिता ॥ कश्चिज्जयपरिज्ञातदृष्टदृष्टमेववा ॥ ५ ॥ ॥ शिलिखजउवाच ॥ भगवस्त्ववसादेनमहाविभवभूमिका ॥ महर्तोपद
 वीहृष्टासवस्योर्ध्वस्थितामया ॥ ६ ॥ सतांविदितवपानात्महोयतमहात्मनाम् ॥ अपूर्वकान्यतमयसगसारफलप्रद ॥ ७ ॥ जन्मनापिम
 यालब्धयत्नानमनमहाकृतम् ॥ तदप्यत्समासगातेनेवासादितस्वयम् ॥ ८ ॥ अनंतमापमयतचैतलकमललोचन ॥ कयनासादितममृषु
 वंमालमयदमया ॥ ९ ॥ ॥ कुंभउवाचा ॥ मनसुपशमयातेत्यकभागोपणोस्थिते ॥ कथायपाकनिर्दत्तैर्वैदियगणस्यच ॥ १० ॥ यातिचे
 तसिविश्रांतिविमलदेशिकोत्पद्य ॥ ययासितांशुकेशुद्धेर्दिवकुमुमांस ॥ ११ ॥ कथायाणामनतानांसंयतानांशरीरकै ॥ स्ववास
 नास्वरूपाणामपपाकस्तवादित ॥ १२ ॥ देहान्मलानिसर्वाणिकालनकमलेक्षण ॥ साधोदक्षारफलाजीवपाकेनविगलित्यध ॥ १३ ॥

तस्योर्ध्वमुल्लपकाधायस्थिता ॥ १ ॥ कतेतिष्वर्थे ॥ अपूर्वमनादौसारेकशप्यननुभूतयेकोकामनिरतिशयानदल्लुषणुरातपप्रसारफलप्रद ॥ ७ ॥ सामाभ्योक्तविरिच्यधि
 द्योमेति ॥ कान्यतेति ॥ तेनमहाकृतस्वरूपभूतेनैवमयाअनाद्यज्ञानाभ्यतदप्यत्समासगातस्यमेवमनायाधेनोसावितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ पूर्वस्थितकथायपाकाभावात्सावि
 तमिदानीनपमातसर्पिकादासावितमिदनाशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ सर्वैदियगणस्यचामनसैवभोगलक्षणकथायाणांपाकनिर्दत्तैस्ति ॥ मयाचस्यति ॥
 कथायपाकि कर्माणिज्ञानगुरमायति ॥ कथायेकर्मभिः प्रकृतोक्तामपवायादिति ॥ १ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ देहाद्विषदेहद ॥ मलानिरागादिकथायायापानिच ॥ १३ ॥

निसेयुणालरूपेधानुष्करिकल्पिते लक्ष्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञानार्थासकथामुपदेशात्सर्वेणायारितवानसीति शेषः ॥ उपदिष्टार्थानां हृदिधारणात्सोपदेशः ॥ प्रबुद्धांस्तस्मिन्
 लसाक्षात्कारज्ञानवात्जातोसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवाज्ञानमयमध्याङ्गकालेक्षीणमिति मया ज्ञातमित्याह ॥ यावदिति ॥ १८ ॥ इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे ॥ हृ
 दयात्परित्यक्चेतसि क्षयमागते सति ॥ १९ ॥ अचित्ततया निःस्वरूपता बुद्ध्या ॥ २० ॥ दृष्टेः परमात्मा अभिष्यक्ते ॥ २१ ॥ आत्मन्यन्योन्याभ्यासात्सदसत्तामयत्वमेव हि
 वासनान्मयुयाते पुमलेषु विमलं सखे ॥ यद्वक्तिगुरु रंतस्तद्दिशतीषु यथाविसे ॥ १४ ॥ कषायपाके संपन्ने त्वं मया द्याविबोधितः ॥ तेनाद्यै
 वतवाज्ञानक्षयो जातो महा मते ॥ १५ ॥ अद्यप्यकषायस्त्वमद्यैव ज्ञानसंकथाम् ॥ अद्येह सोपदेशस्त्वमद्यैवासि प्रबुद्धवान् ॥ १६ ॥
 शुभाशुभानां सर्वेषां कर्मणा मय संक्षयः ॥ सत्संगव्यपदेशेन तव निष्पत्तिमागतः ॥ १७ ॥ यावदस्य दिनस्यैष पूर्वभागः महीपते ॥ ताव
 ज्ज्ञेतोहं ममेतितवाज्ञानं बभूव ह ॥ १८ ॥ इदानीमहचो बोधाच्चेतसि क्षयमागते ॥ हृदयात्संपरित्यक्ते संप्रबुद्धोऽसि भूपते ॥ १९ ॥ हृदि या
 यो र्यल यो हृष्टस्तज्ज्ञानं सा परा गतिः ॥ २० ॥ प्रबुद्धोऽसि विमुक्तोऽसि त्वत्कंचित्तत्त्वयानुप ॥ सदसत्तामयत्वं हित्व यात्यक्तमसत्पदम् ॥ २१ ॥
 वीतशोको निरायासो निरसंगो न न्य आत्मवान् ॥ महोदयो मुनिर्मानोऽस्वरूपेति श्रुतिर्मते ॥ २२ ॥ ॥ शिखिष्वज उवाच ॥ एवं हि भग
 वन् जंतो मूर्खस्यैवास्ति चित्तभूः ॥ प्रबुद्धस्य न तज्ज्ञस्य चित्तं नाम किल प्रभो ॥ २४ ॥ जीवन्मुक्तास्तदेते हि विहरंतिकथं वद ॥ अविद्यमान
 मनसोऽयुष्मदाद्यास्तथानराः ॥ २५ ॥ इति मे कथया शेषमन्यैः स्ववचनांशुभिः ॥ हाद्वैतमोमनिपुणमेवं प्रायैः प्रमार्जय ॥ २६ ॥ ॥ कुंभ
 उवाच ॥ यथा वदसितत्त्वज्ञ तत्तथैव हि नान्यथा ॥ चित्तं हि जीवन्मुक्तानां नास्त्वं कुरुद्वारमनाम् ॥ २७ ॥ पुनर्जननयो न्यायावासा
 नाघनवासना ॥ सा प्राक्काचित्शब्देन सा तज्ज्ञस्य विद्यते ॥ २८ ॥ यथा वासनया तज्ज्ञा विहरंतीह कर्मसु ॥ तांस्त्वस्याभिधां विद्धि पुन
 र्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्ता महात्मानः सत्त्वस्थाः संयतो द्विधाः ॥ विहरंति गता संगं न चित्तस्थाः कदाचन ॥ ३० ॥

चित्तनामतदेव असतो जगतः पदकल्पनास्थानम् ॥ २१ ॥ २३ ॥ चित्तेत्येके जीवन्मुक्तान् केनातः करणेन व्यवहरासिद्धिरिति प्रष्टुराजापीठिकारचयति ॥ एवं हीति ॥ यदीत्य
 र्थे किल शब्दः ॥ २४ ॥ प्रष्टव्या शदर्शयति ॥ जीवन्मुक्ता इति ॥ तत्तर्हि ॥ २५ ॥ अन्यैर्दुर्बलमिति शेषः ॥ अन्यैः प्रसिद्धसूर्याय शुचिलक्षणैः स्ववचनांशुभिः प्रसिद्धतमो विल
 क्षणहाद्वैतमप्रमार्जयति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथा भाजितं विन्याश्रयाजानवीक्षादिशब्दानां अप्यकुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभाजितनिरावरणसत्त्वं मनः श
 ब्दवाच्यनापि पुनर्जननसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तव्यवहारभासात्तदेव करणाभास इत्याह ॥ जीवन्मुक्ता इति ॥ ३० ॥

तदूर्ध्वं भगवत्कालपोरदृष्टिगन्धर्वत्तत्रातयेवाभिमतयेन पापमर्दानं तत्प्रथमविरूपः ॥ १८ ॥ तुच्छवद्भाषासलभ्यश्च स्वर्गादितुच्छमुत्पन्नज्ञानाभेदवद्भुवनतत्त्वविद्यामित्याशयेना
ह ॥ स्वपदंति ॥ स्वर्गो नामैतन्निमानदलुच्छमुत्पन्नम् ॥ किञ्चिदेतत्समाप्तम् ॥ अथर्क्षनीपधर्मकर्तृनाप्यभाषाधसङ्गजनयत्वात्सर्वेष्टसंस्थितम् ॥ १९ ॥ ज्ञानदीर्घेभ्यादज्ञाना
युक्तपद्मनुच्छत्सर्गाविरूपदत्ताशयेनाह ॥ येनेति ॥ दीर्घवृत्तम् ॥ मधुसूक्तनामा कुबुलं भगवत्प्रापित्वद्वैततत्त्वज्ञेनैव निमग्नस्यत्वाद् ॥ चूडालंति ॥ २० ॥ आश्रमोवाच
स्याश्रमः ॥ आदिपदान्तराभ्युपलब्धिविभक्तमधिकारनिर्वाहकविशेषणप्राग्विषयः ॥ तदभिमानतत्त्वाधनं यत्तद्वैदिकव्यवशेषे प्रासङ्गिकस्य भ्यस्त्ययधकत्वात्फलज्जोषिकृत्सि
तस्यकमप्यसर्वधिनिकृच्छ्रवद्भाषणादित्यच्छेदायचुरेकमर्थत्वमप्युपार्थक्यमर्थीनिषेधः ॥ २१ ॥

स्वर्गादिमहासुरवेतोस्तपसः कथमनर्थत्वमाह ॥ आद्यतां विति ॥ भोऽसुमते यतोऽस्य तपस आदिभाग आचरणावस्था अतः फलक्षयावस्था चतुः स्वरूपावेव मध्ये स्वर्गादिभो
 गावस्थाया मेव सुरुषस्म किल ॥ तर्हि किमया कृतं तपोव्यर्थं भवनेत्याह ॥ यत इति ॥ यतस्तपसैव ते चित्तकषायापाकास्माप्रततत्त्वबोधसमयोजातः अतो हेतोः सर्वतपोरूपा वि
 कल्पाशायस्मिन् विकल्पे तत्त्वज्ञाने परिणमति तत्फलेनैव फलवतोऽपि च भवति ॥ ४२ ॥ तत्र ज्ञाने बद्धपदः स्थिरो भव ॥ विविदिषति यज्ञेन दानेन तपसेत्यादि श्रुतेस्तत्फलेनैव तेन तपसः
 साफल्यमिति भावः ॥ ज्ञानफलं चिद्बो मलाभेन सर्वमेवलब्धम् ॥ सर्वस्य जागतस्तत एवोद्भवस्थिति लयश्रुते रित्याशयेनाह ॥ चिद्बोद्भव इति ॥ ४३ ॥ यथापि कार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं
 च सर्वमपि ब्रह्मसमुद्भूतं ब्रह्म एव तथापि तुच्छत्वात् तत्सर्वं व्यभिचकमेवातस्तत्पक्ष्मपूर्णसमुद्रस्थानीयानि विविशेषमेव समाश्रयेत्याह ॥ इदमिति ॥ ४४ ॥ परमप्रेमास्य इत्यादि निरति
 शयानदरूपस्य स्वस्य इष्टांतरप्रार्थनापक्षया तादाश्रयलाभाप्रार्थनमेव वरमित्याशयेनाह ॥ इदमिति ॥ यथाऽलब्धं दयितया विद्यालब्धव्यदयितमति मे इष्टप्रार्थयत्वेत्यन्यथा
 आद्यं तावत्स्य सुमते मध्य एव लुप्तं स्वमभोः ॥ यतस्ते समयो जातो यस्मिन् परिणमंति च ॥ ४२ ॥ तपोरूपा विकल्पांशास्तत्र बद्धपदो भव ॥ चि
 द्बोद्धानभसोऽत्यच्छात्सर्वभावाः समुत्थिताः ॥ ४३ ॥ तथैव परिदृश्यते तत्रैव विलयंगताः ॥ इदं कार्यमिदं नेति संकल्पा ब्रह्माविदवः ॥ ४४ ॥
 वंध्यं शिखिध्वजत्पक्ष्मापूर्णमेव समाश्रय ॥ इष्टं मे प्रार्थयस्वति यथैव प्राथ्यते सखे ॥ ४५ ॥ स्त्रिया तथैव सकथं दयितः प्रार्थ्यते स्वयम् ॥
 संकल्पश्चित्तानेन तन्भावनापदमासुरान् ॥ ४६ ॥ मृकंतिनमहात्मानः प्राज्ञा जलरवी निव ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदं यत्किंचित्सर्वमेव तत्
 ॥ ४७ ॥ त्यक्त्वा समसमाभासो यस्य सावेव वै भव ॥ सत्त्वं सत्त्वेन नाशेन तन्मृद्वि विगतस्मृहः ॥ ४८ ॥ पदार्थौ घमि मं गृहं स्तिष्ठास्मं दित
 चित्तभूः ॥ अपरिस्पंदं चित्तस्य संस्तुतिर्नैव धावति ॥ ४९ ॥ पौरुषप्रभवत्वासाधो विपत्तिर्हिमतो यथा ॥ यानियानां हृदुःखानि प्रसूरंति जग
 द्बये ॥ ५० ॥ चेत्तथापलजान्येव तानि तानि महीपते ॥ स्थिरं शांतं गतस्पंदं यस्य चित्तमचापलम् ॥ सदैव समहानंदी सा धाज्यस्य सभाज
 नम् ॥ ५१ ॥ अथ चेत्तस्मिन् तत्त्वज्ञस्पंदं दौलभमेकताम् ॥ नीत्वा तिष्ठ यथा काममैक्यमागत्य शाश्वतम् ॥ ५२ ॥

ते तथैव स्वयं दयित एव कथनमाश्र्यते तस्मिन् स्वाधीनतया लब्धेन दधीन लब्धव्यांतराणां स्वत एव लाभा इति भावः ॥ ४५ ॥ अगो कल्पात्मातिरिक्तेऽनपुरुषार्थत्वं लब्धत्वादेवा प्रा
 र्थनीयत्वमुक्तम् ॥ वस्तुतस्तु ते पातत्त्वज्ञदशा तुच्छत्वात्प्राप्तत्वं मेवेत्याह ॥ संकल्पेति ॥ आपद इव अभासुरानरमणीयान् ॥ ४६ ॥ जलरवीन्द्रविप्रतिविंबानिव ॥ ज्ञानलाभा न
 तरस्य गदिसाधनानीवापवर्गसाधनाभ्यपि देयान्येवेत्याशयेनाह ॥ स्वर्गोति ॥ ४७ ॥ सर्वपदार्थेषु सद्दशः सत्त्वेन वप्राह्य असद्दशस्तु नित्यनष्टत्वेनैव प्राह्यश्च तत्त्वाचल्यं विनेत्याह ॥
 सत्वमिति ॥ ४८ ॥ अस्मदिति चित्तभूरित्युक्तेऽप्योजनमाह ॥ अपरिस्पंदेति ॥ न धावति न प्रामोति ॥ यथा स्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषा पराधमप्रवा विपत्तिमर्तो विवेकज्ञानो
 दये सति न प्रामोति तद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सम्यग्भगवावरणतया राजत इति सभा दूसाक्षात्कृत आत्मा तद्भावस्य भाजनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्पंदोऽस्पंदौ तस्माक्षिमा च तददर्श
 नेन कतानीत्यासाक्षिणमपि ब्रह्मात्मैक्यमागत्य प्रामादमावेन यथा कामपूर्णकामतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

१८८५। स्वरास्याराकानयनकथमिति। अथ खलति ॥ कथमिति ॥ ५१ ॥ तयोः स्वखेप्येकमेवरापय्यधिष्ठानमाक्षिप्त्वापद्येनतद्विराधदित्वारापयनदनेनकु
 भजतत्वाद् ॥ ५० कथमिति ॥ वा नृपरायनस्यराभ्यनाधिकतः ॥ ५२ ॥ सत्यज्ञानमननप्रलप्तादिभूतिभिर्पर्युतम् ॥ अगत्यामपणे ॥ ५५ ॥ स्वरास्यरापरेक्यमुपपादयति ॥
 विस्मयति ॥ सर्वोपस्यस्वराभ्यनस्यरापरे ॥ तस्यविध्यादिकृपयास्वरादितीयराभ्यस्यरास्य ॥ दृष्टार्थसमशब्दोमिध्याल्लोतनार्थ ॥ नामपरिस्मदस्यार्थ ॥ ५६ ॥ अ
 ल्पराधानिकस्यरास्यरास्यरापरे ॥ विरदति ॥ सतमत्वाद्यान्नेवचिरस्योदस्यस्यैककृतपाप्राणिभ्येत्सपदगन्तव्यमेवविषयिरिष्यन्तस्यार्थ ॥ ५७ ॥ सगलशक

शिरिष्यजजवाय ॥ ॥ कथमेकविमोयात स्यात्सदाविभावुर्गौ ॥ सर्वसशयविन्देदकारिजेतद्वटाशुभे ॥ ५३ ॥ ॥ कुभजवाय ॥
 एकवस्तुजास्तर्वाचिन्मात्रवारिवीधुधि ॥ तदवस्यदंतेधीभिः शुद्धवारीववीचिभिः ॥ ५४ ॥ वस्तुचिन्मात्रममलसत्त्वमित्यादिनामकम् ॥
 यद्गततदिदमृदा पञ्चत्यजगतय ॥ ५५ ॥ चिन्मदएवसर्वस्वसर्गोतस्माद्विसल्यति ॥ परिस्यदोर्हिर्विध्यादिशब्दस्यदसमपरम् ॥ ५६ ॥
 चित सएवचत्स्मदलयात्सदश्रमावित ॥ एककृतयानामतवेदममलजिवम् ॥ ५७ ॥ सर्गाश्विरस्यदमान्नात्मासन्मृदुर्विलीयते ॥
 उदस्यसम्मृदुर्नारज्ज्वंसपञ्चमोचया ॥ ५८ ॥ सस्यदचित्तदग्निधानि स्यदाल्लियभातता ॥ तुयातीतपठारुढावाचवकुनपायते ॥ ५९ ॥
 शास्त्रसज्जनसपकसतताभ्यासयोगत ॥ कालेनामलतायातेचेतसीदाविवोदिता ॥ ६० ॥ एतत्केवलमाभातंस्वानुभूतिभिराततम् ॥ क
 श्यतस्यानुभूतेषुल्यस्यस्वरूपमात्मना ॥ ६१ ॥ नागसिसारस्वमनादिमध्यमत्रैवतिसुस्वपदेनिविष्ट ॥ नोक्तपनिर्भेदमहाचिदात्माजानोसि
 माधोवत्तुर्वीतराफ ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यापवांवा० दे० मोक्षोपायेषु ० निवाणप्रकरणेषु ० शूद्रालोपाख्यनिशिष्विधजघोषननामैका
 धिकशततममर्ग ॥ ६०१ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥

नखलितवाह ॥ सगदति ॥ यत स असम्पदुर्नीयोथायाउदति ॥ ५८ ॥ तदग्निधासगमिधा ॥ नित्यंरतुनुर्यातीत्यथाखडा ॥ ५९ ॥ कशतपोदिताभवतितवाह ॥ शाखे
 ति ॥ यथासुखेनिराशयसपणमस्ततायानेनित्यस्त्रिद्वैधवर्द्धकनाडवितानवत् ॥ ६० ॥ यद्विधावाचकुनपायतिमर्हिकयत्सयाभादशेषुकथ्येतमाह ॥ एतदिति ॥ स्वमनुभू
 तेषुलयाभिषेपुलानुभूतिभाषस्वयं च्यतेनाष्टद्वयस्य ॥ ६१ ॥ त्वमपिस्वानुभूतिनामोप्येवतममदृष्टसास्यैर्यमापकुर्वित्याह ॥ यामोक्षति ॥ भद्रकवहाविरुपाणाम
 भागरवसर्वदुर्निर्भेद अतएवमहाभ्यसात्माजातस्यवर्णोपायाशुभोसिगनएववर्तशः कलभकोनेह क शोके एकत्वमनुपपन्नदतिभूतेरितिभाष ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्री
 वासिष्ठमन्तास्यप्रकरणनिघण्टु ० ५०१ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥

आमन्त्र्यतिर्हतेकुभेविस्मितस्यमहीपतेः ॥ चिरंविमृश्यविश्रान्तिःसमाधाविह्वलयति ॥ १ ॥ यथेदंसर्वमुत्थितमित्यभ्यारोपेणयथाचप्रविलीयतइत्यपवादेनचसर्वपूर्णब्रह्मतत्त्वं
 तेमयाकथितम् ॥ १ ॥ गुरुशास्त्राभ्याश्रुत्यास्तीयविचारेणमत्वाचसम्यग्बुद्धासाक्षाद्दृष्टेआवरणभंगात्सपदेपदेकदाचित्समाधिप्राधान्येनकदाचिद्व्यवहारेणचयथेच्छसित
 थातिष्ठ ॥ २ ॥ स्वर्गभिद्रसमाप् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषामदुपदिष्टैव ॥ ५ ॥ सप्रणामप्रतिवचनान्पूर्वमर्तधर्निम् ॥ साध्वीभिर्भर्तुकृतनमस्कारस्याप्राप्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्वमादिप्रतिभा
 नगतं धनादिवस्तु ॥ अतेजागरे ॥ ७ ॥ चित्रमाश्रयम् ॥ ८ ॥ चिरोदयसदाप्रभातशश्वताभ्युदयवाब्रह्म ॥ ९ ॥ कालयुक्त्याभाभ्योदयसमययोगेन ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इयंसा
 कुंभउवाच ॥ इतितेकथितं सर्वं शिखिध्वजमहीपते ॥ यथेदमुत्थितं सर्वं यथाचप्रविलीयते ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वाचबुद्धाचमत्वाचमुनिना
 यक ॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टेस्पष्टेपरेपदे ॥ २ ॥ स्वर्गगच्छाम्यहंपर्वकालेस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदि
 ॥ ३ ॥ नमंपश्यतिचेतत्रतकोपमुपगच्छति ॥ नोद्वेजनीयाभय्वेनगुरवोहिकदाचन ॥ ४ ॥ त्यक्तसंकल्पलेखेननकिंचिदभिवांछता ॥
 त्वयासदैवसद्व्यंहृष्टिरेषैवपावना ॥ ५ ॥ श्रीयस्मिष्ठउवाच ॥ इतियावत्यतिवचःपुष्पहस्तःशिखिध्वजः ॥ प्रणामायददत्त्येषताव
 दंतर्धमाययौ ॥ ६ ॥ प्रतिभानगतंवस्तुयथैवातेनहृष्यते ॥ नदृष्टवांसयाकुंभमग्रेराजाशिखिध्वजः ॥ ७ ॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्म
 यमाययौ ॥ तमेवचितयंश्चित्रं चित्रार्पितद्वभाभवत् ॥ ८ ॥ इदं संचितयामासचित्रं विलसितं विधेः ॥ यत्कुंभव्यपदर्शेनबाधितोस्मिच्चिरो
 दयम् ॥ ९ ॥ कनारदसुतःकुंभःकाहं नाम शिखिध्वजः ॥ केवलकालयुक्त्यैवसोहंसंपरिवोधितः ॥ १० ॥ अहोनुसम्यक्कथितं देवपुत्रेणयु
 क्तिमत ॥ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मिमोहनिद्राकुलश्चिरात् ॥ ११ ॥ काहमासंविनिमग्नःक्रियाजालकुक्कर्म ॥ इदंकार्यमिदंनेतिमिथ्याविभ्रम
 चक्रके ॥ १२ ॥ अहोनुशतलाशुद्धाशतं यंपदवीनिजा ॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशीतयतीहमे ॥ १३ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वाप्तिसुख
 मासेचकेवलम् ॥ तणाग्रमपिनेच्छामिसंस्थितोस्मियथास्थितम् ॥ १४ ॥ एवं संचितयन्त्याजानूननिर्वासनाशयः ॥ शैलादिवसमुल्की
 णमौनमेवावतस्थिवान् ॥ १५ ॥ तस्मिन्नेवततोमौननिःसंकल्पेनिराश्रये ॥ प्रतिष्ठां निश्चलां प्राप्य सतस्यौगिरिशृंगवत् ॥ १६ ॥ सतत्र
 संशान्तभयोऽचिरेणचिरेणविश्रान्तमतिःसमात्मा ॥ चिरेणसंप्राप्तनिजामलात्मायोगेनसुष्यापततोदितात्मा ॥ १७ ॥ ॥ इ० वा० वा०
 दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजसमाधानं नामद्वाधिकशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ ६३ ॥ क्षाकतास्मरूपासाम्नाभ्यपदवी ॥ सत्त्वनिर्वासनंम
 न ॥ १३ ॥ तैनेवस्यस्यपूर्णकामतामाह ॥ शाश्वतीति ॥ १४ ॥ शैलात्समुल्कीर्णःप्रतिमादिरिवमौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथासमाहितोवतस्थिवान् ॥ छादसत्त्वाल्लि
 टकसु ॥ १५ ॥ मौनेमुनिकर्मणिषमाधौ ॥ १६ ॥ सराजातत्रसमावौसप्राप्तनिजामलात्मासन्समात्मासमरसःसर्वचिरेणविश्रान्तमतिर्भूत्वाअचिरेणसद्यएवसंशान्तभयःसर्वचि
 रकालानुवृत्तेनयोगेनअदितात्माअखडितस्वभावःसुष्यापसुषुप्तद्वविश्राभमेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशोनिर्वाण० पू० ह्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥

पूरात्ताया परात्ताऽप्येणपुनरागम ॥ यथाभूयापनराहस्तयालापव्यवपयते ॥ १ ॥ एवमुक्तरीत्यागिरिव्वजोराजानिर्बिकल्पसमाधानात्काष्ठकुक्षोपमस्थितिरभूदिति
 शय ॥ घृहालोहदत्तातीर्त्तयिष्यात् ॥ १ ॥ ततारपुत्र ॥ २ ॥ देशुधाष्टिर्कुम्भेयम् ॥ क्षिणक्षीरातीरूपमाकारजपाह ॥ १ ॥ यूपकर्माकाकार्यमजानुरजनमित्यर्थ ॥ २ ॥
 कुम्भानारय ॥ ५ ॥ समुत्कार्यनिमानकारनिर्दिष्टमुकाष्टमिष्यति ॥ १ ॥ अयरात्ता ॥ ७ ॥ द्वातीप्रारभ्यकर्मशेषकालेदेहत्यागार्किकिमर्करोतिनकरोत्तित्या

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुक्षोपमस्थिति ॥ एवशिरिव्वजोराजाचूडालामधुनाशृणु ॥ १ ॥ शिरिव्वजोरा
 मत्तारकुम्भवपणतेनसा ॥ प्रबोध्यातीर्धिमगात्पततारतरसानम ॥ २ ॥ देवपुत्राकतिष्योधिजहोमायाविनिर्मिताम् ॥ विदग्धमुग्धमा
 कारखेणजपाहसुदरम् ॥ ३ ॥ नमसास्वपुरपापविवेशांतपुरसणात् ॥ दृश्याधभूवलोकस्यनृपकर्मचकारच ॥ ४ ॥ वासरञ्चितयनाथ
 पुनरवरमत्पसा ॥ यमुवकुम्भोयोगेनशिरिव्वजवनययी ॥ ५ ॥ तयातत्रैवतभूपमपश्चदनभूमिगा ॥ निर्विकल्पसमाधिस्यसमुत्कीर्ण
 निवदुमम् ॥ ६ ॥ अहानुखलुभोदिष्ट्याविश्रातोयमिहात्मनि ॥ स्थित स्वस्य समश्चातद्वत्पुत्राश्रितपुन ॥ ७ ॥ तदेनतावेदतस्माद्वाधया
 निपरात्पदात् ॥ इदानीमवर्किदेहत्यागमेपकरोतिवै ॥ ८ ॥ किंचित्कालसुरत्वेपराभ्येनविपिनेनवा ॥ मममेवगमिष्यावस्यत्तदेहाविमो
 सम ॥ ९ ॥ तस्यापदेशोविपम परिणामनगच्छति ॥ अनेनाभ्यासयोगेनतावदावोधयाम्यहम् ॥ १० ॥ इतिसच्चित्त्यचूडालासिंहनाद
 वपरसा ॥ भूयोभूय प्रभोरभेवनेचरमयप्रदम् ॥ ११ ॥ नचचालशिलेवाद्वायदानदेनेनस ॥ भूयोभूय श्रुतेनापितदासातव्यचाल
 यत् ॥ १२ ॥ चालित पातिताप्यपयदानयुनुधेनप ॥ तदासच्चित्तयामासचूडालाकुम्भरूपिणी ॥ १३ ॥ अहोपरिणत साधु स्वपदेनग
 वानयम् ॥ तदेनहिप्रयायुक्तयासांप्रतबोधयाम्यहम् ॥ १४ ॥ अयवैर्नमहात्मानाकिमर्थयोधयाम्यहम् ॥ विदेहयोधमासायातिपुत्रेपय
 याल्लखम् ॥ १५ ॥ अहमप्यनादहमिमत्पक्कापरपदम् ॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहकिंसमम् ॥ १६ ॥

शय ॥ ८ ॥ विपिनेभोपयकमक्षपयर्धतिषिनेनवा ॥ समुन्मयकालमयसहीनुत्पत्त्यभाशेगमिष्यात् ॥ कैवल्यमितिशेष ॥ ९ ॥ उपदेशाद्वाक्ययाकत परिणामसममभू
 निरवस्थितिवर्द्धनपराधकनगच्छन्निदानीमबेहृष्यामे ॥ तथाचकील्यभ्युक्तिस्तुलानुभावायमप्यपमबोध्यदतिभाष ॥ १० ॥ यथाभूतं ॥ ११ ॥ पाणिसेपेणाचालयत्
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ सममभूमिकानुपदेशयर्धनपरिणत ॥ अहोदस्याप्यर्थ ॥ तथाचतत्सोपदेशोविपम परिणामनगच्छतीतिमदीयसभावनावधेयमितिभाष ॥ १४ ॥ अतएवाह ॥
 अयमिति ॥ निरहंनिष्ठम् ॥ १५ ॥ सप्तसर्वैवगच्छाच्च दृष्टनीवनेकिमधिकस्तुलमितिशेष ॥ १६ ॥

महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपि सास्वमत्यादृष्टापुनर्सांचितयामासेति सूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनं मनस्तस्य सस्कारलेशात्मनाशेषो यद्विलद्वरे
पारब्धवशेषितमाया लेशोपहितेहोर्द्वैतलप्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेन तदुद्भवसमयेन ॥ यथावसतारभेदुमेमूलकोशे मूलप्रदेशयोर्भौमोरसस्तस्मिन् सुक्ष्मभावेनालीना विपुष्यजा
लमिव सत्वशेषो यद्यस्तीति पूर्वोक्तान्यय ॥ १९ ॥ तर्हि मध्यबोधितो य जीवन्मुक्तः स नृएव महिमि विविहरन् जवत्येव ॥ अथ यदि सत्वशेषस्यापि बाधान्मुक्तो भवति तत्तर्हि महमपि स
ममेन साकमेव मुक्तिगच्छामि ॥ २० ॥ स्वशरीरेहोष्मलिंगेन वक्ष्यमाणलिंगेन पति जीवतीति साशङ्कमालोक्य सवोधहेतुदयने सत्वशेषव्यवृथ्यत अस्य हृदिसत्वशेषोऽस्तेवेत्यवाच

इति सांचित्यदेहं स्वंत्यक्तमभ्युद्यतासती ॥ पुनः सांचितयामास चूडालासामहामतिः ॥ १७ ॥ आलोकयामि चैतावदेनेदं महोपतेः ॥ यद्य
स्य सत्त्वशेषोऽस्ति बोधधीजलदं तरे ॥ १८ ॥ तत्कालेनैव भगवान्संप्रबोधमुपैष्यति ॥ मूलकोशरसालीनं पुष्पजालमिव हुमे ॥ १९ ॥ तद्
वं विहरन् जीवन्मुक्त एव भवत्यलम् ॥ मुक्तो भवत्ययमिदमन्ये गच्छामि तत्समम् ॥ २० ॥ इति सांचित्य चूडालास्य शरीरेन नयेन च ॥ पति
मालोक्य साशङ्कमुवाच वरवर्णिनी ॥ २१ ॥ अस्त्येव सत्वशेषोऽस्य हृदिसंबोधकारणम् ॥ संबोधहेतुदयनसत्वशेषं व्यबुध्यत ॥ २२ ॥
श्रीराम उवाच ॥ ॥ भृशं संशतचित्तस्य काष्ठलोष्टमस्थितेः ॥ सत्वशेषः कथं ब्रह्मज्ञायते ध्यानशालिनः ॥ २३ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
प्रबोधकारणं यस्य दुर्हृदं शृणु वपुर्हृदि ॥ विद्यते सत्वशेषो तर्वाजोऽप्युष्पफलं यथा ॥ २४ ॥ चित्तस्य दविद्युक्तस्य तस्यास्पृदितसंज्ञितः ॥ द्वित्वैक
त्वविहीनस्य समस्याचलसंस्थितेः ॥ २५ ॥ कायः समसमाभोगानभलायति न हृष्यति ॥ नास्त्वमेति न चोदति सममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥
द्वैतैकत्वादियुक्तस्य यस्य प्रस्यंदते मनः ॥ तस्य देहोऽन्यतामेति नास्पंदस्य कदाचन ॥ २७ ॥ चित्तस्य दोहिसर्वपांकारणं जगतः स्थितेः ॥ रा
मभावविकाराणां कुसुमानां यथामधुः ॥ २८ ॥ अस्मिन् यथास्य तदेहचेतसो हि मुहुर्मुहुः ॥ हर्षः कोपो न संमोहो वशमेति रघूदह ॥ २९ ॥

चेति परेण सहान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्वशरीरेन नयेन चेति यदुक्ततत्र न यशस्वार्थजिज्ञासुरामपृच्छति ॥ भृशमिति ॥ २३ ॥ देहे हृद्वि विपरिणामापक्षयादिविकारानुदयः सत्व
शेषे लिंगमित्युत्तरवक्तुर्लभ्यमनुवदति ॥ प्रबोधेति द्वाभ्याम् ॥ २४ ॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्य निर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥ ग्लायति ग्लानिगच्छति ॥ २६ ॥ अन्यस्य तु तद्वैपरीत्यमित्या
ह ॥ द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चित्तस्य ददति ॥ जगतः स्थितेर्व्यवहारस्य हेतुभूतानां सर्वपांकारणकारणम् ॥ २८ ॥ अतएव पुनर्जन्मवीजसत्त्वे स्मा
द्वहाद्वैतारण्यास्य तश्चेतसो मुहुर्मुहुर्न निरयस्य माणोऽपि हर्षः कोपः संमोहश्च न वशमेति न प्रहृतिशक्यते ॥ तदेव पुनर्जन्मावश्यमावेति गमित्यर्थः ॥ २९ ॥

गयनमित्यशित्यात्वाभावश्लोदितः ॥ परेण दिव्येन वपुषा युक्तमपरं सामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ कुष्ठमुपपञ्जलिम् ॥ अनेन तपःप्रभावात् साकसंचितपुष्पाणामभलानतागम्य
 ते ॥ ४४ ॥ दिव्यास्त्वभाग्योदयेन उदिताः पुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्त्वतिगोचरतांगताः ॥ अथवा किमद्वान्याचितया महान्तःस्वनपुत्रपरानुग्रहोद्यता इत्याशयेनाह ॥ केनामेति
 ॥ ४५ ॥ महुत्कारणनचेदिहागमोद्वितीयकिं कारणं भवेत्संभाविततद्ब्रह्मीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वयैव समसाकम् ॥ स्थानत्वामेव स्मरवित्तियावत् ॥ ४७ ॥ अतएव रस्येपि स्वर्गोसा
 अपश्यत्कुंभमग्रस्यं सामगायनतत्परम् ॥ परेण वपुषा युक्तं सामवेदमिवापरम् ॥ ४३ ॥ अहो वत वयं धन्याः पुनः प्राप्नुमः स्वतः ॥ इत्येवो
 दाहरवाजाकुंभाय कुष्ठमुददौ ॥ ४४ ॥ दिव्योदिताः स्मो भगवंस्तव चेत्तस्मिन् पावने ॥ केनामवामहासत्वाः प्रसादेष्वंगनां स्थिताः ॥ ४५ ॥ अ
 स्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् ॥ न चेत्किंचागमे ब्रह्मिद्वितीयं कारणं भवेत् ॥ ४६ ॥ कुंभ उवाच ॥ यतः प्रभृति यातोऽस्मि त्वत्सका
 शादनिर्दिताः ॥ ततः प्रभृतिचेतोमेत्वयैव हसमांस्थितम् ॥ ४७ ॥ रस्ये स्वर्गेन तिष्ठामि समीपे तव सांप्रतम् ॥ अभीष्टमुद्यदेवांगरम्याणां तत्पु
 रःस्थितम् ॥ ४८ ॥ त्वाहशोबधुरासश्च सुहृन्मित्रं तथा सखा ॥ विश्वास्योवापिशिष्यश्च मन्ये जगति नास्ति मे ॥ ४९ ॥ ॥ शिरिविध्वज उवाच ॥
 अहो न फलितं पुण्यपादपूजनैः कुलाचले ॥ यस्माद्भवानसंगोपि बाह्यस्मत्समागमम् ॥ ५० ॥ इदं वनमिमेदत्ताभृत्योयमहमादतः ॥
 रोचते तेन च रत्नगंस्तदिह स्थीयतां प्रभो ॥ ५१ ॥ भवद्वितीर्णया योगयुक्त्या विश्रांतवानहम् ॥ यथासाधो तयामन्ये स्वर्गो विश्रमणं कुतः
 ॥ ५२ ॥ तामेव संस्थितिं स्वच्छामवलंब्य प्रकाशिनीम् ॥ विहरेह यथाकामं स्वर्गभूमितले तथा ॥ ५३ ॥ कुंभ उवाच ॥ परेपदे महा
 नदे कश्चिद्विश्रांतवानसि ॥ इदं भेदमयदुःखं कश्चित्संस्तुक्तवानसि ॥ ५४ ॥ कश्चिदापातरस्येभ्यः संकल्पेभ्योरतिर्भ्रशम् ॥ निर्मूलतांगतारा
 जन्मो गनीरसमेव ते ॥ ५५ ॥ हेयादेयदशातीतशान्तं शमसमास्थितिः ॥ यथाप्राप्तेष्वनुद्देगं कश्चित्तव मनःस्थितम् ॥ ५६ ॥ ॥ शिरिविध्वज
 उवाच ॥ त्वत्प्रसादेन भगवन् दृष्टाहस्यातिगागतिः ॥ प्राप्ता संसारसीमांतो लब्धो लब्धव्यनिश्चयः ॥ ५७ ॥ चिरादतिचिरेणैव विश्रांतो
 स्मि निरामयः ॥ लब्धं लब्धव्यमखिलं तप्तः संश्रितः संस्थितः ॥ ५८ ॥ नोपदेष्टव्यमस्माकं किंचिदप्युपयुज्यते ॥ सर्वं नैवाति लभोऽस्मि संस्थि
 तोऽस्मि गतज्वरः ॥ ५९ ॥

प्रतनतिष्ठामि कृतवत्समीपेति श्लोभि ॥ हे अंगयतो बहूनामपिरम्याणां मध्ये चित्तस्य पदेवाभीष्टभवनितमृदयत उद्योगप्राप्यमेव सत्पुनः स्थितं भवति नोद्योगं विनेति त्वद्दर्शनोद्योगव
 शादेव मभागमनमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ मयिकोवातोप्रीतिहेतुरतिशयसंभाह ॥ त्वाह शहति ॥ ४९ ॥ कुलाचले अस्मिन् भूदेरे ॥ ५० ॥ मत्सीत्याते स्वर्गो नरोचते चेत्तर्हि इह मत्स
 निद्वौ ॥ ५१ ॥ ममापि त्वद्वितीर्णसमाधिमुखवत्सत्यस्वर्गो वांछानास्तीत्याह ॥ भवद्वितीर्णयेति ॥ वितीर्णया इत्यया ॥ ५२ ॥ तां प्रसमुपदिष्टा मेव भूमानदसस्थितिमवलंब्य ॥
 प्रकाशिनीत्यप्रकारात् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमेन तमस्थितिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चिराद्ब्रह्मकालोत्तरम् ॥ अतिचिरेण दिनत्रयपर्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

अवाप्तमभिनेय ॥ तथाप्यस्यनेयसमन स्वस्यास्यरूपधर्माभित ॥ ६० ॥ यदित्यप्यतिकर्तृनष्टास्तिर्हृत्करीदरोधशितलभाह ॥ नि सचेतिरिति ॥ स्पष्ट
 ५ ॥ ६१ ॥ ॥ निर्दोषासिद्धम तात्पर्यकारोनि०प०पू० व्यधिकारातम सण ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कृमास्परमभोराक्षासभोगेच्छाप्रकथयते ॥ स्वगापदशात्पूर्वा
 नवपण्यनुराग ॥ १ ॥ इत्युक्तन्याभिधायनीत्यप्यास्तिविधाभि कथाभि परस्परसद्व्यावृत्तिरेव ॥ १ ॥ सरागानिस्त्वानिसारासानिपद्यानिपक्षिभिधुनानिषय
 सिधुनरनभानरापवि पत्पूलादिनाश्वनरक्षक प्रसिद्धपूदननेषेनद्वलितारोप ॥ २ ॥ तेनजीवन्मुक्तमसिद्धेनाशारेण ॥ वनेमहाराप्ये ॥ कालनवीधिपुत्रावर्तारवनप
 ज्ञातमज्ञातमप्राप्तस्यत्यक्त्यभाश्रितम् ॥ तत्त्वपरत्वसत्त्वंमेस्वस्यैवास्तिनकिंचन ॥ ६० ॥ नि संस्तिर्विगतमोहमयोविरागानित्यो
 दित समनमागयसवमोप्य ॥ सवात्मक सकलसंकलनाविशुकआकाशकांशविशदस्वममास्थितोस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यापवा०
 वा०६०मा०नि०पू०च०पुष्पुनरागमननामव्यधिकारातम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्य
 ध्यात्वविचिन्नामि पयासितोपरस्परम् ॥ ओसातेवपथेतारौमुहूर्तचितयवन ॥ १ ॥ ततउत्पायकस्मिश्चित्सानौसरससारसे ॥ मरोव
 रेवनेवविद्वतननेवने ॥ २ ॥ तनाचारणताभिश्चकयाभिस्सौवनेतत ॥ नीतवतीदिनान्यथैतासुकाननवीधिपु ॥ ३ ॥ ॥ अयकुम
 उवाचान्यदनयावोगिराविति ॥ तदंभितितृपेमव्वलावुभौप्रविचरेतु ॥ ४ ॥ वनाभ्यनेकरूपाणिजगलानितननिच ॥ सरासिगुल्मजा
 टानिशृंगाणिगहनानिच ॥ ५ ॥ नर्दादंशाक्षयाप्रामानगराणिवनानिच ॥ मजुषोपानगिरान्कुजास्तीर्थान्यायतनानिच ॥ ६ ॥ समने
 वममदोहासमवेतोस्थितावुजो ॥ समसत्त्वोसमोत्साहोभंसतोतस्यतु सदा ॥ ७ ॥ आनर्चतु पितृन्देवान्नुभुजातेचरायव ॥ समनेवेच
 मित्तचसमपुद्गायभुवतु ॥ ८ ॥ तमालवनवदंशुमदारगहनेषुच ॥ दपतीक्षिणवद्धदयौसुद्धदातौविरजतु ॥ ९ ॥ इदगेहमिदनेतिविकल्प
 पलनामन ॥ नजहारतयारामवायेवविषुधाचलम् ॥ १० ॥ विचरेतुसौसुद्धदौक्षिण्यद्विषुसरी ॥ कचिच्चदनदिग्वागौकाचिद
 स्मानुरजितौ ॥ ११ ॥ कचिद्विष्यांपरधरोचिनायरधरोकचिन् ॥ कचित्तत्त्वसदृशौकचित्कुसुममदितौ ॥ १२ ॥

निभर ॥ नर्तनाटपमर्दनकपयासदस्यनिकरतासुप्य ॥ ११ ॥ ओमस्यभिषयी ॥ वृषस्येकभूमास्याप्यर्थासिद्धाः कृतास्तदस्यभयकफवतिसमानकमुक्तनामाभिस्यस्यवे
 निष्कान्त्यपिरेरे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ समवर्तसमुद्रीसरीषितलहस्यापिषममेवस्थितोशब्दोपरस्यरानुभवकथयती ॥ ७ ॥ हिकमलार्द्धेरातिलमरेरोचेतिपावत् ॥ ८ ॥ १ ॥
 अनिजनस्थितिसणमाह ॥ २ ॥ ॥ विक्षयकटमात्रपायमानजहार ॥ १० ॥ ॥ प्रियप्रियविक्रमोपितयोर्नाभिरुत्पाह ॥ विचरतुतित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

सत्वेननिर्वासनचित्तेनोदात्तयाउत्कृष्टतया ॥ १३ ॥ अथकेवलमिजभावेनपरस्परपञ्चकप्रारब्धभोगोत्तरकालद्वयतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥ कामेन
अन्नधर्मेणरागोणनवचिन्ता ॥ १५ ॥ यथापामभोगप्रतिअतिष्ठितंअनिष्टत्तगीनाम् ॥ एकस्याभोगनिष्टत्तावेवाप्रहोनिर्वधस्तदालिकायादृति सामूह्यैव ॥ १६ ॥ अधर्मरोग
अमादिहेतुभ्योभोगेभ्योलोकोत्पद्यमानिचित्तव्यमेवअच्युततत्त्वमक्तिरित्याराधयेनाह ॥ निजइति ॥ एवसर्वसामग्रीसत्वेपियास्वभर्त्तरनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्भर्तृपञ्चो

दिनैःकतिपयेरेवसमचित्ततयातया ॥ सत्त्वोदात्ततयाचैवराजकुंभवदावभौ ॥ १३ ॥ अथतंशुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ द
द्याशोभामुपगतंचित्तयामासमानिनी ॥ १४ ॥ अयंपतिरदीनात्मारम्याश्वनभूमयः ॥ इयंस्थितिरनायासायानकामेनवंचिता ॥ १५ ॥
जीवन्मुक्तधियांभोगंयथाप्राप्तमतिष्ठताम् ॥ एकाग्रहात्मिकतुच्छामूढतैवोदिताभवेत् ॥ १६ ॥ निजःपतिरुदाराल्मानिराधिश्चनवंव
वयः ॥ ग्रहाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ १७ ॥ वनपुष्पलतागोहेस्वायत्तेभर्तृरिप्रिया ॥ रमतेयाननिर्दुःखासाहतेवदुरंगना
॥ १८ ॥ रम्यंविवाहितंकांतंपतिमासाद्यनिर्जने ॥ स्त्रोसतीयानरमतेनाधिगस्तुदुरंगनाम् ॥ १९ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदास
दा ॥ अर्निधंसमुदारार्थकिंतज्ज्ञेनकृतंभवेत् ॥ २० ॥ तर्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रेक्षयावने ॥ येनायंभूपतिर्भर्त्तरमतेमयिमानदः ॥ २१ ॥
इतिसंचित्यचूडालाकुंभवेपथरापतिम् ॥ ग्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ २२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चैत्रमासस्यशुक्लो
यंप्रतिपदिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभस्वर्गंभवतिवैहरेः ॥ २३ ॥ सन्निधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः ॥ यथास्थिताहिनियतिर्न
संत्याज्याकदाचन ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यंमेत्वयेहचवनावनौ ॥ क्रीडतानवपुष्यायांसमुद्देगमगच्छता ॥ २५ ॥ आगच्छामिदिनांते
द्यनिर्विकल्पंनभस्तलात् ॥ सर्गादतिरामेवल्लसंगोममतुष्टये ॥ २६ ॥ इत्युक्तामंजरीकुंभोददौमित्रायकौशुर्मीम् ॥ प्रीतयेस्वामिव
प्रीतिकानंदनदक्षजाम् ॥ २७ ॥

गविघातपापेनहता जीवन्मुक्ताचेष्टोक्तसग्रहभागप्रयुक्तनिदाहिनाहेतुस्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वर्तेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनिधस्वउदारार्थंभोगंसमुज्झताकिंकिम
धिकफलंकृतंभवेत् ॥ नकिंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रेक्षयास्वप्रज्ञया ॥ मधिरमतेरतिस्तुल्यलभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ अस्थापनदेवर्षिसंभामेलनम् ॥ हरेरिद्रस्य ॥ २३ ॥ पितुर्ना
रदस्य ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यमेआगमनमासायंप्रतीक्षितव्यम् ॥ २५ ॥ निर्विकल्पआगमनपाक्षिकत्वरहितनियतमितियावत् ॥ २६ ॥ कातामनोहरा नंदनदक्ष.कस्यत
रुस्तज्जामंजरीम् ॥ २७ ॥

रात्मुत्पद्योदोनिजलमथलहृत् ॥ १८ ॥ धनधानेनखिसारिप्रसरण्याल्लुप्याजलिम् ॥ पदसत्कारपक्षेनपुसर्काल्यगर्वनाभेतिभागोबपहतमगरानपुमर्काल्यपविशेषसबधे
चिननिबर्त्तनं ॥ तथाचाद्यादमद्गामाभ्याकथयानेनभ्रमसादिभिरपिस्तुतिर्नृनमनिपमं कियतेपथपथनत्तामदयादनीति ॥ हिमकालेभगोद्दिम ॥ १९ ॥ आदरनिट्टिप्रसर
याम्यदेशावधि ॥ अर्चमपम ॥ १० ॥ स्वसूहाललक्षम् ॥ आययोपय ॥ ११ ॥ स्फुरताकमगपृथमशीत संजातमभरीकआकार संस्थानयस्यतयाविधकमदक्षोप
मय ॥ १२ ॥ १३ ॥ पयादक्षालकलपुण्यापतितहृत् ॥ १४ ॥ तपगतवसन्निधौमूर्त्तयामपुनित्वकार ॥ श्यामायीवनमप्यस्याचूहाला ॥ १५ ॥ आदत सादर ॥ १६ ॥ वि

आगतम्यत्वयाशोघमेववदतिभूपती ॥ पुष्टुवेधवनाह्योमशरन्मुसपयोदवत् ॥ १८ ॥ पुण्याजलिजहौध्योमवजनकुसुमदामजम् ॥
विसारिवनवातनहिमैमहवांयुद ॥ १९ ॥ शिखिध्वजोन्नततददर्शाऽदशानन्ददा ॥ उन्निद्रोद्वययावर्हीधीमयीतिर्हिदुस्त्यजा ॥ २० ॥
शिखिध्वजदृशाभतेध्याक्षिकुम्भवपुजहौ ॥ शातावर्त्तववारिश्रीमुंथास्वरूपमाययी ॥ २१ ॥ प्रापमजरिताकारकल्यदक्षोपमपुरम् ॥
स्फुरत्पताकमालीयस्वर्गरम्यदिव पथा ॥ २२ ॥ अत पुरमदशैवविवेशललनकुलम् ॥ मधुमासमहालक्ष्मालमच्छनमिवहुमम् ॥ २३ ॥
राजकायानिसर्वाणिनवसपापसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरत पपातफलपुण्यवम् ॥ २४ ॥ तत्रकोलपुतिमुखचकाराखिलमानसा ॥
इदुसनाहारमिवस्थामाखिलनिवांयुजम् ॥ २५ ॥ तद्वज्रातादशाकारसमुत्तस्थीशिखिध्वज ॥ बभूवखिलचैताश्चसमुवाचदमाहत
॥ २६ ॥ देवपुत्रनमस्तेस्तुविमनाइवलक्ष्यसे ॥ कुमस्त्वत्यजसरमभिदमासनमास्यताम् ॥ २७ ॥ सतोविदितवेधायतेहिहर्षविपादजा
म ॥ नाश्रयतेस्वित्सस्थापद्माइवलक्ष्यताम् ॥ २८ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तेनस्मापतिनेत्युक्तेकुमआहासनेविशन् ॥ गिरा
विपण्णयाशीणवंशस्वनसमानया ॥ २९ ॥ यावद्देहमवस्थासुसमचित्ततयेवये ॥ कर्मद्विरेनीतिपतिनेतत्त्वविद शठा ॥ ४० ॥

मना विनमनान्दलक्ष्य ॥ मस्तच्छानिस्त्रिगेनेत्यर्थ ॥ सरासलक्षणयामनलापय ॥ १७ ॥ १८ ॥ बाध्यरुद्धकलजालाच्छीर्णवशात्पनसमायया ॥ १९ ॥ विदितवेधायपुरुषा
इयधिरजास्थिर्नानापयीतिपुरुकनयकाश्चिद्विशेषविषयस्यल्लुप्याउपय ॥ यावद्देहमिति ॥ ज्ञानमयुक्तसमधिपसनानातरीयकर्मैद्रियचेष्टानिदृशरेषकानिनोऽलक्षणाभितित
ल्लुप्यादमदक्षोनेनसमचित्तत्त्वविपारम्भकमपयकर्मैद्रियचेष्टोद्भवमायापराधेनेत्याशय ॥ २० ॥

अतस्त्वेषु न भवेत्त्याह ॥ येहीति ॥ बालतया समचित्तत्वाभावेनैव ह्यहदीनाभ्यस्तनत्तत्कर्मैन्द्रियनिप्रहावस्थाभ्यः पलायते व्यवर्ते अज्ञानस्य भावादेवेति वैषम्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥
 प्रारब्धप्रयुक्तकर्मैन्द्रियहर्षगलानि दशायावद्देहाविनीज्ञान्यज्ञानिनोऽस्तुत्यैवेत्याशयेन सदृष्टातमाह ॥ यावदिति ॥ दशाकर्मैन्द्रियहर्षगलान्यादिदशा भवत्येवेति शेषः ॥ तदे
 व व्यतिरेकमुरवेन द्रव्यति ॥ यद्वति ॥ तथा च ज्ञानिनोऽपि देहदशानतिलघनमेवेति मया पितदनुवर्त्तनदोषायेति भावः ॥ ४२ ॥ तथा च चित्तसाम्येन देहदशादुःखानां समाधिवशाद्
 दर्शनमेव तत्परित्यागो न हठात्कर्मैन्द्रियनिग्रहेण सहनमिति निष्कर्ष इत्याह ॥ एष इति ॥ ४३ ॥ विजानात तत्त्वविदा यावद्देहकर्मैन्द्रियैः सर्वासु दशासु यथा सदा चारमेव स्थातव्यं न
 तु सदा चार उल्लभ्य इत्येतवानेव नियमः ॥ बुद्धीन्द्रियैर्मन आदिभिस्तु सदा साम्येनैव भाव्य ननु कदाचिदपि वैषम्येणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कर्मैन्द्रियैरनिषिद्धदेहावस्थानुवर्त्तनं ब्रह्मादिसर्वं
 येत्यतस्त्वविदो महाराज न्बालतयैव ते ॥ अवस्थाभ्यः पलायते यहीताभ्यः स्वभावतः ॥ ४५ ॥ यावत्तिलं यथा तैलं यावद्देहं तथा दशा ॥
 योनो देहदशामेति सञ्छिनत्यस्मिन्नावरम् ॥ ४६ ॥ एष देहदशादुःखपरित्यागोऽस्त्यनुत्तमः ॥ यत्साम्यं चेत्तसोयोगान्न तु कर्मैन्द्रियस्थितेः
 ॥ ४७ ॥ यावद्देहं यथा चारं दशास्वंगविजानता ॥ कर्मैन्द्रियैर्हि स्थातव्यं न तु बुद्धीन्द्रियैः कचित् ॥ ४८ ॥ परमेषु प्रभृतयः सर्व एवोदितश
 याः ॥ देहावस्थानुतिष्ठुंति नियतेरेष निश्चयः ॥ ४९ ॥ अज्ञातस्त्वज्ञभूतानि दृश्यजातमिदं हियत् ॥ तत्सर्वमेव नियतिं धावत्यनुययां बुधिम्
 ॥ ५० ॥ तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येन पाण्यादिवचनेन च ॥ नियतिं यापयंती मां यावद्देहमखंडिताम् ॥ ५१ ॥ अज्ञास्तु सर्वक्षोभेण सुखदुःखद
 शाहताः ॥ नियतिं यापयं त्यंगदेहलक्षैर्विखंडिताम् ॥ ५२ ॥ इत्थं युखे पुन नुदुःखदशासु चेत्यं स्थातव्यमित्यधिगतं यदि हांगजावैः ॥ अ
 ज्ञाभूत निवहस्फुरितस्तदेवं दुर्लभ्य एष नियतो नियतेर्विलासः ॥ ५३ ॥ ॥ इ० वा० द० मो० नि० पू० च० ॥ जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपा
 दनां मच्चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ५४ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ एवं स्थिते महाभाग कथमुद्वेगमीदृशम् ॥
 लब्धवानसि देवोऽपि वदस्व विदां वर ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तेषु प्रसिद्धमेवेत्याह ॥ परमेष्वेति ॥ नियतेः प्रारब्धकर्मनियतेः ॥ अन्यथा तद्भोगासिद्धेरिति भावः ॥ ५५ ॥ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनं तत्परवर्तैर्वाकैश्चिदपि कर्तुं न श
 क्यमित्याह ॥ अत्रोति ॥ ५६ ॥ तर्हि कितञ्चाज्ञायोऽसाम्यमेवेनेत्याह ॥ सञ्ज्ञा इति ॥ यावद्देहमुपात्तैकदेहपातपर्यंतम् ॥ ५७ ॥ अज्ञास्तु न भवेत्त्याह ॥ अज्ञास्त्विति ॥ ५८ ॥
 प्रारब्धनियतित्वरूपमभिनीय दर्शयंस्तस्याः सर्वैर्दुर्लभ्यतामुक्तामनूयापसहरति ॥ इत्थमिति ॥ न न्यंगदतिराजसंबोधने ॥ अनेन प्राणिना अस्मिन् जन्मनि इत्थं सुखेऽप्युत्थातव्य
 दुःखदशासु चेत्यं स्थातव्यमिति जीवैः स्वस्वकर्मानुसारेण यथादृशाललाटाक्षरमधिगतं प्राप्तं तद्विषये अज्ञेषु ज्ञेषु वा भूतनिवहेषु तथैव स्फुरितो नियत एष नियतेः प्रारब्धकर्मणो विला
 स एव प्राणुर्कृत्यादुर्लभ्य इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० चतुर्लक्षशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ कुभेन निशि दुर्वासः शापात्सीत्वा
 मिरुष्यते ॥ परस्परसमाधानैः प्रीतयोऽथ तथा स्थितिः ॥ १ ॥ एव नियत्यनुसारेण स्थितेर्जीवकदेवत्वदेवोऽपि सन्दिश विषादनिमित्तमुद्वेगकथं लब्धवांस्तद्देत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ पनञ्जदर प्यनिमिश्रशेषणपुसकत्वयागत ॥ इदरोप्यधुशेमुक्तदृष्टि सप्यथागतनवभाषातिनिरुद्धा ॥ १ ॥ पृच्छतास्तुदद्यानिमित्तेन ॥ स्वच्छआर्यपुण्यनेनेतिमुद्वेगोपिधिशेष
णम् ॥ २ ॥ ५ ॥ पिपासदतिशये ॥ ६ ॥ वदामिपप्रहृष्टाप्यस्यानिस्सप्यस्थानुकुलेबलानितप्रवाहोपीधवहामिपावदभिमतवेशमित्यथ ॥ ७ ॥ अथमदभिमतवेशापाप्मनतरे
नमभ्यापउसमानाभानरत्नवन्मनएकपगत अहृत्यभनधधनाआगच्छामि ॥ सागरापतिताकति समुद्रप्लवणानन्दवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ १ ॥ शीकरधाराभिधौनक्षीकृतमगच

॥ पुनउवाच ॥ ॥ ८ ॥ पुनकायमिदचित्तमदीयवसुधाधिप ॥ कथयामितवाशेषसर्गेयदृत्तमयमे ॥ २ ॥ सुद्धयावेदितदुखपरमायाति
तानवम् ॥ पनजदरप्यमपिमुक्तदृष्टिरिवाजुद ॥ ३ ॥ सुद्धापृच्छतासाधुचेतोयातिप्रसन्नताम् ॥ स्वच्छतोपगतेनाशुकतकेनजल
यथा ॥ ८ ॥ अहतावदितोयाताभवतेपुष्पमजरीम् ॥ दत्वागगनमुद्धप्यसप्राप्तश्चन्निविष्टपम् ॥ १ ॥ तत पित्रामर्हेद्रस्यसमास्थानियथा
रमम् ॥ न्पित्योगयायतयास्थानकालेपित्राविसर्जित ॥ ६ ॥ इदं गतुमहत्सत्कास्वर्गसप्राप्तवान्नम ॥ दिवाकरहये सार्धवहान्यनिलव
त्पति ॥ ७ ॥ अथैवजगतामानुरेकनात्येनवर्त्मना ॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरापतिताकति ॥ ८ ॥ अयाधेवारिपूणानामेधानांम
ध्यवत्पना ॥ अपप्यमुनिमार्थातमहदुर्वाससजवात् ॥ ९ ॥ पयोधरपटच्छन्नविपुद्वलयमूपितम् ॥ अभिसारिकयानुल्यंघाराधौतान्ग
चरनम् ॥ १० ॥ स्थितास्तुतकसुच्छायाभापगावसुधातले ॥ वेगेनाभिसरतततपालक्ष्मीभिवन्धियाम् ॥ ११ ॥ तस्यकृत्वानमस्कारमु
त्तरेवहतामया ॥ मुनेनलाभवस्त्यमभिसारिकयासम् ॥ १२ ॥ इत्याकर्ण्यमुमांचासीमयिमानदशपकम् ॥ स्तनकेशवतीकाता
दावभाववित्तासिनी ॥ १३ ॥ गच्छनेनदुरुक्तेनरात्रौयोपामविप्यसि ॥ इतिश्रुत्वाऽभुभवाक्यमुत्थितजजरदिजान् ॥ १४ ॥ विमृशा
मिमनारयाव तावदतीर्हितामुति ॥ इत्युद्गेगमना साधोसप्राप्तोहनमललात् ॥ १५ ॥ एतत्कथितंसर्वसपन्नास्मिनिशानना ॥ अतिवा
ल्यदिनातेपुर्णालमेतन्मयाकथम् ॥ १६ ॥ योपित्जनवतीरात्रौवत्पार्थकिमयापितु ॥ संस्तवोभाविताप्यानानामहेनुविपमगति ॥ १७ ॥

इतपमराणपस्यतम् ॥ १० ॥ बहुधातलस्थितामनएवशोभनातीरकहनरुद्धायापस्यासपाधिधाय स्वस्यविद्यातपोलक्ष्मीभिर्बस्थितानामापगमगन्धितसप्यावदनकाष्टात्य
यामाभूतिरिगनाभिसरतम् ॥ आपयामिनिपाठ्यनुपातपोलक्ष्मीभिर्प्राप्तोपाधौमुधातलेआपपयतनाभिमुपलीकृत्यसरतविधेसुखेक्ष्मा ॥ ११ ॥ अभिसारिकयानतमिक्का
भिसारिकयानसमापयसदन्मियाउक्तम् ॥ १२ ॥ १२ ॥ आपुमिनिच्छेद ॥ अजराहृद्दामिआपुर्णसिध ॥ १३ ॥ इत्युक्तनिमित्तज्ज्हेगोयस्यतयाधिपमनोयस्य ॥ १४ ॥
कथमन्निपासयापयितुराकथम् ॥ १५ ॥ पिपुःअप्यनिशये ॥ १७ ॥

यूनामामिपनामप्रामिपन्यायेनकलहद्विपयताम् ॥ तमेवन्यापप्रसक्तस्पटयति ॥ कटमिति ॥ अधुर्नेतिश्वःपरश्वसनसन्निहितकालोक्तिः ॥ मदपहारेणममपहरणाय ॥ अ
 ध्ययनेनवसतीतिवतकलस्यापिहेतुत्वविवक्षयातृतीया ॥ १८ ॥ १९ ॥ मुनिस्त्रिर्नैचित्समाधाने ॥ २० ॥ २१ ॥ यथागारव्यमागतंस्त्रात्वंमत्तोन्योऽप्येदहएवानुमविष्यति
 तेनासगचिन्मात्रात्मनोममकाक्षतिरित्यर्थः ॥ राजापितहुक्तमनुमोदमानआह ॥ परिदेवनयेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ देहिनादेहोपलक्षितचिदात्मनःकार्याणामवश्यसंपाया
 नापारव्यकलानाविषयेअस्वदेहैत्यमपिपयदिरिवद्यसेतत्तर्हिअन्धेपामविवेकप्रयुक्तयेदचित्तिलसायात्वमिवआगमभूषणःशास्त्रतन्मानुभावनकुशलःउपायश्चिकित्सकःकद्व

अहमप्यद्यदैवाधूनामामिपतांगतः ॥ कष्टमदपहारेणकलहोजाचतधूना ॥ १८ ॥ दिविदेवकुमाराणांकामाकुलधियामिह ॥ गुरुदेव
 द्विजार्तिनांलजापरवशात्मना ॥ १९ ॥ कथमग्नेमयासम्यग्वस्तव्यंयामिनीक्षिया ॥ ॥ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाक्षणमकसातु
 ष्णींस्थित्वामुनिरित्यतौ ॥ २० ॥ धैर्यमाश्रित्यकुंभोजपुनराहरयूहह ॥ किमज्ञादवशोचामिकिममक्षतमात्मनः ॥ २१ ॥ यथागतमयं
 होमत्तान्योनुमविष्यति ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ परिदेवनयाकोथोदवपुजतयतया ॥ २२ ॥ यदायातितदायातुदहस्यात्मानलि
 प्यते ॥ वगानिचिद्यानिदुःखानिस्तुखानिविहितानिच ॥ २३ ॥ तानिसर्वाणिदेहस्यदेहिनोनतुकानिचित् ॥ यद्विजमपिकायाणामस्वेदाहो
 पिखिद्यसे ॥ २४ ॥ तदन्यपामुपयाःस्यात्कद्वगमभूषणः ॥ स्वदेवेदोचितंवाच्यमिति किंचित्त्वमुक्तवान् ॥ २५ ॥ इदानींसमतामेत्य
 तिष्टाखितोयथास्थितम् ॥ ॥ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ ॥ तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनंस्वयम् ॥ २६ ॥ कृत्वास्थितौवनस्त्रिभौस्तु
 त्ददौस्वेदितौमिश्रः ॥ अथाकोप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव ॥ २७ ॥ जगामासंजगद्दीपोदीपःसोहक्षयादिव ॥ व्यवहारभरैःसार्धप
 द्याःसंकोचमाययुः ॥ २८ ॥ मार्गाश्रपयिकैःसार्धपांथस्त्रिदद्यानिच ॥ दाशवद्वहगान्सर्वान्कुर्वदकञ्जसंचितान् ॥ २९ ॥ तारकारल
 जालाद्यभुवनंसाभ्यतांययौ ॥ स्वहंसदिवताराढ्यंविकसिकुमुदाकरम् ॥ ३० ॥

शरणस्थानकश्चिदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ नाथंतवस्वेदोक्तुस्वेदोचितंक्तिमात्रलोकाचारानुवर्णनायेत्याह ॥ स्वेदेदिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथमिष्यआश्वासनान्तरम
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ मार्गास्तमोभिःसंकोचमरफुटतामाययुः ॥ पाथस्त्रीत्तदयानिपथिकाश्चवियोगशोकोतमोभिरित्यर्थः ॥ दाशाःसमुद्रद्वीपस्थैकेवन्तिः ॥ तेहिर्पक्षिणोपिजा
 लेर्वाक्षतिमरस्थानपिरलान्यपिसंचित्वतितद्वद्विद्यमानमुर्ध्वोभुवनद्वयपक्षिसंयहेणतारकारलजालाढयतयाचपरस्परसाभ्यतांसमेवसाभ्यंस्त्रार्थेष्वज् ॥ समतांययावित्यर्थः
 ॥ २९ ॥ उन्नादं चक्राङ्गानांभमद्भरणांचपेटकंदं दं कर्तुं विकसिकुमुदाकरहसदिवस्थितं ताराढ्यं सर्वं कर्म ययौ ॥ ३० ॥

॥ ११ ॥ वरदियत्वारिस्ता ॥ त्वार्थेणिषू ॥ विपादवर्षणषु अथाङ्गणशेषिचुर्गम् ॥ ११ ॥ गलरक्षरक्षगद्वर्षमितियावत् ॥ १२ ॥ नेपुरदतिरोप ॥ १३ ॥ प्रस्फुरत्तार
पतामस्तान्मनसिराषणारुपमेव भित्तोऽङ्गशेषिचुर्गमालादित्तादितिष्यते ॥ १५ ॥ अङ्गराणिषवणाणि ॥ १६ ॥ माल्यानिविधिधानिवेदवैवज्यायेनेदस्युत्तरमा

ययावुन्नाटचक्राङ्गभम्भमरपदकम् ॥ सुददोतावधोत्थापसंयामुपनिशाकराम् ॥ ३१ ॥ वदयित्वातथाकृत्वाजप्यंगुल्मातरेस्थि
तो ॥ तत फुमशनेस्तत्रक्षणमभ्याहरन्वपु ॥ ३२ ॥ शिखिध्वजंपुर सस्यप्रोवाचगलदक्षरम् ॥ पतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभि
॥ ३३ ॥ छज्येवचतरेजन्मन्मक्षीत्वंजाम्भरम् ॥ पश्येमेपरिवधितरेजन्ममशिरोरहा ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तारकामालादिनाततिमिराह
व ॥ पश्यमोभमजायतेनोन्मुखावुरसिस्तनो ॥ ३५ ॥ कोरकाविवपक्षिन्यावसतेगगनोन्मुखी ॥ आगुल्फमेवलंयानिसपद्यतेवरणिमे
॥ ३६ ॥ दहादवसत्पश्यन्निपादवर्षने शने ॥ भूषणान्युत्तरकानिमाल्यानिविविधानिष ॥ ३७ ॥ पश्येमान्यगजायतेस्वर्गोभ्योवहसपु
ष्यवत् ॥ पश्चापंस्वयमेवापचद्रांशुकरशोभन ॥ ३८ ॥ मूर्ध्निपट्टाशुकोजातोनीहारोद्भाविवागमे ॥ सवाणिकांतालिंगानिजातानि
मममानद ॥ ३९ ॥ हाधिकक्षद्विपादानोर्ध्वकरोर्म्यगनास्यहम् ॥ हाधिकक्षमहासाधोस्थितएवाहमंगना ॥ ४० ॥ सविदानुभवान्यत
नितपजयन्त्विम ॥ विपिनेडुभद्रलुक्कातूष्णींस्त्रिन्नोषभूवह ॥ ४१ ॥ राजापिचतमालोक्यतथैवासीद्विपण्णधी ॥ मुद्वृतमान्त्रिणोवाच
शिखिध्वजद्वंद्वव ॥ ४२ ॥ कपुंसायमहासत्व सपन्नावरवर्णिनी ॥ साधोविदितवेद्यस्त्वजानासिनियतेगतिम् ॥ ४३ ॥ अवश्यभा
विन्यर्थस्मिन्माखिजद्वयमव ॥ आपततिदशाक्षांतासुधियाद्विद्मानत्रके ॥ ४४ ॥ नचेतस्यधियात्वेताश्चित्तंयांतिनदेहकम् ॥ ४५ ॥ कु
भउवाच ॥ ॥ एवमस्त्वनुतिष्ठामियामिनीक्षीत्वमात्मन ॥ ४६ ॥ नरेवमनुगच्छामिनियतिकेनलंभ्यते ॥ इतिनिर्णीयतीत्येवदत्तनी
त्वातनुतामिव ॥ ४६ ॥

अथ ॥ ४७ ॥ स्वागभ्य शातार्तिपर ॥ ४८ ॥ पद्योक्तपद्यवदय ॥ एवमाच्छादितप्ररोधपिठिगविनिमयः सपन्मद्विद्वेद्यमित्यारयेमाह ॥ सर्वार्णोत्ते ॥ ४९ ॥ स्थित
मिद्व ॥ ५० ॥ दस्युक्ताकुभाविपिनेनुर्ध्वाङ्गभूवहकिन्तु ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुधिधातपरवर्षिद्विभाषकेआपततिचेतसिम ॥ ५४ ॥ अधिपान्नक्षानानुपुतादशाश्चत्तम
पिशातनास्त्वपादिनेद्विभाषकमित्यथ ॥ अनतिष्ठानिभूवर्ते ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

राजा कुम्भविपत्तिचितयाराहीतुष्टपसंगमोत्कंठयानिद्राभाषाच्चिरेण निशानीतवन्तौ ॥ युवत्या इदं यौवनं वपुस्तज्य ॥ अस्या देतद्धित इति पुंवद्भावे अनित्यणिप्रकृतिभावाच्च दितो
 प. ॥ ४७ ॥ पूर्वयुस्तनकुम्भाभाः ॥ ४८ ॥ कुमारी धर्मिणी अनुद्धाचारा ॥ ४९ ॥ ककप्रकथकथं विजहार तदाह ॥ कैलासेति ॥ कैलासादीनासानुपुप्रस्येषु आविरखलितो योग
 बलेन गगनगतयोगेन गगनमश्रयस्यास्तथा विधासा चूडालायथेच्छस्वाभिमतानुसारेण भवता वर्तनशीलेन प्रियेण सार्धं सदा महारवलितासतीयथेच्छविजहारोतिपुनरप्या
 एकलयेति शान्तूष्णीनीतवन्तौ चिरेण ताम् ॥ अथ प्रभाते तत्त्वैषां वपुरुस्तज्य यौवनम् ॥ ४७ ॥ वभूव कुम्भः कुम्भाभः कुचप्रोडितमूर्तिमा
 न् ॥ इति साराजमहिषी चूडालावरवर्णिनी ॥ ४८ ॥ कुम्भत्वमास्थिता भर्तुः पश्चात्स्वीत्वमुपागता ॥ विजहार वनं तेषु कुमारो धर्मिणीनि
 शि ॥ कुम्भरूपधरा चान्निभजामिन्नेण संयुता ॥ ४९ ॥ कैलासमन्दरमहेंद्रमुमेरुसख्यसानुष्वविरखलितयोगगगनमासा ॥ सा कं प्रियेण
 सुहृदा भवता यथेच्छं सदा महारवलिता विजहार नारी ॥ ५० ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु नि० पू० चूडालोपाख्याने कुम्भस्य स्वीत्व
 लाभो नाम पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ततः कतिपयेष्वेव दिवसेषु गतेषु सा ॥ इदं प्रोवाच भर्तारं कुम्भरु
 पधरासती ॥ १ ॥ राजन राजीवपत्राक्षममेदं वचनं शृणु ॥ निशायां प्रत्यहं तावत्स्थित एवाहमंगना ॥ २ ॥ तदिच्छाम्यंगना धर्मनिपुणी क
 र्तुमीदृशम् ॥ भर्त्तुकस्मै चिदात्मानं विवाहेन ददाम्यहम् ॥ ३ ॥ तद्भवानेव मे भर्तारो च ते भुवनत्रये ॥ गृहाण मां विवाहेन भाषायां त्वेति शिस
 वंदा ॥ ४ ॥ अयलोपनतं सा धोप्रियेण सुहृदा सह ॥ स्त्रीसुखं भोक्तुमिच्छामि मामेव प्रकरे भव ॥ ५ ॥ कमप्रवृत्तमास्तुष्टेः सुखं सा ध्यंम
 नोरमम् ॥ प्रकृतं कुर्वतः कार्यदोषः कइव जायते ॥ ६ ॥ इच्छानिच्छे फलेत्यक्ता समन्तात्सर्ववस्तुषु ॥ वयं न सेच्छानानि निच्छाः कुर्मस्तेनेदमी
 प्रियतम् ॥ ७ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ कतेनानेन कार्येण न शुभं न शोभं सखे ॥ पश्चामितन्महाबुद्धेयथेच्छसितया कुरु ॥ ८ ॥ सम
 तां संप्रयातेन चेतसे देजगत्रयम् ॥ स्वरूपमेव पश्चामि यथेच्छसितदाचर ॥ ९ ॥ कुम्भ उवाच ॥ यद्येवं तन्महीपाल लक्ष्मणमद्यैव शोभ
 नम् ॥ राकेयं श्रावणस्यास्य ह्यः सर्वगणितं मया ॥ १० ॥
 काक्षयान्वयः ॥ ५० ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तास्य प्रकाशे निर्वर्ण० पू० पचोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ वण्यते वमहेन्द्रादौ विवाहोऽग्निपुरस्कृतः ॥
 तयोर्गुहायासौ विषयौ पुष्पतले च संगमः ॥ १ ॥ सा चूडाला ॥ १ ॥ २ ॥ निपुणी कर्तुं सफलं कर्तुम् ॥ दद्यामि अचिरादेव दास्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ मत्पाषाण्यानेन विप्रकरो मा भव
 ॥ ५ ॥ आस्तुष्टिः कालभारम्यदेवप्यादिषु अथ यावत्कमप्रवृत्तसुखमनायासमेव सा ध्यं प्रकृतं प्रसूतं विवाहकार्यं इच्छानिच्छेन फले च त्यक्ता कुर्वतस्ते कइव दोषो जायत इत्य
 न्वयः ॥ वयं आवागमः ॥ अस्मदोद्भवोऽथेति बहुवचनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्संसाद्धेतोः ॥ ८ ॥ स्वरूपस्यात्मभूतेवानुपश्यामि ॥ ९ ॥ सः पूर्वयुरेव मया विवाहलक्ष्मणोऽदिसर्वगणितम् ॥ १० ॥

राजावयोदिते च द्वे परिपूणकलामते ॥ जन्मत्रोत्तमहाधादयोरेवमप्यप्यति ॥ ११ ॥ मर्हद्गात्रिशिरश्रृणसान्नावयमनोरमे ॥ रत्नदीप
प्रकाशाद्ये मणिफट्टरमंदिर ॥ १२ ॥ पुष्पभारानतोत्तुगादक्षराजिविराजिते ॥ वनपुष्पलतालास्यनारीदृश्यमनोहरे ॥ १३ ॥ निशिष्यो
मगतास्तरासन्नार्पणैर्दुनामह ॥ आवयोपरिपश्यतु कर्णातागतलोचन ॥ १४ ॥ उतिष्ठामविवाहार्थं कुर्व काननकोटरात् ॥ राजश्रृङ्ग
नपुण्यादिसभाररत्नसमुत्तम ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा कुमउत्थापयसहतेनमहीभूता ॥ कुसुमावचयचक्रेतयारत्नादिसंभयम् ॥ १६ ॥ ततोमुहूर्त
भात्तणरत्नसानीसमंशुमे ॥ समालभनपुष्पाणाताभ्यां वैराशय कृता ॥ १७ ॥ हारांबरमणीद्रादिशायस्त्वपरेजिरे ॥ सौभाग्यस्त्व
यामनकेशा कालंतसंभृता ॥ १८ ॥ तया जन्मत्रसभारकल्पाकांचनकंदरे ॥ ययतुत्तमहाभिनेक्षानुमंदाकिर्नीनदीम् ॥ १९ ॥ तत्रैर्नखा
पयामासमहाराजमहादरात् ॥ गजकुम्भोपमस्कंधकुम्भोभगलपूर्वकम् ॥ २० ॥ भाविष्यद्वितारूपमविष्यद्वितर्गनाम् ॥ चूडालां
क्षपायामासकुमरूपधराप्रियाम् ॥ २१ ॥ पूजयामासतु क्षातीतत्रदेवपितृन्मुनीन् ॥ ययाक्रियाफलनिन्द्यैक्रियात्यागेतयैवता ॥ २२ ॥
तिल्यज्ञानरसाद्यमौष्यवस्यायाजगत्स्थिते ॥ चक्रातभाजनभयतावन्यान्यसमीहितम् ॥ २३ ॥ कल्यदस्त्वदूकलानि परिधायसितानि
ता ॥ फलानिभुक्ताजन्यप्रस्थानमापयतु क्रमात् ॥ २४ ॥ एतावतायकालेनतयोर्जन्यत्रसोक्तयो ॥ प्रियंकुन्निवासाद्रिद्रागित्येवा
विशद्वि ॥ २५ ॥ अपसंभ्याक्रमेदत्तकृतजप्यापमपणे ॥ विवाहदर्शनायैवतासजालेस्वमापते ॥ २६ ॥ मियुनेकसखीयामाकुमु
दोत्करहासिनी ॥ प्रालेयजालप्रकरविकिरतीसमाययौ ॥ २७ ॥

किपाकलानिचोसयोः कथं आगच्छसि माह ॥ ययेति ॥ प्रथमकिपायागोच्यनिष्ठी ॥ १२ ॥ अग्नौ च्यवसीद्विगसिद्विबलकस्थिगान्मावेर्भोजनम् ॥ १३ ॥ फलानि क
षदभारलानि ॥ अभ्यप्रस्थानवेदिमूलम् ॥ कषात्प्रशासोक्तकमात् ॥ २४ ॥ १ भा सुभ्यामग्नौ सुभ्यावहनविधौ ॥ २५ ॥ जिघृक्षानाभीति कस्तत्रैकसस्तीयागप्रियाया ॥ २७ ॥

पद्मोद्भवो ब्रह्मा ॥ २८ ॥ मृगजैः कस्तुरीपौष्कलकादिभिः ॥ कुकुम्भैः काश्वरैः ॥ २९ ॥ कल्पलतोद्भूतेरशुकैर्वक्षैः ॥ सजिभिरुद्धमैरुत्कृष्टशोभैरवतंसै रलगच्छाद्युत्तंसैः ॥ मा
 ल्यै कटादिमाल्यैर्विविधभूषणोचितैः ॥ ३० ॥ मौलिपदेन चूडामणिर्लक्ष्यते ॥ इदुरुपिणा च द्रसदरोन ॥ ३१ ॥ वधूचितविलासवान् ॥ ३२ ॥ कामायाकामरूपाय वराय
 ॥ ३३ ॥ अतएव कामत्वेनैव भर्तारिकल्पयित्वा मनस्याह ॥ इयमिति ॥ ३४ ॥ अयमप्येगहनेनैव विदेशे स्थितम् ॥ ३५ ॥ सत्नेहसानुरागम् ॥ ३६ ॥ लसंतशोभमानपतिम्

रत्नदीपान्वहन्मानौकुम्भः सम्यगयोजयत् ॥ ज्योतीर्षीदक्युक्तानि पद्मोद्भवइवांबरे ॥ २८ ॥ भूषयामास राजानं स्त्रीत्वं गच्छन्निशानमे ॥
 चंदनगुरुकर्पूरैर्मृगजकुम्भैः ॥ २९ ॥ हारकेयूरकटकैस्तथा कल्पलतांशुकैः ॥ सगुह्यमावतंसैश्चमाल्यैश्चविविधोचितैः ॥ ३० ॥ त
 था कल्पलतागुच्छैर्मंदारैः पारिजातकैः ॥ संतानैव दुरलैश्च मौलिना चैदुरुपिणा ॥ ३१ ॥ एतावताथ कालेन वधूत्वं कुम्भं आयस्यौ ॥ घनस्त
 नभराकांतो बभूव शुविलासवान् ॥ ३२ ॥ इदं संचितयामास संपन्नो यमहं वधूः ॥ कामाया काममया देयः कार्यं कालोचितं किल ॥ ३३ ॥
 इयमस्मि वधूः कान्ता भर्ता त्विमे पुरः स्थितः ॥ गृहाण काममामेह कालो यंतव लच्छय ॥ ३४ ॥ इति संचित्य भर्तारमग्रस्थगहनस्थितम् ॥ उद
 यंतमिवादित्यरतिः काममिवाभ्यगात् ॥ ३५ ॥ अहं मदनिकानामभायां स्मितवमानदः ॥ पादयोस्ते प्रणामो यसं स्नेहं किंचिते मया ॥ ३६ ॥
 इत्युक्त्वा सानवधांगीलज्जावनमितानता ॥ लोलालकेन शिरसा प्रणनामलसत्यतिम् ॥ ३७ ॥ उवाचैदं च हेनाथत्वं मां भूषय भूषणैः ॥ क
 मेणाग्निं च संज्वाल्य मस्याणि ग्रहणं कुरु ॥ ३८ ॥ राजसेतितरारं जन्मं करोषि स्मरतुराम् ॥ रतेर्विवाहे मदनमभिभूयाधितिष्ठसि ॥ ३९ ॥
 इंदोरिवांशुजालानिराजन्माल्या नितानिते ॥ मेरुगंगाप्रवाहाभाधत्ते हारस्तवोरसि ॥ ४० ॥ मंदारकुसुमप्रोतैः कुतलैर्नृपराजसे ॥ कन
 काज्जामिवो ह्योलैर्धृगैः खचितकेसरैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैः कुसुमैः श्रियास्थैर्येण ते जसा ॥ रत्नस्थानं विभो मेरुमभिभूयावतिष्ठसे ॥ ४२ ॥
 एवमादि वदंतौ तौ भविष्यन् वदंती ॥ प्रच्छन्नपूर्वदांपत्यौ मिथस्तुष्टौ बभूवतुः ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ संज्वाल्य हुत्वा भ्यर्च्य च ॥ ३८ ॥ रतेर्विवाहे प्रसिद्धमदनं स्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तं शोभा मेव वर्णयति ॥ इदो रित्यादिना ॥ तवोरसि स्थितो हारो मेरौ प्रसिद्ध
 स्तयगंगाप्रवाहस्य आभाशो भाधत्ते ॥ ४० ॥ खचितकेसरैर्घाटितं किजलैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालै रित्यादी निराजमेतस्माद्वारणेन यो ज्यानि ॥ ४२ ॥ वदंतौ तौ इत्युक्त्या राज्ञा
 पितृभ्याः शोभा वर्णितेति गम्यते ॥ ४३ ॥

यो वनापट्टः क्षणपर्यन्तं निविष्ट उपविष्ट ॥ ४४ ॥ ततः क्षणोच्चिरस्थानके आधीति ॥ ४५ ॥ कामकोटारतिरिषय ॥ ४६ ॥ मघोहिते त्वनेन पुषलदम्पाजगतीत्येन शोभापक
 योष्ययत्न ॥ ४७ ॥ तत्तेन गलमपासदतिशेय ॥ ४८ ॥ स्तनघटापयकोटः अनुरागसदृशा अकुराभ्यद्विद्यस्मा ॥ आपवेषलहानानामिति भागुरिभनेन टाप् ॥ लोलानि
 नीतात्मजानि क्षणानि षयस्या ॥ आर्धोदशभाषमक्षीकाराय स्यात्तथापि धाषिनीषालस्थिते त्वयं ॥ ४९ ॥ दधानीगाकष्यलत्नेन रूपयति ॥ घुरकेति ॥ ५० ॥ हि
 महाराजमिदं निकां महाराज शिरिष्यज ॥ कौषानोपलप्यं केनि विष्टो भूपयस्वयम् ॥ ५१ ॥ अवतसे सधामाल्यैर्मणिरत्नविभूष
 णं ॥ वध्रविलेपने पुष्पकचिरस्थानकापि ॥ ५२ ॥ सायभौ भूपिता तन्वीमदनीमददायिनी ॥ गिरिजे विवाहोत्काकामकान्तवका
 मिनी ॥ ५३ ॥ महाराजो महाराजमिदं भूपयित्वेदमाहताम् ॥ राजसम्भवावक्षितक्ष्मीरिव नवोदिता ॥ ५४ ॥ शोकेण सह यच्छ्रयाय
 हृत्स्पाहरिणा सह ॥ यद्रोपांशुना सार्धतत्तेन वतुमगलम् ॥ ५५ ॥ पद्मकोशाङ्कुरद्वदालो लनीलात्पलेक्षणा ॥ आभूदशुभक्षाकारा
 स्वास्थितपयिर्नावसा ॥ ५६ ॥ सुरकपलवकरास्तनजयकधारिणी ॥ त्वमनेकफलामन्ये कामकलत्तरोलंता ॥ ५७ ॥ हिमशतिवदातां
 गज्योत्थापमरहासिनी ॥ पूर्णदुःखीरिवोदुक्ता हृदयस्थलम् ॥ ५८ ॥ तदुत्तिष्ठ वरारोहवेदी विवाहिकोऽस्वयम् ॥ ५९ ॥ श्रीवसिष्ठ उवा
 च ॥ तत्र पुष्पलताजालं काष्ठमतिशिरालां कर्ते ॥ ६० ॥ मुक्ताङ्गुसुमजालानां प्रकरं सप्तकोपमे ॥ चतुर्दिकचतुर्भिश्च नालिकेरमहा
 फलं ॥ ६१ ॥ पूणकुम्भं लयागगवारि पूर्णं चकलितं ॥ ज्वालयाभासतुल्यस्यामध्यं च दनदारुणि ॥ ६२ ॥ ज्वलनं ज्वालितज्वालदक्षि
 णस्थानदक्षिणम् ॥ पूर्वाभिमुखमेवाग्नेरग्रं पश्य विष्टरे ॥ ६३ ॥ नियोज्यदपतीकान्तो तयोर्विविशतु स्वयम् ॥ सहृन्वा तिलजानि पाव
 काय शिरिष्यज ॥ ६४ ॥ उत्तरायोरपायकांतां सुपाणिभ्यां स्वयमाददे ॥ अन्योन्यशोभमानौ तौ भवा विवचने शिखौ ॥ ६५ ॥ चक्रतुर्दप
 तातस्वपावकस्थानदक्षिणम् ॥ स्वदायज्ञान सर्वसद्वयमेवमापलम् ॥ ६६ ॥ ददतु स्त्रीभियो न्योन्यस्मितकान्तमुखश्रियौ ॥ प्रदक्षिण
 नयदत्वा लज्जां स्वकायवद्भयम् ॥ ६७ ॥

मयी तत्प्राधान्यपूर्णं दुष्प्रियाभनिकाया भवसाधारणानियोज्यामि ॥ ६८ ॥ स्वयमर्थकर्मिनिशेय ॥ तत्रोद्यमम् ॥ काष्ठमतिप्रतिकाष्ठफलतुल्यस्य माकारनवरत्नरितलाभिरकिरी
 षिर्द्वये ॥ ६९ ॥ ७० ॥ मर्कटैस्तैस्तप्रेषामलभकतुर्निशेय ॥ तस्याद्येयामभ्यर्चयामि ॥ काष्ठमतिप्रतिकाष्ठफलतुल्यस्य माकारनवरत्नरितलाभिरकिरी
 षिणावसाधितत्वाद्दक्षिणस्थज्वलननियोज्यमरक्षिणकल्याणस्याग्रपश्य विष्टरे विष्टागुरिभनेन टाप् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ गज्यास्तिलज्वाल
 शिर्वाभयलसद्वयो ॥ ७३ ॥ परस्परमास्तनोकिदाप्यपरस्परं दृष्टुं तन्माह ॥ स्वदायामिति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

संभोगकालसानिध्यस्वदेः सम्यमानमुखौ ॥ ६० ॥ विवाहव्यापारेणायः प्रहरोति कोतइति सूचयन्नाह ॥ एतस्मिन्निति ॥ चतुर्भांगचतुर्थभागम् ॥ ६१ ॥ तस्मिंस्तल्पेकरात्रसं
चारयाभास ॥ यथाकामुकस्वदृष्टिर्ललनाछिद्रद्रुमभितः करान्स्वकिरणान्प्रसारयति तद्वत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सगमसुमुहूर्तकप्रतीक्षमाणाविति शेषः ॥ काचनमयीकंदरांगुहा
विविशतुः ॥ ६४ ॥ चद्रस्याप्यदृश्यत्वाद्गुमा ॥ तत्रतल्पददर्शितुः ॥ तदेववर्णयति ॥ कल्पितमित्यादिसा र्वत्रयेण ॥ इदंशतुरितिकित्यतुसिगुणश्रुतादसः ॥ ६५ ॥ मलानिर्वर्जितै
रमलानैः ॥ ६६ ॥ शोभनेनशय्याप्रमाणेनोच्चैरुन्नतैः ॥ मदनिकासत्यसकल्पेनसमैः कुसुमैर्नभिर्नैर्दीर्घशय्याकारेणदीर्घाभूतेदुर्विवप्रतिभैः पुष्पैः परितोव्याप्तमिति पूर्वत्राव्ययः

भार्यावरोसमंतुष्टीकरौतत्यजतुः क्रमात् ॥ सम्यमानमुखौकांतौचंद्राविवनवोदितौ ॥ ६० ॥ पूर्वोपरचितेपुष्पतल्पेविविशतुर्नवे ॥ एत
स्मिन्नंतरेचंद्रश्चतुर्भांगनभस्तलात् ॥ ६१ ॥ शनैराक्रमयामासशोभांद्रुमिवानयोः ॥ तस्मिंश्चललनाछिद्रंद्रुष्टिरिवाभितः ॥ ६२ ॥
लोलः संचारयामासकरानिंदुर्लतागृहे ॥ तैस्तैर्नर्वकथालापरिंदावभ्युदितेत्वथ ॥ ६३ ॥ तावासांचक्रतुः कांतौदंपतीसुमुहूर्तकम् ॥ अ
थोत्थायज्वलद्रतदीपांकांचनकंदराम् ॥ ६४ ॥ स्वयंपूर्वोपरचितानुभांविशिशतुःप्रियो ॥ ददर्शतुर्नवंतत्रतल्पंकुसुमकल्पितम् ॥ ६५ ॥
परितोव्याप्तमुक्तौर्णैर्मपंकजराशिभिः ॥ मंदारादिभिरन्यैश्चपुष्पैर्भलानिविवर्जितैः ॥ ६६ ॥ उच्चकैः सुप्रमाणेननिर्मितैः कुसुमैः समैः ॥
दीर्घदुर्विवप्रतिभैस्तुषारस्थलशीतलैः ॥ ६७ ॥ क्षीरोदजलधारभञ्जोत्सासंपिंडमुंदरम् ॥ प्रतिविंबमनंगस्थनतंभित्ताविवस्थितम्
॥ ६८ ॥ सुगंधमुन्नतकांतंचिरादन्यतयोस्थितम् ॥ मिथुनंपुष्परशीतन्यषीदयरितोऽमले ॥ तस्मिन्मसमाभोगेक्षीरोदमंदरोयथा
॥ ६९ ॥ तैस्तैर्मिथः प्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालकार्यसुभगैः प्रणयोपचारैः ॥ सत्कांतयोर्नवनवेनतयोः सुखेनदीर्घा मुहूर्तद्वसार
जनीजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इत्यार्षेवांवां दे० मो० नि० पू० चू० लालाविवाहोनामषडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६७ ॥ पुनस्तल्पमेवविशिनष्टि ॥ क्षीरोदेत्यादिना ॥ नतंसंकातम् ॥ ६८ ॥ चिरातराज्यत्यागकालादारभ्यअन्यतयाअदंपतित्वेनभ्रांत्याउदिततन्मिथुनंक्षीपुसद्वदंपुष्परशी
तस्मिस्तल्पेन्यषीदत् ॥ उपभोगेनतल्पोपमर्दकत्वान्मंदरदृष्टातः ॥ ६९ ॥ तयो सत्कांतयोस्तैस्तैर्लोकोत्तरैः प्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालोचितपरिरभणादिकार्यसुभगैर्गंधमा
ल्यतांबूलापर्णादिप्रणयोपचारैर्नवनवेनसंभोगसुखेनदीर्घासारजनीमुहूर्तमिवजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

नानाभिरिहिराक्षिधामायेद्वरानम ॥ अक्षयकिपरीक्षार्थस्वर्गाङ्गानादिवर्णयेत् ॥ १ ॥ रीणरजकद्रव्येण ॥ १ ॥ देवसदराभोगाढ्यत्वाद्भवपती ॥ २ ॥ १ ॥ यामिष्यार
यो ॥ अष्टौपुत्री ॥ २ ॥ ५ ॥ सप्तार्य समवर्त्ता ॥ ६ ॥ प्रियेनिर्दिष्टतत्त्वमिस्त्वनगरात्वेतिरोष ॥ ७ ॥ ८ ॥ कर्माक्षिपक्षिपक्षालमस्यगुलपाह ॥ मासमित्यादिना ॥
पूजार्थमासी ॥ १ ॥ हल्लभ्याभ्युदितानिउद्गतानिस्तुभूषणरजराधपहारितारामोपानिफलफुल्लमफिसलयादीनियेयान्याधिधैर्मीदीर्घनालितेसज्जतवनमाले ॥ शुक्ति

श्रीवसिष्ठवाचा ॥ अयसूर्यास्वरगेणरजितेभुवनोदरे ॥ शिखिध्वजांगनाप्रातर्मदनीकुंभतांययी ॥ १ ॥ एवमर्हेद्रदयातावुभौकुमरि
खिध्वजो ॥ स्वयविवाहिताविष्टौसपत्नीदिवदपती ॥ २ ॥ विलेसगुर्विचित्रासुप्रत्यहंवनराजिगु ॥ प्रपक्षफलभारसुपुष्पपल्लविनीपुष्प ॥ ३ ॥
दिवाभीततरोमित्रेयामिन्यामिषदपती ॥ प्रभादीपाविवन्निष्टीनविद्युत्कीयभूवतु ॥ ४ ॥ रेमतेवनकुजेपुगुहासुचमहीभूताम् ॥ तमा
लजालखद्वेधुमदारगहनेपुष्प ॥ ५ ॥ सत्यददुरकेलासमर्हेद्रमलधेपुष्प ॥ गंधमादनर्विध्याद्रलोकालोकतटपुष्प ॥ ६ ॥ दिनैस्त्रिभिस्त्रिभि
नत्यानिर्द्वांगतवतित्रिये ॥ चूडालाराजकार्याणिरुत्वास्वभाययौपुन ॥ ७ ॥ तीर्त्वासुद्धदौमित्रेदपतीकुमभूमिपौ ॥ नानाधुस्तुमसं
वर्तितस्यतुमुदितोमिय ॥ ८ ॥ मासमेकमर्हेद्रादौरन्येसरलसकुले ॥ रत्नकुन्धेगुहागोहेपूजितौसुरकिने ॥ ९ ॥ हल्लभ्योदितामोघम
दारवनमालित ॥ एवशुक्तिमत पृष्ठेपक्षकल्ललतागृहे ॥ १० ॥ मासद्वयपक्षवतागिरेर्दक्षिणादिर्कटे ॥ पारिजातवनेदेवपुष्पक्षवकमद्वपे
॥ ११ ॥ जपुल्लहलमेरो पादेजपुनदीने ॥ जांभूनदमयेमासजंबूफलरसासवै ॥ १२ ॥ दरोत्तरकुरुणांमहल्लेदिवसानितौ ॥ को
सलेपुत्तरस्यपुसर्गेशतिवासरान् ॥ १३ ॥ एवमन्येपुदरोपुविषित्रेपुमहीभूताम् ॥ स्थितवतीमहासागीसुद्धदौनिशिदपती ॥ १४ ॥
ततोयातेपुमासपुराने कतिपयेपुसा ॥ चूडालाचितयामासद्वपुञ्जकरूपिणी ॥ १५ ॥ सूरूपभोगभारेणपरीक्षेर्हेशिखिध्वजम् ॥ मा
कदाचनचतोस्वभोगेपुरतिमेप्यति ॥ १६ ॥

मत्तयत्नविशेषस्यपुष्टे ॥ १० ॥ पक्षपतोगिरेर्मैनाकस्य ॥ देवभोम्येपुष्पलक्षकमद्वपे ॥ ११ ॥ मेरोर्दक्षिणपारेजपुद्रीपकेनृक्षपक्षमसिद्धलक्ष्यतनिकेजपुनसद्वललेतस्यगु
रितिर्गर्भानुपग ॥ कर्माक्षालानाक्षप्रमाणानारसलक्ष्मिभारसर्वेभ्ये स्वेदीर्घाभ्यजराधपादिनिर्मुक्तस्थिरयौवनगिनिपुराणपरसिद्धानुसारेणाय्याहार्यम् ॥ १२ ॥ उत्तरकुरु
णांमहल्लरारादिवसानितेतस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परीक्षेपरीक्षिष्ये ॥ वर्त्तमानसामीप्याच्छ्रुत् ॥ रतिवासक्तिम् ॥ परीक्षयादहीकृतानासात्किरयकदाविषयभोगेपुर
तिपारप्यतिरेप्यत्तेषमस्य ॥ १६ ॥

सुरैरसुरोभिश्च सद्वर्तमानं हरिर्मदम् ॥ १७ ॥ यथावत्प्रथाशास्त्रमर्द्धपाद्याद्युपचरैः ॥ १८ ॥ अभ्यागमलक्षणाकदर्शनश्चरुः किंकिमर्द्धकनायथायत्नकरेणप्रयोजनेनत
 त्रप्रयोजनवक्तुमर्हसिस्त्यर्थः ॥ १९ ॥ स्वातस्वर्गात् ॥ २० ॥ त्वद्गुणश्रवणप्रयुक्तमाश्चर्यविस्मयोपेयायासाचदेवाश्चतदगनागणाश्चदेवानागणाः ॥ २१ ॥ गगनगमनशक्तिश्च
 न्यस्यभेकश्चर्योऽगमनतत्वाह ॥ पाद्वेकेति ॥ अथसिद्धातरविमानदिव्याश्वाद्यपिच ॥ २२ ॥ तन्त्वदाद्धानप्रयोजनेन ॥ २३ ॥ प्रत्याख्यानलद्विस्वमालक्ष्याह ॥ विमान
 इतिसंचित्यचूडालामापयाविपिनावनौ ॥ आगतं दर्शयामासससुराप्सरसंहरिम् ॥ १७ ॥ इन्द्रमभ्यागतं दृष्ट्वापरिवारसमन्वितम् ॥ य
 थावरपूजयामासवनसंस्थः शिखिध्वजः ॥ १८ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ आत्मना किं कृतादूरदभ्यागमकदर्शना ॥ देवराजयथा
 तन्मेप्रसादादकुमर्हसि ॥ १९ ॥ ॥ इन्द्रउवाच ॥ ॥ इमेवयमिहायातास्त्वद्गुणातिशयेनखात् ॥ त्वदिलभेनसूत्रेणखगावनगताइव ॥ २० ॥
 उत्तिष्ठस्वर्गमागच्छतत्रसर्वत्वदुन्मखाः ॥ त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याः स्थिता देवांगनागणाः ॥ २१ ॥ पादुकागुटिकारवङ्गरसादीदमथापिच ॥
 गृहीत्वासिद्धमार्गेणस्वीकुरुस्वर्गमंडलम् ॥ २२ ॥ आगत्यविविधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि ॥ जीवन्मुक्तेनभोक्तव्यास्तेनत्वामहमाग
 तः ॥ २३ ॥ विमानयंतिसंप्राप्तानतिरस्करणैः श्रियम् ॥ नाभिवांछंतिनञासांत्वादृशाः साधुसाधवः ॥ २४ ॥ अविप्रमागतेनावसुखंवि
 हरतात्वया ॥ स्वर्गःपवित्रतांयातुहरिणोवजगन्नयम् ॥ २५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्वस्वर्गसमाचारवेद्विदेव ॥ धिनायक ॥ किं
 तुसर्वत्रमेस्वर्गोऽनियतोऽनतुकञ्चित् ॥ २६ ॥ सर्वत्रैवहितुष्यामिसर्वत्रैवरमेप्रभो ॥ अवांछनत्वान्मनसः सर्वज्ञानंदवानहम् ॥ २७ ॥ नि
 यतं किंचिदेकत्रस्थितं स्वर्गकर्मोद्दृशम् ॥ शक्यं तु न जानामि त्वदाज्ञानं करोम्यहम् ॥ २८ ॥ ॥ शक्रउवाच ॥ ॥ साधोविदितवेद्यानां परि
 पूर्णाधियांसमम् ॥ सज्जनाचरितं युक्तं मन्ये भोगोपसेवनम् ॥ २९ ॥

यतीति ॥ २४ ॥ बलिद्वारापालनाययज्ञांहरणायचपातालेपिहरेर्विहारप्रसिद्धेर्जगन्नयमिति ॥ २५ ॥ स्वर्गसमआचारः सुखविहरणयस्मिस्तथाविधम् ॥ स्वर्गेणसमंसुखमा
 चरतीत्यणतत्वा ॥ सर्वदेशां तथावेदनेहेतुस्त्वयिकोविशेषइतिचेत्तमाह ॥ कित्विति ॥ मदभिमतः स्वर्गोभूमात्मेव सचसर्वत्रैवेतिभावः ॥ नियतः परिच्छिन्नः ॥ २६ ॥ पूर्णकामत्वा
 दपिमेसर्वत्रसुखमित्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ २७ ॥ ॥ तुच्छस्वर्गस्वर्गकगनुनजानामिनसभावयामि ॥ तथाचासमाव्यविषयेआज्ञापनतवैवानुचिंतनतुममतदकरणमपराधइतिभावः
 ॥ २८ ॥ पूर्णाधियाभोगोपसेवनभोगानुपसेवनचसमम् ॥ तत्रापिभोगोपसेवनसज्जनैः प्रारब्धक्षयायाचरितमतस्तदुक्तमन्येदस्यर्थः ॥ २९ ॥

देवैरेषु पुनः प्रोक्तस्य त्रिगुणमस्मिच्छया द्यूतं पूर्णं स्थिते सति एष एव विधो निरपेक्षस्तथावितसहृदिता किं नापयाधि अस्य पञ्चावगमनप्रयाजनस्य ममापयानमेव भुक्त्विति हरिरे
 द्र स्तेनस्य पञ्चावगमन ॥ १० ॥ अहमदेव न स्वगमागच्छामि किं पुनराज्ये मे निश्चितं कालेन मागिषत्वहरिनिर्बह्णादिप्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्यारायेनार्थोक्त्या शिखि
 कवदति स हि कुभोदराकाभिधेयपुनराज्यमागमिष्य कल्पमाणसत्त्विकुमाप्रतिबद्धताधिमतार्थानमापयौ हरि ॥ ३१ ॥ इद्रे अगर्धमागते न पिश्वशो न युक्तं द्वितीयदेवदम्पयि
 क्षणादस्य भूम् ॥ यथा वारिनिधीयते यथैव सति स्फुरति म्माकुला निमकरफनकर्णोद्वहानियसि सयाधिपः कृष्टो लराशिरेप्यदस्योभवातिमद्वहस्य ॥ ३१ ॥ इति
 श्रीवाविष्ठमः तात्पर्यमकारानि ५ सप्तोत्तरातम सर्ग ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ इह कोपयति क्षार्दीप्यसगभवापया ॥ राक्षसाभरयते राक्षो निजरूपधपाकन

देवेशोक्तवत्येवंतु पूर्णमेव स्थिते त्वये ॥ किमिति नापयास्येपत्वमिति प्रोक्तवान्हरि ॥ ३० ॥ नाहमप्येव कालेन वदतीति शिखिध्वज ॥
 कल्याणतस्तु कुभोति वदन्नतर्धिमापयौ ॥ ३१ ॥ तदेव ददमखिलत्रिदशे रायुक्तनवक्षणादलमदस्य भूद्वितीयम् ॥ कष्टोलराशिरिव वा
 रिति यौ प्रशतवोत्सुरन्मकरफेनकर्णोद्वहदम् ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० ति० पू० चू० शक्रगमननामसमोत्तरशततमः सर्ग
 ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ तां मायां शममानां येषूहालासमर्चितयत् ॥ दिव्याभोगोच्छ्रयानां यद्विपतेव
 सुधाधिप ॥ १ ॥ शीतं समसमाभोग एव शकसमागमे ॥ असरं समहेल च कृतवान्ध्यावहारिकम् ॥ २ ॥ भूय एव प्रपञ्चेन विभृशाम्येव
 सादरम् ॥ रागद्वेषप्रधानेन केन चिद्विहारिणा ॥ ३ ॥ इति सर्वित्यसारान्नाविदावभ्युदिते वने ॥ गृहीतमग्नान्तरूपकांतामदिकासती
 ॥ ४ ॥ वातेव हति फुल्लादयेमधुराभोदमांसले ॥ संध्याजप्यपरेन पात्निरसस्य शिखिध्वज ॥ ५ ॥ सतानकलतागोहं नीरद्वै-पुष्पगुच्छकै ॥
 शुद्धांतवनदेविनां प्रविवेशभदान्विता ॥ ६ ॥ तत्र सकल्पिते पुष्पशयने माल्यमालिता ॥ कठे सकल्पितं कान्तं विगनाढायसास्थिता ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ तां मायां शममानां येषूहालासमर्चितयत् ॥ १ ॥ सहाधिकियायस्य ज्ञानस्येन आकारादिभासमभाभोगोभूता एव यद्यस्थिति र्यस्य ॥ अ
 सरं समसाभ्यसमहेल च व्यावहारिकमर्पयायादिमापुनमुचिते तयादिबलभावा ॥ २ ॥ अयर्थे एव कार ॥ केन चिद्वारागद्वेषप्रधानप्रपञ्चेन गुद्विहारिणा गुद्विषोभकेण ॥ ३ ॥
 गृहीतमग्नान्तरूपमिति परयाः कठसकलितं कान्तं मिति चतुर्थेऽवध ॥ ४ ॥ फुल्लादप्युचितकलतासपन्नेव तेमलपानिले च हृत्सिद्धिनीरद्वै-पुष्पगुच्छकैरपलसितवनदेवीनां शुद्धो
 नसमानकलतागोहं प्रविवेशेति परेऽवध ॥ ५ ॥ १ ॥ तथयात्यैर्मात्स्न्याभासलतासमीमापयासकश्चिन्नमनुद्धं पुष्पानमग्नान्तरूपमग्नानां विधानुद्धतदस्य रादिभ्यः अनयोद्वारा
 पाकलितरूपस्य तयादिभ्यमत एव दम्पुलाच्छिस्त्वप्यकात्कान्तमनोहरतमं विगदिटकेयुद्धीतमाशयसंस्थितेत्यभ्य ॥ ७ ॥

जप्याते शिखिष्वजः संध्याजप्यस्थानात कुंजादागत्स्यमदनिकामन्विष्य कल्पलतागोहेमदनिकांतं कटेमनोरमं खिगंचददर्श ॥ ८ ॥ खिगं विशिनष्टि ॥ कुंतलेत्यादिना ॥ मदनिकाकु
तलेस्वकुतलेश्चावलितस्कंधम् ॥ समालब्धलिसम् ॥ शयने आहत्यापरिवर्त्तननिष्येण च पर्याकुलितः शेरवरचूडावधो यस्य स्यत् ॥ ९ ॥ आकुचनाद्विगुणाकोरेवालावाहुलक्षणे
उपधानके उपवर्हे ससक्तश्रवणादिचतुष्टयस्य ॥ १० ॥ मिथुनस्त्रीपुसद्वदम् ॥ ११ ॥ अगनालग्रसश्लेषस्तच्छलेन अपर्पयत आसजयत् ॥ १२ ॥ परस्परान्धुन्मुरवम् ॥ १३ ॥

आगत्या न्विष्य कुंजात्स्यमददर्श शिखिष्वजः ॥ लतागोहेमदनिकांकं ठेखिगं मनोहरम् ॥ ८ ॥ कुंतलावलितस्कंधं समा लब्धं च चंदनैः ॥ शय
नावृत्तिनिषेपपर्याकुलितशेरवरम् ॥ ९ ॥ हेमामेद्विगुणाकारवालावाहुपधानके ॥ संसक्तश्रवणापांगकपोलतलकुंतलम् ॥ १० ॥ मिथु
नंतददर्शयमिथः प्रहसिताननम् ॥ अन्योन्यवदनासक्तं च कल्पलतांशुकैः ॥ ११ ॥ आलोलमालयशयनं मदनातुरमाकुलम् ॥ अंग
लप्रच्छलेनात्तरागमन्योन्यमर्पयत् ॥ १२ ॥ अभ्युन्मुखं समानंदमुद्दाममदमंथरम् ॥ परस्परहृतं पुष्पैर्वक्षोभ्यापीडितस्तनम् ॥ १३ ॥
तदालोप्याविकारेण चेतसालंतुतोपसः ॥ अहोशुखं स्थितौ खिगावित्याहस शिखिष्वजः ॥ १४ ॥ तिष्ठतांगयथाकामं शुखं खिगौ च या
स्थितम् ॥ विप्रं माकरवं भीतावित्युक्ता निर्जंगमसः ॥ १५ ॥ ततो मुहूर्तमात्रेण प्रपंचतमुपेक्षसा ॥ निर्ययौ दर्शयंती स्वरतिफुट्टाकुलं
वपुः ॥ १६ ॥ उपविष्टददर्शनं नृपहेमशिलातले ॥ समाधिसंस्थमेकांतमनाविकसितेक्षणम् ॥ १७ ॥ तं प्रदेशमुपागम्य लज्जावनमिता
नना ॥ तूष्णीमासीत् क्षणं खिनाम्लानामदनिकांगना ॥ १८ ॥ क्षणाच्छिखिष्वजो ध्यानादिरतस्तामुवाच ह ॥ अत्यंतमधुरं वाक्यमिदं
मधुब्धयाधिया ॥ १९ ॥ तन्विकिंशीघ्रमेव त्वं विप्रितानंदमागता ॥ आनंदायैव भूतानियतं ते यानिकानि चित् ॥ २० ॥ भूयस्तोपपत्तंग
च्छ्रुत्वा तं प्रणयवृत्तिभिः ॥ परस्परं प्रसितस्नेहोदुर्लभो हि जगज्जये ॥ २१ ॥ अहमेतेन चार्थनोद्देशं यामिमामिति ॥ यद्यदिष्टतमं लोके तत्तदे
वं विजानता ॥ २२ ॥ अहं कुंभश्च तन्वंगिवीतरागाविहेतरा ॥ दुर्वासः शापजावाला त्वं यदिच्छसितकुरु ॥ २३ ॥

अविकारेण क्रोधविकारारहितेन ॥ १४ ॥ स्वदर्शनाद्वीतौ तौ प्रतिहे अंगयथाकामं तिष्ठत तिष्ठतम् ॥ अहं विप्रं माकरवदर्युक्ता निर्जंगम ॥ १५ ॥ तं मायाप्रपचमुपेक्ष्य उपसृत
त्येति यावत् ॥ रत्याविदसं भोगेन फुल्लविकसितमाकुलं च ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यानिकानि चित्तसर्वाणीत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परमीप्सितः अकस्मिन् इति यावत् ॥
॥ २१ ॥ विजानता पुंसा यद्यदिष्टतमतत्तदेव त्वादृशमेव परोपभोग्यमिति ज्ञेयमिति शेषः ॥ २२ ॥ न च त्वदपराधेन मम कुमे अविलभद्वत्याशयेनाह ॥ अहमिति ॥ त्वं कुभादित
रेति शेषः ॥ अतो यदिच्छसितनिःशकं कुरु ॥ २३ ॥

पणयेभर्तृचित्तानुरजनेपेशलाचतुराम ॥ दयितापूर्वदयिताम् ॥ ३८ ॥ माधवेवसर्तुसमुदितोपक्रिर्नकमलिनीमिव ॥ अथवासमुदितसमृद्धामाविर्भूतांवाभाधवस्यविष्णोपनि
 नीपद्महस्ताश्रयमिव ॥ रामावतारवसनेरामस्यविष्णुभावेमाकूसीतात्वेनभूमितलपविष्टाततोभूमितलासुनरुपगताश्रयमिवरत्नसपुटकालकटितारलश्रयमिवचन्द्रपोनि
 जादयितान्चूडालापरिददर्शपुरोददर्शैत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशोनि० पू० अष्टोत्तरशततम सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ दृष्ट्वापृष्ट्वात्रपोष्यानाद्दृष्ट्वा
 सर्वसुविस्मिताः ॥ तुष्टप्रशस्यचूडालामार्गलंभ्यात्रानयन्निशाम् ॥ १ ॥ इदमव्ययमाणम् ॥ ११ ॥ कुमादिह्रिपेणत्वमेवकिमिहासि कियत्कालकिमर्थंवाइहमस्मिनिधौतिष्ठसि ॥ य
 ताददर्शानवधांगीपुनःप्रणयपेशलाम् ॥ कांतामदनिकामेवचूडालादयितांस्थिताम् ॥ ३८ ॥ समुदितमिवमाधवपद्मिनीमुपगता
 मिवभूमितलाच्छ्रियम् ॥ प्रकटितामिवरत्नसमुद्रकाल्परिददर्शानिजादयितांनृपः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यापूर्वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू०
 चूडालास्वरूपदर्शनं नाम अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अथतांदयितांहृष्टाविस्मयोऽफ्रुहृष्टा
 चनः ॥ शिखिध्वजउवाचेदमाश्रयंकुलयागिरा ॥ १ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकुतःप्राप्तासिमुंदरि ॥ किमिहासि कियत्कालं किमर्थमिह
 तिष्ठसि ॥ २ ॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनानुनयेनच ॥ ममजायाविलासेनतत्कलेवोपलक्ष्यसे ॥ ३ ॥ चूडालोवाच ॥ एवमेवप्रभो
 विद्धिचूडालास्मिन्संशयः ॥ अकृत्रिमेणदेहेनलब्धोऽस्यवमयास्वयम् ॥ ४ ॥ कुमादिदेहनिर्माणैस्त्वांवाधयितुमेवमे ॥ प्रपंचः शतशो
 खत्वमिहयातोवनांतरे ॥ ५ ॥ चदाराज्यंपरित्यज्यमोहेनतपसेवनम् ॥ त्वमागास्तस्यत्येवत्वद्वोधायाहमुद्यता ॥ ६ ॥ अनेनकुंभदेहेन
 मयैवत्वंविबोधितः ॥ कुंभादिदेहनिर्माणंत्वांवाधयितुमेवमे ॥ ७ ॥ माययानतुकुंभादिकिंचित्सत्यंमहीपते ॥ अथोविदितवेद्यस्त्वंध्या
 ननैतदखंडितम् ॥ ८ ॥ सर्वपश्यसितत्वज्ञध्यानेनाश्ववलोकय ॥ अथचूडालयेत्युक्तोवद्वापरिकरंनृपः ॥ ९ ॥ आत्मोदंतंविशेषेणध्याने
 नामलभैक्षत ॥ अंभिराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ॥ १० ॥ सर्वमुहूर्तध्यानेनचात्मोदंतंदर्शयः ॥ आराज्यसंपरित्यागाद्वर्त्तमा
 नक्षणक्रमम् ॥ ११ ॥

यार्पिकुंभस्थितिकालप्रमाणजानात्येवतथाप्यस्यावेपां

तेरेणकुभागमनाप्यागपिस्थितिसंभावनाकियत्कालमितिप्रश्नः ॥ २ ॥ अंगेनअवयवसंस्थानेनतच्चेष्टालक्षणव्यवहारेणअनुनयेनप्रेमवाक्प्रवधशैल्याममजायायाश्वूडालाया
 पसिद्धेनविलासेनतस्याकलामूर्तिरिवउपलक्ष्यसेदृश्यसे ॥ ३ ॥ अकृत्रिमेणसहजेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तस्यश्रुतितदाप्रभुत्वेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ सत्यमकाल्पनिकम् ॥ ध्यानेनप्रागुक्त
 योगधारणया ॥ ८ ॥ पश्यसिदृश्यसि ॥ परिकरतादृशधारणानुकूलासनादि ॥ ९ ॥ अंभिउपरि ॥ १० ॥ आवर्त्तमानक्षणक्रममितिअत्राप्याडनुकल्प्यते ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ पुलकोष्ठसतगततीर्थाद्द्विषा यमसाय आलिङ्गितिर्येणान्वय ॥ गलदगच्छिर्भाषययम् ॥ अस्मादिशियाविशेषणानि ॥ १३ ॥ आवाशब्देनाभाभिष्यक्तपरस्परानुरा
 गलक्षणस्यापिभाव ॥ योयादशोनावायमशोपरपमानवक्ष्यन्गारसोबभूवसनासुकिञ्चिद्भूमिपिबन्नुनशक्यतइत्यन्वय ॥ १४ ॥ द्विविधोषदस्यार्थमायाभिबभिल
 सन्नुपेकआदयशक्तमिष ॥ १५ ॥ शैलीरुकिमिलासमुत्कीर्णपरस्परालिङ्गितमूर्तीद्वयच्छिटीमिलितौधिरभासाय ॥ १६ ॥ आनवातिशयेन मनसोजडीभावेनतस्माद्वयजक
 णिगारानाकायूयद्वयोपमौ ॥ १७ ॥ छस्तेचनस्यैवहीरोर्नसोकाडीभावादेवछास्तिरलोषमययास्यात्तयाआसाय ॥ प्रणयपेशलमयास्यात्तयाकानाप्रतिउधावे
 सर्वमालोषयभुपालोविररामसमाधित ॥ समाधिविरतोहर्षविकसिनयनांबुज ॥ १८ ॥ विसार्यतरसावाहुपुलकोज्ज्वलतांगतौ ॥
 गलदगघनक्षेहमुच्चद्वाप्यस्रुहस्तदहम् ॥ १९ ॥ आलिङ्गचिरकांतानकुलोनकुलीमिव ॥ तयोरालिङ्गितस्मिस्तत्रभावोवभूवय ॥
 ॥ १५ ॥ नसवासुकिजिह्वाभिर्वकुहर्षेणशप्यते ॥ दिविस्थाविवपकेनरुताविवभिलत्तनू ॥ १५ ॥ शैलाविवसमुत्कीर्णीभिलयावास्ता
 चिरमिषौ ॥ मुहूर्तनालद्वर्भजलौपुलकपीवरौ ॥ १६ ॥ बाहुविभल्यतामीपन्नित्युत्कीर्णशरीत्रियौ ॥ अमृतापूर्णद्वयौसशून्यद्वयो
 पमौ ॥ १७ ॥ उन्मुक्तमुजभासांतावलक्षस्थितलोचनम् ॥ पनानदक्षणास्थितानूर्णप्रणयपेशलम् ॥ १८ ॥ कांतांचिबुकसलभकर
 योवाचमुपति ॥ अत्यंतमधुरस्निग्धकातस्वकुलयोपिताम् ॥ १९ ॥ पुण्यश्रवतितिष्यदस्वाढुनामाश्रुतादपि ॥ कियत्पमानाणस्तन्मया
 ल्वयायाल्लडुमुग्धया ॥ २० ॥ अनुभूतश्रिरक्षेत्रशमत्तुर्यनदाकण ॥ एवंकुरुतरातस्मात्ससारकुहरादहम् ॥ २१ ॥ उत्तारितोययाबुद्ध्या
 साहिकेनोपमीयते ॥ अरुघतीशचीरीगायत्रीश्रीसरस्वती ॥ २२ ॥ समस्तापेलववायतेतवतन्म्यागणश्रिया ॥ धीश्रीकातिक्षमा
 मैत्रिकरुणायास्तुसुदरि ॥ २३ ॥ कांतास्वाकारकांतासुप्रयमेवाभिलक्ष्यसे ॥ प्रेरणाध्ववसायेनत्वयाहमवयोधित ॥ २४ ॥ केनप्रत्यु
 पकरणपरितुष्यतिते मन ॥ मोहादनादिगहनादनतगहनादपि ॥ २५ ॥ पतितव्यवसायिन्यस्तारयतिकुलश्रिय ॥ शास्त्रार्थगुरुमन्त्रादि
 तयानोत्तारणक्षमम् ॥ २६ ॥

निपेणान्वय ॥ १८ ॥ १ ॥ रतिनिष्यदेजुनारगसोऽस्यतमापुषादिविशेषणचणुदयविशिटकियत्पमानाणोविस्तीर्णद्विषावत् ॥ २० ॥ भानुर्येनपुरुषयायसिद्धिप्रयोजनेनहेतुना
 ॥ २१ ॥ यथाभारुद्धेदुभ्या ॥ सापुद्धि ॥ २२ ॥ धीश्रीस्यायारक्षकभ्याआकारेणहीनर्षेणकानासुधीपुमयाऽभिरिक्षास्तास्वपित्तमययमाभ्याहासरीवाभिलक्ष्यसेरतिपेरणा
 न्वय ॥ २३ ॥ २४ ॥ कृष्णार्थास्तयनेकेनप्रत्युपकरणपरितुष्यति ॥ येननुष्यतिनादराभ्यस्तुपकारादुर्लभद्विषावत् ॥ २५ ॥ शास्त्रार्थस्यादिरतिशयोक्तिभरसाध्या ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ निरिच्छाया कतकृत्याया स्तेप्रत्युपकारेऽहमसमर्थ इत्याह ॥ निरिच्छाया इति ॥ २९ ॥ कुलांगनां मन्येत्तामिति शेषः ॥ लोके प्रसिद्धा सर्वा कुलांगनास्त्वया धुना जिता इति शेषः ॥ ३० ॥ नारीणां सौजन्यादिगुणोत्कर्षं चार्मुप्रथमव्यपदेशयामाविष्यसि ॥ ३१ ॥ स्वापेक्षया गुणजा लैरतिशायिनीत्वानिर्मितवतो धातुर्विषये प्रकुपिता इ

यथैताः स्नेहशालिन्यो भर्तृणां कुलयोषितः ॥ सखा भ्राता सुहृद्व्यो गुरुर्मित्रं धनं सुखम् ॥ २७ ॥ शास्त्रमाच्यत नंदासः सर्वं भर्तुः कुलांगनाः सर्वदा सर्ववर्त्तने पूजनीयाः कुलांगनाः ॥ २८ ॥ लोकद्वयसुखं सम्पदमसर्वं चासुप्रतिष्ठितम् ॥ निरिच्छायाः प्रयातायाः पारं संसारवारिधेः ॥ २९ ॥ कथमस्योपकारस्य करिष्येते प्रतिक्रियाः ॥ मन्ये कुलांगनां लोके लोके सर्वास्त्वया धुना ॥ ३० ॥ नारी सौजन्यचर्चा सुव्यपदेश्या भविष्यसि ॥ त्वानिर्मितवतो धातुर्गुणजालातिशायिनीम् ॥ ३१ ॥ मन्ये प्रकुपितानूनमरुंधत्यादिकाः स्त्रियः ॥ सती त्वं रूपसौजन्यगुणरत्नसमुद्भिके ॥ ३२ ॥ एहि मे त्वद्वृणोत्कस्य पुनरालिंगनं कुरु ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वा मृगशावाक्षी चूडालां तां शिखिध्वजः ॥ ३३ ॥ आलिङ्गिगुनगण्डिन कुलो न कुलीमिव ॥ चूडालोवाच ॥ देवशुष्कक्रिया जालपरे लव्यकुलात्मनि ॥ ३४ ॥ भूयो भूयो भ्रमहं त्वदर्थदुःखिता भवम् ॥ तनवदवबोधात्मा स्वाथर्गवोपपादितः ॥ ३५ ॥ मया तदञ्च किं देव करोषि मम गौरवम् ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ त्वया यथा वरारोहे स्वार्थः संप्राप्यते शुभः ॥ ३६ ॥ तमिदानीं तथा सर्वाः साधयन्तु कुलांगनाः ॥ बुध्यसे कान्तविश्रान्तो जगज्जालतटे विभो ॥ ३७ ॥ अद्य तं प्राक्तनं किंचिन्मोहं समनुपश्यसि ॥ इदं करोमि न दंतु प्राप्नोमि दमिति स्थितिम् ॥ ३८ ॥ अंतर्हससि तां कच्चिदशापेलवतां धियः ॥ तास्तुच्छलब्धा कलनास्ताः संकल्पकुक्कल्पनाः ॥ ३९ ॥ त्वयि नाद्यावलोक्यते देवव्योम्नि विपर्वताः ॥ किं वमद्यां गसंपन्नः किं निष्ठोसि किमिहस ॥ ४० ॥ कथं पश्यसि पाश्चात्यदेहचेष्टाक्रमं विभो ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ पूर्णनीलाब्जमालासारविलोचने ॥ ४१ ॥

लव्यवप ॥ त्वमेव सतीपतिव्रता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ साधयति न शक्नोतीत्यर्थः ॥ जगद्वृक्षेणस्य जालस्य तटे परावधौ विश्रान्तं सलत्त्वतो बुध्यसे कच्चिदिति व्यवहितेनाच्ययः ॥ ३७ ॥ तत्रात्कनं पयोव्रतोपवासादिमोहं किंचित्तुच्छसमनुपश्यसि कच्चित् ॥ ३८ ॥ धियः अपक्वदशयापेलवतां कोमलताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कथं कीदृशार्कसत्यमुत न तुच्छमित्यर्थः ॥ सुमनोभिः पूर्णनीलाब्जमालासरतः सादृश्यादनुसरतस्तथा विधेविलोचने यस्यास्तथा विधेहे चूडाले ॥ ४१ ॥

१ मन्ये कुलांगनां लोके जिता सर्वा इत्यपि पाठो दृश्यते परतुना यटीकाकारसमतदिति भाति

मयस्यगाम्युनाभयव सान्निहोदस्यदिवकस्यरस्यरातस्यवायस्यपत्नीत प्रकाशकपास्थितातसस्यतस्यीत अहमचिउपपरमर्भीपभूतप्रत्यागतपाआस्थित । त्रयाध
 रानिन्पयापार्वांसदेवाइययाधीनितानुभदेवममापिस्थितिज्ञातम्यस्य ॥ तामेवपयप्यद्वर्षयति ॥ निरीइदत्यादिना ॥ ४२ ॥ अर्धद्वयपरमार्थसत्त्वक्य अनइमि
 ६६॥ अहमयस्यद्वान्नापयवहुकाटालावस्तनापाइसपयइभूत्यास्थितदस्य ॥ अहमपत्यप्रयणचिर्त्तकसत्त्वमयाधिष्ठितलानिरतिरायातदशानुपयातोस्मिपापप्रसह्रैर
 निरनेपउत्तरसाहिरारयान्दपमभावाविनयतिपयतिनिरतिगुयक्रुधति ॥ तस्यइतदवाभ्यनाभूत्यादशते आत्मासंपांसपार्वातिभुते ॥ अहमस्यात्मनोइापनापटना
 त्वमवयस्यपस्यातलतस्याहमुपाभ्यित ॥ निरीहोस्मिनिरशोस्मिनप्र सख्दोस्मिनिसह ॥ ४२ ॥ शांतेहमर्थरूपोस्मिचिरायाहम
 इन्मिन ॥ तांशानुपयातोस्मियतेश्वतैकवमनि ॥ ४३ ॥ प्रतिपथतिसहस्रानयाहरिहरादय ॥ नर्किचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोस्मिस्व
 स्यआस्थित ॥ ४४ ॥ भ्रमणाहंविमुक्तोस्मिससारेणालिबने ॥ ननुष्टोस्मिनिखनोस्मिनायमस्मिनचेतरत् ॥ ४५ ॥ नस्यूलोस्मि
 नमूल्यास्मिसत्यमस्मिचसुदरि ॥ तेजोपिपात्ययातेनभित्तावपतितेनच ॥ ४६ ॥ क्षयातिशयमुक्तेनप्रकाशेनास्मिर्वैसम ॥ शांते
 म्मिमाभ्यनतास्मिस्वस्यास्मिविताशय ॥ ४७ ॥ परिनिवाणवास्मिसदृशोस्मिपतिवते ॥ यतदोस्मितदेवास्मिवकुशक्रोमिनंतरत्
 ॥ ४८ ॥ तरगतलपांगेगुरुस्वभनभोजिते ॥ प्रसादेनविशालाक्ष्यार्काणोस्मिभवसागरत् ॥ ४९ ॥ पुनर्मलनयकामिशतभ्यातमुव
 णवते ॥ शांते स्वस्यामृदुयत्तांवातरागानिरशर्वा ॥ ५० ॥ सर्वातीत सवगश्वबभिवायमहस्थित ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवस्थिते
 नश्रानत्तनाणशद्वयप्रिय ॥ ५१ ॥ किमिदानींनमोभूहिरांचतेनहामते ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ प्रतिपधनजानामिनजाना
 म्याभिवाहितम् ॥ ५२ ॥ यदाचरस्मिन्निवत्वपदाधिहोद्यततया ॥ ययन्मतैसकलयास्त्वविकलप्रिये ॥ ५३ ॥ नर्किचिदनुसधातुजा
 नाभ्यपरसुदर ॥ यद्वर्षेचिजानासितदेवपुरुसुदरि ॥ ५४ ॥

५४ भाव ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ अर्धद्वयकायकण ॥ इतरकारणम् ॥ ४५ ॥ सत्यमयाधितवस्तु ॥ तेजोपिपासयादिप्रबलाहृिपयातेनप्रस्तावपतितेनचनभोभाप्रविष्टारि
 कायकायाताएव ॥ ४६ ॥ जगत सर्वैरप्यनिरस्यसाभ्यनतासि ॥ विगताशयानिनयनस्क ॥ ४७ ॥ हेयतिघते ॥ सर्वाघतेइन्निपादघतीनावनमिषव्रतयस्यादतिभ्युत्सया
 र्थमिदमन्त्याय ॥ अयथासंभ्याससत्त्वक्यविघातक्षणाव्रतसदृशजुन्यशरीरभलास्मिर्त्यर्थ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शतवारप्यातमप्रीशोपिधनपरदुष्परीतद्वत् ॥ यत स्वक्यनिष्ठा
 यादन्त्यापुनः ॥ निरशानिधिसनार्थयस्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतरराचनइन्निप्रविष्यतदतिप्रतिषय ॥ कर्मणिपधू ॥ तनजानाभि ॥ ५२ ॥ कदाचिदनुसंधानकाके ॥ यत
 भाव ५३ ॥ ५४ ॥ अवरकायादिप्रबलहोदोशान्यपूजनादुर ॥ आनासिजतप्यनयप्रियेव ॥ ५४ ॥

धारयिष्यामि हृदि स मतास्मीति यावत् ॥ गलितमिष्टदृच्छातद्विषयजातयस्मात्तथा विधेन इष्टपहणमनिष्टस्याप्युपलक्षम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥ एषणरा
ज्यगोगाग्रपेक्षणम् ॥ ५८ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणाध्याणानाचक्षुरादीनामुत्प्राणस्य च स्वोचितविषयानेषणे सत्यत्र परमात्मनिकोतिशयः ॥ न
चाज्ञानात्प्रवृत्तत्वं विदित्करणदेहेन्द्रियादितादात्म्याध्यासोस्ति येनेन्द्रियाणां विषयभोगाभ्यासेन मालिन्ये आत्मनोऽपि मालिन्यप्रसक्तिः ॥ निष्क्रियासगचिन्मात्रमूर्तोहितत्वं वि
तर्को भोगानभ्यसेत कश्चिदित्यर्थः ॥ अस्त्येवैककरणपदव्यत्ययश्रद्धादसः ॥ तस्मात्तद्व्यभोगमात्रेण तदभ्यासव्यसनमालिन्याप्रसक्तद्वेगादौ तद्वेगाते मध्येन दनराले च यं

तदेव धारयिष्यामि प्रतिविंबं यथा मणिः ॥ चेतसा गलिते हेन यथा प्रासमर्निदितम् ॥ ५५ ॥ नस्तौमिनच निदामि यदि दृच्छासि तदा चर ॥
॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्येवं तन्महाबाहो समाकर्णय मन्मतम् ॥ ५६ ॥ आकर्षय जीवन्मुक्तात्संस्तुवाहर्तुमर्हसि ॥ सर्वत्रैक्यावबोधेन
मौर्ख्यक्षयभुवान्विताः ॥ ५७ ॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदाः संस्थिता वयम् ॥ यादृगेषणमस्माकं तादृशं तदनेषणम् ॥ ५८ ॥ यस्मा
णानैषणकोञ्चिन्मात्रोभ्यसते हि कः ॥ तस्मादाद्यंतमध्ये पुयेव यं पुरुषोत्तम ॥ ५९ ॥ शेषमेकं परित्यज्य त एव मे स्थिता वयम् ॥ राज्येन
सांप्रतेनेमं कालं नीत्वा क्रमेण वै ॥ ६० ॥ विदेहतां प्रयास्यामः प्रभो कालेन केन चित् ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्ये पुराजानो राजसत्तम ॥ ६१ ॥
दृशास्तरलेव द ॥ ६१ ॥ शेषमेकं परित्यज्य तिष्ठामः कथमेव वा ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्ये पुराजानो राजसत्तम ॥ ६२ ॥
मोहमेकं परित्यज्य भवामः पुनरेव ते ॥ स्वएव नगरे राजा भवत्वं स्वासने स्थितः ॥ ६३ ॥ ललामो ननु कानां महिषी ते भवाभ्यहम् ॥ स नृ
पामत्तवास्तव्या नृत्यन्नवनवांगना ॥ ६४ ॥ सपताकाध्वनतूर्यापुष्पप्रकरिणीपुरी ॥ लसद्दृष्ट्या समंजस्यारण्येषु पालिमालया ॥ ६५ ॥
मधुमासलतालक्ष्म्याचिराद्भवतु सा सम ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इति चूडालयात्रां कोविहस्य स शिखिध्वजः ॥ प्रावाच मधुरं वाक्प
मक्षुब्धं विगतज्वरः ॥ ६६ ॥ एवं चेत्तद्विशालाक्षि स्वायत्तानखिविष्टपे ॥ सिद्धभोगाश्चिप्यस्तां नु निवसांमि न किंप्रिये ॥ ६७ ॥

ये यस्तथावासेत तस्वभावा एव प्रारब्धशेषमेकभोगेन परित्यज्य पयित्वा स्थितानतु किंचिदन्यथाभूता अन्ये वा भविष्याम इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इममायुः शेषरूपं कालम् ॥ ६० ॥
तस्मादाद्यंतमध्ये पितृव्यस्यार्थान्तरमपि सभावयस्तजिज्ञासमानो राजापृच्छति ॥ वयमिति ॥ ६१ ॥ तदभिप्रायानुसारेणैव चूडालोऽपि तदर्थं वर्णयति ॥ वयमिति ॥ ६२ ॥
तत्र शेषाद्व्यस्यार्थान्तरमाह ॥ मोहमिति ॥ ६३ ॥ कानां नाम तः पुरस्त्रीणाललामो भूषणभूता भवामि भविष्यामि ॥ मत्तादृष्टावास्तव्याः पुरवासिनो यस्याम् ॥ एतदादीनि पुरी
विशेषणानि मधुमासलतालक्ष्मीसाभ्योपपादकानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यद्विनेमया सह भोगेच्छास्ति तर्हि देहेण प्रार्थिता दिव्यभोगा एव भुज्यंता किमानुषैरितिराजाह ॥
एव चेदिति ॥ ६७ ॥

॥ ८ ॥ १० धिमुनद्वे ॥ १ ॥ ११ ॥ यथासंस्थानयथास्थितम् ॥ ७८ ॥ विरस्यस्योपाधीनजायापस्यो ॥ ७९ ॥ दिनाधारसायसध्याम् ॥ सायसध्यासमास्कराभिमुक्तं
दिनाधारता ॥ परस्परसिद्धाभागापस्योत्तराधिविनिवाहनात्यारुन्तरी ॥ ८० ॥ ७९ ॥ तत्परस्परानुभवासिद्धयोगोऽसुखत्वयप्रणयकास्मिन्निर्गर्भायथास्याप्तयाआश

यूहालावाच ॥ ॥ नराजन्ममंगेगुवाछानापिभिर्भूतिषु ॥ स्वभावस्यवशादेवयथाप्राप्तेनमेस्थिति ॥ ६८ ॥ नसुखायममस्वर्गोनरा
ज्यन्तापचक्रिया ॥ यथास्थितमविदुष्यतिष्ठाभिस्वस्यचंपिता ॥ ६९ ॥ इदसुखमिदनेतिभिभुनेक्षयभागे ॥ सममेवपदेशातेतिष्ठाभी
हययास्तुतम् ॥ ७० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ युक्तमुक्तविशालासित्वयेतत्समयाधिया ॥ कोवाय किलराज्यस्यगृहेत्यागोपिवाभ
वंत ॥ ७१ ॥ सुखदुःखदशांचितात्यक्काविगतमत्सरम् ॥ यथार्जस्थानमंवेर्भौतिष्ठाव स्वस्यतर्गतौ ॥ ७२ ॥ इतितत्रकथालापकयनेन
तयादयो ॥ कातयाश्चिरदपत्यवासरजनुतांययौ ॥ ७३ ॥ अयोरयायदिनाचारययाप्राप्तमर्निर्दिता ॥ सोत्कठावप्यनुक्तौचक्रतु
कायपर्विर्दौ ॥ ७४ ॥ स्वगसिद्धिभनाहृत्यतस्यतु पूर्णचंतसौ ॥ एकस्मिन्नेवशयनेतैस्तं प्रणयचंपितै ॥ साप्यतीयापरजनीतयोर्जीविद्वि
मुक्तयो ॥ ७५ ॥ तद्गंगर्भोऽसुखमुत्तमया स्वयमभाशसतांप्रणयवाक्यविलासगर्भम् ॥ उत्कठांप्रणयिनीर्धिषमानयतीर्दीर्घार्मुह
तवदसौरजनीजगाम ॥ ७६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०भो०ति०पू०पू०चू०चूहालाप्रकटीकरणामनवाधिकशततम सर्ग ॥ १०९ ॥
श्रावस्तिष्ठउवाच ॥ ॥ तत समुदितसूर्यवितमस्यवरस्थिते ॥ ममुद्रकादिवजगन्मणौतस्मिन्विनिर्गते ॥ १ ॥ विकसत्यकणोपातेचक्षु
र्वावाभुजाकरे ॥ आचारंखिवलकपुत्रस्तत्त्वकरदिमपु ॥ २ ॥ दपतीतौसमुद्रयायकृतसध्याकर्मौस्थितौ ॥ पञ्चासनेद्वद्विभेकतौका
चनवरदर ॥ ३ ॥ अयोरयायानचूहालारत्नकुम्भपुर स्थितम् ॥ कातासकलयामासपूर्णमवाधिवारिभि ॥ ४ ॥ तेनमगलकुम्भेनतपूर्वा
भिमुत्तंस्थितम् ॥ सायार्जभारमेकान्तस्त्रान्यभिपिचसा ॥ ५ ॥

समा कथयतोऽस्योर्ध्वमुत्कठान्तोत्कठान्मानयतीपापयतीरजनीदीपापिपुद्गलप्रकाशमस्य ॥ ८१ ॥ ॥ इ०वासि०ता०प०नि०पू०नवोत्तराशानम सग ॥ १०९ ॥
सदृशरूपभेद्येनभवेनस्युत्तर्गता ॥ तैरल्लासुश्चिरराजयधिभुक्तविनिवर्जयेत ॥ १ ॥ समुद्रकात्समुद्रतेजगद्यकाराकमणविहसमुदितेसूर्यवितनस्यवरस्थितेऽस्मि ॥ २ ॥ जना
नारदय्यादिभिरुर्वावाभुजाकराश्चक्षुर्दिभि ॥ ३ ॥ १ ॥ समाधिवारादिभिरूर्वापुर स्थितरत्नकुम्भभाज्याभिभेकायसकलययागास ॥ ४ ॥ नराजगम् ॥ ५ ॥

सकल्पमात्रेणोपगतेस्वयोन्यविष्टरेसिंहासने ॥ ६ ॥ मौनमुनियोन्यमिदंशांतेजउत्सृज्यशासनयोग्यभिद्रादीनातेजोभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पट्टाभिषेकाभावात्तीहारप
 दद्वारपालस्थानतत्रविनयात्तिष्ठतीम् ॥ देवीपदेकताभिषेकास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥ योगसिद्ध्यातवसत्यसकल्पात्सम्भवम् ॥ भूषणालकारशस्त्रास्त्रादिभिर्महाविभववद्भक्षीहिंणी
 संकलयोपगतैर्हमेस्वभिषिक्तंस्वविष्टरे ॥ स्थितं प्रोवाचतन्वीसाचूडालादेवरूपिणी ॥ ६ ॥ केवलंमौनमुत्सृज्यतेजःशांतमिदंप्रभो ॥ अथा
 नांलोकपालानांतेजस्वभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ चूडालयेतिसंप्रोक्तोवनेराजाशिखिध्वजः ॥ वदन्नेवंकरोमीतिमहाराजत्वमाययौ ॥ ८ ॥ अ
 थप्रतीहारपदेतिष्ठतीमाहमानिनीम् ॥ अद्यदेवीपदेराज्ञीत्वां करोम्यभिषेकिनीम् ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वासरसिस्राप्यमहादेवीपदेतथा ॥ अभि
 षिक्तंरुद्रपङ्कत्वासतामाहनिजांप्रियाम् ॥ १० ॥ प्रियेकमलपञ्चाक्षिषणात्संकल्पसंभवम् ॥ महाविभवमुदामसैन्यमाहर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 इति कांतवचःश्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी ॥ सैन्यंसंकल्पयामासप्रावृद्धयनमिवोद्भटम् ॥ १२ ॥ सैन्यंददृशतुल्यतौवाजिवारणसंकुलम् ॥
 पताकापूरिताकाशंतीरंभीकृतकाननम् ॥ १३ ॥ तूर्यारवध्वनच्छैलगुहागहनकोटरम् ॥ मौलिरत्नमहोद्योतविचूर्णिततमःपटम् ॥ १४ ॥
 तत्रगंधद्विपवरैरुत्तपार्थिवमंडले ॥ रक्षितेदृष्टसामंतैरारूढौत्पदंपती ॥ १५ ॥ ततःशिखिध्वजोराजामहिष्यासममिष्टया ॥ पदातिरथ
 संबाधंकर्षन्तिबलोलम् ॥ १६ ॥ चचालाचलचालिन्यसेनयासततोवनत् ॥ भिदन्निवरसाशैलंवात्यवेवाशुभौमया ॥ १७ ॥ त
 स्मान्महेशैलेद्राक्षलितःसमहीपतिः ॥ पथिपश्यन्निरीन्देशान्मदीर्घान्मान्सजंगलान् ॥ १८ ॥ दर्शयन्स्वप्रियायास्तमात्तवत्तांतसंचय
 म् ॥ प्रागल्भ्येनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनाम् ॥ १९ ॥ तत्रतेतस्यसामंतास्तदागमनमाहताः ॥ विविदुर्जयशब्देननिर्जन्मश्चोदिताश
 याः ॥ २० ॥ एकतांसंप्रयातेनतारतूर्यानिनादिना ॥ बलद्वयेनतेनासौविवेशनगरंरुद्रः ॥ २१ ॥ लाजपुष्पांजलिवातैरावृष्टःपौरयोषिता
 म् ॥ वणिग्मार्गमसौपश्यन्परंपरमनुत्तमम् ॥ २२ ॥

परिभाषैरुद्धामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ नीरधीकृतंनिरवकाशीकृतंकाननंयेन ॥ १३ ॥ तूर्यारवैःप्रतिध्वनंतःशैलगुहागहनकोटरायस्य ॥ १४ ॥ यन्मदगंधमन्येद्विपानसहतेसंगंध
 द्विपः ॥ १५ ॥ बलसैन्यम् ॥ १६ ॥ भौमयाभूत्पथा ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्राकनमात्मनःस्वस्यप्राङ्गुरान्निगीतस्यमार्गो जानपदैःसहृदन्तवत्तांतसंचयम् ॥ १९ ॥ सामंतास्त
 तद्देशाधिपत्येनिरूपितामन्त्रिणः ॥ उदिताशया सोत्कटाः ॥ २० ॥ २१ ॥ लाजाजलीनांपुष्पाजलीनाचवतैः ॥ परपरमुत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥

भोगमोक्षमयस्तत्पुत्रः ॥ ३ ॥ शिखिध्वजस्य प्रसिद्धेन सर्वत्यागकर्मेणैव कचोपि यथा बोधमवाप्तवान्स्थित्वा त्वमपि बुध्यस्व ॥ ४ ॥ समासेन सांकर्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥ बालभावा-
 त्पुत्रीर्णा निर्गता यौवनप्राप्तमात्र इति यावत् ॥ पदपदार्थज्ञः सर्वविद्यास्थानेषु निष्णातस्तत्र प्रसिद्धा कथमोचरपदपदार्थज्ञश्च ॥ ७ ॥ जीवएव तन्तुं रिवस्त्वं धसहस्रकरो यस्य तथा वि-
 धेन जनुनामादशेन ॥ ८ ॥ उड्यते शीघ्रनिर्गम्यत इति यावत् ॥ अतिवैराध्यदाढ्या च यत्कविषये पश्चात्तापो द्वे गरीहितं यथा स्यात्तथा कृतेन सर्वत्यागेन ॥ ९ ॥ १० ॥ महारायाः

यथा शिखिध्वजो राज्यं कृतवानेव भीदशम् ॥ रामव्यवहरन् राज्ये भोगमोक्षमयो भव ॥ ३ ॥ शिखिध्वजक्रमेणैव यथा बोधमवाप्तवान्
 न ॥ कचो बृहस्पतेः पुत्रस्तथा बुध्यस्व राघव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्भगवतः पुत्रोऽसौ भगवान्कचः ॥ यथा प्रबुद्धो भगवन्स-
 मासेन तथा वद ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ शृणुराजन्कथां श्रीमाञ्छिखिध्वजवदेव सः ॥ प्रबोधं परमं यातो देवदेशिकजः कचः
 ॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णः संसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचः पदपदार्थज्ञो बृहस्पतिमभाषत ॥ ७ ॥ ॥ कच उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ
 कथं संस्तुतिपुंजरत् ॥ अस्मान्निर्गम्यते ब्रूहि जंतुना जीवतंतुना ॥ ८ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरा-
 त् ॥ उड्यते निरुद्धे गं सर्वत्यागेन पुत्रक ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्य कचो वाक्यं पितुः परमपावनम् ॥ सर्वमेव परित्यज्य
 जगामैकांतकाननम् ॥ १० ॥ ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनं नो द्वेगाय वभूवह ॥ संयोगे च वियोगे च महान्तो हि महाशयाः ॥ ११ ॥ ॥ अथ वर्षेषु जातेषु
 त्रिषु पंचसु सोनप ॥ पुनः प्राप महारण्ये कस्मिंश्चित्पितरं कचः ॥ १२ ॥ ॥ परिपूज्या भिवाद्यैर्न समातिंगितपुत्रकम् ॥ अष्टच्छद्वावपतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥ ॥ गतेन
 सकचः कांतया गिरा ॥ १३ ॥ ॥ कच उवाच ॥ ॥ अद्येदमष्टमं वर्षं सर्वत्यागः कृतो मया ॥ तथा पिता तविश्रांतिनाधिगच्छान्म्यनिदिता
 म् ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एवमात्तं वचस्तस्मिन्कचो वदति कानने ॥ सर्वमेव त्यजेत्पुंकावावपतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥ ॥ गतेन
 स्मिन्कचो देहाद्वल्कलाद्यप्यथा त्यजत् ॥ गते द्वे भगवतः शरणशरण्योऽसमो भवत् ॥ १६ ॥ ॥ पुनर्वर्षे जयेणैव कस्मिंश्चित्काननांतरे ॥ तस्या
 जांबुदवर्षादिशरदीवनभस्तलम् ॥ १७ ॥

मेरुवत्स्थिराशयाः ॥ ११ ॥ त्रिषु पंचसु च वर्षेषु अष्टास्वित्यर्थः ॥ तच्चित्तपरिपाकतारतम्यं विज्ञाय रोषं त्याजयितुं मागर्तपितरं प्रापेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दिवमाकाशम्
 ॥ १५ ॥ गते द्वेति ॥ सन्निहितसूर्यादयः कालिकशरद्व्याप्तौ इति यावत् ॥ १६ ॥ पुनरित्याद्यर्थमुत्तरश्लोके दूयमानमना इत्यतः प्राप्यो जयम् ॥ कथंच शरण्योऽसमो भवन्नन्नाह ॥
 तत्याजेति ॥ कचिद्विरिगुहाश्रयेणांबुदवर्षादितत्याजपरिजहार ॥ १७ ॥

बालकस्थितवेतालवद्वस्तुऽसन्नेवसन्निवसंपन्नोऽज्ञादृष्ट्यास्थितः ॥ ३३ ॥ तथाहंकेतिरपिमिथ्यास्फुरतीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ नचसदसन्नितिशेषः ॥ ३५ ॥ सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वेकिं
विद्यतेतदाह ॥ एकमिति ॥ सर्वमिथ्यात्वेपितद्वेदनविद्यते ॥ तद्विद्यमानताया साधकाभावादेवासिद्धेरितिभावः ॥ ३६ ॥ तदसत्त्वेजगत्प्रधानुपपत्तेरपितदस्तीत्याह ॥ सर्व
वेति ॥ अद्विवेतिशेषः ॥ ३७ ॥ तत्रदृग्दृश्ययोर्मध्येअयमहकार क कुतोनिमित्ताकथदृग्दृश्यमेतन्नात्यकारांतरेणवाज्जस्थित उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भववदुर्वचइ
त्याह ॥ केति ॥ रजोराशि शुष्कप्राप्तिचयः ॥ ३८ ॥ अयदेहादिसपिन्नादिनोजातोहम् ॥ दिक्रालाभ्याविवर्शिकतद्व्यापक्षयादिनापरिणामितम् ॥ ३९ ॥ तर्साहकस्तत्रा
ह ॥ दिति ॥ सर्वार्थमयसर्वपदार्थविकारालनाभासमानवस्तुतत्स्वपाराध्यादद्वयत्वाच्चेकार्थम् ॥ ४० ॥ सर्वार्थमयमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थान्निरसदटातदर्शयन्मक

वस्तुतोनास्यहंकारःपुञ्चमिथ्याभ्रमोयथा ॥ असन्सन्निवसंपन्नोबालवेतालवस्थितः ॥ ३३ ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वंमरावंबुमतिर्यथा ॥
मिथ्यावभासःस्फुरतितयामिथ्याप्यहंकृतिः ॥ ३४ ॥ असदेवयथाद्वित्वंमोहादिदौविलोक्यते ॥ तथास्फुरत्यहंकारोनसत्त्वावाप्यसन्नव
॥ ३५ ॥ एकमाद्यंतरहितंचिन्मात्रममलंतरम् ॥ स्वादप्यतितरामच्छंविद्यतेसर्ववेदनम् ॥ ३६ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वप्रकाशंसर्वजंतुषु ॥
तदेवैकंकचत्वंबुविलोलास्त्रयिचीचिषु ॥ ३७ ॥ अत्रकोयमहंभावःकुतोवाकथमुत्पितः ॥ क्वाप्सुजातोरजोराशिःकानलादुरिथितंजल
म् ॥ ३८ ॥ अयंसोहमितिव्यर्थप्रत्ययंत्यजपुञ्चक ॥ तुच्छंपरिमिताकारंदिक्रालविवर्शिकृतम् ॥ ३९ ॥ दिक्रालाद्यनवच्छिन्नंस्वच्छंनि
त्योदितंतम् ॥ सर्वार्थमयमेकार्थंचिन्मात्रममलंभवान् ॥ ४० ॥ फलकुलुमदलानांसर्वदिवसंस्थितानांसद्वजगतात्वंसंस्थितःसर्व
दैव ॥ विमलतरचिदात्मनित्यमेवास्यनंतःकइवकचतवाहंनिश्चयोभावमूर्त्तः ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० कचोपाख्या
नेकचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १ १ १ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिप्राप्यपरंयोगमुपदेशमनुत्त
मम् ॥ जीवन्मुक्तोवभूवासौततोदेवगुरोःसुतः ॥ १ ॥

तनिगमयति ॥ फलेति ॥ सर्वदिष्टुसस्थितानाफलानाकुसुमानांदलानांपर्णानाचकारणीभूतःसारभूतश्चतरोरतर्गतोरसइवत्वंसर्वजगतांकारणीभूतःसारभूतश्चांतःसर्वदैवसंस्थि
तोविमलतरोनतश्चिदात्मैवमित्यमसि ॥ हेकचभावमूर्त्तैरखडाद्वयसन्मात्रस्वरूपस्थनवायपरिच्छिन्नोहंनिश्चयःकइवनकश्चिदित्यर्थः ॥ अथवासर्वदिवसस्थितानांफलकुलुभा
दीनामैकरस्यमापन्नोऽसोमन्निवसर्वजगतासारभूतनिरतिशयानदक्षःसंस्थितइत्यर्थः ॥ अतःसर्वदैवत्वमनतोविगतमायामलश्चिदात्मैवासीत्यादिप्राग्वत् ॥ ४१ ॥ ॥ इति
श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशोनिर्वा० पू० एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १ १ १ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ कचाख्यानप्रबुद्धस्यरामस्यप्रभतोबहि ॥ मिथ्यापुरुषकाख्यानख
रक्षणमुदीर्यते ॥ १ ॥ युज्यतेअखदैवकेनानवाधयतेप्रत्यगात्मापरमात्मनायेनसयोगस्ततथाविधमुपदेशम् ॥ १ ॥

तयात्तदधिष्ठ ॥ १ ॥ देवमिति ॥ विध्यात्तदुद्धाडोपेक्षणमेव तस्यागोतस्तत्त्वनिवृत्तयश्चापेक्षद्विभागः ॥ १ ॥ यत्नेन तद्विनिवारणे कथं मरणञ्च मयनिर्मोक्षस्तथाह ॥
 अद्यमर्हति ॥ शयननञ्जलमाससमर्था ॥ ननु कामकर्मभासनादुपवीजवृत्ताभ्यरणञ्च मर्माकुतो न स्यात्तान् तथाह ॥ न भवति ॥ अहंकारक्षेत्रसेत्येव तानि वीजानि परे हेति ननु
 द्वापधर्मादिभागः ॥ ४ ॥ अहंकाराधीतेऽहरिष्ट कीदृशो ह्यतथाह ॥ निरशमिति ॥ ५ ॥ इदं शोभकथमहंभावमाधितो भूषणमाह ॥ यथेति ॥ तथा अहंभावमाधितोऽप्यभ्य
 द्वाभातदस्य ॥ ६ ॥ तदपकोटुरुत्तमाह ॥ अवोधेनिति ॥ तन्निरासविहेतुमाह ॥ बोधेनिति ॥ ७ ॥ द्वित्यमिति कार्यवर्तन एकत्वमिति कारणवर्तन त्रैलोक्यकाउभयानुस्यू
 निमनो निरहरातिष्ठेन्नप्रयि प्रशांतधी ॥ कचोयथास्थितो रामतयातिष्ठान्विकारवान् ॥ २ ॥ अहंकारमसिद्धिमेनमाश्रममात्यजा ॥
 असत शशङ्कस्य खिलस्य गग्रहोक्त ॥ ३ ॥ असंभवत्वहंकारेकते मरणजन्मनी ॥ न भवेत्त्रेतया व्युत्पत्तेन स गृह्यते फलम् ॥ ४ ॥ निर
 शशांतमफलमवभावात्मकततम् ॥ परमादप्यणो सूक्ष्मचिन्मात्रत्वमनोभवम् ॥ ५ ॥ यथा भ्रमस्तरेणादियथा हेतुर्गोदादिव ॥ तदेवा
 तद्वत्वात्तामसतया हंभावमाधित ॥ ६ ॥ अवोधेन जगत्सर्वमायामयमिव स्थितम् ॥ बोधेन सकलवस्वरूपमप्यतेन य ॥ ७ ॥ द्वित्वैकत्व
 मर्तत्स्य कर्माणस्य नृत्विनोभाव ॥ मादु खितो भवद्वयर्थत्वमिध्यापुरुषोयथा ॥ ८ ॥ मायेयमतिदुष्पारासासारीणाद्वर्तगता ॥ शरदामि
 हिरेवाशुषो धेनायाति तानवम् ॥ ९ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ परमाभागतोऽस्म्यतर्कमिहानाद्वतेन ते ॥ अवग्रहभयाकांत स्वासरेणो
 वचातए ॥ १० ॥ अद्वतनेव सिक्ताहमतर्गच्छामिश्रीतताम् ॥ उपयपिसमस्तानातिष्ठान्मृतुलसपदाम् ॥ ११ ॥ नवमिन्नुगच्छामिव
 चासि वदतलव ॥ ऐतर्वाणां मरीचाणां च कोरसृपितोयथा ॥ १२ ॥ दत्तोपि मूयदृच्छामित्वां प्रप्राप्तिममीश्वर ॥ कोनामवमोप्यग्रस्तन
 विदस्य वृतासवम् ॥ १३ ॥ किमुच्यते मुनिप्रेमिध्यापुरुषनामकम् ॥ वस्त्ववस्तु कृतजगद्वस्तुजातवदाशुमे ॥ १४ ॥

तस्यमाश्रयसिध्याप्यवतिष्ठत सुखितो भवेत्सय ॥ अतद्वशेन निगृह्यमाणपुरुषस्येव तस्मात्सिद्धवदुचित्याह ॥ वेति ॥ ८ ॥ तानवमप्ययम् ॥ ९ ॥ अद्यप्येवमप्यतिव्यथस्त
 दयनाहृतभातार्कश्चारागतदत्ताष्टारोपः ॥ १० ॥ अर्थातिपूर्ववाक्यार्थसमुच्चये ॥ हेरण्यगर्भस्य यतनानामनुलस्यरात्रुपरितिरसि शयानदलक्षणेति ठावि ॥ ११ ॥ नवउक्ती
 नाभास्तराननदिभय ॥ १२ ॥ ज्ञातव्यतत्त्वस्य सभ्यगुणभावाभुनोपि ॥ अद्वतकृपमासवेयम् ॥ १३ ॥ एवमपराधोऽभ्युदीकृतगुरुमति माह ॥ स्थितो भवद्वयर्थत्वमिध्यापुरुषो
 यपप्रियाश्च सुखितो विध्यापुरुषात्प्यानर्को नुकाशान्पृच्छति ॥ किमुच्यत इति ॥ यन्निविध्यापुरुषपणवस्तु अद्यस्तु कृतं अद्यस्तु जगद्वस्तु जातं कृतमवश्येयम् ॥ १४ ॥

तत्त्वदशाहासजननीम् ॥ १५ ॥ बालइवपेलवयाधियामूढोविक्षिप्तः ॥ मौर्येणाज्ञानेनचगूढसदतः ॥ १६ ॥ एकोतेजनदृश्यगोचरेस्थाने ॥ तस्यस्वरूपेणापिमिथ्यात्वमा
ह ॥ केशोद्भूकमिवेति ॥ १७ ॥ तत्रतदाप्यस्यथानेतस्मान्मिथ्यापुरुषादन्यत्किमपिनास्ति यत्किंचिदस्तीतिप्रतीयेततत्सएवतद्व्यतिरिक्तम् ॥ यच्चान्यत्सपश्यतितत्तस्येवभ्यात्वा
भासामितिसएवेत्युक्तिरित्यर्थः ॥ आहमेवेदमदृश्यसर्वमिति सनपश्यति यतोदुर्मतिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ खस्याहमुपजीवकः खमेउपजीव्य अत खमेवाहर्दृशचखमाद्यत्परक्षा

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मिथ्यापुरुषबाधायशृणुराघवशोभनाम् ॥ इमामाख्यायिकांहासजननीमदुदीरिताम् ॥ १५ ॥ अस्तिकश्चिन्महा
बाहोमायायन्त्रमयःपुमान् ॥ बालपेलवधीमूढागूढामौर्येणकेवलम् ॥ १६ ॥ सएकतेकचिज्जातःशून्येतत्रैवतिष्ठति ॥ केशोद्भूकमिव
व्योक्षिगृहणोववामरौ ॥ १७ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्ति यदस्तिचसएवतत् ॥ यच्चान्यत्तदाभासंनचपश्यातिदुर्मतिः ॥ १८ ॥ संकल्प
स्तस्यसंजातस्तत्रवद्विमुपेयुषः ॥ खस्याहंखमहंखंमेखरक्षामीतिनिश्चलः ॥ १९ ॥ खंस्थापयित्वाखरक्षामिवस्त्विष्टंस्वयमादरात् ॥ इतिसं
चितयन्व्योमरक्षार्थंसोकरोद्ग्रहम् ॥ २० ॥ तस्यकोशेवबन्धास्थारक्षितंखंमयेत्यसौ ॥ गृहाकाशेनसंतुष्टस्ततःसारधुनंदनम् ॥ २१ ॥ अथका
लेनतत्तस्यगृहंनशमुपाययौ ॥ ऋत्वंतरेणावद्भववातेनेवतरंगकः ॥ २२ ॥ हागृहाकाशनदृत्वंहाक्कयातमसिक्क्षणात् ॥ हाहाभन्नमसि
स्वच्छमित्येवैतच्छुशोचसः ॥ २३ ॥ इतिशोकशतंक्त्वापुनस्तत्रैवदुर्मतिः ॥ कूपंचकेखरक्षार्थंकूपाकाशपरोभवत् ॥ २४ ॥ ततोनाशं
सकालेननीतःकूपापितस्यवै ॥ कूपाकाशेनतेशोकनिसन्नोसौततोभवत् ॥ २५ ॥ कूपाकाशप्रलापातेकुंभंशीघ्रमथाकरोत् ॥ कुंभाका
शपरोभूत्वास्वयंनिर्वृतिमाययौ ॥ २६ ॥ कुंभोपितस्यकालेननाशंनोतेरघूद्ग्रहः ॥ यामेवदिशमदातेदुर्भगःसाहिनश्चति ॥ २७ ॥ कुंभा
काशप्रलापातेखरक्षार्थंचकारसः ॥ कुंडंतथैवतेनासौकुंडाकाशपरोभवत् ॥ २८ ॥ कुंडमप्यस्यकालेनकेनचिन्नाशमाययौ ॥ तेजसे
वतमस्तेनकुंडाकाशंशुशोचसः ॥ २९ ॥ कुंडाकाशस्यशोकोतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ चतुःशालंमहाशालंतदाकाशमयंभवत् ॥ ३० ॥

मि ॥ १९ ॥ स्वस्यइष्टवस्तुखतस्त्वयकस्मिंश्चिदुपाधौस्थापयित्वास्वयमादराद्रक्षामि ॥ २० ॥ तस्यगृहस्यकोशेअतर्भागे ॥ आस्थामदीयप्रिदमेतत्रैवमित्यभिमानम् ॥
सतुष्टःअभूदितिशेषः ॥ २१ ॥ ऋत्वंतरेणशरदा ॥ २२ ॥ एतदाकाशम् ॥ २३ ॥ कूपाकाशेपरोममतयाआसक्तः ॥ २४ ॥ नाशपासुमृत्तिकादिपूरणेनतिरोभावम् ॥ २५ ॥
निर्वृतिरदभिमानसुखम् ॥ २६ ॥ यामेवेतिसामान्योक्त्यातदुपपत्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ केनचिद्वनगजमहिषारक्कदनदिनिमित्तेन ॥ २९ ॥ चतुःशालचतुर्दिक्षुशालास्यस्तथा
विधम् ॥ मध्येमहाशालसमाकारगृहम् ॥ तदाकाशासत्त्यातदाकाशमयः ॥ त्रिमयोजालमद्वितिवत् ॥ ३० ॥

॥ ११ ॥ कुसुलपान्मथपनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्यमिध्यापुरुषस्य ॥ १४ ॥ उपसहृत्तेष्वमिति ॥ हेरामसमिध्यापुरुषपरीत्यामुहेणगहेनेनदुष्प्रवेशेनकूपकुभापुपाधिना
 षण्णनंमुद्रायानसद्वर्गमुद्रश्चित्तस्तद्वर्गागतिषण्णमुद्रस्तत्रमिमानानतन्निर्माणरक्षणविनारोपुषनतराहु स्वांतराधिपनहु स्वजाममायातिततोयानिनिर्गच्छतिचस्यर्थ ॥ १५ ॥
 दन्तिर्वाशासिधमं तात्पयमकरोति पू द्वाशोसरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ मिध्यापुरुषशब्दोरेर्योऽस्तुतमीयते ॥ तथैवास्याधिकमाया भूतात्सर्वसांभ्यवर्णनत ॥ १ ॥
 उक्तानां स्यान्मत्त वेदायापस्यप्रसावस्तसमभ्यन्मयानोमिध्यापुरुषास्यायिकाया अन्यापरोधावन्मयवदन्त्यार्थेतात्पर्यमितिनिश्चित्यरामलपूच्छति ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्यानर
 मयंनलयापोमापापुरुष-कथित अयमिध्यामिप्रत्यस्तस्मिन्मरणक्षणांकिमभिप्रत्योष्यमहस्यर्थ ॥ १ ॥ यथाभूतयथास्थितम् ॥ २ ॥ युर्यांवरमायाकाशालुचिद्यतम् ॥ ३ ॥
 तदप्यस्यजहारशुकाल कवलितमज ॥ जीर्णपर्णययावातस्ततशोकपरोभवत् ॥ ३१ ॥ सचतु शालगोकातेखरक्षार्थचकारह ॥
 हु सुलभंमुद्राकारंतदाकाशपर स्थित ॥ ३२ ॥ तदप्यस्यजहारशुकालावातहवांनुदम् ॥ कुसुलनाशशोकेनतनासौपयतप्यत ॥ ३३ ॥
 एवमुद्रश्चतु शालकुसुमकुडकुसूलके ॥ तस्यापयर्वसानात्माकालोयमतिवर्तते ॥ ३४ ॥ एवंस्थित सविवशोगगनगुहायांयुक्कन्द्गहेणग
 हनेनकेलात्ममुद्धा ॥ हु स्वांतराह नतराह नदु स्वजातमायातियातिचगतागतिसगमूढ ॥ ३५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पु०
 मिथ्यापुरुषोपास्थानेआकाशरक्षणनामद्वादशांतरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मिथ्यानरप्रसगेन
 किमायापुरुष-प्रमो ॥ कथितोयत्वयाव्योमरक्षणचकिमुच्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुरामयथाभूतमेतद्वक्तव्यमिति ॥
 मिथ्यापुरुषवृत्तांतवयायाकथिताधुना ॥ २ ॥ मायार्थप्रमय प्रोक्तोय-पुमानरपुनदत् ॥ एतत्वंतमहकारंविद्दिशून्यावरोस्थितम् ॥ ३ ॥
 यस्मिन्नाकाशकोशोस्मिन्साधोजगदिदस्थितम् ॥ तदन्तंमसच्छून्यसंगादौमवतिस्वयम् ॥ ४ ॥ अत स्थितसुदुर्लभंस्वप्नसंज्ञायाश्च
 वृत्तम् ॥ तस्मादुदेत्यहकार पूर्वस्मंदहवानिलात् ॥ ५ ॥ तद्विद्यात-सगगनेकल्पयत्यात्मतांगत ॥ अनात्मात्माभिधानेनतनासौयतते
 तत ॥ ६ ॥ अनात्मनिकरक्षार्थदेहानानाविधानसौ ॥ भूयोभूयोविनारोपिस्त्वजत्याकुलतंगत ॥ ७ ॥

सर्गार्थेष्टेआक ॥ ४ ॥ ॥ किनरितेध्वानात्मायाकाशादुभयतन्मस्थितश्चेत्यह ॥ अतरिति ॥ नतन्निर्वाधनार्थकत्वतर्धध्वानतयास्थितंमुदुर्लभ्यप्रप्रायस्यतयाविधम् ॥ नन्व
 तदिदयाक्यमद्भकारादिलगदुभयतन्मष्टदतमाह ॥ व्योमा शब्दवदिति ॥ अहकारोऽल्लेगात्मासंभवायासैवस्यभिधेस्यतन्मष्टदततरमाह ॥ स्वप्नदेवेति ॥ ५ ॥ अनासैव
 स्यात्मात्मतामन-संभवाकारोपगगनवर्द्धयान कल्पनासहस्रीद्विभेदमिदमिदमित्यादिकल्पयति तेनकल्पितेनैवाहमिस्मात्माभिधानेनअसौदेवानिदमितिपरिहाराययतने
 ॥ ६ ॥ तस्याभावात्भूतस्यात्मनोरन्तर्मायार्थमह-स-पूर्वपूर्वदेहानायावतरोत्सलानाविधानेदेहात्मानकमवासाननुसारेणवदमिति ॥ ७ ॥

सः अहंकार एव ॥ ८ ॥ कूपकं गादिशब्दैरप्युच्चावचदेहाएव लक्षणयोक्ता इत्याह ॥ कूपेति ॥ तद्यो भित्तदवच्छिन्ने मायामयात्मनि आत्मभावनं याति ॥ ९ ॥ क्रियोपाधिभेद
निमित्तयौगिकनामानि ॥ धैर्यं क्रियोपाधिभिर्जगदाकारविधैरयमहंकार आत्मानमोहयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणधारणाज्जीवोवासायार्थाध्यवसायाबुद्धिस्तन्मनान्मनस्त
च्चित्तनाच्चित्तमसत्कल्पनाभ्यायापरिणामिसत्त्वावस्थावकृतिः सकल्पनात्सकल्पः सकल्पितार्थस्याकलनात्कलनात्सविपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्रैकदेशभेदकल्पना
त्कलाचेत्यपि विश्रुतैः प्रसिद्धैः ॥ ११ ॥ आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनोनामानि सर्वाण्यप्युपयस्यते ॥ अन्यैः कामः सकलप्राविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धाधुतिरधुतिर्दार्ढ्याभीरित्यादिश्रुति
स्तस्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्च वृत्तिबाहुल्येन बहुतागतैः ॥ १२ ॥ तस्मादन्यन्तवास्ति यदस्ति च स एव तदिति यदुक्ततदनुभावमारोपयति ॥ भूतेति ॥ पूर्णब्रह्मणि स्थेनप्रथमधु

स एव माया पुरुषो मिथ्या पुरुष एव सः ॥ असदेवोदितो व्यर्थोऽप्यहंकारो हि मायया ॥ ८ ॥ कूपकुण्डचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ ॥ कृत्वा
रक्षित आत्मेति याति तद्यो भिभाव नम् ॥ ९ ॥ अहंकारस्य तस्यास्य नामानि निराधव ॥ शृणुयेर्जगदाकारविभ्रममोहयत्यसौ ॥ १० ॥
जोवो बुद्धिर्मनश्चित्तं मायाप्रकृतिरित्यपि ॥ संकल्पः कलनाकालः कलाचेत्यपि विश्रुतैः ॥ ११ ॥ एवमाद्यैस्तथान्यैश्च नामभिर्वहुतांगतैः ॥
सहस्ररूपोहंकारः कल्पितार्थैर्विजृम्भते ॥ १२ ॥ भूताकाशतेशून्ये जगन्निमित्तिनिश्चितम् ॥ सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैव पुरुषः स्थितः
॥ १३ ॥ यथैव मिथ्या पुरुषो रक्षन्व्योमात्मशंकया ॥ यदाकाशादिपुच्छिषु एवं माहे शवान्भव ॥ १४ ॥ आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मः
शिवः शुभः ॥ यथात्मा सकथं केन गृह्यते रक्ष्यते यथा ॥ १५ ॥ तद्दयाकाशमात्रस्य शरीररक्षयसंक्षये ॥ व्यर्थं भूतानि शोचंति नष्ट आत्मोतिशं
कया ॥ १६ ॥ यदादिषु प्रणेषु यथाकाशाद्यव्यङ्गितम् ॥ तथादेहेषु नष्टेषु देहानित्यमल्लेपकः ॥ १७ ॥ शुद्धश्चिन्मात्र आत्मा यमाकाशादप्य
णोरणुः ॥ स्वानुभूत्यंशमात्रं हिरवद्रामनस्यति ॥ १८ ॥ न जायते न म्रियते क्वचिक्विक्विक्वदाचन ॥ जगद्विवर्त्तरूपेण केवलं बहज्जृम्भते
॥ १९ ॥ सत्यमेकपदं शांतमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सुरवीभव ॥ २० ॥

न्यरूपे भूताकाशे तदेव स्तुते सति तत्र वा द्वा दिकल्पनाक्रमेण कल्पितजगद्भर्वनगरमिव निमित्तिकुड्याद्यावरणरूपस्य मेव युक्त्या विमर्शो निश्चितम् ॥ नस्तच्छिद्रे ब्रह्मणि च्छिद्र आका
शः प्रथममुपपद्यते ॥ स च शून्यात्मा अतिविरुद्धोऽचलश्चलनात्मा वायुः कथसपद्यते स च वायुरूर्ध्वोऽनुणस्तद्विरुद्धस्वभावेतजः कथसपद्यते तच्चोष्णदाहस्वभावं कथतद्विरुद्ध
शैत्याप्यायनस्य भाववारिसपद्यते तच्च द्रवशोषकादित्यस्य भावकथतद्विरुद्धस्वभावपृथिवीभावमापद्यते अतो निमित्तयेव जगदिति निश्चिततत्र च स पुरुषो मिथ्यैव सुखदुःखान्य
नुभवमस्थित इत्यर्थः ॥ १३ ॥ न च पश्यति दुर्मतिरिति वर्णितं ज्ञानमिथ्या पुरुषो यथा मिथ्या हेतुशमनुभूयस्थितस्तथा त्वमाभू रित्याह ॥ यथैवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरीरलक्षणस्य
क्षयस्य निवासस्य संक्षये ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वानुभूत्यंशः अहंकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशचित्तावन्मात्रमिह ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

वर्णानिप्यापुरुषरूपमङ्कारस्याजयप्रतिशष्टिभ्याधेयैर्योपदेशेनोपसहरति॥सर्वप्रथमिति॥ अस्वतन्मयापादकत्वादस्वतन्म ॥ आसन्नोत्तरकादिपातोपस्थान्तापविष
सम्बन्धेकविरोधि अन्तर्धानमङ्करोतिपद सकलमभिमतव्यवहृद्विधयनिपयलक्षणकलासहितबोधाभाभूलोच्छेदेनविमुष्यरोयेनिष्ठविभ्यामेष्टव्यपदवृत्तिपदभ्येत्सर्वोत्तम
नपयातीत्यर्थ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम ॥ तास्ययमकारोति ॥ पू ॥ प्रयोदशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ विविष्यसर्वसुप्रेदयतिरिहभूरि ॥

अवदूपातिरासेनसद्वेदस्यैर्मयति ॥ १ ॥ अयम सर्वस्यमनोविकल्पमपलादविकल्पसुपदरातिनिरासदतिव्युत्पादयिगुणयमपरेब्रह्मणिमन कल्पनामाह ॥ परस्मादि

सर्वापदानिलयमधुवमस्तन्मसासत्पतामविवेकमनार्यमहम् ॥ बोधादङ्कतिपदसकलविमुष्यशेषेसुबद्धपदमुत्तमतांप्रयासि ॥
॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० न्ति० पू० मिथ्यापुरुषोपास्थाननामजयोदशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
परस्माद्ब्रह्मणपूर्वमनभयममुत्थितम् ॥ मननात्मकमाभोगिततस्यमेवस्थितिगतम् ॥ १ ॥ पुष्पकोशइवानोदोमहोभिरिवसागरे ॥
रश्मिजालमिवादित्येनोबक्ष्णिराशव ॥ २ ॥ तस्याहस्यात्मतत्त्वस्यविस्मृत्यैवगतस्थितिम् ॥ नान्यस्मादागतारामजगद्भ्रजुमुजगवत्
॥ ३ ॥ आदित्यव्यतिरेकेणयोभावायतिराशव ॥ रश्मिजालमिदव्येततस्यान्यदिवभास्वत ॥ ४ ॥ फनकव्यतिरेकेणकेयूरयेनभावितम् ॥
केयूरमेवततस्यनतस्यकनकहितम् ॥ ५ ॥ आदित्यव्यतिरेकेणरश्मयोयेनभाविता ॥ आदित्यएवततस्यनिर्विकल्प सउच्यते ॥ ६ ॥
सलिलव्यतिरेकेणतरंगेयेनभावित ॥ तरंगबुद्धिरेवेकास्थितातस्यनवारिधी ॥ ७ ॥ सलिलाव्यतिरेकेणतरंगेयेनभाव्यते ॥ अंबुसामा
न्यताबुद्धिर्निर्विकल्प सउच्यते ॥ ८ ॥ फनकाव्यतिरेकेणकेयूरयेनभाव्यते ॥ फनकेकमहाबुद्धिर्निर्विकल्प सउच्यते ॥ ९ ॥ पावकव्यति
रेकेणउज्जालीयेनभाविता ॥ तस्याभिवुद्धिर्गलतिउज्जालाधीरेवतिष्ठति ॥ १० ॥

ति ॥ पूर्वसर्गादिकालेप्रथमसर्वकल्पनाभ्यूर्ध्वमनस्तत्रपरेब्रह्मणिअपूयकस्तयास्थितमेवसकल्पनान्तरनिमित्ततयाआध्यायवस्थितानिमित्तार्थ ॥ १ ॥ अपूयकस्तया
स्थितौदृष्टानताह ॥ पुष्पकोशेति ॥ १ ॥ तस्यमेवेत्यहदयतिर्धरातीकव्यस्थितानिमित्तार्थविवरणोति ॥ तस्येति ॥ विषयस्याध्यायवस्थितसंभानात्मकेनाज्ञानेनैवसर्वकालकल्प
नामूलन्यावस्थितमनस ॥ २ ॥ तयाचकाशस्याप्रादुर्भूततयाभावेनअभ्यर्त्तस्याध्यायवभावेनतुसंप्रपत्तिरेतिदृष्टतिरुपपादयति ॥ आदित्येस्यादिना ॥ इदरश्मिकालय
आदित्यव्यतिरेकेणभावायतिरस्यसातक्षास्तनआदित्यादयदिवस्थारिहस्य ॥ ३ ॥ नतस्येति ॥ बर्त्तक्यबुद्ध केयुरेयोबाधरोधादितिभाव ॥ ४ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणनि
र्विकल्पोरश्मिभेदविकल्पमप्य ॥ ५ ॥ फलिताकस्थितकलाभ्यामपद्वयकल्पनाकल्पनबुद्धिभ्यापुरुषोपिषड्विकल्पोनिर्विकल्पमभवतीत्याह ॥ सलिलेभ्योदिना ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ १ ॥ ॥ अलतिनोद्वहति ॥ १० ॥

कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तत्रैवास्थावद्भूतान्मूलानिकल्पनातराणि च करोतीत्यह ॥ उवालेति ॥ अथलेखेवज्वालाजालंज्वालाजालाभलेखासेवरजितानदाकारतापने
 तियावत् ॥ स्थितिर्बुद्धिद्विति ॥ तद्वतानिज्वालाजालगतानिचलनोर्ध्वगमनक्रजुवकतादीनिचआदत्तेकल्पयति ॥ ११॥ १२॥ निर्विकल्प उक्तप्राक्षपादकद्विविधविकल्परहि
 त ॥ वस्तुषुवैकल्पिकपदार्थेषु ॥ मज्जातिसत्यबुद्ध्याआसज्जते ॥ १३॥ दृष्टातेउपपादिनिर्विकल्पत्यागप्रकारदाटीतिकेउपदिशति ॥ नानातामिति ॥ कोटरशब्दआतरमत्यथ
 स्तुपर ॥ १४॥ स्फुरतास्वप्रकाशेनात्मनैवसकल्पगामिकाशक्तिपदाकरोतितदामनोभवतीतिपरेणान्वय ॥ १५॥ विश्वाकारास्वाकतिभावयन्विश्वात्मासमिष्टमनोभवति
 ॥ १६॥ तद्विश्वाकारसकल्पात्मकसमिष्टचेतोहिरण्यगर्भात्मकम् ॥ १७॥ यथायथाभावयति तद्वयत्युत्पन्नं चयति ॥ कोटत्वमिति ॥ १८॥ १९॥ मिथ्याशब्दोऽर्लीकप
 उवालाजालाभलेखेवरंजितासातयास्थितिः ॥ तामेवास्थांसमादत्तेतद्वतान्याकुलामतिः ॥ ११॥ पावकाव्यतिरेकेणज्वालातीक्ष्णभा
 व्यते ॥ तस्याग्निबुद्धिरेकास्तिनिर्विकल्पःसउच्यते ॥ १२॥ योनिर्विकल्पःसमहान्सोसंक्षीणमहामतिः ॥ प्रासव्यतेनसंप्राप्तंनानासौवस्तुषुम
 ज्जति ॥ १३॥ नानातामखिलां त्यक्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे ॥ संवधेनविनिर्मुक्तसंवित्तत्वेस्थितोभव ॥ १४॥ स्वयमेवात्मनैवात्मनाशक्तिं
 संकल्पनामिकाम् ॥ यदाकरोतिसुस्फुरतास्पंदशक्तिमिवानिलः ॥ १५॥ तदापृथगिवाभासंसंकल्पकलनाप्तयम् ॥ मनोभञ्जतिविश्वात्मा
 भावयन्स्वाकृतिस्वयम् ॥ १६॥ तत्संकल्पात्मकंचेतोयथेदमखिलंजगत् ॥ संकल्पयतिसंकल्पेस्तथैवभवतिक्षणात् ॥ १७॥ कोटत्वमज्जा
 जलंचमेरुत्वंमरुतांतया ॥ मनोजीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकम् ॥ १८॥ संकल्पताद्वितैकत्वमेत्यचेतोजगतिस्थितिम् ॥ तनोतितस्यां
 तदनुनानातांगच्छतिस्वयम् ॥ १९॥ संकल्पमयमेवेदंजगदाभोगिदृश्यते ॥ नसत्यंनचमिथ्यैवस्वप्नजालमिवोस्थितम् ॥ २०॥ जंतोर्ध
 यामनोराज्यविविधधारंभग्नानुरम् ॥ ब्राह्मंतथेदंविततंमनोराज्यंविराजते ॥ २१॥ यथाभूतार्थभावित्वान्तदेतस्यविलीयते ॥ परमार्थेन
 दृष्टंचेतदिदंनैवैकंचन ॥ २२॥ दृष्ट्वंपरमार्थेनप्रयातिशतशाखताम् ॥ जलमूर्मितरंगादिकलनार्हपरिस्फुरन् ॥ २३॥ यथांबुधिर्व
 पुर्ध्वत्तेस्वभावेनतथाचितः ॥ कुर्वन्कर्मसहसाणित्यणुचितस्पंदनाद्वते ॥ २४॥

२॥ स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २०॥ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्येदं ब्रह्म ॥ २१॥ मिथ्यात्वादेवतत्त्वज्ञानेनयथास्थितब्रह्मात्मनैवभावित्वान्मायिकरूपेणप्रविलीय
 तइत्याह ॥ यथाभूतेति ॥ तथाचश्रुतिर्मनसैवदमाप्तव्यनेहनानास्तिकिचनेति ॥ २२॥ तत्त्वदर्शनाभावेतर्हिकज्जवतितदाह ॥ दुरयमिति ॥ तदाअज्ञातपरमार्थवलेनैवशत
 शाखताप्रयाति यथाअबुधिर्जलमेवसर्जामंतरागादिकलनार्हंरूपरिपृक्षस्फुरन्अबुधिवपुर्ध्वत्तेतथाकर्मसहसाणिकुर्वन्जनोपिअणुचितश्चिदाभासयुक्तस्यमनसस्पंदनादने
 कूटस्थचित्तोऽपूर्वाकिंचिदपि विकारादिनकुलते अतस्त्वमपिकिंचित्तुच्छतरभेदस्यजन्मसन्मनोदिसर्वव्यवहारकुर्वन्प्यपूर्वमग्निवजगद्दुर्पकिंचिद्वैतरूपंसत्यंनविद्यतेकिंतुपूर्वसि
 द्धब्रह्मैवपरमार्थसत्यवित्यतइतिभावयेतिचतुर्थार्थपर्यंतमन्वयः ॥ २३॥ २४॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ मरुद्दिताकारविवर्तचिन्मिमांसाकारादधविजृम्भिताकाराः ॥ प्रप्लवगावमुक्तयतीषिषयधसाययति ॥ पदार्थस्यादिता ॥ २७ ॥ २८ ॥ सवेधकपिशक्यात्
 त्त्रिजानमपि ॥ २९ ॥ इराणामयोक्षरपदधत्स्यादिकीषिकलाभिमानासकलार्थतामसससर्वधनेनतिरस्वभागादिसर्वैर्द्रियजयाभ्यनीवशीविगतभानमदभ्यसत्त्वोषितराज्या
 दिकार्यमुपभनइकमिमांसास्त्वभूलातिष्ठस्य ॥ ३० ॥ ॥ दृष्टिमीवा० तात्पर्य० नि० पू० चतुर्दशोत्तराततमस्य ॥ ३१ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ महाकर्षादिराश्यानाभ्याख्याभि
 नापूर्वकुतेकिंचित्किंचिद्वदमतस्यजन ॥ गच्छन्शृण्वन्स्पृगन्जिघ्रन्वदन्धवह्रन्त्वपन् ॥ ३२ ॥ नापूर्वविषयतेकिंचित्सत्यमित्येव
 सावयन् ॥ यथक्करोपितद्विद्विधिमन्त्रममन्तततम् ॥ ३३ ॥ वक्ष्यप्रवृद्धिताकारतस्मादन्यन्विषयते ॥ पठायजातसवस्मिन्मवित्सारमये
 स्थिते ॥ ३४ ॥ सविदेदमस्वितजगत्तान्यास्तित्त्वना ॥ सविस्फुरणमात्रेस्मिन्जगज्जालकनामनि ॥ ३५ ॥ इदमन्यदिदधान्यदि
 तिमिथ्याग्रहकृत ॥ सप्तवादखिलाकारेवकस्याएवसविद ॥ सवेधमपिनास्त्येवधमंक्षावत कयम् ॥ ३६ ॥ मोक्षोयमेपरवतुत्रधइ
 तिनमल्यचितानिरस्यसकलाविकलाभिमानम् ॥ मौनीवशीविगतभानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहकृतिरेवतिष्ठ ॥ ३७ ॥ ॥ इ
 त्यापवा० वा० दे० मा० नि० पू० परमार्थोपदेशानामचतुर्दशाधिकशततम सर्ग ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्वासिष्ठउवाच ॥ ॥ महा
 कृतामहाभोक्तमहात्यागीभवानघ ॥ मवाशकाभरित्यज्यधैयमालक्ष्यगश्वतम् ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ किमुच्यतेमहाकर्ता
 महात्यागीकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहाभोक्तसम्भक्तयमेप्रभो ॥ ४० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतद्वतत्रयरामपुराचद्वार्धमौलिना ॥
 अर्वागायतुसन्नाक्तयेनासौवज्वर स्थित ॥ ४१ ॥ सुमेरावुत्तरेश्वरेपूर्वशशिकलाधर ॥ अतिष्ठदभिसकगोसमप्ररिवारवान् ॥ ४२ ॥
 तमपृच्छन्महातजानुविज्ञानवानुस्थित ॥ अर्वाशत्रपणतोरमवक्षंजलिरुभापतिम् ॥ ४३ ॥ ॥ अर्वाशत्रउवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवश
 सवज्ञपरमेश्वर ॥ यदहपरिपृच्छामिकपयातद्वदशुमे ॥ ४४ ॥ ससाररचनानाथतरगतत्वाभिमानम् ॥ अवलोक्यविमुखाभितत्त्वविश्रां
 तिवर्जित ॥ ४५ ॥ कमतर्निश्वयंकांतमुरारिरुत्यसुस्थितम् ॥ अस्मिन्जगज्जोणगृहेतिष्ठासि विगतज्वरम् ॥ ४६ ॥
 तिरिश्रान्ता ॥ लक्ष्मणार्जवभुक्तानावर्धनेभृनिर्गोधने ॥ ४७ ॥ ॥ सभापुण्यपापाद्विराकापरित्यज्यर्धैर्धनिर्भयकृतस्यात्मसाधय ॥ ४८ ॥ ॥ किलक्षणापामोमहाकर्ताउच्य
 तमनिप्रिष्यपि ॥ ४९ ॥ ॥ अभ्यासकालमपेक्ष्यमग्नयमिन्नुच्यतेफलकाललभानित्यार्वाकमिरेवत्क्षणापयसंययते ॥ असीमृगीश ॥ ५० ॥ ॥ तनुविज्ञानधार्मवात्मज्ञान ॥
 ययपरिणाप्यतयामिकाटपृषधार्धधनेनपाममक्षिदाध्यात्मज्ञानस्यानितरिज्ञानसाधारण्यायोगासक्त्याभीष्टमरोच्योकि ॥ ५१ ॥ ॥ तरगतत्वाभ्यवर्तम् ॥ क्षान्तेचि
 त्तरेवमाभाससंययार्वादिर्वाक्यं ॥ ५२ ॥ ॥ कर्तव्यिष्यामिस्तुत्तरमप्यम् ॥ निष्ठाविनिष्ठयम् ॥ ५३ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ तत्र सर्वशंकापरित्यज्येत्यशंविद्विणोति ॥ धर्माधर्माविति ॥ अकर्तृभोक्तात्मनि श्रयात्कर्तृत्वादशंकाविरहिताकृतिः ॥ हत्वापि सदमोहो कानि तिवच्छानप्र
भावोक्तिरियनतु यथेष्टाचरणाभ्यनुज्ञेति बोध्यम् ॥ ११ ॥ रागद्वेषादिपदैस्तद्व्यजकचेष्टा उच्यते ॥ फलाफलेदृष्टानि देयोऽनेपेक्षेण निष्कामेन मनसालोकस्य हमात्रप्रयोजनेन
करोति ॥ १२ ॥ मौनमुक्तिकर्ममनयोगादि ॥ गतउद्वेगः फलासिद्धान्यथात्वप्रयुक्तउद्वेगोयस्मिन्कर्मणि ॥ १३ ॥ देवात्सपन्नेष्वश्वमेव कलजभक्षणादिकार्यपुर्वाभिर्कोह
पापोहमिति वाङ्मूकशक्याकल्पितैर्धर्माधर्मैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शोकानिमित्तेषु न शोचते उदयनिमित्तेषु च नोदिति ॥ १६ ॥ नारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनकाले कार्यानुरूपवत्तत्स्थ
ईश्वर उवाच ॥ ॥ सर्वाशंकाः परित्यज्य धैर्यमातुं ब्रूयात् ॥ महाभोक्ता महाकर्ता महात्यागी भवानव ॥ १७ ॥ ॥ भृंगी श उवाच ॥
किमुच्यते महाकर्ता महाभोक्ता किमुच्यते ॥ किमुच्यते महारत्यागी सन्म्यक्षयमेव भो ॥ १८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ धर्माधर्मौ महाभागशं
काविरहिताशयः ॥ यः करोति यथाप्राप्तौ महाकर्ता स उच्यते ॥ १९ ॥ रागद्वेषौ सुरवंदुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ॥ यः करोत्यनपेक्षेण महा
कर्ता स उच्यते ॥ २० ॥ मौनवाचिरहंभावो निर्मलो मुक्तमत्सरः ॥ यः करोति गतोद्वेगं महाकर्ता स उच्यते ॥ २१ ॥ शुभाशुभपुकार्यपुधर्मा
धर्मैः कुशंकया ॥ मतिर्न लिप्यते यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥ २२ ॥ सर्वत्र विगतस्नेहोयः साक्षिवदवस्थितः ॥ निरिच्छं वृत्तं ते कार्यं महाक
र्ता स उच्यते ॥ २३ ॥ उद्वेगानंदरहितः समयास्वच्छयाधिया ॥ न शोचते यो नोदति महाकर्ता स उच्यते ॥ २४ ॥ यथार्थकाले मतिमानसं
सक्तमना मुनिः ॥ कार्यानुरूपवत्तत्स्थो महाकर्ता स उच्यते ॥ २५ ॥ उदासीनः कर्तृतां च कर्मार्कमाचरंश्च यः ॥ समयात्यंतरत्यंतं महाकर्ता
स उच्यते ॥ २६ ॥ स्वभावो नैव यः शांतः समतां न जहाति वै ॥ शुभाशुभं त्याचरन्मो महाकर्ता स उच्यते ॥ २७ ॥ जन्मस्थिति विनाशे पुंसोद
यास्तमयेषु च ॥ सममेव मनो यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥ २८ ॥ नार्कचनद्वेषितयानि किंचिदभिकांक्षति ॥ भुंक्तं च प्रकृतं सर्वं महाभोक्ता स
उच्यते ॥ २९ ॥ नादत्तेऽप्याददानश्चनाचरत्याचरन्नापि ॥ भुंजानोपि न यो भुंक्ते महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३० ॥ साक्षिवत्सकलं लोकव्यवहा
रमखिलजगतीः ॥ पश्यत्यपगतच्छंयो महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३१ ॥

स्तस्य योजनानुकूलचेष्टावान् ॥ ३२ ॥ कर्मार्कमविहितनिषिद्धकर्मणिरस्य यदैवाच्चरस्तत्कर्तुं तामन्यप्रेरणेन हेतुकर्तृतामापद्यमानश्चांतर्मनस्य कर्त्तृत्वमिदं निश्चयेनोभयत्रयः सम
भावयति ॥ ३३ ॥ यो मित्रेषु शुभमभिनेष्य शुभमाचरन्पिसमतां न जहाति ॥ हियस्माद्धेतोयः स्वभावो नैव शांतः ॥ न सस्य च द्राष्टा दकता सदृश स्वभावो न्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥
जन्मादिषु प्रचक्षुभावविकारेषु उदयोद्विहरस्तमयोपक्षयस्तस्य हेतुपुशरीरेषु निर्विकारसन्मात्रात्मदर्शनास्तममेव मनोयस्य ॥ ३५ ॥ महाभोक्तुर्लक्षणा न्याह ॥ न किंचिदित्यादिना ॥
प्रकृतमस्तु तत्रारब्धोपनीतम् ॥ ३६ ॥ इन्द्रियैर्विषयानाददानोप्यद्वयासगपूर्णात्मप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते ॥ हस्तपादादिना आदानगमनायाचरन्पि निर्भ्रयात्मबुद्ध्यानाचरति ॥ एवम
शनायाचरतीति त्यद्वमात्मदर्शनान्भुंक्ते ॥ ३७ ॥ उदासीनः साक्षाद्द्रष्टा साक्षी तद्वत् ॥ ३८ ॥

अथापरापरिक्रियायति ॥ भारभार्तिर्लाभमप्ये ॥ यमाविशेषालयैः ॥ नोक्तामनिविशिवति ॥ १४ ॥ रम्यप्रवदद्वयारम्यम् ॥ यथास्त्वणमयोभ्यामोरम्यस्त्वणद्वय
 रम्यलधनिभा ॥ १५ ॥ सद्यन्त्यद्वयभोगायसमुपयुक्ता ॥ १६ ॥ यस्याहुपयाननोपयाना ॥ चकार प्रागुक्तगुणकद्वयसमुपयार्थ ॥ १७ ॥ अपमअत्वादुनिकुटम
 व्यन्म ॥ १८ ॥ विररतिविषयतम् ॥ १९ ॥ तद्वयकारशकारापरिष्कृतग्रह्यभेदे ॥ २० ॥ अभोभ्यभाक्तुमशक्यम् ॥ अत्वादुनिकेदि ॥ विकल्पिगविचरन्म ॥ २१ ॥
 अराधयदकारानकराच्छारनादि ॥ परत्कटदिव्यात्पाच्छारनादि ॥ २२ ॥ इतिप्रागुक्तक्षणयाधियानिरतिशयानवपूर्णाद्व्यासधियाभिधेयैतिसत्यमितिभा ॥ २३ ॥
 सुवेदुं खं क्रियायोगीभावाभावेअमप्रदे ॥ यत्पनोक्तामतिमतिमहाभोकासउच्यते ॥ २४ ॥ जराभरणभापध्वराज्यंटादिद्रुमेवच ॥
 रम्यमित्वयावत्तिमहाभोकासउच्यते ॥ २५ ॥ महातिसुवेदुं खानियभ्यासीवसागर ॥ समसमुपयुक्तातिमहाभोकासउच्यते ॥ २६ ॥
 अहिसामभनानुष्टिश्चार्थेयादिवाशव ॥ नापयस्माध्वपयातामहाभोकासउच्यते ॥ २७ ॥ कद्वल्लवणतित्तिकमद्वद्वद्वमुत्तमम् ॥ अ
 धमयातिताभ्यनमहाभोकासउच्यते ॥ २८ ॥ सरसनीरसचैवसुरवविरतया ॥ य पश्यातिसमसौभ्योमहाभोकासउच्यते ॥ २९ ॥ क्षा
 रवहमकारचशुभवाप्यशुभंतया ॥ समतासुस्विरायस्यमहाभोकासउच्यते ॥ ३० ॥ इदमोज्यग्रभोज्यचैत्येवत्यक्काविकल्पितम् ॥ नाता
 भिलापयामुक्तमहाभाकासउच्यते ॥ ३१ ॥ आपदसंपदमोहमानदमपरं परम् ॥ योमुक्तसमयाद्युद्धामहाभोकासउच्यते ॥ ३२ ॥ धर्मा
 धर्मासुखं दुःखं यानरणजन्मनी ॥ धियायेनोतिसत्यकमहात्यागीसउच्यते ॥ ३३ ॥ सर्वेच्छा सकला शका सर्वेहा सर्वनिश्चया ॥ वि
 यायेनपतित्यकमहात्यागीसउच्यते ॥ ३४ ॥ इहस्यमनसोदु वैरिद्रियाणामन स्थिते ॥ नूनयेनोद्धितास्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३५ ॥
 नमदहनजन्मापिपुक्तयुक्तनकर्मणी ॥ इतिनिश्चयवानतमहात्यागीसउच्यते ॥ ३६ ॥ येनधममधर्मचमनोमननर्माहितम् ॥ सवमन
 परित्यक्तमहात्यागीसउच्यते ॥ ३७ ॥ यावतीहस्यकलनासकलेयविलोष्यते ॥ सायेनसुसुप्तसत्यकमहात्यागीसउच्यते ॥ ३८ ॥ इत्युक्तं
 वदवनशरीरायपुरातनम् ॥ एतादृष्टिमवष्टभ्यतिपुराभगतज्वर ॥ ३९ ॥ नित्योदितविमलरूपमनतभायंभ्रांतिनिरकलाकलनं हि किं
 चित् ॥ इत्येवभावयनिरजनतामुपतोनिवाणमहिसकलामलशांतवति ॥ ४० ॥

सपार्दहाभाक्षय कायचेष्टा ॥ धियाविययवापदेवयित
 स्मका ॥ १४ ॥ देहाद्येनासत्तातत्तत्त्वं सद्येनभिष्यात्पुन्याउज्जितात्यका ॥ १५ ॥ युक्तयुक्तेष्वहिलनिषिद्धेष्टानिष्टाचरणछेपवा ॥ १६ ॥ धर्मपधर्मचरातीरम् ॥
 मनोवदमनसम् ॥ इतिरमागारिधेदितम् ॥ १७ ॥ सुषुप्तम्यप्ररतिनेषाभासस्यका ॥ १८ ॥ उपसहस्रति ॥ इतीति ॥ १९ ॥ यथाभावनयामाकाकर्मिभूभाभोकास
 गीशनायासनभवनर्तमावनाशमायोभिश्रानि ॥ नित्योदितमिति ॥ देहावलेदेहादियस्यकोशानानवस्थापयस्यचनिरासननिरजनतामुपेत सपरिशोडनित्योदितविमलरूप
 पद्विर्वातिर्किंचित् रेतरेवचनकलननालीत्येवभाषय ॥ एवमष्टाभाषयकाश्रावाभिष्यन्तयाकलनामलक्ष्यभाषास्योपत्यतथाविच सन्निवाणमेहिमासुदीत्यर्थ ॥ ४० ॥

हे अगहमसारेयत्किञ्चिन्नातितसमस्तेषुकल्पेषु द्विपराद्धाधिकालावयवेषु प्रसिद्धाना सर्वत्रार्थाणामेकवीजमूलकारणभूतमनामयं स्वयं जन्मादिविकारामयशून्यं परमात्मरूप
ब्रह्मैव ॥ तच्च बृहत्सर्गभेदेर्बृहत्तसर्वभावविकल्पमपिरवमाकाशमेवास्ति ॥ सर्वाविकल्पशून्यमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यत्तच्च किञ्चित्किञ्चिदपि सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं अपिशब्दात्कारणत्वं
देकरसाद्वत्क्षणोऽन्यन्नसंभवत्येव ॥ सत्. पृथक्के असत्त्वापत्तेः ॥ अपृथक्के सदैकरस्यापत्तेः ॥ प्रकारांतरस्य च सभावनायोगादिति भावः ॥ हे साधोऽनस्त्वसद्वत्तैवाहमित्येवातर्क
निश्चयः सत्प्रथमसमाभ्यभ्यासवलेन स्थित्वा समभूमिका क्रमेणाधिरुस्य गताशकविलासतथैवास्त्वर्थः ॥ ४२ ॥ हे माधो त्वयद्विअतर्मुखः सन्निराकृतहकतितामुपैपितदाव
हिष्ठसमस्तकार्यजातकर्त्तृत्वं किञ्चिदपि खेदनायास्येवेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ इति श्रीवाग्विष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० पंचदशोत्तरशततम सर्गः ॥ ११५ ॥

अनामयं ब्रह्म समस्तकल्पकार्यैकवीजं परमात्मरूपम् ॥ बृहच्च तर्कहितसर्वभावं खमस्ति भातीह यदंगकिञ्चित् ॥ ४१ ॥ अन्यत्किञ्चित्किं
चिद्विदं कदाचिन्नसंभवत्येव सत्प्यसच्च ॥ इत्येव साधो हृदनिश्चयोतः स्थित्वा गताशंकविलासमास्व ॥ ४२ ॥ अंतर्मुखः सन्सततं समस्तं
कुर्वन्बहिष्ठं खलु कार्यजातम् ॥ न खेदमायासिकदाचिदेव निराकृताहंकृतितामुपैषि ॥ ४३ ॥ इ० वा० वा० दे० भो० नि० पू० व्रतत्र
यनिरूपणानामपंचदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञाचित्तेहंकारनाम

नि ॥ गलिते वा गलद्रूपे लिंगसत्त्वस्थकिं भवेत् ॥ १ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ बलादपि हि संजातानलिपंत्याशयं स्मितम् ॥ लोभमोहाद
योदोषाः प्रयांसो वसरोरुहम् ॥ २ ॥ मुदिताद्याः श्रियो वक्रं न मुंचंति कदाचन ॥ गलत्त्वहंकारमये चित्ते गलति दुष्कृते ॥ ३ ॥ वासनाग्रंथय
श्चिन्ना इव जुल्यं त्यलंशनैः ॥ कोपस्तानवमायाति मोहो मां घाहि गच्छति ॥ ४ ॥ कामः क्लृप्तं गच्छति च लोभः क्रापि पलायते ॥ नो ह्यसंतीद्वि
यापयुच्चैः खेदः स्फुरति नोच्चकैः ॥ ५ ॥ न दुःखान्युपबृंहंति न वलंति सुखानि च ॥ सर्वत्र समता दैति हृदि शैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥ सुखदुःखाद
यस्तत्तेहश्च ते यदिवामुखे ॥ दृश्यं त एव तुच्छत्वात् नालिपंति ते मनः ॥ ७ ॥ चित्ते गलति गीर्वाण गणस्य स्य हणीयताम् ॥ साधुर्गच्छत्युदन्त्य
स्य समता शीतचंद्रिका ॥ ८ ॥

चित्तस्य गलतो नित्यं च नु धादिषु भूमिषु ॥ गलितस्य च लक्ष्माणिवर्णने च पुमाश्रयात् ॥ १ ॥ सत्त्वस्थक्षीणवासन
स्य मनसो लिलक्षणम् ॥ १ ॥ एव पृष्टो वासिष्ठः प्रथमलोभमोहादिदोषक्षय एव मुख्यतल्लक्षणमित्याह ॥ बलादिति ॥ संजाताः संजनिताः परीक्षाद्यर्थपरेण बलादपि संपादिता इत्य
र्थः ॥ सितशुद्धशुभच ॥ २ ॥ सदा मुख्यप्रसन्नतादिरपि तल्लक्षणमित्याह ॥ मुदिताद्या इति ॥ दुष्कृते विप्रादहेतौ पापे ज्ञानाग्निना गलति सति ॥ ३ ॥ उत्तमप्रचयत्नलक्षणं ताराण्यप्याह ॥
वासनेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ शैल्यतापनिवृत्तिस्तत्त्वदायिनी ॥ ६ ॥ ननु ज्ञानिनामपि कदाचिन्मुखे सुखदुःखादिर्लिंगानि प्रसादमालिन्त्यादीनि दृश्यते यथा प्राक्कुभस्य दुर्वासः शापश्च
वणेशिखिव्यजस्य यथा वा विश्वामित्रेण हरिश्चंद्रच्छलने पुत्रघातेन च वसिष्ठस्य तत्कथमुदिताद्याः श्रियो वक्रं न मुंचंति तिलक्षणा घटनेत्याह ॥ सुखदुःखादय इति ॥ भोजकप्रारब्ध
प्राबल्येन दुःखनष्टिगमालिन्याभासयोः कदाचिदुदयेप्युत्तरक्षणे मिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वात् न तयोस्तच्चित्तलेपकत्वमितिनित्याभावाविकमुखादिप्रसादविधात इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ तेषां विषयादिपानि ॥ निपुनं विनीतम् ॥ १ ॥ आर्त्तं भवैरसादिशरीर्यैर्दृष्टो विषयोपि ॥ सतागतिनादकाराणाम् ॥ १० ॥ इदानीं बालाणां स्यान्ति सुलभं सर्वं प्रा-
प्तं यद्यप्यस्य विपर्ययसदृशं ॥ बुद्ध्या लोकेनेति ॥ पुण्ड्रक्षणेन लोकेन प्रकाशेन ॥ अथ बाधस्य कर्मण यथा बुद्ध्या आलोकनालोकेन बालोके स्यात्प्रभाषेण साध्यो लभ्ये अस्ति मित-
आपराधसिद्ध्यसि तेषां विषये प्रमादवन्तु नियतेन प्रवर्तितेन विगच्छित्यर्थः ॥ ११ ॥ मया प्रसीतं हि कर्म यथा मया पादं निषेधे द्विद्वैतस्योपेक्षेया ॥ विधीति मिति ॥ हे भगव-
त्सत्मान बाध एतत्जननमरणोपलक्षितसारासागणपुनरिति आर्थो हसति नृमिच्छो पुरुषस्य तत्परिनिर्दिशयानंदं लानि विरमुचिना विषयाभिप्रायानुमहं ददामश्चाकिपरमात्मन स्व-
त्किं दर्शयस्याभ्यागं केन च्छे भोगं च किं स्यादिति तत्र ताभ्यस्ता विचारैरागम्यात्मिकाभिरपेक्षयामोऽभिमत उपायोऽभ्युपायः ॥ तस्मात्तमे बाधाय विहित्यर्थः ॥ १२ ॥ इति श्री-
उपशान्तचक्रांतचक्रस्य भद्रतिरोधिषः ॥ निश्चयोर्जितं स्वच्छं बहतीत्यमहदु ॥ ९ ॥ भावाभावाविरुद्धोपि विचित्रापि महानपि ॥ नान-
दायनवेदाय सतंसं सति विभ्रमः ॥ १० ॥ बुद्ध्या लोकेन साध्यो स्मिन् वस्तुन्यस्मा मितपादि ॥ प्रवर्तते न यो मोहात्ताधिगस्तुनराधमम् ॥ ११ ॥
विश्रान्तिमाप्नुमुचिता विरमंगदुस्वरत्नाकरं जननसागरमुत्तिर्गो ॥ कोहं कथं जगदिदं च परचक्रिं स्यात्किं भोगैरिति मतिं परमोभ्यु-
पायः ॥ १२ ॥ इत्यादिवांसिष्टमहाराभायणे वा ० दे० मा० ० ति० पू० गालितचित्तलक्षणकथननामपादशाधिकशततम सर्गः ॥ ११६ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ भवतामादिपुरुष इदं च कुर्त्तां मभूयति ॥ इदं चाकुर्वं प्रमादवययामुक्तसंयाधु ॥ १ ॥ इदं चाकुर्त्तां मभूयति स्वरा-
उपपरिपालयन् ॥ कदाचित्कान्तगतमनसा समर्चितयन् ॥ २ ॥ जरामरणसक्षोऽसुखं स्वभ्रमस्थितः ॥ अस्मदभ्यप्रपंचस्य कोहेतु-
स्यादिति स्वयम् ॥ ३ ॥ जगतो न विवेदासौ कारणं चिंतयन्नपि ॥ अथैकदा एच्छदसौ ब्रह्मलोकगतमनुम् ॥ ४ ॥ पूजितं स्वम् भासस्यं भग-
वतं प्रजापतिम् ॥ इदं चाकुर्वन् ॥ मां योजयति धार्ष्ट्येन भगवन्करुणानिधे ॥ ५ ॥ भवद्यसादृशं यथा भवतं प्रपुनजसा ॥ कुत स-
र्गाय भावात् स्वरुपा स्य कीदृशम् ॥ ६ ॥ किं यदेतज्जगत्कस्य कदा केनेति कथ्यते ॥ अहं कथं विप्रमादस्मात्सं सति विभ्रमात् ॥ ७ ॥ विमु-
ख्ययपनाकर्त्ता जालादि विवर्धनम् ॥ मनुर्वन् ॥ अहो नु विरकालेन विवेके सुविकसिनि ॥ ८ ॥ वितयानर्या विच्छन्तासार-
प्रयस्त्वया हतः ॥ यदिदं दृश्यते किंचित्तया स्ति त्वय किंचन ॥ ९ ॥

[illegible]

ननु साख्या उपदाने परमसुखतया स्थितमेव कार्यं निमित्तैराविर्भाव्यते इत्याहुः ॥ वेदांतिनस्तु सद्रसैव जगदात्मना सर्गोत्पद्यत इति तत्कथं तन्मास्तीत्युच्यते तत्राप्युच्यते ॥ यस्मिन्
 ति ॥ साक्षिणा इद्विधैवार्थानोदश्यते तत्किंचिदपि सोपादानेन स्थितप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १० ॥ स्यादपि न सावानाप्यस्य यतो नास्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयमप्याह ॥ अविनाश
 मिति ॥ ११ ॥ प्रतिविवमिति ॥ तथा च दर्शसत्तायाः प्रतिविवेखिवसर्गाभ्यासाद्ब्रह्मसत्तानुविद्धजगदस्तु नाम तथापि त्यतः सत्त्वं तस्य नास्त्येवेति तन्मास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेति भावः
 ॥ १२ ॥ कस्तिर्हि बहुस्याप्रजायेयेति सकल्पब्रह्मण एव जगज्जीवभावश्चेतरेषां यस्तत्राह ॥ भात्यभावेति ॥ स्फुरणशक्तयश्चिदाभासाः ॥ ब्रह्मादन्तर्गत्स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मभिमनेन त
 द्रूपताम् ॥ भूतनापृथिव्याद्याभिमनेन तद्रूपताम् ॥ १३ ॥ अन्यत्त्वचतुर्विधं भूतप्रामताम् ॥ तथा मिथ्यापाधिषु भाग्याचिदाभासानां यथादिकल्पनानवस्तुनस्तत्त्वसक्तिरित्याह ॥ अ
 यथा गंधर्वनगरं यथा वारिमरुस्थले ॥ यत्तु नोदश्यते किंचित्तन्ना किंचिदिव स्थितम् ॥ १० ॥ मनःपथुं द्रियातीतं यस्यादपि निर्विकचन ॥ अ
 विनाशं तदस्तीह तत्सदात्मैतिकथ्यते ॥ ११ ॥ इयंतु सर्वदृश्यादयाराजन्मर्गपरंपरा ॥ तस्मिन्नेव महादर्शोऽप्रतिविवमुपागता ॥ १२ ॥ भाः
 स्वभावसमुत्पन्नान्ब्रह्मस्फुरणशक्तयः ॥ काश्चिद्ब्रह्मादन्तर्गत्तिकाश्चिद्ब्रह्मच्छंतिभूतताम् ॥ १३ ॥ अन्यास्त्वन्त्यत्वमायाति भवत्येवं जगत्स्थि
 तिः ॥ नवं धोस्ति न मोक्षोस्ति ब्रह्मैवास्ति निरामयम् ॥ नैक्यमस्ति न च द्वित्वं संवित्सारं विजृम्भते ॥ १४ ॥ एकं यथा स्फुरति वारितरंगभंगैरं
 परस्फुरति चिन्नचकिंचिदेव ॥ त्वं वंधमोक्षकलने प्रविमुच्यदूरे स्वस्थो भवाऽभवभयोऽभयसार एव ॥ १५ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षो
 पायेषु निर्वाणप्रकरणे पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादसप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ मनुस्वाच ॥ ॥ संकल्पोन्मु
 खतां याताः सत्यश्चिन्मात्रसंविदः ॥ आपस्तरंगत्वमिव याति भूमिपजीवताम् ॥ १ ॥ ते जीवाः संसरंतीह संसारे पूर्वमुत्थिते ॥ सुखदुःखद
 शामोहो मनस्येवास्ति नात्मनि ॥ २ ॥ अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेदुना ॥ तथानुभवमात्रात्तादृश्येनात्मावलोक्यते ॥ ३ ॥ नशास्त्रेना
 पिगुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ॥ दृश्यते स्वात्मनेवात्मा स्वयासात्वरथयाधिया ॥ ४ ॥

नबधोस्तीति ॥ १४ ॥ उक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसहरति ॥ एकमिति ॥ यथा एकवारितरंगभेदैः परस्फुरति एव चिदपि जगद्भेदैः परस्फुरति ॥ मायाभावात्वात्तच्च न किंचिदेव
 अतस्त्ववधमोक्षधर्मोदरे प्रविमुच्य न विद्यते भवभययस्य तथा विधे सन्नभयब्रह्मसार एव भवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० सप्तदशोत्तरश
 ततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ कुतः सर्गः कदाकस्य केनेत्येवामिहोत्तरं ॥ तथा त्वदर्शनापायामनुमानत्रयकीर्तिताः ॥ १ ॥ तत्रादौ शुद्धसंविदो जीवभावे निमित्तमा
 ह ॥ सकल्पेति ॥ चिन्मात्रस्य शुद्धचैतन्यस्याविद्याया तत्तत्सत्कारविचित्रायां प्रतिविवरूपाः सविदः सत्काराणामंतःकरणतया परिणामेन दृष्टिच्छिन्नतया जीवतां याति ॥ १ ॥
 पूर्वमुत्थिते उपाधितया आविर्भूते सारे समदिव्य छिन्नसः कार्ये ॥ एवं सति यत्फलितं तदाह ॥ सुखदुःखेति ॥ २ ॥ नन्वदृश्य आत्मा कथं दृश्ये मनसि ससारदुःखीतद्विमुक्तो वा अ
 विवेके विवेको वा दृश्यते तत्राह ॥ अदृश्य इति ॥ दृश्येनातःकरणेन चरमसाक्षात्काररूपतस्परिणामेन च निमित्तेन ॥ ३ ॥ सत्त्वस्थयानिरहममतावस्थया ॥ ४ ॥

[illegible]

वण्यते पुरुषस्यावसातऽनमोक्षबंधयोः ॥ विद्याविद्यात्मशक्तिभ्यां सत्यासत्यात्मनिश्चयात् ॥ १ ॥ स्पृष्टेऽप्यर्तस्पर्शमिव हतिष्ठेत्युक्तं तत्र ब्रह्म किमर्थमायया स्पृष्टेते कथंचासंस्पृष्टेतिष्ठ
 तीतीक्ष्वाको जिज्ञासालिङ्गैरुपलब्ध्यमनुराह ॥ सर्गात्मभिरिति ॥ विभुरयपरमात्मा प्रसवधर्मिण्या आविद्याशक्त्या अविदुषः प्रति सर्गात्मकै स्पृष्टे क्रीडते विदुषः प्रति तु तत्सहारात्मिक
 याविद्याशक्त्या समूलसर्गसंहृत्य बाधितत्वात्कूटस्थोदये आत्मनि सदैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र रागाद्यहत्तस्य सर्गशक्त्युदय इव वैराग्या निवृत्तस्य सहाराशक्त्युदयोऽपि स्वरसत एव
 भवतीत्याह ॥ स्वयमिति ॥ २ ॥ तत्र ज्ञातात्मनि जीवजगत्साधारणसत्तासमान्यात्मना विभाव्यमानेन द्विशेषात्मकबाध्यात्मिकपदार्थजालकल्पने दृष्टान्ताह ॥ चंद्रेति ॥
 अर्धेषु प्रभाज्वालाप्रभेदा यथा कल्पितास्तथा जगद्वैचित्र्यतद्द्रव्यकबुद्ध्यादिवैचित्र्यकल्पितमित्यन्वयः ॥ तन्मायो महणमायाशवलदृष्टान्तर्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वगतत्वं प्रकाश
 मनुरुवाच ॥ ॥ सर्गात्मभिर्विभुः स्पृष्टैः क्रीडते बालवत्स्वयम् ॥ संहारात्मकशक्त्या यत्संहृत्यात्मनि तिष्ठति ॥ १ ॥ स्वयमस्य तथा शक्तिरुद-
 त्यावध्यते यथा ॥ स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्युन्मच्यते यथा ॥ २ ॥ चंद्रार्कवक्त्रितसायोरलादीनां यथा चिपः ॥ यथा पद्मादिदृक्षाणां निर्झरा
 णां यथा कणाः ॥ ३ ॥ तथ दंबह्यणिस्फुरेजगद्बुद्ध्यादिकल्पितम् ॥ दुःखप्रदमतज्ज्ञानां तदवातदिव स्थितम् ॥ ४ ॥ अहो नु चित्रात्मा यं
 तात विश्वविमोहिनी ॥ सर्वांगप्रोतमप्यात्मयदात्मानं न पश्यति ॥ ५ ॥ चिदादर्शमयं सर्वजगदित्येव भावयन् ॥ यस्मिंस्तु पशान्तिच्छंस
 ब्रह्मकवचःसुखी ॥ ६ ॥ अहमर्थविमुक्तेन भावेनाभावरूपिणा ॥ सर्वशून्यं निरालंबं चिद्रूपमिति भावयेत् ॥ ७ ॥ इदं स्पृष्टमिदं नेति बीजं त-
 दुःखसंतते ॥ तस्मिन्त्याभ्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥ ८ ॥ राजन्नभावनाज्ञेण रम्यारम्यविभागिता ॥ पौरुषातिशयेनाशुस्वेनैवां
 तर्विलूयताम् ॥ ९ ॥ अभावनेन भावनां विलूय कर्मकाननम् ॥ परं समेत्य तानवां विशोक् एव तिष्ठु भाः ॥ १० ॥

स्यात्मानोऽदर्शनमसतोऽप्रकाशस्यापि जगतस्फुटदर्शनं चाश्चर्यमघाटितपटनासमर्थमायावलोकदेवेत्याह ॥ अहो इति ॥ सर्वे व्यगेष्वावयवमायेषु बाध्यात्मिकभावेषु प्रोतमतर्ब-
 हिश्च व्याप्तमप्यात्मानयद्यस्मान्न पश्यति ॥ ५ ॥ कया तर्हि भावनया आत्मानं दृष्ट्वा सुखी स्यात्तामाह ॥ चिदादर्शमयमित्यादिना ॥ आदर्शेन गरादिरिव ब्रह्मणि जगत्ताति भासि क-
 नवास्तवमिति भावयन्तित्यर्थः ॥ मोहशरैरेभेद्यब्रह्मैकवचयस्यस ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति वैषम्यकल्पनमिति शेषः ॥ ८ ॥ अभावनासमाध्यभ्यासेन सर्वदृश्यविस्मृतिस्तद्वृक्षणेना-
 ज्ञेण रम्यारम्ययोः पदार्थयोर्धिभाविता प्रिया प्रियता वैषम्यकल्पना साहिरागद्वेषहेतुः समदृष्टिदाढ्यलक्षणपुरुषप्रयत्नातिशयेन विलूयतां लिखताम् ॥ ९ ॥ सभाधिलक्षणेनाज्ञा-
 वनेन बाध्यार्थभावनतत्पराजकधर्मार्थमूलक्षणकर्मकाननं च विलूय परमाकाशादप्यधिकतानवसौ क्ष्म्यं समेत्य तद्वलेन शोके ह्वलेषु विशेषोक् एव तिष्ठेत्यर्थः ॥ १० ॥

[illegible]

तमेवप्रशंसति ॥ मनोवचोभिरित्यादिना ॥ १ ॥ तस्यामेव सर्वदृशानां प्रत्यगात्मनिसम्यक्विलयादात्यंतिकी जीवन्मुक्तेत्याह ॥ अंतरिति ॥ तथा सप्तमभूमिकप्रसिद्धया
 ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्यानु जीवन्मुक्तम्यकीदृशो न भवत्समाह ॥ न विधेइति ॥ १२ ॥ एककः एकचरोयतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिक्षुद्रेषु तृणापेषु अतिमहत्त्ववरे अति
 प्रकशोभा नौयत्तस्य सिद्धतरसन्मात्रतद्देवप्रत्यक्षिन्मात्रमहमस्मीत्यखड्गमहावाक्यार्थमत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ चित्तोभेमहिमा व्यापक इति तस्य परमात्मनो महिमानं ज्ञात्वा कक्षयीमर
 णादिद्वि स्वभागित्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वधीते कर्मणानो कनीयात् ॥ तस्यैव स्यात्सर्वविश्वविदित्वानलिप्यते कर्मणा पापकेनेति ॥ १७ ॥ जीवन्मु
 त्तुर्यातीतपदावस्थ्या सप्तमीभूमिकोत्तमा ॥ मनोवचोभिरप्राख्यास्वप्रकाशपदालिका ॥ १८ ॥ अंतःप्रत्याहतिवशाच्चेत्यंचेन्न विभावित
 म् ॥ मुक्त्वा स्य संदेहो महासमतया तथा ॥ १९ ॥ यद्भोगसुखदुःखं शैरपरामृष्टपूर्णधीः ॥ सशरीरोऽशरीरो वा भवत्येवंमतिः पुमान् ॥ ११ ॥
 न भिद्यन् च जीवा मिना हंसनाप्यसन्नयम् ॥ आत्मारामो नरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ २० ॥ व्यवहार्युपशान्तो वा गृहस्थो वाथ वैककः ॥
 अहंन किंचिच्चिदिति मत्वा जीवो न शोचति ॥ १३ ॥ अलेपको ह मजरानीरागः शांतवासनः ॥ निर्मलास्मि चिदाकाशमिति मत्वा न शो
 चति ॥ १४ ॥ अहंमतादिरहितः शुद्धो बुद्धोऽजरामरः ॥ शांतः समसमाभास इति मत्वा न शोचति ॥ १५ ॥ तृणाग्रं ध्वं वरेभानौ न रनागाम
 रेणुच ॥ यत्तदस्ति तदेवेति मत्वा भूयान शोचति ॥ १६ ॥ तिर्यग्ध्वं मधस्तान्मेव्यापको महिमा चितः ॥ तस्यानंतविलासस्य ज्ञात्वोति कइव
 क्षयी ॥ १७ ॥ बद्धवासनमर्थीयः सेव्यते सुखयत्यसौ ॥ यत्सुखाय तदेवा शुभस्तु दुःखाय नाशतः ॥ १८ ॥ अविनाभावनिष्ठत्वं प्रसिद्धं सु
 खदुःखयोः ॥ तनुवासनमर्थीयः सेव्यते वा विवासनम् ॥ १९ ॥ नासौ सुखाय तनासौ नाशकाले न दुःखदः ॥ क्षीणवासनया बुद्ध्या यत्क
 र्म क्रियते न प ॥ २० ॥ तद्भवजीव बद्धयोनं कुरं प्रविमुचति ॥ देहेद्रियादिना कर्मकरणौपेन कल्प्यते ॥ २१ ॥ एकः कर्त्ता च भोक्ता च कइ
 वां गोपयते ॥ भावनां सर्वभावेभ्यः समुत्सृज्य समुत्थितः ॥ २२ ॥ शशांकशीतलः पूर्णो भाति भासेव भास्करः ॥ क्रियमाणा कृता कर्मतू
 लश्रीर्देहशाल्मले ॥ २३ ॥ ज्ञानानिलसमुद्भूता प्रोड्डीयकापि गच्छति ॥ सर्वैव हि कलाजंतोरनभ्यासेन न भ्रमति ॥ २४ ॥
 कतानामपि जीवनस्य विषयभोगाधीनत्वाद्द्विषयनाशोऽज्ञादेव दुःखप्रामिमाशक्यविशेषवक्तुमज्ञास्य विषयनाशोऽद्वैतोत्तिप्रकारमाह ॥ बद्धवासनमिति सार्धेन ॥ १८ ॥ अवि
 नाभावनिष्ठत्वसहावस्थितिनियमः ॥ जीवन्मुक्तानां तद्वैलक्षण्यमाह ॥ तनुवासनमिति ॥ चतुर्थ्यादिभूमिकास्तनुवासनं सप्तमभूमौ तु विवासनम् ॥ १९ ॥ एवं कर्मापि तेषाम
 लेपकमित्याह ॥ क्षीणेति ॥ २० ॥ देहेद्रियादिषु भिन्नेष्वेकात्मतादायक्या व्यासेन तत्कृतकर्मस्य ह भवैकः कर्त्तैत्यभिमानो हि कर्मभिलषः स्यात् न च मुक्तानां सोऽस्तीत्याशयेनाह ॥
 देहेद्रियादिनेति ॥ २१ ॥ भावानामहंताय व्यासम् ॥ सर्वेभ्यो देहेद्रियादिभावेभ्यः सस्यगुत्सृज्य सस्यगुत्थितो निर्गतः ॥ २२ ॥ कृतासंचितरूपा ॥ २३ ॥ कर्मवद्भानकलापि
 कालेन श्येदित्याशक्याह ॥ सर्वैवेति ॥ २४ ॥

कथयति तच्छास्यति तत्राह ॥ एतदिति ॥ एतस्यात्मनः स्वपारमार्थिकं रूपमासाद्य साक्षात्कृत्य ॥ १२ ॥ प्रकृतिः स्वाभाविकात्मरूपम् ॥ भावना अनादिविस्तृतस्वरूपप्रतिपत्तिरस्य
 न चरमसाक्षात्कारदत्तस्तदनुप्रवेशात्तन्मात्रासाक्षात्काराभिप्रायदाभावतितदा एव प्रसिद्धः प्रत्यगात्मैव स शास्त्रप्रसिद्धो मोक्षस्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तादृशसाक्षात्कारेण जीवन्मु
 क्तः कथयति तदिति ॥ प्रशान्तेति ॥ शास्त्रार्थजिज्ञासाकाव्यनाटककार्यजिज्ञासालौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविक्षेपाश्च निवर्तते इति समः ॥ १४ ॥ इति श्रीवासिष्ठम्
 ता० प्र० नि० पू० एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥ ॥ ७३ ॥ निरुद्धस्यात्मबोधस्य नुयतीति तपदस्थिते ॥ मुक्तस्येह यते श्रयार्थलक्षणे र्भनुनेयते ॥ १ ॥ निरस्तानि शेषवि
 कल्पविषयसमस्तुखलित्वमीति यायोगिनः स्थितिरुक्ततामेव प्रपचयति ॥ येन केनचित्कित्यादिना ॥ आच्छन्नो वै चैराच्छादितः ॥ आश्रितो भोजितः स योगी स भ्रातृमानुषानदपरा
 र्वाय प्राप्नोराजो वेति पापमदृशेयमुपमा ॥ तत्त्वदृशानुगतदानदस्योपमास्ति यतो वाचो निवर्तत इत्यादि श्रुत्या हेरण्यगर्भानं दानविषयानदमोकारमहार्णवतया निरवित्त्वप्रतिपाद
 • एतत्स्वरूपमासाद्य प्रकृतिः परिशान्त्यति ॥ न देशो मोक्षनामास्ति न कालो नंतरास्थितिः ॥ १२ ॥ अहं कर्तेर्विमोहस्य क्षये पोष्यं विलीयते ॥
 प्रकृतिर्भावानामोक्षः स्यादेष एव सः ॥ १३ ॥ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलो निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः ॥ निरस्तानि शेषविकल्प
 विषयः समस्तुखलित्वमिति शाश्वतात्मकः ॥ १४ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० इक्ष्वाकुमनुसं० एकविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥
 मनुखवाच ॥ येन केनचित्कित्याच्छन्नो येन केनचित्कित्याश्रितः ॥ यत्र क्वचन शायी च समसमादिवराजते ॥ १ ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रेण
 योजितः ॥ निर्गच्छति जगज्जालात्पंजरादिव केसरी ॥ २ ॥ वाचामतीति विषयो विषयाशादशो ज्ञितः ॥ कामयुगलतः शोभां शरदिव
 नभस्तलम् ॥ ३ ॥ गंभीरश्च प्रसन्नश्च गिराविव महाद्रुदः ॥ परानंदरमाक्षुब्धोरमतस्वात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ सर्वकर्मफलत्यागी नित्यतमो नि
 रंश्रयः ॥ न पुण्येन न पापेन लिप्यते न तरेण च ॥ ५ ॥ स्फटिकः प्रतिविंबेन यथायाति न रंजनम् ॥ तज्ज्ञः कर्मफलं तस्तथानायाति रंजनम्
 ॥ ६ ॥ विहरज्जनतादृदहक र्त्तनपूजनैः ॥ खेदाह्लादौ न जानाति प्रतिविंबगतैरिव ॥ ७ ॥ निस्तोत्रो निर्वाकारश्च पूज्यपूजाविर्जितः ॥
 संयुक्तश्च वियुक्तश्च सर्वाचारनयकर्मैः ॥ ८ ॥ तस्मान्नो द्विजतलो को लोका नो द्विजते च सः ॥ रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यते पि च युज्यते ॥ ९ ॥
 नात ॥ १ ॥ तस्यार्थसिद्धविद्वत्सन्धासमाह ॥ वर्णित ॥ शास्त्रेण यत्रणा किकरवन्मिथमनतया वर्जितः ॥ जगति जालवद्धवेहेनैरैहिकामुष्मिकं क्रियातफलकर्तृत्वभोक्तृत्वा
 दिवासानासपादित्यर्थः ॥ २ ॥ वाचामतीति तस्य निरतिशयानवस्थानुभावस्यैव विषयः ॥ अतएव विषयाशादशो ज्ञितः ॥ ३ ॥ परस्यानदस्य रसनरसो निरंतरमास्वादनं तस्माद
 क्षुब्धोऽप्यनुतः ॥ ४ ॥ इतरेण हर्षविषादादिना च ॥ ५ ॥ कर्मफलेन प्रारब्धोपनीतस्तुल्यदृग्वादिना ॥ रजनरूपांतरापत्तिम् ॥ ६ ॥ तदेव स्पष्टमाह ॥ विहरन्मिति ॥ देहस्य क
 र्त्तनैश्छेदने पूजनैश्च देहप्रतिविंबमिथमप्येति परधर्मातिप्रतिविंबगतैरिवेत्युच्यते ॥ ७ ॥ पूज्यपूजितोऽपि निस्तोत्रोऽपि निर्वाकार इति कर्मधारये कर्मे
 ण विशेषणान्वयः ॥ संयुक्तश्चेत्यादिरस्यैव प्रपंचः ॥ ८ ॥ उद्विजते विभोति ॥ रागद्वेषादिपदैस्तान्मिथमिति विषयालक्ष्यते ॥ कदाचित्कारश्च बलाद्युज्यते त्यज्यते च ॥ ९ ॥

कस्यचित्कुशलनोरपि प्रमेयमिति विषये स यत् तत्तोनारोहति नातर्भवति ॥ तस्य तत्कुशलमतयोपिनयत्कुरुणाकलीत्यर्थः ॥ अथ हारतुं घालेनापि प्रमेयीकियते अस्मै
 माप्यनुवृत्तेन वशीकियते एतदेव मरुतुराशयः शुद्धचित्तत्वादञ्जीत्यर्थः ॥ १० ॥ तस्य ज्ञानसमकालमेव मुक्त्या देहाविषायेन च पुनर्भक्तिनिमित्तीयैर्देहत्यागस्य भारी विधनास्ती
 त्याह ॥ तनुमिति ॥ कदाचन कदाचित्पितृनुमावात्यजगुप्तमानक्षणदशनीयविधानुत्तयाजगु तयाप्यसौ ज्ञानसमप्रतिपदमेयमुक्तो विदेहस्थेति प्रेरणसमयः ॥ ११ ॥ तदुप
 पदानयार्थमासत्सल्लापमाह ॥ अहं यतीतिरिति ॥ १२ ॥ सपूजनीयमिति ॥ तया वभुति ॥ ययलो कभनसासिभिर्भाति विशुद्धसत्त्व कामयते यो भव कामात् ॥ तल्लोके कलभते ती
 भव कामां लसाशान्न वसथयेदुति काममिति ॥ १३ ॥ तत्पूजनेष्वपरमपुरुषार्थमापककान्तेनुरीत्याह ॥ नति ॥ इदमग्नौ भावमाययो देयातया विधानां जीवभुक्तानां भक्त्या
 भजनेन प्रत्यक्षप्राप्तमाह ॥ आसायतेन यद्वाहितं निर्सायत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अथ हरेर्भक्तिस्वरस्य ॥ १५ ॥ ॥ इ० वा० ता नि० पू० ॥ द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२ ॥
 प्रमेयेकस्य चिदपिनरोहति महाशयः ॥ प्रमेयीकियते चापि घालेनाप्यदुराशयः ॥ १० ॥ तनुत्पज्जुवातीर्येष्वपचस्य गृहेषु विवा ॥ माकदा
 चन वाराजन्वत्तमानं पिवाक्षणे ॥ ११ ॥ ज्ञानसमाप्तिसमये मुक्तो सौ विगताशयः ॥ अहं भातिर्देहं धाय मोक्षो ज्ञानेन तत्क्षयः ॥ १२ ॥
 सपूजनीयं सज्जत्येनमस्कारं सयत्नतः ॥ सतिरीक्ष्यो भिवाप्य भविभूतिविभवैषिणा ॥ १३ ॥ नयजतीर्यै न तपः प्रदानेन सायतेन तत्परम
 पवित्रम् ॥ आसायते क्षीणभवामयानां भक्त्या सत्तामात्यविदां यदगः ॥ १४ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्भ्यनुब्रूय
 हययी ॥ इदं वाक्यं पितृद्वयमवष्टभ्य स्थिरो भवत् ॥ १५ ॥ ॥ इत्यार्षे वा० वा० दे० मो० नि० पू० ॥ इदं वाक्यं भुवनसंवाद इदं वाक्यं प्रबोधन
 नाम द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ एवमस्ति हि भगवज्जीवन्मुक्तस्य सन्मते ॥ अपू
 र्वोतिशयः कोसो भवत्यात्मविदां वरः ॥ १॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ तस्य कस्मिंश्चिदेव शोभतव्यतिशयेन धीः ॥ नित्यवत्प्रशान्तात्मा
 स आत्मन्येव तिष्ठति ॥ २ ॥ मन्त्रसिद्धेस्तपः सिद्धेर्जन्मसिद्धेश्च भूरिशः ॥ कृतमाकाशयानादिका तत्र स्यादपूर्वता ॥ ३ ॥

कस्यास्य भाष्यसिद्धये स्थेषारत्नार्थमादिषु ॥ अतिरिक्तं हि पूर्णत्वादिशेषाभाभिधीयते ॥ १ ॥ वर्णितलक्षणस्य श्रीवभुक्तस्य भविष्यमादिसिद्धानां विषये चरादिसिद्धिरूपेति
 कांश्चिदपूर्वोक्तिरप्योक्तिनवेति विदित्वा नारोहयुक्त्यति ॥ एवमिति ॥ एवमर्थात्तत्रोपलक्षणजाते स्थितेति ॥ १ ॥ तस्याभ्यसिद्धागोचरनिरतिशयान्दात्मगोचरो नु भवदृष्टि शेष
 दत्ताशयमानतया ॥ कस्यति ॥ कस्य कस्मिंश्चित्पितृद्वयमप्यपरमात्मतत्त्वशरीरे धरेषां निशयेन भवतीति योक्तवान् ॥ अथवा अप्यर्थे एषकारः ॥ कस्य सासारिकसिद्धारो कसि
 म्पितृप्यतिशयेति रायधीर्न भवतीति योक्तवान् ॥ तत्पूजनीयमाह ॥ नित्यपूजमिति ॥ १ ॥ मन्त्रसिद्धादिद्वयेणाप्यहमेव स्थित इति सार्वात्म्यमुच्यते ॥ भगवान्नांते चरादिसिद्धीन निशम
 तानाद्युनस्य गपूर्वतापीत्याह ॥ मन्त्रसिद्धे रिति ॥ अथवा अपुंशरत्नानां विषयतपूर्वकारण्यस्येति भुक्तस्यातस्त्वद्विषयमनित्यमिति शयानात्पुंशनुत्पत्त्यः ॥ आकाशयानां चिसिद्धि
 आतनुष्वसिद्धादिति ॥ कृतत्वपन्नोत्पत्तिरिति भवत्पूर्वोक्तिरन्यपूर्वतत्त्वपः ॥ २ ॥

यद्यपूर्वशब्दस्थानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापिबहुभिर्मन्त्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातंप्राप्तमेवेतिनेष्वपूर्वतेत्याह ॥ अणिमाद्यपीति ॥ सर्वात्मभूतस्यज्ञास्यसर्वसांसारिकसिद्धी
नातत्तद्यत्नेनतैरेवसाधितत्वादिपुनस्तेनपुनःसाधनेप्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह ॥ यत्नेनेति ॥ ४ ॥ तर्हि तत्त्वविदस्तेभ्यःकोतिशयस्तत्राह ॥ एषएवेति ॥ तत्त्वज्ञानमेवातिशयइ
त्यर्थः ॥ अतिशयातरमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ वस्तुषुभोग्येषु ॥ ५ ॥ नीरागत्वफलान्येवतत्त्वज्ञलक्षणतयावर्णयन्नुपसंहरति ॥ एतावदिति ॥ तत्त्वबोधेसशान्तिनचिरंतनश्रमेणनिर्द
तस्यविश्रातस्यअलिगासर्वधर्मभूत्याब्रह्मचिदेवमूर्ति सैधवघनवदेकरसंस्वरूपयस्यतथाविधस्यएतावदेवखलुलिङ्गलक्षणम् ॥ यन्मदनादीनामापदामनुदिननिपुणमत्यंततनुत्व
मपक्षयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रयोविशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ निष्कारणत्वंजीवानांमांसराणेणवद्धता ॥ रूपाण्य
वस्थास्तुर्ध्वचमगव्याधीयमीयते ॥ १ ॥ इतरसिद्धापेक्षयाआत्मज्ञानस्योत्कर्षोऽनित्यनिरतिशयानदानुभवत्वादेव प्रत्यगात्मनश्चनित्यनिरतिशयानदरूपताब्रह्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थ

अणिमाद्यपिसंप्राप्ततादृशैरेवभूरिशः ॥ यत्नेनसाधितत्वात्तैर्नैतरेणात्मदर्शना ॥ ४ ॥ एषएवविशेषोऽस्यनसमोमूढबुद्धिभिः ॥ सर्वत्रा
स्यापरित्यागात्नीरागममलंमनः ॥ भवेत्तस्यमहाबुद्धेर्नासौवस्तुषुमज्जति ॥ ५ ॥ एतावदेवखलुलिङ्गमलिङ्गमूर्तःसंशान्तसंस्तुतिचिरश्र
मनिर्वृतस्य ॥ तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिननिपुणंतनुत्वम् ॥ ६ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० अज्ञा
देर्ज्ञस्यविशेषकथनं नामत्रयोविशंतुत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ५ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथासत्त्वमुपेक्ष्यस्वंश
नैर्विप्रोदुरीहया ॥ अंगीकरोतिशुद्धत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः ॥ १ ॥ भूतानिद्विविधान्येवप्रतिसर्गस्फुरंतिवै ॥ आद्यविसृज्यंज्जातानितानि
निष्कारणानिवै ॥ २ ॥ ईश्वरात्ममुपागत्यपुनर्जन्मान्तराणिच ॥ भूतान्यनुभवंत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः ॥ ३ ॥

स्योपपत्तयेब्रह्मणएवत्यस्वभावोपेक्षावशाज्जीवभावप्राप्तिमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाकश्चिद्विप्रशुद्धांकामयमानस्तत्सभोगसहवासादिदुरीहयास्वस्वोचितंसत्त्वंसात्त्विककृपा
ह्लाणधर्मशैलेरुपेक्ष्यचिरकालेनशुद्धत्वमगीकरोतितथाईश्वरेबुद्ध्यादिसंगत्यातत्त्वमुक्तभोगाशयास्वनित्यशुद्धपूर्णनदस्वभावमुपेक्ष्यजीवत्वमगीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाधिप्रा
धान्येनभोग्यान्त्युपहितप्राधान्येनभोक्तृणीतिद्विविधानिमायागतानादिद्विविधसस्वकारपरपरानुसारिणोहिरण्यगर्भास्सकादाद्यविसृज्यंज्जातानिमायागंधर्वनगरवदाविभूतानि
अतोमिथ्यात्वानिष्कारणानिवास्तवसामयीनिरपेक्षाणिनिहिताभयदादिःस्वोत्पत्तौदहृच्चकादिसामयीसापेक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवति
पुण्योवैपुण्यनकर्मणाभवतिपापःपापेन तस्माद्भोक्तृणांसाधुस्वैलोक्यायकर्मणोइत्यादिश्रुतिषुजन्मकर्मणोर्वाजांकुरवदनादिःपरस्परकार्यकारणभावोवगम्यतेतत्कथमीश्व
रस्यकर्मभूतस्यजीवभावोनायसर्गोऽजन्मोऽप्येतत्त्राह ॥ ईश्वरादिति ॥ स्वकृतेरुपहितकृतैः ॥ नेश्वरस्यजीवभावोऽकर्मोपेक्षाकितुजीवभावापत्यनंतरदेहादिजन्मनिपूर्वपूर्वदेहादि
कृतकर्मोपेक्षा यथासवितर्जलेषतिविवनेनचलनादिक्रियापेक्षाप्रतिविवस्यतरगमेदेपुसंकमेतत्तद्वतिक्रियानुभवेचोपाधिक्रियापेक्षातद्वदितिभावः ॥ ३ ॥

यदुपायेन मनसामनोजयस्तमाह ॥ विवेकेनेति ॥ १५ ॥ मनसामनोजये आत्मा प्रयत्नैष परिहरति ॥ क्षालयतीति ॥ मलेन क्षारादिना ॥ १६ ॥ मनसं बलितो जीवस्तत्रैक
 यानश पृथक्कृत्य मनसा न्छेदनीय इति दर्शयितुं जीवरूपाणि विभजते ॥ जीवस्येति ॥ परित्यज मनसाच्छिधि ॥ १७ ॥ तानि दर्शयति ॥ पाणीत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ विश्व
 स्वरूपक निरूपक सत्ता रसूर्ति प्रदमित्यर्थ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थूल सूक्ष्म सूक्ष्म जीवस्य जाग्रत्स्वमयोऽप्रसिद्धे तावन्मात्रपरित्यगेऽपि न सन्त्यक्तस्य परिशुद्धिरित्यवस्थात्रयार्तानि जिज्ञा
 समानोराम पृच्छति ॥ जाग्रदिति ॥ स्थितसर्कणमर्त एव स्य टमलक्षितम् ॥ विशेषणतस्तत्करव्यावर्तनेन ॥ २२ ॥ अहंभावो जाग्रत्स्वमयोर्विशेषः अनहभाव सुषुप्तौ तन्मूल
 विवेकेनातितीक्ष्णं बलदय इवायसा ॥ मनसैव मनश्छिन्धि सित्तं सर्वभ्रमस्य शांतये ॥ १५ ॥ क्षालयंति मलेनैव मलं क्षालनकोविदाः ॥ वार
 पंत्यस्त्रमखेण विषयति विषेण च ॥ १६ ॥ जीवस्य त्रीणि रूपाणि स्थूल सूक्ष्म पराणि च ॥ तत्रास्य च त्रयरूपं तद्भजद्वेपरित्यज ॥ १७ ॥ पाणि
 पादमयो यो यदहं भोगाय बल गति ॥ भोगार्थमेतं जीवस्य रूपं स्थूल मिहा स्थितम् ॥ १८ ॥ स्वसंकल्पमया कारं यावत्संसारभावि यत् ॥
 चित्तं तद्विद्धि जीवस्य रूपं रागातिवाहिकम् ॥ १९ ॥ आद्यंतरहितं सत्यं चिन्मात्रं निर्विकल्पकम् ॥ यत्तद्विद्धि परं रूपं तृतीयं विभ्वरूपकम्
 ॥ २० ॥ एतत्तु यदंशुद्धमत्र बद्धपदो भव ॥ संपरित्यज्य पूर्वदेहमातत्रात्ममतिर्भव ॥ २१ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ जाग्रत्स्वमसुषुप्तपुत्रि स्थि
 तं त्रिष्वप्यलक्षितम् ॥ तुर्यं ब्रह्मविशेषेण विविच्य मुनिनायक ॥ २२ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अहंभावानहंभावौ त्यक्त्वा सदसतीतया ॥
 यदसत्कसमं स्वरूपां स्थितं तत्तु यमुच्यते ॥ २३ ॥ यास्वच्छासमताशां ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ॥ साक्ष्यवस्थाप्य बलितो सा तुर्यकलनोच्यते
 ॥ २४ ॥ नैतज्जाग्रन् च स्वप्नसं कल्पानां मसं भवात् ॥ सुषुप्तभावो नाप्येतदभावाज्जडता स्थितेः ॥ २५ ॥ शांतं सम्यक्प्रबुद्धानां यथा स्थि
 तमिदं जगत् ॥ विलीनं तुर्यमेवाद्भुतबुद्धानां स्थिरं स्थितम् ॥ २६ ॥ अहंकारकलात्यागे समतायाः समुद्भवे ॥ विशरारौ कृते चित्तं तुर्या
 स्थोपतिष्ठते ॥ २७ ॥ अयमंशुष्टुदृष्टांतं कथ्यमानं मया धुना ॥ प्रबुद्धोऽपि यथा बोधमुपैषि विबुधोऽपम ॥ २८ ॥ कस्मिंश्चित्काननाभानो म
 हामौ नं वयं स्थितम् ॥ दृष्ट्वाद्भुतमिदं किंचिन्मुनिपत्रच्छुल्लं व्यकः ॥ २९ ॥

मावरणतावु मैव्याटि रूपा जीवोपाधी समपि टिष्ठति असद्वददमप्रभासी ततो वै सदजायत इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धे सदसतीते च लज्जा ॥ २३ ॥ जीवन्मुक्तेषु व्यवस्थितिर्न एक ए स्थिति र्थ
 स्था ॥ व्यवहृतौ व्यवहारकाले साक्ष्यवस्थेति प्रसिद्धा ॥ २४ ॥ तस्या जाग्रददिस करवारयति ॥ नैतदिति ॥ जडता आवरणतस्ति यत्तेरज्ञानस्य ॥ २५ ॥ नन्वद्वितीयतुरीय जीपदा
 दिद्वैतकाले जीवन्मुक्तानां मपि कथस्यान्तमाह ॥ शांतमिति ॥ विलीनं ज्ञानबाधितम् ॥ २६ ॥ जलविलीनसैधववद्विशरारौ कृते सति ॥ २७ ॥ जाग्रतो व्यवहरतः कथंचित्तं वि
 शरारस्यादित्यसंभावनमगव्याधी यो दाहरणेन वारयति ॥ अथेममित्यादिना ॥ २८ ॥ महाभौतज्ञानबाधितवागादि चेष्टम् ॥ इदं वक्ष्यमाणं पत्रच्छ ॥ २९ ॥

राधामित्रमभिदुतयतापितमगमयानांगेयतादुभ्यक्तद्विपूर्वात्त्वयि ॥ किमप्यच्छराह ॥ मुनेइत्यादिता ॥ ३० ॥ पुनर्युगेइत्युक्तिश्चममात् ॥ ३१ ॥ मयवहोरेभ्यनभ्यस्ते
 च्यतिशय ॥ ३२ ॥ अहकारमयमभिमानप्रभुस्य ॥ चित्सर्वदेव ॥ ३३ ॥ १४ ॥ अतलादशमुत्पन्नमभ्युत्पन्नादिविभ्यत्तात्तुर्पुंराजापराधिरासात्सुलादिराधावनास्ति ॥ ३५ ॥
 गुणप्रपात्मकनायामयचित्तकायलासिषणामयस्थानाभापाबाधेचित्तस्यमृतात्तदतिगुणद्वयापस्थानामसत्त्वमित्याह ॥ जायदित्यादिता ॥ ३६ ॥ तिस्रोऽधस्परजआदि
 गुणप्रपात्तयेनपिधादिभ्यन्तररायति ॥ योरमिति ॥ स्वर्गेनकपुनजन्मादिहेतुगुण्यपायोत्यादानीभावाधिक्याच्च आपम्यजायवस्यचित्तयोरमित्यापूसम् ॥ ३७ ॥ गुण
 प्रयात्मकमपाच्छरादिब्रह्मर्तनम् ॥ यदाचित्तयोगिनामगम्यशेषभोगायममसिर्गौष्ठ्यामिमसत्ताराष्ट्रवानुवर्तनरजसमोरालेशइत्याह ॥ यच्चमिति ॥ रजसाअक्षोभ्यमाणत्वात्
 पश्चादुपगतोच्चाणमित्तमगममिदुतम् ॥ मुनेमर्दायनाणेनविद्मोऽमृगइहागत ॥ ३० ॥ कप्रयातोमृगइतिप्रत्युवाचसतमुनि ॥ समशी
 लावयसाधोमुनयोवनवासिन ॥ ३१ ॥ नास्माकमस्त्यहकारोऽभ्यवहारपुत्रस्य ॥ सवाणाद्विचयकमाणिकरातिहिसखमन ॥ ३२ ॥
 अहरारमयतन्मननप्रगलितचिरम् ॥ जायत्समस्तपुत्रमाख्यादशावेष्टिनकाभ्यन ॥ ३३ ॥ तुर्यएवहितिप्रेइतन्नदृश्यनविप्रते ॥ इतितस्य
 वचश्रुत्वाभुतिनायस्वरायव ॥ ३४ ॥ तुल्यकोयमविज्ञायजगामाभिभर्तादिशम् ॥ अतोवन्मिमहाबाहोनास्तितुर्यवरादशा ॥ ३५ ॥
 निर्विकल्पाहितिचतुर्यतदेवाकीइनेतरत् ॥ जायत्समस्तपुत्रमाख्यत्रयरुपहितस ॥ ३६ ॥ पोरशांतचमूढचआत्मचित्तमिहास्थितम् ॥
 पारजायन्मयचित्तशतस्त्रममयस्थितम् ॥ ३७ ॥ मूढस्तुप्रमावस्यन्निभिर्हीनमृतमवत् ॥ यच्चचित्तकृतंनसत्त्वमेकस्थितसमम् ॥
 तदेवयोगेन सर्वेयन्त्राल्मपादयतिहि ॥ ३८ ॥ समसकसक्यविलासमुकतुर्येपदेतिपुनिरामयात्मा ॥ यत्रास्थिता साधुसदैवमुक्ता प्रशा
 तमेतामुनयामहात ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पु० मृगव्याधीयनामचतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२५ ॥ ॥ ६३ ॥
 ॥ श्रावसिष्ठउवाच ॥ ॥ निद्वितीयात्मशालाणां सर्वांपद्मएवहि ॥ नाविद्याकीहिनोभायाशातंत्र्यभेदमकमम् ॥ १ ॥
 मय ॥ दादोषित्तैमन्यातिरायेनखालुखलस्यसर्वेषां भवित्वात्सर्वव्यापारोपरमेणसमाभ्यभ्यासयत्नात्सदायदीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अतस्तमपिनादराच्चित्तसपायानुर्येवविश्रा
 तस्तिष्ठत्याह ॥ समसेति ॥ सत्यम् ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतसं० तालयप्रकाशेति० पु० चतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ५५ ॥ सर्वांपद्मसिद्धिर्वादिना
 यपदिपमा ॥ दुर्येत्यादिधैर्यपूर्वोपायमुपरिपरये ॥ १ ॥ अविद्यापासइद्रीयस्यावस्थाप्रमयप्रवृत्त्यभायपापेभ्यस्त्यविद्यदासिपप्रवृत्तिष्वेतिसवस्यद्वैतकालस्यापद्मवत्तात्मान
 मापेष्टत्पदचानेयुर्नित्सर्वमिद्विदसुपुराणादिराधाणापरमसिद्धीतिनवस्तुमकारान स्वमकारात्स्यात्प्रवृत्तुन स्वत सिद्धतयातस्मिद्वैतप्रमाणमसरादित्याह ॥ सिद्धोतद्वति ॥ रा
 तसर्वोपद्मरादिनमित्यापराक्षमप्रशार्द्धनकम्यनइत्यकमप्रवृत्तारुमराक्यमित्यप ॥ तयाचमुनि ॥ यतोबाधोनिबन्धे अभ्याप्यमनसासेति ॥ तयाचमदिवाधार्थेप्युक्त
 म् ॥ यपरमपद्मसिद्धिर्माध्याजोमितिषक्त्यद्वैतनिवर्तकत्वादिति ॥ १ ॥

श्रुत्यादिसिद्धांतापरिज्ञानादेवस्वबुद्धिर्बभवेन जगन्मूलान्वेषिणावादिना ब्रह्मशब्दाख्ये सर्वरात्तयात्मकमायाशबले ब्रह्मणि बुद्धिदोषवैचित्र्यान्नानाविधाकल्पना प्रवृत्ता इत्या
 ह ॥ शातदतिद्वारभ्याम् ॥ २ ॥ निर्णीयस्वस्वबुद्ध्यानुसारेण सिद्धातभेदान्कल्पयित्वा ॥ ३ ॥ सर्वमायातदृश्यजातपरित्यज्य ॥ समनस्कसर्वद्रियव्यापारोपरमान्महामौनी ॥ पू
 र्णानिदचिदात्मनि निर्वाणवात्सर्गआत्मन्येवास्वेति प्रेरणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पञ्चमादिभूमिकाजयाज्यामदवस्थोपि सुषुप्तमहवस्थित ॥ ६ ॥ अवेदनास्त्रियद्वेष्यत्वननुसंवानात् ॥ ७ ॥
 अवेदनादित्येतदेव स्पष्टयति ॥ दृष्टेति ॥ ८ ॥ सवेदनीयाचितनीयम् ॥ असुखदुःखम् ॥ मध्यमतदुःखमयासाधनम् ॥ ९ ॥ विज्ञातसर्वेषां भुवनत्रयवस्तुनासारोयेन अतएव श्रीम
 तस्वतः सर्वतः प्रकाशेन शोभमानयद्गसायमनिरतिशयसुखममृतचतन्मयः ॥ अतएव च आसमातीनपुष्टमद्वल्यस्य तादृशोयः शशाक पूर्णचन्द्रस्तत्कल्पः परंपरमात्मानमभ्युपेत

शांतएव चिदाभासे स्वच्छे समसमात्मनि ॥ समप्रशक्तिस्त्वचिते ब्रह्मेति कलिताभिधे ॥ २ ॥ तिर्णीयकेचिच्छून्यत्वं केचिद्विज्ञानमात्रताम् ॥
 केचिदोभयरूपत्वं विवदते परस्परम् ॥ ३ ॥ सर्वमेव परित्यज्य महामौनी भवानप ॥ निर्वाणवात्सिर्मननः क्षीणिचित्तः प्रशांतधीः ॥ ४ ॥
 आत्मन्येवास्वशांतात्मा मूकांधवधिरापमः ॥ नित्यमंतर्मुखो भूत्वा स्वात्मनांतः प्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥ जाग्रत्येव सुषुप्तस्यः कुरु कर्माणि राधव ॥
 अंतःसर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतम् ॥ ६ ॥ चित्तसत्तापरदुःखं चित्तासत्तापरसुखम् ॥ अतश्चित्तं चिदेकात्मनयक्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥
 दृष्टारभ्यमरम्यं वास्थेयं पाषाणवत्समम् ॥ एतावतात्मयत्नेन जिता भवति संसृतिः ॥ ८ ॥ सवेदनीयं न सुखं न सुखं न च मध्यमम् ॥ एता
 वतात्मयत्नेन दुःखांतो नंत आप्यते ॥ ९ ॥ आपीनमंडलशशांकवदंते रेव श्रीमद्रसायनमयः सुखमेतितज्ज्ञः ॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तु
 सारः कुर्वन्तानामकुरुते परमभ्युपेतः ॥ १० ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० तुर्थस्थैर्योपायकथनं नाम पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः
 ॥ १२५ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ सप्तानां योगभूमीनामभ्यासः क्रियते कथम् ॥ कीदृशानि च चिद्गानि भूमिकां
 प्रति योगिनः ॥ १ ॥

स्तज्जो जीवन्मुक्तिश्च व्रमेति ॥ कुर्वन्पि प्राग्भ्योपनीतं व्यवहारं न कुरुते ॥ प्रतिबिम्बेष्टाया भिवनस्य सकर्तृत्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ इति श्री बासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे
 नि० पू० पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ उच्यते योगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे ॥ अतराले मृतौ भोगास्ततो जन्मातरे जय ॥ १ ॥ जाग्रत्येव सु
 पुमस्यः कुरु कर्माणि रायवेति चतुर्थभूमिका ब्रह्मरामप्रतिपञ्चमादिभूमिकास्थितिः संपाद्येत्युक्तम् ॥ तत्सपादनकामो रामः स्वजितजेतव्यभूमिका विभागज्ञानाय तद्विज्ञानानि तदभ्या
 सक्रमचपच्छति ॥ सप्तानां भिति ॥ भूमिकां प्रतिपति भूमिकं योगिनः कीदृशानि चिद्गानि भवति ॥ वीप्सायाः प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः द्विर्वचनस्याव्ययीभावस्य बाआवश्यक
 त्वात्तदकरणादसम् ॥ १ ॥

पुत्रभूमिकाभ्यासकर्मकयपिप्यप्यविषयसहपिकारिणप्रवृत्तिशाब्दाधिकारिष्याहत्तराद्यितुनीतिप्रज्यतयोर्लक्षणभेदाकिमतिजानीते ॥ प्रवृत्तयेति ॥ पुमान्बेदमार्गस्य पुत्र
 ए ॥ १२ ॥ तन्मातृरागादिर्वाधिरितबुद्धभ्रवत्तत्पलसाधमाह ॥ किमिति ॥ तत्प्रवृत्तिप्रययुक्त्येनप्रसिद्धनिषाणक्रियन्ताम् ॥ मभोगराणिणायुभुमतमित्यर्थ ॥ उच्चावचभो
 गस्यप्रासवतिरवमरस्य ॥ यथाह ॥ अपिबेदावनेयुत्प्रेरणात्तत्समाच्छति ननुनिधिप्रयभोसकदाचिरपिगीतमदति ॥ इतिपुन्यप्रकारेणनिश्चिद्यकर्मव्यस्यनित्यनीमित्तिकका
 म्यकमजातस्य कस्त ॥ १३ ॥ नित्यतलस्यित्यप्यनित्येतिहेतुविषयकमण्यितुर्नित्यत्वमामह ॥ अलति ॥ यथायद्योगणकोटिभि मध्यपदनिर्बहवानलकथनादिभिश्चात्यतश्चल
 पुरावराणबद्धयारेविराज्जानां कृत्वाणा मभतरपितराणचलनविषयुक्तभयोदित्वेवार्त-प्रवेशा-पुनर्निगमाभ्यासल्येपातद्वदसस्म्येयानांमयुमस्तप्रवेशपुनर्निगमनलक्षणा
 नोभ्यन्मानकभिरवधुमाद्विषेकीजायतइत्यत ॥ अथवाक्षाराणवस्यमहोर्कर्मवीधाययाअनेकरा कठच्छिद्रेयविरयनिर्गतापिक्षाराणवसमेधास्यादयतीतमेवबहुमन्यमा
 नोभाप्रत्यनक्षीराप्यवसजानाति अतकर्मनेतुष्वलपो क्षाराक्षीराण्यर्थाभेत्तावसेतुभयावत्तलक्षणच्छिद्रेवीधायमेवक्षीररसमास्यापक्षारासारक्षीररसस्यविषेकिनीपू
 त्यानरासकाजायततद्वर्जोवोपिप्रतिपयरासनेवबहुमन्यमानोऽनकजभ्यन्मानमेवभान्यादयत्त्यात्सरावसरमास्याविषेकीरतासक्तोकायतइत्यर्थ ॥ अथवाअन्योत्पादना
 श्रौंचसिपुत्रवाच ॥ प्रवृत्तश्चनित्यतश्चभवतिदिविधपुमान् ॥ स्वगापवर्गोन्मुखयो भणुलक्षणमेतयां ॥ २ ॥ कियत्तन्नामनिर्वाण
 वरमस्यतिरेवमे ॥ इतिप्रत्यकताय सप्रवृत्तइतिस्मृत ॥ ३ ॥ चलार्णवयुगान्छद्रकुमभीवाप्रवेशवत् ॥ अनेकजन्मनामतेविवेकी
 जायतेपुमान् ॥ ४ ॥ असारायतससारव्यवस्थालभमेतया ॥ किंकमग्निपयुर्गितैर्दन्तैरेवनीयते ॥ ५ ॥ कियानिशियनिर्मुक्तकिंस्या
 दिश्रमणपरम् ॥ इतिनिश्चयवान्योत सनित्यत्तइतिस्मृत ॥ ६ ॥

येवार्थे समुद्रमधनेकिंयमण्ययामयाधस्ताभारस्यकुम्भगतसमस्तभुवनाभारात्तादतबहिःश्वमध्यमानचलणवयुगस्यच्छिद्रेकमयममन्युतमुत्पद्यतेइत्यात्तादने
 मपरासार्यप्रवृत्तापराधनेकयान्तज्येश्वरदिनिगमनजन्मनामनेकतर्हर्षांयधैवमयममन्युतमुत्पन्नतथैवतदास्यापक्षीरावृत्तविकिनीकायतेतद्वयममुसुरादिप्रवणोपायेन
 बहिःपनननिर्दिष्टासत ॥ भ्यामतभ्यमक्षालनस्वविषेकीपप्रवृत्त पुमाननेकजन्माभ्यासवरादतेअनेवबहिःश्वमण्यवसेवसाक्षाद्विवेकेननिरतिशयानइमास्यावयतीत्यर्थ ॥ अ
 यथाचलयोऽप्यवयापुगस्ययुगस्यच्छिद्रमध्यवर्तिनारविषेर्कर्मस्यवीधयासाधनभूतयावरोसतियथापुरतोनिगमनेपश्चात्निवर्तनेनयैवच्छिद्रावस्थानेवानकाविषिप्रोतिस्त
 यामाकनभवसागरपतिस्यज्यमभवतमनिविषिहृद्योर्जीवस्थानकाविप्र्यति ॥ मयाहि ॥ प्राक्नेजन्मनिकारापरणादिद्वयपरपराभाविनिवात्स्यादिद्वयवसततिर्न्यवर्तनिद्या
 तनादङ्गमाभासवमद्वयवमिति ॥ इत्यह्वयमयानावनेकेयाजन्मनामतेपुमाभ्युन्नित्ययुगपरिपक्वाद्विवेकीजायते ॥ ४ ॥ कीदृशोविषेकीस्यजायतेतमाह ॥ असारेस्या
 रिना ॥ विविधाविच्छेद्यावस्थितिप्यवस्थाअसाराविध्यानिष्ठत्वहेतुना ॥ ययुर्गितैर्दन्तैरेवनीयते ॥ ५ ॥ कियामयुगैरानिशयेरुत्पत्त्यामिविकृतिसत्कारैर्भिर्मुक्कूटस्यमि
 त्यय ॥ इतिविशेषादनद्वयवपरावर्तयमितिनिश्चयमाह ॥ ६ ॥

तस्य प्रथमभूमिकाप्राप्तिक्रममाह ॥ कथमित्यादिना ॥ ७ ॥ भावनानुभोगतत्ताधर्माचितासु ॥ विरागवैरस्यम् ॥ उदाररूपासुचितशुद्धानुकूलसुखौचसत्संगेश्वरोपासनजपा
दिरूपासुकिंयासुकर्मतेसज्जते ॥ तेनचान्वहचिन्तशुद्धपचयेनतृष्णाक्षयान्मोदते ॥ ८ ॥ विचिकिंसीतिजगुप्सते ॥ मर्माणिपरेषारहस्यदोषान्नोदाहरतिनाभते ॥ ९ ॥ परेषा
खस्यचमनसःअनुद्वेगकराणिमृदूयस्यायासमहाफलानियमनियमादिकर्माणिसेवते ॥ भोगेचपापावश्यभावात्तनापेक्षते ॥ १० ॥ पेशलान्यनुद्वेगकराणि ॥ उचितानिस
त्यप्रियहितादिरूपाणि ॥ ११ ॥ एवगणविशिष्टपुरुषस्यसच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायाप्रथमभूमिकायामवतारइत्याह ॥ तदेति ॥ सज्जानाशान्तिदातिज्ञानविज्ञानसपन्ना
न ॥ १२ ॥ यतःकुतश्चित्तसेवानुकूलधनादिसाधनानीयतान्सेवमानस्तन्मूलाज्ज्ञानशास्त्राणिपुराणमोक्षधर्माध्यात्मसहितान्दीन्यवेक्षतेशृणोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ भूमिकावा
कथंविरागवानुभूत्वासंसारार्द्धितराम्यहम् ॥ एवंविचारणपरोयदाभवतिसन्मतिः ॥ १४ ॥ विरागमुपयात्यंतर्भावनस्वनुवासरम् ॥ किं
यासूदाररूपासुकर्मतेमोदतेन्वहम् ॥ ८ ॥ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसततंविचिकिंसीति ॥ नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ॥ ९ ॥ मनो
नुद्वेगकारोणिमृदुकर्माणिसेवते ॥ पापाद्विभेतिमतंतनचभोगमपेक्षते ॥ १० ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणिपेशलान्युचितानिच ॥ देशकालोपप
न्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ ११ ॥ तदासौप्रथमामेकांप्राप्तोभवतिभूमिकाम् ॥ मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते ॥ १२ ॥ यतःकु
तश्चिदानीयज्ञानशास्त्राप्यवेक्षते ॥ एवंविचारवान्यःस्यात्संसारोत्तारणंप्रति ॥ १३ ॥ सभूमिकावानित्युक्तःशेषःस्वार्थइतिस्मृतः ॥ वि
चारनाधीनितरामागतोयोगभूमिकाम् ॥ १४ ॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् ॥ मुख्ययाव्याख्ययाख्याताल्लब्धयतेश्वरपुं
हितान् ॥ १५ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञःकार्यकार्यविनिर्णयम् ॥ जानात्यधिगतश्रव्योगृहंरुहपतियथा ॥ १६ ॥

न्ययमभूमिकाप्रतिष्ठइत्युक्तः ॥ शेष उक्तसाधनचतुष्टयादिसंपत्तिहीनस्त्वध्यात्मप्रयासकोपिरागादिनाअनधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिनाउदरभरणशीलत्वात्स्वार्थैवच
कइत्यर्थः ॥ सेयशुभेच्छाख्याप्रथमभूमिका ॥ तस्यकर्मणेद्धिर्नियमभूमिकाप्रवेशक्रममाह ॥ विचारेति ॥ भूमिकामागत अधिकारप्राप्त्यावतीर्णः ॥ १४ ॥ सतचिकिकरोति
तदाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतीनास्मृतीनासदाचाराणाधोरणाध्यानकर्मणासाध्यानसमाधिनासाधैश्वर्यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारैर्प्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचमुख्य
याअनुष्ठानानुष्ठानफलोपहितयाव्याख्याख्यानेनख्याताम् आत्मतत्त्वानुभवोपदेशकुरालत्वाच्छ्रेष्ठान्पठितान्गुरुश्रव्यतेश्वरपमननादिविचारायशरणगच्छतीत्यर्थः ॥
तथाचश्रुतिः ॥ तद्विज्ञानार्थसंग्रहमेवाभगच्छेत्समिस्त्याणि श्रोत्रियब्रह्मसिद्धिर्भाति ॥ १५ ॥ स्वयंव्याकरणाद्यगाभिज्ञत्वात्सदानातदर्शनाच्चवाच्यलक्ष्यादिरूपाणालक्षणादिप्र
विभागज्ञःशिव्योगुरुमुखादाधिगतश्रव्यःसर्कार्यसाध्यकर्मकाढ्यार्थस्तद्विलक्षणमकार्यसिद्धब्रह्मकाढ्यार्थस्तयोर्विनिर्णयग्रहपतिःस्वग्रहकोष्ठविभागमिवस्पष्टजानाति ॥ १६ ॥

१ कर्मणामितिपृष्ठावद्भवचनपाटितस्तस्येत्येतोऽपयःसर्वत्रापलब्धोपविंसगतत्वाद्द्विचारणाय ॥ यदितुधारणाध्यानकर्मण साध्यानसमाधिनासाधैश्वर्यमनियमासनप्राणा
यामप्रत्याहारैःसहधारणाध्यानेकर्मणंप्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचेतिपाठःकल्प्यतेतर्हिर्षसर्वसगतिमितिभाति ॥ धारणाध्यानेकर्मण्यस्येतिसमासः ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपा
दकभाषःसवधःपठ्यर्थः ॥

बहिर्येकमपदानुसारणश्रितानामपि ॥ अनेनमध्यमश्रमिकायाभेदतेषामतीर्णवृत्तादर्शिता ॥ १० ॥ शास्त्रहस्यपरमतात्पर्यदमाणासमाधाननिरासेनाधिगच्छति ॥ गुरु
 सञ्ज्ञानातिमग्नत्वरस्यमेघासमागनानिरासेनाधिगच्छति ॥ १८ ॥ एवद्वितीयश्रमिकोऽतिव्रतस्सुतीपश्रमिकाग्रशमाह ॥ अससंगेति ॥ तत्स्वर्तयाश्रमिकोपगतित्ववि
 शति ॥ ११ ॥ यथावदितिभ्येकहृदयपयायोगश्रमिकाह्वयानुसार ॥ २० ॥ २१ ॥ यामयासविशेषबाहुन्येनसमाप्यभ्यासातिबाहाहनवासाविहारेण ॥ २२ ॥ मयवि
 शयसाहसुभानकालेष्वभ्येकहृदययानुवृत्तिरप्याश्रयकीतिरययति ॥ अभ्यासाविति ॥ २३ ॥ असंगसुखसौम्यनसुकिञ्चिभज्यभ्यासपट ॥ सुनीयामिति ॥ २४ ॥ सा
 मदाभिमानमास्त्वमोहलोभातिशायिताम् ॥ यहिरप्याश्रितामीपत्यजत्यहिरिवत्वचम् ॥ १७ ॥ इत्यभूतमतिशायगुहसज्जनसेव
 नात् ॥ सरहस्यमशेषणयथावदधिगच्छति ॥ १८ ॥ अससंगाभिधामन्यावर्तयायोगश्रमिकाम् ॥ ततपतत्यसौकातपुष्पशय्यामि
 वामलाम् ॥ १९ ॥ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थमतिमाधायनिश्चलम् ॥ तापसाश्रमविश्रामरध्यात्मकयनकमे ॥ २० ॥ ससारनिन्दकेस्तद्वि
 राग्यकरणकमे ॥ शिखिगध्यासमासीनोजरयत्ययुराततम् ॥ २१ ॥ वनवासाविहारेणचित्तोपशमरोभिना ॥ असंगसुखसौम्येनका
 लनयतीतिमान् ॥ २२ ॥ अभ्यासास्त्राधुराक्षाणांकरणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ जतोयथावदवयवकुट्टिर्नर्सादति ॥ २३ ॥ तर्तयाभू
 तिनिकांप्राप्यधोनुभवतित्वयम् ॥ द्विभकारमससंगतस्यमेतन्मिमशृणु ॥ २४ ॥ द्विविधोयमससंगसामान्यश्रेष्ठरुचम् ॥ नाहकतानमा
 काशनाथाभ्यानववाधक ॥ २५ ॥ इत्यसंजनमयैपुसामान्यासगतानकम् ॥ प्राक्कर्मानिर्भितसर्वमभ्यर्धानमेवच ॥ २६ ॥ सुखवाय
 दिबाहुत्वंकेवाधमनमकट्वा ॥ भोगाभोगामहारिणा सपटपरमापट ॥ २७ ॥ वियांगार्यवमयोगाआधयोव्याधयोधिय ॥ कालक
 वलनापुक्तसवभावनानारतम् ॥ २८ ॥ अनास्ययेतिभावानांयद्भावनमांतरम् ॥ वाप्यायलभमनससामान्योसावसंगम ॥ २९ ॥

नाप्यध्वश्रमिकासाधारण ॥ स्वदेहिकाकलयोर्नकमानभोकाशेषसुखासीन ॥ परक्रियाफलानांवनवाभ्योवाधकभेत्यसंग ॥ २५ ॥ इतिनिश्चयेन ॥ अर्थपुटयेष्वस
 जननार्थस्य ॥ सामान्यासंगमेवदर्शनमप्ययति ॥ प्राक्कर्मेतिसाधयति ॥ सुखवायाप्यधाणयदिबाहुत्वंप्राप्यमाणसर्वदाह्वयनिर्गतकमस्वानवपयसे ईश्वरस्वत
 म्यपक्षेत्वाभ्याधीनमव ॥ बाधच्छास्त्रास्यध्यानाणिकस्योतनाय ॥ २६ ॥ यथाहृदयविषयास्तान्प्रासात्तर्प्य कर्तव्यानुशासनिककृत्यार्थेवनकाश्चिदर्थस्य ॥ असस
 गेपुक्कानभ्यानप्यनास्याहेतुशब्देपुर्यायति ॥ भोगादिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयन्नानस्यापिभ्रमव्यादिसाहृद्येनवाक्यार्थज्ञानासक्त्येवावसंगसुखायानाप्यस्येत्याह ॥
 बाह्यार्थेति ॥ २९ ॥

अयं चासंगः पूर्वभूमिकयोरेव ससंगाद्युपायैः सम्पगभ्यसनीय इत्याह ॥ अनेनेति ॥ श्रवणमननात्मिकानामात्मसविदां प्रयोगेण आवर्त्तनेन ॥ तथा च भगवतो वादरायणस्य सूत्र
माद्यन्तिरसकदुपदेशादिति ॥ ३० ॥ आत्मवस्तु निप्रमाणप्रमेयासभावनाद्वयनिरासेन स्फुटतां इत्थमेवात्मवस्त्विति विश्वासो चरतामागते सति ॥ ३१ ॥ सप्तम्यन्तत्रयपूर्वाच्चयि
वस्तुनीत्यस्याविशेषणम् ॥ श्रेष्ठाससंगदर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ नाहं कर्त्ता किं लीश्वर एव कर्त्ता ॥ मम प्राकृतमिदानीं क्रियमाणवाकर्मनास्तीत्यादिनिरासतस्य तियोभ्यादि
विकल्पशब्दार्थवेदनामपि दूरतरेकवायमौ नमासनमिति परेणाख्ययः ॥ ३२ ॥ मौनवाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्यनिर्दिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमाधिनायत् आसनमव
स्थानम् ॥ ३३ ॥ यद्वह्नैकरस्य विलीनचित्तदत्त्यात्मकमासितमतर्वासादिसर्ववस्त्वालवनशून्यमित्यर्थः ॥ चेतेनेचिदाभासे ॥ सर्वाविषयसप्तम्यः ॥ ३४ ॥ यत आसितभास

अनेन क्रमयोगेन संयोगेन महात्मनाम् ॥ वियोगेनासतामन्तःप्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३० ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन संतताभ्यासयोगतः ॥ क
रामलकवद्वस्तुन्यागते स्फुटतां इदम् ॥ ३१ ॥ संसाराबुनिधेः परे सारपरमकारणे ॥ नाहं कर्त्तृश्वरः कर्त्ता कर्मवाप्राकृतं मम ॥ ३२ ॥ कृत्वा
दूरतरे न नमिति शब्दार्थभावनम् ॥ यन्मौनमासनं शांतं तच्छ्रेष्ठासंग उच्यते ॥ ३३ ॥ यन्नांतर्न बहिर्नाधोर्ध्वनाशास्तु नां वरे ॥ न पदार्थ
नापदार्थनजडेन च चेतने ॥ ३४ ॥ आसितं भासनं शांतं तमभासनं भसासमम् ॥ अनाद्यन्तमजं कांतं तच्छ्रेष्ठासंग उच्यते ॥ ३५ ॥ संतोषा
मोदमधुरः सकार्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनो विप्रकंटकसंकटः ॥ ३६ ॥ विवेकपद्मो रुढो तर्वाचारार्कविकासितः ॥ फलं फ
लस्य संसंगादतीयां भूमिका मिमाम् ॥ ३७ ॥ समवायाद्दिशुद्धानां संचयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ काकतालीययोगेन प्रथमोदिति भूमिका
॥ ३८ ॥ भूमिः प्रोदितमात्रा तैरुत्तां कुरिकेव सा ॥ विवेकेनांबुसे केन रक्षया पाल्या प्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

नं स्वप्रकाशचिद्रूपम् ॥ अभासप्रकाशकांतरशून्यम् ॥ ३५ ॥ सचायं समाधिः सदाचारोपबृंहितविवेकस्य फलमिति वक्तुं विवेकपद्मत्वेन रूपयति ॥ संतोषेति ॥ सत्कार्याणि नि
ष्कामकर्माणि उपासनगुरुश्रुषाश्रवणादीन्धेवपल्लवायस्य ॥ चित्तलक्षणनालाग्रसंलीनैरागादिवासनाप्रभवैर्बहुतरविप्रकटैः संकटो निबिडितः ॥ ३६ ॥ सोयमसंसंग एव तृ
तीयाभूमिकेत्याह ॥ फलमिति ॥ ३७ ॥ प्रथमभूमिकैवानेकजन्मसचित्तसुकृतपरिपाकैरहिकपुण्यसचयैश्च देवादकुरिता चेत्सैव ससंगमादिना महतायत्नेन रक्षणीया सा चेद्भक्षि
ता अनायासेनैव द्वितीयादिभूमिकाः सेत्स्यतीति तत्रैव यत्नाधिक्यमुपदिशति ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानां तत्त्वविदां समवायाद्वा नमानभजनाद्युपायैर्मेलनात् ॥ ३८ ॥ समवेतै
सैः किं कार्यं दाह ॥ भूमिरिति ॥ यत सैर्विशुद्धैः सा शुभेच्छालक्षणाभूमिरीषच्छुभप्रदत्त्युन्मुखतया प्रोदिता मेधैरकुरेता भूमिरिव प्रतिदिनविवेकोपदेशलक्षणेन ब्रुसे केन यथा अ
सना अमलानां भवति तथारक्ष्यावर्धनीया दुष्प्रदत्त्यादिविषमिवारणयत्नेन पालनीया चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवाशुः ॥ अथाप्यन्येऽप्यलक्षणेन सात्त्विकलक्षणेन धार्मिकलक्षणेन धर्मपथमभ्युदितो ह्यसति धर्मोऽपि विचारेणोदयमभिर्हर्द्धनयेत् ॥ ४० ॥ एकं शोऽभिर्धर्तोरन्याउत्स
 रभूमिर्वाभ्यस्यपवषाधपिप्यतीत्याह ॥ एवमिति ॥ ४१ ॥ सोपायवर्णितोऽतीत्यभूमिकोऽसकलाभुपसहरति ॥ येति ॥ ४२ ॥ यथागहनपाले भूदुपययाराम पूच्छति ॥ मू
 रस्यमिति ॥ आभिजात्याधिकारिविशेषणार्हिनस्याभ्यासकयातिमुलस्यकामभोगार्थमवषट्सत्याधमस्यसोपायान्तेणयासोस्तिमान्धेतिमयमभ्यस्यार्थ ॥ ४३ ॥ आधमू
 रमिति ॥ आभिजात्याधिकांशविशेषणार्हिनस्याभ्यासकयातिमुलस्यकामभोगार्थमवषट्सत्याधमस्यसोपायान्तेणयासोस्तिमान्धेतिमयमभ्यस्यार्थ ॥ ४४ ॥ आधमभ्यस्योत्तरमाह ॥ मूढस्येत्याहिसार्धद्वयेन ॥ काकतर्तीययोग
 निष्पद्यअपराक्षतान्तरयाभावोऽस्तिप्यारिकदरशाययत्तस्यकद्विरागितिनिश्चितीयस्य ॥ ४५ ॥ आधमभ्यस्योत्तरमाह ॥ मूढस्येत्याहिसार्धद्वयेन ॥ काकतर्तीययोग
 येनांशोऽनोद्वमत्यपाविचारेणोदयनयेत् ॥ तमेवानुदिनयन्नातृपीवल्लङ्घांकुरम् ॥ ४६ ॥ एवाहिपरिमृष्टांतरन्यासां प्रसवैकम् ॥ द्विती
 यां भूमिपयन्नातृतीयां प्राप्नुयात्तत् ॥ ४७ ॥ श्रेयाससंगताद्ये पाठनीयाभूमिकाग्रहि ॥ भवतिप्रोक्षितशेषस्यत्यकलन पुमान् ॥ ४८ ॥
 श्रीरामउवाच ॥ ॥ मूढस्यासंस्कृतस्यप्रवृत्तस्याधमस्य ॥ अप्राप्तयोगिसंगस्यकथमुत्तरणमवेत् ॥ ४९ ॥ एकामयद्वितीयां वा
 तं यांचितरं च वा ॥ आरुढस्यकृतस्यायकद्वितीयां भगवन्नाति ॥ ५० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ मूढस्याकृद्दापस्यतावत्सुखितिरातता ॥ या
 वज्जन्मातरशर्तं काकतर्तीययोगतत् ॥ ५१ ॥ अथवासाधुसंगत्यावैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ वैराग्यभ्युदितं जतोरवश्यमभूमिकोदय ॥ ५२ ॥
 ततोऽनभ्युत्तिससारइतिशास्त्रायसमग्र ॥ योगभूमिकयोक्तांतर्जावितस्यशरीरिण ॥ ५३ ॥ भूमिकाशानुसारेणक्षीयतपूर्वदुष्कृतम् ॥
 तत सुखविमानेषुलोपपल्लवपुरेषु च ॥ ५४ ॥ मेरुपवनकुजेपुरमन्तेरमणीसख ॥ तत सुकृतसमरिदुष्कृतवपुराकृत ॥ ५५ ॥ भोगजालेप
 रिक्षणाजयतयगिनोभूमिवि ॥ शुचिर्नां श्रीमतांगेहेतुभेगुणवर्तसताम् ॥ ५६ ॥ जनित्वायोगमर्बतेसेवतेयोगवासिता ॥ तन्नप्राग्भाव
 नाभ्यस्तयोगभूमिकमनुधा ॥ स्मृत्वापरिपतत्सुखैरुत्तरभूमिककमम् ॥ ५७ ॥

न त्विवापराधपवषासाधुसंगत्याधैराग्यपावनभ्युदेतिपरेणभ्य ॥ ४९ ॥ ॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ योगभूमिकयेत्यर्हिन ॥ ४९ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ दुष्कृतस्ययानुसारेणरम
 तद्वत्सयाद्व्यये ॥ इदृशवर्तिमान्नानुवाद ॥ नहिस्वप्नरकादिभोगोलि भवित्कथ्याणकस्किश्चिदुपगतितातगच्छतीति भगवद्वचनात् ॥ आनुपगिकदु खभोगाभिप्रायथा ॥ स्व
 धिगन्माधिरारिभानसाद्दु खसहससत्या ॥ ४९ ॥ ॥ भोगजालेभुज्यमानेसुकृतसमारेदुष्कृतेष्वपरिक्षीणसर्तस्यभ्य ॥ यागिनद्विजात्याख्यायावद्वुषधनम् ॥ ५० ॥ यो
 गमवति ॥ एवाभ्यासतर्तनैर्द्विपतेसवरोपिद्विभिभगवद्वचनात् ॥ तदेवाह ॥ योगवासितामिति ॥ परिपतत्पारोहिति ॥ ५१ ॥

१ इत आरभ्यपदद्वयतर्तनैर्द्विपतेसवरोपिद्विभिभगवद्वचनात् ॥ तदेवाह ॥ योगवासितामिति ॥ परिपतत्पारोहिति ॥ ५१ ॥
 २ ॥ अथवासाधुसंगत्याकाकतर्तीययोगतत् ॥ ससात्स्यपापशरीराभ्युदेतिहि ॥ ५२ ॥ ॥ एवाभ्युदेतिअतोरवश्यमभूमिकोदयमिति ॥ अनयोर्बभ्येमुल्लि
 खितपाठपदार्थाकाकतर्तीययोगतत् ॥

प्रशयोत्तरमुक्ताप्रकृतमनुसरति ॥ भूमिकाचितयमित्यादिना ॥ आद्यभूमिकात्रयेज्जापच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ यथावदिति ॥ भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजायस्ताभ्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ निमित्तातरमप्याह ॥ उदेतीति ॥ आर्यातापूज्यताप्रयोजकसद्गुणोत्कर्षः ॥ यादृश्वेति ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिव्यायादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तामेवार्पतामनार्पजनव्यावृत्ताप्रथमलक्षयति ॥ कर्तव्यमिति ॥ कामपर्यामम् ॥ सर्वनित्यनैमित्तिककर्मल्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथाचारवद्वाचारानुसारि तत्रापि यथाशास्त्रम् ॥ तत्रापि यथाचित्तस्वव्यावृत्ताप्रथमलक्षयति ॥ कर्तव्यमिति ॥ कामपर्यामम् ॥ सर्वनित्यनैमित्तिककर्मल्यर्थः ॥ ५५ ॥ तदेवार्थवत्प्रथमभूमिकायाधुमेच्छायामकुरितम् ॥ द्वितीयभूमिकायाश्रवणादिप्रवृत्त्यापि चित्तयत्कृत्वाप्रसीदतिनपश्चात्तप्यतेतादृशमेव ॥ व्यवहारलौकिकमपि ॥ ५६ ॥ तत्रातरालेमृतानानिष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानाकर्षणापिवृत्तेकोविद्ययादेवलोकाइत्यादिश्रुतिप्रकाशितम् ॥ तृतीयभूमिकायाचित्ताप्यफलेनफलितमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तत्रातरालेमृतानानिष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानाकर्षणापिवृत्तेकोविद्ययादेवलोकाइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेदेवलोकादिभोगोपिशुभसकल्याहितसद्भासनानाश्रुतत्वान्नकाम्यकर्मानुष्ठानाभिवरागादिदुर्वृत्तिनासाभरणेनावपातहेतुरित्याशयेनाह ॥ आर्यातायामिति ॥ ५७ ॥ आ

भूमिकाचितयंवेतद्रामजाग्रदितिस्मृतम् ॥ यथावद्देदुबुद्धोदंतज्जाग्रदितिदृश्यते ॥ ५८ ॥ उदेतियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्पता ॥ यां दृष्ट्वा मूढबुद्धीनामभ्युदेतिमुमुक्षुता ॥ ५९ ॥ कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठति प्राकृताचरोयः ॥ ६० ॥ प्रथमायामंकुरितं द्वितीयायां विकसितयथाचारं यथाशास्त्रं यथाचित्तं यथास्थितम् ॥ व्यवहारमुपादत्तेयः स आर्यइतिस्मृतः ॥ ६१ ॥ प्रथमायामंकुरितं द्वितीयायां विकसितम् ॥ फलीभूतं तृतीयायामार्थव्ययोगिनो भवेत् ॥ ६२ ॥ आर्यातायां मृतो योगिशुभसंकल्पसंभूतान् ॥ भोगान्भुक्त्वा चिरं कालं योगवाञ्छायते पुनः ॥ ६३ ॥ भूमिकाचितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते ॥ सम्यग्ज्ञानोदयेचित्तपूर्णचंद्रोदयोपमे ॥ ६४ ॥ निर्विभागमनाद्यंतं योगिनो युक्तचेतसः ॥ समंसर्वप्रपश्यन्ति चतुर्थी भूमिका मिताः ॥ ६५ ॥ अद्वैतस्यैव मायातद्वैते प्रशममागते ॥ पश्यन्ति स्वप्नबद्धाकांश्चतुर्थी भूमिका मिताः ॥ ६६ ॥ भूमिकाचितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते ॥ विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते ॥ ६७ ॥

ज्ञाने ज्ञानविरोधैवैतवासनाजाले असंभावनाविपरीतभावनानादौ पक्षक्षयमागते सति निष्प्रत्यूहात्महावाक्यादपरोक्षारवहाकारज्ञानोदये सति मूलाज्ञानक्षयाद्योगिनश्चतुर्थी भूमिका मितमागता सतः सर्वजगत्सममानंदैकरसपरम्यतीति परेणात्वयः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ व्यावहारिकमत्तयाजगद्भानसाभ्याज्जायते ॥ प्रातिभासिकसत्तया तद्भानसाभ्यास्वप्न उच्यते ॥ पञ्चम्या भूमिका या सुषुम्नि पदमवृत्तिनिमित्ततसाभ्यदर्शयति ॥ विच्छिन्नेति ॥ सुषुम्निकाले सकले विलीने तमोभिभूतसुखरूपमेतीति श्रुतौ सुषुम्नौ सर्वविलयप्रसिद्धे तत्रापि प्रातिभासिकचिपुटीपरिशेषस्यापि विलयेन तसाभ्यादिति भावः ॥ विच्छिन्नस्य शरदभ्रवदस्य केवलकाशमात्रपरोक्षलक्षणां विलयमिव शुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणस्य भावप्रविलीयते प्रविलयेन प्राप्तोतीत्यर्थः ॥ लीड्यर्थफलव्यापाराशयोर्गोप्ये फलं शरदस्य विलयशब्देन निष्कल्याणानुवादात्तस्य च व्यापाराशयप्रतिकर्मत्वा न्मुद्रपचतीति क्रिया विशेषणोप्यवाचापि द्वितीया ॥ अवशिष्टव्यापाराशयमात्रप्रविलीयतइति तिष्ठतप्रकृत्योच्यते उदेषापि नटीत्यत्रेव ॥ ६१ ॥

सभाविस्तारद्वये ॥ सुप्रसन्नविषयदर्शनामयस्फलात् ॥ ११ ॥ उदितआभिर्भूतस्वरूप ॥ १२ ॥ सुप्रसन्नानुपकीर्णतः प्रज्ञानपनरूपेति श्रुत्युक्तमज्ञानपनतासांभ्याद्वात
 स्यादुपमयदनाधनेत्तारायेनाह ॥ सुप्रसन्न ॥ आनन्दमयासानवशुनितिश्रुतिविशिद्धातर्मुत्सन्धानत्वादनान्यादपितन्माधनेत्तारायेनाह ॥ अतर्मुत्तवतमिति ॥ १३ ॥ विधासन
 अस्मत् ॥ स्थितस्तत्पुण्यानवगत सत्तित्यर्थ ॥ १५ ॥ उक्तसुप्रसन्नमयेत्यनुयायिभाषानाम् ॥ तसुप्रसन्नान्याह ॥ यथेत्यादिना ॥ १६ ॥ द्वैतवदैक्यमस्त्यापिसत्त्वांतरव्यावक्तकस
 त्त्वात्तानुप्रमयार्थोक्त ॥ तस्यान्तिकस्वरूपविषयसर्वसंदेहोदमाह ॥ निर्दयित्वेति ॥ भिद्यतेत्ययमपि निष्ठयते सर्वसरायादभिभूतेरिति भाव ॥ १७ ॥ अनिर्वाण प्रारब्ध
 ताराणां विनाशानुक्त ॥ यथाविषयस्य अनुपशीणाधिनज्वलनीनिर्वाणः अहङ्गासत्ताभावेनानवहिम्बस्य ॥ १८ ॥ अनाद्यनन्दस्य भावेनलनवहिम्बपुण ॥ तस्यादि
 मत्तावशेषावास्ते पचर्माभूमिकागत ॥ पंचर्माभूमिकामेत्यसुप्रसन्नपदनाभिकाम् ॥ १९ ॥ शांतारोपविशेषां शांतिपृथक्त्वद्वैतमान्नके ॥ न
 त्वित्द्वैतनिभासमुदिते तन्प्रशुद्धवान् ॥ २० ॥ सुप्रसन्नानुवाक्तापचर्माभूमिकाभित ॥ अतर्मुत्तवतयातिष्ठन्नाहिवृत्तिपरोपि सन् ॥ २१ ॥
 परिशातयानित्यनिद्रादुदिवलस्यते ॥ कुवन्नाभ्यासमेतस्याभूमिकायां विवासन ॥ २२ ॥ पृथितुयाभिधामभ्यां क्रमाक्रमतिभूमि
 याम् ॥ यन्नानामन्नसद्गुणानाहनाप्यनदरुति ॥ २३ ॥ केवलक्षीणमननमात्तद्वैतक्यनिर्गत ॥ निर्दयि शांतसंदेहो जीवन्मुक्तो विभाव
 न ॥ २४ ॥ अनिवाणोपित्तिवाणश्चिद्वदीपद्वैतस्य ॥ अतश्चून्योयहिश्चून्यश्चून्य कुम्भइवावरे ॥ २५ ॥ अत पूर्णोयहि पूणः पूर्णकुम्भ
 इवाणव ॥ किंचिद्वैतपसपन्नस्त्वयैव पन्नकिंचन ॥ २६ ॥ पृथ्याभुभ्यामसौ स्थित्वा समर्माभूमिमाशुयात् ॥ विदेहमुक्ततातुत्तासमर्मायो
 गभूमिका ॥ २७ ॥ अगभ्यावचर्माशांतासांभीमाभावभूमिपु ॥ कश्चित्साशिवमित्युक्तोश्चिद्वैतस्तुदाहता ॥ २८ ॥ कैश्चित्कृतिपुमा
 वविवेकइति भाविता ॥ अन्यैरप्यन्ययानानाभिर्दरात्मविकल्पितै ॥ २९ ॥ नित्यमव्यपदंश्चापिकयश्चिदुपदिश्यते ॥ सत्वेताभूमिका नो
 क्तानमयातवरपुद्गह ॥ ३० ॥

भीषकस्यसहायरापाकसाप्यसिद्धत्वेनार्कचिररूपेणपरमाश्वयक्रयेणसपन्न ॥ वातवदस्यानित्यसिद्धत्वात्नार्कचनसपन्न ॥ ११ ॥ समर्माभूमिकापरिधीवावेसैवमु
 क्तैर्नितसमर्मासाप्यर्धोर्वाविषयः स्यान्नजीवनाभितप्रानुक्तस्य ॥ ३० ॥ वृषसाभ्यामप्ययोगिमानसानुभवकमभ्येत्यर्थ ॥ नवजीवत समर्माभूमिकैवनास्तीत्ययोगिमानसा
 नुभवमप्यनार्थितरूपानास्तीतिप्रमितव्यप ॥ साक्षात्ताभावाभूमिस्थितिरस्याभावभूमिभ्यप्यपातसांभावोक्तिविरोधापत्ते ॥ आसामभ्यासयोगेनेत्युत्तराभ्यासनीयत्वोक्तिविरो
 धात् ॥ शिवमिर्निर्देष्टका ॥ शिवमर्द्वैतयुग्मभ्यस्तद्विभुत्यनुरोधादिति भाव ॥ ब्रह्मेति चेदिति ॥ ३१ ॥ एकमित्युक्तोर्भावः आशिवित्कालस्थितिलस्यविवेकद्वैतस्यस्यो
 गिभि ॥ अन्यर्माभिसात्ततमयेत्यनुदाहरादिभिः श्वर्गोर्वासुदेवोसहेत्येवोदुपपन्नविज्ञानमनुपपन्नब्रह्ममित्यादिसत्त्वबुद्ध्यनुसारिभिकल्पितैर्नानाभिर्दराभ्यप्यन्याभावाजिते
 त्वयं ॥ ३२ ॥ परिषद्वैतसामर्थ्यमर्थैक्यपुनरित्येतोभाह ॥ नित्यमिति ॥ कर्माश्चिद्वैतस्यान्तराभावाभ्यासपुपायेरित्यर्थ ॥ ३३ ॥

परवैराग्यदाक्ष्ये सत्येव भूमिका सुप्रवेशो भवति नान्यथेति मत्त करिण्याख्यायिका च्छलेन वर्णयितुं भारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ ७४ ॥ विप्रहृष्य पासदास मरोयुक्ता महद्भांशना
 भ्याशसनशरसः प्रख्यातिस्तद्वती ॥ अस्तु सा कितलस्तवाह ॥ सा चेदिति ॥ ७५ ॥ तथैना भूमिका निरुद्धा अतस्तद्वधिविनानैकापि भूमिका जेतुं शक्नोत्यर्थ ॥ ७६ ॥ सायावन्व विजिता
 तावत्तदा कितलसु दृढसा सारिकस पट्टपास्य पिसमर भूमिषु प्रवेष्टुमपि कोनामसु जट समर्थो यो द्वेत्यर्थ ॥ प्रश्नः स्पष्टः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ कचैपारमते इत्यस्योत्तरमाह ॥ शरीरकानेन इति ॥
 विविधैर्न्यधावनशोकमोहाद्युद्धासकरणशीला ॥ मत्तानीन्द्रियाण्येवोपा कोपनाः कलभा शावकायस्थाः ॥ रसना कलभाषिणी मधुरबृंहिता साधनयस्था ॥ ७९ ॥ प्रख्यातौ दत्तौ
 दर्शयति ॥ कर्मणि ॥ कर्मशुभाशुभरूपम् ॥ मदमत्तेत्यत्रोक्तमदर्शयति ॥ मदइति ॥ एवमप्येवोच्यम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ नागी करिणी ॥ जीवसचयान् प्राणिनिकायात् ॥ ८२ ॥ आशा
 आसामभ्यासयोगेन नदुःखमनुभूयते ॥ अस्त्यत्वं तमदोन्मत्तादुदमं थरचारिणी ॥ ७४ ॥ करिणी विग्रहव्यग्रामहादशनशंसिनी ॥ सा
 चेति हन्यते न मननार्थकारिणी ॥ ७५ ॥ तदेतासु समग्रासु भूमिकासु नरोजयी ॥ करिणी मदमत्तासायावन्व विजितौ जसा ॥ ७६ ॥
 कोनामसु भटलावत्संपत्समरभूमिषु ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ कासौ प्रमत्ता करिणी काश्च तारणभूमयः ॥ ७७ ॥ कथं निहन्यते चैषा
 कचैपारमते चिरम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ रामेच्छानाम करिणी इदं मे स्त्वितिरूपिणी ॥ ७८ ॥ शरीरकानेन मत्ता विविधोद्धासका
 रिणी ॥ मत्तं द्विप्रोच कलभारसना कलभाषिणी ॥ ७९ ॥ मनोगहनसंलीना कर्मदंतदयान्विता ॥ मदोस्यावा सना व्यूहः सर्वतः प्रसरदपुः
 ॥ ८० ॥ संसारदृष्टयोरामतस्याः समरभूमयः ॥ भूयो यजानुभवति नरो जयपराजयौ ॥ ८१ ॥ इच्छानागो निहत्येषा कृपणान् जीवसंच
 यान् ॥ वासनेहामनश्चित्तसंकल्यो भावनं स्पृहा ॥ ८२ ॥ इत्यादि निवहोनास्मा मस्यास्त्वाशयकोशगः ॥ धैर्यनास्मावराखेण प्रसृता मवहे
 लया ॥ ८३ ॥ नागी सर्वात्मिका मेतामिच्छा सर्वात्मना जयेत् ॥ यावदस्त्विदमिदमेव नियमं तं विजुं भते ॥ ८४ ॥ तावदुग्राकसंसारमहावि
 षविषूचिका ॥ एतावानेव संसार इदमस्त्वितियन्मनः ॥ ८५ ॥ अस्य तूपशमो मोक्ष इत्येवं ज्ञानसंग्रहः ॥ प्रसादकारिणी स्वच्छा निरिच्छे वि
 मलाकृतौ ॥ ८६ ॥ तैलविदुरिव दर्शविश्राम्यत्युपदेशवाक् ॥ असंवेदनमात्रेण नोदतीच्छा भवांकुरः ॥ ८७ ॥

यकोशगश्चित्तकोशगतो दत्तिवैचित्र्यप्रयुक्त इति यावत् ॥ कथं निहन्यते चैषेति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ धैर्येति ॥ ८३ ॥ सर्वात्मिका ब्रह्मलोकान्तसर्वभोग्यगोचराम् ॥ सर्वात्मना सर्वथा
 सर्वमहमेवेति भावितेनात्मना वा ॥ न हिनित्यलब्धात्मरूपतया भाविते तुणा भवति किंविदमिदमलब्धतया दृष्टे इत्याह ॥ यावदिति ॥ ८४ ॥ संसारमहाविषविषूचिका रूपा तुष्णाता
 वदेव विजुं भत इत्यनुक्तव्यते ॥ ८५ ॥ तूष्णीव संसारस्तक्षय एव मोक्षभूमिकोदयहेतुत्वान्मोक्षकथं वैराग्यस्य भूमिकोदयहेतुता तददर्शयति ॥ प्रसादेति ॥ ८६ ॥ रागादिपुरुषा पराध
 मलिने चित्तश्रुत्याचार्याद्युपदेशवाक् प्रपञ्चलविदुरिव न स श्रितव्यते ॥ वैराग्यादि साधनसंपन्ने तु आदर्शतलविदुरिव संश्लिष्टासती अविद्यामलमार्जनेन प्रसादो ब्रह्माकारप्रयना
 नुकूलस्वच्छता तत्कारिणी पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ रागादेनुदये उदितस्य च्छेदने चोपायमाह ॥ असंवेदनेति ॥ इच्छारूपो भवांकुरः सवेदनविषयस्मरणतत्परित्यागमात्रेण नोदति ॥ ८७ ॥

भनागभ्युदितप्यसवेदनशब्देन च्युतव्या ॥ ८८ ॥ विच्छुतिनाम्ना ॥ दीनताभोगकाण्यपम् ॥ असवेदनत्वग्रथप्युत्पादयति ॥ स्वसवेदनेति ॥ सुष्ठु असवेदनस्वसवेदनतद्गुणं
 सतिराध्यायनवत्याहारयनभक्षितस्वातस्त्वर्थातिर्थापरातयाभासनम् ॥ ८९ ॥ तथाभ्यासकालेसावधानताछयदियककालेत्वध्यानविनिर्मुक्तसुष्ठुमिभरणभक्ष्ययोरिव
 स्तत्पदस्ययत्नद्वयारायेनाह ॥ अवधानति ॥ तावन्प्रकारणीमिच्छाभर्त्साप्रत्याहारलक्षणेनबहिरोक्तप्यनियच्छनधर्मीतिस्वार्थप्रयोगभक्त्युक्ति ॥ ९० ॥ ननुभाक्कभ्यना
 स्यात्पदभूमितिद्विशालस्याकमिदानीमिच्छास्यागाद्विक्रयमुप्येतभाह ॥ इदमेतिति ॥ सवेगचित्तधावनविषयानुसधानलक्षणकभ्यनाफलाभक्ष्येयमितिकभ्यनाभुतिर
 स्य ॥ भावनस्मरणम् ॥ ९१ ॥ सकल्पएवसर्वानयमुल्लिखितप्रधानकर्मानामप्ययमेवविभाषायद्वयारायेनाह ॥ स्मरणमिति ॥ कथनार्हस्यतिसकल्पपदयोरप्यायनाभाह ॥
 तयति ॥ ९२ ॥ सकल्पभवननुभूतयतिभाष्यतइतिविशेषादप्यायत्वविभूतिकाललुप्तार्हयत्नेनकश्चिद्विशेषद्वयमेवविषयित्वद्वयारायेनाह ॥ अनुभूतमिति ॥ ९३ ॥ इहा
 मनागभ्युदितवेच्छाद्युतव्यानयकारिणी ॥ असवेदनशेषेणविपश्येवाधुरावली ॥ ८८ ॥ इच्छाविच्छुरितोजीवोविजडातिनदीनताम् ॥
 स्वसवेदनयन्नस्तुतुष्णीमेवातरासनम् ॥ ८९ ॥ अवधानविनिर्मुक्तसुभंशवशतयया ॥ तां प्रत्याहारयद्विशेनेच्छामत्सीनियच्छत ॥ ९० ॥
 इदमेतित्वितिसवगमाहु कल्पनमुत्तमा ॥ अयस्याभावनयत्तकल्पनात्यागउच्यते ॥ ९१ ॥ स्मरणविद्विषकल्पशिवभस्मरणविद्वु ॥
 तननागनुभूतधनानुभूतचमाप्यते ॥ ९२ ॥ अनुभूतानानुभूतांस्मृतिविस्मृत्यकासुवत् ॥ सर्वमेवाहुविस्मृत्यगुह्यकिपुमहामति ॥ ९३ ॥
 उच्यवाहुर्विराम्यपनचकश्चिच्छुणातितत् ॥ असकल्पपरश्रेयसकिमतर्नाभाप्यते ॥ ९४ ॥ किलतुष्णींस्थितेनवतत्पद्माप्यतेपरम् ॥
 परमयधनसाधान्यमपिरामलगायते ॥ ९५ ॥ गम्यदेशेकनिष्ठस्ययथापांशस्यपादयो ॥ स्वदोविगतसकल्पस्तथास्पदस्वकर्मसु ॥ ९६ ॥
 वद्वुतात्रकिमुक्तेनससेपादिदुमुच्यते ॥ सकल्पनपरोषपदभावाविमुक्तता ॥ ९७ ॥

भीषणकार्त्तिकवसिष्ठसहस्रकानांषडपयसकल्पत्यागविनाशोक्तिसिध्यतीतिरस्यागएवभाष्यकार्यइतिसमयवशासिधौपदेशाहस्वमाकोरोनापिदोकारिष्यन्माह ॥ कथंभा
 हुतिरिति ॥ विरोधित्वं स्याणुनपुनराकोशाभि ॥ एककियमाध्यम्याकोरोषपरश्चसुभमप्रसद्वचकचित्त्विकेनोनपणोति ॥ गृण्यतस्वपिषभक्षणकलादशानादुक्ति ॥ अ
 तदन्तेकिपयेनभाष्यतनविषयपदनकल्याणयद्वसितकियेनेहियदप्यभाधिकारिणासव्यवधानमभरेणार्थसिद्धिरित्यर्थ ॥ ९८ ॥ तूष्णीं सर्वव्यापारोपरमेणस्थितेनैवपुसा
 तलादशपदप्रत्ययेकिंलतिर्मीतमसिद्धौ ॥ तथाचमुक्ति ॥ यदप्यथावच्छिन्नेकाभ्यानिमनसासह बुद्धिभ्यवच्छिन्नेदन्तितामाहु परार्थानतिमिति ॥ परमैरुपयगर्भितमपिसाधा
 न्यसुसप्तप्रभुधानरदणवभुच्छनामापयतदत्यर्थ ॥ ९९ ॥ ननुसर्वपासकल्पत्यागेदेहस्ययथसिद्धेभ्यवच्छिन्नेलोकेकयकचनलभाह ॥ गम्येति ॥ यथागतम्येत्यद्विद्वेशार्थ
 कनिष्ठाभविच्छिन्नचित्तवृत्तिभारायस्तथापिधस्यपादयोर्गीगतसकल्पएवमतिक्षणस्यदोभायोनेतिविद्विषसकल्पपूषाभ्यासकलादद्वारादेवानिबिब्र
 लकमहत्सदाभविष्यतीत्यर्थ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

कयादह्या असकल्पन भवेत्तामाह ॥ सर्वमिति ॥ भूतार्थचिद्रूपनित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम् ॥ ९८ ॥ अवेदनं तादृश तद्विपरिणत्या अहंममेत्यप्यस्त सर्वभेदविस्मरणमेव जी-
वब्रह्मैक्यलक्षणयोगविदुर्ब्रह्मविद ॥ तविद्याहु स्वसयोगवियोगयोगसंज्ञितमिति भगवता तथा व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ योगस्थः कुरुकर्माणीति तद्वाक्यतुलोकसपहेच्छप्रत्ये-
च्छिकविहितानुष्ठापनार्थं न नियमार्थमित्याशयेनाह ॥ योगस्थ इति ॥ अयमसाधिपरश्वेन्माकुरु ॥ ९९ ॥ यथासि भो इति ॥ यथा स्थितस्वरूपावाप्तौ यथा स्थितस्थितेरेवो-
चितत्वादिति भावः ॥ १०० ॥ सास्थितेरेव सर्वप्रपञ्चनित्यत्वरूपत्वाच्च दालोपदर्शितः सर्वत्यागोपीत्याह ॥ शिवमिति ॥ १०१ ॥ विस्तरोक्तमनर्थतत्त्वपुरुषार्थवत्त्वचनियुक्त्य-
करतलामलकवद्वर्षयन्नुपसहरति ॥ अहममेति ॥ १०२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्स्यप्रकाशे निष्पृष्टशतुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥ इदं रामस्य विस्मृतिर्भ-
रद्वाजोत्सुकोक्तयः ॥ लक्षणजापदादीनातुरीयचोपवर्णयते ॥ १ ॥ एतावत्स्यार्थं श्रीवसिष्ठरामसवाद्वावित्वारामविस्मरणसन्निधाने निरतिशयानन्दपूर्णान्वितिर्भा-
सर्वमेव मज्जांशान्तमनंतं ध्रुवमव्ययम् ॥ पश्यन् भूतार्थचिद्रूपं शांतमास्वयथा सुखम् ॥ ९८ ॥ अवेदनं विदुर्योगशांतमासितमक्षयम् ॥
योगस्थः कुरुकर्माणि निर्वर्त्तमानो यमाकुरु ॥ ९९ ॥ अवेदनं विदुर्योगचित्तक्षयमरुचिमम् ॥ अत्यंततन्मयो भूत्वा तथा तिष्ठ यथासि भो
॥ १०० ॥ शिवं सर्वगतं शांतं बोधात्मकमजं शुभम् ॥ तदेकभावानं रामसर्वत्यागइति स्मृतः ॥ भावय ऊढश्च दंतः स्वं कार्यकर्मसमाचर
॥ १०१ ॥ अहंममेतिसंविद्वत्तदुःखतो विमुच्यते ॥ असंविदन् विमुच्यते यदीप्सितं समाचर ॥ १०२ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
परमार्थस्वरूपवर्णनं नाम षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीभरद्वाज उवाच ॥ इति वरमुनिनोक्तं ज्ञानसा-
रं पुराणं सकलमनुनिशान्य श्रीरघूणां कुलाग्र्यः ॥ विमलमतिरपृच्छ किंचिदत्यस्वयं वासमसुखपरिपूर्णः पूर्णबोधस्थितोऽसौ ॥ १ ॥
सखत्पुत्रमयोगिविश्ववंद्यस्मुरेशो जननमरणहीनः शुद्धबोधस्वभावः ॥ सकलगुणनिधानं सन्निधानं रमायास्त्रिजगद्बुद्धयस्मानुग्रहा-

णामधीशः ॥ २ ॥

तनुर्णां भूतंगुरुश्रोवात्मनो किदह्मायापि स्वयतः त्रिविश्रायलाभादपेक्ष्यवर्णोत्सुको भरद्वाजः पृच्छति ॥ इतीत्यादि ॥ हेगुरो विमलमति श्रीरघूणां कुलाग्र्योऽसौ श्रीरामः वरमुनि-
ना श्रीवसिष्ठेन इति वर्णितैर्बहुभिः प्रकारैरुक्तमुपदिष्टपुराणविचरतनब्रह्मादिमहर्षिसंप्रदायागतज्ञानसारनिशम्य श्रुत्वा अपेक्षिजिज्ञासुः किंचिदपृच्छत् ॥ अथवा एतावन्तैवोपदेशेन शां-
तसर्वसदेहमोहः स्वयसमेन विषयवैचित्र्यप्रयुक्ततारतम्यरहितेन साक्षात्कृतेनात्मसुखेन परिपूर्णः सन् पूर्णबोधो धात्मैव भूत्वा स्थितस्तद्देशेति शेषः ॥ १ ॥ ननु सभानेपथश्रवणत्वया स्वस-
देहमोहनिदित्यनित्यभ्यामेव रामस्यापि ते कुतो नावधार्यते इति तु नाशक्य यतो मम रामस्य च महदतरमस्तीत्याह सरवत्त्विति ॥ सानित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यानादवर्तचित्स्वभावः
सर्वस्ववशी सर्वस्थान इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धैश्चैश्वरो जगत्सालनायावतीर्णो जगद्गुरुरपि सर्वलोकानुग्रहाय ज्ञानास्त्रयर्थं स्वेच्छया स्वस्य ज्ञानमेव परिकल्प्य श्रोतुं प्रवृत्तः अहं-
त्वनया ज्ञापय मुमक्षुरत्यनरसाधनसपन्न इति महदनरमिति भावः ॥ २ ॥

मिथ्याद्वैतेन च नास्ति तद्वैतं हानिरित्याह ॥ नास्तीति ॥ हे वषस्य सखे इति प्रीत्या सबोधनम् ॥ रहस्यानां प्रणवमहावाक्याद्यर्थानां विषयमाणोपासनानां च ॥ विशदो विशुद्धचित्ति
 लो भव ॥ १२ ॥ तत्रादौ प्रणवप्रथममाध्यार्थजापस्य पच स्फुटतत्ताक्षिविवेकाय मिथ्यात्वेनोपपादयति ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वमादिति श्रुतौ जापद्विपिनि
 द्वैवेति कीर्तिता ॥ १३ ॥ शून्यमूलो मिथ्याभूताज्ञाननिदानः ॥ शून्यता रूपमज्ञानमेव शिखरमग्रमतो यस्य तथा विधः मध्ये पिब्रित्करणपृथक् क्रियाद्युपायेन पर्यालोचने सारस
 तातच्छून्यतया प्राप्तिमासिकमात्रप्रथमे ॥ अतस्तत्रानास्थैव युक्तेति शेषः ॥ १४ ॥ असतोपि सवासना विद्यया दर्शनगर्ववर्नगरादेः प्रसिद्धमित्याह ॥ अनादीति ॥ १५ ॥ वास
 ना विषयीरुधो विषवह्नीरध्यास्य आश्रित्या कसमुह्यसि ॥ १६ ॥ तत्त्वदर्शनेन निरालंबज्ञानरूपस्यालंबस्य चित्तस्यैव हेतोरवष्टभस्य परिग्रहादधः पूर्वमज्ञावस्थायामेव एतज्जा
 नास्ति भिन्नचित्तः किंचित्किंप्रपंचेन रुध्यसे ॥ अभ्यासेन रहस्यानां वयस्य विशदो भव ॥ १७ ॥ प्रपंच विषयावृत्तिर्जाग्रद्भ्रति कीर्ति
 ता ॥ संप्रबुद्धस्तु पस्यांतश्चिददीपो निरंजनः ॥ १८ ॥ शून्यमूलः प्रपंचो यं शून्यता शिखरः सखे ॥ सारशून्यतया मध्येप्यनास्थासन्मनीपि
 णाम् ॥ १९ ॥ अनादिवासनादोषादसन्नेवाप्यमीदृश्यते ॥ गंधर्वनगराकारः संसारो बह्विभ्रमः ॥ २० ॥ त्वमनभ्यस्य कल्याणी चैतन्या
 मृतकंदलीम् ॥ संमुख्यसि किमध्यास्य वासना विषवीरुधः ॥ २१ ॥ जाग्रदंतपतितं ज्ञानालंबग्रहादधः ॥ न संस्तु परिसर्वेषां निरालंब
 संविदः ॥ २२ ॥ तावद्बुद्धास्तु धाकारसंविन्महानदी ॥ नयावदात्मरूपेण निपुणैरवगाह्यते ॥ २३ ॥ प्राज्ञास्ति चरमेनास्ति वस्तुसर्वमिदं
 सखे ॥ विद्धि मध्ये पितनास्ति स्वप्नवत्तमिदं जगत् ॥ २४ ॥ अविद्या यो न यो भेदाः सर्वमीबुद्धा इव ॥ क्षणमुद्भूय गच्छति ज्ञानैकजलधौ ल
 यम् ॥ २५ ॥ सुशीतलोदकनदी विदित्वा य विगाह्यताम् ॥ बहिर्भाति निदाघास्ते निर्यातु कलिता सुखम् ॥ २६ ॥ एकश्चाज्ञानजलधिर्ज
 गदाभ्याव्यतिष्ठति ॥ ज्येष्ठो यमहमित्युर्मिरविद्यावानसंभवः ॥ २७ ॥ चित्तस्वतन्त्रमोदालीरगाद्याश्च प्रकल्पिताः ॥ ममतो कलितावर्तः
 स्वतः स्वरं प्रवर्तते ॥ २८ ॥

यन्निपतित उपरितुर्दशायातु तिस्रोप्यवस्थानसंति ॥ ययोगिनो निरालंबसविदस्तेषां सर्वेषामनुभासिद्धमित्यर्थः ॥ २९ ॥ यावदज्ञानं तावत्कालमेव चिन्मया जगद्भूतारंगविशेषे
 पप्ररोह इत्याह ॥ तावदिति ॥ रूढादुत्तरगगादुर्भाववती ॥ ३० ॥ आद्यतकालासत्त्वेन मध्येप्यसत्त्वमेव त्वभावै परीत्या घटनारत्नमवदनुमेयमित्याह ॥ प्रागिति ॥ स्वमस्य घटत
 मिव घटतं यस्तत् ॥ ३१ ॥ २० ॥ कलितमसुखदुःखयस्मिन्कर्माणितस्तथानिर्यातु ॥ अचेतनेष्वपि निदाघेषु चेतनत्वमारोप्योक्तिः ॥ ३२ ॥ इदानीं भगवांश्चिप्यस्य मज्जननि
 वारयिष्यन् ज्ञानक्षारसमुद्भूतत्वेन वर्णयति ॥ एकश्चेत्यादिना ॥ स्वविकारभूतं जगदाह्लाद्व्यभिख्याप्य ॥ तस्य महोर्भिमप्रथमजदर्शयति ॥ ज्येष्ठ इति ॥ अविद्याप्रवाहो नादित्याति
 वासनास एव वातस्तसंभवः ॥ ३३ ॥ अत्यन्तरगान्दर्शयति ॥ चित्तेति ॥ चित्तस्य तत्तद्विषयेषु ये स्वतन्त्रमोदालीरगाद्याश्च प्रकल्पिताः क्षुद्रतरंगादिति शो
 षः ॥ तस्यावर्तदर्शयति ॥ ममतेति ॥ ३४ ॥

पादेनरत्नेरतिवर्णाभानुब्रजयते ॥ ताभ्यायुहीतस्यतश्चमनतरः सन्निहितः अनपपाताले मृत्युभुलेष्वेशः केनवायते ॥ यहीतपदस्यासमयस्यसमासश्लोक्षः ॥ २४ ॥
 परिनुसमुद्रमञ्जननवारयकनसानदसमुद्रेमकोत्थाह ॥ प्रशोतेति ॥ २५ ॥ सखारल्लिखलितसचरामस्यत्वमोधाहतोमभुनगताहतिशोकरेणुमोहभारयति ॥ कस्तिष्ठतीति ॥
 अनदिताधिरेकसमायत ॥ २६ ॥ यदायश्नोभ्यकपतिपादयति ॥ दूरसर्षपरयमातेत्यादिशेतादस्यर्थः ॥ २७ ॥ येषामज्ञानमस्तिताभ्यालान्मतिम्रसणोजमवाकारविष
 भः ॥ २८ ॥ अधिरेतः अधिरेकी ॥ मनुतत्त्विरामधिकराधिपामोहः कथदरयतेत्याह ॥ तस्येति ॥ विह्वलमम्रमोषेयानुकल्पमाधम् ॥ २९ ॥ अभ्येषानुनतया नेयामवि
 याच्यारितान्जलनलपुस्यदुष्टिद्वरनामस्तान्मायतिरित्याह ॥ तद्येति ॥ यथाआह्लोकांनान्जलेपुस्यलभितिसायोमरुस्यलेपुचकलभितिसरायकपाकभितभेदभ्यास

रागद्वपावतिग्राहोयुहीतसमनतर ॥ ततश्चानयपातालप्रवेशः केनवायते ॥ २४ ॥ प्रशान्तामृतकण्डोलेकेवलामृतवारिधौ ॥ मज्जामज्ज
 सिक्किहेतप्रहक्षारादिधर्वाचिपु ॥ २५ ॥ कस्तिष्ठतिगत कोवाकस्यकेनकिमगतम् ॥ किनुमज्जासिमायायांपतमात्वमनद्रित ॥ २६ ॥
 तत्त्वमंरयदात्मेतिजगदेतथचक्षते ॥ ततोऽन्य कलवातीतोयस्तातविषयशुचाम् ॥ २७ ॥ बालान्मतिविवर्त्तयबक्षणस्सकलजगत् ॥
 अविवर्त्तितमानदमास्थिताऽतिनस्सदा ॥ २८ ॥ अविविजोजनश्रोचस्यकस्माच्चप्रक्षयति ॥ तत्त्वविचुहसन्नास्तेतस्यमोहोविद्वष
 नम् ॥ २९ ॥ तद्यसृस्मन्निदतत्त्वतिरोहितमविषया ॥ यथास्यलेपुलोकानांजलेव्वात्मसुमराय ३० ॥ पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमय
 जगत् ॥ स्थितयदातदापीडकगतोयोनुरोष्यते ॥ ३१ ॥ असतस्सभवोनास्तिनास्त्यभावस्सतस्सत्त्वे ॥ आविर्भावतिरोभावास्यस्य
 नानाभनीपरम् ॥ ३२ ॥ किंत्वनंकपुरोत्साहाद्विपतामुपगच्छति ॥ भजसंभारितामोगपरमेशजनहृदम् ॥ ३३ ॥

लविषयायोमदस्य ॥ ३० ॥ यथापरमावभादिमयजगद्वातित्याविष्वेकेपिशोषः प्रसन्तिर्नास्तिताभायामयजगद्वादेष्टुरापात्तौषसेत्यारायेनाह ॥ पृथिव्यादीति ॥ कोगतो
 नट ॥ तन्मन्विद्वारनात्मतेनन्मन्मोआत्मनाशाभावादिस्वयं ॥ ३१ ॥ प्रियतयादिशोकप्रसक्तिः सप्रियोयद्विषलदाननरयत्नेष्वयमसत्तर्हिर्नस्थितपुवेत्युभयप्रापितन्मा
 शासिद्धनयोऽहङ्गुरस्तीत्यारायेनाह ॥ असतमिति ॥ सत्त्वानानामाधिकसन्निवेशविशेषोपायाम् ॥ ३२ ॥ ननुयदिमायिकमेवेष्टुरादिसस्यानन्तर्हिर्नर्द्वैतकाटिकोपदीर्घानमायाबु
 रार्शानंतदस्यभावशरोऽहमोहद्वयापनयसुहृदशनेत्यस्यकोहेतुलभाह ॥ किंस्तिति ॥ सत्यमायुनिकोनकिम्यहेतुरल्लिखितेकः पुरासिचित् पुण्यपापमहत्सिलक्षणलसाह
 पुण्यमपमप्रपुण्यपापाप्यलक्षद्वुरालि तस्मोदेवायमायिकोहेष्टुरादिलोगायदिपतीविषयभरणमूर्छापर्यवसहहेतुतामुपगच्छति ॥ आप्यासलसानराचार्यभ्रशतरापोप्युपदिष्ट
 पापदयादद्वैतनारोहंति आतलस्यापक्षपायसमुपेभ्योपासनकुरीत्याह ॥ भजेति ॥ भक्तानुपहृदायसमर्पित सव्यपुनःआभोगेभक्ष्यमाज्जाभर्जनरीभ्रराभिरेषोयेनमप ॥ ३३ ॥

अद्यापिनपच्यतेनक्षीणानितवेतिशेषः ॥ ध्रुवमिति वितर्कः ॥ प्राणिकतपुण्यपापात्मककर्माणां वास्यपशुपतेर्देवस्य प्राणिपशुबन्धनपशाविश्रवतां विविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम्
 ॥ ३४ ॥ सत्यचित्तप्रसीदतिविशुद्धाति ॥ ततस्तस्माद्भजनादकृत्रिमाविधैराध्यत्वात्सहजाभाविष्यतीतिशेषः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुत्रिलोचननीलकण्ठं
 प्रशान्तम् ॥ ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिसमस्तसाक्षितमस परस्तादिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरोपासनशुद्धसत्वबलाद्यामोहसहस्रैरुदामस्य तमसइमाप्रसिद्धां व्यामोहशार्कजित्वा
 गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवतामनसायमस्यसेद्विद्यमनो नियमनात्मकस्य योगस्याध्यानमनुसर ॥ ३६ ॥ ततःक्षणमुहूर्तद्वदशतमभागमपिसमाधाय समाधिमाश्रित्य तेनात्मदर्शने
 नतवप्राक्तमोदतबुद्धिरूपारजनीरात्रिर्धिभातुप्रभातभावागच्छतु ॥ ३७ ॥ ननु सत्कर्मनुष्ठानैरेव चित्तशुद्धिसिद्धेः किमर्थमाश्वरोपासनतत्राह ॥ महेशेति ॥ ३८ ॥ नन्वाग्निजा
 त्ससदाचारतपःकर्माद्यद्यननपुरुषप्रयत्नानाप्रान्तनकर्मपक्षेयाप्राबल्यप्राक्साधिततत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षोपपद्यतेतत्राह ॥ नाभिजात्यमिति ॥ पुरातनकर्मणा मनतत्वा
 दिद्वान्तनपुरुषप्रयत्नानामस्यतरत्वान्नेश्वरानुग्रहमन्तरेणतज्जयसिद्धिः ॥ ईश्वरानुग्रहसाहाय्यात्सत्त्वैवप्रागैहिकप्रयत्नप्राबल्यंसाधितनतद्विहायेतिभावः ॥ ३९ ॥ तर्हीश्वरो
 दुरितानिसमस्तानिपच्यतेद्यापिनध्रुवम् ॥ कृतमेवास्यदेवस्यपाशाविश्रवतांगताः ॥ ३४ ॥ साकारं भजतावत्त्वंयावत्सत्त्वंप्रसीदति ॥
 निराकारेपरेतत्त्वेततःस्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥ इमामुद्दामतमसोजित्वा सत्वबलरध्रुवम् ॥ यमस्यानुसराध्वानं विश्वस्तेनांतरात्मना
 ॥ ३६ ॥ समाधायक्षणं पश्यप्रत्यगात्मानमात्मना ॥ इयं विभालुसाव्यक्तं प्राबुद्धिरजनीतव ॥ ३७ ॥ कर्तुं पुरुषकारेण केवलं न च कर्मणा ॥
 महेशानुग्रहदेवप्राप्तव्यं प्राप्यते नरैः ॥ ३८ ॥ नाभिजात्यं न चारिड्यं न नयोनच विक्रमः ॥ बलवन्तिपुराणानिसखे कर्माणि केवलम्
 ॥ ३९ ॥ अप्रतर्क्यात्मतीकारात्मिकमेवमवसीदसि ॥ नतुपतिललाटस्थामीश्वरोप्यक्षरावल्लिम् ॥ ४० ॥ कचिद्वक्ताक्वैदभ्यं कचेयं मो
 हवह्वरी ॥ अर्चितनीयानियतियर्दिष्यद्वंद्वमाहिता ॥ ४१ ॥

पास्तिरेवकार्याकियमनियमज्ञानादिभिस्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यादिति ॥ एवमीश्वरप्रपन्नोपित्वमप्रतर्क्यात्तौरुषतर्कागम्याच्छ्रुत्येकसमधिगम्याद्धर्मादिसहितज्ञानलक्षणार्थतीका
 रात्ममूलसर्वकर्मनिरासोपायात्मिकमवसीदसि किमर्थमुद्धिजसि ॥ यत उपपासनाप्रसादित ईश्वरोपललाटस्थामक्षरावल्लिनसाक्षात्स्वकरेण मर्जयति किंतु ज्ञानकतमूलोच्छेदोपा
 येनैवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ गुरुशास्त्रयोः शिष्यबोधनशक्तिसिष्यस्यचचित्तशुद्ध्या ऊहापोहकुशलतया बोद्धुं शक्तिरगादीनां च समूलोच्छेदयोग्यताप्राप्तिलक्षणपरिपाक इति सर्व
 सामग्रीमिलनमपीश्वरोच्छालक्षणनियतिवशादेवेत्याह ॥ केति ॥ बाह्यानसागम्याया अखद्वद्बलात्मचित्तोवक्तागुरु क शिष्यस्य च तद्बोधयोग्यतालक्षणवैदभ्यं कौशलक
 इयमेवंशमदमादिक्रमेण स्वविनाशायपरिणतामोहवह्वरीक ॥ यद्यस्याः सकाशादियसर्वसांमग्रीद्वद्द्वपरस्परमिलनभागतासानियतिरीश्वरोच्छाअर्चितनीयाप्रभावेयत्तापरिच्छे
 देनर्चितचित्तुमशक्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

[illegible]

दृष्टकालस्योचरा अन्नभूतादिति यावत् ॥ ५४ ॥ अपि च साक्षिणस्तव सारनर्तनकौतुकदर्शनमेव युक्तनतुशोको मोहादिविकारैः स्वयं नर्तनमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ विप-
नौ यन्निवितादिनाशो विकलानि विवेकदर्शनसमर्थानि रोदनादिविकलानि च द्रिष्याणि चक्षुरादीभिरस्य तथा विधत्सु ॥ ५५ ॥ क्षणभंगिनो दर्शनादिति शेषः ॥ मनस्वीविवेकी
॥ ५६ ॥ अमगल्यममगलार्हम् ॥ ५७ ॥ कानि मगलानि तान्याह ॥ देवेति ॥ देवद्विजादिभ्यः द्वाप्रभुनय ईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मगलानि ॥ ईश्वरानुग्रहस्तु साक्षाज्ज्ञानसाधन-
त्वात्परममगलमिति भावः ॥ तथा चोक्तम् ॥ ईश्वरानुग्रहादेव पुसामद्वैतवासाना महाभयपरिचाणा द्विचाणा भवेज्जायत इति ॥ ५८ ॥ इदानीं भरद्वाजः सर्वसाधनरहस्यं मयापि द्वा-

काकथामस्य पिडानां निमेषांतरवासिनाम् ॥ अपि देवनि कायायेतेपि दुष्कालगोचराः ॥ ५९ ॥ स्वयं नृत्यसि किं प्रीतो विपत्तौ विकलैर्द्वि-
षः ॥ क्षणनिश्चलमासीनः पशुसंसारनाटकम् ॥ ५५ ॥ अस्यानेकतरंगस्य जगतः क्षणभंगिनः ॥ न विषीदति मनस्वी भरद्वाजमनागपि
॥ ५६ ॥ त्यजशोकममंगल्यमंगलानि विचिंतय ॥ चिदानंदघनं स्वच्छमात्मनं च विभावय ॥ ५७ ॥ देवद्विजगुरुश्रद्धाभरवं धुरचेतसाम् ॥
सदागमप्रमाणानां महेशानुग्रहो भवेत् ॥ ५८ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ ज्ञातं तव प्रसादेन सर्वमेतदशेषतः ॥ न वै राग्यात्यरो बंधुर्न संसार-
त्यरो रिपुः ॥ ५९ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि वसिष्ठे नोपपादितम् ॥ ज्ञानसारमशेषेण ग्रंथेनोक्तं पदात्मना ॥ ६० ॥ ॥ श्रीबाल्मीकिरुवाच ॥
भरद्वाज शृणु खेदं महाज्ञानं विमुक्तिदम् ॥ यस्य श्रवणमात्रेण भवाब्धौ न निमज्जसि ॥ ६१ ॥ संहतिरिति संभूतिभेदयोर्नैकधा स्थितः ॥
एकोपि सन्नमस्तस्मै सच्चिदानंदमूर्तये ॥ ६२ ॥ कृते प्रपंचविलये यथा तत्त्वं प्रकाशते ॥ तवोपायं प्रवक्ष्यामि संक्षेपाच्छ्रुतिशासनात् ॥ ६३ ॥
पूर्वापरिविचारार्हकथं नष्टावस्मृतिः ॥ तथैव ज्ञायते सर्वं करामलकवत्स्वयम् ॥ ६४ ॥

कृत्यज्ञातम् दृश्यप्रपंचविलापनोपाय रहस्यमीश्वरानुग्रहसाधनरहस्यं च वसिष्ठस्य विलसरोक्तिषु विशकलितं तत्र तत्रोक्तं पिडैकल्यनज्ञातमिति कंठोक्त्या र्थाच्च दर्शयंस्तज्जिज्ञासुः
पृच्छति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ ५९ ॥ अनेकवाक्यात्मना अशेषेण ग्रंथेनोक्तं रहस्यमेकपदात्मना पिडैकतमिच्छामीत्यर्थः ॥ यदात्मनेति पाठे यत्तात्पर्यं केणेति प्रथमं
शेषणम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्रविलापनोपायमपवादं वक्तुमप्यारोपेणैकमेवानेकधा स्थितं देवमगलार्थं नमस्यति ॥ संहतीति ॥ ६२ ॥ प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरवक्तुं प्रतिजानीते ॥
कृते इति ॥ श्रुतिशासनात्माङ्कयोपनिषदादिश्रुत्युक्तमात्र ॥ ६३ ॥ विशकलितोक्तं संक्षेपमिति शिः स्वयमेव पूर्वापरिविचारेण निष्कृष्य ज्ञानं शक्यतस्ते सा बुद्ध्या प्राक्प्रख्यातामिदा-
नीकथनमिति वक्ष्यमाणप्रवृत्तं नार्थमधिकक्षिपति ॥ पूर्वापरेति ॥ ६४ ॥

अतएवेतदशासमर्थावर्तमोहप्रयोत्साहपृथगुक्तोत्तरालेशोकइत्याह ॥ हेमद्राजोभि ॥ असामान्यमसाधारणम् ॥ ४२ ॥ किञ्चमहत्पथिकार्थेशोक सामधीहीनस्यपुनो
 ननुमहाजस्यवर्तमानस्यस्यस्त्वत्वेत्यारायेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्त्वोरानाधुक्कादिमहापविनिमगोपिधनशून्यादिसामयीसपन्नत्वादभ्योपाननोरपदूरमपिपृथ्वीपरिपा
 लनदृष्टनिपदृशित्यपरिपालनादिकार्यमासाभाषेणकर्तुंमुक्ताहते ॥ परितोषेनानिर्दिष्टातिष्ठयाभापवित्तुत्तरालेशेनुधैर्यादिसामयीविरहादित्यर्थ ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निर्दारीनी
 कृत्यपुण्यमाप्यासत्याममयोधोयविध्यस्त्वत्वेत्युभायसोत्साहेपुण्यसामप्यनेनपथमपवर्तेत्यारायनाह ॥ बोधदति ॥ ४४ ॥ ननुपापवस्तुपुण्यस्यापिबोधकत्वादिपृथङ्गुण्य
 कथमर्जनायतपाह ॥ द्विद्वेनेति ॥ सतिरणपुण्यपथकमपत्तरभाषतुष्टद्वतमोक्षोपपुनर्भवतिभाष ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनपात्तनपापनारोशमदमाधमृताप्यायितनार्थि
 हेमद्राजमोहत्वविवेकेनजहिसुदम् ॥ असामान्यमिदानीत्विज्ञानप्राप्त्यस्यमशयम् ॥ ४६ ॥ दूरमुत्सहेतराजानमहासत्त्वामहापदि ॥
 अस्यसत्योजन शोचत्यस्यपिद्विरस्तिता ॥ ४७ ॥ बोधपुण्यपराधीन प्रयत्नेबहुजन्मभि ॥ अनुमीयतधीरेपुर्जावन्मुक्तपुकार्यत ॥ ४८ ॥
 द्विपद्मेनयेनैवकर्मणापंधइश ॥ सुदृढतेनतेनैवमाक्षमाप्त्यसिपुत्रक ॥ ४९ ॥ सर्वासत्कर्मभवेगपुराणप्रणुदलयम् ॥ वर्षौघइव
 भूतानादवानलमसेचयत ॥ ५० ॥ सत्यसत्यस्यकर्मणिदक्षप्रणयीभव ॥ नप्यसेयदिमसारश्चक्रावतभ्रमरानमम् ॥ ५१ ॥ आतावदेतद्विक
 ल्यास्थानिदयावद्विर्भह ॥ प्रतिपूजाधिकछोत्तेकेवलनिश्चलेजले ॥ ५२ ॥ अयकिमधकरणास्त्वयाशोकावल्लभ्यते ॥ निर्वाहयतुसैव
 त्वाप्रज्ञायधिरभुरा ॥ ५३ ॥ नजातुतेविगणयतेगणनासुगरीयसाम् ॥ येतरगेत्सूणानीवक्रियतेहपशोकयो ॥ ५४ ॥ समाक्रुददशादो
 लामहेराजमिदजगत् ॥ क्रीडतेपविधैर्मेसे मखेकिमिति विद्यते ॥ ५५ ॥ सूतेसहरतिद्विप्रपुन मृजतिहतिव ॥ जगतिवहुपयार्थे का
 लएवकुतूहली ॥ ५६ ॥ नविशेषग्रह कश्चिन्नवकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्येपुमाकम्यकालमोगिन ॥ ५७ ॥
 विधत्तापराप्रिभधरीत्याह ॥ सतामिति ॥ असेचयद्विभिन्नकाळोनिर्वाणित ॥ ५८ ॥ पुण्यार्जनेनतेरौशम्यारब्धेयत्कार्यतदुपदिशति ॥ सत्वेदतिप्रक्षणाःप्रणयीद्व्यवणापुपा
 र्थप्रक्षयवासक ॥ ५९ ॥ यावद्विपदेशाश्रयणायिता ॥ उल्लोख्यतेयसिअभ्यप्रतिपूज्य क्लोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेनपयसिकेवलपयपृथयेत्यर्थ ॥ ६० ॥ अयक
 रणादिवकटद्विषयायक ॥ एवशोकापत्त्यायाद्विषेकदस्मदाटनगवप्रापाटिरेकेवनिर्वाहयतु ॥ ६१ ॥ हर्षशोकयोस्तरीयुजोत्साहभौ ॥ ६२ ॥ हर्षविषयाद्विराजस्र
 णाशोभा ॥ दृश्यागमजीवजातम् ॥ दूर्वाभेनोषधपुङ्गुभेरात्काभाधारिपदुभेरादोषादुधैर्मेसेर्वोल्यायै क्रीडतेकालेन ॥ क्रीडतेरकर्मकाद्रेनुमण्णिणिगतिबुद्धीत्यादिनाकर्तुं
 कबलकमणिल ॥ मृद्वीकीडाकौणिककफितेपुपराधस्ययोगविद्योनेपुत्रेशेपुनइत्यर्थ ॥ ६३ ॥ कुतूहलीकीडाकर्तुंकी ॥ ६४ ॥ स्वरारीरादे सर्वपाणिशरीराद्विक्ताला
 शनलापधदीपममननतद्वरपशोकमयेद्विनिश्चित्यमाहाराध्यायिनापत्योनेशोकमसक्तिरित्याशयमाह ॥ नविशेतेति ॥ यद्वेदशतम् ॥ नकश्चित्ताद्विषयोविशेषभर्तृनक
 म्ननपर्वीचनयसिद्धइत्यर्थ ॥ काठलक्षणस्यगोगिनःप्रत्ययमाकम्यकलादाकम्याभ्यवहारोपलब्धत्वेनकर्तुंनृपुनप्ये ॥ ६५ ॥

दिश श्रोत्रभूत्वाकर्णौ प्राविशानित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्य शब्दादिभोगप्रसिद्धयेकर्णादिगोलकानुप्रवेशेन श्रोत्रादिलक्षणैर्नेद्रियभावेनोपेता दिगादिदेवतां यथाक्रमदेवतास्वेव नि
क्षिपेदिति शेषः ॥ तमेव क्रमदर्शयति ॥ दिद्वित्रयादिना ॥ ८ ॥ अप्सु वरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणि चतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एव मनोहकारचिन्तान्यपि चंद्र
द्राद्यग्रेषु पवित्रापयेदित्युपसहरति ॥ एतादिति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखमाविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुसृत्य देवता एवेन्द्रियव्यपदेशेन स्थितानि त्विदियाणि नाम वस्तुतराणि
संतीति तत्त्वेऽपदेशेन पवित्रापनायमाख्यादिश्रुतेन स्वतः स्वकपोलकल्पनाया एतेऽर्था प्रकटीकता इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ एव देहेन्द्रियादिप्रविलापनसमग्रश्लोकवित्यविरा
जिप्रथमस्थित्वेत्येति दिशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृते स्थितः पश्चादित्येति द्विवरणप्रसंगेन मायाशबलस्य सर्वजगदग्नित्वात्तन्निमित्तोपादानस्य ब्रह्मणो ब्रह्मविद्याभि प्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतां कर्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥ दिक्षु न्यस्यात्मनः श्रोत्रं लवंच विद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यविवेचजिह्वा मध्मुविनिक्षिपे
त् ॥ प्राणवायौ वाचमग्नौ पाणिभिर्देविनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौ तथात्मनः पादौ पायुं मित्रे तथाैव च ॥ उपस्थं कक्षपे न्यस्य मनश्चंद्रनिवेशये
त् ॥ १० ॥ बुद्धिब्रह्मणि संयच्छेदेताः करणदेवताः ॥ इन्द्रियव्यपदेशेन व्यादिश्रुते च देवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्य न स्वतः प्रकटीक
ताः ॥ एवं न्यस्यात्मनो देहं विराडस्माति चिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतः स्थितो यो सावर्धनरीश्वरः प्रभुः ॥ आधारः सर्वभूतानां कारणं तद्बुद्धा
ह तन्म ॥ १३ ॥ स यज्ञस्तृष्टिरूपो सौजगद्गौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्बहिः पृथ्वीपृथिव्या द्विगुणं जलम् ॥ १४ ॥ स खिला द्विगुणं तजस्तेजसो
द्विगुणो निलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशः क्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेन च समस्तेन व्यापिनाग्रथितं जगत् ॥ क्षितिं चाप्सु समावेश्य
स खिलं चानले क्षिपेत् ॥ १६ ॥

पारस्यत्वेनोक्ता ब्रह्मांडात्मनो विराजो हस्तक्षेपसा स्थितां ब्रह्मविद्यायतितां धर्शरीरामूर्तदृश्यं स एव सर्वप्राणिनां मातापितृरूपेण कारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोऽसौ
पितृत्वादिवत्स्य सृष्ट्यदेवमनुष्यादिजगतो वृत्तावनपनादिजीवनोपाये व्यवस्थितः स गृहविर्दृष्ट्या दिनासर्वपोषकश्चैतस्मात्तद्वज्रस्य पृष्ठरूपे ब्रह्मांडांतः स्थितः ॥ प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तु
तपविलापनवस्तुब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपि एभि रावरणैरडव्याप्तं दशगुणोत्तरैरिति पुराणेषु दशगुणोत्तरत्वश्रूयते तथापि द्विगुणमेव परितो वेष्टने पचकोशप्रदक्षिणे पच
विंशति कोशवदेकगुणस्य पचगुणत्वे द्विगुणस्य दशगुणत्वमित्यभिप्रायेण तद्वोध्यम् ॥ अथ चातदपचक्रिकतभूनावरणाभिप्रायमिदनुपचक्रिकताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै
कश एकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेन अपचक्रिकतेन समस्तेन पचक्रिकतेन अतएवांतरमातरवाक्षेप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

॥ १२७ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

स्वयंचिचार्षस्वयमेवचेतसातथाप्यतेयेननरोचतेपुन ॥ सत्संगासच्छास्त्रविवेकतपुनर्वरान्ययुक्तेनविभाष्यमेतत् ॥ ६५ ॥ ॥ इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० मरदाजानुशासननामसमर्पितशतुत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥
शातोटांतश्चोपरतोनिपिश्चात्कान्यकर्मण ॥ विपर्यद्वियसंभवेपुस्वाद्यश्रयान्वित ॥ १ ॥ छद्वासनेसमासीनोजितचिर्त्तद्वियक्रिय ॥
ओमितुषारयत्तावन्मनोयावद्वसीदति ॥ २ ॥ प्राणायामंतत कुयांतत करणशुद्धये ॥ इन्द्रियाण्याहरेत्यश्वादिपयेभ्यश्चानैशनै ॥ ३ ॥
देहेंद्रियमनाद्युद्धिस्तेनानांचसंभव ॥ यस्माद्रवतितश्चात्वातेपुपश्वाहिलापयेत् ॥ ४ ॥ विराजिप्रयमस्थित्वातनात्मनितत परम् ॥
अध्याकृतस्थित पश्चात्स्थित परमकारणे ॥ ५ ॥ मांसादिपार्थिवमग्नानृपयिष्याप्रविलापयेत् ॥ आप्यरक्तादिकवाप्युतैजसतेजसिदि
पत् ॥ ६ ॥ वायव्यचमहावायौनाभसंनभासिद्विपत् ॥ पृथिव्यादिपुविन्यस्यर्चद्वियाण्यात्मयोनिपु ॥ ७ ॥

रायार्थिषाहवाइमर्त्यानिआवनयापयमविराजिस्थितानातपरतकारणेवकारार्थसुप्रभभूतलिंगसमस्थान्निद्विरणयगर्भविराजयद्विलाप्यस्थितानातसत्कारणेष्विपुनोनायोपहि
नेमकारार्थेअध्याकृतेस्थितसत्तत पश्चात्सर्बजगभूतकारणत्वोपलक्षितेसाध्याकृतसवाधिविज्ञानअर्धमाषालक्षितेशुद्धेब्रह्मणिअध्याकृतमपिद्विलाप्यस्थितोभवेद्विसर्ग ॥ ८ ॥
देहेंद्रियारिपुपस्यस्मात्सोममलभानव्यविकरणयदुक्तमहिषिप्ययुमर्षिदृष्टोति ॥ भासादीत्यादिना ॥ क्षिपेत्तन्माषनाश्रितनेमद्विलापयेत् ॥ ९ ॥ नाभसरादीराकाराद् ॥
एवमाणादीद्रियापयप्यात्मयोनिपुस्तराभकेपुदेवतेराधाधिपुनसस्यपुविष्यादियुनिद्विरण्यद्विलाप्य ॥ १० ॥

दिश श्रोत्रभूत्वाकर्णौ प्राविशानित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्य शब्दादिभोगसिद्धये कर्णादिगोलकानुप्रवेशेन श्रोत्रादिलक्षणैर्नेद्रियमावेनोपेतादिगादिदेवतां यथाक्रमदेवतास्त्वैव नि
क्षिपेदिति शेषः ॥ तमेव कमदर्शयति ॥ दिक्षित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सु वरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणि चतुर्मुखे ॥ बुद्धिपटुणामुपलक्षणम् ॥ एवमनोदकारचित्ता न्यपि च द्रु
द्राद्युते पुनरविलापयेदित्युपसहरति ॥ एतादृशेति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखवप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुसृत्य देवता एवेन्द्रियव्यपदेशेन स्थितानां त्विन्द्रियाणि नाभवस्त्वतराणि
सतीति तत्त्वोपदेशेन प्रविलापनायमाख्यादिश्रुतेन स्वतः स्वकपोलकल्पनाया एतेऽर्था प्रकटीकता इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ एवं देहेन्द्रियादिप्रविलापनसमग्रश्लोकविवृत्य विरा
जिप्रथमस्थित्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृते स्थितः पश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेन मायाशब्दलस्य सर्वजगदभिन्यनिमित्तोपादानस्य ब्रह्मणो ब्रह्मविद्यार्थिभिर्भागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतां कर्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥ दिक्षु न्यस्यात्मनः श्रोत्रं त्वचं विद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यविवेचजिह्वामभ्युविनिक्षिपे
त् ॥ प्राणवायौ वाचमग्रापाणिमिन्द्रे विनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौ तथालनः पादौ पायुं मित्रे तथैव च ॥ उपर्यंकश्यपे न्यस्य मनश्चन्द्रे निवेशये
त् ॥ १० ॥ बुद्धिब्रह्मणिसंयच्छेदताः करणदेवताः ॥ इन्द्रियव्यपदेशेन व्यादिश्रुते च देवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्य न स्वतः प्रकटीक
ताः ॥ एवं न्यस्यात्मनो देहं विराडस्माति चिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतः स्थितो यो सावर्धनरीश्वरः प्रभुः ॥ आधारः सर्वभूतानां कारणं तद्बुदा
ह्वनम् ॥ १३ ॥ स यज्ञस्तथि रूपासौ जगद्ब्रह्म तौ व्यवस्थितः ॥ द्विगुणां डाद्वह्निः पृथ्वी पृथिव्या द्विगुणं जलम् ॥ १४ ॥ सलिलाद्विगुणं तेजस्तेजसो
द्विगुणो निलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशः क्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेन च समस्तेन व्यापिना ग्रथितं जगत् ॥ क्षितिं चाप्सु समावेश्य
सलिलं चानले क्षिपेत् ॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ता ब्रह्माद्यात्मनो विराजो ह्यत्यक्षे सदा स्थिता ब्रह्मविद्या धादिता र्धशरीरामूर्तदर्शयन्स एव सर्वप्राणिनां माता पितृरूपेण कारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोमौ
पितृत्वादेव स्वस्य स्य देवमनुष्यादिजगतोदत्तावन्यपानादिजीवनोपाये व्यवस्थितः सन् हविर्देह्यादिना सर्वपापकश्रौतस्मार्तयज्ञस्तथि रूपा ब्रह्मांडांतः स्थितः ॥ प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तु
तप्रविलापनवक्तुब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपि एभिर्भावणैरहव्याप्तं दशगुणोत्तरैरिति पुराणेषु दशगुणोत्तरत्वश्रूयते तथापि द्विगुणमेव परितो वेदने पचकोशप्रदक्षिणे पंच
विंशति कोशवदेकगुणस्य पंचगुणत्वे द्विगुणस्य दशगुणत्वमित्यभिप्रायेण तद्बोध्यम् ॥ अथवा तदपचीकृतभूतवारणाभिप्रायमिदं नुपचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै
कशः एकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेन अपचीकृतेन समस्तेन पचीकृतेन अतएवांतरमातरवाक्षेप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

समाश्रयविहाय ॥ समस्तसूत्रप्रपञ्चोत्पत्तिकारणेन महाकाशे हि रण्यगोकारो ॥ १७ ॥ किन्तु मृगशीर्षताराह ॥ वासनादिति ॥ १८ ॥ लिङ्गलिङ्गशरीरम् ॥ एवमुत्प्रे-
याधिप्रविलापनेनाप्यवसप्तमोऽप्रसङ्गोऽस्मात्कालात्ततोऽपि भूतं सलक्ष्यसूत्रमूलात्प्रकलितगणपतिदेहेऽहमात्मधिष्ठिता हि रण्यगर्भावास्मीति चित्तयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥
मनुचतुर्मुखः पद्मसम्भवो देहो लोको हि रण्यगर्भं प्रतिप्रसिद्धः अयन् भूतसूक्ष्मसमस्यात्मानं चतुर्मुखं तत्प्रकथं हि रण्यगर्भं सलक्ष्य ॥ चतुर्मुख इति ॥ भूतसूक्ष्मेऽभिमानितयाभ्यवस्थि-
तेऽप्यमवयवकेन्द्राद्विलापनात्सूक्ष्मप्राद्विभक्त्यभोगादीयमोक्षवद्देहकल्पयित्वा चतुर्मुख आसीदित्यर्थः ॥ इदं हि रण्यगर्भात्समाधनान्तरेऽयत्कर्तव्यमवदाह ॥ लिङ्गमिति ॥ अ-
र्वाकृतं भूतेभ्योऽपि सूक्ष्मजगताभ्यां कोरेणाभ्याकृतं मायारोउपनिर्दिष्टाकारेणाभ्युपेक्ष ॥ अहंशस्य अहं चिदाभासादित्यध्विनिप्रविलापनमिति सूचनायाद्विधाकृतोक्तिः ॥ २० ॥

अग्निवायौसमावेक्षवायुचनमसिस्त्रिपेत् ॥ नमश्चमहदाकारोऽसमलोपत्तिकारणे ॥ १७ ॥ स्थित्वा तस्मिन्क्षणं योगं लिङ्गमात्रं श-
रंरयुक् ॥ वासनाभूतसूक्ष्माश्रकमाविधेययेव च ॥ १८ ॥ दर्शेद्विषमनोबुद्धिरेतर्हि गविदुर्बुधा ॥ ततोर्धोऽहं दहियतस्तज्जात्मास्मीति वि-
तयेत् ॥ १९ ॥ चतुर्मुखोऽयं केचायं भूतसूक्ष्मव्यवस्थितः ॥ लिङ्गमभ्याकृतेऽसूक्ष्मेऽन्यस्याध्यकेऽवबुद्धिमान् ॥ २० ॥ नामरूपविनिर्मुक्तय-
स्मिन्सति पुनर्जगत् ॥ तामाहुः प्रकृतिकेचिन्मायामेकपरेत्यणून् ॥ २१ ॥ अविद्यामपरे प्रादुर्लभकविभ्रातृवत्तसः ॥ तत्र सर्वं लयगत्वाति-
ष्ठत्यव्यक्तकृपिणः ॥ २२ ॥ निःसृजयानिरास्वादाः स भवति ततः पुनः ॥ तत्स्वरूपादिति प्रतियोगावस्थितिः प्रवर्तते ॥ २३ ॥ आनुलोभ्यास्मृता-
स्तुष्टिः प्रातिलोभ्येन सृजति ॥ अतः स्थानत्रयत्वं कानुरीयं पदमव्ययम् ॥ २४ ॥

अथवाभ्याकरणफलमभिधमिकिरिति किं पाठकलक्ष्यमवतिनिमित्तभेदकल्पनापाठकवेद्यव्यपदेशोभेदस्यारोयेनाह ॥ मायेति ॥ प्रकृतिर्मायस्या ॥ मायावेदीति ॥ २१ ॥
अपरेषीद्वा सृजति कथमविद्याम् ॥ तत्र तस्मिन्व्यव्याकृतप्रत्ययकाले सर्वेषां यार्त्तार्थपञ्चभावविकारगत्याऽनभिधमत्तकृपिणस्तत्तत्सत्तदेव तिष्ठति ॥ २२ ॥ कथं तिष्ठति तत्रा-
ह ॥ निःसृजयानिति ॥ परस्परसंलग्नयुष्याभिमोभ्यदत्तलक्षणास्वादिदृश्याभ्येत्यर्थः ॥ कुतः ॥ प्रलयानन्तरं सकालेन तं अव्याकृतं देवप्रकृतिभूताम् ॥ २३ ॥ आनुलोभ्यास्वाका-
शादिकमात्रं ॥ प्रातिलोभ्येन तुष्टिः प्रियरीतकेभेन प्रपञ्चादिति ॥ परमकारणेश्वरस्येति ॥ अत इति ॥ स्थानत्रयवितर्काद्विरण्यगर्भात्प्राकृतात्सूक्ष्मकारणरूपसमष्टिजा-
यदायवस्थापयतीति व्यक्षेपवद्भिः शब्दानोभयतः प्रकृतमप्यनान्यमिति प्रयुज्यवर्धमानं दिशाल्य कृतं तदधिष्ठानपरिनिर्दिष्टमिन्द्रादीकृतसमस्तव्यवहारार्थमप्राप्तमलक्षणम-
विश्वमव्यपदेशमवकाशमत्ययसारं देवचोदयानि दिशानि चतुर्धनमभ्येदेति प्रयुज्यवर्धमानं तत्स्थानमात्रमेवास्माच्छाभावाभिधम्यायेत् ॥ २४ ॥

एवमुवाचमीकिस्त्वयाप्रथमं काम्यनिषिद्धकर्मणा ज्ञानविरोधिविशेषादिदोषहेतुभूतकर्मणा च त्यागेन ज्ञानित्वं शास्त्राभ्यासेन स पादनीय तदुत्तरं तस्य कर्मकीदृशमित्यस्य भो
त्तरत्वं यमेव ज्ञास्यसित तद्भूमिकापरिपाककमेणतत्तत्कर्मोपरमस्य तदा तदैव त्वया नुभा वितुं शक्यत्वाज्ज्ञानिना च प्रारब्धवैचित्र्येणैकरूपस्थित्यदर्शनेन तत्कर्मणा प्रवृत्तमेव निवृत्त
मेव चेति नियतमशक्यत्वादि त्याशयेनोत्तरमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वकर्मसंन्याससहितब्रह्मप्राप्त्यैव मेव स सारथमनिवर्तकज्ञानोपायादिति महुषदिष्टार्थस्य बुद्धत्वाच्चादृशो
र्मुमुक्षुभिर्यथास्मिन्कर्मणि कृतं सति श्रवणादिविविधदोषश्रित्तविशेषमाहित्यपातकादिदोषश्रवणं भवति तदेव कर्तव्यं काम्यनिषिद्धचकारादृष्टविशेषसाधनचकर्मनकर्तव्यमित्यर्थः ॥
विविदिपासंन्यासपरिपालनतु विधिनान्यत्तस्य पुनर्विधिविना परिमहासभावादाह दोनैष्ठिकधर्मयस्तु प्रव्यवर्ते पुनः प्रायश्चित्तनपण्यामिधेन शुद्धोत्सात्साहेत्यादिपरादत्तौ दोषश्च

प्रवृत्तं वानिदत्तं वाकर्तव्यं च न वाप्रभो ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ तस्माद्यत्नकृते दोषस्तत्कर्तव्यं मुमुक्षुभिः ॥ ४४ ॥ कास्य कमानाप
द्वचनकर्तव्यं विशेषतः ॥ यदा ब्रह्मगुणैर्जीवोयुक्तस्तत्कामनोगणान् ॥ ४५ ॥ संशान्तकरणान्नामस्तदास्यात्सर्वगः प्रभुः ॥ देहं द्वियमनो
बुद्धेः परस्तस्माच्चयः परः ॥ ४६ ॥ सोहमस्मि यदाध्यायेत्तदा जीवो विमुच्यते ॥ कर्तुं भोक्तादिनिर्मुक्तः सर्वोपाधिविवर्जितः ॥ ४७ ॥ सुख
दुःखविनिर्मुक्तस्तदानीं विप्रमुच्यते ॥ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ४८ ॥ यदा पश्यत्यभेदेन तदा जीवो विमुच्यते ॥ जात्रास्व
प्रसुषुप्ताख्यं हित्वा स्थानत्रयं यदा ॥ ४९ ॥ विशतुरीयमानंदं तदा जीवो विमुच्यते ॥ जीवस्य चतुरीयाख्या स्थितिर्यापरमात्मनि ॥ ५० ॥
अवस्थायी जनिद्रादिनिर्मुक्ता चित्सुखालिका ॥ योगस्य सेयं वानिष्ठा सुखं संवदन् महत् ॥ ५१ ॥ मनस्य स्तंगते पुंसां तदन्यन्नोपलभ्यते ॥
प्रशान्तमृतकञ्जोले केवला मृतवारिधौ ॥ ५२ ॥

वणारपुनः परिग्रहे प्रयोजनाभावाच्छिष्टविगर्हितत्वाच्च संस्यतीति भावः ॥ ४४ ॥ ज्ञानित्वं त्वस्य सर्वमने गुणस्यागेन पूर्णानंदाद्वयविशुद्धासगचिदेकरसत्वादिब्रह्मगुणप्राप्तावे
वस्थानान्यथेत्याह ॥ यदेत्यादिना ॥ ४५ ॥ देहादिकोराचतुष्टयात्परआनदमयकोशात्मात्मात्मास्तदधिष्ठानब्रह्म ॥ ४६ ॥ आदिप्रदात्कर्तार्यकरणभोक्ताभोग्यभोगो
ज्ञाताज्ञानज्ञेयमिति तिस्रोपि त्रिपुटयः परिरुहते ॥ तस्य योजकः सर्वदेहाद्युपाधिभिस्तत्कलाभ्यामुत्पद्य स्वाभ्याचार्वाचनमुक्तं यदाभाविव्यस्तितदार्नाम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥ जाग्रत्समावस्थयोर्बीजसवासनाकर्माज्ञानम् ॥ निद्रातदवस्थविशेषः ॥ सेयनयोरव्यजीवस्य स्थितिर्योगस्य निदिव्यासनपरिपाकजन्यनिर्विकल्पसमाधेर्वाशिब्दान्मु
ख्याविकारिणो विचारमात्रजन्यसाक्षात्कारज्ञानस्यवानिष्ठापरिसमाप्तिः ॥ ५१ ॥ तस्मिन् विभ्रान्तस्य तद्वैदित्यदर्शनप्रसक्तो वेत्तास्ति दूरैर्कर्मक्षारालब्धवीचिमज्जनप्रसक्तिरित्याशा
येनाह ॥ प्रशतेति ॥ ५२ ॥

दानुन्मीभरमुपास्यतद्वारादनेद्विष्टोत्तमानमार्गेणयोगमार्गेणवातत्त्वज्ञानेसत्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानात्सर्वसाधपुलाक्षाननाराधसर्वसारापोच्छेदेनविप्रोतिर्भीषिप्यतीत्युप
 सरति ॥ मन्त्रादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तत्रशास्त्राचार्योपदेशस्तानुप्रधानाभेकापनिष्ठातिश्रयपापार्थचित्तनादितिलक्षणपराभाराश्वयोपणादितिलक्षणेभ्यासभ्याव
 श्यवापदत्याह ॥ पराभयेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ योगमुपाधित्यनेनन्यम् ॥ स्थापनशोधितमयीषा ॥ आत्मनिर्ग्रहणि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ महाननाक्षपारिच्छिन्नमन्त्राकार
 विमलारम्भ ॥ ५९ ॥ अनुपपुष्टिमाद्ययुक्तनयानुक्तयान्तलयाधिरूपस्यमन्त्रिकरणस्यस्यगुल्लशिव्योद्धारसामभ्यलक्षणतक्षणालस्यपुष्टिर्देतमस्तभ्यमित्यथ

मज्जमज्जसिक्किदैनमद्दत्ताराधिवीचिपु ॥ मज्जसभरिताभोगपरमंभजगदुरुम् ॥ ५३ ॥ इतिनेवार्णेतसर्ववसिष्ठस्योपदेशानम् ॥ अने
 नज्ञानमार्गेणयागमार्गेणयुक्तम् ॥ ५४ ॥ भरद्वाजमहाप्राज्ञमर्वज्ञास्यमितिश्चित्तम् ॥ परामर्शनशालस्यगुरुवाक्यायवोधनान् ॥ ५५ ॥
 अभ्यासात्मवसिद्धि स्यादितिचेदनुशासनम् ॥ तस्मात्त्वसवमुत्सृज्यकुर्वभ्यासोस्तिरमन ॥ ५६ ॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ राम प्राप्ता
 परयागस्नातनामनिर्दुम्भे ॥ कथवसिष्ठदेवेनप्यवहारपर उत ॥ ५७ ॥ इतिज्ञात्वाहमप्यवमभ्यामार्पयतेयथा ॥ तयैवप्यवहारोपि
 ध्युत्थानंमेवविप्यति ॥ ५८ ॥ ॥ आवात्मकिरुवाच ॥ ॥ यदापरिणत साधु स्वस्वरूपमहामना ॥ विभ्रामिन्नस्तदोवाचवसिष्ठोपि
 सुत्तमम् ॥ ५९ ॥ ॥ आविभ्रामिन्नउवाच ॥ ॥ इवसिष्ठमहामागवक्ष्युन्नमहानसि ॥ गुरुत्वशक्तिपातेनतत्सणादवदर्शितम् ॥ ६० ॥
 दशनागस्यशनाच्छब्दात्स्वययाशिरप्यदहके ॥ जनयय ममावशशांमवसंहिदंशिक ॥ ६१ ॥ रामप्ययविशुद्धालाविरक्त स्थात्मनैवहि ॥
 विभ्रानिमानावात्सर्वचमवादाप्यामवापदम् ॥ ६२ ॥ शिष्यमहोवयोधस्यकारणगुरुवाक्यत ॥ मलत्रयमपकेकयुद्ध्यातिपक्ववत्
 ॥ ६३ ॥ ज्ञानमस्यस्मिन्वेदगुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ उभावापियतोयोग्योसवपामिदृशामपि ॥ ६४ ॥

॥ ६० ॥ मन्मथपाशपरीत्यकापमहप्रविषयकूटिर्नीसधारादिनेकलतेष्वतत्कथलयाशान्तिपातोक्षातस्तथाह ॥ धरानादिति ॥ सत्यप्रकथनान्त्वादशाष्टपादव्यापिस
 च्छिष्यस्यपुष्टिर्निष्पापदृष्टकोभेदनमन्त्राद्यस्थितपरिशेषमावेशलक्षणोन्मीषस्योपाधिपरित्यागेनशुद्धमन्त्रमावेशलक्षणभ्यराकिपात सिद्धान्तिनाम् ॥ शशिकोगुरु ॥ ६१ ॥
 तपसामस्यसिच्छिष्यमर्शयति ॥ रामदति ॥ ६२ ॥ मलत्रयपरीशयाशनासोद्धमाभादिकामकमधवासनलक्षणया ॥ कथयुद्ध्यातिशिरिप्यद्वितीये ॥ ६३ ॥ सच्छिष्येपुशाल
 स्वरदृष्टदर्शयत्याह ॥ ज्ञानमिति ॥ यदुत्तमैरुक्तिर्यार्थान्दीप्तत्वेनपुत्रयाधानाभीष्टार्थैर्नित्यलक्षणानामपिआजनस्तानित्यथ ॥ ६४ ॥

इत्यवसिष्ठप्रशस्त्यस्तुतकर्त्तव्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ अस्मदादिब्रुकपया ॥ त्वपदेपरिणत कृतकृत्यइति यावत् ॥ ६५ ॥ ममकार्यनिर्विघ्नयज्ञसिद्धित्वस्मरन्स्वराभ्युत्थानं क
 न्तुमर्हसीति पूर्ववत्तथा माकृथा इत्युत्तरत्रवास्तव ॥ ६६ ॥ किंचान्यद्वेवकार्यमपिरामभ्युत्थापनेन चरामसपादयामो वयम् ॥ ६७ ॥ कार्यातिराण्यपि पदार्थयन्नेव कार्यविशदयति ॥
 सिद्धाश्रमेत्यादिना ॥ अहल्यायामुक्तिशायमोक्षचकारिष्यतीत्यनुपग ॥ ६८ ॥ निश्चयोवाग्निश्चय ॥ गर्तिपरलोकमार्गम् ॥ ६९ ॥ राज्ञ्यविमुच्यगतो विगतः ॥ जीवन्मुक्तत्वादेवा
 भयोनिसुहृश्च ॥ दहकारण्यवासिने मुनीन् राक्षसवधेन भयादुद्धरिष्यतीति परेणान्वयः ॥ ७० ॥ विविधानितीर्थानि प्राणिनश्च उद्धरिष्यति पावयिष्यतीत्यर्थः ॥ सीताहरणप्रयुक्त
 यद्द्वैर्गन्धशोकमोहादिविह्वलनच्छलेन रावणादीनां वादपि सर्वपात्रासागिनाभुविशोष्यतामस्यास्थ्यचदर्शयिष्यतीति परेणान्वयः ॥ ७१ ॥ अथ इन्द्रवरदानेन युद्धे स्यवानरक्षी
 देः परावृत्तिपरावर्तनपुनर्भजिविनदर्शयिष्यति ॥ ७२ ॥ अग्निप्रवेशेन सीतां विशुद्धिमन्विच्छन्नात्मनः स्वस्थलोकानुमतिशयजनमाननीयचरित्रतदर्शयिष्यति ॥ ततो राज्ञ्येभिषि
 इदानीं रुपयारामभ्युत्थानं कर्त्तुमर्हसि ॥ पदेपरिणतस्त्वं हि कार्याविधावच्यतः ॥ ६५ ॥ स्मरन्कार्यममविभो यदुद्दिश्याहमागतः ॥ प्रार्थि
 तश्चातिकष्टेन राजादशरथः स्वयम् ॥ ६६ ॥ तद्वथामाकृथाः सर्वशुद्धेन मनसामुने ॥ दवकार्यचरामान्यद्वतारप्रयोजनम् ॥ ६७ ॥ सिद्धा
 श्रमं मयानीतो रामो राक्षसमर्दनम् ॥ करिष्यति ततो हल्यामुक्तिं च जनकालजाम् ॥ ६८ ॥ परिणोप्यतिकोदंडभंगेन कृतनिश्चयः ॥ रामस्य
 जामदग्न्यस्य कर्तान्शंगतिं भुवम् ॥ ६९ ॥ पितृपैतामहं राज्ञ्यविगतो भयनिस्सहः ॥ वनवासच्छलेन हृदंकारण्यवाप्तिनः ॥ ७० ॥ उद्धरिष्य
 तितोयीनि प्राणिनो विविधानि हि ॥ सीताहरणदौर्गत्यच्छलेन भुवि शोष्यताम् ॥ ७१ ॥ दर्शयिष्यति सर्वपांरावणादिवधादपि ॥ खासंगि
 नामया स्वाश्रयं वानरादेः परावृत्तिम् ॥ ७२ ॥ सीताविशुद्धिमन्विच्छेद्दो कानुमतिमात्मनः ॥ जीवन्मुक्तो निस्सहोपि क्रियाकांडपरायणः
 ॥ ७३ ॥ भविष्यति गतिं द्रष्टुं ज्ञानकर्मसमुच्चयौ ॥ यैर्दृष्टोयैः स्मृतो वापि यैः श्रुतो वा ॥ धितस्तु यैः ॥ ७४ ॥ सर्वावस्थागतानां तु जीवन्मुक्तिप्रदास्य
 ति ॥ इति कार्यमशेषेण त्रैलोक्यस्य ममापि हि ॥ ७५ ॥ अनेन रामचंद्रेण पुरुषेण महात्मना ॥ नमोऽस्मै जितभैवेतकोप्येवं चिरमेधताम् ॥ ७६ ॥
 कः स्वयर्जिवन्मुक्तो निस्सहोपि सत्कर्मधिकृतजनानां कर्मानुष्ठानेनैव गतिं द्रष्टुं दर्शयति क्रियाकांडपरायणो भविष्यतीति परेणान्वयः ॥ ७३ ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणां ब्रह्म
 लोकादि गतिदर्शयितुं ज्ञानकर्मसमुच्चयौ चकारिष्यतीति शेषः ॥ ज्ञानमत्रोपासनम् ॥ न केवलकर्ममार्गप्रवर्तनेन वर्तमानजनमात्रोपकारो किन्तु तत्कालमपि स्मरणकर्त्तव्यं स्वचरि
 त्रप्रबोधनादिना स्वात्मानुगतानां भक्तानां जीवन्मुक्तिमुखप्रदइत्याह ॥ यैरिति ॥ ७४ ॥ सर्वावस्थासु गतानां प्रसत्या अनुगतानाम् ॥ ७५ ॥ अनेन महात्मनारामचंद्रेण इति वर्णितप्रका
 रेण वैलोक्यस्य ममापि हितकार्यामिति पूर्वान्वयः ॥ इदानीं श्रीविश्वामित्रसामाजिकानारामभक्तिवर्धयन्नाह ॥ नमइति ॥ हे जनाः एते यूयमस्मै रामायनमरकुरुत ॥ तन्मम
 स्कारमात्रेण भवद्भिः सर्वजैतव्यजितमेव न साधनान्तरमपेक्षणीयमिति यर्थः ॥ युष्माकं मध्यकोपि पुरुषयोरैय एवं श्रीराम इव जीवन्मुक्तश्चरति वैकल्पसमाधिविश्रान्तिनाम् ॥ सु
 खमेधतावर्धताम् ॥ ७६ ॥

॥ ७० ॥ इराहृतामुताउत्तरार्धपरायकपाथैलयाधिधा. सतीरार्माप्रियस्वरजसाभावेनमस्करेदितयाधत् ॥ सदासमस्तरेण आस्थिता आस्थापनोवप्रवृत्तिरोप ॥
 वसिष्ठार्थदिलिप्त कथयामृतपानसगतोपनरुमोषभूत् ॥ ७८ ॥ एवमन्येमहृपयमनसगुण ॥ भूयन्मोतुमुक्तंछिन्ना. सर्वेषामुत्तरित्यर्थ ॥ आनरुचतेतस्यगुणाभ्युक्ताना
 कर्मपरत्पयमृतपाभ्याम्यतिष्ठुमन्नुप ॥ छन्दश्चावश्यादस ॥ ७९ ॥ भूहिद्योवजनपतिभ्यकष ॥ अयराभाजम्यनन्माक्षोभ्रुत् किन्वानुधारेव अयधाननुप्यइत्यज्ञ
 नाभिमापानुसारोपय ॥ ८० ॥ विश्वामिद्योप्यक्ताननुसारोणोत्तरमाह ॥ अर्धवेति ॥ इजनत्वमयास्मिरामपरवसाक्षाप्रगवाभ्यासुहृदन्तिविश्वामसकुरु सपुराण-पर पुरुष ॥

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिश्रुत्वायतेसर्वेविश्वामित्रेणभाषितम् ॥ सिद्धाश्वरयोगीन्द्रावसिषुप्रमुखा पुन ॥ ७७ ॥ रात्रीध्रियधर
 जसामादरस्मरणास्थिता ॥ दूरश्रुतोत्तरकथा कथयामैथिलीपते ॥ ७८ ॥ नसतुतोपभगवान्वसिष्ठोन्महर्षय ॥ गुणान्गुणनिधेक
 स्यद्रुवकाकणयच्छुतम् ॥ ७९ ॥ विश्वामित्रमुनिंनहवसिष्ठोभगवाद्यपि ॥ ॥ श्रावसिषुडवाच ॥ ॥ नृहिविश्वामित्रमुनेरामोराजीव
 लोचन ॥ कोयममूढप किंवाभनुप्योवायराधव ॥ ८० ॥ ॥ श्रीविश्वामित्रउवाच ॥ ॥ अत्रैवकुरुविश्वामित्रसमयसपुरुष-पर ॥ विश्वा
 यमयितामोधिर्गीरीरगमगांचर ॥ ८१ ॥ परिपूर्णं परानन्द सम श्रीवल्लोछन ॥ सर्वेषांप्राणिनारामप्रदातासुप्रसादित ॥ ८२ ॥ अय
 निहतिकुपित सृजत्ययमसत्सकान् ॥ विश्वादिर्विश्वजनकोधातामत्तामहासख ॥ ८३ ॥ अयव्युक्तां तनि सारवृद्धससारधूतकै ॥ आन
 दसिधुर्विततोर्वीतरगीविगाद्यते ॥ ८४ ॥ कश्चिन्मुकहवात्मस्य कश्चिन्नुयंपदामिध ॥ कश्चित्पणीतप्रकृति कश्चित्तत्स्य-पुमानयम् ॥ ८५ ॥
 अयंनयामयोहवर्षेगुणयगहनातिग ॥ जयत्यनोरयपद्मिर्वैटाल्मापुरुषाद्भुत ॥ ८६ ॥ अयंश्चतुर्वाहुरयविश्वसष्टाचतुर्भुव ॥ अयमेवम
 हादेव संहतायचिलोचन ॥ ८७ ॥

सक ॥ विश्वार्धमयितोऽमोधि-श्रीरार्धपायनस ॥ मगीरार्णान्दारायानामागमाभुपनिषदांस्वगोचरोनाम्यप्रमाणस्येत्यर्थ ॥ ८१ ॥ परातासर्वपुरुषाधानानिमित्तराव ॥
 सुप्रजस्यमाधारित ॥ ८२ ॥ असत्समाक्यायनेकीर्त्यइत्येवसत्सकामिध्यायांलार ॥ ८३ ॥ क्यकृतादिश्वादिशानि सारायद्वयवसार-कायकारणवर्धयैस्तयाविधै
 धूर्तकर्मगृह्यकर्त्तारोपनिमित्तानदीसधुर्दिमास्यपविष्यते ॥ ८४ ॥ अयमेवज्ञानमुकोनित्यमुकोमायानियमायातवर्द्धयन्तिश्चतुर्भास्तिदइत्याह ॥ कश्चिदिति ॥ ८५ ॥
 मयामयोदेवरातर ॥ अत्रै शिक्षाकन्यादिभि ॥ वेदानामात्मापारमार्थिकसत्त्वप्रभू ॥ ८६ ॥ चतुर्वाहुराष्ट्रपाठकोविष्यु ॥ ८७ ॥

योगान्मायाशक्तिसंबधाय ॥ मोहनिद्रानदतत्वात्सदाजगत्क ॥ ८८ ॥ यथाविक्रमेणपराक्रमेणावश्यमावीविजयउत्सनेप्राप्यते तेजसायथाप्रकाशोभास्वरूपउत्सनेधि
यते यथाश्रुतेनशास्त्रेणप्रज्ञोत्कर्षउत्सनेप्राप्यते तद्वदयस्युपार्णनगतेहेनेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अमुनारामेणयश्चित्तेनममायप्रतियोद्धेतिचित्त्यश्चित्तनार्हसपन्न ॥ ९० ॥ विष्णुदेहेनामु
नार्यून्यस्वर्गदास्वर्गस्यशोच्यतेत्यर्थ ॥ अभितपरितसमयानिकपाहाप्रतियोगेपीतिषष्ठ्यर्थद्वितीया ॥ एवशेषमूर्तिरयपातालाहृक्ष्मणात्मनाइहागतः ॥ तथाचपातालस्या
विशोच्यतेत्यर्थ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ रूपयितुनिरूपयितुद्रष्टुं च ॥ ९३ ॥ वंशोऽवतरेणरघुरप्यनेनपावितइत्याह ॥ रघोरिति ॥ शुश्रुमइतिकदिनियमान्देष्टुमिदमिदंशाभा

अजोयंजायतेयोगाज्जगत्कःसदामहान् ॥ विभर्तिभगवानेतद्विरूपोविश्वरूपवान् ॥ ८८ ॥ विजयोविक्रमेणोवप्रकाशइवतेजसा ॥
प्रज्ञोत्कर्षःश्रुतेनेवसुपर्णेनायमुत्सवे ॥ ८९ ॥ अयंदशरथोऽधन्यःसुतोयस्यपरःपुमान् ॥ धन्यःसदशकंठोपिचिंत्यश्चित्तेनयोमुना ॥ ९० ॥
हास्वर्गममुनाधून्यंहापातालादिहागतः ॥ तस्यागमादयंलोकोमध्यमःश्रेष्ठतांगतः ॥ ९१ ॥ रामइत्यवतीर्णोऽयमर्णवांतःशयःपुमान् ॥
चिदानंदघनोरामःपरमात्मयमव्ययः ॥ ९२ ॥ निगृहीतेन्द्रियग्रामारामंजानंतियोगिनः ॥ वयंत्ववरमेवास्यरूपरूपयितुंक्षमाः ॥ ९३ ॥
रघोरयोद्धेदकरोभगवानितिशुश्रुमः ॥ वसिष्ठरुपयात्वंहिव्यवहारपरंकुरु ॥ ९४ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं
विश्रामिन्नोमहामुनिः ॥ वसिष्ठसुमहातेजारामचंद्रमभाषत ॥ ९५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रामराममहाबाहोमहापुरुषचिन्मय ॥
नायंविश्रांतिकालोहिलोकानंदकरोभव ॥ ९६ ॥ यावह्येकपरामर्शोऽनिरुद्धोनास्तियोगिनः ॥ तावद्द्रुहसमाधित्वंनभवत्येवनिर्मलम् ॥
॥ ९७ ॥ तस्माद्राज्यादिविषयान्मर्यालोक्यविनश्चरान् ॥ देवकार्यादिभारांश्चभजपुत्रसुरोभव ॥ ९८ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥
इत्युक्तोपिपदारामःकिंचित्तोचेलयंगतः ॥ तदासुषुप्तयासोपिविवेशदृश्यंशनैः ॥ ९९ ॥

वश्लोदसः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अधिकारनिष्पादनलक्षणोलोकानांपरामर्शोऽयावन्निरुद्धोऽननिष्पन्नः ॥ नञवतियुक्तमितिशेषः ॥ ९७ ॥ पर्यालोक्यकर्चिलकालमनुभूय
दवकार्यादीनधिकारभाराश्चपर्यालोक्यपश्चात्समाधिभजेत्यर्थ ॥ ९८ ॥ पदारामइतिगुरुणाउक्तोपिलयंब्रह्मैक्यगतोबाह्यार्थश्रवणाभावाद्वागादिकरणचेष्टोपरमाच्चनकिं
चिद्देहेतदासवसिष्ठस्तच्छरीरसकल्येनप्रविश्यतदीयसुषुप्तानांइत्याशनेर्हृदयपुंडरीकविवेशा प्रविश्यतदीयंवेदलीनजीवोपर्याधिर्लिङ्गघनीकृत्यबीजांतःप्रविष्टोवायुस्तदतर्गतमकुर
मिवविहिराचकर्षीतिपावत ॥ ९९ ॥

रस्यबहिःराकप्येतदाविभाक्तमेणतमिषाराशाभिष्यत्पातकलक्षेप्रकाराशास्यार्थदर्शनादिकमगह ॥ शक्तीति ॥ प्रथममणदिर्बिअभूतायामाधाराशकौततप्याणाभि
भावेपुतोमनसभ्रासिभावेतस्मिन्प्रसक्तिसिद्धाभासगानुपदेशकशक्तीतिशक्तिमाणमनप्रसक्तिकरण अतएवतत्प्रकाराशालकलक्षुपाधिकोर्जाप्रमाणद्वारासर्वनादी
राध्यनुपदिष्यसुष्टुष्टाभ्यादिदशानि सर्वाणिज्ञानकर्मीदृष्यलक्षणानिकरण्यानि येन तथापि य सशरीरैर्बोधोन्मील्यबहिःकलटाशूण्याश्वसिष्ठमुत्पान्निदुषोदहास्यकृतकृत्य
त्वाभिभूक्तसर्वेपणःअतएवकृत्यस्याप्रसक्तमभ्यस्यक्षकृत्यस्यसाध्यस्यध्यक्षारस्यविचारणयागुणवैर्पाचितयाआक्षिपरात्तत्प्रभुक्तहानोपादानादित्याचारहित सन्नादरा
यानोर्जितरस्यतीतिस्वाभ्यनीक्ष्यस्थितइत्यर्थ ॥ १० ॥ तदनतरमितिषाणुक्तरामरामगङ्गाबाहोदस्यादिवसिष्ठप्रचनपुनर्लौक्यप्राप्तिभूतादशुक्ताकममनुष्ठेयमितिपिषया

शक्तिमाणमन प्रसक्तिकरणोजीवप्रकाराशालकोनादीरप्रसुष्टसर्वकरणभोन्मील्यनेत्रेशनी ॥ दृष्टोत्कृष्टवसिष्ठमुख्यविदुषोनिर्भुक्त
सर्वेपण कृत्याकृत्यविचारणादिरहित सर्वाभ्यतीक्ष्यस्थित ॥ १०० ॥ श्रुत्वावसिष्ठवचनशुक्ताक्यमितिस्वयम् ॥ श्रुत्वात्रावाचभगवा
नरामचद्रसमाहित ॥ १०१ ॥ श्रीरामउवाच ॥ नविधेर्ननिषेधस्यत्ववसादादयप्रभु ॥ तथापितववाक्यप्रतुकरणीयहिसवदा
॥ १०२ ॥ वेदागमपुराणेषुस्मृतित्विषिमहामुने ॥ गुरुवाक्यविधिप्रोक्तोनिषेधस्तद्विषयं ॥ १०३ ॥ इत्युक्त्वाचरणौतस्यवसिष्ठस्यमहा
त्मन ॥ गिरसाधार्यसर्वात्मासवाभ्याहृष्टुणानिधि ॥ १०४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ सर्वशृणुतभद्रवानिश्रयन्सुनिश्चितम् ॥ आत्म
ज्ञानात्परनास्तिगुरोरपिचतर्हिद ॥ १०५ ॥ श्रीसिद्धादयऊचु ॥ रामैवमेवसर्वेर्षामनसिस्थितिमागतम् ॥ त्ववसावाक्षसकल
संवादनद्वर्द्धकतम् ॥ १०६ ॥ सुखीभवमहाराजरामचद्रनमोऽकुते ॥ वसिष्ठेनाप्यनुज्ञातागच्छामोऽप्यययागतम् ॥ १०७ ॥ श्रीवाल्मी
किरवाच ॥ एवमुक्त्वागता सर्वरामसत्त्वानरता ॥ रामचद्रस्यशिरसिर्षोष्पीदृष्टिपपातह ॥ १०८ ॥ एतत्सर्वमाख्यातंरामचद्रक
यानकम् ॥ अनन्तकमयोगेनभरद्वाजसुखीभव ॥ १०९ ॥

[illegible]

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ वरमुनेर्वसिष्ठस्यवचनपंक्तिः लक्षणयारलमालया विचित्रा भूषिता इति उक्तं पारयुपने जीवन्मुक्तिसिद्धिर्यमया तुभ्यप्रोदिता प्रोक्ता निखिलानां कविकुलानां योगिना च सेव्यरूपा सा परमगुरुकटाक्षाच्छृणुणा दिना सेविता सती मुक्तिमार्गप्राप्तभूमिका क्रमददात्यारोपयतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ विधिसवादप्रकारम् ॥ मोहमालिन्यरा

इतिरघुपतिसिद्धिः प्रोदिता यामया ते वरमुनिवचनालीरलमाला विचित्रा ॥ निखिलकविकुलानां योगिनां सेव्यरूपा परमगुरुकटाक्षान्मुक्तिमार्गददाति ॥ ११० ॥ यद्मंशुण्यान्नित्यं विधिरामवसिष्ठयोः ॥ सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यते ब्रह्मगच्छति ॥ १११ ॥ इत्याषवा सिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते द्वाविंशत्यां बालकां देमोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे रामव्युत्थाननाम अष्टाविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ निर्वाणप्रकरणपूर्वार्धसमाप्तम् ॥ ॥ १३ ॥

गद्वेषमहापातकोपपातकादिसर्वेषां वस्थायुक्तोऽपि पुरुषः श्रवणादेव सर्वदोषैर्मुच्यते शांत्या दिगुणप्राप्तिक्रमेण ब्रह्मगच्छति प्रामोति कं पुनरधिकारीत्यर्थः ॥ १११ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगगाधरेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षोः शिष्येणानंदबोधेन्द्रसरस्वत्याविरचिते श्रीवासिष्ठमहारामायणनात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धसंपूर्णम् ॥ १३ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानुगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वेकरसत्कूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥ १६ ॥ अपिशब्दाभ्यांस्फुचितोविरोधोमाययापरिहर्तव्यः ॥ १७ ॥ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुनानान्यतश्चिदात्मकचवानिकितुमाद्यैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तेषाचनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशदितियदुक्ततात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकचित्रालिख्यतेशिल्पमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वजगत् तत्रशालभजिकावस्तुतोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्त्रीकरोतिनयाएषाचिदिपिघनाएकिकांएकपिडतास्त्रीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मय परिच्छिन्नाकारद्वभातीत्यर्थः ॥ सुषुप्तावस्थयाटक्छेदालागनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थः ॥ पुरंध्यासुचित्रायास्त्रि

चिच्छिलैषामयोक्तयेस्यामंतर्जंगतिवै ॥ घनत्वैकाल्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥ १६ ॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि ॥ विद्यतेतर्जगद्द्वयोद्भोवविपुलानिलः ॥ १७ ॥ द्यौःक्षमावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि ॥ १८ ॥ अस्यामेवघनांगाल्मजगत्पद्मंविजृंभते ॥ एतस्माद्दस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धाल्मकंचवा ॥ १९ ॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणोलिख्यतेयथा ॥ भूतंभवद्द्रविष्यच्चशिलायांशालभंजिका ॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वसंस्थानंवस्तुतोयथा ॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्येकपिडताम् ॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचिपिडकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥ २२ ॥ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः ॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे ॥ २३ ॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली ॥ शिलांतःपद्मलेखालीमरिचांतश्चमल्लतिः ॥ २४ ॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ ॥ यथापुरंध्यामर्योतर्मज्जावाबिल्वगायथा ॥ २५ ॥ तथानंतविकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली ॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥ २६ ॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलंबिंदुरिवांभसि ॥ अनंतत्वाच्चित्तेरद्विकारादिचितेरिति ॥ २७ ॥ उक्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते ॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम् ॥ २८ ॥ वर्जनवर्जनैर्यस्यब्रह्मैवानंततावशान् ॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमान् ॥ २९ ॥

यामतर्मनसिमर्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानांचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धिमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानिष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्मांडानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइतिहेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितागंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतुचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥ सभूरितिब्याहर्त्तुभुवमसृजत एतदितिवैप्रज्ञापतिदेवानसृजत अस्यमितिभनुष्यानिदवइतिपितृनित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यानामपूर्वकत्वोक्तेरवनामलयेनलयोप्युक्तः ॥ २८ ॥ विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्वतरमित्याह ॥ वर्जनेनेति ॥ २९ ॥

पुण्यफलपदित्वकार्यवीजवत्सर्वाङ्गवित्तुत्तानुदासदशनावापसर्वविधैवेत्याह ॥ १० ॥ अङ्कुरादिपूषणविकारोपुभवतीविषमनैवाथउत्तरकालकार्दशारवा
पशुश्रादिप्याति ॥ ११ ॥ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वावय्यकल्पितविन्याप्रतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययो ॥ अन्त्यप्रवृद्धिद्वितिरिफाज्जकल्पना
तरपीनादिति ॥ तच्चिह्नंयुक्तदाचिदपिर्दशलाट्यस्वभावसंज्ञकतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ तदेकमुदयग्रन्थेनयोजयति ॥ चिदिति ॥ १३ ॥ मज्जाविबिल्वेइतिशेष ॥ १४ ॥ एक
भ्रान्तमिमसिद्धग्रहणदूषयते ॥ सुपुत्रमकरिस्त्रिबासनाभाप्रम ॥ १५ ॥ १६ ॥ जगत्कटुजीवेभरत्तपदीयकटुत्वादजगत्सचिदितिश्चदेव ॥ भ्रवाभावाविभावितीरोभावा
अत्रान्यार्थमिदंविद्विद्भृगव्यांभ्रसासमम् ॥ यीर्जपुष्पफलांतस्यबीजांतनान्यदात्मकम् ॥ १७ ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्ययो
त्तरम् ॥ चिह्ननेचिह्ननत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥ १८ ॥ एकत्वमेतयोर्द्वैत्वमेकाभावेद्वयोऽस्ति ॥ जगठन्यमवोद्भूतिनकदाचित्तदीदृशम्
॥ १९ ॥ चिद्विन्नकदाचिच्चिह्नयमनमिथोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलखात्मास्तिर्ययायद् ॥ २० ॥ तदन्यान्यमज्जादिविहनेत्रिजगत्त
या ॥ रेखोपरेस्वावलितार्यैकार्पीवरीशिला ॥ २१ ॥ तथात्रैलोक्यवलितवसैकमितिहस्यते ॥ एतच्छिळांतरजादिययानित्यसुपुत्रकम्
॥ २२ ॥ नात्ममेतितनचादेतितयाहताजगद्गति ॥ ययाशिलांतर्लेखादिभिपतेनशिलांतरात् ॥ २३ ॥ तत्सारत्वाजगत्कटुत्वद्विजगच्चि
ति ॥ ययाशिलांतरात्तानांस्पदास्पदभ्रवाभ्रवा ॥ २४ ॥ विषयत्वगच्छतिकत्तरोजगतस्तथा ॥ नेदंकटाचिक्त्रियतेनकदाचननस्यति
॥ २५ ॥ अद्वित्यमवोक्षासविलासावेदनात्मकम् ॥ ययायत्रयदाकारतयातत्रतदेवहि ॥ २६ ॥ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वसुपुत्रस्यमिवस्थित
म् ॥ मृत्तमाविकाराद्वयोयोजगदुरुभ्रम ॥ सुपुत्रमेवतद्विद्विशिलांतपकजादिवत् ॥ २७ ॥ नित्यंसुपुत्रपदमेवजगद्विलास सम्यक्
प्रशान्तममचिह्ननत्वात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसंगंशस्त्वसाराहृष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥ २८ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षो
पायेयुनि पू शिलाकोगोपदेशोनामपट्टवत्वारिश मर्ग ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

दहन्त्वशिलाख्यानात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मथूराडरसेवहवर्णसंस्थानभेदवत् ॥ १ ॥ बिल्वट्टतवशादचिद्रूपमेवतदंतर्धीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेनतत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चा
 चोक्तद्वितीयात्यर्थमोभाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावस्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावेदवसर्गर्गर्गमिथियोतनायाचनफलदृष्टातः ॥ सर्गश्च
 तप्रसिद्धस्वापादपरः स्वापः स्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तौनचित्तमसत्ताकः स्वगतभेदस्यर्थः ॥ १ ॥ तर्हि किंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच
 मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हि किमसदेवेदसर्गादितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानाशब्दानादर्थानातद्वासनानातत्समुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानाचित्रेदितुरवस्था
 त्रयेष्वेकात्मत्वात्सत्यत्वेअत्यतासत्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमैवचिन्त्याशयैर्नवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चित्तत्त्वस्यफलस्येवचित्तः स्वापापरक्रमात् ॥ ससत्तासन्निवेशेनयः ससर्गइतिस्थितः ॥ १ ॥ देशकालक्रियादीनाम
 पितन्मयरूपतः ॥ इदमन्यदिदंचान्यदितिनान्नोपपद्यते ॥ २ ॥ समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः ॥ एकात्मत्वादसंचेदमितिसंकथ्यते
 कथम् ॥ ३ ॥ फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा ॥ चित्तः स्वसत्ताघनतानानानास्थितातथा ॥ ४ ॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु
 भितैवच ॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा ॥ ५ ॥ जगन्नगरमादर्शचित्तः स्वंप्रतिबिंबितम् ॥ कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि
 वेशवत् ॥ ६ ॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि ॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवापितान्यलम् ॥ ७ ॥ चित्समुद्रकएवेदंतदंगो
 ल्कीर्णमाततम् ॥ जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् ॥ ८ ॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ॥ चिदादित्यः स्थितोभास्वाश्च
 गद्व्याणिदर्शयन् ॥ ९ ॥

नाचभूलास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वाद्यंशएवप्राथम्याद्वास्तवद्वित्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धविक्रमेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यदर्शय
 ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्ततस्याप्यादर्शप्रतिबिंबितनगरमिवचित्तस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानतराक्तम
 त्वाद्वाचितामणौचित्तकमनोरथफलानीवचितिसर्वजगदस्तीतितत्तात्पर्यवर्णनीयमित्याह ॥ परमेदिति ॥ अपितानीतिश्रुतिपुअरनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभावः ॥ ७ ॥ क
 ल्पितविकाराशाशिवानेमुक्ताशुक्तिसपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्रकइति। तदेतद्वर्णउत्कीर्णमिवतदगोल्कीर्णम् ॥ तदेवाह ॥ तदशमय
 मिति ॥ ८ ॥ आदित्यः स्वस्वरूपाविर्भावितोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्व्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्यात्मनिकरोतीत्यर्थेवातत्तात्प
 र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

[illegible]

रारिा कीटरमप्यद्रवत्वात्सदेतेतथाअसंभ्रमपिबिहदतस्यओतस्सदतदेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तर्हितप्रपञ्चादे शिलायत्यत्वविषयागतत्त्वपथावेद्विभ्रम्ययताकुतोनिविभाभ्यतेतथा
इ ॥ बिच्छिरेति ॥ अतम्यपस्तदबोधाद्विशिरोपः ॥ अतएवत्वतथाबुध्यत्वैसाह ॥ जगदिति ॥ १७ ॥ दृष्टानीकृतशिलाचनोपिपरवार्यदृष्ट्याबिच्छिलोवरमेवसपन्नमित्या
इ ॥ यद्वाशिलेति ॥ अतएवतत्रशिरस्यिष्यप्रसहखणपिरध्वादिसभाषभाणिनालीत्याशयेनविशिनष्टि ॥ अरभ्रदति ॥ सन्निवेशवन्निवेशोनाभासतदित्यथ ॥ १८ ॥ य
थाशरत्कालस्तपतिअमृदुत्तप्तोम स्फुरतीतिकालात्मकयोरेषसुप्तोयोरौतरेभेदकल्पनयाक्रियाकारकावेनपथ्यपदेशलायाभ्रजगज्यकारायातिजगवात्ननास्फुरतीतिष
म्यपदेशादित्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनान्तर ॥ १९ ॥ एषचम्रालात्मनाअग्नित्यनष्टमित्यास्त्यतिमिनिचाउल्लेक्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ वासुनानाभरूपत्वात्सु
पमाभ्रम् ॥ यथाशिलाभ्रवज्जालनानित्यमसृच्छिलात्मनानित्यसमृद्धित्यय ॥ २० ॥

चिदात्मनास्त्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषाजगताम् ॥ २२ ॥ मेवादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्त्वदृशाआलोकनाच्छुद्धमस्यौल्यादिधर्मकब्रह्मैव भवति यथाकरकाद्यबुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ अतोवह्निस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माढातस्य अतश्चित्तोद्दिहरेण्यगर्भातस्यापिचजगतः परमयदब्जिवोत्तरोत्तरसुक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षराततद्विभागोनातेयद्रूपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ स्थूलस्यविमर्शसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पचीकृतस्यपचीकृतसमूह अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवकमेणवोद्व्यामित्यर्थ ॥ २४ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्यौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामैरनुभूयत इत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्तेः स्थूलजलेइद्वियगोचरेतवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयो

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः ॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्येषांतस्याइवकदाचन ॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेवादिस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुवृणादिकम् ॥ २४ ॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्यौल्येसारतरं हितम् ॥ यथारसालिकाशक्तिः परमाणुतयानघ ॥ २५ ॥ स्थिताजगत्पदार्थेषुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतां भ्रसाम् ॥ २६ ॥ तथानानातयोदेति सैवासैवैवब्रह्मता ॥ यैपारूपविलासानामालोकपरमाणुता ॥ २७ ॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्या सांपरात्मता ॥ चित्तिचित्तेस्तिमेवादि तदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८ ॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरान्डरसेयथा ॥ चित्तितत्त्वेस्तिनानातातदभिव्यंजनात्मनि ॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरान्डरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेत्येववर्त्यन्डरसवर्हिते ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेतथाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथान्डरसवर्हिणः ॥ ३१ ॥

म्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तवैचित्र्येयथादृष्टांताः कल्प्यादित्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूपवैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावातरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणीभवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदृशायाकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवचित्तिरोभावदृशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्येवेत्येतदपिदृष्टानोनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरोभावेमायाशबलचित्तिअर्धतिरोभावेचित्तेमेवादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघा.काठिन्यचमयूरोपादानभूततदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वद्भापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अडेरसरूपोवर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

नैवेदिनात्मकेष्वप्रदंस्तु यथा ब्रह्मदास्तथ अगदि ति च यमस्तथा द्वेताद्वैतालकम् ॥ यथा सद्वत्तो सत्तासमताया मधस्थितिस्तथा तन्निरूप
नारेत्यय ॥ १२ ॥ मनुषियम्यपरिहाराय सत्तासमताया मेवावस्थानमिति कुतः आभावाभावात्पत्तिक्षणशुण्यत्वपि नैप्यपरिहारावित्याशङ्क्याह ॥ यतदिति ॥ रूपतत्त्व
भावरूपमद्वैतपुण्यवर्त्तनरूपमिति ॥ आभावावस्थानमिति ॥ न भावचपरब्रह्मैव विद्धि ॥ तस्य बाह्यत्वात् नानाऽनानालकभिनानाभिन्नस्वभावमिदजगद्रूपनस
त्रयोपस्थानसंभववपुण्यन्म ॥ न अर्पयन्मनाश्चस्य बह्वर्वादि ॥ १३ ॥ एवमनुपपन्नस्यापि वरुणसदृशैव विद्धि ॥ यथा अगतिवि
रात्मकं तत्र नुगतया परिहृतिरित्युक्तं यथा चित्तत्वे जगदतलं नित्यारसेर्वातिपरित्यक्तं ॥ १४ ॥ उपमोक्तमर्थरूपकेणेकीकृत्य दर्शयन्मुनेदतिरस्यति ॥ नानेति ॥ नाना
विधपदार्थयमलक्षणे विच्छेद एवा आया ब्रह्मविशेष जगत्क्षणमयुरादिस्य रस ॥ तत्र भासमान अगम्ययूररूपं अनुअमयूररूपसत्ताक्षणपदपरमार्थवस्तुविद्धि तत्र च भेद कृतो ली
त्यय ॥ १५ ॥ इति श्री चासिद्धमन्त्रालयप्रकाशे निःपूः समप्रत्वारिशा सग ॥ ४० ॥ ॥ यत्सत्तास्फूर्तिरसौ स्यान्मिति विवक्षितकस्मिते ॥ तत्सत्त्वि
जदेतदेतन्मत्तात्मा तया ब्रह्मजगद्भुन ॥ यथा सदसतोऽसत्तासमताया मवस्थिति ॥ ३२ ॥ यतस्तदसतीरूपभावावस्थविद्धितपरम् ॥ नाना
नानातात्मकमिदं त्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ चिज्जगद्भुनपश्यत्यद्वैतरसबर्हिणम् ॥ यथा जगति चित्तत्त्वचित्तत्वे यज्जगत्तथा ॥ नाना
नानातात्मकं च मयूरहिरसो यया ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपि च्छूर्णाजगन्मयूरहिरसश्चिदाया ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापदं विद्धि
कुतोऽस्ति भेद ॥ ३५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चिह्नोपदेशो नाम समसचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
यत्रानुठितरूपालम्बसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरह्वयधीर्जतस्तद्वतादिगादिष ॥ १ ॥ यत्र नानाभ्युदितोऽपि चित्तत्रसर्वच विद्यते ॥ तदत्राप्य
गिरा स्वगस्तुखसारेण धियति ॥ २ ॥ तथा च मुनयो देवा गणा सिद्धामहृषयः ॥ आस्वादयंत स्वरूपंसदा तु यपदे स्थिता ॥ ३ ॥ एते ये स्तब्ध
नयनदृष्टो निर्निर्मेपिण ॥ ते ह स्पर्शनासागस्पदत्यागेष्ववस्थिता ॥ ४ ॥

रानइयनब्रह्मनिष्ठप्यवप्यति ॥ १ ॥ मयूरसट्टागतोभूतजगद्वैषिष्यगर्भचिद्विस्तंबलितबीजशक्तिमवधारकतमेवतत्त्वजनतः परशुद्धमसीतिष्मामोहोभाभूवितितद्विधा
 ननिर्दिशयभूमानरूपनिष्ठव्यपरिचाययितृश्रीसिष्ठवाच ॥ यथेति ॥ बीजेअहंअतमयूरद्वयवर्णितमतरइतारिषद्विर्दिगद्वियिदविषसर्वजगपभृद्वेकालप्रयेप्यानुवि
 त्कृत्वात्यअनुत्यनस्वरूपमंबालि तदेवोक्तट्टागततात्ययविषयोनाबलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यमपरमार्यत किंचिन्नाभ्युदिततैवसर्वजगदविषयाविषयेतदेवाप्राप्तिभेदेपिअणि
 राभगानारमभूत भाणःसम्भगादिविषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदेनविचित्रभोगाकारतयास्तुकिमुकुरादीषद्वयविविचि ॥ तथाचविषयसुखानुभवबलान्नद्विषभूतनिरति
 शयानरसद्रावोन्नेयइत्यय ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतस्माद्वेअनुमानमभाणमुक्ताविद्युयामनुग्रहमभाणमप्याह ॥ तथाचेति ॥ स्वरूपस्तात्त्वभूतभूमानदम् ॥ ३ ॥ सर्वरपिकुनो
 मानुभूयनदतिचेद्वयइयानासायाणस्पदलनविसेवास्त्रितरहाण ॥ अतएवतदुभयपरिद्वारायमासाध्यनिरुद्धद्वयःप्राणनिरोधपराभ्ययोगिनोद्विश्यतइत्याह । अतेइति ॥ स्तब्धे
 नयनेनोल्लेखेदीप्तद्वौर्द्वयचयेषाम् ॥ ३ ॥

कस्यशुद्धनमस्यस्येदोस्तेजसश्चद्रिकायाययदूषतदेवपरमात्मनोनिर्वक्षेपाङ्गादरूपैरनुभूयतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवेदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेह
इत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ देशकालवस्तुनिरूप्यात्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतैर्देहादिभिः ॥ शतशब्दआनत्यपर ॥ भूतभाविदेहकोशानाह्निदिवात्मनात्मनास्थिता
नामानत्याह ॥ १३ ॥ एवकोशशतेनहृदिचित्तेयत्रयस्मिन्सति एतदृश्यमाविर्भावितोभावादिनास्पन्दतेतत्सम्भात्रमेवात्मपदभवेत्समावितमित्यर्थः ॥ एवकार्यकारणविलक्षण
तत्समावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्वत्तथाग्रहकल्पादिकालेभवमव्याकृताख्यकारणम् ॥ तथाकल्यातप्राकृतादिप्रलयरूपचन ॥ सर्गकालेपिदेहएतस्मिन्लोकेअमुत्र
परलोकेवाअनिलादिभिःशोषणदहनछेदनभेदनादिविकारैरकचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदान्नाहिकाराश्रयन्भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुदेहादिविकारैस्तद
नगुनसद्रूपस्यापिविकारकिनस्यान्तत्राह ॥ जायतेचेति ॥ १५ ॥

तर्हि करहरिपथगतिरस्येति ॥ १६ ॥ विष्णुः कुरुतः पुष्टिदयाभ्युपगमयति पृच्छतया ॥ १७ ॥ अतएव व्यसहरम्यपि निर्विकारालम्बनान्भित्यमुत्तात्मस्वरूप
लिततया ॥ मन्त्रलपनीति ॥ प्रज्वलत्स्वराज्योपगम्य बहोपुत्रीप्यभान ॥ १८ ॥ १९ ॥ ह्रगकालादिसर्वजगद्भ्रत्यात्मवृष्टादृष्टतत्त्ववर्किसूयोपि चमणसंभवति न
वममनीत्यर्थः ॥ यतस्तत्त्वस्तु सममपि यमस्वरूपं च्छसिरेवमभामानसीतिसमगएव ॥ अतएव स ब्रह्माप्येतीति श्रुतेरिति भावः ॥ २० ॥ इति श्रीवासिष्ठम् ० तात्पर्यप्रकारानिवो
णप्रकरणं ० ऽष्टमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ विकारोऽप्यो विवर्तनस्यैतलक्षणमिहोच्यते ॥ अपभोधावविद्यास्ति प्रबोधेनास्ति सेति च ॥ १ ॥ विकारारम्भाभ्यां विवर्त
नस्य लक्षणो भेदः ॥ अस्मात्समनोरागं पृच्छति ॥ यदीति ॥ आदिपदावारप्रपरिपदः ॥ भृंहिते नित्यनिरतिशयबद्धिमतिविधिपरिच्छेदरूपे इति यावत् ॥ १ ॥ तद्विकारोऽप्यो
निरत्यथा अतिरिक्तो दित्तमागवस्य १ यतिबद्धमागवस्य २ प्रच्छन्नमागवस्यो ३ विनष्टमागवस्यो ४ विनष्टमागवस्यो ५ ज्येति ॥ आयोऽनुबोधेपटाविभावः ॥ द्वितीयो जलस्य हिमक
सयाद्याभ्यतरस्यास्यनात्माकाशस्य खड्गना ॥ तच्च देहादिसकलमात्रेवात्मविदां वरा ॥ १६ ॥ केवलं बोधैरूप्यादीपरपृथगिव स्थितम् ॥
विष्वगारममयविन्वज्ञानबुद्ध्यास्तु सिद्धया ॥ १७ ॥ प्रज्वलन्नापिकार्येपुनिवाणो निममो भव ॥ यदि दृष्ट्यते किंचिज्जगत्स्यात्स्यात्वरजगमम्
॥ १८ ॥ तत्सर्वं ब्रह्म निधमनिर्गुणनिर्मलारमकम् ॥ निर्विकारमनापतनित्यशान्तसमात्मकम् ॥ १९ ॥ कालक्रियाकरणकठनिदानका
यं जन्मस्येति प्रलयसंस्मरणदिसवम् ॥ ब्रह्मेति हृष्टतएव तवात्मदृष्ट्या भूयोपि किञ्चिज्जगत्स्यात्स्यात्वरजगमम्
दे० मोक्षोपायेपुनि ० पू० ब्रह्मेकारमप्रतिपादननाम अष्टवत्वारिंशः सग ॥ ४८ ॥ ॥ इत्यापैवा ० वा ०
विकारादिब्रह्मन्नक्षणिवृत्ति ॥ तदिककयमाभातिभावाभावमयजगत् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अपुन प्रागवस्थानयस्वरू
पविपय ॥ तद्विकारादिकतातयक्षीरादिपुवर्त्तते ॥ २ ॥ पयसापुनरभ्येतदधिवाञ्छपुनपय ॥ बुद्धमापतमध्येपुवस्रब्रह्मैव निर्मलम्
॥ ३ ॥ क्षीरादेरिव तेनास्त्रिब्रह्मणोनविकारिता ॥ अनापतविभागस्य नचैवोवयविक्रम ॥ ४ ॥
रकाभा ॥ मृतीवोरजः सप्तभावः ॥ षट्पदो जलप्रतरगभावः ॥ पञ्चभेदुपस्थदधिभावः ॥ तत्रात्यएव अग्न्यादिविभावविकारपरिणामश्च इतरेषु विवर्त्तने भावैरुक्त्या शयनम
यं ब्रह्मसिद्धाविकाररूपमाह ॥ अपुनरिति ॥ याक्षीरक्षीसादिविषुद्विधैर्मुप्यादिलक्षणं कार्यपुनप्राकनक्षीरादिविभाववस्थानरूप्यक्षीरादिलक्षणं विपययत्नपविपयतेव विकार
मत्कारपरिणामादिराश्याभ्यामित्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मणि ब्रह्मलक्षणकार्यमुनतया तद्विषयवित्याह ॥ अनुब्रुवमिति ॥ ३ ॥ अस्तुतिपरिमाणुभिर्घणुकादीनामिवायव्यारंजक
मसमाह ॥ अनापतेति ॥ आपतलमणैरैकपरिच्छेदुक्तुः क्रियासयोगादिविभागवत्सु भावयवैव्यव्याजकम् त्वाभ्यन्तरेलक्षणस्य ब्रह्मणः सदित्यर्थः ॥ एतेन ब्रह्मनासिमु
नानासिमेवानीतास्त्वपुनपयसमेवेतासमयवैनेककार्यजनकत्वमारभकत्वम् ॥ यथातनुनीपटमिति यथावाकारणगुणानां कार्यगुणपत्तीति वैरोविकापि भिन्नतलक्षणस्य चि
मम् ॥ अथावकादिरूपम् ॥ इत्यादिब्रह्मैव नारभते गुणाभ्यगुणैरिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मणि जगत्तु परिशेषाद्विवर्त्तत्वे भवेत्सिद्धमितितल्लक्षणेन दर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ स भ्रमविवर्त्तम् ॥ तथा चाद्यतयोः समेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिष्ठासो विवर्त्तनं इति तल्लक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ तदसंस्पर्शदर्शयति ॥ न स वेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्ये विकारासंस्पर्शः कथं ज्ञायत इति चेदाद्यतयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेव लिङ्गादित्याह ॥ यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तु प्रकाशस्वाभाव्येन समता सर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्च तस्यात्यन्तासाव्यदित्याह ॥ आत्माविति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्तकाशैकरसे ब्रह्मणि तद्वि

समस्याद्यंतयोर्धैर्यं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ॥ संविदः संभ्रमं विद्धि नाविकारेऽस्ति विक्रिया ॥ ५ ॥ न संवेद्यं न संवित्तिस्तत्र ब्रह्मणि विद्यते ॥ तद्वृक्षशब्दकथितं निःसंबंधं चिदात्मवत् ॥ ६ ॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तुतादृगेव तदुच्यते ॥ मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदवोधाद्विजृम्भितम् ॥ ७ ॥ आत्मात्वाद्यंतमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायाति नात्मतत्वं कदाचन ॥ ८ ॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशं भावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥ ९ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ विधमाने सदैकस्मिन् ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्धमस्वरूपाया अविद्यायाः का आगमः ॥ १० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतं नाविद्यास्तीति निश्चयः ॥ ११ ॥ यस्तु ब्रह्मेति शब्देन वाच्य उवाच कयोः क्रमः ॥ तत्रापि नान्यताभावमुपदेष्टुं क्रमो ह्यसौ ॥ १२ ॥ त्वमहं जगदाशाश्रयौ भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्रह्मात्रमनाद्यंतं नाविद्यास्ति मनागपि ॥ १३ ॥ नाभैवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्विदुः ॥ न विद्यते यासासत्या कीदृशमभवेत्किल ॥ १४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ उपशमप्रकरणे ह्यस्तेन तु त्वये रितम् ॥ अविद्येयं तथैतच्च विचार्य तद्विप्रभो ॥ १५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ तावंतमबुद्धस्त्वमभूः कालं रघूदह ॥ कल्पिताभिः किलैताभिर्बोधितोऽसि स्वयुक्तिभिः ॥ १६ ॥ अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ॥ अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वा ग्निदांवरैः ॥ १७ ॥ अप्रबुद्धं मनो यावत्तावदेव भ्रमं विना ॥ न प्रबोधमुपायाति तदा क्रोशशतैरपि ॥ १८ ॥

रुद्धस्वभावाया अविद्यायाः कथं प्रसक्तियेन तत्र जगद्विवर्त्तः स्यादिति प्रबुद्धदृशरामः शक्ते ॥ विद्यमाने इति ॥ १० ॥ न प्रबुद्धदृशा अविद्यासद्भावब्रूमः किं त्वबुद्धव्युत्पादनाय कल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वपूर्णम् ॥ ११ ॥ न अन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतु पदेष्टुमसौ क्रमः कल्पित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यद्यविद्यानां स्यैव तद्युपशमप्रकरणे यथाभ्यातिरविद्येयं तथैतच्च विचार्य तद्विप्रभो इति त्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमिति रामः शक्ते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तु तवाबोधदशाया त्वदुद्धानुसारिकल्पनयोक्तमिदानी तु त्वप्रबुद्ध इति न तत्कल्पनावसर इत्यविरोध इत्याह ॥ एतावतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्तमनः ॥ १८ ॥

युर्त्तानामभावनारिपुपदावतिरासक्तवदितिभाष ॥ १९ ॥ सत्तुमुद्योयुतत्त्वोपदेशोप्यद्यत्वाशयेनाह ॥ सवमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादशोपदेशोनावोध्यसेतय
 ज्वितिरोप ॥ २२ ॥ तमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीनिष्ठेकेनप्यहारेणनबालब्रह्मत्वज्ञानिरितिभाष ॥ २३ ॥ कोटि सवमितिबाधाबधिलम्भायम् ॥ एकेति ॥ त
 प्रकाभाहः क शाकएकत्वमनुपपदतद्व्यादिभूतेरितिभाष ॥ २४ ॥ हेरायबत्वतिदृशच्छब्दश्चसत्त्वपथअत अहभावपक्षालेत्यनुभव ॥ २५ ॥ वेदान्वितेकरसब्रह्मभव
 ॥ २६ ॥ सवैकाल्युद्धसविम्यालकः सत्वनेव ॥ तच्छुतिप्रसिद्धमनापतरपरसद्व्यतिशे ॥ २७ ॥ यद्वलेति ॥ आलेतिनुर्यद्व्यपिचमसिद्धमयाअविद्यामकृतिश्च
 युत्पेवत्रोपयित्वैपजीवआत्मनियोज्यते ॥ यपुत्स्यासाधतेकार्यनतपक्षशतैरपि ॥ १९ ॥ सर्ववक्षेतियोद्युयादप्रभुश्चस्यदुर्भते ॥ सकरो
 तिसुदृढस्यास्याणोदं त्वनिवेदनम् ॥ २० ॥ पुत्स्याप्रयोध्यतेभूतः प्राज्ञलत्वेनवोध्यते ॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातिनयुक्तयाधोधानविना ॥ २१ ॥
 एतावतमयुदत्वकालंयुत्स्याप्रयोधित ॥ इदानींसप्रभुश्चत्वमयापेनावयोध्यसे ॥ २२ ॥ ब्रह्माहत्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मत्वलुद्धस्यम् ॥ द्विती
 याकृत्तनानालियेच्छसितयाकुरु ॥ २३ ॥ असंवेद्यमहासंविक्कोटिमात्रजगत्त्रयम् ॥ एकप्रत्ययवानत कुर्वन्प्रपिनलियसे ॥ २४ ॥
 प्रारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम् ॥ राघवानुभवातस्त्वतितुन्गच्छुदसन्स्वपन् ॥ २५ ॥ निर्ममोनिरहकारोद्युद्धिमानसिसा
 धुचेत् ॥ तद्ब्रह्मावदनशातमवभूतस्थितभव ॥ २६ ॥ तदनापतमाभाससत्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकाल्युद्धमविम्यालक
 ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मात्मापितुयश्चयाविधाप्रजतिश्चया ॥ तदभिन्नसदैकाल्ययाकुंभशतेपुच्छ ॥ २८ ॥ नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नापदान्मन्मयता
 यया ॥ मन्मन्मात्रययार्चार्तारमैवप्रजति स्थिता ॥ २९ ॥ आवर्त सलिलस्येवय स्पंदस्त्वयमात्मन ॥ प्रोक्त प्रकृतिशब्दनेतैवेहसाए
 लीयते ॥ ययैकःस्पंदपवनोनास्माभिन्नो नसत्तया ॥ तयैकमात्मप्रकृतीनास्माभिन्नेनसत्तया ॥ ३१ ॥ अयोधादेतयोर्भेदोयोधेनैववि
 रमद्वक ॥ ३३ ॥
 दगाजनेनेनैवमिद्वान्मात्रमिन्नस्यादैकाल्यकमित्यय ॥ २८ ॥ ययापटस्यमृन्मयतासाल्लबधुम्याभतथापकृतिरित्यय ॥ २९ ॥ स्वदेविवर्त्तनम् ॥ तेनसम्भाष
 म्भावनदृश्यैवनेमआत्मात्मिनाणुभाषमप्यम्यदित्यय ॥ ३० ॥ सतयावस्तुदत्तेन ॥ ३१ ॥ सम्ययःसम्भाष ॥ यातिदृष्टीपतर्जितिशेष ॥ ३२ ॥ तदेवविमोक्तिरुत्तरत्वा
 म्भरत्वाविमोक्तिरुत्तरत्वा ॥ ३३ ॥

एतत्कलनावीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेतसुखदुःखफलाःशरीरदुःमायेभ्यस्तथाविधाश्रित्तांकुरानजायेते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम
जगतिअसत्भांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहतेरि ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेनरितिशयानदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं
तुकालत्रयेपिनास्तेत्रेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशेनिष्पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ इहकल्प
नयाजीलिंगपुण्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रमः ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयंथिश्छियेतसर्वसंशयादतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयच्छिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानाद्वधंसद्वासनाजलैः ॥ संसिक्तमपि यत्नेन न भवत्यंकुरक्षमम् ॥ ३४ ॥ नोचेत्यततिचित्क्षेत्रेकलनावीजकंततः ॥ चित्तां
कुरानजायंतेसुखदुःखलवद्भुमाः ॥ ३५ ॥ द्वित्वं जगत्सदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिवोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावविभवेनभ
वाभयात्मानास्येवदुःखमिति नः परमार्थसारः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषु निष्पू० संसृतिविचारयोगो नाम एकोनप
चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टव्यमक्षतम् ॥ परेण परिपूर्णाः स्मो ब्रह्मज्ञानाच्च
तेनेते ॥ १ ॥ पूर्णात्पूर्णाभिदं पूर्णात्पूर्णात्पूर्णं प्रसूयते ॥ पूर्णेनापूरितं पूर्णास्थिता पूर्णं च पूर्णता ॥ २ ॥ लीलयेदंतुष्टुच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये ॥
बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामः प्रथमं त्वानुभवमभिलष्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयनेत्वत्संबंधिना ब्रह्मज्ञानाच्चेतेन परिपूर्णाः स्मः ॥ १ ॥ त्वानुभवेन पूर्णमदः पूर्ण
मिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यतइति श्रुतिसवादयति ॥ पूर्णादिति ॥ पूर्णाद्विलक्षणः सकाशादुपाधौ प्रविश्य आनखाभात्पूर्णमिदं जीवरूपं परमार्थतः पूर्णं
ब्रह्मेव यतः पूर्णाधिद्वियदादिक्रमेण प्रसूयते व्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपतदपि पूर्णमेव प्रसूयते ॥ तद्यदा महोपाध्यायोरधेना ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन समूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णं ब्रह्मणा
पूर्णमेव जीवतत्त्वमखैक्येनापूरितं तदा कल्पिता पूर्णता अभिस्यपगमात्पूर्णस्य पूर्णतैव प्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥ भूयसा जनानां बोधाभिवृद्धये बालस्य लीलाप्रश्ने पितेव को
पंकर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते यद्गोलकातिरिक्तानीन्द्रियाणि न संतीति यतः सम्यग्विशेषोऽचिद्व्यतिरेकेण प्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाः केऽपि निरूपयितुं केनापि वादिना शक्यत इत्याशयेन वसिष्ठः प्रथमसमाधत्ते ॥ इन्द्रियादीति ॥ १ ॥ यदितुं कल्पनया द्रष्टुं स्थस्य चोपपत्तिमन्यसे तर्हि इन्द्रियादिघटितपुरुषकत्वेनापि पूर्वपूर्ववासनानुसारेण कल्पनोपपत्तेर्न किंचिदनुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तथा चित्ता आत्मनामायाशबलस्वभावेन पुरुषकत्वेन स्वरूपभाववद्व्यापूर्य पूर्ववासनानुसारेण आवितं कल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तैर्धर्मायां तु प्रकृतिविधान्मायिनतु महेश्वर अस्यावयवभूतैस्तुल्यमासर्वमिदं जगदिति श्रुतिप्रमाणयति ॥ तदेव चेति ॥ ११ ॥ एव चेद्विद्यद्वारावहिर्निर्गतेन पुरुषकघटकेन चित्तेन घटादिव्यासास्वदत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्वास्तत्वाकारेणैव तद्द्वयेनीत्वा प्रदर्शनतथैव कालातरे स्थितिः स्वमेवातर्गतस्यैव बाह्यत्वेनानुभवश्चेति सर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुरुषकत्वमि

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इन्द्रियाद्यपि चित्तादि घटाद्यपि न किंचन ॥ पृथक् संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते ॥ १ ॥ गगनादपि याऽच्छाचित्तं यारूपं स्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुरुषकत्वेन भाववदस्यैव भावितम् ॥ १० ॥ तदेव च प्रकृतितांतं जगदवस्थिते ॥ तस्या अवयवाज्जातमिन्द्रियादि घटादि च ॥ ११ ॥ पुरुषकत्वमायातं यच्चित्तं स्वस्वभावतः ॥ स्वभाववयवस्तस्मिन् घटादिप्रतिबिंबयति ॥ १२ ॥ श्रीराम उवाच ॥ जगत्सहस्रनिर्माणमहिमोदपणस्य च ॥ पुरुषकस्य भगवन् रूपं कथय कीदृशम् ॥ १३ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अनाद्यंतं जगद्बीजं यद्ब्रह्मास्ति निरामयम् ॥ भारूपं शुद्धचिन्मात्रं कलाकलनवर्जितम् ॥ १४ ॥ कलनोन्मुखतां यातं मंतर्जीव इति स्मृतः ॥ स जीवः खलु देहस्मिंश्चिनोति स्पंदते स्फुटम् ॥ १५ ॥

ति ॥ एवं रीत्या पुरुषकत्वमायातं चिद्रूपं तत्त्वमेव पुरुषकस्य चित्तादिघटितस्वभावतः स्वयमेव सः चित्तवत्स्यात्स्योवयवो भवति तस्मिन् अवयवघटादिबाह्यं बाह्याकारेणैव प्रतिबिंबयति ॥ मृतदेहे तु पुरुषकघटितस्यालिंगात्मनो जीवस्य स्वकल्पनयैव लीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्या निर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यामिति सर्वदोषपरिहार इति भावः ॥ १२ ॥ यद्येवं तर्हि प्रकीकृतभूतभागेन जगदाकारेण परिणमतोऽप्यचीकृतभूतकार्यलिंगभागेन तत्प्रतिबिंबप्रदहर्षणभूतस्य च पुरुषकस्यैव किं रूपं तदेव कथयेति रामः पृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥ तत्त्वत्पुत्रवियदादिभूतसूक्ष्मसहस्रांशं च सृष्ट्या तदंतःप्रतिबिंबलक्षणकलनोन्मुखतायातसत्सूत्रप्राणानामभिमानेन धारणाज्जीव इति स्मृतोऽहं इत्यर्थः ॥ चिनोति वासनोपचयेन चोपचितो भवति उपचितश्च बाह्यांतव्यापारात्मना स्पंदते चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाग्निमानादिभ्यापाराभेदेनानामभेदानाह ॥ अहभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वभ्यापाराधारणत्वभावात्मापुन्यष्टकमितिनासास्थ ॥ १७ ॥ शानेन्द्रियभ्यापारेणज्ञात्व
कर्मेन्द्रियभ्यापारेणकृतत्व तारकलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्व सर्वस्यैवासीत्येनभकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आविपदादोगकरणत्वायतनत्वाद्विपरिग्रह ॥ एतद्विजिपातिनीआ
प्यासेनैतद्वर्धिकायासित्तिवचिष्याथान्येनजीवद्वयुक्ता जडाश्राधाध्यायेनतदेवपुन्यष्टकविदुरित्यर्थ ॥ १८ ॥ अतएवस्वतादात्म्यभावावितुष्ट्याकाराणांकाष्ठभेदेनभेदाजीवो
पिकामकोधुधयवियाराधयनुरजितोनानेवभवतीत्याह ॥ फालेफालेदति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयभाकारसृच्छ्रीतिपरेणाख्यम् ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिम्यष्टिजीवस्यवीज
स्याकृत्कौटपसुभादीवसर्जजगदाकारद्वारद्वारायेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवापथ्यिवात्मानाहकिंनुरारीरायाकारएवाहमितिभिध्याज्ञानेनचेततिपस्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहभावादहकारोमननान्मनउच्यते ॥ योधनिश्चयतोषुश्चिरिंद्रष्टृस्तथैन्द्रियम् ॥ १६ ॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघट ॥ एपएवस्व
भावात्मानजनेपुन्यष्टकस्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञात्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपतिनी ॥ यासविज्जीविद्वयुक्तातद्विपुन्यष्टकविदु ॥ १८ ॥ का
लेफालेतजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वत ॥ भाविताकारयानतवासनाकणिकोदयम् ॥ १९ ॥ पुन्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारसृच्छति ॥
ययावासनत सेकाद्दीजंपहवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्यावरादिचरादिष्व ॥ नाहमापथ्यिदात्मेतिभिध्याज्ञानेनचेतति
॥ २१ ॥ अमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम् ॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरन्यौकाष्ठवीचिहंतयथा ॥ २२ ॥ कश्चिद्विद्विद्वज्जातित्वाद्भवद्वधाद
नंतरम् ॥ दुग्धवारमानंमभ्येतिपदमार्यतवर्जितम् ॥ २३ ॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणानुर ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमपद
मारमन ॥ २४ ॥ एवरूपश्चसुमतेजीवोयान्त गरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यतययावेत्तितयाशृणु ॥ २५ ॥ चित्तस्यकलनांतस्यसप्र
यातस्यजीवताम् ॥ मन पठेन्द्रियग्राभोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६ ॥ यदान्य सर्वदेहेभ्यस्वेततत्यदस्वरूपिणा ॥ तदातज्जीवसंस्यशज्जीवा
त्मेकत्वसृच्छति ॥ २७ ॥

कश्चित्कलनादितुन्य कस्यादावेषधराकुसुमीयप्रबोधार्तनरमायेज्जन्म्येवेत्यर्थ ॥ अयंशसर्बोविभागः सात्त्विकराजसाद्विषयीभोगवर्णनित्यन्तिप्रकरणेव्याख्यात ॥ २१ ॥ २२ ॥
कयंपटादिबासत्वभिन्द्रियाणिजडाभ्यपीतिप्रपटनत्सामान्यत समाहितप्रविधिरोगेणसमाधत्ते ॥ एवरूपपदस्याखिना ॥ २५ ॥ चित्तस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुन्यष्टकेप्रतिर्बिबत
पापरिच्छेदपस्यानरवोपेभ्योभ्यामौपरिमादृतयावतिष्ठते ॥ तेनसदाकीर्तयैतन्येवपरिमितदेहार्तगतमेवसुखदुःखादिसंबंधादनुभवतिनभासम् ॥ २६ ॥ यद्यनुअन्योबासपटावि
दृत्योभबतितदातडागवुदिकजलंकुन्याद्दोरोवसर्वदेहेभ्यउद्विक्तवसुराशकपिणाद्दोरोवसासेपटादियतिस्वेवासाकारोपततिनिर्गच्छतीत्यर्थ ॥ किमतस्तथाह ॥ तदेति ॥
तदातज्जीवतामिवेनसाकारवृत्तिभ्यामिद्वारासस्पर्शाद्यापनाजीवैतन्येनसहैकत्वाध्यायसिक्किताद्याभ्युदयविषयजगत्कलित्यच्छति ॥ २७ ॥

सचाक्षस्यसबधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदेनकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यथादित्यादिना ॥ यद्यदत करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवभुतस्मिन्वाह्यनभस्थघटादिप्रतिबिंबसचप्रतिबिबोदय्यतगतेनजीवेनश्लिष्टोभवाति ॥ तर्हिबहिषएवाहघटमनुभवाभीतिकुतो नानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तिताथाप्यसौबहिर्अजीवतिश्रानान्नधारयति ॥ नजोनलोपश्छादसः ॥ अनुव्यचलादितिचित्तिडनोत्तरपदःसमासोवा ॥ यत्रप्राणव्याप्तिस्त्रैवाहतावमशौनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्ववतर्हिघटप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमतर्हदिघटाकासानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तात्तःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबवतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचैवनयनतारकानुप्रविष्टःपदार्थोद्दोर्नाहमभिमानवताजीवनहृदिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिवास्वस्तुबहिस्वभासमानमेवातर्हदिअहंकारसं

बाह्यार्थवेदेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः ॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन ॥ २८ ॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभस्थंप्रतिबिंबवति ॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति ॥ २९ ॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके ॥ तदातयोर्वाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबवति ॥ ३० ॥ जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबवतयाततः ॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्वतिराघव ॥ ३१ ॥ यत्संश्लेषमुपायातितद्वालोपिहिर्विंदति ॥ पशुर्वस्यावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति ॥ ३२ ॥ अच्छस्यनयनस्याथोरभमयोजीववेष्टिताः ॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंहरंशंजीवस्तत्वेनविंदति ॥ ३३ ॥ एषएवक्रमःस्पर्शसंबंधःप्रत्ययोद्भवः ॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः ॥ ३४ ॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाक्राशगतःक्षणत् ॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्यमिंद्रियसंविदः ॥ ३५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ हस्यतेमानसादर्शयंत्रदावौदरेपुतत् ॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम् ॥ ३६ ॥

लितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चेतनस्यार्थस्यस्पर्शवेदननियमोबालपश्चादिष्वपिभ्रसिद्धेत्याह ॥ यदिति ॥ स्यावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथगोलकसस्पर्शइतिपामरशकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येद्रियस्पर्शमयःप्रागुक्तीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयक्रोडीकुर्वंत्यालंगति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ शब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिपसभवतीतिभावः ॥ इत्यगधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसंभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयाथासंभवमुक्तन्यायमुपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानीरामःप्रसगात्सर्वेषांप्रतिबिंबानांस्वरूपजिज्ञासुपृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकास्यमणिजलादियंत्रदारूणांमौदेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्यतिबिंबितघटमुखमभादिपुतत्किमात्मकतन्मेब्रूहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ययविसस्यसत्यत्वेविधिवातिविभूतयोर्म्यटिसमटिसमटिजीवयोर्विबानिरिकरूपभातिमाप्रसिद्धनमिर्भक्तुशक्य तन्नात्यतज्जयोर्मुल्लवर्णयोर्घटचिखत्योर्घोपरस्परसावेक्षप्रति
 विषम्वरूपदुर्बचमिन्निकिवाभ्यामित्याशयोन्नरमाह ॥ अत्यतेति ॥ दुराभ्येत्यालनोर्भातिविद्धि ॥ ३७ ॥ नकेवलप्रतिविषमभाषातिरिपितुजगदपीत्याह ॥ नावदिति ॥ अप्य
 र्धेनुराह ॥ तावन्माषभातिमाप्रप ॥ अतएवतद्वज्जगतिविश्वासोभासु ॥ अहमित्यादिप्रपचल्लगस्थानीयद्विज्जालारपृथगसन्नित्यर्थ ॥ वर्त्तमानतुसदाचिक्कलमेवेत्य
 य ॥ ३८ ॥ हेरायत्वमित्यमसकमति सन्शानामृपाभूतसुखदुःखवेत्तीतिमृपासुखदुःखविद्वद्धित्येतथाविधमभूत्वाआत्मासमलाभावलक्षणामयद्रूपामायायस्यत
 याविषम्वरूपसमतायाब्रह्मत्वभावेतिविष्टमतिस्त्रिष्टेत्यर्थ ॥ ३९ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमन्त्रात्यर्थः प्रकाशोनिर्माणः पूर्णवारात्तमः सगः ॥ ५० ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अत्यंतजहद्वयोरेवजीवयोरिवतन्मिय ॥ प्रतिविषयदृशोऽतिविश्वेयविदांवर ॥ ३७ ॥ तावन्मात्रजगत्वेतद्वि
 श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादिल्लरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ॥ ३८ ॥ परांभोर्धौतुनास्येवदशकालक्रियाडिकम् ॥ तन्मयैकतयानि
 त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९ ॥ नित्यमसकमतिमुदितामाशांतमृपासुखदुःखविदत् ॥ तिसृनिविष्टमतिः समतायामलसमलमवाम
 यमायः ॥ ४० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ५३ ॥
 श्रीवसिष्ठउवाच ॥ नपुनर्भवत पूर्वसपन्नाश्चसुरादयः ॥ ययाकमलजस्येतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुण्यष्टकस्यादावर्यंसंवि
 ययोदिता ॥ पुण्यष्टकस्यसर्वस्यतयैवोदेतिसंवदा ॥ २ ॥ विश्विपुण्यष्टकजीवोयोगभ्रंस्त्रियोदय ॥ यययाज्ञावयत्याशुतत्तयापरिपश्य
 ति ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियायांस्त्यविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचययातत्तेप्रोक्तमायमन स्थितौ ॥ ४ ॥

स्तानिमनोरेहपुण्यटकमितिचम ॥ अयोधोदेवकोभेनुब्रह्मैवैकमितिीति ॥ १ ॥ कलनोन्मुक्तोयातमित्यादिनाबध्मितमहकारवेर्हेदियादीनागगतोक्तम्यनजीवसमतेऽयज
 स्वेवम्यटेस्तवापिनुन्यमितिनात्यर्थत्वयाज्ञातमेवेतिब्रह्ममाणोपोद्घातायमथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुन शब्दः ॥ कमलजस्येवभ्रमतोपिखटे पूर्वमनायतमित्यादि
 वर्णितब्रह्मत्वभावेस्थितस्याचसुरादयोनसंपन्नाश्चत्येतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ पूर्वपुण्यष्टककल्पनोत्तरम्यवदायार्थकल्पनमपिसमटिब्रह्मव्य
 टीमाभित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यमर्गः समटिपुण्यष्टकनस्ययासागर्दौष्यब्रह्मत्वम्यार्थसिद्धिरिहातथासर्वस्यम्यटिपुण्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदरीय
 ति ॥ विद्धीति ॥ योप्यटिमीवोगर्भस्यएवब्रह्मसुखीद्वियोदयमिश्रिष्टपुण्यष्टकालावष्टेमासिसंपद्यतेसतदारभ्यययथाव्यवहृत्यैवस्तुभाषयतितातत्त्वबासमयापरिपश्यती
 स्यात् ॥ ३ ॥ पूर्ववज्जायमन स्थितौहिरण्यमर्गः मनोव्यापारयथास्वकत्वेवर्बह्मद्वियाभिहद्वियाचोत्पन्नचयाततेतवाविष्यतेऽप्यप्यभित्तिवयोक्तुककलीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्गात्पूर्वसंभवतीव्यपि समट्योरैकैव शुद्धासं वितततस्तदनंतरं अहंवेदनालक्षणानतजीवपुण्यकान्वितासास्तुतथापि संवेदनस्वरूपमर्निदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषात्संवेदनंतत् कुनो न निश्चयेति चेद्वेद्यस्य परमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ न त्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामये संवेदने परस्य तदन्यस्यास्ति तास्य तानां त्वित्यन्वयः ॥ नास्ति त्वेच अभावत्वादयस्य यो हेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्त्वादेनेकत्वाद्गुणवत्त्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु संवेदनमेव मनस्तादिभावांगच्छतीत्युक्ते तत्र मनस्तादीनां मस्य त्वे संवेदनमेवास्य किं न स्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिदृष्ट्यध्यारोपमात्रतन्वास्तव मनस्ताप्राप्तिः सेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हि विद्याविलासाविर्भूतस्वरूप

शुद्धासं वित्सं भवती संवेदनमर्निदितम् ॥ ततो हं वेदनानंतजीवपुण्यकान्विता ॥ ५ ॥ न त्वेकत्वादंतत्त्वादेव दत्तादनामये ॥ अभावत्वा दनेकत्वाद्गुणवत्त्वात्परास्थिता ॥ ६ ॥ चेत्यादिबुद्ध्या तत्किंचिन्न मनस्तांच गच्छति ॥ न च जीवत्वमायातिन च पुण्यकालिका ॥ ७ ॥ न विद्यादिविलासोस्ति सोस्ति नास्तीवयः सदा ॥ परमात्मेति कथितो मनः षष्ठेन्द्रियातिगः ॥ ८ ॥ तस्मात्संपद्यते जीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः ॥ भ्रमः केवलमित्याद्य उपदेशाय गीयते ॥ ९ ॥ यतः कुतश्चित्संपन्ने त्वविद्यामय आमये ॥ उपदेशोपदेशेन प्रविलीने विचाराणात् ॥ १० ॥ प्रशांतसकलाकारं ज्ञानं तत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपि स्थूलमणाविव महाचलः ॥ ११ ॥ यत्रोद्यदाचारमपि सदप्यसदिव स्थितम् ॥ जगज्जानविषयांस्त्यक्त्वा काये त्वं तिष्ठ निर्मले ॥ १२ ॥ असन्मयमविद्यायारूपमेव तदेव हि ॥ यद्वाक्षितासती नूनं नश्यत्येव न दृश्यते ॥ १३ ॥ आलोकि तं नाम कथमवस्तु किल लभ्यते ॥ प्रयत्नेनापि संप्राप्तं मृगतृष्णां बुकैरिव ॥ १४ ॥

पत्वात्पूर्वतदप्यसत्किं न स्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ यो मूढो नास्ति विविकल्प्यते स परमात्मा सदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीय एव सः न हि तस्मात्सर्व ए त आत्मानो व्युच्चरतीति श्रुत्या अग्निविस्फुलिगन्यायेन जीवसपत्तिः कथमुक्तेति चेदुपदेशाय कल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्य न मूलं चित्यं कितु चित्ते न चित्तनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिक्त्सोपाय एव न वास्तव इत्याह ॥ यत इति ॥ प्रविलीने सति स्वरूपज्ञानमेवावशिष्यत इति परेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारं निष्यद्य मानव्यवहारार्थं क्रियाशालीति सद्वावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिव यत्र स्थिततत्र त्वजगज्जाविषयास्त्यक्त्वा निर्मले जीव नृमुक्तः काये सत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाः स्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णां बुकैरिव संप्राप्तदृष्टान्तोप्यप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

असरेषद्वातिपत-आसदज्ञानादेवास्वसत्यतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाऽप्यविद्यायाः कल्पनाकल्पितेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपवेशाय
 तस्या-अविद्यायादेतेर्जीवाविकल्पमाहता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीवासायर्थदर्शनोन्मुखासायर्थदर्शनोन्मुखासायतीतिप्रेरान्वयः ॥ १८ ॥ बालेनसन्नाविनोयक्षकदवसत्यःअ
 सत्योवाभप्रतु अयत्तुपचतन्माभस्यपञ्चीकरणस्मिकदिवहकलनसत्तयासत्यतयासभाषयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तत्रात्मनिदेहात्मनिरध्याद्द्वित्र्यद्वाराणि ॥ छादितसुस्तम्
 ॥ २ ॥ एभ्यःपचतन्माभेभ्यःपरयार्थोऽग्न्यदेवाभ्यार्भाभद्विषयद्वौ-पस्यति ॥ २१ ॥ तद्यद्वर्गभिरियमनन्नाणारिअंत ॥ इदमटादिबासम् ॥ भाववासनाम् ॥ २२ ॥ तत्रयि
 पर्येप्रियसयोगाभिप्यक्तत्वाल्लक्ष्णैर्वेगविषयसुखतयासभाषयतीत्याह ॥ २३ ॥ एवस्वाभाविकस्वदेनवेगविषयसन्निपकाज्जातमहकारालनोधमदति
 असेदेवसेदेवासदज्ञानादस्यसत्यता ॥ ज्ञानापयास्थितवस्तुहस्यतेनस्यतिअम ॥ १५ ॥ अविद्यायाविचारोयजीवपुण्यपृष्ठादिका ॥
 अप्यत्यतमसत्यायाः कल्पनाकल्पितात्मन ॥ १६ ॥ तस्यास्तोपदेशायसेयंजीवादिफलना ॥ रुताशाली प्रवोधायातात्वमेकमनाऽह
 णु ॥ १७ ॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुण्यपृष्ठादस्यता ॥ कलाकलककलितचितिरानोधनोन्मुखी ॥ १८ ॥ यद्यथाज्ञावयत्याश्रुततयानुभ
 वन्यलम् ॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥ १९ ॥ पचतन्मात्रकलनासभावयतिसत्तया ॥ तत्रात्मनितयारध्रान्प्रस्यतितयो
 दितान् ॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयहि-स्यंभूतपंचकम् ॥ पश्यत्यनन्यदन्त्याप्रशाखाशतमिवाङ्कुर ॥ २१ ॥ इदमतरिदयात्थमितिनिश्च
 यवांलत ॥ जीवोभावययादेतततथाब्रह्मयय ॥ २२ ॥ रश्मिजालमिवेदोयंदात्मन प्रतिभासनम् ॥ यात्यस्पर्शतयातेनतदेवाशूर
 रीकृतम् ॥ २३ ॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवस्वस्ययत् ॥ आत्मनोवेदनयच्चतदेवान्यदिवस्थितम् ॥ २४ ॥ अत्रैवनिश्चयंयत्त्वानि
 यम सुदृढीकृत ॥ अनेनेयमनेनेत्यभाष्यमित्यवर्त्तितम् ॥ २५ ॥ स्वभावेतरनामासौस्वसकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्रवत्वस्व
 भावेनैवनान्यया ॥ २६ ॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नैहेतमहयम् ॥ खड्गोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघट ॥ २७ ॥ सन्निवेशविकारादिदेश
 कालादिसंप्रभान् ॥ संप्रवत्यन्ननत्वीरेशेऽशकालायसंप्रभान् ॥ २८ ॥

संप्रावपतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अत्रमासारिकविषयभोगेव्येषुषुठयार्थपर्यवसाननिश्चयवत्त्वादेर्हलीकिकपारलौकिककमाचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलौकि
 ककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ आबर्त्तितनन्मरसुखमुहिरित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्रैकप्रवृत्तिनियम-स्वाभाषिकरागाविकृतइतरजुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोप्ययसकल्पमयात्म
 कलयोःकराधिक्येदेवस्वाभाविकपुरुषयनेनैवेतरजित्वाभतिनान्ययेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रोभयभाष्येक्ष्यमित्येवस्वाभावशास्त्रान्यतरानुसारीतत्तद्यापारसाधनफलतात्मनावि
 बलतदस्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ स्व-मधुसारराक्ताविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिस्वहृदयेपूर्वतमवर्त्तमानाद्विनाशाद्विकारीतथापिबाधुयंदास्वरूपमिनाशास्तद्वशेविबलतद
 दाती मद्भिनद्धसमिबिकार-सम्प्रभतिद्विधम्यादित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अत्रमधुमदारी ॥ ईशोब्रह्मणि ॥ २८ ॥

अथवाखंडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएवदृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतद्व्याशयेनाह ॥ इतदिति ॥ यथादृक्षप्रविष्टोरसोज
लपित पत्रमित-पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदित सन् अद्वित्वेपिद्वितां वदृष्टस्तथानः स्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्माहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदाल्मनाआत्मनि
द्वित्वमाहरद्विद्धीतिरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअभोदोभेद्यःअथगीष्मेअर्कंरुग्वाहमितिताद्रूप्येणतिष्ठति ततआयवप्रारभेवारिदानावसेवारिदोहमितिठति ततोभू
मिप्रवेशेनाकुरातर्जलात्मनाप्रवेशेअथाकुरोहमितिठति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वानिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अयच्चजगद्विवर्त्तनियमक्रम कल्पितोपिनकेन
चिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वेश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिचस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादित्यभावस्याज्ञात
ब्रह्मस्वभावस्यचैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शोतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्वःस्वीयोभागःकार्यवानैवप्रतिविवति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशोआकाशकार्ये
इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा ॥ खंडेस्वात्मनिनःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितां वहन् ॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्ममहमित्यादितस्तथा ॥ सर्वा
त्मनात्मनिब्रह्मविद्वित्वंद्वित्वमाहरत् ॥ ३० ॥ अद्यांकुरोहमद्यार्करुगंहत्वद्यवारिदः ॥ यथेतिप्लुत्यंभोदस्तथात्मासदसद्गुः ॥ ३१ ॥ इति
भाव्यमनेनेदमित्थंसर्वेश्वरेततम् ॥ क्रमंखंडयितुंलोकैकस्यनामास्तिशक्ता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिविवति ॥ व्य
तिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिविंवति ॥ इतीभवत्येदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः ॥ ३४ ॥
यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना ॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन ॥ ३५ ॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेमिभां
दुगतेयद्विद्वित्वाचित्वेत्तथात्मनि ॥ ३६ ॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्वंनित्यंमनसिविद्यते ॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा ॥ ३७ ॥ चि
त्वजाड्यात्मकंचित्तंहंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचित्ताजीवस्वन्योन्योभवतिस्वय
म् ॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकादयात् ॥ ३९ ॥

भूतानरेवाआकाशभेदाभावान् ॥ किंतुकेवलमाकाशानिष्प्रातिविवदर्पणोदरवत्स्यच्छतयाकचनिदीप्यतएवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सावित्र्यं ब्रह्मनुनतयेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचनिसर्ववस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिविवति ॥ भेदकल्पनयाचक्षेतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्तेविक्रिततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गद्वयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनवृत्ततंस्यभावमस्यमपिभावतासत्येनात्मनासत्येवेत्तिसचवियमोनकदाचनव्यभिचारातिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टातमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्यैर्मनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्येतत्रयनित्यतस्तत्स्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्येतिपाठेचित्तस्यजाड्यजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थायरादिनायेनप्रकरणयदायद्रावभवतितदातथैवतद्रावभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवद्वत्याह ॥ कालइति ॥ चिन्ताअतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासद्विचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ॥ ३९ ॥

यथास्वप्नदोषा मोषनादिसत्ताभ्यन्तरेक्षणान्नास्ति विभावयान्ति यदेव भूतयो जीवो विदेहो देहांतरभाषयति ॥ ४० ॥ यथा स्वप्ने प्रतिभासत
 इति प्रतिभासो दूरयमानो नरोऽस्ति निकृष्टं भूत्वा पटो भवेत्तथा मरणमूर्च्छां यामपि प्रतिभासयानं निवेदेहो देहांतरभाषतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ नन्वयदेह इत्यक्षयिण्येते वसते च सकथयेद्देहांतरभावे स
 ग्राह्या अस्तस्य मेवेति ॥ मरणजननादिकर्मपि मर्तुः प्रतिभासिकमेव जीवतां तु देह इत्यग्राह्यद्विवर्शनं स्वाधिकां स्मृत्येव नतद्वासनामयस्येति भावः ॥ स्वस्याम्यरूपबोदेहांतरवदि
 त्यय ॥ ४२ ॥ तर्हि किं यीबनवार्थक्यबोदेहांतरमप्येतदेहस्य कालिकपरिणामो नेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशयेतदेहं रूपकालेन अम्यत्वबोदेहांतरभावेन तानि यत भ्रूतमिव श
 रीरान्यायवस्थामेवेति वेदमिति प्रत्यभिज्ञानिभ्ययारूढम् ॥ एते भूतभाषिदेहास्तु न प्रत्यभिज्ञानाभावाव्येनाम्ये संति न संति स्यादिति गच्छंति अतलोपास्वतो जीवत एव अवो
 वासनया समन इत्ययम् ॥ ४३ ॥ ननु कदापि गच्छेद्देवादि शरीराभावे कास्य वासनत आह ॥ अस्ति ॥ इदं तु जगत्पूज्य जीवस्वमेतर्गतमिच्छि ॥ तस्य अय आवासयास्य स्वमादिति भूते

स्वप्ने दृश्ये यथा मोयाति सत्ताभ्यन्तरेक्षणान् ॥ देहो देहतयायाति देहो यप्रतिभात्मकः ॥ ४० ॥ प्रतिभासो यथा स्वप्ने नर कुक्ष्यपटो भवेत् ॥
 भवत्यस्य मेवेद्देहांतरमिदं स्वतः ॥ ४१ ॥ असत्यमेव ध्रियेत त्वसत्यं जायते पुनः ॥ जीव स्वप्रतिभासेन स्वप्नवत्स्वाभ्यन्तरेण ॥ ४२ ॥ का
 लेनैतादृशं रूपमिदं नान्यत्वमेति वै ॥ प्रकृतं निश्चयारूढं भ्रमत्येते भवः स्वतः ॥ ४३ ॥ वस्तुदृष्टमदृष्टं च स्वप्ने समनुभूयते ॥ जीवस्वप्ने जगद्रूप
 विद्धि वेद्यविदां वरः ॥ ४४ ॥ अजाग्रदृष्टिदृश्ये स्वाभिधानादिनेरितः ॥ न स्वप्नो विद्येत तस्मादच्छात्मा चितिमात्रकम् ॥ ४५ ॥ अयापूर्वा
 मिधस्वप्ने यथापस्यति नान्यथा ॥ अग्रदृष्टयै वार्यचेतनचित्पश्यति ॥ ४६ ॥ प्राक्तनी वासनयापि पौरुषेणावजीयते ॥ त्वं कुकर्माद्य
 यत्नेन प्रयाति हि सुकर्मताम् ॥ ४७ ॥ मोक्षाहतेन शान्त्यां तिजीवतां च क्षुरादयः ॥ उन्मज्जति निमज्जति केवलदेशकालेन ॥ ४८ ॥

रित्यय ॥ इदं तु स्वप्ने जननुभूतस्यापि शरानमिदं अम्यम्यनुभूतान्नाभिभाषण ॥ दृष्टबाहदृष्टकथं न चाभूतवाननुभूतं च सर्वपरम्यतीति श्रुतिमवलम्ब्योक्तम् ॥ वस्तुतस्तन्नादी स
 सरो नाननुभूतं किंचिदस्तीति मरणकाले भाविदेहो मरणकर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैव देहांतरोद्भवद्विषयो ध्यम् ॥ ४१ ॥ तर्हि वाक्यअम्यग्रहसंज्ञात्कारलम्यब्रह्मभावो विदेहो देहांतरव
 द्वासनामय स्वप्न एव किं न स्यात्तथाह ॥ अजाग्रदिति ॥ यं शिवमर्हति चतुर्थमप्यतदतिस्वाभिधानादिना दीर्घं अजाग्रदृष्ट्या तुरीया दृष्टं परमात्मा तस्य उक्तलक्षणविधि स्वप्न ए
 वन विद्येत जापितकदापि तदनुभवाभावेन तद्वासनामसिद्धेस्तस्य वासनयत्वायोगात्सत्त्वात्सावच्छात्मा चैतन्यमभित्यर्थः ॥ ४२ ॥ स एव विदात्मा चेतन जीवो भूत्वा अप्यपू
 वाभिधमभिनेतृवत्तमानमर्थपथाधिरत्वाभावेन तद्वासनामसिद्धेस्तस्य वासनयत्वायोगात्सत्त्वात्सावच्छात्मा चैतन्यमभित्यर्थः ॥ ४३ ॥ अत एवाह दृष्टिपथे विभावनामप्येन दृढीकृतवासना पूर्वदृष्टविष
 यो वासनो मयतीति पुरुषनयननादभ्यर्थपरिहितमित्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ ४४ ॥ एव जीवस्य वासनोपारिणमित्युक्तो देहाधिरूपेण विहितः इदानीं कदातच्छमतिरिति बोधायनाह ॥
 नोऽस्ति ॥ ४८ ॥

मोक्षं विनैवेदेहादिनिवृत्तिं किं न स्यात्तत्राह ॥ चित इति ॥ अतश्चित्तो यावन्मोक्षदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येव ॥ स्वकलनैवैतस्य जीवस्य पंचात्मा देहोऽप्येतिष्ठतीव ॥ यथा शिशोर्भाविता महायक्षो येतिष्ठति तद्वद्वृत्तिविवारद्वयार्थः ॥ ४९ ॥ इदानीं कथंचित्स्थूलदेहनिवारणे पिमोक्षविनालिङ्गक्षणाप्युपपद्यते इति ॥ मन इति ॥ ५० ॥ ननु शास्त्रे ज्ञानेन्द्रियकर्मादिप्राणभूतानि अतः करणमविद्याकामकर्माणिपुण्यपुण्यकर्मित्युक्तं तु पचीकृताकाशवाय्वादिलिङ्गघटितस्थूलान्तमूर्त्तं रूपमपि स्यात्तत्कथममूर्त्तमनोबुद्ध्याद्यष्टकमेव पुण्यपुण्यकृतमुक्तत्राह ॥ अमूर्त्त एवेति ॥ त्वदुक्तमूर्त्तपुण्यपुण्यकृतदास्याद्यदि पचीकरणेनामूर्त्तानां तन्मात्राणां स्थौल्यस्यान् ॥ अयतुतन्मात्ररूपो लिङ्गात्मा अमूर्त्त एव ॥ अस्य स्वत्वपचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकस्थौल्यतस्त्रनसंभवति न स मूर्त्तवासनाकोटीनामपि मेलने स्थौल्यपृथग्यदास्य स्वत्वमेव दुर्लभं तदा स्थूलवातता महागुल्मो वृक्ष इवात्यन्तमसंभाविता ॥ एवस्थूलनेजो जलपृष्ठवीतापि ॥ एवचस्थूलभूतानां मेवासंभवे अस्य परमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्य देहात्सु मेरुतेवात्यन्तासंभाविनेति न भौतिके देहांतपुण्यपुण्यकव

चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव॥ ४९ ॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथातन्मात्रपंचकम्॥ इतिपुण्यं प्रोक्तं देहोसावातिवाहिकः॥ ५० ॥ अमूर्तं एव चित्तात्मास्वत्वमस्यातिपीनता॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता॥ ५१ ॥ विरजस्वक्रमेणैव निरवस्यस्तुमुक्तिभाक्॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाः क्रोडीकृतायथा॥ ५२ ॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्थार्देहप्रत्ययशालिनी॥ आमोक्षं भ्रमतीहायमिति स्यावरजंगमैः॥ ५३ ॥ कदाचिद्भिसुषुप्तस्थः कदाचित्स्वप्नवत्स्थितः॥ आतिवाहिकदेहोऽयं सर्वस्यैवावतिष्ठते॥ ५४ ॥ यदासुषुप्तभावस्योभाविदुःस्वप्नवोधितः॥ तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः॥ ५५ ॥

र्ण्यतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मृत्युनूपयोगादिपिनमोक्षशास्त्रेस्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेशाशयेनाह ॥ विरजस्वेति ॥ मनोमात्रमेवेदेहादिप्रपञ्चश्चेत्यनसौचैराभ्याद्यभ्यासेनविरजस्वेगमादिसाधनसंपन्नौवाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेणमनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपञ्चस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थावध्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिकमूर्त्तप्रपञ्चाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शान्ममूक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवचनिष्कर्षस्वमसुषुप्तीद्वेएवावस्थेनजायन्नाधीस्थूलविषयाअन्याअवस्थकेनचिदुपपादयितुंशक्येत्याशयेनेतेविमज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ यथाजडाःसर्वदेहादिप्रपञ्चावासानात्मनोपसृष्ट्यकोढीकृताः ॥ ५२ ॥ इतिएवपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैराकारैरातिवाहिकदेहेएवआमोक्षाङ्गमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भाविभिर्दुःस्वमैर्वासनात्मनांतःप्रविष्टैर्वैधितोविद्धवगतस्मृतिरतएवानुदिताकृतिश्चित्तमितिबिबरवचितत्वादुपसृष्टतजगत्त्वाच्चकालानलसमोदीमस्तिष्ठति ॥ अनेनातर्ज्ञानमन्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

नप्रत्यावरादिकृतावस्थासुजात्याधिव्यासुप्रमिप्रासुयमित्याह ॥ स्थावरायास्त्विति ॥ अप्यर्थेचशास्त्र ॥ तथाचकल्पदशाणांपुण्याधिव्याल्कमिकीटस्तुपादिदु स्वाभा
शरानदाधिस्येपिनमनुष्यादिवद्योयोस्तीतिमस्तिवेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तथाचचित्तज्जाड्यप्रकपयएवमुभिमिथित्तमगणमेवसद्यस्तिचित्तस्यतत्त्वबोधएववधमुक्तिलुपयैतास्य
जापरितिपयवसन्मित्याह ॥ सुपुमनेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रबोध उलटाविव्याप्रसन्नरूपोभवति ॥ तच्चबोधोबुद्धे पुरुषप्रयन्त ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयावान्यथेति
ज्ञानप्रमाणो जीव सर्वानयोपानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभावतीत्यर्थ ॥ यस्तज्ञानप्रमाणः सोपिपरमार्थत स्वस्यएवाज्ञानाच्छिलावद्वृकीकृतेस्वद्वयेवृषीर्यस्यमिथमिथमती
ग्रप्रयपस्थर्ततिपरेणाख्य ॥ ६१ ॥ तर्हि किजीवानाद्वयेधास्तवप्रयमस्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्यभीषाणो सौपुभीस्थितिवर्
स्यावरायास्ववस्थासु कल्पदसदशासु च ॥ भवत्येवसुपुमस्योधनमोहशिलायन ॥ ५६ ॥ सुपुमतास्यजहतास्वप्नोत्येयंहिसस्यति ॥ य
प्रयोधोस्यसामुक्तिज्जाग्रद्यातुयता ॥ ५७ ॥ जीवप्रयोधानुक्तिर्हिप्रयोधात्परमालताम् ॥ सोऽयेतिदालितमलताधंकनकतमिव
॥ ५८ ॥ जीवप्रयोधानुक्तिर्यासाचहद्विविधोच्यते ॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्ता ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हितुयत्त्वतुयतीतपटत
त ॥ योधो जीव प्रयोधोयसचयुद्धिप्रयन्न ॥ ६० ॥ ज्ञातप्रमाणजीवोतयोजानातीहतन्मय ॥ पश्यतीमभयचैवसुदीघस्वप्नविभ्रम
म् ॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वद्वयेस्वस्यएवशिलीकृते ॥ जीवानामतरेत्वन्यन्त्राकिचिच्चिकलांविना ॥ ६२ ॥ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवप
रिशोचति ॥ जीवाणोरतरेत्वन्यन्त्राकिचित्परमादृते ॥ ६३ ॥ यन्नतत्रजगद्वृष्टमहोमायाविजृम्भितम् ॥ स्यात्यतःकयदबूनांयथानाना
भ्रमोदय ॥ ६४ ॥ जीवाणूनांतयैवार्तमिथ्याससरणोदय ॥ बधोस्यवासनाबधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनानांतास्यसौपु
मीस्वप्नविस्फुरतित्यति ॥ घनवासनमोहोयजीव स्यावरतादिमाक् ॥ ६६ ॥ मध्यस्यवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासन ॥ यदांतर्जीवि
तेनांतो नहिजातापटादय ॥ ६७ ॥ जीवैक्यादुभयो सत्ताग्राह्याहकयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढोवहिरंतयदाचित्ता ॥ ६८ ॥
सनानार्थोऽवधि ॥ नृयंयुतातीतयोर्निवासनत्वात् ॥ सचस्वमेस्फुरतिविचिभ्येणस्फुटीभक्तीत्यर्थ ॥ घनेति ॥ ६९ ॥ तत्स्यवासनासुधोक्तपादुन
रोसरगुभयोनिप्रामित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगधवरिशेगधर्वादि ॥ वासनानांसायतारतन्म्येनैविचिभ्यस्फुटोभावमुक्तायासपहणादिविचिभ्येणापितमाह ॥ यदेत्या
दिना ॥ यशयस्मिगुमिथ्युत्तिकालेदेहान आनखाप्यप्याप्तमाणाहभावलक्षणनजीवितेनएतावाग्नेहपरिमितएवाहमित्यतःपरिच्छेदोभ्रवतितवायटादय पवाधविहिज्जाना
सपत्ना ॥ ६७ ॥ संतुर्वादि किन्तत्तामाह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचसुटाविद्वारनिर्गतात करणद्वारा निर्गतेनवृष्यच्छिन्नजीवेमपटादीनाभ्यामीपटमहजानामीतिपासापाहक
योर्वासनामिकासत्तातर्त्तद्विचिभ्येणस्फुटीभक्तीत्यर्थ ॥ एतदेवस्फुटमाह ॥ क्वालेति ॥ अत स्थितआत्माजीवोयदावहिरनात्मसगालीढोभवतितदाचित्तायासपाहकवासना
नृगत्तुल्येवाप्यलविभागेनसोदपाउदेतीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एव हेयोपादेयवैचित्र्यमपि वासनाध्यस्तमेव न वास्तवमित्याह ॥ नेहेति ॥ ६ ॥ शोभितास्तत्त्वबोधेन विराजमाना ॥ सबाध्याभ्यतरजगच्चिद्वानि रिकंतं न विद्येते कालत्रये पीत्यर्थः ॥
॥ ७० ॥ यथा अध्वि समुद्रस्तत्त्वतो विष्टट अपास्तसमस्ततरगबुद्धादिभेदस्वादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेव तथा उदसर्वजगत्तत्त्वतो बुद्धसत्त्वोपहस्तित निरस्तवास
नावस्थौ वैचित्र्यभेदजातयस्य तथा विधमनामयपरपदमेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे नि ० पू ० एकपचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

जीवस्य सो जगत्तत्रासस्य तात्पर्येति ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननु स्वम सर्वेषां जीवानां प्रत्येकमिन्न ॥ जायत्यपचस्तु सर्वेषां साधारण सर्वे स्वमैव ध
र्म्येणानुभूयमान कथस्वम स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदिन प्रथमजीवस्य सर्वजीवस्य सर्वजीवस्य ससिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ किमर्थमिव क

तदाग्राह्यग्रहणधीर्गुणगुणवसोदया ॥ नेह संत्यज्यते किंचिन्नेह किंचिन्नगृह्यते ॥ ६९ ॥ बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकः प्रकाशते ॥ त्रि
जगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः ॥ शोभिताः स्मश्रितिचिरात्सर्वाख्याधनविद्यते ॥ ७० ॥ अभ्यर्थयाजलमपास्तसमस्तभेदः स्वा

दच्छमेव सकलं द्रवमेकशुद्धम् ॥ सर्वतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यं परंपदमनामयमेव बुद्धम् ॥ ७१ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि०
पू० इंद्रियाथोपलंभविचारोनामैकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ योजीवस्यादितः स्वप्नो नाना कलन

कोमलः ॥ तमिमं विद्वि संसारं न संत्यं नाप्यसन्मयम् ॥ १ ॥ नपुंस इव जीवस्य स्वप्नः संभवति क्वचित् ॥ तेनैते जाग्रतो भावा जाग्रत्स्वप्नरुतो
त्रहि ॥ २ ॥ जीवस्वप्नमिमं दीर्घं क्षिप्रताप्रतिभासतः ॥ असत्यमप्यवस्तुत्वाद्द्विवेद्यविदां वर ॥ ३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिव गच्छंती जीव

जीवकाः ॥ असत्यमेव पश्यंति घनसत्यतया नघ ॥ ४ ॥ अजडे जडतातातजडे चाजडतोदिता ॥ असत्ये सत्यता जीवजीवानुभवमो
हतः ॥ ५ ॥ भानोरप्यंतरखिलं पश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंति स्वप्नसंभ्रांता इव जीवाभिदालिभिः ॥ ६ ॥ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्य जीव

स्य जीवतः ॥ यद्भावयंति चेत्तं तिते देवाश्चित्सत्यवत् ॥ ७ ॥
लप्यत इति चेद्वाहीनामिव समष्टे स्वप्नांतराप्रसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ तेनास्माकजायसिद्धाभूतभवननादिभावास्तस्य जाग्रत्स्वमोभयस्थानकृतोदयानस्वमतोभिद्यंत इत्यर्थः ॥ २ ॥

असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्य स्वप्नतासाधयन्वैधर्म्यानुभवे निमित्त इत्यर्थः ॥ जीवस्वमिति ॥ अस्मदीयस्वमवक्षिप्रवाप्यताया अप्रतिभासतो हेतोर्दीर्घम् ॥ तथा चैदं मेव
वैधर्म्यं भवहेतुरिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्य स्वप्नतेत्याह ॥ अजडे इति ॥ अजडे ब्रह्मणि भूतभवननादिजडता तथा जडे चाहंकारादिदेहाने आत्मत्वाभि

मानादजडता उदिता ॥ जीवस्य समष्टेरेकदेशभूतायेव्याटि जीवास्तदनुभवलक्षणान्योहतोभ्योने ॥ ५ ॥ जीवाभिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भमिति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषु सत्य
त्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्याटित्वादेव जीवतोप्यस्य तज जीवभूतस्य स्वस्य परमार्थतः सर्वगत्वादनंतत्वाद्परिच्छेदेन सत्यत्वाच्च यद्यद्भावयंति तदेव आशुनत्स सत्त्यात्स्वस
त्तारोपेण सत्यवच्चेतति ॥ तथा च तत्ससं कित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिष्ठनौ बुद्धतत्त्वस्य जीवन्मुक्ति सिद्धीति भावः ॥ ७ ॥

अयमेवार्थो भगवद्गीतायां भगवत्पावनपुनायोपदिष्ट इत्याह ॥ पुढरीकाक्षेति ॥ शुभ्राश्रयिषि ति शेषः ॥ ८ ॥ तदर्थमजुनास्थायिकायकावतारयति ॥ वाञ्छेरिति ॥ सुखजीवन्मुक्ति
 सुखविराटम् ॥ जीवितमाशुक्षिपयित्विहोप्स्यति ॥ स्वार्थेण चिगुणाभावश्छादसः ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारे कारणबन्कुसर्मूलमनुकाममिति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थित
 मिति ॥ स्वयं हि भिषयतिष्ठतदतिश्रुते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन् दृश्यमाने संसारजाले ॥ शकुन्मय-पक्षिण ॥ १३ ॥ तत्रास्तु भूतजातिपुमभ्योऽशसित-श्रुतिस्त्वत्यादिवर्णित क्रम
 मरिचयेषाम् ॥ भूतपंचकपरबीजतन्मात्रपंचकजसृक्षणे सारेलोकपालत्वतप्तस्रोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ इवभ्रुतिस्त्वसिमाचारविहितपुण्यमुपादेय इवतन्निपिद्वपापहे
 पुंढरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिर्गतिश्चाम् ॥ यामालिङ्ग्य महाबाहो जीवन्मुक्तो महामुनि ॥ ८ ॥ पांडो पुत्रोऽनुनो नाम सुखं जीवितमात्म
 नः ॥ क्षिपयिष्यति निद्रु खंतयाक्षेपय जीवितम् ॥ ९ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ १० ॥ भविष्यति कदाग्रक्षन्सार्जुन पांडुनंदन ॥ कीदृशीं च हरि
 संस्य कथयिष्यत्यसक्तताम् ॥ १० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ११ ॥ अस्ति सन्मात्रमात्रेति परिकल्पितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनापतेन भर्त्सा
 वमहानजः ॥ १२ ॥ दृश्यते विमले तस्मिन् नयसंसारविभ्रम ॥ कटकादियथोद्दिश्रितरगादियथा भ्रसि ॥ १३ ॥ चतुर्दशविधा भूतजातय
 प्रसुरत्यलम् ॥ तस्मिन् संसारजाले स्मिजालेशकुनयो यया ॥ १४ ॥ तत्रैते यमचक्रार्कशकाया शंसितक्रमा ॥ भूतपंचकसंसारलोक
 पालत्वमागता ॥ १५ ॥ इदपुण्यमुपादेय हेयपापमिदविति ॥ तै स्वसकल्यघटिताद्देवनात्स्यापितास्यति ॥ १६ ॥ तस्याप्ययावदनघप्र
 वाहपतिते निजे ॥ कर्मण्यचलसकाशस्थिरचित्तमवस्थितम् ॥ १७ ॥ भगवान्सयम किंचिद्भूते प्रतितचतुर्युगे ॥ तप-प्रकुरुते भूतदलनात्या
 पशंकया ॥ १८ ॥ कदाचिद्विदौ वर्षाणि दशदशवापि च ॥ कदाचित्पंचसमादिकदाचित्पोढशापि च ॥ १९ ॥ उदासीनवदासीने तस्मिन्नि
 यमसंस्थितौ ॥ न हि नस्ति जगज्जालेऽसृज्यभूतानि कानिचित् ॥ २० ॥ तेन नीरघ्रभूतौ घनि संचारमहीतलम् ॥ भवति प्रावृषिस्वेदीकुजरो
 मरा केरिव ॥ २१ ॥ अयं तानि विविधाणि भूतानि बहुयुक्तिभिः ॥ क्षिपयति सुखराम भुवो भार निवृत्तये ॥ २२ ॥ एवयुगसहस्राणि व्यव
 हारशतानि च ॥ समतीतान्यनंतानि भूतानि च जगति च ॥ २३ ॥

यमिनि स्वापिकारानुरूपसकलपटिताद्देवनास्ति तन्निर्मादास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्ते बाह्यजगत्समाह ॥ तस्येति ॥ तस्य बाह्यभागयमस्य अयथावेतावत्कालं स्वीये अधि
 कारकर्मणि अचलसकाशस्थिरचित्तमन-अवस्थितम् ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ बीप्सायायम्ययीभाव ॥ कदाचित्कविषय-प्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगं किंचिद्भूते द्वापरति इति वा ॥
 १७ ॥ तत्र फाल्गुनियमोनालीत्याह ॥ कदाचित्किति ॥ १८ ॥ तस्मिन् यमे नियमसंस्थितौ तपसि उदासीने सति चतुर्यु-कानि चिदपि भूतानि न हि नस्ति ॥ १९ ॥ तेना हि सनेन हेतु
 नाम भूतलं बीजैश्च भुजिर्भूतौ धिनि-संचारं संचारायोप्यजगति ॥ स्वेदीस्वेव वा ॥ २० ॥ कुरा विष्यवादिना युक्तिभिः आंशावतारमात्रयुक्ता पुपायै क्षिपयति हि सनेनैव विरलीकु
 र्नीतिर्यावत् ॥ २१ ॥ अयं च तारावतारादिव्यवहारीकभूतोऽवकाश इत्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥ ३ ॥ अघानांपापानां विघाताय कर्त्तव्याभाविष्यतीति शेषः ॥ दूरेऽस्तं जनानां कर्षणं धीर्जनयस्याम् ॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्या अहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिहृत्पेतिगम्यते ॥ २४ ॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसकीर्णैरित्यावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ नरनारायणचगैरनुगतैः साहाय्यार्थमवतीर्णैरित्यावत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभोधिमेखलायाभूमेर्भूपराजा अंभोधिमेखला भुवपातीति वा ॥ आतोनुपसर्गकः ॥ २९ ॥ तस्य पितृव्यजोभाताभाविष्यतीति योज्यम् ॥ वधुर्नकुलः ॥ अहेः सर्पस्येव ॥ ३० ॥

वैवस्वतोद्यतुयमां च एष पितृनायकः ॥ अनेन त्वधुना साधोपक्षिणी पुकेपुचिन्त ॥ २३ ॥ युगेष्वघविघाताय वर्षाणि द्वादशात्मना ॥ व्रतचर्ये हर्तव्या दूरास्तजनकर्षणा ॥ २४ ॥ तेनेयमुर्वीनीरं धाभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः ॥ दीनाप्रपन्ना गुल्मेव भारभूतैर्भविष्यति ॥ २५ ॥ भूभारपरिभूतांगी हरिश्शरणमेष्यति ॥ कांतादस्य पराभूतादीनापतिमिव प्रिया ॥ २६ ॥ हरिर्देहद्वयेनाथ महीमवतरिष्यति ॥ देवांशैरखिलैः सार्द्धं नरनारायणंगतैः ॥ २७ ॥ वसुदेवसुतस्वेकोवासुदेव इति श्रुतः ॥ देहोभाविष्यति हरिर्द्वितीयः पांडवोर्जुनः ॥ २८ ॥ युधिष्ठिर इति ख्यातो धर्मपुत्रोभाविष्यति ॥ अंभोधिमेखलाभूपः पांडोः पुत्रः स धर्मवित् ॥ २९ ॥ दुर्योधन इति ख्यातस्तस्य भ्राता पितृव्यजः ॥ भविष्यति दृढदंष्ट्रोभीमो बभ्रुरेहरिव ॥ ३० ॥ अन्योन्यं हरतोरुर्वीतयोः संग्रामलोलयोः ॥ अष्टादशान्नाक्षौ हिण्योघटिष्यत्यत्र भीमपणाः ॥ ३१ ॥ तत्क्षयेण विभारत्वं भुवो विष्णुः करिष्यति ॥ राघवार्जुनदेहेन बृहद्गंडीवधन्वना ॥ ३२ ॥ विष्णोरर्जुननामा दौप्राकृतं भावमास्थितः ॥ हर्षमर्षान्वितो देहो नरधर्माभविष्यति ॥ ३३ ॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वा स्वजनान्मरणोन्मुखान् ॥ विपादमेष्यत्युद्योगं युद्धाय न करिष्यति ॥ ३४ ॥ तमर्जुनाभिधंदेहं प्राप्तकार्यैकसिद्धये ॥ हरिर्बुद्धेन देहेन बोधयिष्यति राघव ॥ ३५ ॥ न जायते म्रियते वाकदाचिन्नायं भूत्वा भवितावानभूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ३६ ॥ य एनं वेत्ति हं तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतौ नानां यं हं तिन हन्यते ॥ ३७ ॥

आसमतात्त्रायत इति आत्रासेनातदक्षौ हिण्यः ॥ अत्र भारतयुद्धे कुरुक्षेत्रे वा घटिष्यति ॥ ३१ ॥ हेराघव बृहद्गंडीवंधुन्यस्य ॥ धनुषश्चेत्यनङ्कः ॥ तथा विधेनार्जुनदेहेन विभारत्वं भारावतरणकरिष्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ३२ ॥ नरधर्मा अज्ञाभाय इति यावत् ॥ ३३ ॥ स्वजनान्बधून् ॥ ३४ ॥ बुद्धेन स्वतः सिद्धात्मबोधेन कुरुक्षेत्रे देहेन ॥ ३५ ॥ बोधनप्रकारमेव विस्तराद्वर्णयति ॥ न जायत इत्यादिना ॥ आद्यतनविकारयोर्निषेधमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तवारयति ॥ नायमिति ॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधो वा ॥ ३६ ॥ एनमुक्तस्य भावसात्मानयोर्हतारवेत्तियश्च हतं मन्यते तावुभौ नात्मानतत्त्वतो विजानीतः ॥ अज्ञानमेव हतुहृतव्यतायाति निमित्तमिति यावत् ॥ ३७ ॥

प्रिभिः किदन्तैर्नास्थनाशकारानाराहेतूनां प्रतिशेष ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमगएवालब्धदोषसंविद्वपुश्चैतस्य स्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरलाज्ञानतत्कार्यक
छकाजनभासीतिनबंधुसंस्तम्भमरणादिसप्तभावनामयुक्तं सुतबोधितमिति भावः ॥ ३९ ॥ इति श्री श्रीसिद्धयन्तात्ययप्रकाशे नि० पू० द्विपचारः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ५ ॥ व
पतिहस्तेऽस्त्रागः सगत्यामारितक्षणम् ॥ उपास्यैषेयत्तपचदशभोगे बभूवस्थिते ॥ १ ॥ तथा वीस्ववधुर्गताहमित्यादिरूपोद्धताभिमान एतेमवीयाधीषा इत्यादिममताभिमान
भ्रतवसर्वदुःखनिदानमिति स एव ताप्य इत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हे अर्जुन त्वजराभरणाद्विषदूर्ध्वमिर्मुक्तः अतएव शाश्वत स्वप्न्यादीनां सर्वभूतानां स्वयसाक्षात्वात्मासि अतस्त्वक
स्यापि नृता ॥ अहं हे त्वभिमानमलमयंत्यजेत्यर्थः ॥ १ ॥ अभिमानस्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्य बधविमलसि काले अहममुघातयामीत्यहं कृतो भ्रातृभो नास्ति उ
त्तरकालश्च यस्य दुःखलाफलद्विषादादिनाम लिप्यते स पुठपदमास्वर्गलो कर्मत इति लोकाश्चतुर्ध्विभूततातयला इत्याधौर्ध्वोप्यापिकमपि नृति ॥ सर्वभराभ्यैतका

अनंतस्यैकरूपस्य सतः सूक्ष्मस्य स्वादपि ॥ आत्मनः परमेशस्यैक्ये केन न स्यति ॥ ३८ ॥ अनंतमध्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसं विदारमन् ॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥ ३९ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकयननामद्विपचारस्तमः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अर्जुन त्वं न हंता त्वमभिमानमलं त्य
ज ॥ जराभरणनिर्मुक्तस्वयमात्मासि शाश्वतः ॥ १ ॥ यस्य नाहं कृतो भ्रातृवो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमं लोकां न हंति न निबध्यते
॥ २ ॥ यैव स जायते स विदंत सैवानुभूयते ॥ अयं सोहमिदं तन्मइत्यंत स विदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैव च युक्तोऽस्मि न योस्मीति च भारत ॥ अ
भित सुखदुःखाभ्यामवशपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वात्मा शोऽक्रियमाणानि गुणैः कर्माणि भागशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्त्ता हि मिति मन्यते ॥ ५ ॥

तत्तत्स्य बधादिविकारास्पर्शानस्तथैव सत्याह ॥ देहादीनां भावाभाप्रतेन नित्यमसत्त्वादेव बध्नापुष्येव बधधाप्रसक्तैरिति भावः ॥ अतस्तद्युक्तपापफलेनापि न निबध्यते यथे
श्वर इत्यर्थः ॥ १ ॥ इत्ताद्विपर्ययकदेहादितादाम्ययाति संवेदनबरादेव तद्वर्गहृत्त्वादेरात्मनि प्रतिज्ञासोन स्यात् ॥ अतस्तेष्वप्यस्य जेत्याह ॥ यैवेति ॥ अतर्हि दिआत्मनि यैव स
विदुर्दिदं तद्देहापभिमानरूपा अभ्यादरीया ॥ अयकार्यकरणसंघातः स ईताग्रह इत्येते देहादिसंबधितरूपा विवेकम इत्येव संबधितं योति शक्तिरिति व्यक्त्यर्थः ॥ ३ ॥ अनया
उक्तक्षणया स विदंत इत्यादिमिमुक्तोस्ति तद्युक्तपथि च नष्टः बंधुनारादिद्विकारार्थैर्न दत्तकयाताभानुष्मिकानर्थैश्च युक्तोस्मीति च भाव्यास्तु त्वदुःखाभ्यामवशपरितप्यसे ॥ ४ ॥ त्वा
त्मनः अंशवत्परिच्छेदकत्वेन गालेः सत्तादिगुणविकारैर्हिदिरयादिभिः किमेषाणां भिन्नकर्मणि ॥ ५ ॥

विभि किं वतीनां रम्यनारायणप्रकारानाराहेन प्राप्तये ॥ १८ ॥ स्फारणपरिच्छिन्नमभरणमालम्ब्यदोषसविद्वुश्चैतन्मत्स्यरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
 लकोजनमासीतिनवपुंसंतिनमराणादिसाधनानामयुक्तं सुतबोधिमतित्ताम ॥ १९ ॥ ॥ इति श्रीबासिष्ठस्य ० तमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥
 उपतेहेनस्नानासमस्यगामितलक्षणम् ॥ अथास्यशेषेयदोषप्रशान्तयेदम्यस्थिति ॥ १ ॥ तथादीत्स्वर्गपुण्यं हताहमिस्वार्थद्विपोहताभिमान एतेमदीयाबाधबाहस्यादिमभताभिमान
 भूतवर्षदुःखनिशानमितिषट्पदस्याज्यदत्ताह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वकाराभरणद्विषर्षीनिर्मुक्त अतएवशान्धत स्वप्यादीनां सर्वभूतानांस्वयसाक्षादात्मासि अतस्त्वक
 स्यापिनहता ॥ अहृदिस्वभिमानमलमत्यंतस्येत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानस्याजकलमाह ॥ यत्येति ॥ यत्पदधादिमवृत्तिकालेअहममुपातयामीत्यहृतोभावोनास्तिउ
 पाकाज्यपत्यदुःखितलसलहर्षविशारानिनानलित्येतोषुठपदभाष्यार्थलोकायदहृदिलोकाभ्यर्गुर्ध्वभूतजगत्तत्ताहृत्वाप्राणीर्ध्वोप्याधिकमविनहृमि ॥ सर्वशशाब्धैका

अनंतस्यैकरूपस्यसतसूक्ष्मस्यत्वादि ॥ आत्मनपरमेशस्यार्किकयंकेननस्यति ॥ ३८ ॥ अनंतमप्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
 यसविदारमन् ॥ सविद्वुस्फारमलम्ब्यदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपास्थानेन
 रनारायणावतारकयननामद्विषयशान्तम सर्ग ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अर्जुनत्वंनहतात्वमभिमानमलस्य
 ज ॥ जराभरणनिर्मुक्तस्वयमात्मासिशान्धत ॥ १ ॥ यस्मनाहृतोभावोबुद्धिर्ध्वस्यनलित्यते ॥ इत्वापिसहर्षाच्छोकावहृतिननिबध्यते
 ॥ २ ॥ यैवसजायतेसविदत सेवानुभूयते ॥ अयंसोहनिदतन्महत्वंत सविदत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवषयुक्तोस्मिन्शोस्मीतिचभारत ॥ अ
 भितसुखदुःखाभ्यामवशपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वाकांशे कियमाणानिगुणैकमणिभारा ॥ अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते ॥ ५ ॥

लतस्वस्यवभासविकारास्तर्धानलयेवसत्तात् ॥ देहादीनांयथायाथावत्त्वेननित्यमसत्तादेवव्यापुषत्येववधामसकेरितिभाष्य ॥ आनलप्ययुक्तपापकलेनापिननिबध्यतेयथे
 भूतदत्तय ॥ १ ॥ ॥ इष्टत्वादिधर्मकरेहेदिताद्यास्ययानितीयेनदत्तशरादेवतद्वर्षदुःखानां देवात्मनियतिभाषोनस्यत ॥ अतस्तदेवमयमत्यंतोत्पाह ॥ यैवेति ॥ अंतर्देहेआत्मनिदेवस
 विदुर्द्विदन्तिर्देहापिभिमानरूपाअप्यादशीषा ॥ अयकार्यकरवसपात सहेताकाह इदमेतदेहादिसर्वभितद्व्याहिलेनय इत्येवसविदंयानिर्वाहस्येत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
 त्रकलक्षणपातविरादेदुःखानिमित्तमुक्तोस्ति तथायुक्तपरिभ्रमन् ॥ यनुनाशादीद्विकानर्धैर्नरकपातायानुप्यकानर्धैर्ययुक्तोत्सीतिचयान्याशुखदुःखाभ्यापरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
 मनःभरावस्तारिच्छाकरत्तेनशरीरौ वज्रादिगुणविकीरेर्देहेदिहादिभिः कियमाणाधिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनन्तदेहमप्यतिक्रियस्यतः

विमर्शोत्तुष्टुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिनतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहकःनकश्चिदिति अ
हमितिस्थितिःकानयुक्तैत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासकल्यादिसिद्धिषणैस्त्वकर्मणिरतेप्रसक्तैसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिप्रशयतत्तेकःपदार्थःक्लेशभागे
प्रविष्टोयदर्थशोचसिसनारस्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसंघातकृतेकार्यतद्गतंतस्याप्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाव्यातद्वहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याश
येनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्तद्वासायैवभवतीत्यर्थः ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहकारस्यफलासगरहितकायिकादित्रिवि
धशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्सरमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्मशुद्धादुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोत्रोरुक्षवः ॥ ९ ॥ नभारिभरणाय
व्यापारितःपुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलपद्येनप्रवर्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषंगिकतरफलहरतउपभुजानाअपिनचते
चक्षुःपश्यतुकर्णश्चशृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम् ॥ रसनाचरसंघातुकात्रकोहमितिस्थितिः ॥ ६ ॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः ॥ न
कश्चिदज्ञाहमितिहेक्लेशभागेकएवते ॥ ७ ॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत ॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिपृथ्यते ॥ ८ ॥ कायेन
मनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वतिसंगंत्वत्कालमशुद्ध्ये ॥ ९ ॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः ॥ कुर्वतोपिहरंतो
पिनचतंनिर्विषूचिकाः ॥ १० ॥ नक्चिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः ॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः ॥ ११ ॥ निर्ममोनिर
हंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ यःस्वकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ १२ ॥ इदंचतेपांडुस्तुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम् ॥ अपिक्लृप्तमतिश्रे
यःसुखायैवाद्यायच ॥ १३ ॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम् ॥ श्रेष्ठेस्वंयथाकर्मतथेहामृतवान्भव ॥ १४ ॥ मूर्खस्यापिस्व
कर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः ॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते ॥ १५ ॥

कुर्वतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ क्वचिह्यौकिकेशास्त्रीयेवाव्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्करहितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्तव्यशास्त्रीयकर्म अ
कार्यमनावश्यकलौकिकम् नतुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रक्षत्रियाणाविहितसमाभेष्वपलापनबधुवधहृत्पत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मय
शोराज्यस्वर्गायभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हिपद्मधुवधादन्यतद्गोणभीष्मकपादिगुरुवधहृत्पुंक्तितकर्मतन्मयाकथकार्यामित्यजुनस्यतत्राधर्मत्वशकासत्यश
पथारिणानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणायधर्मबहुलक्रममपिनेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठतथानेनसत्येनइहास्मिन्
द्वेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापासैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोदिभिरपिनि
रहंकारमतेर्लैपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

र्षिराभ्यन्तराभिदिताभयमुक्तमुद्धेतोभ्रमूलानिपाथानिरसभूलात्तथाऽभयादतिपायेनकदाचिदभयमसक्तिं स्यात्फलसंगत्यागेनसिद्धिसिद्धिसमनालक्षणयोगस्यस्यगुत
 दक्षतिरस्मिनालीढोत्रयोगस्थिनिमयविराति ॥ योगस्यदति ॥ १६ ॥ अथबाधस्यमाणलक्षणप्रकार्यणबुद्ध्याकृतशारीर्यमिदकर्मनेषभायेत्याह ॥ शतीति ॥ १७ ॥ निर्धि
 शयप्रसन्नत्वज्ञाननरदशमध्यगुणभरापणबुद्ध्याबाधकमकुलतोषिनकमपदस्याह ॥ इत्यरेति ॥ १८ ॥ अथसर्वसकमसत्यागलक्षणसत्यासयोगमुक्त्याधिनेकमपदम
 सतिरस्याह ॥ सत्यमेति ॥ १९ ॥ एवमुपदिष्टानुनसगत्यागार्थानांलक्षणैर्धिभागजिज्ञासुपृच्छति ॥ सगत्यागस्येतिद्विभ्याम् ॥ २० ॥ २१ ॥ आत्यन्तिकसगत्यागस्यत्यतस्त्वपरि
 क्षानमनरणायाद्ब्रह्मास्तत्त्वमवगमन्यप्रमलक्षणेनविराति ॥ सर्वेति ॥ तयाचनिर्धिकमसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धिनिष्पन्नप्रत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्य कुरुकमाणिसगत्सत्काधनजय ॥ नि संगस्त्वययाप्राप्तकर्मचालनिवध्यसे ॥ १६ ॥ शान्तवक्षवपुर्भूत्वाकर्मवक्षमयकुरु ॥ वक्ष्मा
 पणसमाचारोवक्षवभवसिस्तणत् ॥ १७ ॥ इत्यार्षितसवायर्ह्येवरात्मानिरामय ॥ इत्यर सर्वभूतात्माभवभूषितभूतल ॥ १८ ॥ स
 न्यस्तसवसकल्य सम शान्तमनामुनि ॥ सत्यासयोगयुक्तात्माकुवन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ सगत्यागस्यभगव
 त्तयावक्ष्यापणस्यच ॥ इत्यरापणरूपस्यसत्यामस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तयाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृशभ्रमो ॥ क्रमेणकययैतन्मे
 नद्वामाहनिदन्तये ॥ २१ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सवसकल्यसशान्तौप्रशान्तवनवासनम् ॥ तर्किचिद्वावनाकारयत्तद्वक्षपरविदु
 ॥ २२ ॥ तदुपयोगविदुर्ज्ञानयोगचकृतबुद्धय ॥ वक्षसर्वजगदहचेतिवक्ष्यापणविदु ॥ २३ ॥ अतश्चून्यवाहि शून्यपापाणद्धदयोपमम् ॥
 शान्तमाकाशकोराद्धन्तदहस्यनदशपरम् ॥ २४ ॥ ततद्वपदुत्थानमीपदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोपमाकाशमिवशून्यता
 ॥ २५ ॥ भावोहमिति कोप्यप्रत्येकमुदितविव्रते ॥ कोटिकोट्यशकलित कद्वैतप्रतिग्रह ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥ तदुपयोगदशकारावहितोषतदन्तिमज्ञाननिदन्तिफलपद्विज्ञानभाङ्गलक्षनुकूलधाराभाश्रयानुयोगमित्यर्थ ॥ ब्रह्मण्यप्रतिभतभ्यस्यजगत्तद्विभिन्नगुहकारस्यचवा
 धानुप्यवस्थापयमित्याह ॥ ब्रह्मति ॥ २१ ॥ ब्रह्मणिजगदहकारयोर्धायोपपत्तयेतथाभ्यस्तत्त्वक्तुब्रह्मत्वरूपमाह ॥ अतश्चून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधे
 शोचिदृश्यत्वान्विषय किन्तस्यादिस्यभगवत्प्राप्तदृशपरमिति ॥ दशोदृश्यतानिप्रेयोबाधदशस्यावहिदृशभगवद्वनरस्यान्तगुतदस्तीत्यर्थ ॥ २३ ॥ ततस्तादृशत्वभावादीपदन्त्यत
 यादितपसमभ्यानशायजगद्यभिभास सगपद्वनगराकाशमिषयूच्यतेवेत्यर्थ ॥ २४ ॥ सत्यासोपवर्णनोपपत्त्यर्थमब्रह्मणिजगत्वारोपवदेवतदरोपजीवेपुमत्येकमहभावाभ्यासद्वि
 तवभाषदृष्टुमदस्याह ॥ भावद्वैतद्विभ्याम् ॥ २५ ॥

एष अहमिति भावः रनाधिष्ठानादपृथगभूतएव ॥ हियस्माद्धेतोः पृथक्त्वपर्थतः परिच्छेदः स च ब्रह्मणिन असंश्रनाहमिति कश्चिद्वगच्छति ॥ तथाचावांगत्वेन पृथक्त्वोपपत्तिः
पृथक्त्वेन चावगत्त्वोपपत्तिरित्यवरयमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेव हेयमिति भावः ॥ २७ ॥ अहतायामुक्तोन्मायो घटादिममतेहायामपियोज्यइति दर्शयस्तन्म
लाहतामहत्यागमेव दृढयति ॥ यथेति ॥ यथा अहमीहा अहभावो न पृथगस्ति तथा इह प्रतीचि घटादिममतेहा लक्षणो मर्कटोऽपि पृथङ्नास्तीति न जनुगणेण योज्यम् ॥ तथा च द्वि
विधा पीहा अमो धिरिव पूर्णस्वमात्मेति नाहतामहोयुक्तइत्यर्थः ॥ २८ ॥ किंचाहममतादिसर्वविकल्पभेदे तत्तद्विषयवैचित्र्येण विचित्रे स्फुरिते पितृत्वात्तास्फूर्तिनिमित्ते अवस्थान
यानुगते सवित्स्वामात्रस्वभावे सर्वविकल्पागमापायसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्येकत्वमपि स्फुरत्येव ॥ एवसतितचाप्यामहोयुक्तः सकुतो नो न क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति उक्तरीत्या

अपृथगभूतएवैष पृथगभूत इवास्थितः ॥ पृथक्त्वं हिनपर्यंतो नाहमित्यवगच्छति ॥ २७ ॥ यथेहाहंतथेहास्ति घटादीहापिमर्कटः ॥ स्वमीहै
वं तथाभिधिः किमहंतां प्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदे स्फुरिते संवित्स्वामयात्मनि ॥ वैचित्र्येण विचित्रेऽपि किमेकत्वेऽपि नोग्रहः ॥ २९ ॥
इति ज्ञातविभागस्य बुद्धौ तस्य परिश्रयः ॥ कर्मणां यः फलत्यागस्तं संन्यासं विदुर्बुधाः ॥ ३० ॥ त्यागः संकल्पजालानामसंसंगः सकथ्यते ॥
समस्तकलनाजालस्य श्रवणैकभावना ॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेव श्रवणं ॥ अवोधवशतो भेदो नास्ति वैषांचिदात्मनि ॥ ३२ ॥
बोधात्मा किल शब्दार्थजगदेकनसंशयः ॥ अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम् ॥ ३३ ॥ कालोहमहमद्वैतं चाहमहंजगत् ॥ मन्मना
भवमद्भुक्तो मया जीमानं मस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैव मात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ इह रूपेण वदे शपरं चापरमे
वच ॥ कीदृशं तत्कदारुणं तिष्ठान्माश्रित्य सिद्ध्ये ॥ ३५ ॥

विश्वरूपज्ञातसारासारविभागस्य पुरुषस्य बुद्धौ तस्याहममतामहस्य यः परिश्रयस्तेन चार्थसिद्धः सर्वकर्मफलेष्वसृहा लक्षणस्यागः ॥ ३० ॥ तेन च सर्वसंकल्पत्यागलक्षण असंस
गसिद्धतीति प्रथमप्रश्नोप्युत्तरित इत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्य द्वैतजालस्य वाचरभणश्रुत्युक्तन्यायेन तदुपादाने श्रवणाच्चत्वावनेत्यर्थः
॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अवोधवशत इति ॥ ३२ ॥ तद्वृद्धीकाराय भगवात्स्वस्य सार्वारम्भलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशा इत्यादिना ॥ गच्छतीति जगत्त्वरम् ॥ स्वकर्मा
श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपरहृषतन्मिदं स्य जगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवद्विह रूपेण विचारितारतम्येन मनोयस्य समन्मनाः भव ॥ तादृशे मयितथैव भक्तः श्रवणकीर्तनादिनव
विधभक्तिमान् भव ॥ तादृशस्य मेज्ञानयज्ञेन कर्मयज्ञेन वायजनशीलो भवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापि युक्तामयिचित्तनिवेश्यमाभेवात्मानस्यात्मभूतमेव्यसिसाक्षास्वरपर
याचपारस्य सीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्वैतपेयुक्तिर्योग्यमधिकारकालविभागच जिज्ञासमानः पृच्छति ॥ द्वेइति ॥ ३५ ॥

सामान्यजनसमाधार्यमुपमितस्य ॥ ३६ ॥ परअशुद्धिचिन्तुरधिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिकर्मात् ॥ ३९ ॥ गुहाध्यायेवाशास्त्र ॥ इदं च सगुणभजनमया तु
भ्यां च तदुभयाभाषसाध्यात्मिकपरितुलनमाश्रित्य सद्यो देवतां दर्शयिष्यामः ॥ भावेक ॥ विज्ञानैकत्वमाद्यब्रह्मण्यस्य तथापि यदुद्धृतिमन्यत तर्हि मर्मद्वयस्य आत्मानपारमा
थ्यस्य स्वरूपभूतशोधितस्यार्थआत्मन स्वस्य च आत्मनशोधितस्य धार्मिकपदैककीकृत्यात् स्वरूपपरिपूर्णात्मानसम्यगुपगृह्यतां भिद्यो भवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अहमराजागद्वहिसिन्धा
दिभिर्भूतपुत्रैः स्यादित्तदधिष्ठानसत्त्वपरिशोधनरूपतात्पर्यमिह ॥ इदं वाह्यमिति ॥ ४१ ॥ यदुपदेशाद्यधोभेदतत्त्वस्य परस्वरूपे विभ्यति ॥ सेतुस्तीक्ष्णसाहजननायसिद्धि
स्त्याह ॥ मय्येदमिति ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनागुणम् ॥ आत्मपथ्यतामिति ॥ ४३ ॥ सर्वधार्मिकरूपसमाधिस्त्याग्न्यहोरात्ररथावावत्तमनोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सामान्यपरमवैद्वेदरूपे विद्विमेनय ॥ पाणयादियुक्तसामान्यशस्त्रचक्रगदाधरम् ॥ ३६ ॥ पररूपमनापतय
न्मर्ममनामयम् ॥ ब्रह्माण्डपरमाण्वादिशब्देनेतदुदीयते ॥ ३७ ॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतया स्थित ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपू
जापरोक्षव ॥ ३८ ॥ तत्कृमास्तनमुद्धस्त्वतोज्ञास्यसितपरम् ॥ ममरूपमनापतयेनभूयोनजायते ॥ ३९ ॥ यदिवावेद्यविज्ञातोभावा
ज्जदरिमदन ॥ तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसश्रय ॥ ४० ॥ इदं वाहमिदं वाहमिति यद्यवदान्यहम् ॥ तदेतदात्मतत्त्वतुतुभ्यस्तुप
दिशाम्यहम् ॥ ४१ ॥ मन्मेसाधुविबुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि ॥ संकल्पैरवमुक्तोसि सत्यैकारममयोभव ॥ ४२ ॥ सर्वभूतस्यमात्मानं स
वभूतानि चात्मनि ॥ परस्त्वं योगयुक्तात्मा सवज्रसमदर्शन ॥ ४३ ॥ सर्वभूतस्यमात्मानं भजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वयावत्तमानोपिनस
मृयाभिजायते ॥ ४४ ॥ एकत्वसर्वशब्दाय एकशब्दाय आत्मन ॥ आत्मापि च न स न्यासद्वतो यस्य साशुतस्य तत् ॥ ४५ ॥ त्रैलोक्यपञ्चेतसा
मन्तरालोकोऽयन्नकाशक ॥ अनुभूतिमुपाकृद सोहमात्मेति निश्चय ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यपञ्चसामन्तर्योरसानुभव स्थित ॥ नव्यानामव्य
जानां च सोऽयमात्मनि प्रारत ॥ ४७ ॥

भूतस्यमात्मानमिति श्लाकस्यान्तर्यस्य योगे वक्ष्यते ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितमात्मानपश्यन्ति वा सर्वैरात्मस्वार्थोऽधिष्ठानमिति रिकस्यालाभादेकत्वम
जतश्च पराध्याप्य आत्मन्यर्थात् स्वभावे पर्यवस्यन् स आत्मापि च न सगम्यते भूतपश्यन्माधेनाप्यस्य सस्य भूतद्वयत्वात् किन्तु भूमानद्विदेकत्वमाधेयस्यानुभवागतस्तस्या
श्रुतरक्षणमसमकालमवतन्नादिष्ववर्तिकपाराहितभूतानदात्मकैर्कर्मण्यपयस्यमिति तत्तात्पर्यमिदं ॥ ४५ ॥ तस्य केनाप्यननुभवाहृत्यन्तरोपशान्तपञ्चसत्काधारयति ॥ त्रैलो
कोपमात्मेति नयाप्यस्य वक्तव्यमिति ॥ ४७ ॥

अनुभवनीयेन विषयजातेन मुक्तोरहितः अतएव दुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतया देहानामंतस्तु प्रकाशकतया च स स्थितः ॥ ४९ ॥ देहांतः स्थितिदृष्टा
नेन विशदयति ॥ सर्वोति ॥ यथा सर्वरत्नानामतर्गतं तदेव हिरण्यप्रकाशयति तद्वदित्यर्थः ॥ ५० ॥ असंस्थित इवेत्युक्तितात्पर्यं विषयमलेपकत्वे दृष्टान्तरेण विशदयति ॥ यथेति
॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वतः स्थित्वा तर्थाभिमतया विधारकत्वे व्यलक्ष्यत्वे दृष्टान्तमाह ॥ मुक्ताफल इति ॥ ५२ ॥ तथा धिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतसैव वास्तवी यानुमुक्तास्तु तनुवद
तर्थाभिमतया स्थितिर्याचरानेषु भावत्यकदजीवतया स्थितिस्ते उभे अप्यस्तसापेक्षे जगद्वहारा र्थकल्पिते इति नावास्तव हतव्यं हंता तस्य युक्तपापतः फलप्रदो वा स्वात्मा तिरिक्त इत्याशा

अंतःसर्वशरीराणां यः सूक्ष्मो नुभवः स्थितः ॥ मुक्तो नुभवनीयेन सोऽयमात्मा स्ति सर्वगः ॥ ४८ ॥ समग्रपयसामंतर्पथा धृतमिव स्थितम् ॥
तथा सर्वपदार्थानां देहानां संस्थितः परः ॥ ४९ ॥ सर्वाभिनिधिरत्नानां सबाह्याभ्यंतरे यथा ॥ तेजस्तथा स्मिन् देहानामसंस्थित इव स्थितः
॥ ५० ॥ यथा कुंभसहस्राणां सबाह्याभ्यंतरे नभः ॥ जगच्च यशरीराणां तथात्मा हमवस्थितः ॥ ५१ ॥ मुक्ताफलशतौघानां तंतुः प्रोतवपु र्य
था ॥ तथा च देहलक्षाणां स्थित आत्मा स्थलक्षितः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मादौ लणपर्वते पदार्थानि कुरंवके ॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजं वि
दुः ॥ ५३ ॥ तदीषत्स्फुरिताकारं ब्रह्म ब्रह्मैव तिष्ठति ॥ अहंतादिजगत्तादिकमेण भ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ आत्मैव दंजगद्द्रूपं हन्यते हंतिवान्
किम् ॥ शुभाशुभैर्जगद्भूतैः किमस्यार्जुन तिष्ठते ॥ ५५ ॥ प्रतिविंबेष्विवादर्शसमं साक्षिवदा स्थितम् ॥ न स्यात्सु न विनश्यंतं यः पश्यति
स पश्यति ॥ ५६ ॥ इदं चाहमिदं नेति द्वौ दं कथ्यते मया ॥ एवमात्मा स्मिन् सर्वात्मा मामेवं विद्धि पांडव ॥ ५७ ॥ इमाः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गाय
लयविक्रियाः ॥ आत्मन्यहंता चित्तस्थः पयःस्पंदा इवांबुधौ ॥ ५८ ॥ यथोपलब्धं शैलानां दारुत्वं च महीरुहाम् ॥ तरंगाणां जलत्वं च पदा
र्थानां तथात्मता ॥ ५९ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ यः पश्यति थात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ६० ॥ नानाकारविकारे
षु तरंगेषु यथापयः ॥ कटकदिषु बहो मभूतेष्वामा तथार्जुन ॥ ६१ ॥

यनाह ॥ ब्रह्मादाविति त्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अप्यसैव धादिदेवैरलेपे दृष्टान्तरमाह ॥ प्रतिविंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषु अहमहमिति प्रथमान्निश्चिदंश एवाहं जडदे
हेद्रियविषयशोनाहमिति विभागोक्तिरपि दर्पणप्रतिविंबेष्वाकर्षणतरेषु पदादिषु च व्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयाय दर्पणादर्पणविभागोक्तिरवदेत्याह ॥ इदं चाहमिति ॥ इति
शब्दार्थोऽर्थविभागप्रकारपरो द्वितीयस्तु उक्तिविभागप्रकारपर इत्ययौ नरुत्तमम् ॥ एव दर्पणवदेवालेपकोऽद्वय एवात्मा स न हं सर्वात्मा स्मि ॥ ५७ ॥ अहंता अभिमानवन्ति स्तद्व
तिचित्तेति श्रुतीति तत्स्था ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्तारं प्रतिविंबचेष्टासु दर्पणवदेवाख्याप्यतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ इत्यथ तद्विनिर्वाहकमेव ॥ ६३ ॥ यदा निर्वाहकारः सर्वैकमेवात्मनोऽपि भावविकाराणां भवमात्मनोऽप्यनुभूय किमन्यदस्ति ॥ तेन धुमधादिभाषविकारावाकसति आगव
चिक्रिषान्मद्वल्लिर्नाकिदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ कतः आगमप्रत्यक्षमाद्यसित्वाऽसम्भगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेन यो यो कलक्षणविधियानां विवेकैव न्यायानिरपीत्याशयेनाह ॥ निमानमोहा
दस्ति ॥ ६६ ॥ इति श्रीवाचित्थिवंतास्यपमकारो निर्वाणपकरणेषु ० विषयाशास्य सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ सुखदुःखद्वयसंवेदनेर्हान्तकमस्तथा ॥ यदाल
म्यधनदानसर्वोन्निर्वाहकस्येति ॥ १ ॥ इद्वैर्विमुक्ता सुखदुःखसंवेदितत्पराधनगीतपुनः न भवद्वयसंवेदकहेतुः कथं न द्वयोस्सोपायः किमालम्यत्वेत्याशंकापरिहारद्वारेणात्मन्यनुभूये
दुक्तामो भगवानुवाच ॥ भूय एवेति ॥ धीयमाणा पर्याप्त्या श्रुतकामा पश्य विषयानां पश्येत्पश्येत् ॥ १ ॥ तस्माद्विषया एव सुखदुःखसंवेदकस्य भेदः भवति ॥ भा

नानातरंगद्वयानि यथा त्वेता निवारिणि ॥ कदकादीनि वा हेमिभूतान्येव परात्मनि ॥ ६२ ॥ पदाय जातभूतानि बृहद्ब्रह्मस्य भारत ॥ एकमे
वास्ति तद्विद्विद्वद्वयकनमनगापि ॥ ६३ ॥ किं तद्वाव विकाराणां गम्यमस्ति जगद्वये ॥ कते वापि जगत्किं वा किमु धाय रिमुत्थसि ॥ ६४ ॥
इति श्रुत्वा भयवत्तमावयित्वा सुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ता अस्तीह भवत समरसाशया ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहाजितसगदापा अध्यात्मनि
स्या विनिश्चयकामा ॥ इदं विमुक्ता सुखदुःखसंवेदोन्निर्वाहकस्येति ॥ ६६ ॥ ॥ इ० वा० वा० टे० मोक्षोपायेषु नि० पू० अर्जु
नोपास्थाने अर्जुनापदेशानामभिप्रायः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमवच ॥ यत्नेह प्रीयमा
णा यवद्वयमिहितकाम्यया ॥ १ ॥ भान्नास्पृशा हि कोति यशो योऽसुखदुःखदा ॥ आगमापायिनो नित्यास्तांस्ति क्षिप्स्व भारत ॥ २ ॥ ते
तुने कात्मन आन्येकातोऽसुखदुःखसंवेदकस्येति ॥ ३ ॥

भास्वपादस्ति ॥ भीमो विषयापरिभारितभाषार्दक्षिणाणि तेषां विषयसंस्पर्शास्तीतीतोऽप्यायुभावनमयुक्तसुखदुःखसंवेदकः ॥ अथायास्यपद इति स्पशा शब्दादय ॥ शीतोष्णपृ
ष्णभृशरथायाम् ॥ यथा रतिपीनोऽसुखदुःखपुण्ड्रः स्वप्नेषु न शिथिलो विपरीतोऽस्ति निविषया सुखदुःखरूपादित्यर्थः ॥ एषः स्वप्ने न भवत्यर्थं निधारणोपायमाह ॥ तस्ति क्षिप्स्वति ॥
निनिश्चयकामा ॥ तया च विषयेषु निश्चयस्य अपि येषु निश्चयस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ यथाशुक्लाद्विरागतिक्षिप्त्वा तस्मादाह ॥ ते त्विति ॥ तेभाभा स्पृशा भ्यते सुख
दुःखे वा चकारादित्यर्थः ॥ एकात्मनः अद्वयपुणानंदसंभाषात्मनोऽन्येन अत एव बोधायित्यर्थः ॥ किं विषयमयनपुत्रादिसंप्रदायपूर्णोऽस्मिन्निर्वाहकस्येति ॥ तस्मात्तद्वि
यायापि विषयसंप्रदायस्त्विनोऽस्मिन्निर्वाहकस्येति ॥ तस्मात्तद्वि ॥ अनाद्यते इति ॥ ३ ॥

यस्यस्पर्शानां विषयाणां भावाणां मिद्विषाणां च। अथानमाख्यासत्त्वताप्रतीतिः। स्थिता उपशान्ता भवति समात्रास्पर्शभ्रमात्मको जीवो धीरस्तत्त्वदर्शी समदुःखसु-
 खो भूत्वा अमृतत्वाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ न च प्रियादुःखादप्यः कथं स्वप्रतिकूलवेदनीयता स्वभावजस्युर्थेन ते सद्याः स्फुल्लभाह ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानदैकरसस्य आत्मन ए-
 व सर्वत्वादेते दुःखादिभेदाः शोभना भेदाः सुभेदाः प्रियतम धनपुत्रादिभेदा इव सा स्थितान् प्रतिकूलवेदनीयता भजते प्राक्तनेन तु प्रातिकूल्यस्वभावो नासदूपा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेव स्फुटी-
 कृत्य समर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ न च सदपि दुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असत् एव स्वकारण समवाय स्वसत्तासंबध आद्यक्षणसंबधो वा उभयोरित्येति कणभक्षाक्षचरणायुक्तिप्रति-
 क्षिपति ॥ नासत्तदिति ॥ असत्ते दुःखादेर्भावः सत्तान विद्यते सत् अभावः असत्ता च न विद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचा भ्रमादिश्रुत्या विकारभावात् सत्त्वनिश्चयात् ॥ न-
 संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखो धीरः सोमृतत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥ सर्वत्वादात्मनश्चैते सुभेदाः संस्थिता इ-
 व ॥ असदूपास्त्वसदूपकं यं सोढुं न शक्यते ॥ ५ ॥ मनागपि न विद्यते सुखदुःखे तु सर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मनस्त्वसत्ता कथं मनात्मनः ॥ ६ ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ नास्त्येव सुखदुःखादिपरमात्मनि सवर्गः ॥ ७ ॥ सत्त्वास्त्वमतीत्य क्वाचित् योर्जगदात्मनोः ॥
 त्यक्तानां किंचिन्मध्ये च शेषे वद्वपदो भव ॥ ८ ॥ न ह्यप्यति सुखैरात्मनो दुःखैर्लभ्यति नोर्जुन ॥ दृश्यदृशेन तन्मापिशरीरांतर्गतोऽपि स न-
 ॥ ९ ॥ जडं चित्तादिदुःखस्य भाजनं देहतां गतम् ॥ न चैतस्मिन् क्षते क्षीणे किंचिदेवात्मनः क्षतम् ॥ १० ॥ जडं देहादिदुःखादेर्यादिदं भोक्तु-
 संस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविच्छिन्नो धवशोऽस्थितम् ॥ ११ ॥ न किंचिदेव देहादिन च दुःखादिविद्यते ॥ आत्मना यत्पृथग्भूतं किं के-
 नातो नुभूयते ॥ १२ ॥

नु सर्वविकाराणामसत्त्वेऽपि द्वाधन्यतमविकारानां लिङ्गितप्रकृतिप्रदाद्यदर्शनात् तस्याप्यसत्त्वेऽन्यतापरिशेषः किन स्यादिति चेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्वृत्तेर्नैव विषयत्वायोगेन विकारा-
 सत्त्वेऽपि शून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यद्विदुःप्यसदेव स्यात्ता हि घटः असत्पटः असन्निधेवान्वतरस्यत् सत्तादित्येव चानुवर्तते अतस्तन्मात्रमेव परिशिष्यते ॥ यस्तु विकारेषु सदिदं भित्तिभि-
 र्मानः सोऽधिष्ठानसत्तानुबोधेन स्वत इति सुखदुःखादिना स्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतः सत्त्वमतिनिरतिशयानदात्मनः असत्त्वमतिचल्यक्तातयोर्जगदात्मनोर्मध्ये अंतरालेऽप्यसंघट-
 तानि भिन्नमनस्तमश्चातिनुच्छिन्नमिति त्यक्ता शिष्यत इति शेषश्च दात्मा तस्मिन् वद्वपदः भतिष्ठतो भव ॥ ८ ॥ दृश्यानि हर्षमला न्यादीनि साक्षितया पश्यतीति दृश्यदृक् ॥ न हि दृश्यास्ते-
 दृग्धर्मा भवितुमर्हतीति भावः ॥ ९ ॥ किं हि दुःखं हर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन् चित्तादौ ॥ १० ॥ इदं चित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यरि६२ स्वन्वयोऽन्यथानिरतस्तस्यभ्योर्धनेर्वाधनरयति ॥ अथट्टांतकयथाभीत्यन्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृशं सर्वोपस्तमाह ॥ विष्यगिति ॥ विष्वविष्वक्पूर्वप्रक्षीव
 ॥ १५ ॥ अथवाधायकांटे ॥ १६ ॥ कालवार्ध्यावाच्य ॥ कालवार्ध्यावाच्यमास ॥ सदसद्भौभावाभावविकम्भो ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्करिष्यमाणपुरुषासीहिणीक्षया
 लग्नापमर्लणेषुर्हितं अतः अनुभवात्तनाशुद्धप्रक्षीवममयुर्धत्स्य ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंस्वनिष्ययेनार्किष्वनजागतेर्हृदिह्रिपुष्पा ॥ खड्वातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरि
 यट्टवयुधाम्यन्तर्नेवातोविनश्यति ॥ आतिर्दुःखमवोधोत्थासम्यग्योधेनभारत ॥ १३ ॥ यथारज्ज्वामहिभयवोधान्नस्यत्ववोधज
 म् ॥ तथट्टाट्टु खादिधोधान्नस्यत्ववोधजम् ॥ १४ ॥ विष्वविष्वमजवक्षननस्यतिनजायते ॥ इतिसत्यपरविद्धिवोध परमणुपस ॥
 ॥ १५ ॥ वक्षानुधातरात्त्वकिंचिद्द्व्याविलीयते ॥ वक्षवर्त्तसुरस्यप्रवक्षैवासिनिरामयम् ॥ १६ ॥ यावत्कालकिंधादेशास्त्वमहसैनि
 यद्व ॥ वक्षणीवपरिस्मटानाञ्चल सदसद्भौ ॥ १७ ॥ जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे ॥ हैतमेतदसद्भुपमेकं सहपवान्भव ॥
 ॥ १८ ॥ पुरुषात्तुहिणानाचस्येणानुभवात्तना ॥ वक्षणाद्युहितशुद्धवक्षवक्षमयपुरु ॥ १९ ॥ असंविदन्सुरवदुःखंलाभालाभौजया
 जयो ॥ शुद्धवक्षरनागच्छवक्षान्विस्त्वहिभारत ॥ २० ॥ लाभालाभसमभौभूत्वाभूत्वा नूननकिंचन ॥ खड्वातइवास्मदीप्रकृतकार्यमा
 चर ॥ २१ ॥ यत्करोपियदथासियज्जुहोपिटासियत् ॥ यत्करिष्यसिकोतेयतटाभोतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयोयोभवत्यतः सतदा
 नाल्यसशयम् ॥ वक्षसत्यमवाप्तवक्षमत्यमयोभव ॥ २३ ॥ अनपेक्षफलवक्षभूत्वावक्षेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलकर्मवक्षेनय
 यागतम् ॥ २४ ॥ कमणयमयपुष्पत्यकमणिचकर्मय ॥ सद्युद्धिमान्मनुष्येपुसवाकं दत्त्वाकर्मकृत् ॥ २५ ॥ माकर्मफलहेतुर्भुर्नातेस
 नास्त्यमणि ॥ योगस्य पुरुषमाणिनागत्यकाधनजय ॥ २६ ॥

॥ २१ ॥ सवक्रियाणांमर्लवतिनिष्यत्येधमेवमवर्णामित्याशयेनाह ॥ यदिनि ॥ २२ ॥ यन्मय पदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभाव-अनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेव्य
 र्थाभाप ॥ सवक्रामोपरमलदूपरट्टपरमपुरुषाय स्वपुण्यकेषट्टदधाषेट्टाक्षप्रभातिभावनयाधितकर्मिकयते ॥ २४ ॥ ययुषाम्कमण्युक्तरीत्याअकर्मनिक्रियप्रसापरय
 त्यमभिप्रक्षिण्यथाविध्यतयतिहादयकमअवर्धकं नभ्यपययनिसुद्धिमाविष्वेकीसपुषधत्यकृत फलतश्चकालपूर्णकर्मकरोतीतिहेतुकमपकुरुक्तोवादिद्विरित्यर्थ ॥ २५ ॥
 कमण्डानिर्नाभादीनिद्वयन्दत्तिनिमित्तानिपस्यत्यथाधिधोमायु ॥ अकर्मणिमामकमाकरणधितेसगआसक्तिमाश्रययोगस्यभ्यागुक्तसिद्धिसमट्टिपतिवित ॥ २६ ॥
 १ मुद्राभ्रतैकनागच्छप्रसाध्यस्वरभारतनिषाट्टांतक

मूढान्तत्त्वदृष्टिप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मूर्ख्युक्तप्रमादस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरपरेत्यर्थः ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादोऽनुनिरासकेऽत्यतएवाकर्तृतासिद्धान्ती
 त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाकमाद्विदेहकैवल्यान्तसिद्धान्तीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यप्रमादान्निषिद्धचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्ययसक्तिर्योपि
 स अव्ययतामकियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोऽलब्धस्यपालनक्षेमस्तदुभयार्चिताभून्व्य ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासगसत्वेदांगिकएवससन्ध्यासइ

कर्मसक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैकर्ममप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७ ॥ त्यक्ताकर्मफलासंगानित्यतमोनि
 राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८ ॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तृरपितद्भवेत् ॥ मूर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मो
 र्ख्यपरित्यजेत् ॥ २९ ॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासकर्तृमहात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतादेतिनक्वचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम
 भोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमातंत्तम् ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव
 कर्त्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वसमारंभाकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि
 रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थानिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यप्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा
 प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५ ॥ कर्मद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारःसुउच्यते ॥ ३६ ॥
 यस्त्विन्द्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि
 शंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायप्रविशंतिसर्वसशान्तिमाप्नोतिनकामकामो ॥ ३८ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपु०नि०पू०अर्जुनोपा
 ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥

त्याह ॥ कर्मद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केन्द्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रव्यवहरतोपिकलासगत्यागतसन्ध्यासफलमस्तेवेत्याशयेनतंप्रशंसन्त्याह ॥ यस्तिष्ठति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निग्रह
 इतिसर्वेन्द्रियस्यसन्ध्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थानान्यस्येत्युपसहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशतितद्वावमापन्नावर्त्तियतेत
 द्दचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठाप्यस्यतसन्ध्यासिनसर्वकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशत्यात्मन्येववर्त्तियेयात्ममात्रतामापद्यतेसएवसर्वानर्थशान्तिलक्षणमोक्षमोतिननुका
 म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेति०पू०चतुष्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥

रहनशोष्यनागालामूदरस्वधोऽस्य ॥ मूढो नन्मादिभाग्पाल्यास्तुनेत्यस्य धर्यते ॥ १ ॥ शुज्यत इति भोगदेहधारणहेतवो नृपानादयतेपांसत्यागनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्या
 शनपुपादयदित्यर्थ ॥ भोगानां भावार्थवर्ततस्तीष्ठसपादनस्य सति तेषां न कुर्यात् ॥ तस्यां आत्मा भाविपुष्टसमैव स्यात्तस्य मित्यर्थ ॥ १ ॥ एवमेह तस्य भावनापिनकार्येत्याह ॥
 अनात्मनि ॥ भवात्स्वनिजम्मादिविक्रियास्य भावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तोऽर्थमर्थार्थो न हि शीयते इति श्रुतिप्रमाणस्य आभिमानिकपरिग्रहे एव शीर्णतादेव धर्माणां मात्स्वनिप्रसजक
 सत्यागनृपार्णतद्विषय इति त्याह ॥ नहीति ॥ अचितात्मा वेदादिपरिग्रहे निमित्ताच्चिताद्विष्यददृश्य ॥ कर्मणि युद्धादौ ॥ ४ ॥ मौल्यस्थिते अक्षतापन्ने ॥ ५ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ न कुर्याद्रोगसत्यागं न कुर्याद्रोगभाव न भू ॥ स्यात्तस्य सुसमेनेव यथाप्रामाण्यवर्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतां
 देहनामावयवमवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतां सत्ये भावयाभावकुर्यात् ॥ २ ॥ देहनाशे महाबाहेन किंचिदपि न स्यति ॥ आत्मनाशो हि ना
 श ॥ स्यात्तत्त्वानामनश्यति ध्रुव ॥ ३ ॥ न हि शीर्यत्यचित्तात्मा तस्य सर्वपरिग्रह ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स ॥ ४ ॥ आस
 ति मादु कर्तृत्वमकतुरपित इवेत् ॥ मौल्यस्थिते हि मनसितस्मान्मौल्यपरित्यजेत् ॥ ५ ॥ परतत्त्वज्ञमाश्रित्य निरासकेर्महान् मन ॥ सर्व
 कमरतस्यापि कदाटति न धर्चिन् ॥ ६ ॥ अविनाशमनायतमात्मानमजरविदु ॥ नश्यत्यात्मेति दुर्वोधो मातवास्त्विह दुःखद ॥ ७ ॥
 नतथापरिपश्यति विदितान्मात्रजन्मा ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानस्वभावात्मात्मनि ॥ ८ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहेन किंचित् न स्यति कि
 यमुदानामपि मानद ॥ देहनाशसमुत्पन्ने देह एन एन किंचन ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतन्महाबाहेन किंचित् न स्यति कि
 चिन् ॥ आत्मैवास्त्यविनाशोऽस्माकिं तस्य किंच न स्यति ॥ १० ॥ इदं नष्टमिदं युक्तमिति माह भूमादृत ॥ अन्यत्तयानपश्चान्मिदं व्याश्रित न य
 यथा ॥ ११ ॥

नयेपापमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ मया आत्मानस्य तीक्ष्णप्रकोणेण नपरिपश्यति ॥ भूतो न परम इति यतस्ते आत्मन्येव आत्मपानि न स्वभात्मानमनात्मवेदादिकपनपरमतीत्य
 पर ॥ ८ ॥ न च धर्ममिदं मूढो देहात्मा न बुद्ध्या परमदुर्गमत्वात् यद्विद्येयात् न्यारो आत्मनो गोनात्स्वेनेति मरणानि नैव स्यादित्यर्जुन शक्यते ॥ एवमेति ॥ इदमपि यतमव
 नष्टम् ॥ इदमपि विषयमायदादिगम्यम् ॥ ९ ॥ नृपापस्याभगम्याभ्यरिहति ॥ एवमेतदित्यादिना ॥ १ ॥ कथं माहि देहनाशपुष्टलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वघाते पातमाह ॥ इद
 मिति ॥ युक्त इत्यर्थ ॥ स्वमपि पुनर्मरणजस्य मम तत्त्वार्थद्विष्यदेव देहनाश इति भावः ॥ ११ ॥

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्देहादेः सत्त्वमिति प्राणुक्तमित्याह ॥ नासत इति ॥ उभयोः सदसतोः ॥ सत्त्वेव असदसदेवनस्य भावविपर्यय इति अतो निर्णयस्तत्त्वदर्शिमिदं यो न मूढैरित्यर्थः ॥ १ २ ॥ एवमसत्तद्विनाशितद्विनाशितदसदेवेति नासतो बहुदेहादेर्गुह्येनाशेकश्चिद्वदनर्थ इत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वान्ध्याम् ॥ १ ३ ॥ १ ४ ॥ अद्वयत्वाद्दिनाशकाप्रसङ्गेऽपि नात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १ ५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदहनतयोर्मध्यमातरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १ ६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्मनो मारणाद्विपरिच्छेद इत्यादिभ्यमेकोहेतुरित्यर्जुन पृच्छति ॥ तदिति ॥ तत्तर्हि ॥ किकृताकेन हेतुना प्राप्ता ॥ स्थितिर्नियतिः ॥ तस्यांच स्थितौ स्वर्गः सुरवनरकोटुः खर्चा किकृतौ

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टो तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शभिः ॥ १ २ ॥ अविनाशितुतद्विद्विचेन सर्वमिदं ततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चिद्वक्तुं मर्हति ॥ १ ३ ॥ अतं वत इमं देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनो प्रमेयस्य तस्माद्युज्यस्वभारत ॥ १ ४ ॥ आत्मैक्योऽस्ति न द्वित्वमसतः संभवः कुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोऽसौ सतो नाशो न विद्यते ॥ १ ५ ॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशोऽप्यंयरिशिष्यते ॥ शांतं सदसतोर्मध्यं तदस्तीह परंपदम् ॥ १ ६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ तन्मतोऽस्मीति भगवन्किंकृता तु तृणां स्थितिः ॥ कथं स्थितौ च लोकानां तौ स्वर्गनरकौ प्रभो ॥ १ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूमिरपो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च ॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजीवो देहेषु तिष्ठति ॥ १ ८ ॥ सकृष्यते वासना यारज्ज्वेव पशुपातकः ॥ सतिष्ठति शरीरांतः पञ्जरविहंगो यथा ॥ १ ९ ॥ सकाले देशतो देहाज्जर्जरत्वमुपगतात् ॥ वासना वशतो याति ह्यक्षयणीद्रसो यथा ॥ २ ० ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानि वाशयात् ॥ २ १ ॥ वासना वस्त्वमेवास्य देहो नेतरयुक्तिजः ॥ क्षीयते वासना त्यागे क्षीणे भवति तत्पदम् ॥ २ २ ॥

॥ १ ७ ॥ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति श्रुतितात्पर्येण भगवात्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पचभूतमात्रानि भूतमनो बुद्ध्यादिव दितव्यमिदं स्थूलसूक्ष्मदेहतादात्म्यापत्तिरेव परस्य जीवभावः स एव जन्ममरणमुखदुःखादिभ्यमनियतिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १ ८ ॥ तस्य विष्वक्पदे ह्यपरिप्रेते तदनुह्वयेऽपि विष्वेच निमित्तमाह ॥ स इति ॥ १ ९ ॥ पूर्वदेहादेर्हतात्मनेऽपि वासनैव निमित्तमित्याह ॥ स इति ॥ २ ० ॥ आशेत आस्मिन्नित्याशयः पूर्वशरीरपुण्याद्विचतस्मात् ॥ २ १ ॥ अतएवास्य स्थूलदेहोऽपि वासनात्मक एव चिरानुदत्त्यास्थौ स्य भ्रम इत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणोऽपि तत्परमपदस्य मेव भवति ॥ २ २ ॥

परणालभूतेनेवाभ्यपनाहितआपुट अपवाधासमाधारिणोदेह-प्रेरणपरमात्मनाअवच्छेदयतिविषभावाभ्यार्द्दिगुणेनमधेरावापुटआभिष्यक्तोभूत्वत्यय ॥ माययार्द्रजालि
 कपुरुषपापयास्वेभाम्यतिद्वत् ॥ यमअरयाविभर्गीतिकमण्यण् ॥ २१ ॥ भ्योभयस्यु स्पर्शनवेतिपयुक्तद्विहणोति ॥ अक्षरत्वभाषानिति ॥ स्वभावान्तराभ्यावपुहणराक्ती
 ॥ २४ ॥ तदवलोकरणमसिद्धमित्याह ॥ देहदति ॥ २५ ॥ २६ ॥ त्वचिदाकारोभूताकारोवायमयस्यस्त्रिदयस्त्रिवेदेदेशकालभोभ्यायाकारेअवतिष्ठतेभोजकाटोद्ग
 तितभासनाप्रकृतिगतभाकारपरमति ॥ २७ ॥ अत्यद्वैतस्यनारोप्येवमसंस्पर्शय ॥ अथावाधुपुमवदेहतन्नाशतसत्त्वचमापरय ॥ पथाधुपुमोनर्किकित्तरयतिनद्वैत्यर्थ ॥ २८ ॥
 यतिपोभिनाषासनाकप्रित्वेनभाधानामधितादृशास्त्रेवधादिसर्गाधारभ्यकूममित्याह ॥ यदैवेति ॥ आदिसर्गोद्दिश्यगुर्भूतेनएगुसर्गोपुणवाभ्यायाकारेगुभावनयापूर्वसर्गानुभवधा
 वासनावान्तरापुष्टोभूत्वआभ्यतियोनियु ॥ जीवोभ्रममरामारोमायापुरुषकोयथा ॥ २३ ॥ अक्षस्वभावानखिलाच्छरीरादासना
 वरा ॥ जीवोयद्दीप्त्वासयातिपुष्पाद्गन्धमिवानिल ॥ २४ ॥ देशेनिस्यदताभेतिजीवेकौतियनिर्गते ॥ निस्यंटावयवाभोगश्चातवातइव
 हुम ॥ २५ ॥ अचेष्टेष्टमेदादिदोषेरायात्यदृश्यानाम् ॥ स्वतइत्युच्यतेनंदंशोविगतर्जावित ॥ २६ ॥ सर्जाव प्राणमूर्तिं खेयत्रयत्रावति
 ष्टत ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्यश्रुत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अयदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्थनाशोत्वमप्येवपश्यमावाप्तु
 पुनवत् ॥ २८ ॥ यदैवपश्यत्याकारांशेपानारांसायैवस ॥ आदिसर्गोभावनायाकिटैव्वेवविभावत ॥ २९ ॥ क्वाटित्युद्रवकालेहियय
 यादभ्यतेपुर ॥ आनिपातदेवास्याअविनाभाविसविद ॥ ३० ॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्ननाद्यतनेनाशुल्यक्तनाय
 तनयया ॥ ३१ ॥

सनयंविभावतोविभावनायाधारादेवद्रव्यकल्पितगतयुद्धाधादायमुल्लासयत्किंचिन्निर्मितम् ॥ किटैमिभुतिपुराणपसिद्धौ ॥ २९ ॥ ननुदत्तसिंहाकालेअगदासनामयमिभ्या
 भूतमलुस्त्रिधिकाळत्वर्यंकिपासमर्पणात्सर्वकरीनसभ्यतानुभावाच्चकासवमेवेत्याराकयाह ॥ क्वाटितीति ॥ उत्पत्तिकालेक्वाटित्वप्रथमक्षणेयययादेहपटादिद्रवमिभ्याभूतसत्यवा
 पुरादस्यतआविनारातदेवतयास्वभावमेवअभ्यतिनस्यभाषांतरअकते ॥ अस्यासदधिष्ठानभूतायास्तद्विनाभाविंसिरोययोत्पन्नद्रव्यस्थितिहेतुत्वात्सर्वविद्दिनाभावेनेतर्पासताया
 अक्षराभावमिभाष ॥ ३० ॥ देशायाकाराणांभासनामयत्वमलुकिमतलायाह ॥ प्राक्तनमिति ॥ अगुअथासनाकल्पितदेहायाकारस्यधुपभासनाभ्यासमयुतब्रह्माकारेत्यास
 मूढनाशकसत्त्वमिभिमिभाष ॥ पुरुषार्थेनअभ्यपनमनानिपुरुषययमज्जलितेनारवहाकारक्षानेनकीयतेभाष्यते ॥ अयत्नेनअपार्थित्वादिप्रेनेनसत्तनमायतनमधर्मानुष्ठानयया
 कीयतेतद्वत् ॥ अयत्नेनदृष्टप्रेनेनसत्तनमायतनपुण्यदृष्टययाभारव्यतेतद्वैतिवा ॥ ३१ ॥

ननुबहूनांज्ञानापयतमानानांप्रयत्नः प्रबलानि पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाशप्रमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्य
यएवममायपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्टः सएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोज्येप्रयोजकः ॥ तथाचत्तेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्भोगाभिनिवेशदाढ्याच्चपराभवइतिभा
वः ॥ ३२ ॥ अतएवशास्त्रोपेप्रयत्नेदृष्टाभिनिवेशः कार्यइत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्माद्येपूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदुःखानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥
जरुमोहवी अनाद्यज्ञानमूढबुद्धिः ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञोऽज्जुनरीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गवानरकतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणतरसेद्वेनि
रासेनरुदजिज्ञासुरजुनः पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगतः स्थितेतिमिच्छस्यास्यजीवस्य ॥ ३५ ॥ नहेत्वतरसमावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदुःख

यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात् ॥ पूर्वोत्तरविशेषांशः सएवजयतिरुदम् ॥ ३२ ॥ अपिरुदतिर्विध्याद्भौवातिवाप्रलयानिले ॥ पौ
रुपंहियथाशास्त्रमतस्याज्यंनधीमता ॥ ३३ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः ॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरुमोहधीः ॥ ३४ ॥
॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेपुजगत्पते ॥ किमस्यकारणंवह्निजीवस्यजगतःस्थितेः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥
स्वप्नोपमानातेनहेश्वेयसेवासनाक्षयः ॥ चिराभ्यासवशात्सौदासंसारभ्रमकारिणी ॥ ३६ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ किमुत्थादेवदेवेश
क्षीयतेवासनाकथम् ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना ॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयाति
वासना ॥ ३७ ॥ भावितात्मासिकौतेयसत्यविज्ञातवानसि ॥ अयसोहंजनाएतेमयोतिल्यजवासनाम् ॥ ३८ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥
वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम् ॥ योहियत्सत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्सविलीयते ॥ ३९ ॥

प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणांचिराभ्यासनिरूढासत्तिहेतुरितितक्षयएवपरमपुरुषार्थाधीनासर्वप्रयत्नैः कार्यइत्याशयस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वमेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
चिराभ्यासवशात्सौदासमोपमानावासनैवयेनहेतुनाससारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षयः श्रेयसइत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ वासनामूलंज्ञानुकामोर्जुनपृ
च्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेदत्तस्तदाढ्येनदेहतस्तवाविवध्यादिष्वह
ममेतिवासनाक्षयमात्रकर्तव्यपरिशिष्यतइत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननुवासनामयमेवलिंगतत्त्वतिविवेजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थयैवतत्त्वज्ञान
वासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुनः शक्यते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ॥ ३९ ॥

जन्मन परमानासिमासलक्षणपरमपुरुषायास्त्यमरणस्य आत्यंतिकानथनारास्त्यथ को आजनतामेतिनकश्चिद्विलक्षणयाभ्याख्येयम् ॥ मसिद्धजन्ममरणेनप्राप्ते नत्स्यस्त्य
समूलवासनानाशेतत्सक्यमाधातुत्वापरपयानुगुणत्वाच्च ॥ ४ ॥ अथेदयोयानिपतिष्वभाषसगारीजीवसर्वाश्वाद्यन्योभूतमाधाधीनजन्मादिवेशकालभेदभिन्नइत्य
भ्युपगतस्याप्तमलेशानुब्रूयैवपरमायातशुद्धमट्टनयात्वाविषयाविहितत्वत्तद्व्यमजानन्त्यास्येवर्जिवजगद्वेकव्यनयाससरतीव्रतद्वेशाब्दीयम्वदणादिप्रयत्नेनस्वतन्त्रबुद्ध्या
समासनादिप्राप्तिभूयस्तत्समावेशमिदमेतस्येत्यमुक्तिरितिधीतसिद्धांतप्रचननकश्चित्त्वदुष्प्रविशोषइत्याशयेनभागवतसमाधये ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४९ ॥ अनायत्तमन
व्याधीनम् ॥ ४९ ॥ साधसमूलवासनानुक्तिपाषण्डधाराणश्रीरन्मुक्तिरितिप्रसिद्धाद्वैष्वल्यप्राप्यनुभाविनुराक्येतिनमुक्तिफलभाजिषष्टयकायइत्याशयेनाह ॥ कीवन्नेवेति ॥
॥ ४९ ॥ स्वमोक्षानकभस्मिन्नासतिपयगोचरवाहित्यथात्थ्यैकत्वाम्नानेनेवेत्यारायेनाह ॥ यद्वति ॥ ४९ ॥ उत्तमायानसंक्षिप्यापसहरति ॥ इदं दर्शनस्येति ॥ स्वमा
जीवेविलयमायातदशकालान्प्रयारुतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ॥ ५० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स्वयकल्पितस
कल्पमालरूपयदाविलम् ॥ तदेववात्मनाकारजीवविद्धिमहामते ॥ ५१ ॥ अनायत्तमसंरूपमालरूपयदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासना
मुक्तन्मोक्षविद्धिभारत ॥ ५२ ॥ जीवमेवमहायाहोतत्त्वब्रह्मयथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ॥ ५३ ॥ योननि
वासनोनूनसवधमपरपिस ॥ सर्वहोप्यभितोषद्पजरस्योयथास्वग ॥ ५४ ॥ इदं दर्शनस्यगर्नेशिविपिच्छिकेवसूक्ष्मपरिस्फुरति
यस्तनुवासनांत ॥ मुक्तस्त्वेवभवतीहहिवास्नेववधोनयस्तननुतस्त्वयएवमोक्ष ॥ ५५ ॥ ॥ इत्यर्षेवा०वा०दे०मांसोपायेपुनि
पू० अजुनोपास्थानेजीवतत्त्वनिर्णयानामपञ्चचाशत्तमसर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इतिनिर्वसंनत्वेनजीवन्मुक्त
यार्जुन ॥ अतशीतलतामेत्यबुद्धुत्वमलत्यज ॥ १ ॥ जराभरणानिशकआकाशविशदाशय ॥ त्सकेष्टानिष्टसकल्पोवीतरागोभव
नय ॥ २ ॥ प्रवाहपतितकार्यमिदं किंचिद्यथागतम् ॥ कुरुकायाणिकर्मणिनकिंचिद्विनश्यति ॥ ३ ॥
याविहितत्वदुर्दर्शनस्यअनपस्यअमोषशत्रुभाणस्ययस्यपरमात्मनोगर्नेष्टेष्टजालिकशिविच्छिकेवनानाभमदायिनीयुद्धमवासनाअतपरिस्फुरतिकीवजगदाकारेणय
तेसपधुन्यधिकारिशरीरेवेदांतयथाप्योत्पन्नतत्त्वज्ञानसमूलवासनावधानुक्तोभवति ॥ इहास्तिपरमात्मनिभुन्यातसमूलावासनेष्वपस्तास्यएवमोक्षभवेत्यर्थ ॥ ४५ ॥
॥ इतिप्रीतिषष्ठमंता० प्र० नि० पू० पञ्चपञ्चाशत्तमः सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीभगुक्तिमतिप्रागस्मिन्प्रचुनायोपदिश्यते ॥ श्वस्तनत्त्वजगद्व्युपमनश्चिप्रवक्षितरा
य ॥ १ ॥ यपुद्गलबुद्धयुधुस्त्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितशिराष्टप्यद्वारापरपरामर्तकार्यमवयकर्मव्यमिदुद्गमन्यानिचापरयकान्तिपागदानादीनिकर्मणि कुरुनकाचिन्तेनत
रवयोपस्यसतिरित्यय ॥ १ ॥

अहो भमदस्य प्रादुर्दत्तशमप ध्य भमदस्य शमप च धत्ति ॥ ध्यो भदत्त्यादिना ॥ तामनश्चि धरखनाभ्यो क्षाभूत्यत मात्स्यतासत्यम् नित्यावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तमक्षणिकस्र
मनामपदटातमाह ॥ क्षणेनेति ॥ पाटिकायाः पद्यो भागः अक्षणः ॥ १२ ॥ आत्मापनस्तत्कार्पीजगच्छतथा स्वमवधे भमभाभूत्य भमदेवेत्यर्थः ॥ कुनस्तर्हि जनानां सत्यता प्रतीतिस्त
प्राह ॥ चित्तनेति ॥ चित्तानुदत्तत्वात्सत्यार्थः ॥ किलेति नेवतत्त्वमिति सूचनाय ॥ १३ ॥ किनर्हितस्यतामाह ॥ किञ्चित्ति ॥ विभमेभ्यो न किञ्चित्पदपदार्थकार्त्तयेयस्य स कन्यस्य का
लभयपिनास्य बतश्चानालो किमेतच्चतः अदृष्टेन त्वज्ञानाया कूर्कस्य षड्पि मस्योद्देशेत्यर्थः ॥ यनुवसनादिकालक्रमेण धान्यायधस्याक्रमेण पद्मायधिकाक्रमेण वा आलोकेना
दयं किं यासावप्यलक्षयमभ्युप्यामाह ॥ किं सत्यतमसिद्धतत्त्वदर्शनलक्षणो नालोकेन विधीयते ॥ यथासौ रात्रालोकेन दृश्यमानशरदभमबल्लेर्नैष शोष्यमाणविहीयते तद्वि
ध्योऽक्षभूत्यतमा विद्धितास्तामरसलोचन ॥ क्षणेन चेतसि यथाभ्यां तीलो कक्षयोदयौ ॥ १२ ॥ आत्मा जगत्तयैवेदं सवात्मा भूततरनम ॥
चित्तनमनोराभ्ययत्तस्मात्किल सत्यता ॥ १३ ॥ किं नालोकि तेपि स्यात्सत्यनास्त्येव विभमे ॥ क्रमेणालोकतः सत्यमालोकेन विही
यते ॥ १४ ॥ इक्षमानमपि क्षामं शरदीवाभ्रमदलम् ॥ चित्तचित्तकृतश्चित्रे संस्थिताश्चित्रपुञ्जिका ॥ १५ ॥ मित्यभावादनाकारावहि
क्षिमुवनादिका ॥ नता सतिनवांसत्त्वकिं केन परितो ध्यते ॥ १६ ॥ रोधयरोधकसमो हत्यक्काखे विमलां भव ॥ प्रवृत्तिरेव न व्योषः प्रवृत्ति
श्चैव स्वात्मिका ॥ १७ ॥ अतः कालकिं याकुन्त्सकलादिविमलं नम ॥ चित्तसस्य यथाचित्रसरूपमस्विलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योषः शून्यत
मविद्धतयेदमस्विलजगत् ॥ चित्तमितीकृतचित्रं यच्चिच्चित्रकरेण तत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतया व्योषो मनानां पि न भिद्यते ॥ यथाप्रकचत
श्चित्ते जगत्त्रिभाणसस्यौ ॥ २० ॥ क्षणेनेव तयेव मौमुविस्थाविति विद्धिहे ॥ अपक्षिणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

निपटणाभ्यः ॥ १४ ॥ पृथगनधिभस्समातिभाप्रत्वेनवपुषपादिदेशमालिभ्यपुनर्नित्याह ॥ चित्तेत्यादिता ॥ १५ ॥ पारिरोप्यनेहभ्यन्ते ॥ १६ ॥ रोप्यरोपकसमोद्वभ्य
पातकममत्तपुनर्नित्याह ॥ स्तेनभाकारो ॥ यतोऽप्योभविद्याकादास्यथाविमृष्टसिरवनास्ति यागुमातिभासिकीपवृत्ति साचत्तात्त्विकाप्रज्ञाकारादयैव
॥ १७ ॥ कलाधिभरवनाकीयालआदिवातद्विषिभ्यभेदाभ्यविलम्बनोपपत्तिष यथाचित्तसत्समनाराभ्यविषमविलम्बपथस्यात्मकमपिपृथक्तान्मत्र स्वरूपतयापारितुरयमान
मपिअगमोक्तपृथगतमपिपुनरेषाभ्यः ॥ १८ ॥ इदानीमज्ञाताधिदेवविषयकद्विचिन्तनमितिस्तिरसुपेक्षणोपिपृथक्तत्वेनवपुषपर्यावस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तन्माविमनोरा
उपसंभिकजगदेवदृष्टादित्याह ॥ यदेति ॥ २० ॥ तदनागानुभवनानामभिभवनोपपक्षेणभाविदित्तमोहेनपिकिञ्चिनाभ्याप्यातकजाभातिकल्पनाज्ञातव्यवशेषेणानुमीयता ॥ २१ ॥

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाथानकल्पविस्तीर्णसारलक्षणं मनोराज्यकृतं वाह ॥ असेदेवेति ॥ यथा असतोपि जन्मादिकरणे मनःशक्तया क्षणस्य कल्पीकरणेपि बलवत्स
 मर्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ क्षणकल्पीकरोत्येतत्तत्तत् असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्रयमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपि बहु आश्रययदसदपि जगत्सत्कृते इतीदृश मनःसामर्थ्यादेव यं जगद्भूतिरुत्थि
 तस्य च य ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवमिवाणो नित्यमुक्ते आत्मन्यस्य सत्त्वास्यति आमात्रतो जातत्वा तु च्छन्निमेषमयक्षणाकमप्युत्थितजगदजानद्भिः अत्र ईदृश
 एव सर्वेधा तैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता ॥ २५ ॥ सा च न युक्त्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदितकृते अज्ञाततत्त्वस्यात्मन इदजगत्स्यति आसविपर्यासो न्यथा प्रतिभा सस्तावन्मा
 त्रम् ॥ ईदृशस्यास्य प्रवृत्तावध्यारोपे निवृत्तौ बाधे वा कावज सारतानकाचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥ स्थितस्य हि निरासे प्रयत्नापेक्षा इदं कदापि न स्थितमेवेत्याह ॥ चित्तिचित्रकृत इति

क्षणभावितमोहेन कल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेव मनोराज्यं कर्तुं शक्यं यथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्य कल्पीकरणे तथैव बलवन्मनः ॥ क्षणं
 कल्पीकरोत्येतत्तत्त्वालं युक्तरुते बहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुते क्षिप्रमितीयं भांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैव मनोराज्यं प्रतिभातं स्वभावतः ॥ २४ ॥
 यद्विचित्रात्मतदिदं जगज्जालमिति स्थितम् ॥ सर्गो निर्वाणनिष्ठत्वादिमेषमयमुरिथितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतो नैव कल्पिता वज्रसार
 ता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रं ह्यविदितकृते ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौ वानिवृत्तौ वा कैवसावज सारता ॥ चित्तिचित्रकृतश्चिरस्थं जगच्चित्रं कदा
 स्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाद्व्यभिदंस्कारमिवाप्रतः ॥ अहेनुचित्रं निर्वर्ति चित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरजं न जगदिति स्फु
 टं दृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमर्षो लखं नानातेजो शूरं जनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्पांगावयवं नानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासा
 द्यं नानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोपकचनं नानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरः फुल्लतराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्र
 रचनोद्युक्तमेवालीपत्रमंजरी ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरवृत्तिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामयितः स्वतश्चासदप्यप्रत स्फुरतीत्याश्रयमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्विचलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथं पुरःस्थिततदा
 ह ॥ सुरजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरजयत्यासजयतीति सुरजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिन्द्रियमन आद्यपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्पास्तदग्नयुगादीनि चावयवायस्य ॥ ३० ॥ सुधादयास्ता
 दिकालेषु नानाकारे अप्यश्विमेव प्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्र चित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेन विचित्ररचनाभिः उत्कर्षयुक्ता मेवाली
 लक्षणाः पत्राणि मज्जयाश्च यस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषु प्रकोष्ठकेषु चित्रकोष्ठभेदेषु अभितोलिरिव ताः सुरासुरमनुष्यलक्षणाः पुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउल्लूखोयश्च द्रस्यार्थालोका
 लल्लक्षणमंकोलेन सुधालेपेन युवतेव विराजमाना यस्य तथा विधमाकाशलक्षणकुड्यभित्तियस्मिन् ॥ ३२ ॥

दशार्नीपटाकीवद्वनटीछपीषमपुमिकपीपरिकल्पयणयति ॥ आकाशपुवेत्यादिवर्षाभि ॥ चपलेनकायकेनचितकलसुणेनचिप्रकभास्त ॥ पिधानमभाकाराशुवद्वयधप
यानाजगदपटसगामनोद्वानटीपुमिकारयिता ॥ प्रतिभावनबोम्भयशादिनीदुद्विरेषकोमुष्योरगेवृत्त्यशालापस्या ॥ वृत्त्यशालावदीपस्यानीयस्यसाक्षिधैतम्यस्यचै
रितस्त्वत्पिद्विषयादिभिर्बुद्धिद्वयभाभरणेपरितारजिताभ्यकाभितालोकायया ॥ वृत्त्यशालावदीपस्यानीयस्यसाक्षिधैतम्यस्यचै
दमभद्वद्वमसहसार्कसमनमिदितपुराणोक्तहैममयशलाबेवषाचलट्टाअगल्लिकायस्या ॥ घनामेयाएवकशापाशायस्या ॥ धर्मार्थकाभ्यानिविनियमितानि
ययास्तयाविधेयवृत्तिनिर्वाहशास्त्रवसेयस्या ॥ पातालकालानिस्ममपातालानिऊजानुजपागुल्फपाशपाश्यार्धगुल्लिखयसमाधयवकीचरणीयस्या ॥ उन्नताभिर्नितवोय
स्या ॥ १२ ॥ अन्नादिनादुषुदृष्टयनउपासयर्था ॥ चलगुणलक्षणकषकावताभ्यामुन्नताभ्यांविधेयकद्वैराययकुषाभ्यारुहतीअगयटियस्याम् ॥ सुभ्यादैर्येयादिभिर्वैटिममही

आकाशएवरचितान्प्रतिभैकरंगानुन्धानजगद्वयमनोहररुचिकेय ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचितकचिन्नक
ना ॥ ३३ ॥ इमाचलांगलतिकापनकेशपाशाश्चद्राकलाचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियमितशाखवखापातालजालच
रणान्ततमुनितया ॥ ३४ ॥ वक्षेद्रुद्रहरिषादुश्चतुष्टयाभासत्वाहतोन्नतकुचस्फुरदगयटि ॥ सुभ्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापनीकता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राश्वयकारचपललहराक्षिषेष्टाताराकसालपुलकापविततपत्ति ॥ अचक्षुनुदर्शविधातुलभूतजातरो
मांवनान्प्रलपवादकदधुपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्वितानगगनएवकताविचिन्नाभ्योमात्मिकाचिरविलसणचित्रकर्त्ता ॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदाप्रिलोकोनानावित्तासवलिततावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णन
नान्नपट्टपचाश सग ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥

तलमवपकाकाशीठपावनयस्या ॥ मोरोवनकतुयादिनानाभणपभरवनास्थानीया ॥ अताअथलानेर्देजनहिमबदादिनानावर्णवर्ततायस्मिस्तयाविधमहाभुवनमध्यलोकेर
वउररायस्या ॥ १ ॥ राश्वयकारास्यमेठमरक्षिषांकरालसणयवपलत्सतद्वरतिअनुहरास्यपनयतिष्वचद्राकलक्षणार्क्षिषेष्टायस्या ॥ परिधिषुदेवदतपत्तिकप्रस्या ॥ भुवनमे
राश्वनुराश्विधमनुसपरस्यापिसदराभुवनजगमभानिर्गमद्वोर्भाचनयस्या ॥ तपुसुतेषुपविद्याभूतभुवमहाद्विपलपद्मदाएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरस्ताच्छेन्नृणाधैराभ्यसदासना
धीगम्याभायकलाध्यापारल्लिकरबभालापुष्पाप्लियस्या ॥ ३१ ॥ अधेनम्यटिसमपत्यासनाअस्थिता ॥ विप्रस्यपरिकर्माणिउपकरयभूतानिनिविषववासनाकामकर्मणि
द्वैदधिप्रामादितयाविधनअतएवाचिरादेववित्सप्यानांविषाण्यकार्यानिर्याणसमर्थेनचिन्तेनइतिपुत्रवर्णनलक्षणार्क्षिषेष्टोर्कोलक्षणवर्णुमिकस्तापिधनानिचद्वजनपुषकेतरपुष
दाए ॥ ३२ ॥ ॥ इतिप्रोवांसिषध० तालस्यप्रकारोनिर्वाणप्रकरणेपू० पट्टपचाश सग ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥

जायतेवययादृष्ट्यासथोनिर्वासनमनः ॥ सुखाद्व्यात्मशेषश्चादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १ ॥ तत्रमागूर्ध्नीतांजगत्याश्रयतादृष्टिमेवप्रथमंवासनाशीथिल्योपयोगितावर्णयति ॥ इदं
 मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनारपूर्वजगच्चित्रजायतेपश्चात्तदगताभूतभुवनात्मकविराड्भित्तिसदाधारतयाकल्पमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टिर्वि
 राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदयः ॥ १ ॥ अत्यतमसमावितरूपत्वादियमायाअसमावितस्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धानादृशमायामुदाहरति ॥ मयमिति ॥ तु
 व्याफलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुप्तुनादितियथास्वमेद्रजालादावेवांपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्रयता तस्मिरशून्यात्मनिचिद्योमा
 त्मनस्तवाहोदयस्तोप्याश्रयभूतइत्याह ॥ चित्तस्थिति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्पिचिद्योमतमेवपरश्रुतिर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्नेत्याश्रयमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥ ४ ॥ दीर्घसस्तुति
 श्रीभगवानुवाच ॥ इदंविद्विमहाश्रयमर्जुनेहहियत्किल ॥ पूर्वसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेहृष्य
 तेभित्तिरातता ॥ अहोविचित्रामायेयमभ्रंतुंशिलासुता ॥ २ ॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगच्चये ॥ व्योमात्मनसोकिमियमहं
 ताव्योमतोदित ॥ ३ ॥ सर्वव्योमकृतव्योमाव्योमविलीयते ॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमनिचाततम् ॥ ४ ॥ वेष्टितंवासना
 रज्ज्वादीर्घसस्तुतिदामवत् ॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन ॥ ५ ॥ प्रतिर्विवंचयथादर्शतथेदंवस्त्राणिस्वयम् ॥ अगम्यंद्वेष्टभेदादेराधा
 रानन्यतावशात् ॥ ६ ॥ अनन्यच्छेदभेदादिवस्त्राणिब्रह्मणांवरम् ॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाक्प्रियते ॥ ७ ॥ तेनेहवासनाभावो
 धात्संपन्नएवते ॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपि सन् ॥ ८ ॥ सर्वज्ञोप्यतिवद्वात्मापंजरस्योपधाहरिः ॥ यस्यास्तिवासनावीजमत्य
 ल्यंचितिभूमिगम् ॥ ९ ॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसस्तुतिकाननम् ॥ अभ्यासाद्बृदिरुद्धनसत्यसंबोधवद्भिना ॥ निर्दग्धंवासनावीजंभूयः
 परिरौहति ॥ १० ॥

भ्रमणयन्तथाविधंतजगच्चित्रंदाभवत्प्रस्तनयावासनारज्ज्ववेष्टितच्चिद्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनोद्वेष्ट्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्त्यज्ञानानिरिकोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा
 नदार्ढ्यवलादेवनस्तइत्याह ॥ प्रतिविवमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनवलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनसर्ववासनासमूलमुच्छेद्याइत्याशयेना
 ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातच्छेदभेदादिव्यवहारजातद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्वाच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्तारणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थकदेशेका
 लेवार्त्तकच्छिद्यतेअथनेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाप्रसातिरक्तिविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ इदंज्ञाना
 मावेतुवासनावधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तस्मारयति ॥ यदिति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्याप्या अनर्थासहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य
 स्येति ॥ ९ ॥ निःशेषदग्धम् ॥ १० ॥

दूरार्त्तापिलोकोभवेद्वन्द्वटीक्ष्णविषयपुष्पिकापरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादियधमि ॥ अपलेनकामुकेनचिसकलक्षणेनचिप्रकभास्तपिष्ठानप्रभाकारोरुवद्वयवर्ण
 मानाजगत्प्रपलक्षणाभनोहरानटीपुष्पिकारचिता ॥ प्रतिमानवनबोम्भेयशालिनीभुद्धिरेषकोमुल्लोकोऽल्यशालायस्या ॥ इत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्त्वसाक्षिधैतम्यस्यधै
 रिषस्तुर्यप्रतिषिषपाहिभिर्भुद्धिरेषाभारणैर्यतिररक्षिताऽप्रकाशितालोकायथा ॥ सुप्रहृष्टाभावविलासादिलीलाभिगरकुला ॥ १३ ॥ पुनस्तामेवविरिनदि ॥ हेमेति ॥ तद्व
 दमगार्द्धमहत्सार्कसंयममभितिपुराणोक्तेर्हेममयप्रभाबनेषाचलाट्टकागलतिकायस्या ॥ घनामेयाएषकेशपाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्थानिबिनिधयभितानिभ्यावन्नानि
 यदोस्तयाविधेयदक्षिणवर्तितशालेद्वेषलेयस्या ॥ पातालभालानिसप्तपातालानिकठआनुर्धवागुल्फपादपाण्ड्यमूर्तिरूपसमाधयवर्कचरणैयस्या ॥ उन्नताभूर्नितबोय
 स्ता ॥ १४ ॥ प्रभाविषादुष्पटयेनउपासमर्था ॥ सत्गुणलक्षणककुकाहताभ्याभुन्नान्भ्याविधेकैरीत्यभ्यकुशम्यारुहतीअगयटिर्गस्याम् ॥ सुध्यालै शेषादिभिर्वैटितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरगानुर्धवाजगत्प्रयमनोहरपुत्रिकेय ॥ चिन्मान्नचक्रपरिजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचिन्तकचिन्तक
 ज्ञा ॥ ३३ ॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाषट्पाकेलंघनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रिनशास्त्रवशापातालजालच
 रणोन्नतमुनितथा ॥ ३४ ॥ वस्त्रैद्रुद्रहरिषादुष्पटयेनासत्त्वावतोन्नतकुचस्तुरङ्गायष्टि ॥ सुध्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापञ्चिकता
 चलमहाभुवनोदरीष ॥ ३५ ॥ राश्यधकारमपलत्वहराक्षिवेशताराकरालगुलकापविदतपत्ति ॥ चच्चतुर्दशविधागुलभूतजातरो
 मांघनाप्रलयवादकदधपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्वितागगनएवकताविचित्राध्योमाल्सिकाचिरविलक्षणचिन्तकज्वा ॥ चित्तेनचिन्त्रपरिक
 मविदात्रिलोकोनानाविलासवलितवसरुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपु०अर्जु०चित्तवर्णन
 नामपट्टपञ्चाश सग ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥

तलमभयकाकारवीरभासमयस्या ॥ गोरेश्वनाकल्पयादिनानावणपद्मरश्मनास्थानीपाकताभयलामेवैर्जनहिमकरादिनाभावर्णयतयास्मिस्तयाविषयमहाभुवनमध्यलोकर
 वडरंयस्या ॥ १५ ॥ राभ्यपकारस्यमेरुप्रदक्षिणाकरभालक्ष्ययक्षपलत्वनद्वरतिअनुहरस्यघनयतिचर्चद्राकलक्षणाक्षिचटायस्या ॥ यविर्धिपुत्रवतपत्तियस्या ॥ भुवनमे
 रश्मनुराविषयमनुलपस्यरक्षिसदृशभूतजानेमाभिर्बर्धोभावनयस्या ॥ मयुतेपुमसिद्धाभूतभुवनविषलपद्महाएववर्धतअसाशितवदुद्धिकेशरत्नाच्छ्रोत्रगणधिराम्यवदासना
 सौमय्यापायकस्ताश्चापादलद्विकद्वयभालापुष्पाणियस्या ॥ १६ ॥ अतिवेनम्यटिसमस्तथाभनआचिता ॥ चिप्रस्यपरिकर्षाणिलयकरणभूतानिबिषमवसानकामकर्षाणि
 विदन्निभाप्रानितयाविघनअतएवाचिरादेवविलक्षणार्थाचिभाणिकापर्वातिर्भाषासमर्थनचिरोनमृतिपुववर्णितरूपालोकीलक्षणावरुपमिकास्वाधिशामिबुद्धानएवहेतोरुपस
 हर ॥ १७ ॥ ॥ दक्षिर्धर्मासिद्धम० तत्त्वयमकारोनिर्वाणप्रकरणेपु०पट्टपञ्चाश सग ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ५५ ॥

यत्र पटादिस्थूलानामपि वायस्तत्र परमसूक्ष्मवासनानां स्थितिरसंभाविर्नैवेत्याह ॥ यत्प्रमाणाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुं विवृत्त्याधुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनि स्वोदरे अखिलं
 पूरयति प्रसूतितथा विधे ॥ ११ ॥ समयाकारपूर्णतातद्गुणम् ॥ समस्यैर्जगदाकारैर्वाजितम् ॥ १२ ॥ हे अर्जुन त्वमतपूर्णत्वदर्शनादेवाभिमतानाकामानापरिहारो निवृत्तिल्ल
 क्षणयामन्नयुक्त्या विषयविषयप्रयुक्तविपुचिकारसदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमतःकरणस्यावासनानि पुणमपास्य विभवः विगतससारवधो भियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्य भावो
 भगवानहमेव भावेति सर्वभगवद्गीतार्थस्यार्ते सप्रहेणोपदेशः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ गङ्गीवधुन्यर्थस्य सोऽर्जुनः ॥ गङ्गाजगत्ज्ञायामिति

यस्मात्सौ सर्वपुत्रमेक्षीणा घटपटादयः ॥ वराकी वासना तत्र किं करोतु परेपदे ॥ ७ ॥ यथानलग्निरिषाप्यहिमलेशो विलीयते ॥ शुद्धमासा
 द्यचित्तत्त्वमविद्यालीयते तथा ॥ ८ ॥ क्वराकोरजस्तुच्छावासनाभागवधनम् ॥ कूपरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः ॥ ९ ॥ ताव
 रसुरस्य विद्येयं नानाकारविकारिणी ॥ यावन्नसंपरिज्ञातः शुद्धस्वात्मयमात्मना ॥ १० ॥ सर्वादृश्यदशः क्षीणाः स्विच्छते वादितानया ॥
 न भसीव पदे तस्मिन् स्वात्मन्यखिलपूरणे ॥ ११ ॥ समग्राकाररूपं तत्समग्राकारवर्जितम् ॥ वागतीतं परं वस्तु केन नामोपनीयते ॥ १२ ॥
 विषयविषयविपुचिकामतस्त्वं निपुणमहं स्थितिवासानामपास्य ॥ अभिमतपरिहारमंजयुक्त्या भवविभवो भगवान् भियामभूमिः ॥ १३ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इति गदितवति त्रिलोकनाथेक्षणमिव मौनमुपस्थिते पुरस्तात् ॥ अथ मधुपइवासिताज्जरवंडेव च नमुपैष्यति तत्र
 पङ्क्तुपुत्रः ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ परिगलितसमस्तशोकभारपरमुदयं भगवन्मतिर्गतेयम् ॥ ममतव वचनेन लोकभर्तुर्दिनपति
 नापरिवो धिताज्जिनीव ॥ १५ ॥ इत्युक्तोऽथायगाढो वधन्वासहसिरसारथिः ॥ अर्जुनो गतसंदहो रणलीलां करिष्यति ॥ १६ ॥ करिष्यति क्ष
 तगजवाजिसारथिद्वतक्षरद्विधिरमहानदीभुवम् ॥ शरोत्करप्रसरमहारजः स्थलीतिरोहितद्युमणि विलोचनां दिवम् ॥ १७ ॥ इ० वा०
 वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानं अर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ अर्जुनोपाख्यानं समाप्तम् ॥ ५९ ॥
 ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य राघवाघविनाशिनीम् ॥ तिष्ठतिः संगसंन्यासवत्सार्पणमयात्मकः ॥ १ ॥

मत्तर्धव ॥ धनुषश्चेत्यनद् ॥ १६ ॥ सौर्जुनो भुवक्षताः गजवाजिसारथयोद्भूताः श्रीमन्नवाहितायास्तुतया विधाः क्षरद्विधिरमहानद्योपस्थिताया विधा करिष्यति ॥ दिवं च शरौत्क
 रप्रसरैर्महाराजो निर्मितस्थल्यवाचतिरोहितद्युमणिः सूर्यसहस्रक्षणविलोचनयस्यास्तथा विधा करिष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीवासीष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाण० पू० अष्टपंचा
 शः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तपदस्य दाचेत्यमुक्ता चितः स्थितिः ॥ सुस्थिरास्यायया दृढ्यासादृष्टिरिह वर्ण्यते ॥ ११ ॥ अघविनाशिनी सर्वपापक्षय करीम ॥ निःसगता
 लक्षणा यः स न्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोधः सर्वजगतो ब्रह्मणि वाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टावद्वहमावाक्यार्थसिद्धिदानैकरसभूमात्मानिष्ठेत्यर्थः ॥ ११ ॥

विदुःपतिवत्सनाधीनानिपत्यधाविधमन ॥ ११ ॥ उत्तोपदेशकमनुपसहरन्जुनिर्वासनस्थितीप्रतिष्ठापयति ॥ शतांसेने ॥ हेअजुनत्सउज्जिता अमिताआराधेनत
 याविधःसत्पावनतत्पसिद्धभागवद्गीतारूपभृगुपदेशसत्पावमभ्यागलितमहामनोविभोहेसम्अपहृतिरपगतबभूवधाविष्टेरागुत्थानिवासनात्सनिर्शतात्मागलितचिस्परक
 शान्तममरूप अतएवविगतभायानिवाङ्मन्यरयनिरुतस्तिष्ठत्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीषासिष्ठमन्त्रतत्पप्रकारोनि० पू समप्रकारासम्भस्य ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ तत्त्वतो
 धेनसाधियासनाक्षयसमयः ॥ इदोपपाद्यतेनाप्यजुनस्पृकतापता ॥ १ ॥ हेअजुनत्सत्पसादातअनुपहृममुक्तत्वदुपदेशान्मोहे सभासनाज्ञाननष्ट ॥ विलुप्तकलशामीकर
 स्वत्वत सिद्धात्सत्त्वस्वस्यतिरिक्तस्यमि साक्षात्कारोलभ्यतापाम्भवसर्वदेहीजनारादुतबभूवधाविकृष्टासदेह स्थितोस्तिअतस्तत्त्वावस्थितिर्बिषययथाभासम्यबहाराकर्त्त
 दन्धनुवासानाधीजननिमज्जातिवस्तुगु ॥ सुखदुःखादिपुस्वच्छप्रपञ्चमिवाभासि ॥ ११ ॥ शतात्माविगतमयोऽज्जितामिताशोनिर्वाणो
 गलितमहामनोविमोह ॥ सन्धक्कश्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठाल्पव्यपहृतिरेकरातिरूप ॥ १२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि०
 पू० अजु० अजुनविश्रान्तिवर्णनं नामसमप्रकाश सर्ग ॥ ५ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ नष्टोमोह स्मृतिर्लभ्यात्वयसादान्मयाच्यु
 त ॥ स्थितोस्मिगतसदेह करिष्येवचनतव ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इतयोयदिवोधेनसशान्ताद्धृदयरुष्टम् ॥ तच्चित्तशान्तमेवां
 तर्विद्विस्त्वमुपागतम् ॥ २ ॥ अत्रतश्चेत्परहितं प्रत्यक्केतननामकम् ॥ यत्त्वरोषविनिर्मुक्तयत्सर्वसर्वतश्चयत् ॥ ३ ॥ नकेचनविदत्येतत्
 दजगतादय ॥ भूतलाद्गगनोद्गोनिविहगममिवोजनम् ॥ ४ ॥ प्रत्यक्केतनमाभासशुद्धसकत्ववर्जितम् ॥ अगम्यमेनमात्मानविद्विदूरह
 शासिव ॥ ५ ॥ सर्वातीतपदत्तच्छविनाशुद्धस्ववासना ॥ नराकोतिपदद्रुज्जनदहिरण्मिव ॥ ६ ॥

मताविषयवतवचनकरिष्याल्लिप्प्यामिष्यर्थ ॥ १ ॥ एवमजुनेनकृतार्थत्वेदोषिसोषद्विदतस्त्वतोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयपुनरुपपत्तिभिर्ब्रह्मविष्यमश्रीभगवानुवाच ॥
 इत्ययदत्तादिना ॥ तत्त्वतोधेनद्वयोरमाद्विदसयोपरिसर्वात्मनारातात्सर्हिदसवासनात्माविचारात्तसत्त्वनिर्वासितत्वमुपागतमिति विद्मि ॥ तथाचभ्रुति ॥ यदासर्वेदमुप्य
 तेषामायस्यद्विप्रिता अप्रमत्तोऽयमोक्षतत्पममरूपसमभ्युदयि ॥ २ ॥ अप्रअस्यासत्त्वापस्थापोपत्यक्केतनत्वकयमावहारेसर्वीनस्वतस्त्वरोषविनिर्मुक्ततद्वचनेत्यरहितमजनी
 तिरौष ॥ ३ ॥ जगताम्यसुरादयोऽक्षयानाम्यकेचनतत्पदवद्विद्वि ॥ जन्तमूर्ख्यैरागतम् ॥ ४ ॥ आभासमहाभूतविषयोद्वाराविषयोभासभासकम् ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दूरां
 दूरमसिन्कटदिम्ब ॥ ५ ॥ तद्वरनिष्प्रमणायप्रभृताम्राधानात्स्वभ्यलानिर्दिष्यासनात्स्याआवरणकीत्याह ॥ सर्वातीतमिति ॥ विरलभावादत्यच्छम् ॥ असगत्वाच्छुद्धम् ॥ ६ ॥

यत्र घटादिस्थूलानामपि बाधस्तत्र परमसूक्ष्मवासनानां स्थितिरसमाचित्वेवेत्याह ॥ यत्प्रामाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिव तुच्छाश्चुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनि स्रोदरे अखिल
 पुरयति प्रसूतितथाविधे ॥ ११ ॥ समप्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जागदाकरैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हे अर्जुन त्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानां कामानां परिहारो निवृत्तिस्तद्व
 क्षणयामवयुस्य विषयविषययुक्तविषयविकाररूपासदाग्रहत्तिहेतुमहत्स्थितिमतःकरणस्थावासनानि पुणमप्यास्याविभावः विगतससारवधोभयासर्वानर्थानामभूतिरभयस्य भावो
 भगवानहमेव भवेति सर्वभगवद्गीतार्थान्धाते सप्रहेणोपदेशः ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्य गुरस्तात्स्थितेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाढीव धनुर्न्यस्य सोऽर्जुनः ॥ गाढ्यजगात्सङ्गायामिति
 यस्यासौ सर्वपूर्वमेक्षीणा घटपटादयः ॥ वराकीवा सनातनार्किकरोतुपरेपदे ॥ ७ ॥ यथानलगिरि प्राप्य हिमलेशो विलीयते ॥ शुद्धमासा
 द्यचित्तत्त्वमविद्यालीयते तथा ॥ ८ ॥ क्वराकोरजस्तुच्छावा सनाभागवन्धनम् ॥ कूपरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः ॥ ९ ॥ ताव
 रसुरत्यविद्येयं नानाकारविकारिणी ॥ यावन्तसंपरिज्ञानः शुद्धः स्वात्मयमात्मना ॥ १० ॥ सर्वादृश्यदशः क्षीणाः स्वच्छुतैर्बोदितानां तथा ॥
 नभसीव पदे तस्मिन् स्वात्मस्य खिलपूरणे ॥ ११ ॥ समप्राकाररूपं तत्समप्राकारवर्जितम् ॥ वागतीतं परं वस्तु केन नामोपमीयते ॥ १२ ॥
 विषयविषयविपूचिकामतस्त्वं निपुणमहं स्थितिवा सनामप्राप्त्या ॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्तस्य भवविभवो भगवान्भियामभूमिः ॥ १३ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इति गदितवति त्रिलोकनाथेक्षणमिव मौनमुपस्थिते पुरस्तात् ॥ अथ मधुपइवास्मिता जगद्वेव च न मुपैष्यति तत्र
 पांडुपुत्रः ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयं भगवन्मतिर्गतेयम् ॥ ममतव वचनेन लोकभर्तुर्दिनपति
 नापरिवो धिताज्जिनीव ॥ १५ ॥ इत्युक्तोत्थाय गांडीवधन्वा सहस्रारथिः ॥ अर्जुनो गतसंदहो रणलीलां करिष्यति ॥ १६ ॥ करिष्यति क्ष
 तगजवाजिसारथि हुतक्षरहुधिरमहानदीभुवम् ॥ शरोत्करप्रसरमहारजः स्थलीतिरोहितधुमणि विलोचनां दिवम् ॥ १७ ॥ इ० वा०
 वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपास्थाने अर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशः सर्गः ॥ १८ ॥ अर्जुनोपास्थानं समाप्तम् ॥ १९ ॥
 ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एतां दृष्टिं मवष्टभ्य राघवाघविनाशिनीम् ॥ तिष्ठतिः संगसंन्यासस्वस्वसार्पणमयः ॥ १ ॥

मत्वर्थ ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सार्जुनो भुवक्षता गजवाजिसारथयो हुताः शीघ्रप्रवाहितायास्तुतथाविधाः क्षरदुधिरमहानयोपस्थातथाविधा करिष्यति ॥ दिवं च शरोत्क
 रप्रसरैर्महाराजो निर्मितस्थल्यचतिरोहितधुमणिः सूर्यस्तद्वक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधा करिष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे निर्वाण० पू० अष्टपंचा
 राः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ जीवन्मुक्तपदे रम्यदाचेत्यमुक्ताचितः स्थितिः ॥ सुस्थिरास्यायया दद्यात्सादृष्टिं हि वर्यते ॥ १ ॥ अघविनाशिनी सर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसगता
 लक्षणा यः सत्यास सर्वत्यागस्तत्पदार्थशोधः सर्वजातो ब्रह्मणि बाधलक्षणयद्वत्सार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाख्यमहावाक्यार्थसिद्धिदानदैकरसभूमात्मानिष्ठेत्यर्थः ॥ १ ॥

यस्मिन् सर्वे स्थिता यन् सर्वं धर्मा य सर्वं सद्गो सवतः प्रय काल भयेऽपि एव सर्वानित्यप्यथमप्योपियो नित्य परतमेवात्मानं विद्विन्नपरिच्छिन्नस्तत्त्वावगमस्तथा ॥२॥ सर्वमप्यथ हि
भावाद्दृश्यमपि सर्वानित्यत्वात् सर्वं स्याद्दृश्यम् ॥ एवमाकारादस्य धर्ममपि तत्त्वमिति वक्तव्यं तद्वस्तु पर्यायमेव ॥ इत्थमप्यपकारेणापितदेवैकमस्ति नान्यदिति सिद्धे त्वपरिच्छिन्नरूपेणा
पितमित्यसिद्धं तत्तत्स्य तत्त्वत्वं येषां साध्यानि तत्त्वान्येण ॥ एवमिति किं त्वपरिच्छेदाभिमानेन स एवापरिच्छिन्नस्तन्मात्रं त्वमसिद्धं त्वपरिच्छेदशयो भवेत्स्य ॥ १ ॥ द्वि
विधपरिचारात् सनाद्वयविकिभिरनुभूयत एकचित्ततद्गतिमतीर्षयितव्ये तथार्थपर्यायपरिचितनिमित्त अपरवर्षिततद्गतिं तद्विषयाणां भगवायादिसबाधस्यासाक्षिसिद्धिपुम
निर्दिष्टमित्यसिद्ध तदुभयमपि विलेन सर्वेऽपि पुटयाश्च विनिर्मुक्ते तत्परमपदमस्ति तदस्य मित्रिच्छीत्यर्थ ॥ ४ ॥ साधे त्वस्य वधिनिर्मुक्तस्य विसिद्धि ॥ यतो वाचानि बर्तनद

यस्मिन् सर्वं यत सर्वं य सर्वं सर्वं तद्वय ॥ यश्च सर्वं भयो नित्यमात्मानं विद्विन्नपरम् ॥ २ ॥ दूरस्य मप्यदूरस्य सर्वगतस्य मेव च ॥ तत्स्य
सत्तामवानोपिते देवास्तत्त्वस्य शय ॥ ३ ॥ यत्सर्वेऽपि विनिर्मुक्तस्य देवतमनिर्भितम् ॥ वेत्तुमुक्तसिद्धासासतद्विद्विन्नपरमपदम् ॥ ४ ॥ सापरा
परमाकाशासादृशादगनुत्तमा ॥ सामहिषां च महिमागुणानां सातथागुरु ॥ ५ ॥ स आत्मा तच्च विज्ञानं स शुभ्रान्यवक्षतत्परम् ॥ तच्छ्रेय स
शिवभात साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ यो यमंतश्चिंतयतात्मसावानुभवरूपक ॥ यन्नस्वदेतसर्वाणि स्वात्मद्रव्याणि सतथा ॥ ७ ॥ सज
गत्तिलतात्मसजगद्भृदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सर्वतुर्भूतमुक्तानां परिप्रोतच्छ्रव ॥ समुत्तमरिचौपा
नापरमार्तीक्ष्णतातथा ॥ ९ ॥ सपदार्थपदार्थत्वं सतत्त्वं यदनुत्तमम् ॥ ससतो वस्तुन सत्त्वमसत्त्ववास्त सत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविवि
त्रेण स्वयमात्मैव लभ्यते ॥ सर्वेष्वजगद्भावा अविचारेण चारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावा विचारविशारव ॥ अहमादौ जग
ज्जालं मिथ्या भ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ कोऽनुभूत्वा नुग्रहानि दूर्तिकथमवापधी ॥ आप्तमध्यातमानानि सकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

स्वार्थमुक्तिमोका आतदेकपरपरया परमाकाशा ॥ महिषो महस्वानाम् ॥ गुरुणा मात्मानोपरमागुरु ॥ नातभ्रमस्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रेयसवजगत्सारद्वयाह ॥
सद्व्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सपदस्य परार्थानामसाधारणत्वरूपमित्याह ॥ सदति ॥ सत्त्वस्य मय ॥ १० ॥ सक य स्वस्य विसिद्धास्ति कथं रूपेण बोधस्तद्वेषणविक्षिपेणालौ
किकनोपायनसर्वस्य परार्थं धनान्यदितिलभ्यत इत्यर्थ ॥ ११ ॥ सत परमात्मनो भावाधिकस्याविचारविशारदस्त्वक्तव्यं तद्विचारोपाजगद्भावाविशीर्षीयते तद्वशयति ॥ अ
हं हि सादिना ॥ १२ ॥ इति मात्स्याम् ॥ ननु परिषद्गुरुत्वात्पितवसास्थानेति भिन्नवधिव्यतिशयाह ॥ कथमिति ॥ धीर्धुं द्विरप्यसगद्भयमार्कय मभाप ॥ तस्यामीनास्ति हेतु र
त्स्य ॥ स मातेन दृष्टातया चित्तलता आदिमप्यावधारित्येदा सकल्पकलनानि बाह्ये भ्रममव्यातिरेकेण सतीति विचारोपपन्नयो भेदे यथा मस्य कित्याशयेनाह ॥ आधेति ॥ १३ ॥

एवविचारवतोलोकगत्ताविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नाथीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम
 योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वय ॥ १५ ॥ व्यग्रहारकालेनादशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयभावनेयवाद्वयपदाखंडेनव्यवहारतइत्यर्थ ॥ तथाचाहु ॥ भा
 वद्वैतसदाकुयाक्कियाद्वैतनकर्हिचित् ॥ अद्वैतचिपुल्लोकेषुनान्नैतगुरुणासहेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ लदयोहेरुवोमानापमानादिदु खम ॥ कथतस्मिश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहार.मसर
 तितत्रादर्शएवदृष्टातइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नकम ॥ यथाआदर्शदृश्यमानोजनव्यवहार अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृतैवप्रतिविवतितद्व
 च्चिन्मणावर्पित्यर्थ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वाच्यवाचकशिरिष्यतदीहागुलतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयाश्चिन्मयएव ॥ २० ॥ चमत्करोतिविवर्तते ॥ प्र

दक्षाकाशमनाद्यंतकेवेयताममात्मनः ॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवल्लतिर्वहिः ॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा ॥ ना
 स्तमेतिनचोदितिमनःसमसमस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतदुः ॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया ॥ १६ ॥ व्य
 ग्रहार्यपिसंक्षोभनेत्यादर्शनरोयथा ॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच ॥ १७ ॥ नयस्यलदयोहेरुवोमनागपिसमुक्तिभाक् ॥ अविभा
 गमिवादशोचिन्मणौप्रतिविवति ॥ १८ ॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः ॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते ॥ १९ ॥ नेहास्यै
 क्यंतचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः ॥ वाच्यवाचकशिरिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः ॥ २० ॥ आत्मनात्मनिशातैवचिच्चमत्कुरुतेचिति ॥ चित्सम्यं
 दोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम् ॥ २१ ॥ चित्संपदशमनेनेयंपरिशान्प्रतिसंस्तुतिः ॥ महाचित्तेतथैर्शिभावापोभावनाक्षयः ॥ २२ ॥ अ
 सन्नपित्वभावांतत्संवित्संपदउदाहृतम् ॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः ॥ २३ ॥ तत्तेनभावनायत्तासंस्तुतिःसानुभूयते ॥ अभाव
 नाभात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी ॥ २४ ॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते ॥ चित्संपदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः ॥ २५ ॥

स्पदोविवर्तएव ॥ २१ ॥ नेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनेपरिणतेसतियःअशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगम.सोऽर्थ.परमपुरुषार्थःसएवभावनाक्ष
 योवासानाक्षयश्चेत्यर्थ ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतो असन्पिसवित्संपदउदाहृतजडत्वभावमापादयति तत्तस्माद्धेतो.स्पदशून्यत्वमेवअजडतत्परमचितेर्वपु.स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा
 आहु. ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायासस्तुति.साअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसस्तु
 तिर्दशपदवान्नि साररूपिणीनवधक्षमेत्यर्थ ॥ २४ ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावात्नि.स्पदचित्चिन्मात्रीभावात्सासस्तुतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशि
 ष्यतेअतश्चित्संपदमेवसात्वमानादिरूपसंसारमाहुरित्यर्थ ॥ २५ ॥

सवनविरपयमस्तीत्यवोधपुत्रससति प्रययस्यति ॥ २६ ॥ २ ॥ स्वभाव स्वासतत्त्वतद्वोधप्रमाणे ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानाभितनमेवप्रत्यस्यजी
 यमुक्ततायालक्षणम् ॥ कुतोसोभोगान्नभाषयतितादाह ॥ इतन्मति ॥ २९ ॥ प्रवर्तीतिपूर्वाभिप्रायः ॥ कोनुमुत्पत्त्यादिनावर्णितेभ्योविधेकाहितक्षणेभ्यः अपरालक्षणम् ॥ ३० ॥
 दूरार्तलक्षणान्तरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्तद्विषयेष्वनेनभोक्तुमात्रप्रभोगकोणस्यरुद्रेद्वितिस्यवागुत्थासर्वाभिरूपिणीअस्तीतिप्रतीतिर्नियमः स्वभ्यासः संप्रकृतः संप्रकृतलक्षण
 प्रत्ययः ॥ ३१ ॥ यातुतस्यसर्वजनबद्धेपारण्यनिमित्तेभोगेप्रयत्तितादावध्यायेद्वैवेत्याह ॥ यदिति ॥ योलोकानुरोधसिद्धादीभ्यः प्रयमानानपिभोगान्परमार्थानमुक्तेसमुद्दिमास्त
 त्वविप्रायान्भोहममयसक्त्योक्तानुरोधसिद्धार्थस्वयमपितुर्गर्भेभोहतितादास्यवाध्यायेद्वैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मनुसायद्विध्यायेद्वैवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था
 माहमानप्रमयादिफटकादीवहेमति ॥ पृथगस्तिनधस्यंदध्रितेयांसंस्थतिर्भवेत् ॥ २६ ॥ चित्तमेवचितिस्यंदत्तद्वोधोधिहिसंस्थतिः ॥ अवो
 धमात्रेचिरस्मद फटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥ बोधमात्रविलीनेस्मिच्छुद्धाचिद्रामरिष्यते ॥ स्वभावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना
 ॥ २८ ॥ भोगाभावानमेवहपरमज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमतता सर्वज्ञस्यभोगा स्वभावात् ॥ २९ ॥ प्रवर्तिकोतिदमोहिदुरन्ध्रकिलवा
 छति ॥ एतदवपरविद्विज्ञत्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवाछनम् ॥ चित्तस्यद्वैवसर्वान्तरूपिण्यस्तीति
 निश्चयः ॥ ३१ ॥ यतो प्रकृत स्वभासाज्ञत्वशब्देनसंस्पृत ॥ योनुर्मुक्तेभुज्यमानानपिभोगान्समुद्दिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध
 र्थसहतिगुह्येनभ ॥ विनाशनिमयाधुनानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ क्वचिदात्मावलोक्यस्वाभावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था
 तावत्यस्यतिविश्रमम् ॥ ३४ ॥

तद्विरवसर्वात्मत्वेतिप्रागुक्तुद्विरपिसर्वजननभोहगुह्यजनमदीयमेवेतिप्रवृत्तिगुद्विवाक्यप्रवैवेतिसाकयलक्षणत्वेनोक्ततादाह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानद्मात्मतत्त्व
 म् ॥ प्रयापद्विप्रमपिसर्वोत्तमावधानपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारात्तादागमोपयुक्तमितिप्रमाणमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तर्हिदेहात्मगुद्विन्निरासद्वारात्स्वदर्शनोपयोगित्वा
 दस्तथाद्वैतस्यानाममवलनविवाहस्यकिंयाधितप्रमाणंकिंनस्यान्तरमाह ॥ कश्चिदिति ॥ यद्विकल्पित्वेविद्वदनुभवेवास्वभानाप्रयवलनविवाहसैरपिसर्वोत्तमावधानत्वा
 स्मावलाकेत्ययोगेनप्रसिद्धस्यान्तरादपिलक्षणस्याननुतरत्वीत्यर्थः ॥ अथवाअकल्पिमयेतिभ्येद्व ॥ आत्मावलोक्येत्वेत्वादिभिरादिअकल्पिमयाप्यरिच्छिन्नाकाररूप्ययाअ
 रतद्वैतप्रकाशकारुण्यद्वैतानास्वाभावदलनै स्वभावदलनसदृशाद्वैतकोटिभिरपिसिद्धिरूपयोगोनाशगम्यतइत्यर्थः ॥ मनुजलसायाह ॥ चिदितिनिमित्तं ॥ इयच्चित्तयावदवधोभावा
 अज्ञानच्छन्नाभवतिताद्वैतकोटिस्था स्वप्रकारधनुन्यादिकोट्यनुपविष्टासतीत्ययमपिरस्यद्वैतविणीषगुत्वाच्चेत्यवासाद्विषयप्रतिस्वरुतेनेनविषयनयस्यमिति ॥ ३४ ॥

यदा अतः सम्यग्बोधोदयः स्यात्तदा स्पन्ददशाक्रमः साभिधानकः स्वनाम्ना सह क्रापियातिवाध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्यन्तिकप्राणचेष्टोपरमोपि स एवेत्याह ॥ यदिति ॥ मध्यमनिर्वचनीयमपिरूपयन् ॥ ३७ ॥ न विद्यते असंविन्नरिज्ञानस्पन्दश्च स्यादश्रिते प्रशमनोक्षाख्यं विदुरित्यर्थः ॥ यदा चित्तात्मा चितः स्पन्दः शुद्धचितः स्फाररूपब्रह्माकारस्तस्य धुराभवति तदानवायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥ चित्तिनिरर्थव्यर्थसंविन्निश्चिताकारो निर्वाणतदुपरमश्चेद्वेदरोनविदनेचेत् ॥ ३९ ॥ तर्हि ॥ ४० ॥ समोक्षोमास्तु समानिर्वक्षे

इदं यावदबोधोधात्मा स्पन्दते स्पन्दरूपिणी ॥ सम्यग्बोधोदयोतः स्यात्स्पन्दं स्पन्ददशाक्रमः ॥ ३५ ॥ क्रापियाति च संशान्तदीपवत्साभिधानकः ॥ चितः प्रशान्तरूपायादीपिकायाः स्वभावतः ॥ ३६ ॥ स्पन्दं स्पन्दमयीनेह कथं वास्ति मनोगापि ॥ यदस्पन्दस्य मरुतो न सन्नासन्नमध्यगम् ॥ ३७ ॥ रूपं तदेवास्विति स्पन्दं प्रायः प्रशमयिते ॥ अभिन्नः स्याच्चितः स्पन्दः शुद्धचित्स्फाररूपवृक् ॥ ३८ ॥ न बंधायनमोक्षाया स्थित आत्मनिकेवलम् ॥ चित्तेतिरर्थसंविन्निर्वाणेन च विदते ॥ ३९ ॥ तद्वंधमोक्षपक्षदनां मापीह न विद्यते ॥ मोक्षोऽस्त्वित्येव बोधोतः पूर्णता क्षयकारणम् ॥ ४० ॥ समास्त्वित्यपि बंधस्ते श्रेयोऽसंवेदनं परम् ॥ यदनाभासमजडं तद्विद्विपरमंपदम् ॥ ४१ ॥ चितः स्वरूपं संस्थानमचेत्यनुवतात्मकम् ॥ यः संकल्पनशब्दार्थरूपः स्पन्दो महाचितः ॥ ४२ ॥ बंधमोक्षादिकाहोसौ प्रेक्ष्यमाणः प्रणश्यति ॥ प्रेक्षणादेव संशान्तं त्वहंभावे निरास्पदं ॥ ४३ ॥ न विद्वः केन किंकस्य बध्यते वाथ मुच्यते ॥ संकल्प एव रचिते बुधश्चेदविभागवान् ॥ ४४ ॥ तदसंकल्पमस्पन्दं सर्वजातमवारितम् ॥ स्पन्दे स्पन्दमयेवाततन्मयत्वात्सदा चिता ॥ ४५ ॥ संक्षणेन च संसारो निस्पन्दो चिद्वनो स्थिते ॥ चित्ते जएव चिरस्पन्द इति बुद्धे निरंतरम् ॥ ४६ ॥ व्यतिरिक्तश्चितः स्पन्दो न किंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन् दृश्यमये दीर्घस्वप्ने स्वप्नांतरं व्रजन् ॥ न ज्ञो माह मुपादत्ते स वर्गत्वात् स्वसंविदः ॥ ४७ ॥

पाचिदस्त्विति वा इच्छापिबधः ॥ किं तर्हि श्रेयस्तदाह ॥ श्रेय इति स पादेनार्थद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हि बंधमोक्षादिकव्यवहारार्हं पदार्थस्तमाह ॥ यदिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्तर्हि चितः संकल्पस्पन्दस्यागोउपायस्तमाह ॥ संकल्प एवेति ॥ बुधो विवेकी स्वरचिते संकल्प एव चेदिदमयासकलितमिदनेति पूर्वपरविमर्शं न विभागजहाति तर्हि जातोपि सक्त्यो बाहः स्पन्दजननाक्षमो दधानश्रुतित्यथा देव सर्वमवारितमसक्त्यमस्पन्दं च जातमवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एव चिता प्रबुद्धचैतन्येन स्पन्दे संक्षणे स्पन्दमयेवाते च संक्षणे सति तन्मूलः संसारोपक्षीण एवेत्याह ॥ स्पन्द इति ॥ ४५ ॥ अथवा चित्तप्रकाशव्यतिरेकेण स्पन्दो न्योनास्तीति दर्शनादपि न निवर्त्तितिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्य च लनादिभ्यः ॥ ४७ ॥

अतिशयस्मिन्मरुतभावायभाषाअपिषलतस्रजजगदाकारोपलभा स्वदनतययुक्तानवासादक्षेनेनुगमयथास्यात्तथाउपगतउत्पद्यत तथाउकसवसावतानासता।स्थ।१८५५
पा३नि ०२उकसवित्तुया सकन्कस्तनाकाएकपायस्त्रिभ्यलतिर्लायेततयत्यगत्तानयेवमुक्तप्रकारेणप्यानेनविशारेणायगमयपरमेत्यर्थ ॥ ७८ ॥ ॥ इतिश्रीपाणि

धम०तास्यप्रकारानि पू ०कनरदेतय संग ॥ ५१ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजभाषया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिद्विभिभूतिरुपदिश्य

त ॥ १ ॥ बाणतत्रद्विधाविभूति प्रपचयेप्यलप्रमुष्यान्मयमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तनिष्ठा ॥ तथाचतयततोत्कथदिशविभूतिपूर्वकयोभानुपादिहरतिप्यतिभा

ष ॥ १ ॥ तथाभानुपानदेवभषुणादेवेतिर्तिरीयशुनिर्वाशतानवोत्कर्षकमयमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुसुखोत्कपमाह ॥ आकारोति ॥ कर्माकरोतरस्येदेवज

ननेतेषणाभ्य ॥ २ ॥ तस्मिन्मस्त्रिआनरद्विस्त्रिरोपिमाटिन्यक्षयकारतम्येनतिष्ठतीतिरस्योभनुष्यगधर्वादिर्जनत्वेन ॥ स्पर्शकसाययेतिननुत्तरगधर्वापुनरभूमिकोवा

यनादतिप्रसप्तमनिशमगमवित्तिसतायस्मिन्नेतेसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्येतेस्वदनमुभगायत्रसर्वापलभाध्यानेनेवतम

वगमयप्रत्यगात्मनमत ॥ ५८ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायपुनि०पू०प्रत्यगात्मावर्धोनामैकोनपण्डितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ६५ ॥

श्रीवन्मिष्टुवाच ॥ ॥ एवभाषपरतत्त्वचिह्ननपरमपदम् ॥ तस्याएतेमहारूपावक्षविष्णुहरादय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनाकु

पान्दपाडव ॥ आयाशगमनायामि कर्दाभि न्रीब्जतेचिरम् ॥ २ ॥ तस्येतेवजनेनेहस्वर्गस्वर्गोक्तसायथा ॥ तद्याप्यागनधियतेतद्याप्या

गनशाब्धने ॥ ३ ॥ तद्याप्यर्जायतेनागतव्याप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सतासामान्यरूपचेन्मनाग

पिविभाष्यते ॥ तत्त्वनिर्भयमन्नेणजानुर्मुक्तमनामुनि ॥ ५ ॥ कुर्वन्ससारकमाणिनभूयशरितप्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मनोनुदि

रहपरश्चित्तचञ्चल्यगतम् ॥ सतासामान्यमाभातमनसासकिमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यद्वक्षसवदेहस्यभुक्तेपिवतिव

ल्गति ॥ आदत्तेविनिहृत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥ ७ ॥

इत्याधम ॥ तत्सवान्वोक्तप्राथम्यभूतब्रह्मनत्वबोधेनप्राप्य ॥ अनेतिसर्वोपने ॥ १ ॥ नजीभ्यतेभाषणप्राणनिमित्तरानायाविभिनर्पाब्जते ॥ नरुभ्यतेबुद्ध्याविभि ॥ ४ ॥ त

त्तराजनु साधारणजगत्तरागेविद्विस्त्यासप्राप्तिनपरित्यजेत्केपुनरुक्तमशरीरयत्पुनरेणान्वय ॥ ५ ॥ यमिष्टावनाज्जनुपशरितप्येततस्तसाभाभ्यरूपकनिर्देशोपपन्नसवि

शयम् ॥ आपोतस्यनिभविषयनमसगतम् ॥ द्वितीयेतद्याप्यभानुनर्पातप्यतेइत्यात्मनिकपयतितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्यशयेनराय पूच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसवदेह

यमस्यपारतन्त्र्येदेशेयमाभातपूषधिभाषमवसतासामान्यमिद्विलयाप्यतेतदनमनसीमनआदिसवधिशेषवाराशसवात्माइश्वरइत्यय ॥ ६ ॥ नाभयवचमाधोत्तरपरिशिष्टनि

शिरायेमनिषातरूढकार्तिकसविशारयानिवाधिमज्यसवासाभाभ्यभुक्तेर्भुजकीयभाषेव्यीश्वरभाषेभुक्ताययदुनस्तुलमसबद्धवायमानसम्भाभतेदेवोक्ततेवजगतस्तत्त्वम् ॥

तमनुलक्षितमननकोश इत्याध्याशयनवर्हित सभाषय ॥ यदिति ॥ आद्यतन्कायासत्यमसर्वकर्माहे ॥ विभिद्विष्टिमुद्राप्रपलभयो ॥ सविस्तेवधर्वाकर्जानदूरीयतायाम् ॥ ७ ॥

॥ ७९ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजभाषया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिद्विभिभूतिरुपदिश्य

त ॥ १ ॥ बाणतत्रद्विधाविभूति प्रपचयेप्यलप्रमुष्यान्मयमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तनिष्ठा ॥ तथाचतयततोत्कथदिशविभूतिपूर्वकयोभानुपादिहरतिप्यतिभा

ष ॥ १ ॥ तथाभानुपानदेवभषुणादेवेतिर्तिरीयशुनिर्वाशतानवोत्कर्षकमयमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुसुखोत्कपमाह ॥ आकारोति ॥ कर्माकरोतरस्येदेवज

ननेतेषणाभ्य ॥ २ ॥ तस्मिन्मस्त्रिआनरद्विस्त्रिरोपिमाटिन्यक्षयकारतम्येनतिष्ठतीतिरस्योभनुष्यगधर्वादिर्जनत्वेन ॥ स्पर्शकसाययेतिननुत्तरगधर्वापुनरभूमिकोवा

यनादतिप्रसप्तमनिशमगमवित्तिसतायस्मिन्नेतेसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्येतेस्वदनमुभगायत्रसर्वापलभाध्यानेनेवतम

स्थितमेवकंठचामीकरवद्भेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेवविषयादिकार्यानुस्यूतं द्विभूतियोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसर्नेद्वियतया ॥ नेत्रे
 चक्षुरिद्वये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ सविद्विबुद्धौ ॥ सविद्याबुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित
 देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यकमेयुगसवस्तरत्यादिभेदे ॥ ऋतावित्यादिसप्तपच ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि
 त्यसर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ॥ २० ॥ तत्स्थितंस्वतयाव्याप्तिशब्देऽशब्दतयास्थितम् ॥
 स्पर्शस्थितंस्पर्शतयावचितत्त्वकयास्थितम् ॥ २१ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुततया ॥ रूपेरूपतयादृष्टुनेत्रेलीनंचदकया ॥ २२ ॥ द्राण
 द्राणतयादृष्टुंभेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥ २३ ॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तंजस्तया
 तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ २४ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकर्तौ ॥ रूढसंविदिसंविद्याचित्तोचिततयोस्थितम् ॥ २५ ॥ दक्षे
 दक्षतयालग्नंपदपदतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेघटतयोस्थितम् ॥ २६ ॥ स्यावरेस्यावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषा
 णेचेतनत्वेनचेतने ॥ २७ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्चेनचतिर्यक्षुकिमिवेनकिमिस्थितौ ॥ २८ ॥ कालक्रमेकालतयाऋ
 तावृत्ततयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौस्थितस्ततयाविभुः ॥ २९ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंरुणोरुणतयास्थितम् ॥ क्रियाशुरूपंदरूपेण
 नियतौनियमेनच ॥ ३० ॥ संस्थितःसंस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥ ३१ ॥ बाल्येनवा
 ल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच ॥ जरसाचजरारूपमरणेमरणेनच ॥ ३२ ॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कङ्क्षोलसीकरोर्मणिणाम
 द्याविवपयोभरः ॥ ३३ ॥ नानातैर्षाल्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा ॥ ३४ ॥ सर्वत्रसंस्थितिमता
 विगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्त्वोपशान्तमतिरास्वमुखंमहात्मन् ॥ ३५ ॥ श्री
 वाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसमाकृतनमस्करणाजगामश्यामा
 क्षयेरविकरेश्वरसहाजगाम ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०विभूतियोगोपदेशोनामषष्ठितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः ॥ १६ ॥
 ईशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेवैकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्साज्ञानाथातिकल्पनयैववस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मनसर्वत्र
 सस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनास्वेनैवेयजगत्कलनाकलितकल्पिता इदमखिलमयैवविधैर्विलासैर्व्याप्तममैवेयविभूतिर्मह्यतिरिक्ताकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशान्तमिति
 यस्तथाभूतआस्वत्वमहिमिनिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

नृवसाभ्यनेपुनयास्त्रमायासमभारत् ॥ सर्वेषां विरोधेन मां त्या सर्वस्य संभव ॥ १ ॥ यदि सर्वजगत्समात्मन स्वमसदशीर्षाति कस्मिन् विभूतिस्तीर्षमत्मा विदशास्त्रमवज्जीति
 रित्यभमासत अस्माद्विदशातुतस्त्रमनुत्तम किमुद्वेकतर मन्त्रस्येव भासात इति वैषम्येको हेतु न च दीर्घकालानुत्तमस्यास्माकमभागीनितत्समाधानयुक्तम् ॥ मन्त्रादीनापराधं
 यापुर्णतो विधिरकाटसमारानुत्तमस्य तादात्म्याधिकयापते रित्याशयेन ताम भूच्छति ॥ यथेति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकमस्माकमेव प्रपञ्चेद्वेकतर सत्यमपत्यय कथमुत्ति
 तानपत्यकादीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अथाधिरागानुत्तमिरेव सत्यमायमवच्छेदितुर्न बाधिरागानुत्तमिरित्याशयेन वसिष्ठः सभाषते ॥ अस्मिन्ति ॥ यथायपद्यज पूषमुपासकाव
 स्योभूतारात्त्वज्ञानाभावादस्य आपतेस्तर्हीतान पूर्वसर्गादानीमस्मदनुभूयमानसर्गादेव आसमताच्चतुर्थिपशून्यामलक्षणजीवयति भासात्मासत्यपूषाभातितथापि संप्रवत

॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ यथास्माकमुनेस्त्रपुरपत्तनमवलम् ॥ तथैव पद्मजादीनां यदि देहपरिग्रहः ॥ १ ॥ तथैव दंष्ट्रसंजातयदिसर्वं भस्म
 न्नयम् ॥ तदस्माकद्वेतर भूत्यय कथमुत्तिथत ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्गवदाभाति पूर्वसर्ग प्रजापते ॥ आजीवयति
 भासात्मा विधतेन तु वास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चिते सर्वजीव सर्वत्र सस्ति ॥ सात्वासम्यग्दर्शनोत्पासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वभा
 म प्रतिभासोत्पद्यप्यसमुपस्थित ॥ अहंताप्रत्ययैकानासृवातिद्वेस्थित ॥ ५ ॥ स्वनेक्षिप्रविनाशित्वयथापुंसां नदस्यते ॥ सर्वस्वमे
 तथैव तद्वक्षणाभिहृत्यते ॥ ६ ॥ स्वभोयपुरुषस्यास्मप्रतिभासस्य यो भवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्मा भवेत्तादृश एव च ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपु
 रुषाज्जाततत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतं हि यद्दीजत फल यथा ॥ ८ ॥

स्वतत्त्वज्ञानबाधितत्वाद्वास्तवान्मिथते ॥ १ ॥ यथावद्वानतावच्छिते सर्वगत्वात्सर्वजीवो भवति सर्वेषां वसति सत्येव भवति शास्त्रस्य पार्थम्यविरोध्याज्ञानोत्पासम्यग्दर्शनेन मनु
 शीतप्रत्यास्तया विधेयम् ॥ २ ॥ अतएवास्मदकापते तत्त्वज्ञानबाधित स्वभास प्रेकवन्मपच्यमिति भासो यः समुपस्थितः सः अस्मात्प्रवायद्नामस्य येनैकात्म्यापूरीभूतः सः अस्ति
 दवस्थितः ॥ ३ ॥ तर्हि प्रजापतिभि स्वकस्मिन् प्रपञ्चमन्त्राद्यो धेनविप्रविनाशितानुभूयत इति चेद्वेदो अकाद्वेदमतिवधादित्यशयेनाह ॥ स्वमेदंति ॥ यथा सुप्तमुखात्वा
 मभागाप्रकर्षमिच्छत्वात्समे विषयानमपेक्षिप्रविनाशित्वनदस्यते यास्य पटित्वम अगत्यापि प्रक्षणाप्यप्रक्षानातिह विनाशित्वबोधेन निर्वधोऽप्यनदस्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ इतराम अत्य
 सुमपुरुषस्य प्रतिभासस्य मदीतिरयमिति ह स्वभासस्य तादृशसर्वजीव आगताभायादृशाभायानतमभाह्वरूपद्वयेषां प्रेकवदभाषा योऽपि तत्रादृश एव भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्तु तादृशः किंन
 वलभाह्व ॥ यदिति ॥ यथा तत्तादादृशी कोऽप्यत आत्ययकत्वात् यथापि एतन्मन्त्रं स्तोत्रं तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्त्वेवंततोपिकतत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमनःपुरुषेणयत्नाभ्यतेतदसत्यमेवेतिस्मिद्धमतोजन्मार्तरस्यार्गनकार्थक्रियासमर्थोपयनसत्यत्वभावमपुष्पगत्यन्य ॥ १० ॥ किंचास्मादीनामपिस्वामसर्गादिप्रत्यक्षानेनतदानीदृष्टप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनैतावतास्यस येनहेतुनानयुक्तनेनहेतुनादृष्टप्रत्ययितमपिरित्याज्यम् ॥ १० ॥ किंचास्मादीनामपिस्वामसर्गादिप्रत्यक्षानेनतदानीदृष्टप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनैतावतास्यस त्येत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गास्यदीर्घकालस्थायित्वमिदमवर्णनम् वस्तुतस्तत्स्यदैर्घ्यमपिहरिथ्यद्रस्वमार्दैर्घ्यवदत्यकालेपिसंभवतीत्याह ॥ निमेषमात्रमिति ॥ वार्ध कपूरइवप्रवद्वपौरअयप्राजापत्यसर्गस्त्वम् ॥ ११ ॥ प्रजापतेरिवसर्वेषामपिसत्यमेवपुनर्दानीदीर्घप्रपचताप्रत्ययोऽस्येत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिद्वर्तनप्रसिद्धिकत्व

असत्यमेवतद्विद्विदसत्येनसाध्यते ॥ असत्येर्थसमर्थपिनयुक्तंभावनंघनम् ॥ ९ ॥ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम् ॥ दृष्टप्रत्य यितंस्वप्नपुरुषात्समुत्थितम् ॥ १० ॥ भवत्यात्मनिसर्गादिदृष्टप्रत्ययमेवतत् ॥ निमेषमात्रःपौरुषसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः ॥ ११ ॥ तस्मिन्नि मेपएवास्मिन्कल्पनापरिकल्प्यते ॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोऽयंचयोदेतिप्रजापतेः ॥ १२ ॥ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्यकुमुदितस्तथा ॥ चित्तत्व स्यैवभावेनसर्गवर्णपरंपरा ॥ १३ ॥ स्फुरत्यभेद्रवत्वेनयथावत्तविवर्तनैः ॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तर्वा ॥ १४ ॥ तदासं भवतीदंवैतल्यदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतादाविद्यतेतथा ॥ १५ ॥ नहिपर्यनुयाक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः ॥ नतदस्तिजगत्य स्मिन्त्यन्तसंभवतिभ्रमे ॥ १६ ॥ विचित्रासिपुलोकेपुहृष्यतेवस्तुदृष्टयः ॥ जलमध्यंज्वलत्यग्निर्पथव्यौवडवानलः ॥ १७ ॥ नगराण्यं व रेसंतियथावैमानिकाश्रयाः ॥ शिलास्वप्नानिजायतेहेमाद्राविवपादपाः ॥ १८ ॥ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौचथा ॥ शिलाःफलं तिफ़लिवद्यथारत्नगुल्फ़काः ॥ १९ ॥ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाद्विशिलांतरे ॥ दृष्ट्वावारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव ॥ २० ॥ निमे पेणपटोयातिपटतांस्वापसंविदि ॥ असत्यमपिवुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा ॥ २१ ॥

पदप्रत्ययमिथ्यात्वेप्रयोजकत्वोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्याजापत्यपदसर्गादिसहितप्रलयगतमत्यन्तासंदेहेतिननिरोधोनचोत्सत्तिर्न वद्धो नचसाधक नमुमुक्षुर्नैवमुक्तिरित्येपापरमार्थतेर्नादप्रसिद्धश्रुतिवचनसंभवतीत्यर्थः ॥ नचत्वंतासंदेहचेकथव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादिवनचपर्यनुयोज्यमस्तीत्या ह ॥ यद्यथेति ॥ १५ ॥ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ नतदिति ॥ १६ ॥ असंभावितानावहूनाजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्रादृश्यादिना ॥ १७ ॥ हेमाद्रौनिर्मितिके ॥ १८ ॥ एकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूताभ्युत्थितामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसंविदित्येमे ॥ २१ ॥ यथाशब्दाःसर्वत्रोदाहरणार्थाः ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुल्फ़काभ्युत्थितामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसंविदित्येमे ॥ २१ ॥

खणदीमशक्तिर्ना ॥ २१ ॥ २३ ॥ नकलतिनास्यते ॥ यथाभोक्षउत्पत्तां प्रलनस्युं प्रपच सत्योस्तु भोगा शान्तता सनु नियतेभयपती वेदाअप्रमाणीभवतु दस्यादीनां
 विषयसत्यसकस्यानीधितान्यमिमकलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असमाभाविताअभ्येधविधिप्रारम्भविषया शनरगधर्मादिमायाविलासैर्दृष्टादित्यन्य ॥ २५ ॥ देशेकूर
 लारीषद्वयादरिकस्यारय कालभ्रंस्तान्त्रिकमभ कदधारयोमप्रयोगविक्रमपात्रार्थपादिद्विधैर्भूमिभिः सधरणीये विद्याषामवायुनुमवेशैश्चजातास्तेनेविधिप्रारम्भविम
 षट्टादित्य ॥ २६ ॥ सत्यभ्यदवायकियासंभोयभ्यलथाधिपाट्टादितिपूर्वणान्य ॥ इदानीमसभोप्ययम्रद्वीनाराधिर्गदीसभबतीतिसम्वटपयते ॥ २७ ॥ एव
 प्रदर्शनासमाविषाठय समविषयमन्त्रयेतरबोधोपासंभ सतसिद्धयेत्यत्रयिप्र्यतेभयर्भित्यय ॥ एवमप्राप्तनादर्शनसत्याकिचिदस्तिजगत्सामानादरनेनसत्यकि
 आकास्मिकजलंभ्यांविधियतेसुतगयय ॥ वितानमिवस्वेवारितिष्ठितिस्रणदीयय ॥ २८ ॥ उद्दीयतेशिला स्पूला पक्षवतोयय ॥ इति
 लांतप्राप्यतेसर्वननुधितामणेदिव ॥ २३ ॥ धितितानिफलत्याशुदेवंपातार्तरेखिव ॥ तान्येवनफलत्याशुमक्षादीनाचरायव ॥ २४ ॥
 अचंतर्नापिपुंरतेकमयअनुमानिव ॥ एवमाप्राप्तयान्येचविचिप्रारम्भविभ्रमा ॥ २५ ॥ दृष्टा शमरगधवविलासैरप्यसमवा ॥ देश
 कालक्रियाद्वयप्रसन्नधरणीयजा ॥ २६ ॥ अयानंघवंजनिताअनता सत्यसमवा ॥ असमव समवोयमपिमायुपपयते ॥ २७ ॥
 समवोऽसमव मन्यकसिद्धयेसन्नविभ्रम ॥ नतदक्लिनयत्सत्यनतदक्लिनयन्त्या ॥ २८ ॥ सर्वसर्वेणसर्वसर्वसन्नसगामिधानके ॥ स्व
 नेतिमप्रधीर्जतु पश्यतिस्थिरतायया ॥ २९ ॥ सर्गस्वप्नममनुद्धि पश्यतिस्थिरतायया ॥ अमाद्भुमांतरगन्धुस्वभात्स्वप्नांतरवजन् ॥ अ
 तिस्थिरप्रत्ययभागिहजावोविमुद्यति ॥ ३० ॥ अभांतरअभानिपातदोपात्संश्रुवन्मुग्धग प्रयाति ॥ मोहययापातमयैकरूपजीव
 कयासद्यतिपातमूढ ॥ ३१ ॥ ॥ इ वा०वा०दं०मो०नि०पू० जगत्स्वप्नकयननामएकपथितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥
 ॥ द्रावसिपुडवाच ॥ ॥ अत्रापचवक्ष्येहमितिहासमिभष्टणु ॥ यद्वत्तकस्यचिद्विद्वो किंचिन्मनशास्त्रिन ॥ १ ॥ आसीत्किञ्चिन्म
 हासिस्तु समाप्ययासतत्पर ॥ नित्यंस्वप्यवहारेणक्षिपयत्यस्त्वर्त्तदिनम् ॥ २ ॥

धरतीनिकलितमित्याह ॥ भवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथाभुण्धोयमभ्यनुनिपातयतीतिभ्यपनिपातस्यविधात्समोहोपाशुभाच्छुभाच्छुभांतरप्रयातितयासखनी

पातयतीतिमद्यत्रिपातागारयसाराशुओष पातमपयपाएककथनम्यगम्यभ्येतिगमनमस्तिपद्यतयाविषमोहोदृष्टादिगमयशरयमययातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिभ्यावोस

धम०तत्प्रयमकारानि०पू०एकपथितम सम ॥ ६१ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ विधिप्रवासानायोगान्मानवेहामिभिभमम् ॥ वषयतेओषटाप्योनेसिस्तुमानसर्वाटतम्

॥ १ ॥ अथअस्मिन्प्रमाणप्रयोगच्छन्दिमिधार्थितेर्देउहादृष्टाशुभितिहासपुराणसम् ॥ यद्वत्तसयभ्यम् ॥ १ ॥ यद्वत्तस्यातिदीतिवैराग्यादिसयपन्नोमिस्तुपरिभाट्ट ॥ स्वप्यवहो

एवमप्यवोचिदप्यवपननादिभ्यवहाए ॥ २ ॥

समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारदाढ्येन पूर्वस्वरूपान्यत्वापादनं तदेवार्थमाचनिर्भासस्वरूपशून्यमिव समाधिरिति पतञ्जलिबचनम् ॥ तदभ्यासनशुद्धपूषणासनाभ्यासः ॥ १२ ॥ अनु-
जलनीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाप्रचित्त ॥ ४ ॥ सामान्यजानाशास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिताचित्तचेष्टानुसारिताम् ॥ ५ ॥ नरातरयतिधर्मानियचितपामरपुरुषातररूपं
यथा अंशुआवर्तने कृते प्राक्तनप्रवाहस्पदस्य समस्य स्थानस्य च सत्यागमात्रेण नाभ्याकारमावर्तयित्वा रूपान्तरेण तिष्ठति तद्वत् ॥ ६ ॥ तत्र नान्तर्रीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥ ७ ॥
८ ॥ हृष्टो मत्तः ॥ ९ ॥ पार्थैरध्ययनैः सत्कर्मानुष्ठानैश्च तृष्टिमत्सतुष्टनपृथक्जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्ष्यापारिनिष्ठया श्रान्तदतिशेषः ॥ अतः संस्कारात्मना लीना व्यवहृतिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धतस्य चित्तं क्षणेन यत् ॥ चित्तयत्याशु तद्वाङ्गच्छत्यं विवर्तयतीति ॥ ३ ॥ कदाचित्समाधानविरतो तिष्ठदेकधीः ॥
किंचित्संचितयामास स्वासनस्यः क्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥ तस्य चित्तयतो जाता प्रतिभेयमिति सततः ॥ भावयाम्याशु लीलार्थं सामान्यजनदृ-
त्तिताम् ॥ ५ ॥ इति संचित्त्यचेतोस्य स्थितं किंचित्तरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तने विवर्तयतीति ॥ ६ ॥ तेन चित्तनरेणाथकृतं नामा-
त्मवांछया ॥ जीवटोस्मीतिसहसाकाकतालीयवस्थितम् ॥ ७ ॥ जीवटो विजहाराय सस्वप्नपुरुषश्चरम् ॥ स्वप्ननिर्माणेन नगरेकस्मिंश्चि-
त्पुरुषीयिषु ॥ ८ ॥ तत्र पानं पौमत्तो भृङ्गः पद्मरसं यथा ॥ लीलयेव दृढं दृष्टः सुष्यापघननिद्रया ॥ ९ ॥ स्वप्ने ददर्श विप्रत्वं पाठानुष्ठानतुष्टि-
म् ॥ प्रतिभामात्रसंपन्नं चित्ते देशांतरासिवत् ॥ १० ॥ कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्ष्यापारिनिष्ठया ॥ सुष्यापांतव्यवहृतिर्वीजतायामिव दृ-
ष्टः ॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयं स्वप्ने सामंतत्वमथात्मनि ॥ समासंतः कृताहारः कदाचिद्वननिद्रया ॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतां स्वप्ने ककुब्बल्य-
पालिनीम् ॥ लालिताभोगपूणेन पुष्पोषेण लतामिव ॥ १३ ॥ सकदाचिन्मूषः स्वस्यः सुष्यापास्तमितेहितः ॥ पुरोभाविनिजाचारः स्वकार्य-
मिव कारणे ॥ १४ ॥ अपश्यत्स्वात्मनि स्वप्ने सुरलीलमनिर्दिष्टम् ॥ दक्षकोशरसो ह्यासो मंजरीलमिवोदितम् ॥ १५ ॥ सासुरसोरतिश्रीं
तानि द्वां गाढा मुपागता ॥ मृगीत्वमात्मनि स्वरमावर्तत्वमिवांबुता ॥ १६ ॥

स्य ॥ यथा बीजतायादुर्मोर्तर्गते विदधादिसंस्कारआस्तोतद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वमाह लिकराजताम् ॥ १२ ॥ कृताहारो भुक्तवानसन्नमुपोषननिद्रयाराजतासामान्य ककुभा-
दिशावलयानि पालयितुं शील्यस्यास्तथाविधम् ॥ १३ ॥ पुरोभावीफलदानाद्योपस्थितो निजः स्वीयः स्वयासक्तिरूपआचरो यस्य ॥ स्वकार्यदक्षतादि ॥ कारणबीजे ॥ १४ ॥
बहुपुरुषसंभोग्यानिर्दिष्टसुरलीलमप्रारम्भम् ॥ रसो ह्यसौ चेतनत्वकल्पनयोक्तिलक्षणया दक्षजीवोक्तिर्वा ॥ १५ ॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनयामृगीत्वमपश्यदित्यनुक-
ते ॥ अबुता अंबुताभ्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ त्रिरथास्मदशानमलिनमेति सविद्वानाग्रहसाह ॥ त्रिपञ्चद्वि ॥ चित्तस्य दृष्टमुरसस्कारपाद्विज्ञासितसत्कारोत्सविवरसमस्याप्यवर्जनादित्यशय ॥ १८ ॥ तना
पष्ठवासीकवराष्ट्रनाभभूष ॥ धनदेवीनामनेपसिद्धलताग्रहमिषविलसनरीडा ॥ १९ ॥ सायनाकषिकाळभग सविद्यासाक्षिधैतम्येननिद्राजडतांष्टुपुतिमनुभूयबीजातस्था
याग्राभ्युत्ताकारायाधियोक्षपमिषविलसलसाविधयासामोन्मथ्याधियाधमराकारोदुद्धसस्कारयाध्यात्मनभमरमपस्यदित्यभ्य ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौस्तुभ
मधुमकरदंषयीन्द्रिशेष ॥ २३ ॥ ध्यसनीअस्यासक सगृहिसस्यनालगेनालसलम ॥ २४ ॥ पदभ्यवसितम् ॥ ज्ञानमेधमे ॥ २५ ॥ तेमगेनसाभमराभिनानलिनीमिदीने

साधुगीलोलनपनाकदाचिनिद्रयाहता ॥ स्वनेदर्शवल्लीवत्साभ्यासाहदमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यञ्जोपिप्रपश्यतिस्रमचित्स्रभावत ॥
हृदनांचश्रुतानां चचेतस्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साधभूवलतापुष्पफलपष्ठवशात्लिनी ॥ वनदेवीवनोपानलताग्रहविलासिनी ॥ १९ ॥
धीर्जातस्पां कुसकारकप्रयेहाधिक्रुद्धया ॥ सापस्यदतसवित्यासुदलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचिकालं सुपुमस्यकलयाजडतां घना
म् ॥ अनुभूयददर्शां यस्वात्मानं अभमरं स्थिरम् ॥ २१ ॥ पदपदो विजहारायधनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुष्पफुल्लस्तुतरुणां चिववह्नम
॥ २२ ॥ त्रिधावैवाधरत्नादुरसवल्कोस्तुममधु ॥ अभक्तुस्तुमसपास्तुकावल्लीविलासिपु ॥ २३ ॥ सयभूवसरोजिन्याव्यसनीधिसना
लगा ॥ क्वचिद्वरतित्येतिचेतो जडमतरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनीपरिलोलधितुगज ॥ रम्यवकुक्षयधैवमूढानां भूतेपदम्
॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतेनसपट्पद ॥ गतोदतांतरंधीहिरिवपूर्णत्वमाचर्यो ॥ २६ ॥ अभरोवारणालां फादराणां लोकेभावना
त् ॥ ददर्शान्मानमोदमत्तहकितायोदितम् ॥ २७ ॥ शुक्सागरगर्भीरंजस्वातेपपातह ॥ तमोपनयनेशून्ये संसारहृद्वजीवक ॥ २८ ॥
धभूववह्नमोराक्षोमहापरवर्लांतक ॥ सदाभदपलक्षीबोपूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिर्दिशच्छिन्नसास्तमुपाययौ ॥
विवेकानिलनिर्लूनरूपाजीवह्वात्मनि ॥ ३० ॥

धनेनगालनसमपदप्रदेशात्स्यदंशतरंगत सत्यसुखप्रकण्ठमीहिरिपथम्यमाणभूजलभापर्यो ॥ २६ ॥ भारभस्यालोकादवलोकेनादाराणस्यालोकात्पतद्रत्यालोकाकारस्त
म्रावनासालानपतद्रुक्लिमापडिगसपन्नंदरं ॥ २७ ॥ सगज रगतहृतिपकनिर्धितगर्भे धनेभ्यः प्रसज्जविषयेभ्योपिधनेकठोरससारजीवकद्वभारधश्यदु र्वान्यननुभनप्र
॥ २८ ॥ त्रिधाचरदमुत्तराभ्यपि ॥ २९ ॥ सकवशिबुपस्थितेनिशापुञ्जचरतीतिनिशाचर सन्धिसिद्धीपस्यर्द्धनिर्गतार्क्षसाम्युल्लिभ्यानिर्दिशालां कपायिकासाभिभ्यच्छिन्न
समस्तवृत्तमुपाययौ ॥ कीबोकीबोपाधिर्द्वैपायिभिभानद्व ॥ ३० ॥

गजपदानाहलिसमूहानांकुमस्थलापेभ्य उच्चलितानुर्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरिशीलनसस्कारात् ॥ अत्युडयनदर्शनसंस्कारोद्धोषितादित्यशयः ॥ ३१ ॥ पुन पूर्ववासनेये
 ल्यर्थः ॥ अवोधिना अज्ञस्य ॥ शेषषष्ठीननुकर्त्तरि नलोकेतिनिवेद्यात् ॥ ३२ ॥ सविद्यादर्शनेनतदुद्धोषितवासनयेतियावत् ॥ ३३ ॥ योनिष्वन्यासुसङ्कुट्टन्नित्युक्त्या हस
 पद्मवनेमूर्त्ताविष्यकच्छेदवारण ॥ हरिणोदेहयादावित्यादिवक्षमाणदिशाअतरालेपचारीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानतरंरुद्रतागतःससार
 शतपद्येतेरुद्रःसोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्सुनहंसजन्मपामोऽप्येहसै सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहसंसंसद्विब्रह्महंसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम
 सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधाप्रब्रह्मसात्मिकासिवित्अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसस्रभूतस्यास्यमिक्षुमनसःप्राग्वर्णिताद्वरसस्थर्वाह्वत्

पश्यन्गजपदाकुंभस्थलाप्रोच्चलितानलीन ॥ गंहस्यभ्रमराभ्यासाद्भ्रजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मि
 नीम् ॥ दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामवोधिनः ॥ ३२ ॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांपयौ ॥ पार्थस्यहंससंविन्यावभूवकलहंस
 कः ॥ ३३ ॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसङ्कुट्टन् ॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह ॥ ३४ ॥ ब्राह्महंसालिकासंविन्यशब्दार्थवती
 मनाक् ॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसर्वाह्वत् ॥ ३५ ॥ सतच्चिंतांचरन्मृतोदहंव्याधिषुणाहतः ॥ तत्संविन्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसार
 सः ॥ ३६ ॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिककवस्तुदृष्टिः ॥ मुक्तःस्थितो ननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनाकिमुभा
 विविभाष्यमेतत् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षवांवा०वा०द०मोक्षोपायेषुनि०पू०जीवदोषास्थानेस्वप्नशतरुद्रीयभिक्षुसंसारोदाहरणानामद्विषष्टि
 तमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकदाचिद्दृशाथरुद्रंरुद्रपुरंरवगः ॥ वैरिचनल्लिनीनाललीलाभाभेनलीलया ॥ १ ॥

पुष्टाधर्मीभूतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचित्तभवेदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिषुणाभिहतोमृतःपद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोबाहनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्र
 ह्मलोकेवअतिशयेनसंततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिककवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मु
 क्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवजीवतैवनिरतिशयानन्दमोक्षसुरेखलब्धेयसति ब्रह्मणासहतेसर्वसंप्रामेयतिसचरे परस्यातेकतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेयुगांतविधौद्विपरा
 धवासानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहंसेनाकिमधिकभाविषाध्य एतत्तुर्धाभिर्विज्ञाव्यचित्यम् ॥ उदतिवितर्क ॥ ज्ञानेनैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानन्दावामेश्वसपादित
 त्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकतकल्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू०द्विषष्टितमसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्व
 देहप्रबोधनम् ॥ तेषाचशतरुद्रत्वभैकारम्यचेद्वच्यते ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिचासनल्लिनीनाललीलाःक्रीडास्तस्याभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति
 यावत् ॥ कदाचित्सम्यजेनसहंरुद्रपुरगतोरुद्रदर्शी ॥ १ ॥

न यत्र तस्य ज्ञानयोगेन भयादिष्वदमृजोत्कपरां न तस्य ह्यस्य ह्यभिरुद्राह शासनपाठः स्यादिति निश्चिता बुद्धिरभूत् ॥ ननु जीवन्मुक्तस्य निर्वासनस्य ह्यस्य कथं रुद्रत्वस्य हा न
 द्वाहनाभ्यासनदहत्यागनपुनरुद्रादीरधारण्य ॥ यदि तु भारतस्य पित्राभ्यामिदं निष्पाद्येन तस्मान्नादेहोभोभ्यपाररथशोयाहर्तारधारण्यतर्हि रुद्राह शासनपाठार्थवर्णनस्यानुपयोग
 पक्षगत् रुद्रस्य भूतपातद्वाहस्य कर्मफलत्वायागाच्चेति चेत्तथाह ॥ यन्निर्ब्रह्मदिति ॥ मायमुच्यो रुद्रभावः किमुपनिर्ब्रह्मयत्नसाहचर्यमुक्तिः सा च कर्मोपास्तिकलभावत्येव ॥ वे
 दोभूत्वासाधनयोर्द्विभूतोरर्क्षिभाष ॥ २ ॥ माप्येतज्जन्माती किमुपारथशोयोनीतये च्छपायोगिबन्धानसोदृशतरकभ्यनेन पूर्वदेहत्यागमाश्रयित्वासाधेनाह ॥ रुद्रभूतबपुरिति
 ॥ १ ॥ गणकोटिपुनरिष्टपाशेदृषयागणपत्यपश्यति यावत् ॥ ४ ॥ साहचर्यमुक्तौ जगत्सहारादिभ्यापाराधिकाराभावेपि स्थानेभ्योपदिनानां सिद्धरुद्रसाम्यमस्तेष्वेव स्यादायेनाह ॥ रु
 द्र इति ॥ अनुत्पन्नस्यैतरेभ्योचितो संश्रयः सिद्धरुद्रकर्मजनपाशान्धेन ॥ ५ ॥ त्वयमेकस्मिन्मनस्येवोपाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आदृतिस्मरणपातकोनियत ॥ अहमयमभाक्तनपार

तययुद्धिरभूतस्य रुद्रोहमिति निश्चिता ॥ प्रतिप्रियवदादर्शद्रागित्वेव हि विधिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तनतनुं तस्याजतामसौ ॥ गथ पव
 नतांगच्छन्मुक्तमपकयया ॥ ३ ॥ रुद्रो रुद्रभवने विजहार ययेच्छया ॥ तैत्तै शिवपुराचारेणकोटिगिरिषुया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त
 मज्ञानविलासकतयाया ॥ स्वमशेषवत्तातमपस्ययाक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपुः स भगवांस्तदा ॥ उवाच स्वयमेकांत
 स्वस्मभगतविस्मृत ॥ ६ ॥ अहोनुचिन्नामायेयतताविश्वविमोहिनी ॥ असत्येवापि सद्रूपमरुभूमिपुवारिवत् ॥ ७ ॥ इति प्रथममाज्ञा
 तविषाहविचिंततांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितोजीवोभूततन्मात्रं जित ॥ कस्मिंश्चिदभूतवत्स
 रभिसुरलुभितोभित ॥ ९ ॥ तैनावयवयधेनयहि सैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारम्येति भावत ॥ १० ॥ सर्वभावोपमर्दं
 नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेव सांत्वयन्मुद्रिषुस्त्यक्तान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

भाषिकस्थिभ्यामिष्टं ततोभाषयाचिततां हस्त्यां प्रभायेयं निषमसकम्पवर्णितांगतद्व्याधीरभाषातस्यतमिलयर्थ ॥ भाट्टासकम्पवर्णायाहसर्वसंपन्नं सान्ध्वदोसर्वकोजहोपम
 नादिभिर्भाषाभिश्च जानातस्य पाठः ॥ ततोपटच्छयाभ्यासविषयविट्ठिरपुल्लोदेहो विहाभासात्तनानुपवेशेभूतिः स्पृष्टैस्तन्मार्गं यद्वैतं यन्नेहैस्तावाभ्यसवर्गाभ्यासेन तद्भनवासनादेषि
 र्देविभ्यपरदृष्टाकिं सन्मार्गोभूत्वाहसितरत्यर्थ ॥ सप्तमीष-अन्तारिकालाज्जन्मपरापरामुन्यभक्तसिधिसर्वोदेरायसमाधिपाटयादभितोषिपदैरलुभितोभिलु-परिदाह
 भवत् ॥ १॥ आसाहामय-प्यस्त्यतस्यरम्येदासदस्मृतिरूपेणारूपेणवाचितनिरोधाभ्यासपाटवेनपुर्वदेहात्तत्किंकिस्मरणराक्पुंम्रवदर्यायति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनाभिस्तुपाव
 द्रपय-धनस्यैर्षेणस्मृतेदेहादयवानाहलयादार्तानां लज्जेदेहादयवानां पापेन्द्रियादीनां च यधेननिरोधेनबहिर्देवतादिपिपयोषिस्तस्ययादीर्बभानसंजगदिलीलारम्येति भावत-अ
 भिलुटिताकाराआरभ्यनतद्वारात्तमेवर्द्धीलितसिद्धिरुद्रसप्तभाषोपमर्देनाचमृतिरिषण्यन्वय ॥ १० ॥ ११ ॥

१८७५ ॥ जतिशुष्यतीति यावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवासिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनपटत्तावनयपरपरोदयोभूदित्याह ॥ सदित्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनितु ॥ जरढवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
 सनारौधिल्येअनाथनयवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसनिमित्तप्रपचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासैवपरीत्ये
 साध्येअभ्यासापटवादिबलवानेववासनाचयोवधत्तेउद्भवतिअन्यस्तिरोभावतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ
 चमल्लतिश्वेतसियारूढासैवविजृम्भते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाधीपीतमप्यंबुमाधवम् ॥ १७ ॥ साभिक्षुर्जीवदोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु
 देहेषुचभ्रामरंधेध्विवपिपीलिका ॥ १८ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपस्थद्विजतामय ॥ भावाभावविपर्यासिबलवानेववर्धते ॥ १९ ॥
 सामंततामवापासौविप्रःसंततचित्तिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ २० ॥ राज्यार्थधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्त्यपः ॥
 सकामुकतयाराजासुरर्क्षीत्वमवापह ॥ २१ ॥ लोलालोचनलोभेनसाम्बगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखाप्यजंतुषु ॥ २२ ॥
 मृगीसावतचित्तस्यावभूवविपिनेलता ॥ अवस्थंभाविलवनलतिकानुबभूवह ॥ २३ ॥ अंतःसंज्ञाविराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा
 पस्थत्वावमर्देनसदातद्भावभाविता ॥ २४ ॥ सवारणसुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रवभ्राममहासंस्तुतिसंभ्रमान् ॥ २५ ॥
 संसारशतपथैतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २६ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बद्धी
 प्वहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्त्रिवभूरिशः ॥ २७ ॥ कस्मिंश्चिदभवंसर्गैर्लव्हंजीवदनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्वाह्यश्रेष्ठःकस्मिंश्चिदशुधाधिपः
 ॥ २८ ॥ हंसःप्रपन्नवनेभूत्वाविध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंचादौदशामहमिमंगतः ॥ २९ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥
 समतीतान्यनंतानिदिनतुंचरितानिच ॥ ३० ॥ ममप्रथममेवप्राकलितस्यप्रपत्यदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ ३१ ॥

भूयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ ३२ ॥

दयलक्ष्यतेतद्दोभेनलोका रसशालिनीरजिता ॥ १३ ॥ लवनछेदनम् ॥ १४ ॥ सावमर्देनछेदनावमर्दसहितलतादेहेन ॥ १५ ॥ भूयोभूयइत्यनेनंतरालिकानिवारणालिहंसा
 दीनिनवतिजन्मानिस्तनानुप्यते ॥ २० ॥ साभिक्षुरहसनेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ २१ ॥ अशून्यासुसत्यास्त्रिवभातासु ॥ २२ ॥ २३ ॥ विध्यकच्छेचवारणोहरिणश्चाभवम् ॥
 इत्यंदेहयत्रेआदिप्रदान्मनोयेचाहमिभावरणीतत्तत्प्रपदशानतः ॥ २४ ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपराल्पदाच्चिदेकरसत्पञ्चालितस्यप्रपत्युतस्याप्यास्मिन्ससारेवर्षसहस्राणिच
 तुर्युगशतानिचअनंतानिसमतीतानान्यनंतानिदिनतुंचरितानिच ॥ २५ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभावितुंयोयश्याक्रमःश्रवणमननाथभ्यासत्तपोरूढोऽपिप्रमादादतिक्रम्य
 भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महंसतागतः सएवप्राक्तनोभ्यासकर्मोत्तरुद्रसंगोदयाद्ब्रह्मत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतएवशास्त्राप्रसाधनाभ्यासोऽप्यप्राप्त्यधिकेन्द्रेतेकअभ्याभिर्भवहितोऽपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यन्तमरसेनजन्मसद्वेक्षणव्यवहितोऽपि
 निरोध ॥ २८ ॥ तस्यशुभोपिभाषनाभ्यासस्तुन्यपुनस्तथाशाभ्यासव्यवहितोऽपिपुनरुद्भवतेत्याह ॥ कान्तालीयेति ॥ २९ ॥ तस्यशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोऽपिस्वयमे
 वधाक्तनवस्तकारादुद्भवितव्यद्वन्द्वेबायपुरुष अशुभासनादास्त्यसिचैतितपुठपयवत्विधानव्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ ह्यनुवर्त्तमानाकाटजिह्वासतपुसएवप्राक्तन
 सदासनाभ्यासकालांतरंस्वोदयमनिसत्पुरुषमयमीसतेप्रतीसतेनतन्निबोधतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सचयनोऽनेकअभ्याभ्यस्तएवसदासनादाब्धेनदृढासनाक्षयसमर्थोऽभवतिनसह
 सव्यसाधयेत्याह ॥ यच्चति ॥ असदरीत्यनमिध्यार्थविषयरेवतोऽस्याविषयजोऽपिपञ्चकायतवप्रकालसत्यतानुभवोभ्यवेक्षताभावादिकलसमर्थोऽभवतिनवकिवाभ्यपरमार्थ
 दृढाभ्यासोऽप्यप्राप्त्यजीवस्योदस्यविप्रत ॥ सोत्यन्तमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥ २८ ॥ कान्तालीयेतिपयोगेनकदाचित्साधुसगमात् ॥
 अशुभोभावनाभ्यासोऽजोवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतचेष्टकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोऽहातुरुपममीक्षते
 ॥ ३० ॥ यच्चैहाभ्यस्यतेजस्यचच्चेदंहातरेपिच ॥ जाग्रत्स्वमेवसदपितसदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुरायाच ॥
 उदंतिभावनातस्मादावनाभावनाजय ॥ ३२ ॥ भावनेवस्वमालानदिदोऽयमितिपश्चति ॥ असत्तामात्रवित्सारंगुल्मकत्वमिवांकुर
 ॥ ३३ ॥ भावनाप्रस्थमार्णोपानाकेचिदिदृशियते ॥ नचविद्यतएवेतितद्वुमेणात्मस्तुन ॥ ३४ ॥ अमस्यजागतस्यास्त्यजातस्याकाशव
 णवत् ॥ असेवेदनात्रकमार्जनाचालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्दिनोऽयार्कचित्सानकरिप्यति
 ॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्सवसारानुत्थायात्कायान्महम् ॥ सभ्यगालोकेदनेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसच्चित्यरुद्रोऽसौतसर्गोऽ
 जगामह ॥ यन्मिसुर्विहारस्य सुमश्वद्वहस्थित ॥ ३८ ॥

दन्तुगाधराध्यादिपयनमप्यमप्यपरासायसस्यस्यभाषकासायभगनीतिसूच्यते ॥ ११ ॥ अतएवशानाभ्यविषय शास्त्रीयोपिभाषनाभ्यासोऽसुखमिश्रितसुखाद्येवेतिसर्वभाष
 नाच्छेदराशस्त्यतिक्रान्तप्रायोनाताल्लिङ्गवत्साध्यामिराश्याशयनाह ॥ तच्चविनि ॥ गतीरिहताशरीरतद्भोगार्थक्रियाकरोतीतिच्छीलभावनात्माचितनम् ॥ ३२ ॥
 किषानात्साधनाहेतुप्रसाधनमर्थसकयनाद्वैक्यासेभ्यस्वशायेनाह ॥ भावनेवेति ॥ ३३ ॥ सातव्यवर्त्तनमाधेणसूच्येदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नवातदुच्छेद साभ्योस्तिमित्यो
 ण्ठिपान्तासतदस्याह ॥ नचति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथाथायात्ससद्वदन्तव्यज्ञानवाधितस्यसर्वेनेपिवाधिताहेतिवअयकनवासाभ्यर्थानार्थत्याभावाप्यस्तुतलीत्याहेतुत्याहेत्या
 ह ॥ अहम्यदीति ॥ शाशितत्वात्सम्यग्वाक्यविधानसत्तास्यार्थपाजगदकाराभावात्कालाब्धेनीकुण्डेनुरेवपरंवादिप्रातिगाविकसस्यपावयसत्तैवेत्याहितिभेदविर्भाकचित्पशुनाजन
 प्यनर्थव्याजकारिप्यार्थपय ॥ ३६ ॥ तच्चस्याल्लैभुकरागारेवोऽभ्यासकालाब्धेनीकुण्डेनुरेवपरंवादिप्रातिगाविकसस्यपावयसत्तैवेत्याहितिभेदविर्भाकचित्पशुनाजन

बोधयित्वा जागरूकं कृत्वा चेत्तसास्य चित्तो रो न चित्तेन चेत्तेन स्यांश्चिदाभासलक्षणैर्गतं तच्च ज्ञा जीवेन च योजयामास ॥ अतएव भिक्षो जागरणनामस्मादिति ॥ ४० ॥ सर्वचरद्राश जीवप्रवेशकल्पनेन तदीयसत्त्वसकल्पवलेन विचित्रभोजकादृशेषवलेन च बाधितानामपि सर्वेषां
 दादिरुद्रातशरीराणां तत्त्वपचनानां च निरनुदत्तिबाधप्रसगो निरस्तः ॥ सर्वचरद्राश जीवप्रवेशकल्पनेन तदीयसत्त्वसकल्पवलेन विचित्रभोजकादृशेषवलेन च बाधितानामपि सर्वेषां
 माकल्पानामनुदत्तिसंभावनादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकाले चिरकालेनेकजन्मानुभावलक्षणास्यस्यामरुद्रशरीरायानुदत्तिलक्षणस्य चाश्वर्यस्य दर्शनाद्विस्मयं
 यौ ॥ ४० ॥ जीवदत्तसारब्रह्माह तत्त्वम् ॥ ४१ ॥ तत्र कालोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्य भुवनभूत्येकात्वात् तत्रापि तज्जीवदत्तस्य दर्शनात् ॥ तच्च ग्रहम्
 बोधयित्वा यतं भिक्षुं चेत्तसाचेत्तेन च ॥ योजयामास सस्मर भिक्षुरप्यात्मनो अभ्यसम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्य जीवदादिमयं त
 था ॥ बोधादविस्मयाहोपिसा भिक्षुर्विस्मयं ययौ ॥ ४० ॥ अथ रुद्रस्तथा भिक्षुर्दावे बोधाय जन्मतुः ॥ क्वापि जीवदत्तं संसारं चिदाकाश
 ककोणम् ॥ ४१ ॥ तत्र तद्बुवनं गत्वा तद्दीपं तच्च मंडलम् ॥ विषयं तत्पुरं तच्च तंच पाणा वासिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुसंदृशतुर्नृणंसंज्ञं जीवदत्तं कंश
 वम् ॥ स्यापयित्वा वपुर्भावं प्रभातं भवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तं प्रबोध्य नि योज्याशु चेत्तसाचेत्तेन च ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्त रुद्रजीवदत्त भिक्षुकाः
 ॥ ४४ ॥ बोधवंतोऽप्यबुद्धा भाविस्मिता अप्यविस्मिताः ॥ बभूवुस्तूष्णीं स्थिताश्चिन्तका कारा इव क्षणम् ॥ ४५ ॥ अथ जन्मश्च ते सर्वे क
 चिद्बोमनि संस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धं परिभूतसंघुं भुजम् ॥ ४६ ॥ ते तत्र भुवनं गत्वा तद्दीपं तच्च मंडलम् ॥ विषयं तच्च तं प्राप्तां पुस्तं
 द्राक्षणा लभम् ॥ ४७ ॥ विप्रते ददृशुः सुसंकलत्रवलितं गृह ॥ कंठे गृहीतं ब्राह्मण्यवाहिर्जीवमिव स्थितम् ॥ ४८ ॥ तं प्रबोध्य नि योज्याशु चे
 तसाचेत्तेन च ॥ तत्स्थास्ते बहवोऽप्यन्ये विस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथ जन्ममुश्चिदाकाशकचित्तेन च तित्ति चित्तेः ॥ सामंतं नृपसंसारं भ
 मणा भोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्ते भुवनं प्राप्तास्तद्दीपं तच्च मंडलम् ॥ सामंतं ददृशुः सत्सुतं पृथक् पृथक् ॥ ५१ ॥ हेमावदाते हेमांण्यानि हि
 तं कुचकोटरे ॥ अभ्यर्च्यैवान्वितं पद्मकोशसु संभुजतम् ॥ ५२ ॥ कान्ताभिरभ्यावलितं मंजरीभिरिव हुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थं रत्नौघद
 वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तं प्रबोध्य नि योज्याशु चेत्तसाचेत्तेन च ॥ तत्स्थास्ते बहवोऽप्येके स विस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्र ग्रहे पाणौ असेर्महणं गृहोपस्थतथाविधं तर्जावदचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शर्वाभिवसुभम् ॥ तत्रत्यजनानां स्वदर्शनायोग्यत्वाद्बुद्धिभिक्षुवपुषी भावो जीवदत्तबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
 स्य याकोटिद्वयाभाप्रभातदत्तसर्वस्वप्रभावस्थापयित्वा अतर्धानशक्त्या गोपयित्वा ॥ भवभूमिषु जीवदत्तसत्त्वप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेत्तसेत्यादि पूर्ववत् ॥ अतरेकरूपाः ॥ बहि
 ःक्षिह्वा ॥ ४४ ॥ चित्रकटाकाराश्चित्रलिखिता इव ॥ ४५ ॥ व्योमनि चिदाकाशे स्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धजीवदत्तचित्तरिणामरूपम् ॥ परितो भूतैः प्राणिभिः सघुषु मसरा
 द्यम् ॥ ४६ ॥ ते तत्रेत्यादि पूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रोपाख्यानं संहतिनाम् ॥ बहिर्गतजीवमिव प्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चित्तेश्चिन्तका रिव दत्तायाश्चेति परिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
 पर्येकलक्षणेपकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्र स्थिताः सतः ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोऽप्याधार्योविच्छेदनेकअभ्यासिर्भवेद्विगोपिपुनरुक्तपुरुषार्थसाधयत्नेवेत्याह ॥ दृढाभ्यासादिति ॥ स अत्यतमरसेनकाम्यसहस्रेणभ्यवहितोपी
 तिश्येय ॥ २८ ॥ तस्यशुभोपिभावनाभ्यासस्तुत्तमपुनराभ्यासभ्यवहितोपिपुनरुक्तमेतयाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ तस्यशुभभासानावच्छेदभासानाभ्यासोपिस्वयमे
 वसाकनसंस्कारादुद्भवितिरदृष्टोद्देशोपायपुरुष ॥ अशुभावासाहस्यमिच्छेतिपुरुषपयजविधानभ्यार्थमित्याराक्याह ॥ सगतीति ॥ हातुबुभासानाजालजिहासत-भूतपुपपान्न
 सहासनाभ्यासकालान्तरेस्वोरपयतिससुखपयजनीक्षेतेपतीक्षेतेनतद्विनोदप्रतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सवयनोऽनेकअभ्याभ्यस्तपुषसहासानावच्छेदनदुभासानासुपसमर्थोभवतिनसह
 सेवेत्याशयेनाह ॥ यश्चेति ॥ अतएवीत्यनेनभिभ्यार्थविषयवेद्यतोपास्याविषयलोपियप्रजायतस्वप्रकालसत्यनानुभवयोग्यदेवताभावाहिकलसमर्थोभवतिनर्थाकबाभ्यपरमार्थ
 दृढाभ्यासोऽप्याभ्यासार्थवस्योदेत्यविप्रत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाश्वनुधावति ॥ २८ ॥ काकतालीययोगेनकटाचिस्ताधुसगमान् ॥
 अशुभोभावनाभ्यासोऽर्जावस्यविनिवर्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतत्वेपकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राकनोवासानाभ्यासोहातुरुत्तममीक्षते
 ॥ ३० ॥ यद्देहाभ्यस्यतेजस्तप्यद्देहांतरेषिष ॥ जाग्रत्स्वमेवसदपितस्तदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदयक्रियाकारिदुर्वाचचसुरवायव ॥
 उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनाजय ॥ ३२ ॥ भावनेवस्वभात्मानदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रवित्सारगुल्मकवमिवाकुर
 ॥ ३३ ॥ भावनाभेद्व्यमार्णोपानकिंचिद्विद्विद्विष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्वुभेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
 णवत् ॥ असवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्ततेचेद्दिनोढायकिंचित्सानकरिष्यति
 ॥ ३६ ॥ तत्तात्सर्वान्ससारानुत्पायालोकयाभ्यहम् ॥ सभ्यालोकदानंनतेभ्यर्फीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसर्वित्यरुद्रोसौतसर्गप्र
 जगामह ॥ यत्रमिस्रुर्विहारस्य सुमन्त्रावहवस्थित ॥ ३८ ॥

बलुगोषरभ्यव्यापिपयजन्मभगभ्यपरमार्थसत्यसाधकाभायभावतीतिव्यथे ॥ २१ ॥ अतएवनास्त्यविषय शास्त्रीयोपिभाषनाभ्यासोदु र्वमिप्रितसुखायैवेति सर्वं भाव
 नोच्छेदपुषस्त्यतिकानयजयोनातरालिकद्वयसादिपामिरत्याशयनाह ॥ तत्तदिति ॥ ततोदेवतभारीतरोगाद्यार्थक्रियाकरोतिनच्छीलभावनामनात्सर्वतन्म ॥ ३२ ॥
 किञ्चानात्मभाषनाकतपुषायमनर्थासकयतर्थात्तथासेव्यहस्यारायेनाह ॥ भावनेवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वरान्मभाषेणसुखेदेवेत्याह ॥ भावनेति ॥ नवातदुच्छेद साभ्योस्तिनिस्पो
 च्छिन्नात्तदसदस्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथाभावात्सर्वद्वन्द्वसंज्ञानवाधितस्यसवेदेनविधाधिताहैरिवअयजनभासायभ्योनानयत्याभावात्पस्युतलीलाहेतुत्वान्वेस्या
 ह ॥ अद्यभ्यधीति ॥ बाधितत्वात्सम्भयोऽपिधाभससात्सर्वद्वयवशाङ्कारभावात्कालावकीकौगुक्तेनुरेवपद्विपानिभासिकसत्तायावर्ततेचेत्तद्विद्विनोदायैर्फीकचिरगुमाभ
 प्यनर्थासानकीप्यधीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्तत्तात्सर्वीकगुक्तेनुरेवोप्यापनभ्यासभ्यानाकालकस्ययत्नेवत्यम्यतद्विषयकस्योप्युक्ततादिभ्योविद्विर्ककालाभ्यामनेकीकरोति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

बोधयित्वा जाग्रहकं क्त्वचेतसास्वचित्तारो न चित्तेन चेतनेन स्वार्थविदाभासलक्षणेन तत्त्वज्ञजीवेन च योजयामास ॥ अतएव भिक्षाजागरणवर्त्तमानः । दत्तप्राप्त्यप्यप्यवस्थां
 दादिरुद्रात्तशरीराणां तत्त्वपचानां च निरनुदत्तिबाधप्रसङ्गो निरस्तः ॥ सर्वरुद्राशजीवप्रवेशकल्पनेन तदीयसत्त्वकल्पनेन विचित्रजो जकाटुदशेषवलेन च वाधितानामपि सर्वपा
 माकल्पतमनुदत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकाले चिरकालो नैकजन्मानुभवलक्षणस्य स्यात्तरुद्रशरीराद्यनुदत्तिलक्षणस्य चाथर्वस्य दर्शनाद्विस्मयं य
 यौ ॥ ४० ॥ जीवदत्तसारब्रह्मादातरम् ॥ ४१ ॥ तत्र लोपाख्यानावर्णिता रीत्याप्रविश्य भुवनभूलेका गत्वा तत्रापित जीवदास्पददर्शयम् विषयमंडलार्गतदेशम् तच्च ग्रहम
 बोधयित्वा यतं भिक्षुं चेतसा चेतनेन च ॥ योजयामास सस्मार भिक्षुरप्यात्मनो भ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमा लोका य जीवदादिमयं त
 था ॥ बोधादविस्मयाहोपिस भिक्षुर्विस्मयं ययौ ॥ ४० ॥ अथ रुद्रस्तथा भिक्षुर्द्वैवोत्थाय जग्मतुः ॥ क्वापि जीवदत्तसंसारं चिदाकाश
 ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्र तद्भुवनं गत्वा तद्द्वीपं तच्च मंडलम् ॥ विषयं तत्पुरं तच्च तंच पाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुसंददहशतुर्नष्टसंज्ञं जीवदत्तकं श
 वम् ॥ स्थापयित्वा वपुर्भावं प्रभातं भवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तत्र बोधनि योज्याशु चेतसा चेतनेन च ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तरुद्रजीवदत्तभिक्षुकाः
 ॥ ४४ ॥ बोधवंतोऽप्यबुद्धाभाविस्मिता अप्यविस्मिताः ॥ बभूवुर्गणिस्थिताश्चिन्नकृताकारा इव क्षणम् ॥ ४५ ॥ अथ जग्मुश्च ते सर्वे क
 चिद्बोमनि संस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धं परिभूतस पुंषु मम ॥ ४६ ॥ ते तत्र भुवनं गत्वा तद्द्वीपं तच्च मंडलम् ॥ विषयं तच्च तं ग्रामं प्रापुस्तं
 दाह्यणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रतेदददशुः सुसंकलत्रवलितं ग्रहं ॥ कंठे गृहीतं बाह्यपावहिर्जीवमिव स्थितम् ॥ ४८ ॥ तत्र बोधनि योज्याशु चे
 तसा चेतनेन च ॥ तस्यास्ते बहोऽप्यन्ये स विस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथ जग्मुश्चिदाकाशकचित्तं च तित्तं चित्ते ॥ सामंतं नृपसंसारं भ्र
 मणा भोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्ते भुवनं प्राप्तास्तद्द्वीपं तच्च मंडलम् ॥ सामंतं दददशुर्मत्तं सुतं पर्यकपंकजं ॥ ५१ ॥ हेमावदातं हेमांश्यानि हि
 तं कुचकोटरे ॥ भ्रमयैवान्वितं पद्मकाशसुसंभुवतम् ॥ ५२ ॥ क्वांताभिरभ्यावलितं मंजरीभिरिव द्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थं रत्नौघद्व
 वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तत्र बोधनि योज्याशु चेतसा चेतनेन च ॥ तस्यास्ते बहोऽप्येके स विस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्र ग्रहे पाणौ असेर्ग्रहणग्रहेयस्य तथा विधत्त जीवदत्तवददशतुः ॥ ४२ ॥ शर्वमिव सुमम् ॥ तत्र तज्जनानां स्वदर्शनो योग्यत्वाद्बुद्धिभिक्षुवपुर्भावा जीवदत्तबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
 स्य याकोटिद्वयभाजभातदत्तव सर्वस्वप्रभावस्थापयित्वा अतर्धानशक्त्या गोपयित्वा ॥ भवभूमिपुर्जिवदत्तसदतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादि पूर्ववत् ॥ अतरेकरूपा ॥ वहि
 स्त्रिरूपा ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रालिरिव ता इव ॥ ४५ ॥ व्योमनि चिदाकाशे संस्थितमप्यस्तम् ॥ आरब्धजीवदत्तचित्तरं परिणामरूपम् ॥ परितो भूतैर्नाणिभि सद्युपमसंश
 दम् ॥ ४६ ॥ ते तत्रेत्यादि पूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ वहिर्गतजीवमिव प्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चित्तेश्चिन्ताकारविवदत्तायाश्चेति तत्परिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
 पर्यकलक्षणे पकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तस्यास्तत्र स्थिताः सत ॥ ५४ ॥

तथा च तदृशवेदनमेवास्पृश्यवस्तुनिवृत्तिरेवमोक्ष इति फलितमित्याह ॥ विद्यत इति ॥ ६८ ॥ बोधना तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंविनेरदर्शनमात्रायाः स्तितस्य अन
 र्थस्थानाशोकाकदर्शनआयासः ॥ यच्च सुखतूर्णाभावेन प्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ न चाप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्पवेदनमात्रात्मतत्त्वे वेदनमदर्शनमेव क्षयो
 यस्य तथा विधमः ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायापद्वेदनसाक्षिचैतन्यत्वात्तमेवेत्यनुपज्जते ॥ यदिष्टमिति पूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टानां दार्ष्टान्तिकेयद्वैलक्षण्यतदर्थयति ॥ एतावन्मात्र इति ॥
 भेदे वैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगत्तदादी विवर्तोपादाने ब्रह्मणि देशायाः पूर्वमसंतः पश्चादास्यमाणः कार्यभूतजगत्कोटावेवेक्षितः ॥ ७३ ॥ नास्ति स्वप्नकारं
 यत्समास रूपवेदनचैतन्यतदेवाविधावरणादाभास्वर्माप्रतप्रकाशमेव स पञ्चविजगदित्यति क्रम्यस्वरूपमन्यथा ज्ञाति ॥ चिंतेश्वद्रूपस्य तस्य परमार्थिकस्वरूपं विद न ज्ञानमेव
 विद्यते वेदनं हृदयबंधो मोक्षस्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरं ते स्यात्तदेवाशुहृदीकुरु ॥ ६८ ॥ सर्गासर्गौ बंधमोक्षौ वेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ
 बोधनाच्चोभौ यथेच्छसितथाकुरु ॥ ६९ ॥ असंविनेस्तु यन्नास्ति तन्नाशकाकदर्शना ॥ तूर्णोभावेन यत्प्राप्तमेवाशुविद्वित ॥ ७० ॥
 यद्वैवेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनं वेदनायायद्विष्टतस्माच्चरेत् ॥ ७१ ॥ वीचि यथां भस्मः स्पंदो जगच्चैव तथा चित्तौ ॥ एतावन्मा
 त्र एवात्र भेदो यद्रूपमुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेषु सत्तु बोध्यादितं भासि ॥ जगदादौ तु देशाया असंतो जगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा
 स्वरं विजगदित्यति भाति मास्वत्वं वेदनं विद न मेवाचितेः स्वरूपम् ॥ वाचि स्थितं भवति च तदुपोहभेदोऽहं भेदोऽहं प्रशांतवचनस्तु शिवः परात्मा
 ॥ ७४ ॥ संवेदनं सर्वद्वितीह शब्दादथाभिन्नौ न कदाचिदेतौ ॥ वीच्यं भस्मोद्वहति नोचितोक्तिर्यस्याज्ञातायां त्विदमेव युक्तम् ॥ ७५ ॥ इ
 वां वा० दे० मो० नि० पू० जीवदो० स्वप्नशतकद्रोचकथनं नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७४ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ जीवदवाक्षणादी
 नां हंसादीनां मुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणां संपन्नं किमतः परम् ॥ ७५ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ रुद्रेण सहसंभूय प्रबुद्धाः सर्व एव ते ॥ मिथ
 श्वदृष्टसंसाररुद्रांशाः सुखिनः स्थिताः ॥ ७६ ॥ तेन रुद्रेण तां मायामवलोक्य यथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामिव संसारस्थितिं ते प्रेषिताः पुनः ॥ ७७ ॥
 न जडम् ॥ एतद्वेदं छिष्टं विजगत् ॥ अन्नेन सोम्य शुभेनापो भूतमन्विच्छेत्पादिश्रुतिदर्शितोपायं रूपो ह उच्यते ॥ तयोपसंहृतं तु तद्वाचारं भणविकारो नाम धेयमिति श्रुतिदर्शितदिशा
 वाचिवाच्यावे स्थितं भवति ॥ प्रशांतवचनवाच्यावमपि यजतया विधस्तु पर शिवः परमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवमवेदनमात्मचैतन्यसर्वाजगदिति च शब्दादथाच्चोभिन्नौ स पञ्चो न क
 दाचिदेतौ द्वौ स्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञातायामिदमेव युक्तं न तु ज्ञातायामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिषष्टितम सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ तैस्ते
 द्वौ पुनस्तेषां शेषभोगो ब्रवण्यते ॥ ततो रुद्रगणत्वाभि संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ ७६ ॥ अक्ष्वादि रुद्रा तदेहं व्यातारालिकाटनवतिदेहेषु भोजकप्रारब्धशेषाः सति न वेति सदेहात्तदुत्तातरा
 म पृच्छति ॥ जीवदेति ॥ किं स पञ्चस्यामशरीरवद्बाध उतापेव्यवहारोपि स पञ्च इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ते रुद्राशामिथ श्वदृष्टपूर्वोत्तरसंसारः संतः कृतकृत्यत्वात् सुखिनः स्थिताः ॥ ७८ ॥
 तेन कैतु कदर्शनाय प्रथमपदत्तेन रुद्रेण ॥ ता जीवदादिसंसारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयनादिपरार्धवसानतः प्रारम्भक्षये भोजकाधिपालेन सह ॥ जगद्यनिभाससायतो वा ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषां कृष्णानां दानीमत्य कद्रससारस्य यत्संस्थानदर्शनयत्ना
 क्रियेत तत्प्रभुत्वात्प्रभुत्वात्तारालिकबीषाद्विषसारप्रत्येकमाययौत्समाक्षीषजगदभित्यय ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्रिविध्यनीत्युत्कर्षसिद्धिरामसवाक्कालेन स्वस्वसासारेण स्थितादिति
 स्यते ॥ ८ ॥ माध्वपुराणार्थस्य विरोधकिं सासपायस्य स्य ॥ ९ ॥ अरो अधिधानविषय एव अभ्युत्थितोऽसकृत्प्रत्यक्षत्वात्तानां विवेकेन सक्त ॥ तत्र सद्रसत्ववहितत्वात्
 त्रिकार्ष्यकविरितं रूपपूर्वोत्तरकाल्योर्गोहितत्वेन तत्त्वव्यधिधानतु यत सवास्ततोऽस्तेन तत्त्वतदीय भोजकादोदोधिनां कांक्षिकार्थस्यायकिं यासां मध्यमित्यर्थं

॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ गच्छतां शुनिजस्थानं तत्र भुक्ता कलत्रके ॥ कचिकालं स भोगान्मत्सकाशमुपैष्य ॥ ४ ॥ त्रिविध्यमदशाये
 गणान्मधुरभूषणा ॥ ततो महाप्रलयतोऽस्यामलत्वरपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रस्तेषां सौतरधीयत ॥
 अत्यससारसंस्थानं रुद्राणां मध्यमाययी ॥ ६ ॥ प्रययु स्वास्यदत्ते पिजीवदद्याक्षणादय ॥ स्वकलत्रे समर्द्धे हृत्पयचित्वाय कालत ॥ ७ ॥
 रुद्रलोकं समाप्ताय भविष्यति गणोत्तमा ॥ कदाचिद्बोधितस्य तत्तत्कारकारकरिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
 जीवदद्याक्षणादय ॥ कथसत्यत्वमायता सकल्पायैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ सकल्पसत्यता त्वद्विशेषकल्पस्य
 ताम् ॥ तत्र यन्नास्ति तन्नास्ति यत सर्वास्तत्त्वदम् ॥ १० ॥ यत्समर्द्धे सत्यस्य संकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथा विद्यते तत्र अस्वर्कालतदात्मक
 म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मनः तत्रागत्वा देशान्तरं यथा ॥ देशाद्देशान्तरपद्वन्नगत्यात्मादिकविना ॥ १२ ॥ नलभ्यते तथा स्वप्नो विना तन्नलभ्य
 ते ॥ सर्वमस्ति चित्तं करोष्ययलोकयत्सौ ॥ १३ ॥ चित्तया तद्वाप्नोति सर्वान्मत्वादिविस्तृतम् ॥ सकल्प स्वप्नकल्पगमया च दर्शया
 व्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यां विना त्वेनलभ्यते ॥ येषां तु योगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सकलकल्पस्य धिधानतः कालकालात्तत्त्वतः प्रवर्तमाना विद्यते ॥ ११ ॥ गत्वा देशान्तरपथेऽन्तर्द्विषणोति ॥ देशादिति ॥ यथा मधुराद्विशोऽन्तरपाटलिषु
 पादितं त्रिविधमानमपि निर्गमनात्मा स्वस्थमन आदिष्वच्छुद्रादिपाटलमहारादिकालाद्विवेकोपवेदायुरुपदत्त्यादिककारणकलापविनानलभ्यते तथा स्वप्नो विना तन्नलभ्य
 मो स्वप्नो विना तन्नलभ्यते नित्येणान्यय ॥ १२ ॥ चित्तं कोशकोरासद्विशेषवशात्तानां कोऽवसानेन यथा यथा आलोकयति सोऽवकाटोदोधिनां वासनाभिपर्यालोचयन्ति तेषां
 धाविताद्विज्ञातसमपानद्विषय रूपदृश्यतया आभोति ॥ १३ ॥ सत्यस्य स्वप्नसंकल्पगमयेऽनुगम्यत्वात् नित्यं कालपायसमाह ॥ सकल्पवृत्तिः ॥ आभ्युत्थितोऽसकृत्प्रत्यक्षत्वात्
 परमिति ॥ अभ्यासयोगाभ्यां विना त्वेनलभ्यते ॥ तेषां च योगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेनचित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपि स्वसांकल्पिकमर्थानलभतइत्यसत्यसंकल्पनास्यसपन्नेत्याशयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्राशुराक्ययतश्चित्तसकल्पिततदस्योभयाश्रयाहुभयभशप्राप्तौतिनैकवस्थिरीभावतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १६ ॥ यतइत्यत्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्थः ॥ उक्तमेवार्थसामान्योक्तिसि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥ १७ ॥ ककुभादिशम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रकतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथापसिद्धरुद्रदेवसर्वइयेनसर्वलब्धम् ॥ अस्यापितथास्थिते ॥ तेआतरालिकाजीवटादयोऽनवतिभिश्चसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्कृतोन्योन्यनपश्यति ॥ २१ ॥ तर्हिनेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अभबुद्धाहति ॥ जीवानामताससारभेदास्तद्वोधिनास्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥ २२ ॥ तथातद्रूपाबहुलपाश्चसर्वसर्वत्रपश्यातिवतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्ययतोभयभ्रंशंसप्राप्तोत्युभयाश्रयात् ॥ सर्वव्याप्तिमतकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्धयति ॥ १७ ॥ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्तोत्युत्तरांदिशम् ॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥अत्रस्थार्थपरैरेवसंस्थितोर्थावगम्यते ॥ अत्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पप्राप्तुमिच्छति ॥ १९ ॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्वयम् ॥ तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम् ॥ २० ॥ प्राप्यसर्वात्मनालब्धंवतथासर्वतथास्थितेः ॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृथक् ॥ २१ ॥ पश्यातिचैतनान्योन्यरुद्रज्ञानादितेततः ॥ अभबुद्धाप्रजायतेजावाजीवांतवोधिनाः ॥ २२ ॥ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्चतेइह ॥ इहविद्याधरोहस्यामहस्यामिहपंडितः ॥ २३ ॥ इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ ॥ एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ध्यपण्डित्यमेववा ॥ २४ ॥ देवत्वंमानुषत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः ॥ तुल्यकालमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः ॥ २५ ॥ सर्वशंस्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्यास्यकशक्ता ॥ अनंतश्चांतपुंक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः ॥ २६ ॥ सविकासःससंकोचोऽहिंसस्तेनचिदात्मनः ॥ यदिच्छतिदस्यांगजंतुःसंपद्यतेस्वयम् ॥ २७ ॥

तेतदिच्छयैव जायतइत्यर्थः ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनैर्नृतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्वह्नारव्यवस्थापामयभिश्चसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदितत्तत्सर्वकमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुंसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रियाक्रमैस्तुल्यकालवाकर्तुर्मूलसमर्थः ॥ २५ ॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति ॥ यतोयजीवपरमार्थतोऽनंतःअतोस्यस्ववंशक्तय सतियतश्चायमैकेकेदेहाभिमानलक्षणोनेनपरिच्छेदेनपुंक्तःअतोस्यैककार्यत्रयशक्तितासि ॥ शक्तिसुभावादानुसारतश्चतत्कार्यस्वभावोस्यव्यवस्थितइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अतएवप्राणिकमार्नुसारेणस्वर्गनरकायनर्थसहस्रसर्गात्मनामविकाससर्वप्राणसहारेणप्रलयाल्मनाचससकोचोजगदीश्वरःअहिंसोहिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यद्योपशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसयःस्वयंपदिच्छतिदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनईश्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेनेनैकचित्कस्यचिदितिदिकियतइत्यर्थः ॥ तथाचभागवतोवाटारायणस्यसूत्रम् ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७ ॥

१ वद्धादिच्चाडिप्राशक्तियदयोरीकगितिस्त्वनस्थभाप्यस्थैकयटोक्तेः २ पुस्तकातरेमूलटीकयोर्पुनर्कइतिपाठः

॥ ४ ॥ मङ्गायतयतः द्विपराधावसानतः भारभ्यक्षये भोजका विधाते रोगसह ॥ जगद्यति भासस्यतोषा ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषां कदाणां तदानीमत्य कष्टससारस्य यस्य स्वस्थान दर्शनं यस्ता
 सिद्धेन यमभूतमभ्यमोगा लिक जीवदादिसंसारयत्ने कमाय यो स्वमसाशीषजगदभित्यय ॥ ६ ॥ ७ ॥ अविष्यतीत्युक्तैर्केशिद्वारामसवाहकालोते स्वस्वससारैरुषस्थिता इतिग
 म्यत ॥ ८ ॥ प्राग्भूतायृष्टायस्यैव विशेषजिज्ञासाया प्रभास्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेषाधिष्ठानधिरारापुष अय्यस्तो रेतुसकष्यस्य सत्यनिधेकेन त्यज ॥ तमस इतस्तथा हितसक
 भिरकार्यं यत्सरति रत्नरूपपूर्वतरे कालयोनो लितरे वना लितरत्नमधिष्ठानं युत सर्वाभ्यगतो ह्येवेति तत्तदीय भोजका दटो द्वो धिमसां कल्पिकार्यस्या र्कक्रिया सामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ गच्छतां शुनिजस्थानतत्र भुक्का कलत्रकै ॥ कथित्कालं समभोगान् भूतसकाशमुपैष्यथ ॥ ४ ॥ अविष्यथ मदर्शाये
 गणामतुरमुपणा ॥ ततो महाप्रलयतोया स्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रस्तेषां सौतरेधीयत ॥
 अत्यससारसंस्थान रुद्राणां मध्यमाययी ॥ ६ ॥ प्रपयु स्वास्पदं ते पि जीवदबास्रणादय ॥ स्वकलत्रैः समर्द्धैश्च पयित्वाथ कालत ॥ ७ ॥
 रुद्रलोकसमाप्ता प्रसविप्यतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्भ्रातृमिदं श्रुते तारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ भिक्षुसकलरूपास्ते
 जीवदबास्रणादय ॥ कथसत्यत्वमायाता सकल्यार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ संकल्पसत्यता त्वशेत्यजसकल्पसत्य
 ताम् ॥ तत्र यथा क्लितया क्लियत सर्वात्मतपदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदं श्रुतं यच्च सकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथा विपतंतत्र सर्वकालं तदात्मक
 म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतया गत्वा देशांतरं यथा ॥ देशादेशांतरयद्भगवत्यात्मना दिकविना ॥ १२ ॥ नलभ्यते तथा स्वप्नो विना तन्नलभ्य
 ते ॥ सवमस्ति चित्तं कोशयपया लोकयत्सौ ॥ १३ ॥ चित्तया तदवाप्नोति सर्वात्मत्वादविस्तमम् ॥ सकल्य स्वप्नकल्पगमया च दशथा
 प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्या विना त्वेतन्नलभ्यते ॥ येषां तु योगविज्ञानदृश्य क्लृप्ता स्मिता ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ स्वकालयत्सवधिधानतदात्मकभूत्वा तद्देशकालात्मतया तत्र प्रसवयिष्यते ॥ ११ ॥ गत्या देशांतरयथेत्येतद्विषणोति ॥ देशादिति ॥ यथा मयुरादि देशांतरपाटलिपु
 धादि रथदिपमानमपि गतिगमनमात्मा स्वस्थमभ्य आदिपदाश्च द्युतादि पाटलमङ्गरादिकालस्तद्विषेकोपेष्टा युरुपइत्यादिक कारणफलप्राप्तिनानलभ्यते तथा स्वप्नोपहितमभायसुषु
 प्ता स्वप्नोत्तरे चानष्टम्यदन्ति येषां मध्य ॥ १२ ॥ चित्तकोशकोशसदृशसंघासनकोशश्चानेयया यथा आलोकयति भोजका दटो द्वो धिनवा सनाभिपयार्थलोचयति तथात
 यादिदं अविज्ञातसमयाद्विपयकषट्पदयतया आभोति ॥ १३ ॥ सवस्य स्वप्नमसकस्यादेर्गुणपद्वरनिर्दिष्टकटपायसमाह ॥ सकल्प इति ॥ आप्यते तद्वशाभ्युच्चिन्ति शेष ॥ १४ ॥
 परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकरौद्रमेत्यय ॥ तेषां भूराणां विनाप्यभ्यासस्तत्पदयोगसिद्धिफलमस्तीति विशेषमाह ॥ येषां त्विति ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ एवमेव सर्वेषामपि जीवानां मरणकालोद्भूतस्य कर्मैव स्वप्न इव जगदात्मना आभोक्ष्यमातीति बोध्यमित्याह ॥ सर्व एवेति ॥ ३ ॥ एवं भिक्षालेव तन्मपरिच्छिन्नं स्वरूपं प्रत्यक्षा
विधोषि देही देहपरिच्छिन्न इव आभोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अनया भिक्षुकथया ॥ ४ ॥ परापूर्णास्वरूपात्प्रत्यक्षितामासर्वोपि जीव इति एवमकार एव न केवलं भिक्षुरित्यर्थः ॥
अहरहः प्रतिदिन स्वप्नेनः अनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदुःखकचित्केन चिन्मिन्नेन परिपश्यतीति प्रेरणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानीं बध्मोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥
देहेति ॥ देहनाशो हमित्यभिमान एवातो बध्मत्वात्मा एव मोक्ष इति निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ किंचिदुक्तं कामोराभोवर्णिता र्थप्रबोधमाश्रयार्थिभिर्नयेन व्यक्तं किं ॥ अहो इत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्य मृतिजन्ममयी स्थितिः ॥ भवत्येव चिदाकाशरूपिण्येवाकृतिगता ॥ २ ॥ पृथक्कृत्यैक्यमभ्येति स्वात्मा संसारखंडक
म् ॥ सर्व एव मृतो जंतुः पृथक् स्वप्न निभात्मकम् ॥ ३ ॥ एवं तत्स्वरूपोपि देही चामोक्षमाकुलः ॥ जीवयूथं जयातुभ्यं कथितं कथयानया ॥ ४ ॥
परात्प्रत्यक्षितामिति भिक्षुरात्मकेवलम् ॥ मोहान्मोहांतरं याति जीवो हरहरे वनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टो ह्यधो धउपलोक्यथा ॥ परमा
त्मपरिभ्रष्टो जीवः स्वप्नमिमं दृढं ॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपि स्वप्नाद्याति स्वप्नांतरं पुनः ॥ स्वप्नास्वप्ने विनिपतन् नृपैव दृढदृढकिल ॥ ७ ॥ परिपश्य
ति जीवो तर्मायया जर्जरीकृतः ॥ कचित्केन चिदेवेह कदाचिदपि वा स्वयं ॥ ८ ॥ देहनाशो हमित्यंतो मुच्यते स्वप्नप्रपद्यते ॥ ९ ॥ श्रीराम उवाच ॥
अहो नु विषमो मोहो जीवस्यारूपजायते ॥ १ ॥ यथा सुप्तस्य सो केन नानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानो ग्रया मिथ्यामाययानिपत
त्यलम् ॥ १० ॥ अहो नु खलु वैषम्यं भो मं निजवदुच्यते ॥ भगवन् सर्वदा सर्वसर्वदैव जगत्स्थितौ ॥ ११ ॥ त्वया संभवतीत्युक्तं यथा तच्चानु
भूयते ॥ एवं गुणविशिष्टात्मा तन्मोहात्मा सा भिक्षुकः ॥ १२ ॥ क्वचिदस्ति न वा स्यंतरालो क्यकथया शुभे ॥ १३ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अ
द्य राज्ञोऽसमाधिस्थस्त्रिलोकी मठिकाभिमां ॥ १३ ॥

१ ॥ स्तोकेनात्मेनापि मदश्च भादिनिमित्तेन सुप्तस्य मनः स्वाभावाय यायथा अलभ्यतंती भो मैवमप्यदुःखसकदनिपतति तच्च निजवत्सत्यवस्थीय वद्वा उच्यते तद्देहो आश्रयमिति
प्रेरणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वसर्वं सर्वदा स भवतीति च त्वया पदुक्तं तदप्यनुभवात् षष्ठमभा भूदित्याह ॥ भगवन्मिति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टा र्थाभिर्न दनेन गुरुप्रतोष्यत्वया य भिक्षुर्म
द्वोधा यकल्पयित्वा क्त उक्तं चिदस्तीति स देहेन कौतुकात्पृच्छति ॥ एवं गुणविशिष्ट इति ॥ तन्मोहात्मा तादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥ अतर्पणेन आलोक्यत्वद्वोधा य
यथापि कल्पयित्वा मया भिक्षुरुक्तस्तथापि तद्वाक्यस्यादृतत्वायोगात् कचित्संभावित एव सः तस्य च योगेनाधुना दर्शने उक्त्यानेविलंबः स्यादित्याशयेन वसिष्ठस्तत्कालोचितं भवा च
अवेति ॥ १३ ॥

दशानि धारणाभ्यानयनफलदर्शच्छिक्त्रोन्मेषधार्मिकपाथस्थितिमुदाहरणेन प्रपञ्चयति ॥ स्वयं संपादितं रित्यादिना ॥ तत्तद्वशात्काळानुसारिणामप्यनुपहानं पदं कांक्षायाः प्रकाशकार-
 कियमाकथं ॥ इह स्वगृहेऽभ्यस्य यमेच्छ्यंते तत्र भवनानां देहादिकमभ्यसया निष्ठिति ॥ २८ ॥ इह लोके अभ्युपसर्गादिपुण्यायोगिनो येषां पारमार्थ्यभोगो न तिष्ठतीति पूर्ववर्णाभ्यस्य ॥ एतदेव
 विधायिनिर्वाचयिष्य ॥ सर्वेषां चोदासीनां तत्र त्रयस्त्रिंशत्तन्मिथ्यानेन भायद शाला आभवात् ॥ तत्र भगवतो वृत्ताभ्यस्य सपात्राष्टिभ्यो गसां भर्तृत्वं स्वभावं कर्तव्यं पुराणादीनां सिद्धम् ॥ २९ ॥
 ज्ञापयन्त्यादिनाभ्यस्य हरति ॥ स्वर्लोके योगिनी गणमप्यतिष्ठत्यस्य भूलोके पशुपेयापुपहारपहणार्थं यति ॥ ३० ॥ अस्मिन् भाषाभाषाणां जगतां नो जने स्थाने चतुर्दशसहस्रराक्षसस-
 धायसहस्रस्य पन्नयुनोको भवति ॥ ३१ ॥ तेषां भक्तानां तिनमस्कारादिना पार्थिवे ॥ भक्तानां कृपाशानां निःशुभं गृहीतुं पुनर्मुकुले भानुष्यं पातितं त्रयचक्रसमायाधुर्यो धनार्थिभ्यो मोह-
 मार्यकं सहस्रमयति ॥ ३२ ॥ कान्तानां सहस्राणि पोदासहस्रजन्यकालमप्युक्तं दशिरौष ॥ सप्तदृष्टोति नो यद्वदिति ॥ यथा निभिराकाशे दिशि दिशो गन्तव्यं सर्वमाणिनां भेदुषस-
 स्वयस्य पाठितैरेभिर्दशकालकियामने ॥ योगिभ्यो योगिनश्चेति पुस्त्यन्वयमवच ॥ ३८ ॥ इह वा सुभोगेन हृष्टमेतदनेकश ॥ कान्तं वी-
 र्यां गृहेति पुनर्मवर्णमयदो भवत् ॥ ३९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौ तिष्ठन् ज्ञायते पुरुषो भुवि ॥ पृथ्व्यं याति तिष्ठत्यो योगिन्यो योगिनी गणे ॥ ३० ॥
 शक स्वगासनं तिष्ठन् याति यज्ञाय मुर्विकां ॥ सहस्रमेकं भवति तया चास्मिन्ननादने ॥ ३१ ॥ तृणां शतानि भक्तानां भानुष्यं याति तन्वते ॥
 एकं सहस्रं भवति तया चैव जना इन ॥ ३२ ॥ अशावतारलोलाभि कुरुते जगती स्थिति ॥ एकं कान्तं सहस्राणि तुल्यकालं निमं पवत् ॥ ३३ ॥
 एव ते भिक्षुसकल्यार्जिवदवाक्षणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशात् स्वसंकल्पयुरीगता ॥ ३४ ॥ तत्र भुक्ता चिरं भोगान्वाप्यरुद्रपुरत ॥ गणना-
 मावसंतलस्यास्य तिसपरेच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यं प्रकृष्टनवकल्पलतालये पुरुद्वेण साकमुत्तरजगुलुच्छ्रंकेषु ॥ नानाजगत्सु च तदा शिवप-
 तनेषु विधाधरीष्वमरमौलिधराध्वरेजु ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणं पू० गणत्वमिति निर्वाणं चतु पधितमं भर्गं ॥ ६४
 ॥ स्वमशत रुद्रं यंसमाभम् ॥ ॥ श्रिवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इषदृष्टो ययाते न भिक्षुणा चेतसि अभ्य ॥ भूतप्रयत्नमेवैव पृथक् कृत्वा सुप्रभ्यति ॥ १ ॥
 श्रयमर्थाच्च भवतानि करानि हत ॥ २ ॥ वर्जितरित्यामकरो विनोप्यमिथाह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्य विज्ञानमभ्यनुष्ठानद्वारात् ॥ तत्त्वकल्पानुसारिणो येष रुद्रस्याभ्यनुष्ठानद्वारात्
 सप ॥ ३३ ॥ ३५ ॥ तेषां भवितव्यत्वे हर्षं भुक्तेषु भवद्भुक्तेषु कल्पनेनेच्छिकं विहारो युगपदस्वत्स्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेषां गच्छरुद्रजगुलुच्छ्रंकेषु ब्रह्मसत्त्वकेषु प्रभुत्वेन भक्त-
 कृतत्वात् ॥ इषदृष्टो ययाते न भिक्षुणा चेतसि अभ्य ॥ भूतप्रयत्नमेवैव पृथक् कृत्वा सुप्रभ्यति ॥ १ ॥
 पुमिधनेषु वषपम्यत इत्यमरमौलिधरा अमरमणनिधारकमभ्युपार्णं च द्रवीलीधारायतीति वा अमरमौलिधरा सरोरे कुर्वन् ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० नि० पू० चतु पधितम-
 वतना ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ भिक्षुभ्यां पात्रसर्वेषु नो भेदुषस्य उच्यते ॥ रात्राभ्यस्येय्याभिषो सभोगेन स्थानं भवणं यते ॥ १ ॥ यथा वर्जितप्रकारत्वेन भिक्षुणा स्वचेतसि यो भगवत्पदं पदं दृष्टः आ-
 वातं स्थिति एव भिक्षुं स्वसंभूतमाकन शुभाशुभकलसं गणयन्नेव कलावस्याया पृथक् सत्त्वानोप्यतिरिक्तमिदं कलाशुषुस्पष्टमप्ययतिना गुणभाषमप्यन्यदस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

दृक्शब्दागुरिमेनहलंतादापिदीर्घदेशस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकूर्ताप्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशति किल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेतुर्वैहर्कव
 ल्यायचरमसाक्षात्कारमाप्तम् ॥ तत्कुत ॥ यतो नियोतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु ॥ ११ ॥ तथाप्राग्गर्णितप्रकरेण ॥ १२ ॥ एवंप्रविध ॥ अथास्मिन्कले ॥ अयद्वितीय ॥
 तृतीयोपोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्सद्वेअलिनाअलिङ्गमतामयाअस्मिन्सर्गोत्तरीयोपोपलभ्यतेतिपूर्वपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अयमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशोकोपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदेशोनामस्थितएवसमाधये ॥ १५ ॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
 र्गलंभृद्धानभंगभीताविशंतिना ॥ १० ॥ श्रुत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसाभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेतुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
 राजयोधाननिष्ठस्यगतस्तस्यैकविशंतिः ॥ सतुवर्षहस्त्राणितयाचितेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चिदाकनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
 अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोपोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेनसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोव्योजगत्यद्वादराति
 ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोऽलक्षस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्यलीलयासर्गमयासंप्रोक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
 कोशशाधिनिर्गर्गे ॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवमेवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यत्यभवत्सर्वपदार्थाः
 सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपिचेमुनयाब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
 पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यामुक्तनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवजन्मादिनाभाव्यंवासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
 नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणागिरसापिच ॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
 येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवाप्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्ततसर्गेष्वप्सिववर्वाचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकंचिकेचि
 दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीपस्तभाःकेचिन्मकटाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेपानिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

सर्गादन्येसर्गासंप्रोक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोऽलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनकर्मोविद्यते ॥ १६ ॥ एवब्रह्मा
 हभेदेनसदृशपदार्थकमेतदृशभिक्षवाप्यनताःसंभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्मार्गमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
 भिक्षुसदृशसमाचारैस्वसदृशसमाचारैश्चभाष्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाष्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलत्रंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यामुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
 एवंविधस्यरूपस्यस्थानस्यक्रियाणांचास्पदमपिप्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपानपाययथाद्रव्यकोटिहोमोवापमेहस्तन्निमित्तिपावद् ॥ १४ ॥ घनगजितमंभमासलपुट ॥ तस्यबासवस्य ॥ १५ ॥ धाननपुत ॥ का०१॥१८०५२५ ॥ १६ ॥
सत्तेननेर्पुर्भवेत् ॥ १० ॥ अहम्यापारमाङ्गिकनिषधर्मसपाद्यामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तसालशाखावितयत.अभ्यस्त ॥ उपविष्टार्थानुसधानमुत्वेनक्षणाभिषयुनाराम
पुष्टायप्रवणैर्लोक्यननिद्राभावात्कल्पमिव ॥ १९ ॥ स्वधरभूषणभूतसपोरशिष्यमतिबासपातकीनेषधरत्नस्यकापपरयेष्वातेसतिरशरयसभाभामस्तनपापूर्वपुर्वद्वयपुन
आप्यानलोककरचनेनप्याप्यानश्रवणोचितसभासन्निधराकरचनेनस्यो ॥ २० ॥ दृष्टिशीबासिष्ठम मात्यर्यमकारोनिषाण पू०५५५८१८०५२५ ॥ २१ ॥

गिहुरेरेक्षितनास्तीतिनेक्ष्यप्रातर्वंताभ्यहम् ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ मुनीर्चैवकययतिबहिर्मंभ्याङ्गिर्हिम ॥ १५ ॥ उद्भूतलप
क्षुब्धपनगजितमंसल ॥ तत्पुन्यपायोकस्यपुण्याजलिपरंपरा ॥ १५ ॥ तृपापीराविटपिनपुष्यंवातधुताहव ॥ पूजयित्वा मुनिश्रेष्ठा
नुदतिपुन्यस्यविपर ॥ १६ ॥ सभातदनुसोत्तस्योत्तप्रणामपरंपरा ॥ क्रमेणत्यस्तनेनैवजन्मु खेचरभूचरा ॥ १७ ॥ स्वास्पदपुष्यपारा
रामहम्यापारमाहता ॥ सर्वसपाद्यामासुनिजधर्मक्रमोचितम् ॥ १८ ॥ चितवर्तानुनिप्रोक्तमहीचरनभश्चरा ॥ ज्ञानक्षयंक्षयामिव
निन्मु दस्यमिवपिच ॥ १९ ॥ प्रात पुन प्रत्यतकायपरंपरेस्मिन्जातेजनस्वचरभूचरभूतसप ॥ आस्त्यानलोककरचनेनतयवतस्याव
न्याभ्यमंघदनपूजिनपुण्यलोक ॥ २० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वि० योत्तरविस्मयवर्णननाभ्यपचपटितम सरं ॥ २१ ॥ ॥ ६५ ॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ वसिष्ठमुनिसमुक्ताविश्रामिजादिसयुता ॥ स्थिता खेचरसिद्धीपाविश्रान्तावृपनायका ॥ १ ॥ सरामलक्ष्म
णासंवतर्पवायसमायसो ॥ सौम्यासमसमाभोगारांतवातेवपस्थिनी ॥ २ ॥ अनवेक्ष्यवचप्रश्नमुवाचायमुनीश्वर ॥ बांधवयतिबलादे
वसानुकुपाहिसाधव ॥ ३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजनरघुकुलाकाशगशांकरपुनंदन ॥ त्यामयाज्ञाननेत्रेणसमिक्षुभोक्षितश्चि
रम् ॥ ४ ॥ ध्यानेनाहचिरभ्यातक्ताहनिस्तुटिदक्षया ॥ दीपानिसप्तविपुलंकुलशैलसपवताम् ॥ ५ ॥ यावत्कुनश्चिदप्येवमिदुलभ्यो
तादृश ॥ यथकिलमनोरान्यंयदिरप्युपलभ्यते ॥ ६ ॥ ततश्चिभागशेषायांराभ्यापुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरंयातावेलावातद्वार्णव
म् ॥ ७ ॥ जिननामैपतत्राक्षिश्रामान्जनपदोमहान ॥ वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसश्रय ॥ ८ ॥

अप्यहस्यापयलनमिश्रोदशनमुष्ण ॥ तादृशानंतपाभ्येधर्मनानाभूतमाचिनी ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ मतोभ्यासलोनायका सामनादयश्चविश्रान्ताउपविष्टा ॥ १ ॥
पथनपयवतीसरा ॥ २ ॥ यथायनेक्ष्यकपतीक्ष्यपयउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयमतिज्ञातत्वावितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षितोऽभ्यष्ट चिरमक्षिप्यमेक्षितदतिबा ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ यावन्तलभ्यताधरेश्विरयोमदतिपूर्वेणान्यय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याक्षाशयाविराकांतरेशयातोमनसापयल्लोचिषतवानितिपावद् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्ञानपवाहुपरि
परोत्तिजननामापयमसिद्धाजनपरोत्तितप्रजनपदेविहाराख्योजनसमयोयद्भुजानाभयोदिरशोक्ति ॥ ८ ॥

दकृशब्दाग्निरमेतेनहलताहापिदीर्घदेश्यस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकूर्द्धाध्यानभंगमीताःप्रियाअपिभुत्यानोविशतिक्लि ॥ १० ॥ तस्याभिक्षाः ॥ सवन्तुवदहंकव
ल्यायचरमसाक्षात्कारग्रामुम् ॥ तत्कृत ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातुः ॥ ११ ॥ तथापार्थगीतप्रकरणे ॥ १२ ॥ एवएवविधः ॥ अयास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्सर्वेअलिनाअलिबद्धमगमयाअस्मिन्सर्वोतृतीयोनोपलभ्यतेइतिपूर्वोपप्रेषणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अयमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्निहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये ॥ १५ ॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनां ॥ १० ॥ भूत्याःप्रियाःकिलतथासंतिप्रतिसाभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेतुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविशंतिः ॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचिर्तेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चिद्व्याक्तनेकल्पेभिक्षुरवंपुराभवत् ॥
अद्यविहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुरतृतीयोन्योजगत्पद्मादरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सगात्ततोऽलङ्घ्यस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्यलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्बाह्यश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यत्यभवन्सर्वपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपिचेमुनयोद्वाहणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमचारैस्तरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदनामुनाभावं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यायुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भावंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणागिरसापिच ॥ एनएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्ततसर्गेष्वस्त्ववर्वाचयः ॥ अत्यंतसदृशःकचिकेचि
दर्धसमक्रमः ॥ २३ ॥ केचिदोपलभ्याःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेपानिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

सर्गादप्येसर्गासंप्रेक्षितास्तवतृतीयस्तादृगाशयोऽलङ्घ्यद्वत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्भिनृतस्तदृशाएवभुवनकर्मोविद्यते ॥ १६ ॥ एवमस्मा
दभेदेनसदृशेपदार्थकमेतादृशभिक्षुवोष्यनतासंभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्सर्वेषुमुष्टुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपच्यन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारैस्त्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिपुनन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चाप्यपित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवविधस्यरूपस्यसत्त्वानस्यक्रियाणांचास्पदभाविव्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शणनिरमयकालासनिदङ्गमातसषटापितास्ति वहाविषेष्टालक्षणकमषपूरतिरस्तत्सर्वेधनास्ति किंनरैरपिपतिप्रीतिरक्षकेवलजुभाते ॥ तदेवह्रिभिक्षुषरिषेस्पटमित्याह ॥
 वरति ॥ अतज्जीषटारिषणिकृतपलासामलसम्यगुलभश्चक ॥ २५ ॥ २६ ॥ पातरुजमिषविकसितम् ॥ तस्येवमरादीनानाफलकलकलालाभपरयेतिषोष्यम् ॥
 अर्थानि सङ्घटनभान सार्धमहानरिर्वर्द्धिकणादिवशुदासवेदवर्द्धमशुद्धिमज्जकजातम् ॥ २७ ॥ एषभिक्षुमनशीबसर्वजीवभन स्वपिप्रत्येकजगदुपपत्तिमासखडदितस्त
 स्मरस्यानर्थायलङ्घितस्यपिष्वविषय संगतखडदितस्त्यनस्यैवमायादरोत्सर्प ॥ तेपाथमिकलढा स्वपरोपिषयनहनगतजगतस्वहामिष स्वस्वभ्यष्वहारदशानमिष्यासत्याप
 य ॥ किंस्तदतत्याह ॥ सयात्सनीति ॥ सयात्सप्यसिभिर्लवर्तकरसेपरमास्यनिनाशस्येनस्फुरतिर्गति ॥ मेनस्तत्त्वषाधेनतद्वाधत्यागुनकिंस्वित्स्यमिस्यय ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनहास्तिनोपरमनतिपतिर्हिजुभाते ॥ केनविशस्यहेरात्राअनताकृतयेनय ॥ २५ ॥ षटासामुपलभोलभहोर्माभामनोगति ॥ प्रति
 भामानमवदमित्यविकसितस्वितम् ॥ २६ ॥ नानाफलकलकलजलजलप्रानरिवांजुजम् ॥ जातसवदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ सभा
 रजालमविलसार्धवर्द्धिकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखद स्वहान्तरव्यपिचतस्यविविचनखंड ॥ भवैस्वयननुचर्तपिमि
 यनमिष्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मा० ॥ निवाणप्रकरणपू० जीषटो० भिक्षुसस्यतिकयनना
 मपद्रुपठितम सर्ग ॥ २६ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतभिक्षुगत्वास्वधोधयत्वमी ॥ नरामवहितार्थाप्रवानयनुकुट्टी
 गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवत्सिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदह प्राणवर्जित ॥ ह्रदोवैवण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
 तस्मभिक्षोस्सुर्जवांसोभूत्वापमजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयेनासौसंस्थितिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्वहेमासपर्वतबलान्भिक्षासितार्ग
 ला ॥ अतरालनुतिपुतिश्रुत्याभिक्षुदिदक्षव ॥ ४ ॥

श्रीवत्सिष्ठः ० तात्पर्यमकारोनिर्वाणप्रकरणेपू० दृष्टयदितम संग ॥ ६६ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ मिश्रोस्त्वयाधौमुक्तस्यद्वन्नासोधवणयते ॥ भिक्षुप्रीतिवदन्त्येवावधानोक्ष

भवोपत ॥ १ ॥ सद्योपयुक्तमाधोभुंभ्यापयन् अभीमलहितमयाधेयितानरामयिष्योभवाश्वाभानार्थनु ॥ १ ॥ अर्थवत्त्वस्यसवतुंनियतेरपतिश्रयदन्तिमदुक्तवित्त्वस्यत्वयेवपुष्ट
 मितिस्यपप्यसिष्ठउवाच ॥ राजन्नि ॥ ह्रदभ्याणापटमकान्नरसभाग शोधेनैववर्द्धमयायात ॥ २ ॥ सार्धैर्लवीयसत्यसकथेनमकीवगुनभाह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतद्वहेभोनय
 पात्रभ्योपमसकस्यभ्यसतेनाप्यधेतिभाष ॥ ३ ॥ मासपयतपुष्टार्गलननिकासनीयवितभिभिक्षुणाआश्रमैरतरालवार्ताभिस्तद्वहेभुमत्स्वावित्त्वमभ्यभित्तधपोपनकनुमश
 क्यमित्याह ॥ तद्वदति ॥ मासस्यपदीधामनियेवलात्निकासितार्गलासंतोभिक्षुह्रदिदक्षवोभूत्वावहितारतरालेतिव्रति ॥ बलाभिक्षाश्वाबलावतिवा ॥ ४ ॥

ततो मासतिकाय भिक्षुशरीरं निष्काल्य निःसार्य जले त्यक्ष्यति प्रज्जिष्यति ॥ तस्यां कुट्या मन्थं तत्कायाकारशिलाप्रतिमां रूपं भिक्षुगुजाभक्त्या दिव्यवहारप्रवर्त्तनाय करिष्यति ॥ दृढत्वाद्दक्षुष्णमानस भक्तमनः कल्पितदेवतारूपम् ॥ कर्मधारयः ॥ ५ ॥ एवमुत्तरीत्या मुक्तः ॥ विहारे प्राणचेष्टादि व्यापारविषये नष्टमृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमेवावलबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेन भाति पराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥ अतिवासेन निरस्यते ॥ अस्तीति अविद्यमानैव कृतजगदारभा ॥ हे भूः कटकतयेव प्रतिभासस्य यो विपर्ययोऽन्यथा भावस्तस्माच्चकारणको विषमोदयो यस्याः ॥ ८ ॥ वाचारभणविकारो नाम धेयमृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिदृष्टान्तश्रुतिवाचादाटिकभायापि इत्थमनृतस्य भवितुमायते ॥ ९ ॥ ज्ञापरमात्मा एवं अविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ स च स्वविवेकात्सर्वमात्मोति प्रथतीत्यात्सदृक्चिन्मात्रः परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ सः स्वबोधत आत्मैव ॥ अबोधतस्तु स

ततो नष्टांगसंधानं कथं निष्काल्य तेजते ॥ त्यक्ष्यंत्यन्यं करिष्यंति भिक्षुमक्षुष्णमानसम् ॥ ५ ॥ अनेनैवं सदेहेन भिक्षुर्मुक्तो व्यवस्थितः ॥ कथं प्रबोध्यते नष्टं हि हारशरीरकम् ॥ ६ ॥ एषां गुणमयीमाया दुर्बोधेन दुरत्यया ॥ नित्यं सत्यावबोधेन सुखेनैवातिवस्थते ॥ ७ ॥ असत्ये वक्रतारं भाहे भूः कटकता यथा ॥ प्रतिभासविपर्ययात्माच्चकारणकोदया ॥ ८ ॥ परमात्मनि वाचे यमित्यंमायानुमीयते ॥ तरंगातीव प्रयसि प्रेक्षामात्रा विनाशिनी ॥ ९ ॥ ज्ञोहि हि ह्यमया दीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरं व्रजेत् ॥ एवं जीवत्वमायाति विवेकात्सर्वमात्महृक् ॥ १० ॥ यो यस्य प्रतिभासः स्यादात्मैव स स्वबोधतः ॥ स एवोदेति संसारः करं जवनं गुल्महृक् ॥ ११ ॥ प्रत्येकं भूतमुदितं कृतं संसारमंडलम् ॥ भिक्षोः स्वप्नांतरं दवपरां भंगिभिर्वां भूतः ॥ १२ ॥ प्रस्तुतः प्रयज्जादेव जगत्स्वप्नो यथोदितः ॥ तथैवास्वच्छचित्तो रथोरुदः सर्वजनं प्राति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभाति सर्गः स्वप्नविलासवत् ॥ प्रत्येकमुदितस्तेन ब्रह्मांडानीव कोटिशः ॥ १४ ॥ स्फुरत्यथा तथा वास्मिन् जीवः पश्यति विभ्रमम् ॥ रूढयेयं समर्थं च स्वप्नवदीर्घमांतरम् ॥ १५ ॥ चित्सत्तामात्रमासाद्य प्रतीतिष्युतमात्रतः ॥ जरामरणदुःखानां कंचिद्भाजनतां गतः ॥ १६ ॥

एव स सारात्मना उदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायं प्रतिप्रत्येकससारमंडलं यांत्या उदितं कृतम् ॥ यथा भिक्षोः स्वमातरे अभसो भंगि आवर्ततरंगादिविभागमिव विद्धीत्यर्थः ॥ १२ ॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्य मनोमात्रनिर्माणत्वादयसर्गः स्वप्न एव चेष्टादिरपि तथैव भवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थित इति परस्परद्वयासात इत्याह ॥ प्रस्तुत इति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौ तु पितामहस्येव पितामहवत् स्वमविलासवदसत्य आभाति तेन तादृशभागेन ज्ञायते प्रत्येकमय ब्रह्मांडानीव कोटिश उदित इति निश्चीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अयं जीवो व्यष्टिप्रपञ्चरूपेण स मष्टिप्रपञ्चरूपेण वा साधारण प्रपञ्चरूपेण प्रत्येकमसाधारण प्रपञ्चरूपेण वा यथा तथा वा स्फुरन् प्रस्तुतथापि रूढयेयमिति भागसमर्थं दीर्घं विषमं प्रथतीति सत्यमत्र त्रिभिर्ध्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दीर्घस्य मदर्शने निमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतः प्रतीतिष्युतमादतता वन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्य आश्रित्य कंचिच्छिद्ब्रह्म न रतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

क्षयनिरवयवकालात्सनिर्देशमानसचेष्टापिनास्ति रेहाविषेष्टाऽऽक्षेणकमधुनिरालम्बोद्भवनास्ति किनाईप्रतिपत्तिर्भातिरेकेष्वल्लुभते ॥ तदेवैहोअसुचरिमेस्पष्टमित्याह ॥
 कति ॥ अतताजीषदाहिर्गार्कनयस्तासासमल्लस्यगुणलभभक्त ॥ २५ ॥ २६ ॥ धातरुअभिषधिकसितम् ॥ तस्येवभरदीनानानाकलहकालकल्लाभापयेतिपुण्यम् ॥
 अर्धार्धे बहुवतमान सार्धमहानविर्विक्रिणाविषुद्रात्सदेवतरेवेसशुद्धिमज्जाज्जातम् ॥ २७ ॥ एषाअसुभनसीवसर्वजीषमन स्वपिपत्येकजगदूपमतिभासस्वउदितक
 स्यतस्यार्जोवत्स्वदितरप्यविचित्र सगत्सवदितउत्स्यनस्यैषमापादरोत्थय ॥ तेपाथमिकस्वव्याख्यतेपिचतवत्तातअगत्स्वव्यामिष स्वस्वप्यमहादरागमिमिभ्यासत्याए
 ष ॥ किंस्तानेत्याह ॥ सधात्मनीति ॥ सवालप्यस्मिन्निश्चितकरसेपरमात्मानावास्थेनस्फुरतिर्गति ॥ तेनस्वतस्वधाधेमनद्वाभम्यामनुर्गोकिंस्वस्यमित्यय ॥ २८ ॥ इति

क्षणेनहोस्तिनोकमप्रतिपत्तिर्हिजुभते ॥ केवविशत्सहोरात्राअनताकृतयानय ॥ २५ ॥ कतासाभुपलभालमहोमीमाननोगति ॥ प्रति
 सामात्रमवेदमित्यविकसितस्वितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लजलेप्रानरिर्वाभुजम् ॥ जातसवदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ सन्मा
 रजालमश्वित्सार्धविक्रिणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखद स्वदांतरव्यपिचतस्यविचित्रस्वद ॥ सर्वस्वयननुवर्तपिमि
 यानमिष्यासवालनित्स्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निवाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्यतिकयनना
 मपदपुष्टितम सर्ग ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतभिक्षुगत्वासनोपयत्वमी ॥ नरामव्यहिता शीघ्रचानयतुकुटी
 गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रवन्मिषुउवाच ॥ ॥ राजसस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ ह्येदोवैवण्यमायातोनासौजीवितमाजनम् ॥ २ ॥
 तस्यभिक्षोस्तुजीवोसोभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयानासौसंस्थितिमाजनम् ॥ ३ ॥ तद्वहेमासपर्वतयलान्निष्कासितार्ग
 ला ॥ अंतरालतुतिपुतिस्थत्याभिक्षुदिदस्व ॥ ४ ॥

मीषासिष्ठम भास्यंयकारोनिर्वाणमकरणेपु पदपटितम संग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्वद्वेनराशमवप्यते ॥ भिक्षुर्भातिवदप्येवांषधामोक्ष
 भवोभत ॥ १ ॥ सवोभयगुप्तमाधेर्भूत्वापयानु अमीमव्यहितामयाधोभितानरामिषणोमवदासपाआनयतु ॥ १ ॥ अर्धवतस्यसवतुनियतरेयनिम्ययदतिमहुक्तविसृज्यत्वयेदपुट
 भित्तिसूत्रपन्थिषुउवाच ॥ राजन्निहि ॥ हेह माणोपटभकान्तरसभाग रोपेणैवण्यमयायात ॥ २ ॥ सतर्हिस्त्वदीयसस्यसकस्थेनपकीबतुतमाह ॥ तस्येति ॥ सत्यवतदेहभोनय
 दारप्यरोपमसकस्थम्वसतिनायप्येतमाह ॥ ३ ॥ भासपयतयद्द्वानलनिक्कासनीयमितिभिक्षुणाआवाभौरतरालभासिभित्तमृधैर्गुप्तत्वाद्येत्वम्वभिभित्तप्रवोपनकमुमरा
 स्यवित्याह ॥ तद्देहिति ॥ भासस्यपुतिचरमदिनेबलान्निष्कासितार्गला सतोभिक्षुदेहदिदस्वधामुत्पावहिर्वादीमरालेतिष्ठति ॥ बलान्निस्कासितार्गलातिष्ठति ॥ ४ ॥

ततो मासतिकाया भिक्षुशरीरे निष्काल्य निःसार्य जले त्यक्ष्यति मज्जिष्यति ॥ तस्यां कुट्या मन्वन्तत्काया कारशिला प्रति मरुपं भिक्षुं पुजा भक्त्या दिव्य वहारप्रवर्त्तनाय करिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानस भक्तमनः कल्पितदेवता रूपम् ॥ कर्मधारयः ॥ ५ ॥ एवमुत्तरीत्या मुक्तः ॥ विहारे प्राणचेष्टा दिव्या पारविषयेन दृष्टम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमेवावलम्बते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेन धातिपरपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥ अतिवाहने निरस्यते ॥ ७ ॥ असती अविद्यमानैव कृतजगदारभा ॥ हे भू कटकतयेव प्रतिभासस्य यो विपर्यसो न्यधा भावस्तस्माच्चकारणको विभयो दयो यस्याः ॥ ८ ॥ वाचारभणविकारो नाम धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि दृष्टान्तश्रुतिवाचादाटितिकमायापि दृश्यमनृतस्य भववानुमीयते ॥ ९ ॥ ज्ञः परमात्मा एव अविवेकाज्जीवित्वमायाति ॥ सच्चस्वविवेकात् सर्वमासौति परधृतीत्यात्मा दृक्चिन्मात्रः परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ सः स्वबोधत आत्मैव ॥ अवबोधतस्तु ततो न शङ्गसंधानं कार्यं निष्काल्य तेजले ॥ त्यक्ष्यं त्यन्यं करिष्यंति भिक्षुमक्षुण्णमानसम् ॥ ५ ॥ अनेनैवं सदेहेन भिक्षुर्मुक्तो व्यवस्थितः ॥ कथं प्रबोध्यते न पृथगद्विहारे शरीरकम् ॥ ६ ॥ एषां गुणमयी माया दुर्बोधेन दुरत्यया ॥ नित्यं सत्यावबोधेन सुखेनैवातिवाह्यते ॥ ७ ॥ असत्ये वदुत्तरं भाहेश्वरः कटकता यथा ॥ प्रतिभासविपर्यसमाच्चकारणको दया ॥ ८ ॥ परमात्मनि वाचे यमिदं मायानुमीयते ॥ तरंगातीव पृथग्विप्रेक्ष्यमात्रा विनाशिनी ॥ ९ ॥ ज्ञो हि हि स्थमया दीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरं व्रजेत् ॥ एवं जीवत्वमायाति विवेकात्सर्वमात्मदृक् ॥ १० ॥ यो यस्य प्रतीभासः स्यादत्मेव स स्वबोधतः ॥ स एवोदितिसंसारः करं जवनगुल्मदृक् ॥ ११ ॥ प्रत्येकं भूतमुदितं कृतं संसारमंडलम् ॥ भिक्षोः स्वप्नांतरं द्रवपरां भंगिनिवांभसः ॥ १२ ॥ प्रस्तुतः पृथज्जादेव जगत्स्वप्नो यथादितः ॥ तथैवास्वच्छचित्तो रथोरुदः सर्वजनं प्राति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभाति सर्गः स्वप्नविलासवत् ॥ प्रत्येकमुदितस्तेन ब्रह्मांडानीव कोटिशः ॥ १४ ॥ स्फुरत्यथा तथा वास्मिन् जीवः पश्यति विभ्रमम् ॥ रूढयेयं समर्थं च स्वप्नवदीर्घमांतरम् ॥ १५ ॥ चित्सत्तामात्रमासाद्य प्रतीतिच्युतमात्रतः ॥ जरामरणदुःखानां क्वचिद्भाजनतां गतः ॥ १६ ॥

एवमसारात्मना उदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायं प्रति प्रत्येकससारमंडलं धात्वा उदितकृतम् ॥ यथा भिक्षोः स्वप्नांतरे अभसो भंगि आवर्ततरंगादिविभागमिव विद्धीत्यर्थः ॥ १२ ॥ समद्वैहिरण्यगर्भस्य मनोमात्रनिर्माणत्वादयं सर्गः स्वमएव चेद्वधेरपि तथैव भवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थित इति परस्थिर इव भासत इत्याह ॥ प्रस्तुत इति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौ तु पितामहस्येव पितामहवत् स्वमविलासवत्सत्य आभाति तेन तादृशभागेन ज्ञायते प्रत्येकमय ब्रह्मांडानीव कोटिश उदित इति निश्चीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अयं जीवो व्यष्टिप्रपञ्चरूपेण साधारणप्रपञ्चरूपेण प्रत्येकमसाधारणप्रपञ्चरूपेण वा यथा तथा वा स्फुरन् प्रस्तुतया पिददये प्रतिभासमर्थं दीर्घं विभ्रमं पश्यतीति सत्यमत्र निमित्थे वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दीर्घं स्वप्नमदृशेने निमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तच्च त्रयतीतं श्रूयत मादृता वन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्य आश्रित्य क्वचित्कास्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

तत्तत्प्रत्ययविषयसुखतया तिलीनीषितस्त्वचिन्ताशस्यदमाधेणाय-पातात्तयाकर्ममूलोक्ताकलाकलाभुजानासंस्थितोत्सर्ग ॥ १७ ॥ परमात्मविदेवमप्यकल्पनयातद-
 धीनस्त्वद्विषयीभूत्वातद्वारमकीवनमकद्वयगततासतीआत्मनिबद्धाकारसम्भारिणीउभयपक्षविश्रयत्वाविषययाकारसम्भारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यमी-
 त्याकीवारिनामद्वयभेदस्यारिपरमार्त्तभेदे अप्याससङ्ख्येयविधानस्याप्यज्ज्योगादिप्रिपरमपुरुषार्थकलकीधमद्वैक्यदकीकरोति ॥ चित्तीति ॥ प्रत्यगात्माविचेत्युपा-
 ध्याकारप्राप्तिमापराप्राप्तिपरयात्माप्रवृत्तनपरयाप्रवृत्तिआत्माप्रत्यगात्मानिकमस्यप्रवृत्तणोमुखस्यस्वरूपेणोपनिर्धननादिवीयाधिककीवनान्मोदेवदत्तपक्षदत्तादेर्हेनान्मआदि-
 परदायाणाधक्त्वसुहृदादिनामभ्यार्दतान किनुअभेदेयुपाधिविशालाकर्ममभ्यस्तोव ॥ तथाच्युति ॥ सपरदद्वयविदआनस्यायेभ्य प्राणान्मेवमाणोनाममवतिदभ्याक्परमसुख-
 पातालंममूलंक्वाचितस्तसुदन्तशालिनी ॥ चित्ताशस्यदमाधेणरुत्वाकलेवसंस्थिता ॥ १ ॥ अचित्स्मदरूपिणीजीवनानमरूपगतात्मनि ॥
 अन्यत्रचविलुठतिगत्वासंभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनामोत्स्यप्रतिर्विवादिवाहता
 ॥ १९ ॥ द्रक्ष्यप्यवपरमममजगद्दृष्ट्येवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशजलेजलमिवाभलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्भूषुतिष्ठ-
 ति ॥ विभक्त्यन्यतयाधातप्रतिर्विधादिवामक ॥ २१ ॥ स्विदस्मदंकरतेवेहस्वतःसद्भाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेभौधुतंयथा
 ॥ २२ ॥ चित्स्मदएवचित्स्मदंसवात्मनिविजृम्भित ॥ स्मदास्मदौजृम्भणादिकल्पितनाञ्जवाक्त्वम् ॥ २३ ॥ नस्मदोक्तीहिनारम्भदोनेकता
 वापिनदिता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्ययैवास्तितायास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना-
 क्तात्पिनिविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोदेतिभेदभक्तितलंछनम् ॥ अभेदोधादविलेगलितेशिष्यतंपरम् ॥ २६ ॥

वदप्रथाप्रमत्तानोभनदतिताभ्येतस्मकर्मनानाम्येवेति ॥ १ ॥ एवमैक्यवरीनिकागृह्याप्यमहादस्यैवपरब्रह्मसमलप्येवसंस्थिताकपुनपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेनद्वारमि-
 तिभाव ॥ २० ॥ किञ्चद्वर्णादीमुखादत्यन्तभिन्नुत्तरस्यास्त्यतश्चप्राप्तिसंभावनारिपस्या अप्यजीषलोक्तुत्वात्प्रतस्याभायस्यमममप्यद्वयभूतसूक्तिकेपुजगद्भूषुति-
 धर्तप्रिनतसंभावनारिपतयारिअभ्यतयाआत्मभ्यतिरिक्तमभ्यभ्यमभयहेनुरस्तीतिबोधाद्विभेदीत्याभ्यर्थमस्य ॥ २१ ॥ अभ्यताधायेषुल्लिख्यदेहेनुरितिवुद्धिस्तदेसमाप्य-
 भ्यासेनभस्यरीकृतमद्वुद्धिलक्षणासंज्ञास्तदप्युद्धुद्धिजीषलोक्तुत्वात्प्रतस्याभायस्यमममप्यद्वयभूतसूक्तिकेपुजगद्भूषुति-
 ॥ २२ ॥ बाधमाधातक्चकुरालकादिदुर्भेद्यजगद्द्वितीयतयनिषेधालक्षविस्मदमात्रत्वाद्वि ॥ चित्स्मदरूपेति ॥ २३ ॥ कश्चित्पिनिक्तकथज्ञानमितिचेत्तत्त्वदरातद्वरंनवि-
 स्याह ॥ नति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यप्रसंगेएकरसेत्प्रभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रभेदपरमार्थस्य ॥ नास्तीतिअत्रात्रभूतोप्ययपध्वेनविद्यतेदुरोगादस्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवस्तु स्थितिर्न केनचिदप्यथाकर्तुं शक्येति वसिष्ठः प्रतिजानीत ॥ नानातति ॥ एवकारः ॥ अन्यकथा ॥ हेरात्मकजना न भवन्ति गतिरस्य ॥ २७ ॥ ततस्तादृशानिःशकता
 वेषणा तु बोधपूर्णचिद्रूप एवास्ति अस्मिन्बोधयकंच पृच्छ ॥ एवमेवास्ति परमार्थः ॥ तस्मादेव तव मम अन्यस्य च परानिःशकता प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशानिःशकता
 बलादेव जाग्रदादिसर्वावस्था द्वैतापलापः प्रवृत्त इत्याह ॥ तत इति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेव द्रष्टृदृश्यादि त्रिपुटी जागत् ॥ यदा त्वबोधः ॥ असत्य एव तदा शुद्धात्मरूपा तच्छास्तिरेव
 काजगन्नाम्नी ॥ यतः सा शास्तिरेव गच्छति सर्वतो व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या एव जगन्नामयोग्यतया व्यवस्थिता ॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिका त्रिपुटी तु अत्यन्ताप्रसिद्धेति नासौ तदा जगन्नाम्नी
 त्वर्थः ॥ २९ ॥ ननु चित्राणादिस्पदस्य बोधमात्रेण कथं निवृत्तिरिति चेत्तद्वेत्तु स कल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पद इति ॥ ३० ॥ चितः अभावनाददर्शनं द्वैतैक्यादिरूपसकल्प उदितः
 नानातैवास्त्वबोधेन सर्वो धस्त्वनेव क्षणात् ॥ पृच्छकं चैव मस्येव तस्मान्निःशंकता परा ॥ ३० ॥ ततः स्वप्नो न जागर्त्तिर्न सुषुप्तिर्न तु र्यता ॥
 नवं धांस्ति न मोक्षोस्ति नान्यथा कल्पनात्मकम् ॥ ३८ ॥ शास्तिरेका जगन्नाम्नी शास्तिरेव भवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्य एवातः कद्रष्टृदृश्यदर्श
 नम् ॥ २९ ॥ स्पंदोऽप्यस्पंद एव स्यान्निःसंकल्प नयाचते ॥ न स्पंदो स्पंदयोर्भिन्ना संकल्परहितैव चित् ॥ ३० ॥ द्वैतक्यविकलरूपसंकल्प
 श्रिदभावनात् ॥ सच भावनमात्रेण गतो ब्रह्मैव शिष्यते ॥ ३१ ॥ चिच्छंदविबेसंकल्पकलंकः स्फुरतीव यः ॥ नासौ कलंकस्तद्विद्विचिद्विद्वनस्य घनं
 वपुः ॥ ३२ ॥ चिद्वनस्य न सन्नासं न्ययितां यत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणं कृतम् ॥ ३३ ॥ चिच्छंदविवासांकल्पकलंका मृतवि
 ग्रहः ॥ त्वया भव्येन संस्पृशे भावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनां नीत्वा चिन्मयतां चितः ॥ समो ह्यस्रविलासांतः समा
 ध्वसयथा सुखम् ॥ ३५ ॥ स्पंदोऽस्पंदौ कल्पना कल्पनावाचित्ता मया यो विद्विना माध्विना मया ॥ सर्वाकारानिर्दृतिः शांतिसत्ता पूर्णा पूर्णत्वे
 कमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवांवा० दे० मोक्षोपायेषु नि० पू० ब्रह्मैक्यप्रतिपादनं नाम सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ६४ ॥

सच भावनमात्रेण दर्शनमात्रेण गत इति द्वैतैक्यरहिता चिद्वह्नैव शिष्यत इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तददर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्छंदविबेद इति ॥ ३२ ॥ नासौ कलंक इत्यर्थे युक्तिमाह ॥ चिद्व
 नस्येति ॥ त्वया चिद्वनस्य ततेपदे स्पर्शयताम् ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावस्थानात्मकत्वादित्स्वदैकरस्य मापन्न पृथङ्न सत्त्वदात्मना च सत्त्वमेव तिदिति अनयैव युक्त्या सर्ववस्तूनामात्मैक
 रस्य सापादक निर्दोषबोधसारस्य सग्रहणसम्यगवलंबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्छंदविबेद हे असंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मना भव्येन त्वया सस्पृष्टः सर्वोऽपि पदार्थः अमृतविग्रहः
 संपद्यते अहो ते माहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चितः समो ह्यस्रविलासस्यांतः सम्यगाध्वसविश्रांति आज ॥ ३५ ॥ हे राम त्वअध्विना मया आनंदसमुद्राख्येन स्वरूपेण स्थितः स न स्पंदोऽस्य
 दौ कल्पनासकल्प अकल्पना विकल्पो वेति यावाश्चित्ता मया यश्चेत्तथाति भेदः स नवोऽपि सर्वाकारानिर्दृतिः सुरैककरसाशांतिसत्तैव तथा तथा आस्थिता इमे च पूर्णा पूर्णदेशेऽपि कमेव मे
 स्वरूपमिति विद्वि ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे निर्वोपु० सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६३ ॥

तस्य सप्तमविंशप्रमुक्तशालिलिनीजीवश्चित्ताशस्य द्वापरेणाध-पनाललाकर्मप्रसन्नलोकमाकल्लाकल्लामुजानासास्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ परमात्मविद्वेषमणकम्पनपातद-
 धीनस्वरूपिणीभुत्ताल्लुरणजीवनामकद्रवणासती आत्मनिदेशाकारसप्तमहारिणीअप्यधर्षिभ्रगत्ताविषयाकारसप्तमहारिणीभुत्ताविलुठति ॥ १८ ॥ अल्लवमस्यन्ता
 त्याज्जावार्तनामद्रवभेरस्तथापि परमार्त्तयेय अल्ल्याससहस्रेत्यधिष्ठानस्यान्यत्तायोगादिति परमपुरुषार्थफलकीधम्मसौम्यदहीकरोति ॥ चित्तर्ताति ॥ दत्तगान्ताविषेस्युपा
 ल्याकात्थानिमाधपराधात्किपरमात्ताम्रसदनपराधाम्रदकिआत्ताप्रत्यगात्मानकिमस्यम्राणोमुल्लस्यद्वर्णयेतिविषयानादिसौपाधिकजीवनाकोरेवस्तपस्सद्वर्त्तानात्थमादि
 परात्तापनाक्कसुत्तरादिनात्थमावर्त्तान किनुअभेदेप्युपाधिपररात्तवर्षम्रवत्थेय ॥ मथात्थमुनि ॥ सपरमहम्भविटआनलायेभ्य माणन्नेवमाणोनामभ्रवतिवदन्माक्कपरयत्थसुत्थ
 पातालप्रसन्नलोकवाचित्तसुकतरशालिनी ॥ चित्ताशस्य द्वापरेण कृत्वा कृत्वेव सस्थिता ॥ १७ ॥ चित्त्वं द्रुपिणीजीवनानमरूपगतात्मनि ॥
 अम्यनचविलुठतिगत्तात्मभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मनवानकिम् ॥ जीवदेहादिनामोत्स्यप्रतिर्विधादिवाहर्ता
 ॥ १९ ॥ द्रवसण्णयवपरमस्रजगहृष्ट्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकारोजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोद्वस्रणएवायजगहृष्टपुतिष्ठ
 ति ॥ विभेत्तन्यतयावाधानप्रतिर्विधादिवाभ्रक ॥ २१ ॥ स्विदस्मदीकतेवेहस्वतसंज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेभौधृतयथा
 ॥ २२ ॥ चित्स्मदएवचित्स्मदसवात्मनिविजृम्भित ॥ स्पदास्पदौजृम्भणादिकल्पितनात्रवात्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोक्तीहनास्पदौनैकता
 वापिनहिता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्ययैवास्मितयास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
 क्तान्त्यपिनविधत्ते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोदेतिभेदप्रकृतिलालुनम् ॥ अभेदयोधादखिलेगालितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवमप्यात्मनानोपनततितात्परोत्सकर्मनानान्येवेति ॥ १७ ॥ एवमेक्यदर्शिकागृह्याप्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मव्यवसंस्थिताकिपुनपरवार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिभाधेतद्राध्यमि
 तिभावः ॥ १ ॥ किञ्चदर्पणादीमुत्तादयतन्निम्नमूलस्यस्थितावन्वयान्नामिसिभावनापित्याह आयकीषलोकलुत्त्वाम्भूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूनामूर्तान्तकेयुजगहृष्टपुति
 धर्माप्रिततत्त्वभाषनापितयापि अभ्यतया आत्मभ्यनिरिकमयममभायहेतुरतीतिविधौधाद्विभेतीत्याभ्यर्थमित्यथ ॥ २१ ॥ अप्यनाथाधेयमुक्तिस्त्वोहेतुरितिवुद्धिस्तत्समाप्य
 भ्यासेन अस्तीकृतभद्रवुद्धिस्तथासंज्ञास्तरपुबुद्धाविलीयततामुक्तिरप्यलपूणाभ्रणाकारेणभ्रमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनामौजुतपुनमिषतदिद्वेब्रह्मणिबिलीयनदत्त्यर्थ
 ॥ २२ ॥ बाधमाधारक्यकुट्टालकाटिदुर्भेद्यजगद्विलीयनमन्त्रिवेषकामन्त्रविषस्यद्वमाधत्तावित्याह ॥ चित्स्मदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमिदमिकयज्ञानमिति वेषेत्तत्त्वदृशातद्वर्त्तनावि
 त्याह ॥ नति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्मदवर्त्यस्यसप्तमेककसेत्त्वभावेज्ञातेतिविश्वभाषनेष्वपरवार्थसत्यं ॥ नाक्तीतिअभावशून्योप्ययमपञ्चोनिविधत्तेतुरेभाहृत्त्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैव वस्तुस्थितिर्न केनचिदन्यथाकारुण्येति विसिद्धमिति जानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारा ॥ भान्नकभा ॥ हरे ॥ भव्यवर्णनाभातास ॥ तस्य ॥ २७ ॥ ततस्तादृशानिःशकता
 वेशणानुबोधपूर्णचिद्वपुर्वाति अस्मिन्नर्थयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्ति परमार्थः ॥ तस्मादेव तव मम अन्यस्य च परानिःशकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशानिःशकता
 बलादेव जाग्रदसर्ववस्थाद्वैतापलापप्रवृत्तइत्याह ॥ तदिति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेव द्रष्टृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध ॥ असत्यपुत्रतदाशुक्लात्मरूपातच्छान्तिरेव
 काजगन्नाम्नी ॥ यतः सा शातिरेव गच्छति सर्वतोभ्यासोतीति व्युत्पत्त्या एव जगन्नामयो मय याव्यवस्थिता ॥ द्रष्टृश्यदर्शनाभिरुचिपुटीतु अत्यन्ताप्रसिद्धेति नासौ तदाजगन्नाम्नी
 त्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु चित्तप्राणादिस्पृश्यबोधमात्रेण कथं निवृत्तिरिति चेत् तद्वेनुसकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पृहति ॥ ३० ॥ चित्त-अभावनाददर्शनद्वैतक्यादिरूपसकल्प उदितः
 नानातैवास्पृग्बोधेन सर्वोपस्थानवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैव मस्येव तस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७ ॥ ततः स्वप्नो न जागर्ति न सुषुप्तिर्न तुर्यता ॥
 नवंधांस्ति न मोक्षोस्ति नान्यथा कल्पनात्मकम् ॥ २८ ॥ शातिरेकाजगन्नाम्नी शातिरेव मवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यपुर्वातः द्रष्टृश्यदर्श
 नम् ॥ २९ ॥ स्पृदोष्य स्पृदपुवस्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ न स्पृदास्पृदयोर्भिन्नासंकल्परहितैव चित् ॥ ३० ॥ द्वैतक्यविकलारूपसंकल्प
 श्रिदभावनात् ॥ सच भावनमात्रेण गतो ब्रह्मैव शिष्यते ॥ ३१ ॥ चिच्छां ब्रह्मैव संकल्पकलंकः स्फुरतीवयः ॥ नासौ कलंकस्तद्विद्विच्छिद्वनस्य घनं
 वपुः ॥ ३२ ॥ चिद्वनस्य न सन्नासंस्थीयतां यत्तत्तत्पदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणं कर्तम् ॥ ३३ ॥ चिच्छां ब्रह्मैव सांस्कल्पकलंकाभ्युत्तवि
 ग्रहः ॥ त्वया भव्येन संस्पृष्टो भावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादि कलनां नीत्वा चिन्मयतां चितः ॥ समो ह्यासविलासांतः समा
 ध्वसयथा सुखम् ॥ ३५ ॥ स्पृदास्पृदौ कल्पना कल्पनावाचित्तामायो विद्विनामाधिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिः शांतिसत्ता पूर्णा पूर्णैत्ये
 कमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यापेक्षां वा ० वा ० दे ० मोक्षोपायेषु नि ० पू ० ब्रह्मैक्यप्रतिपादनं नाम समसप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६ ७ ॥ ॥ ७४ ॥
 सच भावनमात्रेण दर्शनमात्रेण गत इति द्वैतैक्यरहिता चिद्वह्नैव शिष्यत इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तददर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्छां ब्रह्मैव इति ॥ ३२ ॥ नासौ कलंक इत्यर्थं युक्तिमाह ॥ चिद्व
 नस्येति ॥ त्वया चिद्वनस्य तत्तत्पदे स्थायताम् ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानासकल्यादिस्त्वदैकरस्य मापन्न-पृथङ् न सत्त्वशालनाच्च सत्त्ववति इति अनवैवयुक्त्या सर्ववस्तूनामात्मैक
 रस्य सपादक निर्दोषबोधसारस्य सग्रहणसम्यगवलम्बनकुरु ॥ ३३ ॥ हे चिच्छां ब्रह्मैव हे असकल्पकलक ॥ तावाभावक्षयात्मना भव्येन त्वया सस्पृष्टः सर्वापि पदार्थः अमृतविग्रहः
 सपद्यते अहो ते माहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चित्तः समो ह्यसविलासस्य ता सम्यगाध्वसविश्राति भज ॥ ३५ ॥ हे राम त्वअधिनाम्ना आनन्दसमुद्राख्येन स्वरूपेण स्थितः स न स्पृदास्प
 दौ कल्पनासकल्प अकल्पनाविकल्पो वेति यावा श्रित्ताम्ना य श्रित्तथाति भेद स न वर्णपसर्वाकारानिर्वृतिः सुखैकरसा शातिसत्तैव तया तथा आस्थिता इमे च पूर्णा पूर्णदर्शेण कमेव मे
 स्वरूपमिति विद्वि ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीवात्सिष्ठमन्तात्पर्यप्रकाशे निर्वा ० पू ० सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६ ७ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥

१ विकसद्गुह्य इति पुस्तकात्तरपाठः ॥ उभाय विधया ठमध्यटीकानुग्रहे मूलपाठे स्तीति भाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वन्ति पाठोपेक्षित इति भाति

भौनधुर्ध्वपत्तस्यैवपथ्यते ॥ सुपुसमीनतभाधिगुयातीप्रमतिहितम् ॥ १ ॥ चिसिखिलासिगीचिसस्यस्याभाधिकमदस्यनुसातिताम् ॥ १ ॥ वागादीनीनीनसयम काष्ठ
 प्रिदधीनकाष्ठमीनम् ॥ सर्वेषुमीनेषुद्विपसमर्थोभक्ष्योतिमीनेरा ॥ २ ॥ द्विविधादिति ॥ त्वद्विदितानाप्रयाणाकाष्ठनपखिनातरतभ्यभेदानामनास्सतपाएककोटिद्वेतिभा
 व ॥ १ ॥ तमवयवकटयति ॥ अभावितायाविति ॥ भाषितभाषतस्यपर्यालोचनतच्छ्रुत्यायापुष्कायातद्वनभक्षरसयस्यायाकच्छुवाद्रायणादिकियायाम् ॥ ४ ॥ भ्यद्वारे
 इतरपखिलाकोपमोप्यतीरतिरायानरास्यारसम् ॥ ५ ॥ पृथगर्थेषुसाम्यस्यार्थेषुसारादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तभाषयेधाषिभाष्यचगुप्यकारमीनमुनयआहुरि
 सय ॥ ७ ॥ तेषाप्रत्येकसक्षणाप्याह ॥ शार्दोनित्यादिना ॥ द्रष्टयनिपद्येऽक्षमीनम् ॥ ८ ॥ एवमिभाषयार्थलोचनेममीनमपिपचमयपयिषभाषतिभाषितकाष्ठना
 श्रीवसिष्ठउवाच ॥ सुपुसमीनवान्भूत्वात्यक्वाचितविलासिताम् ॥ कलनामलनिमुकस्तिष्ठावपृथगतत् ॥ १ ॥ श्रीरामउवा
 च ॥ वाङ्मोनमसमानचकाष्ठमीनचवदयहम् ॥ सुपुसमीनमीनेशयक्षन्बूहिकिमुष्यते ॥ २ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ द्विविध प्रो
 प्यतेराममुनिमुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तसयेतर ॥ ३ ॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चय ॥ इठाज्जितेद्वि
 ययान्मुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ ययाभूतमिदुगुध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥ लोकापमोपितर्गतैतयं समुक्तमुनिस्मृत ॥ ५ ॥ एत
 योयाम्भवद्वावशांतयोमुनिनाययो ॥ चित्ततिश्चयप्रकृपालामीनशब्देनसस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्समीनमीनविदोजना ॥ वाङ्मो
 नमलमीनचकाष्ठसौपुसमवच ॥ ७ ॥ वाङ्मोनंवचसारोपोषलाद्विद्वयनिग्रह ॥ अक्षमीनपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसद्भाकम् ॥ ८ ॥ म
 नोमानपचमचतन्मृताकाष्ठतापस ॥ भावेसुपुसमीनास्यजीवन्मुक्तोजीवति ॥ ९ ॥ त्रिपुमीनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुपुसमी
 नावस्थायांसातुयासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मोनमीनमित्येतत्सिद्धतच्चमन किल ॥ मर्तिर्नजीववंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥
 अस्मत्सस्मरणवापिदृश्यवाङ्मयमस्यशत ॥ अपस्यत्वेवपश्चद्विकाष्ठमीनीनुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रसुररचित्तकलनमेतन्मीनत्रयंस्मृतम् ॥
 प्रावतिमीनिनस्तन्नतज्ज्ञाकारस्यर्त्तलया ॥ १३ ॥

पक्षयोर्मूलासुपुसारेवसभाषतिनाभ्येतिनपरिमणितमित्यर्थ ॥ त्वर्थेका ॥ भावेकालतस्यानुभावे ॥ १ ॥ विषयःश्चाधिक्य ॥ गुयाधनुर्था ॥ मुक्तेषुकीवभुक्तेषुपी
 यतद्विमुक्तधी ॥ १० ॥ यथापिषुपुर्भनेषुमीनत्वसिद्धतायापिगानिमटिनमनोदृष्टनिश्चयकृपावयेतिजीवितस्यवधायेत्येताह ॥ वाति ॥ ११ ॥ तीर्तद्विभाषतापस स
 माधेकयमिदमितराह ॥ अस्मदिति ॥ बलाभ्यनोनियदृणानरसराहभावस्यसस्यस्यरणमनुसधानमस्यरादृष्टिरपिरुपयकृपापचवाङ्मयनममयचवास्यराम्यज्ञानादतयात्मान
 वरयमेवदुष्टमाविषयित्यास्यद्विलोपाभाषामस्यमूल्याग्रिबलाशिक्षिभाष्यज्योतिषापरयस्तिद्वीत्यर्थ ॥ १२ ॥ भुत्पयानकालेत्वेतन्मीनमयमदुरद्विषसकलनमेव तमपयान्क
 नाखयोर्भतिनोभाषतिनज्ज्ञास्तिषसवाधाम्यतस्यनिरोधभुत्पयानादित्थिलयातमभाषतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातस्थलीलधेयस्यपूर्णस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेयंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादेयताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थतास्यार्थमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभावस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भावतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्यु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्नेनैवतस्तिथ्यतीतिनपूर्वमौनछेदसापेक्षेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वार्धोमध्यसचारभेदेनत्रिविधः ॥ विषयलाभहर्षणनोह्युत्पत्तेनिरोधछेदननभलायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधितचित्तकथमवतिष्ठतेत्याह ॥ चेदइति ॥ १७ ॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्स्वरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंमुपमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नाह्युत्पत्तेनभलायतेसमस्तेद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतानाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७ ॥ अविभागमनभ्यासंस्यदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्याजगन्नात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाक्राशंसर्वमस्तिचनस्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशतंप्रतन्मौनंलुप्तमवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितिचस्यामासितमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोस्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमत्वांतश्चेतसाऽद्यतिरूपिणा ॥ यदनावर्तनंसंविद्वत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिन्वान्योस्तिनमनोचमानसम् ॥ इतिसंविदसंविदिरविच्छिन्नातिमौनित ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्सस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्सान्यादिकलनाकृतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्तद्दृष्टात्तत्तद्व्यथास्थितंबुरध्या ॥ १९ ॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तद्वित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावाच्चैवचाक्राशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादित्यतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोःअभासर्वाधकत्वाकारचरमद्यत्तिप्रमाशून्यतामपिपसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मीनधर्तृधनप्रलक्षणीकप्रवयति ॥ सुपुममीनतथाधितुर्प्रीतिप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासिताचित्तस्यस्वाभाधिकप्रवृत्त्यनुसंहिताम् ॥ १ ॥ बाभाहीनीर्मीनस्यम काष्ठ
मिवमीनकाष्ठमीनम् ॥ सर्वेषुमीनेषुद्वितीयसमर्थोअवर्षातिमीनेर ॥ २ ॥ द्विविधादिति ॥ त्वद्विहितानां प्रयाणां काष्ठानपस्थितानां रतम्यभेदानामनात्मप्रतया एककोटिर्द्वैतिभा
व ॥ १ ॥ तमेवमकटयति ॥ अभावितायामिति ॥ भाषितभाषात्तत्त्वपर्यालोचनतच्छ्रुत्यायां शुष्कायां तदनुभवरससूच्यायां कच्छुर्धाद्रायणादिक्रियायाम् ॥ ४ ॥ प्यबहरे
इतरतपस्विलोकोपमोप्यतिरतिरायानशस्त्रारम्भ ॥ ५ ॥ परत्पर्थेषुलाभप्रत्ययार्थेषुत्पत्तादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तथासंधेयादिप्रत्ययानुष्कारमीनमुनयआहुरि
त्यर्थः ॥ ७ ॥ मेयाप्रत्येकलक्षणस्याह ॥ बाह्वीर्नामित्यादिना ॥ इद्विपनिग्रहेऽक्षमीनम् ॥ ८ ॥ पूर्वविभागपर्यालोचनेनमीनपरिष्वग्मयपिप्तभावतिथ्यापिप्तकाष्ठता
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ सुपुममीनवान्मूलात्प्रकाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावपृथ्वतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवा
च ॥ वाह्वीर्नामसमीनचकाष्ठमीनचवेदमहम् ॥ सुपुममीनमीनेशवक्षन्बुद्धिकिमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ द्विविधप्रो
थितेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वीत्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३ ॥ अभावितायां शुष्कायां क्रियायां बद्धनिश्चय ॥ इडाज्जितेद्वि
ययामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदं शुब्धभाषाविताल्नात्मनि स्थित ॥ लोकोपमोपि तद्वर्तयं समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५ ॥ एत
योर्प्राप्तवद्भावश्चातयोभुनिनाययो ॥ चित्तनिश्चयरूपात्समीनशब्देनसंस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमीनंमीनविदोजना ॥ वाह्वी
नमसमीनप्रकाष्ठस्योपुममेवच ॥ ७ ॥ वाह्वीर्नवचसरोधोबलार्दिद्विचयनिग्रह ॥ अक्षमीनपरित्यागश्चेष्टानां काष्ठसंज्ञकम् ॥ ८ ॥ म
नोमीनंपञ्चमचतन्वर्तीकाष्ठतापसे ॥ भावेसुपुममीनाख्यं जीवन्मुक्तोनुजीवति ॥ ९ ॥ त्रिपुमीनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुपुममी
नावस्थायां साधुयासेवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाह्वीर्नमीनमित्येतस्मिंश्चतस्रमनकिल ॥ मलिनीर्जीववर्धयायतनस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥
अस्मत्सस्मरणवापिपृहश्चवाह्वीयमस्यशत ॥ अपश्यन्नेवपश्यद्विकाष्ठमीनीतुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रसुरश्चित्तकलनमेतन्मीनत्रयं स्मृतम् ॥
प्रवतिमीनितस्तत्रनतज्ज्ञास्तस्यलीलया ॥ १३ ॥

पस्यतः। मूच्छां ह्युत्पत्तारक्षसं भवति नाभ्योऽतिरसैर्मपरिणमिन्नमर्ष ॥ त्वयैव ॥ भावेकात्मनस्तानुमेव ॥ ९ ॥ विषयः अधिकृतः ॥ तुपाद्यनुर्थः ॥ भुक्तेषु जीवभुक्तेषु पु
 यतइति नुक्तं यी ॥ १० ॥ यद्यपि विपुसीमे पुषी नस्तसिद्धाया पिता निमलिनमनोदृढनिश्चयः पूपाण्येवेति जीवस्य यथोपेत्साह ॥ वानिति ॥ ११ ॥ तर्हि तद्वा भ्वाद्यापस स
 भायैकपक्षेति तदाह ॥ अस्त्विति ॥ वृथाभ्यनोति यद्गुणान्तरस्योद्देशभावस्य सत्संशयानुसंधानमस्य शब्दहिरपि तस्य पूपाण्यप्यवकाशयदानमप्यवकाशस्य शब्दानादतमात्मान
 मपरमेष्ठे ह्युत्पत्तिस्तत्त्वलोपाभावात्समूच्छां प्राश्रयसां निपायस्य सिद्धीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अमुत्पत्तिना कालेत्वेतन्मी नम्रयमभ्युत्तरश्च स यत्नमेव तत्रपाक
 नाद्यधीर्मानिभोऽप्रवृत्तिश्चास्तुतिश्च नाध्यात्मतत्त्वनिरोधः पुत्पत्त्यानां सिद्धीत्येतत्प्रभावतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथवातरस्थलीलेयेत्यस्यपूर्णस्थितितीलया तज्ज्ञास्तुच्छाकनमौनत्रयेबंधरूपमेवेदनिरस्यमितिकुप्यंतु चिदानंदविलासपेवेतिबुद्धानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे
यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेनात्स्यार्थमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभावस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवमीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयले
नैवतस्तिथ्यर्तातिनपूर्वमौनेच्छरासापेक्षेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविधः ॥ विषयलाभहर्षेणोच्छ्रित्येतनिरोधेच्छेननयलायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि
तचित्तकथमवतिष्ठेतदाह ॥ चेत्तदिति ॥ १७ ॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासिनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्स्वरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ तीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदं सुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥
अपुनर्जन्मनोजतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नाह्यस्यतेनभलायतेसमस्तंद्रियसंविदः
॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशास्यति ॥ चेत्तोनचेत्तानाचेत्तोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७ ॥ अविभागमनभ्यासंसंयदनाद्यंतमा
स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतसौषुप्तमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्धानाजगन्नात्वाविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तमौ
नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्प्राप्तमशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम
स्तिचनस्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंमुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि
तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विचिंत्यतेः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमत्वांत
श्चेतसाऽवतिरूपिणा ॥ यदनावर्तनंसंविदुत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिन्वान्योस्तिनमनोचमानसम् ॥ इतिसंविदसंविन्ति
रविच्छिन्नातिमौनितान् ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मा
त्संविदमेवस्यास्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अतंतमेवसौषुप्तसर्वमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविश्वेयस्मिस्तत्तद्वदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुद्धान् ॥ १९ ॥ अनेकधासंविद्प्राणमात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः
॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावाच्चैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्तः ॥ २३ ॥ बाधित
त्वादयत्तमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंविदित्तरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः
अभासवर्वाधकत्वाकारचरमदत्तिप्रमाशून्यतामपिप्रसीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्वेदस्यच ॥ २७ ॥

अधिपाधाधानुर्धनदाध्वरत्नीनामपिपाधानुयातीतम् ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसमिधधानानुमिकानामध्यपथम्यादयपरातीत्यागुमका समीधमद्वेषाजाधानाध्वराभ्या
 त्वमस्मेतिनस्वविदिययापणप्रवतीत्याह ॥ सौधुर्मकति ॥ समाधान समाधिकश्वसमाधि एतेसमाधयोकापत्यपिप्रवति ॥ २९ ॥ हेमकाग्रमक्षभूतहेसाधोजापतिसमतान्नि
 पुणम्यवहरत्सर्वोपिउतवास्यकम्यवहार समाधिस्योपिबीधभुक्त सकलामलशानिद्विर्निमित्यनुयर्थस्यएववधाविदेहएष ॥ इयच्छिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयधाधान्यभाभव
 तीतिनाभाभप्रयस्तस्यैवास्तिनाम्यस्यस्यर्थ ॥ अयधानभद्रत्यपिप्रधोधनमेव ॥ इयस्तिनिलयाभावतएवास्तिनाम्यस्येस्यर्थ ॥ अयधाभावतस्तवैवास्तीतिराममतिस्निद्धय
 काराकि ॥ ३० ॥ इरामत्व अस्तिनिमाहूक्येनपिपुक्तरीत्याधराबादिपादभाषापिछापनेनोक्तभावधासनमेकगुयरुपप्राप्त ॥ सर्वच्चिद्यमदमीहकिलयप्यसिद्धतराभिनरो

लुपुतमौनमेवदमनतत्वाद्यधोधवत् ॥ तुयंमेवामलविदितुयातीतमयापिच ॥ २८ ॥ सौधुर्मकसमाधानस्तयातुयंसमाधिक ॥ तुयंती
 तसमाधिवाजाप्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुयंस्यएवसकलामलशानिद्विर्जाप्रत्यपिप्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
 देहएवमक्षतभोगभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ अमित्युक्तमभववासनमेकमास्वनत्यन्यहमपिनान्यदिह ॥ लिस्त्यम् ॥ सर्वच्चवि
 दतइतीहकिलांतराभजस्तिपृचिद्गानकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायपुनिर्वाणप्रकरणपू० महामौनय
 ब्रौपदेशोनामाष्टपणितम संग ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतश्चातत्वमायातकरुद्राणामु
 निनायक ॥ येगणाल्लेनुपेकरुद्रउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानामिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशानां
 ज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नास्तरनुभूयमानस्वमलदाभुरभ्याशोकीवभुक्तल्लिङ्गानकोशकलैकनिष्ठल्लिङ्गस्यर्थ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० भास्वयप्रकारोनि० पू० अष्टपणितम संग ॥ ६८ ॥
 गणानामपिठदलभुक्तानामेच्छिकीस्तिमि ॥ योगाद्याणस्यविष्टयोयनेस्तद्विठभ्यते ॥ १ ॥ माप्यताम्रकाहसर्वाठदतासर्वएवते ॥ समाकारमूर्धिरजुश्चरुद्राणामुत्तमशानिनि
 शतानामप्युत्तमठदतापगुक्तानुसरसर्षेचरुद्रास्ययनेपुदेहपुषारवधरोपगुक्तवतियाध् सभभुक्काचिरभोगान्माप्यरुद्रपूरत ॥ गणनाभाभसतस्तेस्यास्मर्तिसर्परिच्छेदाह
 स्युक्तमठदेच्छयाशतठदमूर्तीनागणत्वमेकचरुद्रमूर्तिरिषिदिविशेनोराभ पूच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशालत्वकुलआगतम् किमपी सहरिगणानाहुततद्यनिरिकरुद्राणामेवपरिग
 णनात् ॥ एषार्थेगुहाय ॥ यगणाल्लयोकास्तएवपेकरुद्राउकासेउभन ॥ अन्येएवठदइत्यथ ॥ १ ॥ तपपयमकश्यमेवावलभ्यधसिद्धउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
 वभागवर्चिवतस्त्वम्यादियलागतस्तयाक्षानमेवतत्तन्मयाठदशतसत्त्वानेनामतेरिषिप्यनोक्तम् ॥ २ ॥

भिक्षुस्वमेयेजीवटायाकारास्तदाकारमेवोत्सर्गगणशतमितिस्मृतम् ॥ तदेतद्वृद्धशतकमपिभोगेश्वर्यसाम्यादुर्गतात्वाच्चभवत् ॥ ननुगणादितरुद्रस्यसवकाः५॥पदाऽप्यन
 कथमुत्पन्नरुद्रायु स्वाभिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकवासभवत् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्वगत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नेवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश
 तस्यरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषाकर्मफलभोगेश्वर्यप्राप्तेस्तदर्धानत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ वोदयित्वानुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचै
 त्यादिनाभिक्षुस्वमकृतेनशततमेनरुद्रेणस्यचित्तचैतन्यदानेनभिक्षवादीनावोधनयत्नागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयत्तसामपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेयुत
 ददर्शनेपिर्दश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगेश्वर्येणसद्भावाःसत्यसकल्पाः ॥ रसोवैसरसंसेवायलब्ध्वानदीभवतीतिश्रु

यआकाराश्वतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंरुद्रतम् ॥ तदेतद्वृद्धशतकंरुद्राअपिगणाविधौ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्गवांश्चित्ताक
 यंचित्तशतंरुद्रतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणर्दीपाह्नीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावाययथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त
 थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ ॥ सर्वोत्पन्नःसर्वगत्वाद्ययथायत्रभाष्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम
 उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ रमशाननिलयोव्रह्मन्कामुकश्चकिर्माश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म
 हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोर्त्साहसह्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ ॥ अज्ञसुदितचित्तत्वाक्रियानियमनंविन ॥
 गच्छन्त्यायेनमास्तेनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वापिपुननिमज्जतिवस्तुषु ॥ यतेंद्रियत्वाद्ब्रह्मत्वानिर्वासिनतयातथा ॥ १० ॥

ने रसोभूमानदस्तआसमतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभापदणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिव्यवसवेतसर्वज्ञसर्वशक्तत्वाख्यातद्वलादित्यर्थ ॥ ५ ॥ सार्वाभ्यवलादपि
 तेषासर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वाल्लनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्यसंतिहरिहरादयःकिमर्थमानुषयोन्याद्यवताररमशानवासादिकदर्दनात्वस्यकल्पयतिशुभमेवकुनोत्कल्प
 यतीत्याशयेनरामपृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेनच्छील ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसंपन्नोपिसर्गकिकिमर्थमेवमार्त्तइत्यर्थ ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रायाएवमगलरूपा
 एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिनियमस्तेषावधिकिकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमगलानामपिपूर्वपातत्त्वदृशाअमगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्मभावेनदुःखसा
 मभ्यापितेपादुखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वातरागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मास्तेनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वरजा
 तिप्रसन्नन्यायेनगच्छत्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरपरानरकादिदुःखंप्रयाति ॥ हिंइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविद्यावाधान् धर्मद्वेषकत्वात् तानाश्रयमाधानुयातीतम् ॥ १८ ॥ प्रागुक्तसमविधमज्ञानभूमिकानामभ्यपन्नस्याप्युतात्तिकोभूयिका समाधिभेदरूपा जायत जायते ।
इत्यन्यपि तदविद्ययापणभवतीत्याह ॥ सर्वोपमिति ॥ समाधान-समाधिकश्रवणाधि पूते समाधयो जायत्यपि अभवति ॥ १९ ॥ हेमन्तप्रसन्नान्द्रसाधो जायतिसमतानि
पणव्यवहारेत्सर्वोपि उभयात्यक्तभ्यवहार समाधिस्थोपि कीदृशमुक्त सकलामलशान्तिरिति तन्मन्युपस्थाप्यतया विवेकपण ॥ नृपच। स्थिति स्थूलसूक्ष्मकारद्वयवाधानाभाप
नानिनाभाभपण्यन्येवातिनाम्यस्यात्य ॥ अथवा न भद्रपि प्रबोधने ॥ नृपस्थितिस्तथा भवत एवातिनाम्यस्योत्तर्य ॥ अथवा भवत लवैवातीति राममनिसिद्धवत्
कालाति ॥ २० ॥ इत्यामल अतिमिती नृपप्रापनिपुक्तत्वात्प्रापराहाद्विपादभाप्रापविद्यापनोवल भवदासनमेकानुयच्छयास्य ॥ सर्वेष्वपि भवत इतीदृक्किलमध्यसिद्धवत् आनरो

लुप्तुममौनमंवदमनतत्याध्वोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविदितुयातीतमयापिच ॥ २८ ॥ सौपुर्नकसमाधानस्तयातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिर्व ॥ २९ ॥ तुर्यस्यावसकलामलशान्तिविर्जाभत्यपिध्ववहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहतवापिवि
दंहरवदसलभोभवत्एवकलालिसाधा ॥ ३० ॥ अभित्युदक्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनाम्यदिहास्ति सत्यम् ॥ सर्वेष्ववि
द्यतद्वर्तहिपिज्ञांतराभज्ञास्तिष्ठच्चिद्वगनकोशकर्तृकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायंपुनिर्वाणप्रकरणंपू० महार्मानय
ब्राम्पदशानामाष्टपष्टितम सग ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कृतशतत्वभायातरुद्राणामु
निनायक ॥ येगणाल्लुप्येरुद्राउतनेतिवदाहुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वभानाभिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशता
ज्ञाततत्तन्नतन्मया ॥ २ ॥

नद्वारतनुपमान स्वमलशामभुरव्वाहोर्जीवमुक्तस्त्रिद्वगनकोशकलैकनिधस्तित्वेत्पर्य ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमन्त्राचार्यप्रकाशे नि० पू० आष्टमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
गणनामपि कदम्बजुतानामेच्छिकर्णस्थिति ॥ योगाध्यासम्यक्विद्योयतेस्तद्वृत्तिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यताम्रकदम्बसहोदकतासर्वेष्वने ॥ समजगन्मूर्धिरैजुश्रुश्रुद्राणामुत्तमशानमिति
शतानामप्युत्तमश्रुतापागुक्तानुत्तरार्धेष्वकदम्बपातपुनेषु शृङ्गपाराधरोपभुक्तवतीषाम् नभभुज्जगत्पिरभोगाभाप्यकदम्बपुतल ॥ गणतामात्रसतलोत्थस्य तिसर्परिच्छिन्नान्
सुक्तनयट्छुपाशतश्रुमूर्तीनां गत्वमेकैकदम्बमूर्तिरिति सिद्धिदानो राम पृच्छति ॥ कुलद्वति ॥ कद्राणां शतत्वकुलजगतम् किं गणे स्वहृदि गणना बुद्धतद्वति रिकद्राणां मेव परिग
णनात् ॥ एषार्थे नृनाम् ॥ यमपास्तपोकास्तपुष्वेकद्राडकास्तो जनन ॥ अभ्येष्टुष्वेकद्रादत्तपथ ॥ १ ॥ तमपयमकल्पमेवावष्टभ्यद्वसिद्धउत्तरमाह ॥ स्वमानमिति ॥ उद्देश
तत्राग्राह्यतत्त्वम्यासिदस्तावतत्तया श्वातमेव ततस्तन्मया कद्रशतसुख्यनेनापनोषि शिष्यनोक्तम् ॥ २ ॥

एकफलत्वेऽथोदनसिद्धौ वाङ्मज्जलयोगो विवसां ल्ययोगयोः समुच्चयौ युक्तो न विकल्प इति चेन्न तत्राह वासनामिति ॥ सद्यतेर्वाक्षांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकं मन एव
कारणतश्च साध्येन योगेन वा एकेनैव विलीयत इति ज्ञानात्मना परिणतमुभयोः कारणप्राणयोरेषां कर्मसु व्यापारेषु अकारणतामर्तोत्यैके केनाप्यफलसिद्धेर्न समुच्चय इत्यर्थः ॥ २३ ॥
देहाहतादर्शनपूर्विके वसवर्षास्तस्मिन्मूलमनस्तच्छातौ सर्वस्तस्मिन् शान्तिरुपपन्नेत्याह ॥ मन इति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेन तर्हि कथं मनसो नाश इति चेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह ॥
मन इति ॥ २५ ॥ ज्ञानेन मनोवाधेत त्कार्याहममतादिवंधमोक्षानां सर्वाः कल्पनावाध्यत इत्याह ॥ मनोभव इति ॥ ककुत इत्यनयोः प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम
मध्यमाधिकारिकमेणोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थात्पर्यस्य हेण दर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषु मध्यमरासमाक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणे सर्वेषां प्राणविलयप्रसिद्धेरिति भा
वः ॥ २८ ॥ अथोप्यपायामनोनाशद्वारैर्बोक्षहेतवो मरणे च न मनोनाशः प्राणनाशो वा किंतु मूर्च्छाकाले विलीनसैधववद्विधायानां वासनात्मनावस्थानमुक्त्वमणकाले पुनराविर्भा
वासनांचित्तमेवाहुः कारणं तद्विस्तृत्येति ॥ तदकारणतामेति विलीयो भव्यकर्मसु ॥ २३ ॥ मनःपश्यति वैदेहं बालो वेतालकं यथा ॥ स्वात्मा
नं विलयं नीत्वानभूयस्तं प्रपश्यति ॥ २४ ॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणत् ॥ स्वप्ने स्वमरणाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते ॥ २५ ॥ मनो
भवस्तु संसारः कर्ममाहं कसंतति ॥ उपदेशोपदेशादिवंधमोक्षौ च तत्कुतः ॥ २६ ॥ एकनत्वयनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ॥ मनोवि
निग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ यदि हि प्राणविलयो मुने मोक्षस्य कारणम् ॥ मृता एव विमुच्यंते तन्मन्ये
सर्वजंतवः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ त्रिव्येतेषु प्रयोगेषु मनःप्रशमनं वरम् ॥ साध्यं विद्धि तदेवाशु यथा भवति तच्छिवम् ॥ २९ ॥
यदानिर्वाणनं प्राणास्त्यजंतीं दर्शयिष्ये ॥ तदानुभूय तन्मात्रैर्यातिव्योमनि संगमम् ॥ ३० ॥

वः स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वयकामतीति श्रुते स्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धौ वैलीनाना प्राणानां चक्षुरादिद्वारेणोक्त्वमणसंभावः न च स्थूलदेहरूपधाराजावाद्दहिर्निर्ग
ताना विलयः वासाकारो स होक्ताताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभावित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते ॥ त्रिव्येतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमने भववरं श्रेष्ठ
साध्यमिति ॥ २९ ॥ यदा प्राणानि निर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशान्तपुरुषरावमिदं दर्शयति तदा वासनाकामकर्मापस्थापितमाविदेहाकारमनुभूय बाह्यव्योमनितादृशदे
हारं भानुकुलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिः संगमयति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वयकामतीति ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मासामुपादायान्यन्वतरकल्याणत
रूपतनुने एवमेवायमात्मेदं दर्शयति तद्व्यापयित्वाऽप्यन्वतरकल्याणतं रूपां कुतः पित्र्यं वाणां धैवद्वैववाप्राजापत्यं वा ब्राह्मण्ये वा भूतानामिति च ॥ श्रुतौ पेशस्कारी
स्पर्णकारं पेशसं स्पर्णस्य मात्राशकलाभ्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

ठरत अक स्यादा दुर्भूतम् ॥ ५६ ॥ आसंग ॥ ११ ॥ एव कथा भानुप्यादि अन्तर्गता ॥ १२ ॥ नरेपताकस्य विधिरिशेष ॥ आसीयत्वषणाश्रमोचितम् ॥ परतवच्यम् ॥ सा
 निजालाचिपिणानिपान्नातिनिविपयलयाधिधनकश्चिद्वित्यय ॥ १३ ॥ गर्हिकयद्दरस्यमसिद्धहरचरिभवेनकियानियमोहोर्षातच्छरिष्वेयादिनियमोभावादीनामप्राप्त्योत्त
 मवधानियम क्ककतालीपव्यापतदपटनादित्याराक्याह ॥ अग्रार्थानाभित ॥ आगत्यलतज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चेच्छाखानाविनियमतिरेवतद्व्यवस्थाधिकेस्यय
 ॥ १४ ॥ अस्मान्नुत्तपयताप्यादिकियावन्वियता सगर्हाश्रमव्यकार्कनसर्गोर्हद्विमापयोत्ततद्वर्णाविभागसंकेतशत पृथक्परेहिकपारट्टीकिकसुखद्व स्वानुभूतिक्रिया

कायतालीयवद्द्वद्विधापूर्वतितेसदा ॥ ननुर्वस्यविर्कश्चिन्नैपाकश्चिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मदित पुरा ॥ एव
 कर्माजिनयनएवकर्मधुजाद्व ॥ १२ ॥ नर्निधमस्मिन्नानिधनोपादेयनहेयता ॥ नचाभीयनचपरकमज्ञाविषयकश्चित् ॥ १३ ॥ अग्र्या
 दर्ताययौप्यादिसगादाहद्विभागतम् ॥ हरदर्तातयाकर्मद्विजातीनाचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्रकटिमायातेसकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू
 तिफलाश्रया कस्यिता कस्यिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविषयतुयमीनमतोमया ॥ नोक्तवपरमीनसेदेहस्यरयूह ॥ १६ ॥ रवाट
 व्यतिरामच्छमागमाकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिपरश्रेय साकयप्राप्यतश्चणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावधोधेननित्यमकसमाधिना ॥
 सस्ययवावुद्वायेतरयता सात्मयोगिन ॥ १८ ॥ प्राणायनिलसशतीयुक्तयायेपदभागता ॥ अनामयमनाद्यततेभ्यतायोगयोगि
 न ॥ १९ ॥ उपादयतुसर्वपागातपदमशुभिमम् ॥ तर्केचित्सस्ययाप्राप्ता कचियोगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांस्थव्ययोगाचय पश्यतिस
 यस्तति ॥ यत्सांस्थं प्राप्यतेस्यानपरयोगैकदेवहि ॥ २१ ॥ यन्प्राणमनोदत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोक्तातातद्विद्विपरम
 पदम् ॥ २२ ॥

शार्वापासभाविषयभरागाविषयशास्त्रयद्विभक्तादन्निधैयम्यवित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमभ्यसमाभाषयत्तुनेपुनैनेयुषकम्यशेषदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सेदेहस्यमसिद्धाच्युतार्ध
 धर्मानास्तरत्नोक्तच्युतिवतिपरेणाश्रय ॥ १६ ॥ तत्ताप्याल्लक्षस्ययातिपरम्ययोगोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तीसांस्थयोगावुपापद्विनिर्णयिष्यमसांस्थयोगिनोत्प्लक्षयति ॥
 सस्यमिति ॥ सस्ययाविद्वकनिधारायुक्ताराकायागत ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोत्प्लक्षयति प्राणेति युक्त्यापान्मार्गिणहृदयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतसस्यसाक्षात्कारेणप्राप्त
 म्यम् ॥ सर्वेवादिविधानादपिपोषिनाम् ॥ वेहेतःअनैवेदेहेन ॥ २० ॥ फलान्पुनदेहस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविनिश्चयपयासयो कुतएकफलतद्वाह ॥ यमेति ॥ प्रा
 णमनाहरयाहमपारव्यात्यनिकदिलोपलब्धिरल्लुभययासनाधागोक्तातास्थितिरयत्तरमप्यततद्वित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेऽनसिद्धौ वह्निजलयोरिव साध्ययोगयोः समुच्चयकोनविकल्प इति चेत्तत्राह वासनामिति ॥ संस्तेर्वासांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजालकं मन एव
कारणतत्त्वसाध्येन योगेन वा एकेनैव विलीयतत्त्वज्ञानात्मना परिणतमुभयोः कारणप्राणयोरपिकर्मसुब्ध्यापरेषु अकारणतामतीत्यैकेनाभयफलसिद्धेर्न समुच्चय इत्यर्थः ॥ २३ ॥
इहाह तादृशी पूर्वािकेव सर्वासतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौ सर्वसदतिशतिरुपपन्नेत्याह ॥ मन इति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेन तर्हि कथं मनसो नाश इति चेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह ॥
मन इति ॥ २५ ॥ ज्ञानेन मनोबाधेत ककार्याह ममतादिवंधमोक्षांताः सर्वाः कल्पना बाध्यत इत्याह ॥ मनोभव इति ॥ ककुत इत्यनयोः प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम
मध्यमाधिकारिक्रमेण मोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थात्सर्वसमर्पणेन दर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषु मध्यमं राम आक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणसर्वेषां प्राणविलयप्रसिद्धेरिति भा
वः ॥ २८ ॥ अथोप्युपायमनोनाशद्वारैव मोक्षहेतवो मरणे च न मनोनाशः प्राणनाशो वा किनु मूर्च्छाकाले विलीनसैधववद्विधाया वासनात्मनावस्थानमुक्कमणकाले पुनराविर्भा
वासनां चित्तमेवाहुः कारणं तद्विसंस्तुते ॥ तदकारणतामेति विलीयो भयकर्मसु ॥ २३ ॥ मनः पश्चाति वैदेहं बालो वेतालकं यथा ॥ स्वात्मा
नं विलयं नीत्वानभूयस्तं प्रपश्यति ॥ २४ ॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्ने स्वमरणाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते ॥ २५ ॥ मनो
भवस्तु संसारः कर्ममाहं कसंतति ॥ उपदेशोपदेशादिवंधमोक्षौ च तत्कृतः ॥ २६ ॥ एकनत्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ॥ मनो वि
निग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ यदि हि प्राणविलयो मुने मोक्षस्य कारणम् ॥ मृता एव विमुच्यंते तन्मन्ये
सर्वजंतवः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ चिच्छेतेषु प्रयोगेषु मनः प्रशमनं वरम् ॥ साध्यं विद्धि तदेवाशु यथा भवति तच्छिवम् ॥ २९ ॥
यदानिर्वाणनं प्राणास्यजंतो दर्शयिष्ये कम् ॥ तदानुभूय तन्मात्रैर्यातिव्योमनि संगमम् ॥ ३० ॥

वः स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवाव्यवका मतीति श्रुते रतृणजलायुकादृष्टांतमसिद्धेर्विलीनानां प्राणानां चक्षुरादिहारेणोक्कमणा संभवाच्च न च स्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग
ताना विलयः बासाकाशोक्ताताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोभ्यदेहकल्पनसंभवादिशयेन वसिष्ठः समाधत्ते ॥ चिच्छेतेष्वित्यादिना ॥ मनः प्रशमने ववरं श्रेष्ठ
साध्यमिति ॥ २९ ॥ यदाप्राणानि निर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशान्तपुर्णरावमिदं दर्शयिष्ये कस्य जंतितद्वासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूय बाह्यव्योमनितादृशदे
हारं भानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिः संगमयति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवाव्यवका मतीति ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो भाष्मापुदायान्यन्नवतरकल्याणत
ररूपतनुतरेव मेवायमात्मेदं दर्शयति ॥ इत्यादि यागमयित्वाऽप्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपकरोते पितृपुत्राणां धर्मैव वैववाप्राजापत्यं ब्राह्मणान्ये पावाभूतानामिति च ॥ श्रुतौ पेशस्कारी
स्वर्णकारपेशसः स्वर्णस्य मात्राशकला न्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

हृदाश्रकस्याधार्तुताम् ॥ पद आसग ॥ ११ ॥ एवकयामानुष्यादिजन्मकया ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यश्चिद्विरोध ॥ आत्मीयस्त्ववणाश्रमोचितम् ॥ परतवन्मत् ॥ आ
सिद्धात्ताव्यपिपोतिपद्मानीतिपयस्तथाश्चिधनकचिद्विस्तर्य ॥ १३ ॥ तर्हि कथहरस्यमसिद्धहरश्चरिषधेकियानियमोहेर्वातेश्वरिषवेपादिनियमोभषदादीनांचमात्मणोत्त
मययानियम काकनालीयस्यायेतदपदनादित्पराशकयाह ॥ अष्ट्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेष्टाह्रयानादितिनियतिरेवतद्रावस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अस्मानुचयानाप्र्यादिकिधार्मनियता सगाधार्मिभ्यका किनुसर्गेहृदिभापयोतसितसद्वर्णादिभिन्नागसेकेनयशत पृथक्प्रेहिकपारलीकिकसुखद्वानुभूतिफल्ग

काकतालीयवद्भ्रांमियां कुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वत्यपिर्वैकिचिन्नैपाकचिदपिग्रह ॥ १५ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव
कर्माच्चिनयनएवंकर्मयुजोद्व ॥ १६ ॥ नर्तिप्रमस्तिनानिद्यनोपादयनहेयता ॥ नवात्मीयनचपरकर्मज्ञविपयकचित् ॥ १७ ॥ अष्ट्या
दीनांययौष्यादिसर्गादौहृदिमागतम् ॥ हरदीनांतयाकर्महिजानीनाचजातय ॥ १८ ॥ सर्गप्ररुदिभायातसकेतवगत पृथक् ॥ अनुभू
तिफलाश्रया कस्मिता कस्मिता स्वयम् ॥ १९ ॥ विदेहमुकविपयतुयंमौनमतोभया ॥ नोकतवपरमौनसदेहस्यरपूहह ॥ २० ॥ खाद
प्यतितरामन्दमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्ति परश्चैव माकयप्राप्यतश्चणु ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानावधाधननित्यमकसमाधिना ॥
सख्यैवावबुद्धयेतस्वता सात्म्ययोगिन ॥ २२ ॥ प्राणायतिलसशतीचुत्पयायेपदमागता ॥ अनामयमनाधंततेभ्यतायोगयोगि
न ॥ २३ ॥ उपदेयतुसर्वेषांशतपदमन्त्रविमम् ॥ तर्केषित्सख्ययाप्राप्ता कचिद्योगेनदेहत ॥ २४ ॥ एकसास्थिचयगेगचय पश्यतिस
पश्यति ॥ यत्सांस्थे प्राप्यतस्यानंपरयोगकोटवहि ॥ २५ ॥ यच्चप्राणमनोव्यतिरस्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोक्क्रांतातदिद्धिपरम
पदम् ॥ २६ ॥

शार्त्वात्ताभाविष्यभरमागदिषशास्तयकस्मिनाहनिधैयभ्यमित्यर्थ ॥ २५ ॥ एवमभ्यसमाधायपक्षुनेपुर्मानेपुष्पकभ्यशेषरशयति ॥ विरहेति ॥ सेतहस्यपसिद्धाच्चतुर्थ
धर्मीनास्तेषनोक्तान्मुष्पिधितिपरेणाभ्य ॥ २६ ॥ तत्तायास्तद्वावस्यमाप्ति परमयोभोष ॥ २७ ॥ तत्पार्मीसात्पयोगागुपायद्विधर्वापिप्यभ्यसात्पयोगिनोत्तक्षयति ॥
सम्पत्तिरिति ॥ सख्ययाधिकैकविषयभयमुत्तराकयोगेन ॥ २८ ॥ कर्मयोगिनोत्तक्षयति मणोति युक्तमाप्याभ्यर्णितहृदयोगेन ॥ २९ ॥ उपदेयकटीभूततस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
म्यम् ॥ सर्वेषादिभिधानामपिद्योगिनाम् ॥ देहमःआमनैषदेहेन ॥ ३० ॥ फलतपुतेदेहस्फुटयति ॥ यद्विति ॥ ३१ ॥ ननुविभिन्नरूपयास्तयोः कुतएकफलतभाह ॥ यधेति ॥ प्रा
णमनोहृदयोःकमयोःप्यात्मनिकविलयोपलक्षितत्वाद्भयप्यासनाभागुरोक्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदतदित्यर्थ ॥ ३२ ॥

एकफलत्वेऽथोदनसिद्धौ वक्रिजलयोरिव सांख्ययोगयोः समुच्चयोर्युक्तो न विकल्प इति चेत्तत्राह वासनामिति ॥ संख्येर्वासातः करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकं मन एव कारणतश्चासख्येन योगेन वा एकेनैव विलीयत इति तत्राज्ञानात्मना परिणतमुभयोः करणप्राणयोरपि कर्मसुव्यापारेषु अकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्न समुच्चय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ देहाहतादर्शनपूर्विके वसर्वासिस्तस्मिन्मनसच्छातौ सर्वसंस्तिरातिरूपन्येत्याह ॥ मन इति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेन तर्हि कथमनसो नाश इति चेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह ॥ मन इति ॥ २५ ॥ ज्ञानेन मनोवाधेतत्कार्यार्हममतादिवंधमोक्षाताः सर्वाः कल्पनावाध्यात इत्याह ॥ मनो भवति ॥ ककुत इत्यनयोः प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधममध्यमाधिकारिकभेगमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थात्पर्यसंप्रहेण दर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषु मध्यमराम आक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणे सर्वेषां प्राणविलयप्रसिद्धेरिति भावः ॥ २८ ॥ अथोप्युपायामनोनाशद्वैरेव मोक्षहेतवो मरणे च न मनोनाशः प्राणनाशो वा किनु मूर्च्छाकाले विलीनसौ धववद्विद्याया वासनात्मनावस्थानमुक्त्वमणकाले पुनराविर्भावासनां चित्तमेवाहुः कारणं तद्विस्तृतः ॥ तदकारणतामेति विलीयो भयकर्मसु ॥ २३ ॥ मनः पश्यति वैदेहं बालो वेतालकं यथा ॥ स्वात्मानं विलयं नीत्वा न भूयस्तं प्रपश्यति ॥ २४ ॥ मनो मुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणान् ॥ स्वप्ने स्वमरणाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते ॥ २५ ॥ मनो भवस्तु संसारः कममाहं कसंतति ॥ उपदेशोपदेशादिवंधमोक्षौ च तत्कृतः ॥ २६ ॥ एकनत्वधनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ॥ मनो विनिग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ यदि हि प्राणविलयो मुने मोक्षस्य कारणम् ॥ मृता एव विमुच्यंते तन्मन्ये सर्वजंतवः ॥ २८ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ त्रिष्वेतेषु प्रयोगेषु मनः प्रशमनं वरम् ॥ साध्यं विद्वितदेवाश्चुयथा भवति तच्छिवम् ॥ २९ ॥ यदानिर्वाणतं प्राणास्त्यजंतीं दर्शयिष्ये ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनि संगमम् ॥ ३० ॥

वः स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वयकामतीति श्रुते स्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धौ विलीनानां प्राणानां च क्षुरादिद्वारेणोष्कमणासंभवाच्च न च स्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानां विलयः वासाकारोऽहोकाताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनः प्रशमनमेव वरश्चेष्टसाध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदा प्राणा निर्वर्णनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशान्त्युर्ध्वरावमिदं शरीरकल्पजं तदा वासनाकामकर्मपस्थापितं भाविदेहाकारमनुभूय बाह्यव्योमनितादृशदेहं भातुकुलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिः संगमयति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वयकामतीति ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो भावामुपादायान्यन्वत रकल्याणत ररूपतनुते एव मेवायमात्मेदं शरीरं निहत्या विद्यागमयित्वाऽन्यन्वत रकल्याणत ररूपं कुरुते पिड्यं वागां धर्वैव देववा प्राजापत्यं वा ब्राह्मणं वा भूतानां भित्ति च ॥ श्रुतौ पेशस्कारी स्वर्णकार पेशसः स्वर्णस्य मात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

तर्हि शत्रुभाषावर्तिना तस्याधिः सहा विजुनो न भिद्यति तत्राह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीवसासनाभाषात्मकानिमा नितादृशसासनाभ्यन्तर्वाशि यथापीरेव स भिद्यति तेनैरिति
 व्यष्टिस्थितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्राणोरेतरेतरे देवसासनासहिता एवोत्पद्यते यत्र पुनरेह प्राणिदेवसासनासहिता एव नृपुंसति ॥ देहान्तरे च दीयद्वा दध्योकात् तगतबायुभिश्च स
 भ्युपयाति ॥ यथा कुसुममधस्ति तेषु प्रविशित इति तेन स भ्युपयातीति यस्मिन्पिबनादिह स्वायम्भवादिनाह ॥ ३१ ॥ अतएव मरणमाश्रयणमनोनाशद्वितिनप्राणनारोपीत्या
 ह ॥ ननु इति ॥ यथा वायुर्द्वन्द्वः अगोर्धीमधो वा स कर्तारभ्यमानो धिनराभ्यतिननस्यति ॥ यन्प्राणयोः श्रमनियतस्य स्थितिरैकमुखेनाभ्ययमुखेन चर्यति ॥ नामनस्काद्वितिसा
 धासनासात्मकान्येव विद्धितन्मात्रकाणि वै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिः प्राणैर्भिद्यति तेनैरे ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूपयते प्राणानुचंति देहक
 म् ॥ तद्वाभवायुसंभ्ये पर्यांति दुःस्वायगंधवम् ॥ ३२ ॥ मन सांयुरिवांगोधीनशाभ्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सप्तवतिप्राणा सूर्य
 इव त्विष ॥ ३३ ॥ नजहाति मनः प्राणा विनाशानेन कर्हिचित् ॥ दृणांतरेणैव विना दृणांगमिव तित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानादवासनीभा वस्व
 नाशप्रानुधान्मन ॥ प्राणास्त्वं दचनादत्ततश्चातिर्हि शिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्त्वसमुदेत्यलम् ॥ तर्तोगवासनानाशा
 द्वियोगप्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततो न पश्यति मनः प्रशांतिं देहापुन ॥ स्वनाशेन पदं प्राप्तं वासनैव मनोविदुः ॥ ३७ ॥ चेतो हि वासनानामात्र
 तदभावे परपदम् ॥ तत्त्वसंप्रपतज्ञानं ज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्मृतेरामपूर्यतः सप्तवत्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेण रज्जुसर्प
 भ्रमाकृते ॥ ३९ ॥ एकार्थभ्यसनप्राणरोधश्च तपरिक्षया ॥ एकस्मिन्नेव ससिद्धे ससिद्धातिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवतस्य संस्पंदे शांति
 शान्तो यथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदे शांतिशान्तयामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलये प्रयाति ध्योमवायुताम् ॥ यथा वासित न वेद स
 र्वपश्यति तत्र वा ॥ ४२ ॥ यथा विदेहा पश्यति प्राणा ध्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्ववानुसर्वतिते ॥ ४३ ॥ शांते वा तपरिस्प
 दययगंगं प्रशाभ्यति ॥ तथा शांतिमन स्पंदे शाभ्यति प्राणावायव ॥ ४४ ॥

र्थेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अतएव ज्ञानादवासनाक्षयेऽप्यनाश इत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथाज्ञानेन वासनानाशद्विति चेत्तदेतद्देहतायादित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 तद्विज्ञानसंवासरं सर्वेषां भिन्ना आसन्नत्वं भेदसंप्रयतेन ज्ञातव्यमिति प्राणालयोरभेदाद्विज्ञानबालममच्छानमभेदमिति व्यनद्वयानुभवमिवाह ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपादत्ते ॥
 एकेति ॥ एकोर्धोऽद्वयतभ्यतरभ्यसनमवस्थायाद्यार्जनम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सति शरीरे प्राणकमणे अस्त्यक्तमोयप्रशरीरस्थीवरापच्छेदादिना रास्तमक क्रमस्तयाह ॥ प्राणद
 ति ॥ व्योमवायुर्न वासाकारस्य बायुमिच्छना ज्ञाद्वाह ॥ तदभासाकारो ॥ ४२ ॥ यथा यादृशकर्तृज्ञादितवासनान्मयपुनरप्यन्तरे देहकपरयति यत दनुकचनेव आचार
 व्यपहरात्मनुरावति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसकान्तकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीद्वयान्योन्यस्पर्दनं विहरतः सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत् अर्प्योऽप्यवत् ॥ ४७ ॥ शांतबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्य भावस्य तस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्मात्तत्वे लयेन तदात्मत्वमेव स्थिरमवति ॥ ४९ ॥ अनुपलभोऽज्ञान उपलभस्तद्वाधिकाब्रह्माकारादचित्तस्योदयो रप्यस्तोर्निवृत्तयोर्ध्याय्यत इति शेषस्तच्चिन्मात्रेण धारणया वा स्थिरो भवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावना धार्यातया ह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकारवृत्तिधाराम् ॥ यावद्भावसावृत्तिधारापि चरमसाक्षात्कारपुष्टासती अभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोष्यक्षयादाहारक्षयात्स्य यदेहद्वयविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणातिपचिरेर्मनसोवासाकारक्षये सति धारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मेकानता सपत्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेन ब्रह्मभावसिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३ ॥ अश्रुते अभते च ध्यानं

अविनाभावनीतित्यंजंतूनां प्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रे तलैलेद्वयस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसः स्पन्दं प्राणः प्राणस्य स्पन्दं मनः ॥ एतौ विहरतौ नित्यमन्योन्यं रथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावे विनश्यतः ॥ कुरुतश्च स्वनाशेन कार्यमोक्षस्य मुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वपनाभ्यासाच्छांतं शास्यत्वं मनः ॥ तद्ध्यानत्वात् स्वभावस्य तेन प्राणोपि शास्यति ॥ ४८ ॥ विचार्य यदन्तात्मतत्त्वं नम्यतां न य ॥ मनस्तत्सह्यं न तदेव भवति स्थिरम् ॥ ४९ ॥ यदेवातिराश्रेयो नुपलभोपलभयोः ॥ हयोरप्यस्तोस्तत्र शेषे वापि स्थिरो भव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्मुदृतत्वे तावद्भावं विभावयत् ॥ भावाभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम् ॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचतः स्वयं भोष्यक्षयादिव ॥ विलीयते सहप्राणैः परमेवावशिष्यत ॥ ५२ ॥ यदेकतानं भवति चेत्तत्तद्भवति क्षणान् ॥ शांतशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः ॥ ५३ ॥ अविवेच्यंतुनास्तीति बुद्ध्या युक्तियुतं धिया ॥ ज्ञानादेव परावासिस्तदभ्यासस्ततः परम् ॥ ५४ ॥ चित्ते शांतं शास्यतीत्यं संसारमृगतृष्णिका ॥ जरामुपगतमेधोमिहिका तन्मयी यथा ॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येति कुरुते नैव तत्क्षयम् ॥ तद्वै परमचिन्तात्माना भावो हि परंपदम् ॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेव निर्वाणं यद्विचिंत्यतः परेपदे ॥ तत्तत्परिणतं विद्धितत्रैवास्वादमागतम् ॥ ५७ ॥

धारणाद्यभ्यासायोगच्छ्रवणमननाभ्याद्वैतजातमविद्यैव सा च नास्तेव तत्त्वज्ञानादेव परावाप्तिरिति प्रमाणप्रमेयास भावनादोषनिरासपर्यंतं वृत्त्याततः परं ध्यानधारणादिना ज्ञानाभ्यासः कार्यद्वयार्थः ॥ ५४ ॥ मेधे जरामपक्षयशरदिउपगते सति तोहेनोरागतान्मयो ॥ तत आगत इत्यर्थे हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमाने मयदूचेति मयदू ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेन चित्तैव तस्य चित्तस्य क्षयकुरु तस्य चित्तक्षयस्य रूपमुचिता विद्यानमालैव न रूपा हि यस्मान्नदभावः परपदपरमपुरुषार्थान् भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थेण प्रकारः ॥ निर्वाणविश्रातम् ॥ तत्तर्हि तद्ब्रह्मैव परिणतं विद्धितत्त्वव्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तं त्वरूपमस्तीति तत्रैव निरतिशयस्य प्रकाशानदास्यादमागतं सन्नव्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथा चोक्तिरिव धर्मोन्तरे ॥ ज्ञानायतरसो येन सकदास्वादिनो भवेत् ॥ विद्याय सर्वकार्याणि मनस्तत्रैव धावतीति ॥ ५७ ॥

रमेवपलुनयो धात्वाद्योगयोरकलविस्वाह ॥ यदिति ॥ ५८ ॥ सत्वराध्याय्यैत्ययमेवाह ॥ येनइति ॥ अंतरमलभाहविच्छेदम् ॥ ५९ ॥ तद्वर्तनोन्मुखजनविरलापमेत्याह ॥
 विधिविति ॥ अक्षरशाश्वताभावात्स्थान्योपम इदंशानुपपन्नमिति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुपपन्नपुनरुच्यते ॥ विगलितेति ॥ हेतुभागत्युक्तविधौपाद्याभ्यासैर्विगलितभ्या
 यनोभापत्तममुद्रागलक्षणातिभोतिर्द्विजहर्तनपदानियस्यथाविधयस्यथाविधास्यथाद्विगलद्वाधिनवव्यपटवत्यतिभासभाधिराटमनइहअविभुत्तयस्यायासत्वमिति
 ध्यते ॥ तच्चभासनाधीशराकिदाहृतपुनरागद्वेपानिभानादिकलाभिर्बलिनससारयदति ॥ यथास्यार्थमणिसगत्कनकनामुपागतताभ्युन कलककलनामलिनतामपदने
 तद्विलस्य ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीशिवसिद्धमन्त्रस्यप्रकारोनि० पू एकोनसमन्वितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आध्यात्मनवस्थानेविद्याभ्यरिशुद्धये ॥ वे
 दिसांस्थेनविश्रांतंवेतोयोगेनवापिते ॥ क्षणतस्त्वतांयार्तनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ ॥ वेतोविगलिताविपंसत्वशब्देनकथ्यते ॥ तन्म
 ससारधीजतत्तददात्यतरपुन ॥ ५९ ॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्यभ्रातवासन ॥ परशून्योपमसपोज्योति पश्यतिशान्म्यति ॥ ६० ॥
 विगलितात्मपदविगलन्मन सुभगमत्वमितीहइकथ्यते ॥ नपुनरेतिकलामलिनपदकनकतामिवतायमुपागतम् ॥ ६१ ॥ ॥ इ० वा०
 वा० तं० मो० ति० पू० प्राणमन संयोगविचारणानभेकोनसमन्वितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥ ॥ जीवो
 जीवोभावत्वाश्रुयातिविषमचित्ताम् ॥ विचारदित्यविधातोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ शृगळप्याजलमिवमनोहतादिहस्यते ॥ अस
 देवमनागेवतद्विचाराखलीयते ॥ २ ॥ संस्तित्वमविश्रांतीवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभानप्रसगात्स्मृतिमागतान् ॥ ३ ॥
 अकिंविध्यमहादय्यावेतालोविपुलाकति ॥ सर्किर्चिन्मंदलगर्वाजगामजिषांसया ॥ ४ ॥ संवेतालोवसत्पूर्वकर्त्तुमिच्छेत्सज्जनस्य
 दे ॥ यदुबल्लुपहरेणनित्यवन्नतयासुखी ॥ ५ ॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरहतिस्तीहिन्यायदर्शका ॥ ६ ॥
 सकालेनानर्वागोहोजगामनगरांतरम् ॥ न्याययुक्त्याजनमोक्तुस्तुधासमभिवोदित ॥ ७ ॥ तत्रप्रापसमूपादराधिचर्याविनिर्गतम् ॥ त
 माह्वनपारेणशब्देनोभनिशाचर ॥ ८ ॥

अत्रासत्वाहकपादाक्रियतेभुभा ॥ १ ॥ चित्तेशिशाम्यतीयससारमणवृष्णिकेसुकविषयरातीचविचारपुद्गलानादयपदीतउपायइत्याह ॥ अत्रइति ॥ इतिअनेनोपायेन
 पन्वोपक्रांतकारणाविद्ययोर्तोनाराः स्वभासइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तायांसिभावनहेतुप्रपञ्चदाहपमधारयति ॥ मृगयुष्मेति ॥ २ ॥ असेवमनागेवेत्युक्तायस्यस
 यनायास्यापिकामभवात्ययति ॥ सत्यतीति ॥ ३ ॥ गबाधयोप्यप्यज्ञानेच्छनत्वात् ॥ ४ ॥ सक्षिप्तोक्तविलारयिगुपराहितआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराशआस्य
 रथेदिकानारास्यकन्दोभराअकतेनबुद्धयभ्यमनवन्पुहारेअनित्यमनयानिर्बिधेयसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ काट्येतन्ममभ्यक्तमालाभकालेन ॥ अटवीगोइत्यस्य ॥ ७ ॥
 पापेष्वपिनिर्दिनगरेषुटमनपरिज्ञानापद्योराह्वयायस्यसत्त्वात्तद्विनिर्गतम् ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ निर्व्याप्यव्याघातेतकमेणासिचेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यतइत्याशाअभिलषितायां ॥ किलेतिवर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अत्रश्वेदपराधसहस्रसुलभंसुत्रश्वे
नापराध्यत्वेव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणाग्रप्रपरिपूर्णमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति ॥ सप्तवार्थामवाधितार्थाम् ॥ अनेनासमावितार्थप्रश्रच्छलेनपरवधप्र
वृत्तिः स्वस्यनासीतिदर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषाप्रश्नानामापातार्थः स्पष्टः ॥ तात्पर्यतस्तत्तरसर्गोस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वमेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्निपितत्प्रकाशक
स्वच्छसत्यात्मस्वरूपनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारभायाः कदल्याः स्तम्भः अतस्तस्यातदतश्चप्रभवाच्चलकलमात्रम् ॥ दृष्टान्तस्तदशवलकलान्तरदाष्टान्तिकेसएवेतिविशेषइतिभा
वः ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यत ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरेपक्षयापरमाअणव अत्यतक्षुद्राः ॥ १६ ॥ परमाणोः सूक्ष्मस्थैवस
वेतालउवाच ॥ राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना ॥ इगच्छसिविनिष्टोसिभवभोजनमद्यमे ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ हेरात्रिच
रतिन्याय्यमांचेदसिबलादिह ॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः ॥ १८ ॥ वेतालउवाच ॥ नत्वामद्वयहमन्याध्यन्यायोयंहि
मयोच्यते ॥ राजासिसकलाशाश्वपूर्णायास्त्वयार्थिनाम् ॥ १९ ॥ ममैतामर्थिताराजन्मंभवार्थीप्रपूरय ॥ प्रशानिमान्मयोक्तांस्त्वंस
म्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २० ॥ कस्यसूयस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवः कशाः ॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः ॥ २१ ॥ स्वप्नास्वप्नांतरं
गच्छच्छतशोयसहस्रशः ॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छं कः स्वरूपं प्रभास्वरम् ॥ २२ ॥ रंभास्तंभोयथापन्नमात्रमेवंपुनः पुनः ॥ अंतरंतस्तथां
तश्चतथाकोणुः सएवहि ॥ २३ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः ॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोः परमाणवः ॥ २४ ॥ कस्यानव
यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः ॥ शिलांतर्निविडैकांतरूपमज्जाजगज्जयी ॥ २५ ॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्धर्भवंतमात्मघा
तिन् ॥ फलमिवतवमंडलं प्रसेहं प्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः ॥ २६ ॥ इत्यार्षेवांवा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेषू० वेताल
प्रश्नानामसतितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्तवतिवेतालेवकुंप्रशान्विहस्यसः ॥ उवाचवचनं राजा
दंतशुभवलंबरः ॥ २९ ॥

तोमहतोगिरेः ॥ निविडघनतरयत्सत्तैकातरूपतदेवमज्जासारोयस्या ॥ २७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दृष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान
परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवतफलमिवनिगीर्धप्रसप्तबलात्तवमहलमहलस्थजनात्प्रसेयम् ॥ प्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्रुता
दसः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० समतितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ आग्रप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्णयते ॥ अनतकोटिब्रह्मांडफलदक्षादिकल्पनैः
॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानां वसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तावश्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपितत्रवसरेणुत्वसंज्ञादित्याशायेनविहस्यदत्तानामशुभिः प्रभाभिर्ध
वलान्यवराणिबलाण्याकाराचयस्यतथाविधः सन् ॥ २९ ॥

[illegible]

राजोवाच ॥ आस्तेकदाचिच्चंदहिवक्षादमजरफलम् ॥ उत्तरोत्तरदर्शगुणभूतत्वम्परिवेष्टितम् ॥ २ ॥ तादृशानांसहस्राणिफलानिय
त्रसतिहि ॥ अत्युच्चंकादृशाखाविपुलाचलपट्टवा ॥ ३ ॥ तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसत्य ॥ तादृशोकिमहावृक्षोदुर्लभ्योवि
पुलाकृति ॥ ४ ॥ तादृशानांसहस्राणियत्रसतिमहीरुहम् ॥ तादृशवनमत्पुष्पैरनततनुत्सकम् ॥ ५ ॥ तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्र
संत्य ॥ तादृगकिदृहृद्गमत्पुष्पैर्मरिताकृति ॥ ६ ॥ तादृशानांसहस्राणिशृगाणांयत्रसत्य ॥ तादृशोस्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलको
दर ॥ ७ ॥ तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसत्य ॥ तादृगकिदृहृद्वर्षमहाऋदनदीयुतम् ॥ ८ ॥ तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसत्य ॥
तादृगकिमर्धपाठविचित्ररचनान्वितम् ॥ ९ ॥ तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसत्य ॥ तादृगकिमहास्फरंमहाभुवनदंघरम् ॥ १० ॥
तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसत्य ॥ तादृगकिमहर्षादचद्वमंघरपीठवत् ॥ ११ ॥ तादृशानांसहस्राणियन्त्राढानिकरंदका ॥ तादृशो
क्तिगतस्मदोविपुलाब्धिभ्रसागर ॥ १२ ॥ तादृक्सागरलक्ष्माणितरंगोयत्रपेख ॥ तादृश स्वविलासालानिभलोक्तिमहाणं व ॥ १३ ॥
तादृगब्धिसदृसाणियस्योदरजलान्ध ॥ तादृशोक्तिपुमान्काश्चिदत्युच्चैर्मरिताकृति ॥ १४ ॥ तादृशानांमृणालक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिताम
प्रधानसवसतानांतादृशोक्तिपरंपुमान् ॥ १५ ॥ तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम् ॥ सुरतिमद्वलेयस्यस्वननूतंरुंजालवत् ॥ १६ ॥

एकशताब्दादिषु नृशकम्पनाभिर्निरायति ॥ मादयानामिस्यादिना ॥ ब्रह्मानिपक्षुबनीषु भुवनानि यस्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृगपदेनाश्रतक्षधनो गिरिरेवोभ्यते ॥ विषु
 षतमस्यारम्भयतर्भातिरादति ॥ ६ ॥ ७ ॥ मद्राकम्बदीसर्वाश्रुगानाविर्भूतमपवृणायणादिषु योषेष्टाभिपुतम् ॥ विधिभाभिर्नार्मादिरचनार्भातिरभितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुषामपिष्णु ॥ १४ ॥ परपुषाश्छ ॥ १५ ॥ तनूद्वाभ्रशालोमानितज्वालछ ॥ तयाच्युति ॥ तयासत पुरुषात्केशलोमानितयाक्षरास्त्रजयतीह
 विभवन्ति ॥ १६ ॥

प्रत्यदृष्टेरथासुपरारदृष्टिभूयाएतास्त्रादिब्रह्मांडांताः शतमसख्या कलनाः प्रतिभासास्ताएताः सर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्मादिति एव
 प्रभावः सूर्यदितित्वस्यश्रोत्रत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरत्वं जगदसौ तपति प्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्माष्टाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल
 वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणेः सूर्यस्य पारमार्थिकतत्त्वभूते मुख्याधिकारिषु विज्ञानशास्त्रजन्या रेवढाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेण कचित्तात्मनि स्यात्तया प्रथमाने
 अनधिकारिजनुभावेन अविकाराभाजि अस्फुटदृढप्रत्यगात्मनि अभिविस्फुलिगवच्चिज्जन्मनोर्जावजगतोर्भवनस्य पृथक् सत्तायाः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंश्रमता नाचावलेखाः
 उल्लेखाः सति ॥ परमार्थदृशा तु मनागोपनसति अतस्तत्शातप्रश्नाद्वरमास्तेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीवागसिद्धमन्तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥
 दृढावसिष्टप्रश्नानपचानामुत्तरकमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञापम्यगदीर्यते ॥ १ ॥ एवमथमप्रश्नमायायकस्मिन्स्फुरति पवने महागगने एव इति द्वितीयप्रश्नराजासमाध
 तादृशोक्तिमहादित्यः शतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताः कलनाः सर्वास्ताएतास्तस्य दीप्तयः ॥ १७ ॥ अस्यादित्यस्य दीप्तीनां ब्रह्मांष्टास्त्रेणवः ॥
 मयाचिदसूर्यदित्युक्तः सर्वमेतत्तपत्यसौ ॥ १८ ॥ विज्ञानात्मैव परमो भास्करो भाविताशयः ॥ इमेव भुवनाभोगास्तस्यैव त्रसरेणवः ॥ १९ ॥
 विज्ञानपरमार्कस्य भासाभांतिभवंति च ॥ इमा जगदहर्लक्ष्म्यः कचिद्दृश्यो रवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचित्तात्मनि जंतुजातेत्रैलो
 क्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंश्रमतावलेखाः संतीहरेन हिमनागपिशितामास्व ॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे०
 मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणेषु० वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनं नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ राजावाच ॥ ॥ कालस
 तानभः सत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताच सर्वमित्यादि पावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायोरजः स्फुरति चंचलम् ॥ कुसुमां
 गद्वामोदस्तदद्रूपकं स्वतः ॥ २ ॥

ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्र गगनपदेन प्रसिद्धगगनस्थैव ग्रहणविवक्षितमुत महत्सद्विशेषितत्वाद्गोण्यामहाकालरूपश्चित्सर्वलितमायाकाश उत स्पंदशक्तिप्रधानः सूत्रात्मा
 काशः उत ततो निष्कटः शुद्धचिदाभासलक्षणो जीवाकाशः अन्यो वास्तुसर्वेष्वपिकल्पेपुनस्तत्ता एव सक्षमतमत्वात्तेपारेण वस्त्वयोक्ता इत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदः क्रियाश
 क्तिप्रधानः सूत्रात्मा तत्ता ॥ शुद्धचेतनसत्तो निष्कटश्चिदाभासलसत्ता चेत्यादिसर्वसक्षमत्वात्पावननिर्दोषरजः परमात्ममहावायौ कल्पितानेकविकारचंचलस्फुरतीति परेणा
 न्वयः ॥ १ ॥ ननु परमात्मन एव सर्वानुगतसत्ता रूपत्वात्तत्र कालादिसत्ता स्फुरतीत्याधाराधेयभावेन व्यपदेशः कथनमाह ॥ कुसुमांगदिति ॥ यथा कुसुममेव स्वगोआमोदाख्यं भे
 दस्तत्त एव परिकल्प्य कुसुमं आमोदरूपकमिव तदाधेयतया स्थिततद्वत्परमार्थसत्तैव कालादिसत्ता भेदात्मातानि परिकल्प्य स्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

[illegible]

न्नामवशात्पञ्चम्यक्रमपाठसंगतनामूलनामाधारतात् ॥ ७ ॥ जगदाभिन्नतादादिपञ्चकमनीतत्वाद्यणुनुरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नवित्कणपरिच्छेदत्वाद्वैक्यवर्तिनस्वच्छप
 न्नामप्रकारादिवत् ॥ तदपि वस्तुतमनादीच्छिद्रूपभासमानपरमाणववर्धेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरितिषष्ठमभ्यसथायस्ते ॥ परेणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च
 द्युगारिकणरूपास्तत्वात् ॥ एवंपरेणुपूरकत्वात्तत्त्वसोभ्यामनमहागिरि ॥ आभ्यारोपदशासर्वमूलासुर्तैश्चनवयवकूपयस्यतथा ॥ नेतिनस्यवावेननिरस्ताययव ॥ ९ ॥ तन्परिरा
 लनाभिर्वदकनरूपमज्जाजमद्वर्धास्तथापकदयानि ॥ अत्येति ॥ द्विपस्याज्जाद्वपथाभापृयधीआतरवसमाहितेनेत्याद्विभूतिपुङ्गवाकाशकपविक्वानमाप्रस्यमभ्यर्मातरमज्जाव
 यमिद्विभूतिवर्दास्तथ ॥ १० ॥ सवयवभानानिनिघासेनघ्रीव्यावेतालपरिभग्नित्वोक्ताधर्मसंश्लेषेणोपसहृति ॥ विज्ञानेति ॥ इवेतालमालकजगतिविक्वानमाप्रस्यकलनानी
 त्त्वकोशेष्टानाकलितपकदतन्तास्त्विज्ञानरूपमभ्यर्दाधर्मतालव्याटमर्दतरलपनीयमनारस्कन्दनियमेभआमोमदुत्पात्यवेवत्वभाषमात्मानमनुभाषयत्तानुभाषमारोहयशातद्वर्धमा
 भूत्सय ॥ ११ ॥ ॥ इतिर्धापासिष्ठमन्तात्पयमकारोति०पू०द्विसप्ततितमसप्त ॥ ७२ ॥
 ॥ ७ ॥
 ॥ ७ ॥

उपदिश्यान्नवेतालप्रश्रयनिर्णयमंस्थितिम् ॥ भगीरथस्य हत्तांतलात्त्रान्योप्यववर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्नराजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितास्तयातत्रज्ञतयानिमित्तन ॥ वेतालपक्षेवासर्वयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्य इति यावत् ॥ २ ॥ एवक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रातिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीयते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसह्यस्वोभाषःपरमात्मातदापतिततत्पतिष्ठितकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमनशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्वदृष्टिलयस्तेनशांतात्सोपरतचिन्तनतएव सर्वत्रसमंभ्रतपरयतीतिसमदर्शनं ॥ ६ ॥ असमूहातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवस्थितस्यमेकधर्देहयानासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येपाकटसाध्यमपिकार्यस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिराजमुखान्छुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितास्तयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभूत्वामल्लैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवविचलध्यानीविस्मृत्यविषमांदुधाम् ॥ २ ॥ एतद्राममयोक्तंवेतालप्रश्नालकम् ॥ एवंक्रमेणचिदणीतेनेदंसांस्थितंजगत् ॥ ३ ॥ चिदणोःकोशगविश्वंविचारेणविलीयते ॥ कायावेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वतश्चित्तंस्मितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिपृशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंरुत्वा मनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाज्ञामानुवर्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति ॥ ७ ॥ संपूर्णशांतमनसःपरिहृतत्तोर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोतः ॥ सिद्ध्यतिदुर्लभतरापिवांछितायार्गंगावतारइवसागरस्वातवस्तु ॥ ८ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वेतालाख्यानं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यथाचित्तचमलकृत्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलोलितलकोपमः ॥ २ ॥ संकल्पानंतरंप्राप्तायथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणोरिव ॥ ३ ॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगराशुमद्विलीपादिदुर्लभतरापिसागराणासगरपुत्राणांतत्त्वतस्तमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगगावतारः शांतिवृत्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्य भगीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेति० पू० त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ भगीरथस्यावगुणाश्चित्ताचाथविचारजा ॥ चित्तलेनचसवादोजिह्वातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमलकृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायामुबोराजास्वीयकोसलमदल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥ तस्यदानशौढतवर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथायाज्ञासंकल्पानंतरमेवसर्वापगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थप्राप्ताः प्राप्तावतः ॥ गत्यर्थीकर्मकेतिकर्तारिकः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवतत्त्वस्यधनव्ययदुःखान्भलानिरितिचोत्पद्यते ॥ ३ ॥

अथाप्रपुनान्वारयति ॥ साधूनामिति ॥ एषम्ययशीलस्यकथयनमासिताधारः ॥ सृणुमाधमिति ॥ कश्चिद्विश्वायस्थानेस्त्वधर्मतः प्राप्तसृणुमाधममुपादत्ते ॥ पौनरुक्त्याधुनो
 पादानाधमिद्वन्मिश्रतामजिघेनकासधनुर्लक्ष्यतः ॥ ४ ॥ यथावज्जघेधनमणिः अधःअधोभागेअयसाधन्यतेषध्यतेनृत्ययोपमद्वज्जसाहट्टनरवज्जान्तरपरिभ्रमत्वात्क्रीडा
 उक्तवलीमकारामानाधमप्रचकनेमियस्मिष्कर्माणितयथाभाषितमिच्छास्तप्रोक्तगुणयोम्यकरोतिनयायोभागीरथोद्वलस्रसरमपिसर्धुर्जनतस्त्रटितवनेशेरास्करनेनत्वमता
 पनोऽज्जलतिरयनेम्यकिनानिषमद्वलानियस्मिष्कर्माणितयथाभाषितमिच्छास्तप्रोक्तमियसअधःपादेवरेनिगदययोभिर्धम्यतेनृत्ययोपमकत्वात्आभिनयमिवेषगुणपूर्णक
 रेत्यर्थः ॥ वज्जमारयतीतिपाठोपिद्वयेकस्यायेवतास्यथा ॥ ५ ॥ दिशनिशप्रजापालनयसर्वतःपरिभ्रमणतत्त्वधर्मागोपितगुणधर्मप्रवर्तितहेतुतमोगेर्वाधकारहेत्यवगारित्यम
 साधूनांयोषधस्यस्यार्थधनान्मविरतददौ ॥ वृणुमाधमुपादत्तेकश्चिद्विज्ञेतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्जसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियाभिनत् ॥
 अधोमणिरयोयजंसर्वदुःखनचोदितम् ॥ ५ ॥ अधुमवद्विदेहश्रीः श्रान्तोपिदेन्यमप्यलम् ॥ तमोहरवृणुनैशद्युमणिर्वैश्वनामिव ॥ ६ ॥
 किरन्नाप्रिकणासारमभितः स्वप्रतापजम् ॥ मय्याहस्युर्कातामिरिवज्वलतिरिपुरि ॥ ७ ॥ खडुशीतलसस्रशोयस्समाह्लादयन्मनः ॥
 सुज्ञानांद्रवतिस्त्रिधस्येदोरिदुमणियथा ॥ ८ ॥ जगद्वहोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिनः ॥ गगावाहस्यचेनास्यावतीयः पुरितोगुणः
 ॥ ९ ॥ अगस्त्यशोषितोभोधिर्गोनापूरेणपूरितः ॥ येनदुष्पूरभूतोपिमहासाधार्योर्ध्वनामिव ॥ १० ॥ गंगासांपानपद्धत्यायेनपातालवासि
 नः ॥ योजितामस्रणोलोकेर्वाधवालो कयधुना ॥ ११ ॥ वक्ष्माणशकरजङ्घनपमाराधयश्चयः ॥ भूयोभूयोययौस्वेदमशून्याप्यवससिचि
 नः ॥ १२ ॥ यौवनेवसमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतो लोकयन्त्रांपचाकुलाभिमानम् ॥ १३ ॥ सुविरागवचमत्कारविचारकणि
 क्कदभूत् ॥ वयस्यपिचतादृषयेदवाहल्लीमराविव ॥ १४ ॥

पयहरतः ॥ यथाधुमणिर्वैश्वनामिद्वान्तमोम्यवहारैर्यन्त्रं चरतिनिरहत् ॥ विशेषयेत्प्रयथयोज्ये ॥ ६ ॥ स्वस्यमत्ताप पराक्रमः अतिमत्तायः तस्याजानामप्रिकणानामासारथा
 र्थाकिरस्रयोऽरिपुमभ्याहृकालेवद्भूतस्यकान्तारिणाप्रिधिव्यलति ॥ अग्निपक्षेभराः अपावययासतीतिअरिणस्तण्णादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुक्ष्माप्रस्थान्त्यविहस्तेर्वासन्निधौ ॥
 यदुमणिभ्यद्वकोत्तः ॥ ८ ॥ येनगगावाहस्यगणमवहारलक्षणस्यकणयक्षोपवीतस्ययुगीयोगुणस्तनुः अस्यायुधिभ्यागणमनारणेनपूरितः ॥ ९ ॥ सर्वविघ्नतर्वास्तिनार्थानामह्राप्
 सार्धःसपोयनेनेव ॥ १० ॥ भूतद्वेष्टित्वाह्वयवनिर्दधत्साधपातालवासिनः अयोगार्तपानाधीधयाः स्तारणुषायेनगगालक्षणयासोपानपद्धत्याम्रस्थणोलोकेयोजिताधारोपि
 ता ॥ ११ ॥ अयमप्याप्यवसापिनः अभिस्त्रिन्दरुनिभ्यपालत्स्ववसःसकारात् ॥ १२ ॥ अधिराभ्यासोवेदितियभ्यते ॥ १३ ॥ यौवनेविचारहेराप्येदयोऽतिदुर्लभद्वन्मिधोत
 नायमराधिवेति ॥ १४ ॥

इति वक्ष्यमाणप्रकरणेन जगद्यात्रा चित्रयामास ॥ चित्राप्रकारमेवाह ॥ नित्यप्रित्यादिना ॥ १५ ॥ न्यामारात्रि ॥ बहुभोक्तविरसं च फलवस्यतत्तया विधमेव सर्वेषां
 कुर्वता कर्मलक्ष्येनेन तत्पूर्वपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्तया प्रित्या धनदहनकर्मविपुचिकेचाशुद्धिदृक् त्वफलमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथ उक्तचित्राननरससूत्रः सका
 शादेकान्तमत्यन्तभीत सन् ॥ १९ ॥ भ्रमताज्जीवानारागद्वेषादिससारवृत्तिपुनरफलभूतस्त्वेनामुत्सृग्नरक्रमानुप्याप्यरण्यार्तोपुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन
 नायुपायैश्चिराभ्यस्तयसाभ्यविक्षेपैवैषमभ्यस्य समाधिस्तदात्मना अनादिसिद्धन्त्रलाकारणच उत्येनाविभूतं नक्षेपस्य प्रत्यक्तत्त्वस्यावयोधेन सर्वदुःखानि शोषते इति परेणान्वय
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचयैति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टो भगारयो विवेकेन स्वयमेवात्मनस्त्वमतः पर्यालोप्यापानता निश्चित्यतत्र विषेपवाहुल्याच्चित्तस्थप्रतिष्ठा मलभासान्त्यागता
 एकांतचित्तयामासमर्होपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रा मिमांसित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनं पुनः श्यामादानादानशतं पुनः ॥
 तदेव भुक्तविरसं लक्ष्यते कर्म कुर्वताम् ॥ १६ ॥ येन प्राप्तं नलो कस्मिन्नद्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतं बुद्धतमन्यशेषं कर्माविपुचिका ॥ १७ ॥
 पुनः पुनः पयुषितं कर्म कुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तु कः कुर्यात्किल बालवत् ॥ १८ ॥ अर्थकदा हि प्रमनाः कदाचिच्चित्तलंगुरुम् ॥ एकां
 तं संस्तुतं भीतिः समपृच्छद्भगारियः ॥ १९ ॥ भगारिय उवाच ॥ अंतःशून्यानुमृच्चिरं भ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यार्तोपुचताशुभ्रं
 खिन्नावयं विभो ॥ २० ॥ जरामरणमाहादिरूपाणां भवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानां कथमंतःप्रजायत ॥ २१ ॥ चित्तल उवाच ॥
 चिरसाभ्यात्मनोरथेन निर्विभागाविलासिना ॥ राजन ज्ञेयावबोधेन पूर्णेन भरितात्मना ॥ २२ ॥ त्वोचं न सर्वदुःखानि नुदधति प्रययोभि
 तः ॥ संशयाः समतायां तिसर्वकर्माणि चानय ॥ २३ ॥ ज्ञेयं विदुरथात्मानं संशुद्धं जनिरुपिणम् ॥ सच्चमवंगतं नित्यं नास्तमेति न चाद
 यम् ॥ २४ ॥ भगारिय उवाच ॥ चिन्मात्रं निर्गुणं शांतमस्ति न मलमच्युतम् ॥ इहादिनेन रत्किंचिदिति वं विमुनोभ्यः ॥ २५ ॥ किं
 तत्र प्रतिपत्तिर्भस्फुटतामेति नेतरा ॥ एतावन्मात्रं संवित्तिः स्यामहं भगवन्कथम् ॥ २६ ॥ चित्तल उवाच ॥ ज्ञानं ज्ञेयानि प्रुत्वमेति
 चेतोददं वरे ॥ ततः सर्ववपुर्भूत्वा भूयो जीवो न जायते ॥ २७ ॥

शगुरवे निवेदय स्तरस्फुटभावे विक्षेपापशमे चोपापपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेन असत्त्वेऽपवादकोऽज्ञानशोभेन दृढमसंचितम् ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्या विधातं मत
 रत्किंचिदात्मानेनैव पितृद्वचनविश्वसातस्वोपपत्त्या चोदय ॥ २५ ॥ तत्राभातापादकोऽज्ञानशब्दरवभासहेतुर्विक्षेपानां स्वस्थस्य न दृढतिदंशयति ॥ किमिति ॥ अत्र अनयोः
 सदसद्विवेकबोधोर्म्येदतरा आयासदात्मबोधरूपादतिपत्तिस्फुटताकरतलामलकवत्स्य दृढतां नित्तत्रा ककारणम् ॥ अहं सर्वविषेयात्त्या एतावन्मात्रसवित्तिश्च कथमेवोपा
 येन स्यामिति यर्थः ॥ २६ ॥ तत्र भगारियस्य राज्याद्यभिमानदेवतत्तद्विषये पुंचित्तधावनोद्विक्षेपस्तत्त्वावल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरिति निश्चित्य तत्तत्सवित्तिजनापयप्रथ
 मगीतोक्तमानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञाप्यते अनेनेति ज्ञानमभ्यासित्वादिनेन ज्ञेयं पत्तलवद्व्यामीत्यादिभगवद्दर्शिते संशये निष्ठलस्यैर्धर्म ॥ सर्ववपुः पूर्णस्वभावः ॥
 न ज्ञाप्यते पूर्णस्वभावान्न प्रप्यवत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अभानित्वादिपुकातिषद्वहमुत्पानुसधरूप्याभ्यां प्रपथयति ॥ अक्षतिकरित्यादिना ॥ १८ ॥ ययिधानन्ययागोनभितिरूप्यभिधारिणीत्यस्यान्तर्यामिर्दर्शयति ॥ आत्मनदिति ॥ निष्कटार्त्ताधनमबाधमभिव्यक्तिनृपुणषरिप्रप्रवणकीर्तनार्तिर्मणवद्विधेरेवार्थ ॥ १९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं प्रवणमननिर्दिष्ट्यासनाभ्यास नव्यज्ञानेनाभ्यस्यपरमात्मनश्चस्यरानररुटाभिध्वक्तियात्पात्पाटसासर्धसाधनफलीभूता सर्वप्रायेयसाधनानामनङ्कारलक्षणसाधनमूल अङ्कारेति अभानित्यार्थे संपादत्वादित्यपायेनाह ॥ अहंभावेति ॥ २१ ॥ तर्हितस्वरित्यागोपायममयवेतिपुच्छति ॥ शरीरमिति ॥ २२ ॥ विकसितामकमोषहृतत्वेनरुटुभूतसंज्ञाशुद्धाभाकारात्तत्प्राप्त्यस्थित्येतरेष ॥ २३ ॥ त्वत्करान्यथाजनानवदुष्यन्त्ये शमयभ्योषहृदिसिध्यति सध्याभिलषितपूरणसमर्थोहृदयभिक्षामदित्य्यामि कर्मकन्दपानादिनाजीविष्यामीत्यादिष्व असक्तिरनभिध्वग पुष्यदारुहृदिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २८ ॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विविक्तेर्देशसेवित्वमरतिजनसंसर्गदि ॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानतदोन्यथा ॥ ३० ॥ रागादपक्षयाकारसमारब्धाभिर्भेपजम् ॥ अहंभावापभातीगुराजनज्ञानमवाप्यत ॥ ३१ ॥ मगिरथउवाच ॥ शरीरेस्मिश्चिरारुढोगिरीतरिवत्सके ॥ अहंभावांमहाभागवदमेत्यन्यतेकथम् ॥ ३२ ॥ चित्तलउवाच ॥ पौक्येणप्रयत्नेनत्यक्काभोगौषभावनाम् ॥ गत्वाविकसितान्मत्तामहकारोविलयाते ॥ ३३ ॥ यत्रणापजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंरुति ॥ ३४ ॥ सवमेतद्विद्यात्यक्कायदितिष्टसिनिश्चल ॥ तदहंकारविलयेत्यमेवपरमपदम् ॥ ३५ ॥ शांताशेषविशेषणोविगतभी सत्यकसर्वपणोगत्वानुनर्ताकिंचनत्वमरिपुत्यक्कासमर्प्राश्रियम् ॥ शांताहंकारितरकदहंकलनस्तेष्वेवमिक्षामदन्मामप्युज्झिनवानलयेदिमवस्तुष्वस्त्वमुद्धरामि ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेषु० मगिरयोपदेशोनामचतुःसप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अपतत्स्यगुरोवक्कादित्याकण्यमगीरय ॥ मनस्याहितकर्तव्य न्वद्व्यापारपरमभवत् ॥ १ ॥

॥ १५ ॥ सप्तत्यागमेवावश्यकतम्यतयाप्रपञ्चयति ॥ शतिति ॥ शताल्पनातिच्छिन्नामराहीतिराकाशेयुगानियस्यतयाविधिस्तन्मस्यतर्किकचनसदृसमप्राप्तिव्ययमरिपु
स्यक्ताअलङ्काराभिमानसेव्यविशेषमिदमटस्यार्थकमपिअलपूणसम्पटभ्यार्थपरिशेषाभावाद्भुक्तिमथान्तरुष्टभूयणेनयावदायुष्योवधावेतोङ्करीश्वरदत्तादिशा
खामावापयप्रसंगादीरालक्षसमप्रत्योयदिभवसिर्हिसर्वभूगुणैकैर्भूतस्त्वयैसर्वोक्तप्रसिधासिनतेससारसमाधनाधीत्यर्थ ॥ १६ ॥ ॥ इति श्रीवार्तिसष्ठमोऽंशस्य
प्रकाशेति० पू० चतुःसप्ततितमः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ महाभ्याकोनसप्तत्यगोराशोप्रवण्यते ॥ ग्रीष्मचर्याकश्चिच्छीलेषितलेनसमस्थिति ॥ १ ॥ मनसिआ
हिरनिश्चितवस्थानाजकर्मभ्ययेनतयाविधस्तत् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमप्रहणविश्वजित्यर्तानासोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनाद्विकलमपिअविचारयत् तद्विचारोविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशो
 षः ॥ ४ ॥ सीमातिनेसीमातेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेषः ॥ ६ ॥ यत्रत्ययदृष्टोपिजनेर्भीरिथनाभ्जानज्ञायते यत्रचजनमुखारस्वनामापिनज्ञायते
 नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ इतिअनयारीत्याचर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनयंत्रितानिमंडलानि ॥ अवशःसन्दर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितावृक्रमप्राप्तानानागरा
 न् ॥ छादसपुस्तम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥ १० ॥ विविदुपरिचिक्मुः ॥ ११ ॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥ १२ ॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वाभ्यधि ॥
 ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः ॥ अग्निष्टोममखंचकेसर्वत्यागैकसिद्धये ॥ २ ॥ गोभूम्यथहिरण्यदिददौधनमशेषतः ॥ द्विजेभ्योनि
 जवंधुभ्योगुणयगुणयविचारयन् ॥ ३ ॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन् ॥ असुमानावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः ॥ ४ ॥ अथ
 सर्वार्थरिक्तंरत्नप्रकृतिपौरकम् ॥ सीमांतिनेदृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ ॥ ५ ॥ आक्रांतिद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले ॥ अधोवासा
 वशेषोसीनिर्जगामस्वमंडलात् ॥ ६ ॥ यत्रनज्ञायतेनाथायत्रनज्ञायतेमुखत् ॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषुवासधैर्यवान् ॥ ७ ॥ इत्यल्पेनैव
 कालेनप्रशांतसकलैषणः ॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८ ॥ अमनदीपानिभूपीठेकदाचिकलालयोगतः ॥ अवशःशत्रु
 णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम् ॥ ९ ॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान् ॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत ॥ १० ॥ विवि
 दुस्तेवृष्वैरामंत्रिणश्चभगीरथम् ॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया ॥ ११ ॥ प्रभोरराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः ॥ नादत्ते
 नादताशेषरहणमप्यशनादत्ते ॥ १२ ॥ कतिचिद्विवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः ॥ भगीरथोच्यंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः ॥ १३ ॥ अ
 थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी ॥ आत्मारामंकदाचित्सुप्रापचित्तगुरुम् ॥ १४ ॥ स्वमेवस्वगतंरुक्वातेनसार्धंभगीरथः ॥ कं
 चिकलमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने ॥ १५ ॥ समतामुपयातांतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ ॥ कलयामासतुःस्वस्थौविनोददहधारणम् ॥ १६
 किमयंधार्पयत्तदहःकिंवानेनोञ्जितेननः ॥ यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम् ॥ १७ ॥ इतिनिश्चित्यतिष्ठतौतौवनाद्वनगामिनौ ॥ अ
 नानंदंपरानंदनासुखंनचमध्यमम् ॥ १८ ॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम् ॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मैनातेजर्जरहणम् ॥ १९ ॥
 स्वागतप्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥ १ ५ ॥ विनोदकृतहलभूतदेहधारणम् ॥ १ ६ ॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंद्वंद्वचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १ ७ ॥ नविद्यतेविषयानं
 दायत्रतथाविषयपरानदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविरिनाष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्विन्म ॥ १ ८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
 ष्विवदिव्यभोगेष्वपिधैर्ययदाढ्यदर्शयति ॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैःसिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितमसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमवृणमिवमेनते ॥ १ ९

॥ स्वारभक्त्यागारभक्तमणवयावत्सत्ययावरायधारणायनितित्थित्यतस्तनु ॥ १० ॥ नौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणकमेणलगतुलमसीत्पुंरुखमपिअभिजनदत्त ॥ यतस्तीस
मभ्यासिसमव्रतणिअतिसमोपकरसीभूरीसर्तोस्वतस्तत्त्वभावावशरामिर्नोपरमशानिमर्तो ॥ ११ ॥ ॥ नृतिर्यावासिष्ठमंतास्यपमकरोति०पू०पचसमतिमस संग ॥ ७५ ॥
पुनभगारयम्यदराज्यमात्रिकरीये॥आराभ्यमदकट्टादीरणगायाभ्यावतारणम् ॥ १ ॥ कासलनबलाद्वगीरयास्यद्वमबलाधमबलागरे ॥ अहृद्वदवान् ॥ अमिपसुदमतस्या
दि ॥ १ ॥ नटाशस्यसकमपात्नमपादाययथाविधासतपात्नसमयगुणलक्ष्यासुगुनयपमचिप्यतिस ॥ २ ॥ सवगुणलक्षमासमचिनेयमिनिपरिक्षापपत्यभिज्ञा
यनवागतर्धेयतिषिष्यमदीर्घतर्षकु ॥ ३ ॥ सट्टिणिअआशिष्यआरोह ॥ ४ ॥ नीरधतापूणताम् ॥ ५ ॥ मस्मिन्नेककोलेदेवात्कोसलराज्यहाराणिपिमरणादयोप्या
स्वकमणवदहृदययावत्सत्वमनित्ठया ॥ धारणीयद्वतिसेनकमणुवायतस्यतु ॥ २० ॥ अभिननदतुरागतमुत्तमोनिजसमाचरणान्नम
जमुनी ॥ सुखमसौख्यममोक्षितवर्जितोसमसमंतिसमोशमिनोस्वत ॥ २१ ॥ ॥ इ०वा०वा०द०मो०निवाणम०पू०भगीरयनि
वाणनामपचसमतिमस संग ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अर्थकटापुरेश्रेष्ठेकस्मिश्चिन्महलांतरे ॥ अनपत्यनृप
व्यसुरहन्मत्स्यइवानिपम् ॥ १ ॥ तत्रप्रहतयस्विन्नानपुटेशकमाह्वयम् ॥ अन्विष्यतिसमसयुक्तगुणलक्ष्याविशालया ॥ २ ॥ तभगीर
यमासापास्त्रिसिक्षाचरमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानायसैन्येषुकुर्मदीपतिम् ॥ ३ ॥ भगीरयक्षणेनवप्रावधीवायुनासर ॥ वलितसेन
यागुप्याक्षित्यशिश्रिच्येजम् ॥ ४ ॥ भगीरयोजगन्नायोजयतीतिजनारवे ॥ नीरधतामुपाजन्मुर्गिरिद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रत
पालयततद्राज्वराजानमाहता ॥ आजन्मुप्राक्प्रकृतयप्रादुरित्यनृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतयल्लुचु ॥ ॥ राजन्मत्स्यकमधिपोय
स्त्वयामपुररुह ॥ न्युत्तुनाविनिर्गणोभौमत्सेनवाभिपद्यु ॥ ७ ॥ तत्सत्त्वयितुराज्यप्रसादकतुमहसि ॥ अत्रार्थितोपयातानात्पा
गायानांचनाचित ॥ ८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंप्राथितोरजातदगीरुयतद्वच ॥ समसागरचिद्रायासयभूवभुवभूति ॥ ९ ॥
समशान्तमनामोर्नार्वातरागाविमत्सर ॥ प्राप्तकार्येककरणसतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनयानासागराकारकरिणाम् ॥
पितामहानागांनुशुश्रुवतारणक्षमम् ॥ ११ ॥ तदाकिलस्वगनर्दवहतिस्मनभूतले ॥ पितृणांभूतविरूपोभूतेनगगाजलांजलि ॥ १२ ॥
स्याधिपद्वतपाभगीरयमागमपायपाभासुरित्याह ॥ तथस्ति ॥ भगीरयर्षधपाकनयमिपुरोहिर्गह्विप्रकृतय ॥ ६ ॥ राज्यजलात्तयायसीर्गानवार्सार्तारराज्यद्वनेन
पुररुहप्रदी ॥ ७ ॥ तत्सत्त्वद्वतसत्त्वान्नराज्यम् ॥ ८ ॥ ॥ मीनीपितरहितसत्त्वका ॥ तिराहितसत्त्वज्ञाननवाधितोषिस्सोमहृत्वयिकेपुकेआभ्ययताबुद्धिर्यस्य ॥ १० ॥
अभ्याप्यपायभूयस्वननासागराकारगर्तकर्तुरालयधाम ॥ कपोलकाधाक्षिनापातालतलेनयानाभस्यभूतानास्वपिनामहानागिगुह्यावनेनकलांजलिदानेनचतारणक्ष
मननाहृदप्रजद्विर्गताहृदयचनजनपपरयाननशुभवेदस्य ॥ ११ ॥ तदानींभूतलेगगास्तिर्दवर्धवजलांजलिजुनोनवदत्तयाशस्त्याह ॥ तद्वति ॥ तेनभगीरयेनेषाभ्येया
पचिपिनृपापमावलीअलिभूतासजातादिस्ययादस्यापिपत्यतयानिपोभूरित्यर्थ ॥ १२ ॥

नतस्तच्छृण्वणिमात्यभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थयत्तपआदिकार्यतदर्थार्हहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्थसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्ते शशि विभृतः
 शिवस्यागसिनीशिरसिसगता सोपक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमाश्रलात्स ॥ जगत्ते ब्रह्मणो वानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्वाभूमिनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावद्दीपुण्यसत
 तिरिवेत्युपेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौ सजातस्य शश्वतस्य यशस आसमुद्रप्रचारा र्थवीथिका इति रूपकोपेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इति श्र्यावासिष्ठम ० तात्पर्यप्रकाशे नि ० पू ० पट्स
 मतितम सर्ग ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ चूडालाख्या नमुकार्थद्रष्टृश्रेजावतायते ॥ शिविष्वजस्य माहात्म्यविवाहकीडनकमाः ॥ १ ॥ भगीरथेन पश्चाद्राज्यकालेधि
 भगीरथेन च महीमवतारयितुं दिवः ॥ गंगां गृहीतो नियमस्ततः प्रभृतिभूभृता ॥ १३ ॥ ततो राज्यं परित्यज्य मंत्रिणां भूपतिः शमी ॥ तपस्सैकाय
 कार्ये होजगाम विजनं वनम् ॥ १४ ॥ तत्र वर्षसहस्रं शस्यसमारोप्य पुनः पुनः ॥ ब्रह्माणंशं करं जह्नुं भुवि गंगाम योजयत् ॥ १५ ॥ ततः प्रभृत्य म
 लतरंगभंगिनी जगत्पतेः शशि विभृदंगसंगिनी ॥ नभस्तलान्निपतति गङ्गामर्गनामहात्मनामिव बहुपुण्यसंततिः ॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभं
 गिनी स्वफ्रेन पुंजहासिनी प्रसन्नपुण्यमंजरीयुते वधर्मसंततिः ॥ भगीरथेमहीपतौ यशः प्रचारवीथिका तदा हि सान्निमानगामहीतलेव भू
 वह ॥ १७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० गंगावतरणं नाम पट्समतितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ श्रीवसिष्ठ उ
 वाच ॥ ॥ एतामवष्टभ्यदशं भगीरथधिया धृताम् ॥ समः स्वस्थो यथा प्रातंकार्यमाहरशांतधीः ॥ १ ॥ इदं पूर्वं परित्यज्य कोटीकृत्य मनः ख
 गम् ॥ शांतमात्मनितिष्ठत्वं शिविष्वज इवाचलः ॥ २ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ कोसो शिविष्वजो नाम कथं बालब्धवान् पदम् ॥ एतन्मे
 कथय ब्रह्मन् भूयो बोध विदद्वये ॥ ३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ हापरे भवतां पूर्वमिदानीं च भविष्यतः ॥ तेनैव सन्निवेशेन दंपती स्त्रियतां
 गतौ ॥ ४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ यत्पूर्वमासीद्गणवंस्तदिदानीं तथैव हि ॥ भविष्यति किमर्थं वै वदमं वदतां वर ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवा
 च ॥ ॥ जगन्निर्माणं निचयते रस्या ब्रह्मादिसंविदः ॥ इदं श्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशो भूत्वा पुनर्भवति भूरि
 शः ॥ अभूवैव भवत्यन्यः पुनश्च न भवत्यलम् ॥ ७ ॥ अन्यस्यावसंनिवेशाद्व्यसादृश्येन विवल्गति ॥ सदृशा विषमाश्चैव यथा सरसि र्वाच
 यः ॥ ८ ॥ ता एवान्याश्च दृश्यंते व्यवस्थाः संस्ततो तथा ॥ तस्माद्वा जेव भूयो पिवक्ष्यमाण कथं भवरः ॥ ९ ॥

याधुनाम् ॥ १ ॥ इदं विभवजान् परित्यज्य ॥ मनःस्वगकोर्हो कृत्य हृदि निरुद्धा ॥ २ ॥ ३ ॥ इदंती जायापती पूर्वकल्पे द्वापरे अभूताम् ॥ इदानीमटविशे चतुर्गुणेऽपि मद्वापरे तेनैव स
 निवेशेन भविष्यतः ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतो सादृश्यको हेतुरतिरामप्रशार्थः ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणं निचयति ह्यपया ब्रह्मादीनां सत्यसकल्पसंविदः ॥ अनिवार्यस्वभाव एव तद्वेतुरित्यर्थः
 ॥ ६ ॥ इदं शीत्युक्तप्रपचयति ॥ यदिति ॥ यथा एकस्मिन्नाभ्यतरौ अन्यदन्यत्फलवद्बहुशो भूत्वा पुनः पुनस्तदादृशमेव भूरिशो भवति ॥ एकवदस्तु अभूवैव भवति स च च्छिन्नः पुन
 स्तस्मिन् भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सदृशौ शिविष्वजादिसंसारपितयेत्यर्थः ॥ राजा अतीतशिविष्वज इव दक्ष्यमाण कथायावर्ण्यत्वेन ईश्वरो नायकः ॥ ९ ॥

[illegible]

नदीरसुकप्रकारप्रचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसतापःकदास्याधेनशीघ्रघटनास्यादित्याशयेनाह ॥
मृणालेति ॥ दृक्प्रवृत्त्यपुष्पिनलतागृहात्मनाददीभूनावल्लभ्यस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितसुकथासुचारमतेतिसप्तमीनांस
वद ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी त्वदिपूजयामासवद्वृमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचकेवा ॥ मन्येइत्यवितर्के॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥ ३२ ॥ मन्त्रिणापदलक्षणम् ॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच ॥ कदाप्रणयिनीमुग्धाहेमाब्जमुकुलसतीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यैकेकुंकुमांकित
म् ॥ कदाकमलवह्नीनांदोलास्वलिरिवालितनीम् ॥ २६ ॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदंदुदंदवह्न्य
भिलाषिणी ॥ २७ ॥ मल्लतेमदनातमाकदास्यार्दंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयान्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतोषुकुसु
मोपवनेषुच ॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच ॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहषुविविधोद्यानभूमिषु ॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलि
तासुच ॥ ३० ॥ शृंगाररसगभासुकथास्वरमतोन्मनाः ॥ त्वहिहारलसत्कायाविलोलालकवह्नीः ॥ ३१ ॥ कुमारःपूजयामाससुवर्ण
कलशस्तनीः ॥ एतन्मन्येविदुर्भवंमन्त्रिणोत्पनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमन्त्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमन्त्रिव
र्गोविचारयन् ॥ ३३ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम् ॥ नवयौवनसंपन्नाभार्याल्विविधिनोत्तमाम् ॥ ३४ ॥ उपयेमेसता
मात्मसदृशीप्रतिमामिव ॥ चूडालेतिभुविरख्यातानाक्षान्पतिसुंदरी ॥ ३५ ॥ सातभर्तारिमासाधरेजेफुल्लेवपद्मिनी ॥ नीलनीरजनेत्रां
तांचूडालांसशिविध्वजः ॥ ३६ ॥ स्नेहादिकासयामाससूयोदेवोयथाज्जिनीम् ॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः ॥ ३७ ॥ हाव
भावविलासाद्वरैर्गेर्नवलतेवसा ॥ सुमंड्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः ॥ ३८ ॥ राजहंसइवाजिन्यरेमेदयितयातया ॥ अंतः
पुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच ॥ ३९ ॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच ॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु ॥ ४० ॥ मंदारदामलो
लासुकदलिकदलीषुच ॥ पुरांतोषुवनांतोषुदिगंतोषुसरस्सुच ॥ ४१ ॥

२५ ॥ पुरांतोषुवनांतोषुदिगंतोषुसरस्सुच ॥ ४१ ॥
३२ ॥ मन्त्रिणापदलक्षणम् ॥
३३ ॥ उपयेमेसता
३४ ॥ नवयौवनसंपन्नाभार्याल्विविधिनोत्तमाम् ॥
३५ ॥ सातभर्तारिमासाधरेजेफुल्लेवपद्मिनी ॥
३६ ॥ स्नेहादिकासयामाससूयोदेवोयथाज्जिनीम् ॥
३७ ॥ हावभावविलासाद्वरैर्गेर्नवलतेवसा ॥
३८ ॥ राजहंसइवाजिन्यरेमेदयितयातया ॥
३९ ॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच ॥
४० ॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु ॥
४१ ॥ मंदारदामलोलासुकदलिकदलीषुच ॥

॥ ४९ ॥ पुरेदीर्घलीर्घेऽष्टपुस्तमेपुस्तकमणीयार्थवद्विष्टयोस्तथाविधयोर्वैपसस्यसप्तकांतयोपुष्प्योरिव ॥ ४९ ॥ मिथ अन्योऽन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाभ्यार्यित्वा
 ध्वकोविदीपाकतटीअतरुसर्पगुणसाभ्यादनुगतोष्णतादृपरजभाभ्रजैर्मिथमिवसप्तम्यमित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४९ ॥ अन्योन्यवृद्धयस्यत्वाद्देहपुस्तकांतमेकमेवजनिवत्वरु
 पम् ॥ विप्रारिथिभ्यैरव्यभिचिन्तितच्छिष्यकुलालानामुत्त्वावाप्यसंभ्यस्य ॥ ४९ ॥ यथाबासोदृष्टाद्वारवर्धद्वद्वलचर्यवितिशालानियतकालाद्देवविधायकानितद्वद् ॥ सा
 दूषाका ॥ असीरितिष्यक्त ॥ ४९ ॥ अगावास्यापाप्यतिरोप ॥ इहकाविमिथोवृद्धयस्यस्थीसर्तौप्रेक्यमुपागती ॥ ४९ ॥ मिथिनक्षीरोदकवदेकरसी ॥ ४८ ॥ भ्रमल
 जगत्पुजनांतपुजंयुजधीरजातिपु ॥ बभूवाह्लादकसर्वतपोरन्योन्यचोष्टितम् ॥ ४८ ॥ सदृपयोर्धूरवरैर्दुष्पुष्पोरिवकांतयो ॥ नित्यमे
 वाविपुक्तत्वादिपत्वाच्चोष्टितस्यच ॥ ४८ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदीतीबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमवर्तौदधतुर्मिन्नतांगती ॥ ४८ ॥ अ
 न्योन्यवृद्धयस्यत्वादिवसंकान्तमक्षतम् ॥ भवशाखायवेदभ्यांवित्रापिमुखावभा ॥ ४८ ॥ बाल कालादिवापुत्यसासीत्सर्वार्थप
 ढिता ॥ दृढत्वापादयावच्चूडालावदनादसौ ॥ ४८ ॥ अशिक्षतयभूवायकलानामतिकोविद ॥ अभावास्यानिर्वेदकांवन्योन्यवि
 लमत्कलौ ॥ ४८ ॥ मिथोवृद्धयस्यस्यौतीहावप्येक्यमुपागती ॥ तौसस्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पाभांदाविवाभि
 न्यौभूतलस्यौशिवाविव ॥ वैदभ्यस्तुदरमतीसर्वशाखायंपादितौ ॥ ४८ ॥ कायार्थेषमुवंभासौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहाव्यसन्नमधु
 रौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ४८ ॥ अनुवृत्तिपरवाकांलोकवृत्तांतद्विदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसइसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धा
 गोशशांकांदाविवादितौ ॥ ४८ ॥ रजलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिथुनंतदनुत्तमश्चि ॥ दक्षाद्वहदकुहरेविवराजइस्युग्म
 विकसिमदमन्मयमदवारि ॥ ४८ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मा०नि०पू०चूडालोपाख्यानशिखिव्यजविलासकयनंनामसमसमतिनम
 सर्ग ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमद्विनिवपाणिमिथुननिर्भरस्यहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमदाभिर्दिनेदिने
 ॥ ५ ॥ अययानेपुषदुपवर्षावृत्तिशालिपु ॥ शनैगलिततारुण्यभिन्नकुंभादिवांशसि ॥ २ ॥

स्योभूपाववतीर्णोभित्तौगीरंतराकरादिष ॥ ४९ ॥ सदृपत्येकभापृष्टसदेहपलोकराजराइस्यसमृन्मकालुन्यविषयविज्ञातधनुरीलपयोस्ती ॥ ४९ ॥ परस्परगुहद्विजा
 मिज्ञासीनांनान्वति मिथद्विनिवनपायाचारस्तसी ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यराहकगम्यधमरइस्यस्यार्थदिर्दा ॥ लसतिगगारादिनवरसलभणामिरसायनानिययोस्ती ॥ ४९ ॥
 प्रभादस्यस्यप्रभावायमस्यस्यस्यलोकास्यपुहरेपुगर्भासारस्तुराकइस्योपुपमिमिथुनमिव ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवसिष्ठम०शात्यर्य०नि०पू०समसमनम सर्ग ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥
 तयो०कवेणवैराग्यसंख्याभ्यासमिधनाचूडालोपायविधेकोपज्ञानललापभयवयने ॥ ५ ॥ निर्भरस्यहृदयेन ॥ मिथुनतारुण्यपुसद्वहम् ॥ १ ॥ अपरनैलारुण्येगलतिस्मतिपुम्प
 इतिनिर्णयअभ्यासवन्नराहविचारयथासतिद्वारेनेएकारोचद्वर्ष ॥ १ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतस्तन्विचारप्रपचयति ॥ मरगेत्यादिना ॥ तरगनिकराकारेण भगुरेण देहेन व्यवहरणशीले देहिनि ॥ मरणदेहवियोगः ॥ ३ ॥ कुतोऽङ्गनिर्वरणं तच्चाह ॥ हिमाशानिरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतस्मात्तद्वृष्णाप्राद्विषकदुर्बलतन्वदीर्घतागतवर्तते इति यावत् ॥ रयोत्रवार्धकपूरः ॥ ५ ॥ जीव्यते अस्मिन्मिति जीवने देहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्ध्यात्मिकादीनि तृष्णाचचेतःपतति निपत्यतुर्दतीति यावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयते यस्य सत्स्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यसशोषः ॥ इहास्मिन्सारे ॥ ९ ॥ दशासु जन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युगमिमयुर्नंदति विषयार्थवअध्यात्मशास्त्रमेव समारब्ध्या विभेदजनिर्णीयते देवविचारयामासेत्यन्वयः तरगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातः पक्षफलस्येव मरणं दुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशानिरिवांभोजे जरा निपतनोन्मूर्त्वा ॥ आयुर्गलत्यविरतं जलं करतलादिव ॥ ४ ॥ प्राद्वर्षवल्गतातुं वर्षाद्वर्षाकादीर्घतां गता ॥ शैलनद्यारय इव संप्रयात्येव यौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमिवासास्यं जीवने जीर्णसंस्थिति ॥ गुरवानिप्रपलायंते शरा इव धनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंति चे तो दुःखानि तृष्णापृथ्वीमिषम् ॥ बुद्धदः प्राद्वर्षावाभ्युशरंक्षणाभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागभंडवासारोव्यवहारो विचारणः ॥ सत्त्वरंयुवतायातिकर्ते वा प्रियकामिनः ॥ ८ ॥ बलादरतिरायातावैरस्यमिव पादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारं स्थिरं किमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासु न विदूयते ॥ इति निर्णयिच्युभं तत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरं विचारयामास शास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमन्त्रेण संस्तुत्याख्याविषयिका ॥ ११ ॥ संशास्यतीति निश्चित्य तावास्तां तत्परायणौ ॥ तच्चित्तौ तद्गतप्राणौ तन्निष्ठौ तद्दिदृश्या ॥ १२ ॥ तदा तदचर्चनपरौ तदीहौ तौ विरेजतुः ॥ तत्रैवातिथनाभ्यासौ बोधयंतौ परस्परम् ॥ १३ ॥ तस्यीतौ तत्समारंभावान्योन्यंतौ बभूवतुः ॥ अथ सा विरतरं मरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥ शुवाध्यात्मविदां वक्तास्त्राथारणक्षमान् ॥ इत्थं विचारयामास स्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्याप्य ताव्याप्यतावाधियाधवलयेदया ॥ प्रक्षेतावस्वमात्मानं किमहं स्यामिति स्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतो मोहः कथमभ्युत्थितः क्वा ॥ देहस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धमतीचैवानुभूयते ॥ कर्मद्वियगणश्चास्मादभिन्नावयववात्मकः ॥ १८ ॥

१० ॥ ११ ॥ तद्दिदा अध्यात्मशास्त्रविद एवाश्रयः शरणययौ सौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन् अध्यात्मशास्त्रे एव सम्यक्चित्तनतच्छ्रवणमन्योन्यतस्वबोधनमित्यादि समारभो ययौ ॥ सा चूहाला ॥ १४ ॥ इत्थं वक्ष्यमाणप्रकरणे ॥ १५ ॥ अव्याप्य ताव्यात्मकशरीरव्यापारा ॥ प्रक्षेपिविषयपर्येयम् ॥ अस्मिन्कार्यकारणसंघाते अहं चेतनधातुः किं स्याम ॥ १६ ॥ अयमसंसारलक्षणो मोहो भ्रमः कस्यागतः यस्य हि ध्यातिरागतसतन्निवारणे स्वस्थस्यास एव कदल्यर्थः ॥ कैयवेति निर्मितजिज्ञासा केतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूले हि परित्वाते तदुच्छेदेनोच्छेत्तुं सशक्यम् ॥ १७ ॥ मतौ स्थूलो ह गौरो ह मिथ्या दिवु द्वित्तौ सत्यमेवानुभूयते न स्वतइति तस्य जडत्वमित्यर्थः ॥ अस्मादेहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवमव्याख्याने पुनर्ब्रह्मवानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसंयहणकामयत इति व्याख्याने तु न काप्यनुपपत्तिः २ कथं कैर्निमित्तैरित्यपि पाठः

बुद्धिद्विपगणो विरचयतीरावयमात्मक एव ॥ यद्यप्यजयश्चेति सूत्रेन्द्रियप्राणादय सुक्ष्मा र्त्तगोह्वावयमा एव न स्पृष्टगोह्वावयमा इति चारवाप्यनेति सार्थातिरथापिनेपदिह्वावयम
 त्वेति वापि हितयामरमनुप्रवाहपथवद्दृश्यकत्वाद्वातवयवज्जालत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मन आरेरपि जहरेह्वाविपेरकत्वात्तत्त्वयोगयाप्यद्रव्यमयाप्यस्याद्विप्रज्ज्वरसिद्धमि
 त्याह ॥ वेर्यतद्व्यादिना ॥ २० ॥ अहासता आत्मत्वमर्थितेति श्रय ॥ क्षेपणैरज्जुयर्थे ॥ २१ ॥ स्वतन्त्रमप्युपायनारालिकनिकारेणेन ॥ साबुद्धिर्मास्तेनेपति ॥ २२ ॥ अ
 येन प्राणावच्छिन्ने विद्याभावे मज्जन्त्यने अय्यस्यने ॥ तथा यद्यक्षरेष्वक्षतस्याप्यलत्वावेव जहलत्वमित्यर्थ ॥ वातात्म्याप्राणापाधि ॥ २३ ॥ अर्नरप्येन स्वातया मि विवक्षितमन्यनप
 रिपूर्णांर्जावति ॥ अस्यासुख साक्षिभावेन विषयप्रकारनेनेन कलकिना दूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ अर्णोर्नश्चितनेन ॥ २५ ॥ चेत्योष्ठेस्वकलकिनेति मप्रोपपत्तिमाह ॥ असत्येति ॥
 अवयवावयविनेन भेदो जह एव च ॥ बुद्धिद्विपगणोप्यवजह एवेति दृश्यते ॥ १९ ॥ प्रयते मनसायस्माप्यष्ट्येव भुविलोपक ॥ मनश्चै
 व जह मन्येसकत्मात्मकशक्तिर्यत् ॥ २० ॥ क्षेपणीरिव प्रापण येर्यते बुद्धिनिश्चये ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैव जहाम तेति श्रय ॥ २१ ॥ स्वाते
 नवसरिन्नुत्साहपरेण वास्यते ॥ अहंकारोपि निसारो जह एव शवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेन जन्यते यक्षो बालेनेव भ्रमात्मक ॥ जीवश्च
 घतनाकाशावातात्मज्जह येर्यते ॥ २३ ॥ सुकुमारैरतरन्येन केनापि परिजीवति ॥ अहेनुज्ञातभेतेन चेत्योष्ठेस्वकलकिना ॥ २४ ॥ जी
 वोर्जावति जीर्णोर्नश्चिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवता जीवश्चिद्रूपेणैव जीवति ॥ २५ ॥ आभोद पवननेनैव रातेनैव सरिद्रय ॥ असत्य
 जह च तर्थाशचयनाच्चिद्रूपजहम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोत्थमिरिव रूपस्वमुज्झति ॥ सहासहायदाभाति चित्समाधौ सति स्वत ॥ २७ ॥ अस्व
 रूपमलभुतज्जन्तदवसावति क्षणान् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतया स्वयम् ॥ २८ ॥ जह शून्यमसत्कस्मैव तन्येन प्रयोध्यते ॥ इति स
 चित्सबूद्धालाकने पाश्चिच्यतनी ॥ २९ ॥ इति संचितयामासचिरायेत्यव्युच्छात ॥ अहेनुश्चिरकालेन ज्ञातहोयमनामयम् ॥ ३० ॥
 ययनासादात्म्यसमाध्यासाच्चिद्रूपश्चित्समाधिरपि तज्जह मिश्रवपन्यमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ महाजलतमजलसागुद्रगतवतो मिरिवस्वमास्वरूपमुज्झति मुचति ॥ अतएव सत्ताशे
 चिद्रूपस्य परिमिश्रव्यापद सन्मदस्मिन्निमित्तापदपटाप्यविशकारसमासागुभूयते ॥ घटापाकारस्य च दारौलये पटलास्ति पटानास्तीति सत्ताकारप्युज्झती अभावात्तम
 व्यापयान इति भाव ॥ चित्समाधौ वैशिकाम्यसद्रूपमसद्रूपबायेरवभासने पनीर्तस्वत आभातिरेव क्षणदृष्टपूर्वस्वरूपमस्य अगतक्षणारस्य यभाषतीति प्रेरणाश्रय ॥ ३२ ॥ एव
 मुकरीत्यापराधायाभिभूयमानोपि अविद्यावशादव्यासपरंपरया अहंरूप्यमसत्कस्य घसपन्य अगणपुबुद्धावनाह तत्त्वभावेनैव नन्येनेव तत्ताकार इति व्यास्यामूलाविद्यापरणभाग
 हाराय चोप्यत इति प्रेरणाश्रय ॥ ३३ ॥ गर्हमूलाविद्यावशादवभासने पादव्याचिक्तेनोपायेन दृश्यसम विद्यायमप्रोपयतीत्यादिर्ति च नितवर्तित्याह ॥ इतीति ॥ ३४ ॥ दृश्यवपयं
 मानप्रकारेण व्युप्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥

कश्चिदपि पुरुषो न हीयते परमपुरुषार्थात्पुनो न भवतीत्यर्थः ॥ अथवा कश्चिदपि काप्यर्थो न हीयते न हानि प्राप्यते ॥ तत्वाप्तैव सर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवा किंचिद्वस्तु दुःखसाधनमिति बुद्धान हीयते न त्वज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसपत्तेरित्यर्थः ॥ हानासंभवा किरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्य अतापरिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वितीयस्य नैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्य दोग्धदे स्थाने स्थितायाति कल्पिता इति यावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसर्वेदमवभाकारस्वरूपं यस्याः ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परमगलनादशस्वभावात्काव्याप्यच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभोगेन विभातानपुनः केनाप्याविद्यत इति सकृद्विभाता अतएव नित्योदयवतीपरिणीयते वेदांताद्यध्यात्मशास्त्रे पुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादि विषुदीजालमस्यासंकाराद्विन्नवस्तुन यतएवाधिषुदीतया साक्षिभूतया चेत्यनेन तु मानासिद्धासौषासाक्षिचिद्विषुदीप्रवृत्तेः प्रागेव स्वतः सिद्धत्वादाया ॥ ३५ ॥ विजृम्भते विवर्तते ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनि मातरि प्रभासुभावापन्ने सति तत्र तरगादिकलनाप्रायाजगद्गुणभूतभौतिकपदार्थानां सत्ता आस्ति यद्वै विज्ञेयतां कत्वानकश्चिद्विद्यते पुनः ॥ एते हि चिद्विलासांतामनोबुद्धीं द्रियादयः ॥ ३७ ॥ असंतः सर्वेषु बाहो द्वितीयेषु पदस्थिताः ॥ महाचिदकैवास्ति महसस्तत्तित्योच्यते ॥ ३८ ॥ निष्कलं कासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसर्वेदनाकाराशिवं सन्मात्रमच्युतम् ॥ ३९ ॥ सकृद्विभाता विमलानित्योदयवती सदा ॥ सा ब्रह्मपरमात्मा दिनामग्निः परिणीयते ॥ ४० ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नमानतः ॥ तथैपाचेत्यते चिच्छीः सैषाद्याचिदिति स्मृता ॥ ४१ ॥ अचेत्ययदं चित्त्वं तत्तस्या रूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धीं द्रियाद्यर्थरूपैः सैव विजृम्भते ॥ ४२ ॥ तरंगकणकहोलकलनेयं चिदात्मनि ॥ जगद्गुणपदार्थानां सत्ता स्फुरति मातरि ॥ ४३ ॥ यदिदं तत्परं रूपं तस्याः खलु महचित्ते ॥ शुद्धचित्मणि वत्सा हि संयं समसमोदिता ॥ ४४ ॥ अनन्ययैव याशस्तया जगज्जुंभिकया स्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेण नान्यासंभवती हि हि ॥ ४५ ॥ विचित्रतेव भांडानां ननु हेमतया च या ॥ सा तथोदेति तद्रूपमात्मानं च तति स्वयम् ॥ ४६ ॥ स्वचित्तेन द्रवत्वेन तरंगादित्वमंबुषु ॥ महाचित्तौ जगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४७ ॥

तारस्फुरति ॥ ४८ ॥ यदिदं जगत्सत्ता रूपं प्रसिद्धतत्तस्या अधिष्ठानभूतायामहाचित्तेरेव पररूपं कृपातराम ॥ खलु शब्दोद्देवावब्रह्मणो रूपमूर्तवैवामूर्तवैवत्यादि श्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यतसा हि चित्स्फटिकमणिवज्जगत्त्वति विवमसंगैव धत्ते सेयजगत्सत्ता च व्यावहारिकेषु प्रातिभासिकेषु च समसमाख्यसाधिविधाननुसारिणी उदिता ॥ ४९ ॥ अतएव जगत्सत्ताया अधिष्ठानसत्तान्यत्व निरूपणयोगान्मायाभावत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ५० ॥ अतएव नामरूपविशेषप्रत्येजगत्सत्तामायाशब्दब्रह्मसत्तात्मनैव परिरिष्यते ॥ मायाबाधेन आनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मान स्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानामलकारजालानां विचित्रता यथा प्रविलये हेमतया हेमसत्तात्मनैवोदेति तथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायादौ तन्मायेनैव जगद्द्वैचिद्रूपस्फुरणरूपचिद्वेदानामपि विषयाकारभेदे मिथ्यात्वपर्यालोचने अपरिच्छिन्नपरब्रह्मचित्मावता पर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेति द्वाभ्याम् ॥ यथा स्वभेदजालादौ द्रवत्वेन परिणतेन स्वचित्तेन सिद्धेषु समुद्राद्यबुधुतरगादि अनुद्यद्पुद्गेतीव तथामहाचित्तौ ब्रह्मण्यपि समष्टिचित्ताज्जगदनुद्यद्पुद्गेतीत्यर्थः ॥ अनुदेतीति न जसिद्धं तेन सहेतियोगविभागात्समासश्रृंक्षादं सोवा ॥ ४१ ॥

तत्तदनुवृत्तवृत्तानि हि तन्मयीतद्व्यवृत्तानि भिन्नवृत्तानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ किं ह्यथ श्रुतयुग्मकारभोगुक्तिभिस्तथि कर्णसंभावनया प्रतिपेक्षार्थम् ॥ स्वपारमार्थिककल्पव्यतिशेपो
॥ ४९ ॥ निवारणेनोक्तस्योपरितीर्णार्थानिर्द्वानागतभावव्यवहारगतकथाभीकारव्याप्तस्वरूपमेवाह्मसासे ॥ यद्वेगतमेतन्मवाभाभाति योयतद्रोक्ताचेतनितदुभयमासमानात्मा
भित्तन्मयवृत्तवृत्तस्यैवाकारोमेवतिपरेणावय ॥ ५० ॥ किं ह्यथा ह्यनाभ्युपस्थादिजगत्तत्त्वभाषमस्यैकवृत्तत्वेत्याह ॥ नेदमिति ॥ ५१ ॥ उक्तमेवसिद्धिप्रोपसद्वरति ॥ इत्यभिहितम् ॥
परममवाधारात्प्रातिकर्मेहनिद्रापणान्तर्गतानारागादयस्तमोविलासाअवस्थाभयस्तभायस्या ॥ ५२ ॥ इति मीमांसिष्ठमं तात्पर्यमकारो निर्वाण्यपदकरणेषु ० अटसतति
तमस्या ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अपूर्वमीमर्तीदृश्यापृष्टयाधरणीजनाम्बुहृतयास्तस्योभायाहेतुर्बोधोपपद्यते ॥ १ ॥ पुनश्चिद्वारेणोत्पन्नस्यतच्चक्ष्णानस्याभ्यासाद्भिनकमेवो
त्परोत्तरप्रतिपत्तिरिति ॥ विज्ञानुद्दिनदितकमेव ॥ नित्यवर्णाद्व्यवृत्तानि स्वाभाविककल्पवत्स्वितावतिष्ठति ॥ १ ॥

तस्यास्तनप्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरगेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णाद्विहादंतरात्मनसोप्यंतरप्रत्यगात्मायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरं प्राक् संप्रसारयांतातदातिरिशयानंदपनेज्ञानलब्ध
 पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥ ५ ॥ कथमस्य कालिकेन बाधेनानादमर्हंतमस्य च भ्रमस्य निवृत्तिस्तत्राह ॥ पथेति ॥ कश्चिदतिर्वचनो यस्य स्वरूपः स्पष्टविभ्रमः अविद्विष अकस्मादेवा
 गतस्तथा तच्च ज्ञानवतिसर्वानि शेषमकस्मादेव विलीयत इत्यर्थः ॥ दीर्घपाठे यथा विलीयते तथा तच्च ज्ञानवर्तव्यभूतेति कथञ्चिद्व्याख्येयम् ॥ ६ ॥ नट्टमकलहैर्नयन्नया विभेपे
 ॥ ७ ॥ यथा जरद्वीढा गौर्दुरारोहनमसंतुणोदकसमालोकनुल्यातपचन्द्रिकोपभोगरौलापदैवाद्याप्यअनाकुलासंस्थिता भवति तद्वत्सापि स मा लोकापदादिसर्वावस्थान्स्व
 रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानजामदायसवधात्मनास्वभावेन प्राप्य तस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासंस्थितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेन पूर्णनिदस्वरूपा विभवेण ॥ ९ ॥ स्म
 नीरागानिरुपासंगानिर्द्वानिःसमीहितानजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी ॥ २ ॥ परितोर्णभवांभाधिः शान्तसंदहजालिका ॥ परमा
 त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना ॥ ३ ॥ विश्रान्तानुचिरं श्रान्ता घनलब्धपदांतर ॥ सर्वोपमार्तानतया जगामाव्यपदेभ्यताम् ॥ ४ ॥ इति साभा
 मिर्नीतस्य चूडालावरवर्णिनी ॥ स्वल्पेनैव हिकालनययौ विदितवद्यताम् ॥ ५ ॥ यथा यमगातः कश्चिज्जागतः स्पंदविभ्रमः ॥ तथा विलीयते
 सर्वतत्त्वज्ञानवतिस्वयम् ॥ ६ ॥ अहंप्रसक्तेशान्तेपदेविश्रान्तिमेत्यसा ॥ रराजशरदच्छाभमालेव गतसंभ्रम ॥ ७ ॥ अनाकुलासमालोका
 मसंबंधात्मनात्मनि ॥ जरद्वीवशैलाग्रसतृणप्राप्यसंस्थिता ॥ ८ ॥ स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयनसा ॥ शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा
 भिनवोद्गता ॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगीकदाचित्साशिरिव्वजः ॥ अपूर्वशोभामालोकाप्यस्मयमानउवाचह ॥ १० ॥ भूयो यौवनयुक्तेवमं
 दितवपुनः पुनः ॥ अधिकं राजसेतनिवजगद्राजवर्तीयथा ॥ ११ ॥ प्रपताम्य तसारवलयव्यालभ्यपदेवच ॥ आनंदपूरपूर्णवराजसंनितरां
 प्रिये ॥ १२ ॥ उपशान्तं च कांतं च धानासुंदरं पुः ॥ अभिभूयेंदुमायासि श्रियं कामपि कामिनि ॥ १३ ॥ अभोगकृपणं शान्तमूर्जितं सम
 तांगतम् ॥ गंभीरं च प्रशान्तं च चेतः प्रशामितं प्रिये ॥ १४ ॥ तृणीकृत्य त्रिभुवनं पतिरिव लजगद्रसम् ॥ अतंतोडामरं सौम्यं मनः प्रशामितं प्रि
 ये ॥ १५ ॥ न केन चिन्महाभागे विभवानंदवल्लुना ॥ चेतस्तव तुलामतिमस्तर्पितारिभ्यसुंदरम् ॥ १६ ॥ तैरववा लकदलं मृणालां कुरकमलैः ॥
 अंगैः स्थितिमनुप्राप्तैर्विद्ध्यातेवलक्ष्यसे ॥ १७ ॥ तथा तेनैव तनवसन्निवेशेन संस्थिता ॥ अन्यतामुपयातासि लतेव क्रतुपयये ॥ १८ ॥
 यमानो विस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपुण्यमहद्द्वजगच्छेद्वचनेति शतवद्भातिदेशादुगितश्रेतिस्त्रिषाढां पूछादसत्त्वान्नकृतः ॥ राजवतीराजन्वर्तपूर्णचंद्रव
 तीवायधाराजतेतद्भद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम् ॥ शान्तशमादिगुणवत् ॥ प्रशान्तमुपरतचापलम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ मकरिवनिर्जलजह्वनयाक्षीराब्धि
 रिव पूर्णतया च सुंदरम् ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपयाति सैर्प्राक्तनैरेव गंगरवयवे स्तेजोतिशयेन वर्द्धयतिव ॥ १७ ॥ क्रतुपयैरिशिरास्यये ॥ १८ ॥

अहं निर्दोशगद्वयविरिच्छिन्नजीवाकारं त्यक्त्वा पन्नार्काविवर्तितवत्सत्त्वाकारोऽयस्तथा विधयतमार्धतो नार्काविवर्तितवत्सत्त्वाकारश्च ब्रह्मलक्षणतापानमवतीतेन हेतुन तस्य धः ॥ २१ ॥
उक्तमेवार्थमभ्यन्तरेण पुराह ॥ इदमिति ॥ इदं यद्विरिच्छिन्नसर्वपरित्यज्य सर्वमपरिच्छिन्नमभ्यभ्यासाभिमतम् ॥ किन्तु ॥ यन्तत्तस्य यथापि तन्नायते सन्मूर्तस्य यमूर्तस्य यथ
रूपमभ्यस्तस्य ॥ तन्नेति प्राग्भूत् ॥ २२ ॥ नर्काविवर्तितवत्सत्त्वाकारमिति स्वोक्तिरभ्यन्तरेण यथयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तु उदय सगलमनतिक्रम्येति यद्योदयस्य टिडरादुरप मा
नर्काविवर्तितवत्सत्त्वाकारं यदेव यथयानराप्रत्ययदशादुरपमानर्काविवर्तितवत्सत्त्वाकारं यथयानेन कुटस्थभूमानदत्तवत्सत्त्वाकारेण स्थितजानार्थित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ उदययतेन हार्दब्रह्मलक्षण
स्यते ॥ २५ ॥ आसनेषानादिपुद्गेहैस्त्रिस्तम्भपूर्णैस्तम्भवर्जितानि तन्मनुष्यसम्मानादिशरीरानसंभोगेयुतदलाभमनुकूलज्जायुता ॥ २६ ॥ २७ ॥ इदं हेतुवत्सत्त्वाकारं यदुपभोगे
यमवधिष्ठानदशाभ्यन्तरेण दशागुनाह ॥ २८ ॥ भाग्येति ब्रह्माभातिरोप ॥ २९ ॥

वयस्याभिः सरवीभूताभिः तनु कशीभूतो विद्वेषो रागश्च याभिस्तथा विधाभि स्वप्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिश्च सह मे ॥ अथवा शास्त्रदृष्टिभिः करणैस्तनुरत्नीभूतो विद्वेषो रागश्च यासां तया विधाभिर्वयस्याभिः सरवीभिः सह मे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथ इह जगति अहनयनरदिभिरन्यैर्वा इन्द्रियैश्च तेन च यत्पश्यामि तन्न किंचिददृतमेव ॥ तेनेन्द्रियमनोदृश्येन विरहि तनुन किंचिन्निष्प्रपचवस्तु अतः पश्यामि ॥ यतो हेतोरिति वर्णितरीत्या अतर्वा हि श्वसम्यगबाधितरूपं पश्यामि तेन हेतुना चिरसततमुदिता परमाभ्युदयश्रीमती अस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठम् ० तात्पर्यप्रकाशे निर्वर्णप्रकरणे पू० एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ अङ्गेन राज्ञा द्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ रवेचरत्वादिसिद्धीनां बीजचात्र निरूप्यते ॥ १ ॥ एवं वर्णितप्रकारेण स्वशोभातिशये निमित्ता निवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअमौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणे अकुशलं त्रियावन् ॥ २ ॥ अ

तनु विद्वेषरागाभिः प्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमे सह वयस्याभिस्तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिन्द्रियैर्वा चित्ते न च हितदंगन किंचिदेव ॥ पश्यामि तद्विरहितं तु न किंचिदंतः पश्यामि सम्यगिति नाथ चिरेदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषु नि० पू० चूडालोपाख्यानै चूडालात्मलाभो नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एवमात्मनि विश्रांतां वदंतीं वराननाम् ॥ अबुध्वा तद्गिरमर्थं विहस्य वाच भूपतिः ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासिव रवर्णिनि ॥ रमसे राजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्पत्नकान किंचिद्योगतो प्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्गुणः सकथं किल शोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमिति भोगान्जहाति यः ॥ रुषे वासन शब्दादीन् सकथं किल शोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगोपरित्यज्य रवेऽन्ये रमते तु यः ॥ एक एवाखिलं त्यक्त्वा सकथं किल शोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन् सर्वान् त्यज्य धीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यत्मानै वैकः सकथं किल शोभते ॥ ६ ॥ नाहं देहोऽन्यथा चाहं न किंचित्सर्वमेव च ॥ एवं प्रलापो यस्यास्ति सकथं किल शोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामि न पश्यामि तत्पश्याम्यन्यदेव यत् ॥ प्रलाप इत्यसम्यस्य सकथं किल शोभते ॥ ८ ॥

संबद्धप्रलापतामेव ना किंचिद्विचिदियायुक्ते दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ ताकारस्यैव शोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यं त्यक्त्वा निराकारतांगतः स शून्यप्रायः कथं शोभतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीति यत्त्वयोक्तं तदप्यसंबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाकोधेनेव ॥ ४ ॥ एकैवाकाशसंकाशो केवले लहदये रमे इति यत्त्वयोक्तं तदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगे इति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगो भिन्नभुत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोः समाहारपरित्यज्य तत्साधनं विताप्य खिलं च त्यक्त्वा य एक एव शून्ये रवे पिशाचवद्गमते स किं लशो भते इति कथसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीः अतिक्रोधादिव धैर्यमात्रबलेन शरीतोष्णान्धुत्वादिदुःखानि सहमान इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदं चाहं मिदं नाहमिति यदुक्तं तदप्यसंबद्धमित्याह ॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिन्द्रियैर्वस्तुते यदुक्तं तत्पुनरामसंगतमिति नैतेशोभाहेतव इत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ कटमिति ॥ नचेद्दिग्देदीन्मदीदितिरित्यादिभ्योतेरिति भावः ॥ ११ ॥ अंगेति मस्य भेदने ॥ १२ ॥ रवेण भागभेदे वसुधारास्तद्विषये च च्छाद्य भूम् ॥ ता
 दशवारभ्यारवस्तदिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकवति ॥ अपाद्राक्ष राशुजपायद्विषद्वयानप्रयासकालेन तिगम्यते ॥ अन्यथा तत्पराधीनायास्तस्या एकान्निरतत्वापयो
 गत् ॥ ऊज्यस्य पाण्यवनस्य चिरत्वरसिद्धिद्वानुकूलभूम्यादिरशानिरोधाप्यासम् ॥ १५ ॥ रवेरसिद्धिप्रयोजकक्रियाप्रसंगेन राम क्रियासाभ्यान्निर्मिसजिज्ञासुराक्षिप
 दि ॥ पारिमिति ॥ यदिरस्यावराजगमश्च जगत्सर्वस्य द्युन क्रिययानि प्यादितद्वयते विना कप्रारिकारकस्य द्रक् स्याप्युत्सरे रशानात् ॥ तथैव सति क्रियानाम् स्वदस्य कथनि
 श्चति विचक्षिपाशुरपूटस्यात् आपेक्षात्माप्रयोगतत्पस्यात् द्वितीयेष्व्यायातः अक्षिराम फलानवस्यावेति कथय क्रियानामोवस्तुन उल्लसितिरनुभूयते अनुभवपथमारोहति तद्व
 तस्मादालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनः ॥ नानालापविलासेन कर्हामि क्रीडसुदरि ॥ १ ॥ प्रविहस्याहशसेन शिखिभ्यजडतिप्रि
 याम् ॥ मध्याह्ने क्षातुमुत्पायनिर्जगन्मार्गनाग्रहत् ॥ १० ॥ कष्टनात्मनि विश्रातो मद्वांसिनः शुद्धवान् ॥ राजतिखिन्ना चूडालास्वध्यापा
 रपराभवत् ॥ ११ ॥ तदा तथागतत्रापतादगाशययोजयो ॥ ताभि पार्थिवलीलाभि कालोषद्रुति योजयौ ॥ १२ ॥ एकदानित्यवसा
 यानिरिच्छाया अपिसि यम् ॥ चूडालायाय भूवेच्छालीलयाखगमगमे ॥ १३ ॥ खगमागमसिद्धयर्थमयसावृणकक्यका ॥ सर्वभोगान
 नाहृत्य समागम्य च निजानम् ॥ १४ ॥ एकैव कान्तिरतास्वासानावस्थितानिका ॥ ऊर्ध्वगन्नाणपवनचिराभ्यासचकारह ॥ १५ ॥ ॥ श्री
 राम उवाच ॥ ॥ यद्विदद्वैतं किंचिज्जगत्स्यावर्जगमम् ॥ स्पदभ्युत्क्रियानास कथमित्यनुभूयते ॥ १६ ॥ कस्य स्पदविलासस्य यना
 भ्यासस्य भवेत् ॥ नक्षत्रगमनापेतफलयन्त्रकशालिन ॥ १७ ॥ आत्मज्ञो वाप्यनात्मज्ञ सिद्धयर्थलीलायधवा ॥ कथससाधयत्येतद्य
 यातद्वदमं प्रभो ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ निविधसंभवत्यगसाध्यं वस्त्वित्सर्वत ॥ उपदेयचहेयचतयोपेक्ष्य चराधव ॥ १९ ॥

इत्यथ ॥ १९ ॥ पुनर्वाक्षिष्यमस्तु गृह्यति ॥ कस्म्यति ॥ एतावन्मनादिसिद्धिजातकस्य सदाविलासस्य फलनर्थाप्यवेत्यथ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्धयर्थ आत्मज्ञो लीलाया
 बाह्यं तैल्लिङ्गाकथनकमप्यसाधयति तदपि वेत्यथ ॥ १८ ॥ भवेद्यथात्मन्यप्यदानवस्थानादिकोरो यो यद्विक्रियास्तद्व्यपमायसिद्धये कारकापेक्षा स्यात् नमुतथा किन्नुकि
 यासाप्यस्वस्वस्य फलनिष्पत्तये हि यद्यस्तानि कारकाणि नातीत्येकनया क्रियामवदत्ते ॥ तथा हि कष्टस्य साध्याकारकाणां साधनात् व्ययपरेदुःखमये ॥ तथा च साध्यासा
 धनो भयवित्तक्षणा क्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनान्तरमपेक्षतदतितासाक्षिकयकूटस्य साध्याकारकाण्यमिति विक्रयानिरक्षकारा एव स्यारायेन वसिष्ठ उवाच अस्माधानानुकूल
 गोप्य एव साधारण क्रियासाध्याभिज्ञयदशायाति ॥ विचक्षिपमिति ॥ उपाराननुद्विषिष्यीभूतवस्तु उपदेयप्रवृत्तिविषय इत्यनुद्विषेय इत्यनिवर्तित्वमिषय उपेक्षा नुद्विगतम्यमुपे
 स्यतवैराद्याप्येपि कपोपचारादेनोपक्षयापन्नर्थ इतद्विलोक्येव्यवहारवर्तमानादीर्णसाध्यम् ॥ १० ॥